UC-NRLF
B 4 952 730

Digitized by Google

Digitized by Google

Berkeley
LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA
Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

29:7-12

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

MAIN/SOC-D

LIBRARY
AUG 15 1985

7-8
1984

Digitized by Google

Izdavački savet

Veljko Milatović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 900 dinara. Za inostranstvo 1.800 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: GRO »PROSVETA«, Beograd Đure Đakovića 21

Digitized by Google

roleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

asopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXVII
1984 Broj 7—8

Sadržaj

Miroslav Stojanović
Opštepartijska debata o ulozi Saveza komunista 993

Članci

Anton Jekauc
SKJ i razvoj proizvodnih snaga 1000

Mijat Šuković
Podizanje kvaliteta prava i učvršćivanje ustavnosti i zakonitosti 1016

Ranko Petković
Jugoslavija i susedne zemlje 1029

Idejni pluralizam, pluralizam samoupravnih interesa i politički pluralizam

Prvoslav Ralić
Interesi se ne mogu usklađivati kompromisima 1043

Radoslav Ratković
Interes nije bazična kategorija 1052

Dragomir Drašković
Pluralizam ideja — pretpostavka društvenog napretka 1058

Fuad Muhić
Institucionalni pluralizam i grupe za pritisak 1066

Jovan Komšić
Problemi samoupravnog pluralizma i uloga subjektivnog faktora 1085

Radoš Smiljković
Interesi — radnička klasa — organizacije 1098

Miloje Petrović
Kako se razgraničiti od građanskog pojma »pluralizma interesa« 1109

Mirjana Maleska
Pluralizam interesa i demokratizacija društva 1114

Vjekoslav Koprivnjak
Korijeni pluralizma u nas 1118

Stipe Šuvar
Sloboda misli — da, ideološki i politički pluralizam — ne 1125

Marijana Pajvančić
Izražavanje i usklađivanje samoupravnih interesa u delegaciji 1134

Miha Ribarič
Pluralizam samoupravnih i pluralizam političkih interesa 1143

Bećir Macić
Samoupravno sporazumijevanje i demokratski pluralizam samoupravnih interesa 1146

Mile Jovanović
O nekim pitanjima istorijskog interesa radničke klase 1160

Portreti

Dobroslav Ćulafić
Budislav Šoškić 1167

Osvrti

Boris Nonevski
Pozorište između prošlosti i politike 1180

Prikazi 1190

Digitized by Google

Содержание

Мирослав Стоянович
Общепартийные дебаты о роли Союза Коммунистов 993

Статьи

Антон Екауц
СКЮ и развитие производительных сил 1000
Мият Шукович
Повышение качества прав и укрепление конституционности и законности 1016
Ранко Петкович
Югославия и соседние страны 1029

Идейный плюрализм, плюрализм самоуправляемых интересов и политический плюрализм

Првослав Ралич
Интересы не согласовываются компромиссами 1043
Радослав Раткович
Интерес не является базисной категорией 1052
Драгомир Драшкович
Плюрализм идей — предпосылка общественного развития 1058
Фуад Мухич
Институциональный плюрализм и группы оказывающие давление 1066
Иован Комшич
Проблемы самоуправляемого плюрализма и роль субъективного фактора 1085
Радош Смилькович
Интересы — рабочий класс — организации 1098
Милое Петрович
Как отмежеваться от буржуазного понятия „плюрализм интересов" 1109
Мирьяна Малеская
Плюрализм интересов и демократизация общества 1114
Вьекослав Копривняк
Корни плюрализма у нас 1118
Стипе Шувар
Свобода мысли — да, идеологический и политический плюрализм — нет 1125
Марияна Пайванчич
Исследование и согласование самоуправляемых интересов в делегации 1134
Миха Рибарич
Плюрализм самоуправляемых и плюрализм политических интересов 1143
Бечир Мацич
Самоуправляемое соглашение и демократический плюрализм самоуправляемых интересов 1146
Миле Иованович
К некоторым вопросам исторического интереса рабочего класса 1160

Портреты 1167
Обзоры 1180
Рецензии 1190

Contents

Miroslav Stojanović
General Party Debate Concerning the Role of the League of Communists 993

Articles

Anton Jekauc
The LCY and the Development of the Forces of Production 1000
Mijat Šuković
Higher Quality of Law and Consolidation of Constitutionality and Legality 1016
Ranko Petković
Yugoslavia and the Neighbouring Countries 1029

Ideological Pluralism, Pluralism of Interests of Self-management and Political Pluralism

Prvoslav Ralić
Interests Cannot be Coordinated by Means of Compromises 1043
Radoslav Ratković
Interest Is not a Basic Category 1052
Dragomir Drašković
Pluralism of Ideas — Prerequisite of Social Progress 1058
Fuad Muhić
Institutional Pluralism and Pressure Groups 1066
Jovan Komšić
Problems of Pluralism in Self-management and the Role of the Subjective Factor 1085
Radoš Smiljković
Interests — the Working Class — Organizations 1098
Miloje Petrović
How to Take Exception to the Bourgeois Notion of „Pluralism of Interests" 1109
Mirjana Maleska
Pluralism of Interests and the Democratization of Society 1114
Vjekoslav Koprivnjak
The Roots of Our Pluralism 1118
Stipe Šuvar
Freedom of Thought — Yes; Ideological and Political Pluralism — No 1125
Marijana Pajvančić
Expression and Coordination of Self-managed Interests in a Delegation 1134
Miha Ribarič
Pluralism of Self-managing Interests and Pluralism of Political Interests 1143
Bećir Macić
Negotiation in Self-management and Democratic Pluralism of Interests in Self-management 1146
Mile Jovanović
Concerning Some Matteres in the Historical Interests of the Working Class 1160

Portraits 1167
Surveys 1180
Reviews 1190

Digitized by Google

Miroslav Stojanović

Opštepartijska debata o ulozi Saveza komunista*

Trinaesta sednica Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije predstavljaće, ako ni po čemu drugom, a ono po jednoj odluci, datum posebne vrste i događaj velikog značaja. Neskloni velikim rečima u označavanju partijskih skupova, pa i plenuma najvišeg foruma Saveza komunista Jugoslavije između dva kongresa, pominjemo to kao očiglednu i nespornu činjenicu.

Šta je to što je ovu sednicu — čiji se tok, inače, nije razlikovao od tolikih drugih koje su joj prethodile, izuzev po dužini trajanja (puna dva dana) i po velikom broju govornika (preko 40) — učinilo ipak posebnom?

Odlučujući da ne prihvati zaključke na samoj sednici, kako je to uobičajeno, nego da ovlasti svoje Predsedništvo da pripremi predlog zaključaka s čijim će se sadržajem ići među partijsko članstvo, Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije opredelio se za otvaranje širokog dijaloga.

Iako nije neuobičajena u praksi Saveza komunista, ova inicijativa, sticajem raznovrsnih i mnogostrukih okolnosti, uz to

* *Napomena:* Redakcija časopisa »Socijalizam« poziva svoje čitaoce i saradnike da uzmu učešća u opštepartijskoj debati koja je otvorena Predlogom zaključaka CK SKJ o ostvarivanju vodeće uloge SKJ i jačanju njegovog idejnog i akcionog jedinstva (objavljenom u »Komunistu« od 10. jula 1984).

Digitized by Google

izrazito nepovoljnih, u ovom trenutku ima, reklo bi se, naglašeniju i dalekosežniju važnost za sam Savez komunista, ali i za čitavu jugoslovensku socijalističku zajednicu.

Dramatične razmere krize u kojoj se nalazimo i nemoć da se velika društvena energija usredsredi na brži izlazak iz nje, najupečatljiviji su izraz i posledica svih tih okolnosti u koje ova inicijativa CK SKJ stiže kao oporo suočavanje sa istinom, ali i kao ohrabrujući znak jedne trezvene odluke.

Otvarajući široku partijsku i društvenu debatu u atmosferi naglašene kritičnosti, Savez komunista ide hrabro u susret i podstiče onu vrstu kritičkog dijaloga u kome ima duboke i iskrene zabrinutosti, ali ne i zluradosti, ima žestine, ali ne i žuči, dijaloga od kojeg i sam očekuje dosta otrežnjenja i mnogo više osveženja.

U tome vidimo i poseban značaj otvaranja najšireg demokratskog dijaloga kome je Predlog zaključaka Trinaeste sednice CK SKJ povod i osnova u oslobađanju ogromnog broja ljudi, ne samo članova Saveza komunista, izvesnog zazora i ustezanja od kritike iz jednostavnog razloga što ne žele da se priključe horu radikalnih kritičara sistema koji postaje sve bučniji i agresivniji i, kako reče jedan od učesnika u raspravi na Trinaestoj sednici CK SKJ, »našom krivicom, sve popularniji«.

To povlačenje pred terorom »kritizerstva s predumišljajem« mnogi, inače, smatraju jednim od najvećih i najtežih problema Saveza komunista Jugoslavije danas.

Nemamo, naravno, iluziju da će taj hor radikalnih kritičara i »političkih nadrilekara« umuknuti, ali će partijsko rukovodstvo biti u obavezi i prilici da čuje *izvornu* i *neposrednu kritiku, interes* i *zahtev* partijskog članstva i radničke klase.

Na koji sve oslonac se računa kada se u Predlogu zaključaka Trinaeste sednice naglašava da su »naše snage veće nego što se ponekad misli i nego što to iskazuju istrgnuti pokazatelji?«

Pre svega na radničku klasu koja je u grču borbe za socijalističko samoupravljanje kao svoje životno opredeljenje, na omladinu koja u ciljevima te borbe vidi svoju sutrašnjicu, na razvijene organizovane snage socijalističke svesti i akcije, velike naučne snage i savremena sredstva za proizvodnju, na međunarodni ugled doslednih boraca za ravnopravne odnose u svetu. To su, kako je ocenjeno u ovom dokumentu, »sigurni oslonci i moćne poluge razvoja«.

U završnom delu zaključaka, u kome se govori o očekivanjima sa kojima se ulazi u debatu i akciju posle Trinaeste sednice Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije zapisano je:

»Bitan preduslov uspešnog ostvarivanja ciljeva kojima stremimo predstavlja stalno osposobljavanje članova Saveza komunista i jačanje njegovog idejnog i akcionog jedinstva, komunistička doslednost u borbi za interese radničke klase, za ravnopravnost i bratstvo i jedinstvo naših naroda i narodnosti. Savez

Digitized by Google

komunista Jugoslavije otvorio je perspektivu daljeg kretanja naše revolucije.

Sada se mora organizovati i neposredno angažovati tako da obezbedi ostvarivanje utvrđenih ciljeva i zadataka. Tome treba u punoj meri da doprinese debata i akcija posle Trinaeste sednice CK SKJ. Poverenje, ali i ozbiljna upozorenja, zahtevi radničke klase i radnih ljudi, predstavljaju ogromnu snagu i podršku daljem razvoju socijalističkog samoupravljanja i obavezuju komuniste da izvrše i ovaj zadatak, da budu idejno-politički i akciono odgovorni. Od odlučujućeg otklanjanja slabosti u sopstvenim redovima, od zaokreta u svesti i ponašanju komunista i od njihove veće aktivnosti među radnim ljudima i zajedno sa njima umnogome zavise i tokovi društvenog i ekonomskog života, brži izlazak iz teškoća i stanja u kojem smo danas i sigurna perspektiva našeg razvoja.«

Novinski izveštači sa Trinaeste sednice CK SKJ zapazili su da je u izuzetno otvorenoj i kritičkoj raspravi — kakva, inače, odlikuje sve sednice najvišeg partijskog foruma u poslednje vreme — najviše bilo reči baš o ostvarivanju neophodnog idejnog i akcionog jedinstva u Savezu komunista Jugoslavije i ostvarivanju Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije. Prvo je pominjano kao uslov za ovo drugo. U odsustvu jedinstva ili u nedovoljnom jedinstvu viđeni su i glavni uzroci za porazne i uznemirujuće konstatacije o tome da se skoro godinu dana posle usvajanja Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije tako malo uradilo od onoga što je moralo i trebalo da se učini.

Time je praktično stavljena na tešku probu i dovedena u pitanje sposobnost Saveza komunista i organizovanih snaga da uspešno ostvaruju ključne ciljeve svoje politike.

Otpori koji se pružaju promenama što ih ovaj celovit i razuđen program predviđa za što brži izlazak iz krize vrlo su žilavi. Trajne i dublje promene u tom pravcu očigledno su tek na početku.

U Predlogu zaključaka se naglašava da »današnje vreme i političko stanje u našem društvu zahtevaju od Saveza komunista snažnu i široku akciju radi ostvarivanja ključnih promena koje su predviđene programom ekonomske stabilizacije.

Taj program nije samo projekat privrednog preobražaja, već i program dubokih promena, kako u proizvodnim odnosima tako i u svesti i načinu življenja. On predstavlja radikalni raskid sa slabostima u dosadašnjoj politici razvoja i privređivanju.

Potpunu ozbiljnost i dramatičnost sadašnjeg trenutka i političkog stanja izražava i konstatacija da smo »u razvoju socijalističkog samoupravljanja došli do raskršća na kome se opredeljuje dalja sudbina, sadržaj i mogućnosti socijalističkog samoupravljanja«.

Bez dubljih promena u privrednom sistemu i promena (posle kritičke analize koja, iako prilično malokrvna, ipak teče) u političkom sistemu intervencija države i birokratizam bi sve više jačali.

Digitized by Google

Iako to nije prvi put rečeno u dokumentima CK SKJ, i u ovom Predlogu zaključaka se vrlo izričito kaže da se »mora stati na put kolebanjima, nedoslednostima i otporima u sprovođenju Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije«.

Posebno je naglašeno da komunisti, »naročito oni na istaknutim društvenim funkcijama«, koji ne sprovode stavove Saveza komunista Jugoslavije i neodgovorno se odnose prema obavezama koje imaju u njihovom ostvarivanju, moraju za to snositi posledice, sve do smenjivanja sa dužnosti i isključenja iz Saveza komunista.

Izričitost u ovim zahtevima izazvana je i oporim činjenicama da je i sam Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije gotovo uzalud na mnogim svojim plenumima pokušavao da krene dalje od podrške Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije. Izrada tog dokumenta, ma koliko dugotrajna i mukotrpna, bila je potvrda jedne u svakom slučaju dragocene mogućnosti da se i usred krize, uz angažovanje velikog broja kreativnih ljudi, sačini jedan slojevit program i zatim plebiscitarno i na demokratski način prihvati. Posle njegovog usvajanja ispoljile su se, međutim, upozoravajuće slabosti u samom Savezu komunista, sve do njegovih najviših rukovodstava. U analizi i kritici otpora programu ekonomske stabilizacije težište kritike se otuda sve više pomeralo ka samom Savezu komunista, njegovom nedovoljnom idejnom i akcionom jedinstvu.

Pokazalo se, u stvari, da je to nejedinstvo izraz očevidne činjenice da je nastupio veliki zastoj u razvoju samoupravljanja.

Kako je i na Trinaestoj sednici CK SKJ isticano, danas su u oštrom sukobu socijalističko samoupravljanje i etatizam, koji dobija sve jasniju klasnu suštinu. Osnovno pitanje za Savez komunista Jugoslavije u ovom trenutku i jeste u tome gde se on u tom sukobu nalazi.

Pitanje, na izgled, zvuči apsurdno. U principijelnoj ravni tu dilema, naravno, nema. Put ka konkretnom otkriva, međutim, da je Savez komunista, ostajući nedovoljno kritičan prema realnim društvenim kretanjima, počeo nužno da se vraća na pozicije koje je poodavno programski odbacio i da u samom sebi — kako je upozoreno na Trinaestoj sednici CK SKJ — potiskuje ono emancipatorsko što ga i čini savezom, a obnavlja duh, sada već razjedinjene, partije.

Otkuda tolika upozorenja da je Savez komunista sve više ili na oportunističkim odstupnicama ispred naraslih raznih privatističkih i birokratskih tendencija ili da se ponaša kao partija vlasti, čime se i sam birokratizuje?

Još pre četvrt veka je u Programu Saveza komunista Jugoslavije zapisano:

»Jugoslovenski komunisti ne smeju, a i ne žele da preko državnog aparata postanu vlast, umesto radničke klase i radnih ljudi. Samo društveno-ekonomski interes radničke klase i radnih ljudi koji proizvode društvenim sredstvima i na tom interesu zasnovana

Digitized by Google

socijalistička svest osnovni su i trajni pokretač društvenog napretka.«

Nizak stepen ekonomske i tehnološke integrisanosti udruženog rada, duboka ekonomska kriza u svetu i još dublja u zemlji, neminovno su stvarali prostor za široko administrativno uplitanje u tokove primarne reprodukcije. Na toj osnovi i pred našim očima, kako je već zapaženo, vrši se svojevrsna obnova državnog kapitala i izrastaju novi oblici birokratsko-tehnokratske vlasti i političkog tutorstva nad radnicima u udruženom radu. Udruženi rad u svim svojim delovima dolazi u potpunu zavisnost od političkih i državnih centara koji arbitrarno odlučuju o uslovima privređivanja. Tako ponovo jača osamostaljena moć profesionalnog političkog sloja, što, s obzirom na sadašnju raspodelu vlasti u federaciji, dobija formu decentralizovanog ili, tačnije, policentričkog etatizma.

Budući manje prisutan i aktivan u samoupravnim organima i telima, Savez komunista je ulazio u sprege i tražio oslonac u državnim i političkim upravljačkim aparatima. Neminovna posledica toga je prenošenje sukoba nastalih na politizovanim interesima i u sam Savez komunista Jugoslavije, naročito u njegova rukovodstva.

To čini utoliko težim i pokušaje da se raščiste sporovi i usaglase gledišta. Iza njih stoje kruti institucionalizovani interesi u koje su često upregnuta i rukovodstva Saveza komunista.

Šta ovakva situacija nalaže?

Reči o neophodnom jedinstvu Saveza komunista Jugoslavije i njegovim rukovodstvima ni u kom slučaju ne idu smerom traganja za jednoglasnijim, bespogovornim i nametnutim, za ukidanjem razlika i različitosti. Uostalom, sadašnje teške probleme to ne bi učinilo manje teškim. Naprotiv, samo bi ih još više otežavalo. Očigledno je reč o nužnosti da se Savez komunista, bez kolebanja i odlučno, stavi na stranu radničke klase u njenom sve oštrijem sukobu sa nosiocima etatističkih, birokratsko-tehnokratskih tendencija i grčevitog upinjanja da se sačuva arbitrarna vlast nad udruženim radom.

Najpouzdaniji put (i prema Predlogu zaključaka Trinaeste sednice CK SKJ) na kome se može graditi i učvršćivati jedinstvo jugoslovenskih komunista jeste konkretna i najširа politička borba za ostvarivanje Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije i borba za promene u političkom sistemu svega onoga što mu ne dopušta da bude u najpotpunijem smislu samoupravan, socijalistički i efikasan.

Povodom opravdanih kritika koje se upućuju Savezu komunista i koje su usmerene na pojave nejedinstva, akcione nedoslednosti, forumskog rada, prevelikog oslanjanja na državne organe, sprege sa tehnobirokratskim strukturama, na prakticizam itd., u Predlogu zaključaka Trinaeste sednice Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije se kaže:

»Tvrdokorno insistiranje pojedinih rukovodstava ili organizacija samo na svojim stavovima, isključivo respektovanje svojih

Digitized by Google

polazišta i interesa neminovno vodi razjedinjavanju i konfrontaciji, pa i frakcionaštvu u Savezu komunista. Stoga Savez komunista mora energično onemogućavati ove pojave i ponašanja. Ovakvo stanje i odnosi u SK moraju se menjati revolucionarnom akcijom, demokratskim izgrađivanjem idejno-političkih stavova i njihovim doslednim sprovođenjem. Članstvo, organizacije i organi Saveza komunista mogu uspešno da deluju na jedinstvenom pravcu ako su programska opredeljenja i njihova aktivnost utemeljeni na istorijskom interesu radničke klase.«

Agresivno naturanje parcijalnih interesa zbiva se u situaciji kada je u praksi došlo do kolebanja i odstupanja od principa demokratskog centralizma u Savezu komunista Jugoslavije.

I u onim situacijama u kojima se oko strateških opredeljenja u Savezu komunista Jugoslavije i u društvu najčešće ostvarivala saglasnost, u praktičnom realizovanju su izbijali na videlo egoizam i deformisani parcijalni interesi. Od jedinstvenih odluka svako je sprovodio samo ono što mu je odgovaralo.

Podsećajući na obavezu savezâ komunista republika i pokrajina da aktivno učestvuju u izgrađivanju jedinstvene politike Saveza komunista Jugoslavije, predsednik Predsedništva CK SKJ Ali Šukrija upozorio je na Trinaestoj sednici i na njihovu podjednaku odgovornost za dosledno i efikasno sprovođenje demokratski usvojenih odluka i zaključaka forumâ i organâ Saveza komunista Jugoslavije:

»Oni moraju učiniti mnogo više napora u afirmaciji uloge Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije kao najvišeg organa partije između dva kongresa.«

Opasnost od federalizacije Saveza komunista je, očevidno, danas vrlo realna. Deo krivice za takvu situaciju, istina, pripada i samom Centralnom komitetu i njegovom Predsedništvu koji su, ipak, prećutno prihvatili praksu da se i u mnogim situacijama u ovim telima radi delegatski na principu konsenzusa. Tako se jedan od temeljnih principa revolucionarne avangarde — demokratski centralizam — ne kida samo na relaciji republičkih centralnih, odnosno pokrajinskih komiteta — CK SK Jugoslavije.

U Predlogu zaključaka posebno se govori o tendencijama zanemarivanja demokratskog centralizma i zaključuje da bi tolerisanje tih tendencija i neprihvatljivih shvatanja objektivno otvaralo vrata frakcionaškom delovanju.

To bi ugrožavalo i jedinstvo Saveza komunista Jugoslavije, ali i njegovu klasnu i revolucionarnu ulogu i odgovornost za jedinstvo zemlje, za njen samoupravni socijalistički razvoj.

Uz nalaganje obaveze svim organima Saveza komunista da se bore protiv ovakvih tendencija upućen je i poziv na isto tako odlučno suprotstavljanje tendencijama unitarizma, dogmatizma i birokratizma, koje, dovodeći u pitanje samostalnost i odgovornost savezâ komunista republika i pokrajina u jedinstvenom Savezu komunista Jugoslavije, dovode u pitanje i bitne tekovine revolucije.

Digitized by Google

Baveći se s razlogom istrajnije i »nemilosrdnije« sopstvenim slabostima i u ovom dokumentu, Savez komunista to čini s dubokim uverenjem da je njihovo otklanjanje i vraćanje izvornim programskim opredeljenjima uslov da se srčanije i na širokom frontu efikasnije izađe iz krize, ali, što je još važnije, da se priđe ostvarivanju onih dubokih promena koje će isključivati mogućnost ponovnih sunovraćanja u nove krize.

Predlog zaključaka Trinaeste sednice Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije ulazi u raspravu s jedinom beskompromisnom porukom: nema odstupanja od osnovnih opredeljenja — socijalizma, samoupravljanja, bratstva i jedinstva, nezavisnosti. Sve ostalo je podložno žestokoj kritičkoj proveri. Ono što tu proveru ne može da izdrži i što nema izgleda da postane život, samo je sebe osudilo i osporilo, i u privrednom i u političkom sistemu.

Otuda Predlog zaključaka ne služi samo za puko iščitavanje, već za otvoreno suočavanje sa izazovima prakse i života.

Sve je stavljeno na ispit, jedino revolucija ne sme doći u iskušenje. Vremena, očigledno, nema. Dramatična upozorenja da se stiglo do opasnog raskršća govore o tome da je ovo trenutak koji traži mnogo srčanosti i moralne snage. Trenutak koji, dok neki gube glave, traži mnogo prisebnosti, trenutak da se, usred tolike sumnje i neverice, traži mnogo ubeđenosti i ubedljivosti.

Digitized by Google

Anton Jekauc

SKJ i razvoj proizvodnih snaga

U marksističkim koncepcijama razvoja pitanja razvoja proizvodnih snaga zauzimaju središnje mjesto, jer se u društvenoj reprodukciji mijenjaju odnosi uslijed promjena koje se vrše u proizvodnim snagama društva. Društveno-ekonomski vidovi razvoja proizvodnih snaga moraju, stoga, biti spoznati i ugrađeni u dokumentima SKJ, kako bi se mogli materijalizirati u praksi. Pošto kod nas klasnu svijest oblikuje SKJ, ova pitanja imaju prvorazredan značaj i s obzirom na realizaciju Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije koji se provodi već duže vremena i čije će ostvarivanje predstavljati svojevrsnu provjeru ugrađenih stavova. Mišljenja smo da je problematika razvoja proizvodnih snaga nedovoljno inkorporirana u društvenoj praksi, mada je poznato da se društveno-ekonomski odnosi moraju posmatrati u dijalektičkom jedinstvu tehnoloških i materijalnih činilaca razvoja. Potvrdu za ove stavove nalazimo kod Marksa na dosta mjesta, gdje se razvoj dijalektički povezuje ovim redom: proizvodne snage, proizvodni odnosi, pravna, politička i ideološka nadgradnja.

Dajući primat razvoju proizvodnih snaga u socijalizmu, Marks je u razvoju novog društva stavio akcent na razvoj produktivnosti rada. Pobjedu novog društva Marks i vidi, u krajnjoj liniji, u tome što će se socijalizam, razvijajući proizvodne snage

Digitized by Google

po istorijskoj neminovnosti, generisati i kao društvo koje je ne samo pravednije, nego i ekonomski efikasnije.

Međutim, čini se da je praksa socijalističkih zemalja krenula drugim tokom, da je čak ostvarena značajna prevaga ideološke i političke nadgradnje nad produkcionim odnosom, a ovoga nad proizvodnim snagama.[1] Takve tendencije u razvoju našeg društva moraju se u najkraćem roku mijenjati i u dugoročnom razvoju, odnosno u praksi, obezbijediti realizaciju ciljeva, to jest oslanjanja na vlastite snage, što je utvrđeno i u svim našim programskim dokumentima. U tom kontekstu posmatran, razvoj ni u kom slučaju ne treba smatrati autarkičnim, već je neophodno pronaći mjeru u kojoj je u našem razvoju poželjno učešće inostrane tehnologije i nauke, koje, kao što nam je poznato, nisu čak ni ideološki neutralne. Nauka u socijalizmu, kao naučno vođenom procesu, mora biti glavni generator razvoja proizvodnih snaga, koji prodire u sve pore života. Uostalom, zbog složenosti ciljeva i metoda kojima se provodi socijalizam i jeste naučni proces i sistem, jer u planiranju ciljeva, a i u ostvarivanju razvoja, uzima u obzir znatno veći broj funkcija i kriterija, to jest ograničenja u traženju optimuma pri kombinovanju faktora razvoja. Stoga ćemo u daljem izlaganju pokušati da utvrdimo genezu i društvene posljedice odnosa prema razvoju proizvodnih snaga i pokušati da pronađemo rješenja kojima bi se takvo stanje prevladalo.

Programi KPJ, odnosno SKJ i razvoj proizvodnih snaga

Kao što se iz partijskih arhiva i dokumenata vidi, razvoj proizvodnih snaga u istoriji SKJ bio je u pojedinim periodima nejednako tretiran. U stvari, tačnije bi bilo reći da se u svim dokumentima više operisalo nečim što se ne želi nego što su bili određivani načini proizvodnje budućeg društva. To je i sasvim razumljivo jer je usavršavanje tehnike i podizanje produktivnosti rada izazivalo i povećanje društvenih nejednakosti i proširenje jaza između bogatih i siromašnih.[2] To je vidljivo naročito iz rezolucija i odluka Vukovarskog kongresa, odnosno iz Programa Komunističke partije koji je tada donesen, kao i iz odluka i rezolucija ostalih kongresa KPJ koji su do rata održani i odluka Pete zemaljske konferencije. Komunistima je tada, u stvari, bilo najvažnije da se socijalističkom revolucijom privatna svojina nad sredstvima za proizvodnju zamijeni društvenom svojinom i uvede planska organizacija društvenog proizvodnog procesa, što je trebalo da dovede i do ukidanja eksploatacije.[3] Međutim, cilje-

[1] Dr Dragutin Marsenić, *Samoupravljanje i privredni razvoj*, »Savremena administracija«, Beograd, 1984, str. 5.

[2] Vidi *Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije*, tom II, *Kongresi i zemaljske konferencije KPJ 1919—1937*, Beograd, 1950, str. 28, 29, 150. i 449.

[3] Ibid., str. 29.

Digitized by Google

vi koji su postavljeni prije revolucije, kad je trebalo rušiti stari sistem, očigledno se ne mogu održati u uslovima kada se počinje izgrađivati novi društveni poredak i kada pitanja razvoja proizvodnih snaga postaju prvorazredna i za ostvarivanje socijalnih ciljeva.

Oružana revolucija je, kao što znamo, još u svojim počecima, u Užičkoj republici, uspjela da organizuje proizvodnju i da razvije kreativnost najširih narodnih masa svrstanih u službu odbrane zemlje od agresora (proizvodnja pušaka i eksploziva u prvoj partizanskoj tvornici). Iz ovog primjera je vidljiv i kontinuitet sa Pariškom komunom, kada je prvi put konkretizovana ideja o naoružanom narodu i o predaji fabrika na upravljanje radnicima, odvajanje crkve od države i škole od crkve. I drugi primjeri organizovanja proizvodnje na slobodnoj teritoriji, u obliku aktivnosti narodnooslobodilačkih odbora, pokazuju da su to bili divni primjeri narodnog stvaralaštva i aktivnosti najširih narodnih masa kakve rijetko srećemo u istoriji ratova.

Banijski top Sime Jednaka predstavlja jedan od takvih primjera proizvodnje ratnih oruđa malim sredstvima (od jednog odbačenog traktorskog motora iskorištena je mašina radilica za proizvodnju ovog topa. Iako taj top nije imao baš sjajne tehničke karakteristike, imao je izuzetno važan propagandni efekat, jer su Pavelićevi oficiri javili u Zagreb da partizani dobivaju pomoć u artiljerijskim oruđima zrakoplovima. Međutim, prema ocjenama nekih autora, zatajila je inicijativa školovanih partizana i nauke uopšte, pa je oskudica u oružju savladavana tako što je ono zaplenjivano od neprijatelja, što se vrlo često plaćalo i ljudskim životima.[4]

Revolucija nam je ostavila mnoge tragove o pokušajima organizovanja proizvodnje na privremeno oslobođenim teritorijama, pa čak i aktivnosti na okupiranim teritorijama (ilegalna aktivnost simpatizerâ NOP-a, berba žita na Sjenici itd.). Vrhovni štab je, tako, u više navrata donosio odluke o reorganizacijama, da bi se kakav-takav privredni i ekonomski život pospiješio radi stvaranja materijalnih uslova za vođenje ratnih operacija.[5]

Odlukama AVNOJ-a trasirani su putevi za dalji razvoj proizvodnih snaga u Jugoslaviji. Sa ovim odlukama politički kontinuitet slijedi u Programu KPJ iz 1948. i u Programu SKJ iz 1958. godine, kada je uloga nauke, tehnike i tehnologije u privrednom razvoju vrlo decidno određena, strogo sa stanovišta klasikâ mar-

---

[4] Akademik prof. dr Gojko Nikoliš, *Odbrana pomoću malih sredstava*, SANU, Beograd, 1977, str. 44.

[5] Tako je decembra teške 1942. godine izvršena reorganizacija Vrhovnog štaba radi boljeg rukovođenja i izvršavanja utvrđenih ciljeva snabdijevanja boraca i stanovništva, koji je od tada imao sljedeće odsjeke i komisije: (1) Operativni odsjek, (2) Obavještajni odsjek, (3) Ekonomski odsjek, (4) Vojnoindustrijski odsjek, (5) Odsjek za vojne oblasti i pozadinu, (6) Tehnički odsjek, (7) Sanitetski odsjek i (8) Komisiju za borbu protiv špijuna i pete kolone.

Digitized by Google

ksizma. Program SKJ je na vrlo originalan način tretirao pitanje razvoja proizvodnih snaga i označio ih nosiocima prevazilaženja robnog karaktera proizvodnje. Istovremeno, dokle god bude postojala robna proizvodnja biće neophodno uvažavanje i zakona vrijednosti kao osnovnog zakona robne proizvodnje, čije neuvažavanje vodi ka slabljenju socijalističkih elemenata privrede, sputava inicijativu pojedinaca, koči razvoj proizvodnih snaga i rađa snage izvan proizvodnje koje vrše nasilje nad njom. Dalje, Program SKJ ističe pozitivan uticaj tržišta na jačanje proizvodnje, na njenu strukturu i naročito podstiče razvoj proizvodnih snaga. Značaj proizvodnih snaga se dovodi i u neposrednu vezu sa stalnim poboljšavanjem materijalnih uslova života, odnosno životnog standarda radnih ljudi i podizanjem produktivnosti rada. Samo stalnim povećavanjem proizvodnje materijalnih dobara mogućno je obezbijediti i stabilno poboljšati životne uslove radnih ljudi, što sa svoje strane predstavlja bitan elemenat i uslov podsticanja razvoja proizvodnih snaga i povećanja produktivnosti rada. Razvoj proizvodnih snaga je za SFR Jugoslaviju utoliko važniji jer je ona naslijedila vrlo nerazvijenu privredu, a oskudica akumulacije uslovljava njenu krajnje racionalnu upotrebu. Intenzivna ulaganja, prema Programu SKJ, treba vršiti i s gledišta potreba za otklanjanjem razlika u stepenu društveno-ekonomskog razvoja između razvijenih i nerazvijenih regiona zemlje.

I Ustav SFRJ iz 1974, u dijelu u kome se tretira regionalni razvoj, s razlogom predviđa smanjivanje razlika prije svega u razvoju proizvodnih snaga. Proizvodne snage i njihov razvoj pretpostavljaju da se elementi koji ih sačinjavaju međusobno racionalno kombinuju, da bi tek u dinamici dali odgovarajući efekat na proizvodnju, to jest na tehničko-tehnološki progres. U ovom procesu tehničko-tehnološki progres treba osvijetliti zbog razlika u stepenu razvoja među pojedinim republikama i pokrajinama. Tvrdimo da tehničko-tehnološki progres, pošto neravnomjerno prodire u pojedine industrijske grane, objektivno utiče na povećavanje tih razlika.[6] Uostalom, najbolja potvrda ovog stava sadržana je u činjenici da se te razlike, i pored postojanja Fonda za razvoj nerazvijenih područja, sve više povećavaju. Stoga sve mjere iz oblasti promjena u agregatnoj tražnji smatramo neuspješnim; njima se, u stvari, žele smanjiti razlike u pogledu stepena razvijenosti, a u stvarnosti dolazi do povećavanja tih razlika. Nerazvijena područja moraju stoga tražiti izlaz u podizanju obrazovnog nivoa radnikâ, u dovođenju kreativnih kadrova, koji objektivno jedini mogu da preokrenu negativne trendove. Tehnološka politika kakva je do sada vođena dovela je, dalje, i do toga da se pojedinačni tehnološki interesi nekih regija moraju neminovno usklađivati, inače takav koncept vodi razvoju republika

[6] Dr A. Jekauc, *Investicije u fiksne fondove i tehničko-tehnološki progres*, »Ekonomski glasnik«, br. 32/1981, Sarajevo.

Digitized by Google

kao »nacionalnih ekonomija«, sa svim negativnim posljedicama po jedinstvo jugoslovenskog tržišta.[7]

Istraživačko-razvojni rad nesumnjivo predstavlja ključ i pretpostavku za brži razvoj nerazvijenih područja. Obrazovni proces mora, uopšte, biti neuporedivo više usmjeren na povećanje sume fundamentalnih znanja svršenih učenika, ali isto tako i na razvoj kreativnosti, kako bi se izbjeglo puko ponavljanje naučnih činjenica kao vječitih istina. U stvari, to je središnje pitanje reforme obrazovanja uopšte, to jest kako proces obrazovanja staviti u funkciju razvoja tehnike i tehnologije, i obrnuto. U cjelini posmatrano, mislimo da reforma obrazovanja ne ide u pravcu podsticanja kreativnosti učenika i studenata niti u dovoljnoj mjeri uzima u obzir razvoj tehnike i tehnologije. O tome svjedoči i dugogodišnja »kriza«, odnosno pojava nezainteresovanosti mladih za proizvodna zanimanja baš zbog nemogućnosti te vrste potvrđivanja mladih ličnosti koje ne žele da se bave prevaziđenim i monotonim zanimanjima. Tehnika i tehnologija, u stvari, u tome procesu treba da vode »oslobođenju« ljudskog rada od svih monotonih i nekreativnih radnji, radnji koje se često ponavljaju. Taj cilj se mora ugrađivati u nastavne programe — od osnovne škole do sticanja najviših naučnih zvanja, kako bi se potrebe udruženog rada u obrazovnom procesu zadovoljavale kao potrebe celokupnog privrednog razvoja. Revidiranje sadašnjih trendova mora početi od osnovne škole do akademije nauka, koje moraju više biti uključene u gradnju naučne politike i uopšte ostvarivanje ciljeva privrednog razvoja.

Drug Tito je definisao socijalizam kao istorijski proces oslobađanja radničke klase i rada, proces u kome svaki čovjek postaje kreator svoje sreće. Taj pristup, po svojoj prirodi, mora težiti razvoju proizvodnih snaga, ali i njihovoj humanoj primjeni. U tom kontekstu vrlo je značajno promišljanje odnosa između čovjeka i prirode i, sa tog aspekta posmatrano, može se reći da se još uvijek nedovoljno sagledavaju društvene i ekonomske posljedice korištenja savremene tehnike i tehnologije.

Društvene posljedice nekritičkog razvoja proizvodnih snaga, to jest korištenja savremenih tehnologija, vrlo su vidljive, jer je dosadašnje brzo i nedovoljno kontrolisano prodiranje tehničko-tehnološkog progresa uslovilo čak i nastanak svojevrsne ekološke krize. Pored tehničko-tehnoloških činilaca, ekološku krizu pojačavaju još i porast stanovništva, nagli porast urbanizacije, klimatski uslovi, konfiguracije i plodnost tla, zemljotresi, hidrološka situacija i niz drugih manje značajnih faktora. Stoga je SKJ pred budućim generacijama obavezan da razmatra i stalno promišlja Marksova shvatanja o odnosu čovjeka i prirode, tehnike i tehnologije i, u krajnjoj liniji, ideje komunizma prema kome se čitavo čovječanstvo nezadrživo kreće. Čovjekova sredina nije niti može biti parcijalna tema, niti se, pak, može parcijalno

[7] Dr A. Jekauc, *Institucionalni faktori i tehničko-tehnološki progres*, »Pregled«, br. 1/1981, Sarajevo.

Digitized by Google

rješavati. Marks tako i postavlja stvari i polazi od određenja čovjeka i njegovih potreba, njegovog odnosa prema prirodi i istoriji, njegovog nastojanja da mijenja prirodu i sebe. Marks cio problem svodi na odnos sredine i društvenog razvoja i ističe da treba težiti izgradnji novog tipa društva koje neće reprodukovati protivurječnosti između čovjeka i životne sredine. Tehnika i tehnologija se, u tom kontekstu, javljaju kao puko sredstvo za ostvarivanje tog cilja.

Rješenje problemâ ekologije Marks vidi tek u komunizmu. On smatra da je komunizam jednak humanizaciji prirode i naturalizmu čovjeka. »Taj je komunizam kao dovršeni naturalizam — humanizam, kao dovršeni humanizam — naturalizam, on je istinsko rješenje sukoba između čovjeka i prirode, između čovjeka i čovjeka, istinsko rješenje borbe između egzistencije i suštine, između opredmećivanja i samopotvrđivanja, između slobode i nužnosti, između individuuma i roda. On je riješena zagonetka historije i zna da je on to rješenje.«[8] Potpunu zaštitu životne sredine Marks, dakle, predviđa tek u asocijacijama slobodnih proizvođača, u kojima će čovjek biti izmiren sa svojom ljudskom i anorganskom prirodom. Ako se pođe od zakona termodinamike, po kome su materija i energija neuništive i nestvorive, proizlazi da će i prirodna bogatstva biti znatno trajnija ukoliko maksimalno vršimo recikliranje sirovina, a prirodna sredina potpunije zaštićena. Stoga je zaštita životne sredine jedan od najvažnijih pravaca razvoja proizvodnih snaga u budućnosti.

Što se tiče sadašnje ekološke krize u svijetu i kod nas, koja potvrđuje pomenuto Marksovo shvatanje, priroda se ne može nekažnjeno raubovati do granica rasta koji se motiviše profitom, dohotkom ili bilo kojom drugom ekonomskom kategorijom, a humanizacija prirode i naturalizacija čovjeka u budućnosti nisu samo puke parole, već realan odnos između čovjeka i prirode, koji treba što prije uspostaviti.

»Nema čistih tehnologija, ima samo manje prljavih i štetnih. Izlaz iz sadašnje ekološke situacije može se naći jedino u što zatvorenijim tehnološkim, tzv. recikličnim sistemima.«[9] To predstavlja jedino tehničko-tehnološko rješenje u sprečavanju zagađivanja vode, vazduha i tla.

Danas je, na osnovi tendencija razvoja čovječanstva, više nego očevidno da kapitalistički odnosi, a posebno klasični kapitalistički odnosi, postaju otvorena smetnja razvoju proizvodnih snaga zasnovanih na naučnim i tehničkim dostignućima. Međutim, kapitalistički sistem se pokušava prilagoditi novim uslovima (participacija radnikâ u upravljanju), ali je nesumnjivo da bi primjena tehnike i tehnologije u razvijenim zemljama, pošto se za-

[8] K. Marx — F. Engels, *Rani radovi*, »Naprijed«, Zagreb, 1966, str. 276.

[9] Dr Vlaho Bubica, *Korišćenje i unapređenje kvalitativnih faktora privređivanja i razvoja u SRBiH* (separat), Ekonomski institut Ekonomskog fakulteta, Sarajevo, 1978, str. 58.

Digitized by Google

sniva na kibernetici i atomskoj energiji, mogla imati još širu primjenu da je kapitalistički okviri ne sputavaju.

Socijalistički proizvodni odnosi, a naročito socijalističko samoupravljanje i na njemu zasnovani proizvodni odnosi, predstavljaju upravo odnose koji odgovaraju potrebama savremenih društava i razvoju proizvodnih snaga. Samoupravljanje kao institucionalni okvir, pošto odgovara epohi kibernetskog upravljanja, pruža gotovo neslućene mogućnosti za razvoj proizvodnih snaga, ali tekući privredni sistem i ekonomska politika mogu u nekim periodima razvoja, zbog neshvatanja karaktera tehničko-tehnološkog progresa, nedovoljno koristiti ovu komponentu razvoja.

Širenje tehničko-tehnološkog progresa ne smije biti u koliziji sa razvojem socijalističkih odnosa. To se naročito odnosi na razne tehnokratske tendencije u koncipiranju naučnih istraživanja i u primjeni njihovih rezultata u praksi, kao i na sve vrste fetišiziranja nauke kao autonomne društvene snage. Narušavanje samoupravnih tendencija razvoja predstavlja stalnu pojavu kojoj se socijalističko samoupravljanje može oduprijeti jedino daljim razvijanjem revolucionarne koncepcije i prakse socijalističkog samoupravljanja u kojoj društveni aspekti razvoja i razvoj tehnike i tehnologije neće biti u koliziji. Suština samoupravljanja i tehničko-tehnološkog progresa sastoji se u određivanju uloge radnikâ u udruženom radu, koji treba da budu nosioci tog progresa i da se koriste njegovim plodovima u smislu dalje humanizacije proizvodnje.

Uviđajući i političku dimenziju nauke, tehnike i tehnologije, naš samoupravni sistem mora težiti takvom razvijanju veze između čovjeka i tehnologije koja će biti kanalisana i kvalitativno drugačija i koja pruža uslove za istinsko oslobođenje rada od raznih tehnokrata i menadžera, što predstavlja suštinsko pitanje socijalizma, jer socijalističko samoupravljanje mora imati vrlo aktivan odnos prema razvoju nauke, tehnike i tehnologije. Oslobođenje rada i ličnosti podrazumijeva i oslobođenje od tehnološke zavisnosti, oslobođenje od »blagodeti« koje donosi pokretna traka ili bilo koji drugi nehumani odnos u proizvodnji. Oslobađanje ličnosti čovjeka-radnika od tehnološke potčinjenosti mora se zasnivati, prije svega, na humanizaciji tehničkog progresa i nove tehnologije. Drug Tito kaže: »Samo je prividno tačno da se sa menadžersko-tehnokratskom logikom i njenim odgovarajućim metodama postižu bolji rezultati privređivanja.«[10] Ukratko, Tito je kao lažnu i vještačku dilemu odbacivao tezu: ili samoupravljanje ili moderna privreda. Samoupravljanje je za njega najjači stimulans za najbrži razvoj moderne i racionalne privrede.

Od pasivnog prihvatanja jednog dijela samoupravljanju neprimjerene tehnologije, ono mora da izradi jedan aktivan odnos prema transferu tehnologije, uz punu afirmaciju socijalističkih ciljeva i vrijednosti. Tehnologija mora biti prilagođena ljudskim

[10] Iz pristupne besjede druga Tita prilikom njegovog svečanog proglašenja za počasnog člana Akademije nauka BiH, Sarajevo, 1969.

Digitized by Google

potrebama, a ne obrnuto, kao što se ne rijetko čini, a naročito mora uvažavati ekološke uslove, jer samoupravljanje imanentno u sebi sadrži neophodnost humanizacije rada kao cilja i sadržaja tehničko-tehnološkog progresa. Samoupravljanje i nauka moraju da budu u neraskidivoj vezi na svim nivoima društvene organizacije. Samoupravljanje, u stvari, treba da predstavlja naučno programirani proces koji, na osnovu društvenog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, treba da vodi izgrađivanju visoko humanog i efikasnog udruženog rada.

Socijalističko društvo, premda je i samo klasno, sa mnogim naslijeđenim i u njemu stvaranim protivurječnostima, u praksi se potvrđuje kao društvo objektivno najpovoljnije perspektive, jer stvara uslove za istinsko rješenje problema privatne svojine u socijalizmu, i, uopšte, ima najpovoljnije uslove za podruštvljavanje sredstava za proizvodnju i za oslobođenja rada. Samoupravljanje, kao društveni proces, najbliže je fazi izgradnje Marksove vizije »asocijacije slobodnih proizvođača« i naučnog pristupa razrješavanju problema razvoja. Samoupravljanje je, u stvari, najpovoljniji institucionalni okvir za najbržu primjenu moderne tehnike i tehnologije. To je oblik društvenih odnosa koji radnom čovjeku omogućava da se u punoj mjeri ispolji kao glavna snaga ne samo proizvodnih, nego i društvenih odnosa.[11] Prema tim svojim institucionalnim okvirima naša zemlja je već zakoračila u budućnost. Međutim, po tehničko-tehnološkim karakteristikama ona još uvijek nije svrstana u red industrijski razvijenih zemalja. Prema stepenu svog razvoja socijalističko samoupravljanje bitno revolucioniše praksu u složenom i humanom društveno-ekonomskom procesu. Socijalističko samoupravljanje, kao anticipacija društva budućnosti, mora u sebi imanentno da sadrži naučni metod. Tehničko-tehnološki progres jedino u socijalističkom samoupravljanju, u stvari, služi čovjeku, njegovoj afirmaciji i njegovoj svestranoj dezalijenaciji. Socijalističko samoupravljanje ostvareno u našoj zemlji nije dovršen čin i možemo reći da ono mora biti u prisnom uzajamnom odnosu sa tehničko-tehnološkim progresom ukoliko želi do kraja da realizira naše osnovno opredjeljenje — oslobođenje rada. Odnos prema naučno-tehničkom progresu nije ni marginalno ni nemarginalno pitanje, već pitanje konačnog oslobođenja čovjeka kao proizvođača i ljudskog bića.

Drugi kongres samoupravljača u nekoliko komisija je razmatrao i utemeljio odnose proizvodnih snaga i samoupravljanja i odredio položaj i ulogu radnog čovjeka u uslovima razvoja nauke i tehničko-tehnološkog progresa. Treća komisija se u svom prvom dijelu založila za intenzivnije promjene u razvoju tehničko-tehnološkog progresa, jer on predstavlja bitnu materijalnu i ljudsku pretpostavku ostvarivanja razvijenog samoupravljanja i

[11] *Koncepcija dugoročnog razvoja SR Srbije do 2000. godine*, Ekonomski institut, Beograd, 1979, str. 256.

Digitized by Google

u potpunosti je afirmisao Marksov stav o komunizmu kao riješenoj zagonetki prirode, po kome je komunizam jednak humanizmu prirode i naturalizmu čovjeka.

U tom kontekstu vrlo je značajna analiza prakse intarzije prirode koja je zabilježena u nekim sredinama. Veliki je dug nauke i tehnologije u uslovima socijalističkog samoupravljanja u pogledu iznalaženja rješenja za izgradnju socijalističkom biću primjerene tehnologije.

Dugoročni program ekonomske stabilizacije, koji po svojoj suštini predstavlja kontinuitet AVNOJ-skih principa, Programa SKJ, Ustava iz 1974. i Zakona o udruženom radu iz 1976. godine, u Osnovama za strategiju tehnološkog razvoja osvjetljava sadašnje probleme tehnološkog i naučnog razvoja Jugoslavije kao integralnog dijela ukupnog društvenog i privrednog razvoja zemlje.

Izlaz iz sadašnje situacije zahtijeva vrlo seriozne pristupe i koordinirane napore cijelog društva. Uopšte uzev, socijalističko samoupravljanje mora svim silama težiti izgradnji vlastitog samoupravnog tehnološkog modela i na najmanju mjeru svesti značaj transfera tehnologije iz inostranstva. Strategija razvoja proizvodnih snaga inkorporirana u tehnološkoj strategiji razvoja cijele naše zemlje postaje sastavni dio borbe za socijalističke proizvodne odnose.

Dosadašnji razvoj proizvodnih snaga naše zemlje odvijao se bez jasno definisane tehnološke strategije u društvenim planovima. To je bio i najveći nedostatak dosadašnjeg sistema društvenog planiranja, koji je najvećim dijelom i prouzrokovao enormni dug prema inostranstvu i prekomjernu uvoznu zavisnost jugoslovenske privrede, pa se, između ostalog, može govoriti i o tome da su u pitanju procesi kojima je vrlo teško upravljati i usmjeravati ih. Do promjena u strukturi proizvodnih snaga u neposrednoj prošlosti dolazilo je najvećim dijelom u zavisnosti od naših ekonomskih obaveza prema inostranstvu, dok je danas potpuno sazrelo saznanje da se sa takvim konceptom razvoja ne mogu ostvarivati dugoročni ciljevi za koje se naše društvo opredijelilo. Razvoj se, svakako, mora posmatrati u funkciji i determinaciji proizvodnih snaga. Stepen zaposlenosti je takođe uslovljen razvojem proizvodnih snaga, dok je samo u izuzetnoj mjeri uslovljen i prirodom produkcionog odnosa u društvu.

To su sve složena pitanja koja zahtijevaju raščišćavanje mnogih dilema socijalističkog samoupravnog društva: definisanje i određivanje ljudskih potreba na sadašnjem stepenu društveno-ekonomskih odnosa, ciljeva razvoja, usavršavanja postojećeg privrednog sistema itd. i tek na osnovi jasno zauzetih stavova i u neposrednoj sprezi sa naukom moći će se prići izgradnji vlastitog samoupravnog tehnološkog modela i vlastite tehnološke strategije kojom će se taj model moći izgrađivati.

Digitized by Google

Tehnološka strategija i privredni razvoj

Za ekonomiste bi se u cjelini moglo reći da još uvijek nedovoljno sagledavaju društvene i ekonomske posljedice primjene moderne tehnike i tehnologije (uništavanje prirode je vrlo izraženo, nedovoljno se prate kanali distribucije tehnologije, proces komercijalizacije tehničko-tehnološkog progresa je u povoju, izostaje finansijska podrška većim poduhvatima itd.).[12] Nije mnogo bolja situacija ni sa društvenim naukama. Postoji još uvijek vrlo velika doza tehnološkog oportunizma.

Nedostatak tehnološke strategije i politike objektivno razbija prirodne procese udruživanja rada i sredstava u jugoslovenskim razmjerama. Postavlja se pitanje kako mogu da kooperiraju dva poslovna subjekta koji su neposredno konkurentni sa tehnologijama zasnovanim na inostranim licencama (na primjer, TAS — Sarajevo i »Crvena zastava« — Kragujevac itd.), a da se prethodno ne raskinu ugovori o poslovno-tehničkoj saradnji sa inostranim partnerima. U stvari, nedovoljno se kooperira u razvoju i uopšte, a kad je reč o dugoročnim procesima potrebno je ostvariti sadejstvo mnogobrojnih faktora koji ih sačinjavaju. Privreda se mora razvijati i tehnološki po jednom strožem planu. Multinacionalne kompanije svojom tehnološkom politikom posredno ugrožavaju jedinstvo jugoslovenskog tržišta, zaoštravaju regionalne i republičke granice, ali čine i mnoge druge sektorske teškoće (smanjuju se mogućnosti kooperacije uopšte), dakle, na neki način usporavaju i cjelokupni privredni razvoj. Ne bismo ih zbog toga mogli nikako neposredno optuživati. Prije bi se moglo reći da smo dopustili takvo njihovo ponašanje jer nismo izgradili aktivnu tehnološku politiku i strategiju.

Tehnološka strategija, uopšteno rečeno, predstavlja metodu pomoću koje se realiziraju utvrđeni ciljevi i koncepcije razvoja, dok sama koncepcija predstavlja vjerovatnu budućnost utvrđenu naučnim metodama, odnosno ona ukazuje na dugoročni trend razvoja tehnike i tehnologije.[13] Osnovna karakteristika strategije razvoja tehnike i tehnologije sadržana je u osnovnoj proizvodnoj orijentaciji i ona, u stvari, pokazuje putanju kojom bi se moglo doći do utvrđenih ciljeva privrednog razvoja u domenu korištenja faktorâ razvoja.

Prilikom uvoza tehnologije ne rijetko uvozimo i inostrani kapital, čime se utiče i na platnobilansne pozicije naše zemlje. U stvari, razne nedovršenosti i propusti u našoj monetarno-kreditnoj politici nadomještaju se uvozom inostrane opreme, jer se ona često dobija pod povoljnijim kreditnim uslovima nego što

---

[12] Dr Nikola Čobeljić, *Privreda Jugoslavije — Rast struktura i funkcionisanje*, Institut za ekonomska istraživanja, Beograd, 1975, str. 8.

[13] Dr R. Lang, *Sistem proširene društvene reprodukcije i napredak nauke, tehnike i tehnologije*, Ekonomski institut, Zagreb, 1974.

Digitized by Google

je to slučaj sa istom domaćom opremom.[14] Nije potrebno šire objašnjavati šta to znači i čemu vodi takvo ponašanje subjekata u dugoročnom razvoju.

Strategija tehnološkog razvoja, kao komponenta razvoja uopšte, takođe nije niti može biti iskazana kao zbir granskih i drugih planova; tehnološka strategija nužno u sebi sadrži integraciju društvenih ciljeva, politike, nauke i tehnologije u jednu cjelinu. Nema sumnje da je riječ o strogim interakcijama, jer u nekim slučajevima tehnologija nužno dovodi do promjena ciljeva, kao što napredni institucionalni okviri nesumnjivo usmeravaju tehnologiju na nove puteve. Konačni ciljevi oslobođenja rada ne mogu se postići bez alternativnih puteva tehnološkog razvoja. Samoupravni oblici organizacije procesa društvene reprodukcije nedvosmisleno su orijentisani ka radikalizaciji i humanizaciji rada i života. Međutim, socijalističkim zemljama nije pošlo za rukom da u dosadašnjem razvoju ostvare društveno racionalnu interakciju sa prirodom u korištenju njenih izvora i u njenom preobražaju.[15] Iako su im institucionalni okviri dovoljno široki, socijalistički sistemi se još uvijek ne koriste u dovoljnoj mjeri preimućstvima koja posjeduju (društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju, planski karakter privrede, mogućnost boljeg usklađivanja kratkoročnih i dugoročnih ciljeva itd.). U stvari, osnovno pitanje koje se pri tom postavlja jeste — da li moramo kopirati modele razvoja visokorazvijenih zemalja ili treba prići decidno definisanom tehnološkom modelu koji će biti primjeren našim socijalističkim samoupravnim odnosima. Pošto sadašnje visokorazvijene zemlje predstavljaju društva sa drugačijom motivacijom tehnološkog razvoja, jasno je da naš tehnološki model treba da bude drugačiji od zemalja koje su potrošački orijentisane.

Strategija tehnološkog razvoja sadrži, uz strateške ciljeve, i izabrana sredstva za njihovo ostvarivanje.[16] Ona nužno uključuje izbor potrebnih tehnologija, određuje kanale distribucije tehnologije i društvenu organizaciju naučnoistraživačkog rada. Strategije tehnološkog razvoja zemalja u razvoju moraju takođe da sadrže stav prema ograničenjima koja utječu na izbor strateških ciljeva i na izbor sredstava za njihovo ostvarivanje. U procesu formiranja strategije tehnološkog razvoja neophodno je ispitati sve mogućnosti za savladavanje zapreka u razvoju i raspolagati informacijama u vezi s mijenjanjem strategije u slučaju značajnijih izmjena u tehnološkim parametrima.[17]

---

[14] Ibid.

[15] Dr Nikola Čobeljić, *Privredni razvoj i problemi životne sredine*, referat na savjetovanju »Čovjek, društvo i životna sredina«. SANU, Beograd, 1979.

[16] Srboljub Stojanović, *Institucionalni okviri i mere usmeravanja i stimuliranja tehničko-tehnološkog progresa*, Ekonomski institut, Zagreb, 1973, str. 17.

[17] Dr Miodrag Nikolić, *Mesto tehničkog progresa u prognozi razvoja privrede Jugoslavije*, izlaganje na naučnom skupu »Suština, metode i značaj privređivanja budućnosti«, Subotica, 1983.

Digitized by Google

Odgovori na ova i slična pitanja upozoravaju na opasnosti do kojih dolazi ako razvoj u savremenim uslovima teče bez sopstvene strategije tehnološkog razvoja, što je vidljivo i na primjerima mnogih drugih zemalja u razvoju. Takav privredni razvoj podsjeća na putovanje bez kompasa po bespućima mora.

Obilje radne snage koje stoji na raspolaganju privrednom razvoju naše zemlje neizostavno traži izgrađivanje stava prema otvaranju radno intenzivnih industrija, a po drugim, pak, opcijama naglasak bi trebalo stavljati, s obzirom na siromašne resurse, na industrije sa usavršenom tehnologijom. Jasno je da se cijela problematika ne može ovako pojednostavnjeno postaviti, ali je nesumnjivo da u našim uslovima treba što prije definisati tehnološku strategiju i odrediti optimalnu ravnotežu između ove dvije mogućnosti razvoja. Tehnološka strategija mora u sebi da sadrži i odgovore na pitanja o korištenju domaćih sirovina, kao i da ponudi niz mjera ekonomske politike za podsticanje štednje i produktivnije investiranje, kao i za uvođenje savremene tehnologije.

Tehnološku strategiju bi, međutim, trebalo u znatno većoj mjeri nego što je to bio slučaj do sada inkorporirati u privredni sistem i privredni razvoj, a njena suština se nikako ne bi smjela shvatiti samo normativno-tehnički.[18] Koncepcija razvoja naše zemlje bi morala u većoj mjeri da sadrži elemente strategije tehnološkog razvoja. To znači da se moraju uvažavati dugoročni ciljevi naučnog i tehnološkog razvoja i ponuditi rješenja kako da se oni ostvare. Adekvatnom tehnološkom strategijom bi se, konačno, i naša zemlja još više približila prije svega optimalnom korištenju svjetskog tehnološkog saznanja (razvoja proizvodnih snaga), ali i najracionalnijem korištenju sopstvenih resursa radi unapređenja domaće tehnologije.

Mogli bismo, također, reći da se relativno olako izjednačavaju naučna i tehnološka strategija, koje nikako nisu sinonimi, jer uspješno definisana tehnološka strategija predstavlja pretpostavku za izgrađivanje aktivne naučne politike. Zbog toga se tehnološka strategija mora tako koncipirati da raspolaže osjetljivim mehanizmom registrovanja svih krupnih tekovina na tehnološkom planu koje bi joj omogućavale efikasno djelovanje povratnih sprega sa naučnim dostignućima na svjetskom planu. To nije teško postići s obzirom na mogućnosti koje pruža nauka — da se mjerenje efekata tehničko-tehnološkog progresa vrši instrumentarijem mjerenja (proizvodne funkcije), čime bi se, u stvari, dobila mogućnost kompariranja i kanalisanja tehničko-tehnološkog progresa na dugi rok. Kada se ima na umu to da se u dovoljnoj mjeri ne uzimaju u obzir tendencije da naučni i tehničko-tehnološki progres nužno zahtijevaju sve intenzivnije seljenje rada i kapitala iz materijalne proizvodnje u druge djelatnosti, a

[18] Anton Jekauc, *Tehnološka politika i privredni sistem*, »Ekonomist«, br. 1/1977, str. 624.

Digitized by Google

naročito u naučnoistraživačku i razvojnu djelatnost, vidimo koliki je u tome značaj institucionalne komponente.[19]

Institucionalni faktori naročito svjesno i sinhronizovano moraju da djeluju u razvojnom pogledu, gdje je pitanje razrješavanja nepovoljne strukture industrije, pa tako i privrede i njenog mijenjanja, javlja kao primaran i dugoročan zadatak. Razvoj industrije postiže pune efekte kada je u pitanju optimalna privredna struktura kojoj se mora težiti. Pošto se optimumi cjeline i dijelova ne podudaraju, to se pitanju stvaranja skladnije privredne strukture industrije u našoj zemlji (uz osnovne grane omogućiti brži razvoj i prerađivačkih grana industrije sa višim fazama prerade) mora prići odlučno u smislu modeliranja, ali samoupravnim metodama i mjerama.

Zaključna razmatranja

Jasno je da Drugo zasjedanje AVNOJ-a nije moglo ponuditi i koncepciju razvoja proizvodnih snaga, jer konačna pobjeda tada još nije bila ostvarena. Međutim, kontinuitet AVNOJ-a slijedi u programima KPJ, odnosno SKJ, u Ustavu iz 1974. i u ZUR-u iz 1976. godine i kongresima SKJ, kongresima samoupravljača i kongresima sindikata, u kojima su stavovi društva prema razvoju proizvodnih snaga vrlo precizno utvrđeni.

Očigledno je, međutim, da naš privredni razvoj i našu praksu prati i vrlo velika doza tehnološkog oportunizma. Izlaz iz te situacije jeste u izgradnji i provođenju tehnološke strategije koja će biti primjerena socijalističkom samoupravljanju i koja će omogućiti da i u našem društvu strategija razvoja proizvodnih snaga istinski postane sastavni dio borbe za socijalističke samoupravne produkcione odnose. To je proces u kome nauka, po prirodi stvari, dobija svoje adekvatno mjesto, jer savremenu razvijenu industriju karakteriše sposobnost sopstvenog razvoja tehnologije, odnosno efikasna upotreba i organsko ugrađivanje optimalnih tehnologija u industrijsku strukturu, gdje nauka izaziva vrlo krupne promjene. Industrija se, konačno, u svome razvoju mora sve više zasnivati na kvalitativnim faktorima kao temeljnim nosiocima razvojnog preobražaja. Prenaglašena aktivnost čovjeka u prirodi bez najneposrednije pomoći nauke ni u kom slučaju ne bi vodila njegovoj sreći, nego, naprotiv, vodila bi njegovom uništenju. Nauka se, stoga, mora najneposrednije boriti za pronalaženje što je moguće čistijih takozvanih bezotpadnih tehnologija, u mjeri najnovijih saznanja velikih tajni prirode.

Za sadašnje stanje primjenjivosti nauke i njene integrisanosti sa udruženim radom možemo reći da je nepovoljno, a rezultat

[19] U Japanu se predviđa da će oko 2000. godine preko 90% zaposlenih raditi izvan direktne materijalne proizvodnje (vidi: dr Manojlo Babić, *Teorijski i praktički aspekti realizacije ZUR-a*, Ekonomski institut, Sarajevo, 1983.

Digitized by Google

toga je svojevrsno tehnološko i razvojno zaostajanje, koje se može prevazići jedino vođenjem znatno aktivnije naučne i tehnološke politike nego što je to do sada bio slučaj.

Naučna politika i tehnološka strategija, kojima se u posljednje vrijeme poklanja vidnija pažnja, treba da ukažu na načine kako da se postojeće stanje u najskorije vrijeme promijeni. Naučna politika i tehnološka strategija treba, prije svega, da trasiraju puteve kojima će se prevazilaziti sadašnje stanje u kome preovladava transfer inostrane tehnologije. Transfer inostrane tehnologije, koji je bio uglavnom opravdan u prethodnom periodu, treba da bude što više usmjeren na davanje vlastitih doprinosa privrednom razvoju u našoj zemlji.

Da bi nauka dalje i brže mogla da se razvija, potrebno je dostići određene kritične veličine u sredstvima za nauku, u naučnim kadrovima i naučnim kapacitetima uopšte, tako da u naučnoj politici treba predvidjeti i određena institucionalna rješenja koja će omogućiti ovakav razvoj nauke.

Većina grana industrije, kao okosnice privrednog razvoja u našoj zemlji, nema organizovane naučnoistraživačke organizacije. Za neke vrlo značajne i vodeće grane u razvoju mogli bismo kazati da u pogledu organizovanosti istraživačkih funkcija nisu dostigle potreban stepen materijalne i kadrovske osposobljenosti, odnosno da se nisu osposobile za ozbiljnije naučnoistraživačke zahvate (prvenstveno se misli na metalni i drvni kompleks). Kao paradoks može da zvuči da se čak ukidaju pojedine istraživačke jedinice nauke u okviru industrije, mada se njihovim posredstvom očekuje materijalizacija nauke u vidu tehnologije.

Programiranje naučnoistraživačkog rada mora se provoditi u što tješnjoj povezanosti sa koncepcijom dugoročnog razvoja industrije u SR BiH i prioritetima koji iz nje proizlaze. Putem naučne politike i tehnološke strategije potrebno je, dakle, usaglasiti strategiju i taktiku razvoja nauke, naučnoistraživačkog rada i razvoja tehnologije kako bi se ostvarivalo dogovoreno utvrđivanje prioritetnih istraživanja i izbjegla vrlo česta zatvorenost, svaštarenje, neracionalnost i usitnjenost istraživačkih organizacija. Takvim pristupom se, u stvari, jedino i može izbjeći to da naučna politika i tehnološka strategija ostanu deklaracije bez većeg praktičnog značaja i efekta.

Dohodak shvaćen kao novostvorena vrijednost (prema koncepciji o društvenom karakteru dohotka) predstavlja rezultat rada i naučnoistraživačkih radnika, pa prema tome proizlazi i neadekvatno finansijsko vrednovanje nauke od strane društva. Očigledno da sistem finansijskog vrednovanja nauke u sadašnjem trenutku određuje i politiku njenog razvoja, pa, mogli bismo reći, i njene ciljeve. U uslovima slobodne razmjene rada većina istraživačkih organizacija postavlja se kratkoročno u odnosu na zadatke koji stoje pred njom. Veliki su gubici i u zaokruživanju finansijskih konstrukcija, pri čemu, po pravilu, najkreativniji istraživači gube značajan dio obezbjeđujući uslove za istraživanja

Digitized by Google

svome istraživačkom timu. Stoga ekonomski interes ne rijetko potiskuje naučni, čime se, u stvari, radikalno smanjuje dugoročna razvojna orijentacija.

Produktivnost rada u naučnim ustanovama ne rijetko je rezultat i usitnjenosti, neracionalnog korištenja kadrova i opreme, slabe organizacije cjelokupnog naučnoistraživačkog rada, ali i nepostojanja dugoročnih horizonata. Mehanizam koordinacije i veza među naučnim ustanovama funkcionišu vrlo loše, tako da često ista istraživanja u zemlji vrši više istraživačkih organizacija, koje najčešće kasno saznaju da su određena istraživanja već obavljena ili da se uporedo obavljaju u nekoj drugoj organizaciji. Stoga bi sistem koordiniranja morao da bude na makro i na mikroplanu. Da bi se to i u praksi moglo ostvariti, neophodno bi bilo stvaranje jednog jedinstvenog sistema informisanja, bez koga je tehnološki razvoj u savremenim uslovima nezamisliv. Potreba za takvim sistemom je utoliko urgentnija ukoliko se uzme u obzir potreba tješnje međurepubličke i međunarodne naučne i tehnološke saradnje. Potreba naučne i tehnološke saradnje i komuniciranja ideja je naročito značajna u edukativnoj funkciji i osposobljavanju mlađih naučnoistraživačkih kadrova.

Na kraju da kažemo da se tehnološka nezavisnost ne postiže preko noći, nego dugoročnom osmišljenom tehnološkom strategijom koja u sadašnjem trenutku nedostaje i treba je vrlo seriozno izgrađivati ne samo na nivou zemlje, nego i za sve republike i pokrajine, sve do izgradnje posebnih tehnoloških strategija velikih privrednih sistema. Selektivno treba prilaziti razvijanju kooperacije i saradnje sa visokorazvijenim zemljama, naročito sa onima u kojima radi i dosta radnika iz naše zemlje. Jugoslavija mora biti zainteresovana da povratak radnikâ sa privremenog rada u inostranstvu bude praćen industrijskom kooperacijom i drugim poslovno-tehničkim aranžmanima, čime bi se, uz pojačanje istraživačkog rada, mogao bitnije poboljšati i ekonomski položaj naše zemlje u spoljnotrgovinskoj razmjeni.

Sadašnja situacija u tehnološkom razvoju naše zemlje mogla bi se u dobroj mjeri dovesti u vezu sa suvišnim naglašavanjem značaja proizvodnog odnosa u našem dugoročnom razvoju u poređenju sa razvojem proizvodnih snaga. To je imalo za posljedicu da su negirane ne samo ekonomske, nego i neke tehnološke zakonitosti, što je na svojevrstan način udaljavalo i samoupravljanje od društvene prakse, pa je ono ostajalo dobrim dijelom u sferi imaginarnog i »ideološkog«, sa znatnim raskorakom u odnosu na našu ekonomsku stvarnost. Tehnološka strategija, kao strategija razvoja proizvodnih snaga u našoj zemlji, treba u znatno većoj mjeri u sebi da ima ugrađene elemente prakse kao najvišeg kriterija istine, pa se i socijalizam, kao istorijski proces, i može ostvarivati samo u dijalektičkom jedinstvu proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, u jedinstvu teorije i prakse itd.

Uključivanje naučnoistraživačkog rada u tokove društvene reprodukcije na principima udruženog rada predstavlja vrlo slo-

Digitized by Google

ženo pitanje od čijeg rješavanja u velikoj mjeri ovisi i koncepcija i realizacija našeg cjelokupnog društveno-ekonomskog razvoja, tako da društvo ne smije žaliti truda i sredstava u cilju oživotvorenja jednog takvog razvoja u kome će materijalizacija nauke i tehnologije imati dugoročni karakter i predstavljati istinsku proizvodnu snagu društva čiji će rezultati presudno uticati na cjelokupni privredni i društveni razvoj naše zemlje.

Digitized by Google

Mijat Šuković

Podizanje kvaliteta prava i učvršćivanje ustavnosti i zakonitosti

I

Osnovni principi i okosnica jugoslovenskog savremenog prava u cjelini, po svojim klasno-socijalnim obilježjima, po budućnosti koju utemeljava u sadašnjosti, u vrhu su svjetskih pravnih vrijednosti. Dokaz za to su pravno ustanovljene i garantovane ekonomske, političke, kulturne i druge ljudske slobode, posebno sloboda i ljudsko dostojanstvo na radnom mjestu; ustanovljenje prava da stvaraoci, u odnosima međusobne zavisnosti i uzajamne odgovornosti, upravljaju uslovima, sredstvima i rezultatima svoga rada; načelo da rad i rezultati rada opredjeljuju materijalni i društveni položaj čovjeka i ljudi, kao i druga sa njima povezana prava i slobode.

Vredna su poštovanja, istinita su i potrebna kazivanja o klasnoj osnovi i vrijednosti, revolucionarnim ciljevima i principima sadašnjeg jugoslovenskog prava. To treba znati i afirmisati. Ali, u radno-akcionom pogledu neophodno je usredsređivati se na kritičku analizu pojedinih djelova pravnog sistema, na ocjenu o tome da li su ti principi kvalitetno razrađeni i izvedeni u zakonima, u samoupravnim opštim aktima, u pravu u cjelini. To je društveno svrsishodnije od ponavljanja afirmativnih ocjena o karakteru i revolucionarnoj usmjerenosti našeg prava. Njemu više

Digitized by Google

nije potrebna ni verbalna potvrda ni verbalna odbrana. Potrebni su mu kvalitativna razrada, izvođenje i obezbjeđenje izvršenja.

Takva kritički produbljena analiza pravnih rješenja i realnog života daje i sljedeća saznanja:

1. Nije na visini osnovnih principa i okosnice jugoslovenskog pravnog sistema znatan dio konkretnih privredno-sistemskih rješenja utvrđenih u sada važećim zakonima i mnoga rješenja utvrđena u sada važećim samoupravnim opštim aktima. I to kako dio rješenja kojima se opredjeljuju oblici organizovanja u udruženom radu, udruživanje i međusobni odnosi pojedinih od tih oblika, tako i dio rješenja kojima su uređeni odnosi u oblasti spoljnoekonomskih odnosa, naročito deviznog sistema, sistema cijena, monetarno-kreditnih odnosa, sistema odlučivanja itd.

To je izraz, ali istovremeno i jedan od uzroka mnogih problema u udruženom radu i šire u društvu. Određeni problemi u našem društvu nisu nastali prvenstveno uslijed materijalnog siromaštva, već uslijed misaonog, inventivnog i akcionog siromaštva, čime smo posljednjih godina, ne rijetko, siromašniji nego u materijalnim dobrima.

Ocjenu da znatan dio konkretnih privredno-sistemskih rješenja utvrđenih u sada važećim zakonima nije na visini osnovnih principa i okosnice jugoslovenskog pravnog sistema potvrđuje, prije svega, rasprostranjeno, u mnogo čemu štetno, postojanje u zakonima normi koje nemaju ekonomsku podlogu, koje su više skup ideoloških stavova i opredjeljenja, političkih zahtjeva, nego pravne norme u pravom značenju tih riječi. Potvrđuje to i rasprostranjeno, takođe štetno, preslikavanje, prepisivanje samoupravnih opštih akata jedne organizacije od strane drugih organizacija, posredstvom svojevrsnih prepisivača. To prepisivanje i preslikavanje i pravom je predviđeno. Do sada — nadajmo se da to neće biti i u budućnosti — to prepisivanje je bilo više unosno, materijalno i kadrovski, nego istinska kreacija u stvaranju samoupravnih normi.

Odbrana onih djelova našeg prava, u tom sklopu i mnogih rješenja u privredno-pravnom sistemu, koje život ne potvrđuje kao realne i dobre, naročito onih normi koje su više ideološke koncepcije nego pravne norme, nije odbrana ustavnog sistema, osnova i osnovnih principa pravnog sistema. Odbrana takvih rješenja je svojevrsni dogmatizam, koji je uvijek nestvaralački. To je izraz nesposobnosti za novo, za bolje i neuvažavanje sposobnosti drugih; to je nestvaralačka aktivnost, kao što su nestvaralački i zahtjevi za zamjenu tih pravnih rješenja bez sposobnosti da se ponude bolja rješenja, da se stvaralački traga za boljim rješenjima i preuzme odgovornost za nova. Ti zahtjevi su svojevrsni aprioriizam, koji takođe nije stvaralački.

2. Nedosljednost u ostvarivanju ustavne koncepcije naročito se izražava u jednosmjernoj razradi, ne rijetko pogrešnom izvođenju u zakonima i samoupravnim opštim aktima ustavnog principa o samostalnosti pojedinih subjekata i o odnosima između

Digitized by Google

djelova u cjelini i cjeline. Ta nedosljednost je utoliko ozbiljnija što je jedan od faktora, ne jedini, ali bitan, unošenja grupno-svojinskih elemenata u naš sistem i u život, jedan od faktora nastanka, održavanja, zaštite autarkije osnovnih organizacija udruženog rada i mnogobrojnih drugih subjekata u društvu, sve do, ne rijetko, autarkičnog ponašanja republika i autonomnih pokrajina, sa sadržajima ekonomskog nacionalizma. U pojedinim segmentima privredno-pravnog sistema ima i odredaba koje, kao barijere, otežavaju udruživanje rada i sredstava i stvaranje integracionih cjelina.

Autarkizam i druge s njim povezane pojave, zbog toga, imaju oslonac i u sadašnjim pravno-sistemskim rješenjima. Te pojave su i pravom »pokrivene«.

Zato je otklanjanje tog krupnog nedostatka u našem pravu veoma važno i urgentno.

U Ustavu SFRJ i ustavima republika i autonomnih pokrajina, naime, samostalnost pojedinih društvenih subjekata utvrđena je saglasno međuzavisnosti i uzajamnoj odgovornosti djelova i cjeline. Samostalnost svakog — od osnovne organizacije udruženog rada do republike i autonomne pokrajine — u ustavima je određena tako što je za svaki subjekt uspostavljena skladna ravnoteža prava na samostalnost i obaveza prema cjelini. Utvrđeni su, načelno, kako prava koja čine i obezbjeđuju samostalnost tako i obaveze samostalnih djelova prema cjelini, obaveze bez čijeg izvršenja ne može biti harmonije u zajedništvu, pa ni pravog ni potpunog zajedništva. Ustavima je uspostavljena samostalnost u pogledu integriteta radne organizacije i širih samoupravnih sistema, integriteta jugoslovenske privrede i jugoslovenskog društva i u pogledu integriteta društveno-svojinskih i samoupravnih odnosa. Samostalnost, čija je nerazdvojna komponenta razvijena i široka odgovornost prema cjelini, prema zajednici, za stalno jačanje i razvijanje zajednice kao cjeline. Samostalnost koju je društvo dužno da poštuje samo dotle dok se poštuju i izvršavaju obaveze prema cjelini, prema zajednici.

To i jeste samostalnost u socijalističkom samoupravnom društvu, u društveno-svojinskim i samoupravnim odnosima.

U zakonima i samoupravnim opštim aktima samostalnost mnogih subjekata konstituisana je bez *dijalektičke međuzavisnosti* prava na samostalnost i obaveza prema cjelini. To omogućava, pothranjuje i čak štiti autarkizam.

Od mnogih drugih negativnih rezultata konstituisanja samostalnosti bez dijalektičke međuzavisnosti prava na samostalnost i obaveza prema cjelini ističem samo jedan. Time se, naime, otvara proces pretvaranja društvene svojine u oblik svojine sa nedovoljno društvenosti.

Društveni pravobranioci samoupravljanja i sudovi udruženog rada takođe zaboravljaju ili zanemaruju saznanje da se samoupravljanje i društvena svojina uspešno štite i istrajnim obezbjeđivanjem dosljednog izvršavanja obaveza svakog pojedinca, svake os-

Digitized by Google

novne organizacije udruženog rada i svakog drugog subjekta prema cjelini kojoj pripada, a ne samo obezbjeđivanjem da svaki pojedinac i svaki pojedini subjekt u cjelini ostvari svoja prava, pa i onda kada ne izvršava svoje obaveze prema cjelini, prema društvu.

Zbog toga se ustavni koncept o samostalnosti subjekata ne brani odbranom samostalnosti pojedinih djelova unutar cjeline kako se ona ispoljava u praksi, u sklopu radne organizacije ili šireg sistema, bilo da je ona takva zbog faktičkog ponašanja bilo zbog usmjerenja i obezbjeđenja pravnim propisima.

Ustavom utvrđena koncepcija samoupravne samostalnosti pojedinih subjekata najuspješnije će se odbraniti odlučnim otklanjanjem devijacija, grešaka, nedosljednosti i u pravnim propisima i u praktičnom ponašanju, naročito onih ponašanja koja pravo na samoupravnu samostalnost preobražavaju u pravo na ponašanje kojim se mogu izbjegavati obaveze prema zajednici, prema cjelini.

Naravno, promjenama propisa, samim po sebi, neće se bitno promijeniti stanje. Neophodna je i konkretna društvena akcija, akcija kojom će se graditi novi društveni odnosi, u kojima će sve više preovlađivati socijalistički samoupravni sadržaji.

Za savlađivanje rasprostranjene autarkije, toga po društvo velikog zla, u samom udruženom radu i šire, nužna je, dakle, i promjena znatnog broja zakonima utvrđenih privredno-sistemskih rješenja i mnogih rješenja u samoupravnim općim aktima. To su sva ona rješenja koja omogućavaju ili čak obezbjeđuju pojedinim djelovima cjeline da koriste sredstva koja su stekli i koja su im povjerena na upravljanje tako što svoja prava ostvaruju do maksimuma, pa i više od toga, a bez izvršenja ili djelimičnog ispunjenja obaveza prema cjelini. Ta rješenja, naime, omogućavaju i obezbjeđuju da djelovi cjeline prisvajaju od cjeline i ono što nijesu stekli radom, već blagodareći pogodnostima koje su proizvod ranijih ulaganja cjeline, pogodnostima sistemske, strukturne ili konjunkturne prirode, ili svih zajedno.

3. Odstupanje od osnovnih principa našeg pravnog sistema izraženo je u rasprostranjenom tretiranju prava odvojeno od obaveza i odgovornosti. Odvajanje prava i sloboda od obaveza i odgovornosti, obezbjeđivanje ostvarivanja prava bez istovremenog ispunjavanja obaveza — liberalističko je tretiranje prava i sloboda. To je izvor društvene destabilizacije.

Sloboda i pravo uvijek, a u socijalističkom samoupravnom društvu naročito, sadrže u sebi, kao nerazdvojnu komponentu, obaveze i odgovornosti. Sadrže ih i u filozofskom i u političkom značenju tih riječi.

Ta međuzavisnost prava i obaveza naročito je svojstvena socijalističkom samoupravnom društvu. Bez dijalektičkog povezivanja prava i obaveza nije moguće istovremeno obezbijediti samoupravnu samostalnost svakog djela i jedinstvo cjeline. Zbog toga se u ustavnom sistemu Jugoslavije odgovornost i ne vezuje samo

Digitized by Google

za obaveze, već i za način ostvarivanja prava. U mnogim drugim sistemima nije tako. To se, međutim, nedovoljno shvata. Još manje se to obezbjeđuje samoupravnim aktima. A bez toga nije obezbijeđena sigurnost perspektive socijalističkih samoupravnih odnosa.

Ovo nije zalaganje za to da osnovni pravac promjena zakonâ i samoupravnih opštih akata bude redukcija prava, iako ekonomska situacija obavezuje da se ponovno ispita svako ono pravo koje u sadašnjim ekonomskim uslovima nije materijalno pokriveno. Socijalističko samoupravno društvo, da bi to bilo, mora obezbjeđivati širok krug prava svakom subjektu. Da ne bi izgubilo socijalistička svojstva, mora obezbjeđivati i ostvarivanje utvrđenih, zagarantovanih prava. Ovo je zalaganje za promjene zakonâ i samoupravnih opštih akata s ciljem da se potpunije i preciznije utvrde obaveze svakog samoupravnog subjekta prema cjelini kojoj taj subjekt pripada, bilo da je u pitanju radnik u osnovnoj organizaciji ili radnoj zajednici, bilo osnovna organizacija u radnoj organizaciji, bilo da je u pitanju opština u republici, odnosno autonomnoj pokrajini, ili republika, odnosno autonomna pokrajina u federaciji.

Ovo je, u isto vrijeme, zalaganje za to da se razrade instrumenti, mehanizmi, režimi za osiguravanje blagovremenog izvršavanja utvrđenih obaveza, što je veoma važno. Jer, jedan od velikih nedostataka jugoslovenskog prava u cjelini baš i jeste to što u njemu nema dovoljno instrumenata, mehanizama i režima koji bi obezbjeđivali blagovremeno izvršavanje obaveza. A politička nauka i istorija svih društava uvjeravaju da jedan pravni sistem može propasti ne samo zbog toga što je nekvalitetna njegova osnovna sadržina, osnovna orijentacija, nego i zbog nepostojanja instrumenata, mehanizama, režima kojima se može obezbijediti da se ostvaruje njegova sadržina, njegova orijentacija. Naša društvena situacija u to takođe snažno uvjerava.

Nije ovo zalaganje za centralizam u radnoj organizaciji, u složenim sistemima, u društveno-političkim zajednicama, već za njihovo integralno jedinstvo zasnovano na samoupravljanju. Jedinstvo jedne cjeline, bilo da je ta cjelina radna organizacija, širi sistem ili društveno-politička zajednica, nema ništa zajedničko sa centralizmom. U jedinstvenoj cjelini, u jedinstvenom sistemu — ako su konstituisani saglasno samoupravnim načelima — svaki dio je ravnopravan. Ta ravnopravnost obezbjeđuje u isto vrijeme i samostalnost svakoga djela i integritet cjeline.

Shvatiti to i ponašati se u skladu s tim zalog je za budućnost. I obrnuto.

Drugim riječima, zadatak je da se pravom, kao i naukom i politikom, nepokolebljivo sprečava centralizam u radnim organizacijama, u svim sistemima i u svim društveno-političkim zajednicama, sve do federacije. Ali i da se pravom, kao i naukom i politikom, u isto vrijeme, takođe nepokolebljivo, sprečavaju i razna razgrađivanja jedinstva i zajedništva, kako radnih organizacija i širih sistema tako i društveno-političkih zajednica, od opštine do federacije.

Digitized by Google

Moguće je uvijek povući granicu između centralizma i demokratskog jedinstva u kojima su ravnopravni djelovi cjeline. Ako se ravnopravnost djelova u cjelini obezbjeđuje demokratskim načinom odlučivanja o zajedničkim interesima, uspješno se otklanja opasnost od centralizma i u radnoj organizaciji i drugdje. Zajedničko demokratsko odlučivanje u zajedničkim organima o zajedničkim poslovima nije centralizam, već zakonitost življenja u zajednici i uslov zajedništva.

Sve što je rečeno bitno je i za shvatanje i dalje razvijanje sadržajâ društveno-svojinskih odnosa. Društvena svojina je globalni društveni odnos. Nje ne može biti u pojedinim djelovima ako ne postoji kao globalni društveni odnos. Ali, istina je takođe da društvene svojine nema kao globalnog društvenog odnosa ako prava u pogledu raspolaganja sredstvima u društvenoj svojini pojedinih subjekata nijesu međusobno zavisna sa ispunjenjem obaveza prema društvu. Zbog toga su promjene u rečenom pravcu nužne i sa stanovišta oblikovanja i daljeg razvoja društveno-svojinskih odnosa, sa stanovišta osiguravanja da načelna opredjeljenja što prije postanu puna stvarnost.

Saglasno rečenom, podizanje kvaliteta sadašnjih zakona i mnogobrojnih samoupravnih opštih akata jedan je od prioritetnih zadataka u društvu, osobito na području usavršavanja pravnog sistema. To je i jedan od bitnih činilaca za učvršćivanje ustavnosti i zakonitosti u društvu, pošto to učvršćivanje velikim djelom zavisi i od kvaliteta prava. To je, takođe, jedan od bitnih činilaca za izlazak iz stanja nestabilnosti i stagnacije razvoja i za ulazak u stanje dinamičnijeg razvoja u stabilnijim uslovima, a isto tako i jedna od bitnih pretpostavki da se očuva i obezbijedi socijalistički samoupravni pravac razvoja društva. To je i obaveza prema radničkoj klasi Jugoslavije, obaveza koja još nije ispunjena od vremena donošenja Ustava iz 1974. godine.

Iz toga slijedi da je podizanje kvaliteta sadašnjih rješenja u privredno-pravnom sistemu društveni imperativ. Ono je istovremeno i ekonomski, i pravni, i politički, i kulturni i etički imperativ. Negirati ili zanemarivati to, društveno je i naučno sljepilo.

Proces u pravcu pozitivnog zaokreta u podizanju kvaliteta prava na području privredno-pravnog sistema već je otvoren izmjenama Zakona o deviznom poslovanju i kreditnim odnosima sa inostranstvom, naročito izostavljanjem iz njega rješenja o platnobilansnim pozicijama republika i autonomnih pokrajina, kao i o platnim i deviznim bilansima, rješenja koje je imalo razjedinjavajuće efekte u jugoslovenskoj privredi. Taj proces nastavljen je izmjenama Zakona o Narodnoj banci Jugoslavije i Zakona o Službi društvenog knjigovodstva, kojima su u većem stepenu obezbijeđeni jednakopravnost društvenih subjekata na jedinstvenom jugoslovenskom privrednom području i jedinstveno ostvarivanje mnogih privredno-sistemskih rješenja. Proces je nastavljen usvajanjem zakonskih rješenja o obrtnim sredstvima i izmjenama principa i režima u oblasti cijena, što će još više biti produbljeno u no-

Digitized by Google

vom zakonu o društvenoj kontroli cijena. Nastaviće se i donošenjem novog zakona o društvenom planiranju, novog zakona o ulaganju sredstava stranih lica u naše organizacije udruženog rada itd.

Značajno je razvijanje tog procesa na zakonodavnom planu. On ne može, međutim, biti dubok i širok po zahvatima niti pak imati željene efekte ako se ne proširi i na područje samoupravne regulative u privredi.

Društvo je pred zadatkom da kritički, a revolucionarno odgovorno, preispita svako privredno-sistemsko rješenje zakonom utvrđeno, svaki samoupravni opšti akt, sa ciljem da se njihovim usavršavanjem, putem izmjena i dopuna, obezbijedi još dosljednija i još kvalitetnija razrada ustavnih principa, načelâ i osnovnih opredjeljenja Zakona o udruženom radu, da se još bolje obezbijedi njihovo ostvarivanje u praksi. U tom sklopu i da se obezbijedi svođenje obima pravnih normi na društveno potreban nivo.

Nije to zahtjev, zalaganje, predlog za promjenu ustavnih odnosa, već za promjenu stanja koje je rezultat nedosljednosti u ostvarivanju ustavne koncepcije. Zadatak je da se to čini organizovano i postupno, sa prioritetom djelovanja na ključnim tačkama. Zadatak je da se to čini i na način kojim se neće otežati usredsređivanje aktivnosti na proizvodni, naučni i drugi sličan rad. Jer, viša produktivnost toga rada najsigurniji je put za izlazak iz teškoća.

Djelovanje u rečenom pravcu i na iskazani način uspješno se može odvijati i neophodno je da se tako odvija, bez čekanja na projiciranu rezoluciju o unapređivanju pravnog sistema, premda ima nade da će se ona pojaviti u trećem produžetku prvobitno utvrđenog roka za njeno donošenje.

Uloga pravnikâ u ostvarivanju istaknutog zadatka izuzetno je velika, nezamjenljiva, mada pravnici taj zadatak mogu izvršiti samo zajedno sa svim drugim stvaraocima koji hoće da učestvuju u stvaralačkom kritičkom preispitivanju sadašnjeg rješenja i u traganju za novim, boljim rješenjima. A tih stvaralaca ima i među ekonomistima, i među inženjerima, i među proizvodnim radnicima i među stvaraocima drugih stručnih profila.

Situacija zahtijeva da i pravnici, kao sastavni dio kreativnih snaga u društvu, svojim radom i stvaralaštvom doprinose da se iz privredno-pravnog sistema — kako njegovog dijela koji čine zakoni tako i dijela koji čine samoupravni opšti akti — izostave sva ona rješenja koja, iako izražavaju dobre težnje i ciljeve, prema saznanjima u društvenoj praksi, sada i u neposrednoj budućnosti, nije moguće ostvariti, te da se zamijene novim, u revolucionarnom smislu boljim rješenjima.

Ni jedan pojedinac, makar radio i u zakonodavnim organima federacije, ni jedan organ ne može sam izvršiti neophodni zaokret u željenom pravcu. Samo svi zajedno, djelovanjem u istom smjeru, sadržinski i dinamično usaglašenim, mogu ostvariti taj zaokret.

Ali zaokret zavisi i od kvaliteta, smjera, intenziteta rada svakog pojedinca, na svakom radnom mjestu. Zato situacija i traži

Digitized by Google

od svakog pojedinca, od svakog samoupravnog i državnog tijela i organa, da intenzivira, bolje organizuje, kvalitativno unaprijedi svoj rad na stvaralačkoj kritičkoj analizi sadašnjih privredno-sistemskih rješenja i da traga za boljim, kvalitetnijim rješenjima. Ona traži od svakog pojedinačno i od svih zajedno da dosadašnju orijentaciju na mirenje sa stanjem koje se ocjenjuje nepovoljnim, sadašnju praksu prilagođavanja i saživljavanja sa tim stanjem, zamijene odlučnim, istrajnim, borbenim naporima za nova rješenja, kojima će se prevazići ono što je sada nepovoljno; situacija traži od svakog da postupa tako kao da upravo od njega zavisi pozitivan zaokret, kao da je upravo on inicijator pozitivnih promjena; traži da stvara novo, a ne da samo gromoglasno ponavlja konstatacije o nepovoljnom stanju, da ponavlja zahtjeve za promjene i da od drugog traži da te promjene vrši. To je potrebno i zato što je stalno ponavljanje ocjena o slabostima i zahtjeva da se one otklanjaju poprimilo prizvuk društvene nemoći, doživljava se kao fraza, kao nestvaralačko djelovanje.

Potencijalna snaga — radna, stručna, politička — desetina hiljada pravnika i drugih stvaralaca prava oslobođena je sistemom socijalističkih samoupravnih odnosa. Ocjenama i zahtjevima političkih institucija podstaknuto je i podstiče se aktiviranje te i tako oslobođene snage. Istovremeno, tim ocjenama i zahtjevima prokrčen je i put za brže aktiviranje i za kvalitativno usmjerenje te oslobođene snage.

To uvjerava da pravnici imaju i društvene uslove i potencijalnu stvaralačku moć da, uz sadejstvo sa drugim stvaraocima, kvalitetno i efikasno kritički analiziraju sadašnja privredno-sistemska rješenja i da pronađu rješenja bolja od onih koja ne mogu izdržati provjeru stvaralačke kritičke analize, provjeru života.

Za eventualno slabiji ili sporiji uspjeh u tome svako treba da traži uzrok u svojoj inventivnosti, u stepenu svoje sposobnosti za inovacije i svoje istrajnosti prije nego u sistemu i političkim orijentacijama.

II

Društvo se u isto vrijeme nalazi i pred drugim krupnim zadatkom, po mnogo čemu sudbonosnim. Taj je zadatak u tome da se obezbijedi zakonitost u društvu u cjelini, a u sklopu toga naročito u privrednom i finansijskom poslovanju. Taj se zadatak mora izvršiti odlučnim otklanjanjem pojava nepoštovanja, kršenja zakonâ i samoupravnih opštih akata i drugih pravnih propisa. Ta je pojava u društvu, a naročito u privrednom i finansijskom poslovanju, rasprostranjena do opasnih granica. Nepoštovanje i kršenje pravnih normi dovodi do toga da se ne ispunjavaju mnoge obaveze prema društvu; djelovi pojedinih organizacija ne izvršavaju obaveze prema cjelini organizacije; mnogobrojni subjekti protivpravno prisvajaju i ono što im ne pripada; radnici i mnogi

Digitized by Google

radni ljudi ne mogu ostvariti svoja samoupravna i druga prava itd. Time je već ugrožena ravnopravnost ljudi i samoupravnih organizacija i zajednica i ravnopravnost subjekata na jedinstvenom jugoslovenskom privrednom području, a time i ravnopravnost naroda i narodnosti. Ugrožene su i druge bitne vrijednosti i važni ciljevi socijalističkog samoupravnog sistema. Usporavaju se i slabe procesi samoupravnog razvoja društva.

Neizvršavanje ili nedosljedno izvršavanje prava izazvalo je i razna međusobna nepovjerenja i podozrenja. Posijalo je i nevjericu u sigurnost perspektive. Ako se nastavi praksa neizvršavanja ili nedosljednog izvršavanja zakona i prava u cjelini, znatno će se otežati obezbjeđivanje jedinstva i spajanje djelova u cjelinu na samoupravnim osnovama. Ona može postati i izvor političkih sukoba sa mnogim negativnim posljedicama.

Zato je neizvršavanje i nedosljedno izvršavanje zakona i drugih propisa suprotno društvenom biću jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog sistema i vrlo opasno za njegovu budućnost.

Naročito je opasno neizvršavanje odredbi zakona, samoupravnih opštih akata i drugih pravnih propisa ciljno usmjerenih na to da se negira i presiječe monopol upravljanja politike nad radom, obezbijedi jedinstvo sistema ili racionalno korišćenje raspoloživih dobara.

Nauka i život nas uvjeravaju da u anarhističnom postupanju prema pravu samoupravljanje ne može ni opstati, a o njegovom razvoju ne može se ni govoriti. U uslovima neizvršavanja prava stihija će uvijek iznuđivati rješenja koja će ići na štetu samoupravljanja.

Neizvršavanje prava, ili njegovo izvršavanje samo do stepena koji ne zadire u parcijalne interese onog koji je dužan da pravo izvršava, pogoduje ustaljivanju i širenju grupno-svojinskog raspolaganja sredstvima u društvenoj svojini. Olakšava, podstiče i omogućuje bogaćenje pojedinaca bez rada i na toj osnovi socijalnu diferencijaciju u obimu koji ugrožava preovlađujuće radničko-klasne sadržaje u cjelini društvenog stanja.

Zbog svega rečenog društveni je imperativ otkloniti pojavu neizvršavanja ili nedosljednog izvršavanja zakona i drugih propisa. To je ne samo pravni, već takođe samoupravni, ekonomski, kulturni i etički imperativ.

Pokrenuta je društvena akcija za učvršćivanje ustavnosti i zakonitosti u društvu, sa naglaskom na značaju potrebe da se zakonitost u privrednom i finansijskom poslovanju što prije učvrsti. Tu akciju je iniciralo Savezno izvršno vijeće.

Nužnost i značaj te akcije opredjeljuju i sljedeća saznanja:

1. Izvršavanjem zakona i drugih propisa ostvaruju se i obezbjeđuju klasni interesi utvrđeni u pravu. Neizvršavanje pravnih propisa znači neostvarivanje ili negiranje tih klasnih interesa. Zato je izvršavanje zakona ne samo pravno, već prvorazredno političko, klasno, idejno i moralno pitanje.

Digitized by Google

Političko je pitanje i zato što je ustavna obaveza da se zakoni dosljedno izvršavaju, posebno savezni zakoni, dio je međusobnih garancija obezbjeđivanja ravnopravnosti, jednakopravnosti i slobodnog razvoja u našoj višenacionalnoj zajednici.

2. Zakonske i druge pravne norme su jedna od integrativnih komponenti našeg društva i jedinstva sistema socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji. Neizvršavanje zakonâ i drugih propisa, odnosno njihovo izvršavanje samo u mjeri koja ne zadire u parcijalne interese, svojevrstan je napad na koheziju društva. To je djelatnost koja slabi jedinstvo i moć društva i koja istovremeno umnožava i širi prostor za samovolju pojedinih subjekata u društvu. To je, u isto vrijeme, i djelatnost koja omogućava društveno neracionalno i nesvrsishodno korišćenje raspoloživih društvenih sredstava. Zbog toga ona doprinosi produbljivanju teškoća i nestabilnosti, a ne obrnuto. Teškoćama i nestabilnošću ne mogu se pravdati nezakonita ponašanja.

Neizvršavanje zakonâ i drugih propisa izražava i otpor naporima da se obezbjeđuju demokratski utvrđeni zajednički interesi, socijalističko samoupravno zajedništvo i skladni odnosi u njemu, da se progresivno mijenja stanje odnosâ.

3. Teškoće i nestabilnost ne mogu se trajno savlađivati zaobilaženjem zakonâ i drugih propisa, njihovim neizvršavanjem ili nedoslednim izvršavanjem, već jedino doslednim izvršavanjem, uz istovremeno podizanje kvaliteta prava.

Dosljedno izvršavanje zakonâ i drugih propisa uslov je obezbjeđivanja samoupravnih proizvodnih odnosa i njihove zaštite, uslov ostvarivanja zajedničkih interesa.

4. Dobijanjem bitke za zakonitost u društvu lakše će se i brže dobiti bitka i u mnogim drugim oblastima našeg ekonomskog života.

5. Svaka ravnodušnost prema nezakonitim ponašanjima svojevrsno je saučesništvo u njima ili je ravna njima.

Skupština SFRJ već je počela da razmatra kako se izvršavaju savezni zakoni i drugi savezni propisi, kao i pravce djelovanja radi iskorjenjivanja nezakonitosti u društvu. To će dati snažan zamah pokrenutoj društvenoj akciji za učvršćivanje ustavnosti i zakonitosti u društvu. To je poziv najvišeg organa vlasti i organa društvenog samoupravljanja svim činiocima — od osnovne organizacije udruženog rada do organâ federacije — da svako u svojoj sredini i u društvu u cjelini vodi bitku za zakonitost, za ostvarivanje tog strateškog političkog i pravnog principa, tog konstitutivnog sadržaja socijalističkog samoupravnog sistema.

U toj akciji svaki društveni subjekt ima određenu ulogu i odgovornost, pogotovu zato što su ustavnost i zakonitost ne samo pravno, već i suštinski klasno pitanje.

Velika je uloga i odgovornost državnih organa — od opštine do federacije — u borbi za zakonitost. Njihovu ulogu i odgovor-

Digitized by Google

nost u sada pokrenutoj društvenoj akciji povećava to što se u nas događa da i pojedini organi jedinstvenog državnog mehanizma također ponekada ne izvršavaju zakone donesene u širim društveno-političkim zajednicama, da tolerišu ili se čak saglašavaju sa neizvršavanjem pojedinih odredaba tih zakona, kada te zakone ne izvršavaju banke, organizacije udruženog rada i interesne zajednice na teritoriji za koju su ti organi obrazovani. Time ti organi nezakonitim ponašanjima daju politički legitimitet. Otuda i mnoga nezakonita ponašanja za koja javnost zna, a za koja se ne izriču sankcije.

U svakom društvu je bilo i biće pojedinaca i pojedinih privrednih subjekata koji će nastojati da, zbog ekonomskog egoizma, ne poštuju zakone ili druge propise. I to se mora onemogućavati. Ali, za društvo je najopasnije i najpogubnije kršenje zakonâ od strane državnih organa, bilo da oni to čine tako što sami pogrešno primjenjuju zakonske odredbe, bilo što se suzdržavaju od radnji kojima se obezbjeđuje ostvarivanje zakonâ u društvu, bilo, pak, da se prećutno ili izričito saglašavaju sa neizvršavanjem zakonâ.

Zato je za zakonitost od izuzetnog značaja da državni organi u društvenoj borbi za zakonitost odlučno i dosljedno iskorijene nezakonitosti u državnoj strukturi. Delegatske skupštine, delegatski odnosi imaju dovoljno snage i moći da to obezbijede.

Značajnu ulogu u učvršćivanju zakonitosti imaju i društveno-političke organizacije i njihova rukovodstva. Jer, odsustvo ofanzivnog djelovanja društveno-političkih organizacija na području bitke za zakonitost pogoduje nastajanju društvene klime u kojoj mogu nicati nezakonita ponašanja, u kojoj nema i ne može biti dovoljno otpornosti prema nasrtajima sa nezakonitom sadržinom. A sada postoji upravo takva klima. Ona se ne može zamijeniti boljim iskazivanjem samo formalnih osuda nezakonitih ponašanja ako iza tih osuda ne slijede i odlučne akcije. Naročito se ta klima ne može prevazići demagoškom galamom pojedinaca koji i sami kumuju nezakonitom ponašanju.

Umjesto formalnih osuda i galame, nužna je konkretna akcija.

Nauka ne daje osnova za pitanje: šta prije, politička akcija ili intenzivniji, odgovorniji, borbeniji rad državnih organa. Uspjeh obezbjeđuje samo istovremeno, istosmjerno, jednako odlučno i borbeno djelovanje državnih organa i društveno-političkih organizacija. Naravno, sa drugačijim ulogama i drugačijim metodama djelovanja. Velika je uloga i odgovornost i pravnikâ, naročito u privredi i finansijskim institucijama, u društvenoj borbi za zakonitost.

Istina je da nezakonita ponašanja u privredi, u bankama i drugim finansijskim institucijama nijesu rezultat ili nijesu prije svega rezultat usmjerenja i djelovanja pravnikâ koji rade na pravnim poslovima u privrednim organizacijama udruženog rada, bankama, interesnim zajednicama. To je rezultat, prije svega, ponaša-

Digitized by Google

nja poslovodnih struktura. Među njima ima pravnika, ali oni tada djeluju u svojstvu nosilaca poslovodnih funkcija.

Ali, također je istina da se mnoga nezakonita ponašanja u privredi, u bankama i drugim finansijskim institucijama ne zbivaju bez znanja pravnikâ koji u njima rade na pravnim poslovima. Nezakonitosti se odvijaju, u najmanju ruku, bez njihovog odlučnog otpora. A to je, ma koliko tražili suprotne argumente, svojevrsno saučesništvo u nezakonitim ponašanjima ili je bar veoma blizu saučesništva.

Zato pravnici koji rade na pravnim poslovima u privrednim organizacijama udruženog rada, u bankama i drugim finansijskim institucijama, u samoupravnim interesnim zajednicama ne mogu sa sebe skinuti odgovornost, istorijski i sada, za stanje nezakonitosti koje postoji u tim oblicima organizovanja, u njihovim međusobnim poslovnim odnosima. Tu odgovornost sa sebe ne mogu skinuti naročito oni pravnici koji su nosioci ružne navike da se traže i koriste »rupe« u zakonima kako bi se izigrala njihova suština i spriječilo ostvarivanje njihovih ciljeva. A ima i takvih pravnika.

Iako se nekome može činiti i drugačije, cilj ovoga rada je da se istakne da od usmjerenja i djelovanja pravnikâ u privredi, bankama i drugim finansijskim institucijama u velikom stepenu zavisi i zakonitost ponašanja u društvu. Zato su pravnici koji rade u tim oblicima organizovanja društveno pozvani da budu snaga društvenog zamaha, društvenog pokreta za učvršćivanje zakonitosti u privrednom i finansijskom poslovanju, da budu odlučni i istrajni borci za iskorjenjivanje nezakonitih ponašanja u svojim sredinama i u društvu u cjelini. To će biti njihov značajan doprinos stabilizaciji društvenih odnosa i obezbjeđivanju razvoja sistema.

Bez aktivnog i zakonitog djelovanja pravnikâ u tim oblicima organizovanja i ne može biti tog društvenog zamaha, društvenog pokreta za progresivan zaokret. Tog zamaha i tog pokreta ne može biti naročito ako se oni i dalje budu saživljavali sa onim što smatraju nepovoljnim, i oni i svi radni ljudi u udruženom radu, ako i oni budu tražili i koristili »rupe« u zakonima.

Svrha naglašavanja da uspjeh ove strateški važne društvene akcije umnogome zavisi i od djelovanja pravnikâ koji rade na pravnim poslovima u organizacijama udruženog rada u privredi, bankama i drugim finansijskim institucijama, jeste u tome da se istakne da svaki pojedini pravnik može dati doprinos u strateškoj bici koja se vodi. Ovim se ističe i dostojanstvo svakog pravnika. To je, istovremeno, potvrda da i pravnici koji rade na pravnim poslovima u organizacijama udruženog rada u privredi, bankama i drugim finansijskim institucijama nose teret odgovornosti, prije svega istorijski, za uspješan ishod društvene borbe radi neophodnog povratka autoriteta zakonima, bez čega ne može biti trajne stabilizacije u društvu niti potpuno osigurane ravnopravnosti ljudi i njihovih asocijacija. A u stepenu u kome toga nema, nema ni socijalizma.

Digitized by Google

*

Društvo, dakle, ima pred sobom dva krupna, međusobno povezana, uzajamno zavisna i složena zadatka čijim izvršavanjem se može dati značajan doprinos privrednoj i ukupnoj društvenoj stabilizaciji, doprinos obezbjeđivanju sigurnosti perspektive.

Zadaci su teški, ali istorijski časni.

Organizovati se, osposobiti se za njihovo dosljedno izvršavanje, kvalitetno ih izvršavati, prvorazredna je obaveza. Njihovo neizvršavanje je, u suštini, neizvršavanje ključnih zadataka koje pravnicima nalaže revolucija u ovoj fazi razvoja, sa usmjerenjem da ih izvršavaju kao dio društva i zajedno sa svim drugim progresivnim snagama u društvu.

Digitized by Google

Ranko Petković

Jugoslavija i susedne zemlje

I

Dejstvo geografskog faktora

Geografski položaj predstavlja važnu komponentu u spoljnoj politici svake zemlje. Iako njegovo dejstvo dolazi do punog izražaja tek u sprezi sa demografskim, ekonomskim, vojnim, političkim, pa i ideološkim faktorom, ipak od geografskog položaja u velikoj meri zavisi da li će određena zemlja projicirati globalnu, regionalnu ili subregionalnu spoljnopolitičku i spoljnoekonomsku strategiju kao optimalno sredstvo za ostvarivanje svojih nacionalnih interesa.

Za razliku od, na primer, malih ostrvskih zemalja koje nemaju suseda ili im sused postaje svako ko je kadar da doplovi do njihovih obala, Jugoslavija se, uprkos dugoj morskoj obali, graniči sa sedam susednih zemalja, što svakako predstavlja drugu ekstremnu tačku na tom tipološkom luku.

Geografski položaj otvara pojedinim zemljama manje ili veće mogućnosti učešća u svetskoj trgovini, nameće im manje ili veće brige ili obaveze u sferi bezbednosti, utiče na određivanje ovakvih ili onakvih prioriteta u spoljnoj politici.

Digitized by Google

Kada je reč o Jugoslaviji, njen geografski položaj je u velikoj meri uticao na to da pitanja bezbednosti i saradnje sa susedima budu u samom vrhu preokupacija i prioriteta njene nacionalne politike. Kopnene, rečne, morske kapije koje se nalaze na njenim granicama otvaraju Jugoslaviji široko i fleksibilno uključivanje u svetsku politiku i ekonomiku.

Dejstvo istorijskog faktora

U opštem položaju i konfiguraciji nacionalnih interesa svake zemlje, pa i u njenim odnosima sa susednim zemljama, dejstvo istorijskog faktora oscilira od odlučujućeg do manje značajnog, ali ne i nezanemarljivog, u zavisnosti od niza političkih, nacionalnih, vojnostrateških, ideoloških i drugih činilaca.

Na globalnom nivou bi se mogle uspostaviti izvesne zakonitosti u delovanju dugoročnih istorijskih tendencija, ali bi svaki pokušaj shematizovanog prilaza pojedinim slučajevima predstavljao analitički apsurd. Breme istorije, na primer, još je veoma snažno izraženo u odnosima metropola i njihovih bivših kolonija, ali je potisnuto u drugi plan novim bilateralnim i multilateralnim prestrojavanjima širom sveta. Sličan slučaj je i sa velikim strateškim i političkim dislokacijama u pojedinim regionima.

Sa stanovišta ostvarivanja vitalnih nacionalnih interesa Jugoslavije, osobito u balkanskom prostoru, dejstvo istorijskog faktora se može posmatrati u više kontroverznih situacija. U prošlosti narodi koji sačinjavaju Jugoslaviju nalazili su se u prostoru na koji su snažan pritisak vršile velike evropske sile, do prvog svetskog rata poglavito Austrougarska i carska Rusija, a u periodu između dva rata ceo ešelon evropskih sila — Velika Britanija, Francuska, Italija i Nemačka.

Moglo bi se dokazivati da se situacija nakon drugog svetskog rata bitno promenila, jer su mnoge od tih sila izgubile nekadašnji politički i vojni značaj i prestale da igraju ulogu koju su nekada imale u balkanskom prostoru. Posebno je u magli istorije iščezao njihov nekadašnji uticaj na sudbinu narodâ koji sačinjavaju današnju Jugoslaviju. Ali, znajući da je istorija lukava, lako bismo mogli uočiti obrise tradicionalnog sukobljavanja zapadnih i istočnih zemalja na Balkanu u sadašnjem blokovskom bipolarizmu i u prisustvu i uticaju velikih blokovskih sila u ovom prostoru. Istorija je, bez sumnje, mnogo šta promenila na Balkanu, ali je u mnogo čemu ostala ista.

Kada bismo posebno analizirali postojanje istorijskih naslaga u odnosima Jugoslavije i svakog od njenih suseda, dobili bismo novu argumentaciju za efemernost, ali i ukorenjenost istorijskog faktora u svetskoj politici. U odnosima sa Italijom ili Austrijom, na primer, u kojima je istorija ostavila teško breme nerešenih teritorijalnih i manjinskih pitanja, došlo je do korenitih pozitivnih promena. Istorija je ustuknula pod dejstvom sagleda-

Digitized by Google

vanja i verifikovanja njihovih nacionalnih interesa u novom političkom kontekstu. Ali, u isto vreme, inercija istorije teško opterećuje odnose Jugoslavije i Bugarske, a u nekim slojevima i odnose Jugoslavije i Albanije. Uporedo s tim moguće je u odnosima Jugoslavije i nekih njenih suseda, kao što su Grčka ili Rumunija, uočiti novu verifikaciju zajedničkih interesa iz istorijske prošlosti. U ovom slučaju istorija pomaže da se i neka otvorena pitanja pojavljuju i tretiraju u ponešto elastičnijem političkom kontekstu.

Dejstvo ekonomskog faktora

Ne može se oporeći prvorazredan značaj ekonomskih agenasa u međunarodnim odnosima, a pre svega u odnosima susednih zemalja. U jednoj dugoročnoj projekciji postojanje ekonomskih motiva može se razotkriti i na samom dnu političko-diplomatskih i vojnih strategija. Ali to ne znači da se sve mene i promene u svetskoj politici mogu mehanički tumačiti dejstvom ekonomskih činilaca.

Primera radi, grupisanja u hladnom ratu nisu išla prevashodno linijom ekonomskih razgraničavanja, već linijom političkih, ideoloških i vojnih prestrojavanja. U osnovi blokovske podele ekonomski faktor je samo jedan u nizu postojećih činilaca. Ipak, ne bi trebalo predaleko otići u umanjivanju neposrednog dejstva ekonomskog faktora ni u procesima u kojima, naoko, dominantnu ulogu imaju politički i ideološki motivi. O tome svedoči širenje prisustva i uticaja moćnih industrijskih sila u čitavom svetu: SAD na planetarnom nivou, Evropske zajednice u oblasti Afrike, Pacifika i Kariba, Francuske posebno u Africi itd.

Najvažniji ekonomski partneri Jugoslavije nalaze se u Evropi i među susednim zemljama i ekonomskim grupacijama u koje je većina njih uključena. Izvrsne političke odnose sa nesvrstanim zemljama nije pratila adekvatna ekonomska saradnja. Sa stanovišta zakonitosti, ali i odstupanja od njih u tom domenu, interesantno je napomenuti da je rešavanje otvorenih pitanja u odnosima Jugoslavije i Italije dovelo do takvog razgranjavanja njihove ekonomske saradnje da se Italija našla na samom vrhu najvećih ekonomskih partnera Jugoslavije, kao što se sa raznih gledišta može analizirati i okolnost da je Jugoslavija ostala najznačajniji spoljnotrgovinski partner Albanije, uprkos dugogodišnjoj zategnutosti u njihovim međudržavnim odnosima, posebno sada u vezi sa događajima na Kosovu. Kao što prekid dobrosusedske saradnje može dovesti do smanjivanja ekonomske razmene na najnižu tačku — kao u vreme uključivanja nekih susednih zemalja u kominformovsku kampanju protiv Jugoslavije — tako ni izrazito dobri politički odnosi ne moraju, sami po sebi, biti od presudnog značaja za nivo ekonomske saradnje, za šta bi, kao primer, moglo da se navede sadašnje stagniranje eko-

Digitized by Google

nomske saradnje Jugoslavije sa Rumunijom. Otvorena pitanja u odnosima sa Bugarskom su, sasvim sigurno, prepreka širem unapređivanju saradnje u različitim područjima, pa i u ekonomskom.

Moglo bi se zaključiti da je ekonomski činilac veoma žilavog i veoma oscilantnog dejstva u odnosima Jugoslavije sa njenim susedima.

Dejstvo političkog faktora

Svojstvo je političkih odnosa da osciliraju od loših ka boljim, ali i od dobrih ka lošim. Na kretanja u jednom i drugom pravcu utiče niz činilaca: globalnih, regionalnih, subregionalnih i nacionalnih.

U svetu u kome se ostvaruje sve viši stupanj kontroverzne međuzavisnosti i u kome dva punkta blokovske moći ne prestaju sa svojim nastojanjima da bipolarizuju međunarodne odnose dejstvo globalnog faktora je u pozitivnom, ali i u negativnom vidu dolazilo do izražaja i u odnosima Jugoslavije sa susednim zemljama.

Po pravilu, zaoštravanje situacije u međunarodnim odnosima nepovoljno se odslikavalo na stanje u balkanskom prostoru (hladni rat), kao što je i popuštanje međunarodne zategnutosti podsticalo atmosferu poverenja i saradnje među balkanskim zemljama (detant). U tom globalnom omeru posebno je ilustrativan slučaj kominformovsko-staljinističke kampanje protiv Jugoslavije u koju su se bile uključile i četiri susedne zemlje na signal ili zapovest iz blokovskog centra, odnosno bez posebnih, autohtonih povoda u svojim bilateralnim odnosima sa Jugoslavijom, kao što su u sklopu globalne političke strategije tog istog blokovskog centra kasnije, po automatizmu, pristupile normalizovanju svojih odnosa sa Jugoslavijom (izuzev Albanije).

Da može biti odstupanja od te formule, pokazuje sadašnje stanje ni hladnog rata ni detanta, kada smo svedoci snižavanja stepena automatizma u delovanju globalnih, poglavito blokovskih činilaca na balkanske prilike. Sniženi stepen blokovskog satelitizma svedoči o jačanju autohtonog nacionalnog interesa u balkanskim zemljama koje pripadaju blokovskim strukturama. Proces o kome je reč razvija se polako i neravnomerno, ima svoje jasne limite, ali je veoma značajan za današnje i sutrašnje stanje na Balkanu.

Pod regionom u kome se nalazi Balkan podrazumeva se evropski prostor. Iz njega su se, ne retko, kretale tuđinske armade na Balkan. Bila je to jedna vrsta »međuzavisnosti« kontinentalnih hegemona i »podstanara«.

Druga vrsta međuzavisnosti, na osnovama ravnopravnosti, došla je do izražaja u Završnom aktu KEBS-a iz Helsinkija. Ostvarivanje postavki Završnog akta i sam proces KEBS-a imaju neprocenjiv značaj za razvoj dobrosusedske saradnje na Bal-

Digitized by Google

kanu. U kontroverznom balkanskom ambijentu posebno su delotvorna načela kojima se regulišu međudržavni odnosi, potvrđuje nepromenjivost postojećih granica i uvažavaju prava etničkih i nacionalnih kolektiviteta.

Ali Evropa, koja je izvezla dva svetska rata i jedan hladni rat, može ponovo, u sklopu najnovije nuklearne konfrontacije, da podstakne negativne trendove na Balkanu. Može ne samo da uspori ili zaustavi pretvaranje Balkana u zonu mira i saradnje bez nuklearnog oružja, već i da ga uvuče u nuklearnu konfrontaciju. To bi, svakako, povećalo vojnu napetost i nepoverenje u odnosima balkanskih zemalja, ne samo onih iz suprotstavljenih blokovskih struktura, nego i onih koje jesu i koje nisu u njima.

Opšte stanje u subregionu, što će reći, na samom Balkanskom poluostrvu, oivičenom Podunavljem i Mediteranom, ne funkcioniše kao sistem spojenih sudova. Zaoštravanje u odnosima Grčke i Turske ili Jugoslavije i Albanije ne mora po automatizmu da deluje nepovoljno na odnose drugih balkanskih zemalja, ali u manjoj ili većoj meri limitira multilateralne balkanske inicijative i procese.

Ne bi trebalo izgubiti iz vida ni suptilnije reflekse subregionalnih kretanja u balkanskom prostoru. U vreme kominformovskog napada na Jugoslaviju, u jednom uzvratnom sledu, došlo je do šireg unapređivanja saradnje između Jugoslavije, Grčke i Turske, kao i do vidnog poboljšavanja italijansko-jugoslovenskih odnosa. Sadašnje pogoršavanje odnosa Grčke sa Turskom nije jedini, ali je značajan činilac relativno uspešnog razvoja odnosa Grčke i Bugarske.

Opšta atmosfera i stanje bilateralnih odnosa na Balkanu zavise, bez sumnje, u najvećoj meri od nacionalnih politika balkanskih zemalja. Bez obzira na to što su četiri od njih uključene u blokovske organizme i što su preuzele obavezu da slede politiku velikih blokovskih sila, ipak su one, kao suverene države, neposredno odgovorne za svoje postupke i ponašanje u prostoru u kome se nalaze.

Imajući sve to u vidu, složenost balkanske situacije na političkom planu u osnovi određuju dva faktora:

— autohtoni motivi i agensi saradnje ili sukobljavanja u bilateralnim odnosima; i

— »dvostruka priroda« pojedinih balkanskih zemalja kao suverenih država i pripadnica vojno-političkih saveza velikih sila.

Oba ova faktora utiču i na odnose Jugoslavije sa susednim zemljama. U nekim slučajevima je lakše, a u drugim teže razlučiti autohtone interese od blokovskih uticaja. U svakom slučaju, iza najvećeg broja jugoslovenskih suseda stoji neka od velikih blokovskih sila. Na taj način neke od njih u manjoj, a neke u većoj meri uključuju svoju balkansku politiku, pa i odnose sa Jugoslavijom, u globalnu strategiju velikih blokovskih sila. Kada bi Jugoslavija svoju nacionalnu politiku projicirala isključivo u

Digitized by Google

subregionalnim okvirima, to bi je dovelo u neravnopravan položaj prema njima. Zahvaljujući globalnom konceptu svoje spoljnopolitičke strategije, svom uticaju i delovanju u pokretu nesvrstanosti i u svetskoj politici, Jugoslavija je snažno aktivirala svoju balkansku poziciju i, takođe, poziciju prema susednim zemljama, ostvarujući u vitalnim oblastima i ne male komparativne prednosti.

Dejstvo vojnog faktora

U vojnostrateškom smislu Balkan se nalazi u dosta neprijatnom sendviču između do zuba naoružane Srednje Evrope i Mediterana pretovarenog oružjem. Ova figura bi trebalo da znači da je stanje na Balkanu naročito teško u vojnostrateškom pogledu, jer trpi nepovoljne uticaje iz oba navedena pravca, ali i nešto povoljnije u odnosu na stanje u Srednjoj Evropi i na Mediteranu, zahvaljujući nekim specifičnim okolnostima, ali pre svega velikoj zoni nesvrstanosti koju predstavlja Jugoslavija.

U odnosima Jugoslavije sa susednim zemljama vojni faktor je bio naročito eksponiran u doba hladnog rata: sa italijanske strane u kontekstu sukobljavanja oko takozvanog tršćanskog pitanja, a sa strane istočnoevropskih zemalja u sklopu kominformovskog pritiska na Jugoslaviju. U svim tim slučajevima vojni faktor je dejstvovao u dvostrukom vidu: i kao nacionalni i kao blokovski vojni faktor.

U vreme popuštanja međunarodne zategnutosti proporcionalno se smanjilo i prisustvo vojnog faktora u odnosima zemalja ovog područja. Ali njegovo operativno dejstvo povremeno izvlače iz »zaborava« vojni manevri blokovskih saveza u blizini jugoslovenskih granica ili u vodama Jadrana, posvedočavajući da velike blokovske sile, u manjoj ili većoj meri, na balkanski prostor još gledaju kao na takozvanu sivu zonu ili zonu nerazgraničenih interesa.

Balkanska situacija je u aktuelnom političkom trenutku ambivalentna. Ideja denuklearizacije hvata šire tle, ali se u isto vreme i nuklearni obruč oko Balkana sve više steže. Ove dve tendencije će i dalje biti u dinamičnoj interakciji, čiji se ishod ne može pouzdano predvideti. Bilo bi u interesu zemalja ovog područja da u procesu pretvaranja Balkana u zonu mira i saradnje bez nuklearnog oružja to oružje bude uklonjeno i sa teritorije Grčke i Turske gde se sada nalazi, ali se može dogoditi da instaliranje raketnog nuklearnog oružja u Komizu na Siciliji dovede do razmeštanja sličnog oružja u nekoj od balkanskih članica Varšavskog ugovora (demantuje se, ali i pominje da bi mogla biti u pitanju teritorija Bugarske).

Po prirodi stvari, blokovska pripadnost nekih jugoslovenskih suseda čini da njihov vojni potencijal nema samo defanzivnu, već i ofanzivnu svrhu. I sa te tačke gledišta se u punoj meri potvrđuje da je Jugoslavija glavni faktor stabilnosti u ovom de-

Digitized by Google

lu evropskog prostora, budući da njen sistem opštenarodne odbrane i društvene samozaštite ima isključivo odbrambenu funkciju.

Na poroznost blokovskih kišobrana, odnosno na fleksibilnost prisustva i delovanja vojnog faktora u ovom delu evropskog prostora utiče i postojanje stalno neutralne Austrije, čiji je vojni potencijal isključivo odbrambenog karaktera, vanblokovski položaj Albanije, restriktivan prilaz Grčke i Rumunije shvatanju i izvršavanju blokovskih obaveza.

Sve to doprinosi da vojni faktor manje opterećuje odnose Jugoslavije sa susednim zemljama nego što je to slučaj sa susedima u nekim drugim delovima sveta.

Dejstvo ideološkog faktora

Balkanska situacija je veoma ilustrativna za delovanje ideološkog faktora u savremenim međunarodnim odnosima. Ona pokazuje da se treba ograditi od dveju krajnosti koje postoje u oceni njegovog delovanja: prema jednoj, njegova uloga je dominantna, a prema drugoj minorna u konstituisanju i ostvarivanju nacionalnih interesa svake zemlje. U stvari, te se krajnosti ne isključuju, budući da su i jedna i druga moguće u posebnim situacijama. Uostalom, zna se da je ideološki faktor odigrao izuzetno veliku ulogu u blokovskoj podeli sveta (krstaški rat dvaju tabora, komunističkog i imperijalističkog!), kao što postoji i bezbroj slučajeva u kojima je bačen pod noge (manevrisanje u takozvanom trouglu velikih sila, zaokreti u politici nekih afričkih zemalja, pojedina »neprirodna« savezništva itd.).

Na samom Balkanu blokovska podela je, takođe, išla linijom ideoloških razgraničenja, ali ne treba zaboraviti da su ona izvršena na osnovu već ostvarenog prisustva i uticaja velikih sila. U svakom slučaju, i u balkanskom prostoru blokovske grupacije su nastojale da personifikuju društvene sisteme. Međutim, na relativnost značaja i domašaja ove blokovske formule ukazuje postojanje dveju socijalističkih zemalja na Balkanu koje ne pripadaju bloku koji »personifikuje« socijalizam.

Spektakularnu specifičnost balkanske situacije predstavlja okolnost da najveći nesporazumi ili sukobi postoje baš u krugu zemalja koje pripadaju »istoj« blokovskoj ili ideološkoj porodici. Ako balkanske zemlje, po tom kriterijumu, razvrstamo dve po dve, odmah ćemo se u to uveriti: Turska i Grčka (dve članice Atlantskog pakta) povremeno dolaze do samog ruba ratnog sukoba; Rumunija i Bugarska (dve članice Varšavskog ugovora) slove kao »najneposlušnija« i »najrevnosnija« članica tog vojno-političkog saveza; poznato je zaoštravanje odnosa između Jugoslavije i Albanije (dveju zemalja izvan blokova) zbog iredentističkih i kontrarevolucionarnih događaja na Kosovu. I *vice versa*, postoje primeri uspešne saradnje zemalja različitih društvenih

Digitized by Google

sistema i međunarodnih pozicija: Jugoslavije i Italije, Austrije, Grčke; Bugarske i Grčke; u novije vreme sve više Albanije i Italije itd.

Jugoslavija daje veliki doprinos ostvarivanju socijalističke solidarnosti, kao jednom od ustavnih načela, pruža podršku naprednim pokretima širom sveta, ali je, u isto vreme, kao učesnik politike i pokreta nesvrstanosti, koji počiva na ideološkom pluralizmu, odlučan protagonista aktivne i miroljubive koegzistencije u čijim koordinatama ideološki faktor nema primordijalan značaj. Zbog toga Jugoslavija, kao nesvrstana zemlja, faktički raspolaže najširim manevarskim prostorom za razvijanje saradnje sa svim svojim susedima bez obzira na njihova ideološka opredeljenja i međunarodni položaj.

II

Iako postoji jedinstvena spoljnopolitička strategija Jugoslavije prema susedima, u odnosima sa njima ima toliko specifičnih momenata da je neophodan konkretan prilaz svakom od njih. To je posledica mnogih okolnosti.

a) Veoma su izražene istorijske i civilizacijske razlike između onih susednih zemalja koje su bile pod uticajem Rimskog carstva i onih pod uticajem Vizantije, odnosno onih koje su bile u sastavu Osmanlijskog carstva i onih koje su bile u sklopu evropskog Zapada. Ova velika istorijsko-geografska i civilizacijska podela u nekim konturama se danas poklapa sa sferama uticaja istočnog i zapadnog bloka, izuzimajući Austriju, Jugoslaviju i Albaniju, s tim što je Mađarska ušla u koordinate istočnog, a Grčka zapadnog bloka. Istorijske i civilizacijske razlike se u savremenosti izražavaju i kao ideološko-političke.

b) U međunarodnom položaju susednih zemalja ogledaju se sve moguće varijante spoljnopolitičke strategije u razdoblju posle drugog svetskog rata. Predominantnu spoljnopolitičku orijentaciju predstavlja pripadništvo blokovima. Konfrontirane su zemlje koje pripadaju Atlantskom paktu i Varšavskom ugovoru. U Atlantskom paktu postoji uočljiva razlika između Italije, koja relativno disciplinovano prihvata blokovske, pored ostalog, i nuklearne obaveze, i Grčke, koja je delimično izišla iz vojnih struktura tog pakta, sa željom da se oslobodi stranih vojnih baza i nuklearnog oružja. U Varšavskom ugovoru postoje ne male razlike u stepenu sagledavanja i izvršavanja blokovskih obaveza između Rumunije, Mađarske i Bugarske. Neutralni evropski pojas, koji se proteže od Skandinavije i Srednje Evrope, dopire do samih granica Jugoslavije. Već skoro tri decenije Austrija, po švajcarskom obrascu, uspešno vodi politiku stalne neutralnosti, ali u jednoj aktivnijoj varijanti. Najzad, tu je i Albanija, koja se nakon izlaska iz Varšavskog ugovora opredelila za politiku svojevrsne subregionalne izolacije, neučešća u evropskim i balkan-

Digitized by Google

skim multilateralnim aktivnostima. Razlike u međunarodnom položaju i orijentaciji nisu i bez značajnog uticaja na odnose Jugoslavije sa svakom od ovih susednih zemalja.

c) Susedne zemlje slede oba vladajuća modela društvenih odnosa: jedne idu putem kapitalističkog razvoja, kao Italija, Austrija i Grčka, a druge putem socijalističkog razvoja, kao Mađarska, Rumunija, Bugarska i Albanija. Kada se ovim poslednjima pridoda i Jugoslavija, vidi se da predominantnu skupinu zemalja u ovom prostoru čine socijalističke zemlje. U nekadašnji balkanski feudalni i kapitalistički bunker socijalizam je uneo ne male promene, koje svedoče o razmerama razvoja socijalizma kao svetskog procesa. Na relativnost ove podele, međutim, deluje nekoliko činilaca. Prvi je, svakako, taj da — kao što smo već napomenuli — teza o Varšavskom ugovoru kao personifikaciji socijalističkog društvenog modela pada na ispitu na Balkanskom poluostrvu, budući da Jugoslavija, kao zemlja socijalističkog samoupravljanja, a na specifičan i, bez sumnje, ekstreman način, i Albanija, kao dve vanblokovske zemlje Balkana, izgrađuju socijalističko društvo. Ne mali značaj ima i diverzifikacija puteva u socijalizam u krugu zemalja koje pripadaju Varšavskom ugovoru: od fleksibilnog mađarskog i ponešto krutog rumunskog do svojevrsnog agrarno-industrijskog bugarskog puta u socijalizam koji je i najpribližniji važećem uzoru. Drugi činilac koji tome doprinosi jeste plodotvornost prihvatanja i primene principa aktivne i miroljubive koegzistencije, posvedočena naročito u odnosima Jugoslavije sa Italijom i Grčkom. Razlike u društvenim sistemima ili razlika u sklopu istog društvenog sistema, same po sebi, ne predstavljaju prepreku u razvijanju saradnje Jugoslavije sa susednim zemljama.

d) Na stanje odnosa Jugoslavije sa susedima utiče i okolnost da se u ovom prostoru odigrava i istorijski susret razvijenog Severa i nerazvijenog Juga, iako ne u ekscesnom vidu. Niti su susedi koji spadaju u red razvijenih predaleko odmakli, niti su oni koji spadaju u red nerazvijenih previše zaostali. Ako bi na jednom polu bili Italija, Austrija i, donekle, Mađarska, na drugom bi se nalazili Rumunija, Bugarska i Albanija. Saradnja sa razvijenijim susedima je na višem nivou nego sa manje razvijenim. Iako u nekim slučajevima, u pozitivnom ili negativnom vidu, deluju politički razlozi, ipak su dominantni ekonomski: komplementarnost privreda, fleksibilnost tržišnih mehanizama, atraktivnost industrijske kooperacije, razvijenost turističkog prometa itd. Trgovinski ugovor sa Evropskom zajednicom i učešće u radu nekih organa SEV-a regulišu saradnju Jugoslavije sa tim ekonomskim grupacijama i susednim zemljama koje su u njih učlanjene (EZ: Italija i Grčka; SEV: Mađarska, Rumunija i Bugarska). Ali, obaveze tih zemalja u ovim grupacijama ne retko deluju ograničavajući na razvoj bilateralne ekonomske saradnje tih zemalja sa Jugoslavijom.

Digitized by Google

III

Teritorijalni i manjinski problem

U prvoj posleratnoj fazi je u odnosima Jugosłavije sa nekim susednim zemljama, preciznije, u odnosima sa Italijom i Austrijom, postojao nerešen i međusobno povezan teritorijalno-manjinski problem. Oba su vukla svoje korene iz vremena nakon završetka prvog svetskog rata i oba su nakon drugog svetskog rata bila eksponirana u vidu određenih teritorijalnih zahteva Jugoslavije prema jednoj i drugoj susednoj zemlji.

Posle dužeg razdoblja velike napetosti u odnosima sa Italijom došlo je do teritorijalnog razgraničenja i regulisanja manjinskog pitanja Memorandumom o saglasnosti iz 1955. i Osimskim sporazumima iz 1975. godine.

Teritorijalno pitanje u odnosima sa Austrijom je relativno brzo skinuto s dnevnog reda, početkom pedesetih godina. Sa svoje strane, Austrija je Državnim ugovorom, potpisanim 1955, preuzela obavezu u pogledu poštovanja i unapređivanja prava naših sunarodnika u Koruškoj i Gradišću.

Poznato je da je teritorijalno-manjinski spor u odnosima Jugoslavije sa ovim dvema zemljama predstavljao jednu od najizraženijih preokupacija jugoslovenske spoljne politike. Postoje razlozi koji se mogu navesti kao objašnjenje:

a) objektivna istorijska, politička i vojnostrateška važnost ostvarivanja nacionalnih interesa Jugoslavije u procesu regulisanja teritorijalno-manjinskog pitanja u odnosima sa ovim dvema zemljama;

b) okolnost da je teritorijalno-manjinsko pitanje već figuriralo kao problem u međudržavnim odnosima sa ovim zemljama u periodu između dva rata;

c) odluke vrhovnih predstavničkih tela Hrvatske i Slovenije i odgovarajuće odluke AVNOJ-a iz 1943. godine o priključenju Istre, Slovenačkog primorja i jadranskih otoka Jugoslaviji;

d) okolnost da je Italija bila jedna od sila osovine i da je Austrija bila inkorporirana u Treći Rajh;

e) odlučivanje o teritorijalno-manjinskom problemu na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1946. u kontekstu sklapanja mirovnih ugovora sa Italijom i Austrijom;

f) oštra konfrontacija sa vodećim političkim snagama u ovim dvema zemljama na političkom i ideološkom planu u prvim posleratnim godinama.

Zapaža se izvesna asimetrija u postavljanju manjinskog pitanja u odnosima sa drugim susednim zemljama. Koji su dodatni uzroci ove asimetrije, odnosno, preciznije rečeno, kojim se razlozima može tumačiti okolnost da u spoljnopolitičkoj akciji Jugoslavije prema nekim drugim susednim zemljama manjinski problem nikada nije dobio takve dimenzije i intenzitet? U prvom redu je reč o makedonskoj manjini u Bugarskoj i Grčkoj, ali i o našim sunarodnicima u Mađarskoj, Rumuniji i Albaniji.

Digitized by Google

a) Jedan od ključnih razloga je taj što ni u jednom od ovih slučajeva manjinski problem nije figurirao i kao teritorijalni problem. Oslobođen tog naboja, manjinski problem je, objektivno, bio smešten na jednu drugu razinu — političku, pravnu, ideološku;

b) postojala je realna pretpostavka, koja se u nekim slučajevima — to treba naglasiti — preobratila u puku iluziju da će prava naših sunarodnika biti poštovana i unapređivana u sklopu izgradnje socijalističkog društva u ovim zemljama. To je jedan od razloga što na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1946. godine nije postavljeno pitanje zaštite prava naših manjina u onim zemljama koje su bile u sklopu Trojnog pakta, kao Bugarska, Mađarska, Rumunija;

c) postojala je, ne za dugo, pretpostavka da će pitanje položaja manjina u nekim od ovih zemalja biti *ipso facto* skinuto s dnevnog reda u sklopu formiranja takozvane Balkanske federacije (makedonska manjina u Bugarskoj, makedonska i crnogorska manjina u Albaniji).

Na pogoršavanje položaja naših nacionalnih manjina u Bugarskoj, Rumuniji i Albaniji u prvom posleratnom periodu uticalo je uključivanje ovih zemalja u kominformovsku kampanju protiv Jugoslavije. U nekim od ovih zemalja posle normalizovanja odnosa dosta je učinjeno u cilju zaštite i unapređivanja nacionalnih prava naših sunarodnika, kao što je to slučaj u Mađarskoj i Rumuniji. Svakako, postoje prostori za dalje unapređivanje prava naših sunarodnika i u tim zemljama. U Bugarskoj se stanje pogoršalo u tom smislu što su, nakon poslednjeg popisa stanovništva iz 1956, u kome su još imali pravo da se izjasne kao Makedonci, stanovnici Pirinske Makedonije, svi odreda, proglašeni za Bugare. U Albaniji je stanje u nekim ljudskim aspektima još i gore, jer naši sunarodnici, nacionalno obespravljeni, dele zlu sudbinu zajedno sa ostalim albanskim građanima.

Kada je u pitanju makedonska nacionalna manjina u Grčkoj, postojala je nada da će tradicionalno prijateljstvo Grčke i Jugoslavije, kao i sam demokratski poredak u ovoj zemlji, predstavljati ambijent u kome će biti moguće ostvariti priznanje i zaštitu njenih prava. Na žalost, i ovaj deo makedonskog naroda pratila je zla sudbina. Slom oslobodilačke borbe u Grčkoj, u kojoj je učestvovao i veliki broj jegejskih Makedonaca, iskorišćen je za surov obračun s njima. Nagoveštaji boljih dana, u doba uspešne trojne saradnje na Balkanu (Jugoslavija, Grčka, Turska), sredinom pedesetih godina, nisu se efektivno potvrdili. Stav sadašnje socijalističke vlade Grčke prema makedonskom pitanju, odnosno Makedoncima u Grčkoj, dovodi u pitanje — nadamo se ne i trajno! — široko prihvaćenu tezu u svetskoj literaturi da se u sklopu demokratizacije društva automatski šire prostori za jačanje prava i zaštitu nacionalnih manjina. Od pukovničke hunte do socijalističke vlade grčko društvo je prevalilo impozantan put

Digitized by Google

u demokratizaciji društva, ali se položaj makedonske manjine nije poboljšao. Na nekim tačkama je čak došlo do pogoršanja situacije.

To su neka objašnjenja i svedočanstva asimetrije u položaju i zaštiti prava naših sunarodnika u susednim zemljama.

Postoji nekoliko ključnih tačaka u stavu Jugoslavije prema problemu njenih manjina u susednim zemljama:

1. Narodi Jugoslavije imaju trajnu obavezu pred sobom i istorijom da se brinu za svoje sunarodnike u susednim zemljama.

2. Jugoslavija nema teritorijalnih pretenzija ni prema jednoj susednoj zemlji i prilazi manjinskom problemu u njegovom međunarodnopravnom, društvenom, političkom, ekonomskom, kulturnom i humanom vidu.

3. Jugoslavija nastoji da poboljša prava i zaštitu svojih manjina u susednim zemljama, pozivajući se na usvojene međunarodne standarde u pravnom i političkom poretku Ujedinjenih nacija i, posebno, u Završnom aktu KEBS-a iz Helsinkija, na međunarodne ugovore (Državni ugovor sa Austrijom), na bilateralne sporazume (Osimski sporazum s Italijom), kao i u sklopu razvoja dobrosusedskih odnosa.

4. Unapređujući prava svih narodnosti koje žive na njenom tlu, svojstvena našoj federativnoj zajednici i društvu socijalističkog samoupravljanja, prava koja su po svom sadržaju i domašaju daleko iznad postojećih međunarodnih standarda — Jugoslavija pruža pretekst i inspiraciju za uvažavanje i unapređivanje prava naših sunarodnika u susednim zemljama.

I pored toga, izdvajaju se dva slučaja koji otežavaju saradnju i predstavljaju realnu smetnju razvoju multilateralnih aktivnosti na Balkanu.

Prvo je reč o Bugarskoj. Negiranje postojanja makedonske nacije reflektuje se u dvostrukom vidu: u vidu negiranja nacionalnih prava makedonske manjine u Pirinskoj Makedoniji i u vidu teritorijalnih pretenzija prema SR Makedoniji i SFRJ. U isto vreme, u Bugarskoj se makedonsko pitanje uvodi u jedan širi politički kontekst, koji ne ide u prilog razvoju jugoslovensko-bugarskih odnosa (pokušaji diskreditovanja AVNOJ-a i NOB, falsifikovanje suštine i dimenzija učešća Bugarske u »oslobađanju« Jugoslavije, pokušaji dezavuisanja jugoslovenskog sistema socijalističkog samoupravljanja itd.).

Drugo je reč o Albaniji. U sklopu opšteg neprijateljskog stava prema Jugoslaviji, sadašnje albansko rukovodstvo se vidno eksponira u podsticanju iredentističkih i kontrarevolucionarnih snaga na Kosovu. Mešanjem u unutrašnje poslove Jugoslavije albansko rukovodstvo nastoji da utre put ostvarivanju teritorijalnih pretenzija prema SAP Kosovo i SFRJ.

Digitized by Google

IV

Razvijanje odnosa sa susednim zemljama spada u sam vrh prioriteta spoljne politike Jugoslavije. S obzirom na ulogu koju velike sile imaju u svetu, pa i u regionu u kome se nalazi Jugoslavija, održavanje dobrih odnosa sa svakom od njih, u krajnjoj liniji, služi istom cilju. Najzad, svoju balkansko-evropsku poziciju Jugoslavija neprekidno jača svojim učešćem u aktivnostima politike i pokreta nesvrstanosti.

U odnosima sa susedima Jugoslavija se striktno pridržava sledećih principa: uvažavanja nacionalnog suvereniteta i teritorijalnog integriteta, nemešanja u unutrašnje poslove drugih, ravnopravnosti i uzajamne pomoći, rešavanja otvorenih pitanja mirnim putem, svestrane političke, ekonomske, kulturne i druge saradnje.

Dosledno ostvarivanje vitalnih nacionalnih interesa Jugoslavije, u koje spada zaštita prava manjina, predstavlja principijelan zahtev od koga ni u kojoj situaciji ne može biti odstupanja. Uspešan razvoj odnosa i saradnje sa susedima je test i svedočanstvo dobro koncipirane i efikasno primenjene strategije ostvarivanja vitalnih nacionalnih interesa. Zaoštravanje odnosa sa bilo kojom susednom zemljom nije i ne može biti u skladu sa nacionalnim interesima Jugoslavije. Jugoslavija smatra da svako otvoreno pitanje u odnosima sa bilo kojom susednom zemljom može biti rešeno na bazi principâ koji proističu iz Povelje UN i Završnog akta KEBS-a iz Helsinkija. Zbog toga Jugoslavija ulaže stalne napore da unapredi saradnju sa svim susednim zemljama, pa i sa onima koje se ne pridržavaju tih principa.

Navedeni red misli podrazumeva da Jugoslavija prvorazrednu pažnju poklanja upravo razvoju bilateralnih odnosa. Bilateralizam predstavlja azbuku u razvoju dobrosusedske saradnje na Balkanu. U isto vreme, bilateralizam je temelj i za svaku multilateralnu akciju. Ta akcija može pozitivno da deluje na unapređivanje bilateralnih odnosa, ali se ne može zamisliti bez preduslovâ ostvarenih u sklopu bilateralne saradnje. U multilateralnoj akciji se u većoj meri nego u bilateralnoj saradnji reflektuje blokovska podela na Balkanu, složenije se prelamaju interesi blokovskih sila i intenzivnije osećaju limiti blokovske pripadnosti. To zahteva realističku procenu mogućnosti, okvira, sadržine i dometa multilateralne saradnje. U širokom spektru dosadašnjih ostvarenja i današnjih inicijativa, od onih u nepolitičkim sferama do onih u vojnom domenu, zajednički interesi se relativno lako mogu uočiti i usaglasiti naročito u razvijanju različitih vidova privredne saradnje.

Digitized by Google

Digitized by Google

Prvoslav Ralić

Interesi se ne mogu usklađivati kompromisima

Otkud dominacija, navala, česta upotreba termina »interes« u političkom govoru i u nauci o politici? Je li to najzad pronađen bitan termin koji upućuje na samu suštinu političkog fenomena? Nije li, možda, jedan od razloga česte upotrebe tog termina u plimi političkog pragmatizma ili, što je isto, u oseci jednog razvijenog vrednosnog sistema koji osmišljava i daje snagu dugoročnosti društvenim ciljevima?

Nema sumnje da je kategorija *interes* izuzetno relevantna za razumevanje političkog sistema. Međutim, smatramo da svođenje fenomena politike na tu kategoriju, i pre svega na nju, znatno osiromašuje mogućnost celovitog razumevanja političkog fenomena.

Naša je hipoteza — u ovom prilogu ćemo pokušati samo da je ilustrujemo — da stanovište totaliteta u pristupu političkom fenomenu zahteva da se, pored kategorije interes, uvedu i neke druge kategorije koje su, po našem mišljenju, bitne za razumevanje suštine političkog fenomena. To su sledeće kategorije: *ljudske potrebe* (sve vrste i svi nivoi ljudskih potreba, od egzistenci-

* Objavljujemo autorizovana izlaganja sa okruglog stola »Idejni pluralizam, pluralizam samoupravnih interesa i politički pluralizam« koji je, u organizaciji Uredništva »Socijalizma«, održan u Beogradu 9. maja ove godine. Pošto se tematski uklapaju, uvrstili smo i priloge B. Macića i M. Jovanovića.

Digitized by Google

jalnih do novih, do potreba više ljudske delatnosti), *kultura* (celina kulturnog konteksta, od istorije, snage i sadržaja kulturne tradicije do ovovremenih kulturnih inovacija i tipa akulturacije), *istorija* (celina istorijsko-idejnog konteksta, neprevladane i uzorne istorijske vrednosti, istorijske iluzije, mitologija, oslobodilačke istorijske vrednosti), *religija* (kao enciklopedij i kao okov, savremeni religiozni procesi). Pored pomenutih kategorija, za razumevanje suštine političkog fenomena važne su i različite vrste društvenih predrasuda, stanje i delotvornost običajnih, moralnih i pravnih normi, aktivan uticaj celokupne oblasti »nadgradnje«, stanje nauke i tehnologije, tehničko-proizvodne kulture. Sem toga, u objašnjavanju fenomena politike nikako ne bi trebalo gubiti iz vida individualna i grupna psiho-ponašanja i razne iracionalne snage u socijalnim grupama i pojedincima.

Posebno smo skloni da tvrdimo da se fenomen politike u višenacionalnoj zajednici, ne samo zbog više nacija — više istorijskih i kulturnih tradicija, različitog istorijskog pamćenja nekada i sada — već i zbog više političkih tradicija, više posebnih političkih kultura, ne može objašnjavati samo kategorijom »interesa«. U analizu se moraju uvesti sve malopre rečene kategorije, a možda i neke druge.

I

Pokušali bismo da se u ovom prilogu najpre kritički osvrnemo na stanovište da »nema drugog načina rešavanja različitih i suprotnih interesa u društvu kakvo je naše od traženja nekog *poravnanja* među suprotnim interesima, traženja *kompromisa* među tim interesima«.

Rešavanje odnosa među različitim i suprotnim interesima tek i najpre *poravnavanjem* i *kompromisom*, iako u prvi mah blizu zdrave pameti kao jedino realno i moguće, vodi ovo društvo ka njegovom građanskom profilu, vodi takvom odnosu političkih snaga u njemu koji liči na sporazumaštvo građanskih stranaka, vodi, konačno, onim tendencijama koje nazivamo koalicijom republičkih i pokrajinskih partija. Umesto poravnanja i kompromisa interesâ, baš zato što je to činjeničko stanje, treba pronaći politički sistem koji dovodi u pitanje to činjeničko stanje jednom višom realnošću koja je vođena komunističkim ciljevima. To je ideja o *sintezi* interesâ i njihovom nadvladavanju logikom revolucije i *novih* potreba koje na toj osnovi nastaju.

Čini nam se da danas velika navala političke pragme ne omogućava da zahtev za revolucionarnom sintezom postane legitiman. Odnos snaga u Jugoslaviji — misli se na politički odnos snaga — više se ne može objašnjavati samo ranijim shemama: za ili protiv socijalizma, za ili protiv samoupravljanja. Sve te ranije alternative danas dobijaju svoju »nacionalnu boju«. Nije reč o nacionalnooslobodilačkoj dimenziji socijalističke revolucije. Reč

Digitized by Google

je o takvoj afirmaciji nacionalnog koje regresira ciljeve socijalističke revolucije, reč je o etatizaciji nacionalnih državnosti, čak i o etatizaciji društveno-političkih zajednica koje, po Ustavu, nemaju pravo na državnost. Ono što se kod nas ideološki osuđuje (na primer, stav o pokrajinama kao državama i republikama) to je već poduže politički legitimna vladajuća stvarnost. Interesantan fenomen: ideološka ocena (bez snage) jeste jedno, a politička realnost drugo. I tu je jedan od uzroka ideološke paralize našeg društva. Nije reč o nerazumevanju ili o idejnom nejedinstvu. Reč je o ideološkoj racionalizaciji različite političke prakse.

Pluralističke etatističke tendencije u nas, konjunkturni politički pokreti koji kod nas traju pod okriljem i zaštitom nacionalnih birokratija uslovljavaju prekid logike naše revolucije, naročito na planu odnosa ekonomskih i idejnih promena u društvu. Nastaje zanimljiv politički fenomen: sve nacionalne birokratije se globalno slažu u tome da je problem ekonomske stabilizacije naš osnovni problem, ali sve imaju različite interpretacije tog problema (»nacionalni ekonomizam«); sve nacionalne birokratije predlažu idejno jedinstvo, ali sve imaju svoje recepte za njega (»nacionalni ideologizam«); sve nacionalne birokratije jesu »za međurepubličku i međupokrajinsku kulturnu saradnju«, ali su sve zaboravile ranije u našoj revoluciji postavljen zahtev za »jedinstvenom socijalističkom kulturom«. Dokle sve može da dosegne kulturni nacionalizam vidi se, između ostalog, i u tome što se zahtev za »jedinstvenom socijalističkom kulturom« označava unitarističkim. Za naše nove nacional-kulturne ideologe Miroslav Krleža i Marko Ristić su unitaristi posebnog kova. Da podsetimo: Miroslav Krleža je govorio i pisao: »Na šest narodnih sektora, koji se podudaraju sa političko-administrativnom podjelom na šest republika: na sektoru srpskom, hrvatskom, makedonskom, crnogorskom, slovenačkom i bosanskom, treba da se postavi program koordinirane kulturno-političke djelatnosti, kojoj bi bila svrhom izgradnja jedinstvene socijalističke kulture... U socijalizmu treba pozitivne kulturno-historijske vrijednosti koordinirati po načelu internacionalizma.«[1]

Da opet podsetimo nacional-ideologe koji proterujući ranije jugoslovenstvo proteruju i zabranjuju i socijalističko jugoslovenstvo kao bitnu tekovinu jugoslovenske socijalističke revolucije (i da to čine zbog svoje sužene, nedemokratske nacionalne svesti) da je Marko Ristić 1971. godine upozoravao:

»Kada ne bismo živeli baš u ovom trenutku, na ovoj Planeti kakva je danas, u ovom blokovskom, nasilničkom, militarizovanom, rasističkom, nacionalističkom, neofašističkom svetu u kome nam nema opstanka, nama, narodima Jugoslavije, van Jugoslavije, van jugoslovenstva — i nikakva nas republička državnost neće i ne može spasiti — ja bih se možda, internacionalistički dosledno, proglasio »građaninom sveta«, to jest Utopije. Ovako, Jugoslavija mi izgleda, i još dugo će to biti, jedina naša, minimalna

[1] Miroslav Krleža, *99 varijacija*, »Duga«, Beograd, 1972, str. 30. i 58.

Digitized by Google

i maksimalna u isti mah, neizbežna i neizbežno relativna stvarnost.«[2]

Pogledajte oko nas, počujte sve ideološke zvukove, sve trube, sve bubnjeve u noći i videćete da reč imaju nacionalni mitomani, negde direktni, negde skriveni, i da nema jugoslovenskog krležijansko-ristićevskog upozorenja, da ga probuđeni nacionalni romantizam hoće da izgura, učini nevažnim, da na scenu stupe porobljivačke vlasulje da se socijalističko jugoslovenstvo i demokratska nacionalna svest, ako može, što više u prošlost potisnu.

Procesi dezintegracije socijalističke jugoslovenske svesti, jugoslovenskog socijalističkog patriotizma, socijalističkog jugoslovenstva i demokratske nacionalne svesti — ne mogu se objašnjavati jedino pomoću kategorije interesa kao ključne kategorije za političku analizu odnosâ političkih snaga. Uopšte mislimo da je metodološka (a time i suštinska) greška apsolutizovati bilo koju kategoriju kao ključnu za političku analizu. Time se ta analiza »tipizira«, gubi se iz vida vremenost i istorijski osnovana različitost političkih procesa u različitim sredinama. Žilavost nacionalističkog fenomena u Jugoslaviji, koji ide sve do pojava nacionalističkih kontrarevolucija, ne može se objasniti samo time što interes ima »centralno mesto« među drugim kategorijama kojima se objašnjava politički proces. Nacionalističke snage kod nas ne dolaze na scenu zbog raspada »interesne zajednice različitih nacionalnih snaga«, već zbog revolucijom neprevladanog korena nacionalizma. Moramo otvoreno sebi reći: jugoslovenska socijalistička revolucija rešava, ali nije rešila nacionalno pitanje. Nacionalističke kontrarevolucije koje izbijaju (da li ciklično?) svedočanstvo su o dometu te revolucije. Mora se tek praviti radikalniji program nacionalne emancipacije u Jugoslaviji kao sastavni deo klasne i opšteljudske emancipacije. Tu je za sada naša revolucija, čini se, po mnogim znacima, zastala. Objašnjenje ovog fenomena treba tražiti u revolucijom nepromenjenom nacionalnom biću, nacionalnoj istoriji, kulturi, religiji, mitu, pamćenju. Otuda nužnost novih ciljeva, novih vizija, novih zadataka u našoj revoluciji. Nužno je prevladati pragmu i dogmu da je sve u orijentaciji jasno, da jedino treba naterati praksu da »primi« orijentaciju. U istoriji su se uvek blamirali, uvek propadali, posle određenog vremena, ovakvi napadni voluntarizmi.

II

Ovde bismo se složili sa onim autorima koji govore o tome da svaka klasa, rekli bismo i sloj, grupa ima svoje shvatanje interesa, da postoji »klasna determinisanost različitih koncepcija interesa«. Za našu analizu, za procenu političke situacije u Jugoslaviji, odnosâ snaga koje postoje, dobro je, čini nam se, uvesti i

[2] Marko Ristić u pismu »Politici« od 27. aprila 1971. godine.

Digitized by Google

kategoriju »nacionalni interes«. Bez nje je teško otkrivati uzroke tendencijama političkog pluralizma u jugoslovenskom društvu. Bez nje ne možemo objasniti ni to zašto se »razlikujemo i u tome što nejednako ocenjujemo društvene konsekvence postojanja različitih pluralizama«. Bez te kategorije takođe je teško objasniti neke »idejne sporove« u našem društvu i u Savezu komunista kao što su sporovi o tome koji je osnovni interes revolucionarnog subjekta našeg društva i ko je taj subjekt; otkud proboj idejnih horizonata političko-predstavničke demokratije; ko sve može biti saveznik na putu ostvarivanja ciljeva socijalističke revolucije i drugi. Naša je hipoteza, u stvari, sledeća: pluralizam nacionalnih interesa u Jugoslaviji, koji je, uz to, posebno dinamičan, s momentima inovacija, razvoja novih sadržaja nacionalnih interesa, uslovljava — na nivou na kojem smo danas — pluralizam u razumevanju strategije našeg komunističkog pokreta. Ne treba tu činjenicu više prikrivati u ime lažnog i dogmatskog mira, pod krilaticom jedinstva koje samo što još nije (kroz nekoliko plenuma) uspostavljeno. Tim putem se ne ide ka razrešenju naše društvene situacije, ka prevazilaženju krize našeg komunističkog pokreta. Već čujem kako zabarikadirani nosioci birokratskih ovlašćenja nacija (ne radničke klase nacije) odbijaju da je reč o krizi (oni i nisu u krizi, u krizi je komunistički pokret). To je i razumljivo s obzirom na to da je njihova »strategija« da se dubinski proces podruštvljavanja sistema produkcionih odnosa — što je materijalna osnova i bitna dimenzija procesa društvenog oslobađanja rada — posmatra isključivo kroz prizmu podržavljenja, kroz prizmu da »nacionalna država« postaje sopstvenik nacionalnog dobra. Tako smo, pored »nacionalnih parkova«, dobili »nacionalne staratelje radničke klase«, »nacionalna tržišta«, »nacionalne komunističke partije« i »nacionalni koncept samoupravljanja«.

Kategorija interesa je često, ne i uvek, nezamenljiv instrument naučne, materijalističke analize političkih pojava i procesa. Ovde bismo, pak, podržali sve one autore (a ima ih više) koji ne vulgarizuju kategoriju interesa, koji imaju u vidu protivrečno, dinamično jedinstvo konstitutivnih elemenata interesâ kao kategorija političke stvarnosti (objektivni »istorijski« interes, interesi u subjektivnom smislu, interesi pretvoreni u pobude za društvenu akciju). Slažemo se ovde, takođe, sa stavom da se kategorija interesa mora posmatrati kroz prizmu dijalektike odnosa subjekt — objekt, da se mora imati u vidu delatan odnos čoveka u socijalnim i političkim procesima, da svest i tradicija imaju, ponekad, izuzetno važnu (to je slučaj kod nas) ulogu u stvaranju istorije.[3]

Ako je dijalektika subjekt-objekta nužna da bi se razumeo politički proces i fenomen, ako je politika vid ljudske delatno-

[3] Vidi: Najdan Pašić, *Interesi i politički proces*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1983, str. 266.

Digitized by Google

sti, ako je, dakle, politički fenomen sastavni deo ljudskog praksisa (bar u klasnoj istoriji), onda ne može izdržati, ni metodološki ni teorijski, teza o kategoriji interesa kao fundamentalnoj i središnoj kategoriji u tumačenju političkih procesa. Po svoj prilici, bolje funkcioniše metoda istraživanja političkih procesa koja vodi brigu o konkretno-istorijskoj dimenziji toga procesa, koja zna objektivne potrebe na kojima se određeni interesi zasnivaju, koja ima u vidu da »pokretačka snaga društvenih kretanja« ne može biti svedena na interese, bilo da se oni u shemi dele na primarne, sekundarne i tercijarne. Ne sme se gubiti iz vida da postoji kvalitativna razlika između takozvanih neposrednih i takozvanih dugoročnih interesa proletarijata. Neposredni interesi su interesi grube materijalne nužde. Oni su empirijski dati. Dugoročni interesi su ideološka i vrednosna kategorija i oni se ne mogu konstatovati empirijskim putem, već se samo istorijski artikulisanom voljom, svešću i činom mogu objasniti.

Vulgarno shvatanje teorije interesâ kao osnovne teorije u tumačenju političkog fenomena može postati ideološko sredstvo za racionalizaciju onih društvenih i političkih situacija koje se karakterišu apsolutizacijom parcijalnih interesa. Tih tendencija kod nas imamo. Otud i pojave koje su s druge strane revolucionarne logike, pojave da se traži ravnopravnost i »suverenost« za interese koji nisu ni interesi radničke klase naših naroda i narodnosti ni interesi radničke klase Jugoslavije. I ovde hoće da prevlada logika da su politički interesi nacionalne birokratije ujedno i osnovni interesi ove zajednice. Ona se ogleda u već identifikovanom fenomenu da je faktičko političko odlučivanje u jugoslovenskoj federaciji stešnjeno između paralisanja izazvanog mogućnošću »veta« i donošenja odluka na osnovi trenutnog odnosa snaga. Ako hoćemo da dugoročno osmislimo strategiju jugoslovenske socijalističke revolucije, mora se prevladati usko shvaćeni nacionalni i klasni interes i jednom mnogo širom i dijalektičnijom, istoričnijom teorijom potražiti osmišljavanje kategorija nacije i klase danas kod nas.

III

Mislimo da je od posebnog značaja analiza ideološke komponente u formiranju interesne strukture društva. »Politički sistemi, shvaćeni kao sistemi artikulacije i agregacije interesa na opštem društvenom planu, mogu funkcionisati samo u odgovarajućem ideološkom omotaču«.[4] Ovaj precizan nalaz sigurno vodi sledećem dobrom uvidu: oblikovanje i artikulacija interesâ i stvaranje ideoloških pretpostavki za razrešavanje konflikata među njima i za njihovu sintezu — to je jedna od osnovnih funkcija svake ideologije. Ovde, pak, skrećemo pažnju na sledeće. Jedno je uviđati sav značaj ideološke komponente u oblikovanju interesne struk-

[4] Isto, str. 221.

Digitized by Google

ture društva, a drugo je shvatiti da ideološka komponenta može imati samostalnu snagu u društvenim i političkim procesima i borbama. Ideje nisu tu samo da bi obrazovale i osmislile interese, već su one tu i zbog sebe samih. Dobro je rečeno: ideje su sastavni deo društvenih sistema, a ne tek sredstva za racionalizaciju interesâ koji u tim sistemima postoje. Naročito značajnu ulogu ideološki faktor ima u procesu menjanja sistema društvenih odnosa, na prelazu jednog sistema odnosa u drugi. Ideološki sukobi nisu bezuslovno sukobi klasnih interesa i interesa uopšte.

Mnogi međunacionalni sukobi u jugoslovenskom društvu ne bi mogli biti objašnjeni ako bi se bezuslovno tražila klasna pozadina tih sukoba. Nije paradoks, već je, naprotiv, razumljivo da često ista klasa ili ista socijalna ili politička grupa u različitim nacijama ulazi u politički sukob. Kod nas već traje određeno vreme politički sukob nacionalnih birokratija, dakle, političkih grupacija iste grupno-klasne pripadnosti. Uzroke tog političkog sukoba ne možemo bez ostatka, a ni u biti otkriti samo polazeći od neke teorije interesa, posebno klasnih interesa. Ti sukobi se naročito ne mogu objašnjavati »pluralizmom samoupravne demokratije« jer nacionalne birokratije i postoje na osnovi nepostojanja pluralizma samoupravne demokratije. Ideološki sukob nacionalnih birokratija moguće je objašnjavati ideološkim predstavama i ustaljenim shvatanjem vrednosti koje postoje u istorijskoj artikulaciji i racionalizaciji nacionalnih interesa. »Ideološki arsenal svakog, manje ili više razvijenog društva — mada stvaran i uobličavan vekovima — nije nikada homogen i statičan i nikada u celini aktiviran. Reagujući na pritiske i zahteve konkretnih istorijskih situacija, rešavajući konkretne probleme sadašnjice, društvo »priziva u pomoć« , kako kaže Marks, ideje i predstave iz prošlosti, pozajmljuje ideološke zastave i simbole.«[5]

Mislimo da se time može i dalje obrazlagati hipoteza koja se može pokazati plodnom u razumevanju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, hipoteza o tome da revolucija nije u celini problematizovala nacionalno pitanje, da dosadašnjom revolucijom nije aktiviran sav potencijal toga pitanja i da naši savremeni nacionalizmi, posebno pokušaji nacionalističkih kontrarevolucija, ne rade ništa drugo nego »prizivaju u pomoć« ideološke zastave prošlosti, pošto se ta prošlost, zbog neradikalnosti revolucije, dovukla do savremenosti. Umesto ideološkog zaplitanja da se noviji nacionalni procesi u Jugoslaviji tumače pluralizmom samoupravnih interesa, bilo bi dobro da naša teorija revolucije revalorizuje i na jednom višem nivou problematizira odnos nacionalnog pitanja i ciljeva socijalističke revolucije. Biće kasno ako pluralizam datih nacionalnih interesa, izvan procesa klasne i ljudske emancipacije, počne da određuje našu revolucionarnu misao. Biće to misao restauracije koja se samo poslužila revolucijom kao mimikrijom.

---

[5] Isto, str. 230.

Digitized by Google

IV

Poznato je da su zadaci idejne borbe veoma otežani u uslovima kada su naglašene tendencije političkog pluralizma. Ovde nismo u stanju da šire zasnivamo to stanovište, pa ćemo ga samo ilustrovati nekim situacijama koje se nama dešavaju. Ima znakova, novijih, da nam u ideološkoj borbi preti »ideološki diktat iz okvira nacije, republike, pokrajine«. Time se onemogućava jedinstvena idejna borba u Savezu komunista Jugoslavije. Već je ranije zapažen fenomen nacionalnog okupljanja kreativne inteligencije oko centara moći nacionalnog birokratskog rukovodstva. Već postoje nacionalne ideološke škole, nacionalne institucije za ideološku borbu, nacionalni ideolozi izaslani na jugoslovensku ideološku scenu. Vode se republički i republičko-pokrajinski paritetni ideološki razgovori. Postoji idejno (i teorijsko) i političko nesaglasje u pogledu razumevanja »političkog protivnika«, »neprijatelja zemlje«, »neprihvatljivih političkih poruka«, oko toga imamo li ili nemamo organizovanu političku opoziciju ili je, možda, reč o pojedincima, grupicama i elementima antisocijalističkog i antikomunističkog delovanja. Na sceni su idejne kvalifikacije kojima se pridaje različita rezonanca: jedni govore o tome da je liberalni koncept zastupati tezu da opozicija nije opasna, drugi govore o dogmatizmu onih koji priviđaju organizovanu opoziciju. Čuju se kvalifikacije o »osloncu opozicije na liberalnu frakciju«. U isto vreme se čuju ocene o »osloncu dogmatskih snaga na birokratizovane nacionalne strukture«. Ima tu mnogo i privatnih ideoloških viđenja zbog ličnih muka pojedinaca u njihovoj socijalnoj, profesionalnoj i etičkoj promociji.

U svakom slučaju, politički pluralizam je vodio i polako dovodi do idejnog pluralizma u SKJ. Treba prevladati, preseći tu situaciju. Moraju se formirati jasni kriteriji za razlikovanje misaonog, vrednosnog, kulturnog, idejnog, političkog i ekonomskog pluralizma. Nužno je prevazići dvostrukost u tumačenju, posebno ideološkom, kategorija kao što su »antikomunizam« i antistaljinizam«. Jugoslovenski komunistički pokret mora ostati avangarda koja se bori na oba fronta: i protiv antikomunizma i protiv staljinizma, i to odmah i zajedno. Moramo prevazići pojave ideologizacije društvene kritike, dogmatskog pritiska na društvenu kritiku. Uloga ove kritike mora jačati, a ne uloga onih snaga koje ućutkuju društvenu kritiku svodeći je na opozicionu kritiku.

Mora se mnogo operativnije razgraničavati opozicioni govor, opoziciona ideja i opozicioni čin, organizacija. Nužno je ujednačiti kriterije za opravdanu sudsku represiju. Naročito je važno sprečiti u nas česte pojave da grupice ljudi vrše opozicionu zloupotrebu spontanog političkog nezadovoljstva ili opravdane društvene kritike.

Polazište za definisanje i redefinisanje svih ovih kategorija mora biti Program SKJ i najbolja antisektaška, demokratska iskustva jugoslovenske socijalističke revolucije. Sećanje na bitna

Digitized by Google

iskustva jugoslovenske socijalističke revolucije moramo obnoviti do savremenog revolucionarnog čina. Kao da smo zaboravili nauk da razvitak socijalizma ne može ići nikakvim drugim putem do putem stalnog produbljivanja socijalističke demokratije u smislu sve veće samouprave narodnih radnih masa. Bez oslanjanja vodećih političkih snaga na najšire radne mase i na sve ljude kojima je stalo do humanosti i stvaralaštva — socijalizam i samoupravljanje ne mogu napredovati.

Digitized by Google

Radoslav Ratković

Interes nije bazična kategorija

Ograničiću se na nekoliko napomena o temi pluralizam koja je postala toliko rasprostranjena u našoj političkoj teorijskoj misli i u publicistici.

Mislim da i dalje stoji zadatak — bez obzira na to što je u poslednje vreme dosta pisano i govoreno o pluralizmu interesa — da se sa stanovišta marksističke teorije potpunije odredi kategorija interesa na koju se nadovezuje ovaj ili onaj atribut — politički ili samoupravni.

Mislim da tu postoje izvesne nejasnoće ili, možda, dosta značajna razilaženja.

Najpre, mislim da treba reći da je nemoguće sa marksističkog stanovišta tretirati kategoriju interesa kao bazičnu kategoriju. Jer to bi značilo da je interes temeljna kategorija koja uslovljava, u krajnjoj instanci, druge društvene pojave. Međutim, elementarna je postavka istorijskog materijalizma da su »stvarni društveni proces«, »stvarni uslovi«, »način proizvodnje materijalnog života« bazična sfera društva koja uslovljava druge pojave, pa prema tome i pojave ovakvih ili onakvih interesa i njihovih formacija. Prema tome, stvarni društveni uslovi uslovljavaju ovakvu ili onakvu pojavu, grupisanje, povezivanje, sukobljavanje itd. interesa. Pošto su interesi neposredno funkcija — u matematičkom smislu — dakle, zavisno promenljivi od tih

Digitized by Google

realnih uslova, oni nikako ne mogu biti smatrani bazičnom kategorijom, ključnom za objašnjenje društvenih i političkih kretanja. To je potrebno reći zbog toga što se ta kategorija u nekim napisima tako shvata i to imputira marksizmu.

Pogrešno shvatanje o tome da su, prema marksizmu, materijalni interesi osnovna i pokretačka snaga društvenog kretanja prati marksizam od njegove pojave do današnjih dana. Zbog toga su se marksistički teoretičari morali stalno razgraničavati prema takvim interpretacijama pošto one, s jedne strane, predstavljaju vulgarizaciju istorijskog materijalizma, a, s druge strane — izokrećući odnos fundamentalnih i izvedenih kategorija, stavljajući u osnove društvenog kretanja interese, — pretvaraju tu teoriju u varijantu onih starih, materijalističkih učenja koja su u ljudskom egoizmu i u težnji za materijalnim koristima videli glavne motive ljudskog delanja i ključ za objašnjenje društvenog života.

Ne ulazeći ovde u ranije vidove ove netačne interpretacije istorijskog materijalizma i marksističke kritike tih iskrivljavanja, ukazao bih kratko na jedan savremeni primer rasprave te problematike.

Reč je o spisu Eriha Froma iz 1961. godine *Marksovo shvatanje čoveka,* u kome se posebna pažnja obraća kritičkom razmatranju aktuelnih izraza pogrešnog tumačenja Marksovog učenja.

Prilazeći razmatranju, From kaže da su najraširenija pogrešna tumačenja Marksa vezana za nerazumevanje pojmova »materijalizam« i »istorijski materijalizam«: »Oni koji veruju da ovi pojmovi označavaju filozofiju prema kojoj je glavni motiv čoveka u njegovom materijalnom *interesu,* u njegovoj želji za sve većom materijalnom dobiti i ugodnostima, zaboravljaju jednostavnu činjenicu da reči »idealizam« i »materijalizam« kod Marksa i kod svih drugih filozofa nemaju nikakve veze sa psihičkom motivacijom...

»Sada bi već trebalo da je jasnije zbog čega je popularna ideja o prirodi istorijskog materijalizma pogrešna. Popularno gledanje pretpostavlja da je, po Marksovom mišljenju, najjači psihološki motiv u čoveku motiv sticanja novca i povećanja materijalne udobnosti. Ako je ta glavna pokretačka snaga u čoveku — nastavlja se ova »interpretacija« istorijskog materijalizma — onda se ključ za razumevanje istorije nalazi u materijalnim željama ljudi.«[1]

Zatim From ukazuje na posledicu ove interpretacije istorijskog materijalizma koje ga preokreću u psihološku teoriju i nasuprot tome ističe njegova bitna stanovišta: »Temeljni nesporazum na kome počiva ova interpretacija je u pretpostavci da je istorijski materijalizam psihološka teorija koja se bavi čoveko-

[1] E. From, *Marksovo shvatanje čoveka* Beograd, 1979, str. 18. i 21.

Digitized by Google

vim nagonima i strastima. U stvari, istorijski materijalizam nije nikakva *psihološka teorija.* Po njemu, *način na koji čovek proizvodi određuje njegovo mišljenje i njegove želje*... Ekonomija u ovom kontekstu ne označava psihički nagon, nego način proizvodnje — ne subjektivni, psihološki činilac, nego objektivni, društveno-ekonomski... Objektivno dati uslovi koji određuju način proizvodnje, pa stoga i društvenu organizaciju, određuju i čoveka — njegove ideje, isto tako kao i njegove interese.«[2]

Dodao bih, najzad, Fromovo ukazivanje na to da Marks objašnjava visoko društveno vrednovanje materijalnih interesa uslovima kapitalizma, dok će socijalistički uslovi potpuno preokrenuti glavne sadržaje čovekove motivacije. »Celokupna Marksova kritika kapitalizma — piše s tim u vezi From — obeležena je zamerkom da je interesovanje za novac i materijalnu dobit učinjeno glavnim čovekovim motivom, a suština njegove ideje o socijalizmu je upravo u tome da će to biti društvo u kojem će materijalni interes prestati da bude dominantan.«[3]

Doista, Marks i marksisti su tako mnogo pisali o uzdizanju interesa u glavnu moralnu i teorijsku kategoriju kao karakterističnom proizvodu kapitalističkog sistema i bitnoj sadržini ideologije buržoaske klase. »Gde god je došla na vlast — kaže se u »Komunističkom manifestu« — buržoazija... nije ostavila između čoveka i čoveka nikakvu drugu vezu osim golog interesa...« Interes je osnovna kategorija najtipičnije buržoaske etičke škole (utilitarizma), a takođe i ključna kategorija buržoaske sociološko-političke teorijske misli.

Otkrivajući i kritikujući ograničenost buržoaske ideologije i teorije i njenu opsednutost kategorijom interesa, marksizam, naravno, nije previđao značaj i ulogu interesa u društvenom životu i potrebu njihovog izučavanja.

Ali jedna je stvar pridavati određeni značaj fenomenu interesa, a druga smatrati ga za osnovnu kategoriju društvene stvarnosti i teorije o društvu.

Za nas je to razgraničenje važno zbog toga da ne bismo pali u drugu grešku. Upravo zbog toga što interesi nisu fundamentalni, nisu osnovna kategorija, nego umnogome zavise od realnih društvenih uslova, od onoga što čini društveno biće koje određuje društvenu svest (pa, prema tome, i svest o interesima) — mi moramo da računamo s tim da u našem sistemu, u kome nastojimo — posebno u političkom sistemu i njegovim odnosima i institucijama, — da damo mogućnost širokog ispoljavanja interesâ koji u društvu postoje, ali nam je pri tom stalo do toga da se zadovolje pre svega interesi radničke klase i radnih ljudi, — da tu moramo imati u vidu da ovakve ili onakve strukture interesa, ovakve ili onakve konstelacije interesa, nisu nešto nepromenljivo, već su podložne promenama i društvenom akcijom se može delovati da do tih promena dođe.

[2] Isto, str. 22, *kurziv* — E. From.

[3] Isto, str. 24.

Digitized by Google

Uticajem na menjanje uslovâ u kojima se obrazuju određeni interesni sklopovi možemo menjati i njihovu strukturu i njihove pravce dejstva. Ako imamo situaciju — kao što je to sada često kod nas — da položaj radnikâ u proizvodnji i raspodeli mnogo manje zavisi od njihovog rada, a mnogo više od uslovâ privređivanja, od sistema cena, deviznog i spoljnotrgovinskog režima, od poreskog sistema itd. — onda je dosta prirodno da radnici mogu videti svoj interes u povezivanju sa onim društvenim snagama koje će se u datim uslovima najuspešnije izboriti za najpovoljniji položaj svojih radnih organizacija i takav položaj utemeljiti u odlukama o uslovima privređivanja.

Tako dolazi do interesnog spoja između političko-upravljačkih vrhova i radnikâ na jednoj teritoriji. Ali, s druge strane, baš zbog takvih interesnih povezivanja dolazi do razdvajanja radničke klase, do toga da se interesi radničke klase i radnih ljudi sukobljavaju i suprotstavljaju zbog toga što su stvoreni takvi društveno-politički uslovi koji to izazivaju.

Prema tome, ako hoćemo da utičemo na to da ne dolazi do takvog suprotstavljanja interesâ unutar radničke klase i radnih ljudi — što je sa stanovišta perspektive socijalističkog kretanja svakako vrlo značajno — onda treba menjati te uslove.

Tu je ta bitna teorijska razlika između marksizma i pozitivizma koji robuje datom stanju stvari. Pozitivizam se orijentiše na to da utvrdi činjenice, da identifikuje interese i njihove međusobne odnose i da se tome prilagodi. To je karakteristika građanskog mišljenja i prakse.

Ali, revolucionari koji hoće da menjaju postojeće, da stalno idu dalje, koji mobilišu radne ljude da oni budu snaga koja će nositi društveni progres i da shvate da je to njihov najdublji interes, moraju da utiču na date uslove i da otklanjaju one koji izazivaju sukobe u radničkoj klasi i koji je razjedinjuju.

A za takvu revolucionarnu praksu potrebna je odgovarajuća teorija.

Tu se upravo susrećemo sa jednim pitanjem koje je u tezama za ovu diskusiju nabačeno kao važno i koje treba takođe da bude predmet rasprave. To je pitanje ideološkog pluralizma.

Na navedenom primeru se vidi razlika u praktičnom stavu koja nastaje usled različitog teorijskog i ideološkog pristupa. A dalje se iz toga vidi zbog čega ne možemo da prihvatimo i zbog čega je važno da ne prihvatimo — ne samo zbog teorijske čistote, nego i zbog društvene prakse — kombinovanje između shvatanja koja za osnovu imaju stari mehanički materijalizam ili pozitivizam (to jest konstatovanje datih interesa i prilagođavanje njima), već moramo da budemo na dijalektičkom stanovištu sa svim njegovim konsekvencama za odnos prema postojećem.

Zbog toga smatram da je za nas ideološki pluralizam, znači kombinovanje različitih teorijskih struja, neprihvatljiv. Osnivači marksizma i marksistički teoretičari insistirali su na razgraničenjima prema drugim ideološko-teorijskim strujama. Jer inače

Digitized by Google

dolazi do eklekticizma, do sinkretizma. U teoriji tako nastaju monstrumi, a u praksi to rađa velike smetnje da se učini ono što je sa stanovišta društvenog i socijalističkog progresa potrebno učiniti.

To nas upućuje na opreznost da nam se sa pluralizmom u politici, sa liberalnim odnosom prema svim postojećim interesima, ne provuče filozofski pluralizam po kome postoji mnoštvo istina koje su kao takve ravnopravne, a treba se opredeliti za onu koja je korisna. To je stanovište pragmatizma, koji je, uostalom, teorijski povezan sa nizom sociološko-političkih pluralističkih koncepcija.

Pri susretanju sa pojmom pluralizma u društvenoj i političkoj teoriji treba da imamo u vidu jednu okolnost. Svakako da je najizraženiji i najrasprostranjeniji onaj izraz pluralizma prema kome hoćemo da se razgraničimo, takozvani politički pluralizam, pod kojim se podrazumeva višepartijski sistem.

Međutim, treba imati u vidu koncepciju pluralizma koja je obrazovana kao teorijska struja u sociološkoj i političkoj nauci, zbog njene rasprostranjenosti i zbog njenog sadržaja. Određeni elementi toga sadržaja, zajedno sa terminom, ušli su u upotrebu kod evrokomunista. Pluralizam je kod evrokomunista imao smisao u tome da se pruži oslonac razgraničenju prema monolitizmu staljinističkog tipa socijalističkog društva.

Pluralizam kao teorijski pravac u sociološko-političkoj misli, razvijen naročito u Engleskoj (Harold Laski i Džordž Kol), bio je reakcija na tendencije etatizacije svega i svačega u društvu, na državni apsolutizam koji se ispoljio ne samo u mladom socijalističkom društvu, nego je postao snažna tendencija i u kapitalističkim zemljama, naročito posle velike krize 1929. godine. Pluralizam je, dakle, bio reakcija na tendencije sveopšte etatizacije društvenog života.

Pluralisti nisu osporavali potrebu organizovane društvene mere, naročito na socijalnom i ekonomskom planu, ali su smatrali da društvo ne treba da se ispoljava samo kao država, već i u raznim drugim oblicima. Zastupali su stanovište da treba omogućiti drugim slobodnim oblicima društvenog organizovanja — zadrugama, sindikatima i raznim udruženjima — da preuzimaju i da vrše neke šire društvene funkcije, da one ne bi bile podržavljene.

Taj antietatistički element u pluralističkoj teoriji ne treba da se izgubi iz vida i u tome leži njegova nesumnjiva vrednost. Ali, s druge strane, ta teorija pokazuje slabosti i ograničenosti, zbog čega u praksi nije mogla da se primeni i ostvari, jer, da bi se prevazišla etatizacija društva, očigledno je da su potrebni dublji društveni oslonci i dublje društvene promene od onih koje je imala u vidu teorija pluralizma.

Na kraju — nekoliko reči o odnosu samoupravnog i političkog pluralizma.

Digitized by Google

Što se tiče pojmova, u Kardeljevoj knjizi *Pravci razvoja...* stvar je dosta raščišćena. Politički pluralizam i pluralizam samoupravnih interesa su različiti, jasno razgraničeni pojmovi. Ali, tu se događa ono što se uvek događa kad pojmovi treba da se primenjuju. U stvarnosti, naime, takvog razgraničenja nema. Stvarnost prelaznog perioda uopšte je puna prelaznih, protivrečnih pojmova. Čisti pojmovi su nam potrebni da znamo šta je šta, ali oni ne postoje u stvarnosti. U stvarnosti nema čistog i razgraničenog, tako da bismo imali jasnu situaciju pa da kažemo: evo, ovo je čisti samoupravni interes, a ovaj interes je drukčiji; taj interes teži da se u politici izrazi kroz politički pluralizam.

U uslovima u kojima radni ljudi danas žive i proizvode, raspodeljuju i obavljaju druge poslove, moramo biti spremni na to da i tamo gde je izgledalo da treba da se pojavi čist samoupravni socijalistički interes, kome je potpuno strana težnja za bilo kakvom privilegijom, bilo kakvom diskriminacijom, bilo kakvim povlašćenim položajem — to, ipak, nije tako. Mi bismo živeli u velikoj iluziji ako bismo smatrali da neki radnici i delovi radničke klase ne ispoljavaju težnju da dođu u uslove koji daju privilegovan položaj u odnosu na druge delove radničke klase. To znači da postoji težnja za položajem koji pruža mogućnosti života na tuđ račun, što znači, u stvari, eksploataciju.

*

Ovo društvo treba da bude spremno na to da odlučno identifikuje stvarno stanje. Prema tome, nema čistog i uvek samoupravnog interesa, interesa datog po sebi, nego nam ovi pojmovi služe za to da razaznajemo šta je šta i da intervenišemo društvenom i političkom akcijom tamo gde se pod samoupravnim interesom želi da prokrijumčari neki interes koji to nije ili koji se želi afirmisati na nesamoupravnoj osnovi i nesamoupravnim sredstvima.

Zbog toga naša saznajna aparatura mora biti sposobna da otkriva deformacije u društvenim odnosima koje se kriju iza samoupravne fasade, a u našem političkom i društvenom instrumentarijumu moraju postojati efikasna sredstva za savlađivanje tih izopačavanja u sistemu socijalističkog samoupravljanja.

Digitized by Google

Dragomir Drašković

Pluralizam ideja — pretpostavka društvenog napretka

1. Metodološka napomena

Rasprava o interesima može nas izložiti mnogim opasnostima. To može biti traktat o interesnoj konfuziji, i to utoliko više ukoliko se u nas posmatra jednostrano empirijsko stanje stvari. Jer, jednostrano svođenje svekolikih odnosa u društvu na interese i interesnu dinamiku u njenom empirijskom vidu vodi nas u ćorsokak. Ako, pak, ne vidimo stvarnost i u njoj interese sa njihovim karakteristikama i socijalnim nosiocima, onda gubimo iz vida mogućnosti spoznaje nekih objektivnih zakonitosti društva, njegove strukture, te određenih oblika društvenosti u koje su interesi i te kako upleteni kao »jezik stvarnog života«. Otuda, ako se interesima pristupa sa stanovišta odnosa u apstraktnom smislu, to jest interes—odnos, onda takav pristup otvara vrlo široku lepezu interpretacija, klasifikacija i disputa. Naravno, ne tvrdimo da je takav pristup pogrešan, ali je u nekim bitnim tačkama manjkav jer je opterećen redukcijama.

Kad se problemu interesa priđe sa stanovišta: interes kao analitička kategorija, onda se tako otvara široka mogućnost složene politikološke analize stvarnosti unutar koje se mogu zasnivati i održati mnoge specifične discipline i uži analitički koncepti. To će reći da takav pristup ukazuje na činjenicu da interesi ili,

Digitized by Google

kako o tome kaže E. Kardelj, »pluralizam samoupravnih interesa nije samo osnova demokratskog političkog sistema našeg društva, nego, pre svega, uslov postojanja samog socijalističkog samoupravljanja« (*Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja).* Ne treba se, naravno, slepo držati Kardelja, ali se sve više čini da kategorija interesa ima sve veće značenje u mogućnoj spoznaji političkog procesa, ali i objektivnih odnosa i »okvira« u kojima se društvo kreće. To treba imati na umu.

Otuda interes kao analitička kategorija ne samo što ima svoje mesto u marksističkoj teoriji društva, nego on, između ostalog, tu teoriju naoružava kategorijalnim aparatom značajnim za spoznaju stvarnosti i za njeno razumevanje.

2. Imamo li teoriju interesa?

Ne bismo smeli baš tako »tvrdo« izricati sud da nemamo teoriju interesa. Ili da nemamo nešto što je bar blizu nekog sistema konzistentnih stavova, nekih utemeljenih teorijskih polazišta, koja mogu biti validna za analizu interesne stvarnosti i za njeno objašnjavanje, pa i promenu. To će reći da se na osnovu već razvijenih koncepcija, nekad i u nekih autora konzistentnih teorijskih »modela«, mogu čak i predviđati neke okolnosti u interesnoj dinamici. Te empirijske okolnosti interesa ne izvode se iz glava ljudi, nego iz stvarnog ekonomskog života, iz uslovâ egzistencije i, u vezi s tim, iz mnogih materijalnih pretpostavki koje utiču na duhovni život, inspiracije ljudi, motive za akcije, potrebe i slično.

Što se tiče pitanja imamo li ili nemamo teoriju interesa, redakcija »Socijalizma« se u tom pogledu već opredelila konstatujući »da nema značajnijih novih doprinosa u toj oblasti i u razradi pluralizma samoupravnih interesa, iako je od objavljivanja Kardeljeve knjige prošlo dosta vremena«.

Mislim da naš doprinos marksističkoj teoriji interesa ne treba vezivati samo za Kardelja. O toj problematici imamo vrlo dobra stanovišta utemeljena u Programu SKJ. Da pomenem samo to, a i kad ne bih pomenuo dve-tri stotine naslova jedne selektivne bibliografije, i ono što je rečeno bilo bi dovoljno da potkrepi iznesenu tvrdnju. Ipak, treba reći još i to da se gotovo ne obavi ni jedno sociološko istraživanje — a tih istraživanja je nekada bilo mnogo više nego sada — a da se ne zahvati problematika interesa. Zar te spoznaje o interesnim aspiracijama pojedinih delova socijalne strukture, čak i pored mogućih metodoloških nedostataka, nisu značajne kao momenti dijalektičkog kretanja stvarnosti?

Ne slažem se sa onim drugovima koji misle da mi nemamo teoriju interesa. Ako izuzmemo moguće terminološke nesporazume o tome šta jeste teorija, onda bih ustvrdio da tu imamo relativno razvijen teorijski fond.

Digitized by Google

Teleološku dimenziju interesne teorije manje ili više imamo. Razvijen je određeni sistem vrednosti. On je u mnogo čemu konzistentan i izveden iz bitnih svojstava istorijskog procesa razvoja socijalističkog samoupravnog društva. Te vrednosti se »drže«, one su ovovremene, civilizacijske u punom smislu reči. Njihov humanistički sadržaj i mogućnosti samodelatnosti čoveka i njegovog potvrđivanja na ljudski način su civilizacijski superiorne u odnosu na građanski sistem vrednosti. Sigurno je, svakako, da ne treba misliti da je ta — filozofski — dimenzija zaokružena, da je neranjiva, ali je ipak ne bih potcenjivao. Uostalom, zar bi samoupravljanje moglo biti jedna od civilizacijskih alternativa savremenog sveta da taj njegov vrednosni sistem nije konstituisan ili da ga nema?

Kad nam kažu da nemamo etapne ciljeve, onda ni to nije cela istina. Moguće je da imamo ciljeva koji su neoperabilni. Ili, može se desiti da nekim nezrelim odnosima odgovaraju i nezrele teorije ili nezreli teorijski pokušaji objašnjenja stvarnosti i njene promene. Zato smatram da treba proveravati empirijsku zrelost naše teorije. U kolikom stepenu ona odgovara datim uslovima? Da li su ti uslovi sazreli za datu teoriju? To ima svoj značaj. Još su Marks i Engels u Manifestu komunističke partije upozoravali na to da nezrelim odnosima odgovaraju i nezrele teorije. Tako bismo dobili jedan mogući analitički okvir za istraživanje stvarnosti. U tom smislu se treba zapitati: zašto humanistički sadržaj interesâ koji su u civilizacijskom smislu superiorni nije preovlađujući u poređenju sa sebičnim interesima, interesima dominacije, raspolućivanjem i otuđivanjem čoveka, interesom vlasti nad čovekom i slično? To je, po mom mišljenju, jedno od značajnih pitanja kojima naša teorija treba da se bavi. Reč je o usmeravanju naših intelektualnih, istraživačkih i praktičnih napora u pravcu preispitivanja takvih stanja i odnosa. Tako bismo sagledali valjanost tvrdnje o nedostatku etapnih ciljeva u koju ja, naravno, sumnjam. Postoje, po mom mišljenju, etapni ciljevi, ali treba videti njihovu zasnovanost, te niz okolnosti, društvenih akcija i interakcija, organizacija i institucija koje posreduju ostvarivanje tih etapnih ciljeva. Dok se oni ne počnu ostvarivati ne možemo suditi ni presuđivati.

Smatram da je i društveno-ekonomska dimenzija interesâ definisana. Zna se, bar normativno, koji su sadržaji osnovnog produkcionog odnosa. Ko je socijalni nosilac proizvodnje i odlučivanja o sredstvima i uslovima rada. Koji su ekonomski interesi (interesi udruženog rada) ili, još bliže, interesi radničke klase kao osnovnog subjekta revolucije, najprogresivniji, pa su kao takvi okosnica ekonomskih interesa. Dalje, nije za potcenjivanje ni duhovni napor kojim se objašnjava proces artikulacije materijalnih interesa u nas, način njihovog integrisanja i delovanja, u krajnjoj instanci, na ponašanje i svest ljudi. To će reći da nije posredi prosta redukcija utilitarne naravi.

U nas postoji sklonost da se olako optuži sistem. Tako, ako praksa ide mimo nekih normativnih rešenja ili ako se dešavaju

Digitized by Google

različite zloupotrebe društvene svojine ili, pak, ako se ona osetnije ugrožava, odmah se ističe da treba dovesti u pitanje teorijske osnove. Takva stanovišta ne samo što su pogrešna, nego imaju kontraproduktivno dejstvo. Naime, gubi se iz vida stvarna društvena situacija, dati odnosi borbe i sukoba i raspored društvenih snaga, protivrečnosti u kojima se dati sistem ostvaruje, sposobnost, stvarna i moguća, subjektivnih snaga da akcijom menjaju stvarno u pravcu teorijskog i teorijsko dalje razvijaju u praktičnoj proveri.

U praksi se dešavaju čudne stvari. Neka konkretna rešenja ekonomskih odnosa su futuristička. Neka, pak, antiistorijska. U tim krajnostima se kreću i ponašanja sa mnogim posledicama po materijalnu snagu udruženog rada.

Politička dimenzija interesa je takođe razvijena. Tako je vrlo razuđen institucionalni sistem unutar kojeg se interesi artikulišu. Ovde se čini interesantnim problem vaninstitucionalnih tokova artikulacije interesa ili, pak, nerazvijenost pojedinih institucija za razrešavanje konflikta interesa i za njihovu integraciju.

Psihološku dimenziju interesa kao osnovu motivacionih faktora takođe imamo. Njena je okosnica dohodak. Mislim da se u tom pogledu, u pogledu dohotka, nije otišlo dalje od 43. glave Marksovog *Kapitala*. Jedan Bakarićev rad, objavljen posthumno u nedeljniku »Danas«, dobra je osnova za dublje razumevanje ove kategorije. Naime, problem je u tome kako dohodak povezati sa ljudskim potrebama. U nas se to svodi, bar u praksi, na novčani izraz. Zapostavlja se duhovna strana ove problematike. Ona je povezana, pre svega, s problemom motivâ društvene proizvodnje u najširem smislu reči. Dok ne sagledamo duhovnu stranu tih motiva, dok teorijska istraživanja ne objasne kategoriju dohotka u kontekstu istorijski novog načina društvene proizvodnje, dotle će se sustizati neki uslovi i njegova nerazumevanja, ali i njegove blokade.

Ako smo bar naznačili neke dimenzije, odnosno aspekte interesne teorije u nas, onda je to razlog da se ne možemo negatorski odnositi prema tom duhovnom, to jest teorijskom rezultatu našeg razvoja. Zato je i kategorija *pluralizma samoupravnih interesa* imala veliko značenje u jednom trenutku našeg razvoja. Ona je mogla da pokrene masovnu inicijativu ljudi, da deo stvarnosti društva osmisli na jedan nov, rekli bismo, dalekosežan način. Naravno, to nije moglo da znači da će koncept pluralizma samoupravnih interesa dovesti automatski u pitanje i one moguće pluralizme koji latentno postoje u datoj istorijskoj stvarnosti društva.

Ako imamo teoriju ili jedan konzistentan sistem teorijskih stavova, onda ne treba težiti njenom dogmatizovanju. Naprotiv. Naš teorijski koncept interesa treba kritički preispitivati. Takvo preispitivanje, naravno, ne isključuje ni Kardeljeve radove iz ove oblasti. U tome prosečna svest ne može da dokuči neke dublje domašaje Kardeljeve koncepcije. Pri tom je sklona da

Digitized by Google

pojave interesne konfuzije u praksi ili, pak, svaku interesnu dinamiku poveže sa stanovištem o pluralizmu samoupravnih interesa kao izvorištem mnogih naših nedaća. Čim se tako vidi stanje prosečne svesti, jasno je da se priziva državna arbitraža, ili arbitraža partije, a ne neki drugi, demokratski oblici i sredstva pomoću kojih ljudi mogu da razreše konflikte interesâ, da interese čine motivacionim faktorom jednog novog kvaliteta života, da im ugrade ljudski smisao i svrhu.

U kontekstu kritičkog preispitivanja naše teorije interesâ mogao bi se konstatovati jedan neopravdan, bolje reći, nezasnovan optimizam. U stvari, prerano smo počeli da verujemo da su u nas dokinute pretpostavke političkog pluralizma. Isto tako, nismo dovoljno preispitali moguće odnose u kojima se pluralizam samoupravnih interesa može tako politizirati i antagonizirati da dolazi do takve dinamike koja je inkompatibilna bezmalo sa svim teorijskim aspektima interesa u nas. Zaboravlja se ponekad da se kritički istraže i neke institucije koje mogu da doprinose takvoj dinamici. Njihova je »propusna moć« ponekad tako mala da se odnosi radikalno suprotstavljenih interesa nalaze u stanju »funkcionalne ravnoteže« koja faktički blokira radikalne promene koje odgovaraju socijalističkom samoupravljanju.

3. Pluralizam ideja — idejni pluralizam i politički pluralizam

U svojim napomenama o sadržaju svog priloga za ovu raspravu drug Ralić je obećao da će dati neke redefinicije određenih pojmova. To može biti zanimljivo. Zato se ja ne bih bavio na školski način utvrđivanjem razlika između pluralizma ideja — idejnog pluralizma i političkog pluralizma. Mislim da u stvarnom životu ima svih ovih pluralizama. Sada je samo reč o tome da se razabere kako to oni koegzistiraju, šta su stanja, šta procesi, šta odnosi i tendencije odnosâ. Kako je to vrlo složeno pitanje, ni moje moći nisu sada takve da sve to raščlanim, samo ću ukazati bar na neke probleme koji se tiču jednog mogućeg razabiranja stvarnosti i njenih protivrečja i konfuzija.

Naše društvo, ako želi da se razvija, mora biti društvo pluralizma ideja. Tamo gde nema ideja, gde nema traženja i istraživanja, gde nema organizovane marksističke sumnje i njenih rezultata, nema ni razvoja. Postanovka i oktroisanje nisu vrt ideja, nego njihove torine.

Zašto se u nas pluralizam ideja vrlo brzo pretvara u politički pluralizam, a zatim u partijski politički pluralizam? Nije li u pitanju još uvek nedovoljno ustoličena demokratska tradicija? Da nije, možda, u pitanju predominacija političke sfere? Kako se i zašto neformalizovani kanali tokova ideja ne mogu uključiti u sistem nego se najčešće nalaze u opreci sa sistemom? Svestan sam da neću moći da dam iscrpan odgovor na ova pitanja, ali mislim da ih treba razmatrati.

Digitized by Google

Kad čitamo Kardelja ili kad želimo ostati dosledni nekim njegovim stavovima sa kojima se u potpunosti slažemo, onda ne možemo tako lako izbeći neka njegova upozorenja. Tako je on upozoravao da se naš društveni život, a naročito kad je reč o odlučivanju, može razvijati jedino uz postojanje alternativa. To će reći, ako stvar dobro razumem, da se u tim *postojanjima alternativa* skriva moguća snaga demokratije u koju su upleteni interesi, pluralizam interesa, ali čije »uplitanje« daje šansu da se u demokratiji izrazi kao dominantan upravo najprogresivniji interes i da u tom interesu »nađu sebe« nosioci različitih alternativa. Kardelj ne isključuje postojanje političkog pluralizma unutar pluralizma samoupravnih interesa, ali zato isključuje čak i mogućnost partijskog političkog pluralizma, jer argumentovano ukazuje i na ograničenosti i na granice građanske demokratije. Znači, on govori o političkom pluralizmu u Socijalističkom savezu, odnosno u njegovom izražavanju »kroz« Socijalistički savez koji, pak, svojim demokratskim oblicima delovanja, delovanjem SKJ u njemu, omogućava da se alternative (demokratske), politički pluralizam, sliju u *jedinstven front organizovanih socijalističkih snaga.* Takav front ne samo što je prepreka partijskom političkom pluralizmu, nego svojim postojanjem i akcijom isključuje potrebu partijskog političkog pluralizma, kao i potrebu jednopartijskog monopola. Taj front, kad postane snažan generator *demokratije u socijalizmu,* sužava mogućnosti da se demokratija koristi kao oruđe borbe protiv socijalizma, što inače, kao upozorenje, možemo naći u *Pravcima razvoja...* E. Kardelja. Sve to govori da se realni život, pa i politički pluralizam unutar jedinstvenog fronta organizovanih socijalističkih snaga, može artikulisati i integrisati upravo na njemu svojstven, demokratski način. Ali u realnom životu, na žalost, nema odlučivanja u uslovima alternativa. Reč je o postojanju monopola različite vrste (samo da napomenem da se i unutar antisocijalističkih i antikomunističkih snaga u nas takođe koristi pozicija monopola. Ona je, istina, kamuflirana, ali da nema tih pozicija, te bi snage, odnosno pojave, brzo pokazale svoju prolaznu stranu).

U sudaru sa monopolima pluralizam ideja se konstituiše kao idejni pluralizam, koji, u nemogućnosti da savlada monopole, u nemogućnosti da se izrazi u Socijalističkom savezu, ponekad, ili najčešće — što se može utvrditi i empirijskim istraživanjem — tendira ka partijskom političkom pluralizmu ili ka pojedinim frakcijskim ponašanjima koja nisu ništa drugo nego predvorje partijskog političkog pluralizma. Zato ima smisla da se sagleda, analizira, svestrano osvetli ovaj oblik društvene dinamike. To utoliko više što je svaki monopol inkompatibilan pluralizmu ideja koji ga dovodi u pitanje, pokazuje njegovu anahronost i inkompatibilnost u socijalističkom samoupravljanju, njegovu civilizacijsku besperspektivnost. Kako monopoli zatvaraju kanale artikulacije ideja, oni žele da dobiju snagu arbitra i ta nevidljiva ruka arbitrira, a raskorak između normativnog i stvarnog tako postaje sve izraženiji. Tako, umesto da se pokazuje stvarno lice

Digitized by Google

monopola, naše nezadovoljstvo se usmerava na pluralizam samoupravnih interesa kao izvor mnogih nedaća i konfuzija. Očito je da se svakom monopolu stvaralaštvo čini teretom. Zato je bitno da SKJ bude nosilac borbe protiv svakog monopola jer on to istinski može. Neka istraživanja dr Žuvele pokazuju da je 52% svih stvaralaca u Jugoslaviji u članstvu SK. Ako SKJ bude nosilac te borbe, onda će biti osujećeni ne samo vlastodršci, ili oni koji to u SKJ žele da postanu, nego i svi monopoli. Pa zato kad se u toj borbi pokrenu mase, onda tek postaje jasno da se unutar pluralizma samoupravnih interesa zaista može kristalisati takva civilizacijska alternativa prema kojoj su minorne sve teorije partijskog pluralizma i partijskog monopola.

Dok se ne razruše Kartagine monopola, dok se ne uklone te nevidljive ruke upravljanja preko poluga koje šapuću i koje se došaptavaju, koje svoje mire i podmiruju — dotle će postojati realna osnova da se blokira pluralizam ideja, ali i da se traže »izlazi« na pogrešnim stranama. Zato treba razvijati pluralizam ideja i stvarnim i neposrednim oblicima samoupravne socijalističke demokratije činiti izlišnim svaki pokušaj ili tendenciju partijskog političkog pluralizma. Stoga mislim da se aktivnost SSRNJ ne može ničim zameniti niti odmeniti bez ozbiljnih posledica po stanje društvenih odnosa.

Eto, pogledajte taj novolevičarski monopol na kritički marksizam. Kako je tekla ta struja mišljenja? Ona je počela u krilu pluralizma ideja i kritike jedinonačalija i stigla do ćorsokaka partijskog političkog pluralizma, do negiranja društvene svojine i odadžijskog odnosa prema građanskom političkom društvu. Sada novolevičari izlažu »svoje poglede na krizu jugoslovenskog društva«, a često i na političke programe »naše društvene rekonstrukcije«. To ne govorim zbog njih, nego zbog nas koji smo članovi SK. Zašto SK Beograda, SK Srbije ili, pak, SKJ ne organizuje kontraakciju? Zašto se na licu mesta ne sagleda idejna borba jer bismo time pokazali prednost demokratije u socijalizmu, superiornost naših pogleda? Mislim da ta akcija izostaje zato što i u SKJ ima idejnog pluralizma. To je jednostavnije nazvati postojanjem frakcija, raznih štićenika i zaštitnika koji imaju jednu formulu za forume i organe, a drugu za odnos prema tribinama.

Idejni pluralizam onemogućava jedinstvo misli i akcije unutar avangarde. To, naravno, ne može da znači niti znači da se u avangardi ne radi o pluralizmu ideja koje se u procesu otvorene demokratske rasprave, kritike i samokritike ne dovode do novog kvaliteta — jedinstva misli i akcije kao produkta stvaralaštva članstva SK i njegovih organizacija. Dokle god je radničkoj klasi u borbi za ekonomsko oslobođenje rada neophodna politička organizacija, dotle će se javljati i potreba za jedinstvom misli i akcije kao dijalektičkom momentu kretanja avangarde, kao rezultatu stvaralaštva i rezultatu pluralizma ideja i samoinicijativa. Kako smo mi društvo koje se još uvek kreće unutar zakonitosti podele rada i delovanja, iako izmenjenog, zakona podele rada, idejni pluralizam u avangardi će uvek biti predvorje frak-

Digitized by Google

cijskog grupisanja i borbe za vlast i prevlast. Zato mislim da se u kontekstu odnosa pluralizam ideja — idejni pluralizam i partijski politički pluralizam, idejni pluralizam u SKJ javlja kao potpora partijskog političkog pluralizma.

4. Diktatura proletarijata i interesna dinamika

Da pođemo od jednog stanovišta druga Kardelja. On u *Pravcima razvoja* piše: »Socijalizam se ne može zamisliti bez demokratije. On ne može da napreduje ako se u njemu ne razvijaju demokratski odnosi među ljudima. Međutim, socijalističkom društvu je potrebna demokratija u socijalizmu, a ne demokratija kao oružje borbe protiv socijalizma. Zato moramo da istrajemo na klasnoj prirodi naše demokratije. A to ne znači ništa drugo nego da u samom sistemu te demokratije mora da bude obezbeđena neosporna vodeća uloga interesa radničke klase, čvrsto povezane sa svim drugim radnim ljudima i da ona bude otvorena svakome *ko priznaje tu činjenicu*« (*kurziv* — D. D.). »Zato nije čudo — nastavlja Kardelj — što su u našem društvu svi klasni društveni i politički konflikti koncentrisani u jedan osnovni konflikt, to jest u uporno nastojanje antisocijalističkih i antisamoupravnih snaga da — uz intenzivnu podršku iz inostranstva — nametnu našem društvu stranački pluralizam ili jednopartijski sistem. Pri tome te snage nastupaju u ime slobode i demokratije.«

Nije teorijsko pitanje kako se u nas demokratija kao oruđe borbe za socijalizam pretvara u oruđe borbe protiv socijalizma. Šta se sada dešava sa diktaturom proletarijata? Diktaturu proleletarijata ne svodim na represiju. Naprotiv, reč je o sredstvu slobode za većinu; čak i onda kad je represija nužna, ona mora biti u funkciji slobode za većinu. Ona se u tom smislu mora »sresti« sa snagama i tendencijama koje ugrožavaju slobodu većine, sa snagama i tendencijama starog društva, bilo da se one javljaju u licu građanske revandikacije — partijskog političkog pluralizma ili etatističke — monopola jednopartijskog sistema. Sada više nije reč o nekom normativizmu. Naprotiv, reč je o nizu teorijskih pitanja na koja se treba organizovano i sistematski usmeravati. Jer, ako diktaturu proletarijata ne svodimo na ogoljenu prinudu, jer takvo stanovište može da znači i diktaturu države, onda se moramo teorijski baviti aktuelnim sadržajima »zadržavanja klasne prirode naše demokratije«, kao i celim sklopom problemâ koji su vezani za »obezbeđenje neposredne vodeće uloge interesa radničke klase« i niza odnosa povezanih s »priznavanjem te činjenice«. Praktično je reč o ulasku u »igru« onih interesa koji »ne priznaju tu činjenicu o vodećim interesima radničke klase«, što onda izaziva mnoge socijalne posledice, a diktaturu proletarijata ne čini kompleksnim sredstvom i, što je izuzetno važno, demokratskim sredstvom »priznavanja te činjenice«. Privid, ali i stvarne manifestacije interesne konfuzije u nas treba demistifikovati i teorijski i praktično. Na nama je odgovornost da tome doprinosimo.

Digitized by Google

Fuad Muhić

Institucionalni pluralizam i grupe za pritisak

I. Iznevjerena očekivanja

Gotovo dvije decenije prošle su od onog vremena kada se iz redova naše marksističke inteligencije izdvojila njena »radikalna struja« i neformalno se konstituisala kao »nova ljevica«. Njene političke ambicije, i pored mnogobrojnih uvjeravanja »kritičkih marksista« da im je stalo samo do »čistih« spoznaja i istina, došle su u više navrata do otvorenog izražaja, naročito onda kada su se očekivali krupni historijski prelomi (studentski pokret 1968, kasnija podrška »liberalnim« orijentacijama u političkoj strukturi i slično). Međutim, čini se da nikad nisu bile veće nego od početka osamdesetih godina kada je ovim teoretičarima izgledalo da se mnoga njihova predviđanja o budućnosti jugoslovenskog socijalizma već počinju obistinjavati i kada su — kako bi to rekao Hegel — svoja nastupanja već počinjali da legitimišu »osloncem na sam historijski um«. Ovdje se nećemo osvrtati na koincidenciju po kojoj je njihova užurbanost da postanu legalna politička snaga bila podudarna sa proticanjem njihovog generacijskog vijeka i sa sve većom zagriženošću u kritici svega postojećeg, što sa sobom obično donosi osjećaj orijentacijske promašenosti na kraju životnog puta. Činjenica da u mlađim naraštajima

Digitized by Google

nisu našli ni onoliko zbiljskih privrženika koliko bi im bilo dovoljno za prostu biološku reprodukciju na »radikalne kritičare« djelovala je još razdražljivije nego neuspjeh u totalnoj kritici sistema. No ovog puta ćemo ostaviti postrani taj gubitak generacijskog kontinuiteta. Biće zanimljiviji kritički pogled na metode kojima se »radikalna ljevica« htjela nametnuti kao alternativna politička postava i arogantno prenebregnuti postojanje SKJ kao revolucionarne partije.

U vrijeme kada je Titova ličnost nestajala s istorijske pozornice i kada se u svjetskom javnom mnjenju na različite načine nagađalo o daljoj sudbini Jugoslavije u jednom dijelu tog mnjenja preovladavalo je uvjerenje da »radikalni intelektualci« imaju mnogo šansi da organiziranim i koordiniranim nastupom preusmjere jugoslovensko društvo u pravcu jedne od očekivanih alternativa. Zanimljivo je pri tome napomenuti da se pretežno mislilo na »lijevu inteligenciju« marksističkog opredjeljenja (kolokvijalno nazivanu još i »novom ljevicom«). »Desna« je inteligencija, naime, bila u priličnoj mjeri kompromitirana tijesnom saradnjom sa političkom emigracijom. Ali ni njen koncept o raspadu Jugoslavije na nekadašnje nacionalne države nije mogao da animira širi sloj svjetske javnosti i ostao je privlačan samo za najkonzervativnije snage. Naprotiv, od »lijeve« inteligencije očekivao se radikalan angažman u nekoj od »demokratskih alternativa« te su u tom povodu pokrenuta mnoga pitanja koja nisu izgubila na aktuelnosti i zavrijeđuju da se o njima kaže nekoliko riječi.

Ne bi se moglo reći da se neki naši intelektualci s »radikalne ljevice« (odnosno »kritički marksisti«, kako sami sebe nazivaju da bi se i terminološki razgraničili, makar i krajnje narcisoidno, prema ostalim jugoslovenskim marksistima) nisu potrudili da prvih mjeseci poslije Titove smrti ostave utisak kako su svjesni šanse koja im se, po takvim ubjeđenjima, pružila. Njihove izjave stranoj štampi i televiziji, po narudžbi pisani tekstovi i, u nešto manjoj mjeri, javni nastupi, bili su prožeti uvjerenjem da upravo oni moraju da budu otjelotvoritelji jedne nove kritičke svijesti. Dva su bitna razloga najčešće navodili u prilog ovoj tvrdnji: navodni viši, etički čistiji i politički objektivniji nivo spoznaja koji je proizlazio iz njihovog statusa kao »intelektualnih proletera« i nepostojanje drugog subjekta koji bi, čak i kad bi mu radikalne spoznaje bile dostupne, mogao da ih pretvori u energiju praktičnog djelovanja. Ovaj drugi argument izravno se odnosio na SKJ. O njemu se nastojala uvriježiti fama kao o zamorenoj, unutar sebe pocijepanoj partiji »stare ljevice«, bez jedinstvenog koncepta u praktičnoj izgradnji socijalizma, kao o organizaciji koja je, u hegelovskom smislu, istrošila svoj istorijski princip te od svega prebiva još samo na starim formulama, ukratko, kao o nekadašnjem revolucionarnom pokretu koji je davno iscrpao obrasce stvaralačkog djelovanja te je beznadežno

Digitized by Google

zaostao za potrebama vlastitog osavremenjavanja. U tome je pogledu vjerovatno najdalje otišao dr Ljubomir Tadić koji je u intervjuu »Autogestionu« ustvrdio da SKJ predstavlja radničku klasu na »lažan i nestvaran način«. No, ni tvrđenja ostalih intelektualaca, kojima je očigledno imponiralo da budu posmatrani kao »radikalni«, nisu bila ništa manje apodiktična: SKJ je preživio svoje i zato mu treba tražiti povijesnu zamjenu! Gotovo se nije skrivalo načelno stanovište da se SKJ još uvijek održava na vlasti samo zato što »alternativne snage« ne stupaju u dejstvo, a ne zato što logika njegove uloge ima bilo kakvu trajniju perspektivu.

Razgovori o alternativama bili su tih prvih mjeseci uvertira u kasnije zahtjeve za političkim i ideološkim pluralizmima. Umjerenija varijanta smatrala je da SKJ treba transformirati u pravcu demokratskog saveza raznih unutarpartijskih grupacija, nešto slično »organiziranim tendencijama« u evrokomunističkim partijama. Obnavljane su ideje i o »*ad hoc* opoziciji« kao o takvom tipu odnosa gdje se članovi partije ne vežu za trajnije interese, nego se uzajamno suprotstavljaju u skladu s trenutnim shvatanjem tih interesa.

Nešto radikalniji pogledi težili su specifičnim oblicima političkog pluralizma koji ne bi bili klasični višepartijski sustav, nego slobodne demokratske grupacije bez čvršće organizacijske strukture i krute ideološke discipline. Njihovo bi mjesto bilo u okviru Socijalističkog saveza. Jedna od tih grupacija bio bi i SKJ, lišen »prerogativa moći« i primoran da se za uticaj u društvu bori putem konkurencije sa ostalim grupacijama. Pominjane su i ideje o »samoupravnim pokretima« kao alternativnim institucionalizovanim oblicima samoupravljanja za koje je isticano da ih je zahvatila ista »sklerotičnost« kao i SKJ — inertnost, birokratizacija, nefunkcionalnost i postupno pretvaranje u vlastitu samosvrhu.

Najzad, najradikalniji zahtjevi išli su u pravcu eliminacije SKJ kao organizirane političke snage i pripremanja »antibirokratske revolucije« čiji je embrion sagledan u studentskom pokretu iz 1968, a osnovna pokretačka snaga u »novom historijskom bloku« intelektualaca, studenata i radnika. No, pošto je o tome, kao i o ostalim modalitetima »novoljevičarske« kritike Titovog perioda kao »antistaljinističkog staljinizma«, te Tita kao »autoritarne karizmatičke ličnosti«, autor ovog teksta već pisao na drugim mjestima, ovdje će biti zanimljivije jedno drugo pitanje — zašto ponuđene alternative nisu naišle na širi odjek u jugoslovenskoj javnosti i zašto se »radikalna inteligencija« nije konstituirala kao nova ideološka avangarda? Jer ne treba izgubiti iz vida da je ona u jednom svom dijelu računala i na potencijalni preobrat situacije na Dvanaestom kongresu SKJ i na pobjedu »liberalne frakcije« u rukovodstvu koja bi je izvukla iz neke dotad prikrivane strategijske rezerve i istakla kao dekor svoga progresizma. Kako

Digitized by Google

se taj preokret nije ostvario, i postavljeno pitanje dobiva na značaju, te ga stoga treba pobliže razmotriti.

Čini se da najmanje dva razloga nisu išla u prilog »radikalnoj inteligenciji«. Jedan je bio mehanicizam njenih predviđanja. U nastupima naših »radikala« provejavalo je gotovo neprikriveno uvjerenje da će se događaji u Jugoslaviji razvijati u pravcu ubrzane i posvemašnje ekonomske, političke i moralne krize (o čemu najrječitije govori platforma koju je ponudila »Javnost«) i da će sam slijed zbivanja poroditi situaciju pogodnu za izbijanje »treće revolucije«. Nova ideološka avangarda trebalo je da aktivno poradi na njenoj pripremi, čemu je preduvjet bila kompromitacija SKJ u svim dimenzijama, osobito u političkoj i etičkoj. Poređenje sa stanjem u Poljskoj i potajno priželjkivanje da smjer događanja i kod nas bude identičan (s tim što bi bio drastičniji u pogledu radikalizacije s obzirom na višenacionalni sastav našeg društva i na reakcionarno držanje jednog dijela klera svih konfesionalnosti) bili su značajan podsticaj takvim očekivanjima. Međutim, desilo se nešto slično Staljinovom forsiranju revolucije na Zapadu u vrijeme velike svjetske ekonomske krize — kriza je prošla, ali revolucija, zamišljena po jednoj mehanicističkoj shemi, nije bila izvedena. Kod Staljina je bio prisutan voluntarizam, a kod naših »radikala« intelektualna zlovolja i povrijeđena sujeta zbog doživljenog političkog poraza u toku sedamdesetih godina. Oba su se momenta kretala u sferi čistog subjektivizma te je i njihova promašenost nadošla po istoj logici.

Drugi je razlog dalja demokratizacija našeg javnog mnjenja. Mnogi su protivnici našeg sistema očekivali poslije Titove smrti zaokret ka »čvrstoj ruci«, birokratski dirižizam nad sredstvima masovnog komuniciranja i mas-medijima, te zatvaranja izvorâ spoljnjeg i unutarnjeg informiranja. Desilo se, međutim, obrnuto. Izvori informacija o unutarnjim zbivanjima otvorili su se u tolikoj mjeri da je to na mnogim mjestima ustalasalo klasični birokratski mir i izazvalo niz (na sreću, neuspjelih) dogmatskih reakcija. Sloboda komentiranja u mas-medijima često je zbunjivala i širu javnost, naviklu ponekad da najvažnije informacije najprije sazna iz kuloarskih i čaršijskih izvora, a tek onda iz nekog zauvijenog službenog saopštenja. Kad se izuzme jedan dio senzacionalistički orijentiranog revijalnog tiska ili onog koji je u različitim oblicima bio stavljen u službu domaćeg političkog andergraunda, pa zbog toga doživio društvenu kritiku, može se reći da su naša sredstva masovnog komuniciranja dala značajan doprinos izuzetno oštrom kritičkom razmatranju postojećeg stanja u traganju za načinima njegovog prevazilaženja.

Isti se sud može protegnuti i na naše poslenike iz oblasti društvenih nauka. Rasprave jugoslovenskih ekonomista, sociologa, politikologa i kulturologa u posljednje su dvije godine (čak i kad su bile organizirane pod »zvaničnim« okriljem) obilovale takvom kritičnošću kakvu nisu upoznala društva ni sa neuporedivo dužom demokratskom tradicijom.

Digitized by Google

Sve su se ove činjenice negativno odslikavale na poziciju »radikalne inteligencije«. Interesovanje za njene nazore naglo je slabilo i u domaćoj i u inostranoj javnosti. Kod našeg čitaoca rijetko se danas može čuti nekadašnji šapat »šta je rekao u inostranoj štampi M. Marković, S. Stojanović, Lj. Tadić ili Z. Pešić-Golubović«. Jer o svemu što je naša »radikalna inteligencija« posljednju deceniju proglašavala svojim otkrićem i postizala visoke poene na inozemnim ideološkim berzama rečeno je kod nas takođe sve, javno i kritički, uz sučeljavanje različitih mišljenja, od kojih ni jedno nije bilo unaprijed postavljeno kao »oficijelno«. Iščezla je i »tabu-tema« o Golom otoku i još neke druge koje su pred vanjskom javnošću bile obilato krčmljene radi postizanja atesta o »slobodoumlju«. Jedan dio te javnosti, istina, i danas baca mamac našoj »radikalnoj inteligenciji« oko »načinjanja kulta Titove ličnosti«. Ali, očigledno je da je i ta tema, nakon propalog očekivanja nekog jugoslovenskog Hruščova i neuspjelog predviđanja da bi Dvanaesti kongres SKJ mogao biti povijesna paralela Dvadesetom kongresu KPSS, izgubila od forsirane atraktivnosti i da danas okupira još pretežno emigrantske listove i desničarska glasila. Jer, i na samom Zapadu su danas mnogo češća poređenja Tita sa Lenjinom nego sa Staljinom, zbog čega i povremeni nastupi naših »radikala« gube šlagvort u samom ambijentu kome su namijenjeni.

Valja istaći još jednu činjenicu koja tada nije išla u prilog malograđanskoj radoznalosti oko radnog statusa nekih naših »kritičkih marksista«. Nakon što su vraćeni na sveučilište (istina, na institut, a ne na fakultet) i nakon što se njihovi napisi pojavljuju po glasilima koja oni smatraju »odabranim« (u našim prilikama »elitnim«, a zapravo ekskluzivnim, u kojima neće da se miješaju sa našim ostalim marksističkim poslenicima — što treba posmatrati kao stvar ličnog ukusa, ali i isprazne taštine) — otpala je i fama o njihovom progonu, što je umnogome smanjilo interes i za njih kao ličnosti. Oni, pak, koji su njihove tekstove čitali po liniji intelektualnog snobizma (jer svaki malograđanin osjeća svojom obavezom da se intimno solidarizira s »opozicijom« kao što je se, radi vlastitog komoditeta, javno odriče) u dobroj su mjeri ostajali razočarani jer se »radikalizam«, s kojim su se u njima susretali, nimalo nije razlikovao od »radikalizma« koji se svakodnevno susreće u dnevnoj i revijalnoj štampi ili u našim tjednicima. Tako je »radikalna inteligencija«, zahvaljujući demokratizaciji javne riječi, postupno gubila i onaj dio publike koji je njena glasila kupovao uglavnom radi neke političke afere što ju je očekivao na njenim stranicama. Pošto je *objektivna* osnova tih afera bila iščezla, ni »radikalnoj inteligenciji«, po svemu sudeći, nije ostalo ništa drugo do povlačenje u krug nekoliko stotina najupornijih istomišljenika na nekim sveučilišnim katedrama, kulturnim rubrikama dnevnih listova i revija, te među uskim dijelom publicista iz mlađe generacije koja je u toku školovanja bila pod njenim utjecajem.

Digitized by Google

II. Ambijent djelovanja: grupe za pritisak

U tako nastaloj situaciji »radikalna inteligencija« se počela ponašati na više načina. Jedan dio se privremeno odao šutnji, vjerovatno se uzdajući u neki preobrat koji bi tok okolnosti usmjerio u njenu korist. Drugi dio, onaj militantniji, odlučio je da svoju djelatnost nastavi preko različitih neformalnih oblika, u prvom redu preko »grupa za pritisak«. Kao značajan činilac represivnog formiranja javnog mnjenja, ove grupe najčešće djeluju u suterenu društva gdje se njihova politika stvara i razrađuje u »podrumskim štabovima« (privatnim kućama, imanjima, »ložama« i drugim neslužbenim ambijentima). Stoga ih nazivaju i »andergraund-grupama« i »lobi-grupama«. Njihovi članovi ne pripadaju ni jednom segmentu »legalne« društvene strukture, međusobno su tijesno povezani nekim osnovnim zajedničkim ciljem (iako se mogu razilaziti u pojedinostima izabranog ideološkog i političkog opredjeljenja) i neformalno su vrlo dobro organizovani. U praktičnom ponašanju ophode se kao pripadnici osobene vrste »duhovnog bratstva« ili »kletvеništva«. Takva ih stega obavezuje na zajedničke obrasce ponašanja i na odbojnost prema svakom drugom načinu mišljenja, pogotovo onom koji je prema njima kritički usmjeren ili koji se sa njihovog stanovišta može smatrati »oficijelnim«. Odbojnost može imati različit intenzitet i nije rijedak slučaj da završava u fanatizmu, isključivosti, ličnoj mržnji i spremnosti da se upotrijebe sva sredstva koja se čine podobnim za ostvarivanje grupnog cilja i za vršenje najrazličitijih pritisaka.

U takvom psihološkom ambijentu otpočeo je svoju djelatnost i »slobodni univerzitet« u Beogradu, s pretenzijom da postane moćna i utjecajna grupa za pritisak. Jezgro mu je u prvo vrijeme činio najuži krug intelektualaca sa krila »nove ljevice«. Cilj mu je bila vaninstitucionalna indoktrinacija javnog mnjenja i naučnih i kulturnih sredina u pravcu održavanja i stalnog idejnog jačanja »novog istorijskog bloka« kao alternative SKJ. Stoga je isključenje iz SKJ bila osnovna preporuka za pristup u njegove »lože«. Ako se pri tom radilo i o disidentu koji je otišao iz svoje sredine ili nakon udaljavanja iz SKJ i dalje ostao u njoj, ali sa dovoljnim garancijama da će djelovati kao produžena ruka »slobodnog univerziteta« — tada se novom pripadniku grupe ukazivala posebna pažnja i nagovještavale mu se perspektive o kojima je on do tada mogao uglavnom samo da mašta. U posljednjih nekoliko godina posebno je rasla cijena disidentima iz Sarajeva, kao skupocjenoj robi sa specijalnom naljepnicom koja je ujedno značila i propusnicu za štampanje njihove »memoarske literature«.

»Slobodni univerzitet«, međutim, nije mogao duže vremena ostati samo »novoljevičarski«. Od početka osamdesetih godina

Digitized by Google

ubrzano su mu se pridruživali i pojedinci koji su od SKJ otpadali po drugim osnovama (unitarizmu, nacionalizmu ili običnom političkom egzhibicionizmu). Postupno je formiran šarolik opozicioni blok čiji su pripadnici postajali vezani zajedničkim osjećanjem da se treba boriti za »nove perspektive«. One, međutim, nikad nisu bile do kraja programski razrađene. Stiče se utisak da to nisu ni mogle da budu s obzirom na to da bi morale da pomiruju dosta različita politička stanovišta. Zagovornici tih »perspektiva« radije su se zadovoljili klasičnom taktikom opozicionih skupina — djelovati kao grupa za pritisak, a političke konkretizacije ostaviti za trenutke kad postojeći institucionalni okvir ne bude više u stanju da se nosi sa destruktivnim tendencijama. Samo je tako, izgleda, moguće da se objasni počasno mjesto koje na »slobodnom univerzitetu« zauzima nekoliko afirmisanih nacionalista i unitarista, te pojedinaca koji su, zaslijepljeni šovinističkom mržnjom prema određenim nacijama i nacionalnostima, u skorije vrijeme zaprepastili i širu jugoslovensku javnost.

Kad se, u jednom pogledu unazad, ima u vidu ovih nekoliko momenata, nije začudno što je sa »slobodnog univerziteta« mogla da potekne inicijativa za pokretanjem časopisa »Javnost«. Zavijena u humanističke fraze najvišeg reda, ona je obećavala novu strukturu slobode i demokratije i ujedno u najcrnjem svjetlu predstavljala dosadašnja dostignuća socijalističke izgradnje. »Mi nipošto ne želimo — stajalo je u platformi »Javnosti« — da naš pristup ovim problemima predstavlja tradicionalnu politizaciju inteligencije, tj. da vodi u dnevnu politiku, niti hoćemo da se koristimo političkom pragmatikom i taktikom, neizbježnim svojstvima svake dnevne politike. Ali, distanciranje od dnevne politike i njenih posljedica ne znači da se mi zalažemo za opštu depolitizaciju inteligencije jer bi to značilo da bi svako zalaganje za slobodnu javnost bilo sâmo po sebi besmisleno. Ono što mi odbijamo to je zalaganje intelektualnih snaga za političke pozicije u društvu i za političku moć.«

Obrati li se pažnja na ovu posljednju rečenicu, zapaziće se da je u njoj sadržana sva izopačenost i licemjernost ideološke svijesti »slobodnog univerziteta«. Jer, nije do sad bilo ni jednog praktičnog poteza (uključujući i posljednji sastanak »28-morice«) koji protagonisti ovog »univerziteta« nisu proželi dubokom političkom ambicijom da postanu lideri različitih varijanti »masovnog socijalnog pokreta«.

Za kakvu se demokratiju zalaže ova tribina, zorno svjedoči njen stav prema jugoslovenskoj inteligenciji. On je izrazito diferenciran. Dio te inteligencije, koji ne dijeli radikalizam »slobodnog univerziteta«, ali i ne ustaje javno protiv njega, s prilično se prezira posmatra kao »šutljiva većina«. O njemu se govori s mnogo ironije, no na njegovu se šutnju ipak gleda blagonaklono.

Prava priroda »slobodnog univerziteta« i njegovog zalaganja za »slobodu« i »demokratiju« dolazi, međutim, do istinskog izra-

Digitized by Google

žaja tek u odnosu prema kritici njegovih pozicija. Svaki kritičar koji se odvaži na takav poduhvat mora da računa da će se protiv njega u istom trenutku aktivirati rastrovani osinjak koji neće birati sredstva da ga pokuša uništiti na moralnom, političkom i ljudskom planu, sa strašću koja prevazilazi okvire najmorbidnijeg intelektualnog terorizma.

Metodi obračunavanja aktivista »slobodnog univerziteta« sa njihovim kritičarima nisu ništa različiti od metoda bilo koje grupe za pritisak. »Slobodni univerzitet« ima cijelo nezvanično analitičko odjeljenje koje prati naučnu i stručnu publicistiku i sredstva masovnog komuniciranja i veoma precizno reaguje na sve nepoćudne napise. Kad se pojavi ličnost koju treba intelektualno likvidirati, najprije se sasluša mišljenje »velikih majstora« iz desne ili lijeve »lože«, koje poprima oblik direktive. Tada se odabira »operativac« (najčešće mlađi publicist, asistent ili novinar) kome se daju posve određena i neopoziva uputstva o načinu obračuna. Tako su stvoreni osnovni preduslovi za onu vrstu masakra nad ličnošću kritičara koja egzekutore sa »slobodnog univerziteta« nimalo ne razlikuje od modernih terorista. Slijepo slijedeći naloge svojih razgnjevljenih bosova, oni su spremni na svaku vrstu duhovnog nasilja. U konsultaciji sa njima ti su batinaši kadri da huliganskom terminologijom svakog kritičara ultraljevičarstva ili desničarstva prikažu kao »ždanovca« ili »likvidatora«, kritičara staljinizma kao staljinistu, kritičara nacionalizma kao nacionalistu i slično. Stoga je duhovnim mentorima »slobodnog univerziteta« za ulogu izvršilaca njihovih zamisli neophodan tip primitivnog agresivca, frustriranog ili moralno i intelektualno oštećenog bar u jednoj dimenziji, ali zato veoma srećnog što svoje komplekse može da ispražnjava pod okriljem jedne lažne slobodarske forme.

Bilo bi, međutim, pogrešno pomisliti da se izbor takvog egzekutora-primitivca vrši po liniji manjeg otpora (budući da se ozbiljan mlad čovjek takvog nečasnog posla neće prihvatiti, pa bi trebalo uzeti ono što se nudi). Izbor je, naprotiv, duboko promišljen jer napadnutog kritičara »slobodnog univerzitetat« treba uništiti na vulgaran i bestijalan način na kakav bi kulturna osoba teško pristala. Bestijalna orgija nad ličnošću takvog kritičara biće ujedno i posredna opomena ostalim kritičarima u pogledu blamaže koja ih čeka pred javnim mnjenjem ukoliko se odvaže na oponiranje »kritičkoj inteligenciji«.

Ovakva taktika već je dala dobre rezultate za one koji su je isplanirali. Priličan broj intelektualaca koji su koncepciju »slobodnog univerziteta« već odavno progledali kao floskulu jedne obične grupe za pritisak nelagodno je odbio da se s njom i javno konfrontira, imajući u vidu da bi se tada morao sukobiti sa malobrojnim, ali dobro uvježbanim odjeljenjem jurišnika i erupcijom iracionalnih strasti, što nema nikakve veze s razumno vođenim dijalogom.

Natjerivanje na šutnju, postignuto ovom metodologijom, »slobodni univerzitet« je predstavio kao prećutno pristajanje na

Digitized by Google

njegovu koncepciju i kao potencijalnu podršku većeg dijela humanističke inteligencije kome se on nametljivo sugerisao kao nova avangarda. Jednak učinak postizan je i u inostranstvu. Tamo je izostajanje masovnijeg otpora akcijama »slobodnog univerziteta« trijumfalno tumačeno kao poraz režima i kao »konstruktivna letargija inteligencije« koja će se razbuditi iz dremeža prvim odlučnijim poduhvatima »nove avangarde« i ravnodušnost prema poretku pretvoriti u opoziciono djelovanje. Propaganda nije ostala bez efekta. Našim filozofima i sociolozima su u sveučilišnim sredinama do kojih je dopirao uticaj »slobodnog univerziteta« odnos prema ovoj tribini često uzimali kao mjerilo njihove znanstvene vrijednosti, pokazujući na taj način kako su i same ove sredine, i pored svog nabijeđenog »slobodnomislilaštva«, lako podložne političkoj manipulaciji.

Duhovni terorizam »slobodnog univerziteta« potrudio se da vremenom osvoji što širi manevarski prostor. Nakon što su ostvarili psihološke pretpostavke da svakog svog kritičara jednostrano proglase za »režimskog« i nakon što im je pošlo za rukom da u jednom dijelu javnosti kompromituju sam pojam angažmana na strani SKJ kao intelektualno lakejstvo, njegovim protagonistima nije bilo teško da otpočnu s političkom orgijom za koju je izgledalo da joj se sve manje mogao sagledati kraj. U nekim su glasilima, koja su prećutno usvojila platformu »Javnosti« i za svoje saradnike najvećim dijelom primili njene kreatore, već legalizovani tekstovi kojima se traži ukidanje SKJ, inauguracija institucionalnog i ideološkog pluralizma i otvoreno razglabaju elementi »demokratskih alternativa«. Takvih glasila, istina, nije velik broj, ali taj se nedostatak nastoji nadoknaditi intenzivnošću propagande i bezobzirnošću napada na sve kritičare takvih »alternativa«.

No, pri svemu tome, objektivni tok okolnosti, ma koliko bio opterećen bremenom ekonomskih i socijalnih teškoća, nije išao na ruku »slobodnom univerzitetu« i »radikalnoj inteligenciji«. Oni su izgubili teren tamo gdje su se nekad osjećali najjačim — u oblasti informisanja. Ne tako davno, njihova mistifikacija temeljila se na podacima koji javnosti nisu bili poznati u dovoljnoj mjeri, ili na kritici područjâ života nad kojima je još uvijek lebdila tabu-psihoza. Danas, kada takvih područja nema i kada je SKJ otvorio prema javnosti najvažnije izvore informisanja (od veličine dugova prema inostranstvu do najosjetljivijih momenata iz rada najviših partijskih foruma), aktivistima »slobodnog univerziteta« nije ostalo ništa drugo do da se i sami služe tim izvorima, čime su na najbolji mogući način demantovali teze o hermetičnosti jugoslovenskog sistema. Stoga im je, da bi se održali kao grupa za pritisak, bila neophodna radikalizacija propagande koja je išla u dva pravca: u pravcu proglašavanja SKJ za staljinističku partiju od prvih trenutaka prodora staljinizma u međunarodni radnički pokret i u pravcu zahtjeva za inauguracijom institucionalnog i ideološkog pluralizma kao »demokratske alternative« postojećem stanju.

Digitized by Google

III. Problem legitimiteta kao osnov osporavanja

U nizu osporavanja historijske uloge SKJ u jugoslovenskom društvu iznova oživljava i ono koje kritiku pozicije SKJ teži da zasnuje na principima prirodnopravne filozofije i prosvjetiteljstva XVII i XVIII vijeka. Okosnica je i bila situirana oko pitanja legaliteta i legitimnosti političke vlasti te je središnji problem sagledan u što uvjerljivijoj primjeni jedne univerzalne sheme *na historijsku poziciju SKJ i na njene perspektive.* Za čitaoca koji nije dokraja vičan stručnijoj pravnoj terminologiji treba kazati da je riječ o pitanju da li je ta pozicija utemeljena na saglasnosti narodâ i radničke klase ili na običnoj uzurpaciji vlasti koju SKJ, kao okoštala i davno preživjela organizacija boljševičkog tipa, održava monopolom državne prinude.

Problem se pokušao filozofski artikulisati stavom da je SKJ stranka na vlasti »koja ne samo da svoje učešće u vlasti *ne legitimiše nikakvom* demokratsko-predstavničko-izbornom procedurom nego konstitucionalno legitimiše svako učešće u vlasti«. Tako se na kategorijalno istančan način izrazila metafizičko-spekulativna tajna zahtjeva za *izbornom legitimacijom* SKJ kao vodeće snage u našem društvu. Taj zahtjev već duže vremena postavlja ne samo naša »radikalna ljevica«, nego ništa manje radikalna desnica sa svojim načelnim stavom (izraženim kod Đilasa) da je »kucnuo dvanaesti čas za uvođenje višepartijskog sistema u Jugoslaviji«. Sadržaj je identičan: jedan od načina legitimisanja SKJ jeste »demokratsko-predstavničko-izborna procedura« po mehanizmima građanske demokratije kojima bi SKJ bio upućen na »slobodne izbore« sa svim ostalim političkim grupacijama. Željena »formula legitimnosti« bila bi tada iznađena po načelu većine, a u sklopu pravila izborne igre partija koja bi dobila većinu glasova postala bi vladajuća, dok bi ostale (uključujući, vjerovatno, i SKJ) otišle u opoziciju do sljedećeg turnusa. Tako jedan vješto sročen obrazac o legitimisanju političke vlasti već na početku završava u poznatom obliku iskustva s višepartijskim sistemom, proživljenog i na ovom tlu na protivurječan, često dramatičan, pa i tragičan način.

Naši »radikalni marksisti«, istina, u načelu su se ogradili od klasičnog višepartijskog sistema i zagovarali različite oblike političkog grupisanja koji bi se kretali van njegovih modela. Ali oni su, da bi dokazali ispravnost svojih zamisli, gotovo svjesno prelazili preko historijskih determinanti koje bi, nezavisno od njihove volje, predodredile osnovna obilježja takvog grupisanja.

No, čak i kad bi »legitimacija putem izborne procedure« izbjegla dejstvu ovih činilaca, njeni zastupnici bi morali da odgovore na jedno pitanje koje nije samo tehničko-operativne, nego ontološko-historijske prirode: ko bi raspisao »legitimacijske izbore« i sprovodio pravila njihove igre? Ako neko misli da bi

Digitized by Google

to bio SKJ i da bi jedna revolucionarna partija, nakon što bi prosvjetiteljskim ubjeđivanjem bila dovedena do spoznaje o vlastitoj suvišnosti, pristala da se preoblikuje u odbor za organizaciju izbora, onda bi takvu partiju trebalo ukinuti i prije nego što bi izbori uopšte bili raspisani. Ako to, pak, ne bi bio SKJ, morala bi da bude neka druga snaga, institucionalno jača od njega, a to bi značilo da je u našem društvu izvedena nova revolucija. Ali, koja snaga?

Zagovornici ovih gledišta posmatraju jugoslovensku revoluciju kao »skraćenu« i iz te konstatacije izvlače mnogo dalekosežnije zaključke nego što bi se to dalo pretpostaviti u prvom trenutku. Dolazak jugoslovenskih komunista na vlast, kao i svih drugih kod kojih se, po njihovom eksplicitnom insistiranju, može prepoznati zajedničko »boljševičko porijeklo«, zbio se takođe po »skraćenom postupku«. Pošto je revolucija više ličila na državni udar nego na »nov način proizvodnje života« (pod kojim se razumije autentični socijalizam), ona je svoj smisao iscrpla osvajanjem političke vlasti a da se u stvarnoj prirodi društvenih odnosa ništa bitno nije izmijenilo. Razlog tome treba tražiti i u drugom stanovištu prema kome »skraćena revolucija« odmah nakon svoga institucionalizovanja stvara historijske situacije slične onima koje su uzrokovale njeno izvođenje. Jedne upravljače ona samo zamjenjuje drugima, ali ne ide dalje od političkog apsolutizma i ne dopire do nivoa političke emancipacije građanskog društva. Tim činom komunisti (a među njima i jugoslovenski) zapravo uzurpiraju vlast i obezbjeđuju njen »legalitet« (ozakonjenje kojim svoju posebnu volju materijalizuju kao opštu), ali ne i »legitimitet« (podudarnost svoje pozicije sa stvarnim potrebama društva). Napetost između »legalnog« i »legitimnog« raste u srazmjeri u kojoj volja za moć vladajuće partijske grupacije dolazi u sukob sa težnjom društva ka prirodnim pravima čovjeka i političkim pravima i slobodama kao njihovim teško izborenim objektiviranim historijskim izrazom. Svojim realnim tokom revolucija inklinira ka legitimitetu, a svojim institucionalnim tokom ka legalitetu.

Jugoslovensko društvo, misle pobornici tih gledišta, približava se kumulacionoj tački tog sukoba. Legalitet je na strani SKJ kao partije na vlasti, a legitimitet na strani radničke klase i radnog naroda kao historijskog subjekta koji svoje težnje nastoji da iskaže preko samoupravljanja.

Elementi ove krize identifikuju se i u sadašnjem državnom ustrojstvu, uređenom po Ustavu iz 1974. godine. U duhu poznatog stava da je nacionalno pitanje od važnog, ali ipak sporednog značaja u socijalističkoj revoluciji, faktički se negira princip nacionalne suverenosti u konstituisanju naših republika i pokrajina i jednostrano se poistovjećuje sa nekim otuđujućim procesima koji u našem društvu doista postoje, te se dolazi do načelnog zaključka da je kod nas zapravo izvršena »antidemokratska decentralizacija« i »svojevrsna refeudalizacija« političkog sistema.

Kritičari SKJ olako prelaze preko činjenice da historijska pozicija SKJ nije bila legitimisana ni po kakvom »čistom umu«

Digitized by Google

(pa da bi se u njegovim sadržajima mogla tražiti kriteriologija za njegovu današnju kritiku), nego, ako je već riječ o najvišim kategorijama, onda po »povijesnom umu« što ga je on razvijao sprovodeći logiku revolucije. Proces legitimisanja SKJ bio je slojevit, te nastojanje da se krajnje uprosti tezom o »uzurpaciji vlasti« i revoluciji kao »državnom udaru« mnogo više govori o njihovoj rđavoj raspoloženosti nego o stvarnom stanju fakata. Za svoju poziciju SKJ se izborio mukotrpnim posredovanjem između revolucionarnih masa i same historije. Što su u pokušaju takvog posredovanja zaredom propale sve ostale političke stranke koje su na vlast nekada dolazile »demokratsko-predstavničko-izbornom procedurom«, a onda se pred naletom nacističke stihije raspršile kao da ih nikada nije ni bilo, ponajmanje je bio kriv sam SKJ. Za njih bi bio najprikladniji Hegelov izraz da su »istrošile svoj historijski princip« (upravo onaj pojam »trošenja« koji se nastoji primijeniti i na SKJ). Pokušaj da se nestanak tih stranaka sa pozornice zbivanja nakon drugog svjetskog rata protumači »makijavelizmom SKJ«, a ne činjenicom da su one same sebe učinile suvišnim, značio bi grubu zloupotrebu historiografije. Bilo bi zanimljivo kada bi pomenuti kritičari naveli makar jedan primjer revolucionarne partije koja je, nakon što je došla na vlast, tu istu vlast velikodušno predala svojim protivnicima u ime transcendentalno shvaćenog »čistog uma« i brige da »prirodna ljudska prava« ne budu povrijeđena ni u filigranski izvaganim detaljima. Zbog toga zazivanje pomenute »legitimacione procedure« ne može imati nikakav drugi značaj osim poziva na građansku restauraciju, bez obzira na kakve se oblike »pluralističke rekonstrukcije« pozivali njeni pobornici.

Ne bi imalo nikakve stvarne potrebe poricati činjenicu da je SKJ oblikovao »povijesni um« u daljem kretanju jugoslovenskog društva, kao ni spoznaju da taj um »nije uvijek postojao u umstvenom obliku« (da parafraziramo Marksov aforizam iz 1843. godine). O tome govore i elementi današnje krize koji ne samo da se ne skrivaju, nego se o njima i aktivno raspravlja. No, ako se i kod nas moralo odustati od zahtjeva za savršenim ostvarivanjem određenog revolucionarnog projekta, onda nije bilo nikakvog razloga da se, kao neka vrsta protivusluge, traži uklanjanje partije koja je bila nosilac tog projekta. Sljedbenici suprotnih nazora bili bi dužni, podjednako u ime istraživačke korektnosti kao i u ime istraživačkog dostojanstva, da ukažu na realne izvore koji bi ih upućivali na saznanje o »historijskoj nelegitimnosti« savremenog SKJ. Ako bi to trebalo da bude neki novi »masovni socijalni pokret«, valjalo bi, u najmanju ruku, indicirati njegovu socijalnu osnovu, novu klasnu svijest i odnos spram postojećeg samoupravnog poretka. — Ako je na pomolu »novi historijski blok« iz 1968, bilo bi neophodno i o njemu progovoriti na artikulisan način (ukoliko se obnovljeni razgovori o ovoj godini ne uzimaju kao neka vrsta ideološkog prosedea za »novu legitimaciju«). Ako, najzad, neke opozicione grupe pred-

Digitized by Google

viđaju opšti bunt radničke klase, njen generalni štrajk ili druge metode u borbi protiv vlastite partije (priželjkujući novu Poljsku, o čemu su već ostavili dovoljno svjedočanstva), bilo bi također korektno da i taj momenat uvedu u analizu i da otvorenije iskažu svoje avangardne ambicije.

Bez tih konkretnih odrednica svako raspravljanje rizikuje da završi u sferi subjektivnog raspoloženja i intelektualističkog kazivanja o jednoj univerzalnoj shemi koju je, uz određen broj parametara, moguće primijeniti na svako savremeno društvo. Jer, disput o legitimnosti SKJ ima bar dvije osnovne pretpostavke. Prva je od njih i historijski verifikovana: legitimnost SKJ može dovesti u pitanje samo radnička klasa i ostali radni slojevi u društvu, a ne radikalno disponirani pojedinci (s ljevice ili desnice, svejedno) koji svoja individualna razočaranja nastoje da pokažu kao opštu svijest i na taj način doprinose stvaranju novih oblika ideologije. Zbog toga traganje za spoljnjim verifikatorom koji bi raspisao izbore i rukovodio »demokratskom procedurom« spada ili u sferu političke infantilnosti ili visokog stupnja intelektualne bezobzirnosti.

Druga činjenica u pogledu legitimnosti je također najmanje transcendentalna. SKJ ne može legitimnost obezbijediti stalnim pozivanjem na historijske zasluge niti na neko striktno definisano »pravo historijskog uma«. Vrijeme takve verifikacije je prošlo. Njen osnov se može reprodukovati samo u mjeri u kojoj se SKJ potvrđuje kao partija radničke klase i djeluje unutar, a ne izvan sistema. Legitimnosti »same po sebi« nema. Ona je proizvod prakse, ali je upravo ta praksa, bez obzira na sva svoja protivurječja, na krize i lomove koji su pratili njeno oblikovanje, pokazala da ni jedna realna historijska snaga do danas nije osporila legitimnost SKJ. Teško bi bilo vjerovati da jugoslovenska radnička klasa nije toliko povijesno zrela da se ne bi znala izboriti za partijsku alternativu koja bi, više nego SKJ, odgovarala njenim i strategijskim i empirijskim interesima. Stoga i nastojanje da se probudi svijest o nelegitimnosti SKJ ima obilježje zakašnjelog »unošenja svijesti izvana«. U poljsku radničku klasu svijest nije unesena na takav način, već se razvila kao imanentan produkt njene egzistencije. Zar i kod nas ne bi bio isti slučaj da povijesni uslovi, u kojima je SKJ postao revolucionarna avangarda, nisu bili bitno drugačiji nego u Poljskoj? No upravo zato što je legitimisanje SKJ u tom svojstvu bio unutrašnji čin on se mora stalno potvrđivati na unutrašnji način. Stoga tragaoci za »alternativama« ne treba da strahuju da radnička klasa kod nas ne bi znala pronaći alternativu kad bi historijski princip SKJ bio doista »istrošen«. Ali pošto on to očigledno nije, bilo bi korisno (prije svega za njih same) da se od transcendentalnih okrenu realno-historijskim pretpostavkama svoga filozofsko-političkog umovanja.

Digitized by Google

IV. »Blok lijevih partija« kao alternativa Saveza komunista

U onom dijelu domaće i inozemne javnosti koji stupanj demokratizacije našeg političkog života odnedavno posmatra u srazmjeri sa iščezavanjem »zabranjenih tema« posebna psihoza je zavladala kada su se u našoj znanstvenoj publicistici počeli javljati napisi o partijskom pluralizmu kao alternativi dosadašnjoj poziciji SKJ u jugoslovenskom političkom sistemu.

Osnovna argumentacija ideologâ ljevice u mnogo čemu podsjeća na jednu interpretaciju Hegelove političke filozofije koju je dao Eric Weil. Po Weilu, Hegel je prusku monarhiju svoga vremena smatrao umnom državom jer je zamašnom reformom tadašnjeg apsolutističkog ustrojstva i njegovom demokratizacijom uspjela da izbjegne revoluciju i njemačku varijantu jakobinske diktature. Hegel je, ističe Weil, pruski primjer smatrao poučnim za svako buduće iskustvo. On je ukazao na mogućnost da se krupni društveni potresi preduprijede umnim spoznajama onih koji vladaju i koji, da bi dosegli njihov nivo, moraju da budu spremni da svoju epohu pretvore u »u sebi rastrojavajuću zbilju«, umjesto da je posmatraju pod znamenjem apsoluta. Takve spoznaje pretpostavljaju i nužnost da oni često rade i protiv svog empirijskog interesa da bi izbjegli sopstvenoj katastrofi. (Današnje pristalice takvih nazora za ilustraciju uzimaju španjolskog kralja Huana Karlosa koji se poslije Frankove smrti angažovao na legalizaciji višepartijskog sistema i na taj način spriječio produženje desničarske diktature.)

Politički postulati naših ljevičara imaju slično metodološko utemeljenje. Krajnji je čas, upozoravaju oni, da SKJ spozna kako više nije »partija u velikom historijskom smislu«, nego organizacija koja je uzurpirala vlast i teži da je perpetuira unedogled represijom državnog aparata, a ne pristankom radničke klase i biračkog tijela koji bi bio verificiran klasičnim izbornim putem. U srazmjeri u kojoj bi se eventualno približavao ovom saznanju i ispoljavao spremnost da reformira ne samo svoju unutrašnju strukturu, nego i sam politički sistem, SKJ bi imao šansu da se održi na nivou povijesne umstvenosti. Ali, dodaju odmah ideolozi ljevice, za jednu partiju na vlasti to bi bilo suviše veliko iskušenje. Ono bi prije svega pretpostavljalo odricanje od vodeće uloge, spoznaju o vlastitoj prevaziđenosti i kapitulaciji pred fakticitetom koji bi se našao pod okriljem višepartijskog sustava. Stoga je malo vjerovatno da bi SKJ pristao na ovakav dokaz sopstvene »umnosti«. Prije bi se mogao očekivati obrnut red poteza u toku kojega partijska birokratija, bez obzira na interesnu podijeljenost po republikama i pokrajinama i na realno postojeće partijsko-federalističko ustrojstvo, ne bi oklijevala da uzurpaciju vlasti produžuje unedogled. Povijesno se zbivanje, prema ovim teoretičarima, približava prelomnoj tački na kojoj nedostatak umnih spoznaja mora biti nadomješten energijom novog, revolucionarnog djelovanja, ali s one strane dosadašnjeg posredovanja SKJ između radničke klase i historije.

Digitized by Google

Drugačije rečeno, ono što SKJ u ime konzerviranja svoje pozicije ne želi da učini aktom spoznaje i praksom koja bi nakon nje uslijedila obaviće revolucionarno radništvo s novom avangardom na čelu.

Na ovim pretpostavkama nastala je i novoljevičarska vizija »socijalizma i treće Jugoslavije«. Osporavajući našoj revoluciji socijalistički karakter, njeni protagonisti ističu da je »KPJ posle rata, u monopartijskom sistemu vlasti, postala vladajuća partija. Iako socijalizam znači novi tip društveno-ekonomskih odnosa, mislilo se da je uspostava komunističke vlasti isto što i socijalizam — po analogiji sa ruskom 1917. godinom«. Govoreći o pitanju »subjekta socijalizma«, oni su došli do zaključka da je, »umesto samovlašća radničke klase pridošla monopartijska diktatura, ali je pod firmom vodeće uloge Partije zavladala samovolja partijskih lidera. Socijalistička opozicija može legalno delovati izvan ovih monopartijskih sistema, ali u njima se goni kao neprijateljska rabota. Ipak, nigdje nije dokazano zašto bi monopol jedne partije bio manje loš za socijalizam od nadmetanja više socijalističkih partija . . . «

Razmatranja ovakve vrste, koja određenu projekciju želja fiksiraju kao jedno gotovo, mada posve imaginarno stanje i onda se bave njegovim izvedbama u sferi logike, tjeraju nas na primjenu jednog metoda koji se u nauci zove »misaoni eksperiment«. On nam preostaje kao jedini izbor budući da ideolozi ljevice nisu predložili ni jedan pogodniji istraživački instrumentarij pomoću koga bi višepartijski sistem bio verificiran kao realna alternativa ovom današnjem. Njihove opservacije jesu zapravo postulati, pa bi stoga u takvom misaonom eksperimentu najprije trebalo postaviti pitanje: kojim bi putem u nas mogao biti uspostavljen pluralistički partijski sustav ako SKJ već nije spreman za sopstvenu negaciju, a drugi se subjekti revolucionarnog preobražaja ne naziru čak ni u maglovitim konturama?

Teoretičari ljevice, bar u ovom trenutku, nemaju nikakav povijesno artikuliran odgovor. Kao i u nizu ranijih navrata, većina njih je i danas mnogo više suglasna u onom što neće (SKJ) nego u razgovjetnijoj odredbi onog što hoće (pluralizam partija). Pretpostavka o nedostatku građanske hrabrosti ovdje unaprijed otpada. Riječ je o dubljoj insuficijenciji koja nije toliko zavisna od spoznajne nemoći ovih mislilaca koliko od njihove objektivne nemogućnosti da iznađu željenu alternativu.

Formula o »masovnom socijalnom pokretu« preuzeta je od anarhista i u novoljevičarskom žargonu ne znači ništa drugo do obnavljanje nekih njihovih temeljnih ideja. Koncepcija o »bloku socijalističkih partija« čini se nešto razuđenijom, ali ni ona ne sadrži odgovor na pitanje o načinu legaliziranja tog bloka (reforma ili revolucija). Ako je realno pretpostaviti da niko od ovih teoretičara ne vjeruje u izglede za ozvaničenjem pomenutog »bloka« posredstvom »umnih spoznaja« od strane SKJ, onda preostaje još jedino misao o »drugoj revoluciji«.

Digitized by Google

Ali odmah se nameće dilema: ako bi takva revolucija bila usmjerena protiv »uzurpatorske misije SKJ« (a čini se da bi upravo u tome trebalo tražiti njeno izborno nadahnuće), postoji li ikakva garancija da u njoj ne bi potražile šansu i partije desničarske i konzervativno-građanske i nacionalističke orijentacije, čiji ideolozi u današnjem trenutku također ne miruju?

Historijska iskustva s ovim partijama upozoravaju na to da ni one nisu odustajale od pridobivanja radničke klase za svoje programske ciljeve i da im je to u određenom sticaju okolnosti doista i uspijevalo, često u razmjerama koje su se pokazivale pogubnim za sudbinu lijevih (socijalističkih i komunističkih) pokreta. Očekivanja da bi naša desnica, koja je u posljednje vrijeme dobila nekoliko značajnih ideologa iz redova razočaranih marksista i revolucionara, prepustila »masovni socijalni pokret« avangardi samo lijevih partija ravno je naivnom iluzionizmu koji svojom ideološkom nedozrelošću kod teoretičara radikalne ljevice tako frapantno odudara od njihove težnje ka lucidnijim i realno utemeljenim marksističkim analizama.

Ako, stoga, neki naši autori novog opredjeljenja otvoreno govore da se nalazimo pred novom 1941, odnosno 1948. godinom, onda se u njih već od samog početka osjeća ogromna praznina između iskaza o stvarnom društvenom stanju koji teže ka znanstvenoj egzaktnosti, na jednoj, i nemogućnosti da se jasnije artikulira nagovještavani revolucionarni preobrat, na drugoj strani. Ali, da bi to bio »čisti« klasni prevrat u toku kojeg bi došlo do frontalnog sukoba između proletarijata i birokratije, a ne krvavi historijski metež u kome bi potražile šansu sve poražene opozicione snage u šarolikom rasponu od jakobinski raspoloženog dijela ljevice do ekstremne nacionalističke desnice — u to bi mogao da vjeruje samo veliki nepoznavalac jugoslovenskih prilika. Građanski rat bi bio isto toliko izvjestan koliko bi bila neizvjesna pobjeda »bloka socijalističkih partija«. Ukoliko bi se, uz to, i u okviru ovog bloka dalo pretpostaviti postojanje više različitih lijevih koncepcija te veći ili manji stupanj njihove uzajamne netolerancije, i ukoliko se ne bi potpuno isključila i mogućnost strane intervencije, pred nama bi se ukazala slika jednog stanja za koje više nije toliko zanimljivo kako ga ko u svojoj maštи zamišlja, nego *ko ga tako strastveno priželjkuje* pod oblandom za sada još uvijek akademskih rasprava?

Ideolozi radikalne ljevice neprestano insistiraju na stavu da intelektualac ne može biti odgovoran za logiku svoga umovanja niti za konzekvence koje iz njega budu proizašle. Ovaj bi se stav *metodološki još i mogao primijeniti na kritičko sagledavanje* stanovite situacije koja je bremenita elementima krize. Ali kako izbjeći intelektualnu odgovornost kada se iz imanencije razmatranja te situacije pređe na problem njene transcendencije kao traganja za načinima njenog nadmašivanja?

To je ona kritična tačka na kojoj se imaginacija istraživača po pravilu više ne mora vezivati za činjenice, nego za otkrivanje daljih mogućnosti što ih krije njihov aktuelni historijski sklop.

Digitized by Google

Na njenoj razini teorijska misao počinje da doživljava istinska iskušenja jer pred njom iskrsava niz alternativa postojećem *statusu quo*. Njihova se višesmislenost ujedno iskazuje i kao izazov budući da se ni za jednu od njih ne zna unaprijed da li je realna ili utopijska. Ali ova ambivalentnost ne oslobađa istraživača od odgovornosti pred činjeničnim stanjem koje je predmet njegove kritike. Ona, naprotiv, raste u srazmjeri u kojoj mislioceva odbojnost prema tom stanju pomračuje njegove realne uvide i tjera ga da izlaze iz njega ne traži u granicama mogućeg, nego u okvirima neke vrste pomahnitale utopije.

Nije li, sa ovakvog aspekta, takva vrsta utopije i zahtjev za inauguracijom višepartijskog sistema u Jugoslaviji i koliko se historijske odgovornosti (prije svega prema samoj teoriji) može očekivati od njegovih zagovornika? Ako apstrahiramo činjenicu da oni nisu naveli ni jedan valjani razlog u prilog svog radikalizma i da su pretežno ostali na nivou čistog postuliranja (»hoću jer to želim«), kao posebno otežavajuća okolnost za realno utemeljen dijalog pojavljuje se i gotovo potpuno odsustvo odgovora na pitanje — šta učiniti sa SKJ u viziji jednog »političkog nadmašanja« u kojoj bi njegovo mjesto zauzeo neki »novi« ili »stari« pluralistički blok partija?

Ovaj problem ne napominjemo slučajno. On je, htjeli to teoretičari višepartijske obnove priznati ili ne, kamen spoticanja za svako pouzdanije traženje alternativa sa njihovog stanovišta jer je, za razliku od njihove politološke imaginacije, tako oporo impregniran u ontologiju našeg društva da se ne može zaobići nikakvom spekulacijom. Stoga oni o njemu nerado govore pošto bi, iskreno rečeno, imali da kažu malo šta supstancijalnog. Da je to tako, svjedoče i njihovi dosadašnji iskazi od kojih većina nije otišla dalje od standardnih natuknica o povijesnoj prevaziđenosti SKJ kao partije »stare ljevice«. Konkretniji načini uklanjanja SKJ iz jugoslovenskog društva kod njih nisu razrađivani, osim ako se nije, kao po sebi razumljiva činjenica, implicirala mogućnost da SKJ raspusti sam sebe i raspiše opšte izbore, nakon čega bi se džentlmenski naklonio novoj avangardi i na prstima povukao s povijesne pozornice. Ne želimo biti toliko maliciozni pa ovu političku naivnost spočitnuti teoretičarima nove ljevice. No, ipak treba imati na umu da su nas po ovom pitanju ostavili u ne tako maloj nedoumici. Daleko je vjerovatnija tvrdnja da je kod njih riječ o opštem neraspoloženju prema jednom obliku političkog organiziranja, a ne o stavu koji bi se mogao održati pred imalo argumentiranijom kritikom sa pozicija samog realiteta.

Naravno, postoji i drugačiji pristup koji bi izabrali nešto stroži kritičari. Sa njihovog stanovišta bi se moglo insistirati na poznatoj Lukácsevoj misli da »nema nedužnog pogleda na svijet« i da se objektivni učinci određenog političkog svjetonazora moraju posmatrati nezavisno od stupnja intelektualne zrelosti njegovih protagonista i njihovog prenaglašavanja sopstvene neodgovornosti. Tada bi se i alternacijska platforma domaće radi-

Digitized by Google

kalne ljevice mogla procijeniti kao podsticaj opozicionim snagama svih orijentacija ka vraćanju na oblike iskustva koje smo već prevladali i koje se pokazalo kao neprimjereno našim stvarnim historijskim potrebama. Ni jedna od tih snaga ne bi »drugu revoluciju«, koja je već postala opsesija ljevice, prepustila onoj drugoj strani, nego bi u nju uronila sa stupnjem iracionalne strastvenosti za koju bi bilo teško vjerovati da bi bila manje intenzivna od one što smo je upoznali u minulim decenijama.

Uostalom, ni sama ljevica se do sad nije potrudila da se odlučnije razgraniči prema tim snagama. Napadna sličnost u procjenama smisla i domašaja jugoslovenske revolucije koja se može identificirati u djelima Đilasa, Ćosića i Tadića, kao i bliskost njihove komunikacije, upućuju na pretpostavku da uzajamno razumijevanje desnice i ljevice kod nas nije stvar slučajnih podudarnosti, nego dugoročnijeg koncepcijskog ispreplitanja i dopunjavanja. Zamisao o »bloku socijalističkih partija« kao novoj avangardi u takvom se kontekstu iznova pokazuje kao stav koji proizlazi iz neadekvatnog shvaćanja nekih programskih postavki samog SKJ (» Jugoslaviji se odavno osjetila potreba — donekle i zvanično priznata — da se SKJ kao instrument politokratske vlasti zameni organizacijom komunista kao inspiratorom radničke samouprave. Nema znakova da rukovodstvo želi preokret ovog odnosa. Promene u sastavu rukovodstava se vrše po načelu doslednosti usvojenoj liniji, a ne po načelu usvojenih ideja«). Korelat je ovom stavu ideološka opsjena iza koje se krije uporedna težnja desnice za građanskom restauracijom i legitimiranjem svih političkih partija i pokreta u duhu pravila izborne igre (Đilas). U sličnom je ideološkom horizontu i Ćosićevo insistiranje na »tradicionalizmu i liberalizmu« srpskog narodnog duha koji je već odavno odbacio recept komunističke organizacije društva. Najzad, Tadićevo romantičarsko pozivanje na filozofiju prirodnog prava iz XVII i XVIII stoljeća izvršeno je s neskrivenom željom da se »u ime ljudskog dostojanstva« kod nas omogući ponovna legitimacija svih ovih platformi. Ni kod jednog od ove potonje trojice mislilaca, najistaknutijih u okvirima orijentacija koje zastupaju, nema čak ni najmaglovitijeg nagovještaja o međusobnoj kritičnosti. Naprotiv, kod svakog od njih moguće je slijediti istančan osjećaj za ideološku tankoćutnost druge strane, kao i spremnost za dodatnu argumentaciju ukoliko zataji moć njene rasudne snage. Ova solidaristička ispomoć u posljednje je vrijeme postala i poslovična: ono što na zajedničkom poslu ocrnjavanja SKJ propusti da učini Đilas, sigurno će se naći kod Ćosića, Z. Golubović, Tadića, Kangrge i drugih kritičara ove vrste.

Možda se, na kraju, naši teoretičari s krila radikalne ljevice iznova povode za parolom iz 1968. godine: »budimo realni, zahtijevajmo nemoguće« — kad se zalažu za eliminaciju SKJ uz istovremenu nemoć da navedu bilo kakav realan modus njegovog ukidanja. Ako je to tako, treba ih prepustiti logici imaginarnog

Digitized by Google

eksperimenta (»Šta bi bilo kad bi bilo«) u čijoj se sferi i inače kreće najveći dio njihovih anticipacija. Ali u tom bi slučaju njihovi politički postulati morali da budu praćeni i osjećanjem odgovornosti za postupak u toku kojega svoju nemoć pred realitetom mistificiraju radikalizmom i teže da u provaliju između stvarnog i apstraktno mogućeg (što su je i oni sami prekoračili na čist imaginaran način) gurnu čitav jedan povijesni svijet koji se bori sa krizom, ali nije izgubio perspektivu izlaska iz njenih labirinata.

Digitized by Google

Jovan Komšić

Problemi samoupravnog pluralizma i uloga subjektivnog faktora

Samoupravni proces demistifikacije »opštih« interesa radničke klase kao emanacije interesa države-avangarde značio je (i znači) revolucionarni povratak otuđenih, postvarenih moći i interesa udruženim proizvođačima. Istovremeno, ta kolosalna, tek započeta borba, oposredovana je konstituisanjem kvalitativno novih zajednica interesa i rađanjem nove dijalektike objektivnog i subjektivnog u društvu. Rečju, »samoupravljanje znači priznavanje pluralizma interesa samoupravnih subjekata kao baze demokratske organizacije socijalističkih proizvodnih odnosa ...«[1]

Pluralizam samoupravnih interesa je element, izraz i rezultat podruštvljavanja politike preko procesa rađanja samoupravno udruženog rada i njemu primerenog političkog sistema socijalističke samoupravne demokratije.

Kao i svi oblici demokratije, i demokratski pluralizam samoupravnih interesa je živi izraz i »zavisna varijabla« dijalektičke kombinacije proizvodnih snaga i njima primerenih oblika proizvodnih odnosa, klasno-socijalne strukture društva, jačine unutrašnjih društvenih suprotnosti i odnosâ moći društvenih snaga,

[1] Vidi: E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, drugo dopunjeno izdanje, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1978, str. 45.

Digitized by Google

tradicije, kulturnog nivoa narodâ, svesti, međunarodnih okolnosti itd.

Protivrečnosti jugoslovenskog društva kao empirijska matrica i determinantni okvir interesnih konflikata i danas imaju u izvesnom smislu klasni karakter. To znači da se ne može govoriti o nekakvim autonomnim zakonitostima samoupravnog pluralizma izvan konteksta diktature proletarijata kao klasne suštine »političkog prelaznog perioda« iz kapitalizma u komunističku asocijaciju proizvođačâ. Multidimenzionalnost i višeznačnost prakse »prelaznog perioda« bremenite uporednom (ko)egzistencijom, tačnije, prožimanjem i borbom komplementarnih, ali i radikalno suprotstavljenih elemenata produkcionih odnosa i njima odgovarajuće kulturno-političke »nadgradnje«, ne dozvoljavaju ni pomisao o nekakvoj spontano formiranoj harmoniji samoupravnih interesa.[2]

Savremene ideološke i teorijske refleksije stanja koje se sa različitih aspekata određuje kao »duboka ekonomska i društvena kriza«, »razvojna kriza« »zastoj (stagnacija) samoupravljanja«, »moralna kriza«, »kriza doslednosti« itd. — veoma su različite, pa i međusobno protivrečne. Takav pluralitet misli teško je u kratkim crtama odrediti. No čini se da dominira nekoliko karakterističnih pristupa.

U novije vreme nisu baš usamljene takve teorijske analize aktuelnih problema delegatskog sistema koje u kriznim ekonomskim tokovima i naglašenijim tendencijama tehnokratizma i birokratizma vide dovoljan empirijski dokaz teze o »birokratskoj uzurpaciji vlasti i smišljenoj manipulaciji masama kroz forme delegatskog sistema«. Dakako, na ovu tezu nadovezuju se tvrdnje o »oligarhijskoj distribuciji moći«, »arkanskoj politici«, »ilegitimnosti vlasti«, »iscrpljenosti vodeće uloge Saveza komunista u društvu«, raznorazne varijante koje predstavljaju nekritički import teorija o »eliti vlasti«, »gvozdenom zakonu birokratizacije političkih partija« i slično. Međutim, manihejska crno-bela tehnika i kvazilevičarska fraza koja voluntaristički ignoriše objektivne istorijske mogućnosti realizacije komunističkog projekta asocijacije proizvođačâ i katastrofično dijagnosticira krizu i morališe nad sveopštim političkim otuđenjem, sem dramatičnog vapaja apstraktne humanističke ideje, teško može bilo šta postići na planu praktične kritike birokratizma i prevladavanja tendencija stagnacije samoupravljanja. Kategorije »totaliteta« »konkre-

[2] »Teoretski je van svake sumnje da među kapitalizmom i komunizmom leži izvestan prelazni period. On ne može da ne spaja u sebi crte ili svojstva oba ova sistema društvene privrede. Taj prelazni period ne može da ne bude period borbe između kapitalizma koji umire i komunizma koji se rađa; ili, drugim rečima: između pobeđenog, ali ne i uništenog kapitalizma i rođenog, ali još sasvim nejakog komunizma« (vidi: V. I. Lenjin, *Ekonomika i politika u epohi diktature proletarijata*, u: *Izabrana dela*, tom 13, »Kultura«, Beograd, 1960, str. 274).

Digitized by Google

tno istorijskih mogućnosti« i »aktuelnosti revolucije« nisu primerene takvoj metodološkoj poziciji koja *a priori* negira značaj dosadašnjih ostvarenja socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji. Drugim rečima, tu se radi o metodološkoj grešci zamene dêla za celinu *(pars pro toto)* i o apsolutizaciji jedne od komponenti savremenih društveno-političkih procesa.

Suprotno pomenutim idejama, danas nisu retka ni shvatanja kojima se *a priori* odbija svaka kritička analiza funkcionisanja političkog sistema. Takva apologetika u suštini ne brani fundamentalne ideje i duh Ustava. Reč je, u stvari, o nekritičkoj odbrani i onih institucija (praktično uspostavljenih oblika i načina društvene komunikacije) koje, umesto samoupravnoj, očito više pogoduju birokratskoj, distributivno-potrošačkoj praksi koja slabi materijalnu i samoupravnu snagu radničke klase. Takođe su prisutna i mnoga nerazumevanja složenosti društvenih procesa u različitim oblicima normativističko-voluntarističkog nestrpljenja koje se sliva u prividno jasnu tezu da je dovoljno (da treba) samo pridržavati se Zakona o udruženom radu i da će lako biti ostvareno ono što je u njemu i u Ustavu zapisano.[3]

Na javnu političku i društvenu pozornicu prodiru i takve konzervativne ideje koje najdublje izvorište problema vide u ustavnoj formi federativnog uređenja, pravima republika i pokrajina, u ustavnoj poziciji osnovne organizacije udruženog rada itd. Slikovito rečeno, »u igri« su i nacionalističke ideje, separatističke, zatim anarholiberalističke koje brane parcijalne grupno-svojinske pozicije, kao i centralističko-etatističke ideje koje u borbi protiv disperziranog centralizma i autarkičnosti užih društveno-političkih zajednica vide šansu obnavljanja izgubljenih etatističkih pozicija. Kolorit različitih ideološko-teorijskih platformi dobija nove valere i u naglašenijim »teorijskim« zahtevima za političkim pluralizmom višepartijskog tipa građanske demokratije.

S obzirom na to da obim priloga ne daje mogućnosti konkretnijeg prikaza svakog od pomenutih pristupa, kao i razvijenije kritičke problematizacije, pažnju ćemo usmeriti na nekoliko

[3] U ovom kontekstu V. Bakarić je u intervjuu Beogradskoj televiziji 22. prosinca 1980. godine rekao: »Mišljenja da bismo mogli ići brže mogao bih podeliti na dva dijela. Na one koji ne razumiju šta se dešava i zbog toga misle da bismo tu mogli vrlo brzo ostvariti ono što je zacrtano u Zakonu o udruženom radu i na one druge koji su nezadovoljni pojedinim mjerama pa predlažu neke druge, koje bi, po njihovom mišljenju, mogle ubrzati taj proces prelaska. Oni koji ne razumiju misle da, kada smo donijeli Zakon, treba ga se samo pridržavati. Ne vide u tome koji su tu društveni procesi u pitanju i šta se sve dešava. Mi imamo ne samo hipoteku prošlosti koja se očituje, recimo, u velikim zaduženjima privrednih organizacija prema bankama, prema drugima, već imamo i to da su progres u zaduženjima imali društveni faktori koji nisu neposredni proizvođači, to jest banke, zatim društveno-političke organizacije, te da su svi oni skupa ostavili u nasljeđe obaveze koje nije lako savladati« (vidi: V. Slijepčević, *Čitajući Bakarića,* »Komunist«, Novi Sad, 13. januar 1984, str. 7).

Digitized by Google

pitanja od interesa za ostvarivanje uloge subjektivnih snaga u daljem razvoju političkog sistema pluralizma samoupravnih interesa.

U pismu upućenom Predsedništvu CK SKJ Najdan Pašić je konstatovao da se »smanjuje sposobnost organizovanih snaga socijalističke svesti, pa i samog Saveza komunista, da uspešno usmeravaju društvena kretanja i određuju pravac i sadržaj daljeg revolucionarnog menjanja produkcionih i ukupnih društvenih odnosa«.[4] Takođe je ukazano i na dezintegracione procese i pojave teritorijalnog zatvaranja, na naglašeno administriranje, preteranu institucionalizaciju parcijalnih interesa, na formalizaciju postupaka usaglašavanja i slično. Svi ovi i drugi problemi funkcionisanja delegatskog sistema imperativno nameću ozbiljne zadatke, kako u smislu konkretnih političkih akcija tako i u smislu produbljenijih teorijsko-empirijskih istraživanja.[5]

U kontekstu pomenutih problema još snažnije se uočava analitičko-teorijska validnost Kardeljevog stava da danas »moramo biti svesni da za socijalizam nema veće opasnosti nego što je stagnacija i gubljenje perspektive. Jer takvo stanje vodi u birokratizaciju Saveza komunista i države«[6]. Stagnacija samoupravljanja ne može biti shvaćena samo kao objektivno nametnuta istorijska okolnost sa kojom se vodeće subjektivne snage društva mogu pomiriti u očekivanju da će se u bliskoj budućnosti samoupravna praksa spontano revitalizovati i proširiti na kvalitativno višoj osnovi. S obzirom na to da se revolucija brani jedino permanentnim razvojem, aktuelne tendencije stagnacije samoupravljanja i slabljenja materijalne i društvene moći udruženog rada mogu se shvatiti i idejno i politički racionalizovati samo kao snažan razlog i nužnost principijelne idejno-teorijske odbrane već dostignutog stepena i kvaliteta samoupravne prakse,

---

[4] Vidi: N. Pašić, »Zašto bi trebalo formirati kompetentnu i autoritativnu komisiju za proučavanje otvorenih i urgentnih problema funkcionisanja političkog sistema i koji bi bili njeni neposredni zadaci«. *(Problemi ostvarivanja i razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja,* sveska Jugoslovenskog centra za teoriju i praksu samoupravljanja »Edvard Kardelj«, Ljubljana, 1983, str. 154—164).

[5] U intervjuu »Politici« N. Pašić ukazuje na četiri grupe prioritetnih problema na koje treba dati valjane marksističke odgovore. To su: (1) uzroci i oblici preterano ekstenzivne i krute institucionalizacije parcijalnih interesa; (2) problemi vertikalnog povezivanja, nužne centralizacije društvenih funkcija u uslovima ukidanja hijerarhijskih odnosa među užim i širim društveno-političkim zajednicama i naglašene samostalnosti, pa i suverenosti delova u odnosu na celinu; (3) iznalaženje uslovâ i mera za suzbijanje preteranog normativizma; i (4) problem ravnoteže u usaglašavanju različitih užih interesa i obezbeđivanju odgovornosti i kontrole (vidi: »Politiku«, 5. avgust 1983, str. 5).

[6] E. Kardelj, *Stvaralačka i vodeća idejna i politička uloga SKJ* (izlaganje na Jedanaestom kongresu SKJ), u knjizi: E. Kardelj, *Savez komunista Jugoslavije, Izbor iz dela,* knjiga VII, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1979.

Digitized by Google

kao kontekst kritičkog promišljanja društvenih protivrečja i uzroka sagledanih problema i nužnog reaktiviranja klasno-političkih snaga na onim tačkama na kojima su potrebni brži prodori u demokratizaciji društvenih odnosa, kao i svojevrsna reforma ekonomskih odnosa na osnovama strateških opredeljenja Desetog kongresa SKJ, Ustava i Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije. Idejno-teorijsku platformu kvalitativnog razvoja subjektivnih snaga društva i prilagođavanja sadržaja i metoda njihovog delovanja potrebama delegatskog sistema predstavljaju odluke Jedanaestog kongresa SKJ i studija Edvarda Kardelja *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.* U tom smislu Kardelj je ukazao na nedorečenosti i slabosti delegatskog sistema koji se »nalazi tek na početku svog razvoja... jedan od glavnih problema našeg delegatskog sistema koji usporavaju njegovo učvršćivanje jeste način na koji u njemu samom dolazi do izražaja položaj i uloga onog dela društvene strukture koji obično nazivamo socijalističkim subjektivnim faktorom društva«[7].

Očigledno je da u ovom značajnom procesu razvijanja metoda i sadržaja delovanja subjektivnih snaga društva i prevladavanja kriznih tendencija u društvu vodeću ulogu moraju odigrati avangardne snage Saveza komunista Jugoslavije. Dakako, danas je zadatak tim složeniji jer samoupravno biće našeg društva i priroda političkog sistema zahtevaju istovremenu i relativno ravnomernu kombinaciju više funkcija SK: integrativnu i demokratizujuću, usmeravajuću i učestvujuću, te mobilizirajuću, kadrovsku itd. Tendencije uspostavljanja takvog odnosa moći društvenih snaga u kome u izvesnom smislu slabi pozicija radničko-klasnih interesa imperativno nameću potrebu energičnije i konkretnije akcije Saveza komunista koji u političkom sistemu nosi istorijsku odgovornost za ostvarivanje vladajuće pozicije radničke klase u društvu. Danas je posebno važno radikalnije preseći dezintegracione tendencije, kao i tendencije entropičnosti sistema i ojačati integrativnu funkciju Saveza komunista u delegatsko-skupštinskom mehanizmu odlučivanja putem konkretne idejno-političke i samoupravne selekcije mnoštva samoupravnih interesa i jasnog markiranja društvenih prioriteta koji proizlaze iz Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije. U tom kontekstu vrlo značajnim postaje i klasno-mobilizirajući vid politike SKJ, budući da je reč o potrebi doslednog i odgovornog ostvarivanja utvrđene politike, koja će objektivno naići i već nailazi na različite otpore tehnobirokratskih struktura i određenih delova privrede i društva koji imaju povlašćenu poziciju u pogledu uslovâ sticanja i raspodele dohotka.

Subjektivne snage društva na ovoj etapi razvoja ne mogu se odreći moćnih instrumenata državne intervencije. Da bi to bile doista privremene mere države koja se »rastvara«, »odumire«, »nestaje« u »udruženju proizvođača« — Savez komunista, Soci-

[7] E. Kardelj, *Pravci razvoja...* cit. izd., str. 170.

Digitized by Google

jalistički savez, Savez sindikata i druge društveno-političke organizacije ne smeju preći Rubikon koji ih deli od kristalizacije simbiotičke prakse države-partije. Svojevrsna kritička distanca u odnosu na naglašeniju praksu državnog administriranja, kao i izbegavanje arbitriranja prilikom kompromisnog razrešavanja konflikata različitih parcijalnih interesa u delegatsko-skupštinskom procesu odlučivanja, posebno se moraju imati u vidu pri koncipiranju i realizovanju taktike i strategije organizovanih snaga socijalističke svesti sa SK na čelu. Opasnosti pragmatskog zaglibljivanja u sukobe parcijalnih (trenutnih) interesa iz koga se ne vide fundamentalni tokovi realizovanja jedinstvenih i dugoročnih interesa klase nisu za potcenjivanje. Takođe, kad je u pitanju strategija i taktika revolucionarnog subjekta, vrlo je bitno da »lucidnu i tačnu svest o cilju prati isto toliko lucidna i tačna svest o tome koja su sredstva u sadašnjem trenutku pogodna za postizanje cilja«[8]. Iz ovog ugla posmatrano, kao i sa aspekta spoznaje da se, analogno prethodnim, i savremena krizna protivrečja mogu progresivno razrešiti jedino daljom demokratizacijom organizovanih snaga socijalističke svesti i celokupnog političkog sistema, uočava se doista presudan značaj neposredno-demokratskog podruštvljavanja politike.[9]

Naime, posredi je konstituisanje takve politike (»države«) koja direktno »odražava život tvornice, koja predstavlja skup uslova usklađenih i hijerarhijski razvrstanih koji su neophodni da njegova (radnikova — prim. J. K.) industrija, da njegova fabrika, da njegova ličnost proizvođača živi i razvija se«[10].

Samo tako konstituisana radničko-klasna politika neće biti kratkotrajna ideološko-mobilizacijska kampanja, ortodoksno-utopijska konstrukcija dalekih ciljeva ili, pak, pragmatična »realpolitika«.

Dakle, suštastvena odlika demokratskog centralizma u SKJ, kolektivnog rada, odlučivanja i odgovornosti, te ukupne demokratizacije organizovanih snaga socijalističke svesti i celokupnog delegatskog političkog sistema, sadrži se u obezbeđivanju uslovâ za integraciju rada i politike, odnosno u kontinuiranom jačanju materijalnih i idejno-političkih pretpostavki takvih društvenih

---

[8] Analizirajući problem strategije i taktike radničkog pokreta Zapadne Evrope u revolucionarnim previranjima dvadesetih godina ovog veka, Gramši je ovim rečima ukazao na značajan problem konstituisanja odgovarajuće taktičke koncepcije (»lucidne i tačne svesti o sredstvima«) (A. Gramši, *Osvajanje države*, u: *Izabrana dela*, »Kultura«, Beograd, 1959, str. 161).

[9] »jedina prava alternativa (nam je) dalja demokratizacija društva. Ovo je četvrta zapaženija kriza u Jugoslaviji. Sve prethodne smo prevazilazili novim demokratskim probojima u svim sektorima i u celini društvenog života. Ne vidim uverljivih razloga da i ovom krizom ne ovladamo podstičući dalju demokratizaciju društvenog života na osnovama socijalističke samoupravne demokratije« (vidi intervju sa A. Grličkovim u listu »Intervju«, 11. jul 1983, str. 7—8).

[10] Vidi: A. Gramši, *Sindikalizam i saveti*, u: *Izabrana dela*, cit. izd., str. 169.

Digitized by Google

odnosa koji čine da »sam proces društvenog rada i reprodukcije... postane okvir održavanja društva i nosilac neposrednog autoriteta i državnosti kao instrumenta društvene prinude«[11].

Dakako, upozorićemo: ovi su procesi tek otvoreni i klasna borba ostaje i dalje »zakonitost istorije«. Stoga nikakav spontanitet i anarhoidno, kvazidemokratsko odricanje od vodeće uloge SK, kao i od drugih političkih oružja radničke klase, ne mogu dovesti društvo u ravnotežnu orbitu oko »sunca rada«. Ostvarivanje i razvoj socijalizma i demokratije u našim uslovima pretpostavljaju i zahtevaju Savez komunista kao avangardni politički subjekt sinteze i socijalizacije najnaprednijih ideja i kao političko oružje oslobođenja klase.

I danas veliku analitičku i praktičnu validnost ima Lenjinov stav da »uzet sam za se, nikakav demokratizam neće dati socijalizam...«[12], kao i stav da pluralizam interesa u okviru klasnih saveza ne sme da znači i potpuno jedinstvo ideoloških i političkih interesa.

U tom smislu, težište aktuelnog delovanja SK i drugih subjektivnih snaga društva treba da bude u takvoj »revolucionarno-realnoj politici« kojom će dijalektičko jedinstvo klasnih potreba i funkcionalnosti političkih oblika društvene organizacije fenomenološki biti iskristalisano takvim oblicima i praksom neposrednog demokratizma, što snažno utiče na ekonomiju, («gura njen preobražaj« — Lenjin) ka višim kvalitetima produktivnosti i humanizacije društvenih odnosa.

Kada govorimo o samoupravnom idejnom pluralizmu, odnosno o samoupravnom pluralizmu ideja, podrazumevajući razliku između pluralizma ideja i ideološkog pluralizma, imamo u vidu da je on logična konsekvenca i integralni činilac samoupravne demokratizacije ukupnih društvenih odnosa. No, bez neprestane marksističke kritičke sinteze različitih idejno-teorijskih pogleda i analiza puka činjenica kvantitativnog bogatstva ideja i konfrontacije mišljenja ne mora značiti i dovoljnu pretpostavku, odnosno uslov samoupravnog ozbiljenja teorije.

Naime, koegzistencija različitih, pa i suprotnih idejno-teorijskih stanovišta u društvu, bez teorijski i idejno-politički relevantnog odgovora revolucionarnog subjekta na bitna otvorena pitanja društvene zbilje, mogla bi rezultirati i tendencijom relativizacije i razvodnjavanja, odnosno rastakanja samoupravne teorije i marksističke nauke uopšte.

Stoga mislim da puka forma kontemplativnog, i, samim tim, spekulativnog dijagnosticiranja i cvetanja različitih, pa i klasno suprotstavljenih škola mišljenja, i pored demokratske forme, ne obezbeđuje spoznaju suštine društvenih problema.

---

[11] Vidi: E. Kardelj, *Novi Ustav socijalističke Jugoslavije* u: *Problemi naše socijalističke izgradnje*, knjiga VI, »Kultura«, Beograd, 1965, str. 61.

[12] Vidi: V. I. Lenjin, *Država i revolucija*, »Svjetlost«, Sarajevo, 1977, str. 67.

Digitized by Google

U kontekstu ove teze možemo reći da se u aktuelnim kriznim društvenim protivrečjima u nizu rasprava o samoupravljanju ili o pluralizmu samoupravnih interesa zaboravlja na njegovu suštinu. Naime, otvoreno se negira teorijska zasnovanost kategorije diktature proletarijata ili se u ime višeg stupnja demokratizma pluralizma samoupravnih interesa kategorija diktature proletarijata shvata prevaziđenom (što smo čak imali prilike čuti u diskusiji na jednoj sednici Centralnog komiteta SKJ pred usvajanje novog Statuta Saveza komunista Jugoslavije), ili se, pak, kategorija diktature proletarijata osporava tezom o istorijskoj iscrpljenosti boljševičke tradicije revolucije, vodeće uloge SKJ itd. i zagovara povratak proverenom »obrascu« građanskih sloboda i prava, višepartijskom sistemu, »slobodnoj javnosti«, izborima i slično, što ne znači ništa drugo do povratak socijaldemokratskoj varijanti marksizma, političkom pluralizmu, elitnoj političkoj reprezentaciji itd. Sve to opet u ime teorije pluralizma samoupravnih interesa.

Zato mislim da treba imati u vidu tezu iz Platforme za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa Saveza komunista, u kojoj se kaže da se, bez svesti o činjenici da je samoupravno socijalističko društvo kao prelazna etapa oblik diktature proletarijata, ostavljaju širom otvorena vrata elitizmu, birokratizmu, i tehnokratizmu, što vodi u nacionalizam, liberalizam i slično.[13]

Analogno ovoj tezi, moglo bi se reći da se pluralizam samoupravnih interesa ne može razdvajati od njegove suštine, odnosno od diktature proletarijata, a da se ne desi sve ono što je pomenuto — i elitizam, i birokratizam itd.

Zato mislim da bi se moglo zaključiti da svi činioci idejnog pluralizma karakterističnog za aktuelne tokove našeg idejno-teorijskog života, koliko god imali samoupravni predznak, nisu i objektivnog samoupravnog sadržaja na fonu teorije i prakse Saveza komunista.

Budući da je reč o praksi prelaznog perioda, fundamentalna protivrečja i konflikti dobijaju svoje protivrečne ideološko-teorijske izraze u borbi za i oko samoupravljanja i samoupravnog pluralizma.

U tom kontekstu i sama teorija samoupravljanja (neposredne demokratije), ili teorija pluralizma samoupravnih interesa, predstavlja referencu, ali i aktivni činilac naše društvene zbilje. Različite ideje, koncepti i teorije samoupravnog pluralizma nisu po sebi neprotivrečni ni uvek konzistentni. Naprotiv, i na tom značajnom području našeg društvenog života pluralizam idejne i naučne misli karakterišu značajne razlike, pa i suprotnosti. Koliko su u pitanju teorijski razlozi, toliko su u pitanju i objektivne društvene i klasne pozicije i uski, pragmatski interesi njihovih protagonista.

---

[13] Vidi *Platformu za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1973, str. 43—44.

Digitized by Google

Kada je posredi odvajanje diktature proletarijata od samoupravnog pluralizma, reč je ili o etatističko-birokratskim, dogmatskim konstrukcijama, ili o njima suprotnim anarhoidnim ili kvaziliberalističkim i novolevičarskim konceptima.

S obzirom na to da je već dobro poznata činjenica da etatističko-birokratska varijanta diktature proletarijata suštinu društvene hegemonije interesa radničke klase u socijalizmu tretira isključivo u kontekstu realizacije opštih (viših) interesa države-partije, negirajući objektivnu datost pojedinačnih i posebnih interesa kao osnove ekonomskih i svekolikih društvenih aktivnosti, ovom prilikom posvetiću nekoliko reči više drugoj krajnosti, odnosno anarhoidnoj varijanti samoupravljanja.

Suprotno fetišu višeg (opšteg) interesa države-partije, anarhoidne koncepcije samoupravljanja i diktature proletarijata razlamaju dijalektičko jedinstvo pojedinačnih (posebnih) i zajedničkih (opštih) interesa i praktično onemogućavaju njegovo uspostavljanje apsolutizacijom spontanog formiranja parcijalnih interesa i njihove sinteze u zajednički interes. Drugim rečima, suština ovakvih koncepata je antagoniziranje samoupravnih i političkih oblika organizovanja klase.

Osnovna premisa savremenih anarhoidnih teorija pluralizma samoupravnih interesa svakako je negacija socijalističkog karaktera i svrsishodnosti države u procesu izražavanja, agregacije i sinteze različitih interesa. Država se *a priori* proglašava institucijom buržoaskog karaktera i klasnog neprijatelja broj jedan, bez obzira na njene stanovite preobražaje i odumiranje tokom tri decenije samoupravljanja, odnosno bez obzira na procese organizovanja klase kao države putem delegatskog sistema. Takođe se, u ime pluralizma samoupravnih interesa, relativizira do minimiziranja ili negacije vodeća uloga SKJ u sadašnjoj etapi razvoja društva, ili se Savezu komunista pokušava nametnuti kompleks nepresečene pupčane vrpce sa »staljinističkim ishodištima« revolucije i birokratske produkcije fetišiziranih opštih interesa. Shodno tome, zbog navodne »iscrpljenosti revolucionarno-avangardne uloge SKJ« i »zarobljenosti klase u sopstvenim političkim institucijama« zagovara se nekakav nepolitički samoupravljački pokret klase sposoban da obezbedi i razgara procese spontane samoreprodukcije samoupravljanja u smeru »slobodne asocijacije proizvođača«.

Upravo u ovoj tački, u kontekstu objektivno nužne integracije različitih segmenata društva, te praktične sinteze različitih interesa i autoritativne alokacije oskudnih društvenih vrednosti, anarhoidna teorija i praksa praktično rezultira konvergencijom i prožimanjem sa etatističkim oblicima političko-pluralističkog tehno-birokratskog monopola. Konkretnije, u kontekstu klasnih i drugih protivrečja prelaznog perioda, bez demokratski selektivne usmeravajuće, homogenizirajuće i delatne uloge delegatsko-skupštinskog mehanizma vlasti i samoupravljanja te subjektivnih snaga čiji je vodeći subjekt SKJ, proces spontane utakmice

Digitized by Google

ili sučeljavanja različitih interesa proizvodi i zahteva nekakvu političku zaštitu parcijalnih interesa. Bez jedinstvene avangardne organizacije cele klase, odnosno delegatskog sistema kao vida organizovanja radničke klase kao države, formiranje i zaštita neposrednih interesa različitih segmenata klase bili bi provedeni apsolutizacijom parcijalnih interesa i njihovim političkim izdancima u vidu sukobljenih interesnih grupa, različitih političkih partija, sindikata i slično. Dakle, krajnje konsekvence jesu opet novi vidovi hijerarhije otuđene ekonomske i političke moći. Od integralnog samoupravljanja tu bi ostalo vrlo malo ili gotovo ništa, sem oblika participacije isparcelisane i međusobno sukobljene radničke klase i interesa za samoupravljanjem. U oblasti konstituisanja zajedničkih društvenih interesa na višim razinama društvene integracije odlučujuću reč imali bi disperzirani centri pluralističke ili monolitne političke reprezentacije.

Međutim, ovakve anarhoidne teze u jednom delu naše samoupravne teorije predstavljaju se originalnim rešenjima i pravim izlazom iz sadašnjih protivrečja, a u suštini znače nekritički import anarhoidnih teorija koje pogrešno tumače poznate marksističke maksime o »oslobođenju radničke klase, koje mora biti delo same te klase«. Istovremeno se zaboravlja na jedinstvo ove teze sa tezom o »organizovanju proletera u klasu, dakle, u političku partiju« kao uslovu političkog i socijalnog oslobođenja.

Mislim da tu nije reč ni o kakvim istorijskim i teorijskim novumima, iako se oni tako promovišu, a najmanje o marksističkim novostima. Naprotiv, takva teorijska razuđenost u poimanju fundamentalnih postavki marksizma bez kritičke sinteze ostavlja prostora za različite dileme i nedoumice.

Naravno, nedoumica i različitih teorijskih pristupa će uvek biti i u okviru samoupravne teorije i oni mogu biti plodni i inspirativni za nove sinteze i saznanja dok su na razini teorijskog dijaloga.

Ali, pluralizam idejne i naučne misli nije isto što i politizacija različitih idejno-teorijskih platformi, koja se ogleda u penetraciji ideološkog pluralizma, predstavljajući se kao logična konsekvenca pluralizma samoupravnih interesa.

Jedina novost ovih »novih« samoupravnih ideja u istorijskom kontekstu političkih doktrina jeste eklektički spoj klasičnih građanskih i socijaldemokratskih ideja demokratije sa anarhoidnim idejama i teorijama sistema radničkih saveta bez revolucionarne političke avangarde klase, koje su, inače, u svojoj prvobitnoj varijanti nastale kao kontrapozicija socijaldemokratskoj i građanskoj teoriji.

Idejnoj zbrci i nerazumevanjima uloge političkih institucija klase u procesu izražavanja, agregacije i sinteze različitih interesa i usmeravanja društvenog razvitka ka komunističkoj asocijaciji slobodnih proizvođača danas doprinose i vulgarizovane marksističke teze o odumiranju partije, odnosno Saveza komunista. Konkretnije, valjana metodološka pozicija marksističke

Digitized by Google

kritike dogmatske fetišizacije partije kao jedine, najviše svrhovitosti socijalizma, pukim mehaničkim analogijama odumiranja države i »policije« sa odumiranjem partije, transformiše se u nedorečenu premisu »... da je slabljenje Saveza komunista indeks sazrevanja svesti radničke klase, radnih ljudi i građana«.

Takve i slične teze koje »institucionalizovanu avangardu« u uslovima socijalističkog samoupravljanja tretiraju kao istorijski anahronizam doista spekulativno simplifikuju teorijsku problematiku odumiranja partije radničke klase i konkretnu praksu preobražavanja rukovodeće Komunističke partije u Savez komunista kao vodeći idejni i politički subjekt političkog sistema pluralizma samoupravnih interesa. Drugim rečima, uopšteno tvrditi da je »komunistička organizacija... još uvek neprevladani mit socijalizma uopšte, pa i ovoga našega samoupravnoga, posebno«, najblaže rečeno, znači krupan previd i nasilje nad istorijskim činjenicama. Stoga takve ideje ne mogu steći dostojanstvo marksistički angažovane, plodonosne teorije politike u savremenoj etapi razvoja pluralizma samoupravnih interesa.

Naime, ne robujući nikakvim dogmama, već polazeći od principa naučnog socijalizma Marksa, Engelsa i Lenjina i iskustava borbe za socijalizam (komunizam) u našoj zemlji i u svetu, neposredno sa razvojem prakse samoupravljanja početkom 50-tih godina došlo je i do stanovitog preobražavanja KPJ u SKJ. Programom SKJ iz 1958. godine dogmatska koncepcija birokratskog socijalizma kao emanacije države-partije doživela je superiornu kritiku i danas validnu i instrumentalnu. Takođe, Desetim kongresom SKJ i idejno-teorijskim situiranjem uloge i ciljeva »institucionalizovane avangarde« u kontekst razvoja samoupravnog udruženog rada i delegatskog sistema, a naročito Jedanaestim kongresom i Kardeljevim *Pravcima razvoja*... ideološki i teorijski je racionalizovana dotadašnja praksa samoupravnog prevladavanja simbiotičke veze države-partije, kao i projekcija daljeg podruštvljavanja politike razvojem pluralizma samoupravnih interesa.

Naravno, kongresi, platforme, programi i teorijske studije po sebi ne predstavljaju i konačan argument. To je, dakako, društvena praksa. Takođe imamo u vidu i činjenicu da je savremena društvena praksa bremenita tendencijama etatističko-birokratske supstitucije samoupravljanja koje su rezultat, ili, pak, stvaraju — zahtevaju »jačanje partije« — SKJ s pozicija vlasti ili državnog intervencionizma. No, u kontekstu prethodno skiciranih argumenata za našu tezu da je revolucionarni pokret Jugoslavije u osnovi ideološko-teorijski već duže vremena prevladao mitološku glorifikaciju viših u ime klase »proizvedenih« interesa komunističke avangarde, očigledno je da teze o »neprevladanom mitu« i »slabljenju SK kao indeksu sazrevanja svesti radničke klase« ne mogu biti valjan i pouzdan teorijski kompas pri analizi aktuelnih društvenih procesa i traganju za putevima samoupravnog prevladavanja naglašenih protivrečja. Jer, u meri u kojoj je to mogao i koliko je aktuelno-istorijski kontekst revo-

Digitized by Google

lucije i samoupravljačka sposobnost klase dopuštala, SKJ je bio i jeste jedina »vladajuća« politička organizacija u istoriji političkih sistema i političkih doktrina koja teorijsko-praktički detronizira osnove »sopstvene vlasti« i vlasti uopšte.

Ako SKJ marksistički tretiramo kao političko oružje radničke klase u borbi za sopstvenu emancipaciju i emancipaciju svih slojeva društva, što je jedino ispravna metodološko-teorijska pozicija, onda u kontekstu ne tako davnih istorijskih iskustava uviđamo manjkavost uopštene liberalske fraze o »slabljenju SK«. Naime, slabljenje idejno-političke i akcione sposobnosti Saveza komunista s kraja 60-tih godina nije istovremeno rezultiralo odumiranjem birokratsko-tehnokratskih monopola društvene moći. Za to nisu bile stvorene celovitije društveno-ekonomske i političke pretpostavke hegemonije radničke klase na svim razinama samoupravnog udruženog rada i političkog sistema društva. Naprotiv, teorijske koncepcije o »iscrpljenosti avangardne uloge SK« praktično su imale ili su poprimile smisao racionalizacije moći od radničke klase otuđenih hijerarhijskih struktura birokratije i tehnokratije. U tom smislu, Bakarić je u jednom intervjuu »Borbi« 1966. godine naglasio da je u dilemama: »da li je SK »vodeća ili rukovodeća snaga ili organ samoupravljanja«« Savez komunista obično svođen na ovo poslednje. Drugim rečima, teze o samoupravljanju bez vodeće uloge Saveza komunista faktički znače da bi SK trebalo da bude »jedna manje-više demokratska organizacija koja bi bila uslužna društvu, pa što društvo zaključi to da ona provodi«. Iz ovakve vizure, suprotna shvatanja isključivo se tretiraju kao »teorija čvrste ruke« — upozorava Bakarić u istom tekstu.[14]

Podsećamo, dakle, na jezgrovitu Bakarićevu misao zato što nam se čini da se danas reaktueliziraju stara pitanja i nude teze koje osnovni odgovor i način razrešenja problema birokratizma u društvu i u samom Savezu komunista nalaze u slabljenju »vertikalne strukture« i jačanju »horizontalne strukture«, u većoj inicijativi i uključivanju sve masovnijeg sastava društva u redove Saveza komunista.

Ali, iako je organizaciono pitanje značajno idejno-političko pitanje, čvorište problema neprestane opasnosti birokratizacije društva i Saveza komunista ne nalazi se prevashodno na razini organizacionih, »vertikalno-horizontalnih« transformacija. Štaviše, ne mala prilagođavanja Statuta SKJ i organizacionog ustrojstva uslovima delegatskog sistema očito potvrđuju napore da se konkretno instrumentalizira uloga SK kao organizovane snage socijalističke samoupravne svesti i nosioca specifičnih ideoloških, neposrednih i istorijskih interesa radničke klase u političkom sistemu.

Apstraktno zvuče i teze koje mogućnosti postizanja veće inicijativnosti Saveza komunista nalaze prevashodno u njegovom

[14] Vidi: V. Bakarić, *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija*, »Informator«, Zagreb, 1974, str. 273.

Digitized by Google

omasovljavanju. Jer, dvomilionski SK jeste sve drugo samo ne uska zatvorena sekta ili partija profesionalnih revolucionara. Istorijska iskustva međunarodnog i našeg radničkog pokreta kazuju da masovnost, pa čak ni preovlađujuća radnička struktura nisu po sebi uvek bili i dovoljan garant revolucionarnog delovanja partije.

Problemi su mnogo složeniji od simplifikacija u stilu »jači ili slabiji SK« u društvu pluralizma samoupravnih interesa. Istinski govor o odumiranju partije vlasti i jačanju avangarde koja svoju snagu, autoritet i uticaj temelji na svesti masa moguć je samo u kontekstu neposredno-demokratskog, samoupravnog izražavanja radničke klase i ostvarivanja vodeće uloge njenih neposrednih i istorijskih interesa u celini društvenog organizovanja.

Budući da se takvo dijalektičko jedinstvo interesâ ne nalazi u po sebi gotovoj »čistoj« formi, već, pre svega, stvara revolucionarnom praksom klasne borbe, radničkoj klasi su neophodne sopstvene političke institucije. O njima, dakle, i o Savezu komunista, danas treba kritički govoriti. Ali ne u kontekstu doktrinarno iskonstruisane sheme: »za ili protiv politike i političkih institucija«, već u kontekstu pitanja koje je Kardelj postavio u *Pravcima razvoja*... — Da li se i koliko se Savez komunista razvija kao stvaralačka snaga pluralizma samoupravnih interesa u čitavom sistemu demokratskih veza sa samoupravnim zajednicama i svim socijalističkim snagama u demokratskoj povezanosti i odgovornosti sa njima, ili, pak, deluje kao spoljni vansistemski faktor?[15]

Na kraju, podsetimo se opet Kardeljevih ideja: »Problem nije u institucijama samim po sebi, nego u njihovoj društveno-istorijskoj ulozi, u njihovom klasnom i političkom karakteru.«[16]

[15] Vidi: E. Kardelj, *Pravci razvoja*..., cit. izd., str. 206.

[16] Isto, str. 95.

Digitized by Google

Radoš Smiljković

Interesi — radnička klasa — organizacije

Protivurečna je društvena priroda interesâ, kao što su protivurečni društveni, odnosno politički odnosi. Zato je neophodna naučna obazrivost pri njihovom korišćenju u naučno-političkoj i svakodnevnoj političkoj komunikaciji. U stvari, složenost interesâ je najsaznatljivija u kontekstu odnosâ društvenih, naročito ekonomskih i političkih snaga. U stvari, bez njih nije realno sagledavanje karaktera najdubljih socijalnih i političkih odnosa.

Odnosi interesa su odnosi između realnih društvenih grupa, manjih i većih, kao i pojedinaca u konkretnim društvenim okolnostima. Oni dolaze do izražaja u različitim tipovima međukomunikacija klasa, nacija, političkih partija i sindikata, raznih drugih organizacija i udruženja, država i državnih grupacija. Saradnja, kompromisi, združivanja i razdruživanja, rušenje i gradnja imaju u pozadini, a ne retko i u prvom planu sučeljavanje različitih interesa. U političkoj sferi odnos javne vlasti i društva pruža najpotpunije pretpostavke za razaznavanje karaktera sukoba glavnih interesa.

Ipak, glavno ishodište interesâ nije u društvenoj nadgradnji, već, u osnovi, u sferi rada, i to na relaciji proizvodne snage — proizvodni odnosi. S tim što je dijalektika tih odnosa takođe veoma složena i ne može se razumeti samo upoznavanjem formalno-pravnih političkih i društvenih institucija. Mnogo je toga

Digitized by Google

i izvan zgrade političkog i ekonomskog sistema što podleže istraživanju. Jer borba između različitih interesa razvija se kao sukob vidljivih i nevidljivih subjekata političke i ekonomske scene društva. Javna politička scena nije jedino mesto interesnog sukobljavanja u političkoj sferi, niti su to samo njeni oficijelni činioci. Mnogo je nepriznatih, pored priznatih subjekata i sredstava koja dolaze do izražaja u sučeljavanju i sukobljavanju interesâ.

Iako se interesi mogu razaznati od pojave čoveka kao političkog bića, tek sa zaoštravanjem klasnih protivurečnosti, osobito u buržoaskom društvu, oni postaju aktuelna kategorija. Razaznaje se da su oni pokretači političke borbe i organizovanja u toj funkciji. Naravno, nije u pitanju samo političko organizovanje, već i organizovanje druge vrste.

Prema tome, kada govorimo o interesima, mislimo na suprotstavljanja i sukobljavanja, ali i na združivanja među ljudima i njihovim grupama — užim i širim, s ciljem da se jedan interes realizuje, a neki drugi potisne ili onemogući. Naravno, moguća su i neka druga rešenja u ovom kontekstu. To podrazumeva dinamiku sukobljavanja i prevladavanja sukoba, ali i stvaranja odgovarajuće organizacije i njeno prevazilaženje u skladu s aktuelnim interesima.

Nije slučajno što su interese uporedo izučavali buržoaski i socijalistički teoretičari. Koliko su interesi važni, podseća nas Marks kada kaže: »ako bi interesi zadirali u aksiome, ljudi bi menjali aksiome«. Većina Marksovih i Engelsovih radova je bogata razmatranjima interesâ, pogotovu oni koji se neposredno odnose na klasnu borbu i na političko organizovanje radničke klase. *U Manifestu komunističke partije interes je bitna kategorija za utvrđivanje karaktera klasne borbe i revolucije.* »Oni (komunisti) nemaju nikakve interese odvojene od interesa proletarijata.«[1]

Kada Marks i Engels ističu specifikum Saveza komunista u odnosu na ostale proleterske partije, interesi su ponovo glavna kategorija kojom se iskazuje bitnost onoga za šta se proletarijat bori. Komunisti su ona klasna snaga proletarijata koja uvek zastupa interese celokupnog proletarijata. S obzirom na to da borba proletarijata protiv buržoazije prolazi različite stupnjeve, komunisti zastupaju uvek interese proletarijata kao celine itd.

U Lenjinovoj optici interesi su takođe ključna kategorija za razumevanje klasne borbe, tako da partija boljševika na prvom koraku usvaja program borbe za bliže i dalje interese proletarijata. Bliži su oni koji se odnose na menjanje položaja u radu i političkim uslovima kapitalističkog sistema, a dalji su oni koji se odnose na rušenje klasnih kapitalističkih odnosa.

Kada Lenjin govori o prijemu u partiju proletarijata, on ističe da su interesi proletarijata ona kategorija prema kojoj se

[1] K. Marks — F. Engels, *Manifest komunističke partije.*

Digitized by Google

treba ravnati. Primati sve one koji prelaze, koji prihvataju interese proletarijata i pokazuju spremnost da se bore za njih. Neposredni i istorijski interesi proletarijata sadrže činioce biti klasne borbe proletarijata.

Vodeći ljudi komunističkog pokreta Jugoslavije na toj liniji razrađuju program klasne borbe. U Titovoj i Kardeljevoj ideološkoj optici interesi figuriraju takođe kao ključna kategorija. Kada razmatraju ciljeve rata i revolucije, oni u prvi plan ističu klasne i nacionalne interese. Kada razmatraju uvođenje socijalističkog samoupravljanja, takođe u prvi plan izbijaju interesi kao ključna kategorija. Na toj liniji nastaje više radova u poslednjoj deceniji u kojima su interesi kategorija bitna za razumevanje razvoja političkog sistema samoupravljanja. Najnoviji veliki rad iz ove oblasti je rad Najdana Pašića *Interesi i politički proces.*

Klasni interesi i političke organizacije

Mnogo je važnije pitanje kako se problematika interesâ prelama na relaciji odnosa između radničke klase i njenih organizacija. Trajno je aktuelno pitanje ispoljavanja, artikulacije i agregacije realizovanja tih klasnih interesa u konkretnim društveno-istorijskim okolnostima. U tom kontekstu je najznačajnije pitanje kako izbijaju u prvi plan najvažniji neposredni i istorijski najprogresivniji interesi proletarijata i postaju stvar akcije većine klase, a u socijalističkom društvu klase i društva kao celine. Ko su subjekti izražavanja i artikulacije, te agregacije klasnih interesa i njihovog pretvaranja u program idejne i političke akcije subjektivnih snaga društva, u prvom redu radničke klase.

Ako polazimo od toga da su istorijski najprogresivniji interesi radničke klase bitni za dalji razvitak socijalističkog društva, onda je sigurno da su to i neposredni interesi radničke klase. Ali, s obzirom na činjenicu da je i radnička klasa u neprestanoj socijalnoj diferencijaciji i strukturiranju, postavlja se pitanje kako da se obezbeđuje kontinuitet ostvarivanja njenih najprogresivnijih interesa. Pitanje *kako* nije nebitno, jer se njegovim razrešavanjem realizuje značajan deo društvenih odnosa. Dosadašnja istorija klasnih borbi i ostvarivanja socijalističkih društvenih odnosa pokazuje da odgovarajući put razrešavanja može postati vrlo snažan motivacioni činilac mobilizacije i okupljanja radničke klase, radnih masa i građana na ostvarenju istorijski stvarno progresivnih društvenih odnosa. Isto tako, neodgovarajući, manje ili više nedemokratski metodi i uslovi ispoljavanja i odlučivanja o interesima mogu čak da zaustave ili skrenu tokove socijalizma u neželjenom pravcu. Staljinizam je, kao i maoizam, primer kako u ovom pitanju dolazi do bitne diskrepancije između klase proletarijata i njenih organizacija.

Veoma je značajno da metodi i oblici ispoljavanja, artikulacije i odlučivanja o neposrednim i istorijski najprogresivnijim

Digitized by Google

interesima budu u funkciji najšire socijalističke samoupravne demokratije. Pod tim uslovom je moguće uporedno stvaranje nove socijalističke društvene svesti, demokratskih odnosa i postizanje ekonomskih, političkih i kulturnih ciljeva. U protivnom, u realne društvene odnose probijaju različite negativne tendencije — birokratske, tehnokratske, nacionalističke ili sve one u međusobnoj sprezi. Eskalacija albanskog nacionalizma i iredentizma do genocidnih razmera bila je moguća podjednako zato što nisu na odgovarajući način — kako to podrazumeva politički sistem socijalističkog samoupravljanja — ispoljavani i artikulisani *najprogresivniji društveni interesi radničke klase*, te što nije intenzivno *u masama razvijana socijalistička samoupravna svest*. Da je tako činjeno, sigurno je da bi bilo malo prostora za nastajanje i konstituisanje antisocijalističkih i antijugoslovenskih snaga te vrste.

Uostalom, i u ranijim prilikama, kada se dolazilo u sličnu situaciju, konstatovano je slično — sporost u artikulaciji i ostvarivanju istorijski najprogresivnijih interesa radničke klase. U tom smislu dovoljno rečito govore poznata Titova pisma članstvu SKJ, govori na kongresima samoupravljačâ, kao i njegov govor u Splitu. I na Dvanaestom kongresu je konstatovano da se sporo razvijaju demokratski odnosi i efikasnost u realizovanju interesâ radničke klase. U Platformi o Kosovu se sasvim pravilno ističe da su zapostavljani interesi radničke klase i podizanje samoupravne socijalističke svesti, osobito kod mlade generacije Albanaca, što je u najvećoj meri otvorilo prostor nacionalističkim i iredentističkim snagama.

Zato pitanje odnosa radničke klase prema artikulaciji i ostvarivanju vlastitih interesa izbacuje u prvi plan kako problem odnosa klase sa avangardom tako i sa ostalim svojim oranizacijama, a prevashodno sa političkim. Jer, radnička klasa deluje kao revolucionarna socijalna snaga samo ako je svestrano organizovana. Kao takva, ona je stvarna socijalna snaga za sebe sa stvarnim mogućnostima artikulacije i realizacije svojih interesa. Čak i u posebnim društvenim situacijama kao što su revolucije, kada cela klasa deluje kao stvaralac, bitan činilac opredeljivanja njenog stvaralaštva su sve njene organizacije, a ne samo avangarda.

Stoga pitanje odnosa klase i njenih organizacija ide u red prvorazrednih ideoloških preokupacija. Njegovo razrešavanje je u najbližoj korelaciji sa otvaranjem ili zatvaranjem kanalâ neposrednog uticaja klase na samoizražavanje, usklađivanje i ostvarivanje njenih interesa. Problem se ne razrešava samo na relaciji klasa — avangarda, nego i na relaciji klasa i sve njene organizovane i neorganizovane strukture. Ako tako ne bi bilo, moglo bi se postaviti pitanje zašto se toliko dugo lome koplja u revolucionarnom radničkom pokretu na pitanju organizovanja proletarijata i ostalih radnih masa. Zašto je toliko važno kakav će položaj prema radničkoj klasi imati država, sindikati i druge važnije organizacije, a ne samo partija. A toliko velika zaokupljenost progresivnih društvenih snaga jugoslovenskim socijalističkim sa-

Digitized by Google

moupravljanjem takođe potvrđuje da je za ostvarivanje istorijski najprogresivnijih interesa radničke klase izuzetno važno da organizacije i odnosi među njima otvaraju prostore za umnožavanje kanala mobilnosti među pomenutim činiocima. Jer, ko može adekvatnije i sigurnije da izražava i usklađuje različite interese od samog subjekta tih interesa. U vezi s tim zanimljivi su neki tipovi odnosâ klasa njene organizacije koji su već manje ili više došli do izražaja u radničkom pokretu:

A) Tredjunionistički ili sindikalistički pristup podrazumeva podređivanje svih akcija proletarijata interesima za koje se bori sindikat. A to su prevashodno neposredni svakodnevni interesi proletarijata: plate, uslovi rada i drugi interesi i potrebe koji se odnose na poboljšanje položaja radnika u kapitalističkom sistemu takvom kakav je. Takav pristup podrazumeva i podređivanje partije sindikatu kao najvažnijoj organizaciji klasne borbe.

B) Paralelizam delovanja partije i sindikata takođe dolazi do izražaja kao poseban pristup odnosima među subjektima klasne borbe proletarijata. On podrazumeva da sindikati nezavisno od partije definišu i ostvaruju određene radničke interese. To su interesi i potrebe svakodnevnog života radnikâ u opciji sindikata koji se potvrđuje kao nezavisna struktura radničke klase, pa u mnogo čemu suprotstavljena partiji. Na drugoj strani, partija se potvrđuje kao politička organizacija svojim delovanjem preko parlamenta, bez mešanja u sindikalne i druge akcije.

Revolucionarni marksisti se podjednako suprotstavljaju kako sindikalističkoj tako i ovoj paralelističkoj tendenciji, zalažući se za jedinstvo revolucionarnog radničkog pokreta kao garanciju ostvarivanja istorijski najprogresivnijih interesa. Dimitrije Tucović s tim u vezi kaže:

»Sindikati i partija su dve noge na kojima proletarijat ide ka pobedi. U zajedničkom telu treba da kuca jedno srce koje će slati krv u oba dela. I jedna duša koja će davati pravac kretanja obema nogama.«[2]

Kao i Tucović, i Roza Luksemburg odbacuje razne sindikalističke teorije smatrajući da one vode neutralnosti sindikata prema političkoj borbi proletarijata. S gledišta budućnosti sindikata njegova emancipacija u odnosu na revolucionarnu teoriju vodi ga ka samoubistvu — kaže ona. Ne poričući specifikum sindikata kao posebne organizacije, Roza Luksemburg, kao i Tucović, Lenjin i drugi poznati marksisti, gleda na razne organizacije sindikata kao na različite oblike jedinstvene klasne borbe proletarijata. S tim u vezi ona kaže:

»U svesti miliona članova sindikata partija i sindikati su ustvari jedno, oni su, naime, socijaldemokratska borba proletarijata za oslobođenje u raznim formama«[3].

---

[2] D. Tucović, *Izabrana dela*, »Kultura«, Beograd, 1960, str. 108.
[3] R. Luksemburg, *Partija i sindikati*, Beograd, 1909, str. 63.

Digitized by Google

U stvari, Roza Luksemburg smatra da se borba za interese proletarijata vodi u različitim formama i uz upotrebu različitih sredstava, pri čemu je važno da se organizacije ponašaju u funkciji demokratskog artikulisanja jedinstva pokreta proletarijata u celini. Interesi proletarijata podrazumevaju da sindikati deluju kao neposredni izraz klase, pa shodno tome da su u neprestanoj komunikaciji sa političkom partijom proletarijata, ali i sa drugim oblicima klasne borbe proletarijata.

C) Nasuprot ovim pristupima, kao reakcija na njih rađa se transmisionizam. Najčešće se misli da je Staljin idejni otac transmisionizma kao pristupa odnosima među organizovanim snagama proletarijata. U stvari, vrlo jasno se može videti da u radovima više revolucionarnih marksista ima sasvim dovoljno naglasaka koji za osnovu imaju transmisionizam, što pokazuju neki radovi R. Luksemburg i glavni stavovi Tucovića i drugih. No, van svake je sumnje da je Lenjin najpotpunije razvio taj koncept odnosa. On polazi od toga da je *proletarijatu potrebno idejno i akciono jedinstvo da bi mogao da pobedi u klasnoj borbi.* Na toj liniji on razvija koncept jedinstva svih revolucionarnih snaga proletarijata, pa i šire od toga. S obzirom na njegovu definiciju avangarde kao idejnog i akcionog koncentrata revolucionarnog pokreta, njoj pripada središna pozicija u artikulisanju i usklađivanju klasnih interesa. Budući da prednjači klasi u Marksovom značenju, ona najdalje vidi, pa otuda i njena sposobnost da idejno rukovodi pokretom. Ostale organizacije su oblici u kojima se javlja klasna borba proletarijata koju usmerava revolucionarna avangarda.

Lenjin smatra da partija rukovodi u klasnoj borbi i socijalističkoj izgradnji tako što se angažuje kako na idejnim pitanjima pokreta u celini tako i na organizaciono-političkim pitanjima, i to kao glavni faktor istorijskih interesa proletarijata[4]. Ona svakodnevno radi u svim *političkim organizacijama proletarijata i učestvuje u svim njihovim akcijama kao motorna snaga.* Uostalom, Lenjinovi radovi pružaju dovoljno podataka o tome da je on partijsko rukovođenje kreirao kao neposredno učešće partije posredstvom njenih članova i organizacija u radu svih političkih i društvenih struktura. Ali, isto tako, pod tim nije podrazumevao ograničavanje samostalnosti drugih organizacija u domenu njihovih uloga u artikulisanju i realizovanju interesa proletarijata.[5]

Staljin je kasnije izmenio transmisionizam, birokratizujući odnos partije i ostalih organizacija klase i društva. Njegova definicija diktature proletarijata to najbolje ilustruje, a ona podrazumeva naređivanje partije, a izvršavanje odluka od strane drugih organizacija i društva u celini. Govoreći o odnosu partije i ostalih organizacija, on naglašava:

---

[4] V. I. Lenjin, *Polnoe sobranie sočinenija,* tom 43, str. 390—393.
[5] Isto, tom 45, str. 430.

Digitized by Google

»Nijedna se važnija odluka masovnih organizacija proletarijata ne donosi bez direktiva od strane partije. To je potpuno pravilno.«[6]

Prema tome, partija je, po Staljinu, nosilac definisanja različitih interesa i presuđivanja prilikom odlučivanja o njima. A to, u krajnjoj instanci, znači da rukovodeći centri partije i države posreduju radničku klasu i radne ljude u artikulaciji i odlučivanju o interesima. Tako su sve organizacije klase dovedene u podređen položaj u odnosu na partijsko-državne strukture.

Socijalistički samoupravni put u socijalizmu nameće radikalno nove odnose između klase i njenih organizacija, kao i među samim organizacijama. On po svojoj suštini i organizacionom izrazu predstavlja negaciju analiziranih koncepata i prakse odnosâ u revolucionarnom radničkom pokretu.

Artikulacija klasnih interesa — društveno-političke organizacije u uslovima socijalističkog samoupravljanja

Pitanje artikulacije klasnih interesa proletarijata u uslovima socijalističkog samoupravljanja izbacuje u prvi plan potrebu razrešavanja odnosa klase i njenih društveno-političkih organizacija. Dakle, *u uslovima socijalističkog samoupravljanja nije ključno pitanje samo odnos klase i njene avangarde,* već i svih njenih političkih organizacija. Zašto? Zato što politički sistem samoupravljanja isključuje monopolsku poziciju Saveza komunista u artikulaciji i odlučivanju o klasnim interesima i pretpostavlja podjednako stvaralačku aktivističku ulogu svih društveno-političkih organizacija i samoupravnih struktura. To ne umanjuje društvenu ulogu Saveza komunista kao revolucionarne avangarde, već je postavlja u položaj »partije u velikom istorijskom smislu«. Aktuelizuje se revalorizacija najrevolucionarnijih Marksovih teza o odnosu partije i klase u smislu osnovnih usmerenja koja daje Manifest, naime, da komunisti zastupaju »interese proletarijata u celini«, da »teorijski prednjače« i da se u »političkoj borbi proletarijata bore najpožrtvovanije«. Ne treba zaboraviti da ni Marks ni Lenjin nigde ne zastupaju teze o monolitizmu organizovanja radničke klase, pogotovu radnih masa i socijalističkog društva. U toku neposrednih priprema socijalističke revolucije Lenjin piše o nužnosti višestruke organizovanosti proletarijata da bi pobedio buržoaziju i stvorio novo, socijalističko društvo.

Govorimo li o radničkoj klasi i društveno-političkim organizacijama, moramo istaći da od toga koliko te organizacije svoje dugoročne programe i konkretne akcije zasnivaju na neposrednim i istorijskim interesima proletarijata zavisi skladan razvitak društva u celini. A to, dalje, podrazumeva autentičnost i

[6] J. V. Staljin, *Pitanja lenjinizma,* »Kultura«, Beograd, 1946, str. 131.

Digitized by Google

svake pojedinačne organizacije u izražavanju, usklađivanju i realizovanju radničko-klasnih interesa u uslovima političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Na Desetom kongresu SKJ Tito je, s tim u vezi, rekao:

»Svaka društveno-politička organizacija — kao i druge društvene organizacije i udruženja građana — samostalna je u svom organizovanju i djelovanju.«[7]

Prema tome, od društveno-političkih organizacija se očekuje da iskoriste svoj samostalan položaj u organizovanju i delovanju u smislu stvaranja uslovâ za dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja na temeljima neposrednog i istorijskog interesa radničke klase. A to podrazumeva da stvaraju sasvim konkretne uslove radničkoj klasi, svim radnim ljudima i građanima da se bave politikom, da dominiraju u procesima samoupravnog i političkog odlučivanja. Naravno da to povlači odgovornost SK kao avangarde da deluje na istim talasnim dužinama. Prva pretpostavka je da deluje kao unutrašnja snaga svih organizacija, a ne kao idejni i politički monopolist.

Razrešenje odnosa među društveno-političkim organizacijama u ovom smislu stvara objektivne pretpostavke za odgovarajuće komunikacije sa radničkom klasom i sa svim radnim ljudima i građanima, što je *conditio sine qua non* razvijanja samoupravne socijalističke demokratije. Otvara mogućnosti da budu »specifičan oblik interesnog organizovanja radnih ljudi i građana u oblasti gde se ti interesi ispoljavaju u obliku ideologije, politike, nauke, opštih društvenih interesa i slično« — kaže Kardelj.[8]

Za samoupravnu socijalističku demokratiju je važno da se društveno-političke organizacije potvrđuju u tom smislu. Ali to podrazumeva da *SK u njima* i među njima deluje na njihovom *samopotvrđivanju.* To podrazumeva spremnost SK da deluje snagom argumenata i da na delu pokazuje da se drugačije ne može u uslovima pluralizma samoupravnih interesa. Time se aktuelizuje javno delovanje SK i njegovih organizacija na svim javnim tribinama društveno-političkih organizacija i samoupravljanja.

U ovom kontekstu Kardelj pominje kategoriju političkog pluralizma kada govori o delovanju društveno-političkih organizacija. Mislim da se u nas, za razliku od Kardelja, političkom pluralizmu prilazi shematski — on se svodi na višepartizam sa klasičnom partijom na vlasti i opozicijom u partijskom vidu. Politički pluralizam je mnogo šira i dublja kategorija i ne iscrpljuje se u višepartizmu. Ona podrazumeva kako pluralizam partija tako i političkih i polupolitičkih organizacija koje deluju na političkoj sceni društva. Politički pluralizam podrazumeva i plura-

[7] Referat Josipa Broza Tita na Desetom kongresu SKJ, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1974, str. 53.

[8] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja,* Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1977, str. 177.

Digitized by Google

lizam ideja, i to kako različitih idejnih i teorijskih orijentacija tako i u okviru jedne iste orijentacije.

Konačno, mi u Jugoslaviji imamo više političko-društvenih organizacija koje deluju kao samostalne i autentične političke strukture i koje bi u tom smislu trebalo da se potvrđuju u razvoju samoupravljanja. Karakter političkog sistema socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji sa federativnom strukturom, pri jednoj empirijskoj analizi, takođe bi dao argumente egzistiranja političkog pluralizma, tako da se raznovrsnost i višesmernost organizovanosti u društvu međusobno dopunjavaju stvarajući pretpostavke za izražavanje različitih interesa i političkih mišljenja. Pri tome realne pretpostavke za nadmetanje imaju ona mišljenja koja polaze od neposrednih i istorijskih interesa radničke klase.

Kada govori o Socijalističkom savezu, Kardelj ističe da se u njemu pruža mogućnost svim radnim ljudima i građanima da se bave politikom nezavisno od klasne, nacionalne, verske, filozofske, pa i ideološke i političke orijentacije. »*Zato Socijalistički savez treba da bude, pre svega, izraz političkog samoupravljanja radnih ljudi i građana na pojedinim područjima društvenog života*[9]« (*kurziv* — R. S.). Osnovno je to da se polazi od zajedničkih interesa razvoja jugoslovenskog socijalističkog društva, koji, u krajnjoj instanci, imaju svoje ishodište u istorijskim interesima radničke klase.

Ukoliko bi SSRN otvarao pomenute pretpostavke demokratske artikulacije interesa, sasvim je izvesno da bi se sužavao prostor za vaninstitucionalno delovanje raznih snaga i pojedinaca. Nestajale bi pretpostavke za zatvorene tribine i poluilegalno i ilegalno delovanje takozvanih opozicionih grupa. Ali to zahteva intenzivnu svakodnevnu akciju svih organizovanih subjektivnih snaga i delovanje SK u njima, a ne izvan njih. Zahteva svakodnevnu aktivnost svake društveno-političke organizacije kao posebnog subjekta politike i kao činioca fronta svih progresivnih i demokratskih snaga društva.

Delovanje u tom smislu sužavalo bi prostor političkoj birokratiji da manipuliše društveno-političkim organizacijama i socijalističkom samoupravnom demokratijom uopšte. To bi otvaralo šanse za predominaciju u političkim procesima i odnosima neposrednim proizvođačima samoupravno i politički organizovanim. A poznato je da birokratija u svim sistemima traži oslonac u društvenim slojevima izvan stvaralačkog i proizvodnog rada, pa u tom smislu širi činovničku mašineriju države i društva u celini. Birokratiji odgovara velika činovnička mašinerija, a ne društveno-političke organizacije kao oblici delovanja radničke klase i radnih ljudi.

---

[9] Isto, str. 192.

Digitized by Google

Samoupravni pluralizam interesa i neokorporativizam

Samoupravni pluralizam interesâ je bitna karakteristika socijalističkog samoupravnog podruštvljavanja politike u socijalističkom samoupravnom društvu. Ona označava neposredno izražavanje i usaglašavanje interesâ među njihovim subjektima u procesima samoupravljanja u političkom sistemu društva u celini. Dakle, reč je o procesu artikulacije i agregacije interesâ bez osamostaljenih državno-političkih struktura. Političko-sociološki to znači iskazivanje, sučeljavanje, prevazilaženje protivurečnosti i suprotnosti među interesima konkretnih subjekata, bez političkog posredovanja izdvojene političke sfere koja se javlja u vidu posebnih političkih struktura, u vidu partija ili sličnih političkih organizacija. To, u krajnjoj instanci, podrazumeva da radnička klasa, radni ljudi i građani samoupravno organizovani iskazuju, artikulišu i odlučuju o svojim interesima i potrebama.

To podrazumeva, kao što smo već rekli, radikalno novu poziciju i akciju društveno-političkih organizacija: naime, da se razvijaju kao društveno-političke, a ne kao političke organizacije. A to podrazumeva dalje intenziviranje njihovog delovanja unutar samoupravnih struktura, ali tako da se i same demokratizuju u funkciju samoupravnog pluralizma interesa. Ako one ne bi delovale kao autentične strukture socijalističkog samoupravljanja, malo je verovatno njegovo samopotvrđivanje kao najšire organizacije idejne i političke samoaktivnosti i samoodlučivanja radničke klase, radnih ljudi i građana. A bez toga male su mogućnosti demokratskog izražavanja posebnih interesa, što čini osnovnu pretpostavku slobode u najširem značenju. Ako nosilac interesa nema mogućnosti da ga izrazi, onda se postavlja pitanje kakve su mogućnosti njegovog učešća u traženju puteva kojima će se prevazilaziti protivurečnosti među različitim interesima. On ni teorijski ne može da se potvrđuje kao stvarni subjekt samoupravnog odlučivanja o neposrednim i istorijski najprogresivnijim interesima.

Socijalističko samoupravljanje je realni društveni proces u Jugoslaviji koji nezadrživo osvaja nove prostore. Međutim, na tom putu javljaju se protivurečne tendencije. Neokorporativizam je, po svoj prilici, bitna antisamoupravna tendencija koja preti da se pretvori u osnovni društveni odnos. Usmerenost Saveza komunista protiv tehnobirokratizma i nacionalizma kao da nije dovoljna garancija. Nema sumnje da ona ostaje trajno potrebna, ali savremene tokove treba analizirati i iz ugla nastajanja neokorporativizma. On se, inače, javlja u različitim oblicima, često pod samoupravnim plaštom, pa čak i kao negacija klasičnog transmisionizma.

Ako se prati socijalistički samoupravni razvitak u poslednjoj deceniji, videće se značajan trend prevazilaženja transmisionizma kako u pogledu oblika tako i u pogledu realnih odnosa u društvu. Ali i površnom posmatraču neće biti teško da zapazi da

Digitized by Google

nastajanje novih, samoupravnih institucija prati nastajanje ili preobraćanje nekih starih državnih struktura u njihove dvojnike. Rasprave o sizovima ilustruju kako se sva kritika, ili bar ona glavna, sručuje na te novonastale samoupravne strukture, ali njihovi državni i birokratski dvojnici ostaju u senci, mada su konci koje oni drže bitni za te samoupravne strukture. Ne mislim da sizovi ne treba da dožive kritiku, već da ta kritika mora biti dublja i da zahvati širi institucionalni kompleks, ali i onaj vaninstitucionalni.

Pratimo li proces odlučivanja o nekim važnijim privrednim, političkim i drugim pitanjima, uočićemo da procedura rasprave često traje i pokazuje spoljne karakteristike koje podrazumeva samoupravljanje. Međutim, ako rasprava ne pokaže da će dati očekivane rezultate, onda se iz neinstitucionalizovanih, a ponekada i iz institucionalizovanih centara menja smer rasprave ili pak ona ne dobija završnicu, dolazi do njenog odlaganja itd. Političko-upravljački centri moći preduzimaju posebne mere preko svojih nevidljivih kanala.

Moguća je i situacija kada u jednoj užoj ili široj društveno-političkoj zajednici, recimo, pokrajini ili republici, o nekoj pojavi gotovo jednoglasno dođe do zajedničkog izjašnjavanja svih društvenih struktura, dok se u drugoj ispolji suprotno izjašnjavanje. Za takvo izjašnjavanje nema osnova u nekoj posebnoj odluci koja važi za sve organizacije, već svaka pokazuje inicijativu u svojim okvirima. Nema neke duboke rasprave koja ustalasava duhove i zakonito dovodi do političkog i ideološkog izjašnjavanja, već se, na osnovu nekih nevidljivih mehanizama, pokreću društveno-političke organizacije koje, kao po dogovoru, potvrđuju isti zaključak.

Dosta je rašireno mišljenje o tome da političko-birokratski centri moći prilično osamostaljeno koriste legalne i ilegalne kanale kako bi vladali ljudima i organizacijama. Ukazuje se na neke aspekte unutrašnje hijerarhije odnosâ u političko-birokratskim strukturama i njihovim međuodnosima koji se razvijaju u funkciji vladanja samoupravnim strukturama društva.

Korporativizam se izražava i u sprezi određenih političko-birokratskih i tehnobirokratskih struktura radi dominacije određenih privrednih grupacija ili privrednih struktura jedne republike ili više njih na širem tržištu.

Dakle, neokorporativizam bilo u kom obliku najneposrednije deluje na osujećivanje samoupravljanja kao osnovnog društvenog odnosa. Neke analize uzrokâ i okolnostî izbijanja albanskog nacionalizma i iredentizma upućuju i na neokorporativizam u nekim specifičnim oblicima. Zato nam se čini da bi bilo preko potrebno neka istraživanja političkog sistema i društvenog života usmeriti i u tom pravcu. A i bez toga bi neke idejne i političke akcije bilo dobro usmeriti protiv svakog osujećivanja samoupravljanja kao osnovnog društvenog odnosa, koje, inače, dolaze kao posledica neokorporativističkih tendencija.

Digitized by Google

Miloje Petrović

Kako se razgraničiti od građanskog pojma „pluralizma interesa"

Čini mi se da naša teorijska misao i Kardeljeva studija koja se bavi pluralizmom samoupravnih interesa nisu u dovoljnoj meri iskorišćene za pravu debatu. Knjizi se više aplaudiralo nego što je analizirana. Koliko znam, samo je jedan časopis (mislim da je to bio »Kulturni radnik«) doneo dva-tri osvrta koji su, zapravo, trebalo da budu uvod u ozbiljnu teorijsku debatu ne samo u pogledu formalne strane ovih pojmova, nego i u pogledu njihove suštine.

S formalne tačke gledišta, pojam »pluralizam interesa« je građanski pojam i mogao je »procvetati« samo na pretpostavkama političke emancipacije koju je inaugurirala velika francuska revolucija.

Pluralizam samoupravnih interesa trebalo je samo pomoću termina »samoupravni« da razgraniči građanski sadržaj od mogućnog drukčijeg sadržaja ovih interesa.

Međutim, ako se sledi ono što Kardelj dalje razvija u svojoj knjizi, videće se da se unutar pluralizma samoupravnih interesa nalaze izmešana sva tri tipa interesa o kojima govori Marks. Naime, nalaze se izmešani privatni interes, zajednički interes i iluzorni zajednički interes. U kakvom međusobnom odnosu stoje ti interesi (ne osvrćemo se ovom prilikom na knjigu) u pluralizmu

Digitized by Google

samoupravnih interesa kakvi su danas na delu u jugoslovenskom društvu?

Mislim da pluralizam samoupravnih interesa ima svoje ontološko utemeljenje u društvenoj svojini. Ako nema društvene svojine, teško je utemeljiti sam pojam samoupravnog interesa faktički, ali zato ga nije teško utemeljiti ideologijski ili politički.

Najpre treba reći da smo u prilazu ovom pojmu — a to se delimično oseća i u našim diskusijama i u naslovu materijala koji nam je dostavljen uz poziv za ovu raspravu, — pošli od jedne ne baš sasvim zadovoljavajuće metodičke pretpostavke. Pošli smo u analizi metodičkim pristupom tako što smo, u stvari, prihvatili građanski način posmatranja stvari koji razmatra totalitet samo kao sumu mehanički zbrojenih momenata, od kojih je samoupravni interes samo jedan od momenata ovog društva.

Otuda se njegovo razmatranje, kao i razmatranje privrede koje mora da bude ontološka osnova i istorijska pretpostavka ovog pojma, pojavljuje, u izvesnom smislu, u njegovoj izolovanosti, u njegovoj individualnosti po sebi koja je isključena iz zajedništva sa drugim momentima proizvodnje i života. Tako se, onda, pred našim očima i svešću javlja totalitet proizvodnje života kao monada, a njegov izraz je samoupravni interes.

Čini mi se da na taj način teško možemo ući u strukturu ovog momenta. Mi taj moment, manje ili više, dovodimo na spoljašnji način u kontekst sa drugim momentima totaliteta. Zbog toga se postavlja pitanje kako se to dešava u ovoj zemlji i u našem društvu da je idejni pluralizam, manje ili više — ako se osvrnemo na svoju istoriju — uvek završavao u inauguriranju političkog pluralizma. To se desilo 1948. godine, desilo se kasnije sa Milovanom Đilasom i posle njegovog slučaja, a dešava se i danas. To nije nimalo slučajno. To će se dešavati sve dotle dok samoupravni interes ne postane dominirajući, a on će to postati ako svako bude zainteresovan za to da sačuva fundamentalnu ideju koju proletarijat nosi u sebi, a to je ideja da on ne bude proletarijat. Dokle god proletarijat produkuje život tako da se kao roba kreće, posmatrajući rezultate svog rada kako se kreću, izvan sebe, bićemo, po mom mišljenju, suočavani sa idejnim pluralizmom koji će, manje ili više na zakonit način, završavati u političkom pluralizmu.

To nećemo moći da izbegnemo.

Mislim da se politički pluralizam na izvestan način kodifikovao i u Savezu komunista. Mi o tome moramo jednom govoriti sa svom ozbiljnošću i svom otvorenošću, otvorenošću koja bi nas stavila u priliku da pomaknemo stvari od jednog *statusa quo* u kojem znamo činjenice, ali ne znamo kako da ih rešimo. To znači da u našem mehanizmu, razumevanju, u praksi samoupravnih interesa nemamo više načina da razrešavamo sukobe tih interesa, jer se oni do te mere međusobno blokiraju da više nema interne snage, ni unutar Saveza komunista ni unutar društva, za

Digitized by Google

njihovo razrešavanje. To je zabrinjavajuća činjenica. To je činjenica koja upravo parališe.

Neko je malopre pitao: kako to da imamo toliko intelektualaca unutar Partije, a ti intelektualci ne daju adekvatna rešenja. Intelektualci su, ponekad, vrlo zgodan instrument za zabavu. Oni će se ispričati, ali od toga neće biti nikakvog efekta. Neću da kažem da su intelektualci međusobno i idejno i ideološki nepodeljeni u ovoj zemlji. Oni su podeljeni i idejno i ideološki. To treba uzeti kao činjenicu koja je »procvetala« na postojećem produkcionom odnosu kakav se ovde kodificira.

Ono što smo mi pokušali da vratimo u marksizam to je ono što je, govoreći o našem sukobu sa Informbiroom, Sartr ispravno nazvao subjektivitetom, rekavši da su jugoslovenski komunisti na praktičan način vratili subjektivitet u marksističku misao. To je istina, ali smo mi to vratili na pretpostavkama na kojima smo to mogli učiniti, na pretpostavkama građanskog društva i revolucije koju je izvela partija uz pomoć naroda ili partija koja je rukovodila narodom.

Dalje, čini mi se da smo se kao subjektivitet našli u jednom krugu. Marks u Manifestu komunističke partije govori o tome da su komunisti jedna od partija radničke klase, znači ne jedina. Pogledajte program evrokomunističkih partija, pogledajte program bilo koje evrokomunističke partije, pa ćete videti taj dijalog o pluralizmu političkih partija koji je, zapravo, odatle i počeo — bar teorijski.

U nas je taj dijalog dotican. Ako se dobro sećam, na jednom mestu je Kardelj o tome razgovarao i rekao: zašto mi ne možemo prihvatiti taj model političkog pluralizma koji je imanentan u zapadnoevropskim komunističkim partijama? Po njemu je iskustvo našeg društva, kao zajednice jugoslovenskih naroda i narodnosti, dovoljno poučno iz drugog svetskog rata i naše revolucije da stavlja ozbiljne upite na mogućnost takvog političkog organizovanja za kakvo se zalažu evrokomunisti.

Međutim, postoji tu jedna činjenica. Mi nismo, čini mi se, u dovoljnoj meri omogućili da se kod nas idejni pluralizam s političkom intonacijom legitimira i da mu se Savez komunista na adekvatan način suprotstavi. Savez komunista se takvom pluralizmu često suprotstavlja na svojim forumima, umesto ljudi koji mu pripadaju i umesto njegovih institucija kojima je to institucionalno stavljeno u nadležnost.

Otuda postoji strah kod ljudi da iznose svoje mišljenje, jer ne znaju na kakav će odjek ono naići. *(Predsedavajući:* Ne bih baš rekao da to nekog straši.)

Po mom mišljenju, Savezu komunista je prihvatljivije da svaka politički suprotna pozicija izađe na videlo da bi se mogla kritikovati i osporavati, a ne da se dešava ovo što se dešava. Negde Savez komunista dopusti više nacionalne afirmacije suprotnom gledištu, negde to učini manje. Neki su sad zbog toga potpuno

Digitized by Google

zbunjeni. Ne znaju kome, kako i na koji način treba da se suprotstave. Nisam siguran (molim vas, neka to ostane kao neka vrsta privatnog uverenja) da nekima u Savezu komunista ne odgovara puštanje izvesne opozicije u ovom ili onom obliku, a nekima baš to odgovara.

Druga stvar o kojoj bih govorio odnosi se na pluralizam interesa u samom Savezu komunista. Ne znam da li smo dovoljno govorili o tome i da li je to tema o kojoj moramo raspravljati. Meni se čini da je ta tema na dnevnom redu. Mislim da je rasprava o toj temi neodložna. Očigledno, zapali smo u situaciju u kojoj nam gotovo preti opasnost da se savezi komunista teritorijalno organizuju. Nisam sasvim siguran u ovo što govorim. (*Radoš Smiljković:* Organizovani su teritorijalno.) Da, ali na kom principu? Mi smo ga utvrdili u Programu i u Statutu. Pogledajte kako se organizujemo. U složenoj organizaciji udruženog rada nemamo celovito adekvatnu organizaciju SK, nego imamo samo organizaciju SK OUR-a, pa tek onda aktiv.

Kao primer neka nam posluži energetski sistem povodom kojega nikako da se dogovorimo. Godinama to prolazi. Velika je stvar uvažavati interese i oni se ne mogu ne uvažavati. Kada se ne uvažavaju, oni se samo potiskuju i kasnije se ispoljavaju u deformisanom obliku. Ali ono što po mom mišljenju nemamo izgrađeno to je rešavanje takvih interesa. Čak neki naši društveni dogovori i sporazumi, u koje smo suviše verovali, kojima smo, po mom mišljenju, često voluntaristički hteli da nadoknadimo ono što tržište reguliše po sili svojih zakona, pretvaraju se u nešto što je antisamoupravno.

Molim vas, imate monopole napravljene na osnovu toga. Unutar privrednih organizacija srodnih grana imate čitave monopole. To može razbiti tržište koje će biti podupirano zakonom protiv monopola. U štampi je već bilo reči o tome da takvo jedno sredstvo imamo.

Još samo da dodam nešto u pogledu pluralizma idejnih interesa. I u našoj marksističkoj misli i unutar marksizma imamo više orijentacija.

Mislim da je marksizam po svojoj bîti kao materijalističko shvatanje istorije, dakle, kao shvatanje čiji sadržaj pojmova živi od stvarnog zbivanja, budući da su njegovi pojmovi upućeni na stvarnost, upućeni na to da unutar svojih pojmova inoviraju svoj sadržaj.

U različitim kulturnim, istorijskim i drugim kontekstima ti će sadržaji, naravno, dobijati drugo značenje i od toga, smatram, ne možemo bežati.

Drugo, nama je potreban pluralizam ideja. Možda pluralizam u jednoj oštrijoj konfrontaciji nego što je mi imamo, sa jednom, rekao bih, produbljenijom argumentacijom. Slušajući polemike koje se sada vode, dolazim do zaključka da se one vode, istina, o principijelnim pitanjima, ali se pri tom služi takvim je-

Digitized by Google

zikom kome, po mom mišljenju, nedostaje ljudsko dostojanstvo i dovoljno teorijskog digniteta.

Kad je reč o političkom pluralizmu i organizovanju mogućeg političkog pluralizma — jer je Muhić malopre rekao da on i pokušava da se organizuje — on će i dalje pokušavati da se organizuje. To ne treba da nas čudi. Nas mora nešto drugo da zabrinjava, naime: šta smo u produkcionom odnosu učinili da mogućnost takvog organizovanja sprečimo i da li nešto činimo da takvu mogućnost uskratimo ili se, naprotiv, razvijamo u pravcu u kojem je, sudeći po ovom trenutku, pritisak za takvo organizovanje u porastu. To sam hteo da kažem.

Digitized by Google

Mirjana Maleska

Pluralizam interesa i demokratizacija društva

Uvođenje pojma »pluralizam interesa« u društveno-politički život i u nauku veoma je tesno povezano sa snažnijom demokratizacijom društva i partije, naročito sredinom i krajem šezdesetih godina. Rana upotreba ovog pojma u samim kongresnim dokumentima (recimo, u dokumentima Četvrtog i Petog kongresa SKM) značila je ne samo ozvaničenje društvene prakse da socijalizam i nije tako beskonfliktno društvo, već i pogled unapred na dalji razvoj koji će teći u znaku većeg razumevanja za društvene i političke protivrečnosti.

Tih godina je Savez komunista bio nosilac izvesnog broja sasvim novih, savremenijih ideja u pogledu razvoja socijalizma, političkog sistema i, napokon, sopstvene uloge u tom procesu. Neposrednije predstavljanje interesa, veća demokratizacija partije kao preduslov veće demokratije i u samom društvu itd. bili su, zbilja, pluralističke ideje u odnosu na ranije duhovno i praktično stanje.

Međutim, demokratija nije samo ideal — kako je svojevremeno rekao K. Manhajm —, već naša sudbina koju živimo i koja ima svoje dobre i loše strane. Svaka od ovih novijih i savremenijih ideja koje je Savez komunista pokrenuo mogla je biti dovedena, a neke su u praksi i bile dovedene, do svojih krajnjih konsekvenci. Tako, »jedinstvo na novim osnovama« (kako je istakao Tito u referatu na Desetom kongresu SKJ), odnosno veća

Digitized by Google

samostalnost »nacionalnih« delova Saveza komunista, moglo je postati osnov i zahtevu za federalizaciju partije.

Ideja o većoj samostalnosti društveno-političkih organizacija u odnosu na Savez komunista mogla se razviti u politički policentrizam kao začetak višepartijskog sistema. Povezivanje klasnog i nacionalnog moglo se, u određenim okolnostima, preobratiti i u nacionalizam. Spontana samoinicijativa udruženog rada, za koju se tih godina Savez komunista zalagao, mogla je postati pozicija sa koje bi se negirala potreba za političkom organizacijom radničke klase, dok bi pozitivan stav prema pluralizmu ideja rizikovao i pojavu pluralizma ideologija.

Moja je teza da mi, naše društvo u celini, koje, naravno, izrasta iz sasvim konkretnog društvenog, istorijskog i kulturnog konteksta, možda i nismo u određenom trenutku bili spremni za »lošije« strane demokratije. Naime, demokratizacija društva je omogućila pojavljivanje najrazličitijih idejno-političkih orijentacija sa najrazličitijim zahtevima, među kojima je bilo i zahteva koji su ovom društvu bili neprihvatljivi. Na ovu novu, pluralističku situaciju, Savez komunista je reagovao sužavanjem demokratije, te ukoliko se primeni analiza sadržine kongresnih dokumenata, može se zapaziti da je poslednjih desetak godina došlo do pomeranja naglasaka u tumačenju određenih partijskih principa, do sužavanja ili reduciranja određenih stavova. Tako se, recimo, i sama reč demokratizacija sve više zamenjuje sintagmom ostvarivanje delegatskih odnosa u političkoj organizaciji, ostvarivanje odnosa između delegata i njihove delegatske baze itd. Zatim, dok se ranije avangardnost, odnosno vodeća uloga Saveza komunista, povezivala pre svega sa razvojem partijske demokratije, u novije vreme naglasak se stavlja na efikasnost i jedinstvo, što se u današnjem društveno-političkom kontekstu može razumeti, pre svega, kao poziv za šire i efikasnije dogovaranje partijskih rukovodstava republika i pokrajina.

Princip javnosti, koji je naglašeno bio postavljen u funkciji korekcije politike Saveza komunista, vremenom je takođe pretrpeo određene promene, te se danas veoma malo ističe kao korektiv politike Saveza komunista. Što se tiče pitanja političke odgovornosti, ona je (recimo, u dokumentima Petog kongresa SKM) bila postavljena ne samo kao stvar moralnog lika komunista i njegove svesti, već i kao pitanje izgrađivanja objektivnih političkih mehanizama kao što su demokratski izbori u svim predstavničkim telima i afirmacija javnog mnenja i javne kritike. Vremenom kao da se te dve stvari odvajaju: naglašavao se moralni lik komunista gotovo kao jedini uslov odgovornog ponašanja, dok je, recimo, pitanje demokratizacije izbornog sistema postalo naročito aktuelno tek danas, kada je politički sistem upao u krizu.

Stav prema kritici se takođe menjao, od zahteva za argumentovanom kritikom, preko zabrane kritike koja je defetistička, koja razara, da bi se, napokon, došlo do toga da bude proklamo-

Digitized by Google

vano (recimo, u dokumentima poslednjeg kongresa SKM) da niko neće biti kažnjen za kritičku reč!! Očito da nam demokratska praksa nije bila jaka strana.

Ukratko, Savez komunista je, po mom mišljenju, anticipirao razvoj našeg društva kao pluralističkog (pluralizam koji svoju legitimnost zasniva na društvenoj svojini i na samoupravljanju), između ostalog, i u smislu prevladavanja njegove monopolističke pozicije u društvu, ali da je na tom putu posustao. Naravno, istorija, a naročito istorija Saveza komunista, nas uči da je nekada neophodno da se naglasi jedan, a nekada drugi deo nekog principa. Ako su nekada, recimo, okolnosti zahtevale da se akcent stavi na disciplinu u donošenju odluka, u jednom drugom istorijskom trenutku je bilo opravdanije i potrebnije da se naglasi demokratski način odlučivanja itd. Međutim, određeni problemi u funkcionisanju političkog sistema pokazuju da se demokratizacija društva ne može ostvariti *bez zbiljske namere* da se odlučivanje o društvenim poslovima od neformalnih i neinstitucionalnih centara moći pomeri prema legalnim organima i telima vlasti i društvenog samoupravljanja.

Uzmimo, na primer, pitanje političkog pluralizma! Mogućnost koja je data — da se određeni interesi artikulišu preko društveno-političkih organizacija, a u okviru Socijalističkog saveza, svedena je na povremeni dogovor između rukovodstva dve-tri političke organizacije. Funkcija delegacije koju ostvaruju organi i tela ovih organizacija sasvim je zatvorena u uske forume, tako da se može postaviti pitanje da li stavovi koje donose ove organizacije zbilja izražavaju širi društveni interes. Da ne govorimo o tome da se može dovesti u pitanje uopšte opravdanost tako širokog uticaja ovih organizacija na društveno samoupravljanje. Naime, društveno-politička veća su toliko povećala svoje nadležnosti da se, ni po formalnim nadležnostima, a ni po metodu rada ne razlikuju od druga dva veća, te su veoma naglašene tendencije ka njihovom pretvaranju u opštenadležna veća. Takva pozicija društveno-političkih veća može poslužiti, a u praksi se to veoma često dešava, kao »demokratsko« pokriće političkim organizacijama za uplitanje u skupštinsko odlučivanje, koje veoma često dovodi u pitanje samostalnost i samoupravnost, naročito veća udruženog rada. Tako, na primer, delegat Saveza sindikata istupa u skupštinskoj debati sa stavom rukovodstva ove organizacije o, recimo, broju sudija u sudovima udruženog rada — pitanje koje nema tako širok društveni značaj, ali svakako sadrži nečije posebne interese, dok delegat Socijalističkog saveza, u jednom drugom navratu, izjavljuje da je, nakon duge diskusije, ova organizacija, odnosno njeno predsedništvo, donelo stav da ne treba formirati posebno skupštinsko telo koje će pratiti realizaciju zaključaka, kao da je to zbilja pitanje oko kojeg je bilo potrebno angažovanje autoriteta političke organizacije i vođenje dugih diskusija. Da i ne govorimo o stanju u opštinama gde rukovodstva društveno-političkih organizacija donose svoje političke stavove počevši od krupnijih pitanja društveno-ekonom-

Digitized by Google

skog razvoja opštine do pitanja o raznim tarifama ili komunalnim problemima, koja čak i ne spadaju, formalno, u nadležnost društveno-političkih veća, ali znače podršku izvršnom veću i njegovim rešenjima. Uglavnom se može reći da se metodi rada ovih organizacija veoma sporo menjaju, a da sada imaju samo više pokrića u jednoj demokratskoj formi kao što je delegatska funkcija organâ i telâ ovih organizacija. Na taj način, ove organizacije, odnosno određene njihove uže strukture, i dalje ostaju veoma snažni centri zbiljskog političkog odlučivanja.

Na kraju, da završim onim čime sam započela svoje izlaganje — da jedna politička organizacija može mnogo toga izjavljivati, ali ukoliko stvarno odlučnije ne demokratizuje svoje unutrašnje odnose i ukoliko jače ne podstiče razvoj demokratskih odnosa i demokratske klime, to će se veoma brzo pokazati u društvu, a naročito na najvažnijim tačkama u funkcionisanju njegovog političkog sistema, kao što je delegatsko-skupštinski sistem.

Digitized by Google

Vjekoslav Koprivnjak

Korijeni pluralizma u nas

1. Iako je još Platforma za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ upozorila na historijsko mjesto socijalističkog samoupravljanja i na prelaznost kao jednu od bitnih karakteristika našeg društva, čini mi se da nismo izvukli sve konzekvencije koje iz toga proizlaze. Upravo zbog toga jasnije su i određene ne samo praktične, nego i teorijske zabune kada govorimo o nekim procesima, tendencijama i proturječnostima u društvu. Nemoguće je razumjeti odnos idejnog pluralizma, pluralizma samoupravnih interesa i političkog pluralizma ako se to nema u vidu, jer u tom slučaju društvo predstavlja određenu apstrakciju, ovaj ili onaj ideal, tip i konstrukciju, a ne konkretnu društvenu povijesnu zbilju.

U tom kontekstu složio bih se sa onim što je rekao drug Petrović — da ne samo izazov koji je ponudio Kardelj u svojoj studiji *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, nego i izazov sadržan u cijeloj temi Jedanaestog kongresa Saveza komunista Jugoslavije nije bio dovoljno promišljen i do kraja sagledan u praktičnoj i neposrednoj akciji Saveza komunista Jugoslavije. Samim tim je jasno da neke bitne odluke i opredjeljenja tog kongresa ostaju zadatak i traže da se ozbiljno promisle, što je pretpostavka i za njihovo brže ostvarivanje u praktičnom životu. Mnogi problemi koje danas imamo u praksi i

Digitized by Google

s kojima se sukobljavamo proizlaze upravo iz toga što u svom praktičnom djelovanju nismo bili na nivou jedne historijske svijesti koja je iskazana upravo na tom kongresu.

Ako se sjećate, o Desetom kongresu se govorilo kao o prijelomnom, revolucionarnom i historijskom kongresu, a Jedanaesti kongres je bio shvaćen kao »redoviti« kongres, kao kongres koji predstavlja trenutak za sagledavanje određenog razdoblja i čije ambicije nisu bile veće. Međutim, ispustilo se iz vida da je Jedanaesti kongres bio završna točka projiciranja jedne koncepcije društveno-ekonomskog i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja koji je iniciran ustavnim amandmanima iz 1971. godine, te oblikovan Ustavom i Desetim kongresom Saveza komunista Jugoslavije. Na temelju prvih iskustava bitke za ostvarenje društva na osnovama udruženog rada postalo je jasno da politički sistem, njegovi subjekti i odnosi u njemu moraju osigurati ostvarenje društvenog programa u novim uvjetima — uvjetima pluralizma samoupravnih interesa, daljeg razvoja socijalističke samoupravne demokracije, dosljednog potvrđivanja Saveza komunista kao unutrašnje snage političkog sistema, jačanja odgovornosti svih drugih subjektivnih snaga sistema u okviru ustavnih nadležnosti.

Nedovoljno je bilo najšire osviješteno da ostvarivanje društvenog programa sadržanog u Ustavu iz 1974. godine zahtijeva novi metod političkog i idejnog rada i djelovanja, drugačije ponašanje subjektivnog faktora ukoliko se ne želi utopiti u jednom pragmatizmu koji može biti opasan po osnovni društveni razvoj. S obzirom na to da je akcija koja je polazila od navedenih pretpostavki nedovoljno široko prodrla u društveni realitet, suočeni smo s mnogim problemima u ozbiljnijoj mjeri nego što bi to bio slučaj da smo u praksi imali drugačiji odnos prema temeljnim idejama i stavovima iskazanim na Jedanaestom kongresu.

Ono što je, za mene, osnovno nastojanje Jedanaestog kongresa bio je napor da se pronađu adekvatni oblici razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja koji će u jednom dinamičnom, proturječnom i složenom društvu kao što je naše osigurati dalji razvoj socijalističke demokracije zasnovane na procesima konstituiranja udruženog rada. Iz saznanja i iskustava stečenih krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina, iz konkretnih oblika klasne borbe koja se vodila i vodi u našem društvu definiraju se stavovi i saznanja da je naše društvo u svojim različitim vidovima pluralističko društvo, sa svim posljedicama koje tako strukturirano društvo nosi u sebi. Stoga je ostvarivanje što neposrednije vlasti radničke klase i radnih ljudi bilo i ostalo prvorazredan i urgentan zadatak i bitna pretpostavka osvajanja novih prostora ljudske slobode. Jer, kako upozorava Kardelj: »za dobar dio savremenog marksizma radnička klasa je postala apstraktni politički subjekt *koji* ne vlada, ali *u ime kojega* može da se vlada«.[1]

[1] E. Kardelj, *Politički sistem socijalističkog samoupravljanja, Izbor iz dela*, III, Beograd, 1979, str. 359.

Digitized by Google

U Platformi za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa upozoreno je da je naše društvo, između ostalog, i građansko društvo, da pored onog novog — socijalističkog, postoje i egzistiraju i elementi starog — građanskog društva. I da je to novo i staro u neprekidnom sukobu i konfliktu. Zato se samoupravno društvo shvaća kao »prelazna etapa« i kao »jedan oblik diktature proletarijata«.[2] U isto vreme, i na tlu *samih* socijalističkih odnosa i prakse također se javljaju određene proturječne tendencije, napetosti i sukobi. To je nešto što je bitno za razumijevanje naše diskusije. U samoj produkciji i reprodukciji društvenog života leži razlog javljanja idejnog, kao i političkog pluralizma. Na subjektivnim snagama političkog sistema je da se izraze kroz formulu samoupravnog, a ne političkog pluralizma i da osiguraju takva demokratska sredstva koja će to omogućiti. U tom kontekstu Kardelj posebno inzistira na tome da politika mora postati sredstvo i sastavni dio pluralizma samoupravnih interesa, a ne da bude monopol političkih partija.[3] Od sistema socijalističke demokracije, a posebno od delegatskog sistema, Kardelj traži sposobnost ne samo izražavanja pluralizma samoupravnih interesa, već i »da demokratskim putem razrešavaju konflikte među tim interesima«. To je pretpostavka da se pojedinačni interesi (parcijalni i specifični) ne mogu nametnuti kao opći društveni interesi, s jedne strane, i da se eliminira (u mjeri u kojoj je to najviše moguće) svako političko arbitriranje (a samim tim i pretpostavke političkog monopola), s druge strane. Ukoliko sistem socijalističke demokracije i delegatski sistem to ne bi mogli osigurati, realno prijeti opasnost da se politički sistem samoupravne demokracije zamijeni političkim sistemom tehnobirokratskog monopola.[4]

Upravo ovi momenti, koji su bitni i na koje Kardelj upozorava, nisu bili dovoljno uzimani u obzir u konkretnoj akciji. Zbog toga drug Ralić i može govoriti o problemu poravnanja i kompromisa kada je riječ o određenim tendencijama u našoj praksi. Te tendencije su gubile i gube iz svog horizonta temeljni klasni kriterij (i to ne bilo koji, već *povijesni* interes radničke klase), koji mora biti pretpostavka usklađivanja različitih interesa što se javljaju u empirijskom životu. Pri tom je važno upozoriti da Kardelj razlikuje pluralizam samoupravnih interesa od pluralizma empirijskih interesa, što se također često gubi iz vida. Ako se o tome ne vodi dovoljno briga, uvijek može doći do određenih devijacija i odstupanja od osnovnog pravca razvoja društva.

To je jedan moment koji je, čini mi se, bitan za ovu diskusiju.

2. Drugi moment na koji bih upozorio jeste odnos prema Kardelju i uopće prema našoj teorijskoj misli o problemu in-

[2] V. Bakarić, *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija (1958—1982)*, knjiga treća, Zagreb, 1983, str. 453.
[3] Usporedi E. Kardelj, isto, str. 397—403.
[4] Isto, str. 400—401.

Digitized by Google

teresa. Dio javnosti dočekao je Kardeljevu studiju kao jedan novum. Podsjetio bih da je zametak ove ideje kod njega malo stariji nego što to obično mislimo. Još 1954. godine u Oslu, u svom predavanju koje je održao aktivu Radničke partije Norveške na temu: »Socijalistička demokracija u jugoslavenskoj praksi«, Edvard Kardelj se bavi problemom odnosa različitih interesa i socijalističkog metoda njihova usklađivanja. On govori o individualnom i kolektivnom, ekonomskom i moralnom interesu, kao i o socijalističkom metodu usklađivanja individualnog i društvenog interesa. Dajući kritiku birokratskog razrješavanja toga problema, Kardelj piše: »Socijalističko sredstvo borbe protiv takvog pritiska, to jest socijalistički način razrešavanja protivrečnosti između individualnog i kolektivnog interesa, mora da bude sasvim drukčiji. Tu protivrečnost je moguće, u krajnjoj liniji, rešavati samo stavljanjem radnog čoveka u takav položaj da ima punu kontrolu nad proizvodnim odnosima i njihovim ekonomskim posledicama za materijalni položaj pojedinca i da može o bitnim pitanjima iz tih odnosa ravnopravno i neposredno da odlučuje. Samo pod takvim uslovima on će svesno i neposredno, kroz odnose u proizvodnji, a ne stihijskim pritiskom na državu da se bori za svoj materijalni interes. Tu će se školovati i njegova socijalistička društvena svest, a napose svest o jedinstvu i uzajamnoj zavisnosti individualnog i kolektivnog društvenog interesa.

Otuda je za nas *princip samoupravljanja proizvođača polazna tačka svake demokratske socijalističke politike, svakog socijalističkog demokratizma.* Revolucija koja ne otvori vrata takvom razvitku neizbežno mora, za duže ili kraće vreme, stagnirati u državnokapitalističkim oblicima i u birokratskom despotizmu«.[5]

Iz citiranog teksta se jasno zapaža zametak one ideje koju će Kardelj dvadeset godina kasnije izraziti sintagmom — pluralizam samoupravnih interesa. U društvu se javlja mnoštvo interesa, a samoupravljanje je put njihova usklađivanja i razrješavanja određenih suprotnosti ukoliko do njih dođe.

3. Kad je riječ o Kardeljevoj studiji *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja,* onda je, za ovu priliku i za ovaj razgovor, važan moment da Kardelj razlikuje dva oblika političkog pluralizma: politički pluralizam koji je utemeljen na klasnoj osnovi i politički pluralizam koji je posljedica konflikta, koji izrasta na tlu socijalističkih odnosa.[6]

Govoreći o prvom tipu političkog pluralizma, Kardelj ga jasno određuje i kriteriji koje daje i te kako su relevantni za naš odnos prema nekim aktuelnim političkim i ideološkim problemima i konfliktima, pa i prema izazovima s kojima smo danas suočeni.

---

[5] Isto, str. 133.

[6] Isto, str. 388. i 391.

Digitized by Google

Kardelj kaže sljedeće: »Celokupna ideologija političkog pluralizma građanskog društva zasniva se na *poistovećivanju interesa vladajuće klase i aparata njenog političkog monopola na vlast sa opštim društvenim interesima*, iako ogromna većina građana, to jest radnih ljudi, ostaje bez stvarnih demokratskih prava upravo na onim područjima društvenih odnosa od kojih u najvećoj meri zavisi njihov rad i život. I obrnuto, samoupravna demokratija upravo *opšte društvene interese identifikuje sa samoupravnim interesima radnog čoveka*, odnosno zbiljskog građanina kao nosioca konkretnog kompleksa ličnih i društvenih interesa. Naravno, ko te razlike ne vidi ili neće da ih prizna, taj ne može ni da shvati zašto je svaki pokušaj da se našem društvu nametne neke vrste političko-pluralistički ili jednopartijski sistem izrazito reakcionaran, pa čak i kontrarevolucionaran pokušaj. Jer mehaničko prenošenje takvog političkog sistema u naš sistem socijalističkog samoupravljanja značilo bi ne samo ponovno zaoštravanje društvenih i nacionalnih suprotnosti koje su uslovile revoluciju, nego i veštačko političko diferenciranje same radničke klase i svih radnih ljudi, pri čemu bi društveni uticaj zajednice autentičnih interesa radnih ljudi ponovo bio potisnut u korist monopola vrhova tako stvorenih političkih partija. Ili bi se, pak, takav politički sistem — kao što je to dosadašnja praksa pokazala — pretvorio u jednopartijski sistem koji predstavlja ozbiljnu opasnost da u ime radničke klase i kao njeno monopolsko političko predstavništvo vodeću ulogu u društvu preuzme, kako je Marks rekao, njena sopstvena birokratija.«[7]

Ovaj oblik političkog pluralizma koji se javlja na tlu klasnog konflikta i sukoba Kardelj razlikuje od onog koji je posljedica idejnih i političkih razlika i konflikata koji izrastaju na tlu socijalističkih društvenih odnosa. »Te razlike i konflikti se odnose na pitanja kao što su dalji razvoj socijalističkog društva, razrešavanje aktuelne ekonomske, socijalne, kulturne i druge društvene problematike, pravac i tempo daljeg razvoja društveno-ekonomskih, političkih i drugih odnosa, idejne i političke razlike koje se javljaju u vezi sa tretiranjem konkretnih pitanja itd. *Međutim, takvi konflikti i razlike ne razrešavaju se u političkoj borbi za vlast nego u sistemu samoupravne demokratije.*«[8]

Za Kardelja se »politički pluralizam« te vrste može normalno izraziti »u duhu pluralizma samoupravnih interesa, tj. u demokratskim odnosima samog sistema socijalističkog samoupravljanja i samoupravnog demokratskog delegatskog sistema, a ne mora da traži svoj izraz u stvaranju političkih partija«[9].

Pri tom mislim da je otvoreno teorijsko i idejno pitanje, koje isto tako zaslužuje ozbiljnu debatu, da li govoriti o *pluralitetu*

---

[7] Isto, str. 388—389.

[8] Isto, str. 391; *kurziv* — V. K.

[9] Isto.

Digitized by Google

ili *pluralizmu* interesa, jer su konzekvence jednog, odnosno drugog različite. Po mom mišljenju, izvorište problemâ koje imamo s tendencijama partikularizma, lokalnog zatvaranja, jedinstvenog jugoslavenskog tržišta, pa i s tendencijom federalizacije Saveza komunista Jugoslavije, treba tražiti i u mogućnosti konstituiranja pluralizma, a ne pluraliteta samoupravnih interesa.

Ovo predlažem kao tezu za diskusiju jer mi se čini da bi je bilo značajno raspraviti.

4. Na ovom mjestu dolazimo na sasvim praktično-politička pitanja koja su danas više nego aktualna. Da li mi ta dva oblika iskazivanja političkog pluralizma kako ih razlikuje Kardelj dovoljno odvajamo u našoj praksi ili ih, pak, često miješamo. Ako se prate neke diskusije o našoj socijalističkoj demokraciji, o pretpostavkama njenog daljeg razvoja, kao i neke ideje koje se nude u toj diskusiji, očevidno je da se želi na određen način, pomoću zamagljivanja i brkanja ova dva tipa političkog pluralizma, izigrati jedan na račun drugoga, te se na taj način u ime razvoja socijalističke samoupravne demokracije, u stvari, često nudi — svjesno ili nesvjesno — restauracija građanske političke demokracije ili se, pak, pokušava zaustaviti proces prevladavanja tehnobirokratskog monopola.

Zbog toga se postavlja i ono bitno pitanje — o kome je ovdje bilo riječi — *a to je pitanje Saveza komunista, odnosno njegovog konkretnog potvrđivanja kao avangarde radničke klase danas.* Kako da se Savez komunista najkonkretnije potvrđuje kao osnovni subjekt demokratskog razvoja društva a da ni svojom aktivnošću ni u tendenciji ne iskazuje politički monopol? Zbog ovog razloga je izuzetno značajan Jedanaesti kongres SKJ i Kardeljeva studija koji su najneposrednije naglasili potrebu da Savez komunista djeluje kao vodeća idejno-politička snaga unutar, a ne izvan ili iznad, političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Taj zahtjev moramo razumjeti u kontekstu onog zahtjeva koji Marx stavlja pred partiju proletarijata, po kojem ona nije tek naprosto politička partija, već je »partija u velikom povijesnom smislu«. Dakle, ona partija koja je sposobna da ostvari pretpostavke samooslobođenja radničke klase i njenog dokidanja kao klase, a samim tim i klasnog društva uopće. Stoga je jedna od bitnih pretpostavki našeg razgovora i razgovor o Savezu komunista i o subjektivnom faktoru uopće.

5. Upozorio bih, na kraju, da u ovoj raspravi govorimo prvenstveno iz horizonta politologije i političke znanosti o problemima idejnog pluralizma, pluralizma samoupravnih interesa i političkog pluralizma. Stoga se moramo pitati i o utemeljenju te političke znanosti iz čijeg horizonta govorimo: *da li je ona uopće moguća kao marksistička i ako jeste, kako je moguća?* Pri tom moramo voditi brigu i o dometima i granicama posebnih znanosti i o njihovoj imanentnoj intenciji da, iako su parcijalne po

Digitized by Google

znanju i predmetu, tendiraju ka iskazivanju apsolutnog znanja često zaboravljajući svoje parcijalno polazište.

Možda su teškoće o kojima je i ovdje riječ i s kojima se mi u empirijskom životu nosimo zato i, na izgled, nedohvatljive jer ih ne sagledavamo iz totaliteta naše konkretne društveno-povijesne zbilje, već iz određenog horizonta koji ima parcijalni uvid u stanje stvari ili, pak, polazište često utemeljeno u drugim, a ne u izvornoj marksističkoj orijentaciji.

Digitized by Google

Stipe Šuvar

Sloboda misli — da, ideološki i politički pluralizam — ne

Ne razgovaramo o temi koja je, dakako, samo teorijska, a niti univerzalna. Kada smo formulirali, inače možda malo nejasan, naslov našeg razgovora, nismo mislili ni na što drugo nego na aktualnu situaciju u našem društvu.

Mislim da za tu situaciju vrijedi to da je ona kaotična. Postoji navala ideja, teza i zahtjeva, veoma protivrječnih, a koji se u biti odnose na političko organiziranje društva, ovakvo ili onakvo, a da se pri tom najčešće ne vodi računa da to političko biće društva proizlazi iz proizvodnih odnosa. Utoliko vlada i velika zbrka u javnom mišljenju.

U tom idejnom kaosu kao da nas ništa više ne može iznenaditi. Nagomilalo se toliko »atraktivnih koještarija« — kako nedavno reče Ivo Perišin — da bi se u sve to, doista, moralo uvoditi malo misaonog reda, i to kroz intelektualni napor ljudi koji još doista zbiljski osjećaju da pripadaju našem komunističkom pokretu, bez obzira na formalnu učlanjenost. A taj idejni kaos zabrinjava i zbog toga što snažno prodire i u Savez komunista, te ga iznutra razara i čini nemoćnim.

Otkako se socijalizam kao politička zbilja pojavio u svijetu, a pojavio se realno od Oktobra naovamo, bio je neprestano napadan, u ideološkoj borbi starog svijeta protiv njega, s jednom

Digitized by Google

jedinom krilaticom: da ne pruža slobodu mišljenja i slobodu političkog organiziranja i djelovanja.

Danas se, kao možda nikad ranije, diljem planete dokazuje, s mnogo svježih primjera, ili analizom postojeće zbilje u socijalističkim zemljama, uključujući i našu, da je socijalizam historijski krahirao upravo na tome što nije omogućio slobodu misli i slobodu političkog organiziranja i djelovanja.

To je kod nas, usprkos Đilasu, i svim ranijim političkim diferencijacijama, do ovih posljednijih godina bilo izraženo, ali ipak prigušeno. A nakon odlaska Tita, Kardelja, Bakarića i drugih, koji su bili i revolucionarni mislioci i revolucionarni praktičari, te su »iznutra« teorijski osvjetljavali probleme našeg društvenog razvoja (umjesto promatrača s katedara) — ta je kritika nahrupila. Štošta u našoj aktualnoj društvenoj situaciji i razvoju i u svjetskom razvoju ide na ruku tome da ta svjetska trajna ideološka ofanziva protiv socijalizma, pod optužnicom da ne dopušta slobodu misli i slobodu političkog organiziranja i djelovanja — i kod nas snažno narasta i prodire u posljednjim godinama.

Ako se pažljivije prati dnevna štampa, rad javnih tribina, sve to što ljudi ispisuju po časopisima, vidjet će se da takva kritika uvelike prodire i pod znakom jednog knjiškog marksizma, koji je na prvi pogled veleban, koji je suptilan, koji plijeni, a zasniva se na tome da prepričava što je koji autor kazao ili što je Marx napisao, a praksa se, eto, ne slaže sa Marxovim mislima, već ih vulgarno potire, odstupa od njih.

U takvoj produkciji knjiškog marksizma, ili tobožnjeg marksizma, socijalizam se već izjednačava s totalitarizmom. Utoliko se i neki naši domaći autori naprežu da dokažu da je socijalizam oblik, izdanje, varijanta totalitarizma, a sam je totalitarizam konačni produkt stanja stvari tamo gdje je građanska demokracija krahirala ili se nije ranije ni razvila. Pa se u jednom slučaju pojavio fašizam, a u drugom takozvani socijalizam. U egzibicionističkoj, akribijskoj literaturi sada se vrši poistovećivanje fašizma i socijalizma pod svodnim pojmom totalitarizam. Doduše, pronalaze se totalitarizmi kroz čitavu ljudsku historiju, od antičkih diktatura naovamo.

Taj tobože teorijski napor ima posve opipljivu političku svrhu: sugerira se opcija za »klasično« buržoasko društvo.

Socijalizam je, tobože, historijski krahirao na pitanjima slobode mišljenja i slobode političkog djelovanja i utoliko se sveo na oblik totalitarizma. No, socijalizmu se udjeljuju i drugi nazivi. Tek sada je u nas prevedeno djelo Bruna Rizija *Birokratski kolektivizam*. A to prijeratno djelo, uz još neka, vjerojatno je svojevremeno nadahnulo i Milovana Đilasa za njegova »otkrića« o novoj klasi.

Naime, još su prijeratni buržoaski sociolozi razrađivali tezu o novoj klasi i pisali o tome kakva je priroda socijalizma. Pa onda dobijete, na tragu te krstaške ideološke borbe protiv socijalizma, i »poruke« kakvog malograđanskog pera, u tom smislu da

Digitized by Google

smo svi žrtve ideološkog monizma (recimo, u »Dugi«, a u povodu sudbine Miroslava Krleže).

Takva vrsta kritike već izaziva ideološko zagađivanje naše okoline. Njoj bi se morala suprotstavljati neka marksistička pamet, analitička, koja bi nastavljala razrađivati i obogaćivati teorijske spoznaje našeg revolucionarnog pokreta, a da se vraća i izvorima marksističke misli, ali ne na knjiški i lažan način profesorijalne nauke.

U sklopu toga vidim smisao i naše rasprave, pa ma koliko ona značila skroman doprinos osvjetljavanju stanja stvari.

Na hiljadu načina se dokazuje da nema izlaza za suvremeno jugoslavensko društvo ako ne osigura slobodu mišljenja, i to apsolutnu slobodu mišljenja, te slobodu političkog organiziranja barem u dvije partije, pa će jedna drugu tjerati na demokraciju. U ovom trenutku bilo bi previše drsko tvrditi da je Savez komunista posve nepotreban, te kritičari iznose zahtjev za još jednom političkom partijom koja će mu biti konkurent i oponent, pa kažu: neka ljudi koji neće pripadati Savezu komunista uđu u Savez socijalista. A Socijalistički savez je ionako mrtvorođenče, narodnofrontovsko, od prije rata do danas.

Kritika smjera i na to da dokaže da Savez komunista nije ništa učinio ili bar nije ništa ozbiljno postigao i da zbog toga treba da siđe sa historijske scene ili da se iz temelja promijeni. Tako bismo mogli nazvati i onu literaturu koja sadrži pledoaje za »dekapeizaciju«, odnosno zahtjev da Savez komunista odstrani iz svoje supstance ono što ga još veže za kominternovsku partiju.

Takva razmišljanja idu i dalje, te njihovi protagonisti poručuju da revolucije nije ni bilo i da je tek treba pripremiti, da ćemo, eventualno, za dvije stotine godina imati pravu radničku klasu. Kliču: »Doviđenja u Oktobru«, a taj će Oktobar na ovom tlu, eto, biti, »brat bratu«, tek za dvije stotine godina!

Rekao bih da nam je neophodna vrlo otvorena rasprava, a za tu raspravu treba da se objavljuju, pa čak i podastiru širokoj javnosti tekstovi svih onih koji izriču takve optužnice, pa čak i smrtnu presudu i Savezu komunista i našem putu socijalističkog razvoja, a traže takozvanu demokratsku alternativu, demokratski socijalizam, umjesto tobože birokratske diktature, vladavine antisocijalističkog staljinizma itd.

Ta se bitka ne može ni teorijski ni politički dobiti ako se stvara privid da takvi kritičari svoje teze ne mogu izložiti. A ionako imaju interne univerzitete, imaju svoje tribine i veliki utjecaj u dijelu javnih glasila, te naučnih, kulturnih i obrazovnih institucija.

Nisam u tom pogledu za neke restrikcije! To će nas komuniste i marksiste i same natjerati da javno i argumentirano pred narodom dokazujemo neke stvari, pa makar bile i notorne.

To su bile moje napomene za ono što me motivira i o onome što sam mislio izložiti.

A izložio bih svoje gledanje na pitanja takozvane slobode političkog organiziranja. Nepobitne činjenice pokazuju da je Savez komunista, odnosno Komunistička partija Jugoslavije, sebe potvr-

Digitized by Google

dio kao partiju u velikom historijskom smislu (u smislu Marxove formulacije) sve od razdoblja pripreme revolucije uoči drugog svjetskog rata, pa kroz oružanu fazu socijalističke revolucije u drugom svjetskom ratu, do dana današnjeg i da je, u biti, ono što je Partija htjela postalo vlasništvo sveg naroda.

Treba da vidimo da li je danas stvarno zaprijetila opasnost da Partija ne zna što hoće ili da ono što hoće ne postaje vlasništvo sveg naroda. Kažem: sveg naroda, a ne samo radničke klase, jer tako je bilo kroz revoluciju.

Kakva je bila i kako se mijenjala uloga Saveza komunista? Da podsjetim da su Marx i Engels u vrijeme pisanja Komunističkog manifesta smatrali da će radnička klasa doći na vlast putem parlamenta. Upravo u duhu tog svog uvjerenja, Marx i Engels su stvorili prvu komunističku partiju. Imala je ime Savez komunista. Mi smo, inspirirani time, 1952. godine ime Komunističke partije promijenili u Savez komunista. Komunistička partija je, dakle, u to doba stvorena kao dio tadašnjeg parlamentarnog političkog sistema.

Pariška komuna pružila je, međutim, kritiku tog shvaćanja i pružila je nove koncepcije o dolasku radničke klase na vlast.

Marx onda i poduzima analizu Komune iz tog ugla i daje poznatu formulaciju da je ona »najzad pronađen politički oblik ekonomskog oslobođenja rada«. To ga je, vjerovatno, inspiriralo da nekoliko godina kasnije ispiše i čuvenu *Kritiku Gotskog programa*. Oktobarska revolucija je — da se na tome ne zaustavljam — donijela jedan novi moment, sovjete. A ostao je naziv partija, koja se razvila u jednopartijski sistem nakon političke pobjede socijalističke revolucije. Razvila se i kod nas i u svim zemljama u kojima je socijalistička revolucija pobijedila.

Međutim, za nas, za jugoslavenski revolucionarni pokret — a partija je bila kreator i organizator revolucionarnog prevrata — od časa pobjede oružane socijalističke revolucije u biti se nije ni javljalo pitanje koja će frakcija radničke klase biti na vlasti, nego pitanje kako da cijela radnička klasa bude na vlasti.

Pitanje jednopartijskog ili višepartijskog sistema riješeno je političkom pobjedom nad buržoazijom. Sve političke partije buržoaskog društva su same sebe likvidirale još 1941. godine.

Studije koje danas pokušavaju pokazati da se ugušilo smiješne ostatke tih partija, a koje, dakako, nisu imale nikakvu realnu vezu s težnjama narodnih masa, umjesto da im se prepusti dio vlasti, da se s njima vlast dijeli i da im se dopusti da se restauriraju, te da se uđe u parlamentarnu igru buržoaskog tipa — spadaju u »atraktivne koještarije«, premda takve studije polaze od jednog »vjeruju«, da je bit epohe u slobodi misli i slobodi političkog organiziranja.

Kao što je Vladimir Bakarić jednom napomenuo, trebalo je naći organizacionu formu kroz koju će se ostvarivati diktatura radničke klase, odnosno razvoj ovog društva, a postojanje više političkih partija u socijalizmu bi imalo smisla ako je riječ o priznanju potrebe da frakcije radničke klase imaju svoje partije.

Digitized by Google

Međutim, buržoazija je historijski bila prisiljena na to da se njene frakcije organiziraju u više političkih partija. Mi znamo da je historijsko rodno mjesto političkih partija, — da ne zalazimo u doba feudalizma, niti u Danteovo vrijeme političkih borbi u Firenzi — u borbi dvije frakcije engleske buržoazije oko puteva razvoja kapitalizma (apsolutna renta, žitni zakoni).

Radnička klasa nije, pak, historijski bila suočena, zbog pouka Pariške komune, a posebno i zbog toga što je politički pobijedila u nerazvijenim zemljama, s potrebom da stvara političke partije za više svojih frakcija. To što na tome danas insistira evrokomunizam izraz je činjenice da radnički pokret na evropskom Zapadu nije uspio izvesti nikakvu revoluciju, pa se mora taktički prilagođavati situaciji građanskog društva.

Što se u nas dogodilo političkom pobjedom revolucije? Dogodilo se da su uzeti, u ime države i partije, svi bitni momenti vlasti, uzeti su od starog društva, da su nacionalizirana poduzeća, da su u njih uvedeni direktori i da su data velika prava radnicima. To se sve dogodilo u godinama nakon oslobođenja.

Sve je to bilo u uvjetima državnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. To je bila bit tog momenta.

Partija je u tom trenutku još uvijek bila partija, ali partija koja se razvila u jednopartijski sistem. Tada je trebalo vidjeti kako ići dalje, kako da radne mase i radnička klasa preuzmu svoju historijsku ulogu. Snaga narodnih masa je bila tu, te je organizacija novog društva donijela elemente samoupravljanja; 1948. je nastupila ne zbog toga što je Staljin htio da disciplinira Tita, jer je neposlušan, već zato što se radi o putu jedne revolucije koja je pokazivala da se ne da uramiti i da ne želi ovjekovječenje birokratskog i državnog socijalizma, a što se u SSSR-u iz niza uzroka, na žalost, već bilo odigralo. Državni socijalizam možda mora svuda stupiti na historijsku scenu, ali se radi o tome da li će on sam sebe ovjekovječivati, pa onda i ostati posljednji izraz kapitalizma.

Naša revolucija je, po svoj biti, tražila put kojim će ići dalje: kako da radne mase, koje su svoju snagu pokazale u NOB, a i radnička klasa koja se formirala, preuzmu svoju historijsku ulogu.

Danas u knjigama naših mudrih ljudi piše da su jugoslavenski rukovodioci izmišljali formule samoupravljanja onda kada je Titu zaprijetila opasnost da ga Staljin uhvati za gušu, kada se radilo o njegovoj koži i jednostavno o pitanju vlasti. I onda, da bi se oduprli, jugoslavenski su rukovodioci, tobože, izmislili samoupravljanje, ali u biti je sve ostalo — antistaljinistički staljinizam, koji nas je do dana današnjeg uništio. To je bit te linije razmišljanja. A to je za mene uvijek bila jedna malograđanska kritika socijalizma, koliko god ona bila marksološka, i za marksizam, i na Marxa se pozivala.

Od momenta kada se konstituiralo državno vlasništvo, a u isto je vrijeme trebalo vidjeti kako ići dalje, poduziman je u razvoju našeg društva niz prelaznih mjera i došli smo do samoupravljanja kakvo je danas. A bit je: traganje za oblicima ekonomskog oslobo-

Digitized by Google

đenja rada u Marxovom smislu. Neki filozofirajući marksolozi uzimaju od Marxa jedino kategoriju otuđenja, pa utoliko odbacuju i pojam »oslobođenje rada«. Dokazuju da je »rad oslobodilo građansko društvo«. No, ako je tako, onda ćemo dodati ovo »ekonomsko«, pa govoriti o »ekonomskom oslobođenju rada«, za koje treba konstituirati u razvoju niže faze komunizma (socijalizma) »najzad pronađen politički oblik«, a u susret »asocijaciji slobodnih proizvođača«. A to doista jesu Marxovi pojmovi i formulacije.

Ako gledamo sa stajališta historijskog cilja ili historijskog interesa radničke klase, ekonomsko oslobođenje rada treba da vodi Marxovoj asocijaciji slobodnih proizvođača. Pariška komuna je bila »najzad pronađen politički oblik ekonomskog oslobođenja rada« i naše se društvo u tom smislu inspiriralo i njezinim kratkotrajnim bljeskom i kasnijim traganjima u ruskom Oktobru i drugdje.

U tom smislu Edvard Kardelj 1951. godine piše rečenicu: »Proizvođači sami, tj. radnička klasa i svi radni ljudi (on već tada ima distinkciju iz kasnijeg Ustava: radnik — radni čovjek) moraju imati kontrolu nad upotrebom viška rada (opet ključna kategorija koja nas danas zaokuplja) i nad njegovom pravilnom raspodjelom.«

Dakle, mi smo tragali, a spoznaje su sazrijevale. Na primjer, mijenjala se i sama definicija samoupravljanja: prvo se govorilo o radničkom upravljanju poduzećima, pa o radničkom upravljanju privredom, zatim o radničkom samoupravljanju, pa o društvenom samoupravljanju — da bi se, najzad, govorilo o socijalističkom samoupravljanju radnikâ u udruženom radu.

Kroz ovo vrijeme koje je proteklo u razvoju našeg društva postiglo se mnogo, ali još, dakako, vrijedi Kardeljeva ocjena iz ekspozea povodom Ustava iz 1974. godine, odnosno iz studije o osnovnim uzrocima i pravcima ustavnih promjena: »Mi smo još uvijek na početku razvoja socijalističkog samoupravljanja.« Mnogi u našem društvu misle da je socijalističko samoupravljanje — a to su površni kritičari, bili oni uz Partiju ili protiv nje — neko konačno društvo, koje, eto, nismo uspjeli realizirati ili ako smo ga realizirali, onda je ono samo jedan manipulativni mehanizam za razmrvljavanje radničke klase i za vladavinu nad njom. U tom istom kontekstu Kardelj dodaje i ovu misao: »Naše društvo, kao samoupravno socijalističko društvo, tek je na početku svog konstituiranja i razvoja«. To je Kardelj pisao 1973. godine.

Dakle, sazrijevale su spoznaje baš zato što se teorijska misao u našem revolucionarnom pokretu metodološki rukovodila marksističkom spoznajom koja ima trajnu aktualnost — da takozvana izgradnja socijalizma ili razvoj društva nije konstrukcija nekog ideala po određenom statičkom modelu, već je organski proces mijenjanja i preobražavanja.

U tom smislu i te kako stoji i Kardeljeva ocjena da je samoupravljanje u prvoj fazi bilo više oblik demokratskih političkih odnosa nego samoupravnih proizvodnih i ekonomskih odnosa. Ta

Digitized by Google

bi se ocjena mogla protegnuti do dana današnjeg. Jer, nismo izašli iz te faze.

Marx je pisao za socijalizam (on ga nije tako zvao, već nižom fazom komunizma) da tamo gdje počinje njegova *organizirana djelatnost*, gdje se javlja njegova *samosvrha*, njegova *duša*, on odbacuje politički plašt. A ta samosvrha i ta duša socijalizma mogu se pokazati tek u dugoj i mukotrpnoj organiziranoj djelatnosti osnovnog subjekta socijalizma — radništva, koja ne traje nekoliko godina, nego čitavu epohu.

Kod nas, kao i u svim zemljama nerazvijenim u smislu ekonomske i tehnološke osnove modernog građanskog društva, radi se o nečem što je otežavalo i otežava cijeli put — o procesu da se radnička klasa i stvara i dokida.

U fizičkom smislu, u smislu provođenja industrijalizacije, naše je društvo radničku klasu stvaralo, a historijski zadatak je da ona sama radi na svojoj likvidaciji kroz ekonomsko oslobođenje rada. To se da čak i empirijski verificirati. U Jugoslaviji je 1945. godine u radnom odnosu bilo samo 461.000 ljudi. Gdje je tu bila radnička klasa? Staro jugoslavensko društvo je, po približnoj procjeni, završilo svoj put 1941. godine sa 7% industrijskih radnika u strukturi stanovništva.

A zadugo se radi i o tome, i kod nas se prvenstveno danas radi o tome, da se radnik ponaša kao samom sebi kapitalista. Marx u *Kapitalu* piše o kooperativnim tvornicama i za te tvornice kaže: »Ali je u njihovu okviru ukinuta suprotnost između kapitala i rada, iako isprva samo u tom obliku da su radnici kao asocijacija svoj vlastiti kapitalista, tj. primjenjuju sredstva za proizvodnju radi oplođivanja vrijednosti svog vlastitog rada.« Naša organizacija udruženog rada, kako je zamišljena i ako je stupila u život, funkcionira kao asocijacija, a radnik se u njoj još uvijek ponaša kao samom sebi kapitalista, to jest primjenjuje sredstva za proizvodnju radi oplođivanja vrijednosti svog vlastitog rada. Jer, organizacija udruženog rada definirana je kao asocijacija rada koja proizvodi robu za tržište. Rekao sam: »ako je stupila u život«. Normativno je tako zamišljena, ali u stvarnosti još nije takva.

Osnovni se problemi u našem društvenom razvoju zapravo svode na traženje odgovora na tri pitanja.

Prvo je: koliko organizacija udruženog rada — ta asocijacija koja je normativno postavljena i treba da zadugo djeluje kao asocijacija u kojoj je radnik samom sebi kapitalista — postoji kao proizvođač robe za tržište i koliko je naš razvoj u tom smislu pod pritiskom razvijenijih proizvodnih snaga iz svijeta (jer bez toga ne može da odigra svoju historijsku ulogu).

A drugo je pitanje: koliko je rad udružen i koliko proizvođač organizira tržište? Tržište nije svačije. Tržište je uvijek nečije. Prema tome, spor nije u tome da li tržišne zakonitosti »treba da« djeluju ili ne. Jer, one postoje. Spor je oko toga u čijim je ru-

Digitized by Google

kama tržište, a u čijim nije, a moglo bi ili bi trebalo biti. U tome je onda i sav spor oko takozvane dogovorne ekonomije. Tržište koje će biti u rukama udruženog proizvođača treba da vodi dokidanju samog tržišta i, na koncu, i dokidanju robne proizvodnje, kada svjesno uspostavljanje podjele rada dolazi namjesto iracionalnih kategorija. Dohodak je, također, iracionalna kategorija, ali je on došao namjesto razloženih oblika viška vrijednosti iz kapitalizma: rente, profita, najamnine, kamate.

Treće pitanje, izvedeno iz drugog, glasi: koliko su se »ostali« u društvu približili radniku ili koliko su se poistovetili s njim.

Što je radnička klasa — to znamo. Radnička klasa je historijska kategorija, odnosno jedan — kako kaže Bakarić — historijski sasvim određen pojam. To je najamni radnik, i to, u osnovi, u proizvodnji materijalnih dobara. To se do kraja iskristaliziralo u prošlom stoljeću, na osnovu čega je čovječanstvo postavilo zadatak »izgradnje« socijalizma. Socijalizam je historijski zadatak te radničke klase, i to samo te radničke klase, baš zato što je ona u takvom položaju u procesu proizvodnje da je to njezin materijalni interes.

Prema tome, to je klasa koja vodi razvoj društva. To je klasa koja razvija socijalizam. Ni jedna druga klasa, ni jedna međuklasa, niti neki sloj društva, niti bilo tko drugi, nema interesa za to.

Kada danas razgovaramo o ideološkom pluralizmu, pluralizmu samoupravnih interesa i političkom pluralizmu, pluralizmu političkog organiziranja, morali bismo u analizi polaziti od ovoga: sloboda misli i ideja — apsolutno da, ideološki pluralizam ne, ako nije u skladu s ovim historijskim zadatkom radničke klase.

Ne može biti oblika političkog organiziranja u kojem bi se dala mogućnost svakoj drugoj klasi, svakoj drugoj međuklasi, svakom drugom sloju društva, da se suprotstavlja tom interesu radničke klase. Jer, druge klase i slojevi nemaju interesa da promijene društvo. Naša »tekuća« kritika društva radničku klasu smatra jednom vrstom amorfne, inertne mase i stvar je samo u tome tko će s njom manipulirati. Za glavni subjekt se proglašava, kao tobožnja »svijest i savjest« društva, otuđena inteligencija, koja samu sebe misli.

Prema tome, ako iz tog ugla analiziramo probleme našeg društva, pa i njegove tekovine, mislim da se mogu dati priličito jasni odgovori o ideološkom i političkom pluralizmu, a u svjetlu glavnog pitanja: zašto radnik još ne vodi čitav sistem. Ako ne analiziramo što se dešava u društvenim odnosima, a u duhu Marxove kritike političke ekonomije, onda smo nužno u poziciji da društvene probleme »isteoretiziramo« na način i u vidokrugu »svetog Brune«, s kojim je Marx polemički obračunavao u svojoj mladosti. Na kraju krajeva, naš je »praksist« samo rudimentarni zaostatak mladohegelijanaca i Brune Bauera!

Kapitalista je razvijao društvo na oplođivanju kapitala i rukovodio se profitnom stopom. Radnik treba da razvija i organizira društvo na osnovu dohotka, a dohodak treba da upotrebljava

Digitized by Google

tako da on ide tamo gdje podiže njegove životne uvjete i njegov životni standard.

Morali bismo analizirati što se događa u proizvodnim odnosima s obzirom na to da kategorija dohotka nije stupila na scenu. Govorimo o zastoju socijalističkog samoupravljanja. A što je to nego to? Govorimo o krizi društva. Što je to nego to? Ako dohodak ne stupa namjesto profita i njegovih derivata i najamnine, onda se vraća ili državno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju ili ekonomija građanskog društva.

Sam dohodak je prelazna i privremena historijska kategorija i on je također u sebi iracionalan, jer je uvijek kategorija posredovanja. Prema tome, ne može se dohodak proglašavati svrhom socijalizma.

Digitized by Google

Marijana Pajvančić

Izražavanje i usklađivanje samoupravnih interesa u delegaciji

Uzimajući učešće u raspravi, želela bih da govorim o nekim obeležjima ostvarivanja samoupravne integracije u delegatskom sistemu. U sklopu ovog pitanja, a na osnovi istraživanja izvedenih u međurepubličko-pokrajinskom projektu »Funkcionisanje i ostvarivanje delegatskog sistema«, pokušala bih da pružim elemente za raspravu osobito u odnosu na sledeće pitanje: Da li se kroz delegatski sistem i u delegatskim odnosima razvijaju i izgrađuju procesi samoupravne integracije u kojima se individualna moć samoupravljačâ preobražava u društvenu moć udruženih i međusobno interesno povezanih radnih ljudi i građana i, zatim, da li ovi samoupravni oblici društvene integracije potiskuju integraciju posredstvom države?

Delegatske inicijative

Da bi bila autentični oblik izražavanja i objedinjavanja interesâ na samoupravnim osnovama, delegacija mora da bude integrisana u samoupravne procese i odnose u onoj socijalnoj sredini koju predstavlja. Nastojaćemo, stoga, da predstavimo one funkcije u kojima se delegacija javlja kao nosilac samoupravnih interesa radnih ljudi i građana u osnovnim samoupravnim organi-

Digitized by Google

zacijama i zajednicama. To ćemo učiniti preko odnosa delegacija i samoupravnih tela, preko inicijativa koje potiču od delegacija, formulisanja stavova i smernica u delegacijama i slično.

Međusobni odnosi delegacija i samoupravnih organa u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama. — Istraživanja delegatskog sistema pokazuju da se saradnja između delegacija i samoupravnih organa ne ostvaruje na zadovoljavajući način. Visok je procenat delegacija koje nemaju dodire sa samoupravnim organima, što nepovoljno utiče na sadržaj njihovih funkcija i na njihov položaj. Karakterističan je podatak da u većini osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica (i do 75%) u toku jedne godine nije održan ni jedan zbor radnih ljudi i građana, odnosno zbor radnika na kome se raspravljalo o radu delegacije. Zapaža se da je mali broj delegacija koje su izlazile pred zborove radnih ljudi i građana, odnosno pred samoupravne organe inicirajući raspravu radi rešavanja određenih pitanja.

Delegatske inicijative. — Istraživanja pokazuju da se aktivnost zborova radnih ljudi i građana i samoupravnih organa retko uobličava u inicijative za rad delegacija, da one pokrenu raspravu i rešavanje određenih pitanja u procesima delegatskog odlučivanja. Broj delegacija u prvom delegatskom mandatu koje nisu dobile ni jednu takvu inicijativu kreće se od 80 do čak 91%. Ova tendencija nastavila se još izrazitije u drugom delegatskom mandatu.

Slično je stanje i kada je reč o inicijativama društveno-političkih organizacija. U nekim sredinama su te inicijative po učestalosti gotovo identične sa inicijativama samoupravnih organa. Stanje je u osnovi nezadovoljavajuće i kada je reč o inicijativama koje delegacije upućuju skupštini opštine, odnosno skupštinama samoupravnih interesnih zajednica. Broj delegacija koje su pokretale inicijative kreće se od 25 do 50%. U drugom mandatnom periodu konstatovano je opadanje aktivnosti delegacija da iniciraju odlučivanje u delegatskim telima.

Struktura subjekata koji su inicijatori određenih odluka, po mišljenju članova delegacija i delegata, jeste sledeća: zborovi radnih ljudi i građana (9 do 15% u prvom delegatskom mandatu, odnosno 10 do 12% u drugom), delegacije (oko 11% u prvom, odnosno 7 do 12% u drugom delegatskom mandatu), delegati (6 do 9,5% u prvom, odnosno 6 do 11% u drugom delegatskom mandatu), radna tela skupština (3 do 6% u prvom, odnosno 5 do 10% u drugom mandatu). Ovi podaci u osnovi govore da inicijativa delegatskih struktura u postavljanju određenih pitanja nije bitno promenjena u drugom delegatskom mandatu.

Iako se u drugom delegatskom mandatu zapaža izrazito smanjenje inicijative izvršnih organa vlasti, njihove inicijative još uvek imaju dominantnu ulogu (od 46 do 64% u toku prvog delegatskog mandata i od 20 do 46% u toku drugog mandata).

Istraživanje pokazuje neznatan porast inicijativa predsedništava skupština opština (4 do 8% u prvom i 5 do 8% u drugom

Digitized by Google

delegatskom mandatu), određenih funkcionera kao pojedinaca (sa 1 do 5% u prvom na 2 do 6% u drugom delegatskom mandatu) i skupština širih društveno-političkih zajednica (sa 2 do 3% u prvom na 4 do 5% u drugom mandatu).

Anketa sprovedena među članovima delegacija i delegatima pokazuje da na formiranje stavova delegata prilikom njihovog opredeljivanja u delegatskom telu odlučujući utiču radni ljudi i građani na svojim zborovima (od 32 do 41% u prvom i od 28 do 38% u drugom delegatskom mandatu), organi samoupravljanja u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama (od 4 do 11% u prvom i od 9 do 12% u drugom delegatskom mandatu). Ovi procesi bi se mogli pozitivno oceniti. Međutim, mora se upozoriti na to da se istovremeno zapaža znatnije slabljenje uticaja delegacije na formiranje stavova delegata (od 20 do 47% u prvom delegatskom mandatu na 19 do 25% u drugom).

Članovi delegacija i delegati ocenjuju uticaj ostalih subjekata na njihove stavove kao relativno mali — uticaj poslovodnih struktura neznatno raste (sa 1 do 3,5% u prvom na 4 do 5% u drugom mandatu), kao i neformalnih grupa (sa 1 u prvom na 2% u drugom mandatu), dok se uticaj izvršnih organa vlasti nije znatnije promenio (od 3 do 10% u prvom i od 5 do 9% u drugom mandatu).

Globalna struktura uticaja različitih subjekata na sadržinu odluka kao rezultat ukupnog procesa delegatskog odlučivanja je sledeća: delegati (15 do 16% u prvom mandatu i 15 do 20% u drugom), delegacije (7 do 17% u prvom i 6 do 10% u drugom mandatu). U oba slučaja je nedovoljan uticaj delegatskih struktura na donošenje odluka. Na proces odlučivanja utiču i drugi subjekti: organi izvršne vlasti (25 do 26% u prvom i 25 do 30% u drugom delegatskom mandatu), vodeći funkcioneri u opštini (4 do 7% u prvom delegatskom mandatu i 5 do 10% u drugom). Uticaj ovih subjekata na ukupan proces odlučivanja je značajniji i sa tendencijom blagog povećanja u drugom delegatskom mandatu.

Rekonstrukcijom procesa odlučivanja, analizom konkretnih odluka i na osnovu iskaza neposrednih učesnika koji su aktivno sudelovali u donošenju odluka dobijena je sledeća struktura uticaja: delegatska osnova (od 15 do 19% u prvom mandatu i gotovo isto toliko u drugom — od 15 do 20%), delegacija (sa 13 do 21% u prvom na 9 do 15% u drugom delegatskom mandatu), delegat (sa 7 do 17% u prvom na 6 do 11% u drugom mandatu), veće mesnih zajednica (od 2 do 5% u prvom i 3 do 5% u drugom mandatu), veće udruženog rada (sa 6 do 9% u prvom na 3 do 6% u drugom mandatu), društveno-političko veće (od 2 do 5% u prvom na 2 do 7% u drugom mandatu). Ukupno uzev, podaci u odnosu na većinu delegatskih subjekata označavaju pad njihovog uticaja na procese odlučivanja u delegatskim telima.

Uticaj drugih subjekata na odlučivanje ocenjuje se: kod izvršnih organa (od 15 do 20% u prvom, a približno i u drugom

Digitized by Google

mandatu — od 16 do 20%), stručnih službi (od 3 do 8% u prvom delegatskom mandatu i 5 do 8% u drugom), nadležnih sekretarijata (oko 2% u prvom i od 2 do 4% u drugom), pri čemu se zapaža tendencija blagog povećanja uticaja ovih subjekata na proces odlučivanja. Podaci nam govore da je još uvek veći, i sa tendencijom jačanja, uticaj na odlučivanje i sadržaj odluka onih subjekata koji pripremaju odluke od uticaja onih koji bi trebalo da ih iniciraju, a koji ih najčešće samo glasanjem usvajaju.

Formulisanje smernica i stavova za rad delegacija. — Aktivnost delegacija prema delegatu ogleda se i u formulisanju smernica i stavova za rad delegata u delegatskom telu. Istraživanje pokazuje da ta aktivnost delegacija nije zadovoljavajuća ni po obimu ni po sadržaju. Jedan deo delegacija (od 55 do 75%) uopšte ne formuliše smernice i stavove za rad delegata, što delegata stavlja u nepovoljan položaj u procesu delegatskog odlučivanja i otvara prostor za veće ispoljavanje uticaja nedelegatskih struktura u tom procesu. (Tako se u SR Hrvatskoj broj delegacija koje nisu usvojile smernice kreće od 70 u prvom do 73% u drugom delegatskom mandatu; u SR Makedoniji u drugom delegatskom mandatu oko 44% delegacija uopšte nije funkcionisalo, a od onih koje su delovale 27% nisu usvajale stavove za istupanje delegata u delegatskom telu.) Karakteristično je da se broj delegacija koje formulišu smernice, ukupno uzev, u drugom delegatskom mandatu smanjuje.

Istraživanje je pokazalo da su smernice najčešće formulisane kada se radilo o komunalnim problemima, o pitanjima socijalne zaštite, funkcionisanja delegatskog sistema i sličnom. Znatno ređe (u nekim sredinama čak ni jedna) smernice su formulisane u tako značajnim pitanjima kao što su: planovi društveno-ekonomskog razvoja, udruživanje rada i sredstava, budžet, program rada skupštine i slično. Smernice se pretežno formulišu u pitanjima od najneposrednijeg interesa za život i rad radnih ljudi i građana u konkretnim, užim društvenim sredinama, dok se ređe formulišu u pitanjima dugoročnijeg i šireg društvenog interesa. To je jedan od limitirajućih činilaca razvoja delegatskih odnosa, odnosno ostvarivanja većeg uticaja delegacija na procese delegatskog odlučivanja. Više smernica daju se delegacijama OOUR-a nego delegacijama mesnih zajednica. Uočena pasivnost delegacija u formulisanju smernica za rad delegata nužno se mora posmatrati i procenjivati imajući na umu da skupštine češće odlučuju o pitanjima od interesa za celu društveno-političku zajednicu u kojima samoupravni interesi konkretnih OOUR-a i mesnih zajednica nisu uvek dovoljno prepoznatljivi.

Analiza rada delegacija govori o tome da među delegacijama nije razvijena poželjna saradnja. Podaci o radu delegacija mesnih zajednica govore da u prvom delegatskom mandatu nije u praksi dovoljno korišćena mogućnost da se u procesu odlučivanja delegacija obavesti o stavovima i mišljenjima delegacija drugih mesnih zajednica (oko polovine delegacija nije sarađivalo sa drugim delegacijama). Rezultati ankete pokazuju da u raspravi o nekom

Digitized by Google

pitanju od 50 do 60% ispitanika u prvom delegatskom mandatu procenjuje da ne mogu doći do informacija o stavovima drugih mesnih zajednica i organizacija udruženog rada. U drugom delegatskom mandatu uočavamo povoljnije tendencije (od 37 do 49%), mada još uvek gotovo polovina delegacija ne ostvaruje kontakte sa drugim delegacijama.

Zanimljivo je pogledati i podatke o tome kako se u delegacijama formiraju smernice u procesu delegatskog odlučivanja. Stavovi i smernice su najčešće formirani na sednici delegacije (22 do 63% u prvom, odnosno 32 do 39% u drugom delegatskom mandatu). U većini slučajeva smernice se formiraju na neki drugi način, a ne na sastanku delegacije.

Podaci pokazuju da se u programima rada delegacija predviđaju pitanja koja podrazumevaju konsultaciju delegatske baze pre donošenja odluke (12 — 17% u prvom delegatskom mandatu, dok su tendencije u drugom mandatu različite po republikama i pokrajinama). U nekima (SAP Vojvodina) beležimo pozitivne tendencije (sa 17 na 22%), odnosno negativne (SR Makedonija sa 12 na 2%). Postojećim stanjem odnosa na ovom području ne možemo biti zadovoljni. Tome treba dodati i podatak da u prvom delegatskom mandatu od 60 do 83% delegacija nije imalo programe rada. U nekim sredinama taj broj se povećao i kreće se od 65 do 97% u drugom delegatskom mandatu.

U prvom delegatskom mandatu delegacija je upoznavala delegata sa svojim stavom o nekom pitanju najčešće na sastanku delegacije (75%) ili pismeno (oko 7%). U drugom delegatskom mandatu i dalje dominira obaveštavanje delegata na sastancima delegacije, ali je znatno ređe (od 45 do 60%). Istovremeno je zabeleženo da 13 do 20% delegacija uopšte ne upoznaje delegate sa svojim stavovima ili to čini u pisanom obliku (od 2 do 12%), odnosno preko predsedavajućeg delegacije (5 do 9%).

U drugom delegatskom mandatu u velikom broju slučajeva konferencije delegacija nisu ostvarivale svoje funkcije (od 80 do 97%).

Rasprava u delegaciji je najčešće počinjala uvodnim izlaganjem predsedavajućeg delegacija (53 do 67% u prvom delegatskom mandatu, odnosno 28 do 53% u drugom) ili je, pak, nekoliko članova delegacije predočavalo problem o kome će delegacija raspravljati (od 23 do 33% u prvom, odnosno 20 do 30% u drugom delegatskom mandatu).

Zaključci su formulisani nakon rasprave u delegaciji, kao njen stav, onda kada članovi delegacije ocene da je to potrebno (50 do 58% u prvom mandatu, odnosno 30 do 40% u drugom) ili ako se stav delegacije o nekom pitanju izričito zahteva (4 do 9% u prvom mandatu, odnosno od 2 do 15% u drugom). Na izričit zahtev delegatâ zaključci se formulišu u 2 do 5% slučajeva u drugom delegatskom mandatu.

U situacijama u kojima se delegacija nije sastajala njeni stavovi su formulisani na osnovu pojedinačnih konsultovanja pred-

Digitized by Google

sedavajućeg sa nekim od članova delegacije (2 do 17%) ili u konsultaciji predsedavajućeg delegacije sa delegatom (10%). Podaci se odnose na drugi delegatski mandat.

Zaključujući, možemo istaći sledeće:

Na području ostvarivanja onih funkcija delegacije u kojima se ona javlja kao nosilac samoupravnih interesa radnikâ i radnih ljudi uočavaju se izvesne tendencije, koje objektivno, u postojećim okolnostima, mogu delovati kao prepreke procesima samoupravne interakcije i saradnje. Malo se koriste mogućnosti da se samoupravni interesi subjekata delegatskog sistema demokratski i efikasno usklađuju već na nivou osnovne samoupravne organizacije i zajednice i da se na taj način organizovano učestvuje u formiranju i izgrađivanju širih društvenih interesa. Delegacija se još nije suštinom, oblikom i sadržajima svoga delovanja razvila u samoupravno telo radnikâ i radnih ljudi i građana u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama. U svom delovanju ona je još pretežno okrenuta skupštini društveno-političke, odnosno samoupravne interesne zajednice iz koje stižu podsticaji za njen rad i aktivnost. Smanjuju se inicijative radnikâ i radnih ljudi da putem delegacija i preko delegatskog sistema u procesima delegatskog odlučivanja izraze svoje samoupravne interese. Odsustvo delegatskih inicijativa samoupravno organizovanih radnih ljudi i građana slabi i one funkcije skupština društveno-političkih zajednica u kojima skupštine deluju kao organi društvenog samoupravljanja. U uslovima u kojima se smanjuju delegatske inicijative, a nužno jačaju inicijative izvršnih i upravnih organa, postoje i deluju činioci koji mogu voditi formalizaciji odnosâ u procesima delegatskog odlučivanja i birokratizaciji delegatskog odnosa. Ti procesi oduzimaju delegacijama stvarnu samoupravnu sadržinu njihovih funkcija istiskujući ih iz osnovne samoupravne organizacije i zajednice. Ako izgubi vezu sa radnicima i radnim ljudima i građanima čije interese treba da iznese pred delegatsko telo, delegacija će, čak i kada je aktivna (sastaje se i radi), pre ili kasnije, biti potisnuta iz osnovne samoupravne organizacije i zajednice i postaće samo transmisija od delegatskog tela prema samoupravno organizovanim radnim ljudima i građanima u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama.

Međusobna saradnja delegacija

Jedna od bitnih ustavnih funkcija delegacije jeste da se u delegaciji i među delegacijama ostvare procesi primarnog usklađivanja različitih samoupravnih interesa radnikâ, radnih ljudi i građana u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama. Izložićemo ove funkcije delegacije imajući u vidu saradnju među delegacijama, funkcionisanje konferencija delegacija i usklađivanje samoupravnih interesa u situacijama kada više delegacija zajedno bira jednog delegata.

Digitized by Google

Saradnja među delegacijama. — Među mnogobrojnim delegacijama u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama njihovo međusobno povezivanje u ostvarivanju funkcija u procesu delegatskog odlučivanja ne ostvaruje se u poželjnom obliku i obimu. U celini posmatrano, istraživanje je pokazalo da se saradnja delegacija u različitim oblicima ostvarivala u oko 50% posmatranih delegacija. U drugom delegatskom mandatu ova saradnja se smanjuje, što je jedan od pokazatelja da se celina samoupravnih interesa u procesima delegatskog odlučivanja nedovoljno sagledava. To može biti limitirajući činilac u ostvarivanju prava radnikâ da odlučuju o celini odnosâ društvene reprodukcije.

Konferencije delegacija. — Kao mogući i poželjni oblici povezivanja i saradnje delegacija, konferencije delegacija, prema podacima istraživanja, nedovoljno se koriste. One nisu našle svoje mesto u procesu usaglašavanja samoupravnih interesa u pojedinim sredinama, odnosno u izgrađivanju zajedničkih interesa. Svega 3 do 17% delegacija konstituisalo je konferencije delegacija, što nedvosmisleno dokazuje da one još uvek nisu postale oblik povezivanja i saradnje delegacija.

Saradnja delegacija u slučajevima kada više delegacija zajedno bira jednog delegata. — Posebni problemi u usklađivanju interesâ i formulisanju smernica za postupanje delegata u procesu odlučivanja nastaju u situacijama u kojima više delegacija bira zajedničkog delegata. Podaci pokazuju da u takvim slučajevima samo mali broj delegacija (od 13 do 20%) sarađuje radi formiranja zajedničkih smernica. Približan je udeo delegacija koje su posebno usvajale smernice i saopštavale ih delegatu. Indikativno je da se najveći broj delegacija uopšte ne sreće u procesu odlučivanja, što znači da njihov zajednički delegat istupa u svoje ime ili, pak, zastupa interese delegacije iz koje potiče. Ako tome dodamo i podatak da u proseku 30 do 40% delegacija bira zajedničkog delegata, onda se u realnijem obimu ukazuju dimenzije odvojenosti delegacija, pa samim tim i radnih ljudi i građana, od odlučivanja u delegatskim telima.

Postojanje većeg broja delegacija za skupštine društveno-političkih i samoupravnih interesnih zajednica, samo po sebi, ne mora biti prepreka ostvarivanju delegatskog odnosa, ali to postaje u uslovima u kojima se među ovako brojnim delegacijama ne ostvaruje saradnja i međusobno prožimanje različitih samoupravnih interesa. Radnici, radni ljudi i građani, kao osnovni subjekti delegatskog sistema, nosioci političke vlasti i upravljanja društvenim poslovima, sve se više u takvim okolnostima zatvaraju u krug najužih parcijalnih interesa. Te tendencije otežavaju aktivno vladanje uslovima i sredstvima čovekovog rada i odlučivanje radnog čoveka i građanina o celini odnosâ društvene reprodukcije.

Istraživanje pruža osnove za zaključak da delegacija u ovoj oblasti nije uspela da do kraja izrazi svoje integrativne funkcije.

Digitized by Google

Te funkcije delegacija i delegatskih tela u usklađivanju različitih samoupravnih interesa najčešće preuzimaju organi izvršne vlasti. U procesu odlučivanja oni, posredujući među različitim samoupravnim interesima, ne retko i ne na perifernim pitanjima, šire svoju političku moć i uticaj. Usklađivanje različitih samoupravnih interesa tako se premešta iz delegacija i delegatskih tela.

Pojave čije smo osnovne naznake izneli upozoravaju na to da u delegatskom sistemu deluju izvesne tendencije koje, i onda kada nisu neposredan uzrok, pogoduju sukobima parcijalnih interesa, i to već na nivou osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica, potom među njima u njihovim međusobnim odnosima, a, izvedeno iz toga, i u širim oblicima društvenog organizovanja. Prisutne su, i dosta široko korišćene, mogućnosti da se uži interesi izraze u procesima odlučivanja, dok su u praksi malo korišćeni prostori u kojima se odvija demokratsko i efikasno usklađivanje različitih samoupravnih interesa i postiže njihova demokratska sinteza u donetoj odluci.

Mogući pravci aktivnosti

Ne ulazeći u šire društveno-ekonomske odnose, u okviru kojih bi trebalo tražiti objektivne pretpostavke za funkcionisanje delegatskog sistema, i zadržavajući se u okviru postojećih delegatskih mehanizama, smatramo da je potrebno — da bi delegacija ostvarivala svoje ustavne funkcije, a posebno da bi razvijala svoje integrativne funkcije u celini delegatskog sistema i u razvoju samoupravnih odnosa — da se nađu rešenja za sledeća pitanja:

otvorenost delegacije sa izražavanje različitih samoupravnih interesa osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica i radnih ljudi i građana;

otvorenost delegacije u razvijanju odnosa sa drugim društvenim organizacijama, naukom, kulturom i drugim oblicima društvenog stvaralaštva. Delegacija mora biti otvorena za šire društvene uticaje jer, mada predstavlja svoju osnovnu organizaciju, odnosno zajednicu, njena funkcija ne može biti svedena samo na borbu za realizaciju parcijalnih i grupnih samoupravnih interesa sredine koju predstavlja, već sa podjednakom pažnjom i odgovornošću mora razvijati i negovati i one dimenzije svojih funkcija u kojima se javlja kao mesto usklađivanja interesâ i izgrađivanja širih društvenih interesa;

u ostvarivanju ustavnih funkcija delegacije pažnju treba posvetiti razvijanju inicijative u delegacijama i osposobljavanju delegacija i članova delegacija da u razvijanju svojih inicijativnih funkcija izražavaju autentične samoupravne interese radnih ljudi i građana u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama. Radi podsticanja tih procesa neophodno je razvijati pojačanu saradnju delegacija sa samoupravnim organima i zborovima radnika u osnovnim samoupravnim organizacijama i za-

Digitized by Google

jednicama; podsticati saradnju delegacija za društveno-političke zajednice i delegacija za samoupravne interesne zajednice; razvijati u zborovima radnika i radnih ljudi angažovaniji odnos prema delegaciji i pokretanju inicijativa; obezbeđivati efikasnije i sigurnije međusobno informisanje o radu i aktivnostima koje se preduzimaju; razvijati svest o tome da jedino delegacija, kao telo osnovne samoupravne organizacije i zajednice, može biti nosilac samoupravnih interesa i inicijativa u procesu delegatskog odlučivanja;

potrebno je razvijati inicijativne funkcije delegatske baze i delegacije; otklanjati prepreke ovim inicijativama u procesu delegatskog odlučivanja; ozbiljnije i temeljitije revidirati proceduru rada delegatskih tela, koja u sebi nosi snažna obeležja parlamentarizma i koja je sve više neprimerena delegatskom sistemu;

osposobljenost delegacije da samoupravne interese izrazi i da ih u kolektivnom radu usaglašava, usklađuje i otvara prostor za njihovo povezivanje sa samoupravnim interesima drugih delegacija. Upravo na tom području Savez komunista, njegovi članovi i osnovne organizacije moraju više nego do sada razvijati svoj idejno-politički rad sa delegacijama i delegatima osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica;

razvijanjem metodâ rada u delegaciji i delegatskim telima treba obezbediti kolektivni rad i odgovornost ovih organa, kao i ličnu i kolektivnu odgovornost svakog člana. Ima dosta razloga da se pitanje efikasnog i demokratskog usklađivanja samoupravnih interesa oceni i kao osnovno pitanje u procesu odlučivanja sa stanovišta razvijanja kolektivnog rada i odgovornosti, ali i sa stanovišta ostvarivanja integrativnih funkcija delegatskog sistema. Kolektivna odgovornost i odlučivanje podrazumevaju izgrađene i razvijene međusobne odnose subjekata koji učestvuju u procesu odlučivanja, njihovu bolju povezanost, bolju informisanost, veću inicijativnost i intenzivniju komunikaciju;

konačno, uspostaviti takav metod delovanja Saveza komunista u delegacijama koji ga neće stavljati u položaj da, delujući u delegacijama, stvara norme koje bi bile izraz zajedničkog interesa na bazi usklađenih različitih interesa, već pre svega da izgrađuje stavove koji će, u konfrontaciji i međusobnom uticaju sa drugim samoupravnim interesima, usklađivati parcijalne interese sa opštim i dugoročnim interesima radničke klase i socijalističkog samoupravljanja.

Digitized by Google

Miha Ribarič

Pluralizam samoupravnih i pluralizam političkih interesa

Koncepcija pluralizma samoupravnih interesa, po svojoj suštini, znači da se upravljanje u društvu i državi zasniva na asocijacijama samoupravnog udruženog rada. Političko predstavništvo se, prema takvoj koncepciji, konstituira u svojoj osnovi kao predstavništvo samoupravnih asocijacija rada i stanovanja, a u republici i pokrajini sa klasnom komponentom se neodvojivo prepliće još i nacionalna komponenta. Ostvarivanje koncepcije pluralizma samoupravnih interesa bi značilo da država, na svim nivoima svog organizovanja, istinski, a ne oficijelno, deklarativno, otuđeno predstavlja društvo u njegovoj samoupravnoj organizovanosti. Pluralizam samoupravnih interesa bi u tom smislu značio ostvarivanje interesâ radničke klase u njenoj samoupravnoj organizovanosti, interesâ radnog čoveka koji radi i stvara i njegovih asocijacija. To, naravno, već znači da pluralizam samoupravnih interesa predstavlja ne samo izražavanje i uvažavanje pojedinačnog i posebnog, nego i zajedničkog i opšteg. Sa aspekta opšteg za pluralizam samoupravnih interesa je bitno da se već postojeće opšte priznaje, potvrđuje, a i preoblikuje, dopunjuje i oblikuje na osnovu stvaralačkog, demokratskog učešća mnoštva samoupravnih asocijacija čovekovog rada i života, na osnovu različitosti koje u životu realno postoje, uz organsko priznavanje potreba i interesa opštosti, celine i dugoročnosti, istorijskog in-

Digitized by Google

teresa radničke klase da se oslobađa oslobađanjem rada i čoveka, ostvarenjem nacionalnih sloboda i ravnopravnosti, čovekovim ovladavanjem prirodom i, na toj osnovi, stvaranjem uslova za život u slobodi.

Uvažavanje pluralizma samoupravnih interesa, prema tome, znači stvaranje opštosti i dugoročnosti na samoupravnoj osnovi, na osnovi delatnosti čoveka koji radi i upravlja društvenim poslovima u svojoj radnoj i široj društvenoj zajednici i u društvu u celini. Ostvarivanje tog procesa podrazumeva i ukidanje politike, odnosno njeno prevazilaženje kao radnom čoveku otuđene sfere do koje je došlo u procesu društvene podele rada, nastanka klasa, antagonističke podeljenosti društva po tom osnovu i nastanka države, koja, umesto društva, ali zato u opštem interesu vladajuće klase, upravlja društvenim poslovima umesto samih članova društva.

Smatram da je za odgovor na pitanje kako se i koliko u praksi ostvaruje pluralizam samoupravnih interesa potrebno ustanoviti koliko radnička klasa u svojoj samoupravnoj organizovanosti, to jest u sistemu pluralizma samoupravnih interesa, sama ostvaruje ekonomsku vlast i, na toj osnovi, i političku vlast ili, drukčije rečeno, koliko samoupravno udruženi radnik upravlja svim poslovima i tokovima društvene reprodukcije kako u svojoj organizaciji udruženog rada tako i u svim oblicima udruženog rada i na svim društvenim nivoima. Na području konstituiranja samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, a naročito u pogledu ostvarivanja udruživanja rada i sredstava, odnosno samoupravne koncentracije društvenog kapitala, još smo, po mom mišljenju, na vrlo niskom, početnom stepenu. Ako je to tako, onda znači da se društveno-ekonomske pretpostavke za konstituiranje političkog sistema socijalističkog samoupravljanja na osnovi društveno-svojinskog samoupravnog produkcionog odnosa realiziraju u vrlo maloj meri, verovatno u mnogo manjoj nego što bi bilo objektivno očekivati s obzirom na normirano ustavno uređenje. Ako je na društveno-ekonomskom području karakterističan nizak stepen samoupravne integracije, razmrvljenost i isparcelisanost privrednih subjekata i udruženog rada uopšte, onda je nužno da upravljanje društvenim poslovima i zastupanje realnog društva bude u rukama državne egzekutive. A državna egzekutiva na svim nivoima organizovanosti, doduše, ne može sama stvarno držati vlast u svojim rukama, nego je pri tom nužno povezana sa političkom egzekutivom i poslovodnom strukturom. Tako se, umesto sa pluralizmom samoupravnih interesa, kao načinom konstituiranja zajedničkih i opštih društvenih interesa, susrećemo, na jednoj strani, sa mnoštvom više ili manje parcijalnih interesa koji često izražavaju i grupno-svojinske tendencije a, na drugoj strani, sa pojavama da država preko opisanog kompleksa izvršne vlasti pokušava da obezbedi opštedruštvene interese ili, tačnije, one interese koje u tim okvirima smatra za takve. Samoupravni udruženi rad je pri tom u položaju da, preko delegatskog skupštinskog sistema, više prihvata, potvrđuje,

Digitized by Google

ratifikuje od državnih organa predlaganu politiku i odluke nego da, na osnovu pluralizma samoupravnih interesa, sam, izvorno izražava svoje autentične interese i stvaralački učeštvuje u oblikovanju opštih društvenih interesa kao svojih interesa.

Pored rečenog, vredi konstatirati da su društveno-političke organizacije premalo razvile vlastitu specifičnu ulogu koja im u sistemu pripada, odnosno vlastiti identitet, i da — što naročito važi za Savez komunista — nemaju potrebne kritične distance prema državnim izvršnim organima, da se još uvek previše identificiraju sa svakodnevnim svojim radom, čime doprinose, između ostalog, i tome da izvršna veća skupština društveno-političkih zajednica ponekad budu okrenuta više ka drugim faktorima u sistemu nego ka delegatskim skupštinama.

Sve to ima za posledicu da se još održava praksa da se odluke o značajnim društvenim pitanjima pripremaju u različitim užim telima i da se posle toga samo prenose radi konačnog usvajanja u za to nadležne institucije sistema, što, razume se, utiče i na odgovornost za kvalitet pripremljenih i prihvaćenih odluka, a naročito na spremnost samoupravnog udruženog rada da ih ostvaruje ako je u njihovom koncipiranju i oblikovanju uopšte učestvovao.

Dominantna uloga državne i političke egzekutive u društvu upozorava i na politički monopol kojeg ima izvršni kompleks i time na elemente i praksu jednopartijskog sistema. Puteve za prevazilaženje dominacije političke sfere nad društvom rada, po našem mišljenju, nije moguće naći u preraspoređivanju ekonomske i političke moći unutar političke sfere same, nego u stvaranju uslovâ da se rad stvarno konstituira kao udruženi rad na osnovu svoje samoupravne organizovanosti i da državna i politička organizovanost radničke klase postane sve više instrument na društveno-svojinskoj osnovi integriranog udruženog rada, vlast udruženog rada, a ne vlast nad njim.

Digitized by Google

Bećir Macić

Samoupravno sporazumijevanje i demokratski pluralizam samoupravnih interesa

U promišljanju aktualiteta jugoslovenskoga društva, napose njegove integralne dimenzije, posebnu pažnju zaslužuje višestrano elaboriranje samoupravnog sporazumijevanja, koje samoupravnim produkcionim odnosima daje autentičnu dimenziju. To posebno dobiva značaj kada se ima u vidu intenzivna primjena i ostvarivanje samoupravnog sporazumijevanja u praksi, tekovine, domašaji i rezutati u ovoj oblasti, kao solidna osnova za kvalitativniji iskorak u društvenoj zbilji. Istovremeno, pred jugoslovenskom zajednicom nalaze se odgovorni zadaci u realizovanju jednog od najznačajnijih poslijeratnih projekata — Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, koji zahtijeva odlučniji i osmišljeniji pristup svim fenomenima samoupravne prakse, pa samim tim i samoupravnom sporazumijevanju. Težnja ovog rada je da dovede u vezu samoupravno sporazumijevanje i demokratski pluralizam samoupravnih interesa, o čemu je do sada tek marginalno promišljano. Međutim, nepobitno je da se samoupravno sporazumijevanje mora višedimenzionalno osvjetljavati, jer se samo na taj način može podići na viši i kvalitetniji nivo.

Polazna teza, koja će biti detaljnije elaborirana u ovom radu, jeste da se pokaže puna koincidentnost između samoupravnog sporazumijevanja i demokratskog pluralizma samoupravnih interesa, da jedno pospješuje drugo, da utiče na razvoj, osmišlja-

Digitized by Google

vanje i afirmaciju autentičnosti i osobenosti. Naime, tamo gdje se iskazuje demokratski pluralizam samoupravnih interesa, dakle, ispoljavaju se autentični, samoupravni, socijalistički i demokratski interesi samoupravnih subjekata, stvaraju se pretpostavke za samoupravno sporazumijevanje; takvi interesi mogu se iskazati, sučeliti, uskladiti i — regulisati samoupravnim sporazumijevanjem.

Imajući u vidu polaznu tezu, u strukturi ovoga rada biće neophodno u posebnim dijelovima iskazati suštastvenost samoupravnog sporazumijevanja, demokratskog pluralizma samoupravnih interesa i, polazeći od toga fundusa, dovesti ih u vezu.

Samoupravno sporazumevanje — autentični dogovor samoupravljača

Sa inauguriranjem socijalističkih samoupravnih odnosa postavilo se pitanje dogovaranja samoupravljača, takvog koje će biti autentično i primjereno novim produkcionim odnosima. Očigledno je bilo da subjekti koji su dobili samostalnost u ostvarivanju svojih ciljeva treba da pronađu način kako da se dogovore, sporazumeju i koordiniraju u ostvarivanju zajedničkih ciljeva, eliminišući svugdje tamo gdje je moguće etatističko »sporazumijevanje«. Zahvaljujući tome, na samoupravnoj sceni je u sve ozbiljnijoj formi počelo da egzistira samoupravno sporazumijevanje, kao prevalentan odnos u komuniciranju samoupravnih subjekata. Samoupravljanje je za ovakav vid odnosa predstavljalo pogodan ambijent iz više razloga. Društvena svojina stavila je proizvođače i uopšte privredne kolektive u kvalitativno drugačiji odnos, posmatrano posebno sa stanovišta njihove lociranosti u procesu proširene reprodukcije, raspodjele dohotka, njegovim ovladavanjem na svim društvenim instancama. Time je otvoren prostor da privredni subjekti samostalno i odgovorno, na socijalističkim samoupravnim osnovama, uređuju svoje odnose, bolje rečeno — usklađuju zajedničke interese —, što će se posebno iskazati u samoupravnom sporazumijevanju, koje je dostiglo takvu razinu da ga treba posmatrati kao sastavni dio svakodnevnog bitisanja i angažmana samoupravljačâ.

Da bi se taj aspekt doveo u vezu sa interesnom sferom, neophodno je naznačiti nekoliko bitnih determinanti za afirmaciju osobenosti samoupravnog sporazumijevanja kao suštinske odrednice političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.

Krucijalan upit za samoupravno sporazumijevanje je svakako — ko je subjekt u njegovom kreiranju od začetka ideje do njenog ostvarivanja. Normativno je postavljeno tako da su radni ljudi subjekt samoupravnog sporazumijevanja; ono je, u stvari, njihov adut da jačaju svoj samoupravni položaj, povezujući se u širim društvenim relacijama, usklađujući tako više parcijalnih interesa u zajednički interes, koji je najprimjereniji na dostignutoj

Digitized by Google

razini razvoja proizvodnih snaga. Tako je, naime, normativno postavljeno. Ali treba vidjeti kako je to u stvarnosti, koliki je raskol između normativnog i stvarnog; tu se krije i »rodno mjesto« interesâ, odnosno cjelokupne interesne sfere u samoupravnom sporazumijevanju. Praksa je pokazala, a i neka empirijska istraživanja, da u ovoj oblasti samoupravnog aktiviteta ne rijetko predominaciju imaju rukovodne strukture, stručne službe, razni instituti, zavodi i slično. Naravno, neosporno je da ulogu pomenutih činilaca treba respektovati, osobito imajući u vidu da oni pripremaju stručnu stranu samoupravnog sporazumijevanja, u stvari uslove da radnička klasa djelotvornije ovlada ovom društvenom sferom. Ali, van toga i mimo toga mogu da razvlaste radne ljude, nametnu im interes koji oni, kao posebna interesna grupacija, imaju, što nije daleko od manipulisanja, razvlašćivanja radnih ljudi, zatvaranja, hipertrofiranja parcijalnih interesa, jednom riječju, posredovanja interesne sfere, te potiskivanja radnih ljudi na marginu kao običnih »glasača«. Za takvo stanje neko je jednom prilikom sasvim dobro primijetio da se ponekada »sporazumijevaju rukovodioci, umjesto radnika«. Dokumenti koji su plod »takve procedure« daleko su od radnog čovjeka, njegovih htijenja i interesa, otuđeni su, najkraće, od samoupravne akcije. Dakle, može se konstatovati da samoupravno sporazumijevanje može ponegdje da posluži određenim grupama da posredstvom njegovog institucionalnog mehanizma »plasiraju«, nameću i hipertrofiraju parcijalne, grupne interese, bez njihovog »ulaženja« u demokratsku »igru«, demokratsko sučeljavanje i usklađivanje. Time je, što će se kasnije pokazati, narušen i demokratski pluralizam samoupravnih interesa.

Samoupravni sporazumi, osobito imajući u vidu naprijed izneseno, i pored toga što u svom nazivu imaju atribute: *samoupravni* i *sporazumi*, ne prezentiraju sami po sebi, *a priori*, zajedničke interese, jedinstvo forme i sadržine, dakle, demokratske komponente. Kada se promišlja relevantnost samoupravnog sporazumijevanja, veoma je važno vidjeti dubioznu »interesnu sliku«, kakvi se, naime, interesi zastupaju, da li se forsiraju lokalistički, parcijalni, grupno-svojinski interesi, jednom riječju, interesi koji nisu izraz demokratskog pluralizma samoupravnih interesa. U takvim slučajevima oni mogu, ne rijetko, da služe kao »pokriće« pojedincima, neformalnim grupama, centrima moći, otuđenim strukturama i slično kao sredstvo da ostvare svoje ciljeve.

Samoupravni sporazumi, kao krajnji cilj samoupravnog sporazumijevanja, moraju da budu, u doslovnom smislu, djelo svih samoupravljača, u njihove se odredbe moraju ugraditi htijenja, inicijative i interesi radnih ljudi. Dakle, to ne može biti samo rutinski posao, kako se uobičava reći — stvar pravne tehnike. Bez sumnje, u stručnom dijelu posla pravni i drugi kadar treba da dâ značajan doprinos, da kreira osnovu, da dâ sadržinu pravnim regulama, ali konačni, posljednji autor jesu — svi radni ljudi, koji će vajati klasnu dimenziju tih dokumenata. Prema tome, samoupravno sporazumijevanje je značajno idejno-političko pita-

Digitized by Google

nje, kreativni čin najšire samoupravne osnove, finiširanje demokratskog pluralizma samoupravnih interesa. Zbog svega toga, integriranje aktiviteta subjektivnog socijalističkog činioca u sve faze samoupravnog sporazumijevanja od presudnog je značaja za kvalitetnu razinu ovoga procesa. U tendiranju ka ugradnji u samoupravne sporazume u »igri« su različiti interesi: samoupravni i oni koji su to samo po formi ili koji čak nisu ni to — empiristički, pragmatički i slični. Očigledno je da će se ti interesi u početnoj fazi sučeliti — sigurno je da neće biti lakog odstupanja; najprimjereniji zajednički interes se ne probija lako na svoje mjesto; do njega se lako ne dolazi; on ne zadobiva socijalističku samoupravnu klasnu dimenziju bez dijaloga, sučeljavanja i bez borbe mišljenja.

Subjektivne socijalističke snage, kao integrirajuća i koheziona unutrašnja snaga, adekvatno svojoj društvenoj ulozi u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja, treba da iskažu i integrišu svoj aktivitet i u domenu samoupravnog sporazumijevanja. Naravno, ne u obliku spoljašnjeg, izvansistemskog faktora, arbitrirajuće i komandujuće snage koja unaprijed odbacuje argumente. Niti to, pak, mogu činiti stihijski, povremenim ulaskom u »igru« i bitku, jer će stvoriti i otvoriti prostore za druge snage, pa i za oponentske ideologije. Sažeto rečeno, subjektivne socijalističke snage treba svojom istrajnom, kontinuiranom i sistematskom idejno-političkom akcijom da osiguraju demokratske i stvaralačke uslove da se radni ljudi iskažu kao subjekti u oblasti samoupravnog odlučivanja; jer oni to mogu (i treba) da budu. U tom odgovornom samoupravljačkom aktivitetu niko ih ne može zamijenuti, djelovati u ime njih, mimo njih i u ime njihovog interesa, pa ni subjektivne socijalističke snage. Praksa je pokazala sledeće: ukoliko je cjelokupna samoupravna osnova aktivna u procesu samoupravnog sporazumijevanja, takvi dokumenti su inspirativni za primjenu u društvenoj zbilji, radni ljudi ih shvataju i prihvataju kao svoje, ostvaruju dosljedno i u cjelini. Ukoliko, pak, nije tako, samoupravni sporazumi će ostati samo na svome »ceremonijalnom dijelu« (potpisivanje, kokteli i slično), formalnost koja može više da šteti nego da koristi. Zbog toga treba sa velikom obazrivošću uzeti cifre o ogromnom broju samoupravnih sporazuma u Jugoslaviji (pominje se na desetine hiljada), naime, ta se cifra ne može posmatrati sama za sebe, bez dovođenja u koincidenciju sa praktičnim ostvarivanjem sporazumâ, njihovim uticajem na pozitivno mijenjanje prakse, Uloga subjektivnih socijalističkih snaga se stoga ne može završiti samo usvajanjem samoupravnih sporazuma; to je tek jedna faza cjelokupnog toga samoupravnog procesa; predstoji druga, teža — praktično zaživljavanje ovih dokumenata u praksi, u društvenom konkretumu. Bez toga, ne rijetko, drugi interesi »dignu glavu«, nastoje da iskoriste vakuum koji je nastao neprimjenom sporazuma, ignorišu njegove odredbe, odbacuju ga na marginu i minimiziraju njegov značaj. Mora se shvatiti da, kada se usvoji samoupravni sporazum, tek predstoji pravo iskazivanje u praksi i manjine i većine.

Digitized by Google

Ovdje je, čini se, pogodno mjesto da se nešto više kaže o osposobljavanju radnih ljudi za izradu, »čitanje«, upotrebu i primjenu samoupravnih sporazuma. To je, drugim riječima, osposobljavanje za samoupravljanje, bez čije sistematičnosti i kontinuiteta nema preduslova za prodore u samoupravnoj sferi, pa time ni u samoupravnom sporazumijevanju. Samoupravni sporazumi su dokumenti sa dosta složenim društvenim kategorijama, koje zahtijevaju objašnjavanje i razumijevanje radi primjene u praksi. Sigurno je da i u toj činjenici treba tražiti jedan od razloga što se sporazumi ponekad sporo, djelimično ili nikako ne ostvaruju u praksi. U tom se kontekstu ocrtava značajan zadatak društveno-političkih organizacija, posebno Saveza sindikata, na planu osposobljavanja radnih ljudi za samoupravljanje, kako ono ne bi bilo lavirint teških kategorija.

Kada se govori o samoupravnom sporazumijevanju, mora se istaći njegova dinamička kategorija; prirodno je da one nakon izvjesnog perioda zastarijevaju, »istroše« se i iskažu poslije izvjesne primjene u praksi. Određeni uslovi, promjena situacije, novi interesi utiču da se nakon izvjesnog perioda mora ocijeniti primjerenost samoupravnog sporazumijevanja društvenoj praksi. Povezano s tim, ponekada se ide u drugu krajnost, pa samoupravni sporazumi veoma brzo »zastarijevaju«, traži se olako njihova izmjena. Ponekad, čim se usvoje, pripisuje im se da nisu dobri, da ne odgovaraju stvarnosti, da štite ili favorizuju pojedine interese. Otkuda takve pojave? Čini se da u objašnjavanju ovoga fenomena treba istaći da se ponekad olako, bez poniranja u višeslojnost društvene stvarnosti, na brzinu donose samoupravni sporazumi, te da se, tek nakon njihovog objelodanjivanja, vide evidentne manjkavosti. Istovremeno, ponegdje određenoj grupi ili čak pojedincima koji nastoje da svoj interes forsiraju po svaku cijenu, odgovara dovođenje u pitanje samoupravnih sporazuma, sumnja u njihovu ispravnost, pa su uvijek spremni za izmjenu ovih dokumenata. Takva praksa nije ispravna. Samoupravni sporazumi treba da se višestruko iskažu u praksi, jer ona je najadekvatniji kriterij za njihovo vrednovanje. Kada se pokaže očevidniji raskol između normativnog i stvarnog, pristupa se studioznijoj izmjeni tih dokumenata. Dakle, onda kada su za to sazreli uslovi, a ne po nečijoj želji i htijenju, kad neko to hoće, nastojeći da tako štiti svoje uske interese i potrebe.

Da bi bilo na razini samoupravne prakse, samoupravno sporazumijevanje mora da obuhvata i konkretne i dugoročne interese, to jest da, polazeći od svakodnevnih zadataka, otvara perspektivu radnim ljudima. Dakle, u tom samoupravnom segmentu je potrebno napraviti spoj konkretnog i dugoročnog, izrazivši to u jednoj cjelini. U protivnom, doći će do negativnih reperkusija, koje se mogu iskazati u dva vida. S jedne strane, prakticizam, ostajanje na suvoj praksi, a, s druge strane — prezentiranje dalekih ciljeva, koji se tek mogu nazrijeti na horizontu. Obje tendencije destimulativno djeluju na radne ljude, ne podstiču ih na

Digitized by Google

angažman, jer ne mogu da nađu svoj interes, da »vide« sebe u samoupravnom sporazumijevanju.

Dugoročni program ekonomske stabilizacije, iako u svom nazivu ima izraz »dugoročni«, uspio je da pomiri i kratkoročnu i dugoročnu dimenziju jugoslovenskoga društva i kao takav postane lajtmotiv za najširi krug samoupravljača. U isto vrijeme u tom dokumentu je samoupravno sporazumijevanje našlo šansu za dogovor samoupravnih subjekata u najraznovrsnijim oblastima društvenog života.

U ovom dijelu rada smo naznačili nekoliko odrednica samoupravnog sporazumijevanja, pokazujući da je to bitno obilježje političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.

Demokratski pluralizam samoupravnih interesa — podsticaj za samoupravno sporazumijevanje

Kada se, makar i marginalno, naznače bitni elementi samoupravnog sporazumijevanja, neophodno je u istom obimu izložiti i značajke demokratskog pluralizma samoupravnih interesa, kako bi se stvorili uslovi za sagledavanje njihovog uzajamnog odnosa.

Samoupravnim socijalističkim odnosima, koje jugoslovensko društvo autentično i osebujno izgrađuje više od tri decenije, svojstveno je ispoljavanje mnoštva interesa, koji ulaze u »demokratsku igru«, demokratski se sučeljavaju i usklađuju. Zbog toga se takav sistem i označava kao demokratski pluralizam samoupravnih interesa, to jest autentičnih samoupravnih interesa, samoupravnih subjekata. Da bi se ti interesi ispoljili, potreban je određeni organizaciono-institucionalni mehanizam, koji čini — što će se kasnije pokazati — i samoupravno sporazumijevanje.

U sadašnjoj etapi razvoja našeg političkog sistema neminovno se nameće određenje samoupravnog socijalističkog interesa koji je primjeren strukturi tog sistema. Da bi se taj aspekt kreativno eksplicirao, ovlaš će se dotaći i određenje interesa uopšte. Pojam interes (od latinske riječi *interesum, interesse* — biti u nečem), najprostije rečeno, označava ono na što je usmjerena čovjekova pažnja, to jest njegov odnos prema nekoj osobi, ideji uopšte, stvari. »To je određena vrijednost, važnost, značaj i korist što je čovjek želi zaštititi ili postići.« Upravo zbog toga, »biti zainteresovan znači biti spreman da se stupi u aktivan odnos prema nekome ili nečemu, bilo zbog toga da bi se zadovoljila lična potreba ili želja (lični interes) ili određena društvena potreba (društveni interes). I u jednom i u drugom slučaju interes se zadovoljava u aktivnom odnosu prema nekome ili nečemu«[1].

Prednje nam omogućuje naznaku zaključka da je interes krucijalni pokretač čovjekove aktivnosti, njegov korelat u odnosu prema ljudima. Zbog toga ponašanje ljudi u društvu, njihove me-

[1] *Politička enciklopedija*, »Savremena administracija«, Beograd, 1976, str. 349.

Digitized by Google

đusobne odnose i djelatnost, više naučnih teorija objašnjava isključivo preko interesa. U tom pogledu je posebno značajna utilitaristička teorija, koja poistovjećuje čovjekove radnje i interesne težnje, koja ukazuje na interes kao na presudan faktor društvene strukture.

Za postavljeni zadatak u ovome radu osobito je značajno izvijansirati odnos između opštih (društvenih) i ličnih interesa. Čemu, naime, dati prednost: društvenom ili individualnom interesu; kako se može dogoditi da jedan drugog eliminišu, potru u sučeljavanju, u »igri« interesa? Neke teorije u pristupu ovoj problematici brane stav da lični interes ima prednost nad društvenim. Između ostalog, takvo shvatanje zastupa individualizam, liberalizam, utilitarizam, pa i anarhizam. S druge strane, pojedina učenja ističu stav o punoj dominaciji društvenog interesa; individualni interes se tu potpuno gubi. Takva shvatanja zastupa sociologizam, solidarizam, razne varijante etatizma itd.

Socijalistički odnosi nastoje da prevaziđu naznačenu antinomiju između društvenog i ličnog interesa, sa težnjom da se njihovo usklađivanje izvrši na demokratski način. U stvari, u praktičnom angažmanu ta dva pola interesne sfere stalno se prožimaju — od relativne usklađenosti do uzajamnog podređivanja. Bitno je, figurativno rečeno, da čovjek u društvenom interesu vidi otjelotvorenje i svoga ličnog interesa ili stvaranje pretpostavki za njegovo ozbiljenje u društvenom realitetu i obrnuto. Jer, sasvim je dobro zapaženo da »nikada nema nekog općeg interesa koji istovremeno ne bi bio nečiji poseban interes, ali nema ni posebnog interesa koji nema neku društvenu relevanciju«[2].

U kontekstu promišljanja interesne sfere treba istaći da jugoslovensko društvo ne predstavlja »harmoničnu socijalnu simbiozu ni idiličan poredak, samozadovoljen svojim »krajnjim savršenstvom«[3]. U tom društvenom ambijentu se pojavljuju i prevazilaze protivurječnosti između »kolektivnih i individualnih interesa, države i državnog upravljanja, komune i viših zajednica, prinude i slobode, opšte politike i ličnog samozadovoljenja«[4]. Političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja odgovara demokratsko usklađivanje interesâ, čime se i izražene protivurječnosti prevladavaju na demokratski način, a ne ukidaju prisilno i prividno.

U kontekstu ekspliciranja opštih postavki o interesu i kompleksu pitanja vezanih za ovu problematiku, kao i za samoupravno sporazumijevanje, pažnju zavrijeđuje nekoliko naznaka o interesnim grupama i takozvanim grupama za pritisak. Naime, ta kategorija se određuje kao »najraznovrsnije uže društvene grupe u globalnom društvu čija je osnova konstituisanje posebnog ma-

[2] Jovan Mirić, *Interesne grupe i politička moć*, Narodno sveučilište grada Zagreba, Zagreb, 1973, str. 35.

[3] *Program Saveza komunista Jugoslavije*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1974, str. 35.

[4] Isto, str. 35.

Digitized by Google

terijalnog ili moralnog interesa njihovih članova u odnosu na druge takve grupe i širu društvenu zajednicu«[5]. Kada se one posebno organizuju u cilju vršenja određenih pritisaka na javno mnjenje, na zakonodavne i izvršne organe, imaju karakter grupe za pritisak. I u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja mogu se pojaviti određene grupe za pritisak koje teže da ostvare svoj interes van samoupravne platforme, ali isto tako da ga plasiraju i kroz formalne samoupravne organe. Prethodno je već na izvjestan način rečeno da one ponegdje koriste i samoupravno sporazumijevanje kako bi kroz njegov institucionalni mehanizam forsirale svoje interese. To su, u našim uslovima, pretežno neformalne grupe, koje se konstituišu da bi van formalne samoupravne procedure ostvarile svoj cilj, ali ne rijetko i kroz samoupravne organe. Time se djelomično mogu tumačiti paradoksi da samoupravni organi donose nesamoupravne odluke.

Samoupravni socijalistički interes je u pravom smislu riječi to ukoliko sadrži atribute »samoupravni« i »socijalistički«. To, naime, znači da je on na samoupravan način izražen u društvenoj strukturi. Drugim riječima, nije nametnut, isforsiran i vještački stvoren. Time je uistinu demokratski. Interes svojstven našem političkom sistemu treba da bude, u pravom smislu riječi, konkretan. To, naime, znači da bude plod aktivnosti samoupravne društvene baze, jer je konkretan čovjek, sa svojom društvenom praksom, nosilac cjelokupnog kompleksa parcijalnih i društvenih interesa. Nadalje, samoupravni socijalistički interes, ukoliko zaista ima te atribute, nije u svom formiranju apsolutno samostalan. Pri tom je neophodno respektirati nivo dostignutog društvenog razvoja i uopšte determinante strukture političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Tako, na primer, svako ima interes da završi viši stepen neke škole, ali mnogi to još uvijek ne uspijevaju zbog nedovoljne materijalne osnove školstva. To treba, naravno, uvijek imati u vidu kada se formira interes u ovoj oblasti.

Interes koji je u centru ovih izlaganja jeste socijalističko-samoupravni ukoliko ima jasno izraženu klasnu dimenziju, to jest ukoliko je u njegovoj strukturi prepoznatljiva radnička osnova. Posebno je interesantan odnos između socijalističkog samoupravnog interesa i radničkog interesa. Socijalistički samoupravni interes je širi pojam od radničko-klasnog interesa, on supsumira ovaj posljednji. Jer, u socijalističkom samoupravnom interesu, odnosno, da tako kažemo, u njegovoj strukturi, ima i drugih interesa, koji su takođe orijentisani ka izgradnji socijalističkih samoupravnih odnosa, kao što je, na primjer, interes seljaka i slični interesi.

Socijalistički samoupravni interes pri svome ispoljavanju sadrži elemente bitnih tekovina i obilježja našeg političkog sistema: bratstvo i jedinstvo, zajedništvo, nacionalnu ravnopravnost, ne-

[5] *Politička enciklopedija*, cit. izd., str. 350—351.

Digitized by Google

svrstanost, federalizam, delegatstvo, opštenarodnu odbranu, društvenu samozaštitu itd.

Navedena izlaganja su pokazala pravce obrazovanja socijalističkog samoupravnog interesa, pri čemu je osnovna karika — delegatski sistem. S druge strane, osmišljeno je stanovište da se u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja stvara dijalektičko jedinstvo opšteg i ličnog interesa. Samoupravljanje sa svim svojim značajkama stvara uslove za to.

Nakon ovih opštih razmatranja stvorena je osnova da se ukratko prikažu i osnovna obilježja demokratskog pluralizma samoupravnih interesa.

Demokratski pluralizam samoupravnih interesa je bitno obilježje političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Ukoliko se u tom sistemu ispolji taj segment interesne sfere, stvaraju se uslovi za afirmaciju suštinskih kvaliteta političkog sistema, pa samim tim i za iskazivanje samoupravnog sporazumijevanja. Kao takav, demokratski pluralizam samoupravnih interesa je afirmacija mnoštva specifičnih i konkretnih interesa radnih ljudi i građana. On je time antiteza svođenju autentičnih i konkretnih interesa na apstraktni interes, što je osobenost političkog pluralizma. U takvim uslovima čovjek i njegov interes su »zarobljeni«; taj interes u društvenim uslovima postoji kao interes bez osnove.

Isto tako, može se ustvrditi da je demokratski pluralizam samoupravnih interesa svojevrsna negacija monopolâ bilo koje društvene oblasti. Jer, u samoupravnim uslovima on je pretpostavka demokratskog sučeljavanja, konfrontacije i usklađivanja interesâ bez monopola. Kada toga ne bi bilo, postojala bi opasnost od svojevrsne apstrakcije interesa. Kardelj će to izraziti sljedećim stavom: »Cilj demokratskog sistema socijalističkog samoupravljanja nije apstraktni politički građanin političkog sistema građanskog društva i njegovog parlamenta, nego čovek koji živi, radi i stvara u određenim društvenim uslovima i čiji interes izvire iz takvog njegovog određenja«[6].

Demokratski pluralizam samoupravnih interesa, nadalje, znači afirmaciju »spoja radničke klase i radnih ljudi sa sferom odlučivanja«. Time je samoupravna baza stalno aktivna, odnosno ispoljavaju se samoupravni interesi iz konkretnog života i komuniciraju prema instancama odlučivanja na svim nivoima.

Politizirani interes sasvim sigurno gubi na svojoj autentičnosti i konkretnosti, postaje apstraktan, istrgnut iz društvenog konkretuma, otuđen od stvarnosti. Jer, kako to ističe Kardelj — »politički pluralizam građanskog parlamentarizma uspostavlja sistem opšteg političkog predstavništva, u kojem je čovjek predstavljen kao politizirana ličnost, kao apstraktni politički građanin«. U takvim uslovima čovjeku ne preostaje ništa drugo nego da svoj autentični interes prenese na posrednike koji će, umjesto njega, odlučivati, pri čemu će on imati ograničen ili nikakav uti-

[6] Vidi: E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1977.

Digitized by Google

caj na te tokove. Najčešće se događa da se ti »opunomoćenici« otuđuju od svoje društvene osnove, izdižući se iznad nje same, djelujući mimo nje i njenih interesa.

Za demokratski pluralizam samoupravnih interesa može se reći da je podsticajna snaga političkog sistema i društva u cjelini. Zbog čega? Najkraće, zbog toga što je radni čovjek ujedno i građanin, sa kompleksom svojih konkretnih interesa prisutan u društvenoj strukturi, a time je zainteresovan za neprekidan razvoj društvenih odnosa. Kroz institucionalni mehanizam — samoupravne interesne zajednice stalno se usklađuju raznovrsni interesi, koji su se na demokratski i samoupravan način iskazali u društvenoj osnovi. Radni čovjek, u takvoj konstelaciji, zajednički interes osjeća kao »svoj«, nalazi sebe u njegovoj sadržini, zato što mu nije nametnut spolja, od strane otuđenih političkih sila, koje nije u stanju da kontroliše. Upravo su zato radni ljudi zainteresovani za stalan progres, koji je u isto vrijeme i njihov progres, jer, ako doživljava prosperitet društvo u kojem žive, tu leži mogućnost i za njihov prosperitet.

Pluralizam samoupravnih interesa, iako stalno ima u vidu i konkretne interese, nije pluralizam samo empirijskih interesa. Kardelj je ovu distinkciju takođe elaborirao u pomenutom djelu. On polazi od toga, ali se i izdiže iznad toga. Naime, u procesu samoupravnog i demokratskog usklađivanja interesa vrši se njihovo osmišljavanje i humanizacija. U tom sklopu »parcijalni interesi treba da dožive takvu svoju idejnu, naučnu i političku sintezu koja može da otvara progresivne perspektive i vizije socijalističkog napretka«.

U demokratskom pluralizmu samoupravnih interesa manjina i većina se postavljaju na drugačiji način. Društvo se, naime, ne dijeli na neku opštu političku većinu i manjinu, partiju na vlasti i onu u opoziciji. Politički sistem socijalističkog samoupravljanja poznaje manjinu i većinu koje se zasnivaju na demokratskom pluralizmu samoupravnih interesa. Riječ je o takvim kategorijama koje se mijenjaju u ovisnosti od toga koje je pitanje u demokratskoj komunikaciji. Jer, »idejne i političke snage socijalističkog samoupravnog društva ne organizuju se na osnovi opštih političkih podjela, nego na osnovi opštih društvenih potreba samoupravnih interesa koje se nameću u svakodnevnom demokratskom odlučivanju samoupravnih subjekata i njihovih delegacija u skupštinskom sistemu. Dakle, riječ je o manjini i većini koja se formira oko konkretnih pitanja samoupravnog odlučivanja, a ne oko različitih političkih platformi. Zato i postoji relativitet tih kategorija, upravo onako kako je bogat i samoupravni život«.

Demokratski pluralizam samoupravnih interesa je negacija stranačkog političkog pluralizma. Naime, takav pluralizam ne svodi sve interese na jednu ili dvije partije, suprotstavljajući raznovrsnost interesne sfere.

Društveno-političke organizacije, koje imaju značajno mjesto u samoupravnom sporazumijevanju, dio su demokratskog plurali-

Digitized by Google

zma samoupravnih interesa. Time se u bitnome naglašava njihova razlika od političkih partija i organizacija u drugim političkim sistemima.

Na kraju ovoga dijela rada treba istaći da autentična afirmacija demokratskog pluralizma samoupravnih interesa znači prevazilaženje posredništva u političkom sistemu. Samim tim što se autentični samoupravni interesi izražavaju nije potrebno da neko posreduje u tom procesu. To, nadalje, znači otvaranje novih prostora za slobodu čovjeka i njegovu ličnost.

Mislimo da smo elaboriranjem nekoliko suštinskih odrednica demokratskog pluralizma samoupravnih interesa stekli osnovu da ga stavimo u vezu sa samoupravnim sporazumijevanjem.

Rezime konstatacije o uzajamnoj vezi demokratskog pluralizma i samoupravnog sporazumijevanja

Demokratski pluralizam samoupravnih interesa može se označiti kao pretpostavka za samoupravno sporazumijevanje. Drugim riječima, ukoliko se demokratski pluralizam samoupravnih interesa autentično afirmiše i iskazuje u strukturi političkog sistema, stvoreni su uslovi da se na samoupravan način — samoupravnim sporazumijevanjem regulišu odnosi među samoupravnim subjektima u društvu. Pokušajmo objasniti ovako postavljenu tezu. Kroz demokratski pluralizam samoupravnih interesa, što je već detaljno pokazano, iz svih dijelova društvene osnove, iz »zajednica interesa«, ispoljavaju se na demokratski način raznovrsni, konkretni, samoupravni i socijalistički interesi, koji se sučeljavaju, u dijalogu se dolazi do zajedničkog interesa, koji je najprimjereniji datoj razini razvoja određene oblasti. Kada je završena ta, svojevrsna interesna komunikacija, samoupravno sporazumijevanje se pojavljuje, pregnantno rečeno, kao krajnji cilj toga procesa, kao normativno ozbiljenje demokratskog pluralizma samoupravnih interesa. Mnogi subjekti, koji su bili u »igri« demokratskog pluralizma samoupravnih interesa, samoupravno su se sporazumjeli o određenom pitanju, koje na taj način čini njihov zajednički interes. Osobito je važno da demokratska dimenzija bude zastupljena u cjelokupnom interesnom kompleksu. Jer, samoupravno sporazumijevanje treba da ima u svome opusu interese koji su u društvenom realitetu izraženi na demokratski način; takvi interesi su »ravnopravni« u procesu sporazumijevanja, nisu nametnuti, isforsirani, pa se mogu demokratski uskladiti.

Za ovu priliku posebnu pažnju zaslužuje razjašnjenje termina ravnopravni interesi, koji je u gornjem kontekstu upotrebljen. Možda termin nije potpuno adekvatan, ali u nedostatku boljega htjelo se njime reći da u fazi usklađivanja interesa svaki demokratski, samoupravni i socijalistički interes ima jednaku šansu, ne može biti apriorizma, favorizovanja unaprijed i slično. Ako bi toga bilo, te ako bi takvi interesi ušli u samoupravne sporazume, oni ne bi

Digitized by Google

predstavljali poticaj za svestrani angažman najšire samoupravne osnove. Naime, samoupravni sporazumi ne potiru interese nekakvim prijekim i najkraćim putem, čim se oni pojave; do tih zajedničkih interesa se dolazi dijalogom, raspravom, borbom mišljenja, argumentima, strpljivo, tolerantno i demokratski. U takvoj konstelaciji odnosâ niko neće gubiti, svi će dobivati, shvatiće da su se sporazumjeli o prioritetnim pitanjima društvenog razvoja koja su u interesu svih.

Samoupravno sporazumijevanje predstavlja, u isto vreme, dalju humanizaciju interesâ koji se iskazuju kroz demokratski pluralizam samoupravnih interesa. Prilikom izlaganja bitnih osobenosti demokratskog pluralizma samoupravnih interesa pokazano je da se u sklopu usklađivanja interesâ empirijski interesi ne uzimaju kao takvi, sami po sebi, oni u komunikaciji sa drugim interesima doživljavaju dalje osmišljavanje, obogaćivanje, poprimaju nove dimenzije, posmatrano sa šireg društvenog stanovišta. Samoupravno sporazumijevanje u još većoj mjeri omogućuje afirmaciju ove faze demokratskog pluralizma samoupravnih interesa, idući više i dalje od toga; takve interese ono dalje usklađuje, obogaćuje, otvara im šire društvene perspektive, što je svojevrsna sinteza demokratskog pluralizma samoupravnih interesa.

U tom kontekstu, samoupravno sporazumijevanje se može posmatrati kao svojevrstan usmjerivač interesne sfere, izražene kroz demokratski pluralizam samoupravnih interesa. Naime, kroz proces samoupravnog sporazumijevanja demokratski i samoupravno izraženi interesi usmjeravaju se na suštinska, prioritetna pitanja, koja treba rješavati na određenom stupnju razvoja. Neophodno je, u stvari, bogatstvo interesâ koji izviru iz samoupravne osnove locirati na društvene kote, koje traže najhitniju akciju najšireg kruga samoupravljača.

Samoupravno sporazumijevanje sa svojim institucionalnim mehanizmom omogućuje da se prioritetni pravci razvoja normativno odrede, što omogućuje sistematsku i intenzivnu aktivnost. Imajući to u vidu, može se isto tako reći da samoupravno sporazumijevanje omogućuje da se prevladava spontanizam u interesnoj sferi. I pored toga što kroz demokratski pluralizam samoupravnih interesa iskazuju i »izlaze« na površinu, raznovrsni interesi samoupravnih subjekata, ukoliko se ne bi kanalisali prema određenim ciljevima, ostali bi, ipak, na izvjestan način na nivou spontanizma i rasplinjenosti. Samoupravno sporazumijevanje omogućuje da se ta faza prevaziđe i da taj interesni kompleks zadobije dimenziju sistematičnosti i usmjerenosti.

Samoupravno sporazumijevanje isključuje posrednike u sferi demokratskog pluralizma samoupravnih interesa. I onda kada se demokratski pluralizam samoupravnih interesa iskaže u svoj svojoj specifičnosti postoji mogućnost da se pojave posrednici u njegovoj daljoj transformaciji. To može da bude u liku neformalnih grupa, pojedinaca, tehnokratskih vrhuški i slično, koji mogu da manipulišu interesima samoupravnih subjekata, da arbitriraju, favorizuju pojedine interese itd. Takvih pojava je bilo u praksi

Digitized by Google

i one su imale višestruko negativne posljedice po aktivnost radnih ljudi, prouzrokovale poslovne promašaje i slično. Međutim, naša je teza da je samoupravno sporazumijevanje brana takvim negativnim pojavama i onemogućuje ih još u začetku. Na koji način? U stvari, ako se nakon ispoljenog demokratskog pluralizma samoupravnih interesa iz društvene osnove dođe do zajedničkog interesa kroz samoupravno sporazumijevanje, onda nema bojazni od djelovanja navedenih grupa. To posebno ako samoupravno sporazumijevanje iskazuje samoupravne socijalističke kvalitete koji ga čine bitnom determinantom političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Samoupravno sporazumijevanje je, u stvari, najbolji »posrednik« koji će demokratskom pluralizmu samoupravnih interesa dati akcionu dimenziju.

Kada se iz demokratskog pluralizma samoupravnih interesa, putem samoupravnog sporazumijevanja, dođe do zajedničkog interesa, za kojega akteri pluralizma smatraju da je najadekvatniji, optimalan i najinspirativniji za samoupravnu akciju, onda aktivnost treba usmjeriti na njegovo dosljedno ostvarivanje, jedinstvo akcije treba da dođe do potpunog izražaja. Uslovno rečeno, demokratski pluralizam samoupravnih interesa je, nakon toga, usmjeren na ostvarivanje jednog interesa, što je demokratski i dobrovoljno odlučeno putem samoupravnog sporazumijevanja. Taj trenutak se, ne rijetko, ne respektuje, što ima višestruko negativne posljedice po samoupravni aktivitet. Ponekad, poslije konsenzusa za samoupravni sporazum, svako ponovo traži »svoj« interes, ne vidi se zajedništvo za koje su se akteri opredijelili samoupravnim sporazumijevanjem. Takvo ponašanje onemogućuje da se samoupravno sporazumijevanje iskaže u funkciji zajedništva, demokratske komunikacije i uspješnije realizacije određenih ciljeva, što je njegova suštinska funkcija.

Na nekoliko mjesta u prethodnom dijelu rada govoreno je o određenim monopolima u samoupravnim odnosima, koji mogu da se pojave u vidu neformalnih grupa, tehnokratije, birokratije i drugih oponentskih ideologija, a zajednički im je cilj: potisnuti radne ljude iz samoupravne akcije, manipulisati njima i njihovim interesima i slično. Samoupravno sporazumijevanje, koje je označeno kao stvaralački čin normativnog određenja demokratskog pluralizma samoupravnih interesa, onemogućuje raznoraznim monopolima da ostvare svoje namjere, te je svojevrsna demonopolizacija u interesnoj sferi.

Samoupravno sporazumijevanje mora imati u vidu konkretne, reklo bi se, svakodnevne empirijske interese, da od njih polazi, prevladava ih u procesu usklađivanja toliko da samoupravljači vide perspektivu, novi korak i odskok u daljem razvoju proizvodnih odnosa, koji je savladiv i ostvariv. Prema tome, samoupravno sporazumijevanje mora da respektuje i da ima u vidu empirijske i konkretne interese, ali da ih prevazilazi, osmišljavajući ih za jednu višu razinu razvoja. Pri svemu tome, ostvaruje se stalna veza sa demokratskim pluralizmom samoupravnih interesa, koji potiče ispoljavanje svakodnevnih, konkretnih interesa najšire sa-

Digitized by Google

moupravljačke osnove, a samoupravno sporazumijevanje im pristupa kao fundusu za ostvarivanje svojih funkcija. Kao što se vidi, samoupravno sporazumijevanje nema u vidu neke daleke ciljeve, čiju mogućnost ostvarivanja radni ljudi ne vide, ono izvire iz konkretne prakse, ali je i više od toga; prevazilazi tu praksu ostvarujući nove i kvalitetnije prostore u društvenom realitetu.

Isto onako kako se ustvrdilo da demokratski pluralizam samoupravnih interesa doprinosi razvoju samoupravnog sporazumijevanja ta se teza može iskazati i obrnutim redom. Naime, samoupravno sporazumijevanje potiče ispoljavanje demokratskog pluralizma samoupravnih interesa. Ako se, naime, samoupravno sporazumijevanje dosljedno afirmiše u praksi, ono će društveni razvoj podizati na viši nivo, a samim tim stvaraće se uslovi za ispoljavanje novih interesa, koji će se opet regulisati samoupravnim sporazumijevanjem.

Kao što se vidi, veoma je složen zadatak, posebno imajući u vidu ograničen prostor, pokazati vezu između samoupravnog sporazumijevanja i društvenog dogovaranja. U ovom prilogu je na nekoliko suštinskih elemenata pokazana korelacija između ta dva entiteta političkog sistema socijalističke prakse.

Digitized by Google

Mile Jovanović

O nekim pitanjima istorijskog interesa radničke klase

Samoupravni pluralizam interesa, kao oblik političkog pluralizma koji istorijski destruira stranački politički pluralizam, pretpostavlja slobodnu (neposrednu) artikulaciju različitih interesa. Otvarajući procese nove demokratizacije društva, samoupravljanje ima funkciju (između ostalog) da razbije tehnokratski i ini monopol odlučivanja te da omogući konstituiranje i realizaciju radničko-klasnog interesa. Kao politički pokret, samoupravljanje ima istorijsku šansu da izvrši temeljitu inventuru dosadašnjih načina i oblika artikulacije i agregacije interesâ i uspostavi nove, ljudskoj prirodi primerenije relacije interesâ. Stoga samoupravni pluralizam interesa, kao politički sistem, nije samo negacija stranačkog političkog pluralizma, već je usmeren i protiv isključivosti centraliziranog odlučivanja. To podrazumeva novi, demokratski princip u sferi artikulacije i agregacije interesa, koji iz temelja ruši klasične oblike političkog posredovanja (preko političkih partija, sindikata, interesnih grupa itd.). Međutim, iluzorno je očekivati da će legalizacija istorijskog interesa radničke klase, *ipso facto*, dovesti do razvoja demokratizacije društva. Između procesa reaktualizacije radničko-klasnog interesa i demokratizacije društva ne stoji znak jednakosti. Odnosno legalizacija klasnog interesa ne znači automatski i demokratizaciju društva.

Digitized by Google

Zadaća je ovog rada da se pozabavi nekim teorijskim pitanjima vezanim za (ne)mogućnost artikulacije i realizacije istorijskog interesa radničke klase u uslovima pluralizma samoupravnih interesa, s osvrtom na ulogu (svesnih) subjektivnih snaga, bez pretenzija da se na njih daju konačni odgovori.

I

Čiji je interes, u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja, preferiran? Da li je to interes radničke klase, države, partije? Znano je već da svaki interes partije, države nije i interes radničke klase, kao što ni svaki interes artikuliran u krilu radničke klase ne mora da se poklapa sa istorijskim interesom čitave klase. Da li dosadašnji razvoj samoupravnog pluralizma interesâ pruža pouzdane dokaze da su zaista »ideje vladajuće klase postale vladajuće ideje u društvu« ili je to, pak, puki proizvod eshatologijske fantazije?

Radničko-klasni interes proizlazi iz socijalnog položaja radničke klase i istorijske uloge koju ova (klasa rada) ima u samooslobođenju i celokupnoj društvenoj dezalijenaciji u Marksovom smislu. Kakve su mogućnosti da radnička klasa realizira svoj istorijski interes u uslovima pluralizma samoupravnih interesa? (Podsetimo se: koncept samoupravno-demokratskog političkog sistema moguće je ostvariti samo pod uslovom ako se obezbedi dominacija istorijskog interesa radničke klase.) Prvi put, u svim dosadašnjim klasnim društvima, stvarni emancipacijski karakter klasnog interesa određen je istorijskim položajem klase u društvenoj reprodukciji: oslobođenje radničke klase iz »carstva nužnosti« akt je istovremenog oslobođenja čitavog društva. Za razliku od svih do sada poznatih klasnih interesa, koji su se društvu nametali kao opštedruštveni i opšteobavezujući (a u suštini obespravljivali i potiskivali interese drugih klasa i slojeva), (istorijski) interes radničke klase jeste istorijski upravo po tome što on nije usko klasno određen (funkcija samooslobođenja klase), već je, u isto vreme, u funkciji opštedruštvenog oslobođenja.

Ovde se, nužno, postavlja i sledeće pitanje: da li pluralizam samoupravnih interesa, u demokratski povoljnijem socijalnom miljeu, »razvodnjava« (čitaj: razbija) istorijski interes radničke klase na niz parcijalnih interesa ili, pak, dovodi do učvršćenja tog interesa i njegove realizacije? Stojimo na stanovištu da je korelacija između pluralizma samoupravnih interesa i mogućnosti realizacije interesâ radničke klase upravno proporcionalna razvoju samoupravnih odnosa (u najširem smislu reči). Razvijeniji samoupravni odnosi naglašavaju izrazitiju dominaciju radničko-klasnog interesa i obrnuto. Nerazvijeni samoupravni društveni odnosi stvaraju interesni međuprostor, koji se koristi za zadovoljavanje nekih drugih interesa koji ne zaslužuju atribut samoupravni.

Digitized by Google

Samoupravni socijalizam (kroz proces socijalizacije politike, kroz dezalijenaciju rada i drugo) označava proces temeljne destrukcije države i istorijski uspon radničke klase na društveno-političku scenu u punom smislu te reči.

Simbioza državne i partijske vlasti, u periodu revolucionarnog etatizma, a i dugo posle toga, stavlja celokupni normativni sistem u funkciju posebnog interesa tih dvaju slojeva (državnog i partijskog). Poseban interes partije, pak, sabire sve druge posebne interese u jednodimenzionalni partijski interes, i proces odvajanja partije od radničke klase preti konfliktom između njih. Upravljačko-rukovodeća struktura, zahvaljujući dominantnoj poziciji u društvu, reprodukuje svoj posebni interes i uvek ga iznova predstavlja kao opštedruštveni interes.

Opasnost od artikuliranja i politizacije posebnih interesa i njihovo stupanje na mesto opšteg interesa, u vidu totaliteta koji pokušava da izmiri opšte i pojedinačno, aktuelizira ulogu (svesnih) subjektivnih snaga u uslovima pluralizma samoupravnih interesa. Partija, kao deo političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, ima izuzetno delikatnu i odgovornu ulogu i kao istorijska sila negacije monopolističkog interesa koji se hoće postaviti na mesto totaliteta.

Zato je pitanje granice gde počinje poseban interes partije i države i njegovo odvajanje od interesa radničke klase teško odredivo i puno neizvesnosti. Politička hegemonija partije i njenog posebnog interesa jedan je od najznačajnijih (ako ne i najznačajniji) indikator političke dominacije radničkom klasom. Ukoliko interes partije, nasuprot istorijskom interesu radničke klase, petrificira, partija zadobiva izrazito reakcionarnu ulogu. Interes partije, odvojen od radničke klase, dolazi u konflikt sa svojom prirodnom (revolucionarnom) bazom.

II

Da bi individuumi u samoupravnom socijalističkom društvu mogli ostvarivati svoje vlastite interese, oni se moraju međusobno povezivati, udruživati rad i sredstva. U protivnom, njihovi temeljni interesi postaju puka fikcija, a uspostavljeno društveno stanje podseća na interesni rat svih protiv sviju. Kako se integriranje interesâ, s obzirom na privatno-egoistički karakter svesti i ponašanja, još ne može dobrovoljno realizirati, potrebna je politika (i kao društvena delatnost kojom se vrši autoritativna raspodela društvenih vrednosti i kao politička organizacija koja će, poput društvenog pufera, ublažavati interesne konflikte).

Proces oslobađanja rada, temeljni interes radničke klase, neposredno je povezan s mogućnošću slobodnog, demokratskog artikuliranja i sučeljavanja interesâ koji se formiraju na području rada, kao i njihovom demokratskom realizacijom. Ekonomsko oslobađanje radničke klase osnovni je pravac kojem je uprav-

Digitized by Google

ljena sva dosadašnja aktivnost i energija proletarijata. Neposredna pretpostavka oslobađanja rada, u izvesnom smislu, jeste udruživanje rada i sredstava, u kojem udruživanju samoupravni subjekti demokratskim kanalima izražavaju (i politiziraju) svoje materijalne interese (interese rada). Samoupravna depolitizacija interesa (to jest komunikacija koja vodi samoupravnoj integraciji interesa) istovremeno čini suvišnim svaki oblik arbitriranja (bilo u vidu politike, odnosno države, ili u vidu partije). Zbog toga se suština samoupravne integracije interesâ u samoupravnom socijalizmu mora zasnivati na dominaciji istorijskog interesa radničke klase.

Proces samoupravnog pluralizma interesâ ne označava spontanu, anarhičnu artikulaciju konkretnih i neposredno izraženih individualnih, grupnih i opštih interesa. Naprotiv, on podrazumeva svesno usmeravani proces u kome se moraju uvažavati određena pravila igre. Dok ne odbaci svoj politički plašt, i samoupravno-demokratski socijalizam mora da isključuje iz političke igre svaki antisamoupravni i antisocijalistički interes. Svaka »interesna neutralnost« koja dopušta jednako uvažavanje svih interesa u društvu ugrožava egzistenciju političkog sistema socijalističkog samoupravljanja i zbog toga je nedopustiva. Kad toga ne bi bilo, lako bi se moglo dogoditi da »politizacija« interesa (ovde shvaćena kao isticanje posebnog interesa kao opšteg političkog interesa) nadjača demokratsku artikulaciju samoupravnih interesa. Demokratski pluralizam samoupravnih interesa, temeljna odrednica političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, mora zatvarati prostor za iluzije koje traže da se svi interesi odmah i sada ostvare, ne vodeći računa o objektivnim mogućnostima za njihovo zadovoljavanje, kao ni o prioritetu u njihovom rangiranju i zadovoljavanju. Samoupravno ruho mnogih interesa, u uslovima atomizacije ekonomije, razbijanja jedinstvenog jugoslovenskog tržišta i zatvaranja u republičke i komunalne granice, skriva, zapravo, antisamoupravnu, egoističku sadržinu.

Zbog toga je preko potrebno da radnička klasa (osobito danas) ima na raspolaganju uvek nabrušenu teorijsku misao (naročito marksističku kritiku), pomoću koje će, u uslovima decentralizacije, deetatizacije i sve veće demokratizacije društva raskrinkavati pokušaje prenošenja konflikata interesâ oko odlučivanja i vršenja vlasti na politički plan i arbitriranje države i partije u tom poslu. Opšti interes stvoren u sferi rada (samo on, a ne neki drugi, izvana nametnut ili »unesen«) može postati odlučujući integrativni interes za realizaciju i drugih posebnih interesa a da za to neće biti nužno političko posredovanje. Prema tome, polazna osnova za neposredno izražavanje različitih interesa, njihovo usklađivanje i razrešavanje u uslovima političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, jeste klasni interes radničke klase, interes rada. Da bi doista postao dominantan (odvojen od folije normativnosti), istorijski interes radničke klase mora postati sastavni deo njene klasne svesti. Zatim, mora biti neposredno izražavan, bez profesionalnih političkih i funkcionalnih pred-

Digitized by Google

stavnika koji ga »u ime« nje (radničke klase) artikuliraju. (Artikulacija »u ime« indikator je nesamostalnosti ili nesposobnosti da se vlastita sudbina uzme u ruke ili indikator prepreka koje radnička klasa još uvek nije savladala.)

Složeni proces pretvaranja radničke klase od »klase po sebi« (an sich) u »klasu za sebe« (für sich), klasu osveštenu svojim istorijskim interesom, pretpostavlja i oslobađanje od egoističkog dnevnog interesa (ali ne u smislu njegove negacije, već njegovog oslobađanja kroz udruživanje rada i sredstava sa sudrugovima u radu, na horizontalnom i vertikalnom nivou). U uzajamnim odnosima (odnosima interesne integracije), zasnovanim na spoznavanju i razumevanju uslovâ proizvodnje i solidarnosti među proizvođačima, moguće je uočiti bitnu relaciju između neposrednih i dugoročnih interesa. Svako jednostrano insistiranje na isključivosti neposrednih, kratkoročnih ili dugoročnih interesa ima nužno za posledicu provociranje protivrečnosti unutar klase i između nje i njenih klasnih organizacija (koje će, uzgred, još dugo imati arbitrirajuću funkciju) i žrtvovanje jednih (interesa) na račun drugih (interesa). »Proletarijat, naime, ne može izbjeći svom pozivu«, upozorava Đerđ Lukač. »Riječ je samo o tome koliko on još ima da pati dok ne dospije do ideološke zrelosti, do tačne spoznaje svoga klasnog položaja, do klasne svijesti.«[1] Jer, »svijest je takva stvar koju on (proletarijat — prim. M. J.) *mora* prisvojiti, makar to i ne htio«. Zbog toga je neophodno da se proletarijatu — kaže Marks u pismu Rugeu septembra 1843 — »*objasne* njegova vlastita djelovanja«. Njegova klasna svest nije ništa drugo do »svjesnim postali smisao povijesnog položaja klase«. Osim toga, »ono što se u drugih klasa pojavljivalo kao suprotnost između klasnog interesa i interesa društva, kao suprotnost individualnog čina i njegovih društvenih posledica itd., dakle, kao vanjska granica svijesti, premješta se ovdje — u vidu suprotnosti trenutnog interesa i krajnjeg cilja — u unutrašnjost same proleterske klasne svijesti. Time je omogućeno unutrašnje prevladavanje ovog dijalektičkog rascjepa, prevladavanje koje omogućuje vanjsku pobjedu proletarijata u klasnoj borbi«[2].

III

Događaji na Kosovu iz 1980—1982. i oni iz 1971. godine u Hrvatskoj pokazuju da u razrešavanju složenih interesnih protivrečnosti nije dovoljno da se subjektivne društvene snage pozivaju na istorijske zasluge i normativna opredeljenja. Osnovna se subjektivna snaga društva, a to će reći, pre svega, Savez komunista, mora u praksi svojom akcijom uvek iznova potvrđivati kao idej-

[1] György Lukács, *Povijest i klasna svijest*, »Naprijed«, Zagreb, 1977, str. 142.

[2] Isto, str. 138.

Digitized by Google

no-politički ona snaga koja je sposobna da, u složenim ekonomskim i socijalnim situacijama, visoko izdigne zastavu istorijskog interesa radničke klase. Naravno, postavlja se pitanje (koje u bîti odlučuje o dominaciji u političkoj i ideološkoj sferi) koja to subjektivna snaga, u kriznim situacijama, raspolaže mogućnostima da se društvu nametne kao dominantna politička sila. Ako to nije Savez komunista, a na Kosovu ona to očito nije bila — može li ta druga subjektivna snaga, namećući se društvu (ili jednom njegovom segmentu), da ugrozi osnovne tekovine socijalističke revolucije? Prihvatamo tezu da se dominantna subjektivna snaga društva, Savez komunista, kroz socijalne i druge krize koje s uspehom rešava, i sama snaži i potvrđuje kao idejno-politički i klasno najsposobniji kormilar društva. Upravo se u situacijama u kojima se Savez bori protiv drugačijih ideoloških strujanja pokazuje prava snaga s kojom on ulazi u okršaj. Odgovornost za izbijanje kriznih situacija, ipak, ni u kom slučaju ne bi smela biti zanemarena, a zatim socijalizirana. To bi, štaviše, stimuliralo oportunizam ne samo u društvu, već i u samoj avangardi radničke klase.[3]

Parafrazirajući Lukača, mogli bismo reći da je za praktične odluke neke partije od presudnog značaja »da li je ona sposobna da sebi raščisti i riješi probleme koje joj zadaje povijesni razvitak«. Zatim, imajući na umu opasnosti od tendencija birokratizacije i u samoj partiji, možemo zaključiti da izvršavanje istorijskih zadataka presudno zavisi od toga koliko dotična partija »svesno«, koliko pak »nesvesno«, koliko s »točnom«, a koliko s »iskrivljenom« svešću izvršava zadatke koje joj je nametnula istorija.[4] U izvršavanju istorijskih zadataka partija ne sme, ni jednog časa, izgubiti iz vida istorijski totalitet, krajnji cilj svoje borbe, na račun parcijalnih interesa ili na račun — kako bi rekao Lukač — »pukih momenata cjeline«.

Nema, dakle, političke partije koja nije instrument realizacije interesa određene društvene grupe. Dominantni interes radničke klase moguće je realizirati jedino preko njene idejne i političke avangarde, Saveza komunista i drugih društveno-političkih organizacija koje deluju u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja. Istorijski interes radničke klase postaje socijalni stožer oko kojega društveno-političke organizacije (i svi drugi subjekti samoupravne prakse) moraju »obigravati«, reaktualizirati ga i ugrađivati u svoju idejnu i praktičnu akciju.

---

[3] »Ako hoćeš da znaš kakva je neka država i njena uprava, i kakva im je budućnost, gledaj samo da saznaš koliko u toj zemlji ima čestitih i nevinih ljudi po zatvorima, a koliko zlikovaca i prestupnika na slobodi. To će ti najbolje kazati« — govori Ivo Andrić kroz usta jednog mladića iz Libanona. (I. Andrić, *Prokleta avlija*, »Mladost«, Zagreb — »Prosveta«, Beograd — »Svjetlost«, Sarajevo — Državna založba Slovenije, Ljubljana; *Sabrana djela Ive Andrića*, Zagreb, 1964, str. 110—111).

[4] Isto, str. 114.

Digitized by Google

Samoupravna, pak, socijalistička praksa nema za cilj da negira sve druge interese osim radničko-klasnog. Radničko-klasni interes, kao dominantan u uslovima egzistencije pluralizma samoupravnih interesa, ne isključuje artikulaciju drugih interesa (osim antisamoupravnih i antisocijalističkih interesa), već se on mora izdići (i stalno iznova izdizati) kao vrhovni »kriterij« njihovog artikuliranja. Demokratski pluralizam samoupravnih interesa, pre svega, ne sme postati društveni odnos koji omogućuje interesnu »džunglu« na samoupravnom društvenom asfaltu, u kojoj, prirodnom selekcijom, otpadaju najslabiji interesi ili ostaju oni (posredovani trenutnom konstelacijom snaga društveno-političkih organizacija i drugih društvenih subjekata) koji uspevaju da se izbore za dominantnu poziciju u društvu.

Prema tome, radnička se klasa mora sama osloboditi svekolikog ropstva, koje je »involvirano u odnosu radnika prema proizvodnji« (Marks). Radnička klasa mora sama da dosegne vrhove vlastitih mogućnosti i transformira u »svjesnim postali smisao povijesnog položaja klase«, sama mora da dosegne svoj istorijski interes. Jer, da se podsetimo instruktivnog upozorenja E. Kardelja, »nikakav savršeni birokratski aparat, makar kakvo mu genijalno rukovodstvo stajalo na čelu, ne može izgraditi socijalizam. Socijalizam može rasti samo iz inicijative milionskih masa, uz pravilnu rukovodeću ulogu proleterske partije«[5].

[5] E. Kardelj: *O narodnoj demokratiji u Jugoslaviji*, »Komunist«, br. 4/1949, str. 39.

Digitized by Google

Dobroslav Ćulafić

Budislav Šoškić

(1925—1979)

U riznicu naše političke kulture ulaze dvije knjige teorijskih i publicističkih radova Budislava Šoškića.* To je samo dio bogatog stvaralaštva ovog istaknutog omladinskog, partijskog i političkog radnika. Dug je njegovih savremenika i saboraca da i ovim povodom nešto kažu o ljudskom i idejnom liku ovog našeg marksističkog stvaraoca, o metodu i značaju njegovog političkog angažovanja i o ovim knjigama. To je i potreba našeg savremenog idejnog djelovanja, jer se ono ne može zamisliti bez analiziranja i unošenja u aktuelne tokove idejnog fonda ljudi koji su svoj život posvetili revoluciji i koji su revoluciji ostavili tekovine koje mogu i treba da služe kao izvestan oslonac i podsticaj.

Mlađe generacije izgrađivaće svoje sudove o svemu što im je prethodilo, pa i o ovome posljeniku na djelu građenja novog socijalističkog samoupravnog društva i praviti svoje selekcije i sinteze, ali nije moguće zamisliti da će iz njihovog izbora izosta-

* U izdanju Marksističkog centra CK SK Crne Gore i titogradske »Pobjede« upravo su izašli iz štampe *Izabrani radovi* (u dve knjige) Budislava Šoškića, koji je preminuo pre pet godina. Tim povodom objavljujemo predgovor Dobroslava Ćulafića tome izdanju, u kome je dat celovit pogled na život i delo ovog našeg istaknutog idejno-političkog radnika i publiciste, koji je bio dugogodišnji saradnik našeg časopisa.

Digitized by Google

jati oni pregaoci i stvaraoci koji su davali pečat jednom vremenu i koji su tome vremenu utisnuli sve svoje ljudske i stvaralačke potencijale, stičući na taj način glasovito ime koje oličava pokret kome su pripadali.

Ima dovoljno razloga da ne samo mi, saputnici Budislava Šoškića, i dalje drugujemo sa njegovim djelom, već i da to isto preporučimo mlađim i novim generacijama. Jer se revolucija i tada neprekidno razvija i obogaćuje novim oblicima i sadržajima i ne gubi svoj osnovni klasni i idejni kontinuitet.

U biografiji Budislava Šoškića gotovo da nema ničeg posebnog i neobičnog što bi ga oštro izdvajalo iz sredine i naraštaja kojem je pripadao. Pa ipak, nije on proživio ni miran ni jednostavan život, niti je bez osobenosti koje ga čine uočljivom pojavom svoga vremena. Živio je u doba velikih raskršća sa kojih su se pojedinci vinuli do velikih uzleta, ali se i stropoštavali u sunovrate i ponore. Riječ je o vremenu revolucije, ali i kontrarevolucije. To vrijeme je od svakog iziskivalo maksimum ozbiljnosti i smjelosti da se opredijeli na onu stranu na koju ga vodi njegovo ljudsko i idejno biće i njegovo saznanje o putevima napretka. Budislav Šoškić je imao dovoljno ozbiljnosti, smjelosti i odgovarajućeg saznanja da, ostvarujući se kao čovjek u istinskoj ljudskoj suštini, krene putem revolucije.

Rođen 1925. godine u Novom Pazaru, gdje su njegovi roditelji jedno vrijeme bili na službi, on već u 1940. godini, što znači u petnaestoj godini života, postaje član SKOJ-a. Radeći aktivno kao skojevac prvih godina rata na strani NOB, on 1943. godine, što znači u svojoj osamnaestoj godini, stupa u jedinice NOV, u Šestu crnogorsku udarnu brigadu, a zatim u Prvu crnogorsku brigadu Korpusa narodne odbrane i te iste godine postaje član KPJ. Iako vrlo mlad, on u tim jedinicama obavlja dužnost sekretara brigadnog komiteta SKOJ-a i člana Politodsjeka brigade.

Budislav Šoškić potiče iz imućne građanske porodice, bar za prilike kakve su bile prije rata u andrijevačko-beranskom kraju, gdje je njegov otac bio, u izvjesnom smislu, i začetnik industrijalizacije. Njegova je porodica bila veoma ugledna, sa demokratskom orijentacijom. U toj porodici rad se mnogo cijenio i njegovano je shvatanje da progresa ne može biti bez istrajnog rada. Već u tome što je od najranijih dana mogao shvatiti suštinu rada sadržan je izvjestan preduslov da sin te porodice kasnije krene ka onoj ideji oko koje se okupljaju ljudi koji su na vlastitoj koži osjetili i klasne odnose u radu — odnose u kojima rezultati rada ne pripadaju onima koji su ih stvarali, već nosiocima raznih monopola. Porodica je željela da njihov sin stekne zavidno obrazovanje, pa je u tome i uspjela, jer je Budislav imao za to sve predispozicije. Dječaštvo i rana mladost protiču Budislavu u marljivom učenju. Profesor srpskohrvatskog jezika davao mu je šesticu, što znači jedan poen više od najviše ocjene za pismene zadatke. Sve to nije učinilo Budislava oholim ni nametljivim, naprotiv — ostao je uvijek izuzetno skroman, povučen, zagledan jednako u knjigu i školske zadatke.

Digitized by Google

Na Budislava Šoškića je svakako uticala i sredina u kojoj je živio. Staro Berane nije se odlikovalo nikakvom razvijenošću, ni privrednom ni kulturnom. Palanka je tavorila u siromaštvu, možda treba reći — u punoj materijalnoj bijedi. Na duhovnu i moralnu atmosferu to se reflektovalo na različite načine — jedne je sve više vuklo u inertnost, zapuštenost u svakom pogledu, u demoralizaciju, a druge je podsticalo na otpor takvom stanju, na mržnju prema poretku i na traženje izlaza iz takvog stanja. Pulsirala je, prema tome, jedna tendencija koja je ljude vukla naprijed, uzdižući ih iznad materijalnih i drugih limita jedne konzervativne sredine. Za takvu tendenciju postojali su i neki tradicionalni oslonci: crnogorsko slobodarstvo i već duboko ukorijenjena težnja da se školovanjem i znanjem izlazi iz datih okvira i da se obezbjeđuju bolji uslovi života. Postojala je još jedna bitna okolnost: andrijevičko-beranski kraj imao je veoma jaku partijsku (komunističku) organizaciju, koja je uspješno parirala drugim građanskim partijama, imajući velik uticaj u narodu — kod seljaka i kod mlade inteligencije. Baš u godinama kada je Budislav već donekle sazrio za razumijevanje društvenih i klasnih odnosa imao je od koga da dobije podsticaj kako da se orijentiše. I dok su njegovi vršnjaci, na osnovu svoga socijalnog porijekla i klasnog položaja, bili više od njega predodređeni da se uključe u revolucionarni pokret, dotle je Budislav bistrinom svoga uma i obrazovanjem mogao da nađe taj pravi put.

U burnim predratnim godinama mladi Budislav imao je prilike da se sretne i sa marksističkom literaturom, koja je, krišom od policije, išla od ruku do ruku i koja je tim više privlačila radoznale umove, čime se Budislav uvijek odlikovao.

Može se, dakle, reći da je Budislava u revolucionarni pokret dovelo njegovo saznanje o progresivnijim ciljevima i vrijednostima, a ne nedostatak hljeba ili bilo koja druga nužda. A kada je jednom ušao u taj pokret, on mu je ostao trajno vjeran, vezujući za nj u potpunosti svoju sudbinu.

Iz rata Budislav izlazi kao sasvim zreo omladinski, skojevski radnik, potpuno pripremljen i za najodgovornije društvene zadatke. Nema sumnje da je Budislav i u predahu između bitaka, pripremajući se za politički rad, nastavljao da uči, čineći to na fascinantan način i kasnije, tokom cijelog svog života. Zato je i bio osposobljen za najrazličitije i najodgovornije poslove, pri čemu je uvijek pokazivao široku kulturu i sposobnost da djeluje u skladu s potrebama datog trenutka i specifičnostima sredine u koju je ulazio, a u isto vrijeme i da događaje i pojave vidi u kontekstu opštih zakonitosti i opštih razvojnih tendencija.

U poslijeratnim godinama on se nalazio na odgovornim dužnostima u omladinskoj organizaciji, novinarstvu, Savezu komunista, Socijalističkom savezu i organima vlasti.

Postao je član Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Crnu Goru u januaru 1946. godine, a zatim član Sekretarijata Glavnog odbora Socijalističkog saveza Jugoslavije, glavni urednik listova »Pob-

Digitized by Google

jeda«, »Omladina« i »Mladost«, sekretar Ideološke komisije CK SKJ, član Izvršnog vijeća Skupštine SR Crne Gore, član Izvršnog komiteta CK Saveza komunista Crne Gore i sekretar za ideološka pitanja CK SK Crne Gore i glavni urednik časopisa »Praksa«.

Učestvovao je u radu Šestog kongresa SKJ kao gost; Osmog, Devetog i Desetog kongresa u svojstvu delegata; zatim na Osnivačkom, Četvrtom, Petom i Šestom kongresu SK Crne Gore kao delegat.

Na Osmom kongresu SKJ izabran je za člana Centralnog komiteta SKJ, a na Devetom kongresu SKJ za člana Predsjedništva SKJ. Poslije Četvrte (brionske) sjednice CK SKJ (1966) postaje član Izvršnog komiteta CK SKJ, a u periodu između Devetog i Desetog kongresa SKJ član je Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ.

Za predsjednika Skupštine Crne Gore izabran je u maju 1974. godine, a u isto vrijeme je bio i član Predsjedništva Centralnog komiteta Saveza komunista Crne Gore i Predsjedništva Socijalističke Republike Crne Gore. Na tim dužnostima ga je i smrt zatekla 1977. godine.

Kao što se vidi iz ovog kratkog pregleda funkcija koje je obavljao, on se veoma brzo i uspešno peo ka vrhu piramide našeg društvenog i političkog života. Pri svemu tome, njegova ličnost se nikad nije pokazivala u nekom liderskom smislu, iako je bivao i prvi čovjek u pojedinim forumima: njegov lični doprinos skladno se uklapao u doprinose rukovodstava u kojima je djelovao. Bio je za to da forumi kolektivno rade i odlučuju.

Spisak funkcija, zapravo, sam po sebi malo koga i može da predstavi u svemu onome što je ta ličnost bila. Budislav Šoškić je bio čovjek koji se zaista izdvajao od mnogih svojih kolega i saradnika u forumima po količini i kvalitetu rada. Ne samo da je najsavjesnije i najenergičnije obavljao poslove koji su njemu lično pripadali, već je nenametljivo a svesrdno pomagao i drugima, bilo da je riječ o onima koji su na »nižoj« ili onima na »višoj« hijerarhijskoj ljestvici od njega. Tom svojom osobinom — osobinom radinosti u najboljem značenju toga pojma — djelovao je izrazito pozitivno u svim sredinama u kojima se kretao. Nije bilo moguće raditi sa njim, a ne raditi. Bez ikakvog pritiska, on je djelovao na ljude samim svojim primjerom. Razlikujući bitno od nebitnog, nije zanemarivao ni one manje važne poslove: smatrao je da svaki posao treba obavljati kvalitetno i studiozno, da bi se postizao potpuni uspjeh u idejnom i političkom radu.

Nema sumnje da je Budislav Šoškić imao predispozicije za bavljenje naučnim i teorijskim radom, pa je i želio da se u tom pravcu razvija. Ali životne okolnosti jedva da su mu omogućavale da se i u tom pogledu iskaže. Do kraja disciplinovan pripadnik svoga pokreta i svoje organizacije, radio je gotovo samo ono što je bila potreba toga pokreta i te organizacije. Pri tom je nužno podsjetiti na to da on nije bio ni prakticist ni pragmatist. Iako je bio sav zaokupljen dnevnom politikom, on je toj politici tako služio da je i nju i sebe izvlačio iz prakticizma i pragmatizma. Jer, kako smo već rekli, i najsitnijem zadatku pristupao je studiozno,

Digitized by Google

uvijek tražeći vezu između onoga što je dnevno i onoga što je dugoročno — strateško. Takvu vezu nije moguće naći bez dubljeg poznavanja marksističke teorije i bez korišćenja tom teorijom.

Pred nama su dva toma njegovih izabranih radova. Oni ga, nesumnjivo, predstavljaju kao teoretičara i publicistu i kao propagatora naših ideoloških stanovišta i društvenih opredjeljenja. Ali to je samo jedna strana njegovog rada i njegovog doprinosa.

Prije nego što nešto kažemo o radovima koji su upravo objavljeni, u cilju predstavljanja ove ličnosti neophodno je podsjetiti i na njegove doprinose koji nijesu u ovim knjigama niti u njima mogu biti sadržani, jer on nije njihov potpisnik, iako je velikim dijelom i jedan od njihovih autora. Riječ je o njegovom doprinosu prilikom izrade mnogih partijskih dokumenata i uopšte onih tekstova koji oličavaju politiku Saveza komunista u razvoju socijalističkih samoupravnih odnosa, u razvoju političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, u oblasti kulture i obrazovanja, informisanja i propagande, u izgradnji organizacione i idejne fizionomije Saveza komunista, u definisanju njegovog društvenog položaja i društvene uloge.

Na dokumentima i tekstovima koji su afirmisani u javnosti kao idejna stanovišta i politika Saveza komunista Budislav Šoškić je radio kroz cijeli poslijeratni period, u početku više kao mladi »ekspert«, a kasnije kao član foruma, sa autoritetom stručnjaka koji je umio da precizno formuliše stavove iza kojih stoji većina i koji najbolje i najpotpunije izražavaju suštinu onoga čemu se teži. Taj njegov rad nije vezan samo za njegovo radno mjesto i nije proizlazio samo iz obaveza na tom radnom mjestu. On je pozivan da učestvuje u tome i svesrdno se i znalački predavao tome poslu. Zato će njegovi savremenici i poznanici moći da prepoznaju njegov udio i u onome što je opšte i zajedničko — u kongresnim rezolucijama i u mnogim drugim tekstovima javnog karaktera i značaja. To važi za »fondove« Saveza komunista Crne Gore i Saveza komunista Jugoslavije. Od tih doprinosa posebno treba spomenuti Pismo predsednika Tita i Izvršnog biroa (1972) i neke platforme i rezolucije Desetog kongresa SKJ (1974). U tim dokumentima je vrlo zapažen udio njegovog pera, znanja i iskustva i u tom radu se pokazao kao dorastao saradnik naših najistaknutijih rukovodilaca. Ne treba, pri tom, ni spominjati poznatu činjenicu od kolikog su i teorijskog značaja tekovine Desetog kongresa SKJ.

Budislav Šoškić je vrlo mnogo pomagao svojim kolegama, saradnicima i javnim glasilima u odbiru aktuelnih tema i u koncipiranju polazišta i osnovnih stavova. Bio je u svakom trenutku spreman da izdiktira dugačak spisak tema kojima bi trebalo pokloniti pažnju, ukazujući na način kako da se to učini.

Rad u forumima ne može se apriorno ubrajati u teorijski rad. Istupanja u forumima obično su ukazivanja na moguća praktična rešenja, eventualno s pozivanjem na određene teorijske premise. No, i taj Šoškićev rad, ako nije potpuno istovjetan, on se približa-

Digitized by Google

va onom radu koji ima i teorijski značaj. To je dolazilo otuda što se Budislav Šoškić veoma studiozno pripremao za svako istupanje, prethodno veoma dobro izučivši probleme o kojima će se raspravljati.

Autorski doprinos Budislava Šoškića je dosta poznat, znatnim dijelom valorizovan je u partijskoj i društvenoj javnosti, jer njegovi tekstovi ne samo da su rado čitani, nego su uvrštavani i u literaturu za marksističko i idejno-političko obrazovanje i osposobljavanje komunista i radnih ljudi.

U početku se on oglašavao tekstovima o omladinskom pokretu, a kasnije o pojedinim pitanjima društvenog i partijskog života. Objavio je i nekoliko brošura, a najveći njihov dio je »rasut« u listovima i časopisima ili je otišao u eter preko talasa radija i televizije. Nije stizao da sistematski i naučnim metodom, u punom smislu istraživački, obrađuje pojedine teme, ali njegovi tekstovi ostavljaju utisak temeljitog poznavanja i marksističke literature i naše stvarnosti. Neki članci, iako neveliki po obimu, imaju karakter i vrijednost pravih i značajnih studija.

Velika je šteta što sam autor nije stigao da iz svega onoga što je govorio i pisao napravi izbor i priredi ga za štampu. Dugo vremena on to i nije htio da čini, svakako iz skromnosti, čekajući da se opus upotpuni i da ga podigne na još viši nivo. Piscu ovih redaka poznato je da je Šoškić tek pri kraju života, kao da je predosjećao da više nema vremena da čeka, namjeravao da ponudi jednu knjigu za ediciju »Društvo i politika« u izdanju »Pobjede« i Marksističkog centra CK SK Crne Gore.

Priređivači ovih knjiga, iako su uložili veliki trud, nijesu mogli nadoknaditi ono što autor nije učinio. U njegovoj zaostavštini nijesu nađene, pored ostalog, kopije govornih ili objavljivanih tekstova, iz čega se može zaključiti da u ovim knjigama nije sve ni sakupljeno, a posebno da nije napravljen ni odgovarajući izbor. Odlukom CK SK Crne Gore predviđeno je da se prirede za štampu izabrani radovi, što znači ne sve ono što je ovaj autor govorio i pisao, pa je tako i postupljeno. Redakcija se pri tom služila kriterijumom da uzme u obzir prije svega objavljivanu građu, to jest ono što je već autorizovano. Od toga se odstupilo samo u slučaju izbora autorovih govora o skupštinskom sistemu, s obzirom na značaj tih tekstova.

Izbor je, konačno, sveden na dvije knjige, iako je bilo tekstova za više knjiga. Nije se pri tom težilo dokumentarnosti — da se autor predstavi u razvojnim dimenzijama — već da se odabere samo ono što ima aktuelan značaj i što predstavlja trajniju teorijsko-publicističku i idejno-političku vrijednost.

Građa je zbog obima morala biti podijeljena u dvije knjige, mada se tekstovi tematski prepliću i čine jedva djeljivu cjelinu. Prva knjiga sadrži pretežno tekstove o društvenim temama, o izgradnji novog, socijalističkog samoupravnog društva, a druga obuhvata tekstove poglavito o temama povezanim sa životom i razvojem Saveza komunista.

Digitized by Google

Čitalac će u ovim knjigama naći sledeće priloge: o teorijsko-političkim polazištima našeg socijalističkog samoupravnog društva, o našim shvatanjima marksizma i o ideologiji našeg socijalističkog samoupravnog društva, o Titovoj ulozi u organizovanju narodnih masa, o karakteru naše revolucije — njenoj samostalnosti i njenom internacionalizmu, o nacionalnom pitanju u marksističkoj teoriji i našoj socijalističkoj praksi, o odnosima među narodima Jugoslavije, o idejno-političkoj i društveno-ekonomskoj suštini udruženog rada, o političkom sistemu u funkciji udruženog rada, o demokratskom pluralizmu samoupravnih interesa, o kolektivnom radu i odlučivanju kao bitnom svojstvu našeg samoupravnog i delegatskog sistema, o društvenom položaju i društvenoj ulozi Saveza komunista, o mnogim aktuelnim pitanjima idejne akcije Saveza komunista i o idejnim tendencijama u našem društvu, o idejnim pitanjima obrazovanja, kulture i informisanja itd.

To je veoma širok dijapazon na kome se kretala misao ovog autora. Svakoj temi je najozbiljnije pristupano, date su najznačajnije naznake kako tretirani problem treba shvatiti i rešavati, a u isto vrijeme tekstovi su obogaćeni asocijacijama iz marksističkog teorijskog fonda.

Tematski raznovrstan, ovaj autor ipak ima jednu ideju koja se kao osnovna nit provlači gotovo kroz sve tekstove. Riječ je o ulozi subjektivnog faktora našeg socijalizma. Ta tema je obrađena i u jednom posebnom, možda najznačajnijem njegovom studijskom tekstu pod naslovom *Titova koncepcija organizovanja narodnih masa.* Očito ne slučajno, u tom tekstu su, povodom uloge Titove ličnosti, tretirane sve subjektivne snage naše revolucije i našeg društva. Pišući o Titu sa pijetetom i ukazujući na istorijski značaj njegove ličnosti, na doprinos koji ga je učinio velikanom naše epohe, i to u širim — svjetskim razmjerama, Budislav Šoškić pravi veoma uspješno dijalektička poređenja — snagu našeg pokreta dovodi u vezu sa ulogom Titove ličnosti, ali i snagu Titove ličnosti izvodi iz snage narodnih masa, koje je on znao da pokrene i ujedini u revolucionarnoj akciji.

Za metod Budislava Šoškića karakteristično je baš to da svako pitanje postavlja i tretira cjelovito, uključujući u analizu sve relevantne momente. Tako, na primjer, on subjektivni faktor smješta u kontekst objektivnih zakonitosti, ali pri tom ne ostaje na pozitivističkim pozicijama, to jest ne potcjenjuje, već, naprotiv, naglašava ulogu subjektivnog faktora. Evo šta on sam o tome kaže:

»Zakonomjernosti društvenog kretanja, konkretno-istorijski uslovi i objektivna nužnost čine mogućnim, aktuelnim i neizbježnim revolucionarne promjene, određuju njihove granice i domašaje. Otkrivanje i uvažavanje objektivne nužnosti moraju biti polazna osnova svake revolucionarne akcije. Bez toga ona ne bi bila na realnom društveno-istorijskom tlu, bila bi osuđena na neuspjeh i poraz. Ali do temeljnog revolucionarnog prestrojavanja društva ne može se doći samo djelovanjem objektivnih uslova ni stihijom istorijskog toka događaja, bez obzira na zaoštrenost unu-

Digitized by Google

trašnjih klasnih i drugih društvenih suprotnosti u svakoj određenoj zemlji. Ishodište, pravci i tempo revolucionarnih kretanja zavise od odnosa moći klasnih, društvenih i političkih snaga, od uloge i snage revolucionarnog subjekta, od njegove idejne zrelosti i političke orijentacije, od njegove organizovanosti i jedinstva, od izbora pravih puteva i sredstava borbe u skladu s objektivnim uslovima. Tito je postao vodeća stvaralačka ličnost naše revolucije zato što je sagledao njene pokretačke snage, što ih je organizovao, ujedinio i usmjerio, i to na jasnoj i realnoj revolucionarnoj platformi, koja je odgovarala objektivnim uslovima i stvarnosti naše zemlje. Insistiranje na velikom značaju subjektivnog faktora, sagledavanje i što preciznije određivanje njegove uloge u svakoj etapi revolucionarne borbe, njegovo idejno, političko, organizaciono i akciono osposobljavanje za ostvarivanje takve uloge — to je stalno bilo u žiži aktivnosti druga Tita kao vođe revolucije.«

Pišući o Savezu komunista i o drugim društveno-političkim organizacijama, Budislav Šoškić veoma uspješno izvodi odnos njegove samostalnosti, organizacione koherentnosti u mjeri u kojoj je ona neophodna da bi se organizacija uspješno organizovala i slično, i njihovog jedinstva u jedinstvenom frontu socijalističkih snaga, pri čemu su sve te organizacije stavljene u kontekst neposredne demokratije, kao njeni instrumenti, njeni izrazi i okviri. Za razumijevanje tih autorovih pristupa karakteristični su i ovi redovi:

»Razgraničavajući se — u koncepcijama i u praksi — od parlamentarizma buržoaske političke države, pa i njegove jednopartijske varijante, Savez komunista — usmjeravan stvaralačkom mišlju druga Tita — odlučno i istrajno se zalaže za razvoj, na delegatskom sistemu zasnovane, samoupravne demokratije udruženog rada, koja obezbjeđuje odlučujuću ulogu radničke klase i radnog čovjeka u neposrednom upravljanju društvom i društvenim poslovima. Savez komunista, Socijalistički savez, Savez sindikata, omladinske i boračke organizacije i drugi činioci organizovane socijalističke društvene svijesti djeluju kao stvaralački sastavni dio te samoupravne demokratije udruženog rada, kao unutrašnja pokretačka snaga njenog razvoja.

Bilo bi suprotno prirodi sistema neposredne socijalističke demokratije ako bi ma koja društveno-politička organizacija — sadržinom i načinom djelovanja i svojom ukupnom praksom — razvijala obilježja opštepolitičkog predstavnika određenih slojeva ili djelova društva. Ako bi se one ponašale kao osamostaljene političke institucije, koje imaju svoj poseban politički program, koje zadržavaju za sebe monopolsko pravo da zastupaju određene parcijalne interese u svojstvu političkog prezentanta i koje se među sobom nadmeću oko podjele vlasti i uticaja, — onda bi to značilo, iako u novom vidu, oživljavanje partijsko-političkog pluralizma, isključivanje radnih ljudi i građana iz tokova samoupravnog i političkog odlučivanja i rastakanje njihovog političkog i akcionog jedinstva. Bila bi to negacija suštine samoupravne demokratije udruženog rada.

Digitized by Google

Zato Savez socijalističke omladine, na primjer, ne razvija niti treba da razvija svojstva neke »partije mladih«, odnosno opštepolitičkog predstavnika omladine. Ni Savez boračkih organizacija nije neka posebna »partija veterana«. Ni Savez sindikata nije opštepolitički predstavnik radničke klase koji bi bio u odnosu partnerstva sa Savezom komunista. Uostalom, i Savez komunista prevazilazi svojstvo klasične političke partije, razvijajući se kao unutrašnja snaga samoupravnih društvenih odnosa, koja ne djeluje izvan i iznad klase, nego kroz njenu samoupravnu akciju.

Zadržavanje elemenata opštepolitičke reprezentacije kod bilo koje masovne društveno-političke organizacije i pojave političkog partnerstva među njima značili bi pogodno tlo za klijanje partijsko-političkog pluralizma.«

Kada je riječ o Savezu komunista, treba reći da je ovaj autor veoma mnogo pažnje posvetio razumijevanju i ostvarivanju stavova Šestog kongresa SKJ. Kao što je poznato, Šesti kongres SKJ odredio je liniju demokratizacije Saveza komunista i prevladavanja njegovog političkog i idejnog monopola. Praksa je, međutim, neprekidno pokazivala dvije tendencije: svođenje demokratizacije Saveza komunista na njegovo socijaldemokratiziranje i, da bi se to onemogućilo, vraćanje na djelovanje sa pozicija vlasti i sredstvima vlasti. Budislav Šoškić uporno insistira na dvjema premisama koje vidi u jedinstvu i u međusobnoj uslovljenosti: na stalnoj demokratizaciji i na jačanju istorijske klasne uloge Saveza komunista.

Insistirajući na oživljavanju Marksovog stanovišta da je subjekt revolucije radnička klasa, a ne njena avangarda, Budislav Šoškić u isto vrijeme ukazuje na neophodnost da Savez komunista mora imati svoju individualnost, svoj idejni i organizacioni subjektivitet, da bi mogao idejno i teorijski prednjačiti, ali u isto vrijeme ukazuje i na sve neophodne veze sa radničkom klasom i radnim ljudima kako to njegovo prednjačenje ne bi bilo hod u prazno i bez realnih oslonaca. Čitalac će iz ovih knjiga lako zaključiti da se na tim premisama zasnivaju svi autorovi tekstovi o Savezu komunista. Posebno treba spomenuti njegovu studiju *Ostvarivanje društvene uloge i jačanje klasne suštine Saveza komunista Jugoslavije u daljem samoupravnom socijalističkom razvoju našeg društva*, koja sadrži svakako najcjelovitiji pogled na društveni položaj i ulogu avangarde naše radničke klase i našeg društva. Na ovom mjestu treba spomenuti to kako autor shvata sam pojam avangardnosti. Ostajući na načelnom poimanju toga pojma od strane klasikâ marksizma, naš autor mu daje one dimenzije i onaj karakter koji odgovara svakoj novoj etapi u razvoju revolucije, pri čemu ga ne svodi, u ime kompromiserskog ili socijaldemokratskog »prilagođavanja«, na ono što žele pojedine snage koje odstupaju od revolucije, već ga stavlja u kontekst objektivnih zakonitosti izraženih u novim domašajima revolucije.

Nimalo opterećen nacionalizmom, Budislav Šoškić se nacionalnim pitanjem bavio sa gledišta teme koju smo označili kao

Digitized by Google

njegovu osnovnu preokupaciju, naime, sa gledišta mogućnosti da se subjektivni faktor socijalizma jedinstveno iskazuje, obezbjeđujući na taj način jedinstvo društvenog sistema na osnovama socijalističkog samoupravljanja i slobodno udruženog rada. Pristupajući tako nacionalnom pitanju, ovaj autor priznaje i teži da afirmiše samo one pluralizme koji se izražavaju na samoupravan način i koji imaju socijalistički samoupravni karakter. Nacionalne razlike u tom kontekstu, same po sebi, ne vode ničem lošem, one su čak jedan od preduslova demokratskog pulsiranja višenacionalnog i socijalno heterogenog društva, ali te različitosti treba, posredstvom organizovanih socijalističkih snaga, da se slivaju u bogatstvo oblikâ i sadržajâ demokratskog samoupravnog pluralizma. U tom kontekstu Šoškić, sa smislom za nijansirano preciziranje, razmatra odnos i samostalnost savezâ komunista republika i pokrajina i jedinstva Saveza komunista Jugoslavije.

Svoja načelna teorijska i metodološka stanovišta ovaj autor je, svakako, najpotpunije izrazio u svom studijskom članku koji je objavljen na uvodnom mjestu prve knjige pod naslovom: *Marksizam kao naučna i teorijska osnova ideologije našeg samoupravnog socijalističkog društva.*

Pri spominjanju i ovoga teksta treba podsjetiti na to da naš autor ne pravi tekstove da bi imao za sebe bibliografske jedinice, što znači iz neke naučne i publicističke pasije. On to čini gotovo uvijek u polemičkom kontekstu, da bi afirmisao određena stanovišta, a druga oborio. U tom kontekstu on bilježi i slijedeće:

»Kao naučna i revolucionarna teorija društvenog razvoja, klasne borbe i socijalne revolucije, marksizam je jedan. Ali, da bi se razvijao i uspješno primjenjivao, da bi odolijevao iskušenjima i opasnostima stagnacije, marksizam se mora stalno obogaćivati dostignućima naučne i društvene misli i iskustvima koja se stiču u revolucionarnoj praksi u svakoj određenoj zemlji, u svakom određenom radničkom pokretu. Prirodi marksističke teorije odgovara stalan stvaralački napor da u svakoj društveno-istorijskoj situaciji i društvenoj sredini traži i pronalazi odgovore na ona pitanja koja proizlaze iz strukture i bića određenog društva, iz konkretno-istorijskih uslova borbe radničke klase. Povezivanjem sa revolucionarnom praksom svakog određenog radničkog i komunističkog pokreta marksistička teorija se primjenjuje, razvija i obogaćuje. Ali, sve to ne daje pravo mišljenjima da postoji više marksizama. Iskustva su, takođe, potvrdila i učvrstila uvjerenje da različite socijaldemokratske i dogmatsko-birokratske verzije marksizma izvitoperuju njegovu naučnu, revolucionarnu i stvaralačku suštinu.

Isto tako, ne može se stavljati znak jednakosti između marksizma kao jedinstvene konzistentne naučne teorije i ideologije svakog određenog radničkog pokreta. Jer, svaki konkretan oblik ideologije obuhvata i određene interese i ciljeve koji su motivisani tim interesima, sistemom vrijednosti i norme društvenog ponašanja. A u tome, kako znamo, nastaju često znatne razlike izme-

Digitized by Google

đu pojedinih radničkih pokreta, uključujući i komunističke partije na vlasti.

Često se kod nas upotrebljava termin »samoupravna ideologija«. Takav termin je neprecizan i dozvoljava različita tumačenja. U okviru našeg društva, koje se razvija na osnovama socijalističkog samoupravljanja, u okrilju pojedinih njegovih struktura i samoupravnih organizama, postoje i dejstvuju — pored marksističke — i druge ideološke orijentacije, koje su ideološka racionalizacija određenih, često različitih, a ponekad u socijalno-klasnom smislu i suprotnih interesa. Zato je mnogo preciznije i ispravnije ako govorimo o revolucionarnoj, na marksizmu zasnovanoj ideologiji Saveza komunista Jugoslavije. Ona jeste i ideologija samoupravnog socijalističkog društva, i to u onoj mjeri u kojoj postoje vladajuće ideologije, u mjeri u kojoj ostvaruje dominantan uticaj na formiranje pogleda na svijet, životnog stava, ideološkog i političkog opredjeljenja boraca za socijalističko samoupravljanje.

Ideologija našeg samoupravnog socijalističkog društva razvijala se i razvija se kao sinteza naučno-socijalističke marksističke misli i teorijskog stvaralaštva, konkretno-istorijskih interesa i ciljeva radničke klase i iskustava koje ona stiče kroz samoupravljačku praksu. Izdvajanje i apsolutizovanje jednog konstitutivnog elementa naše ideologije na račun drugih uvijek ide na štetu bilo njene naučne osnove, bilo njene revolucionarne suštine.«

Prirodno je da u radovima svakog teoretičara i publiciste treba očekivati novu misao — ako je riječ o istinski dobrim stvaraocima. Ali, kada je riječ o ovom stvaraocu, to ne treba uvijek tražiti. Vrlo često on tome nije ni težio. Nečemu drugom davao je prednost. Imao je smisla za sintezu, pa je to i ostvarivao. Pišući ne iz doktrinarnih, već iz praktično-političkih razloga, smatrao je važnijim da saopšti suštinu problema o kome je riječ, oslanjajući se i na već rečeno, nego da eksperimentiše svojom originalnošću. Poznata su u tom pogledu njegova istupanja na sastancima ideoloških komisija, na raznim forumima, pa i naučnim skupovima. Dok su drugi mogli sticati poene individualnošću svojih mišljenja, Budislav Šoškić je bio ispred mnogih drugih u tome što je znao da od svega što je rečeno u jednoj diskusiji nađe racionalno jezgro i da ga formuliše na način koji najviše odgovara potrebama i realnim mogućnostima djelovanja Saveza komunista u datom trenutku.

Mnoštvo je pitanja postavljenih u radovima Budislava Šoškića. Na mnoga od njih dati su i odgovori. Ali ti odgovori, i tamo gde ih ima, nijesu »zatvoreni« odgovori u smislu da se nema šta domisliti i dodati. Konačnim odgovorima ovaj autor, očevidno, nije ni težio. Težio je, pa je u tome umnogome i uspjevao, nečem drugom: da ukaže na metod kako da se na određeno pitanje dođe do odgovora, pružajući, kao prilog za razmišljanje i zaključivanje, relevantne argumente, sa kojima je u dobroj mjeri gotovo uvijek raspolagao. Zato neće biti pretjerano ako kažemo da Bu-

Digitized by Google

dislav Šoškić nije bio marksist samo po opredjeljenju, već i po svojim sasvim konkretnim ponašanjima i ostvarenjima koja ga predstavljaju u nedogmatskom liku i demokratsko-stvaralačkom poletu.

*

Političari, za razliku od umjetnikâ, ne cijene se toliko po originalnosti koliko po sposobnosti da izražavaju i zastupaju najnaprednije težnje naroda i pokreta kome pripadaju. I mada svako stvaralaštvo iziskuje i podrazumijeva individualnost, ono se kod političarâ na plodonosan način iskazuje utoliko više ukoliko je autentična i markantna artikulacija onoga što je opšte i zajedničko u narodu ili pokretu. U tom pogledu, u stvari, i nema razlike među stvaraocima, ma kojoj djelatnosti pripadali, jer svi teže da oličavaju »duh epohe«, ali su putevi ka tome različiti — umjetnici svjesno idu na individualno, koje će moći da se uzdigne do značenja opšteg, a političari svjesno idu na poistovjećivanje sa opštim, čime dobijaju povjerenje i pojedinaca, čije interese i težnje u tom slučaju mogu da usklađuju sa onim što je opšte i zajedničko.

Na ove paralele asocira i ličnost Budislava Šoškića. On je bio čovjek bogatih stvaralačkih potencijala, ali o njegovoj ličnosti može se govoriti gotovo isključivo kroz prizmu pokreta iz koga je izrastao i sa kojim se tako reći bez ostatka poistovjetio.

Iako, dakle, obdaren da se stvaralački iskazuje, on je, kao partijski, politički radnik bio stvaralac prevashodno u tom smislu što je pripadao revolucionarnom pokretu, iskazujući se snagom svoje razvijene ličnosti u svim bitnim dimenzijama u kojima se taj pokret ostvarivao, a to znači i posredstvom revolucionarne teorije i revolucionarne prakse.

Budislav Šoškić je ušao u noviju političku istoriju Crne Gore i Jugoslavije i kao partijski radnik i kao partijski publicista, ali ta dva oblika njegovog ljudskog ostvarivanja činili su nedjeljivu cjelinu, pri čemu je on davao podjednak doprinos i kao praktičar i kao mislilac u oblasti savremene revolucionarne teorije.

Nimalo doktrinaran, iako je bio izraziti intelektualac, nije bio ni prakticist; obje te relacije bile su mu podjednako tuđe. Stoga, ako ga ocjenjujemo sa gledišta doprinosâ u revolucionarnoj teoriji, onda se nikako ne može previdjeti njegovo plodonosno i kritičko nastojanje da međusobno podsticajno korespondiraju revolucionarna teorija i revolucionarna praksa.

Učestvujući, zajedno sa našim najistaknutijim revolucionarima i rukovodiocima Saveza komunista, u programiranju ciljeva i u izboru vrijednosti za koje se treba boriti, uvijek je isticao potrebu da ti ideološki »fondovi« ulaze u samo biće najširih slojeva naroda i pokreta i da se na djelu pokazuju kroz aktivno društveno javno mnjenje koje ruši konzervativne kanone i konzervativnu svijest i ujedinjava stvaralačke potencijale u borbi za progresivno

Digitized by Google

mijenjanje postojećih društvenih odnosa. Zato mu nije bio tuđ ni propagandni rad, u čemu je bio izraziti sljedbenik i savremenik naših najboljih marksističkih revolucionarnih »masovika«.

Partijski rad u dobrom značenju toga pojma uvijek mora biti i borba — energična i beskompromisna. U suštini, tako je taj rad shvatao i Budislav Šoškić. Ali njegov temperament nije bio takav da ga apriorno i »odoka« predstavlja kao borca. Djelovao je smireno, pa je tako i radio, tako se odnoseći prema ljudima. Tuđe su mu bile velike, patetične riječi, obučene u razne pozlate. Otuda borbenost i revolucionarnost nijesu bile spoljne karakteristike njegove ličnosti, već su te karakteristike proizlazile iz onoga što je govorio, što je radio i za šta se zalagao. Ako je bio uticajan i sugestivan i ako je znao da svoje ideje vodi ka pobjedi u idejnoj i političkoj konfrontaciji, to je postizao ne oštrinom riječi i nastupa, već sposobnošću da nađe odgovarajuće argumente. Nastupajući isključivo sa neoborivom argumentacijom, nije se morao služiti nikakvim nedemokratskim metodama, pa je to bilo potpuno nesvojstveno njegovoj, u punom smislu riječi, demokratskoj ličnosti. Brzopleto improvizovanje, koje se najčešće, u nedostatku argumentacije i u nemogućnosti da ima upliva u određenoj sredini i u određenom dijalogu, strovaljuje u razne vidove dogmatskog pritiska na ljude, nije se nikada i ni u čemu pokazivalo kao način života i rada Budislava Šoškića. Zato je on morao da se priprema za svako javno istupanje, za svako djelovanje i manifestovanje svoga stava i iznad svojih realnih ljudskih mogućnosti, koje su, što je dobro poznato, bile vrlo velike.

Po svim tim svojim osobinama Budislav Šoškić se uvrstio u red naših najboljih i najistaknutijih revolucionarnih intelektualaca i ideologa. Pripadao je novijoj, ili srednjoj generaciji našeg revolucionarnog pokreta, ne nalazeći se uvijek u njegovom vrhu, ali i dolazeći do vrha. Ta generacija upravo je na djelu i još se nije u potpunosti iskazala. Budislav Šoškić nije imao prilike da svoje djelo završi. Ali ono što je činio i učinio zaslužuje da bude proučavano i unošeno u aktuelne tokove našeg društvenog, političkog i idejnog života.

Digitized by Google

Boris Nonevski

Pozorište između prošlosti i politike

(Povodom 29. Jugoslovenskih pozorišnih igara održanih u Novom Sadu od 26. maja do 4. juna 1984)

Ovogodišnje Jugoslovenske pozorišne igre otvorene su predstavom *Dubrovačka trilogija* Ive Vojnovića u izvođenju Hrvatskog narodnog kazališta iz Zagreba, a u režiji Ivice Kunčevića. Time je započelo i prvo poluvreme u scenskom nadigravanju, koje je selektor, u svom pledoajeu za ovogodišnji izbor, označio kao »postavangardni manirizam«. U stvari, kao što smo kasnije videli, iza tog hermetičkog predznaka stale su još dve-tri predstave koje su nastale na tekstove pisane tamo negde do kraja tridesetih godina ovog veka, a koji obrađuju još udaljenije teme — od propasti Dubrovačke republike, dakle, od promocije građanstva u nas *(Dubrovačka trilogija)* do njegove dekadencije *(Gospoda Glembajevi* Miroslava Krleže u režiji Petra Večeka) i istorijskog bankrotstva *(Mamino srce ili propast kuće Boškovića* Janka Polića Kamova u režiji Želimira Mesarića). Uvažavajući manir selektora da u okviru repertoara igara oblikuje konceptualne celine, treba reći da autori u tim predstavama testiraju i, pre svega, scenski obnavljaju baštinu: dramaturšku i socijalno-istorijsku. U trima rečenim izvođenjima reditelji su isprobavali vremensku izdržljivost literarnih predložaka provodeći ih kroz moderne teatarske postupke. Konačno, ispitivali su njihovu komunikativnost sa savremenim senzibilitetom gledateljstva.

Digitized by Google

Koliko empirija prve tri predstave sa repertoara ovogodišnjeg Sterijinog pozorja podupire malopre formulisane iskaze?

Opredeljujući se za scensko čitanje *Dubrovačke trilogije* Ive Vojnovića, reditelj Ivica Kunčević suočio se sa autorom kojeg naša nauka o književnosti smatra pretečom hrvatske moderne. On (Ivo Vojnović) jeste pre svega lirski apologet Dubrovnika, a u dramskom stvaralaštvu naklonjen konzervativnom patosu i psihološkim analizama. Njegova *Dubrovačka trilogija* (»Allons enfants«, »Suton«, »Na teraci«) jeste, opet prema nalazu nauke o književnosti, dramska hronika o propasti Dubrovačke republike: istorijski trenutak ulaska Francuza u Dubrovnik, propadanje deklasirane vlastele i njeno nesnalaženje u okviru političke i socijalne problematike na prelazu stoleća. Uz to, tekst u izvornom obliku, za savremenog gledaoca, osobito ako ne pripada odnosnom jezičkom i kulturnom arealu, prezasićen je naslagama folklora i lokalnog sabija. To inje vremena i prostora kod »neupućene« publike stvara probleme u komuniciranju i u razaznavanju transgresivnih vrednosti. Onih vrednosti koje preskaču epohu u kojoj je rečena hronika nastala. Ako se toj i takvoj građi pristupi kao datoj veličini, ona ne pruža mnogo šansi za ubedljivu scensku operacionalizaciju koja će biti prijemčiva za ukus savremene publike.

Znajući za te zamke, reditelj Ivica Kunčević (koji se i ranije uspešno suočavao sa klasičnim tekstovima Gundulića i Držića) nije podlegao radijaciji autoriteta pisca. U adaptaciji za scensko izvođenje iz teksta *Dubrovačke trilogije* otklonio je primese lokalizma; elemente folklora je sveo na optimalnu meru i od izvorne hronike dobio mobilnu dramaturšku građu u kojoj se sukobljavaju dva sveta. Taj princip u prvom delu (»Allons enfants«) scenski je materijalizovan u suprotstavljanju iznemogle dubrovačke vlastele Napoleonovom pohodu na malu republiku. Provodeći radnju na makrosocijalnom planu, reditelj retuširа sve one nedoumice (moralne i psihološke) slojeva, društvenih grupa i osobito njihovih protagonista kada se jedna zajednica nađe u okruženju i u životnoj opasnosti. Na jednom velikom muralu vidimo suočene fanatične patriote i kolaboracioniste, zanesenjake slobode i podanike, kukavice i neustrašive heroje. Koliko se puta na taj način događa istorija — i opet se ponavlja. Taj svet koji se iz tame prošlosti (iz dubine scene) poput školjke otvarao dolazeći do prosceliuma kod publike je izazivao osećaj da u tom smislu istorija nije dovršena. Na taj se način ona još uvek događa u svetu. I na toj ravni *Trilogija* je i dalje aktuelna.

U drugom delu (»Suton«) reflektori pozornice osvetljavaju dubrovačko društvo iza zidina. Bivamo svedoci razgrađivanja zajednice u njenoj elementarnoj ćeliji — porodici. Dabome, reč je o vlastelinskoj familiji čiji članovi, zarobljeni u sklerotiziranim normama, svoju ispraznu sadašnjost žive sećajući se prošlosti. Da bi sačuvali iluziju o gospodstvu, oni se od spoljnog sveta ograđuju etikecijom, selekcijom prijateljâ i gostiju. Sanjajući o prošlosti kao o vlastitoj budućnosti, ti ljudi začepljuju membrane društvenoj osmozi i pred nama defiluju kao živi fosili koji ne mogu da

Digitized by Google

opstanu u novoj društvenoj klimi. Preživljavaju (biološki samo) od prodaje prošlosti (imanja), da bi se zatim zaduživali kod onih koji su kod njih gladovali, ali koji su u međuvremenu postali socijalno delatni. Iz podruma istorije izlaze sluge, kmetovi, nadničari, konjušari i postaju novi stvarni gospodari. Na tom nivou se otvara drugi asocijativni horizont ovovremenog i savremenog značenja dela. Naime, da društvene grupe koje su istrošile svoje ideale i ideje, koje savremenu egzistenciju zasnivaju na rasprodaji vlastite prošlosti, nemaju budućnost.

Kada je imanentna obdukcija dovršena, »Na teraci« (u trećem delu) reditelj protivstavlja emotivnu nadgradnju rađanja i smrti. Gospari, obuzeti osećanjem sadomazohizma, gaze i unizuju vlastiti život i u tome nalaze svoje uživanje. Samo u retkim intervalima lucidnosti postaju samosvesni istorijske besperspektivnosti (»Vladali smo tisuće godišta, vreme je i da umremo«). Nasuprot njima, protagonisti novog načina života, *oni* koji su do juče bili servilni i ponizni, stiču životnu sigurnost. Njihov nastup na istorijskoj sceni najavljuju zvuci kan-kana.

Za shvatanja savremene dramaturgije, za senzibilitet modernog gledaoca, tekst Ive Vojnovića je suviše ekstenzivan i ne nosi u sebi optimalan kvantum dramatskog naboja. Te nedostatke reditelj nije mogao da prevlada pukim skraćivanjem literarne građe. Da bi je učinio scenski delatnijom, Ivica Kunčević u izvođenje uvodi jednu metaforu koja će dinamizirati celu radnju. Naime, reč je o jednom pokretnom zidu koji se, poput školjke, otvara iz tame vremena i on je čas granica u prostoru, čas deoba vremena. Tako životan i živahan on je najzaposleniji akter koji zgušnjava, ujedinjuje i dešifruje fundamentalna značenja komada, dodajući, uz to, neophodan ritam izvođenju.

Međutim, i pored tog ubrzanja i približavanja ukusu savremenog gledateljstva, *Dubrovačka trilogija* nije uspela da pređe sve međe vremena. Njena zastarela fabula ne zaokuplja bez ostatka pažnju publike, a sukobljavanje svetova koje se u njoj demonstrira može biti paradigmatično samo na nivou principa.

Sledeći komad, koji je trebao da bude na tragu selektorovog »postavangardnog manirizma, jeste *Mamino srce ili propast kuće Boškovića* Janka Polića Kamova u izvođenju kazalista »Marin Držić« iz Dubrovnika i u režiji Želimira Mesarića. Za Kamova, koji je nagovestio jednu moderniju epohu književnog izraza, rečeno je da je imao sudbinu »ukletog pesnika«. U toku svog kratkog i dramatičnog života mnogo toga je napisao, ali većina njegovih dela objavljena je posthumno. On nije stigao ni da vidi izvođenje svojih dramskih tekstova. Tri poslednje drame: *Mamino srce*, *Lakrdija našeg doba* i *Žene*, koje je predao Hrvatskom zemaljskom kazalištu i za koje se nadao da će biti izvedene, žiri odbija uz obrazloženje da se »ni po sadržaju, ni u dikciji ni u tehnici ne kreću u granicama konvencionalne drame, već u svemu hoće da iz nje izađu, ali izlaze — predaleko«. Mala uteha za pisca je bila opaska da su one »plod... abnormalna talenta«.

Digitized by Google

Evo, pozorište tek sada odužuje dug prema Kamovu za kojeg Ivo Vojnović, tadašnji dramaturg, piše da je »pojava ovog pisca unikum u hrvatskoj književnosti«. Ali, dok je Kamovljeva pojava u ono vreme daleko prekoračivala shvatanja tadašnje dramaturgije, sada se stiče utisak da način na koji je scenski pročitan njegov tekst, »dikcija«, »tehnika« i celokupna scenska koncepcija unekoliko zaostaju iza »duha vremena« savremenog teatra.

Središna tačka oko koje se artikuliše radnja ove predstave jeste vivisekcija sindroma raspadanja. Bolesno tkivo egzistencije, kada je uveliko zahvaćeno metastazama besperspektivnosti, najubedljivije se reflektuje u socijalno-psihološkom prostoru porodice. Taj ambijent je žiža u kojoj se prelamaju sva društvena pomeranja. I zato porodica može biti neka vrsta uzorka iz koga se mogu izvući istine o totalitetu života. Taj mikrosocijalni prostor jeste lokacija na kojoj pisac započinje i završava svoja traganja.

Janko Polić Kamov u *Maminom srcu*, a zatim i Želimir Mesarić u scenskoj adaptaciji, ne bave se neposredno ontologijom drame. Ona je pretpostavljena radnji. Dogodila se ranije, bankrotstvom trgovine oca građanske porodice. U predstavi je reditelj bio zainteresovan i tragao je za rezultatima i modalitetima propadanja. To je uslovljavalo da radnja bude svedena na psihološku ravan.

U takvom okruženju, kada se život već zaleteo u smrt, pomeraju se ili poremećuju socijalne norme ponašanja, nastaje galopirajuća atrofija morala, gase se životni motivi i impulsi. Otac porodice, ranije preduzimljiv trgovac, metamorfira u apatičnog i čangrizavog papučara. Njegov sin, angažovani studentski aktivista koji je vatrenim govorima podizao mase, pada u alkoholizam i ne može ni sebe da podigne; njegov brat se odaje bludu i perverziji. Sve neumoljivo ide ka potpunom rasulu. Svemu tome (tom siromaštvu, bolesti i smrti) odupire se jedino majka.

Poslednji znak da smrt nije dovršena, da postoji nekakav kontakt sa spoljnim svetom, jesu povremene posete lekara i sveštenika — dve profesije koje su, opet, povezane sa smrću. Tako introvertno koncipiranu dramatsku situaciju bilo je moguće delatno razrešiti kamernim sredstvima. Malu scenu-kutiju reditelj Mesarić po vertikali deli na dva nivoa. U gornjem delu odvija se, bolje reći, dovršava život građanske porodice, a donji deo, koji je nalik nekakvom katafalku, jeste rezervat smrti. U takvom ambijentu dolazi do punog izražaja valer psihologiziranja i glumcima nameće dodatne obaveze u smislu preciznosti oblikovanja likova i situacija.

Mamino srce ili propast kuće Boškovića bila je predstava koja je mogla da korespondira sa jednim osobitim senzibilitetom gledateljstva koje više ima naklonost prema tradiciji i koje je spremno da uživa u detalju. Na velikoj sceni Srpskog narodnog pozorišta detalj se izgubio u prostoru, a način na koji je interpretirana tradicija u rečenoj predstavi nije bio u dosluhu sa eksplozivnim nabojima teksta Janka Polića Kamova.

Digitized by Google

Za završnicu prvog bloka repertoara ovogodišnjih pozorišnih igara bila je odabrana predstava Miroslava Krleže *Gospoda Glembajevi* u izvođenju Dramskog kazališta »Gavela« iz Zagreba, a u režiji Petra Večeka. — Susret sa *Glembajevima*, bar na ovim našim scenskim prostorima, bilo je suočavanje sa *literaturom* i sa *mitom*. Baš zbog toga retko je koja inscenacija ciklusa *Glembajevih* uspevala da se domogne čiste supstance, bîtka Krležinih dela. Označena veličinom Krležinog duha, većina teatarskih stvaralaca, dosezala je do nivoa uprizorenja njegovih drama.

Sa retkim izuzecima, u pristupu literaturi Miroslava Krleže, u njenom scenskom operacionalizovanju previđana je okolnost da je izvođenje drame, u stvari, nadoziđivanje njene literarne matice. Ili, ako ovo zvuči jeretički, izvođenje drame je traganje za nepronađenim, do tada neviđenim opcijama teksta. Previđajući taj elementarni zahtev teatarske poetike, većina domaćih autora koja se suočila sa Krležinim dramama ostala je na nivou pukog uprizoravanja teksta.

Dakle, ukoliko se želi kreativno igrati na savremenoj sceni, i Krleža mora da se prevazilazi, da se nadoziđuje po meri ovovremenog senzibiliteta. Svesno ili vođen teatarskim instinktom, i Petar Večeк je došao do tog saznanja. Njegov metod, koji ovom prilikom uslovno nazivamo kreativnom redukcijom, ogleda se u sledećim postupcima.

a) Petar Večeк je najpre izbalansirano skratio izvorni Krležin tekst ne narušavajući njegov unutrašnji logos, a radikalnim svođenjem, bolje reći izvođenjem, nemačkih replika iz teksta, ne samo što ga je učinio prijemčivim za publiku, nego je univerzalizovao njegova značenja. Učinio ga je naprosto ovovremenijim.

b) Literarni predložak oslobođen je »istrošenih« mesta, istorijskih naslaga koje ne komuniciraju sa duhom sadašnjeg vremena. (Sve što se stvori zastareva, pa i izvesni Krležini fragmenti.) U takvom obliku drama *Glembajevi* postaje pokretljivija, razigranija, delatnija na sceni.

c) I, u vezi s tim, jedan misaoni tok — što je u tekstu oličen u Leonu Glembaju, sinu Ignjatu i prvoj mu supruzi, — koji je sračunat na to da bude racionalna kritika građanskog društva, u interpretaciji Radeta Šerbedžije dobija unekoliko izmenjenu dioptriju. Njegov Leone je superiorniji od diskurzivnog poimanja bankrotstva sveta građanske porodice. On svoje neslaganje sa tim svetom dovodi do tačke cinizma i ironije.

U dosluhu sa rečenim metodom kreativne redukcije oblikovana je scenografija. Scena je organizovana kao veliki sarkofag. Grob postaje univerzalni simbol života. Svođenjem, pak, rekvizita na najnužniji registar predmetâ, rastegljivim znakovima do panvremenosti Meta Hočevar (scenograf) skida još jednu istorijsku odoru sa *Glembajevih* i oni su sve bliži ovom vremenu i gledaocu. U stvari, modernom organizacijom prostora oni postaju prijemčivi za mnoge prostore gledateljstva. Poslednji znak da je, ipak, reč o iluziji, o lucidnoj i lukavoj »odbrani«, da je tu, na sceni, reč

Digitized by Google

o jednoj prohujaloj epohi koja i dan-danas živi sa svojim recidivima — jesu kostimi koji sugerišu prošlost.

Kada je sve to elaborirao, Petar Večck je mogao da objavi: Prošlost može da počne. Muzej voštanih figura, uz kreščendo Vagnerove muzike, oživljava i socijalno-neurotična eksplozija počinje da potresa scenu. Dalja egzekucija poznatog Krležinog dramskog zapisa, uz ansambl poznatih glumaca, bila je samo pitanje rutine i oni su je obavili na visokom tehničkom nivou.

Predstavom *Gospoda Glembajevi* bio je zatvoren prvi krug iz repertoara Sterijinog pozorja '84, kojeg je selektor imenovao kao »postavangardni manirizam«. Njihov zajednički repertoarski atribut, ako tragamo za tim, jeste u tome da su oni na tematskom planu asocijativno komunicirali sa savremenom publikom. Sadržaji oko kojih se radnja usredsredila mogu se uzeti kao prisećanje na izvesne fragmente istorije koji još preživljavaju. Pokušaj obnove, pak, trebalo je da se odnosi više na formu, na način oblikovanja pozorišnog čina. Međutim, izuzev *Gospode Glembajevih*, druga dva izvođenja nisu bila uverljiva u tim namerama. Drugi blok predstava na 29. Jugoslovenskim pozorišnim igrama, koji je sistematizovan pod zajedničkim predznakom *političkog pozorišta*, trebalo je da bude kontrapunkt trima prethodnim predstavama. Dok su te predstave računale sa postupnim otvaranjem problema kome su tražili scensku razrešnicu, dotle predstave označene kao političko pozorište neposredno ulaze u temu, da bi zatim vršile scensku obdukciju zadatog problema. Dok su predstave »postavangardnog manirizma« računale na nadgradnju komada kroz naknadni doživljaj kod publike, ove potonje neposredno atakuju na mozak i čula gledateljstva tražeći njegovo izjašnjavanje na licu mesta.

Četvrta po redu, a prva u bloku političkog pozorišta, bila je predstava Gorana Stefanovskog *Duplo dno* u izvođenju Dramskog teatra iz Skoplja, a u režiji Slobodana Unkovskog.

Do sad smo bili naviknuti, a tako nas je učila i klasična teorija umetnosti, da se umetnička svest oblikuje iz konkretnih situacija, da se iz posebnih komada egzistencije formulišu opšte istine o životu. Na tom algoritmu građena je i celokupna estetska tradicija, na tom modelu vaspitavan je i ukus (kriterijum) publike u komuniciranju sa umetničkim vrednostima. Goran Stefanovski u *Duplom dnu* problematizuje tu estetsku paradigmu, da ne kažem, dovodi je u pitanje. Naime, on u svom komadu najpre saopštava maksimu, svoj stav, a zatim, deduktivnim putem, dokazuje ga scenskim sredstvima. Oblikovanje radnje, u tom slučaju, koristi kao argumentaciju za pretpostavljenu tezu. Takav način izvođenja i iznošenja istina o životu primereniji je scijentističkoj organizaciji svesti, sistematskim izlaganjima utemeljenim na koherentnim pojmovno-kategorijalnim sistemima i metodima. Zato *Duplo dno* može da se posmatra i kao dramatiziran esej ili kao esej o životu, umetnosti i pozorištu u represivnom okruženju. U tom smislu su Goran Stefanovski, Slobodan Unkovski i ansambl Dramskog teatra iz Skoplja dokazali da i pojmovno mišljenje mo-

Digitized by Google

že da metamorfira u estetski relevantnu svest, da može da egzistira u dramatskom obliku.

Kako su autori *Duplog dna* oživeli sadržaje koje smo do sad navikli da iščitavamo u hladnom akademskom diskursu? Koja je ta delatna supstanca koja je poslužila kao *spiritus movens*, kao pokretač radnje tako teških elemenata?

Goran Stefanovski u drami najpre sučeljava dva toka svesti koji na osi polariteta prebivaju kao ekstremi — umetnost i vlast, sloboda i represija, razum i ludilo, podaništvo i samosvest. Kao polariteti u čistom stanju, oni mogu da postoje samo odvojeni. Kada se približavaju, njihovo biće metamorfira, a u neposrednom dodiru oni se menjaju do neprepoznatljivosti. U komadu protagonist vlasti sugeriše umetnosti u mutnim vremenima da se prilagođava, na šta se ona buni, ne pristaje (dosta smo govorili tako da nas niko ne čuje) jer gubi vlastiti identitet. Dakle, sukob vlasti i umetnosti kao dva bloka svesti — jeste sukob na život i smrt, jer umetnost svoj legitimitet nalazi u javnosti, a održavanje vlasti zasniva se na mistifikacijama.

Drugi delatni impuls u scenskom pokretanju građe jeste njeno dislociranje u vremenu. Drama počinje u jednom hipotetičnom, budućem vremenu čija je temeljna odrednica kataklizma atomskog rata, gde ljudi žive u strahu od spoljnog uništenja. Obuzeta anksioznošću i beznađem, vlast kao izlaz zagovara alternativu reda i discipline koju sprovodi metodom represije. Umetnost se tada javlja kao unutrašnja pretnja koja može da poremeti nametnuti red. Druga etapa radnje (drugi deo) događa se u prošlosti. Suočavanje porodice ministra (vlasti, porekla) i pisca (umetnosti, poetike) odvija se u jednom socijalno-istorijskom ambijentu koji izlučuje umetnost. Treća varijacija na zadatu temu, sa istim protagonistima, događa se u savremenosti. Tada svest o slobodi — umetnost biva provocirana na teror. I, na kraju, kada dođe do zgušnjavanja vremena, umetnost ostaje sama sa svojim dilemama.

Treći artikulirajući agens dramaturške građe *Duplog dna*, koji je možda najdelatnije komunicirao sa publikom, jeste naizmenično smenjivanje naslaga ironije i cinizma. Ismevanje sužene svesti vlasti — koja je spremna da u svakoj situaciji živi komforno i da profitira čak i onda kada je poredak u opasnosti — i šikaniranje umetnosti kada »krade« vatru iz ruku bogova da bi je dala čoveku (»Ti si umetnik, napravi vic« ili »Sve počinje literaturom, a završava krvlju«) jeste ubedljiv postupak da se radnja na najkreativniji način plasira kod publike.

Sledeće izvođenje *Korijen, stablo i epilog*, prema memoarima Gojka Nikoliša, a u dramatizaciji i režiji Vide Ognjenović, trebalo je da bude reprezentativni primerak političkog pozorišta. Ansambl stvaralaca, okupljen producentskom delatnošću Studentskog kulturnog centra iz Beograda, pokušao je scenski da artikuliše jedan literarni predložak koji nije primeren scenskoj rekonstrukciji, ali koji u svojoj građi u memoarskom obliku razmatra najbitnije političke događaje (za radnički pokret) ovog veka. I

Digitized by Google

baš ti događaji (španski građanski rat, NOB i sukob sa Staljinom) bili su izazov za stvaranje, ali ne i oblik kako se oni saopštavaju. Međutim, to još uvek nije dovoljno da se dogodi pozorišni čin. Narativna struktura memoarske građe, i pored toga što se odnosila na najdramatičnija razdoblja veka, u scenskoj adaptaciji nije uspela da se ujedini u dramatsko jezgro. Izvođenje naslovljeno kao *Korijen, stablo i epilog* neodoljivo je podsećalo na one davne prigodne priredbe čiji jednoznačni scenario na datu temu izgovara više sudionika da bi se inscenirao privid realnosti u kojoj je bilo važno šta će se reći, a ne kako će se reći. A upravo to *kako* jeste određujuće za svako umetničko oblikovanje.

I pored pretenzija da bude scenska rasprava o jednom traumatičnom vremenu — koje svojim recidivima i dan-danas određuje život ljudi — ono što smo videli bilo je više nalik na feljton ili projekciju odabranih slajdova iz života sa komentarom. Reditelj se dobro prisetio da jednim filmskim postupkom — montažom scene na različitim prostorima (radnja se događa čas u Španiji, čas u našoj zemlji, a zatim u Moskvi) — dinamizira tromu memoarsku građu, a potom propitivanjem i komentarisanjem (glas glumca iz publike) tekst učini životnijim. I baš taj komentar, koji je imao za cilj da razbije monolitno i jednoznačno kazivanje, da, u nedostatku dramatike izvorne literature, ovu naknadno dramatizuje, zatvarao je imanentne mogućnosti predstave. Komentar je svodio komunikaciju sa izvođenjem na jednoznačne, na date opcije sadašnjeg trenutka svesti i saznanja. Ali ne zbog toga što je glas mladića (iz publike) propitivao mudrošću naknadne pameti, nego zato što je to bio jedan glas, tok mišljenja koji se na zamračenoj sceni promovirao u pobedničko mišljenje, a pobedničko mišljenje ukida svako drugo mišljenje. Baš zbog toga scensko uprizoravanje memoarâ Gojka Nikoliša teško može da nosi atribut rasprave, jer je bilo zatvoreno za višeglasne rezonance koje unapred akceptira svaka tolerantna rasprava. Takva zasnovanost scenarija zatvarala je eventualnu virtuelnost i u doživljavanju podnetog sadržaja.

Ali to se odnosilo na one kratke fragmente koji su trebali (a nisu uspeli) da opravdaju scensku rekonstrukciju memoarâ. Ostatak, odnosno veliki deo vremena to uprizoravanje je utrošilo na deskripciju, na opisivanje vremena i mesta koja su data u memoarima. A pozorište, prvo, nije vično za tu vrstu opservacija, a drugo, u opisivanju se amortizuje eventualni sukob i atrofira njegova estetska supstanca. I, na kraju — što ne znači i na poslednjem mestu — neotpornost komada *Korijen, stablo i epilog* odnosi se na plan individualizacije. On želi da govori o čoveku i svetu u jednom burnom vremenu, a čoveka nema. Postoji samo apstraktni čovek, a to je za pozorište premalo.

Komedija Toneta Partliča *Moj tata, socijalistički kulak* u izvođenju Slovenskog narodnog gledališča iz Ljubljane i u režiji Jožeta Babiča došla je na Pozorje u pravi trenutak da u repertoarsku partituru unese vedrije tonove. Rađena nepretenciozno i u realističkom postupku, i pored takozvane jezičke barijere, ova

Digitized by Google

komedija je izuzetno dobro komunicirala sa publikom, izazivajući salve smeha u gledalištu. Kada je, pak, o komediji reč, onda je samo taj podatak dovoljan da se konstatuje da je delo uspelo.

Radnja komada je vremenski locirana u, za umetničku rekonstrukciju zahvalnu, 1948. godinu. Ti prelomni događaji, koji dramatski šokiraju socijalni i moralni organon zajednice, koji pomeraju ustaljeni način života, pored tragičnih nesporazuma ljudi sa svojim idejama i ubeđenjima, izazivaju, osobito kada postanemo pametniji za iskustvo određene deonice vremena, komične obrte. Na tom kontrapunktu i Tone Partlič gradi literarnu podlogu ovog komada. Humorne strukture, pak, potencira time što događaje locira u naivni ambijent seoske porodice gde izvori nesporazuma dostižu ekstremne granice.

Tim komadom njegovi autori su pokazali da je kritika staljinizma moguća i ismevanjem. I to je objektivno zasnovana kritika jer je humor moguć u suočavanju jednog entiteta sa njegovim karikaturalnim izobličenjem, kada poredak ispoljava (smešne) nedostatke i felere koji drastično odudaraju od očekivanih i realno mogućih manifestacija njegove proklamovane politike.

Moj tata, socijalistički kulak nije urnebesna komedija. Ona to i ne može biti jer su ožiljci tog vremena još na licima živih ljudi, ali je zato u ovom slučaju reč o dinamičnoj predstavi sa umešno ukomponovanim kontrastima i efektnim prelazima.

Ovogodišnje Pozorje završeno je u Sterijinom stilu. Urnebesnom komedijom Dušana Kovačevića *Balkanski špijun* u izvođenju glumaca Jugoslovenskog dramskog pozorišta iz Beograda i u režiji Dušana Jovanovića spuštena je zavesa 29. Jugoslovenskih pozorišnih igara.

Pisci koji se bave teorijom komedije odavno već znaju da je »smešno deo ružnoga. Smešno je, naime, neka pogreška i rugoba, koja nije bolna i pogubna«. Na toj paradigmi zasniva svoju priču i Dušan Kovačević. U epicentar događaja stavlja čoveka koji od preteranog »zdravlja« oboljeva. Taj Ilija Čvorović, koji je preživeo paranoidnu represiju staljinizma u svojim poodmaklim godinama, da bi se pokazao kao prilježan član zajednice, zdrav element društva, počinje da brine i da sumnja u sve. Zamišljajući svoju zemlju u okruženju neprijatelja i špijuna, on svoj dug prema otadžbini odužuje na taj način što na nišan svog kratkovidog duha stavlja vlastitog podstanara. I oko toga počinju da se događaju maestralne peripetije i obrti.

To štivo, koje spada u red najkoherentnijih komedija u nas i koje u sebi ima dovoljno dijaboličnih dijaloga što završavaju satiričnim ubodima da bi bili u dosluhu sa izoštrenim senzibilitetom savremenog gledaoca — uzeo je da za scenu rediteljski dopisuje Dušan Jovanović. Njegove intervencije su išle za tim da od jedne punokrvne komedije napravi predstavu u maniru političkog teatra. Zato *Balkanski špijun*, u njegovoj postavci, naginje tragikomičnoj strukturi. Njemu nije bila dovoljna bolest ružnoga, nego je išao ka pogibiji, ka amputaciji bolesnog tkiva. I zaista, re-

Digitized by Google

ditelj je na pozornici inscenirao obračun, a zatim i sahranu jednog mentaliteta, ali po cenu unošenja heteronomnih nanosa u tkivo predstave.

Unošenjem dodataka između slika i dopisivanjem kraja, razume se, uz autorovu saglasnost, reditelj Dušan Jovanović je uozbiljio komičnu građu, opteretio je izvođenje dodatnim porukama koje imanentno ne pristaju rodu komedije i, dabome, one nisu bile ubedljive. Isto onako kao što je neubedljivo, na primer, da sedmogodišnji dečak traži politički azil. Ismevanje ružnoga je dovoljna i najhumanija kritika slabosti ljudi i društva. Kada se ono dosoljava »ozbiljnim« začinima, predstava i pozorište postaju tribina, ali zato gube estetsku supstancu.

Tom predstavom je bio iscrpljen zvanični, takmičarski repertoar ovogodišnjeg Sterijinog pozorja. Međutim, ovaj bi izveštaj bio nepotpun ako ne bismo bar evidentirali i druge propratne manifestacije 29. Jugoslovenskih pozorišnih igara. Pre svega, mislimo na još dve predstave koje su bile prikazane van konkurencije: *Prizori iz života i sna jednog karaktera* Milosava Marinovića u izvođenju Narodnog pozorišta iz Mostara i u režiji Miloša Lazina, koja je došla kao pobednik Festivala malih i eksperimentalnih scena iz Sarajeva i gostujuća predstava iz Poljske *Santa Maria della salute* Velimira Lukića u izvođenju Pozorišta različitosti iz Varšave, a u režiji Andžeja Marja Marčevskog. U organizaciji Pozorišnog muzeja Vojvodine otvorena je izložba »Traedokomedija, Sremski Karlovci, 1734«, a u Galeriji Matice srpske »Sedmi međunarodni trijenale scenografije i kostimografije«. U propratnom programu Sterijinog pozorja bila je organizovana retrospektivna izložba Branka Kostovskog, scenografa iz Skoplja, a izdavači Sterijinog pozorja upriličili su promociju knjige *Savremena drama i pozorište u Bosni i Hercegovini.* Redovna tribina Pozorja bila je posvećena temi »Novi stvaralački odnosi u procesu nastajanja pozorišne predstave«. Pozorje mladih je ove godine po dvanaesti put okupilo studente fakultetâ i akademija pozorišne umetnosti iz Skoplja, Novog Sada, Beograda, Sarajeva i Ljubljane. I, naposletku, treba reći da su pozorišni kritičari i teatrolozi iz naše zemlje i sveta, nakon svake predstave, za okruglim stolom raspravljali o izvođenjima koja su bila u konkurenciji za Sterijine nagrade.

Digitized by Google

Dr Vladimir Bakarić: Josip Broz Tito

(Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1983)

Nedavno je u Zagrebu, u izdanju Jugoslovenskog leksikografskog zavoda, objavljen prvi enciklopedijski monografski tekst: *Josip Broz Tito*. Monografiju je, uz pomoć mnogih stručnih i naučnih radnika, napisao nedavno preminuli revolucionar, jedan od bliskih Titovih saradnika, dr Vladimir Bakarić.

Ova je publikacija objavljena na engleskom jeziku i to je prvi takav enciklopedijski tekst-monografija ove ugledne kuće. Knjiga je predstavljena pre nekoliko meseci na značajnom međunarodnom skupu — okruglom stolu na Brionima koji je bio posvećen razvoju, ekonomskoj ravnopravnosti i političkoj samostalnosti. Taj skup jedan je u nizu međunarodnih skupova pod zajedničkim nazivom: »Tito — savremeni svet — nesvrstanost«.

Ova lepo opremljena enciklopedijska jedinica bila je svojevrstan poklon učesnicima ovog međunarodnog okruglog stola na Brionima, mestu odakle su potekle istorijske zamisli tri velikana pokreta nesvrstanosti — Tita, Nehrua i Nasera, ideja koje na simboličan način izražavaju ljudski progres i borbu potlačenih u celom svetu.

U monografiji se ističe da je Josip Broz Tito poznati revolucionar, vojskovođa i državnik, izuzetna ličnost međunarodnog radničkog pokreta, jedan od utemeljivača pokreta nesvrstanosti. Iz svih tih razloga — ističe Vladimir Bakarić — razumljivo je interesovanje za njegov život i delo u nas i u inostranstvu. Jer, Tito je uistinu stvaralac novije i naše i svetske istorije. Ovaj poduhvat Leksikografskog zavoda u Zagrebu (u pripremi drugog izdanja *Enciklo-*

Digitized by Google

pedije Jugoslavije) zbog svega toga će zadovoljiti zanimanje javnosti — domaće i inostrane.

Na samo osamdeset stranica krcatih podacima faktografske prirode o dugom i veoma bogatom revolucionarnom životnom putu Josipa Broza Tita prelama se, u stvari, čitavo Titovo ljudsko biće, njegov humanizam, slobodarske ideje, revolucionarna opredeljenost i lična hrabrost. Upravo ta faktografska, enciklopedijska ubedljivost omogućuje da se nedvosmisleno zaključi da se velike ličnosti ispoljavaju samo u najtežim životnim prilikama, u burama i orkanima, u nepredvidljivim i krajnje opasnim međunarodnim lomovima, rečju, u revolucionarnim previranjima kao što je ono čiji su svedoci generacije što su još među nama.

O Josipu Brozu Titu objavljene su mnoge naučne i druge publikacije. Ali, očevidno da je malo onih koje su, kao što je slučaj sa ovom, biografsku građu o Titu učinile dostupnom širokom krugu čitalaca. To je bio, kako naglašavaju autori, jedan od povoda za objavljivanje ovog enciklopedijskog teksta u posebnoj publikaciji. Čini se, međutim, da su ovim tekstom enciklopedijskim stilom izložene osnovne biografske informacije, ali su u njega u isto vreme analitički utkane bitne ocene celokupne Titove revolucionarne prakse i teorijskog doprinosa. Vrednost Bakarićevog dela jeste, čini se, prvenstveno u tome što ono može podjednako poslužiti onima koji tek počinju upoznavanje životnog i revolucionarnog Titovog dela i onima koji već imaju prethodna znanja o ovoj snažnoj revolucionarnoj ličnosti.

Životni film Josipa Broza je neprekidna, uporna, ali i mukotrpna borba za ideale radničke klase kojoj je i sam pripadao, može se reći, od malih nogu. Kako piše Bakarić, Tito je posle nekoliko godina proživljenih u domu roditelja otišao na zanat u grad. Time počinje njegovo druženje s radnicima, najpre u Sisku, a zatim u Zagrebu. Sticajem okolnosti, za vreme prvog svetskog rata se našao u Rusiji i video, bio svedok pobede prve socijalističke revolucije — oktobarske. Nije li tu, u surovim uslovima građanskog rata koji je prethodio pobedonosnoj revoluciji, nastala ideja da se i u njegovoj zemlji stvore prilike za prodor progresivnih, revolucionarnih ideja? Upravo burne 1919. godine, kada su boljševici oslobodili Omsk, Josipa Broza predlažu za člana Ruske komunističke partije (boljševika). Tačnije, bilo je to u vreme kada je prevladalo saznanje da se neminovno moraju rušiti stari društveni odnosi, saznanje koje je stasalo u njemu posle događaja u oktobarskoj revoluciji. Godine 1920. Josip Broz i zvanično postaje član Komunističke partije Jugoslavije, vraća se u zemlju gde započinje novo poglavlje. Tu se otvara njegova, rekli bismo, životna bitka, koju će voditi mnoge godine kasnije, s promenljivim izgledima na uspeh, ali koju će ipak dobiti stvaranjem demokratske federativne Jugoslavije, zasnovane na socijalističkim, demokratskim i samoupravnim načelima, čiji je on bio inspirator.

Brozovo neposredno iskustvo o životu eksploatisanih i vera u njihove revolucionarne potencijale, zatim njegova organizatorska sposobnost i dar da se ljudima obraća jednostavno, da uoči ono bitno, postaju za pokret sve dragoceniji. U idejnim sporovima koji su se dvadesetih godina vodili u KPJ o bitnim strateškim pitanjima (nacionalno, sindikalno i seljačko) levica i desnica u partijskom rukovodstvu pretvaraju se u frakcije zaokupljene same sobom. Zbog međusobnih sukoba one prete rascepom čitavog pokreta. Josip Broz je, međutim, bio uveren da za revolucionarnu delatnost treba, najpre, stvoriti jedinstvo u partiji, a zatim partiju ukoreniti u samoj klasi kako bi postala njen istinski predvodnik, a ne reprezentant. Budući da je, zbog specifičnog razvoja, radnička klasa u Jugoslaviji bila vezana mnogim sponama za seljaštvo, a i za druge radne slojeve, njena uloga eventualnog hegemona imala je i realne, a ne samo tendencijske perspektive — veli Vladimir Bakarić. Josip Broz je to počeo razrešavati

Digitized by Google

u zagrebačkom Mesnom komitetu. Zastupao je ideju da glavna prepreka delotvornom radu partije nije represija koju je sprovodio nenarodni režim, već sukobi u njenom rukovodstvu, zbog kojih je partija odvojena od klase, a time i od društva u celini. Vreme je, kao najbolji svedok, to i potvrdilo. S nadom revolucionara koji duboko veruje u radničku klasu, on prekida frakcijske borbe i sređuje redove partije. Josip Broz je stvaralački inspirisan Marksovom i Lenjinovom vizijom partije kao klasnog i nacionalnog činioca sposobnog da pokreće društvo u pravcu revolucionarnih promena. S takvim shvatanjima i već značajnim iskustvima prilikom osnivanja komunističkih partija Slovenije i Hrvatske, Tito je praktično još 1937. godine došao na čelo Komunističke partije Jugoslavije.

Godine 1941, te za naše narode prelomne faze, Josip Broz Tito već 10. aprila u Zagrebu saziva sednicu Centralnog komiteta KPJ i Centralnog komiteta KP Hrvatske, na kojoj je donesena odluka o pružanju oružanog otpora okupatoru, ustašama i drugim kvislinzima. U svom prvomajskom proglasu CK KPJ ističe da će Komunistička partija Jugoslavije uporno voditi borbu »protiv okupatora i njihovih slugu u zemlji, protiv raspirivanja nacionalne mržnje, a za bratstvo naroda Jugoslavije i svih naroda Balkana, protiv izrabljivanja radnih naroda, za bolju i srećniju budućnost«. Iste godine u Zagrebu je održano savetovanje rukovodećeg aktiva KPJ radi neposrednih političkih i organizacionih priprema oslobodilačke borbe. Pošto je fašistička Nemačka napala Sovjetski Savez, Politbiro Centralnog komiteta KPJ, na svom istorijskom sastanku 4. jula 1941. godine u Beogradu, donosi odluku o početku ustanka. Koje su Titove ideje o karakteru ustanka? To je, može se reći, na analitički način objašnjeno u tekstu Vladimira Bakarića. Naime, Titova koncepcija ratovanja odbacuje klasično tumačenje da se partizanski rat primenjuje, da se njemu pribegava, uglavnom, zbog nemoći pred tehnički i brojčano jačim neprijateljem i u funkciji pomoći glavnom frontu. Tito se zalagao za razvijanje onih činilaca oružane borbe koji ofanzivni duh, ustanički karakter i partizansku borbu uzdižu na razinu opštenarodnog ustanka, koji će postepeno izrasti u trajan svenarodni oslobodilački rat. Tako postavljenom koncepcijom glavno poprište oružane borbe postaju široka prostranstva izvan gradova i industrijskih naselja i centara. Bitno obeležje Titove strategije narodnooslobodilačkog rata bilo je da se borba vodi na prostoru cele zemlje i s osloncem na sopstvene snage. To je podrazumevalo pretvaranje teritorije Jugoslavije u ratište na kome će se voditi borba uporedo s borbom na drugim ratištima. Evo kako je sam Tito izrazio smisao oslonca na sopstvene snage: »A ko će nam donijeti slobodu ako se mi sami nećemo boriti?« Tako se narodnooslobodilačka borba Jugoslavije nije svela na pomaganje takozvanom glavnom frontu, iako je objektivno imala i taj cilj, ili na očekivanje da nas oslobode velike sile. Takva je bila Titova koncepcija razvoja narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji kao samostalnog činioca u sklopu opštih napora zemalja antifašističke koalicije za konačno slamanje fašizma. Time je Tito nesumnjivo zaslužio priznanje koje mu odaju sve vojne nauke savremene vojne strategije — priznanje koje ga svrstava među velike vojskovođe drugog svetskog rata. Iz te Titove zamisli o karakteru narodnooslobodilačke borbe proizašle su i mnoge druge ideje. Zato su iskustva partizanskog ratovanja u Jugoslaviji takođe našla mesto u mnogim vojnim udžbenicima u svetu i izučavaju se kao jedinstvena iskustva u nizu visokih vojnih škola.

Sledeća odrednica Titove koncepcije, koja vodi oživotvorenju njegove zamisli o stvaranju narodne države zbratimljenih naroda i narodnosti, jeste osnivanje odgovarajućih organa narodne vlasti. Pošto je Narodnooslobodilačka vojska ranije bila priznata od strane saveznika, došao je na red složeni i mukotrpni posao na stvaranju vrhovnih organa vlasti. To je učinjeno 29. novembra 1943.

Digitized by Google

godine u Jajcu, na Drugom zasedanju AVNOJ-a. Naime, odlukama AVNOJ-a trebalo je na međunarodnom planu osigurati ono što su na tlu Jugoslavije već postigle narodnooslobodilačka borba i revolucija. Zato je tog istorijskog datuma u Jajcu Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije konstituisano u vrhovno zakonodavno i izvršno telo. Formiran je Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije kao privremena vlada. Za njegovog predsednika izabran je Josip Broz Tito. Istorijskim odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a Jugoslavija je utemeljena kao federativna demokratska zajednica naroda i narodnosti. Posebnom odlukom AVNOJ-a Titu je, za izuzetne zasluge u rukovođenju oslobodilačkom borbom, dodeljeno zvanje maršala Jugoslavije.

I, najzad, odluke AVNOJ-a bile su polazište u daljoj Titovoj aktivnosti u borbi za međunarodno priznanje nove Jugoslavije. To je, posle mnogih teškoća i zakulisnih pokušaja ignorisanja novostvorene narodne države, i postignuto.

Jedan od trenutaka koji je predstavljao raskrsnicu u posleratnom razdoblju Jugoslavije nastao je kada je izbio sukob sa staljinističkom koncepcijom o odnosima među socijalističkim zemljama. Pošto se jugoslovenska socijalistička revolucija razvijala u specifičnim i samosvojnim okolnostima, njen dalji razvoj nije mogao da se uklopi u dogmatske koncepte staljinizma. »U konstelaciji snaga nakon drugog svetskog rata — piše Vladimir Bakarić — Jugoslavija se orijentisala na savezništvo sa Sovjetskim Savezom i drugim socijalističkim zemljama, zasnivajući planove ubrzanog ekonomskog razvoja na čvrstoj ekonomskoj saradnji s njima. Tito je 1945. i 1946. godine potpisao savezničke državne ugovore sa socijalističkim zemljama, odlazio u državne posete i razvijao s njima svestranu saradnju. Posebnu pažnju posvećivao je politici dobrosusedstva, balkanske solidarnosti i saradnje. Nastojao je da do krajnjih granica sačuva, održi i razvije ravnopravne savezničke odnose, smatrajući da je to u obostranom interesu i u interesu šire međunarodne zajednice.«

Međutim, Staljinova vlada — ističe dalje Vladimir Bakarić — sprovodila je smišljenu infiltraciju u ekonomski, politički, kulturni i društveni život Jugoslavije. Staljin je nastojao da ostvari punu kontrolu razvoja Jugoslavije preduzimajući istovremeno i mere koje imaju za cilj pokoravanje njenog rukovodstva. Računajući na svoj autoritet u komunističkom pokretu, a naročito na ekonomsku, političku i idejnu vezanost nove Jugoslavije za Sovjetski Savez, Staljin je smatrao da će biti dovoljno da samo »makne malim prstom« pa da Tita ne bude. Radi potčinjavanja i likvidacije rukovodstva Jugoslavije iskonstruisao je, početkom 1948. godine, lažne optužbe o tobožnjem ideološkom izrođavanju KPJ. Staljin i Informbiro će kasnije, otvoreno pretećи vojnom intervencijom, Tita i njegove najbliže saradnike proglasiti špijunima Gestapoa, američkim agentima, klikom ubojica i krvnika, a socijalističku Jugoslaviju fašističkom zemljom i kolonijom zapadnih imperijalističkih država.

Smisao takvog napada Tito je odmah uočio upozoravajući da je reč, prvenstveno, o prirodi odnosâ među socijalističkim državama, tačnije, o napadu vlade jedne velike socijalističke zemlje na nezavisnost jedne male, takođe socijalističke zemlje. Tito je u tom odlučnom otporu hegemonističkom pritisku imao podršku većine članstva Komunističke partije Jugoslavije i naroda, što se izrazilo i u plebiscitarnom opredeljenju delegatâ na Petom kongresu Komunističke partije Jugoslavije u julu 1948. godine. Kao i u narodnooslobodilačkoj borbi, Tito se i u ovoj situaciji oslonio na komuniste, na snagu i volju najširih narodnih masa. Odlučeno je da se sa Staljinovim optužujućim pismom i sa odgovorima KPJ upozna celokupno članstvo KPJ i da se Rezolucija Informbiroa i odgovor Centralnog komiteta na Rezoluciju objave u štampi.

U takvoj situaciji — ističe dr Vladimir Bakarić — došlo se do

Digitized by Google

spoznaje da je za dalji razvoj socijalističke revolucije u Jugoslaviji nužno započeti razvoj radničkog samoupravljanja, uspostavljajući time demokratski duh i praksu oružane etape revolucije. Tito je 27. juna 1950. godine podneo programski ekspoze u Narodnoj skupštini FNRJ obrazlažući Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva. Izložio je osnovne koncepcije KPJ o izgradnji socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa, jer je uočio opasnost jačanja državnog aparata po očuvanje i razvoj tekovina revolucije.

Uporedo s razvojem koncepcije i prakse socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji, a na osnovu vlastitog otkrivanja novih tendencija u međunarodnim kretanjima, Tito je uobličavao svoje poglede na razvoj savremenog sveta. U vreme ekonomske blokade i otvorene Staljinove pretnje agresijom Tito je inicirao razvoj saradnje sa zapadnim zemljama, u okviru koje je Jugoslavija dobijala ekonomsku i vojnu pomoć, ali je pri tom odlučno odbijao pokušaje nametanja dominacije i ideološkog uticaja Zapada, čuvajući i jačajući tako nezavisnost naše zemlje.

Nakon Staljinove smrti Tito i CK SKJ su prihvatili inicijativu novog sovjetskog rukovodstva da se normalizuju odnosi Sovjetskog Saveza i Jugoslavije ocenjujući da je to u obostranom interesu. Na kraju pregovora vladinih delegacija, koje su vodili Tito i Hruščov, potpisana je 2. juna 1955. godine Deklaracija vlada FNRJ i SSSR-a. Principi ravnopravnih odnosa između dve države, utvrđeni u ovoj Deklaraciji, postaće ne samo osnova za razvoj svestrane jugoslovensko-sovjetske saradnje, nego će imati i šire značenje za odnose među svim socijalističkim zemljama. Na principima ravnopravnosti zasnovana je i Deklaracija o odnosima između Saveza komunista Jugoslavije i Komunističke partije Sovjetskog Saveza, potpisana 20. juna 1956. godine. Na osnovi ravnopravnosti i nezavisnosti Jugoslavija je nastojala i, uglavnom, uspela da normalizuje odnose i sa ostalim socijalističkim zemljama.

Sredina pedesetih godina je vreme još jedne Titove dalekosežne istorijske inicijative, kojom će se stvaralački izraziti i produbljivati njegovo traganje za novom vizijom svetskog razvoja. Tito posećuje više vanblokovskih zemalja Azije i Afrike. U julu 1956. godine na Brionima razgovara s egipatskim predsednikom Naserom i indijskim premijerom Nehruom o mogućnostima sprovođenja principa aktivne miroljubive koegzistencije u međunarodnim odnosima, zalažući se za prevladavanje podele sveta na blokove. S Nehruom, Naserom i drugim državnicima novooslobođenih zemalja inicirače okupljanje vanblokovskih (neangažovanih) zemalja na platformi aktivne miroljubive koegzistencije, iz kojeg će nastati politika, odnosno pokret nesvrstanosti kao nezaobilazan samostalni činilac savremenih međunarodnih odnosa. Taj će pokret okupiti najveći broj država, narodā i oslobodilačkih pokreta savremenog sveta, a gotovo čitav svet je Tita, još za života, smatrao inicijatorom tog svetskog pokreta.

Tito je istovremeno — zaključuje dr Vladimir Bakarić — vrlo aktivno delovao u međunarodnom radničkom pokretu. Postepeno normalizujući odnose i s komunističkim partijama, on je stvarao takvu poziciju SKJ u međunarodnom radničkom pokretu koja mu je omogućavala da postane snažan faktor u stvaranju i razvijanju novih odnosa u tom pokretu. Tito je prvi osporio koncepciju o rukovodećem centru i vodećoj partiji i takozvanoj opštoj zakonomernosti u socijalističkoj izgradnji, kojom se model jedne socijalističke zemlje nameće kao opštevažeći za sve druge. Tito je istakao načelo odgovornosti svakog revolucionarnog pokreta pred svojom radničkom klasom i narodom.

Veoma su snažne reči kojima dr Vladimir Bakarić zaokružuje snažnu Titovu političku i revolucionarnu ličnost. Titovo delo — veli on

Digitized by Google

— sazdano je od niza odluka kojima je pripremljena i ostvarena prekretnica u novijoj istoriji naroda i narodnosti Jugoslavije. Kao strateg revolucije i socijalističkog društvenog razvoja, Tito je više od četiri decenije pokazivao izuzetnu sposobnost da u prelomnim istorijskim trenucima razvoja našeg revolucionarnog radničkog pokreta i naše zemlje donosi prave odluke i u pravo vreme. Bio je blizak i neposredan s ljudima, slušao je njihov glas i znao je da im se obrati jednostavno i jasno. Radni čovek imao je poverenja u njega i očekivao njegovo mišljenje u svakoj prilici kada je bilo teško. Tito je imao hrabrosti da javno kaže istinu, koliko god ona bila gorka, ali je u isto vreme znao da pokaže put kojim se teškoće mogu prevladati.

U toku više od sedamdeset godina revolucionarnog rada u komunističkom pokretu i više od četrdeset godina rukovođenja Komunističkom partijom, odnosno Savezom komunista Jugoslavije, kao priznati i legendarni vođa svih naroda i narodnosti Jugoslavije — Josip Broz Tito je imao presudnu ulogu u svim društvenim preobražajima svoga vremena. To je Tita svrstalo u red najvećih revolucionara, vojskovođa i državnika dvadesetog veka.

Čedomir Vučković

Mitar Miljanović: Na putevima savremenog socijalizma

(»Veselin Masleša«, Sarajevo, 1983)

Danas, kada se ideja socijalizma mukotrpno probija i realizuje u društvenoj stvarnosti opterećenoj naglašenim antagonizmima, kada socijalizam u međunarodnim relacijama od teorijskog projekta prerasta u opipljivu društvenu stvarnost, pažnju teoretičarâ privlače osobito dvije činjenice: afirmacija teorijskog koncepta diverzificiranih modaliteta razvoja socijalizma i postojanje elemenata krize u savremenim društvima sa predominacijom karakteristika socijalizma. U tom smislu moderne teorijske analize prakse socijalističkih društava karakteriše traganje za determinantama društvenog razvoja — nužnih povijesnih osnovica realizacije projekta socijalizma kao društva koje stupnjevito, kroz pojedine etape društvenog razvoja, pomjera granice oslobađanja rada prema povijesnom cilju, s jedne strane, i koje, s druge strane, neminovno rađaju društvene protivrječnosti iz kojih ponekad proizlaze društvene situacije i gibanja sa tendencijom ka stagnaciji dostignutog stupnja razvoja, sa opasnošću kompromitiranja same ideje socijalizma kao društva koje procesualno dokida i prevazilazi postojeće oblike čovjekovog otuđenja.

Takvoj teorijskoj analizi pridružuje se i dr Mitar Miljanović, profesor Ekonomskog fakulteta u Sarajevu, sa svojom knjigom *Na putevima savremenog socijalizma.*

Letimičan pogled na sadržaj knjige odslikava dubinu teorijskog zahvata, osmišljavanja glavnih tendencija razvoja savremenih socijalističkih društava, kao i razvoja pokretâ za realizaciju socijalizma, uz široku lepezu ideja u dijapazonu od aktueliziranja koncepata klasikâ marksizma o socijalizmu do problematiziranja istih i drugih teorijskih projekata socijalizma marksističke provenijencije u uslovima iskazivanja potrebe obogaćivanja teorijskih koncepata, kako klasikâ marksizma tako i nekih drugih teorija, saznanjima do kojih je došla moderna nauka analizirajući protivrječnu praksu različitih pojavnih oblika socijalističkih društava i društvenih pokreta za ostvarenje socijalizma.

Bogatstvo ideja o putevima razvoja savremenog socijalizma otvara mogućnost da se o knjizi govori iz različitih uglova. Međutim, izgleda nam da autor u prvi plan svojih razmišljanja o tendencija-

Digitized by Google

ma razvoja modernog socijalizma ističe tri problema: 1. prodor ideje socijalizma u međunarodnim okvirima; 2. sučeljavanje različitih teorijskih pogleda o karakteru i razvojnim tendencijama socijalizma u međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu i neposredne praktične konsekvence emanacije ideje socijalizma; i 3. značaj jugoslovenskog iskustva i doprinosa jugoslovenskih marksista, osobito Tita, za demokratizaciju socijalizma i uspostavljanje demokratskih odnosa u međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu.

Kada je riječ o prodoru ideje socijalizma u međunarodnim okvirima, autor u svojim analizama tog fenomena aktuelizira temeljne postavke klasikâ marksizma pokazujući kako se marksizam, kao teorijski pogled na razvoj društva, javlja kao aktivna komponenta društvenog razvoja, ne samo u smislu zvanične doktrine i naučnog utemeljenja socijalističkog projekta vlasti proizvođačke klase u aktuelnim socijalističkim društvima, nego i kao pokretačka snaga klasa i društvenih grupacija u heterogenom socijalnom okruženju, počev od zemalja takozvanog nerazvijenog, odnosno trećeg svijeta, pa do razvijenih industrijskih društava, aficirajući klase i grupacije i njihove političke organizacije čija je sudbina vezana za svijet rada da u političkoj areni tih društava kroz različite oblike klasne borbe utiču na osnovne tokove društvenog razvoja saobražavajući ih vlastitom klasnom interesu. U tom smislu autor je zaokupljen temama: odnosa klasikâ marksizma prema takozvanom nekapitalističkom putu razvitka društva, socijalističkoj orijentaciji u nerazvijenim zemljama, njihovom političkom organizovanju, osnovnim tendencijama u razvitku savremenih i socijalističkih društava itd.

Svestranim i suptilnim, produbljenim teorijskim analizama protivrječne prakse savremenih, a posebno socijalističkih društava, autor razvija misao da je praktični razvoj tih društava dao za pravo klasicima marksizma da će budući razvoj socijalističkih društava ići različitim putevima uslovljenim povijesnim okolnostima u sklopu kojih se odvija socijalistička revolucija. Autor baš i naglašava činjenicu da je socijalizam kao ideja i postao interesantan u međunarodnim relacijama ne kao uniformni model razvoja, nego kao teorijska koncepcija povijesnog oslobađanja rada, čija se validnost i mogućnost ostvarenja uvijek nanovo i trajno verificira specifičnim istorijskim uslovima razvoja konkretnih društava o kojima je riječ. Autor zaključuje da u trenutku kada se ideja socijalizma pokušava uniformno primijeniti na različite povijesne sredine nastaju teškoće u razvoju tih društava, čiji je najočevidniji pojavni oblik stagnacija u ekonomskom i društvenom razvoju, sve do kriza koje se neminovno reflektuju na odnose u međunarodnom radničkom pokretu u smislu javljanja povremenih ili trajnih ideoloških, političkih, teorijskih i drugih razlika u praktičnoj realizaciji socijalizma kao teorijske koncepcije.

Imajući u vidu protivrječnosti društvene prakse savremenog socijalizma, kritičkom analizom različitih teorijskih koncepcija socijalizma autor dolazi do argumenata koji će mu poslužiti za etabliranje postavke o složenosti tih protivrječnosti, o specifičnostima nastanka uzrokâ tih protivrječnosti, što sve zahtijeva i kritičko preispitivanje praktičnih rješenja ostvarivanja određenih »modela« socijalizma, tako da polazna teorijska koncepcija u povratnoj sprezi sa iskrslim problemima razvoja socijalizma neminovno biva dovedena u položaj trajnog preispitivanja sa naglašenom potrebom obogaćivanja novim rješenjima za svaku etapu razvoja.

Napokon, autor komparativnom istorijsko-politikološkom analizom različitih ispoljenih varijanti socijalizma, koje se javljaju od perioda pobjede prve socijalističke revolucije do danas, uspješno kritički prati »približavanje« ili »udaljavanje« ideje socijalizma kao slobodnog, demokratskog društva, od praktičnih egzistentnih

Digitized by Google

formi koje ponekad bogatstvo ovog pojma svode na neke od njegovih dimenzija. U tom pogledu autor ističe povijesni značaj jugoslovenskog iskustva za ostvarivanje ideje socijalizma kao slobodnog samoupravnog društva, prije svega kao praktičnog pokušaja smanjivanja jaza između teorijski projiciranog modela i protivrječne društvene stvarnosti u smislu afirmacije onih praktičnih solucija u okviru kojih čovjek vlastitom djelatnošću, neprekidnim mijenjanjem najširih društvenih uslova vlastite egzistencije, u sadašnjoj etapi razvoja socijalizma postupno ovladava osamostaljenim društvenim silama kao trajnim izvorima alijenacije i granica čovjekove slobode. Sam autor naglašava da to ne znači pripisivanje eshatološkog karaktera samoupravnom socijalizmu. Samoupravni socijalizam se ne iskazuje samo kao povijesna mogućnost afirmacije proizvođačke klase, nego i kao egzistentna stvarnost koja već sada i ovdje polučuje vidne rezultate u promjeni klasno-socijalnih determinanti čovjekove emancipacije u ekonomskoj, političkoj, duhovnoj, kulturnoj i drugim oslastima, uz prestrukturaciju društvenih i, posebno, klasno-političkih snaga, dakle, uz promjene odlučujuće za ostvarivanje budućeg društva kao istinskog socijalizma. Time autor afirmiše ideju klasikâ marksizma da je socijalizam rezultat samodjelatnosti klase i da klasi ni država ni partija ne donose slobodu, nego da ona osvaja slobodu teškim klasnim borbama, da klasno društvo iz dana u dan oblikuje dajući mu humani lik, što je i povijesni cilj emancipacije proizvođačke klase.

Iz do sada rečenog o prezentiranoj Miljanovićevoj knjizi može se istaći da je temeljna vrijednost knjige sadržana prije svega u uspješnoj primjeni marksističke dijalektičke metode u analizi problemâ strukture i razvoja savremenog socijalizma. Marksistička teorijska fundiranost autorovih analiza, kao i solidno poznavanje teorijskih gibanja kako u savremenom marksizmu tako i u okviru drugih teorijskih orijentacija, omogućuju autoru da se na sistematičan i naučno konzistentan način uspješno uključi u rasprave o aktuelnim tendencijama i problemima razvoja socijalizma i perspektivama njegovog ostvarivanja u okviru savremenih društvenih pokreta. Miljanovićeva knjiga pristupačno i informativno, ali na zavidnoj teorijskoj razini izlaganja procesâ i odnosâ u savremenim društvima, izlaže analizu anatomije političkih i klasnih snaga i tendencija pomjeranja njihovog rasporeda, kritički osmišljava ideološku sferu i njeno zamagljivanje naraslih problema relevantnih naročito za budući razvoj socijalističkih društava, markira neke osnovne probleme razvoja savremenih društava kojima bi se trebalo pozabaviti nauka, tako da se obrazuje dojam o ozbiljnom teorijskom naporu i pokušaju promišljanja protivrječne stvarnosti savremenih, a posebno socijalističkih društava, u svjetlosti novih spoznaja društvenih nauka i u tom smislu predstavlja značajan doprinos savremenoj marksističkoj teoriji društva.

Nijaz Mesihović

Vojin Simeunović: Između svijesti i čina

(»Svjetlost«, Sarajevo, 1982)

Simeunovićeva studija *Između svijesti i čina* raspravlja temeljnu strukturu Hegelove filozofije, te odnos između Hegelove i Marxove bitne misli, s obzirom na mogućnost zasnivanja pretpostavki metafizičkog načina mišljenja (svijesti) i njegove revolucionarne destrukcije. No valja odmah istaći: Simeunovićevo promišljanje bitnih dimenzija i vidova Hegelove filozofije i odnosa Hegel

Digitized by Google

— Marx zadobijeno je (istina, nimalo lagodno) i razvija se (gotovo suvereno) na terenu najboljih rezultata i iskustava unutarmarksističke, kritičko-humanističke teorijske prakse čiju noseću mislenu matricu nadaju djela E. Blocha, G. Lukácsa, Th. Adorna, H. Marcusea... Taj je moment od izuzetna metodičkoga značaja, prvenstveno stoga što su na taj način osigurane osnovne pretpostavke teorijske (filozofske) mjerodavnosti, kako prepoznavanja i »očitavanja« nosivih odrednica i same biti Hegelove misli tako i razumijevanja odnosa Hegela i Marxa — »po sebi« i »za sebe« i s obzirom na mogućnost zasnivanja i praktičnog prevladavanja metafizike. Konzekventno tome (kao rezultat toga), prevladavanje metafizike, u Simeunovića, premaša puko skolastičko-spekulativno istrajavanje i napor, i to naprosto stoga što se Hegelova dijalektika (makar idealistička, kontemplativna...) čvrsto naslanja na samu društveno-ekonomsku i političku stvarnost.

Hegelova Minervina sova, Blochovim riječima kazano, ne djeluje kao ranoranilac u trgovačkom smislu, ali ipak izgleda otmjeno; zapravo, ona je »naoružana« dijalektikom. Mada u idealističkom omotaču, Hegel je, navodi Bloch, prvi izborio filozofski nivo na kojem je bilo moguće radni proces, odnosno rad, shvatiti ekonomski, a ipak ne ekonomistički. Simeunović, posve razložno, ne daje za pravo ni nekim Blochovim i Lukácsevim stavovima u vezi s poimanjem »odnošenja« Hegelove i Marxove dijalektike i konzekvencija koje iz toga proistječu — štaviše, on im ponekad upućuje i oštrije zamjerke (čime je, uzgred primijetimo, djelomično pripravljen prostor za zauzimanje vlastite misaone pozicije) — ali je posve izvjesno da mu je temeljna »racionalna jezgra« razumijevanja toga korpusa u ovih marksista posve bliska. No ipak nam se čini da je na Simeunovića ponajveći utjecaj izvršio Bloch (naravno, onaj iz »subjekt-objekta«), kod kojeg Hegel i Marx ponekad idu bezmalo »ruku pod ruku«.

Bit i smisao Hegelove filozofije teško je dohvatiti i razumjeti u samim njegovim djelima (analitičko-sintetičkim intervencijama u teksturu Hegelovih djela ili na drugi sličan način), naprosto stoga što je mišljenje ovog filozofa pripadno stvarnosti samoj, što ono korespondira sa duhom njegova, našeg vremena. To je na stanovit način pokazao Eric Weil, kao i sve dosadašnje značajnije interpretacije Hegelova djela. Hegelova misao je revolucionarna prvenstveno po tome što se u njoj rastvara ontološka struktura građanskog svijeta, što se u njoj ontološko razumijeva kao historijsko, a historijsko kao utopijsko. Središnja ideja Hegelove filozofije — ideja slobode — iako idealistički pojmljena, ukotvljena je u temelj čovjekova života i svijeta, zbog čega njeno razvijanje i dostizanje mora voditi preko bitnih pitanja i mogućnosti izgradnje konkretna čovjekova života i smisla njegove egzistencije. »U sklopu mnogobrojnih pitanja koja se nalaze u krugu Hegelove misli i koja nameću jednu sasvim aktualnu interpretaciju — nastavlja autor — jeste pitanje o pretpostavkama istorijskog svijeta i načinu konstituisanja istorijskih oblika ljudske egzistencije«. Drugačije rečeno, pitanje povijesne dimenzije svega što jest — središnje je pitanje Hegelove misli.

Iako je Hegelova misao posve dvosmislena — jednom ona ima lik »bakantskog duhovnog kretanja, bez odmora i mira«, drugi put »kružno zasvođena antikvarija, s biti kao bitosti (Gewesenheit)« (Bloch) — Simeunović ne dopušta da se ovaj veliki dijalektičar predstavi isključivo kao ideolog pruske države, kao filozof prošlosti, štaviše, kao reakcionar; Hegel je za njega bitno filozof slobode. Time se, s jedne strane, osiguravaju pouzdani temelji marksističke kritike vulgarnog materijalizma i svakog pozitivizma i dogmatizma, a s druge — pripravlja prostor ispravnom ra-

Digitized by Google

zumijevanju Hegelove, ali i Marxove misli, vremena ovim filozofijama obuhvaćenog.

Simeunović, u stvari, tu stoji na Marxovu stajalištu. Premda, naime, u Hegelovoj filozofiji, kako bi Marx rekao, »sin rađa majku, duh prirodu... rezultat početak«, premda Hegelovo »fabriciranje povijesti egzistira samo u svijesti, u mišljenju« — on je ipak »prvi opsežno i svjesno iznio opće oblike« dijalektike, zbog čega se Marx smatra učenikom ovog velikog mislioca. Sve to, dakako, ne znači da je Hegel organski sastojak marksizma. Ali, umjesto one već uvriježene teze da bez Hegela nije moguće pojmiti Marxa, marksizam i suvremenost, Simeunović — kad se sintetički sabere smisao njegovih razmatranja — zastupa stav da bez Marxa nije razumljiv sam Hegel. Bez Marxova posredovanja Hegel bi naprosto ostao jedan pored mnogih (tradicionalno shvaćenih) filozofa u historiji filozofije. Time se, makar to zdravom razumu izgledalo kontradiktorno, ne dovodi u pitanje teza da je Hegelova filozofija bitno revolucionarna.

Podržavajući Marcusea i Ritter-a, Simeunović smatra da je revolucionarnost Hegelove filozofije »ona njena bitna odrednica kojom se ona odvaja od svake druge filozofije i ulazi u misaone pretpostavke revolucije onako kako je misli Marx«. Bitno je, međutim, istaći da se komunikacija revolucije i filozofije kod Hegela »javlja zbog jedinstvenog izvorišta mišljenja i revolucionarnog čina: i misao i revolucija izviru iz jednog te istog — iz potrebe i snage uspostavljanja onoga što ne postoji, a što se još uvijek javlja kao bit svijeta i smisao života. Misao je čin«.

Nešto o strukturi knjige. Uz opsežan i instruktivan predgovor, studiju tvore tri dijela. Prvi dio knjige nosi naslov »Istorija i metafizika«, drugi — »Temeljna struktura Hegelove filozofije«, dok se u trećem dijelu raspravlja o marksističkoj teoriji i transformaciji filozofije.

Bez razumijevanja biti Hegelove filozofije, napose Marxove kritike te filozofije, nije moguće razumjeti ni istinu suvremena svijeta, »budućnost u nastajanju« (Marx); ova Simeunovićeva studija valjan je doprinos tome, pa zbog toga skrećemo na nju pažnju i svesrdno je preporučujemo.

Stjepan T. Šimić

Drugi izveštaj Brantove komisije

(»Poslovna politika«, Beograd, 1983, strana 148)

Knjiga koju prikazujemo proizašla je iz poznate aktivnosti Brantove Nezavisne komisije za pitanja međunarodnog razvoja, kao njen drugi pokušaj da se uspostavi globalna saradnja, a u isto vreme ona predstavlja dramatično upozorenje svetskoj javnosti da produbljivanje postojeće krize može imati nesagledive posledice ne samo za zemlje u razvoju, nego i za razvijeni deo savremenog sveta.

Komisija je pošla od nekoliko važnih postulata. Prvo, da je reč o krizi svetske privrede koja je, dakle, opšta kriza, pošto pad proizvodnje i ekonomskog rasta, kao i pad trgovine, kredita i ekonomske pomoći podjednako pogađa sve zemlje tržišne, mešovite i centralističke privrede, industrijska i agrarna društva. Budući da predstavlja zajednički problem, opšta kriza zahteva i zajednički odgovor, koji — kako se u knjizi naglašava — »moramo pronaći brzo, vođeni maštom, inteligencijom i hrabrošću«. Bilo bi veoma loše — nastavljaju autori ovog dokumenta — ako bi se svaka zemlja povukla u sebe, jer bi u tom slučaju došlo do pogoršavanja ne samo sopstvenog položaja, već i položaja cele zajednice. Iz tih razloga Brantova komisija upu-

Digitized by Google

ćuje apel svetskoj javnosti ističući da o krizi moraju svi razmišljati, a pogotovu je važno podići stepen javne svesti o njenoj ozbiljnosti u razvijenim zemljama, jer, zbog postojeće međuzavisnosti, privredna kretanja u njima snažno utiču na ekonomska zbivanja u ostalim delovima sveta. Preko je potrebno, u stvari, preduzimanje hitnih političkih mera da bi se sprečila katastrofa, koja bi sigurno usledila ako bi došlo do daljeg produbljivanja krize i besposlice. Drugi moment koji je Brantova komisija snažno naglasila tiče se donošenja dugoročnog programa prioritetnih reformi i preduzimanja hitnih mera za njegovu primenu, što bi ne samo olakšalo nevolje zemalja u razvoju, već bi u isto vreme doprinelo i svetskom ekonomskom oporavku. Potreba globalnog pristupa i potpuno uvažavanje principa međuzavisnosti predstavljaju ključne uslove za pronalaženje optimalne strategije za rešavanje privrednih i finansijskih teškoća, oličenih u postojećoj stagflaciji. Iz tih saznanja je i proistekla ideja o misaonoj preorijentaciji i neophodnoj sintezi različitih viđenja uzroka krize, bez čega nema nikakvih izgleda da se pravovremeno uoče činjenice o sudbinskoj povezanosti svih zemalja sveta, kao ni to da pred svim ljudskim zajednicama stoji zajednička, neizvesna i vrlo nestabilna budućnost. Ova poruka, upućena svima, trebalo bi da deluje kao otrežnjenje, koje je podjednako aktuelno danas kao i pre tri godine kada je Nezavisna komisija za razvoj ponudila svoj prvi program za opstanak. Već tada je snažno istaknuta potreba uvažavanja zajedničkih interesa Severa i Juga i ujedno naglašena nužnost dugoročnije reorganizacije globalnog ekonomskog sistema u kome bi međunarodnim finansijama trebalo pokloniti prvenstvenu pažnju, pošto su one središna tačka za mnoštvo mera usmerenih ka ublažavanju posledica krize i ka ohrabrivanju oporavka svetske privrede. Brantova komisija je još u svom prvom dokumentu osvetlila jedan izuzetno nepovoljan trenutak ispoljen u odnosima razvijenih i nerazvijenih, a to je stalna tendencija zemalja razvijenog Severa da vlastite probleme prebace na zemlje u razvoju, čiji je položaj već dovoljno težak i bez ovih dodatnih opterećenja. Poznato je, naime, da su zemlje u razvoju, pod uticajem svetskih recesionih kretanja, prisiljene da rade sa smanjenim kapacitetima i po cenama koje su na najnižem nivou za poslednjih tridesetak godina, zbog čega su im znatno umanjeni prihodi od izvoza. Zbog visokih zaduženja prema inostranim kreditorima te zemlje imaju velike probleme u pogledu smanjivanja deficita u svojim platnim bilansima, što, između ostalog, smanjuje mogućnosti uvoza roba neophodno potrebnih za održavanje makar i smanjenog obima proizvodnje u granama koje imaju vitalni značaj za privrede ovih zemalja.

Središna i suštinski najznačajnija teza u Memorandumu, na koju je Brantova komisija stavila snažan naglasak, jeste da zemlje u razvoju treba pomoći u njihovim naporima da prebrode krizu, pre svega zbog toga što one ne mogu biti odgovorne za pojave koje su rezultirale iz antiinflacione politike zemalja razvijenog Severa, pojave izražene u mnogim negativnim efektima ne samo u domaćim privredama, već su još teže pogodile nerazvijene zemlje zbog njihove finansijske i trgovinske zavisnosti od industrijski jačih zemalja. Ono što ovaj dokument čini posebno zanimljivim nije samo niz konstruktivnih inicijativa i predloga u pravcu hitnog rešavanja problema izazvanih krizom, nego i težnja ka potpunoj objektivnosti pri sagledavanju položaja nerazvijenih zemalja, odnosno zemalja u razvoju.

Osnovni predlozi Komisije, koji ujedno izražavaju i bitnu koncepcijsku sadržinu ovog dokumenta, imaju za cilj da se uspostave uslovi koji vode: svetskom ekonomskom oporavku, vraćanju poverenja u bankarski sistem i međunarodne finansijske institucije, oporavku svetske trgovine i

Digitized by Google

ukidanju preteranih protekcionističkih mera, kao i usavršavanju pregovaranja između Severa i Juga, koja Komisija smatra naročito značajnim trenutkom u jačanju međunarodne saradnje. I, najzad, ono što predstavlja ključni faktor svakog oporavka i stimulans privrednom razvoju jesu mere za dugoročniju reorganizaciju globalnog ekonomskog sistema, a u tom sklopu i za reformu finansijskog i trgovinskog sistema. Važan predmet razmatranja ovog dokumenta predstavlja, dakle, oporavak zemalja u razvoju, koji podrazumeva njihovo osamostaljivanje u proizvodnji energije, hrane i iznalaženje finansijskih sredstava za rešavanje problema likvidnosti, kao i za poboljšavanje njihovog udela u razvoju svetske trgovine. To su središne tačke oko kojih su formulisani najznačajniji vidovi razmatranja u ovom radu, tako da na njima počivaju i suštinski predlozi za prevladavanje recesije i za podsticanje oživljavanja svetske privrede i međunarodne razmene.

Dodatna nesigurnost i dalje pogoršanje klime za investicije i trgovinu — smatraju autori Memoranduma — stvoreni su širokim fluktuacijama vrednosti najvažnijih valuta, ali i visokim kamatnim stopama sračunatim na sprečavanje odliva valuta i na obezvređivanje deviznih kurseva, što je sve zajedno moralo produbiti recesiju i povećati nezaposlenost — koja je naročito teško pala zemljama u razvoju. Da je bilo više konstruktivne međunarodne saradnje i širih konsultacija, nepotrebna restriktivna politika i sporiji rast mogli su se izbeći. Čak su i bogatije zemlje u razvoju morale ograničiti uvoz, što je još više produbilo reseciju.

Brantova komisija stoga smatra da je nekoordinirana politika na Severu, usmerena na eliminisanje platnog deficita nastalog zbog poskupljenja nafte, još više povećala opterećenja zemalja u razvoju uvoznica nafte, a drastičan pad kupovne moći delovanjem povratne sprege doneo je privredama Juga gubitke u izvozu, nova smanjenja stope rasta, kao i povećanje stope nezaposlenosti. Nema sumnje da su u težak položaj morale doći i druge zemlje u razvoju, jer su visoke kamate i dospela inostrana potraživanja, uz povećane cene energije, taj njihov položaj još više pogoršale.

Gde tražiti izlaz iz ovakve situacije?

Saznanje da je stanje svetske privrede nešto na šta ove zemlje ne mogu uticati nalagalo je potrebu da se preduzmu *hitne akcije* koje bi pomogle da se bitnije olakša njihov položaj. Autori Memoranduma na str. 39. upozoravaju: »Dugotrajne i izuzetno oštre mere u cilju otplaćivanja dugova mogu na kraju imati suprotno dejstvo, povećati socijalne nemire i onemogućiti vladine akcije...«, dok na str. 37. istovremeno čitamo: »u političkom vakuumu koji tako nastaje zemlje postaju ranjive prema mešanju spolja, što, sa svoje strane, doprinosi dodatnom povećavanju zategnutosti između Istoka i Zapada«. Znači, pritisci u pravcu otplaćivanja dospelih inostranih dugova nailaze na granice koje se, u interesu bezbednosti ovih zemalja, moraju poštovati, a, s druge strane, proizlazi da i sama politička stabilnost u savremenom svetu zavisi od pravilno shvaćene međunarodne saradnje. Ako ovaj stav posmatramo u svetlosti najnovijih zaoštravanja međunarodne situacije, članovima Brantove komisije se mora dati za pravo. Budući da svetsku ekonomsku krizu prati i kriza dugova u međunarodnim razmerama, to se ni izlaz ne može tražiti samo u odobravanju novih kredita, pošto nove pozajmice ne mogu trajnije otkloniti posledice ozbiljne recesije kao što su inflacija, pad privredne aktivnosti i životnog standarda. Novi krediti zemljama u razvoju bi samo privremeno olakšali njihov položaj, dok bi snažniji oporavak u razvijenim zemljama Severa, zbog međuzavisnosti privreda u savremenom svetu, pokrenuo mehanizme privredne ekspanzije i u manje razvijenim zemljama. Pred-

Digitized by Google

lozi za pomoć zemljama u razvoju moraju voditi brigu o tome da je za njih otplata dugova jedno od egzistencijalnih pitanja, ali se pri tom ne sme smetnuti s uma da ta otplata i sama zavisi od njihovog privrednog oporavka, a to podrazumeva potrebu da se uzme u obzir činjenica da su nekima od ovih zemalja nametnuti uslovi prilagođavanja koji mogu biti vrlo nepovoljni i ostaviti traga na celokupne njihove društveno-političke, a ne samo na ekonomske odnose. Izlaz se, dakle, ne može tražiti u daljim pritiscima na zemlje u razvoju, pogotovu stoga što bi to moglo imati loše posledice i za uslove njihovog budućeg razvoja, za koji im je neophodna povećana, a ne opadajuća akumulacija.

Treba stoga jasno istaći da članovi Brantove komisije, kao što je slučaj sa još nekim zapadnim stručnjacima, s pravom smatraju da je jedini siguran izlaz iz cele ove teške situacije u povećavanju stope rasta u industrijski razvijenim zemljama Severa. Otuda su se pisci ovog dokumenta svesrdno založili za ideju da se ostvari viši stepen međunarodne solidarnosti i saradnje, koja bi, preko povećanja stope rasta razvijenih zemalja i uz bolje funkcionisanje bretonvudskih institucija, omogućila da se zajedničkim naporima pronađu putevi oporavka. Polazeći od iskustvenih saznanja iz poslednjih godina, Brantova komisija smatra da je monetarna i finansijska ekspanzija najefikasniji način da se prevaziđu postojeće recesije — jer će, nesumnjivo, opasnosti biti mnogo veće ukoliko takvi pokušaji izostanu.

Oporavak svetske trgovine, koji bi usledio nakon procesa oživljavanja, pružio bi, bez sumnje, mogućnost zemljama u razvoju da lakše, pa samim tim i bezbolnije, otplate prispela potraživanja.

Težina položaja ovih zemalja ogleda se u tome što je u proteklom periodu veliki njihov broj, to jest ukupno trideset i četiri zemlje, zatražio odlaganje plaćanja dospelih potraživanja. Otuda samo značajniji oporavak svetske privrede, kao i mere koje bi trebalo da olakšaju breme dužničkih obaveza, mogu bitnije poboljšati njihov sadašnji položaj. U međuvremenu, to jest dok oporavak u privredama razvijenih zemalja ne otpočne, potrebno je preduzimati finansijske inicijative koje bi umanjile pretnje privrednom rastu zemalja Juga, ublažile stezanje kaiša u njima, a isto tako, sa svoje strane, doprinele i bržem oporavku Severa.

Ocenjujući da finansije predstavljaju središnu tačku najvažnijih poduhvata u pravcu prevazilaženja krize i recesije, autori Memoranduma su se naročito pozabavili poboljšanjima u pogledu načinâ pribavljanja sredstava MMF-a i Banke za međunarodna poravnanja, kao i za dugoročna ulaganja — kao što je to Svetska banka — i povećanjem resursa pozajmljivanjem sa tržišta kapitala. U ovom kontekstu značajan je i predlog za suštinski novu alokaciju sredstava obrazovanih na osnovu specijalnih prava vučenja, što je sve zajedno rezultiralo iz saznanja da opadanje međunarodne likvidnosti predstavlja jedan od osnovnih činilaca usporavanja oporavka svetske privrede. Jedna od izuzetno značajnih inicijativa sastoji se, takođe, u isticanju potrebe za povećanjem iznosa pomoći najsiromašnijim zemljama.

U situaciji koja je upravo opisana, kao i zbog okolnosti da vlade evropskih zemalja — zbog rasta vrednosti dolara i zbog odlivanja kapitala u SAD radi boljeg plasmana — često nisu kadre da na vreme odgovore svojim obavezama prema Međunarodnom monetarnom fondu, tako da je ovaj fond prvi put u svojoj istoriji morao privremeno da obustavi pregovore radi odobravanja novih kredita. Neophodno je stoga da zemlje industrijskog Severa pokažu više spremnosti za jačanje međunarodne saradnje i da ulože više napora kako bi se savladala opšta nesigurnost i poboljšali uslovi za porast investicija i za bolje funkcionisanje finansijskih i trgovinskih mehanizama. Dublje analize jasno pokazuju da

Digitized by Google

prevaljivanje posledica antiinflacione politike na privrede siromašnijih partnera u razmeni ne bi trebalo više dopuštati jer su pad tražnje i ograničavanje uvoznih sirovina izazvali smanjivanje cena i zarada od izvoza, a samim tim je i solventnost zemalja u razvoju morala biti dovedena na stepen na kome se danas nalazi.

Otuda je i usledio zaključak, sadržan u Memorandumu, da izlaz iz opisanih teškoća leži prvenstveno u podsticanju oživljavanja privrednog razvoja, kako razvijenih tako, još više, nerazvijenih zemalja, kao i u snažnom angažovanju na uvećavanju sredstava svih finansijskih institucija za potpomaganje razvoja zemalja sa nedovoljnom akumulacijom, budući da su njihove privrede, zbog otežanog pozajmljivanja, kao i zbog teških posledica recesije, još više osiromašene. To bi privredama ovih zemalja omogućilo da dođu do neophodnog predaha, a zatim da vremenom i same krenu putevima oporavka.

Velike teškoće zemalja u razvoju bile su podsticaj autorima Memoranduma da se založe i za poboljšavanje međunarodnih pregovora, kako bi oni postali efikasniji i, naročito, delotvorniji, što takođe važi i za metode finansiranja. Potreban je i mnogo viši stepen razumevanja za teškoće ovih zemalja, budući da su one, pored nekih svojih unutrašnjih problema, i žrtve okolnosti koje nisu u stanju da kontrolišu. Iz tih razloga refinansiranje dugova i fleksibilnije postavljanje terminâ njihove otplate, zatim, izlaženje u susret zahtevima da se kratkoročni zajmovi pretvaraju u dugoročne — sve bi to zemljama Juga omogućilo da i same krenu putevima oporavka. Stabilizovanjem njihovih finansijskih i privrednih prilika izbeglo bi se i produbljivanje postojeće krize, a zemlje trećeg sveta bile bi ponovo osposobljene da pravovremeno otpočnu sa otplatama inostranih dugova.

Snažan utisak ostavljaju i takva upozorenja Brantove komisije kao što su, na primer, isticanja da su, zbog posledica produžene recesije, zemlje u razvoju u 1982. godini dostigle rekordni stepen zaduženja, a da su u istoj godini u celom svetu izdaci za naoružanje iznosili 650 milijardi dolara! Prilikom ponovnog ispitivanja puteva za savladavanje stagflacije treba imati na umu ova upozorenja, ali ih ne treba gubiti iz vida ni prilikom pregovora o razoružanju, jer ove okolnosti ne samo otežavaju izlazak iz postojeće recesije, već su i neposredna smetnja za bavljenje problemima trećeg sveta, a, pored toga, izdaci za naoružanje mnogo jače utiču na inflaciju od ostalih javnih rashoda.

Ono što takođe guši svetsku trgovinu i otežava njen oporavak jesu i rastući protekcionizam, porast kamatnih stopa, kao i precenjeni dolar. Evropskim privredama superdolar dvostruko šteti, jer najpre primorava njihove centralne banke da održavaju visoke kamate, čime otežavaju oporavak, a, s druge strane, takav dolar povećava i inflacioni pritisak, pošto se uvezena roba, a samim tim i nafta, plaća u američkim dolarima. Precenjeni dolar, osim toga, šteti i američkoj privredi, jer veliki deo američke proizvodnje postaje manje konkurentan na međunarodnom tržištu. Ako bi se ta tendencija duže održavala, mnoge kompanije u SAD bi morale smanjiti ili čak sasvim obustaviti proizvodnju, pošto bi konkurenti iz inostranstva preuzeli delove tržišta ovih kompanija, čime bi i oporavak američke privrede bio znatnije usporen. Iz svih tih razloga neophodne su fundamentalne promene finansijskog i trgovačkog sistema, za koje su se založili i predstavnici Brantove komisije.

Svesni toga da će se na izlazak iz recesije morati još da sačeka, pisci Memoranduma su se pozabavili i problemima povezanim s visokim platnim deficitom zemalja u razvoju. Govoreći o tome, oni upozoravaju da, umesto dosadašnjeg oslanjanja na mere kojima će se ograničavati tražnja, devalvacija i kreditni plafoni, kao na glavne instrumente uravnote-

Digitized by Google

ženja, mnogo veću pažnju treba pokloniti ponudi, veličini proizvodnje i njenom uravnotežavanju sa tražnjom, stopi privrednog rasta i zaposlenosti, kao i poboljšanjima u raspodeli čistog dohotka, što istovremeno podrazumeva i promenu dosadašnje orijentacije usmerene na kontrolu inflacije kao na osnovni cilj ekonomske politike. Kao J. K. Galbraith, Joan Robinson i R. Lekachman, i članovi Brantove komisije smatraju da je krajnje vreme da se izvrše bitnija pomeranja u raspodeli dohotka od uspešnih i bogatih ka ostalim članovima zajednice. Nema sumnje da bi se tada i na uravnoteženje platnih bilansa lakše moglo uticati, mada bi ostvarivanje toga cilja podrazumevalo i pronalaženje (i kombinovanje) odgovarajućih instrumenata ekonomske politike.

S pitanjem platnih bilansa ovih zemalja povezani su i problemi otplate dugova inostranim kreditorima, koji samo u latinoameričkim državama iznose oko trista milijardi dolara. Pošto su to ujedno i zemlje sa vrlo visokim stopama inflacije, bilo je preko potrebno da se preduzmu hitne akcije kako bi se smanjio pritisak inostranih potraživanja na njihove privrede.

Popularnost na koju je naišla knjiga još jednom je istakla činjenicu da problematika stabilizacije ide u red prvorazrednih oblasti analize — u naučnom i praktičnom smislu. Ona je nastala kao proizvod želje njenih autora da ukažu na posledice neadekvatne stabilizacione politike zemalja razvijenog Severa — sa globalnog međunarodnog stanovišta. Takva politika produbila je recesiju u nacionalnim okvirima, a zemljama u razvoju otežala finansijski položaj zbog kumuliranja posledica produžene recesije i stagflacije. Zbog toga su autori knjige u pravu kada se zalažu za pravednije međunarodne ekonomske odnose i za poboljšavanje likvidnosti međunarodnih finansija. Ista ocena važi i za njihove predloge o potrebi za većom solidarnošću i mnogo većim razumevanjem u međunarodnim pregovorima usmerenim na pružanje pomoći nedovoljno razvijenim privredama trećeg sveta, kao i zemljama u razvoju.

Međutim, jedan od značajnih nedostataka ove publikacije, koji otkriva dublja analiza ove problematike, jeste činjenica da se ona ne bavi utvrđivanjem *pravih uzroka krize*, što bi bilo mnogo svrsishodnije sa gledišta naše marksističke nauke, jer bi to omogućilo i odgovor na pitanje od suštinskog značaja — šta učiniti da do krize ponovo ne dođe. U knjizi, naime, i pored nekih napomena, nije dovoljno sagledana fundamentalna činjenica — da nema izlaska iz krize i stagflacije bez ponovnog oživljavanja investicione aktivnosti i rasta zaposlenosti. Stoga je važno istaći da otklanjanje posledica krize podrazumeva i više sluha za dugoročne aspekte razvoja, kako u nacionalnim tako i u međunarodnim razmerama. To zatim podrazumeva, kada je reč o razvijenim kapitalističkim zemljama Severa, potrebu da se bolje sagleda uloga gigantskih korporacija u nastanku krize i visoka stopa inflacije i nezaposlenosti, jer tek trajnije ograničavanje monopolske moći ovih zemalja može obezbediti rešavanje i ostalih problema, pa i onih koji postoje u međunarodnim ekonomskim odnosima.

Gordana Konstantinović

Ma Hong: New Strategy for China's Economy (Nova strategija kineske privrede)

(»New World Press«, Beijing, 1983, strana 166)

Studija *Nova strategija kineske privrede* kineskog ekonomiste Ma Honga (odnedavno predsednika Kineske akademije društvenih na-

Digitized by Google

uka) pojavljuje se kao najnoviji rad u seriji prevoda radova vodećih kineskih ekonomista na engleski jezik, čiji je cilj da svetskoj javnosti potanko obrazlože kurs tekućih promena u NR Kini.

Premda ovoj knjizi nije svojstven onaj polemički diskurs ispoljen u ranije objavljenim radovima kineskih ekonomista, osobito nedavno preminulog Sun Yefanga (»kineskog Libermana«) ili poznatog direktora Ekonomskog instituta pri državnoj planskoj komisiji Xue Muqiaoa, ona ipak predstavlja dosta dobar pregled aktuelnih problema i preokupacija kineskih ekonomista i privrednih stratega. Štaviše, pažljivijem čitaocu neće promaći ni određene nijanse u akcentiranju pojedinih ciljeva kineske privredne reforme istaknutih posle 1978. godine, koje govore o određenim promenama u razvojnoj strategiji, što danas među mnogim stranim analitičarima ponovo budi izvesne nedoumice u pogledu pravca razvoja postmaovske Kine. Naime, uprkos značajne liberalizacije naučnog i kulturnog života do koje je u ovoj zemlji došlo krajem sedamdesetih godina, oni nisu postali sasvim nezavisni od dominantnih idejno-političkih strujanja, a u novije vreme, naročito posle Šestog plenuma CK KPK (1981), ponovo se primećuje težnja da se teorijski rad neposrednije stavi u funkciju sprovođenja dnevne politike. O tome svedoči nedavna kritika i samokritika onih filozofa, književnika i drugih javnih radnika koji su svojom diskusijom o marksističkom humanizmu i problemu otuđenja u socijalizmu, prema oceni rukovodstva, »demobilisali mase u borbi za socijalističku modernizaciju Kine«. Kampanja protiv »ideološkog zagađenja«, kao i negativne ocene pojedinih eksperimenata u privredi, mogle bi predstavljati indikatore jačanja otpora onih snaga u kineskom društvu koje su se posle Trećeg plenuma CK KPK (1978) našle na udaru politike »socijalističke modernizacije«, ali i određenih realnosti kineskog društvenog i ekonomskog sistema koji, opterećeni mnogim problemima i strukturnim disproporcijama, kao i složenim idejnim nasleđem prethodne tri decenije, ostavljaju veoma uzak prostor za sprovođenje radikalnijih reformi, posebno onih koje bi za posledicu imale smanjenje uticaja KPK na tokove društvenog i privrednog života. Dok su između 1978. i 1981. godine u kineskoj teoriji, pa i u delu političkih dokumenata, uloge plana i tržišta bile izjednačene po značaju, tokom poslednjih nekoliko godina su državno planiranje i administrativno upravljanje privredom ponovo dobili prioritetan značaj, dok je tržištu data supsidijarna uloga.

Iako Ma Hongova knjiga u znatno većoj meri uvažava delovanje plana od pojedinih ranijih tekstova kineskih ekonomista (pojedini među njima su išli toliko daleko da su u potpunosti odbacivali plan), ona ipak ostaje na osnovnim pozicijama pobornikâ privredne reforme: na kritici krutosti administrativno-planske privrede i afirmaciji robne proizvodnje u socijalizmu. U svojoj kritici postojećeg sistema on polazi od ocene da, uprkos značajnim rezultatima u restrukturiranju privrednog sistema i povećanju proizvodnje posle 1978. godine, u kineskoj privredi još uvek nisu potpuno prevladane osnovne disproporcije niti su stvoreni drugi bitni preduslovi zaokreta koji bi otvorio put dinamičnog ekonomskog razvoja i društvenih promena, što bi omogućilo Kini da se do kraja stoleća svrsta u red industrijski srednje razvijenih zemalja sveta, kako to predviđaju programski i planski dokumenti. Jedan od osnovnih problema ekonomskog razvoja Kine Ma Hong vidi u opadanju ekonomske efikasnosti privrednih preduzeća, i pored izuzetno visokog učešća akumulacije u strukturi kineskog nacionalnog dohotka koje se u pojedinim godinama penjalo i do 40%. Takođe, tokom protekle tri decenije višestruko su porasli troškovi i vreme realizacije investicionih projekata. Dok su 1957. godine svakih 100 juana (oko 50 dolara) uloženih u industriju pro-

Digitized by Google

sečno donosili profit od 23,6 juana, 1978. godine je isti obim investicija rezultirao u profitu od 12,1 juana. Tokom Prvog petogodišnjeg plana odnos investicija prema povećanju nacionalnog dohotka (ICOR) iznosio je 1,68 : 1 (povećanje nacionalnog dohotka za jedan juan zahtevalo je ulaganja od 1,68 juana), da bi se tokom Četvrtog petogodišnjeg plana povećao na 3,76 : 1. Za vreme Prve petoljetke nacionalni dohodak je godišnje rastao u proseku za 8,6%, tokom Druge je imao negativan trend —31% (»Veliki skok«), između 1961. i 1965. godine je ponovo rastao po stopi od 14,5%, tokom Treće petoljetke 8,4% i Četvrte 5,6%. Porast nacionalnog dohotka, međutim, zbog hipertrofirane akumulacije, nije doveo i do odgovarajućeg porasta životnog standarda radno aktivnog stanovništva. Posle dinamičnog rasta tokom Prvog petogodišnjeg plana zarade radnikâ su počele da stagniraju — prosečna plata zaposlenih je između 1957. i 1978. porasla za svega 1,1%, dok su u istom razdoblju troškovi života povećani za 14,9%. Po Ma Hongovoj proceni, prosečna realna zarada zaposlenih je sa 581 juana (1957) pala na 514 juana (1978), odnosno za 11,5%. Položaj seoskog stanovništva je bio čak teži — prema podacima koje on navodi, 1978. godine je oko 33 miliona seoskih domaćinstava (19,5% od ukupnog njihovog broja) imalo rashode veće od prihoda.

Razloge ovako nepovoljnog razvoja u periodu posle Prvog petogodišnjeg plana Ma Hong vidi u dvema grupama činilaca. U prvu grupu spadaju rashodi vezani za materijalnu i vojnu pomoć Koreji i Vijetnamu (uključujući, u prvom slučaju, i neposredno vojno angažovanje), kao i razvoj oružanih snaga uslovljen zategnutim odnosima sa SAD i SSSR. U drugu grupu činilaca Ma Hong svrstava takozvane »leve greške«, to jest promašaje ekonomske politike vođene tokom protekle tri decenije. Dok su za njega vojni rashodi objektivni činilac uslovljen položajem NR Kine u trouglu supersila, koji se u malo čemu može promeniti (izuzev kroz veće povezivanje savremeno opremljene vojne industrije sa civilnom), oštrica njegove kritike uperena je protiv krutog administrativno-planskog privrednog sistema koji je pedesetih godina izgrađen po sovjetskom uzoru (i, dodao bih, uz neposrednu sovjetsku materijalnu i tehničku pomoć).

Zanemarivši robni karakter proizvodnje u socijalizmu i delovanje ekonomskih zakonitosti, kineska privreda se, po oceni ovog autora, razvila u određenu vrstu socijalne, a ne ekonomske delatnosti, pod neprekidnim pritiskom zahteva za brzim porastom kvantitativnih pokazatelja razvoja koji su vremenom postali sami sebi cilj. Ukoliko su ispunjavala planske zadatke, kineska preduzeća su se smatrala uspešnim proizvodeći »dobra«, a ne robu čiju je vrednost tek trebalo potvrditi na tržištu, što je, kao neposrednu posledicu, izazvalo, s jedne strane, gomilanje nepotrebnih proizvoda na skladištima, a, s druge strane, hronično slabo snabdevanje potrošačkim artiklima koje je, u mnogo slučajeva, bilo potrebno decenijama racionisati.

S tim u vezi je i naredni činilac — shvatanje po kome hipertrofirani razvoj teške industrije predstavlja »socijalistički put industrijalizacije«, za razliku od »kapitalističkog puta« koji daje prednost lakoj industriji i uslugama. O značaju koji Ma Hong pridaje ovom problemu govori i činjenica da mu je on posvetio veliki deo svoje knjige prilazeći mu iz različitih uglova. Ma Hong ne nalazi osnova pomenutom shvatanju u radovima klasikâ marksizma i zaključuje da je ono nastalo kao plod specifičnih istorijskih okolnosti pod kojima se Sovjetski Savez razvijao u prvim decenijama svog postojanja. Štaviše, on čini i korak dalje tvrdeći da je SSSR, svojom jednostranom politikom razvoja teške industrije, stvorio izuzetno iracionalnu ekonomsku strukturu u funkciji jačanja svoje vojne moći na štetu ostalih sektora: »Ovde se

Digitized by Google

mora nedvosmisleno reći da je prioritetni razvoj teške industrije, koji je u Staljinovo vreme bio u funkciji jačanja ekonomske nezavisnosti i odbrambene moći Sovjetskog Saveza, postao osnovni činilac današnje hegemonističke politike i vojnog ekspanzionizma SSSR« (str. 86). Razvoj kineske teške industrije na račun lake industrije i poljoprivrede predstavlja, po njemu, osnovni uzrok nedovoljne ponude potrošačkih dobara, a time i veoma niskog životnog standarda. Na trećem mestu je ekstenzivni razvoj privrede koji se oslanjao isključivo na izgradnju novih proizvodnih kapaciteta, uz istovremeno zanemarivanje postojećih, tako da veliki broj fabrika danas radi sa već davno amortizovanom opremom. Na četvrtom mestu su disproporcije u razvoju same teške industrije u kojoj je proizvodnja sirovina i polufabrikata favorizovana na štetu finalnih proizvoda, zbog čega je, na primer, količina neprodatih proizvoda industrije čelika tokom proteklih nekoliko godina dostigla čak dvadeset miliona tona, što je jednako kineskoj godišnjoj produkciji ove vrste proizvoda.

Naredni problem je u neravnoteži između akumulacije i potrošnje. Ovom problemu je do sada u kineskoj ekonomskoj literaturi već poklonjeno dosta pažnje, te su poslednjih godina učinjeni i praktični napori da se akumulacija svede u optimalne okvire koji se procenjuju na oko 25% nacionalnog dohotka. Konačno, problem je i u nekontrolisanom rastu populacije u prethodnom razdoblju uslovljen shvatanjem (Mao Zedongovim?) da mnogobrojno stanovništvo predstavlja jedno od najvećih kineskih prirodnih bogatstava i presudan strateški činilac u slučaju nuklearnog rata. Procene današnjeg kineskog rukovodstva su drugačije jer je očigledano da populacija od preko milijardu žitelja predstavlja preveliki teret i za privrede mnogo jače od kineske i veliko iskušenje svake razvojne strategije u ovoj zemlji. Autarkičnost kineske privrede i svesno zatvaranje prema svetskom tržištu predstavljaju, po Ma Hongu, rezultat jednog sasvim uskog shvatanja koncepcije oslanjanja na sopstvene snage, koje se Kina poslednjih godina dosta uspešno oslobađa, barem u pojedinim segmentima svoje privrede (otvaranje prema stranom kapitalu kako u obliku indirektnih tako i direktnih stranih investicija, »specijalne ekonomske zone«, izlazak na svetsko tržište itd.). Konačno, prenagljena kolektivizacija i nacionalizacija poljoprivrede i zanatstva krajem pedesetih godina predstavljaju činioce koji su za dugi niz godina gotovo zaustavili razvoj ovih sektora u Kini — dok je 1952. godine u gradovima i selima bilo registrovano 8,83 miliona samozaposlenih lica, 1975. godine je njihov broj spao na svega 240.000. Istovremeno, u državnom sektoru privrede preovladalo je preterano centralizovano i neelastično upravljanje, što je privredni sistem u celini učinilo inertnim i nesposobnim da se prilagođava razvitku materijalnih proizvodnih snaga: »Kao rezultat ovih grešaka stvoren je ekonomski ciklus karakterističan po »velikoj brzini, visokoj akumulaciji, niskoj efikasnosti i niskoj proizvodnji« — zaključuje Ma Hong.

Po njegovom mišljenju, rešenje ovih problema krije se u racionalizaciji ekonomske strukture, to jest u njenom uravnoteženju putem planskog usmeravanja, ali i uz pomoć tržišnih mehanizama, u razvoju racionalnog sistema upravljanja u privredi, pre svega putem većeg ekonomskog osamostaljivanja preduzeća i njihovog tržišnog usmeravanja, kao i u stvaranju racionalnog organizacionog okvira u kome će delovati privredna preduzeća. U pogledu mera koje predlaže radi ostvarenja ovih ciljeva Ma Hong se uglavnom ne razlikuje mnogo od većina savremenih kineskih ekonomista i privrednih planera, te njegov inventar mera ekonomske politike u tekućem razdoblju sadrži pretežno one mere koje su već našle svoje mesto u kineskim planskim dokumentima.

No, navedimo ih ukratko.

Digitized by Google

Osnovni problem strukture kineske privrede vidi se u zaostajanju poljoprivrede i lake industrije, u hipertrofiranosti i disproporcijama u teškoj industriji, nerazvijenosti transporta, komunikacija, usluga i trgovine (naročito spoljne), u prevelikim kapitalnim investicijama i u neravnoteži između proizvodnih i neproizvodnih investicija. Pored ovih problema, postoji i niz drugih, možda ne manje značajnih, koje bi trebalo rešiti u kontekstu tekuće politike restrukturiranja privrede, kao što su: ekonomski iracionalan sistem cena, nedostatak koordinacije između vojne i civilne industrije, ekološko zagađenje, spor razvoj kolektivnih preduzeća, neusaglašenost nauke i obrazovanja s potrebama »modernizacije«, nizak obrazovni nivo zaposlenih, loše upravljanje preduzećima i velika nezaposlenost.

Zanimljivo je Ma Hongovo razmatranje razlogâ koji nameću potrebu za reformom sistema upravljanja u privredi. Konstatujući da postojeći sistem predstavlja, u osnovi, kopiju sistema koji je izgrađen u Staljinovo vreme u SSSR, Ma Hong naglašava da je u kineskoj tridesetogodišnjoj praksi ovaj sistem otkrio mnoge slabosti koje bi se mogle podeliti u četiri kategorije. Prvo, preduzeća su postala privesci administrativnih organa na različitim nivoima, koji se prema njima odnose kao prema »kuglicama na računaljki«, zbog čega takvim preduzećima nedostaje inicijativa ne zato što je ona ne bi želela, nego zbog toga što im se svaka inicijativa administrativno ograničava i obeshrabruje. Drugo, administrativno upravljanje privredom kida prirodne ekonomske veze i odnose, što se ogleda naročito u odsustvu horizontalne integracije preduzećâ koja su vertikalno povezana u sklopu različitih ministarskih resora. Treće, proizvodni ciljevi se utvrđuju planovima i u vidu direktiva upućuju preduzećima, tako da između proizvođačâ i potrošačâ ne postoje neposredne veze. Četvrto, i dohodak i gubici preduzećâ su u nadležnosti države, tako da su preduzeća »oslobođena« svake ekonomske odgovornosti, zbog čega među zaposlenima, pa i među samim preduzećima, preovlađuje duh uravnilovke koju Kinezi obično označavaju kao »zakon gvozdene posude za pirinač« iz koje svi zajednički zahvataju. »S takvom ekonomskom strukturom i upravljačkim metodima socijalistička robna proizvodnja ne može se brzo razvijati« — zaključuje ovaj autor. Razloge tome on vidi u shvatanju socijalističke privrede kao polunaturalne privrede, a ne kao planske privrede u kojoj postoje robna proizvodnja i robni promet (što je preovlađujuće shvatanje u Kini posle Šestog plenuma CK KPK). Po njemu, i samo državno planiranje se mora pridržavati zakona vrednosti (o tome je u kineskoj literaturi razvijena poslednjih godina zanimljiva diskusija u koju se na ovom mestu, na žalost, ne možemo upuštati). Razlike između socijalističke i kapitalističke robne proizvodnje, po mišljenju Ma Honga, jesu sledeće: »Zasnovana na privatnoj svojini, kapitalistička robna privreda nije planska, radna snaga se smatra za robu i to vodi uspostavljanju eksploatatorskih proizvodnih odnosa. Socijalistička privreda, međutim, zasnovana je na javnoj svojini nad sredstvima za proizvodnju; robna proizvodnja i razmena su planske. Radna snaga više ne predstavlja robu, a eksploatacija je ukinuta« (str. 96).

Zanimljivo je i tumačenje po kome »Marks nije predvideo da i umereno razvijene kapitalističke zemlje, pa čak i zemlje kao što je naša u kojoj je kapitalizam bio tek u inicijalnoj fazi, mogu uspešno izvesti socijalističku revoluciju i izgrađivati socijalizam. Socijalistička izgradnja u jednoj ekonomski nerazvijenoj zemlji kao što je naša zahteva punu upotrebu robe i novca« (str. 97). U nastavku svog razmatranja posvećenog ovom problemu Ma Hong je sasvim eksplicitan tvrdeći da je Staljin tvorac shvatanja socijalističke privrede kao polunaturalne privrede, te je, u cilju promene postojećeg administrativno-planskog modela, potrebno teorijski razmotriti njegove osnove. Da bi se takve promene ostvarile, ovaj autor predlaže sledećih pet me-

Digitized by Google

ra: veću samostalnost preduzećâ, uvođenje sistema ekonomske odgovornosti (koji, međutim, ne isključuje i idejno-političku odgovornost), korišćenje tržišnih mehanizama u okvirima državnog plana, veću samostalnost lokalnih vlasti u kreiranju ekonomske politike, i, najzad, razvoj industrijskih preduzeća u kolektivnoj svojini.

Treći segment promena odnosi se na organizacioni okvir privrede, pri čemu se u prvom redu razmatra konsolidacija i unapređivanje upravljanja u preduzećima, razvoj integracionih procesa u privredi, stvaranje ekonomskih centara i jačanje ekonomskih veza unutar i između regiona.

Moglo bi se, malo pojednostavnjeno, reći da se u periodu posle smrti Mao Zedonga Kina suočila s istom onom problematikom s kojom se tokom šezdesetih godina suočila većina socijalističkih zemalja, to jest s problemom reforme izrazito iracionalne privredne strukture i administrativno-planske privrede koje su sve manje odgovarale zahtevima savremenog industrijski razvijenog društva. Kao i u tim slučajevima, i Kina je uspela da uklanjanjem nekih očiglednih disproporcija i nelogičnosti u privrednom sistemu i postepenim otvaranjem prema svetskom tržištu postigne početne rezultate, ali su se mere privredne reforme vrlo brzo suočile i sa svojim objektivnim granicama u uslovima nerazvijene kineske privrede, kao i sa mnogo ozbiljnijom preprekom — otporom onih snaga čije je interese ona ugrozila. Drugim rečima, kineska privredna reforma suočila se s preprekama sličnim onima s kojima su se suočile i privredne reforme u SSSR-u i drugim socijalističkim zemljama koje su ih, uglavnom, i zaustavile na pola puta. Stoga nije neobično da se među kineskim ekonomistima brižljivo proučavaju iskustva onih socijalističkih zemalja koje su u ovim procesima najdalje odmakle — pre svega Mađarske i Jugoslavije. Dok je jugoslovensko iskustvo krajem sedamdesetih godina bilo dosta popularno, privredne teškoće Jugoslavije učinile su da prvobitno raspoloženje donekle splasne i da se pažnja usmeri ka iskustvu Mađarske čiji se model reformi smatra bližim kineskim uslovima. No, u svakom slučaju, problem privredne reforme u Kini ne može se svesti samo na ekonomsku problematiku, pošto su sva otvorena pitanja o kojima govori Ma Hongova knjiga dobila i izrazito politička obeležja, te ih je potrebno u toj svetlosti i posmatrati.

Predrag Simić

Digitized by Google

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

MAIN/UC-B

LIBRARY
FEB 7 1985
UNIVERSITY OF CALIFORNIA
BERKELEY

9
1984

Digitized by Google

Izdavački savet

Veljko Milatović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 900 dinara. Za inostranstvo 1.800 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: GRO »PROSVETA«, Beograd Đure Đakovića 21

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXVII
1984 Broj 9

Sadržaj

Hamdija Pozderac
Idejna kretanja i Savez komunista 1213

Dragoje Žarković
Ekonomska logika i socijalistička privreda 1230

Ivan Ribnikar
Finansiranje privrede i inflacija 1243

Miomir Jakšić
Kritika monetarizma 1262

Juraj Dadić
Temeljni preduvjeti za funkcioniranje deviznog sistema 1278

Čedomir Budisavljević
Socijalni efekti porezne politike 1299

Dušan Nikoliš
Direktna ulaganja kapitala — ekonomski institut i vid dominacije SAD nad zemljama u razvoju 1311

Osvrti

Ranko Đukić
Delegatski sistem i stvarni subjekti odlučivanja 1324

Dragomir Radenković
Nesvrstanost iz ugla evrokomunizma 1337

Pikazi 1356

Digitized by Google

Содержание

Хамдия Поздерац
Идейные движения и Союз Коммунистов 1213

Драгое Жаркович
Экономическая логика и социалистическое хозяйство 1230

Иван Рибникар
Финансирование хозяйства и инфляция 1243

Миомир Якшич
Критика монетаризма 1262

Юрай Дадич
Фундаментальные предпосылки функционирования валютной системы 1278

Чедомир Будисавлевич
Социальные эффекты налоговой политики 1299

Душан Николиш
Непосредственные вложения капитала — экономический инструмент и вид господства США над развивающимися странами 1311

Обзоры

Ранко Джукич
Делегатская система и действительные субъекты принятия решений 1324

Драгомир Раденкович
Неприсоединение к блокам с точки зрения еврокоммунизма 1337

Рецензии 1356

Contents

Hamdija Pozderac
Ideological Processes and the League of Communists 1213

Dragoje Žarković
Economic Logic and Socialist Economy 1230

Ivan Ribnikar
Financing the Economy and Inflation 1243

Miomir Jakšić
A Critique of Monetarism 1262

Juraj Dadić
The Fundamental Prerequisites for the Functioning of the Foreign-exchange System 1278

Čedomir Budisavljević
The Social Effects of the Policy of Taxation 1299

Dušan Nikoliš
Direct Investments of Capital — An Economic Instrument and Form of Domination of the USA over the Developing Countries 1311

Surveys

Ranko Đukić
The Delegate System and the Real Subjects of Decision-making 1324

Dragomir Radenković
Nonalignment from the Angle of Euro-communism 1337

Reviews 1356

Digitized by Google

Hamdija Pozderac

Idejna kretanja i Savez komunista

U savremenom jugoslovenskom društvu se danas vode brojne diskusije i rasprave o mnogim pitanjima društvene prakse i teorije. Mnogima od njih želi se dati doprinos rješavanju nekih ključnih pitanja sadašnje etape socijalističkog samoupravnog razvoja, ali ima i takvih čiji je stvarni motiv i cilj — nuđenje radikalnih i, navodno, boljih rješenja nego što ih pruža Savez komunista. Naime, Savez komunista je u ovim procesima bio dosta pasivan i nije se dovoljno organizovano i odlučno borio za to da u njegovoj politici i u razvoju društva uopšte u još većoj mjeri ojača uticaj dvaju činilaca na koje se uvijek do sada oslanjao. Ti činioci su, na jednoj strani, marksistički naučno-teorijski i istraživački rad i dostignuća savremene nauke, a na drugoj — društvena svijest radničke klase i radnih ljudi, njihova iskustva u neposrednoj socijalističkoj samoupravnoj praksi, njihova kritika i prijedlozi. Tako je Savez komunista, u izvjesnom smislu, gubio inicijativu u pokretanju rasprava o sadašnjem stanju i odnosima u društvu i u traženju najboljih rješenja za sadašnje teškoće.

Rad na izradi Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, okupivši progresivne intelektualne snage našeg društva iz gotovo svih oblasti, važan je korak naprijed koji mijenja odnose u tom pravou. Međutim, već u razradi načelnih stavova ovog programa uočava se određeno posustajanje i nedovoljna prodornost, a tim

Digitized by Google

povodom javljaju se i idejne i teorijske razlike čiju bi prirodu i smisao valjalo temeljitije rasvjetljavati, pa se onda prema njima i jasnije određivati — a sve to traži nove podsticaje idejnom, teorijskom i istraživačkom radu, stvaranje sve povoljnijih uslova za to, još bolju organizovanost itd. To, međutim, do sada umnogome izostaje, pa akcija Saveza komunista nema onu potrebnu širinu i zahvat koje bi morala imati s obzirom na probleme koje teži da rješava. Drugi od ovih činilaca socijalističke društvene kritike i stvaranja — radnička klasa i radni ljudi, njihove težnje, njihove inicijative i prijedlozi proizašli iz njihovih neposrednih iskustava i teškoća na koje nailaze u borbi za socijalističko samoupravljanje — još se ne izražava dovoljno snažno i jasno da bi bio u željenoj mjeri djelotvoran. Odluke Trinaeste sjednice CK SKJ, aktivnosti i rasprave što su u svim organizacijama i organima Saveza komunista pokrenute povodom prijedloga zaključaka te sjednice, trebalo bi, sem ostalog, da umnogome doprinesu i naporima usmjerenim upravo u tom pravcu.

Ovi momenti, to jest nedovoljna prodornost idejnog zahvata i nezadovoljavajuća širina akcije, ali ne samo oni, imaju za posljedicu da se na sceni, umjesto marksističke misli i radničke klase, oglašavaju različite snage i zastupaju različita, često i pseudokritička, stanovišta. Uporedo sa progresivnim kritičkim mišljenjem javljaju se pod vidom kritike i više ili manje prikriveni napadi na suštinske vrijednosti tekovina revolucije, a sadašnja situacija donekle pogoduje pojavi i takvih gledanja u kojima se opravdano nezadovoljstvo određenim negativnim tendencijama kombinuje sa dovođenjem u pitanje i nekih bitnih konstanti našeg socijalističkog samoupravnog razvoja.

Jedna je od velikih slabosti Saveza komunista što nije odlučno, organizovano i blagovremeno djelovao u pravcu što jasnijeg definisanja idejne i društvene suštine ovih različitih prilaza i stanovišta u odnosu na osnovni tok razvoja našeg društva i što još istrajnije nije radio na učvršćivanju uporišta socijalističke samoupravne društvene kritike i stvaralaštva. To je, naravno, u velikoj mjeri zavisilo i od stanja u samom Savezu komunista, a u prvom redu od njegovog idejnog jedinstva. Ako u svim ovim pitanjima i nije bilo jedinstva, bilo je ipak nečega od čega može veoma uspješno početi izgradnja tog jedinstva. Naime, u gledanju Saveza komunista Jugoslavije na ukupno idejno stanje danas, u najširem smislu riječi, a posebno u posljednje vrijeme, može se primijetiti da se u Savezu komunista iskristalisala jedinstvena ocjena o tome da je radikalna ljevica, koja najviše insistira na kritici idejnih opredjeljenja i prakse Saveza komunista u cjelini, naročito u periodu poslije Titove smrti, sačinila i objavila mnogo tekstova o problemima jugoslovenskog društva i o njegovom položaju u savremenom svijetu, u kojima se govori o idejno-teorijskoj insuficijenciji Saveza komunista i dovodi u pitanje njegova sposobnost da odgovori na potrebe sadašnjeg trenutka, kao i na one koje se tiču daljeg razvijanja njegovih istorijskih perspektiva.

Digitized by Google

Ne potcjenjujući dosadašnja vrednovanja i ukupnu kritiku ovih tekstova, htio bih, ipak, da ukažem na određene momente zbog kojih je prava kritičnost prema toj pojavi izostala i izgubila na snazi i integralnosti u svom pristupu. Čak, čini se da se ovdje pojavljuje i jedan do sada manje vidljiv momenat naše idejne situacije, koji se sastoji u tome da je kritika ovih pojava često zastajala i ostajala u okvirima društveno-političkih zajednica u kojima su te kritike nastajale ili čak i uže — najčešće u okvirima republičkih i pokrajinskih rukovodstava, dok su se masovni mediji, koji posreduju idejne stavove i organizuju idejno-političku akciju, u tom pogledu drugačije ponašali. Uz sve uložene napore, do sada se nije uspjelo da se na idejnom frontu jedinstveno postavi i organizuje tako da se u kontinuiranom procesu, koji podrazumijeva međudejstva i određene, ali ipak marginalne razlike, izgrade jedinstvene ocjene o tim tekstovima i karakteru kritike sadržane u njima, koje bi, sa svoje strane, omogućile i pospješile usvajanje jedinstvenog idejno-političkog pristupa i odnosa socijalističkih snaga na cijelom jugoslovenskom prostoru prema tim manifestacijama.

Ovim zapažanjem se aktuelizuju najmanje tri osnovne stvari: prvo, realni status društvene kritike u našem političkom sistemu, to jest njeno nastojanje da se plasira unutar sistema i poveže sa njim, na temelju razlika koje postoje među elementima sistema, a u prvom redu u Savezu komunista; drugo, njena ideološka, politička i društvena diferenciranost, izvorišta i njeni krajnji efekti u ukupnosti društvenih odnosa, a koja različito nastupa u raznim sredinama i zavisno od odnosa među njima; i treće, istorijski pravac takvoga stanja, koji se može formulisati kao modus jedinstva u različitostima ili različitosti u jedinstvu, što se odnosi na cjelokupni proces, to jest i na Savez komunista i njegovo idejno i političko jedinstvo, ali i na kritiku od strane opozicije. Ta kritika, istina, osim u ekstremnim slučajevima, svojom taktikom i ponašanjem priznaje naš sistem i elemente pluralizma, koji se izražavaju i u razlikama među nama, ali se podjednako uporno suprotstavlja Savezu komunista u cjelini, i to upravo kroz diferencirani stav prema Savezu komunista u različitim sredinama.

Ma koliko se ovako formulisan modus postavljanja i tumačenja odnosa Saveza komunista i kritike u pitanjima idejnog jedinstva mogao tumačiti kao obična stilska figura, uvjeren sam da on reflektuje stvarnu situaciju i položaj Saveza komunista kao subjekta društvene promjene u protivrječnim procesima razvoja socijalističkog samoupravljanja. Utvrditi smjer takvog složenog kretanja i odnosa u procesu diferencijacije u društvu, Savezu komunista i kritici, znači, u stvari, objasniti i tačno ustanoviti odnos političkog intersubjektiviteta u koji ulazi i sama ideologija kao jedan od konstitutivnih elemenata; odnos koji se teško može opisati pošto i sami učestvujemo u njemu, a čiji se inherentni cilj potvrđuje njegovim djelovanjem. Riječ je, naime, ovdje o tome da su procesi i odnosi u našem društvu tako složeni i dife-

Digitized by Google

rencirani (što je u određenom smislu izraz njihove slobode i razvijenosti) da se ne mogu obuhvatiti i definisati jednostavnim sintagmama ideološkog, idejnog i političkog jedinstva kao prostog kauzalnog niza, bez veoma precizne i detaljne analize složenosti i diferenciranosti samoga njegovog procesa koji rađa sve odnose i njihove idejne i političke izraze.

Usljed ovih i drugih okolnosti, može se postaviti pitanje — koliko je Savez komunista u stanju da dâ prave ocjene o našoj idejnoj situaciji u cjelini, odnosno do koje mjere i koliko adekvatno njegove idejno-teorijske spoznaje i političko djelovanje zahvataju društveni fakticitet ovdje i sada, stvarne odnose društvenih snaga, realan uticaj različitih ideologija itd. Odgovor na ovo pitanje mogao bi jedino da proistekne iz jednog procesa — društvenog, političkog i idejnog — koji bi, zapravo, značio široko aktiviranje na daljnjoj afirmaciji suštinskih vrijednosti revolucije i svih onih činilaca koje sam na početku naznačio: nauke, marksističke teorije, istraživačkog rada, stvaralačke inicijative i kritike od strane radničke klase, drugih radnih ljudi, omladine itd. Taj proces bi ujedno označavao i potiskivanje onih tendencija i idejnih orijentacija koje osporavaju ove vrijednosti. Zbog toga ću se ovdje ograničiti na to da ukažem na neke teškoće u odnosima u Savezu komunista, čije bi prevazilaženje osnažilo pokretanje ovog procesa.

Iako su u opticaju različiti odgovori i imenovanja uzroka današnje idejne i političke situacije, a posebno stanja društvene kritike kao metode razvoja idejne i političke akcije, najviše argumenata govori u prilog tvrdnji da se Savez komunista, a posebno neka njegova rukovodstva, naročito u posljednje vrijeme, previše identifikuju sa našom stvarnošću, sa svim onim što se u njoj dešava, posebno sa državom i državnim mjerama, i da u tim strukturama mnogo intenzivnije — ili, da ne kažem intenzivnije, već intenzivno — djeluju etatistički nego samoupravni demokratski odnosi. Kada pominjem identifikaciju, time ne mislim na moralni i etički sadržaj tog odnosa Saveza komunista prema našoj stvarnosti. Prije svega, imam u vidu okolnost da se u Savezu komunista nedovoljno diferencirano razmišlja o različitim dimenzijama njegove društvene uloge. Neophodnost da Savez komunista djeluje kao unutrašnja pokretačka snaga velike većine naroda, drugih društveno-političkih organizacija, samoupravnih organa, delegatskih skupština, njihovih izvršno-političkih organa itd. nikako ne isključuje potrebu da Savez komunista ujedno vodi računa i o stalnom jačanju svoje funkcije avangarde radničke klase, a samim tim i cijelog radnog naroda, a u tom smislu on mora biti u stanju i da se kritički distancira u odnosu na sopstvena ostvarenja. Obje ove dimenzije se međusobno uslovljavaju i u mjeri u kojoj je stvaralački aktivan u razvijanju sistema samoupravljanja Savez komunista se potvrđuje i kao vodeća idejno-politička snaga našeg društva, i obrnuto.

Uz to, specifičan zadatak Saveza komunista, koji se sastoji u tome da on bude sposoban da se teorijski, idejno i praktično,

Digitized by Google

kritički postavi prema svim oblastima društvenog života, obavezuje ga da ne poistovjećuje ove dimenzije svoje uloge, već da i teorijski i metodološki i u svojoj političkoj praksi uočava i ono što ih razlikuje, jer je to osnov za sagledavanje protivrječnosti u postojećem, i ujedno osnov borbe za njihovo prevazilaženje; drugim riječima, jedini revolucionarni put djelovanja i rješavanja stvari. Odbrana postojećeg — da, ali samo kao osnove za novo i bolje buduće. Postojeće, naime, nikada nije homogeno i jedinstveno, već u sebi sadrži i pozitivno i negativno. Zadatak je i idejne kritike i akcije da se ovo dvoje razdvaja i jedno drugo uslovljava, tako što se drugo unapređuje i razvija. To je dijalektika progresivnog djelovanja.

To što ovu diferenciju Savez komunista često zanemaruje jedan je od razloga što je situacija na području ideologije danas veoma protivrječna, obilježena erozijom elemenata i veza stare strukture društvenih odnosa i s njom povezane dezintegracije društvene svijesti, kao i procesima veoma spore, ali ipak primjetne integracije nove društvene svijesti. To, ujedno, znači da su za takvu idejnu situaciju karakteristični ne samo idejna borba, nego i pojave rasipanja, disperzije, konfuzije i dezorijentacije, u kojima Savez komunista ne djeluje dovoljno snažno na jasnom artikulisanju zahtjeva osnovnih društvenih snaga, zahtjeva koji bi konkretnije izrazili njihove težnje i interese u sadašnjoj etapi razvoja. Stoga i koncentracija društvene energije na osnovna pitanja prelaznog perioda, ocjene nivoa do kojeg je proces stigao i idejnih konsekvenci tog nivoa dobija izgled dugotrajnog i sporog probijanja do središta stvari, rasipanja i trošenja društvene energije povodom sporednih pitanja. Izgleda kao da je došlo do izvjesne ravnoteže osnovnih klasnih snaga, a što se nameće iz činjenice i saznanja o tome da proces razvoja radničke vlasti predugo stagnira, dok građanske snage nemaju udarne moći, i u takvoj situaciji prelazni, hibridni, protivrječni elementi i iz njih nastajući kompromisni oblici društvenih rješenja nastoje da se nametnu i konstituišu kao snaga i da ponude trajna rješenja — što najprije znači stagnaciju, a zatim i nazadovanje. Stoga je karakteristično da pragmatizam odgovara i snagama konzerviranja stanja u Savezu komunista i ovim opozicionim snagama danas.

U tom širokom sklopu različitih socijalnih diferenciranja najizraženije kontraideologije su, zbog mnoštva socijalnih uporišta i inercije situacije ravnoteže, one koje djeluju sa desnih i lijevih pozicija. Desnica se danas pojavljuje u dva oblika: kao konzervativno-građanska i kao dogmatsko-birokratska. Konzervativno-građanska desnica je tradicionalna politička opozicija šarolikog sastava koja obuhvata grupe i pojedince koji u propustima politike Saveza komunista na planu ekonomskih i kulturnih odnosa žele restaurisati buržoaske oblike svijesti i modalitete građanskog političkog sistema (prije svega višepartijski poredak, dominaciju nacionalne komponente u svim vitalnim društvenim odnosima i slično). No ovu orijentaciju prihvataju još i pojedinci iz komu-

Digitized by Google

nističkog pokreta, na primjer, ideolozi »masovnog« pokreta, »liberali«, muslimanski nacionalisti, to jest svi oni koji, u osnovi, nisu prihvatili ni socijalne, ni političke, ni kulturne posljedice naše revolucije i promjene koje je ona sobom donijela. Ovu grupaciju čine različite idejno i politički obojene grupice, koje nisu u stanju da vode ni samostalne ni povezane akcije, pa ih dijele mnogobrojne protivrječnosti i opterećenja prošlosti, zbog čega su u svojim nastojanjima upućene na pomoć iz inostranstva i na izolovane prodore u pojedine nacionalne i vjerske organizacije.

Dogmatsko-birokratska desnica mimikrirana je najčešće u sloju onih koji traže preispitivanje smisla i tekovina revolucije sa etatističkih, staljinističkih, neoibeovskih i sličnih pozicija. To preispitivanje ima konstantu koja se sastoji u negiranju i u otporu svakoj demokratizaciji i širenju vlasti radničke klase kao anarhiji. Inspiracija te kritike je svagda državotvorna, antidemokratska i antiradnička, a idejno počiva na nepovjerenju u radničku klasu i široke mase i na vjerovanju u moć države i prisile kao jedino sredstvo ostvarenja ciljeva revolucije. Desno skretanje u njih je izraženo naročito u stavovima o nacionalnom pitanju, a ogleda se u zalaganju za integralističko jugoslovenstvo pod čijom oblandom se najčešće štite interesi najjače nacije ili nacija, zatim u otporu identifikovanju »novih nacija« itd., to jest uopšte svim normalnim procesima društvenog, političkog i kulturnog razvoja, koji bi se ostvarivao bez tutorisanja države i njene centralne i odlučujuće uloge.

Raspolažući velikom i tradicionalno snažnom bazom u našem društvu, to jest glomaznim birokratskim aparatom, koji je posljednjih godina još i ojačao na račun radničke klase, desna kritika se nudi kao spasilac od anarhije i nereda. Samo prividno nasuprot desnoj, lijeva orijentacija, posebno u novije vrijeme, i politički se artikulisala u formama »ultraradikalizma« i dobila je svoj racionalizovani, teorijski izraz u raznim ekstremnim verzijama paramarksizama. Nadovezujući se na socio-psihološku osnovu stihijnog malograđanskog bunta i pružajući mu teorijsku argumentaciju, moralno opravdanje i egzaltaciju, ona, koristeći opravdano nezadovoljstvo različitim negativnim tokovima, pokušava da nametne klimu demoralizacije, kritike radi same kritike, sveopšteg osporavanja, koje je forsirano poput kakve mode posljednjih nekoliko godina. U tom smislu, i po smjeru kritike i po rješenjima, to jest po optužbi demokratskog samoupravljanja kao farse i anarhije, i po traženju reda i vladavine »posvećene birokratije«, ova lijeva kritika se nudi i identifikuje kao desna. Demagoška toliko da gubi osnovne moralne obzire, oslobađajući se svakog oblika odgovornosti za sve što jeste i što nudi, unaprijed samu sebe amnestirajući, manipulišući stavovima Saveza komunista do apsurdnih konsekvenci, ali koristeći se obilato njegovim dostignućima, ona nastoji da diskredituje i omalovaži idejna opredjeljenja Saveza komunista, proglašavajući ih »konformističkima«, »režimskima«, »utilitarističkima«, i tako pokušava da blokira prostor njihovom širenju i razvijanju.

Digitized by Google

Pri tome ova lijeva kritika ne vodi uopšte računa o protivrječnom karakteru sopstvenih stavova. Tako, na primjer, u težnji da postane partner Savezu komunista, tvrdi da ima iste ideje i ciljeve, te da se od njega razlikuje samo po tome što je u njihovoj primjeni dosljednija. Ali to joj ništa ne smeta da ove ideje i politiku odmah potom definiše kao ideje ranog kapitalizma, prvobitne akumulacije itd., ili pak kao diktatorske i voluntarističke, to jest da im odrekne uopšte socijalistički karakter, te da Savez komunista proglasi za partiju buržoaskih interesa. Tako se ova kritika mora shvatiti kao čisto politička kritika, a njena idejna platforma kao čisto taktička tvorevina, bez stvarne teorijske i idejne utemeljenosti u marksizmu, i bez analize, dakle, kao teorijski irelevantna.

Istovremeno, ova kritika se veoma oštro, dugotrajno i uz opštu toleranciju obarala na avangardnu ulogu Saveza komunista, a sam Savez komunista nije uvijek i na vrijeme stvarao uslove za kritiku takve kritike, niti je organizovano i aktivno radio na davanju odgovora na otvorena pitanja, ne samo u ekonomskim odnosima, nego i u sferi ideologije, politike i kulture, između ostalog i zato što se previše identifikovao sa postojećim stanjem. Paradoksalno je što se u našoj praksi takođe, uporedo s veoma razvijenim oblicima demokratskih odnosa i komunikacije, razvijao, pa ponekad i prevladavao, i suprotan tok koji se upravo zbog takve identifikacije odupirao i onom kritičkom mišljenju koje je bilo opravdano i čak neophodno, i to odupirao u ime socijalizma, socijalističkog samoupravljanja, bratstva i jedinstva, politike nesvrstavanja, federativnih odnosa itd., stavljajući sve te tekovine i vrijednosti uvijek na tas spram svake kritike određenih pojava, mjera ili stanja u društvu. Time je unaprijed isključivao i neutralisao svaku kritiku, shvatajući je i tumačeći kao napad na osnovne društvene vrijednosti. To pokazuje da se mora veoma jasno razlučivati društvena i idejna usmjerenost različitih pristupa našoj stvarnosti. Prevladavanje površnog politikantstva i totalnog negiranja onog što je ostvareno, u bučnoj kritici sa »radikalnih« pozicija, ne bi smjelo da nas učini manje osjetljivima i prijemčivima za kritiku koja nema takva polazišta niti takav smisao, pa da time sami sebe osudimo na monolog i odbranaštvo, to jest da kao nekog činioca u ovom društvu *de facto* priznamo samo tu »radikalnu« kritiku.

Stoga je nužno ispitati heurističku vrijednost teza koje lansira »ljevica«, a po kojima »radikalna inteligencija« ne čini ništa drugo osim što vrši prodor u daljnje razvojne mogućnosti marksizma, tamo gdje SKJ, zaokupljen pragmatskim problemima održavanja na vlasti i slično, konzervira postojeću situaciju i zabranjuje istraživanje novih mogućnosti i alternativa, a što bi bilo u suprotnosti sa Programom Saveza komunista. U nas nema temeljitije studije koja bi pokazala kako je ova teza »nove ljevice«, zapravo, ideološka oblanda za nastupanje »novog istorijskog bloka« iz 1968. kao alternativne snage naspram SKJ, kojoj ta ljevica nastoji da

Digitized by Google

pribavi teorijsku artikulaciju. Isto tako, izostaje organizovani teorijski napor da se obračuna sa teorijom o »bloku lijevih partija« kao načinu prevazilaženja jednopartijskog sistema, odnosno birokratske diktature SKJ i svođenja ostalih subjektivnih snaga na puke »transmisije«.

Sve ove teze imaju isti izvor i inspiraciju. Teorijski se napajaju osporavanjem socijalističkog samoupravnog društva kao represivnog sistema *sui generis*, kao sistema s izrazitim totalitarističkim karakteristikama koji vodi obezličenju i krajnjem otuđenju čovjeka, tezom o kraju ideologije, što je temeljena na postavci da društveni razvitak nije verifikovao projekcije istorijskog kretanja sadržane u bilo kojoj poznatoj ideologiji, uključujući i marksističku. Povodom ovih teza treba istaći sljedeće: prvo, one su nastale u liberalnoj svijesti koja je ubijeđena da je ideologija oblik apstraktne, neempirijske logike koja vodi nasilju i teroru; i drugo, uprkos prividu naučnosti, sve su odreda neodržive. Najviše što se o njima može reći jeste to da ne razumiju dijalektički pristup, više im leži logika ili-ili: ili višepartijski sistem kao vrhunac demokratije, ili Savez komunista kao oličenje nedemokratizma, ili spontanitet društvenog toka kao sinonim slobode, ili organizovanje kao poluga totalitarizma, ili forumi, ili sloboda. Poistovetivši odavno socijalizam sa birokratizmom, Savez komunista sa forumima, forume sa represijom, politiku sa neslobodom, njihovi zastupnici pokazuju da svijet građanskih hijeroglifa tumače sa zapanjujućom upornošću i zadivljujućim pomanjkanjem smisla za analizu naše situacije. Jer sumnjam da je, mjereno aršinom ovoga vijeka, ispravno tvrditi da je izlaz u onome što je revolucija istorijski odbacila i prevazišla kao anahronizam, neprimjeren našim konkretnim istorijskim uslovima.

Iz tih razloga je nužno da se Savez komunista još više i neprekidno zalaže za one osnovne vrijednosti koje predstavljaju socijalističke samoupravne temelje našeg društva, koje samoupravljanje konkretizuju kao kreativni prodor od etatističkih odnosa ka slobodnoj zajednici udruženog rada. U toj borbi ne treba imati razumijevanja za ambicije koje se napajaju građanskim polazištima, koje nam malo ili nimalo ne mogu pomoći u revolucionarnim sudarima na putu koji smo izabrali. Samo dosljedno razgraničavanje i borba sa svim onim što ometa ili narušava samoupravni razvoj, sa onima koji izlaz vide u svakom drugom obliku organizovanja samo ne u socijalističkom samoupravljanju, snažno će doprinositi jedinstvu Saveza komunista i ubojitosti njegove političke i idejne akcije.

I još nešto. Zapaženo je izvjesno nastojanje (a u tome je osobito aktivna bila ona opoziciona struja koja se naziva »lijevi« radikalizam) da se politički život u nekim republikama i pokrajinama okvalifikuje kao osobito »oštar« i vođen po nekim posebnim kriterijumima i metodima. Na to se može reći, u načelu, da se ni principi ni metodi političkog života i odnosa u njima ne razlikuju bitno, pa ni u pogledu demokratske osnove, od onih u

Digitized by Google

drugim našim socijalističkim republikama i socijalističkim autonomnim pokrajinama. U tom smislu se takva mišljenja mogu okvalifikovati kao lažne i neosnovane optužbe i kao pokušaji da se unese element nerazumijevanja i razlike u akciju i ideje Saveza komunista u cjelini.

Postoje, međutim, logične razlike u problemima sa kojima se sukobljavaju pojedine socijalističke republike i socijalističke autonomne pokrajine. Te razlike nastaju iz postojećih istorijskih i socijalnih osobenosti razvoja u tim republikama i pokrajinama i iz potrebe da akcija Saveza komunista bude adekvatna i utemeljena na uvažavanju tih razlika. A te razlike se odnose, prije svega, na činjenicu da su to višenacionalne zajednice i da je i u njihovim ustavima inaugurisana ravnopravnost svih naroda i narodnosti koji u njima žive. Te specifičnosti nalažu da Savez komunista vodi računa osobito o dva momenta: prvo, da budno bdije nad slobodnim, ravnopravnim razvitkom i zajedništvom svih naroda i narodnosti koji konstituišu te republike i pokrajine, i drugo, da se najodlučnije suprotstavlja svim, pa i najsitnijim pokušajima da se ta sloboda, ravnopravnost i zajedništvo, bilo u kom smislu, pa i u najmanjoj mjeri, naruši.

S obzirom na te okolnosti, može ponekad izgledati da se u tim republikama i pokrajinama oštrije i nestrpljivije reaguje na neke pojave i akcije, da se jasnije i otvorenije ponekad kvalifikuju i osuđuju pojave i njihovi nosioci. Ali iz toga nikako ne može slijediti zaključak da su u cjelini stavovi oštriji ili da se u njima provodi neka posebna politika. Uostalom, to jasno dokazuju i sve relevantne statistike o političkim zabranama, osudama i sličnim ekscesnim pojavama.

Sve to, istovremeno, znači da Savez komunista mora komunicirati sa onima koji mu upućuju pravu kritiku. Međutim, postavlja se pitanje — da li je Savez komunista sposoban i spreman da sa njima komunicira? Još jednom naglašavam da pri tome ne uzimam u obzir kritiku koja se svodi na kritizerstvo, koja znači napad na osnovne vrijednosti naše socijalističke revolucije. Nema nikakve potrebe niti opravdanja da se prihvata rasprava sa onima koji napadaju bratstvo i jedinstvo, federativne odnose, našu politiku nesvrstavanja, vodeću idejnu i političku ulogu Saveza komunista; sa onima koji su za restauraciju građanskog društva i višepartijski sistem itd. Ali postoji snažna potreba da se vodi rasprava sa svima onima koji nude solucije za daljnji razvoj i obogaćivanje društva na osnovnim vrijednostima naše revolucije, sa onima koji ukazuju na greške i predlažu rješenja kako bi se prevazišle te greške i neprihvatljivo ponašanje, a do kojih u našem društvu dolazi ne više samo u ideologiji i kulturi, nego prvenstveno u ekonomiji — što je mnogo važnije, mnogo bitnije, mnogo sudbonosnije, i to ne u maloj mjeri i ne sa malim posljedicama po osnovne tekovine revolucije.

Mobilisanje i usmjeravanje ove velike društvene snage — jedna je od bitnih i trajnih obaveza Saveza komunista. Danas,

Digitized by Google

međutim, Savez komunista se još ne odlučuje, kao da ne smije, da podvrgne kritici neke naše postupke i ponašanja u posljednjih desetak godina. Iako se, na primjer, blagovremeno ocijenilo da nastupajuća svjetska kriza, izazvana u početku naftnom krizom, nije ciklična i periodična, kakve su bile u ranijim razdobljima klasičnog razvitka kapitalizma, te da će duže potrajati i imati veće reperkusije i u kapitalističkom svijetu, i u svijetu u razvoju i u socijalističkim zemljama, nisu na vrijeme i na temelju mogućnosti našeg sistema preduzimani određeni zahvati i akcije.

Šta se, međutim, uradilo u tom pogledu? Umjesto temeljitog suočavanja sa svim problemima koji su proizlazili iz takve situacije i umjesto preduzimanja koraka usmjerenih na neka neophodna prestrojavanja u privredi, nastavljen je i dalje razvoj na nafti, na njenim derivatima. Danas je, na primjer, naša proizvodnja uglja kolika je bila i prije dvadeset godina. Zatvarani su rudnici, rušene su uskotračne pruge i uvođeni derivati i u masovnu potrošnju, u času kada je već bilo jasno kuda stvari vode i kada su drugi užurbano tražili nove solucije. U Bosni i Hercegovini je izgrađena cementara, u Kaknju, bukvalno na ležištima uglja, a pogonsku energiju toj fabrici daju derivati nafte. U velikim gradovima odustalo se od grijanja čvrstim gorivom i prešlo se na tečna goriva i gas. Da ne govorim o drugim promašajima. Međutim, zaista se moraju priznati svi ti promašaji, podvrgnuti kritici i metodi i ideje, a i ljudi koji su ih zagovarali, da bi se uopšte mogla uspostaviti komunikacija sa onima koji to opravdano osuđuju, te da bi se pronašli bolji i savremeniji metodi rada i rješenja. Samo se postavlja pitanje: da li su organizacije i organi Saveza komunista za to već spremni? Mislim da ne mogu biti spremni oni koji su te promašaje učinili, a nisu sami spremni da se samokritički na svoje postupke osvrnu. Takvi, naravno, traže druge i tuđe greške.

Mnoge od ovih protivrječnosti u našem praktičnom ponašanju jednim dijelom su i izraz postojećih protivrječja u idejnom životu Saveza komunista, a također i njegovog odnosa prema problemima svijesti, razvoja marksističke misli i kritike, nauke, filozofije itd. U SK se u prilično mjeri ukotvio pragmatizam, pa se ne reaguje na očito zapuštanje idejno-teorijskog rada u Savezu komunista i u društvu. Na Trinaestoj sjednici Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije istakao sam da se u Savezu komunista malo čita, a još manje uči; da je članstvo mahom previše zadovoljno postignutim. U Savezu komunista obrazuju se samo oni koji se tek primaju u njegove redove; u partijskoj školi u Kumrovcu obrazuje se ponekad i u najboljem slučaju poneki član opštinskog komiteta, a u njoj nema ni jednog jedinog člana centralnog i pokrajinskog komiteta ni iz jedne republike, ni iz jedne pokrajine, iako u te organe ulazi veliki broj novih članova koji često nemaju idejno-političko, marksističko obrazovanje. Kao da se smatra: što je neko na nekoj stepenici više u komitetu — u opštini, pokrajini, republici, Jugoslaviji — to je odmah bliže Marksu, Engelsu, Lenjinu, Titu, Kardelju.

Digitized by Google

Međutim, da bi se moglo uopšte komunicirati sa značajnim stvaralačkim potencijalom društva, koji se razvio u ovih 40-tak godina, mora se najprije pratiti, proučavati, uvažavati i znati šta se sve nudi u sferi nauke, svijesti, ideologije, koji su relevantni dometi u tim oblastima, i oslanjati se na to. Ali to je teško činiti, to zahtijeva rad, pa zato i jeste mnogo teže na razne izazove odgovarati znanjem, a lakše frazama ili političkom konstrukcijom, koja često nije nikakav odgovor na stvarno pitanje i problem, ili, čak, zastrašivanjem. Ono se, kao ogoljeno političko sredstvo, međutim, brzo iscrpi i, umjesto da iznenadi drugoga, okrene se protiv onoga koji ga izaziva i upotrebljava, kao svojevrstan bumerang.

Katkada, umjesto da se tvore prave slike stanja, procesa i odnosa na jugoslovenskom prostoru, dogovara se kako da se ponaša, što se ponekad svodi na nastojanje da se izbjegne određivanje prema problemima. Nađu se tako, na primjer, delegacije i dogovore se da se obustavi međusobna vatra, koju obično pokreću »nezavisni« elementi, štampa itd., tobože pored i mimo rukovodstva. I ona se stvarno obustavi, što jasno pokazuje da to i nisu bili neki »nezavisni« činioci. Ali to sve traje do novog slučaja, kojim opet počinje stara pripovjetka, već naučena napamet. Tako se stvari vrte, a u suštini ostaje se na istom mjestu, bez dubljeg, sveobuhvatnijeg uvida u uzroke, kretanje i stanje i bez pomicanja same stvari naprijed. Zapada se, na primjer, u situaciju da su mnogi zaokupljeni i čak se spore povodom toga ko je za slobodu izražavanja i stvaralaštva, a ko je protiv takve slobode; ko je za slobodu mišljenja, a ko protiv nje; ko je danas za demokratizaciju i liberalizaciju političkih odnosa i struktura, a ko protiv toga, kao da ta pitanja u Savezu komunista nisu odavno, da ne kažemo napokon, još na Šestom kongresu SKJ riješena i u pojedinostima i u načelu, odnosno u cjelini. Na to se nadovezuje i apsurdna diskusija o tome koja je sredina »kulturna«, a koja »manje kulturna«; šta je to »provincija u pozadini« ili »tamni vilajet«; gdje se može slobodno govoriti i slobodno pisati, a gdje ne može, i tako u beskonačnost, kao da postoje neke velike »epohalne« razlike u stepenu razvijenosti ili u političkim procesima i ponašanjima. Tu se olako upada u podmetnute zamke, ukoliko ih i sami sebi nismo postavljali, u kojima su birokratske snage u Savezu komunista pokušavale da vide sebe u ljepšem svjetlu u odnosu na neke druge takve snage u jedinstvenom Savezu komunista Jugoslavije. Time se samo povećava parcijalizacija, koju, inače, osuđujemo.

Opozicija je u prvo vrijeme nastupila sa literaturom u sferi ideologije i kulture. U posljednje vrijeme, međutim, ona dalje ekspandira; širi se u ekonomsku i političku sferu. Otuda su sada izražene ne samo tendencije njene legalizacije, to jest pravo da postoji i djeluje, nego se postavlja čak i pitanje legitimiteta opozicije u današnjim uslovima. A vrlo se dobro zna šta znači legalizacija, a šta legitimizacija snaga koje djeluju sa pozicija suprot-

Digitized by Google

stavljenih socijalističkom samoupravljanju. To je, zapravo, rušenje utvrđenog ustavnog poretka, koji legitimaciju dalje jedino samoupravnim organima, delegacijama i delegatskim skupštinama, koje su izraz vlasti radničke klase i radnih ljudi, i njihovim organizovanim snagama — SK, SSRNJ, SSJ, SSOJ i SUBNOR-u. Sada, kada je opozicija zakoračila i u tu sferu, opet se ne vode rasprave o pravim problemima, o onome što je realno sadržano u njihovim tezama i parolama, nego se isključivo govori u povodu te literature. Naša osnovna preokupacija nije sada rješavanje pitanja: šta je učinila i htjela opozicija, već ko je za hapšenje, a ko protiv hapšenja; ko je za »popuštanje«, a ko za »stezanje«; koja je sredina ždanovska, čvrstorukaška, a koja demokratska, koja pušta na slobodu itd., dakle, posredi je borba među nama, a ne protiv opozicije. Stiče se utisak da jedni liječe svoju savjest izjavama, a da se drugi izjavama dodvoravaju, jer ne bi željeli da svoju poziciju iznesu otvoreno, javno, komunistički itd., mada su stvarno često prema opoziciji oštriji, a prema kritici manje otvoreni nego drugi. Tako je sada stvorena situacija u kojoj se u Savezu komunista dijele lekcije upravo na ovoj liniji koju sam prethodno naznačio. Neki dijele milost, drugi zatvor, ne videći da su obje pozicije iste, to jest pozicije vlasti, samo jedna pilatski pere ruke, a druga je otvorena i jasna.

Sada se, u tom kontekstu, proizvode mnogobrojne peticije, u kojima se već pojedina rukovodstva, strukture i sredine označavaju kao liberalne, a druge kao pristalice čvrste ruke, a pri tom nije ni povedena prava rasprava o problemima koji se serviraju u raznim pamfletskim tekstovima, niti je preduzimana jedinstvena idejna i politička akcija na jugoslovenskom prostoru, na osnovu zajedničkih stavova. Ali, s obzirom na pojavu parcijalizovanja svijesti i u drugim oblastima društvenog života, njenog svojevrsnog ograničavanja na okvire republika i pokrajina, ne može se jedinstveno nastupati na jugoslovenskim prostorima ni kada je riječ o ekonomiji, o drugim sferama rada ili o udruživanju rada i sredstava, a pogotovo kada su posrijedi idejna pitanja ili pitanja kulture. Tako se dopušta da se, umjesto klasne, vodi »kulturna« politika, i da se natječe u tome ko će dobiti više komplimenata kao »liberal«, ne vodeći računa upravo o cjelini naše pozicije i njenoj klasnoj, a ne nacionalnoj ili parcijalnoj uslovljenosti. Zbog toga se ova pitanja i ne posmatraju iz ugla daljnjeg klasnog povezivanja i udruživanja kroz rad i njegovu sudbinu. To se i zapustilo i zanemarilo, a bez toga, bez udruživanja rada i sredstava na jugoslovenskom prostoru i na njemu zasnovanog uključivanja u međunarodnu podjelu rada, kao i bez takvog širenja klasne osnove naše ideologije i politike, ne može se uopšte izići iz sadašnje situacije.

Pošto su problemi, koji se u vezi sa ovako formulisanom temom mogu pokretati, opšteg i principijelnog karaktera, želio bih da neke teze propratim određenim komentarima. Smatram, naime,

Digitized by Google

da sadašnje stanje marksističke teorije i metodologije u nizu društvenih nauka i drugih teorijskih disciplina neizostavno nameće upit o tome zašto je još toliko jak uticaj građanske nauke — da li zbog njenog bržeg napretka ili relativnog zaostajanja marksističke orijentacije? Ako je zaista tako, a pri tome isključujem mogućnost da je građanska nauka sama po sebi naprednija i bolja, tada je očito riječ o neadekvatnim uslovima razvoja ovih nauka kod nas. Ovdje bih privremeno, ukoliko je to uopšte moguće, apstrahovao momenat otpornosti ili neotpornosti naučnih radnika, kao određenih pojedinaca, prema ideologiji građanskog društva, jer mi se čini plodotvornijim da se zapita da li je građanska nauka više i sustavnije, a nadasve blagovremeno razvila posebne metode analize opšteteorijskih, filozofskih, estetskih i drugih problema, da li je u tom pravcu bila stimulisana od društva, a u kojoj mjeri je to bio slučaj sa naukom u našem društvu. Precizirao bih ujedno da metodi građanske nauke i sa njima povezani razvoj uveliko imaju određenu instrumentalno-istraživačku, ali i razvojnu vrijednost. Postizanje većeg stepena njihove validnosti moglo bi se ostvariti samo intenzivnim razvijanjem naučnoistraživačkog rada inspirisanog marksističkim teorijskim pristupom. Neosporno je, isto tako, da su u nizu naučnih i teorijskih disciplina postignuti vrijedni rezultati u razvoju metodologije, uprkos osnovnoj građanskoj ideološkoj orijentaciji njihovih autora (u teoriji masovnih komunikacija, antropologiji, kibernetici — da navedem slučajno izabrana područja i discipline).

S druge strane, teško je opovrgnuti tvrdnju da sami marksistički teoretičari i naučnici, zbog niza istorijsko-političkih razloga, nisu, generalno uzev, imali odlučujuću inicijativu u postavljanju i elaboriranju pojedinih teorijskih problema u određenim naučnim oblastima; da nisu, uz izuzetke koje je uvijek moguće identifikovati, blagovremeno razvili odgovarajuću konkretnu metodologiju i otvorili nova polja istraživanja vezana za opšti progres i kretanje čovjeka današnjice. Da uzmem primjer koji je svima nama poznat: teško je ne složiti se s tim da je u estetici marksizam dugo vremena bio više zainteresovan za sociološku i gnoseološko-saznajnu stranu umjetnosti nego za teorijsku analizu onoga što je u umjetnosti zapravo nesvodljivo umjetničko, ono što predstavlja bit i biće umjetnosti, dok je, na drugoj strani, građanska nauka razvila za to vrijeme niz teorija i posebnih metoda i postupaka podesnih upravo za analizu i otkrivanje biti same umjetnosti i čina umjetničkog stvaranja. Doduše, u novije doba stanje stvari se nešto mijenja, i pojedini marksistički mislioci duboko prodiru i svestrano zahvataju ono što nazivamo fenomenom umjetničkog. Zapravo, u ovoj činjenici relativnog zaostajanja i parcijalne insuficijencije vidim korijene nesumnjivog uticaja i rasprostranjenosti takvih metoda u našoj naučnoj i teorijskoj misli, a ne u ličnoj opredijeljenosti njihovih nosilaca. Jer stvaralački prilozi ne mogu se davati samo u sferi opštih i apstraktnih teorija i razmatranja, nego, isto tako, i još više, u specifičnim

Digitized by Google

analizama i dubljim uvidima u to kako se tendencije opštedruštvenog razvitka izražavaju u različitim oblastima ljudskog rada i stvaralaštva, kako se konkretizuju, a što i jeste sadržaj razvoja društva.

U cjelini gledano, naučnici i teoretičari marksističke orijentacije ipak nisu blagovremeno razrađivali i razvijali toj orijentaciji primjerenu i adekvatnu metodologiju, zapravo nisu svoja teorijska razmatranja dopunjavali, utemeljivali i obogaćivali posebnim metodima istraživanja, analize i sinteze, koji bi odgovarali specifičnostima i osobenostima istraživanih fenomena ili problema, i koji bi podizali naše saznanje na viši nivo. Ne vidim, razumljivo, u tome toliko neke njihove lične nedostatke ili slabosti, više se pitam koliko je to posljedica pretjeranog ideologizovanja realnih naučno-metodoloških pitanja, koja se mogu rješavati jedino uporednim razvijanjem naučnoistraživačke prakse i marksističkog teorijskog stvaralaštva. Upozorio bih samo na činjenicu da je izvorna Marksova misao pružala i pruža osnove za svestrani metodološki razvitak u svakom pogledu. Sam marksizam je, dakle, otvoren inovacijama, razvoju i dopunjavanju u tom pogledu. Naši naučnici nisu ništa slabiji, kao intelektualci, od drugih, a ipak se zaostaje u razvoju mnogih oblasti. Svestranije ulaženje u uzroke ovog stanja zaslužuje kompetentnu i detaljnu analizu.

Moglo bi se reći da mnogi teorijski i metodološki sporovi opšteg karaktera nemaju veliku vrijednost i opravdanost ukoliko se, u dijalektičkoj uzajamnoj povezanosti s njima, ne razvijaju istraživanja posebnih, konkretnih problema i ukoliko se plodan i istinski kritički dijalog ne vodi povodom takvih istraživanja, čime bi ona podsticala i teorijski razvoj. Zasnivajući se na takvim istraživanjima čiji bi rezultati pružali dublje uvide u stvari i na nov način osvjetljavali pojedine probleme, mogu različite varijante mišljenja dokazivati da li su autentične ili ne, a posebno da li su autentično marksističke. Svako prejudiciranje u tom pogledu neminovno je neplodno.

Potrebu respektovanja težine i značaja opšteteorijske klime u kojoj se vodi idejna akcija Saveza komunista smatram nezaobilaznim elementom koji može, a i treba, da djeluje kao korektiv u procjenjivanju dometa pojedinačnih operativnih koraka ili mjera. Zato se zalažem, kao za dugoročnu i relativno najvažniju konstantu, za što osmišljenije istraživačke projekte i radove, široko društveno i naučno zasnovane, koji će, na svestranom izučavanju konkretnih manifestacija određenih zakonitosti, jačati i produbljivati marksističku metodologiju teorijskog i naučnog rada, a samim tim i jačati uticaj marksizma danas i u budućnosti.

S tim u vezi potrebno je naglasiti da bi u procesu teorijskog prepoznavanja naprijed opisanih teza »ljevice« i »desnice«, kao glavnih današnjih opozicionih orijentacija u našem društvu, glavnu ulogu morala da odigra naša nauka. Problem je ponajmanje akademske prirode i ne može se riješiti davanjem »direktiva« filozofima, politikolozima, sociolozima, estetičarima i drugim

Digitized by Google

naučnicima. U tom slučaju bi stvar bila unaprijed upropaštena. Riječ je o nečem drugom. Snažniji napor naše društvene nauke na ovom području u velikoj bi mjeri olakšao posao Savezu komunista u njegovom praktično-političkom postavljanju prema opoziciji. Kada bi određeni »partijski intelektualni štabovi«, angažovani u marksističkim centrima, komisijama za idejni i teorijski rad i sličnim forumima, mnogo prilježnije nego dosad provodili potrebna istraživanja, razvijali diskusije, unapređivali komunikaciju sa partijskom bazom, češće se pojavljivali u sredstvima masovnog komuniciranja i praktično se borili za svijest partijskog članstva i radnih masa — tada bi i organi Saveza komunista bili u velikoj mjeri rasterećeni obaveza da povremeno reaguju na »slučajeve«, izriču svoje sudove i opredjeljuju se i za represivne mjere. Ovako je, to se mora uporno isticati, Savez komunista Jugoslavije vrlo često prepušten, odnosno primoran da se prikloni reakciji čisto političke prirode i podrški novinara zaduženih u redakcijama na televiziji, štampi ili radiju da podržavaju odluke foruma. U takvom kontekstu, i usamljeni intelektualci koji nastupaju sa pozicija Saveza komunista ispadaju kao nezavisni slobodni strijelci, izloženi otrovnoj agresiji opozicije, ali i podsmijehu, pa i zakulisnom otporu pojedinih partijskih krugova i pojedinaca u njima.

Problem je zato vrlo značajan, i nužno ga je uklopiti i u provođenje zaključaka Trinaeste sjednice CK SKJ. Ako, naime, naša marksistička nauka ne posveti veću pažnju fenomenu opozicije, ne samo njenom identifikovanju, nego i otkrivanju i egzaktnom objašnjavanju situacija koje pogoduju njenom nastupanju, tada će Savez komunista i ubuduće morati da se bavi poslom koji bi, strože gledano, ulazio u njegovu domenu samo u složenim trenucima stvarne političke krize (administrativni obračun sa grupama i pojedincima). Zbog značaja ovih pitanja, opravdano je pitati: kada je, naročito poslije Titove smrti, preduzimana sinhronizovana akcija na nivou SKJ, u svim njegovim segmentima, na razobličavanju pozicija »desnice« i »ljevice«, i kada je javnost šire upoznavana sa njenim koncepcijama? Kada je »okrugli sto« bio posvećivan nekoj od ovih tema, a na kojem bi se čuo meritoran glas jugoslovenskih naučnika i teoretičara? Može se s velikim stupnjem izvjesnosti kazati: vrlo rijetko! Eto razloga što je akcija Saveza komunista na razobličavanju ovih platformi u inostranstvu mogla biti obilježena nizom negativnih kvalifikativa, i što su pojedinci iz nekih rukovodstava Saveza komunista koji su se založili za isključivanje bilo kakve represije prema opoziciji okvalifikovani kao »liberalna struja«, a oni, pak, koji su i za represivne mjere — kao pripadnici čvrstorukaške struje. Klackalica »liberalizma« i »represije« lažna je dilema za Savez komunista, i obje ove solucije moraju biti odbačene i ustupiti mjesto realnoj i jedinstvenoj klasnoj, idejnoj i političkoj analizi.

Ogromni intelektualni potencijal u Savezu komunista, koji je već davno mogao da se teorijski obračuna sa pozicijom i de-

Digitized by Google

sničara i ljevičara, ostao je u ovoj oscilirajućoj situaciji po strani, prepuštajući Savezu komunista da najčešće nastupa u ulozi presuditeljske strane i da bude izložen mnogobrojnim političkim intrigama u zemlji i inostranstvu, u prvom redu onoj da Savez komunista kao partija faktički više nema »svoje« inteligencije, što je očigledno netačno.

Ne bih ovom prilikom govorio o motivima onih koji su, opsjednuti svojim podozrenjima prema realnim društvenim tokovima i zlurado koristeći mnoge istorijski uslovljene raskorake između ciljeva i stvarnosti, odavno poistovjetili Savez komunista sa forumima, forume sa birokratizmom, socijalizam sa staljinizmom, institucije sa prinudom, politiku sa neslobodom. Govorio bih o motivima znatno većeg broja intelektualaca i o njihovim izvjesnim nedoumicama oko pozicija intelektualnog rada u našem društvu i u Savezu komunista. U značenju koje je meni blisko, intelektualni rad kod nas danas jeste senzibilan izraz svih drama i procesa transformacije jugoslovenskog društva od etatizma ka socijalističkom samoupravljanju, koje, kao što je poznato, ne teče ravnomjerno niti bez potresa, a na te potrese ovaj segment, to jest intelektualni, najbrže i najburnije reaguje. Stoga mi izgleda vrlo sračunata, mada neutemeljena, teza koja od inteligencije nastoji da načini apriornog mučenika bitke za progres. Samoupravljanje se kod nas ostvaruje kao kreativni sukob između društva kao etatizovanog supstrata i tendencije ka slobodnoj zajednici slobodno udruženog rada. I samo ona politička i intelektualna angažovanost koja činom podstiče proces ove transformacije jeste, u stvari, progresivna i podsticajna, ali ona, istovremeno, dijeli i stvarnu sudbinu toga procesa, pa tako i njegove nevolje. I nikada kao sada ovo društvo nije imalo toliko potrebe za ambicioznim pokretanjem svih svojih intelektualnih potencijala u dugoročnoj borbi za svoj svestrani razvoj, uza sve peripetije, i upravo zbog njih, kroz koje ta borba prolazi.

S druge strane, ova teza se u suštini temelji na implicitnoj postavci o politici i stvaralaštvu kao suprotnostima. Nije potrebno posebno dokazivati da granice između onoga što podrazumijeva politika i onoga što podrazumijeva stvaralaštvo nisu toliko udaljene, jer se u realnosti života svi ti vidovi čovjekovog kreiranja ljudske akcije suptilnije ukrštaju, jedna sfera potiče zbivanje i tokove u drugoj, što znači da je taj odnos i kategorijalno i praktično znatno složeniji. Zbog toga je neka vrsta gotovo modnog manira da se intelektualno »ratuje« sa politikom bez pravog oslonca, jer se pri tome gubi iz vida da u stvarnom činu revolucionarne politike postoji suprotstavljanje onom značenju politike (u istorijskom smislu) koje postupno već i sami prevladavamo, pogotovo ako se imaju na umu intencije i praksa njihovog revolucionisanja u našim društvenim uslovima.

Međutim, treba uz to naglasiti da je tu riječ i o subjektivnim mogućnostima na području stvaralaštva. Po svemu sudeći, i na ovom planu ima mnogo razloga zbog kojih se te stvarne mogućnosti

Digitized by Google

stvaralaštva ne realizuju, i čak bi se moglo pokazati da se često iza teze da »nema mogućnosti za slobodno kreiranje« i njima sličnih krije, zaista, odsustvo moralne i intelektualne hrabrosti, odsustvo talenta i siromaštvo stvaralačkih potencijala. Jer stvaralaštvo svake vrste podrazumijeva određene žrtve i sukobe, već po samoj svojoj prirodi.

Imam utisak da se može doći do zaključka, posmatrajući stanje, da ne postoji dobra organizovanost na nekim osnovnim linijama teorijskog i idejnog rada, mada u nas djeluju mnogobrojne institucije koje se bave teorijskim radom. Ne potcjenjujući doprinose koje su one dale, treba reći da društvena zbilja zahtijeva teorijske odgovore i na tekuća pitanja koja proizlaze iz ekonomike i iz drugih oblasti života, koja izviru iz svijesti, ili pak postaju element društvene svijesti nametnut sa pozicija građanskog ili dogmatskog poimanja društvenog razvoja. Ovo pitanje, istina, poteže i drugo. Naime, u marksizmu i socijalističkoj praksi uvijek je aktuelno pitanje odnosa teorije i prakse. Koliko god praksa očekivala od teorije, toliko i teorija očekuje od prakse. Ukoliko značajni teorijski rezultati i dometi ostanu bez odziva prakse i ukoliko ova, vođena pragmatizmom i prakticizmom, ne bude otvorena za domete teorije, biće to objektivna kočnica objema. Ali to je pitanje posebne analize i rasprave.

Digitized by Google

Dragoje Žarković

Ekonomska logika i socijalistička privreda

I

1. Privredni život savremenih društava je, po pravilu, vrlo složena pojava: ogroman je broj subjekata toga života koji se rukovode svojim interesima i koji su međusobno povezani i uslovljeni na različite načine. Podela rada i razni oblici međusobne saradnje sve više komplikuju ekonomski život. Različiti interesi često se međusobno suprotstavljaju.

Ta složena kretanja imaju određenu logiku, koju određuju nastojanja da se ekonomske potrebe zadovoljavaju na što racionalniji način, uz što manje troškova rada. Ta nastojanja su proizvod konkurencije, ograničenosti raspoloživih resursa, a verovatno i činjenice da je vreme glavna komponenta života svakog čoveka, a ono je vrlo ograničeno. Kao što je poznato, carstvo slobode je u slobodnom vremenu, koje se može povećavati smanjivanjem carstva nužnosti, to jest skraćivanjem radnog vremena .

Ljudski rad kao stvaralac ekonomskih dobara kojima se zadovoljava najveći deo potreba čini osnovu života i napretka društva. On se mora što racionalnije trošiti da bi se moglo širiti carstvo slobode u kome se ostvaruju životna zadovoljstva ljudi.

Iz te logike, koja se označava kao zakon ekonomije društvenog rada, proističu mnogobrojna ponašanja u privrednoj oblasti

Digitized by Google

iz kojih rezultiraju izvesne pravilnosti nazvane ekonomskim zakonitostima, koje izražavaju uzročno-posledične veze u privrednim pojavama i procesima. Otkrivanje i formulisanje tih pravilnosti podiže ekonomska znanja na stepen nauke.

Međusobna isprepletenost i često suprotna delovanja ekonomskih zakona dovode do toga da oni deluju kao tendencije, da se ispoljavaju kao prosek raznih kolebanja, različitih odstupanja.

Ekonomske zakonitosti ispoljavaju se, dakle, kao rezultante delovanja mnogih sila. One izražavaju glavne pravce razvitka privrednog života, ali ne i sve konkretne puteve. Ostvarivanje ekonomskih nužnosti nije strogo jednoznačno; ono zavisi od uzajamnog delovanja objektivnih i subjektivnih činilaca ekonomskog razvitka.

2. Robna proizvodnja je samonikli oblik spontanog organizovanja privrednog života, koji u najvećoj meri obezbeđuje porast ekonomije društvenog rada, vodeći sve većem podruštvljavanju proizvodnje, čime se stvaraju mogućnosti za njeno plansko regulisanje u sve širim razmerama. Naime, mogućnosti svesnog korišćenja ekonomskih zakonitosti bitno zavise od razmera i stepena podruštvljenosti proizvodnje.

Sve veće podruštvljavanje proizvodnje, koje dolazi do izražaja delovanjem tržišnog mehanizma, pruža mogućnosti da se spoznate ekonomske zakonitosti posredstvom planiranja svesno koriste. Privredno planiranje, dakle, znači svesno postupanje u skladu sa spoznatim nužnostima i kao takvo ono postaje instrument sužavanja carstva nužnosti i širenja carstva slobode. Dosadašnja iskustva su nesumnjivo pokazala da mogućnost i uspešnost korišćenja planskog mehanizma regulisanja privrednih procesa, kao mehanizma koji nije zasnovan na voluntarizmu, bitno zavisi od stepena podruštvljenosti proizvodnje u nacionalnim i međunarodnim razmerama.

Robno-novčane odnose uzrokuje karakter rada kao sredstva za život čoveka, a ne kao njegove prve potrebe. Tu odliku on će zadržati sve dok ne bude podruštvljen u svetskoj razmeri i dok ne dobije naučni karakter, to jest dok se nauka ne preobrazi u neposrednu proizvodnu snagu. U takvim uslovima samo robni karakter proizvodnje na osnovu materijalnih interesa može osigurati stimulaciju da se uspešnije radi, da se povećava efektivnost proizvodnje.

Shvatanja da se u zemljama u kojima je zbačena politička vlast kapitala privredni život može neposredno regulisati, da se robno-novčani odnosi mogu potisnuti, u praksi su se pokazala potpuno neuspešnim. To je uzrokovano niskim stepenom podruštvljenosti proizvodnje, slabim poznavanjem objektivnih procesa ekonomskog života i dominacijom političkog voluntarizma.

3. Osnovno pitanje svakog sistema organizacije privrednog života povezano je sa oblikom svojine nad sredstvima za proizvodnju.

Digitized by Google

Istorijsko iskustvo nam pokazuje da je podruštvljavanje proizvodnje širilo okvire vlasništva — od pojedinačnog na grupno, od grupnog na krupno monopolističko i od njega na državno-monopolističko i državno vlasništvo.

U zemljama u kojima je zbačena vlast kapitala podruštvljenost proizvodnje zahtevala je, najčešće, nivo inokosne i grupne svojine, a pokušala se uspostaviti društvena svojina koja treba da odgovara najvišem stepenu podruštvljenosti proizvodnje. Nastao je raskorak između proizvodnih snaga i željenih proizvodnih odnosa, koji je doveo do birokratskih degeneracija mnogih socijalističkih revolucija, do ekonomske i socijalne krize u mnogim socijalističkim zemljama. *De facto*, u ponekim državama takozvanog realnog socijalizma bilo je u prošlosti, pa i danas toga ima, da veliki politički moćnici uspostave pojedinačnu ili grupnu svojinu ne samo nad sredstvima za proizvodnju, već i nad čitavom zemljom, nad narodom. Zar to nije danas slučaj u Albaniji, u kojoj Enver Hodža i njegova grupa sprovode teror nad narodom te zemlje? Zar to isto nije činio Staljin i drugi njemu slični moćnici?

Loše iskustvo Sovjetske Rusije u periodu takozvanog ratnog komunizma dovelo je do mnogih razočaranja u novo društvo, ali i do otrežnjenja, do oslobađanja od zabluda i socijalne utopije. U proleće 1921. godine Lenjin je otvoreno priznao pogrešnost dotadašnje orijentacije i proklamovao novu ekonomsku politiku. Njena suština je bila u slobodnijem delovanju ekonomskih zakonitosti, u prilagođavanju društveno-ekonomskog uređenja nivou proizvodnih snaga, kako bi one mogle uspešno da se razvijaju. No, Lenjin je uskoro umro i njegova politika je napuštena.

Mnoge pouke se moraju izvući iz dosadašnje teorije i prakse socijalizma, mnogo šta se mora revidirati da bi se izašlo iz krize, pre svega u oblasti ekonomije, a naročito na području odnosa politike i ekonomije.

Pokušaji konstituisanja društvenog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju u uslovima niske podruštvljenosti proizvodnje neminovno, dakle, završavaju u etatističko-birokratskim uzurpacijama i grupno-svojinskim deformacijama, pri kojima se sredstva za proizvodnju koriste kao svoja, a čuvaju kao tuđa. I u jednom i u drugom slučaju nema, dakle, odgovornosti za promašaje u privrednom životu, u korišćenju tih sredstava.

U želji da stvorimo najnaprednije društvene i proizvodne odnose u svetu, zaboravljajući na još uvek vrlo nizak stepen podruštvljenosti naše proizvodnje, razvijenosti naših proizvodnih snaga, pokušali smo, *de facto*, u toku poslednjih desetak godina da tržišni i planski mehanizam zamenimo sveopštim samoupravnim sporazumevanjem i dogovaranjem, dohodovnim udruživanjem i povezivanjem. (Navode se podaci da imamo oko tri miliona samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora.)[1]

U uslovima niske podruštvljenosti proizvodnje primena te koncepcije dovela je do dominacije parcijalnih i kratkoročnih in-

[1] »Danas«, Zagreb, 9. 4. 1984, str. 5.

Digitized by Google

teresa, do dezintegracije jugoslovenske privrede i do mnogih neracionalnosti, do bujanja voluntarizma, iz čega je, u najvećoj meri, i proistekla ekonomska i socijalna kriza, kao i sve veća etatizacija (policentrični etatizam), što sve vrlo negativno deluje na razvitak samoupravljanja.

Pošto je takozvana ekonomija bez prinude, koja je proistekla iz pomenute koncepcije, pokazivala sve veće, nepodnošljive slabosti, na svim nivoima neminovno dolazi do širenja državne intervencije i do slabljenja samoupravljanja. Na primer, za poslednje tri godine doneto je, najčešće po hitnom postupku, 25 interventnih saveznih zakona, od kojih su 23 zakona zabranjivali raspolaganje dohotkom. Kako nedavno lepo reče Đoko Kesić[2], tim zakonima se štiti dohodak od onih koji ga stvaraju, čime je na drastičan način izražena sumnja u sposobnost i dobronamernost organizacija udruženog rada da gazduju rezultatima svoga rada, da samoupravljaju. Množenje državnih propisa obespravljuje radnike, sužava njihovo samoupravljanje. Problemi u suštini nisu proistekli iz samoupravljanja kao takvog, već iz pogrešne koncepcije organizacije privrednog života.

»Politički voluntarizam je — ističe Vjeran Katunarić — pretvorio ekonomiju i društvenu regulaciju u carstvo diletantizma, kao što je i društvene znanosti pokušao zamijeniti ideološkim carstvom; stručno-znanstvena kompetencija ima više »republičkog« nego »carskog« u ovladavanju istinom.«[3]

Politički voluntarizam doveo je, pored ostalog, i do toga da smo u periodu 1971—1983. godine neproizvodno potrošili vrednost osnovnih sredstava u iznosu od najmanje 15 milijardi dolara, što uz obaveze od preko 39 milijardi dolara prema inostranim kreditorima (u periodu 1984—1990) onemogućuje ne samo proširenu, već i prostu reprodukciju naše društvene privrede.

Ako se stvarnom gubitku naše društvene privrede u 1983. godini (395 milijardi dinara) dodaju gubici u vrednosti osnovnih i obrtnih sredstava (zbog nerealnog obračuna amortizacije i neizvršene revalorizacije obrtnih sredstava), onda je to znatno više nego što je ukupan iznos izdvajanja za akumulaciju i rezerve u toj godini.

I pored svih proklamacija o svođenju neproizvodne potrošnje u realno raspoložive okvire nacionalnog dohotka, naplaćeni prihodi za opšte, zajedničke i druge slične potrebe u prva tri meseca ove godine bili su za 52 odsto veći nego u istom periodu prošle godine, što je gotovo tri puta više nego što je planirano rezolucijom za 1984. godinu.[4] Udeo privrede u raspodeli dohotka smanjio se od 1974. do 1983. godine sa 68,2 na 58,1 odsto, a to smanjivanje se nastavlja!

Teorijska koncepcija »nacionalnih ekonomija« i njena praktična realizacija poslednjih godina dali su ogromnu snagu etatizmu

[2] »Nedeljna borba«, 10—11. mart 1984, str. 5.
[3] »Naše teme«, br. 12/1983, str. 2066.
[4] »Komunist«, 11 maj 1984, str. 1.

Digitized by Google

republika i pokrajina. Ogromne razlike u stepenu ekonomske i kulturne razvijenosti, u strukturi i položaju privrede u njima potenciraju suprotnosti njihovih interesa, pa je ostvarivanje Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije blokirano, a ekonomska kriza postaje sve dublja.

Kada je navedena koncepcija, realizovana preko privredno-sistemskih zakona, počela da pokazuje svoje slabosti, pojavila se — kako nedavno napisa Novak Janković[5] — »hamletovska« dilema: da li su krivi ljudi koji ne prihvataju norme ili norme koje ne razumeju ljude? I ta čudna dilema, na žalost, još nije prevladana, što značajno uzrokuje postojeću pat-poziciju u vezi sa preduzimanjem mera za izlazak iz krize.

Potrebno je ukazati i na to da su oni koji sada okrivljuju praksu donedavno govorili da u nas teorija zaostaje, da praksa ide ispred nje.

Prema tome, sada plaćamo danak jednoj koncepciji organizacije privrednog života koja nije primerena stepenu podruštvljenosti proizvodnje, stepenu razvijenosti proizvodnih snaga, koja dovodi do rasipanja društvenog rada. Narušena je elementarna logika racionalnog privređivanja uspostavljena razvitkom civilizacije. To je, otprilike, isto kao kad bi se pravila velika građevina a da se ne vodi računa o zakonu Zemljine teže i o drugim prirodnim zakonima.

II

U čemu se ispoljava ignorisanje elementarne logike racionalnog privređivanja?

1. Najpre treba reći: u sve manjem uvažavanju rada kao jedine osnove društvenog života i svakog napretka.

Svi oblici neproizvodne potrošnje umnožavali su se nezavisno od kretanja rezultata proizvodnje — na račun akumulacije i sve većeg zaduživanja u inostranstvu.

U namenskoj raspodeli nacionalnog dohotka država, sizovi i slične institucije zahvatali su sve veći deo dohotka, pa je za akumulaciju ostajalo sve manje. I pored takve namenske raspodele, porast pojedinih vidova neproizvodne potrošnje zahtevao je i njihovo inflatorno finansiranje, kojim je stvaran novac bez ekonomske osnove, to jest »bolestan« novac. Kao što je odavno poznato, očuvanje vrednosti papirnog novca bitno zavisi od kretanja njegove količine u prometu.

Zaduživanje u inostranstvu radi investiranja i neproizvodne potrošnje odavno je prešlo svaku razumnu meru. I pored toga, finansiranje investicija masovno je sprovođeno na inflatoran način, pa je dinar sve više obezvređivan.

---

[5] »Naše teme«, br. 12/1983, str. 2040.

Digitized by Google

Euforija neproizvodne potrošnje i svakojakog investiranja nije, dakle, počivala na ekonomski zdravim osnovama, već na ponašanjima koja su neminovno morala dovesti do duboke ekonomske i socijalne krize.

Ignorisanje rada kao jedine osnove društvenog života i napretka ispoljava se, zatim, u gotovo potpunoj socijalizaciji svakojakih promašaja i gubitaka, koji su postajali sve veći. Time je ostvarivana dvostruka destimulacija: oni koji loše rade ne snose nikakve posledice, ništa ne utiče na njih da ne prave nove promašaje i gubitke, jer im sve to drugi pokrivaju; od onih koji dobro rade na ovaj ili onaj način stalno se oduzima dohodak da bi se pokrivali tuđi promašaji i gubici — što na njih deluje negativno — nemaju interesa da i dalje dobro rade, a kamoli još bolje. Tako cela privreda i društvo srljaju u ambis krize.

Odsustvo ekonomske ili bilo kakve druge prinude vodilo je sve većim neracionalnostima u privrednom životu, pa je produktivnost rada neminovno morala da opada. U nas se potpuno zaboravilo na jednu od bitnih postavki marksističke teorije prema kojoj se progresivnost društveno-ekonomskog sistema meri njegovim uticajem na porast produktivnosti rada. I pored opadanja produktivnosti rada, i dalje se čuju tvrdnje da imamo najprogresivniji društveno-ekonomski sistem u svetu.

2. Odsustvo cene upotrebe sredstava za proizvodnju u nas znači ignorisanje jednostavne činjenice da su ona ograničena i da ih treba što racionalnije koristiti. Nesvojinsko tretiranje društvene svojine, koje je u nas izraženo više godina, uzrokovalo je odnos prema društvenim sredstvima kao prema alajbegovoj slami. S pravom se ukazuje na to da je u nas društvena svojina napadnuta na širokom frontu, nasitno i nakrupno, pojedinačno i grupno, neposredno i posredno.

Elementarno je pravilo racionalnog privređivanja da se fond nadoknade utrošenih sredstava za proizvodnju realno formira. U nas je godinama amortizacija manja od stvarnih troškova sredstava za rad, jer amortizacione osnovice ne prate stopu inflacije, a i amortizacione stope nisu dobro odmerene. Pri stopi inflacije kakvu imamo poslednjih godina amortizacionu osnovicu bi trebalo povećavati svakog meseca, a ne da se ona povećava nakon proteka godine dana i da se primenjuje tek u narednoj godini. Tako se u knjigovodstvu dohodak prikazuje većim nego što jeste i deo vrednosti sredstava za rad odlazi u neproizvodnu potrošnju. Takođe, inflacija u velikoj meri »grize« i obrtna sredstva, jer se ona najvećim delom ne revalorizuju.

3. Elementarna ekonomska logika tržišne privrede pokazuje da faktor proizvodnje, koga ima u izobilju, dobija nižu cenu. Suprotno toj logici, radna snaga, kao vrlo obilan činilac proizvodnje, u nas je veštački učinjena vrlo skupom, jer su za nju vezani mnogobrojni doprinosi i porezi. To je učinjeno zbog toga da bi sizovi i država na najsigurniji način sebi obezbeđivali sredstva. Jer, i kad se posluje s gubitkom, isplaćuju se lični dohoci zaposlenima, pa sredstva svakako pristižu sizovima i budžetima.

Digitized by Google

Godinama se u nas u nepovoljnom ekonomskom položaju nalaze radno intenzivne delatnosti, što je ograničavalo njihovo širenje. Takođe, takva situacija sa oporezivanjem radne snage bitno je uticala na sve manje učešće živog rada u kombinaciji činilaca proizvodnje.

Sve je to, bar kad je reč o privredi i proizvodnim radnim mestima, uveliko uzrokovalo porast nezaposlenosti, koja je danas, nesumnjivo, najveći ekonomski, socijalni, politički, moralni i psihološki problem našeg društva.

4. Ignorisanje rada kao jedinog stvaraoca ekonomskih vrednosti ispoljava se i u tome što je država formirala takav sistem cena pri kome su nastale velike disproporcije u toj oblasti: cene jednih roba i usluga su naduvane i kroz njih se realizuje i znatno veći dohodak od onog koji bi odgovarao utrošenom radu, a cene drugih roba i usluga su depresirane — preko njih se ostvaruje i znatno manji dohodak od onog koji bi odgovarao utrošenom radu.

S obzirom na različitu strukturu privrede u našim republikama i pokrajinama, prelivanje dohotka preko sistema cena neminovno je dobilo regionalni i nacionalni vid, što je vodilo sve većoj nadležnosti republika i pokrajina u oblasti cena.

U takvim uslovima primarne raspodele neminovno je moralo doći do širenja parazitskog privređivanja, to jest do opšte orijentacije da se dohodak povećava podizanjem cena roba i usluga. Sada gotovo svih 100 odsto prirasta dohotka rezultira iz povećavanja cena, što je pogibeljna situacija, jer, kao što se odavno dobro zna (sa društvenog stanovišta posmatrano), podizanjem cena se ne stvara dohodak, već se samo vrši drukčija raspodela dohotka koji se jedino radom stvara. Došli smo, dakle, u situaciju da je rad kao činilac porasta dohotka gotovo potpuno potisnut, jer svi nastoje da svoj dohodak povećavaju na račun drugih — podizanjem cena, što vodi u galopirajuću inflaciju, u trku za preraspodelom realno sve manjeg dohotka.

5. Ignorisanje rada kao osnove ekonomskih odnosa ispoljava se, dalje, u velikim razlikama u prosečnim ličnim dohocima u pojedinim delatnostima, koje su u nas veće nego bilo u kojoj drugoj zemlji u svetu. Kao što je poznato, na Zapadu tarifnu politiku vode sindikati, a na Istoku država; u nas takve politike gotovo uopšte nema. Svaka delatnost se snalazi prema svojim uslovima, koji su vrlo različiti. U pojedinačnoj raspodeli za približno isti rad ostvaruju se bitno različiti lični dohoci. Ako se tome dodaju ogromne razlike u mogućnostima izdvajanja za stambenu izgradnju i zajedničku potrošnju u okviru radnih kolektiva, onda je jasno zašto je to jedan od najznačajnijih činilaca ekonomske diferencijacije koja nije vezana za rad i njegove rezultate.

Činjenica da se razne rente koje nisu rezultat rada posebno ne evidentiraju još više narušava ravnopravan položaj radnih ljudi pri formiranju ličnih dohodaka, zajedničke potrošnje i sredstava za stambenu izgradnju.

Poznato je da je Marks socijalističko društvo označavao kao društvo rada. Naš Ustav takođe veliča rad, ali je u praksi, na ža-

Digitized by Google

lost, drukčije: umesto autoriteta rada, sve je izraženiji autoritet birokratske, tehnokratske i slične moći.

6. Elementarno je pravilo tržišne privrede da je kamatna stopa bar nešto viša od stope inflacije, a u nas je već više godina sasvim obrnuta situacija. Tako se oni koji štede kažnjavaju, a dužnici — nagrađuju. To je izazvalo mnoge vrlo negativne posledice. Ogromna sredstva građana uložena su u kojekakve mrtve kapitale, razvila se trgovina devizama, proširila se luksuzna potrošnja itd., jer se nije isplatilo čuvati uštedevinu u dinarima. Kreditiranje građana društvenim sredstvima postalo je značajan oblik prelivanja društvene imovine u privatne džepove. Društvena akumulacija koja je korišćena u vidu kredita neracionalno je trošena, jer se nije morala voditi briga o racionalnosti, pošto je veliki njen deo praktično poklanjan dužnicima.

7. Svaka zemlja koja vodi razumnu ekonomsku politiku nastoji da što realnije odredi odnos domaće novčane jedinice prema stranom novcu. U nas je godinama održavan nerealan odnos dinara prema dolaru i drugim valutama, što je nanelo ogromne ekonomske štete. Naša privreda se orijentisala na masovan uvoz sirovina iz inostranstva, koji sada čini oko 80 odsto ukupnog uvoza, a domaći izvori sirovina i energije su zapostavljeni. Na osnovu nerealnog valutnog pariteta donete su mnoge pogrešne odluke u vezi sa strukturom naše privrede i sa izgradnjom mnogih kapaciteta.

8. U strukturi investicija normalno je da se jedan deo ulaže u osnovna, a drugi u obrtna sredstva — srazmere su određene nizom činilaca. U nas se o tome godinama nije vodila briga: gotovo da nije bilo ulaganja u obrtna sredstva, pa danas naši OOUR-i gotovo da nemaju svojih obrtnih sredstava, već za to koriste kredite. U uslovima kad je realna kamatna stopa bila negativna to je sa stanovišta OUR-a bilo racionalno, a kada se kamatna stopa osetno povećava da bi postala pozitivna — taj problem nedostatka sopstvenih obrtnih sredstava postao je užasno težak.

9. I pored toga što u našoj zemlji svake godine ostaje neobrađeno oko milion i po hektara dobre zemlje, za seljake i dalje uglavnom važi zemljišni maksimum iz 1953. godine, ne dopušta im se da koriste tuđu radnu snagu, a ima izvesnih ograničenja i kad je u pitanju korišćenje poljoprivredne tehnike. U isto vreme, mnogi poljoprivredni proizvodi se uvoze, umesto (da je drukčija agrarna politika) da se izvoze. Gde je tu ekonomska logika?

Sektaški odnos prema seljačkoj poljoprivredi vrlo skupo nas je koštao: mlade generacije masovno su odlazile sa sela i vršile pritisak na nepoljoprivredne delatnosti i gradove, selo je ostarilo, zemlja se ne obrađuje ili se slabo obrađuje, stambene i druge zgrade propadaju prazne, poljoprivredni proizvodi osetno poskupljuju.

U uslovima masovne nezaposlenosti radne snage ni sitnom privatnom sektoru van poljoprivrede ne dopušta se značajnije po-

Digitized by Google

većavanje novog zapošljavanja ni tamo gde za to postoje realne mogućnosti i potrebe.

Mnogi lekari i stomatolozi godinama traže posao, a ne mogu da ga dobiju. Međutim, ne odobrava im se da otvaraju privatne ordinacije i pored toga što i za to postoje realne društvene potrebe. Ni tu nema nikakve ekonomske logike. Ispoljava se tvrdoglavi dogmatizam, pogrešno shvatanje da je sitni privatni sektor neprijatelj socijalizma. Kina i Mađarska se oslobađaju te dogme, a mi nikako.

10. Savremena naučno-tehnička revolucija zahteva stvaranje velikih tehno-ekonomskih sistema, koji se objedinjuju u međunarodnim razmerama (energetika, željeznički saobraćaj i drugo), a u nas su oni razdrobljeni i tamo gde su bili obrazovani, pri čemu trpimo ogromne ekonomske štete.

Zakon koncentracije proizvodnje, koja dovodi do ekonomije volumena produkcije, u nas se potpuno ignoriše: mnogi kapaciteti su usitnjeni i ekonomski neracionalni.

Savremena naučno-tehnička revolucija sve češće zahteva masovna premeštanja radne snage iz jednih u druge grane, iz jednih u druge regione, iz jednih u druge profesije, a kod nas se gomilaju tehnološki viškovi tamo gde nastaju, pa je potencijalna nezaposlenost u društvenom sektoru već dostigla brojku od jednog miliona.

Pod uticajem savremene naučno-tehničke revolucije u svetskim razmerama se vrši internacionalizacija proizvodnih snaga, zemlje se sve više ekonomski objedinjuju, a u nas se u teoriji i u praksi razvijaju koncepije »nacionalnih« (republičkih i pokrajinskih) ekonomija, naše unutrašnje tržište se sve više cepa, a naš ekonomski prostor je sve manje izložen inostranoj konkurenciji.

11. Svaka zemlja danas nastoji da se što brže i uspešnije razvijaju one grane koje imaju ključni značaj za čitavu privredu i društvo, a u nas su, na primer, energetika, poljoprivreda i druge grane sličnog značaja godinama zapostavljene.

Svaka zemlja nastoji da utvrdi sektore koji za nju imaju ključni značaj u izvozu (s obzirom na komparativne prednosti i druge mogućnosti) i da ih što više forsira, a u nas godinama toga nema. Danas se izvozi gotovo sve i svašta i zbog toga trpimo ogromne ekonomske štete. Jedne društveno-političke zajednice izvoze određene proizvode, a druge uvoze iste proizvode, pri čemu je, na primer, u prošloj godini izgubljeno oko milijardu dolara, jer su uvozne cene bile veće od izvoznih.

12. Postepeno prevladavanje teških posledica višegodišnjeg ignorisanja elementarne logike racionalnog privređivanja nameće ekonomskoj politici krupne zadatke: privredu i društvo treba vratiti u normalno stanje u uslovima kada će se inostranim kreditorima u toku nekoliko godina (1984 — 1990) morati da vrati preko 39 milijardi dolara, što će godišnje odnositi 8—10 odsto našeg društvenog proizvoda.

Ako bi se nastavila sadašnja stagnacija proizvodnje uz porast stanovništva koji imamo i pad produktivnosti rada, svi vidovi

Digitized by Google

potrošnje drastično bi morali da se smanjuju, pa bismo neminovno ušli u stanje jednakosti u opštem siromaštvu. Da do toga ne bi došlo, nužno je da proizvodnja i produktivnost rada počnu da se povećavaju. Za to je neophodno, pre svega kroz materijalnu zainteresovanost, motivisati radne kolektive i pojedince da više i bolje rade. To zahteva mnoge promene u svim vrstama raspodele, pri čemu se mora afirmisati rad kao osnova društvenih odnosa i potrošnje.

Aktivnu ekonomsku politiku u sadašnjim našim uslovima ne može zameniti spontano delovanje ekonomskih zakonitosti a da ne dođe do eruptivnih socijalnih vrenja. Svakako, neophodan je kompletan operativni program vraćanja privrede i društva u normalno stanje. Takođe je neophodna kadrovska obnova na mnogim sektorima.

Bitan značaj za izlazak iz krize ima utvrđivanje strategije privrednog razvoja Jugoslavije, te afirmisanje privrednog planiranja na onim sektorima na kojima ono može imati prednost u odnosu na tržišni mehanizam: planiranje obima i strukture investicija, orijentacije zemlje u međunarodnim ekonomskim odnosima, planiranje potreba za kadrovima i načina njihovog osiguravanja, globalno materijalno bilansiranje i drugo.

III

1. Poslednjih godina, dakle, naš privredni život sve manje regulišu tržišni i planski mehanizam, a sve više *ad hoc* državno administriranje — ne samo propisima koji se na brzinu donose i koji se označavaju kao privremeni, a to stvarno nisu, već i telefonskim i usmenim instrukcijama koje politički moćnici daju rukovodiocima organizacija udruženog rada.

Šta je osnovni uzrok ovoj pojavi, koja se, gledano na duži rok, vrlo negativno odslikava na privredni život?

Nema sumnje, osnovni uzrok je u tome što sistem sveopšteg dogovaranja i sporazumevanja ne može uspešno da funkcioniše. Na toj filozofiji zasnovani su svi naši privredno-sistemski zakoni od 1974. godine.

Do mnogih dogovora i sporazuma, zbog suprotnih interesa, ne može da dođe, ili dolazi sa ogromnim zakašnjenjem. Ne retko, zaključeni dogovori i sporazumi ne poštuju se. Neki od njih u suštini ništa i ne rešavaju, već su prazne forme da bi se udovoljilo zakonu. Pa i neki zakoni, na primer onaj o sistemu proširene reprodukcije i minulom radu, stvarno su prazne forme koje niti se mogu ostvariti niti se ko brine o njihovom ostvarivanju.

U našoj zemlji ogromne su i postaju sve veće razlike u razvijenosti pojedinih područja, grana, pa i preduzeća. To rađa sve izraženiju suprotnost interesâ, koju potencira organizaciona razdrobljenost u svim oblastima. U takvim uslovima sistem sveopšteg dogovaranja i sporazumevanja morao je biti neuspešan. I onda na-

Digitized by Google

stupa *ad hoc* administriranje i faktičko političko komandovanje privredom. Od 1979. godine privredna situacija postaje sve teža i dobija obeležja duboke krize, pa u takvim uslovima neminovno jača policentrični etatizam, a slabi samoupravljanje.

2. Naša privreda trebalo bi da bude tržišno-planska.

Nastankom kapitalizma (da ne idemo u dalju prošlost) tržišni i planski mehanizam deluju zajedno.

Sve veće podruštvljavanje proizvodnje na osnovu podele rada, specijalizacije i kooperacije, te naučno spoznavanje objektivnih zakonitosti, pružaju sve veće mogućnosti za uspešno plansko regulisanje mnogih pitanja privrednog života na osnovu svesnog uvažavanja objektivnih zakonitosti koje deluju u tom životu. U stvari, plan je anticipacija objektivnih ekonomskih i drugih zakonitosti.

Činjenica je da su Marks i Engels smatrali planiranje jednom od najbitnijih odrednica budućeg društva, koje treba da se pojavi nakon kapitalizma. No, pri tom su polazili od pretpostavke da će proleterske revolucije pobeđivati u visokorazvijenim kapitalističkim zemljama, u kojima je robni karakter privrede doveo do velikog podruštvljavanja proizvodnje. U stvari, značaj koji su oni pridavali planiranju odnosi se na komunizam, a ne na socijalizam koji počinje u uslovima vrlo slabe podruštvljenosti proizvodnje. Preterivanje sa planiranjem u takvim uslovima vodilo je njegovom kompromitovanju, a krajnji rezultat toga je vrlo niska efektivnost proizvodnje (na primer, u SSSR-u) ili duboka privredna kriza (na primer, u Poljskoj). Izlaz iz takvog stanja je u reafirmaciji tržišnog mehanizma. No, to je u suprotnosti s mnogim utopijskim predstavama o socijalizmu, a i sa interesima birokratizovanih i povlašćenih društvenih struktura u socijalističkim zemljama, čija bi moć i uticaj morali da se smanje jačanjem tržišnog mehanizma. Stanje je danas takvo da se u većini slučajeva gotovo ništa ne menja (najizrazitiji izuzeci su Kina i Mađarska).

Ali, da se vratimo na našu zemlju. Socijalizacija gubitaka i promašaja, do kojih neminovno dovode svakojaki voluntarizmi, a ponajviše politički voluntarizam, neminovno zahteva sve veću nacionalizaciju dobitaka, kojih je zbog toga sve manje, a u budućnosti i lične imovine građana, čime se sigurno ide u komunizam siromašnih. Da tamo ne bismo stigli, neophodan je preokret — na osnovnoj liniji koju je odredio Dugoročni program ekonomske stabilizacije neophodno je reafirmisati i tržišni i planski mehanizam.

3. Reafirmacija tržišnog mehanizma u nas zahteva ne samo uvažavanje ustavnih odredbi o jedinstvenom jugoslovenskom tržištu, već i uspostavljanje mnogih tržišta kojih sada u nas i nema. Ne mislimo samo na devizno tržište i tržište društvenog kapitala, već i na tržište radne snage. Problem ogromne otvorene i potencijalne nezaposlenosti ne može se, gledano na duži rok, uspešno rešavati bez toga tržišta.

Mobilisanje ljudi da bolje i više rade zahteva da opšti i posebni interesi budu stavljeni ispred pojedinačnih interesa. Kad to

Digitized by Google

kažemo, imamo u vidu borbu protiv neradnika kojih, na žalost, nije mali broj i koji su najdosledniji nosioci shvatanja o primitivnom komunizmu.

Imamo paradoksalnu situaciju koja se ispoljava u tome da oni koji su sposobni i žele da rade ne mogu da dobiju posao, a nesposobni i neradnici (koji su u radnom odnosu) zaštićeni su raznim propisima i rđavom praksom sudova udruženog rada. Funkcionisanje tržišta radne snage i demokratizacija kadrovske politike bitne su pretpostavke da se taj paradoks prevlada.

Slična je situacija u vezi s rešavanjem pitanja tehnoloških viškova i stvarnog radnog angažovanja invalida rada koji ne mogu da idu u penziju. Naime, sada oni ostaju u organizacijama udruženog rada u kojima su se zatekli i tamo predstavljaju nepotrebno opterećenje. Sa stanovišta interesâ društva i radnog kolektiva, taj problem sada uopšte nije rešen. Zakon je zaštitio samo interese pojedinaca. Nekakvo tržište i tu bi trebalo konstituisati, pa da se i ti problemi na zadovoljavajući način rešavaju.

Reafirmacija tržišta u nas neminovno zahteva i procvat sitnog privatnog sektora u poljoprivredi i nepoljoprivrednim delatnostima.

U razvoju individualne poljoprivrede nalaze se velike mogućnosti da se oslobodimo uvoza hrane i da postanemo njen značajan izvoznik. Sitni privatni sektor van poljoprivrede otvara široke prostore za rešavanje problema nezaposlenosti.

Reafirmacija tržišta zahteva da svaki subjekt privrednog života snosi posledice svoga rada, svoje poslovne politike — da oni koji zbog svojih slabosti gomilaju gubitke idu pod stečaj. Zloupotreba principa solidarnosti dovela je do novih oblika eksploatacije čoveka, što se mora prekinuti.

Samo konkurencija i tržišni mehanizam mogu reafirmisati princip rada u našem društvu, kao i to da svako snosi odgovornost za svoj rad, odnosno nerad.

Za ogromnu većinu ljudi rad je teret, sredstvo za život, a ne životna potreba. Da bi se bolje i više radilo, neophodna je materijalna stimulacija, a nju najviše afirmiše tržišni mehanizam. Kako je isticao Engels, ljudskom društvu su bile potrebne varvarske metode da bi se iščupalo iz varvarstva. Stvaranje suštinskih uslova za stvaran socijalistički preobražaj našeg društva ne može se ni zamisliti bez materijalne stimulacije radnih kolektiva i pojedinaca da bolje i više rade.

4. Reafirmacija planiranja trebalo bi da omogući što povoljniji odnos u raspodeli nacionalnog dohotka između privrede i neprivrede, da doprinese utvrđivanju najpovoljnije stope akumulacije, da omogući što povoljniju strukturu investicija, što uspešnije uključivanje naše zemlje u međunarodnu podelu rada i drugo.

Digitized by Google

Sve napred izloženo ukazuje na to da su u nas poslednjih godina zanemarivane objektivne ekonomske zakonitosti, da smo vodili ekonomsku politiku suprotnu tim zakonitostima. Došlo je do dominacije političkog i drugih voluntarizama, iz čega je usledila sadašnja ekonomska kriza. Preko su nam potrebna hitna otrežnjenja od svakojakih zabluda. To će biti vrlo teško, ali drugog puta za izlazak iz krize nema.

Alternativa demokratskog socijalizma, koju je u teoriji i praksi otvorila naša zemlja, sada je, zbog krize u kojoj smo se našli, stavljena pod znak pitanja. Kad to kažemo, imamo na umu opasnost od dalje eskalacije etatizma koja bi se mogla nametnuti ukoliko bi se kriza produbljivala. Da do toga ne bi došlo, neophodno je da se otvoreno priznaju greške i zablude, da se vratimo Programu Saveza komunista Jugoslavije i njegovoj praktičnoj realizaciji — doslednim ostvarivanjem Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije.

Kako nedavno dobro reče predsednik Predsedništva CK SKJ, mi smo 1968. godine pod pritiskom levih fraza, odustali od privredne reforme. To nas je, pored ostalog, dovelo u sadašnju situaciju. Ukoliko i sada, pod pritiskom levih fraza o tobožnjoj opasnosti od slobodnijeg delovanja ekonomskih zakonitosti (takozvanog liberalizma), odustanemo od Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije — onda će socijalističko samoupravljanje u našoj zemlji zaista biti ugroženo. Uostalom, liberalizam građanskog društva (imamo u vidu pozitivno značenje toga pojma) nije samo dostignuće buržoazije, već i tekovina ukupnog razvitka civilizacije. Podsetimo se na Lenjinove reči: »Kada neki tu kažu da se socijalizam može ostvariti a da se pri tom ne uči od buržoazije, ja znam da je to mišljenje nekog urođenika iz srednjeafričke zemlje.«[6]

[6] »Politika«, 22. april 1984, str. 5.

Digitized by Google

Ivan Ribnikar

Finansiranje privrede i inflacija

»Upravo ta *činjenica nedešifriranosti defekta* u sistemu formiranja akumulacije — *ili spornosti toga u čemu se on sastoji* — **bila je uzrok** sve izrazitije privredne nestabilnosti i svih inflatornih manifestacija koje su pratile tu nestabilnost.«

I. Perišin[1]

Ovom raspravom želimo da doprinesemo dešifriranju defekata u sistemu formiranja akumulacije, i to ukazivanjem na defekte na području finansiranja privrede, a to znači privrednih organizacija, osnovnih organizacija udruženog rada ili preduzeća — ako upotrebimo (i upotrebljavaćemo) kraći, stari, standardni i svima razumljiv izraz. Po našem mišljenju, ti su defekti toliko ozbiljni da predstavljaju glavni uzročnik naše specifične inflacije i nestabilnosti. Naime, mnogo od onoga što važi za druge tržišne privrede u pogledu inflacije važi i za nas, ali u nas se tome dodaju, ili su čak osnovni, uzroci koji potiču iz defektnog sistema finansiranja privrede.[2]

[1] I. Perišin, *Naša nova inflaciona erupcija i stabilizaciona politika*, »Socijalizam«, br. 3/1983, str. 316.

[2] U raspravi *Denarno-kreditna politika kot del protiinflacijske politike* (»Bančni vestnik«, Ljubljana, br. 9/1983, str. 1222—1240) naveli

Digitized by Google

Tržište rada biće u obrazloženju našeg viđenja defektnosti na području finansiranja privrede. Zato nećemo polemizirati sa tradicionalnim, pa i netradicionalnim, ali, po našem mišljenju, pogrešnim shvatanjima naše inflacije i borbe sa njom. Ograničen prostor rasprave ne dopušta takve ekskurze, koji bi, ukoliko bi ih bilo, išli na štetu izlaganja našeg pogleda. Isto tako, nećemo polemizirati sa danas već zastarelim i u teoriji više ili manje odbačenim razlikovanjem, na primer, između inflacije čiji su uzroci na strani tražnje i inflacije čiji su uzroci na strani ponude[3] — a takva mišljenja se nude kao originalna sa zakašnjenjem od oko trideset godina[4] — niti uopšte sa onim uzrocima inflacije koje poznaje današnji svet i današnja svetska teorija inflacije.[5] Recimo samo da i ti uzroci inflacije postoje u nas. Reč je, naprosto, o inflaciji koja je posledica sukobâ različitih segmenata društva, i to segmenata shvaćenih u najrazličitijim značenjima, o raspodeli društvenog proizvoda. Što su ti sukobi oštriji — i njihova oštrina je, između ostalog, izraz defekta u funkcionisanju privrednog sistema — i što je manje manevarskog prostora za njihovo rešavanje u porastu društvenog proizvoda zbog porasta produktivnosti rada, to će inflacija biti viša. Svi današnji finansijski sistemi, a naročito naš, toliko su elastični da dopuštaju agresivnim segmentima društva, odnosno segmentima sa dovoljno društvene moći, da dolaze do dodatnih finansija za povećanje svog udela u potrošnji društvenog proizvoda i zato monetarne i kreditne restrikcije, po pravilu, ne mogu biti glavno oružje protiv alimentiranja dodatne tražnje. Smirenja inflacije neće biti sve dok ne preovlada shvatanje da je neka zatečena raspodela društvenog proizvoda, i to raspodela sa različitih mogućnih aspekata, pravilna, bar za one koji svoje neslaganje sa zatečenom raspodelom mogu izraziti povećanjem nominalne, a preko toga i realne tražnje.

Tako, do smirenja i, konačno, do zaustavljanja inflacije ne može doći dok ne dođemo do tog stanja, a to znači, između ostalog, dok pravi ljudi ne budu na pravim mestima. Doprinos pojedinca društvenom proizvodu određuje se deduktivno, znači iz njegovog položaja. Time se i opravdava njegov dohodak, pa bilo

---

smo da je sistem finansiranja osnovnih i obrtnih sredstava privrede jedan od uzročnika inflacije kod nas. U njoj se nismo bavili tim uzrokom inflacije, pa to činimo u ovoj raspravi.

[3] Sve više autora odbacuje podelu inflacije na pomenuta dva tipa. Tako, recimo, J. T. Addison i J. Burton u raspravi *The Demise of »Demand-Pull« and »Cost-Push« in Inflation Theory* (»Banca Nazionale del Lavoro Quarterly Review«, jun 1980).

[4] Takav je, na primer, napis u »Ekonomistu«, br. 2—3/1984.

[5] Mnogi autori danas misle da se inflacija ne može objasniti samo ekonomskim uzrocima, na primer, monetarnim, ili da se čak uopšte na taj način ne može objasniti, kao autori u knjizi *The Political Economy of Inflation* (uredili: F. Hirsch i I. H. Goldthorpe, Harvard University Press, Cambridge, 1978) ili već pomenuti autori, J. T. Addison i J. Burton, u raspravi *The Sociopolitical Analysis of Inflation* (»Weltwirtschaftliches Archiv«, br. 1/1984).

Digitized by Google

da to objašnjavamo marginalizmom ili radnom teorijom vrednosti. I zato, ukoliko ostanemo u sklopu tih paradigmi, nećemo zapaziti da je neka raspodela nepravilna, iako je očito da je tako.

1. Neki paradoksi u finansiranju preduzeća kao pobuda za naša razmišljanja i za metod naše analize

Ono što je specifično za naše preduzeće nije to da ono ima malo vlastitih sredstava — kao što mnogi misle — nego paradoks da, na jednoj strani, ima vlastitih sredstava ne samo u visini vrednosti osnovnih sredstava, nego i u visini realnog dela obrtnih sredstava[6], dok, na drugoj strani, investicije u osnovna sredstva finansira vlastitim sredstvima samo delimično, da ne govorimo o obrtnim sredstvima. Kako je bilans imovine preduzeća samo suma promena, dolazimo do paradoksa da, uprkos tome što preduzeće svake godine finansira povećanje svoje realne aktive vlastitim sredstvima samo sa nekoliko postotaka, u isto vreme ima gotovo svu svoju realnu aktivu pokrivenu vlastitim sredstvima — znači ne samo osnovna sredstva, nego i deo obrtnih sredstava.

Crtež br. 1

Pojednostavnjen bilans imovine našeg preduzeća

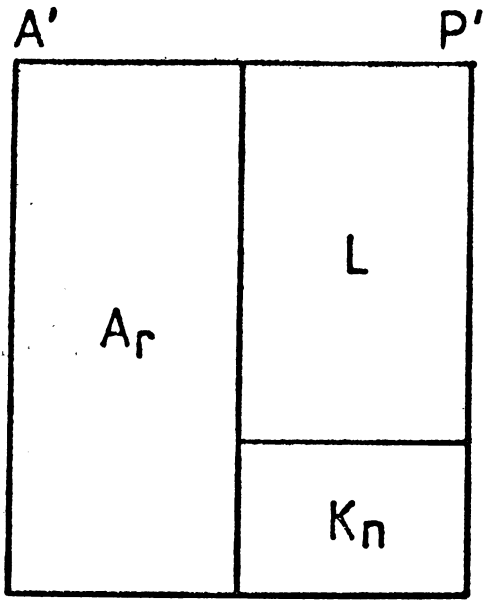

Rešenje tog paradoksa i može i ne mora biti jednostavno. Uobičajen odgovor je — to je posledica inflacije, obezvređivanja dugova preduzeća i revalorizacije osnovnih i obrtnih sredstava.

[6] Ti podaci se, na primer, mogu dobiti iz završnih računa za privredu SR Slovenije za 1980. i 1981. godinu koje objavljuje SDK.

Digitized by Google

U našoj raspravi ćemo pokušati da pokažemo da to nije samo posledica inflacije, kako to obično tvrde finansijski stručnjaci, nego i uzročnik inflacije — i to uzročnik naše specifične inflacije.

Za dokazivanje naše teze upotrebljavaćemo pojednostavnjen bilans imovine preduzeća i nekoliko koeficijenata kojima ćemo izražavati neka bitna zbivanja u privredi — i to bitna sa gledišta našeg cilja.

U aktivi bilansa imovine imaćemo samo realnu aktivu (A_r) i zato ćemo tu aktivu označavati sa A', a pasivu sa P', jer nije reč o celokupnoj bilansnoj sumi. Izostavljamo finansijsku aktivu koja je za naša preduzeća kvantitativno vrlo značajna, i to zbog ekonomski nefunkcionalnih depozita banaka i zbog drugih ekonomski nefunkcionalnih potraživanja.[7] U pasivi se nalaze vlastita sredstva (L) i neto krediti (K_n) — to znači višak dugova iznad finansijske aktive, koju ne unosimo u levu stranu bilansa imovine.

Karakteristično za prosečno preduzeće gotovo u svim privrednim sistemima jeste da su to privredne jedinice sa finansijskim manjkom — investiraju više nego što same akumuliraju. Višak investicija iznad vlastite akumulacije finansiraju zaduživanjem kod jedinica drugih sektora. To je karakteristično i za naše preduzeće, iako nailazimo na paradoks da je *stanje* vlastitih sredstava jednako, ili gotovo jednako, stanju realne aktive.[8] Pošto ćemo za tumačenje *stanja* u određenom trenutku i za tumačenje *promena* u određenom vremenskom periodu upotrebljavati bilans imovine na crtežu br. 1, uzeli smo da su vlastita sredstva (L) manja od realne aktive (A_r), a taj manjak pokriva se zaduženjem (K_n). Tako će bilans imovine ilustrovan crtežom br. 1 predstavljati i stanje i promenu. U poslednjem slučaju uzećemo da je reč o promeni postavki u bilansu ($\Delta A'$, $\Delta P'$, ΔA_r, ΔL, K_n). Pomenute simbole nećemo upotrebljavati, samo ćemo ih imati na umu pri razmatranju posledica promena.

Izostavljanje finansijske aktive i njoj jednakog obima kredita ili dugova ne znači da finansijska aktiva nema nikakvu ulogu i da je, možda, nepotrebna. Njena uloga je od velikog značaja; razume se, reč je o ekonomski funkcionalnim depozitima i potraživanjima uopšte, ali to nikako ne utiče na rešenje problema koji je pred nama.

Pogledajmo sada kružni tok društvenih sredstava ili društvenog kapitala (A_r) i pri tom, za sada, uzmimo da se amortizaciona sredstva, tekuće, onako kako nastaju, upotrebljavaju za nadokna-

[7] Reč je o svim onim depozitima kod banaka i o neposrednim potraživanjima koje preduzeća ne bi imala ukoliko ne bi bila propisima prisiljena da te depozite drže.

[8] To se odnosi, kako ćemo kasnije videti, pre svega na preduzeća koja nazivamo zrelim preduzećima. To su preduzeća koja su otplatila gotovo sve dugove. Ali, ukoliko uzimamo u obzir sva preduzeća, zrela i, recimo, nezrela, javlja se pomenuti paradoks da je gotovo celokupna realna aktiva pokrivena vlastitim sredstvima ili trajnim izvorima. Na osnovu toga moramo zaključiti da je pokrivenost kod zrelih preduzeća još veća.

Digitized by Google

du istrošenih osnovnih sredstava, tako da vrednost osnovnih sredstava ostaje nepromenjena i da se kamate redovno plaćaju. U stvari, kamate nas za sada i ne zanimaju. Celokupan godišnji prihod ili realizaciju označimo sa »R«, a prosečan broj obrta celokupne realne aktive sa »O«. Tako dobijamo sledeće jednačine:

$$R = o \cdot A_r = o \cdot A' = o \cdot P'$$

Udeo vlastitih sredstava (L) u celokupnim sredstvima označavaćemo sa »l«. Tako ćemo dobiti jednačinu:

$$L = l \cdot P'$$

Godišnji obim novčane akumulacije (S) izražavaćemo u odnosu na realizaciju u toj godini i taj odnos označiti sa »s«:

$$s = S/R.^9$$

Takc dolazimo do tri koeficijenta i do njihove međusobne povezanosti:

$$(l_1 - 10) = s \cdot o^{10}$$

$$\Delta 1 = s \cdot o$$

$$s = \Delta 1/o$$

Vidimo da je »s« proporcionalan »Δ1«. Stepen te proporcionalnosti zavisi od broja obrta svih sredstava. Što je veći broj obrta, to će pri istom »Δ1« biti manji »s«. Svaki broj obrta označen je posebnom linijom »s« u dijagramu crteža br. 2.

Tako, ako želimo da smanjimo udeo kredita, to jest da povećamo koeficijent »l«, pomoću dijagrama crteža br. 2 doći ćemo do potrebnog obima vlastite novčane akumulacije pojedinog preduzeća, izraženog koeficijentom »s«. Uzimajući u obzir obično početno stanje koeficijenta »l«, koji iznosi, na primer, 0,05 ili 0,10, i

---

[9] Novčanu akumulaciju izražavamo u odnosu na godišnju realizaciju, jer je godišnja realizacija suma cena svih prodatih roba i kao takva nam najneposrednije pokazuje uticaj porasta potrebnih akumulacionih sredstava da bi se otplatili dugovi na cene.

[10] Do tog izraza dolazimo na sledeći način: Koeficijent »l« može se povećati sa l_0 na l_1 samo vlastitom akumulacijom i potreban obim vlastite novčane akumulacije jednak je sledećem izrazu:

$$S = (l_1 - l_0) \cdot P'$$

Ako sada uzmemo u obzir da je $S = s \cdot R$ i da je $R = o \cdot P'$, dobijamo sledeće:

$$s \cdot R = (l_1 - l_0) \cdot P'$$

$$s \cdot o \cdot P' = (l_1 - l_0) \cdot P'$$

$$s \cdot o = (l_1 - l_0)$$

Digitized by Google

Crtež br. 2

Odnos između »s« i »Δl«

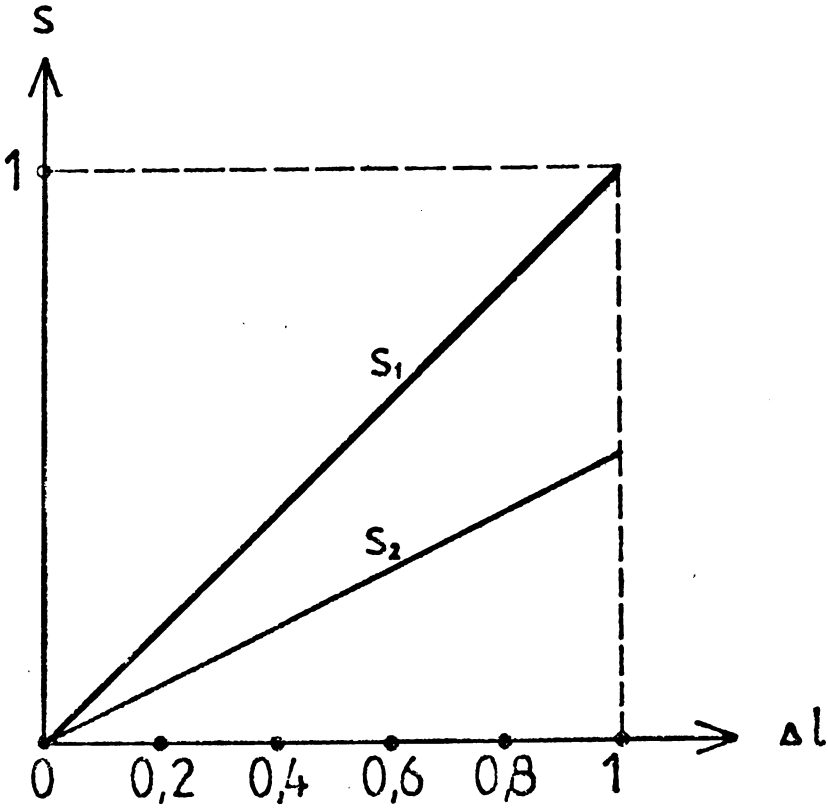

prosečan broj obrta svih sredstava preduzeća, na primer, 2, nije teško zaključiti da preduzeće ne može u kraćem vremenu — i dužina tog vremena određena je logikom rokova bankarskih kredita — normalno stvoriti dovoljno novčane akumulacije da bi povećalo svoja sredstva u odnosu na kredite ili dugove. A to, razume se, još nije sva potrebna novčana akumulacija. Investicije, naime, nisu nešto iznimno, nego nešto normalno, što se, više ili manje, stalno događa u privredi, i bez makar minimalnih vlastitih sredstava nema investicija. Ali, pre nego što pogledamo šta se dešava, to jest pre nego što dođemo do geneze naše specifične inflacije, razjasnimo još neke stvari.

2. Zašto preduzeća ne finansiraju investicije (gotovo) u celini vlastitom novčanom akumulacijom ili trajnim izvorima?

Pre nego što dođemo do geneze naše specifične inflacije, koja potiče otuda što preduzeća moraju poveća(va)ti koeficijent »l« od gotovo nula na približno jedan, pogledajmo zašto preduzeća obi-

Digitized by Google

čno počinju novom proizvodnjom, novim kapacitetima, koji su posledica novih investicija, gotovo bez vlastitih sredstava. Ako želimo da odgovorimo na pitanje postavljeno u naslovu ovog dela rasprave, a ne nudimo rešenje frazom o samofinansiranju investicija, moramo se pozabaviti problematikom investiranja i akumuliranja sa posebnog aspekta.

Pri razmatranju problematike akumuliranja i investiranja moramo, pre svega, razlikovati dve stvari. Najpre, reč je o rasporedu novčane akumulacije i investicija među pojedinim transaktorima u narodnoj privredi. Finansijska teorija pokazuje da se ta dva rasporeda ne mogu poklapati. I ne samo to, nego da sve ono što doprinosi većoj nepodudarnosti ta dva rasporeda doprinosi i većoj efikasnosti investiranja i privređivanja.

Ostanimo, najpre, pri prvoj stvari. Pošto mislimo na preduzeće, možemo govoriti o nepodudarnosti na dva nivoa. Najpre, reč je o sektorskom nivou. Sektor privrednih organizacija ima finansijski manjak — više investira nego što akumulira. Zatim, u pitanju su pojedina preduzeća u sklopu sektora privrednih organizacija. Po pravilu, ono što važi za sektor kao celinu ne važi u potpunosti ni za jedno pojedinačno preduzeće. Za svako preduzeće je odnos između investicija i novčane akumulacije drugačiji ili bi trebalo da bude drugačiji.

Zato, posmatrano sa aspekta sektora privrednih organizacija, finansijski manjak privrede može se smanjiti uz sve one promene koje će doprineti smanjivanju i, konačno, iščezavanju finansijskih viškova drugih sektora uzetih zajedno, prvenstveno inostranstva i stanovništva. Za prvi od pomenutih sektora to se postiže bez nekog posebnog zalaganja sa naše strane, a i u drugima se stvari menjaju nabolje (?) za privredu. Finansijskih viškova je sve manje, pa je zato manje i problema oko prenosa tih viškova u sektor privrednih organizacija.

Ako bismo uspeli da eliminiramo finansijski manjak privrede — a to se, kao što ćemo videti, ne može postići bez velikih štetnih posledica — time se ne bi u potpunosti eliminirali finansijski manjkovi i, na drugoj strani, finansijski viškovi pojedinih preduzeća. Ideja o programiranoj akumulaciji u onoj varijanti prema kojoj preduzeća dobijaju dozvolu (!) da povećavaju cene svojih roba za onoliko za koliko im treba novčane akumulacije radi finansiranja planiranog, verovatno prioritetnog obima investicija, izražava, u stvari, nepoznavanje ekonomije i ne dolazi u obzir kao rešenje problema — ta ideja pretpostavlja, naime, da je cena nešto što reguliše administracija; kao da cena nije nešto što određuje tržište — domaće ili inostrano.

Finansijski manjkovi i viškovi unutar sektora privrednih organizacija su neizbežni i time je neizbežno i to da se investicije pojedinih preduzeća finansiraju i eksternim sredstvima, kako bi se postiglo to da privreda kao celina izbegne finansijski manjak, premda je to neostvarljivo. Ostvarljivo je samo u sistemu uravnilovke ili u sistemu racionirane opskrbe stanovništva, odnosno za-

Digitized by Google

branom da se finansijski viškovi stanovništva upotrebljavaju proizvodno u društvenom sektoru (inače, u sektoru stanovništva se do sada, pored inostranstva, formiralo najviše finansijskih viškova).

Pored svega do sada rečenog, postoji još jedna stvar. Ta druga stvar naime, koja, rešava ili ne rešava problem vlastitih sredstava — a o tome se u nas ništa ne govori — jesu oblici ili načini kako se finansijski viškovi iz neproizvodnih sektora slivaju u privredu i iz jednih preduzeća u druga u samom sektoru privrednih organizacija. Ti finansijski viškovi mogu se, naime, slivati u privredu ili iz jednih preduzeća u druga za određeno vreme — to znači sa obavezom vraćanja u određenom periodu — što će reći, preko kredita i trajno. Kada kažemo trajno, ne mislimo nepovratno.[11] U svim privrednim sistemima, osim u našem, poznati su načini trajnog prenosa finansijskih viškova iz neprivrede u privredu i među preduzećima unutar privrede.[12] Zato u drugim privrednim sistemima preduzeće ne počinje sa koeficijentom »l« od gotovo nula, iako preduzeća u tim drugim sistemima obično formiraju manje novčane akumulacije nego naša preduzeća.

Stoga radikalno rešenje za novu proizvodnju, koja bi započinjala visokim koeficijentom »l«, nećemo naći u promenama sistema i politike raspodele dohotka u korist privrede i, na primer, na štetu stanovništva — gde su se do sada, ako ostavimo po strani inostranstvo, stvarali najveći finansijski viškovi — nego *ili* uvođenjem oblika za trajan prenos finansijskih viškova iz neprivrede u privredu i među preduzećima *ili* promenama naših shvatanja kredita i vlastitih sredstava privrede. O ovom poslednjem — jer ima više izgleda da se rešenje pronađe na taj način — reći ćemo nešto više posle razmatranja geneze naše specifične inflacije. To razmatranje treba da pokaže da je reč o ozbiljnim problemima naše inflacije i nestabilnosti.

3. Geneza naše specifične inflacije

Nova proizvodnja, dodatna proizvodnja ili novo preduzeće počinju u nas, po pravilu, sa veoma malim koeficijentom »l« — to znači sa veoma velikim dugovima, koji mogu iznositi 90 ili još više postotaka realne aktive. Dugove treba vraćati i, razume se, plaćati kamate. Plaćanje kamata nas, kao što smo već rekli, ne interesira, jer je to

[11] Pojedinac može uvek povući svoja sredstva, iako su ona za preduzeća trajna, i to tako što će finansiranje preduzeća preneti na nekog drugog. Pored toga, ukoliko dođe do likvidacije preduzeća, sredstva se vraćaju (ekonomskim) vlasnicima, razume se, ukoliko ima šta da se vraća.

[12] U nas je, na primer, eksplicite zabranjen, trajan udeo jednog preduzeća u drugom. Rok vraćanja sredstava mora biti i kod takozvanih zajedničkih ulaganja unapred određen. To, razume se, znači da je preduzeće obavezno da stvori novčanu akumulaciju da bi moglo da vrati dugove.

Digitized by Google

normalno u svim privrednim sistemima. U islamskom svetu kamata se *de iure* ne plaća, ali *de facto* ona i tamo postoji.

Dugovi se mogu vraćati ako se ulazi u nove dugove; time se »I« ne menja, nego se menja samo dug, amortizacionim sredstvima — otplatom duga se, dakle, smanjuje i realna aktiva. Stoga ćemo otplate dugova ostaviti postrani i uzimaćemo da se amortizaciona sredstva redovno upotrebljavaju za nadoknadu »istrošenih« osnovnih sredstava, tako da realna aktiva ostaje nepromenjena[13] — *ili* vlastitom novčanom akumulacijom. Samo u poslednjem slučaju dug se stvarno smanjuje i supstituira vlastitim sredstvima kao izvorom sredstava preduzeća.

Tako je jedini normalan način otplate dugova vlastitom novčanom akumulacijom; međutim, preduzeća koja su završila značajne investicione radove ili ona novoosnovana, a čiji je koeficijent »I« po pravilu vrlo nizak, gotovo redovno će za otplatu dugova koristiti amortizaciona sredstva i tako ulaziti u nove dugove da bi nekako regulisala svoj finansijski položaj. Poznato je da je u nas u finansijski najslabijem položaju novo preduzeće koje sa novom tehnologijom ulazi u privrednu granu. Amortizaciona sredstva i dodatni kratkoročni bankarski krediti, po pravilu, nisu dovoljni. Zbog toga ta preduzeća traže više cene i/ili zapadaju u nelikvidnost i gubitke. Pošto u nas odluke o cenama moraju biti naučno i stručno zasnovane, ekonomski instituti i SDK analiziraju položaj pojedinih preduzeća, privrednih grana i privrede u celini. Ali podaci kojima se oni koriste i način analize koju primenjuju ne omogućavaju im drugačiju naučnu i stručnu istinu od istine koja je otprilike na nivou da je, na primer, čelik skup jednostavno zbog toga što je skup. Tako, pre ili kasnije, dolazi do podizanja cena jer je u privrednu granu ušao novi proizvođač sa novom tehnologijom (!). To podizanje cena treba da omogući tom novom proizvođaču da osigura toliko vlastitih sredstava, amortizacionih sredstava i/ili novčane akumulacije, da bi mogao otplaćivati kredite.

Slično se zbiva i u drugim privrednim granama, kod mnoštva drugih proizvođača, pa podizanje cena proizvodâ našeg proizvođača ne rešava njegov finansijski položaj jer se gotovo u isto vreme podižu i cene robe koja ulazi kao *input* u njegovu proizvodnju.[14] Uprkos tome, trka za više cene nije uzaludna. Ne ostaje, naime, sve na istome — nije reč o mrtvoj trci. Više cene, to jest porast opšteg nivoa cena, smanjuju realnu vrednost dugova, pa time i otplatu dugova i kamate. Dolazi do sličnog efekta kao kad bi se pri nepromenjenom teretu dugova istinski povećala novčana akumulacija preduzeća.

---

[13] Ostavljamo postrani takozvani amortizacioni multiplikator. O tome B. Horvat kaže sledeće: »U rastućoj privredi amortizacija će uvijek biti veća od trošenja fondova, ostavljajući tako još i deo za akumuliranje sredstava« (*Ekonomska teorija planske privrede*, »Kultura«, Beograd, 1961, str. 180).

[14] Pri tom se stalno menja položaj pojedinih grana zbog nesinhronosti pomeranja cena. Sve te činioce, razume se, ne uzimamo u obzir.

Digitized by Google

Tako se izlaz nalazi u inflaciji. To je, naime, jedini mogući način da se dugovi »otplaćuju«, na čemu se insistira, što znači da se kredit kao izvor sredstava preduzeća supstituira vlastitim sredstvima. Pojednostavnjeni primer, koji kasnije možemo dopunjavati različitim elementima koji ga približavaju realnosti, predstavlja dijagram koji ilustruje vezu između stope inflacije (p), dužine vremena (t) i promene koeficijenta »l« ili njemu komplementarnog koeficijenta »k«.

Uzmimo da nova proizvodnja počne sa vrednošću sredstava A^o i da udeo vlastitih sredstava iznosi l_o i kredita k_o. Nadalje, uzmimo — zbog jednostavnosti izlaganja — da se otplatom duga, na primer anuitetima, stvarno plaćaju samo kamate, što se u nas posle nekoliko godina stvarno i događa. Stopa inflacije iznosi »p« i ona je konstantna. Ako bilans imovine našeg preduzeća izrazimo u obliku jednačine, ona izgleda ovako:

$$A_r^o = L_o + K_o$$

Pošto vrednost kredita (K_o), uprkos inflaciji, ostaje nepromenjena, ne dolazi do revalorizacije dugova, što znači da se dugovi realno smanjuju, a u istom iznosu se povećava vrednost vlastitih sredstava. Smanjenje vrednosti kredita, do čega dolazi protekom vremena (t), jednako je razlici između potrebnog nominalnog povećanja vrednosti duga zbog inflacije, i ono iznosi $K_o \cdot (1+p)^t$, i nepromenjene početne vrednosti duga K_o. Ta razlika iznosi $K_o \cdot [(1-p)^t - 1]$. U istom iznosu vremenom se povećava vrednost vlastitih sredstava (L_t) i ona iznosi:

$$L_t = L_o + K_o \cdot [(1-p)^t - 1]$$

Na osnovu toga možemo izračunati kako se vremenom menjaju koeficijenti »k« i »l«[15], što nam prikazuje dijagram na crtežu br. 3. Obe krive, »l_t« i »k_t«, nacrtane su za datu inflacionu stopu »p_o« i pri istim restriktivnim pretpostavkama — da se amortizaciona sredstva ne upotrebljavaju za otplatu dugova i da se anuitetima *de facto* plaćaju samo kamate.

---

[15] Do tih koeficijenata »l_t« i »k_t« dolazimo na sledeći način:

$$A^o{}_r = L_o + K_o$$

$$A^t{}_r = L_t + K_t$$

$$L_t = L_o + K_o \cdot [(1+p)^t - 1]$$

$$K_t = K_o$$

$$k_t = \frac{K_o}{L_o + K_o \cdot [(1+p)^t - 1] + K_o} = \frac{K_o}{L_o + K_o \cdot (1+p)^t}$$

$$l_t = \frac{L_o + K_o[(1+p)^t - 1]}{L_o + K_o \cdot (1+p)^t}$$

Digitized by Google

Crtež br. 3

Promena vrednosti koeficijenata »l_t« i »k_t« u vremenu zbog inflacije (»k_t« merimo od jedan nadole, a »l_t« od nula nagore)

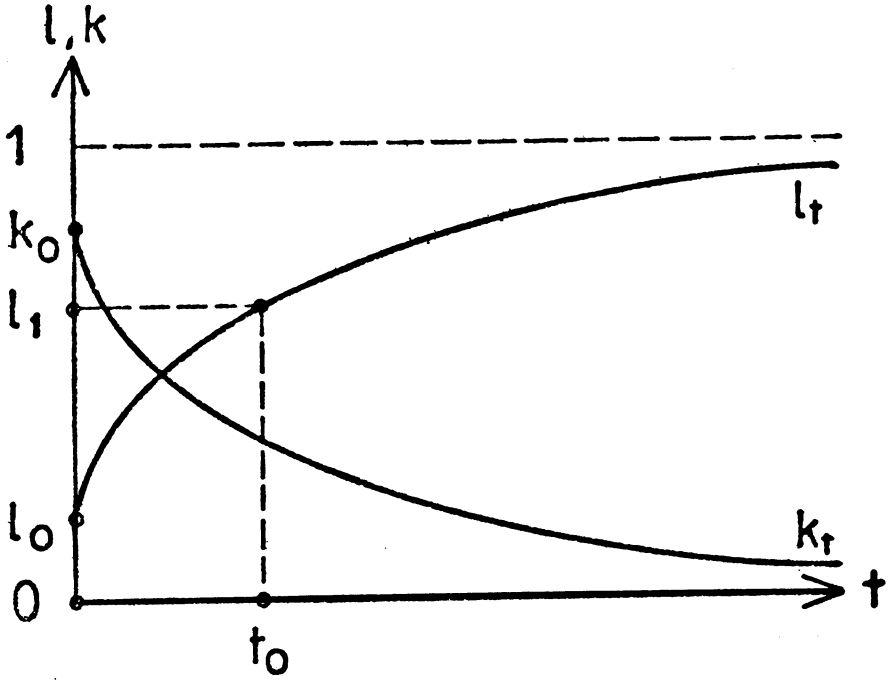

Uz pomoć dijagrama možemo videti promene do kojih dolazi ako zanemarimo početne restriktivne pretpostavke. Prvo, viša stopa inflacije menja krive »l_t« i »k_t«. One postaju strmije. Željena ili potrebna vrednost koeficijenta »l« postiže se u kraćem vremenskom periodu. Sličan je efekat na kretanje te krive ukoliko se anuitetima otplaćuje, *de facto*, i glavnica, a ne samo kamate, kao što smo uzeli na početku. Nadalje, sličan efekat ima otplata kredita amortizacionim sredstvima. Konačno, iz tog dijagrama možemo pročitati, na primer, kolika je inflaciona stopa potrebna ukoliko se u određenom vremenskom periodu, na primer do t_0, mora povisiti koeficijent »l« na »l_1« (koji iznosi 0,5), i to uzimajući ili ne uzimajući u obzir upotrebu amortizacionih sredstava za otplatu kredita, uzimajući ili ne uzimajući u obzir da se anuitetima, *de facto*, otplaćuje i glavnica.

Ako kombinujemo krivu »l_t« iz dijagrama crteža br. 3 i krivu »t« iz dijagrama crteža br. 2, možemo doći do dvojnog dijagrama (crtež br. 4), iz kojeg su vidljive teze koje smo postavili.

Uzmimo da novo preduzeće, u vremenu do t_0, mora otplatom kredita povećati udeo vlastitih sredstava na »l_1«. Iz levog dija-

Digitized by Google

grama se može videti da će to biti moguće normalnim putem, dakle, neinflaciono, samo ukoliko se u tom periodu (do t_0) ostvari novčana akumulacija izražena koeficijentom »s«, što znači, u od-

Crtež br. 4

Dva načina povećavanja koeficijenta »l«: vlastitom akumulacijom (levi dijagram) i inflacionim obezvređivanjem dugova (desni dijagram)

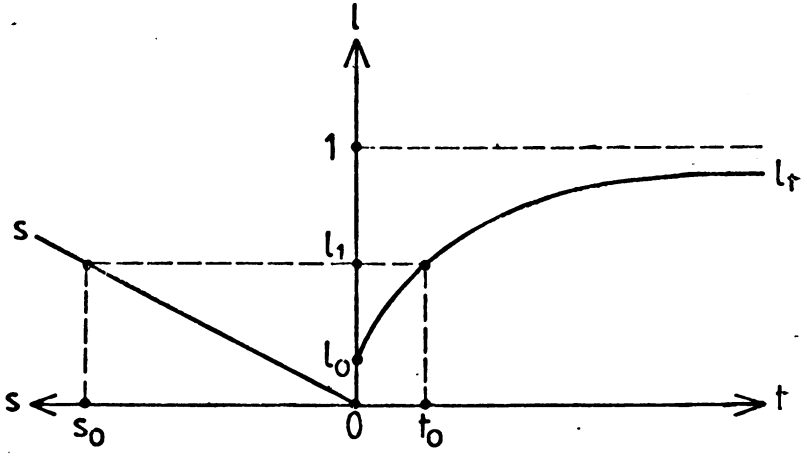

nosu na godišnju realizaciju, u visini »s_0«. Kako je to, po pravilu, toliko veliki iznos da se ne može postići bez osetnog porasta cena, stvari se rešavaju, *de facto*, onako kako nam pokazuje desni dijagram. Podizanje cena obezvređuje kredite — u bilansima imovine preduzeća krediti se supstituiraju vlastitim sredstvima iako se u tim preduzećima ne stvara nikakva ili gotovo nikakva novčana akumulacija.[16]

---

[16] Na taj problem smo upozorili 1973. godine: »Naše privredne organizacije ne terete kamate, već anuiteti (ili uopšte vraćanje zajmova), i to ne zbog visokih kamatnih stopa, već zato što one moraju otplaćivati i onaj deo fiksnih (i drugih) fondova koji se drugde (na Zapadu i na Istoku) finansiraju bez obaveze vraćanja. U normalnim prilikama preduzeće (koje postiže prosečne rezultate bez inflacije) u našem sistemu vraćalo bi glavnicu iz sredstava amortizacije, a kamate bi otplaćivalo iz akumulacije. Ako bi se rok kredita poklapao sa vremenom u kome se proizvodna sredstva nabavljena na kredit amortizuju, kada su proizvodna sredstva istrošena, preduzeće neće imati nikakvih sredstava za reprodukciju ovih proizvodnih sredstava. Amortizacija je upotrebljena za otplaćivanje glavnice, a akumulacija (pretežni deo) za otplaćivanje kamata. Već za prostu reprodukciju preduzeće bi moralo dobiti kredit.

Inflacija olakšava položaj naših privrednih organizacija. Omogućava, naime, delimično formiranje vlastitog poslovnog fonda« *(Emisija primarnog novca,* Narodna banka Slovenije i Institut za spoljnu trgovinu, Ljubljana — Beograd, 1973, str. 49).

Digitized by Google

U onome što smo prikazali i obrazložili u ovom delu naše rasprave nalazi se, po našem mišljenju, geneza naše specifične inflacije — prikazana na teorijsko-apstraktan način. Empirijsko testiranje teza će tek uslediti. Ali pre nego što izvedemo zaključke moramo se pozabaviti još nekim problemima i predrasudama. Tako ćemo najpre razmotriti taj nesretni kredit i vlastita sredstva, onda još nesretnije realno pozitivne kamatne stope i, na kraju — ne kažemo najnesretniji — Antiinflacioni program kao deo stabilizacionog programa.

4. Kredit i vlastita sredstva preduzeća

Videli smo kako je naša inflacija, i to onaj njen deo koji je specifičan za nas, uslovljena time što, prvo, preduzeća dolaze normalno do trajnih, znači, vlastitih sredstava, samo na osnovu vlastite novčane akumulacije i da, drugo, preduzeća moraju eksterna sredstva, koja ne pristižu kao trajna, vraćati obrazovanjem vlastite novčane akumulacije. Kako taj zahtev nije moguće ispuniti drugačije nego podizanjem cena koje obezvređenjem dugova omogućuju preduzećima da supstituiraju dugove vlastitim sredstvima, inflacija je sistemski ugrađena. Bez nje privreda ne može da funkcioniše. Iako uzroci naše inflacije nisu istovetni sa onima u drugim privredama, u nas je upravo to uzrok inflacije.

U pogledu kredita ima prilično nerazumevanja i predrasuda, kao da kredit, uz robu, nije najstarija ekonomska institucija, odnosno kategorija. Ovde nas interesira kredit kao alternativni izvor sredstava preduzeća, pored takozvanih vlastitih sredstava, i zato ćemo se malo pozabaviti tim problemom — kredit naspram vlastitih sredstava kao izvor sredstava preduzeća.

Pre svega, ne smemo praviti preveliku analogiju sa privatnim preduzećima u zapadnim zemljama, ali to ne znači da ne treba praviti nikakvu analogiju. Tamo se vlastitim sredstvima garantuje otplata sredstava koja daju zajmodavci. I zbog toga preduzeće ne može postojati bez značajnog udela vlastitih sredstava. Isto tako, ne može se investirati, odnosno stvarati novo preduzeće bez značajnog udela sopstvenih sredstava. Formiranje relativno velikih vlastitih sredstava nije naročit problem, jer i tehnički eksterna sredstva ulaze u sredstva preduzeća kao trajna i postaju vlastita.

U nas su, prvo, sva sredstva u aktivi bilansa imovine, što znači da su, u smislu »physical goods«, društvena, a i kapital je, u smislu »funds« — ako upotrebimo izraz kojim se koristi i J. Hicks[17] — društven, bez obzira na to da li je reč o vlastitim sredstvima ili o kreditu. Za pasivnu stranu bilansa imovine obično kažemo da nam ona pokazuje čija su sredstva koja se nalaze u

[17] J. Hicks, *Capital Controversies. Ancient and Modern*, objavljeno u knjizi *Economic Perspectives, Further Essays on money and Growth*, Clarendon Press, Oxford, 1977, str. 152.

Digitized by Google

aktivi bilansa imovine. Ako mi to »čija su sredstva« delimo na vlastita sredstva i na dugove ili »tuđa« sredstva, to su samo dva oblika društvenih sredstava.

Ako je tako — a drugačije verovatno ne može ni biti — postavlja se pitanje da li su, možda, vlastita sredstva »društvenija« od dugova, kredita ili »tuđih« sredstava? Insistiranje na supstituiranju kredita ili »tuđih« sredstava vlastitim sredstvima mora se nekako objasniti. Prvo, to se može objasniti time da su, na primer, vlastita sredstva društvenija od »tuđih« sredstava. Drugo, može se, možda, objasniti i nekim više tehničkim detaljima u vezi s bankama, njihovim sredstvima i kreditima. Treće, možda se uopšte ne može ni objasniti drugačije nego time da su u pitanju zablude, predrasude i nerazumevanja. U ovom poslednjem slučaju može biti reči o zabludama koje su karakteristične samo za to područje i mogli bismo ih nazvati autonomnim, ili one vuku svoj koren iz neadekvatnih rešenja na drugim područjima ekonomskog sistema.

Pogledajmo, najpre, pomenute tehničke činioce, koji mogu uslovljavati potrebu da se otplatom kredita supstituiraju krediti vlastitim sredstvima. Bankarski krediti, a takvih je kredita najviše, odobravaju se na osnovu bankarskih depozita koji nisu vezani na beskonačan rok. To znači da su ta bankarska sredstva varijabilna i da se toj karakteristici bankarskih sredstava moraju prilagoditi i bankarski krediti — moraju se odobravati na određen (konačan) rok. Formalno, ne mogu se odobriti bez roka — trajno. Bankarski krediti se, dakle, moraju vraćati. Ali, na osnovu toga ne smemo zaključiti da se takvi krediti — ako ostanemo pri kreditima preduzeća — ne mogu ponovo odobriti istom preduzeću.

Pođimo tim putem još koji korak. Zajmoprimac, neko preduzeće, mora da je sposoban da u vreme kada dospeva otplata kredita taj kredit i vrati i da, ako ponovo dobije kredit u istom iznosu, na isti rok i uz druge uslove, dokaže da se njegova sredstva obrću i prelaze u novčani oblik u ritmu dospeća kredita. Time se banci osigurava da može, ako slučajno ustreba, povući sredstva iz tog preduzeća. Ali, postavlja se pitanje: zašto da povuče sredstva iz preduzeća ako je ispunjen pomenuti uslov, koji dokazuje da sredstva funkcioniraju, da nisu zamrznuta ili — posmatrano sa stanovišta preduzeća — zašto ono mora supstituirati kredit vlastitim sredstvima? Videli smo da u ceni robe koju naše preduzeće iznosi na tržište nema mesta za onoliko novčane akumulacije koliko iznosi teret otplate duga. A i nema uzroka dezinvestiranju, na šta bi preduzeće bilo prisiljeno ukoliko ne bi moglo stvoriti dovoljno novčane akumulacije. Dezinvestiralo bi u slučaju da vraća kredite amortizacionim sredstvima ili, jednostavno, prodajom kapitalnih dobara.

Tako taj, u izvesnom smislu tehnički aspekt, ne govori u prilog tome da banke moraju povlačiti sredstva iz preduzeća ili da preduzeća moraju supstituirati kredit vlastitim sredstvima. To je naročito važno jer je reč o sredstvima kojima se finansiraju osnovna sredstva. Ona se u svakom sistemu finansiraju trajnim izvo-

Digitized by Google

rima. Taj trajni izvor mogao bi biti i bankarski kredit koji se obnavlja, redovno plaća kamata (ukoliko ona postoji), a nikako ne sme biti anuitetni kredit.

U stvari, i na tom području dolazimo do paradoksa. Kratkoročni bankarski krediti za obrtna sredstva se, po pravilu, obnavljaju, a krediti za osnovna sredstva se otplaćuju anuitetima. Obično postoji fleksibilnost što se tiče kredita banaka na margini. Obim kratkoročnih bankarskih kredita za obrtna sredstva se povećava i smanjuje i preko toga se utiče na privrednu aktivnost. U nas postoji, u određenom smislu, fleksibilnost kreditâ kojima se finansiraju osnovna sredstva — njihov obim se zbog dospelih i naplaćenih anuiteta menja, a krediti za obrtna sredstva se, po pravilu, obnavljaju. Sistem kredita sa anuitetnom otplatom za generalno finansiranje osnovnih sredstava preduzeća je neadekvatan. Prema tome, otplata kredita inflacijom je, kao što smo videli, nužna zbog neadekvatnog oblika generalnog finansiranja osnovnih sredstava privrede. Zato nam verovatno predstoji ozbiljna analiza kredita sa pomenutih stanovišta.

Pogledajmo sada drugi razlog zašto se insistira na supstituiranju kredita vlastitim sredstvima, koji bi mogao biti u tome da su vlastita sredstva »društvenija« od kredita ili »tuđih« sredstava. Sa društvenog stanovišta je važno da se društvena sredstva u svom fluidnom obliku, kao »funds«, nalaze u takvom konkretnom obliku, kao »physical goods«, koji doprinosi najvećim ekonomskim efektima. Ne sme postojati neki drugi konkretan oblik za ta fluidna sredstva kojima bi se osiguravali veći ekonomski efekti — ako ostavimo postrani pitanje kako se ti efekti mere. Bilo koja konkretnost društvenog kapitala u obliku konkretnih kapitalnih dobara nije jednom zauvek data kao najpovoljnija. Ona se mora neprekidno menjati — brže ili sporije. Društvena sredstva u smislu »funds« moraju biti sposobna da menjaju svoj konkretan oblik. Pojedina preduzeća dezinvestiraju — na primer, amortizacionim sredstvima vraćaju kredite i tako omogućuju da društveni kapital dobija neki drugi konkretan oblik. Može doći do neočekivanog, abruptnog obezvređivanja društvenog kapitala, tako da nema vremena za normalno izvlačenje sredstava preko neinvestiranja amortizacionih sredstava u isto preduzeće i za uvlačenje tih sredstava u neki drugi konkretan oblik. Za sve te procese, koji su značajni sa društvenog stanovišta, ne samo da kredit nije manje prikladan od vlastitih sredstava, nego je, štaviše, prikladniji. Da li je zato kredit »društveniji« od vlastitih sredstava ili obrnuto? Da li zato kredit treba supstituirati vlastitim sredstvima, pa da nam to prouzrokuje inflaciju i nestabilnost?

S gledišta pojedinog preduzeća, koje u nas počinje gotovo u celini sa izvorima sredstava koja nisu trajna — koeficijent »l«, ako se izrazimo pomoću njega, iznosi malo više od nule — stvari se pokazuju u deformiranom obliku. Krediti ga terete pre svega — tako se misli — zbog kamata, a ne zbog toga što se glavnica mora vratiti. Glavnica se vraća, ali kako u postojećim cenama pro-

Digitized by Google

izvoda preduzeća nema mesta za toliku novčanu akumulaciju, počinje utrkivanje u podizanju cena. Šta se sve dešava i kakav je konačan ishod svega, poznato nam je. Zrelo preduzeće, koje ima koeficijent »l« približno jedan, nije više opterećeno kreditima i kamatama, ali do toga nije došlo normalnim putem, nego obezvređivanjem dugova zbog inflacije. Potrebno je što pre takvim, normalnim putem smanjiti dugove i rešiti se finansijskih problema!

To što se stvari pokazuju u deformiranom obliku posledica je institucionalnog uređenja, u čijoj pozadini su pomenute predrasude, nerazumevanja i zablude, o kojima ćemo ovde reći samo ukratko. Umesto kamata na društvena sredstva, u nas funkciju troškova upotrebe društvenih sredstava imaju anuiteti. Zato će misao o tome da je, sa društvenog stanovišta, dovoljno da se banci plaća kamata na kredite, a da se glavnica ponovo odobrava pod uslovima koje smo pomenuli (znači da je očevidno da društvena sredstva daju normalne ekonomske efekte) — prouzrokovati uzbuđenje zbog tobožnje brige o novčanoj akumulaciji. Rezonovanje će biti, približno, ovakvo: ako preduzeća ne budu osigurala sredstva za anuitete, onda će se obrazovati još manje novčane akumulacije i jaz između *ex ante* investicija i novčane akumulacije biće još veći. Kao da bi ona u ovom trenutku sakupljala pare za to. Videli smo da se kredit smanjuje, a da se vlastita sredstva povećavaju obezvređivanjem dugova. Obično je bolje imati original umesto supstituta, pa to važi i za ovo područje. Kamate na društvena sredstva, iako u vezi s tim postoji mnoštvo neraščišćenih problema, tobože nisu spojive sa našim sestemom, a anuiteti i sve ono što uslovljava taj oblik kredita — jesu.

Tako smo došli do problema kamata, pa i realno pozitivnih kamata, na koje ćemo se osvrnuti u narednom delu naše rasprave. Na kraju ovog razmišljanja o kreditu i o vlastitim sredstvima pomenimo još samo ovo. Obično se ističe kao nešto pozitivno, napredno, samoupravno itd. kad preduzeće posluje pretežno vlastitim sredstvima. Sa ekonomskog stanovišta — a time, verovatno, i sa društvenog — to je isto toliko relevantno kao kada poljoprivredni stručnjaci ističu, na primer, visok prinos pšenice ili kukuruza po hektaru, a pri tom ne pominju cenu pšenice i kukuruza. Sa društvenog stanovišta, na kraju krajeva, samo je ona značajna, kao što je za preduzeća, u krajnjoj liniji, važno samo to kakve ekonomske efekte daju društvena sredstva — bilo ona »vlastita« bilo »tuđa«.

5. Kamate i pozitivna realna kamatna stopa

U kontekstu svega što smo do sada kazali dolaze pod znak pitanja mnoge, na prvi pogled logičke i pravilne tvrdnje, kao, na primer, tvrdnja da »kredite mora vratiti onaj ko se zadužio«, da »realna kamatna stopa mora biti pozitivna«, »da bi preduzeće smelo da investira, mora imati dovoljno vlastitih sredstava« i slične. Ne

Digitized by Google

samo da dolaze pod znak pitanja, nego bi, na primer, uvođenje pozitivne realne kamatne stope za preduzeća, bez rešavanja svih onih problema o kojima smo govorili, značilo potkopavanje materijalne osnove našeg društva.

U vezi s kamatama postavlja se pitanje čime se izražava društvena svrsishodnost upotrebe društvenih sredstava. Odgovor koji nam nudi naš sistem glasi da to zavisi od toga kakva su ta društvena sredstva. Ukoliko je reč o takozvanim »vlastitim« društvenim sredstvima, ne treba plaćati ni kamate ni stvarati novčanu akumulaciju. Ukoliko su, pak, u pitanju krediti ili »tuđa« društvena sredstva, upotrebom tih sredstava potrebno je stvoriti dohodak kojim bi se mogle podmiriti kamate i stvoriti novčana akumulacija radi vraćanja duga. Iako se u takvom položaju nalaze prvenstveno nova preduzeća, koja počinju s novom tehnologijom i time, verovatno, s nižim troškovima proizvodnje po jedinici proizvoda, sadašnja cena im ne omogućava da pokriju jedno i drugo — kamate i otplatu duga. Ovo poslednje postiže se obrazovanjem vlastite novčane akumulacije. Videli smo kako se nalazi rešenje i time dovodi do naše specifične inflacije.

Uvođenje realno pozitivne kamatne stope dovešće, pri nepromenjenoj obavezi da se, pored kamata, vraća i glavnica, do enormnog porasta stope inflacije, do ogromnih gubitaka privrede ili do odumiranja privredne aktivnosti. Ukoliko se nominalna kamatna stopa, na primer, postavlja uvek za naredni kvartal, ona se određuje na osnovu prethodne stope inflacije. Toj stopi dodaje se, recimo, određeni postotak, kako bi realna kamatna stopa u sledećem kvartalu (možda) bila pozitivna. Ako nema krutog administrativnog sprečavanja porasta cena, realna kamatna stopa neće biti pozitivna jer će inflaciona stopa u sledećem kvartalu biti viša, i to viša toliko da će preduzeća moći plaćati kamate i vraćati glavnicu na već poznati način. Ukoliko se, pak, krutim administrativnim zabranama ne dopusti podizanje cena, preduzeća i privreda u celini zapašće u nelikvidnost i gubitke. Da bi se rešio problem nelikvidnosti i gubitaka, potrebna su sredstva. Ako se ne nađu izvori iz kojih će se ti problemi rešiti, a za sva preduzeća se neće naći, stručnim i samoupravnim putem će se ustanoviti koja preduzeća treba da prestanu sa radom. Toga će biti sve više, dok zamrla investiciona delatnost, sa vremenskim zakašnjenjem od, recimo, dve ili tri godine, sva postojeća preduzeća ne pretvori u zrela preduzeća — ali, na žalost, zrela i za to da idu u staro gvožđe.

Razume se da su informacije o tome da je neko preduzeće potrebno likvidirati, po pravilu, deformirane — ako se pozovemo na moto ovog rada — »defektima u sistemu formiranja akumulacije«. Ti defekti su, po našem mišljenju, u tome da preduzeće koje počinje nanovo startuje sa vrlo malo vlastitih sredstava, ali ono mora u relativno kratkom vremenskom periodu, koji je diktiran rokovima za otplatu kredita, menjati svoju finansijsku strukturu — ako upotrebimo taj izraz za odnos između vlastitih i tuđih sredstava — formiranjem velikih akumulacionih sredstava. A ta sred-

Digitized by Google

stva mogu se formirati samo nenormalnim putem, jer je i zahtev nenormalan — inflacijom, obezvređenjem dugova — što u ovom kontekstu znači visokom negativnom realnom kamatnom stopom.

Rešenje koje obezbeđuje pozitivnu realnu kamatnu stopu jeste u tome da se suštinski menja pogled na kredit, u prvom redu onaj bankarski, i da se ne insistira na brzom menjanju, odnosno da se uopšte ne insistira na menjanju finansijske strukture preduzeća[18], naime, ako se izrazimo koeficijentom »I«, da se ne insistira na menjanju toga koeficijenta. To znači — ako se društvena sredstva u nekom konkretnom preduzeću svrsishodno upotrebljavaju, neka se bankarski kredit ne izvlači iz tih preduzeća. Zašto, naposletku, izvlačiti društvena sredstva iz neke konkretne upotrebe ako ona daju adekvatne ekonomske efekte?[19] Neka se vrednost kredita valorizira u skladu sa inflacionom stopom. To neće biti nikakav udar za preduzeće. Brojke se povećavaju samo knjigovodstveno, a time i osnov za određivanje kamata, ako uzmemo da one postoje.

U takvim uslovima pozitivna realna kamatna stopa ne bi bila nikakav problem, naročito ako imamo na umu ono što se sada dešava u privredi. Naime, ako bi preduzeće plaćalo samo jedan dinar kamate godišnje, to bi već bila pozitivna realna kamatna stopa.[20] Time bismo možda već udovoljili zahtevu Međunarodnog monetarnog fonda, a u potpunosti bismo mu udovoljili ako bi preduzeća plaćala jedan dinar na svakih sto dinara kredita, ali pitanje je da li bismo time udovoljili samima sebi. Društvena sredstva moraju da donose, verovatno, mnogo više od jednog dinara, odnosno više od jednog dinara na sto dinara. Koliko treba da donose, u to ovom prilikom ne mislimo da ulazimo.[21] Naša razmišljanja o ka-

[18] U članku *America cannot afford its cost of capital* (»The Economist«, London, 30. 4. 1983) navodi se kako u Japanu preduzeća u proseku upotrebljavaju oko 75 odsto tuđih sredstava, a da ima slučajeva gde su tuđa sredstva i pet do deset puta veća od vlastitih (»equities«). Ali u Japanu to nije generator inflacije, jer njegova preduzeća ne treba podizanjem cena da stvaraju sredstva za otplatu kredita. I kod nas inflacija ne nastaje zbog malog koeficijenta »I« (preduzeća koja nanovo nastaju), nego zbog toga što taj koeficijent moraju povišavati otplatom kredita.

[19] A. Bajt, na primer, misli da bi teorijsko rešenje anomalije bilo u tome da je dohodak opterećen dva puta — amortizacijom i obavezom otplate duga, na šta smo upozorili još 1973. godine u citiranom radu, u nevraćanju glavnice i u trajnom plaćanju kamata za kapital, iako u tome ne vidi uzroke naše specifične inflacije (*»Realne obresti« in tečajne razlike, ali smo ali nismo za stabilizacijo*, »Gospodarska gibanja«, št. 135, december 1983, str. 30).

[20] U tom slučaju svaka pozitivna nominalna kamatna stopa u isto vreme je i pozitivna realna kamatna stopa. Razume se, ako je nominalni iznos kamata koje se plaćaju nepromenjen, a opšti nivo cena raste, te kamate znače realno uvek manje — dakle, realne kamate se smanjuju. Ali, ukoliko se u skladu sa inflacijom povisuje nominalni iznos glavnice, onda će se pri nepromenjenoj kamatnoj stopi plaćati nominalno viša kamata, tako da kamate ostaju realno nepromenjene.

[21] O tome je, verovatno, najviše pisao A. Bajt u već pomenutoj i u drugim raspravama. Ako su stvari dovoljno jasne na politekonom-

Digitized by Google

matama i kamatnim stopama, pa i o drugim stvarima pre kamata, imaju za cilj da se razdvoje dve stvari koje, ukoliko nisu razdvojene, onemogućavaju pravilan uvid u finansijsku problematiku naših preduzeća. Posredi su, u stvari, dva defekta. Jedan je — ako se izrazimo tehnički — u tome da preduzeća počinju s vrlo malim koeficijentom »l« i taj koeficijent moraju u relativno kratkom vremenu povećati. Drugi defekt je u kamatama uopšte. Ne videti da su u pitanju dve stvari, odnosno dva defekta, znači ne videti ni rešenje problema.

6. Antiinflacioni program

Bitne pretpostavke na kojima je koncipiran Antiinflacioni program jesu, između ostalog, sledeće: treba smanjiti različite oblike potrošnje, pre svega neproizvodne potrošnje, voditi relativno restriktivnu monetarnu i kreditnu politiku i politiku »realnog« kursa dinara, uvesti pozitivne realne kamatne stope i, što je moguće pre, učiniti neke prve, početne poteze, koje smo označili kao rezultat administrativno-birokratskog viđenja funkcioniranja privrede[22] — i stvari će se srediti.

Ako se, na kraju, još jedanput pozovemo na moto ove rasprave, a time i na njen cilj, treba reći da se stvari ne sređuju i da se ne mogu srediti ako se ne uzme u obzir geneza naše endemične, odnosno sistemske inflacije. Da je to samo po sebi razumljivo, potvrđuju i zbivanja u privredi od donošenja Antiinflacionog programa do danas. Pored opštih istina sadržanih u Antiinflacionom programu, koje ne važe konkretno ni za jednu privredu, pa ni za našu, potrebno nam je nešto drugo. A to drugo jeste saznanje o specifičnostima funkcioniranja naše privrede, o defektima u sistemu formiranja akumulacije, zatim, dešifriranje tih defekata i preduzimanje odgovarajućih mera kako bi se oni otklonili.

---

skoj razini, one nisu takve na operativnoj razini. Možda na toj razini uopšte i ne mogu biti jasne, ali o tim problemima drugi put.

[22] *Denarno-kreditna politika kot del protiinflacijske politike*, »Bančni vestnik«, Ljubljana, br. 9/1983, str. 1222—1240.«

Digitized by Google

Miomir Jakšić

Kritika monetarizma

Ekonomska nauka, prihvatajući model ponude i tražnje, još uvek polazi od biheviorističe postavke o idealnom svetu *homo economicusa* koji racionalno maksimizira korisnost. Na toj osnovi izrastaju danas dominantni pravci ekonomske teorije koji se umnogome razlikuju u tumačenjima uzrokâ, mehanizama i puteva izlaska iz krize: kejnzijanci napadaju čvrstu antiinflacionu politiku monetarista, monetaristi u prvi plan ističu prebrzi rast novčane mase, strukturalisti uzroke problemâ traže u državi blagostanja, »suplajsajdersi« se bore za obnavljanje iskrivljene slobodne konkurencije, škola racionalnih očekivanja nihilistički osporava ulogu države, ekonomski darvinisti se zalažu za borbu za opstanak u kojoj će se održati najsposobniji.[1] Svi se ti pravci u praksi suočavaju sa krupnim problemima: monetaristička politika je ograničena varijabilnošću brzine opticaja, kejnzijanska politika ima teškoća u dekomponovanju dejstva na cene i proizvodnju, suplajsajdersi ne mogu odrediti prelomnu tačku posle koje smanjeni porezi kasnije dovode do većih, racionalna očekivanja suviše naglašavaju značaj pogreški i neočekivanih događaja.

[1] L. Thurow, *Dangerous Currents: The State of Economics*, Oxford University Press, 1983, str. X i sledeće.

Digitized by Google

Desetogodišnja svetska ekonomska kriza pokazala je pre svega praktičnu neefikasnost kejnzijanskih i monetarističkih modela antirecesione politike, a problemi se, i pored bitno izmenjenih uslova, pokušavaju rešiti na stari način oživljavanjem Smitove i Sejove liberalističke teorije. Zato se i kejnzijanci i monetaristi zalažu za obnavljanje slobodne konkurencije, polaze od »inostrane tražnje«, a razlikuju se, prema predloženim merama, u tome što kejnzijanci tražnju nastoje da regulišu politikom kamate i fiskalnom politikom, a monetaristi politikom ponude novca. Sputane paradigmom Filipsove krivulje (veća inflacija — manja nezaposlenost i obrnuto) ove teorije su danas izložene marksističkoj kritici koja naglašava da se problemi nezaposlenosti svesno potiskuju za račun borbe protiv inflacije, jer rast cena obezvređuje valute zemalja Zapada, slabi njihovu moć u odnosu na SAD, obezvređuje velike kapitale. Antiinflaciona politika znači i rast nezaposlenosti koji pogađa radnike, a na izlasku iz krize, kada se proizvodnja i zaposlenost povećavaju, radnici su suočeni sa pogoršanim radnim uslovima.[2] Padu profitne stope kapitalizam se suprotstavlja inflacijom, pa objašnjenja za to ne bi trebalo tražiti ni na strani ponude ni na strani tražnje, već u samoj strukturi kapitalizma, jer se inflacijom preraspodeljuje dohodak unutar kapitalističkih zemalja, a teret krize prevaljuje na sopstvenu radničku klasu i druge zemlje, ponajviše na zemlje u razvoju. Tako A. G. Frank dokazuje da je inflacija najviša u onim zemljama u kojima je profit najviše pao i u monopolizovanim granama u kojima je mogućnost njenog povišenja najveća.[3]

»Konvencionalna ekonomska mudrost« — kejnzijansko i monetaristička krilo ne uspevaju ni teorijski ni praktično da ostvare punu zaposlenost bez inflacije. Monetaristička politika, zasnovana na kvantitativnoj teoriji novca, koristi inflaciju kao oružje u borbi kapitala protiv rada utoliko što inflacija preraspodeljuje dohodak u korist kapitala, a stalna nezaposlenost, kao »rezervna armija rada«, vrši pritisak na zaposlene radnike. Snižavanje stope inflacije na oko pet procenata na Zapadu ostvareno je po cenu nezaposlenosti koja dostiže gotovo 30 miliona ljudi, 10 procenata aktivnog evropskog, odnosno 9 procenata aktivnog američkog stanovništva.

Suplajsajderska teorija i politika (smanjeni porezi, veliki budžetski deficiti koji se pokrivaju zaduživanjem države u uslovima visokih kamatnih stopa) upotpunjavaju se monetarističkom politikom kontrole ponude novca. Sedamdesetih godina dolar je bio slab, a razlike u kamatnim stopama Zapadne Evrope i SAD nisu ove razlike poništavale. Sada je situacija potpuno drugačija: dolar je jak i plaća više kamatne stope od evropskih valuta.[4] Postoji neizvesnost u tome koji će scenario u budućnosti prevladati: da li

---

[2] A. G. Frank, *Reflections on the World Economic Crisis*, Hutchinson, London, 1981, .str 7.

[3] Isto, str. 46.

[4] K. King, *US Monetary Policy and European Responses in the 1980s*, Routledge and Kegan Paul, 1982, str. 6.

Digitized by Google

će jak dolar i niska inflacija voditi učvršćivanju stope rasta ili će jak dolar podstaći uvoz, slabiti izvoz, remetiti platni bilans i izazvati recesiju koja će kasnije oslabiti dolar.[5] Ključno je pitanje: da li su američka administracija i Federalna rezerva, ukoliko se produži recesija, spremne da plate ovako visoku cenu i neće li odbaciti prvi scenario. Povezanost američke i evropske monetarne politike, posredstvom visokog nivoa kamatnih stopa, kolebljivosti kamata i deviznih kurseva, značila je rast špekulacija na tržištu akcija i privlačnost kamatonosnih ulaganja. Da bi zaštitili svoje valute, i Evropljani su prisiljeni da podižu kamatne stope, što doprinosi usporavanju proizvodnje.[6] Idealna situacija podrazumeva fiksne, ali prilagodljive devizne kurseve, sporazum o kamatama, granice intervencija za ostvarivanje ovih ciljeva.

Za razliku od suplajsajdersa koji polaze od »inostrane ponude«, kejnzijanci i monetaristi su saglasni da treba regulisati tražnju, ali se razlikuju u pogledu mera koje predlažu: kejnzijanci se zalažu za politiku kamatne stope iz koje bi bila izvedena i ponuda novca, dok se monetaristi zalažu za neposredno regulisanje ponude novca. Osnovu monetarizma, pa i onog savremenog, čini kvantitativna teorija novca, po kojoj novčana masa utiče na društveni proizvod, odnosno mora se regulisati »novčana« strana kojoj se prilagođava »robna« strana. To se izražava posredstvom Fišerove jednačine, po kojoj je MV = PT (oznake su na engleskom: M je količina novca, V brzina opticaja, P nivo cena, T realni društveni bruto proizvod). Kejnzijanci ovu jednačinu osporavaju, jer se u njoj ne pojavljuje kamatna stopa kao izraz pozitivne vremenske preferencije (na strani ponude kapitala) i preferencije likvidnosti (na strani tražnje). Monetaristi polaze od neposredne veze novca (M), inflacije (P) i realne ekonomske aktivnosti (T), a strana jednačine MV utiče na drugu stranu jednačine — PT.

Pitanje je da li uopšte zavisnost ide od MV ka PT, a zatim da li se promene MV efektuiraju u promenama PT. Nekoliko činilaca ograničavaju efekte M na nivo privredne aktivnosti: prvo, količina novca je u domenu privatnih banaka, a ne države; drugo — a to je i najvažniji razlog — brzina opticaja V je varijabilna, pa se povećavanje M sa ciljem ekspanzije PT i izlaska iz krize poništava usporavanjem V, a usporavanje M, sa ciljem smanjivanja PT, u cilju borbe protiv inflacije, poništava se povećavanjem V; treće, pitanje je kako će promene M biti dekomponovane na strani PT, da li će, kao što je slučaj u ekspanziji, P rasti više, a u recesiji T padati više; četvrto, promene M ne moraju izazivati promene na strani PT, odnosno moguće je da se i bez promene M porast P poništi padom T.[7]

---

[5] Isto, str. 8.

[6] Isto, str. 42, 43.

[7] L. Thurow, op. cit., str. 65; J. Shapiro i J. Kane, *Stagflation and the New Right*, »Telos«, br. 56, str. 5—39; prevedeno za Treći program Radio Beograda.

Digitized by Google

Ključno je, ipak, pitanje stabilnosti brzine opticaja V, što je produkt promena kamatne stope i ne može se predvideti unapred: da bi centralna banka kontrolisala MV, ona mora predvideti V, a to je nemoguće jer je V osetljivo na promene kamatne stope. Da je brzina opticaja izuzetno nestabilna, pokazuje i naredna tabela o monetarnim varijablama SAD.[8]

	Brzina opticaja (promena DBP/ promena Ml)	Promena ponude novca (Ml)	Promena cena (implicitne cene) (deflator)
1972	5,1%	9,3%	4,2%
1973	10,0	5,5	5,7
1974	9,3	4,4	8,7
1975	8,3	5,0	9,3
1976	8,7	6,6	5,2
1977	7,9	8,1	5,8
1978	8,6	8,3	7,3
1979	9,8	7,2	8,5
1980	8,5	6,4	9,0
1981	11,2	6,3	9,1
1982	3,2	8,5	6,0

Iskustvo monetarizma pokazuje da se cene obuzdavaju uz usporavanje privredne aktivnosti, a opticaj varira, i to različito: deo koji je namenjen transakcijama je stabilan, dok je varijabilan onaj deo koji ide za špekulacijama. Nestabilna, nepredvidiva prirodna stopa nezaposlenosti onemogućava da MV utiče na PT, pa otuda i među monetaristima postoje razlike kad je reč o tome da li nezaposlenost povećavati postepeno ili naglo. Poznati američki ekonomista Lester Turov naziva ih monetaristima rovovskog, odnosno nuklearnog rata.[9]

U novije vreme poznati engleski ekonomista Kaldor izložio je monetarizam žestokoj kritici.[10] Monetaristička dogma po drugi put postaje zvanični *credo* britanske vlade: prvi put se to dogodilo 20-tih godina, kada je, pod pritiskom bankarskih krugova, uprkos protivljenju Čerčila, kao ministra budžeta, i Kejnza, ponovo uveden zlatni standard da bi deflacionistička politika, snižavanjem kamatnih stopa sa 6 na 2 procenta, uvođenjem zaštitnih carina, bila odbačena 18. septembra 1931. godine. Kasnije »kejnzijansko« ponašanje, sniženje kamatnih stopa i zamrzavanje dividendi, ponovo je ojačalo uverenje da bi se protiv inflacije trebalo boriti sa monetarističkih pozicija. Bio je to uvod u veliku parlamentarnu istragu, vođenu u okviru sada već čuvenog Redklifovog komiteta (1957—1959; članovi Franks, Harkurt, profesori Kernkros i Sejers) koji je istraživao ulogu novca i efikasnost monetarne politike. Zadatak tog komiteta bio je da »istraži funkcionisanje monetarnog i

[8] L. Thurow, op. cit., str. 66.

[9] Isto, str. 87.

[10] N. Kaldor, *The Scourge of Monetarism*, Oxford University Press, 1982; naša analiza zasnivaće se na Kaldorovim rezultatima.

Digitized by Google

kreditnog sistema i preporuči odgovarajuće mere«. U zaključku, Komitet je istakao: »Neki eksperti misle da je najvažniji zadatak monetarnih vlasti da čvrsto kontrolišu ponudu novca... Naš je stav drugačiji: pošto ne mislimo da je ponuda novca beznačajna veličina, ipak smatramo da je ona samo deo šire likvidnosti privrede... Celokupna pozicija likvidnosti je relevantna za donošenje odluka, a naš interes za ponudu novca vezan je za značaj ove veličine za čitavu sliku likvidnosti.«[11] Efekte monetarne politike Komitet je ocenio na sledeći način: »U normalnim uslovima monetarne mere mogu imati jedino dopunsku ulogu u upravljanju razvojem privrede... imajući u vidu sve što je rečeno o mogućnostima i efikasnosti monetarne akcije, naš je zaključak da se ne može oslanjati samo na monetarnu politiku u održavanju balansa privrede koja je izložena pritiscima i spolja i iznutra. Monetarne mere mogu pomoći, ali je to sve.«[12] Kaldor, koji je i sam podnosio memorandume Komitetu, podseća na tadašnje i sadašnje primedbe upućene monetarizmu: robni tokovi potčinjavaju se monetarnim, umesto da primat ima »realna privreda« (proizvodnja, zaposlenost, rast) u odnosu na monetarne ciljeve (uravnoteženje platnog bilansa, inflacija). Otuda i njegova napomena koja se odnosi na rezultate najčuvenijeg monetariste — Miltona Fridmana: »Kada sam prvi put čuo za Fridmanove empirijske rezultate, početkom 50-tih, primio sam ih sa nevericom, sve dok mi jednog trenutka nije postalo jasno da se njegovi rezultati moraju čitati obrnuto: uzročnost ne ide od M ka Y (M — ponuda novca, Y — društveni proizvod), već od Y ka M.«[13]

Ključni stav Redklifovog komiteta jeste: »Činjenica da trošenje nije ograničeno količinom novca u opticaju ponekad se objašnjava brzinom opticaja novca. Moguće je, na primer, statistički pokazati da je u proteklih nekoliko godina potrošnja povećana, iako se količina novca jedva promenila; povećana je brzina opticaja. Nismo se u većoj meri koristili ovom koncepcijom jer nismo mogli da otkrijemo ni jedan razlog za pretpostavku da postoji granica brzine opticaja; to je statistička koncepcija koja nam ništa neposredno ne govori o motivima koji utiču na visinu ukupne tražnje.«[14]

Suština kvantitativne jednačine novca, imajući u vidu već pomenutu Fišerovu jednačinu, jeste da je tražnja za novcem stabilna, a to zavisi od toga da li je brzina opticaja potpuno ili u velikoj meri stabilna: ako jeste, tada je moguće da ponuda novca M, preko MV, u istom smeru izazove promene na strani PT. Pošto je brzina opticaja statistička veličina, podložna značajnim promenama, ne postoji uzročna veza koja bi ukazivala na to da ponuda novca utiče na visinu cena: »»Ponuda novca« — bez obzira na to šta obuhvata — sama po sebi nije pouzdana mera ekonomske politike i

[11] Isto, str. 8.
[12] Isto, str. 6.
[13] Isto, str. 22.
[14] Isto, str. 9.

Digitized by Google

vlasti moraju uticati na opštu situaciju likvidnosti regulišući kamatnu stopu.«[15]

Kaldor ističe da je britanska vlada jedino uspela da uspori rast M1 (gotov novac i nekamatonosni depoziti): u periodu 1978—1980. M1 je porastao za 13,3, dok je M3 (M1 plus kamatonosni depozit) porastao za 32,8 odsto, gotovo istovetno sa rastom društvenog bruto proizvoda (33 odsto u tekućim cenama).[16]

Kaldor kritikuje postavke monetarizma: (1) rast ponude novca je osnovna, a verovatno i najvažnija determinanta rasta cena dolara i usluga; i (2) kretanje »realne privrede« — proizvodnja, zaposlenost, produktivnost — determinisano je tržišnim kretanjima. On ističe: 1. Ukoliko je ponašanje »realne privrede« na kratak rok neutralno, usled nesavršenosti tržišta u odnosu na ponudu novca, zašto je cilj eliminisanje inflacije? Odgovor može biti jedino da je inflacija i te kako pogubna za »realnu privredu«. 2. Ako cene rastu zbog povećane ponude novca, iako je njihov rast štetan, zašto onda dozvoljavati bilo kakvo povećanje ponude novca.[17]

Monetarizam se, po Kaldoru, može primeniti na zamišljenu privredu čuvenog Valrasovog modela opšte ravnoteže. Postoji konačan broj roba kojima se trguje na savršeno konkurentskom tržištu, a jedna roba služi kao novac. Svaka roba ima ravnotežnu cenu, ponuda i tražnja su uravnotežene, a do rasta cena dolazi jedino zbog povećane tražnje. Tražnju za novcem karakteriše marginalna korisnost koja je u obrnutoj proporciji prema količini.[18] Pad vrednosti novca-robe nastupa onog trenutka kada se ponuda novca-robe poveća brže u odnosu na ponudu svih drugih dobara: mora se stoga održati striktna proporcionalnost između količine »realnog novca« (zlato ili srebro) i novčanog supstituta. Tu se krije suština monetarizma: sve dok su novčani supstituti različitih vrsta u konstantnoj proporciji u odnosu na realni novac, ponuda novca je egzogena i određena nezavisno od tražnje, pa onda: prvo, do rasta cena dolazi jedino zbog opšteg povećanja tražnje za robama, i, drugo, do takvog »viška tražnje« dolazi jedino onda kada ponuda novca raste brže u odnosu na ponudu svih roba, pa vrednost novca-robe pada relativno u odnosu na druge robe.[19] To pretpostavlja sledeće:

— privreda je samoregulišuća;

— nema bitne razlike između robno-novčane i kreditno-novčane privrede;

— kontrola ponude novca, sama po sebi, dovodi do snižavanja cena.

Kritikujući ove pretpostavke, Kaldor ističe:

1. Prva pretpostavka zanemaruje inflaciju tražnje i troškovnu inflaciju, jer u Valrasovom modelu cene mogu rasti jedino zbog

[15] Isto, str. 9, 10.
[16] Isto, str. 15.
[17] Isto, str. 42.
[18] Isto, str. 43.
[19] Isto, str. 44.

Digitized by Google

povećane tražnje, troškovi su izvedeni iz cena, dok su u realnom svetu cene dobara i usluga posledica rasta troškova i pokretanja spirale troškovi-cene.

2. Monetarizam pretpostavlja da »egzogena« ponuda novca potrebnu količinu određuje nezavisno od tražnje, a relativna retkost određuje njenu vrednost; u »kreditno-novčanoj« privredi neželjeni »višak« novca ne može nastati jer »povećanje vrednosti transakcija — bilo zbog rasta troškova bilo zbog povećanja vrednosti transakcija — nameće povećanje »ponude novca««.[20]

3. Treća pretpostavka polazi od toga da su količina novca u opticaju M i brzina opticaja V (MV strana jednačine) uzajamno invarijantne, dok u stvarnosti monetarne vlasti mogu dovesti jedino do toga da privreda i stanovništvo ekonomišu gotovinom. Monetaristi, piše Kaldor, pretpostavljaju da suprastruktura kreditnog novca reaguje u striktnoj proporciji prema »baznom novcu«, što bi značilo da bi se štampanjem banknota monetarni ciljevi automatski ispunili kroz »racionisanje ili fiksiranje obima banknota koje se svaki dan izdaju«[21].

U osnovi monetarizma je pretpostavka da je ponuda novca egzogena varijabla, uzrok promena cena i dohotka, a postoji svojevrsno kašnjenje, odloženi efekti na cene i dohodak, s tim da promene količine novca invarijabilno prethode promenama novčanih dohodaka.[22] Po Kaldoru, količina novca u privredi je endogena, a ne egzogena varijabla, i nije nezavisna od tražnje. To je došlo do izražaja i u Memorandumu Engleske banke, u kome se ističe da kontrola ponude novca deluje indirektno uticajem na tražnju za novcem, a ne direktno kontrolišući ponudu. Tako instrumenti ne deluju na ponudu, već na tražnju za novcem, bilo neposredno, menjanjem želje ljudi za držanjem bankovnih depozita u odnosu na druge oblike finansijske aktive, ili posredno, uticajem na nivo izdataka za potrošnju ili investicije.[23] Monetaristička pretpostavka da progresivno snižavanje stope rasta ponude novca, bilo u širem ili užem vidu, utiče na silazni trend cena, po Kaldoru je »bajka«.[24]

Monetaristička teorija i praksa izlažu se kritici naročito zbog odvajanja monetarnih i robnih fenomena i pridavanja isključivog primata novcu. Tako se i pojava inflacije povezuje s raskidanjem tih veza robe i novca. Ističe se, naime, da je inflacija »kontinuirano obezvređivanje funkcionalne vrednosti nacionalnih valuta..., i to od onog kritičnog trenutka kada je prvo suspendovan, a zatim i definitivno napušten međunarodni zlatni standard«[25]. Napuštanje Bretonvudskih sporazuma 1971, odbacivanje obaveze zamenljivosti

[20] Isto, str. 46.
[21] Isto.
[22] Isto, str. 47.
[23] Isto, str. 48.
[24] Isto, str. 54.
[25] Ž. Rakočević, »Monetarno-kreditna inflacija — glavni tokovi i fenomeni«, Marksistički centar SKS, Beograd, 1983 (rukopis).

Digitized by Google

dolara za zlato i prelazak na plivajuće kurseve samo je još više pojačalo utisak da »novac gubi materijalnu i društvenu sadržinu i da postaje apstraktno-računsko sredstvo«[26]. Takav razvoj na Zapadu omogućen je prebacivanjem tereta krize na radnike i na zemlje u razvoju, a u našoj zemlji to je značilo potpuno oslobađanje novca svake materijalne sadržine, što je, uz federalizaciju Narodne banke i suspenziju robnih zakonitosti, dovelo do gomilanja »apstraktno-računskog novca«[27].

Razmatrajući funkcije »apstraktno-računskog novca«, Ž. Rakočević piše: »U kvantima zlata sadržane su izvesne količine rada *in abstracto*. Ta su kvanta prostorne veličine — ako ih statički posmatramo, ali i promenljive ako ih posmatramo dinamički... moderni novac nema prostornu dimenziju... nije materijalizacija rada *in abstracto*, osim u smislu praktički zanemarive količine živog i minulog rada što ih zahteva štampanje novčanica centralne banke.«[28] Dodavanje te prostorne dimenzije pored vremenske — brzo obezvređivanje dinara — moguće je ukoliko se kretanja u sferi novca izvedu iz robne proizvodnje. Otuda i zaključak: »Sa pravom endemskom inflacijom možemo izaći na kraj tek doslednom »denaturalizacijom« i »monetizacijom« privrednog života, tek ako uspemo da razvijemo proizvodnju vrednosti.«[29] Novac za svoju vrednost mora jemčiti vrednošću i materijalnošću koja je izvedena iz robne proizvodnje. Jer, kao što je to davno napisao Kejnz: »promene u novčanoj jedinici, koje ravnomerno utiču na sva područja privrednog života i delovanja, ostaju bez posledica. Ako posle promene u merilu vrednosti neko prima i ima dva puta toliko novca u odnosu na ono što je ranije imao i primao, i ako izdaje dva puta toliko novca za nabavke i usluge, za njega se u stvari ništa nije ni promenilo«[30]. To je ravnoteža višeg nivoa, odvojena od proizvodnje vrednosti, ostvarena uz pomoć novca kao »apstraktno-računskog sredstva«.

Imajući u vidu tu »apstraktno-računsku« ulogu na koju se novac svodi, naročito u vreme hiperinflacije, zanimljivo je Kaldorovo mišljenje o mogućnostima da ona prestane. Primeri inflacije u Nemačkoj 1923, Austriji i Mađarskoj 1924, Mađarskoj, Grčkoj i Japanu posle drugog svetskog rata i u Latinskoj Americi danas pokazuju da je u svim slučajevima inflacija, kao i sve velike epidemije, sama od sebe sagorela i prestala. Ukoliko je inflacija viša, cene i dohoci su više indeksirani za inflaciju, što znači da se skraćuje kašnjenje u prilagođavanju cena troškovima i nadnicama i plata cenama; kako je to zaostajanje sve kraće, to i snage koje

[26] Isto.
[27] Isto.
[28] Isto.
[29] Isto.
[30] Isto.

Digitized by Google

podstiču spiralu nadnice-cene slabe i inflacija se postepeno smiruje, uz ravnotežu ostvarenu na višem nivou.[31]

Odgovarajući na raniju Kaldorovu kritiku[32], Milton Fridman osporava tvrdnju da su promene ponude novca posledica, a ne uzrok promena ekonomske aktivnosti. Fridman to nastoji da potkrepi podacima koji pokazuju u osnovi sličan odnos novca i dohotka (M i Y, uz uzročnost od M ka Y) za Britaniju posle drugog svetskog rata, kao i pre prvog, kao i za SAD, Jugoslaviju, Grčku, Izrael, Indiju, Japan, Koreju, Čile i Brazil. Fridman piše: »Ukoliko je odnos novca i dohotka odnos »odgovora ponude«, kako to da velike razlike među zemljama i pojedinim periodima u oblasti monetarnih institucija i drugih faktora koji utiču na ponudu novca ne izazivaju bitno različite odnose između novca i dohotka?«[33] Izdvojićemo samo podatke koji se odnose na Jugoslaviju[34]:

Odnos uže novčane mase (M1) prema DBP (u procentima)

1958	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979
—	24,1	23,1	22,7	20,8	24,6	27,3	26,4	27,6	36,2	34,3	34,3	—

Odnos šire novčane mase (M3) prema DBP (u procentima)

1958	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979
—	63,2	64,2	65,9	63,5	65,4	69,2	65,9	69,1	78,1	78,3	84,3	—

Imajući u vidu monetarističko regulisanje ponude novca ili kejnzijansko regulisanje tražnje preko kamatne stope — ukoliko je elastičnost tražnje za novcem mala u odnosu na kamatnu stopu — ipak i tada količina novca samo odslikava promene volumena transakcija, suprotno monetaristima.[35] Naredne tabele o odnosu M1 i M3 prema DBP otkrivaju odsustvo veze M i Y, usled varijabiliteta brzine opticaja. V. Kaldor podseća pri tom na svoj zaključak prilikom svedočenja pred Redklifovim komitetom: U nekim zemljama brzina opticaja je niska, u drugima visoka, u nekima pada, u drugima se povećava bez ikakve sistematske veze tih razlika i kretanja i stepena inflacionog pritiska.«[36]

---

[31] N. Kaldor, op. cit., str. 61.

[32] N. Kaldor, *The New Monetarism*, »Lloyd's bank Review«, jul 1970, a odgovor M. Friedmana u istom časopisu oktobra 1970.

[33] N. Kaldor, op. cit., str. 34.

[34] Isto, str. 35, 36.

[35] Isto, str. 74.

[36] Isto, str. 78.

Digitized by Google

Odnos uže ponude novca (M1) prema nominalnom DBP u deset industrijskih zemalja (u procentima)

Zemlja	1958	1962	1966	1970	1974	1978	Promena stope 1958—78	Povećanje ponude novca 1958—78	Povećanje DBP 1958—78
Belgija	40,2	39,3	37,2	29,3	26,1	25,9	—35,6	279,6	491,6
Francuska	21,2	35,6	35,5	29,5	29,4	26,5	—15,1	648,0	780,5
Nemačka	17,1	16,4	15,1	15,1	15,1	17,6	2,9	470,0	454,0
Italija	30,0	38,3	41,0	53,0	58,3	55,6	85,3	2.058,0	1.065,8
Japan	22,6	27,0	31,8	29,1	33,3	33,4	47,8	2.546,0	1.690,5
Holandija	28,2	27,0	24,4	22,5	20,6	21,2	—24,8	490,7	686,1
Švedska	12,8	13,7	12,8	10,4	11,6	10,7	—16,4	423,8	525,8
Švajcarska	52,9	53,9	47,3	48,7	38,2	48,2	— 8,9	354,0	398,1
V. Britanija	—	—	20,5	18,7	17,6	17,1	—16,6	251,0	320,8
SAD	31,6	27,1	23,5	23,0	20,3	17,1	—45,9	153,4	367,6

Izvor: N. Kaldor, op. cit., str. 79.

Odnos šire ponude novca (M3) prema nominalnom DBP u deset industrijskih zemalja (u procentima)

Zemlja	1958	1962	1966	1970	1974	1978	Promena stope 1958—78	Povećanje šire ponude novca 1958—78	Povećanje DBP 1958—78
Belgija	46,1	47,9	47,6	45,1	45,0	47,1	2,2	503,6	491,6
Francuska	33,4	40,4	42,5	43,7	50,9	51,2	53,3	1.247,4	780,5
Nemačka	36,0	38,0	43,5	52,0	58,0	67,0	86,1	930,8	454,0
Italija	51,9	67,2	73,0	82,3	92,6	96,5	85,9	2.068,3	1.065,8
Japan	49,6	69,3	80,2	73,8	81,1	86,6	74,6	3.029,9	1.690,5
Holandija	44,7	48,5	46,7	49,3	52,1	58,8	31,5	933,9	686,1
Švedska	35,7	35,4	32,7	32,2	41,3	38,2	7,0	570,4	525,8
Švajcarska	98,5	106,3	103,4	118,6	99,8	125,9	27,8	536,6	398,1
V. Britanija	40,6	37,5	35,0	34,8	44,4	34,9	—14,0	499,7	596,8
SAD	45,5	43,9	43,6	45,9	49,1	45,3	— 0,4	365	367,6

Izvor: N. Kaldor, op. cit., str. 80.

Pored odsustva veze M i Y, usled promena V, Kaldor osporava i monetarističku tezu o dvogodišnjem kašnjenju promena društvenog proizvoda Y za promenama u ponudi novca M: promena ponude novca M, po monetaristima, regularno posle dve godine izaziva inflaciju. Tako je, po monetaristima, inflaciju 1974—1975.

Digitized by Google

Prosečne godišnje stope rasta M3 i DBP

	M3			DBP	M3			DBP	MZ			DBP
	1961—6	1962—7	1963—8	1963—8	1971—6	1972—7	1973—8	1973—8	1973—6	1974—7	1975—8	1975—8
Belgija	8,49	8,50	8,34	8,43	13,33	11,86	10,60	11,32	12,12	12,23	9,73	9,60
Francuska	12,57	11,49	10,99	8,87	15,84	14,93	14,52	13,75	15,27	14,07	13,03	13,63
Nemačka	11,92	12,55	13,54	7,23	11,71	10,66	10,46	6,87	10,80	9,76	7,45	6,87
Italija	14,17	13,39	13,08	9,33	20,47	21,33	21,25	21,68	20,35	22,55	22,08	20,90
Japan	19,19	18,34	15,97	16,54	16,11	13,46	12,73	12,78	13,15	13,01	12,56	11,51
Holandija	10,13	10,74	11,32	11,33	15,38	14,99	14,05	10,76	15,44	14,27	13,77	10,50
Švedska	8,16	8,44	9,30	8,95	14,07	13,09	13,56	12,25	14,15	7,31	9,27	10,82
Švajcarska	8,87	8,19	8,68	8,90	6,70	6,30	7,30	3,14	6,71	6,93	7,72	2,78
Velika Britanija	5,17	6,77	6,92	7,61	17,10	13,58	11,16	16,87	10,52	9,48	11,94	15,74
SAD	7,51	8,11	8,90	8,02	9,44	8,90	8,76	10,24	7,93	7,95	9,29	11,65

Prosečne razlike promena MZ i DBP (bez predznaka, u procentima)	1963—8			1973—8			1975—8		
	Dvogodišnje kašnjenje	Jednogodišnje kašnjenje	Bez kašnjenja	Dvogodišnje kašnjenje	Jednogodišnje kašnjenje	Bez kašnjenja	Dvogodišnje kašnjenje	Jednogodišnje kašnjenje	Bez kašnjenja
Velika Britanija	2,44	0,84	0,69	0,23	3,29	5,71	5,22	6,26	3,80
Sve zemlje, bez Velike Britanije	2,05	1,75	1,59	2,70	1,79	1,76	2,83	2,74	1,93

Izvor: N. Kaldor, str. 85.

Digitized by Google

nagoveštavao rast novčane mase u periodu 1972—1973.[37] Iz naredne tabele se vidi da je stvarno za dvogodišnje kašnjenje razlika serija M i DBP za Veliku Britaniju svega 0,23, ali to se, kako ističe Kaldor, nije desilo ni pre ni posle. Kao što to pokazuju podaci, najviši stepen usklađenosti serija podataka ponuda novca — DBP jeste kada nema kašnjenja, odnosno ukoliko se uporede isti periodi.[38] Jednogodišnje kašnjenje daje najbolje rezultate u četiri slučaja, a dvogodišnje u sedam slučajeva, ali ni jedan od tih izuzetaka nije značajan.[39]

Ima i drugih primera ove nepodudarnosti rasta M i Y : M1 je usporavan, a ipak je inflacija 1972—1974. rasla; M1 je porastao, a inflacija u periodu 1974—1976. je smanjena.[40]

Po Kaldoru, razlike između kejnzijanaca, koji regulišu kamatnu stopu, i monetarista, koji regulišu ponudu novca, mogu se ovako shematski prikazati[41] (drugu shemu vidi na str. 1274):

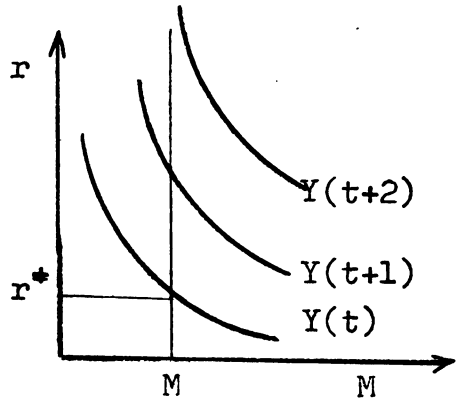

Monetaristi: reguliše se M, a r^+ se prilagođava.

Otuda i opšti Kaldorov zaključak: monetarna politika je neefikasna, zanemaruje realne agregate, a varijabilitet brzine opticaja čini je neefikasnom.

U ranijem periodu odnos novčane mase M i društvenog proizvoda Y u našoj zemlji karakterisale su visoke stope monetarnog rasta, s jedne, i nagle oscilacije u tim stopama, s druge strane. Tako je 21. decembra 1983. godine u opticaju bilo ukupno 248,8 milijardi dinara gotovog novca; u poređenju sa prethodnom godinom

[37] N. Kaldor, op. cit., str. 83.
[38] Isto, str. 86.
[39] Isto.
[40] A. Blinder, *Keynesians Regain Some Courage*, »The New York Times«, 12. II 1984.
[41] N. Kaldor, op. cit., str. 23, 24.

Digitized by Google

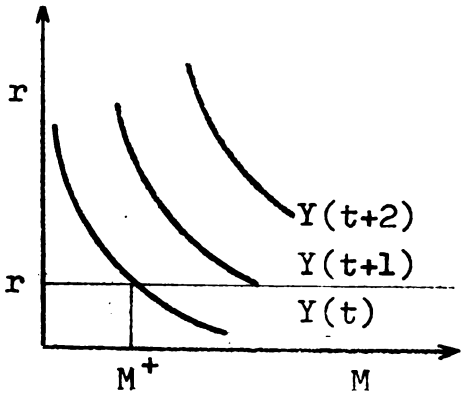

Kejnzijanci: reguliše se r, a M^+ se prilagođava.

to je porast od 53,5 milijardi dinara, odnosno 27,7 odsto. Evo i podataka o godišnjim stopama monetarnog rasta.[42]

Godina	Milijarde dinara	Procenat porasta
1974	34,8	20,0
1975	41,9	20,4
1976	49,1	17,2
1977	58,3	18,7
1978	75,0	28,6
1979	90,7	20,9
1980	116,0	27,9
1981	148,9	28,4
1982	195,6	31,4
1983	248,8	27,2

Godine 1973. u opticaju je bilo 29,0 milijardi dinara gotovog novca, pa je za deset godina opticaj porastao za 8,5 puta. Prosečna godišnja stopa povećanja opticaja gotovog novca iznosi 24,1 odsto[43]. Prema nekim drugim proračunima, za razdoblje 1970—1979. novčana masa je od 34,9 milijardi dinara porasla na čak 375 milijardi (razlike su, očito, u koncepciji novčane mase), što daje kumulativni indeks porasta od 1079 odsto ili prosečnu godišnju stopu rasta od 30,2 odsto. U svetskoj privredi prosečna ponderisana stopa monetarnog rasta bila je dva i po puta, a u OECD čak tri puta manja.[44] Drugo, u odnosu na društveni proizvod, u periodu 1964—1974. godine novčana masa u zemljama OECD rasla je 1,8

[42] »Ekonomska politika«, br. 1667, 12. mart 1984.

[43] Isto.

[44] S. Jović, *Koncepcija monetarne politike kao bitan segment jugoslovenske antiinflacione politike*, u: *Problemi i metodi sprovođenja antiinflacione politike*, urednik M. Ćirović, »Poslovna politika« i MC OSK Beograda, 1983, str. 54.

Digitized by Google

puta, u nas 2,8 puta brže.[45] Treće, značajna je godišnja osciliranost stopa monetarnog rasta oko trendne stope koja u periodu 1970—1979. godine iznosi 42 odsto, dvostruko više u odnosu na razvijene zemlje.[46] Četvrto, za jedinični prirast realnog društvenog proizvoda u nas je sistem kreirao pet novčanih jedinica, a u OECD svega dve.[47]

Tako visoke stope monetarnog rasta, njihova izražena nestabilnost, u duhu nemonetarističke teze koja uzročnost uspostavlja od PT ka MV, može se objasniti visokim rastom cena i cikličnošću njihovog kretanja, iza čega stoje mnogi uzroci. Ta cikličnost cena, po mišljenju A. Bajta, najvažnije je obeležje naše inflacije: uoči naglih porasta cena inflacija je bila potisnuta, zbog većih troškova izražen je pritisak na cene, ali do njihovog rasta ne dolazi jer su pod kontrolom. Remete se relativni odnosi cena, postoji višak tražnje, a periodi potisnute inflacije, kao što je to i sada slučaj, završavaju se devalvacijom. Bajt navodi i podatke o vezi novca i društvenog proizvoda: (1) korelacija cena i novca je posredna i vrlo slaba; (2) jedan deo korelacije su impulsi koje cene daju novcu: regresija cena u odnosu na novac (M1) kasni četiri meseca i objašnjava manje od 10 odsto promena, a regresija privređivanja (industrijska proizvodnja) u odnosu na novac kasni pet meseci i objašnjava 15 odsto varijacija zavisne varijable; (3) uticaj novca na cene: ta korelacija kasni sedamnaest meseci.[48] Evo i podataka o cikličnosti cena koje navodi Bajt[49]:

	Prvi talas	Drugi talas	Treći talas	Četvrti talas
Spori porast	1956—59	1962—64	1966—69	1975—77
	1,7%	6,3%	6,3%	11,5%
Brzi porast	1959—62		1969—72	1977—79
	7,9%		13,4%	24%
Vrlo brzi		1964—66	1972—75	1979—81
porast		26,9%	24%	34%

Polazeći od Fišerove jednačine i potrebe programiranja dugoročnih stopa monetarnog rasta, koje će biti stabilne i u granicama svetskih varijacija u odnosu na društveni proizvod, uz već kritikovanu pretpostavku stabilnosti opticaja novca — za našu privredu je izvedena sledeća prognoza ciljnih varijabli[50]:

[45] M. Ćirović, *Novac i stabilizacija*, »Savremena administracija«, 1982, str. 40.

[46] S. Jović, op. cit., str. 56.

[47] Isto.

[48] A. Bajt, *Mehanizam inflacije u Jugoslaviji, Savremeni problemi ekonomske stabilizacije*, redaktor B. Šoškić, Savet akademija nauka i umetnosti SFRJ, 1983, str. 446.

[49] Isto.

[50] S. Jović, op. cit., str. 73. i sledeće.

Digitized by Google

	Stopa inflacije (P)	Stopa rasta (Y)	Stopa rasta nominalne tražnje privrede za novcem (M)
1983	20%	2%	22,4% (interval 20—24%)
1984	15%	2,5%	17,8% (interval 16—19%)
1985	10%	3%	13,3% (interval 12—14%)
1986—90	7%	4,5%	11,8% (interval 11—13%)

Približavanje gornjoj granici intervala označilo bi precenjen trend usporavanja inflacije, a i usporavanje opticaja novca, a u slučaju bržeg obaranja inflacije približavali bismo se donjoj granici intervala, uz ubrzani opticaj novca. Usporavanje stope inflacije za 5 odsto u 1984. u odnosu na 1983. godinu značilo bi obaranje stope monetarnog rasta za 4—5 odsto. Ta stopa inflacije trebalo bi za celu godinu da iznosi 15 odsto, što je već sada teško ostvarivo. Iz narednih pokazatelja vidljiva je: (1) neefikasnost monetarizma, gde je efikasno delovanje ponude novca M na društveni proizvod Y onemogućeno promenama opticaja V u suprotnom smeru; i (2) neefikasnost monetarizma i monetarno-kreditne restrikcije i u Jugoslaviji koja dovodi do međukreditiranja i smanjivanja proizvodnje.

Među najvažnije uzroke nelikvidnosti Milo Jovanović ubraja restriktivnu monetarno-kreditnu politiku koja je uzrokovala restriktivne promene novčane mase.[51] Nekoliko pokazatelja ukazuju na restriktivnu monetarnu politiku koja ne uspeva da obuzda cene, ali izaziva nelikvidnost: prvo, stopa rasta novčane mase (kao reprezentanta likvidnosti) bila je niža u odnosu na stope rasta društvenog proizvoda (reprezentant obima novčanih transakcija). To potvrđuju i naredni podaci:

Društveni proizvod (tekuće cene) i novčana masa, lančani indeksi

	1978	1979	1980	1981	1982	1983
Društveni proizvod	122,8	129,2	133,3	142,2	132,0	140,0*
Novčana masa	125,6	118,9	123,1	126,6	126,6	120,0
Razlika	2,8	—10,3	—10,2	—15,6	—5,4	—20,0

* Podatak privremen.

[51] M. Jovanović, *Uzroci i dimenzije nelikvidnosti*, »Ekonomska politika«, br. 1670, 2. april 1984, str. 23—25. — Naredne tabele, kao i ocene o uzrocima nelikvidnosti, preuzete su iz ovog rada.

Digitized by Google

Drugo, koeficijent likvidnosti privrede, kao odnos novčane mase prema društvenom proizvodu, sve je niži.

Koeficijent likvidnosti privrede

	1978	1979	1980	1981	1982	1983
Novčana masa prema društvenom proizvodu	35,0	32,2	29,7	26,4	25,3	21,8

Treće, restriktivno dejstvo monetarne politike na privredu ogleda se i u rasporedu novčane mase po sektorima: učešće OUR-a se smanjuje, a osetno raste učešće stanovništva:

Novčana masa po sektorima,
(struktura u procentima)

Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
OUR	30,5	29,6	47,3	35,3	41,8	33,1
Ostali društveni sektori	39,6	40,5	21,3	33,8	23,0	22,7
Stanovništvo	30,9	29,9	31,4	30,9	35,2	44,2

Četvrto, I u apsolutnim iznosima novčana masa privrede raste sporije: u 1983. godini novčana masa je povećana za 148,8 milijardi, manje nego prethodne godine (155,5 milijardi), a privrede 49,3 milijarde, manje nego prethodne (65,1 milijarda).

Pored nedostataka u oblasti teorije, koji se u prvom redu odnose na varijabilitet brzine opticaja i na odsustvo kašnjenja efekata promene novčane mase na društveni proizvod, monetarizam i u praksi pokazuje — što potvrđuju i navedeni podaci za našu privredu — da ne može da utiče na društveni proizvod, jer dolazi do nelikvidnosti i do pojave međukreditiranja. Zato politiku monetarne restrikcije moramo upotpuniti i drugim merama ekonomske politike, a takođe izbeći i drugu krajnost: od zanemarivanja značaja monetarne sfere i svođenja novca na »apstraktno-računsko« sredstvo do apsolutizovanja mogućnosti monetarne politike koja ni u uslovima razvijenih monetarno-kreditnih sistema zapadnih zemalja ne daje željeni učinak.

Digitized by Google

Juraj Dadić

Temeljni preduvjeti za funkcioniranje deviznog sistema

Gotovo sve rasprave u vezi s funkcioniranjem deviznog sistema pokazuju da za njegovo dosljedno provođenje nisu ispunjeni neki veoma važni preduvjeti. Ima ih mnogo. Među njima su najvažniji oni koji se tiču ostvarivanja deviza, raspolaganja njima, te funkcioniranja deviznog tržišta.

I

Tradicionalno opterećeni potrošnjom, bez obzira na to da li je u pitanju dinarska ili »devizna«, a znatno manje proizvodnjom i njenim uvećanjem, mi Jugosloveni, u prosjeku, nikako da se osvijestimo. Skoro da nam je uvijek bilo važnije da nešto dijelimo, pa makar ga i ne bilo dovoljno, nego da ga prvo zaradimo, odnosno stvorimo, a tek onda da utvrđujemo prava na diobu. Odnos prema stvaranju i raspolaganju devizama naprijed rečeno u cjelosti potvrđuje. Jer uvijek, bar do sada, prvo što smo činili — čak i kada smo »matične« zakone s tim u vezi mijenjali — bilo je raspodjeljivanje, a tek zatim eventualno stvaranje uvjetâ za osiguranje neophodnih deviza. Takvo, po pravilu, ispoljavano ponašanje, na žalost, veoma teško mijenjamo.

Digitized by Google

Sve je to vrlo krupan razlog za preokret u redoslijedu razmišljanja, a naročito u redoslijedu poduzimanja akcija. Naime, potrebno je više nego ikada da razgovaramo, te da utvrdimo norme kako da dođemo do potrebnih deviza, pa makar i uz »monopolske pozicije« ne krajnjih, već svih izvoznika, a tek nakon toga da se dogovorimo, naravno, samoupravnim putem, o njihovoj namjenskoj, iz reproduktivno-samoupravnih odnosa proistekloj raspodjeli.

Pri svemu tome ništa posebno neće vrijediti apeli, makar bili i najrodoljubivijeg karaktera, ako ne izgradimo takav izvozno-poticajni instrumentarij koji će izvoznoj privredi osigurati dovoljno konkurentno nastupanje na inozemnim tržištima. To pretpostavlja — s tim se manje ili više svi slažu — neizostavnu angažiranost same privrede u pogledu osiguranja vlastite produktivnosti, te potpunu ofenzivnost tekuće ekonomske politike na svim točkama njenog reguliranja i djelovanja. Bez sinteze obiju ovih aktivnosti teško je očekivati značajniji prodor naših roba i usluga u svijet koji nas okružuje.

Sama privreda, s rečenim u vezi, treba da otklanja mnoge negativnosti da bi dostigla zadovoljavajuću razinu produktivnosti. Tu se, prije svega, misli na njenu veću angažiranost u odnosu na smanjivanje postojećih troškova poslovanja, zatim na bolju organiziranost vlastitog rada, te na veće radno zalaganje koje je, bar do sada, u prosjeku bilo odviše slabo.

Da bi se navedeno ostvarilo, sistemskim i tekućim mjerama ekonomske politike treba u većoj mjeri rasteretiti cjelokupnu, a naročito izvoznu privredu od suviše velikih davanja preostaloj društvenoj zajednici, a zatim je snažno podržati u tekućem razvoju, te posebno u trenutku izlaska na inozemno tržište. Prva strana tog inače jedinstvenog procesa može se osigurati odgovarajućom preraspodjelom ostvarenog dohotka u njenu korist (nezahvatanjem dijela poreza, doprinosa, te drugih do sad propisanih izdvajanja), dok se naznačena izvozna podrška može osiguravati provođenjem odgovarajuće razvojne politike, kreditno-monetarne politike, politike cijena, politike realnog i stabilnog deviznog kursa, te politike izravnih poticaja. I to ne riječima, već djelom. Pri ostvarenosti takvih uvjeta moguće je govoriti o njenoj većoj konkurentnoj sposobnosti na inozemnim tržištima i, na toj osnovi, o većem priticanju deviza.

»Recepturu« za naprijed navedeno imamo. To je Dugoročni program ekonomske stabilizacije. Međutim, njega treba realizirati, što podrazumijeva dosljednu primjenu, koju valja da osiguraju mnogobrojni subjekti, od privrednih do onih u društvenoj nadgradnji. Po svemu izgleda da svijest o tome postoji. Međutim, da li postoji i spremnost da se to najkonkretnije izvede — veliko je pitanje. Po našem mišljenju, ona za sada još uvijek nije izvjesna, te će biti neophodno da je još užurbanije stvaramo. Očito je da su pri tom neophodni i dodatni društveno-ekonomski poticaji.

Jer, sa pozicija dosadašnje komotnosti manje-više svih nas, promjene koje »zagovara« Dugoročni program ekonomske stabili-

Digitized by Google

zacije mnogima intimno nisu baš najdraže. Naprotiv, postoji težnja da se ta komotnost i nadalje održi, samo nitko ne zna na kakav način, jer njega zapravo i nema. Ali to ne sprečava vegetiranje želja. No, kako bi privreda, ovakva kakva je sada, u uvjetima privređivanja kakve sada ima, i mogla poželjeti promjenu svog ponašanja kad joj dosadašnje ponašanje, sa gledišta dosadašnjeg radnog angažiranja, ponajviše odgovara. To su, u prosjeku, slab rad, relativno slaba organiziranost, niska produktivnost i slično, a osobni dohoci jest da su mali, ali u odnosu na obavljeni rad i nisu, pogotovo stoga što su umnogome iznivelirani. Zahtijevati da se to promijeni može samo onaj koji je po produktivnosti i po svemu drugome iznad tog nimalo zadovoljavajućeg prosjeka. Ostatak privrede — a to je, na žalost, njen veći dio — objektivno nije za promjene, već za *status quo*. A promjene, ako već treba da se vrše, neka se vrše u nadgradnji, dakle, kod druge strane — kao da poručuju oni iz tog i takvog dijela naše današnje privrede, pa i privrede u cjelini. Zahtjev je sam po sebi dobar, ali nije i dovoljan — rekao bi neki dobronamjeran inozemni kritičar.

Međutim, ta druga strana, to jest društvena nadgradnja, kao da bi htjela da se kod svih drugih, naročito u privredi, sve mijenja nabolje, a da ona, uglavnom, ostane u stanju koje je sebi »izborila«. Jer i kod nje je gotovo ista situacija. U prosjeku, to je nevelik rad, prekobrojnost, nedovoljna efikasnost, a primanja u poređenju s tim — ne tako mala, dok o odlučujućem društvenom uticaju na manje-više sva kretanja u društvu da i ne govorimo. Doduše, zbog njene brojčane glomaznosti, osobna primanja i nisu tako velika, ali kad nešto proističe iz, u prosjeku malog rada i, ovde-onde, male korisnosti, onda su ona i velika. Oni u njoj, iako gunđaju, uglavnom su zadovoljni, jer može biti i gore. Dakle, i njima promjene nisu odviše mile. Ako već treba da se vrše, neka se vrše kod onih izvan njih, a to su prvenstveno oni u privredi, jer, »pobogu, oni nedovoljno rade, oni su neorganizirani, oni su uvozno orijentirani, a to treba mijenjati« — kao da poručuju oni iz društvene nadgradnje. Prijedlog jest dobar, ali je teško izvodiv bez radikalnog mijenjanja i njihovog do sad stečenog položaja u prisvajanju ne tako malog dijela s mukom ostvarenog dohotka.

Time dolazimo do logičnog zaključka kako jednom broju ljudi u našem društvu ne odgovara privredno-reformsko prestrojavanje. Iz naprijed navedenih, ali i dodatnih razloga. Dodatni razlozi sadržani su u tome da stanje ovakvo kakvo jeste, posebno u privrednom pogledu, ničemu ne vodi. Jer, bez mijenjanja sadašnjih, uglavnom negativnih privrednih tokova, dovodi se u veliko pitanje i ono što se sada posjeduje. Na toj spoznaji, kao i na ocjeni postojeće situacije, sačinjen je i usvojen Dugoročni program ekonomske stabilizacije.

Na njegovim osnovama i opredjeljenjima nužno je izvršiti, što je moguće brže, radikalan zaokret u već naznačenim razmišljanjima i osobito u konkretnim ponašanjima. Sama po sebi, ona se neće promijeniti. Zato je potrebno što prije usvojiti takva rješenja koja

Digitized by Google

će osigurati da se odnosi ponašanja u tekućoj društvenoj reprodukciji iz osnova promijene. To je moguće — na što i stabilizacioni program upućuje — ukoliko »u igru« uključimo tržišno vrednovanje svega onoga što je proizvedeno, odnosno uslugama pruženo i, na toj osnovi, ustanovimo takvu raspodjelu ostvarenog dohotka koja će stimulirati na povećanu produktivnost one koji stvaraju ili na stvaralački način doprinose ostvarivanju programiranog dohotka. Tek u tim uvjetima moguće je očekivati uvećanu i kvalitetnu proizvodnju, odnosno kvalitetno, i u funkciji povećanja kvalitetne proizvodnje, pružanje usluga.

Međutim, da bismo se izborili za donošenje takvih rješenja, dakle, rješenja koja će biti u funkciji tržišnog vrednovanja praktičnih ponašanja u tom ostvarivanju društvene reprodukcije, prijeko je potrebno da izvršimo pomjeranja u provođenju akcija od deklarativnog ka praktičnom. S tim u vezi trebalo bi neizostavno revitalizirati obaveznost u provođenju godišnjih rezolucija o društveno-ekonomskom razvoju, makar i uz strogo privremenu upotrebu izvanekonomskih mjera (pa i po cijenu privremenog zastoja u do sad ostvarenom demokratiziranom načinu donošenja odluka), kako bismo u drugoj etapi provođenja Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije imali širu i stabilniju materijalnu osnovu za nastavljanje onog kursa sveopće društvene demokratizacije koji je Ustav SFRJ iz 1974. godine temeljno normirao.

Samo po sebi se razumije da bi bilo bolje da te izvanekonomske mjere uopće ne uvodimo, ali je očito da bez toga, u ovom trenutku, isplivati ne možemo. Jer suviše smo svojevremeno zagazili u komotnost potrošačkog drušva (lagodan život bez dovoljno uloženog vlastitog rada) da bismo se u potpunosti mogli osvijestiti u kakvoj se, pre svega, ekonomskoj opasnosti nalazimo. Zato doista treba da, u prvoj fazi provođenja stabilizacionog programa, proizvodno iznad prosjeka zapnemo, te da se tako organiziramo da ostvarimo znatno veće materijalne efekte nego inače, u normalnijim ekonomskim prilikama, bez obzira na to kako će se pojedinci u tim odnosima subjektivno osjećati. Raspodjela ostvarenog dohotka bila bi u potpunosti suglasna toj, da tako kažemo, strogo privremenoj proizvodnoj organizaciji, dakle, u korist onog dijela društva koji neposredno proizvodi, te onog dijela koji na stvaralački način najneposrednije doprinosi stvaranju novog dohotka u toj i takvoj proizvodnoj organizaciji. Sve bismo to morali učiniti upravo zbog toga da bi se u drugoj fazi provođenja Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije što više poklopili normirani i stvarni društveni odnosi.

Ako, drugim riječima, hoćemo podudarnost u razvoju kako proizvodnih snaga društva tako i proizvodnih odnosa među ljudima, treba da naizmjenično pojačavamo razvoj jedne strane, tog inače jedinstvenog društveno-ekonomskog procesa, koja će neizostavno izazivati potrebu sustizanja u razvoju druge strane, i obrnuto. Time kontinuitet ukupnog društvenog revolucioniranja ne može doći u pitanje.

Digitized by Google

Eventualno opredjeljenje za takav društveno-ekonomski rasplet nikako ne znači »politiku čvrste ruke«. Naprotiv, to bi jedino mogla biti »politika čvrste ruke« koju društvo samo sebi nameće. Odluke s tim u vezi ne bi mogao donositi izvršni aparat bilo koje društveno-političke zajednice, već isključivo skupštine tih zajednica, a na osnovu prethodno dobro raspravljenih stavova u Savezu komunista, od osnovne organizacije do CK SKJ. U stvari, te rasprave uglavnom su i provedene. Sada bi nam trebala mudro odmjerena i veoma hitna akcija, tako reći preko noći. Cilj bi joj bio da razriješi do sad nagomilane društveno-ekonomske probleme. Ostvarivanju tog cilja mnogi će pružiti otpore, naročito oni koji bi mogli izgubiti izvan rada stečene privilegije. Međutim, drugog izbora nemamo. Stvari jednostavno moramo okrenuti, tako da budu u funkciji ostvarivanja pravca koji je Ustav odredio, a to je — razvoj sistema socijalističkog samoupravljanja u kojem središnje mjesto i ulogu imaju radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada i drugi radni ljudi koji stječu, odnosno stvaralački doprinose stjecanju neophodnog dohotka.

Modaliteti donošenja tih odluka bili bi uobičajeni, to jest u suglasnosti sa ustavnim odredbama, koje su u Ustavu predviđene za takve, u suštini izvanredne, društveno-ekonomske prilike. Naime, na nivou Jugoslavije utvrdila bi se osnovna opredjeljenja i ciljevi koji se u svrhu povećanog obima proizvodnje žele postići, uključujući i ciljeve u raspodjeli i potrošnji tako uvećane proizvodnje. Na tako oformljenom, odnosno na jugoslavenski dogovorenom osnovu, »proradio« bi mehanizam konkretnog odlučivanja na razini republika, odnosno autonomnih pokrajina, gdje bi se usvojila najkonkretnija rješenja. Glavnu riječ u svemu tome imala bi vijeća udruženog rada u skupštinama republika, odnosno autonomnih pokrajina, uz nužnu, ali ne i odlučujuću suradnju ostalih vijeća. I to upravo zbog predmeta i cilja donošenja odluka, odnosno rješenja.

Time bi se osigurali osnovni, a naročito materijalni preduvjeti za ulazak u drugu etapu provođenja Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije. Ta etapa bi bila faza u društveno-ekonomskom razvoju koja bi se, u osnovi, karakterizirala stabilnošću, te znatno izraženijim humanizmom društvenih odnosa čiji je razvoj u toku. A takvo društveno-ekonomsko stanje ne bi bilo izazovno i privlačno samo za nas. Time bi se sistem socijalističkog samoupravljanja pokazao ne samo kao sistem sadašnjice, već i kao sistem bliže i dalje budućnosti.

Da bismo rečeno izveli, neophodna je idejno-politička ofenziva SKJ. Bez nje nema ni govora da će se nešto postići. Pri tom treba svjesno revolucionirati našu današnju društveno-ekonomsku situaciju, što bi moralo biti pod punom kontrolom Saveza komunista, čime bi on, objektivno sagledavajući stanje, mogao steći najširu podršku, prije svega radnih slojeva društva. S obzirom na nužni proces što bi bio u toku, a koji bi time bio otvoren, i u samom Savezu komunista neumitno bi došlo do svojevrsne poli-

Digitized by Google

tičke obnove, jer je izvjesno da svi današnji članovi Saveza komunista takvo realiziranje procesa ne bi, iz raznoraznih razloga, mogli pratiti. Principijelno i akciono gledajući, to Savezu komunista ne bi trebalo teško pasti, kada već drugačije ne može biti. Za to ima velikih razloga.

Jer, ovakav kakav je danas Savez komunista nije dovoljno osposobljen za to, bez obzira na izborena i usvojena opredjeljenja kojima nitko »politički pismen« objektivno i ne može uputiti neku veću primjedbu, da u najpraktičnijem smislu te riječi, na optimalan način provodi ono za što se programski jasno i nedvosmisleno opredijelio. S tim u vezi, u novije vrijeme nedostaje mu akciona završnica. Tamo negdje do 1979. i 1980. godine on je to rješavao znatno uspješnije, zahvaljujući mnogo i činjenici da su mu se tada na čelu nalazili ne samo izvanserijski ljudi — političari, već i ljudi sa ogromnim revolucionarnim prestižom, čija se riječ maltene bespogovorno uvažavala i izvršavala. Uz to, žustrije je djelovala i organizacija Saveza komunista, promatrana u cjelini.

Spomenutih kvaliteta danas nemamo. I to iz poznatih razloga. Međutim, i nadalje imamo organizaciju koja bi intenzivnijom upotrebom sebe same mogla nadoknaditi manjak naprijed iznesenih kvaliteta. Naime, trebalo bi provesti pomjeranje od ličnosti ka organizaciji i njenoj većoj upotrebljivosti, čime bi efekat, na kraju krajeva, mogao biti isti kao u ranijim razdobljima. U novonastalim okolnostima, naročito privrednog karaktera, taj princip bi trebalo do kraja koristiti. Sumnjamo da bi rezultat izostao.

Provedbom naprijed istaknutih akcija, zasnovanih na ekonomskoj prinudi, bilo bi moguće govoriti o proizvodnji koja je ne samo obimna, već i dovoljno kvalitetna po stvorenim proizvodima, odnosno pruženim uslugama. K tome, nju bismo na tim osnovama i udružili. Pri tom joj nikakve administrativne granice ne bi smetale, jer bi na osnovu tako organizirane proizvodnje udružena privreda jednostavno jurila za većim dohotkom, radi svog, a time i općedruštvenog interesa. Ono što administriranje nikad ne može urediti, uredilo bi jedinstveno tržište, proisteklo iz društveno dogovorenog djelovanja ekonomskih zakonitosti. A one, kao što se i inače dobro zna, ne znaju za bilo kakve granice. Međutim, i rezultat im može biti, promatrajući ga društveno, veoma razoran. Naime, mnogi bi propali ili bi se proizvodno morali bezuvjetno preorijentirati. Ako smo spremni na to, sve ostalo je moguće relativno brzo »uigrati«. Ako pak nismo, još dugo ćemo voditi diskusije i iznositi prijedloge, čemu, u tom slučaju, doista neće biti kraja.

Polazeći od toga da je sve to mogućno realizirati, te da danas gotovo nigdje u svijetu nema apsolutno »slobodnog tržišta« i njegovog čistog djelovanja, čak ni u onim zemljama koje su tržišno krajnje liberalne, ne možemo a da ne predložimo i određene oblike njegove društvene kontrole. Jer nama je ipak središnji cilj — stvaranje društva koje će, po efikasnosti privređivanja i po svom sistemu duboko humaniziranih odnosa, nadmašivati sva dosada-

Digitized by Google

šnja i sadašnja rješenja u društveno-ekonomskom razvoju drugih zemalja. Polazeći od toga, u suštini fundamentalnog, cilja u razvoju našeg društva, nemoguće je izostaviti potrebu održavanja i razvoja sistema samoupravnog društvenog planiranja, izgrađenog metodom društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumijevanja. Samo, tu treba imati mjeru.

Naime, društveno dogovaranje i samoupravno sporazumijevanje moralo bi se odnositi na znatno manji broj pitanja nego što je to slučaj danas. To bi prvenstveno bila pitanja budućeg privrednog razvoja zemlje, zatim izdvajanja sredstava za osobnu i zajedničku potrošnju neposrednih proizvođača, te izdvajanja sredstava za društveno dogovorene opće i zajedničke potrebe (ne koliko treba, već koliko udruženi rad može, i to mehanizmom slobodne razmjene rada koja potpuno funkcionira), razvoj privredno nedovoljno razvijenih područja i gotovo ništa više, mada je i rečenim obuhvaćeno najvažnije. Sve ostalo regulirale bi tržišne zakonitosti. Time bi se, u osnovi, postigla toliko željena efikasnost u privređivanju, ali i dostigao odgovarajući stupanj društvenog usmjeravanja u ostvarivanju vitalnih ciljeva samoupravnog društva. Drugim riječima, dolazi u obzir neizostavno prihvaćanje ekonomskih zakonitosti, ali u uvjetima ostvarivanja Ustavom institucionaliziranih oblika organiziranja udruženog rada (sa neprikosnovenošću odlučivanja radnikâ u osnovnim organizacijama udruženog rada) — sa svim posljedicama koje te zakonitosti sa sobom nose — te samoupravnog planiranja svega onoga što nam je, društveno promatrano, posebno značajno.

Koncepcijom realiziranja proizvodnje posredstvom preovlađujućeg djelovanja tržišnih zakonitosti, uz razuman i društveno neophodan spoj sa samoupravnim planiranjem na bitnim točkama ostvarivane društvene reprodukcije, odnosi u proizvodnji i rezultati njenog rada iz osnova se pomjeraju ka povećanom obimu, te visokom kvalitetu. Proizvodi i usluge izvozno postaju obimni i konkurentni. Prije njih nastupa konvertibilni dinar, kao jedinstveni izraz i mjerilo te i takve proizvodnje, zatim ostvarena deetatizacija u tokovima društvene reprodukcije, te samoupravljanja kao efikasnog i društveno najprihvatljivijeg produkcionog odnosa. Priticanje deviza bi bilo normalno posljedično stanje prethodno dobro obavljenih poslova.

Iz svega rečenoga proističe da konvertibilnost dinara i, na toj osnovi, neophodno i dovoljno priticanje deviza ne može donositi nitko drugi do efikasan, ravnomjeran i stabilan privredni rast koji postaje temelj i izvor izvozne aktivnosti. Drugim riječima, dinar će postati konvertibilan onog trenutka kada naša proizvodnja bude znatno produktivnija. A da bi takva postala, doista je nužno da prvenstveno smanjimo troškove poslovanja, povećamo sveukupni radni angažman (osiguranom motivacijom za rad, kao posljedicom ostvarene raspodjele prema rezultatima rada), te da izvršimo radikalnu preraspodjelu ostvarenog dohotka u korist proizvodnje, u najširem smislu te riječi. Dok makar to ne učinimo, nema

Digitized by Google

govora o većem i optimalnom izlasku na svjetsko tržište i, na toj osnovi, o priticanju deviza koje bi, u slučaju njihove dovoljnosti, izazvale normalan ekonomski interes organizacija udruženog rada da prvenstveno traže dinare, a tek onda devize. Treba, dakle, učiniti sve da dinar postane rijetka roba, to jest roba koja iza sebe ima rad i stvaralaštvo, ekonomski priznato u tržišnom okruženju zemlje. Sve izvan toga nema šansu da izrazi rezultat koji se, inače, sa razumljivim zanimanjem očekuje.

II

Kada se devize na naprijed naznačenim osnovama ostvare, preostaje njihova raspodjela, odnosno raspolaganje njima. Posao s tim u vezi uopće ne bi trebalo da bude težak. Svodio bi se na normalnu tehničku operaciju, budući da bi u tim uvjetima funkcionirao potpuno razvijen, odnosno samoupravno konstituiran devizni sistem, u kojem bi djelovalo normalno i ničim ograničavano, odnosno kontrolirano devizno tržište. Devize bi imao onaj tko ima pokriven dohodak, odnosno onaj tko ima dinare. Fetiš deviza bi bio daleko iza nas. Politizirani naboji u borbi za njih također.

Međutim, kako mi takvu »deviznu situaciju« nemamo, odnosno nemamo je za sada, ostaje potreba da na neki način dijelimo i ono malo deviza koje smo mukotrpnim radom ipak ostvarili. Posao u vezi s tim uopće nije lak. Naprotiv, veoma je kompliciran i opterećen mnogim ograničenjima, sve do onih političkog karaktera. No i u takvim uvjetima sistem raspolaganja devizama moguće je na optimalno koristan način postaviti. I to tako da zadovolji većinu njegovih korisnika. Ali uz ispunjenje jednog veoma značajnog preduvjeta — prethodno dobro uređenog monetarnog sistema, zajedno sa obračunsko-finansijskim sistemom. Jer sa monetarnim i obračunsko-finansijskim sistemom kakav danas imamo dalje doista ne možemo. Tim prije što se želi promjena ukupnog ekonomskog stanja zemlje. I u to u najpozitivnijem smislu te riječi.

Po svemu onome što danas imamo u tekućim privrednim odnosima izgleda da je naš prvorazredni problem dinarski, dakle novčani, odnosno monetarni i obračunsko-finansijski, a tek zatim devizni. Jer — kao što se inače dobro zna — osnovni ciljevi svake pa, shodno tome, i naše ekonomije jesu uravnoteženi robni-novčani odnosi, zasnovani na visokoproduktivnoj proizvodnji, sposobnoj da se uključuje u međunarodnu podjelu rada. S tim u vezi, godinama smo nastojali da ostvarimo te ciljeve. Međutim, i pored najbolje volje, izražene kroz mnogobrojne propise i političke dokumente, te angažiranjem pretežnog dijela svjesnog socijalističkog faktora, robno-novčani odnosi u našoj privredi su se, objektivno ih promatrajući, sve više pogoršavali. I to u vidu njihove krajnje nepodudarnosti.

Digitized by Google

Nepodudarnost robno-novčanih tokova karakterizira neravnoteža globalne ponude i tražnje, te platnobilančni deficit i vrlo visok stupanj zaduženosti zemlje u inozemstvu, uz relativno opadanje učešća u međunarodnoj razmjeni. Neposredna posljedica takvih tokova je umanjena vanjska likvidnost zemlje, vrlo visok porast cijena u zemlji, te galopirajući pad vrijednosti dinara. Veoma ekstenzivna investiciona aktivnost, naročito u proteklih deset godina, u nemogućnosti da se pokrije domaćom akumulacijom, zahtijevala je suviše velika sredstva iz inozemstva. Ukupno realizirana tražnja, izražena u finalnoj potrošnji, godinama je bila znatno veća od ponude, odnosno od ostvarenog društvenog proizvoda. Obično se ta razlika kretala oko 8 posto. Nepostojanje robnih fondova na domaćem tržištu nadoknađivalo se znatno većim uvozom nego izvozom, kao i zaduživanjem zemlje u inozemstvu. Time se spomenuta nepodudarnost u tekućim robno-novčanim odnosima veoma negativno odražavala na ostvarivanje vanjskotrgovinske razmjene, koja i nije mogla biti drugačija nego krajnje neuravnotežena, razumije se, na našu štetu. Platnobilančni deficit, sa svim tim u vezi, dostizao je povisok procent u odnosu na ostvarivani društveni proizvod zemlje. Tako je 1979. godine, kada je bio do sad najviši, dostigao 5,9 posto od ostvarenog društvenog proizvoda.

Održavana visoka domaća tražnja, prvenstveno zbog prevelike i pri tom vrlo ekstenzivne investicione aktivnosti, i ne samo zbog nje, prelazila je granicu ostvarivanog dohotka, što se 1983. godine moralo negativno odraziti na visok porast domaćih cijena (oko 60 posto), te na izuzetno visok pad vrijednosti dinara (oko 87 posto).

Daljnja nepovoljna karakteristika nepodudarnih robno-novčanih odnosa ogledala se u nedovoljnoj razmjernosti osnovne raspodjele ostvarivanog dohotka, i to u korist tekućih potreba, a na štetu akumulacije, kao jedine prave i zdrave podloge za spomenutu veoma visoku investicionu aktivnost, naročito u periodu do 1980. godine. Učešće tekućih potreba (osobnih, zajedničkih i općih) u osnovnoj raspodjeli dohotka počelo se znatnije povećavati još 1969, da bi kulminiralo 1976. godine, stagniralo do 1979, a zatim se počelo poboljšavati. Tako je odnos između izdvajanja za tekuće potrebe i izdvajanja za proširenje materijalne osnove rada bio u razdoblju 1976 — 1979. godine 79 : 21 posto, da bi se u razdoblju 1980 — 1983. »poboljšao« i dostigao 75 : 25 posto. Izgleda da su to poboljšanje odnosâ u osnovnoj raspodjeli dohotka »platili« osobni dohoci, koji su, u promatranom periodu, vidno zaostali. Doduše, zaostala je i proizvodnja, vjerojatno i zbog toga što je u međuvremenu izrazito smanjen motivacioni naboj onih koji proizvode, mada je jasno da su na njeno smanjivanje utjecali i mnogi drugi činioci.

Nagli pad realnih osobnih dohodaka zaposlenih, u razdoblju 1980 — 1983. godine, kod jednog, i to manjeg dijela zaposlenih, neutraliziran je drugim prihodima i ostvarenim uštedama iz ranijih godina. Međutim, kod onog drugog, većeg dijela zaposlenih,

Digitized by Google

prije svega kod radnikâ u proizvodnji, kao i kod onih koji rade u izvanprivrednim djelatnostima i žive isključivo od osobnih dohodaka iz radnog odnosa, taj pad realnih osobnih dohodaka nije mogao biti amortiziran ni sa kakvim dodatnim sredstvima, jer ih jednostavno nisu ni imali. Očito je da su »stezanje kaiša« uglavnom podnijeli najširi radni slojevi, što, uostalom, nije nepoznato ni u drugim zemljama. I baš zato što je tako, Savez komunista ima puno mogućnosti da se bori za promjene klasičnih odnosa u tom pogledu. Da se izjasnimo: račun su trebale da plate one društvene grupe koje su imale »uštede« iz ranijih godina. Pri tom svakako da ima izuzetaka.

Naprijed je rečeno da je odnos između iznosa za namirivanje tekućih potreba (osobnih, zajedničkih i općih) i iznosa za proširivanje materijalne osnove rada (amortizacija i akumulacija) dosta nepovoljan. Međutim, i u toj i takvoj nepovoljnosti izdvajanja za investicije bila su enormno visoka. Druga je stvar što ta izdvajanja nisu napajana iz realno ostvarivanog dohotka, već iz drugih izvora. Tako su iznosi za investicije u 1979. godini dostizali čak 45 posto od ukupno ostvarivanog društvenog proizvoda, mada je ostvareni društveni proizvod dopuštao njihovu visinu od svega 21,6 posto. Situacija se s tim u vezi u kasnijim godinama nešto poboljšala, ali »škare raspodjele« i nadalje postoje. Recimo, one u 1983. godini pokazuju manjak od oko 11 posto, što, iako je manje nego 1979, ipak ne zadovoljava, jer neposredno generira inflacione procese.

Takva situacija sa izdvajanjima za investicije objektivno je utjecala na ekonomsku nepogođenost u pogledu alociranja novčane akumulacije po sektorima u privredi. Naime, više je investirano u prerađivačke nego u bazne sektore, što je rezultiralo većom potrošnjom i manjom proizvodnjom. Samo po sebi, to je pothranjivalo spomenute nepodudarnosti u robno-novčanim odnosima. S druge pak strane, takva situacija prouzrokovala je prekomjernu zaduženost privrede kod izvanprivrednih subjekata i banaka. Time se povećavala zavisnost udruženog rada. Anuiteti su dostizali iznose ukupne akùmulacije, pa je za nove investicije preostajala samo amortizacija, a to je izvan svake dovoljnosti. Zaduženost udruženog rada, s tim u vezi, dovela ga je na rub ili u potpunu nelikvidnost, pa se može zamisliti kolika mu je sposobnost preostala za ostvarivanje proklamirane potrebe udruživanja rada i sredstava.

S obzirom na to da banke svojim potencijalom nisu »rukovale« sredstvima ostvarene akumulacije, koje zapravo nije ni bilo, jer je trošena za izmirenje prispjelih dugovnih anuiteta (ako pak to nije rađeno, ostajali su problemi dugova, što je i bio najčešći slučaj, s obzirom na to da se dugovi u zemlji, na žalost, obično i ne izmiruju, a šta to znači za stabiliziranje privrednih tokova, poznato je) — one su morale preusmjeravati sredstva stanovništva na pokrivanje otvaranih investicija. Međutim, kako su sredstva stanovništva uglavnom kratkoročna, a potrebe investicija uglavnom dugoročne, nastajao je nesklad u ročnoj strukturi raspoloživih i

Digitized by Google

potrebnih novčanih sredstava banaka, čime su objektivno i one dolazile u stanje nelikvidnosti. Krug nelikvidnosti time se praktički zatvarao, bez obzira na intervencije sistema narodnih banaka. One su problem ublažavale, ali ga ni u kom slučaju nisu rješavale.

S gledišta nepodudarnosti ostvarenih robno-novčanih odnosa posebno je važna problematika gubitaka u poslovanju jugoslavenske privrede. Iz godine u godinu oni su bivali sve veći. Njima se »pridružuju« takozvane kursne razlike, visok obim zaliha u proizvodnji i, na toj osnovi, nepokrivene takozvane redovne obaveze, zatim neizmirene obaveze prema budžetima društveno-političkih zajednica, te nepokriveni rashodi samoupravnih interesnih zajednica. S tim u vezi treba reći da se na svim tim osnovama utemeljuju ukupni vidovi potrošnje i može se zamisliti do kakvog proboja dolazi u robno-novčanim odnosima.

Imamo, dakle, do kraja neuravnoteženu privrednu situaciju. Međutim, knjigovodstveno, odnosno obračunsko-financijski, sve je, manje-više, u redu. Uglavnom, sve je pokriveno. Ako pak nije, odgađa se. I tako unedogled. Sa očekivanjem da će to netko drugi ipak platiti. Samo veliko je pitanje — tko i odakle? Najvjerojatnije — inflacija. Zato i jeste tolika. A ona je mina za svako, pa i za naše društvo. Nema većeg zla i opasnije »jabuke razdora« od nje. Toga bismo svakako trebali da budemo svjesni. Naprosto bi trebalo da želje uskladimo sa realnim mogućnostima. U suprotnom, želje bi nas mogle odvesti u neželjeno stanje. A do toga nam ni najmanje nije stalo. Naprotiv.

Dakle, spomenute nepodudarnosti u ostvarivanim robno-novčanim odnosima ipak je pokrivao naš monetarno-kreditni i obračunsko-financijski sistem, što je rijedak slučaj u nekoj drugoj, iole kvalitetnijoj privrednoj strukturi. Njima su jednostavno i k tome konstantno priznavani i financirani svi rashodi voluntarizirane raspodjele, što se nikako nije moglo uklopiti u proporcije ostvarivanog dohotka.

Tako proizlazi da je u ime svega toga neophodno da, radi realiziranja povećanog priliva deviza, kao i radi optimalnog raspolaganja njima, prethodno razriješimo, na društveno dogovoren način, »dinarsko pitanje«. I to u smislu definitivnog dinarskog ojačavanja, te njegove odgovarajuće i stalne obrane. I to ne apelima, već intenzivnijim radom, većom proizvodnjom, izvozom i adekvatnom, odnosno stimulativnom raspodjelom ostvarenog dohotka. Ako uspijemo da, na tim osnovama, uspostavimo uravnoteženu vezu između robnih i novčanih tokova, onda se novcem više neće moći proizvoljno manipulirati. Time bi bila isključena mogućnost da se emisijom, bez obzira na to o kojem je njenom obliku riječ, dolazi do sredstava koja nemaju pokriće u realno ostvarenom dohotku. Na toj bi osnovi i monetarno-kreditni i obračunsko-financijski sistem bili u funkciji jakog zaštitnika dinara, a ne u funkciji glavnih njegovih obezvrijeđivača. S tim u vezi dinar bi, u najmanju ruku, bio interno konvertibilan. A time bi već bio postignut veliki cilj.

Digitized by Google

Privredno-sistemska opredjeljenja i rješenja za izlazak iz do sad ostvarenih nepodudarnih robno-novčanih odnosa imamo. To su ustavna i »zurovska« opredjeljenja i rješenja. S njima u neposrednoj vezi imamo i njihovu sada već usvojenu operacionalizaciju, izraženu kroz Dugoročni program ekonomske stabilizacije, koji bi trebalo da se provede u dvije etape.

Prva etapa trebalo bi da traje, prema zvanično usvojenom terminu, do 1986. godine, a druga u razdoblju nakon toga. Naše je mišljenje, međutim, da bi se prva etapa morala oivičiti sa 1990. godinom. I to zbog toga što su se u međuvremenu nagomilali toliki problemi u tekućoj društvenoj reprodukciji (u prosjeku, nedovoljan rad uopće i nedovoljno produktivan rad posebno, nedovoljan obujam ostvarene proizvodnje, nerazmjerna raspodjela ostvarenog dohotka, slaba motiviranost za ostvarivanje planirane proizvodnje uslijed neadekvatnog osobnog nagrađivanja, prevelika izdvajanja iz dohotka za zajedničku i, osobito, za opću potrošnju, preobimna, nedovoljno efikasna i strukturno loše odmjerena investiciona aktivnost, uz preveliko inozemno i domaće zaduživanje, izuzetno visoki troškovi poslovanja privrede, neodgovarajući sistem financiranja ukupne društvene reprodukcije, kao i neadekvatno »razrezana« politika poreza i drugo) da, htjeli mi to ili ne, traže poduže vrijeme za svoje dosta komplicirano saniranje.

Bilo kako bilo, prvu etapu stabilizacionog programa moramo na najbolji mogući način realizirati. Tek u tom slučaju devizni sistem, i ne samo on, shodno rješenjima proklamiranim u Ustavu SFRJ, imao bi realne izglede da se uredi tako da sa njime budu zadovoljni, prije svega, oni koji stvaraju materijalne vrijednosti i izvoze, a onda i oni koji tom stvaranju i izvozu na stvaralački način doprinose. Dok sve naprijed rečeno cjelovitije ne sprovedemo, nema većeg izgleda da sadašnji način raspolaganja devizama oslobodimo svojevrsnih politiziranja, koja nam uopće nisu potrebna. Naprotiv, veoma su štetna, pogotovo stoga što nas ne orijentiraju na onu stranu na kojoj se devize i ostvaruju — ka izvozu.

Jer izvozna orijentacija je naša privredna neminovnost, te strategijsko opredjeljenje u našem daljnjem privrednom razvoju. Pri tom moramo biti svjesni činjenice da u sadašnjim prilikama moramo izvoziti, ponekad čak i po svaku cijenu, da bismo otplatili do sad uzete inozemne zajmove i, kako-tako, osigurali ostvarivanje tekuće proizvodnje. S druge pak strane, buduća ekonomska strategija zemlje treba da se sastoji i u tome da naša privreda, ne smanjujući, već, naprotiv, povećavajući obim izvoza, počne da prelazi na nove proizvodne programe, nudeći svijetu ono što u nas ima manju cijenu u odnosu na inozemne. To praktički znači — okretanje proizvodnji kojom se u izvozu može zaraditi, a ne gubiti. Takva situacija je ne samo poželjna, već je uvjet bez kojega se, zapravo, i ne može intenzivnije privredno razvijati a da taj razvoj ne bude stabilan i optimalan. Svaka druga orijentacija je pogrešna.

Na pretpostavci usklađenih robno-novčanih odnosa mogle bi se sačiniti zakonske ili »kriterijske«, odnosno samoupravno-spora-

Digitized by Google

zumne odredbe o raspolaganju devizama, naročito stoga što bi deviza bilo znatno više nego sada. U tom slučaju, devize bi bile roba kao i svaka druga. Na tu činjenicu nadovezao bi se stabilan i realan devizni kurs dinara, koji bi time postao i jedinstven, a normalno i kontinuirano bi funkcioniralo i devizno tržište, uključujući i onaj njegov nivo koji se ispoljava kroz djelovanje međubankarskog sastanka, na kojem sudjeluje i Narodna banka Jugoslavije. Ovoga puta u ulozi povremenog, a ne jedinog i isključivog interventa.

Raspodjela deviza, odnosno raspolaganje njima, proisteklo iz naprijed naznačenih, odnosno ostvarenih preduvjeta, bila bi doista samo tehnička operacija, jer bi proizlazila iz odnosâ koji su uspostavljeni na tržištu, dakle, u uvjetima nespornog djelovanja objektivnih ekonomskih zakonitosti, koje ne priznaju bilo kakav, već samo tržišno verificiran rad. A to bi bile ogromne promjene, upravo one koje »zagovara« Dugoročni program ekonomske stabilizacije.

III

Treći krupan, gotovo nezaobilazan preduvjet u funkcioniranju sadašnjeg ili nekog budućeg deviznog sistema, bez sumnje je organizaciono dobro postavljeno devizno tržište, sa relativno dovoljnim količinama deviza, ali i dinara za kupovinu tih deviza. Rečeno je i dinara, jer i oni postaju ili treba da postanu rijetka, dakle, kvalitetna roba, do koje se uopće ne dolazi lako. Naprotiv, način dolaska do njih mora biti radom i samo radom (konkurentnom proizvodnjom) pokriven.

Devizno tržište je organizirano tokom 1973. godine. Na svim nivoima zvanično je funkcioniralo do marta 1980. Nakon toga, ono i nadalje funkcionira, ali nedovoljno. Izostalo je, naime, funkcioniranje na nivou federacije, to jest preko oblika međubankarskog sastanka, na kojem učestvuje i Narodna banka Jugoslavije. Doduše, i taj nivo se na neki način koristi, ali jednosmjernim interveniranjem Narodne banke Jugoslavije. To znači da samo Narodna banka Jugoslavije prodaje devize, ali ne i drugi subjekti, učesnici spomenutog sastanka. Retrospektivno promatrano, naše dosadašnje devizno tržište funkcioniralo je u punoj mjeri do nivoa ovlaštenih banaka. I to u neposrednim odnosima. Nasuprot tome, na međubankarskom sastanku devize je prodavala Narodna banka Jugoslavije. I to prvenstveno iz sredstava inozemnih kredita. Privreda je (uključujući i banke) međubankarski sastanak, manje-više, tretirala kao alimentacioni fond iz kojega se devizno može namirivati, što tekuća ekonomska politika (dakle, ne sistem, već tekuća ekonomska politika) nije pravovremeno sagledavala. Naprotiv, kao da je takvo rezoniranje i podržavala, jer je puštala da se taj mehanizam napaja gotovo isključivo inozemnim zaduženjima. Time je taj »tržišni institut« doveden u krajnje apsurdnu situaciju.

Digitized by Google

S rečenim u vezi, sasvim je vjerojatno da bi »federalni« nivo deviznog tržišta i danas funkcionirao da nije prekinuto sa praksom dodatnog zaduživanja, te da nisu znatnije reducirani uvozni apetiti. Doduše, to je moglo biti urađeno i ranije, čime se ne bi tako brzo uletjelo u kritiku i određene promjene tada postojećeg deviznog sistema. Jer proizlazilo je da je svemu kriv tada važeći devizni sistem, zatim inozemstvo sa svojim protekcionizmom, i drugi, dakle svi, osim nas samih, sa našim, suštinski ih promatrajući, antisistemskim, točnije, antiradnim, odnosno antiizvoznim ponašanjima. To je i najlakše. Međutim, nije i najpravilnije, odnosno nije i najpovoljnije. Jer »krivica« je ipak na nama, našem privređivanju, a tek onda izvan nas.

No vratimo se deviznom tržištu i preduvjetima njegovog normalnog funkcioniranja. I to na svim nivoima.

Naše najnovije devizno zakonodavstvo, pod kojim podrazumijevamo sve propise od 1977. godine do danas, različito definira devizno tržište. Tako, na primjer, Zakon o deviznom poslovanju i kreditnim odnosima s inozemstvom iz 1977. godine definira devizno tržište kao organiziran sistem svih kupovina i prodaja deviza koje se obavljaju na teritoriji Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Subjekti kupoprodaje deviza su domaće i strane osobe, ovlaštene banke za poslovanje s inozemstvom i Narodna banka Jugoslavije. S druge pak strane, Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o deviznom poslovanju i kreditnim odnosima s inozemstvom iz 1982. godine u spomenutu definiciju ubacuje pojam »jedinstveno« ispred izraza »devizno tržište«. Naoko, u pitanju je mala, ali u suštini riječ je o velikoj razlici.

Iz onoga što se posljednjih godina govorilo i pisalo o deviznom tržištu proizlazi da nije riječ samo o njegovom pojmovnom označavanju. Po svemu sudeći, posrijedi su mnogo važnija pitanja. Pri tom se ne bi moglo reći da je netko protiv njegovog normalnog i kontinuiranog funkcioniranja. Naprotiv, uglavnom su svi za njegovo stalno djelovanje.

Međutim, razlike, i to veoma velike, nastaju onog trenutka kada treba dati njegovu konkretnu definiciju. I to ne zbog same definicije, već zbog njene unutrašnje strukturne sadržine. S druge pak strane, razlike također nastaju u času kada treba odgovoriti na pitanje — kako će teći cirkulacija izvozom ostvarenih deviza. Posebno su složena ona pitanja koja se odnose na način napajanja devizama takozvanog međubankarskog sastanka. Nadalje, pitanja se otvaraju i u vezi s intervencijama Narodne banke Jugoslavije kao »centralne banke«. I to kako u pogledu kupovine tako i u pogledu prodaje deviza. Pitanja, dakako, ima još. Međutim, u sklopu razmatrane teme već i naznačena pitanja su dovoljno složena i osjetljiva. S navedenim razlikama u vezi u javnosti su se, u osnovi, iskristalizirala dva mišljenja.

Po prvom, devizno tržište je organiziran sistem kupovine i prodaje deviza između ovlaštenih banaka na međubankarskom sastanku, na kojem sudjeluje i Narodna banka Jugoslavije, odnosno

Digitized by Google

čak i takav sistem u kome djeluje Narodna banka Jugoslavije, ali u uvjetima prethodno izvršene sveukupne cesije deviza, dok je po drugom mišljenju devizno tržište organiziran sistem svih kupovina i prodaja deviza na teritoriji SFRJ, uključujući čak i one odnose koje, tim povodom, mogu da uspostavljaju i organizacije udruženog rada između sebe. I to neposredno.

Suštinska razlika između prvog i drugog mišljenja, bar prema našem stajalištu, jeste u tome što prvo mišljenje odlučno inzistira na društvenom karakteru ostvarenih deviza, stavljajući konkretan rad radnikâ u osnovnim organizacijama udruženog rada — krajnjih izvoznika, ipak u drugi plan, dok drugo mišljenje u suštini poistovećuje konkretan rad radnikâ u osnovnim organizacijama udruženog rada — krajnjih izvoznika, sa ukupno obavljenim društvenim radom na ostvarenoj proizvodnji za izvoz. Po prvom mišljenju, devize pripadaju društvu, dok po drugome — one pripadaju osnovnim organizacijama udruženog rada — krajnjim izvoznicima, ili, u najboljem slučaju, njima i drugim organizacijama udruženog rada koje su najneposrednije sudjelovale u njihovom ostvarivanju. Nadalje, po prvom gledištu, devize treba odmah, nakon njihovog unošenja u zemlju, konvertirati u dinare po zvanično utvrđenom deviznom kursu, dok po drugome — one mogu da »stoje« i na deviznim računima organizacija udruženog rada sa pravom njihovog konvertiranja. I to u času kada je to za osnovne organizacije udruženog rada najpovoljnije. A najpovoljnije je — što kasnije, naročito u uvjetima stalne i ne tako male deprecijacije dinara.

Time se odnosi krajnje kompliciraju.

U njihovom razrješavanju ima mnogo politiziranja. Potežu se raznorazni argumenti, uključujući i one političkog karaktera, mada to sa njima ne bi trebalo da ima neposredne veze. Jer neposredna veza sa određenim načinom raspodjele deviza je realni, a ne pretpostavljeni doprinos u njihovom stvaranju. Međutim, nekima to kao da nije jasno, pa ponekad proizlazi da je važnije »rječito« obrazložiti navodni doprinos ostvarivanju proizvodnje za izvoz nego izvršiti razložnu identifikaciju stvarnog učešća u istoj toj proizvodnji. Time se problem ne rješava. Naprotiv, on se »ukopava« i eventualno odlaže, a tu dogovora nema. Stoga bi suhi verbalizam trebalo zamijeniti argumentima, jer jedino oni vode rješenju problema. Sve drugo ih do krajnjih granica uprosječuje i odgađa, a od toga realan izvoz ima najmanje koristi. Priticanje deviza time se također ne povećava.

Iz navedenog je vidljivo da postoje različita zalaganja kad je riječ o definiranju i određivanju načina funkcioniranja deviznog tržišta. Uvjetno se može govoriti o zalaganju za »jednoslojno«, odnosno »višeslojno« devizno tržište. Pri tom je jasno da ta zalaganja proističu iz vidljivih i nevidljivih interesa onih koji iza toga stoje. Površno gledajući, pojavni oblici naznačenih zalaganja u prvom trenutku ne otkrivaju neki njihov poseban smisao. Međutim, ako se uđe dublje u njihovu unutrašnju opredmećenost, veoma

Digitized by Google

lako se dešifrira zainteresiranost za ovakvo ili onakvo devizno tržište. Suštinski promatrajući, razlikâ u definiranju deviznog tržišta i ne bi trebalo biti. Jer, ako je devizno tržište — tržište, onda je ono to, i ništa drugo. U tom slučaju lako ga je i definirati. Međutim, naše devizno tržište ipak nije pravo, odnosno kompletno devizno tržište, ma koliko mi želimo da ono to bude.

Jer svako tržište, pa, shodno tome, i devizno, mora imati približno izjednačenu ponudu i potražnju roba, koje su predmet njegove razmjene. Poznato je da naša situacija sa ponudom deviza, za sada, nije takva. To joj je osnovno ograničenje. Zato naše devizno tržište ta ista situacija čini surogatnim, kvazitržištem, bez obzira na sva naša dokazivanja i težnje. Otuda se ono teško definira, te teško funkcionira na svim onim nivoima koji su Zakonom predviđeni. Otuda i određena politiziranja s njim u vezi, kojih će, htjeli mi to ili ne, i nadalje biti, jer ona proizlaze iz objektivno postojećih i različitih pojedinačnih interesa. U osnovi, to su interesi, s jedne strane, izvoznika i s druge — uvoznika, odnosno potrošača deviza. To nikako ne znači da ta politiziranja ne treba prevladavati. Naprotiv, njih treba neutralizirati borbom za veći izvoz, ali ne po svaku cijenu, već za izvoz koji je isplativ, te koji je zasnovan na prethodno uređenom, ekonomski što čistijem dinarskom odnosu, koji do kraja treba da uvažava odnose postojećih cijena na domaćem tržištu. Time se dobija bitka kako u ostvarivanju tako i u raspodjeli ostvarenih deviza. Na toj osnovi, devizni sistem nema neku specifičnu i izdvojenu karakteristiku. On postaje nespecifičan i potpuno integriran u postojeći privredni sistem zemlje. Devizno tržište također. Sadašnje razlike s tim u vezi potpuno bi iščezle.

Iz navedenih razloga, a polazeći od konkretne situacije u zemlji u pogledu ostvarivanja i raspolaganja devizama, spomenute razlike treba ipak do kraja respektirati. Tako, na primjer, isključivo »jednoslojno« devizno tržište na nivou zemlje (bez obzira na to da li je u pitanju međubankarski sastanak, na kojem učestvuje i Narodna banka Jugoslavije, ili jednostrano djelovanje Narodne banke Jugoslavije uz prethodno izvršenu cesiju svih deviza) može efikasno i optimalno djelovati samo u uvjetima postojanja konvertibilnog dinara, u kojima bi izvoznicima bilo svejedno čime raspolažu — devizama ili dinarima. Međutim, ukoliko dinar nije konvertibilan, odnosno ukoliko devizni kurs nije realan, a inzistira se na jedinstvenom deviznom tržištu, nevolje same od sebe nastaju. Naime, u uvjetima neadekvatnog vrednovanja deviza, za što se naročito bore uvoznici, nastaje prirodna reakcija uzdržavanja, pa i izbjegavanja iznošenja deviza na devizno tržište od strane izvoznikâ.

Nasuprot tome, pobornici »višeslojnog« deviznog tržišta polaze od toga da ono mora biti kao i svako drugo tržište. Zbog toga, po njima, i nije bitan nivo na kojem će se obavljati kupoprodaja deviza. Važno je da deviza ima, odnosno da se one nude, a nudit će se, prema tom gledištu, ukoliko se na deviznom sektoru dopusti

Digitized by Google

»samoupravno sporazumijevanje«. Zato, prema tom istom mišljenju, i nije neophodno prioritetno djelovanje deviznog tržišta na razini zemlje, već upravo suprotno — prvo na razini organizacija udruženog rada, a zatim i na drugim razinama. Postavlja se pitanje: šta to praktično znači?

To, prije svega, znači da je deviza roba, kao i svaka druga, te da se njena cijena treba utvrđivati, kao i cijena bilo koje druge robe — na tržištu. Međutim, utvrđivanje cijena deviza na tržištu, u uvjetima kad je ponuda manja od potražnje, sasvim prirodno, podrazumijeva i povećanu tržišnu cijenu njihove vrijednosti. Tako proističe da je ipak u pitanju »šticung« ili, kako bi naš narod kazao, šverc, samo što se to tako ne kaže, mada je doista tako.

Stoga svi razgovori o tome da li nam je potrebno »jednoslojno« ili »višeslojno« devizno tržište vještački su i izražavaju samo pojedinačne interese. Pravo rješenje s tim u vezi jeste u tome da se jugoslavenska privreda osposobi za izvoz, jer jedino izvoz i na toj osnovi ostvarena dovoljna količina deviza mogu da neutraliziraju svako zagovaranje ovakvog ili onakvog deviznog tržišta. U uvjetima izvozne osposobljenosti, te većih izvoznih rezultata, deviza postaje roba, kao i svaka druga. To praktično znači da ona time gubi svojstvo rijetke robe, a u vezi s tim i potrebu da se njome na poseban način rukuje, te da joj se na specijalan, gotovo administrativan način utvrđuje cijena.

Naši današnji uvjeti daleko su od toga da osiguravaju izrazito povećanje ponude deviza. Zbog toga bi trebalo učiniti sve što je preporučeno u materijalu Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, ali u cjelini, a ne samo u dijelovima. Drugim riječima, ne samo ono što je predviđeno u glavi V materijala »Elementi politike i sistema ekonomskih odnosa s inozemstvom«, već naročito ono što je preporučeno u glavama I do IV tog istog materijala. Jer to je okosnica i put izlaska iz naših sadašnjih platnobilančnih teškoća. Praktičnim realiziranjem tih preporuka biće moguće govoriti o valjanom prevazilaženju problemâ koji nas danas prate. Sve ostalo su, uglavnom, iluzije, odnosno u najboljem slučaju — prelazna rješenja.

Dok se ne izborimo za trajna rješenja, na koja upućuje Dugoročni program ekonomske stabilizacije, ipak treba nešto više učiniti na planu određenog, makar i minimalnog, pomaka ka ostvarivanju djelovanja deviznog tržišta na nivou zemlje, pa i po cijenu djelomičnog nezadovoljstva jednog dijela privrednih subjekata, prvenstveno iz reda izvoznika. Naime, potrebno je osigurati kakve-takve materijalne pretpostavke makar i za određeno funkcioniranje deviznog tržišta na razini federacije. Pri tom je posve jasno da ono u sadašnjim uvjetima može raditi samo kao strogo kontrolirano i strogo namjensko tržište, jer za njegovu veću širinu, u ovom trenutku, zaista nema mogućnosti. K tome, devizno tržište ne treba ni pretpostavljati kao jedini način dolaska do deviza.

Digitized by Google

Naime, u Zakonu o deviznom poslovanju i kreditnim odnosima s inozemstvom devizno tržište nije tako ni zamišljeno. Naprotiv, pravi put do ostvarivanja deviza treba da bude vlastiti, a zatim posredni izvoz na osnovi udruživanja rada i sredstava. Ako ni to nije dovoljno, preostaje zaduživanje u inozemstvu, a tek na kraju ono samo. Devizno tržište bi, bar u našim sadašnjim uvjetima, ipak trebalo da bude skromnija »kasa« nego što to mnogi zamišljaju. Iz nje bi trebalo da se namiruju prvenstveno oni koji nikako ne mogu da se pojave u ulozi izvoznika, bilo stoga što bi to bilo ekonomski neracionalno ili što je to realno nemoguće, jer se neki među njima uopće ne bave materijalnom proizvodnjom.

Dakle, iz svega proističe da naše danas postojeće devizno tržište, ako se ono uopće može nazvati tržištem, nije savršeno. Naprotiv, izrazito je nerazvijeno. Osnovni razlog što naše devizno tržište, posebno onaj njegov dio na nivou zemlje, nedovoljno uspješno funkcionira jest izostajanje odgovarajuće ponude deviza. Uzrok tome je opet, bar prema našem mišljenju, nepovoljna platnobilančna situacija jugoslavenske privrede, zatim smanjena ponuda deviznih sredstava od strane međunarodnog tržišta kapitala, koja je pri tom i veoma skupa, te velika teritorijalizacija deviznih sredstava na domaćim prostorima.

U međuvremenu je učinjeno mnogo toga da se naprijed navedeni oblik deviznog tržišta oživi. S tim u vezi je u tri navrata mijenjan i Zakon o deviznom poslovanju i kreditnim odnosima s inozemstvom. Međutim, većeg rezultata nije bilo. Devize se i nadalje traže, a veoma se malo, gotovo nikako ne nude na međubankarskom sastanku. Istodobno, u okviru pojedinih banaka, odnosno među organizacijama udruženog rada proradila su mnoga devizna tržišta koja imaju karakteristike pravog deviznog tržišta. Kolike su cijene deviza na takvim deviznim tržištima, mogućno je samo pretpostavljati. Nadajmo se da ima i takvih koje su u skladu s oficijelnim deviznim kursom dinara.

U vezi s istaknutim postavlja se pitanje koji su načini i putovi da se iznova u većoj mjeri obnovi i oblik deviznog tržišta na nivou zemlje? Da li smo sa novim zakonskim odredbama na pravom putu da to osiguramo ili je riječ o još jednom promašaju? Pitanja ima još, ali i ona što su naznačena veoma su zanimljiva i pri tom i te kako važna.

Po našem mišljenju, razina deviznog tržišta o kojoj je riječ može da se revitalizira, ali samo ispunjenjem nekih prethodnih uvjeta. Najvažniji među njima je snižavanje domaće inflacije na približno iste postotke koji se sreću u zemljama sa kojima ostvarujemo pretežan dio vanjskotrgovinske razmjene. Bez ispunjavanja tog uvjeta nema ni govora o većem ekonomskom, dakle, dohodnom interesu privrede da izvozi, odnosno da ostvaruje odgovarajući devizni priliv. Drugim riječima, ako privreda nije kadra da osigura veći dohodak na vanjskom nego na unutrašnjem tržištu, nema većih izgleda da će se ostvarivati devizni priliv koji bi bio neophodno potreban za podmirivanje svih naših obaveza, odnosno potreba (otplatnih, reprodukcionih i općedruštvenih).

Digitized by Google

U uvjetima eventualno obuzdane inflacije bilo bi moguće da se uredi normalno, to jest tržišno vrednovanje deviza. I to dosljednim provođenjem u međuvremenu utvrđene politike kursa dinara. Devizni kurs dinara bi morao biti realan i pri tom, što je naročito važno, stabilan, kako bi privreda znala da se duže vrijeme ovaj uvjet privređivanja neće često mijenjati. Realnost i stabilnost kursa dinara je najvažniji, tako reći presudni činilac veće motiviranosti za nastupanje na inozemnim tržištima. Bez toga — sve bi bilo uzaludno.

Pod pretpostavkom osiguranja podnošljive, to jest domaće inflacije približne onoj iz privrednog okruženja, te provođenja politike realnog i stabilnog deviznog kursa, kao i odgovarajuće politike poticaja deviznog priliva od izvoza roba i usluga, deviza bi, bar po našem mišljenju, jednostavno bilo. Kako bi k tome privreda znala da prodane devize može u svakom času otkupiti za potrebe svoga uvoza po prihvatljivim cijenama — koje bi zbog vođenja politike stabilnog kursa dinara bile izravnane sa cijenama deviza u trenutku iznošenja na devizno tržište, zapravo sa istim ili približnim cijenama — ne bi bilo ekonomskog razloga da se devize zadržavaju, teritorijaliziraju i slično, već bi se, naprotiv, kad je to neophodno, pretvarale u dinare. Jer privreda u unutrašnjem platnom prometu ipak ne može koristiti devize, već dinare. Time bi bila osigurana i njihova nužna cirkulacija. A to su osnovni uvjeti da se devizno tržište stalno napaja potrebnim deviznim sredstvima, te da ih mehanizmima svoga ustrojstva pušta u daljnji opticaj.

Naprijed istaknuto je put do deviznog tržišta u njegovoj cjelovitosti. Riječ je, dakle, o punom, ničim ograničavanom tržištu, u čijem se sklopu nalazi i onaj njegov nivo koji se realizira međubankarskim sastankom, uz prisustvo Narodne banke Jugoslavije. U uvjetima njegovog razigranog postojanja nema mjesta za neku bojazan da bi se devize mogle prodavati mimo zvaničnog deviznog kursa, jer je on, u takvim okolnostima, samo po sebi realan i stabilan.

Međutim, za ostvarenje ovih preduvjeta mnogo toga je potrebno prethodno uraditi. Jer nije lako niti uopće jednostavno, primjera radi, spustiti stopu inflacije od, recimo, sadašnjih 60 posto na desetak posto njene željene vrijednosti. Velik je to, zapravo, suviše velik zaokret, koji nije ni moguće osigurati odjednom. Za njegovo ostvarivanje, osim vremena, treba i mnogo šta drugog. Naime, neophodno je ostvarivati takvu proizvodnju koja će biti dovoljna za zadovoljavanje domaćeg i inozemnog tržišta, te kvalitetna po svim osobinama, a naročito po konkurentnosti A da bi bila konkurentna, ta ista proizvodnja treba da bude dovoljno obimno, cjenovno odmjerena, kvalitetna i na vrijeme plasirana.

Da bi proizvodnja imala takve željene osobine, treba, opet, mnogo toga prethodno uraditi. Prvi zadatak je osiguranje više produktivnog rada i uopće više rada u tekućoj proizvodnji. Neophodno je, naime, izrazito smanjiti troškove poslovanja, te povećati motiviranost za ostvarivanje proizvodnje. Kad se to postigne, bit

Digitized by Google

će i produktivnijeg i obimnijeg rada. Pri svemu tome, veoma je važna komponenta stvaranja uvjeta za motiviranost u radu. Ona podrazumijeva preraspodjelu ostvarivanog nacionalnog dohotka. To je »Gordijev čvor« cijelog problema. Jer njegova sadašnja raspodjela zasnovana je na pravima i pozicijama proisteklim iz u međuvremenu formiranog odnosa društvenih snaga, tako da će je biti vrlo teško mijenjati u korist proizvodnog dijela društva, to jest radničke klase. Trebalo bi s tim u vezi bitno smanjiti apsolutne iznose koji se izdvajaju za opću, zatim zajedničku, pa i investicionu potrošnju. Ovako kako je sada, daleko je od toga da stimulira veće angažiranje na izvršavanju proizvodnih zadataka, te na podizanju neophodne produktivnosti rada. A bez toga nema veće i konkurentne proizvodnje.

Dakle, iz navedenog proističe da ništa posebno ne možemo uraditi bez osjetnijeg smanjivanja današnje inflacije. A da bismo nju smanjili, potrebni su takvi društveno-ekonomski rezovi koji traže temeljitu društveno-ekonomsku reformu, da ne kažemo revolucioniranje postojećeg stanja. To jedino može učiniti, bar prema našem mišljenju, Savez komunista Jugoslavije, ali pod pretpostavkom provedenog prethodnog političkog dogovora o svemu — kako o onome što bi trebalo tako i o onome što se može desiti nakon eventualnog pristupanja jednom takvom društveno veoma odgovornom zahvatu. Jer problem je više nego krupan, a odgovornost više nego sudbonosna. Međutim, po svemu izgleda da ćemo se ipak morati odlučiti za navedeni zaokret ukoliko želimo ostvariti intenzivno privređivanje, veći i kvalitetniji izvoz i, na toj osnovi, funkcioniranje, između ostalog, i deviznog tržišta. I to u njegovoj cjelovitosti.

S druge pak strane, dok ne osiguramo ostvarivanje svih tih ciljeva neophodno je da organiziramo, bez obzira na nepovoljnost postojećih uvjeta, kakvo-takvo devizno tržište na nivou međubankarskog sastanka. Pri tom je izvjesno — što je ranije već rečeno — da to može biti samo strogo namjenski i strogo kontrolirani oblik deviznog tržišta. Za neophodan rad deviznog tržišta u ovom času trebalo bi osigurati planirano ostvarivanje utvrđenih proporcija platne i devizne bilance Jugoslavije, zatim realiziranje predviđenog programa zaduživanja u inozemstvu, te održavanje do sad provedene politike deviznog kursa dinara, koja ipak potencira kakvu-takvu mobilnost deviznih sredstava. K tome, bilo bi dobro da se, uz održavanje politike realnog kursa dinara, razmisli o određenoj stabilizaciji tako vođene kursne politike uz pribjegavanje, po potrebi, jednokratnim devalvacijama. Premda je sigurno da se sadašnjim načinom vođenja kursne politike može uspešnije savlađivati razlika između stope inflacije u nas i one u zemljama sa kojima ostvarujemo glavninu vanjskotrgovinske razmjene, ipak bi bilo dobro koristiti se međuvremenskim prostorima u kojima bi se osiguravala politika stabilnog deviznog kursa. Naime, time bi se pospješivao proces iznošenja deviza na među-

Digitized by Google

bankarski sastanak, a to je od velikog značaja za njegovo revitaliziranje.

Pri svemu tome veoma je važno da se, prema odredbama postojećeg zakona, izvršavaju obaveze u pogledu takozvanih zakonskih izdvajanja. Ona nisu mala, te je tim značajnije da se uredno prenose na račune Narodne banke Jugoslavije. Na tom je planu do sad bilo velikih problema, naročito kod nekih ovlaštenih banaka. Dugovanja Narodnoj banci Jugoslavije po ovom osnovu uopće nisu mala i ako bi toga bilo i ubuduće veliko je pitanje da li bi bio ostvaren duh i smisao postojećih zakonskih odredbi. Za međubankarski sastanak, odnosno za njegovo oživljavanje, to je doista uvjet bez kojega se ne može.

Znači, postoje neke pretpostavke za ponovno oživljavanje međubankarskog sastanka. Na njihovoj realizaciji treba i nadalje raditi. Poneke od njih su ostvarene tokom 1983. godine, što nije slučaj sa ranijim godinama, čak ni sa onima koje su neposredno iza nas. Stoga valja očekivati da ćemo se ove, 1984. godine izboriti za približne vrijednosti u pogledu ostvarenosti platne i devizne bilance. Uz to, po svemu sudeći, i u 1984. godini osigurat ćemo odgovarajuću kreditnu podršku iz inozemstva. I, na kraju, kao posljedica tih zbivanja, te kao posljedica vođenja tekuće politike deviznog kursa dinara, i to znatno realnijeg, moguće je povećati pokretljivost deviznih sredstava među ovlaštenim bankama, kao i između Narodne banke Jugoslavije i ovlaštenih banaka.

U cjelini uzev, situacija može biti i povoljnija nego što to na prvi pogled izgleda. Zato mnogi i tvrde da je realnost oživljavanja deviznog tržišta na svim nivoima, uključujući i onaj na nivou međubankarskog sastanka, u ovom času izvjesnija nego prije godinu-dvije dana. A 1984. godina, bar u pogledu deviznog tržišta, kao da nagovještava bolje dane.

Digitized by Google

Čedomir Budisavljević

Socijalni efekti porezne politike

Promene u porezima uvek su uzbuđivale duhove. Intenzitet ovih uzbuna nije uvek bio srazmeran veličini i značaju tih promena. To je zato što se ove promene mogu uspešno politizirati, često i onda kada je to »nemoguće«. Tako je sa nagoveštenim poreskim promenama. Politizacija tog »nemogućeg« ishitrila je u prvi plan poreze na vikendice, automobile i porez iz ukupnog prihoda građana, mada ti porezi ni po čemu ne idu u taj plan.

U toj »nameri« podvešću porez iz ukupnog prihoda građana pod naslov »Socijalni efekti porezne politike«, jer sam zaveden »argumentima« Barbare Jelčić utisnutim pod isti naslov.[1] Da je »namera« opravdana, jasno je već po tome što *Socijalni efekti porezne politike* B. Jelčić brane takve vrednosti kao što su ravnopravnost žene i načelo svakome prema radu, ovakvim ili onakvim načinom oporezivanja 4.807 poreskih subjekata među dvadeset i dva miliona Jugoslovena.

B. Jelčić piše da u nagoveštenim poreskim promenama ima zalaganja za to da se porez iz ukupnog prihoda građana razrezuje prema ukupnom prihodu obitelji, a ne prema ukupnom prihodu pojedinca, kako je to sada uređeno propisima, iako je poznato da

[1] Barbara Jelčić, *Socijalni efekti porezne politike*, »Naše teme«, br. 10/1983, Zagreb.

Digitized by Google

je porez iz ukupnog prihoda građana »najosobniji od osobnih poreza«. Ona polemiše sa tim zalaganjima, protivi im se. Izmislila je više modela i submodela oporezivanja da bi njima razotkrila zle namere tih zalaganja da, navodno, ugroze ravnopravnost žene i nagrađivanje prema radu. Jer, kako je u zaključnom razmatranju pokazala, sadašnji način oporezivanja ukupnog prihoda građana, u kome su prihodi pojedinca, a ne obitelji, predmet oporezivanja, respektira sve »u naš samoupravni sistem ugrađene principe« oporezivanja.

Ako je, prema podacima B. Jelčić, u 1979. godini u Jugoslaviji ovim porezom bilo obuhvaćeno ukupno 4.807 poreskih obveznika, kojima je razrezan porez iz ukupnog prihoda građana u ukupnom iznosu od 209.067 dinara (prosečno godišnje po obvezniku 43 dinara), onda je »realno« pretpostaviti — ako bi se razrezao isti iznos tog poreza kao obiteljski porez — da bi takvim oporezivanjem bila povređena prava i ravnopravnost ne više od 2.403 žene. Ima li, onda, mesta uzbuđivanju duhova u ime nekakve zaštite ravnopravnosti udate žene prema ravnopravnosti onih gotovo 700.000 udatih i neudatih obespravljenih žena koje traže svoje pravo na rad u zavodima za zapošljavanje, u konkurenciji sa oko 300.000 obespravljenih, preferiranih muškaraca?

Eventualno razrezan obiteljski porez iz ukupnog prihoda obitelji od 209.067 dinara pogodio bi »ravnopravnost« ne više od 1.200 udatih žena — drugih 1.200 bi se izborilo za »ravnopravnost«, jer, zbog preraspodele tereta, njihove obitelji ne bi plaćale obiteljski porez iz ukupnog prihoda, pošto bi ga one prve obitelji »neravnopravnih« žena platile u iznosu višem nego do sada, po metodu prema kome je porez iz ukupnog prihoda građana »najosobniji od osobnih poreza«.

»Igra na kartu« da obiteljski porez iz ukupnog prihoda pogađa ravnopravnost žene i destimuliše nagrađivanje prema radu nije nova, niti je izum B. Jelčić. Od uvođenja poreza iz ukupnog prihoda građana kao »najosobnijeg od osobnih poreza« uvek se to njegovo svojstvo branilo upravo tim »argumentima«. Branilo se i odbranilo, jer su oni koji su imali »argumente« imali i takvu društvenu moć da te »argumente« učine argumentima.

B. Jelčić polazi od načela da je nagrađivanje prema radu »osnova našeg cjelokupnog socijalističkog napretka«. Tu osnovu potom iz principa, iz načela, prevodi u fakat. A ako je ona ostvarena, onda ne može biti oporezivanja ličnih dohodaka progresivnim stopama, jer bi takvo oporezivanje osporavalo samu osnovu. U tom smislu ona kaže: »Teško je zamisliti oporezivanje s ovakvim efektima u slučajevima gdje bi se na osobne dohotke primjenjivali porezi s progresivnim stopama. Ako je rezultat inputa rada dviju osoba izražen kao odnos 1:2, ako — kao rezultat *striktne i pune primjene principa raspodjele prema radu (kurziv — Č. B.)* — u novcu izraženi input rada i opet (logično) iznosi 1 : 2, onda oporezivanje dohodaka ostvarenih osobnim radom mora biti takvo da odnos i nakon oporezivanja ostane 1 : 2.« Ova misaona kon-

Digitized by Google

strukcija je tačna, ali, na žalost, ona je samo to — misaona konstrukcija.

Marks i Engels su svojedobno, u Manifestu komunističke partije, preporučivali radničkoj klasi da se, posle izvođenja socijalističke revolucije i osvajanja političke vlasti, koristi tom vlašću i da različitim merama, koje će biti, »naravno, različite u različitim zemljama«, postepeno dokine kapitalističke društvene odnose. Druga među deset mera koje su oni preporučivali jeste »visoko progresivno oporezivanje«. A Barbari Jelčić je, u njenoj misaonoj konstrukciji, i obično progresivno oporezivanje teško i zamisliti, jer je zamislila stanje »striktne i pune primjene principa raspodjele prema radu«, odnosno da smo u revoluciji toliko odmakli da se nalazimo na samom pragu ulaza u komunizam. Ili smo možda, »normalno«, i u tome prevazišli osnivače marksizma, koji nisu mogli dogledati naše vreme iz društvenih uslova i okolnosti u kojima su radili i stvarali, i koji su nam pogrešno preporučivali progresivne poreze radi ukidanja svake privatne svojine na sredstvima za proizvodnju.

Činjenice nemaju nikakve veze s pomenutom misaonom konstrukcijom, jer još dugo neće biti »striktne i pune primjene principa raspodjele prema radu«, pošto tu raspodelu još uvek više određuje privatna svojina na sredstvima za proizvodnju i njena varijacija — privatna-grupnosvojinska, »društvena« svojina, nego osobni rad sredstvima u društvenoj svojini i rezultati toga rada. Zato sam sklon da više verujem, i za naše vreme, Marksovim i Engelsovim preporukama nego principima koji se mogu sprovesti u život samo nakon izvršenja tih preporuka.

Privatna svojina na 85 odsto raspoloživog poljoprivrednog zemljišta, tog osnovnog predmeta i sredstva rada, kao i privatna svojina drugih sredstava za proizvodnju i nedefinisan karakter društvene svojine, te raspodela ličnih dohodaka, kada nije određena za različite osobne radove 1 : 2 — kako to navodi B. Jelčić — već u odnosu 1 : 30, a pokatkad i mnogo više, a za iste osobne radove u odnosu 1 : 10, pa i više — obavezuju i one koji »argumente« mogu da učine argumentima da razmisle o preporukama osnivača marksizma, jer je očigledno da nismo stigli u vreme na koje se one ne odnose. Da je to potrebno, potvrđuje i onih 8.000 milijardera, za koje se više ne zna da li su milijarderi po tome što im se bogatstvo računa u starim ili novim dinarima. Na drugoj strani, to još više potvrđuju oni koji svojim dohotkom ne mogu da zadovolje ni minimum svojih potreba, pa se rešenje traži u »socijalnoj karti«, i još toliko njih, gotovo milion, koji čekaju posao u zavodima za zapošljavanje. U tolikoj meri izražene socijalne razlike, valjda, znače da nam je ekonomska snaga obitelji također u tolikoj ili sličnoj meri različita. Prema tome, i porezi moraju biti progresivni, a ne proporcionalni. Socijalne razlike, koje najvećim delom nisu rezultat različitih rezultata rada, treba otklanjati, postepeno smanjivati, jer takve kakve su i kamo se kreću prete, vrlo ozbiljno, da razore — kako to kaže B. Jelčić — i samu »osnovu na-

Digitized by Google

šeg cjelokupnog socijalističkog napretka«. Jedan od načina da se one smanje jeste progresivno oporezivanje dohodaka i ličnih dohodaka, koje treba i može da bude tako dimenzionirano da podstiče privređivanje, racionalno i svrsishodno korišćenje društvenih i privatnih sredstava za proizvodnju i, dakako, da bude u suglasju sa principom nagrađivanja prema radu.

Poodavno smo ukinuli svako progresivno oporezivanje dohodaka i ličnih dohodaka, tako da će trebati dosta napora da se slome otpori ponovnom uvođenju takvog oporezivanja, i pored sve podrške koju pruža Dugoročni program ekonomske stabilizacije. Kažem »svako«, jer ni progresivno oporezivanje osobnih dohodaka i drugih prihoda porezom iz ukupnog prihoda građana nije bilo to — redovno se svodilo na izuzetno mali broj poreskih obveznika, sa neznatnim fiskalnim, ali i socijalnim efektima na korektiv u oporezivanju, koji to nikada nije bio. Osobni dohoci iz udruženog rada poodavno su retki izuzeci podložni porezu iz ukupnog prihoda građana, a za ostale osobne dohotke — od honorarnog rada, od samostalnih delatnosti, estrade i slično — nađeni su »instrumenti« i instrumenti da ni oni to ne budu.

Nisu se slučajno u poslednje vreme u Vojvodinu sjatili, »uselili« mnogi estradni »umetnici« i umetnici, a među njima, i najviša od svih, Lepa Brena. Vojvođanski zakon o porezima im više godi nego poreski zakoni u drugim republikama i pokrajini Kosovo, jer im se poreska osnovica iz ukupnog prihoda po ovom zakonu utvrđuje povoljnije nego drugde tako što im se ukupan prihod podložan oporezivanju porezom iz ukupnog prihoda umanjuje, kako je propisom određeno, za navodne troškove nužne za ostvarenje tog ukupnog prihoda za 45 odsto — za poklone učinjene određenim društvenim subjektima ili za određene svrhe, kao i za druge zakonom predviđene troškove. Zato ima istine u »glasini« da je Lepa Brena poklonom od preko dvesta starih miliona Kopaoniku platila sebi reklamu, jer da nije bila tako darežljiva, poreznici bi joj to uzeli i usmerili tamo gde je to saveznim zakonom određeno. Tako će od njene samo legalno ostvarene milijarde starih dinara u 1983. godini, izuzimanjem troškova 45 odsto i poklona, tek oko trećine biti oporezovano porezom iz ukupnog prihoda građana.

Takvim i sličnim »tehnikama« i samostalne zanatlije i druga lica koja samostalno obavljaju kakvu delatnost uspevaju da izbegnu progresivno oporezivanje svojih osobnih dohodaka. Zanatska radnja, odnosno prihodi od nje, deli se fiktivno na tri, pet ili deset radnji, odnosno prihoda, u zavisnosti od toga koliko to »treba«, tako da se, »rasturanjem« prihoda na formalno više njih, izbegava porez iz ukupnog prihoda ili se on samo simbolično plaća. Kao »dodatak« ovome, koriste se svakojake poreske olakšice da bi se u kasu namamilo prihod od poreza koji bi, da nije tih olakšica, »odlutao« u drugu opštinu, kojoj, inače, po zakonu pripada. Da, baš tako, republike i pokrajine i opštine u njima međusobno se nadmeću koja će više prihoda od poreza namamiti, i u toj se »gužvi«, izigravanjem, izbegavanjem plaćanja poreza, »goje« privatni džepovi.

Digitized by Google

Zato nije »nenormalno« da je, u 1982. godini, mašinbravaru Josipu Maroldu iz Beočina, posle plaćanja svih poreza, pa i poreza iz ukupnog prihoda, ostao osobni dohodak od pune dve stare milijarde dinara. Takvih i sličnih »zarada« ima još u Vojvodini. Ali je toga i u drugih, a posebno mnogo, koliko znam, u Hrvatskoj i Sloveniji.

»Liberalizacija« u doslednoj poreskoj politici u »maloj privredi« ide na ruku takvim kretanjima. To je, primera radi, »udružilo« u ljubljanski »Vektor« i druge slične firme stotine privatnih prevoznika iz cele zemlje, koji porez iz svog osobnog dohotka ostavljaju opštinama u kojima je sedište tih firmi, iako dohodak ostvaruju u drugim opštinama, jer je to obostrano korisnije, iako je šire društveno štetno. Takva poreska »politika« — a ima ih onoliko koliko ima opština u Jugoslaviji, ako ne i više — jedan je od ne tako beznačajnih vidova tihe kontrarevolucije, jedan od načina svojevrsnog podrivanja društveno-ekonomske osnove našeg socijalističkog samoupravnog društva.

Od ekonomske snage poreskog obveznika treba da zavisi i oštrina oporezivanja njegovog osobnog dohotka i drugih prihoda. Ali ta snaga nije određena osobnim dohotkom i drugim prihodima pojedinca — kako to tvrdi B. Jelčić — već dohotkom i prihodima obitelji kojoj on pripada. Stoga porez iz ukupnog prihoda građana može biti srazmeran ekonomskoj snazi poreskog obveznika samo onda ako je on utvrđen u odnosu na ukupan prihod obitelji. Pri tom nije važno ko će od članova obitelji biti upisan kao poreski obveznik — da li udata žena ili oženjeni muškarac, ili neko drugi od punoletnih članova obitelji. U ukupan prihod obitelji treba da bude uključen svaki prihod svakog člana obitelji, nezavisno od toga iz kog izvora potiče, kao i od toga da li je taj prihod ranije bio oporezovan primarnim, neposrednim porezima, ili ne.

Koliko važeći način oporezivanja ukupnog prihoda građana, porezom »najosobnijim od osobnih poreza«, ne dgovara ekonomskoj snazi poreskog obveznika, pokazuju primeri iz tabele od I do IV, u kojima su dati — za pretpostavljene godišnje ukupne prihode pojedinaca od 544.000, 700.000, 1,000.000, 1,500.000 i 2,000.000 dinara — iznosi poreza iz ukupnog prihoda građana utvrđeni prema važećim propisima za opštine u Novom Sadu za 1983. godinu[2] i iznosi prihoda po članu obitelji koji im je ostao na raspolaganju posle tog i takvog oporezivanja.

U primerima koji slede od I do IV, u »igri« je 50 obitelji, i to onih »boljih«, koje su po važećim propisima pozvane da podnose poreske prijave radi utvrđivanja poreza iz ukupnog prihoda građana, jer imaju člana, pojedinca, koji je za to podoban. U tome broju 26 obitelji je privilegovano — 5 jednočlanih i po 7 dvočlanih, tročlanih i četvoročlanih — time što im, i posle plaćanja poreza iz ukupnog prihoda građana, ostaje neto prosečan prihod po članu

[2] Odluka o izmenama i dopunama odluke o opštinskim porezima iz ličnog dohotka i porezima na prihode i imovinu, »Službeni list grada Novog Sada«, br. 36/83.

Digitized by Google

obitelji u iznosu većem od 544.000 dinara godišnje, odnosno više po članu obitelji od najvišeg iznosa prihoda pojedinca koji po važećim propisima ne predstavlja predmet oporezivanja tom vrstom poreza. Ostale 24 obitelji — 3 dvočlane, 8 tročlanih i 13 četvoročlanih — imaju nakon oporezivanja pojedinca porezom iz ukupnog prihoda građana niži prosečan godišnji prihod po članu obitelji od onih prvih, »privilegovanih«.

U primeru I svi članovi obitelji — jednočlane, dvočlane, tročlane i četvoročlane — imaju prihode i u njima nema izdržavanih članova; u primeru II, u dvočlanoj, tročlanoj i četvoročlanoj obitelji, ima po jedan izdržavani član obitelji, a drugi ostvaruju prihode; u primeru III u tročlanoj i četvoročlanoj obitelji ima po dva izdržavana člana obitelji, a drugi ostvaruju prihode, i u primeru IV, u četvoročlanoj obitelji, ima po tri izdržavana člana obitelji, a prihode ostvaruje samo jedan član obitelji, obveznik poreza iz ukupnog prihoda građana. Svi iznosi u ovim primerima dati su u hiljadama (novih) dinara.

I u.p.p.	544	700	1.000	1.500	2.000
n.d.l.	544	544	544	544	544
o.č.o.	—	—	—	—	—
p.o.u.	—	156	456	956	1.456
p.u.g.	—	26	158	458	758
l.d.n—1	544	674	842	1.042	1.242
p.n.č—2	544	609	693	793	893
p.n.č—3	544	587	643	710	776
p.n.č—4	544	576	618	668	718
II u.p.p.	544	700	1.000	1.500	2.000
n.d.l.	544	544	544	544	544
o.č.o.	94	94	94	94	94
p.o.u.	—	62	362	862	1.362
p.u.g.	—	7	105	402	702
l.d.n.	544	693	895	1.098	1.298
p.n.č—2	272	346	448	549	649
p.n.č—3	362	412	480	547	614
p.n.č—4	408	445	496	546	596
III u.p.p.	544	700	1.000	1.500	2.000
n.d.l	544	544	544	544	544
o.č.o.	188	188	188	188	188
p.o.u.	—	—	268	768	1.268
p.o.g.	—	—	64	345	645
l.d.n.	544	700	936	1.155	1.355
p.n.č—3	181	233	312	385	452
p.n.č—4	272	311	370	424	474
IV u.p.p.	544	700	1.000	1.500	2.000
n.d.l.	544	544	544	544	544
o.č.o.	282	282	282	282	282
p.o.u.	—	—	174	674	1.174
p.u.g.	—	—	31	288	588
l.d.n.	544	700	969	1.212	1.412
p.n.č—4	136	175	242	303	353

LEGENDA:

u.p.p. — Ukupan prihod pojedinca koji je po važećim propisima predmet oporezivanja sa p.u.g.

Digitized by Google

n.d.l. — Neoporezivi deo ličnog dohotka pojedinca koji se po važećim propisima izuzima iz oporezivanja sa p.u.g.

o.č.o. — Olakšice za članove obitelji koji nemaju prihode, deo u.p.p. koji se na ime toga izuzima od oporezivanja sa p.u.g.

p.o.u. — Poreska osnovica p.u.g. po važećim propisima.

p.u.g. — Porez iz ukupnog prihoda građana.

l.d.n. — Lični dohodak neto, pojedinca, posle plaćanja p.u.g.

p.n.č. — Prihodi neto po članu obitelji posle plaćanja p.u.g. pojedinca, sa indeksima 1, 2, 3 i 4, za jednočlanu, dvočlanu, tročlanu i četvoročlanu obitelj, uz uslov da ih oni, sem poreskog obveznika, ostvaruju, ako nisu izdržavani članovi obitelji, godišnje po 544.000 dinara.

Iz primera I do IV se vidi da je ostatak ekonomske snage članova obitelji, pa i obveznika poreza iz ukupnog prihoda građana, određen ne samo prihodima i porezom iz ukupnog prihoda pojedinca, poreskog obveznika, već i prihodima drugih članova obitelji i njihovim brojem. Taj ostatak ekonomske snage ne samo da nije srazmeran ekonomskoj snazi poreskog obveznika pre oporezivanja, već joj je obrnuto srazmeran. To pokazuje da važeći način oporezivanja ukupnog prihoda građana ne raspoređuje poreski teret pravedno, srazmerno ekonomskoj snazi poreskih obveznika. Takav način oporezivanja očigledno je privilegovao obitelji koje imaju manji broj članova, od kojih većina ima prihode. Tim obiteljima, njihovim članovima, društvo je osiguralo dvostruku privilegiju — prva je u tome što im je dalo uslove da mogu da ostvaruju prihode, zaposlenje ili drugi izvor prihoda, a druga u tome što im je te prihode blaže oporezovalo nego onima koji ne uživaju te privilegije.U odnosu na prihode po članu obitelji, ili na ukupan prihod obitelji, oporezivanje ukupnog prihoda građana po važećim propisima je degresivno, odnosno viši prihodi su opterećeni nižim poreskim stopama i obrnuto — niži prihodi su opterećeni višim poreskim stopama. Evo kolike su te stope u odnosu na ukupan prihod obitelji u navedenim primerima:

I p.n.č—1	—	3,71%	15,80%	30,53%	37,90%
p.n.č—2	—	2,09%	10,23%	22,40%	29,79%
p.n.č—3	—	1,45%	7,56%	17,70%	24,54%
p.n.č—4	—	1,11%	6,00%	14,62%	20,87%
II p.n.č—2	—	1,00%	10,50%	26,80%	35,10%
p.n.č—3	—	0,56%	6,80%	19,66%	27,59%
p.n.č—4	—	0,39%	5,03%	15,53%	22,73%
III p.n.č—3	—	—	6,40%	23,00%	32,25%
p.n.č—4	—	—	4,14%	16,88%	25,35%
IV p.n.č—4	—	—	3,10%	19,20%	29,40%

Prihodi jednočlane obitelji iz primera I blago su oporezovani. Blago, iako su oporezovani oštrije nego prihodi iste visine drugih obitelji. To naročito potvrđuje okolnost da su ovim obiteljima posle oporezivanja ukupnog prihoda građana, po važećim propisima, ostali na raspolaganju prihodi po članu obitelji izrazito viši nego

Digitized by Google

prvoj narednoj »sličnoj« obitelji, obitelji »p.n. č—2« iz primera I. Ili, ako je jednočlana obitelj sa prihodom od 2.000.000 oporezovana stopom od 37,90 odsto, u iznosu od 758.000 dinara, pri čemu joj je ostao na raspolaganju prihod od 1.242.000 dinara — onda je četvoročlana obitelj, iz primera IV, sa istim prihodom, odnosno 2,000.000 dinara, oporezovana izrazito oštrije »blažom« stopom od 29,40 odsto, jer je njoj razrezan porez 588.000 dinara, tako da su posle oporezivanja ovoj obitelji ostali na raspolaganju prihodi po članu obitelji od »samo« 353.000 dinara godišnje.

U zavisnosti od visine prihoda, prihodi ovih jednočlanih obitelji oporezovani su stopama 3,71, 15,80, 30,53 i 37,90 odsto. To pokazuje da je oporezivanje izrazito visokih prihoda privilegovano, jer se progresija sa rastom prihoda usporava, i to znatno, tako da su poreski tereti onih »jačih« lakši. Takvo je regresivno — progresivno oporezivanje i prihoda svih drugih obitelji iz primera od I do IV. Takav stepen regresije, sam po sebi, dovoljno govori o tome da je porez iz ukupnog prihoda građana po važećim propisima nepravedan, pošto su »slabijima« dodeljeni relativno teži poreski tereti, a »jačima« lakši.

Prihodi dvočlanih obitelji u primerima I i II oštrije su oporezivani nižim poreskim stopama nego prihodi jednočlanih obitelji iz primera I. Oni su u primeru I oporezovani stopama 2,09, 10,23, 22,40 i 29,79 odsto, a u primeru II sa 1,00, 10,50, 26,80 i 35,10 odsto. To »oštrije« u oporezivanju prihoda dvočlanih obitelji iz primera II izrazito je oštrije, jer tim obiteljima posle oporezivanja, i to blažim stopama, ostaju na raspolaganju osetno niži prihodi po članu obitelji nego jednočlanim obiteljima. Tako je prihod jednočlane obitelji (iz primera I) od 2.000.000 dinara oporezovan stopom poreza iz ukupnog prihoda sa 37,90 odsto, pa je po članu posle oporezivanja ostao na raspolaganju prihod od 1,242.000 dinara, a isto toliki prihod dvočlane obitelji (iz primera II) oporezovan je blažom stopom — sa 35,10 odsto, ali je pri tom toj obitelji, posle oporezivanja, ostao na raspolaganju prihod po članu obitelji od »samo« 649.000 dinara.

Prihodi dvočlanih obitelji iz primera II izrazito su oštrije oporezovani nego prihodi dvočlanih obitelji iz primera I. To se vidi i iz stopa zahvatanja prihoda iz ova dva primera, ali još bolje po tome što višim stopama zahvatanja prihoda u primeru II nego u primeru I odgovaraju izrazito niži prihodi po članu obitelji koji im ostaju na raspolaganju nakon oporezivanja. To jasno pokazuje da važeći način oporezivanja ukupnog prihoda ne vodi dovoljno računa o valjanim socijalnim efektima, jer ne uvažava u dovoljnoj meri činjenicu da je ekonomska snaga poreskog obveznika određena i time u kolikoj meri svoje prihode mora da koristi za izdržavanje članova obitelji koji nemaju prihode. Prema tome, netačna je tvrdnja B. Jelčić da važeći propisi tu činjenicu uvažavaju. Zar oporezivanje prihoda obitelji iz primera II višim stopama nego u primeru I ne govori dovoljno o tome? Mada su prihodi dvočlanih obitelji iz primera II niži nego prihodi odgovarajućih obitelji iz pri-

Digitized by Google

mera I, oporezovani su višim poreskim stopama, pa stoga obitelji iz primera I ostaje posle oporezivanja prihod po članu 544.000, 609.000, 693.000, 793.000 i 893.000 dinara, a u primeru II »samo« po 272.000, 346.000, 448.000, 549.000 i 649.000 dinara.

Neuvažavanje ove činjenice, naime, da je ekonomska snaga obveznika poreza iz ukupnog prihoda određena i izdržavanjem članova obitelji koji nemaju prihode, još bolje se razaznaje ako se analizira oporezivanje ukupnog prihoda građana pojedinaca koji pripadaju tročlanim i četvoročlanim obiteljima iz primera od I do IV. Tako su ukupni prihodi četvoročlanih obitelji iz primera I 2.132.000, 2.332.000, 2.632.000, 3.132.000 i 3.632.000 dinara oporezovani samo po stopama od 1,11, 6,00, 14,62 i 20,87 odsto, pa su posle oporezivanja ovim obiteljima ostali godišnje prihodi po članu od 544.000, 576.000, 618.000, 668.000 i 718.000 dinara, dok su ukupni prihodi, takođe četvoročlanih obitelji, iz primera IV od 544.000, 700.000, 1.000.000, 1.500.000, i 2.000.000 dinara oporezovani oštrijim stopama, odnosno sa 3,10, 19,20 i 29,40 odsto, pa im je posle oporezivanja ostao godišnji prihod po članu obitelji od »samo« 136.000, 175.000, 242.000, 303.000 i 353.000 dinara.

U primerima I do IV, u svakom narednom primeru povećava se broj izdržavanih članova obitelji za jedan, a smanjuje broj članova obitelji koji imaju prihode za jedan. Posmatrajući tim redom dvočlane, tročlane i četvoročlane obitelji, dâ se zapaziti da su one sa više izdržavanih članova oštrije oporezovane, i to utoliko oštrije ukoliko imaju više izdržavanih članova. Druga opšta karakteristika zapaža se posmatranjem tabele stopa poreza, iz primera I do IV, sa leva na desno. Te stope rastu sa porastom prihoda, ali usporeno. Dakle, posmatrajući oporezivanje ukupnog prihoda građana, njegove socijalne efekte, u okviru ovih »boljih« obitelji dâ se zaključiti da su takvim oporezivanjem privilegovane obitelji sa manjim brojem izdržavanih članova i obitelji čiji su prihodi viši. I među »boljima« nema pravde.

Eventualno uvođenje obiteljskog poreza iz ukupnog prihoda ne može vređati načelo nagrađivanja prema rezultatima rada. Takvo oporezivanje ne bi bilo u suprotnosti sa ovim načelom, kako to neargumentovano tvrdi B. Jelčić. Sve dok od dela povećanog prihoda obitelji posle oporezivanja ostaje deo od tog dela prihoda na raspolaganju nagrađivanje prema rezultatima rada nije ugroženo. Ako je deo koji joj ostaje tako dimenzioniran da podstiče članove obitelji na privređivanje, onda je takvo oporezivanje ukupnog prihoda u saglasnosti sa pomenutim načelom nagrađivanja prema rezultatima rada.

Proporcionalno oporezivanje, za koje se zalaže B. Jelčić, nema nikakvog uticaja na nagrađivanje prema rezultatima rada. Ta se tvrdnja može uzeti za tačnu, jer se takvim oporezivanjem ne dira u odnose među subjektima uspostavljene u primarnoj raspodeli. Ali je i netačna, jer, ako se tim subjektima takvim oporezivanjem oduzima toliki deo dohotka da im ostatak nije dovoljan da podmiruju svoje minimalne, pa i uobičajene, za njih normalne potrebe,

Digitized by Google

onda jednaki odnosi dohodaka pre i posle oporezivanja mogu da budu razlog da se takva relacija menja ako se želi ići napred. Prema tome, proporcionalno oporezivanje nije samo indiferentno u odnosu na nagrađivanje prema rezultatima rada, već može, u zavisnosti od toga kako je dimenzionirano i kakva je — pravična ili nije — primarna raspodela dohodaka, da stimuliše ili destimuliše takvo nagrađivanje. Isti je slučaj i sa progresivnim oporezivanjem. Zato se ne može *a priori* tvrditi da je jedan od ovih oblika oporezivanja sa ovog stanovišta bolji nego drugi. Ako je primarna raspodela dohodaka saglasna nagrađivanju prema rezultatima rada, onda je valjano dimenzionirano proporcionalno oporezivanje dobar način da se takva raspodela održi.

Ali mi nemamo raspodelu dohodaka određenu samo rezultatima rada. Zato smo, između ostalog, nadogradili proporcionalno oporezivanje dohodaka, prihoda uopšte, progresivnim oporezivanjem najviših prihoda pojedinaca, porezom iz ukupnog prihoda građana. No, ni to nije korigovalo u tom smeru primarnu raspodelu. Jer da je samo kod oko 5.000 građana — koliko ih u poslednjim godinama ima — narušen pomenuti princip da su obveznici poreza iz ukupnog prihoda građana, onda ovaj korektiv ne bi ni bio potreban. Narušavanja su obimnija, pa je zbog toga potrebno širi krug građana oporezovati ovim porezom. U tom smislu se i predlaže da se snizi neoporezivi deo prihoda sa trostrukog na dvostruki iznos prosečnog ličnog dohotka.

Smatram da ni ta mera nije dobra. Neophodno je, umesto poreza iz ukupnog prihoda građana, pojedinca, uvesti oporezivanje ukupnog prihoda obitelji. To bi praktično značilo da bi samo najniži dohoci i prihodi uopšte bili jednostruko oporezivani proporcionalnim poreskim stopama, a svi drugi dvostruko, prvi put proporcionalnim stopama, a drugi put, u vidu obiteljskog poreza, progresivnim poreskim stopama. To bi vodilo radikalnoj izmeni sveukupnog poreskog sistema — između ostalog, vodilo bi rasterećenju društvene privrede i smanjenju posrednog, a povećanju neposrednog oporezivanja — što bi bitno uticalo da se promene odnosi u raspodeli, ali i odnosi prema radu.

Time bi oni koji svoje dohotke i prihode ostvaruju sa manje rada, koristeći se i drugim osnovima za sticanje dohotka, platili više i visoke poreze. Ali i samo to što bi ih oni platili više nego što su ih do sada plaćali moralo bi za one koji ostvaruju prihod isključivo radom značiti da će plaćati porez niži nego do sada. Svi oni koji bi plaćali poreze jednostruko, odnosno samo u primarnom oporezivanju, plaćali bi ih, dakako, niže nego do sada. Tako oni više ne bi bili upućeni na to da svoj minimum potreba rešavaju preko »socijalnih karti« i drugih vidova socijalne zaštite, a društvo bi uštedelo sredstva koja troši u administraciji te socijalne zaštite.

Proporcionalno oporezivanje je pravedno i ne vređa raspodelu prema rezultatima rada, samo pod uslovom da takva raspodela postoji. Pretpostavka da je takva raspodela u praksi striktno prime-

Digitized by Google

njena nije taj uslov, nego misaona konstrukcija. Baš zato što lični dohoci i drugi prihodi nisu određeni rezultatima rada, što su nepravedni sa stanovišta ovog tako važnog socijalističkog zahteva, ne može se smatrati pravednim oporezivanje koje u sekundarnoj raspodeli ne otklanja tu nepravdu. Prema tome, preporuku osnivačâ marksizma, Marksa i Engelsa, da visoko progresivno oporezivanje treba da bude jedna od mera radničke klase za učvršćenje njene vlasti treba uvažavati sve dotle dok lični dohoci i druga primanja ne budu striktno određeni punom primenom principa raspodele prema rezultatima rada, i to tako da visoko progresivno oporezivanje bude oštrije ako smo dalje od ostvarenja ovog principa, i obrnuto, blaže ukoliko smo bliže njemu.

Društvene grupe koje su danas moćnije nego juče uspele su poodavno svojom društvenom moći da pravno ustanove poreski sistem koji im najviše odgovara. U praksi on se ostvaruje još saglasnije njihovim interesima. To je sistem proporcionalnog oporezivanja dohodaka i ličnih dohodaka, sistem sa toliko »sistema« koliko je i opština. A ovi opštinski su to, jer su nekonzistentni. Tim društvenim grupama nije stalo do Marksovih i Engelsovih preporuka, jer su one, po njima, prevaziđene, kao što su i oni »prevazišli« socijalističke društvene odnose na putu u komunizam.

Ti »sistemi« proporcionalnog oporezivanja dohodaka i ličnih dohodaka u praksi se ostvaruju kao »sistem« jugoslovenskog degresivnog oporezivanja. Zbirne stope društvenih obaveza iz dohodaka i ličnih dohodaka, društvene obaveze uopšte, obrnuto su srazmerne visini dohodaka i ličnih dohodaka. Više su tamo gde su dohoci i lični dohoci niži, i obrnuto — niže su tamo gde su dohoci i lični dohoci viši. Takvi su odnosi društvenih obaveza u istom »sistemu«, ali i pojedinih »sistema« međusobno. Ne treba dokazivati da su ukupne društvene obaveze zemljoradnikâ sa visokim katastarskim prihodom niže u istom »sistemu« (u istoj opštini) nego obaveze zemljoradnikâ sa manjim katastarskim prihodom, jer deo zdravstvenog doprinosa plaćaju i jedni i drugi u fiksnom iznosu, jednako po glavi (takozvana glavarina) nezavisno od toga koliki im je katastarski prihod. Takođe, ne treba dokazivati da su ukupne društvene obaveze zanatlija sa visokim dohocima niže, čak dvostruko niže, nego zanatlija u istom »sistemu«, opštini, sa nižim dohocima, jer oni sa visokim dohocima ne plaćaju penzioni i zdravstveni doprinos na deo svojih dohodaka, na deo dohotka iznad limita. Ne treba dokazivati da su prihodi i dohoci u razvijenim opštinama oporezivani blaže nego u nerazvijenim opštinama i u razvijenim republikama i pokrajini Vojvodini, nego u nerazvijenim republikama i pokrajini Kosovo, jer je to tako očigledno iz statističkih podataka.

Takvo stanje u oporezivanju ili, bolje reći, u ukupnim društvenim obavezama, vodi daljem raslojavanju građana na bogate i siromašne. Ali i razbijanju jedinstva jugoslovenskog tržišta i daljem zaostajanju nerazvijenih za razvijenima. To zaostajanje ne javlja se samo u odnosima republika i pokrajina, već i u odnosima

Digitized by Google

opština u svakoj republici i pokrajini. Sa prihodima od poreza i doprinosa koje ubiru nerazvijeni nisu kadri da podmire opšte i zajedničke potrebe, koje su u odnosu na mogućnosti predimenzionirali. To vodi daljem uvećavanju društvenih obaveza u tim sredinama. Kada je tako, njima za proširenje materijalne osnove rada ostaje manje sredstava nego razvijenima, a to onda vodi daljem zaostajanju u razvoju. Na taj način razvijeni nemaju ekonomski interes da ulažu sredstva u ta područja, jer im, zbog oštrijeg oporezivanja, takva ulaganja odbacuju niži čist dohodak nego da su sredstva uložili u razvijena područja.

To da društvene obaveze nisu u srazmeri sa ekonomskom snagom poreskih obveznika, već da su obrnuto srazmerne toj snazi, kao i da se to, pored ostalog, ostvaruje u svemu i na isti način u odnosima obaveza po pojedinim »sistemima« razvijenih i nerazvijenih — prvi je i osnovni nedostatak, pa, ako hoćemo, i nepravda sadašnjeg oporezivanja. Ono takvo kakvo je derogira društvene mere koje idu ka bržem razvoju nerazvijenih republika i pokrajina, i opština i regiona u njima, i stvara niz drugih negativnih ekonomskih i socijalnih posledica. Zato su to teme za naslov »Socijalni efekti porezne politike«, a ne porez iz ukupnog prihoda kakav sada imamo, koji to nikada nije ni bio, jer nije — kako je pokazano —nikad ni imao značajnijih socijalnih efekata, pošto je i po broju obveznika i po ukupnom iznosu uvek bio zanemarljiv i zato nije ni mogao imati neke ozbiljnije socijalne efekte, niti je mogao biti korektiv onome što je nemoguće korigovati bez stvaranja jedinstvenog, koherentnog, jugoslovenskog poreskog sistema. Treba istaći da on može da bude jugoslovenski samo kada je, i ako je, decentralizovan.

Digitized by Google

Dušan Nikoliš

Direktna ulaganja kapitala — ekonomski instrument i vid dominacije SAD nad zemljama u razvoju

Ulaganje kapitala u privrede zemalja u razvoju jedan je od najreprezentativnijih i najindikativnijih elemenata i jedan od najefikasnijih instrumenata američke politike eksploatativne dominacije nad svetom u razvoju i ujedno hegemonije nad postojećim međunarodnim ekonomskim poretkom. Odnosno, šire gledano, američka inostrana ulaganja kapitala u zemlje u razvoju i u razvijene industrijske zemlje predstavljaju snažno sredstvo ostvarivanja i očuvanja vodeće uloge SAD, kao najjače privredne sile, u međunarodnim ekonomskim odnosima.

Tu misiju ulaganja, transfera i izvoza američkog kapitala u inostranstvo su, među ostalima, slikovito i eksplicitno objašnjavali zvaničnici mnogih američkih administracija. »Principijelan cilj programa ekonomske pomoći inostranstvu — izjavio je Nikson početkom 1972. godine — jeste da pomognemo zemljama u razvoju da privuku privatna ulaganja... Privatna ulaganja kao nosilac tehnologije, trgovinskih ponuda i kapitala po sebi, za uzvrat, postaju glavni faktor u unapređivanju njihovog industrijskog i poljoprivrednog razvoja. Nadalje, značajan priliv privatnog inostranog kapitala stimuliše mobilizaciju i formiranje domaćeg kapitala u

Digitized by Google

zemlji primaocu ... Uzajamna korist je tako uslov bez kojeg nema uspešnog inostranog privatnog investiranja.«[1]

Međutim, kada se ova izjava razmatra malo dublje, ispod površine, onda se dolazi do njenog drugačijeg značenja. Za američki biznis i za odnose sa zemljama u razvoju uspešno ulaganje kapitala znači, pre svega, interes i nastojanje da se kapital neprekidno oplođuje i da donosi maksimalne profite, a ne i interes da zemlje u razvoju razvijaju svoje nacionalne ekonomije i svoje ukupne društvene potencijale. P. Baran i P. Svizi smatraju da je primarni cilj korporativnog biznisa težnja ka najvećem mogućem uvećanju profita u datoj situaciji. Čak i kad profiti nisu krajnji cilj, oni su sredstvo kojim se taj cilj može postići. Za neke druge autore[2] sve privatne investicije (domaće ili inostrane) motivisane su pre profitom nego socijalnim beneficijama, tako da postoji raskorak između onoga što je privatno profitabilno i društveno poželjno. Prema istom pogledu, prvenstveni cilj multinacionalnih kompanija jeste maksimalizacija globalnog profita; njihove akcije su usmerene na ostvarenje tog cilja, a ne na razvoj zemalja u razvoju domaćina, pa se, prema tome, multinacionalne kompanije, razumljivo, ne mogu osuditi zato što ne unapređuju razvoj zemalja u razvoju ili im nije u interesu da to čine.

Slično tom shvatanju, E. Zupnik smatra da »bez obzira na to kakav je krajnji uticaj multinacionalnih kompanija na privredu i društvo zemalja domaćina, bilo kao dobročinitelja ili eksploatatora, težnja za profitom je prvenstvena, fundamentalna svrha koja stoji iza odluke kompanije da investira u inostranstvo. Jedna kompanija ulaže u inostranstvo da bi zadovoljila jedan ili više specifičnih ciljeva koji su uključeni u njen napor da maksimalizuje profit.«[3]

Taj interes SAD naročito jasno će se videti kada se budu uporedili pomoć SAD zemljama u razvoju i ostvareni profiti od investiranja u te zemlje. Tada se i element uzajamne koristi u investiranju na kome se insistira preobraća u jednostranu korist, najveću korist za SAD, odnosno za multinacionalne kompanije kao osnovne agense i subjekte direktnog ulaganja kapitala.

Tu povezanost ekonomske koristi, koju od inostranih ulaganja imaju američke multinacionalne kompanije, i spoljnopolitičke (vojne i ekonomske) koristi, koju od razgranatog poslovanja i uloge multinacionalnih kompanija u međunarodnim ekonomskim odnosima ima američka vlada i SAD u celini, jedan američki sekretar za finansije ovako je plastično obrazložio: »Za SAD multina-

---

[1] President Nixon's State of the Union Message, his Policy Statement on Economic Assistance and Investment Security in Developing Nations, January 19, 1972, Keesings Contemporary Archives, 25183 A (1972).

[2] D. Colman — F. Nixon, *Economics of Change in Less Developed Countries*, Philip Allan Publishers, Oxford, 1978, str. 238—239.

[3] E. Zupnick, *Foreign Investment in the US: »Costs and Benefits«*, Foreign Policy Association, Hedline Series, 249, April 1980, str. 13.

Digitized by Google

cionalne kompanije imaju ne samo trgovinski značaj, već i vrlo značajnu ulogu za spoljnu politiku... U cilju finansiranja svoje vojne pozicije u inostranstvu, vlada SAD je stalno nastojala, a tome će težiti i ubuduće, da proširi i uveća ulogu multinacionalnih kompanija kao suštinskog instrumenta zdravog i snažnog ekonomskog progresa širom slobodnog sveta.«[4]

A. Američka direktna ulaganja u inostranstvu — opšta slika

Što se tiče opšte slike američkih direktnih ulaganja u inostranstvu, ona su sedamdesetih godina bila veća od ulaganja zapadnih zemalja, Japana i zemalja OPEC-a u SAD. Krajem 1972. godine, na primer, ukupna inostrana ulaganja u SAD iznosila su oko 14 milijardi dolara, odnosno manje od 1/6 od ukupno 94 milijarde dolara američkih direktnih ulaganja u inostranstvu.[5] Mada se takva situacija brzo menja (porast inostranih ulaganja u SAD u 1978. godini — 40 milijardi dolara naspram 168 milijardi dolara američkih ulaganja u inostranstvu), ulaganja u SAD još uvek ostaju niska u odnosu na ulaganja SAD u druge zemlje. Vrednost direktnih ulaganja SAD u inostranstvu premašuje vrednost ulaganja bilo koje druge zemlje. Procenjeno je da je ukupna vrednost svih inostranih direktnih ulaganja u svetu (1978) iznosila oko 300 milijardi dolara, a da na vrednost inostranih direktnih ulaganja samih SAD odlazi oko 55 odsto! Tako je vrednost celokupnih direktnih ulaganja SAD u inostranstvu 1965. godine iznosila približno 49 milijardi dolara, 1970 — 75 milijardi, 1975 — 133, a 1978 — 168 milijardi dolara.[6]

Prema opštoj geografskoj i privrednoj (sektorskoj) strukturi direktnih ulaganja SAD u inostranstvu, američke kompanije i korporacije u inostranstvu najviše su koncentrisane u razvijenim industrijskim zemljama na koje (1978) odlazi 72 odsto ukupne vrednosti američkih direktnih ulaganja (120 od ukupno 168 milijardi dolara). Na zemlje u razvoju otpada oko 24 (40 milijardi), a od toga samo na Latinsku Ameriku 80 odsto.[7] U pogledu privrednog sastava, odnosno lociranosti američkih direktnih ulaganja u privredne grane — kako razvijenih zemalja tako i zemalja u razvoju (1978) — najveća su ulaganja u industriju — 44 odsto svih ulaganja (taj procenat ulaganja SAD u razvijene zemlje je 50, a u zemlje u razvoju 35, zatim u trgovinu, finansiranje i osiguranje — 25 i u naftu — 20 odsto).[8]

---

[4] H. Fowler, US Secretary of the Treasury, citirano prema: R. Gilpin, *US Power and the Multinational Corporation. The Political Economy of Foreign Direct Investment*, Basic Books Publishers, New York, 1975, str. 161.

[5] R. Gilpin, *Economics, Politics and the Multinational Corporation*, u: S. Finger (J. Harbert editors), *US Policy in International Institutions. Defending Reasonable Options in an Unreasonable World*, Westview Press, Boulder, Colorado, 1978, str. 170.

[6] E. Zupnick, isto, str. 35.

[7] Isto, str. 36—37.

[8] Isto.

Digitized by Google

Za poslednje tri decenije američko direktno privatno ulaganje u inostranstvu pretrpelo je promene. Prvo, u kvantitativnom smislu došlo je do ubrzanog porasta ukupnih ulaganja. Između 1965. i 1975. godine američka privatna direktna ulaganja su se povećavala po prosečnoj godišnjoj stopi od oko 17 odsto.[9]

Druga promena je *kvalitativne prirode* i odnosi se na novi pravac multinacionalnog ulaganja. Do 1945. godine američki investitori su se pretežno usredsređivali na posedovanje minerala i plantaža u zemljama u razvoju, ali odskora oni sve više izvoze kapital radije za ulaganja u industrijske proizvode nego u vađenje ili kultivaciju primarnih proizvoda. Takva ulaganja su usmerena više na razvijene privrede i locirana u njima, odnosno u onima koje su u usponu, nego na nerazvijene privrede, što jasno ukazuje na to da se Sjedinjenim Američkim Državama više ne isplati investiranje u sirovine (izuzev u naftu i nešto manje bakar) i minerale koji donose manje profite nego ulaganja u proizvodnju industrijskih roba koja se, preko niže cene rada i sirovina, brže isplaćuju i donose veće zarade na svetskom i sopstvenom tržištu.

U celini uzev, multinacionalno ulaganje u inostranstvu se ogromno povećalo, pre svega u industrijskim ograncima u zemljama u razvoju. Američko privatno ulaganje je potvrdilo ovaj međunarodni obrazac. Ili, tačnije rečeno, ono je pomoglo oblikovanju međunarodnog obrasca investiranja, pošto na američke kompanije otpada oko 50 odsto svih direktnih multinacionalnih ulaganja u svetu!

Kvalitativnu promenu u direktnim ulaganjima u inostranstvu u dužoj vremenskoj seriji pokazuje sledeća tabela:

Direktna ulaganja SAD u inostranstvu 1929—1975. (regionalno i sektorski)[10]

Opis	1929	1984	1959	1968	1975
1	2	3	4	5	6
Ukupno (u milijardama dolara)	8	11	30	65	133
Po regionima (u %)					
Evropa	19	14,5	16	30	40 (+ Japan)
Kanada	25	31	33	33	23
Latinska Amerika	33	39	35	17	17
Ostale zemlje u razvoju	23	15,5	16	20	20
Po sektorima (u %)					
Industrija	24	33	32	41	42
Nafta	15	29	33	29	26
Rudarstvo	16	10	10	8	5
Usluge	21	11	9	4	
Ostalo	24	17	16	18	27

[9] N. Richardson, *Foreign Policy and Economic Dependence*, University of Texas Press, Austin/London, 1978, str. 27.

[10] Isto, str. 28.

Digitized by Google

Iz podataka proizlazi kontinuirani porast američkih direktnih ulaganja u razvijene industrijske zemlje (Evropa, Kanada, Australija, Japan) od oko 44 odsto u 30-im ili 40-im godinama na više od 60 i 70 odsto u 60-im i 70-im godinama i obrnut trend opadanja ulaganja u Latinsku Ameriku i zemlje u razvoju. Po sektorima, kontinuirani porast je u ulaganjima u inostranstvu, a kontinuirano opadanje ulaganja u rude i minerale, kao i u usluge.

Od ukupnih direktnih ulaganja u inostranstvu od 7 milijardi dolara u 1946. godini vrednost američkih ulaganja je već s početka 70-ih godina dostigla iznos od 100 milijardi dolara, sa godišnjim profitom od preko 200 milijardi. Najveći udeo posleratnih američkih direktnih investicija (40 odsto) odlazi u propulzivne industrije — automobilsku, hemijsku, elektronsku i slične .

B) Američka direktna ulaganja u zemlje u razvoju i zavisnost zemalja u razvoju

U strukturi investicija SAD u zemlje u razvoju dominantno mesto ima privatno direktno ulaganje. U osnovi, u američkoj poslovnoj praksi postoje dva oblika privatnih dugoročnih transfera kapitala — portfolio ulaganja i direktna ulaganja. Portfolio ulaganja kapitala su ona ulaganja, to jest kupovanja, koja, za razliku od direktnih ulaganja — ogranci, afilijacije multinacionalnih kompanija — ne predstavljaju vlasništvo nad svojinom u stranoj zemlji i, sledstveno tome, kontrolu nad preduzećem i dobiti. Samo oko 20 odsto celokupnih američkih ulaganja u inostranstvu u 1975. godini bile su portfolio investicije.[11]

Privatna direktna ulaganja SAD u zemlje u razvoju i poslovanje multinacionalnih kompanija povlače za sobom mnoge i rafinirane oblike zavisnosti zemalja u razvoju od SAD. »Direktno privatno ulaganje i kupovina vlasničkih akcija u privrednim operacijama lociranim u inostranstvu mogu biti izvor zavisnosti kada preplavljuju nacionalnu ekonomiju... Privatna ulaganja jedne zemlje u biznis u drugoj zemlji, mogu dovesti ekonomiju druge zemlje u zavisnost u pogledu odluka koje donose u prvoj.«[12]

Regionalnu (geografsku) i sektorsku strukturu, to jest distribuciju direktnih ulaganja SAD u zemlje u razvoju u sedamdesetim godinama moguće je sagledati iz sledeće tabele (1970. godina u procentima)[13]:

---

[11] Isto, str. 26.

[12] Isto.

[13] D. Colman — P. Nixon, isto, str. 221.

Digitized by Google

	Nafta	Vađenje ruda	Industrija	Ostalo (poljoprivreda, brodarstvo, trgovina itd.)
Latinska Amerika	24,2%	10,6%	37,9%	27,3%
Evropa	16 %	4 %	60 %	20 %
Afrika	43,3%	18,4%	17,1%	21 %
Srednji istok	91,4%	—	5,7%	2,9%
Azija	32,2%	7,1%	32,1%	37,5%
Ukupno (prosek)	33,3%	10,3%	31,5%	24,9%

Geografska rasprostranjenost direktnih ulaganja i razmeštaj multinacionalnih kompanija, odnosno njihovih ogranaka, odslikavaju i slede sfere uticaja (političkog i ekonomskog) zemalja u kojima su kompanije nastale i ranije kolonijalne veze najvećih zapadnih sila. Pored toga, postoji i jedna vrsta dijalektičkog odnosa između multinacionalnih kompanija i međunarodnog ekonomskog poretka: multinacionalna kompanija je njegov proizvod i, u isto vreme, ona doprinosi obrazovanju i održavanju poretka. Što se tiče SAD, 70 odsto ogranaka svih američkih multinacionalnih kompanija locirano je samo u Latinskoj Americi. Direktna ulaganja multinacionalnih kompanija su usredsređena u nekoliko zemalja u razvoju. Tako, Argentina, Brazil, Meksiko, Venecuela, Karibi, Indija i Nigerija apsorbuju 43 odsto ukupne mase direktnih investicija u zemlje u razvoju.

Tabela direktnih ulaganja SAD u zemlje u razvoju potvrđuje tendenciju kvalitativne promene u sektorskoj (privrednoj) strukturi i usmerenosti zapažene prilikom direktnog ulaganja SAD u inostranstvo uopšte. Tako, i za zemlje u razvoju važi da su multinacionalne kompanije usredsređene na ulaganja u savremene industrijske grane koje se, uz novu tehnologiju, brzo razvijaju i koje su »kapitalno intenzivne«. Pored toga, one sve življe ulažu i u ostale grane kao što su turizam, bankarstvo, osiguranje, inženjering i slično. Multinacionalne kompanije su postale manje značajne kao snabdevači znanja, tehnologije i kapitala za vađenje i preradu sirovina, tako da su morale da razviju nove strategije u svetu promenjenih ekonomskih i političkih uslova.

U periodu 1966—1976. godine direktna ulaganja SAD u zemlje u razvoju su se više nego udvostručila — od 13,9 milijardi dolara u 1966. povećana su na 29 milijardi u 1976. godini. Učešće industrijskog sektora u celokupnim direktnim ulaganjima SAD u svet u razvoju povećalo se u istom periodu sa 25 na blizu 40 odsto — sa 1,4 na 3,5 milijarde dolara.[14]

Jedan od suštinskih vidova i pokazatelja prirode i ciljeva direktnog ulaganja kapitala SAD u zemlje u razvoju jeste *pitanje*

[14] M. McLaughlin, *The United States and World Development, Agenda 1979*, Overseas Development Council/Praeger Publishers, New York, 1979, str. 236, 263.

Digitized by Google

repatrijacije (povraćaja) profita od direktnih investicija, odnosno njihove unosnosti, profitabilnosti. Trend izvlačenja profita SAD iz direktnih ulaganja u inostranstvu (1967—1975. godine) kretao se po stopama (u procentima)[15]*:*

	Iz nerazvijenih zemalja		Iz zemalja u razvoju	
	Industrijske prerađevine	Nafta	Industrijske prerađevine	Nafta
1967	9,2	2,5	7,9	28,2
1969	12,3	2,0	11,6	27,8
1971	11,6	4,1	10,1	30,9
1973	18,0	12,0	14,5	52,4
1975	11,7	8,8	14,3	47,4

Vraćanje profita od direktnih investicija SAD u industrijske prerađevine, a posebno u eksploataciju nafte u zemljama u razvoju, skreće pažnju na nov, agresivan prodor stranog kapitala (visoke stope i visoka prosečna stopa za naftu, a i za mnoge druge industrijske sirovine), koji nekima može izgledati kao da »kompenzuje« pomoć za razvoj zemljama u razvoju. Moglo bi se reći da se »u zemljama u razvoju« ostvaruje viša stopa izvlačenja profita u prerađivačkoj industriji, a mnogo viša u nafti. Usled toga 30 odsto američkih ulaganja u inostranstvu je u zemljama u razvoju, ali je 60 procenata ukupnih repatriranih profita u SAD u šezdesetim godinama bilo iz zemalja u razvoju.[16]

U 1978. godini američke direktne investicije u inostranstvu »zaradile« su 26 milijardi dolara po prosečnoj stopi povraćaja od 16 odsto,[17] koja se smatra visokom. Ili, podatak da je američki biznis do 1976. godine investirao u inostranstvu ukupno oko 1/4 triliona dolara, a da je prosečan godišnji povraćaj ovih ulaganja iznosio više od 17 milijardi dolara![18] Unosnost zarade od direktnog ulaganja SAD u inostranstvu moguće je iskazati i kroz njihovo procentualno učešće u celokupnim domaćim ostvarenim profitima u samim SAD. Tako je, na primer, 1950. godine to učešće iznosilo samo 9 odsto, da bi se u 1969. godini povećalo na 28 procenata![19], s tim da se taj trend nastavlja.

---

[15] R. Štajner, *Nesvrstani i novi međunarodni ekonomski poredak*, u knjizi: *Nesvrstani u savremenom svetu*, Vjesnikova Press agencija, Zagreb, 1979, str. 288.

[16] R. Štajner, *Kriza II. Anatomija neokolonijalizma i teorija Novog međunarodnog ekonomskog poretka*, »Privredni pregled«, Beograd, 1980, str. 55.

[17] E. Zupnick, isto, str. 38.

[18] Department of State Bulletin, November 29, 1976, str. 655.

[19] R. Isaak, *American Democracy and World Power*, St. Martins Press, New York, 1977, str. 131.

Digitized by Google

Trend stope (u procentima) repatrijacije profita iz direktnih investicija SAD u neke regione sveta u razvoju pruža sledeću sliku[20]:

	1950	1955	1960	1965	1969
Latinska Amerika	11,5	10,8	7,8	9,2	9,3
Afrika	12,2	12,4	gubici	17,1	23,0

Zapaža se blagi pad povraćaja profita u odnosu na ulaganja pedesetih godina, konsolidacija šezdesetih godina, i jačanje mogućnosti izvlačenja profita.

Između 1960. i 1968. godine američke multinacionalne kompanije su, na primer, prosečno iz Latinske Amerike izvukle 79 procenata čistih profita od svojih ulaganja. Između 1965. i 1968. godine 52 odsto ukupnih profita američkih multinacionalnih kompanija uloženih u proizvodni sektor u Latinskoj Americi vraćeno je u SAD.[21]

Može se, na kraju, konstatovati da kapital iz razvijenih zapadnih zemalja i SAD ne samo da gubi spremnost da investira u razvoj zemalja u razvoju — u ekonomski manje isplative razvojne projekte — i da se zemlje u razvoju uveravaju da su direktne investicije (penetracija kapitala) najbolji oblik finansiranja razvoja zemalja u razvoju i njihovog bekstva od zaostajanja, već i da multinacionalne kompanije izvlače iz zemlje domaćina profite stvorene iz kapitala koji je pozajmljen iz zemlje domaćina, čime utiču na snižavanje stope akumulacije kapitala u zemljama u razvoju. Takav oblik (izvor i mehanizam) finansiranja investicionih aktivnosti multinacionalnih kompanija u zemljama u razvoju ukazuje na netačnost tvrdnje da multinacionalne kompanije preko direktnih ulaganja prenose velika finansijska sredstva zemljama u razvoju za potrebe njihovog ekonomskog razvoja. »Globalne investicione aktivnosti multinacionalnih kompanija (posebno u proizvodnom, industrijskom sektoru) pretežno su finansirane iz izvorâ koji vode poreklo iz privrede zemlje domaćina... u Latinskoj Americi su u razdoblju 1957—1965. godine američke multinacionalne kompanije finansirale 83 odsto svojih ukupnih direktnih ulaganja iz lokalnih izvora, a 78 odsto ulaganja u industrijski sektor.«[22] Prema izvorima američkog Senata, samo manje od 15 procenata ukupnih finansijskih potreba inostranih ogranaka američkih multinacionalnih kompanija u industrijskom sektoru potiče iz američkih izvora, tako da je, po nekima, termin »ulaganja u inostranstvu« u ovom smislu neprecizan, a da je tačniji termin — kompanije kontrolisane iz inostranstva, finansirane uglavnom iz lokalnih izvora.

[20] R. Štajner, *Nesvrstani i novi međunarodni ekonomski poredak*, str. 287.

[21] D. Colman — F. Nixon, isto, str. 225.

[22] Isto.

Digitized by Google

C) Uloga američkih multinacionalnih kompanija

Pojava i proces direktnog ulaganja kapitala SAD u zemlje u razvoju, koji se najvećma ostvaruje preko aktivnosti multinacionalnih kompanija (korporacijski ekspanzionizam, ekonomski imperijalizam), bez sumnje su najznačajniji i najdirektniji vid neoimperijalističke, eksploatativne penetracije u svet u razvoju i u isto vreme vid produbljivanja njegovog zavisnog razvoja. Preko transfera kapitala direktnim ulaganjima u zemlje u razvoju multinacionalne kompanije zadržavaju monopol kontrole odlučivanja kako nad svojim ograncima tako i nad tržištima, trgovinom, transferom tehnologije, proizvodnim ciklusima, znanjem itd. u ovim zemljama i šire. Multinacionalne kompanije, međutim, nisu neizbežan i poželjan pokretač ekonomskog i društvenog razvoja sveta u razvoju.

Među opštim i ključnim svojstvima i karakteristikama multinacionalnih kompanija ima nekoliko najvažnijih za razmatranje njihove uloge u direktnim ulaganjima SAD u zemlje u razvoju.

Prvo, multinacionalne kompanije se bave direktnim ulaganjima u stranoj zemlji. Za razliku od portfolio investicija, direktna ulaganja impliciraju uspostavljanje inostranog ogranka (afilijacije) u zemlji domaćinu ili, pak, preuzimanje već postojeće firme. Dok je osnovni motiv koji stoji iza portfolio ulaganja najvećma finansijske prirode i dok kontrola upravljanja počiva na domaćoj firmi, dotle je osnovni motiv u pozadini direktnih ulaganja — prisvajanje upravo kontrole upravljanja nad proizvodnom jedinicom u zemlji domaćinu. Direktna ulaganja su usmerena na uspostavljanje stalnog izvora prihoda ili na osiguravanje stalnog snadbevanja sirovinama i energijom u privredama drugih zemalja.

Drugo, multinacionalne kompanije karakteriše matična firma, obično američka, i skupina, grozd ogranaka i filijala (čiji su vlasnici ili zastupnici, u celosti ili delimično, američke korporacije) u većem broju zemalja. Postoji zajednički pul za upravljanje, finansije i tehničke aspekte, ali, što je najvažnije, matična kompanija stvara i sprovodi globalnu strategiju. Vertikalnom integracijom i centralizacijom procesa odlučivanja multinacionalna kompanija teži da neprekidno učvršćuje svoju nadmoćnu poziciju u odnosu na tehnologiju, pristup kapitalu, izvorima ili bilo čemu što bi joj dalo prednost u nadmetanju sa drugima i moć na tržištu.

Neki analitičari multinacionalnih kompanija tvrde da je kriterijum za odlučivanje o tome da li je jedna korporacija multinacionalna ili ne — mera do koje je politika kompanije centralizovana i ključne operacije integrisane u afilijacijama. Uprava kompanije se u pogledu analogije upoređuje sa mozgom i nervnim sistemom organizma, budući da ona stvara i razvija strategiju i politiku kompanije, odlučuje o lokaciji novih investicija, o cenama, tehnologiji, o programima istraživanja i razvoja itd., dok afilijacije deluju i podvrgavaju se disciplini u sklopu zajedničke globalne strategije i kontrole i stavljaju svoje sopstvene, uže poslovne interese iza širih interesa kompanije kao celine.

Digitized by Google

Treće, multinacionalnu kompaniju karakteriše predominantno prisustvo firmi enormnih, kolosalnih razmera i moći. Četiri najveće multinacionalne kompanije imaju godišnji promet veći od 10 milijardi dolara. Novododata zarada svake od deset vodećih multinacionalnih kompanija u 1971. godini bila je veća od tri milijarde dolara, što je iznosilo više od nacionalnog bruto proizvoda preko 80 zemalja u svetu, a novododata zarada svih multinacionalnih kompanija u istoj godini procenjivala se na 500 milijardi dolara, što je iznosilo približno 20 odsto svetskog nacionalnog bruto proizvoda (izuzev zemalja sa takozvanim centralno planiranim privredama). Blizu 200 multinacionalnih kompanija ima ogranke i afilijacije u dvadeset i više zemalja. Između 1950. i 1966. godine, na primer, broj američkih afilijacija u svim zemljama porastao je sa 7.000 na 23.000.[23] Za neke autore (M. Bedjaoui) »faustovska moć« multinacionalnih kompanija može se danas upoređivati sa ekonomskom moći nekih industrijskih zemalja.

»Od stotinu najvećih ekonomskih entiteta u svetu (ostavljajući postrani njihov pravni status) pedeset jedan otpada na biznis, a četrdeset devet na države (uzimajući kao kriterijum nacionalni bruto proizvod). Najveća kompanija, Dženeral Motors, zauzima trinaesto mesto, između Meksika i Švedske. Ova kompanija sa više od 750.000 zaposlenih ima radnu snagu brojčano veću od stanovništva Luksemburga. Obrt Forda je veći od nacionalnog bruto dohotka Danske; obrt IBM-a ili Krajslerov obrt ravan je nacionalnom bruto proizvodu Republike Koreje ili Filipina. Standard Oijl ima flotu tankera veću od Grčke... Prema nekim predviđanjima, od 1985. godine oko 300 multinacionalnih kompanija će kontrolisati cca 70 odsto industrijske proizvodnje u nesocijalističkim zemljama.«[24] Uticaj multinacionalnih kompanija se ne samo povećava, već one dolaze u položaj da planiraju i usmeravaju svetski ekonomski razvitak, da organizuju proizvodnju i distribuciju širom sveta, ostvarujući maksimalne profite.

Četvrto, multinacionalne kompanije su najvećma oligopolističke po karakteru, to jest one dominiraju tržištima koja efikasno kontrolišu. Njihovo ponašanje, uključujući investiranje u zemlje u razvoju, u velikoj meri se može razumeti u sklopu oligopolističkog nadmetanja. One po sebi učestvuju u tehnološkoj evoluciji, ali su i njen proizvod.

Peto, multinacionalne kompanije — što predstavlja njihovu jedinstvenu odliku — sposobne su da na svet gledaju kao na globalnu ekonomsku jedinicu, pa tako planiraju, organizuju i upravljaju u globalnom okviru; da koriste takozvanu meku tehnologiju (znanje, istraživanje i razvoj, obučavanje, marketing, organizaciju, finansiranje, reklamu, upravljanje) i takozvanu čvrstu tehnologiju (oličenu u mašineriji, opremi), i kapital da bi integrisale pro-

---

[23] D. Colman — F. Nixon, isto, str. 219, 239.

[24] M. Bedjaoui, *Towards a New International Economic Order*, UNESCO, Paris, 1979, str. 38.

Digitized by Google

izvodnju u širokim svetskim razmerama i tako ostvarile davnašnji kapitalistički san jednog, velikog tržišta.

Jedno od svojstava multinacionalnih kompanija, vrlo značajnih za potpunije sagledavanje njihove uloge u direktnim ulaganjima SAD u zemlje u razvoju — pored geografske pokretljivosti — jeste i njihova ukupna fleksibilnost koja se, među ostalim, ogleda u tome što multinacionalne kompanije vode različitu politiku na različitim mestima u različito vreme. (Dok je ITT bio angažovan u obaranju Aljendea u Čileu 1972—1973. godine, u isto je vreme pregovarao sa SSSR-om o zajedničkim ulaganjima.)

U sedamdesetim godinama SAD su fungirale više kao investitor u inostranstvu nego kao izvoznik. Međunarodna proizvodnja multinacionalnih kompanija prevazišla je trgovinu kao glavnu komponentu međunarodne ekonomske razmene. »Američkim kompanijama više odgovara inostrana proizvodnja nego izvoz. Zbog toga i termin multinacionalna kompanija u velikoj meri predstavlja eufemizam za inostrano širenje američkih gigantskih oligopolističkih korporacija... Multinacionalna kompanija je multinacionalna otprilike onoliko koliko je indijska armija bila indijska pod Britanijom. Dok su trupe bile indijske, zapovedništvo je bilo britansko.«[25]

Inostrana proizvodnja afilijacija američkih kompanija bila je pet i više puta veća od američkog izvoza. Štaviše, značajna proporcija američkog izvoza industrijskih proizvoda bili su realni transferi među ograncima jedne američke multinacionalne kompanije ili među više američkih multinacionalnih kompanija. U 1969. godini samo američke multinacionalne kompanije proizvele su robe u vrednosti od približno 140 milijardi dolara, više nego ijedna nacionalna ekonomija u svetu, izuzev SAD i SSSR-a. U 1971. godini je na multinacionalne kompanije odlazilo 15 odsto ukupnog svetskog proizvoda. Štaviše, početkom sedamdesetih godina finansijski izvori koje su držale multinacionalne kompanije iznosili su približno 300 milijardi dolara.[26]

Direktno ulaganje širokih razmera, pa i ulaganje u zemlje u razvoju, od strane multinacionalnih kompanija suštinski je fenomen posleratnih međunarodnih odnosa. Krajem XIX i početkom XX veka odliv kapitala u današnje zemlje u razvoju je većinom (ali ne i isključivo) bio u obliku portfolio zajmova od strane privatnih biznismena privatnim i javnim zajmoprimcima u cilju razvoja proizvodnje hrane i sirovina i infrastrukturnih potreba, premda su direktna ulaganja u vađenje minerala i ruda bila takođe značajna. Oživljavanje međunarodnog tržišta kapitala pedesetih godina vodilo je rapidnom rastu tokova privatnog kapitala pretežno između razvijenih ekonomija Severne Amerike i Zapadne Evrope, ali je takođe bio značajan priliv direktnih investicija u zemlje u

[25] S. Finger (J. Harbert editors), *Us Policy in International Institutions. Defining Reasonable Options in an Unreasonable World*, Westview Press, Boulder, Colorado, 1978, str. 170.

[26] Isto, str. 172.

Digitized by Google

razvoju, usmeren sve više u rastuće proizvodne sektore ovih privreda.

U svom delovanju u zemljama u razvoju multinacionalne kompanije se danas prilikom direktnog ulaganja služe i nekim restriktivnim metodima. One osvajaju i štite svoje dominantne pozicije tako što nameću klauzule kojima se ograničava izvoz, kao što su uslovi za transfer direktnih inostranih ulaganja ili sporazumi o tehničkoj saradnji. Te klauzule se često nameću lokalnim firmama zemalja u razvoju. Transferom kapitala preko direktnih ulaganja multinacionalne kompanije održavaju neposrednu kontrolu odlučivanja nad svojim afilijacijama i, prema tome, direktniju kontrolu nad tržištima, proizvodnim ciklusima i obrascima trgovanja. U tom smislu nameću se klauzule restriktivnog izvoza da bi zaštitile multinacionalne kompanije od potencijalne pretnje novih konkurenata koji bi mogli da izmene obrasce i uslove trgovanja i proizvodne cikluse.

*

Razmatranje direktnih investicija kao elemenata i instrumenata imperijalističke dominacije SAD nad svetom u razvoju, i ujedno pokazateljâ njegovog zavisnog i eksploatativnog razvoja, upućuje na neke opservacije o mestu i ulozi Sjedinjenih Američkih Država u međunarodnim odnosima i o njihovom odnosu prema zemljama u razvoju.

Premda se u grupi današnjih razvijenih industrijskih zemalja SAD ne mogu smatrati kolonijalnom ili ekskolonijalnom zemljom, niti se za njih može tvrditi da su svoj munjeviti industrijski i privredni razvoj ostvarile na račun kolonijalističke dominacije i eksploatacije današnjih zemalja u razvoju (SAD su vršile svojevrsnu unutrašnju kolonizaciju) — to ne znači da se o Sjedinjenim Državama ne može govoriti kao o specifičnoj neokolonijalnoj sili u vremenu posle drugog svetskog rata. Kao o tvorcu i stubu oko kojega je izrastao međunarodni ekonomski i finansijski sistem koji je, u isto vreme, i sistem neokolonijalističke i imperijalističke dominacije našeg vremena nad zemljama u razvoju koji tim zemljama, i pored toga što su stekle političku nezavisnost, nije pružio, niti pruža, uslove za potpuni ekonomski i društveni razvitak, napredak i bekstvo od siromaštva i zaostalosti, a nekima od njih čak ni perspektivu za bilo kakav razvoj.

U tom smislu, čini nam se, može se govoriti o »odgovornosti« SAD za rastuće zaostajanje zemalja u razvoju u svetskoj privredi i u društvenom, kulturnom, pa i antropološkom pogledu, što samo ukazuje na ambivalentnost i protivurečnost koje postoje između uloge SAD u međunarodnim odnosima i odnosa prema svetu u razvoju. Istorijski je tačno da SAD (i sama bivša kolonija) — što nije slučaj sa klasičnim evropskim kolonijalnim silama — nisu vršile kolonijalna osvajanja radi proširenja svoje vladavine, svog suvereniteta na prekomorski svet, već su težile ekspanziji i prodo-

Digitized by Google

ru svoga uticaja i svoje ekonomske moći, pre svega, širom sveta i u kolonijalne posede, preko ulaganja kapitala, trgovine i politike otvorenih vrata.

Odgovornost SAD se pominje pod znacima navoda, stoga što teško može biti reči o nečijoj krivici u jednom tako uspostavljenom međunarodnom ekonomskom sistemu u kome vlada konkurentska utakmica i borba »na život i smrt«, u kojoj je eksploatacija sa mnogim inovacijama (kao i u samoj kapitalističkoj privredi) »dozvoljen« i poželjan uslov za svakodnevno revolucionisanje proizvodnje roba, usluga, znanja i veština, nauke i organizacije rada, kojima se izvlače viškovi vrednosti i profiti i odande odakle se čini da za to više nema mogućnosti. Osećanje odgovornosti se, isto tako, teško može očekivati od jednog društva koje u svojim okvirima toleriše socijalne razlike i siromaštvo, srazmerno ne manje od razlika u razvijenosti koje vladaju u međunarodnim odnosima između bogatih i siromašnih.

O odgovornosti SAD bez znaka navoda se, međutim, može govoriti onda kada Sjedinjene Države, postavljajući se egoistički i konkurentski kao bogata i moćna zemlja, ne žele da se eliminiše siromaštvo u svetu ili, pak, ne žele da, zajedno sa ostalim razvijenim svetom, doprinesu onoliko koliko bi mogle — postavljajući se u dve moguće pozicije: ili kao najbolji model za budućnost sveta u razvoju, ili izvan sveta, kao da nisu njegov sastavni i neodvojivi deo.

Digitized by Google

Ranko Đukić

Delegatski sistem i stvarni subjekti odlučivanja

Koliko samoupravno organizovani radni ljudi i građani stvarno učestvuju u izgrađivanju društvene politike? Koliko u praksi ima još posredovanja i političkog predstavljanja? U kojoj meri skupštine društveno-političkih zajednica ostvaruju svoje ustavne funkcije i postaju radna tela cele društvene zajednice? Koliko nosioci izvršne funkcije u skupštinskom i političkom sistemu deluju u skladu sa svojom ustavnom ulogom? Kako društveno-političke organizacije obavljaju svoj deo posla u delegatskom sistemu?

To su samo neka od mnogih pitanja na koja se pokušalo odgovoriti u skupštini SFRJ, uz neposredno učešće Savezne konferencije SSRNJ. Napravljena je analiza »Ostvarivanje delegatskih odnosa u delegatskom skupštinskom sistemu«, koja čini deo šire postavljenog zadatka — kritičkog razmatranja funkcionisanja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja u našoj zemlji. Polazna osnova ove analize je jugoslovenski naučnoistraživački projekt: »Funkcionisanje i ostvarivanje delegatskog sistema«, kao i mnogi izveštaji, analize i razmatranja na ovu temu u republikama i pokrajinama.

Ovaj dokument je, uz korisne izmene i dopune, dobio pozitivnu ocenu u radnim telima, kako Skupštine SFRJ tako i u sekciji Savezne konferencije SSRNJ, a čuli su se i predlozi da se o njemu vodi rasprava na jednom naučnom okruglom stolu. Posle

Digitized by Google

toga o njemu bi konačnu reč dali Savezna konferencija SSRNJ i Savezno veće Skupštine SFRJ, kada se očekuje da će biti utvrđeni i osnovni pravci dalje akcije u ovoj oblasti.

Pozitivna dinamika razvoja, otvorena ustavnim konstituisanjem delegatskog sistema, u kojem su radni ljudi i građani odlučno zakoračili samoupravnim putem, osvojivši znatan deo upravljačke moći u organizacijama udruženog rada i u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja, poslednjih je godina znatno usporena, a u nekim delovima sistema i zaustavljena. Nagomilane teškoće su stvorile uska grla u delegatskom sistemu koja sprečavaju radne ljude i građane da svoj samoupravni uticaj iz osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica prošire na one oblasti društvenog odlučivanja u kojima se donose bitne odluke o stvaranju i raspodeli dohotka. U velikom broju slučajeva delegatska osnova skupštinskog odlučivanja ne pokreće samoupravne inicijative, delegacije ne rade na usklađivanju pluralizma samoupravnih interesa radnih ljudi i građana i njihovih samoupravnih organizacija i zajednica, a delegati su često pasivni posmatrači upravljačkih aktivnosti nedelegatskih aktera skupštinskog odlučivanja.

U delegatskom sistemu pojavljuju se slabosti, čiji uzroci nisu samo u njemu samom, u pojedinim organizacionim rešenjima i slično, nego i izvan njega, u proizvodnom odnosu na kojem se on zasniva. U skladu s marksističkom spoznajom da su politički odnosi u sferi vlasti samo politički oblik ekonomskih odnosa u proizvodnoj osnovi društva, već je odavno utvrđeno da razvoj delegatskih odnosa u skupštinskom sistemu odlučivanja zavisi, pre svega, od toga koliko su samoupravno organizovani radni ljudi stvarno ovladali uslovima, sredstvima i rezultatima svoga rada. Realni ekonomski odnosi u našem društvu pokazuju da se dohodak udruženog rada i dalje otuđuje etatističkim odlučivanjem kojim dominira uticaj tehnobirokratije, a ne radnih ljudi i njihovih delegacija i delegata. U uslovima u kojima samoupravna prava radnih ljudi u udruženom radu nemaju materijalnog pokrića samoupravno odlučivanje u organizacijama udruženog rada ostaje bez realnog sadržaja, a formalizuje se i delegatsko odlučivanje u skupštinskom sistemu, što postepeno slabi motivaciju radnih ljudi za samoupravne aktivnosti i otvara mogućnosti za jačanje nesamoupravng uticaja tehnobirokratije.

Stvar postaje još složenija zato što se u oceni delegatskog sistema često ne vidi, pa i prikriva ovaj osnovni odnos, te se, na primer, pasivizacija delegatskih aktera skupštinskog odlučivanja prikazuje kao uzrok jačanja uticaja tehnobirokratije. Odnos je upravo obrnut: dominacijom tehnobirokratskog monopola u procesu skupštinskog odlučivanja jača tendencija pasivizacije delegatske osnove. Opšta osnova upravljačke nadmoći tehnobirokratije je u takvoj strukturi proizvodnih odnosa u kojima etatistička regulativa državnih organa vlasti dominira nad samoupravnom regulativom udruženog rada, a disfunkcionalne pojave u delegatskom sistemu samo su pojavni oblici ovog osnovnog odnosa.

Digitized by Google

»Selidba« upravljačke moći

Očigledno je da državni organi — na svim nivoima njihovog organizovanja — prekoračuju svoja ustavna ovlašćenja. Nizom administrativnih mera i postupaka do te mere monopolski uređuju uslove proizvodnje, raspolaganje sredstvima za proizvodnju i društvenim dohotkom da je udruženi rad ostao bez materijalne osnove svojih osnovnih samoupravnih prava. Time se proširuje direktna zavisnost organizacija udruženog rada od centra političkog odlučivanja i državnih organa.

Mnoga ispitivanja nedvosmisleno pokazuju da u celini društveno-ekonomskih odnosa jačaju etatističke tendencije. To, pre svega, ima negativne posledice po poziciju i uticaj udruženog rada u procesu odlučivanja u delegatskom sistemu. U uslovima snažne etatizacije društvenih odnosa u proizvodnoj osnovi društva jačaju grupnovlasničke tendencije kojima se narušava društveno vlasništvo i samoupravljanje, jača uticaj izvršnih, upravnih, poslovodnih organa, a time i otuđenih centara moći koji nameću i ostvaruju tehnokratski način rešavanja društvenih problema i regulisanja društvenih procesa i odnosa. Tako etatistička regulativa onemogućava razvoj samoupravnog zajedništva interesa u udruženom radu.

U ovom istraživanju u pojavne oblike etatističkih proizvodnih odnosa najpre se ubraja dominacija teritorijalnog nad radno-funkcionalnim principom samoupravnog organizovanja, zatim nadmoć izvršno-političkih i upravnih organa nad delegatskim i selidba upravljačke moći u vaninstitucionalni prostor političkog upravljanja društvom.

Mnogi primeri iz prakse ukazuju na činjenicu da je u celini delegatskog sistema sve dominantniji teritorijalni princip u odlučivanju o najvitalnijim pitanjima društveno-ekonomskog i društveno-političkog sistema i odnosa. Kao posledica jačanja teritorijalnog principa u delegatskom sistemu u odnosu na radno-funkcionalni, u skupštinama društveno-političkih zajednica se ne izražavaju u punoj meri zajednički interesi udruženog rada. Zbog toga sve više dolaze do izražaja parcijalni interesi pojedinih organizacija udruženog rada i drugih segmenata političkog sistema.

Ova tendencija teritorijalnog organizovanja, izražavanja i posredovanja, pa time i sve snažnija politizacija ovih interesa, ispoljena je. manje ili više, na svim nivoima društveno-političkih zajednica.

Glavni problemi u radu delegacija proističu iz njihove nedovoljne uključenosti u samoupravni i politički život samoupravnih organizacija i zajednica. Delegacije najčešće nisu shvaćene kao instrument delovanja radnih ljudi i građana u izgradnji politike i donošenju odluka u skupštinama, preko kojega se odlučuje o politici i raspolaganju dohotkom. Zbog toga u većini samoupravnih organizacija i zajednica one ne uživaju pomoć i podršku samoupravnih i političkih faktora, a često nemaju ni elementarne organizaciono-tehničke i druge uslove za svoje delovanje. Istovremeno,

Digitized by Google

rad u delegaciji se u odnosu na druge društvene funkcije još društveno dovoljno ne vrednuje.

Iz analize velikog broja samoupravnih opštih akata (statuti, samoupravni sporazumi i slično) može se videti da u njih nisu ugrađeni neki osnovni elementi odnosa između delegacija i radnih ljudi, s jedne, i delegacija, organa upravljanja i organa društveno-političkih organizacija, s druge strane. Delegacije nisu dovoljno organizovane za izvršavanje svojih društvenih zadataka, a nedostaju im i neke neophodne pretpostavke za delovanje (programi rada i slično).

Prednost klasnom interesu

Sasvim je izvesno da bez oslonca u delegatskoj bazi i potpunijeg uvida u interese svojih samoupravnih organizacija i zajednica delegacije ne mogu uspešno da ostvaruju svoju društvenu funkciju. Zbog toga delegati u skupštinama, dobrim delom, deluju kao otuđeni predstavnici tih organizacija i zajednica, što dovodi do odvojenosti skupštine od samoupravne osnove i do pojava da se problemi bitni za radne ljude i građane rešavaju bez uticaja delegatskih struktura. To se naročito odniosi na skupštine širih društveno-političkih zajednica.

U procesu delegatskog odlučivanja sada su svi interesi i zahtevi, bez obzira na njihov stvarni značaj, najčešće na isti način tretirani. Međutim, treba obezbediti njihovu selektivnost, pre svega sa stanovišta dominacije radničko-klasnog interesa u donošenju odluka, u čemu je posebna uloga i odgovornost društveno-političkih organizacija.

S obzirom na to da delegacija, objektivno, nema uslova da, pored svojih interesa, sagleda i ostale interese, ona se nalazi pred problemom — na koji se način interes koji ona izražava može sagledati šire i spojiti sa interesima drugih samoupravnih organizacija i zajednica.

Gotovo u samom začetku su i oblici međusobne saradnje delegacija, a negde nisu ni predviđeni bilo kakvi oblici takve saradnje. Retko su konstituisane konferencije delegacija, a pojedine konferencije su veoma kruto postavljene, tako da ograničavaju svestraniju aktivnost delegacija. Ne ostvaruje se saradnja konferencije delegacija u udruženom radu (ni u pogledu programa, a ni zahteva iskrslih potreba i slično) s drugim delegacijama. Posebno su uočljive slabosti u formiranju zajedničkih stavova za rad delegata na konferencijama delegacija (u mnogim slučajevima zajednički stavovi se ne utvrđuju na ovim konferencijama). Na taj način se povećava samostalno zauzimanje stavova svake od delegacija, čak i kad više njih bira jednog delegata. Istraživanja pokazuju da su konferencije delegacija konstituisane u svega 3—17% slučajeva, što znači da nisu postale oblik povezivanja i saradnje delegacija, niti su našle svoje mesto u procesu usaglašavanja interesa u poje-

Digitized by Google

dinim socijalnim sredinama, odnosno u izgrađivanju zajedničkih interesa.

Uporedo sa institucionalnim oblicima delegatskog sistema, kako su utvrđeni Ustavom, u praksi su sve češći vidovi vaninstitucionalnog neformalnog odlučivanja, oblici koji se, u svojoj suštini, ne zasnivaju na Ustavu, već su u suprotnosti sa njim. Ti oblici su upravo izraz i produkt etatističkih, odnosno grupnosvojinskih i drugih tendencija.

Uticaj vaninstitucionalnih oblika se najčešće ogleda u tome što stavovi i opredeljenja koji se u njima zauzimaju i utvrđuju dobijaju svoju legalizaciju kroz institucionalni mehanizam delegatskog skupštinskog sistema. Ovi oblici neformalnog odlučivanja, koji nisu izloženi oceni javnosti i široj društvenoj kontroli i odgovornosti, sve se više nameću delegatskim organima i telima. To vodi zamagljivanju materijalne, političke i moralne odgovornosti. Stvarni subjekti odlučivanja često su nepoznati javnosti, a odgovornost za odlučivanje prenosi se na nominalne subjekte. Na taj način oni koji ostvaruju najsnažniji uticaj na odluke najmanje su odgovorni, i obrnuto.

Ustav SFRJ je predvideo institut pune saglasnosti — konsenzus samo u određenim slučajevima odlučivanja u društveno-političkim zajednicama, pre svega u federaciji. Praksa je potvrdila opravdanost primene ovog instituta i instrumentarija kojim se on ostvaruje. Šira primena principa konsenzusa, izvan ustavnih okvira, ima negativne efekte ne samo kada je reč o utvrđivanju politike, nego još više u njenom sprovođenju, to jest u nizu konkretnih mera i propisa kojima određenu politiku treba realizovati. Opšti princip o sporazumevanju i dogovaranju u našem delegatskom sistemu ne treba izjednačiti sa primenom Ustavom predviđenog principa konsenzusa.

Poseban problem u praksi predstavlja utvrđivanje smernica i osnovnih stavova za delovanje delegata u skupštinama širih društveno-političkih zajednica. Zbog širine delegatske osnove koju zastupa jedan delegat povezivanje i usaglašavanje stavova delegacija, radi izgradnje zajedničkih stavova, predstavlja neophodnost bez koje delegat u skupštini šire društveno-političke zajednice ne može delovati. Da bi ovi delegati mogli uspešno delovati, iza njih treba da stoje organizovani oblici i oformljeni samoupravni interesi koji se ostvaruju, pre svega, povezivanjem delegacija u okviru oblasti društvenog rada, reprodukcionih celina, opština i drugih interesnih celina.

Delegacije se ne povezuju u okviru određenih reprodukcionih celina zbog slabosti s kojima se suočavaju procesi dohodovnog povezivanja organizacija udruženog rada. Odsustvo dohodovnog povezivanja nužno vodi i odsustvu povezivanja subjekata koji učestvuju u procesu političkog odlučivanja. Njihovo moguće povezivanje ne izvodi se na osnovu realnih društveno-ekonomskih i drugih zajedničkih interesa koji su proizvod rada ili drugih oblika zajedništva.

Digitized by Google

Dve linije odlučivanja

Nema sumnje da neorganizovanost i nepovezanost samoupravne delegatske osnove, kada izostaje saradnja i zajedničko delovanje delegacija, omogućuje da se u procesu odlučivanja pojavljuju dve linije odlučivanja: jedna, koja teče od samoupravno organizovanih radnih ljudi i građana u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama, preko delegacija, konferencija delegacija do delegatskih skupština; druga, čiji je uticaj znatno izražen, koja vodi od poslovodnih organa u organizacijama udruženog rada do izvršnih i upravnih organa u skupštinama društveno-političkih zajednica. Ovi drugi su utoliko jači jer deluju u saradnji s političko-izvršnim organima društveno-političkih organizacija.

Posredujući između različitih interesa i usklađujući ih sa širim društvenim interesima, izvršni organi i stručne službe znatno i neposredno utiču na proces političkog odlučivanja. Na toj osnovi oni grade svoj politički autoritet i moć i ne mali uticaj u delegatskoj strukturi. Podaci o usaglašavanju stavova u procesu odlučivanja pokazuju da je usaglašavanje sve više na nivou izvršnih veća, a sve manje na nivou delegacija i konferencije delegacija. Neostvarivanje funkcija delegacija, a time i skupština društveno-političkih zajednica, jača takav položaj izvršno-upravnih organa. Sa malobrojnim izuzecima, predlozi odluka pripremaju se i utvrđuju u uskim krugovima izvršno-upravnih struktura (najčešće u sprezi s predstavnicima društveno-političkih organizacija), uz izvesne oblike konsultovanja delegatskih struktura. Veliki deo tako utvrđenih predloga prihvataju skupštine društveno-političkih zajednica bez prethodnih rasprava u samoupravnoj delegatskoj osnovi. Inicijative za rešavanje pojedinih pitanja, donošenje propisa i preduzimanje mera ne potiču od same delegatske osnove, već od izvršno-upravnih organa koji tako dobijaju presudan uticaj na utvrđivanje politike.

Samoupravne organizacije i zajednice, delegacije i radna tela skupština retko su inicijatori i predlagači odluka.* Najveći broj ovih organizacija i zajednica još nije na takvom nivou samoupravne organizovanosti i angažovanosti da bi bio u stanju da šire i dugoročnije sagleda svoje i društvene interese i da se, na osnovu toga, aktivno opredeljuje i uključuje u rešavanje otvorenih pitanja. Još je malo osnovnih organizacija i zajednica u kojima je nivo

* Istraživanja pokazuju, takođe, da se aktivnost zborova radnih ljudi i građana i samoupravnih organizacija i zajednica u manjem stepenu uobličava u inicijative koje usmeravaju ka svojoj delegaciji. Broj delegacija koje nisu dobile ni jednu takvu inicijativu (u toku godine u kojoj je istraživanje sprovedeno) kreće se od 8—91%. U toku drugog delegatskog mandata povećava se broj takvih delegacija. Slično je s inicijativama društveno-političkih organizacija. Uočava se i opadanje interesa delegacija, u drugom mandatnom periodu, da se pojave kao inicijatori postavljanja određenih pitanja na dnevni red delegatskih tela. Međutim, i dalje se zapaža da je zadržana dominantna inicijativa izvršnih organa vlasti (od 46—64% u toku prvog delegatskog mandata i 20—46% u drugom).

Digitized by Google

stručnosti i prosečne informisanosti takav da omogućuje dugoročno i pouzdano planiranje sopstvenog razvoja, a bez toga nema stabilne osnove za artikulaciju i usklađivanje interesa.

Zato se ni delegatska skupština ne može dovoljno osloniti na uticaj koji dolazi direktno iz samoupravne baze, pa, zbog toga, u vršenju svojih funkcija zavisi od izvršnih i upravnih organa. Tako je zbog neostvarivanja delegatskog sistema u porastu politička snaga upravnog aparata. U skupštini društveno-političke zajednice, pošto su izvršni organi gotovo isključivi predlagači odluka koje ona donosi, društveni interesi se potvrđuju više kao interesi koje iniciraju ti organi, a manje kao zajednički interesi koji bi bili rezultat sporazumevanja delegacija i delegata o autentičnim interesima radnih ljudi i samoupravnih asocijacija.

Ima i mišljenja da bi funkciju delegacije mogao uspešnije obavljati radnički savet, s obzirom na njegovo mesto i ulogu u sistemu samoupravljanja.

Da bi se delegatima iz udruženog rada omogućilo da efikasno obavljaju svoju funkciju, u skladu sa uspostavljenim delegatskim odnosima i zadacima koje imaju u skupštini, mora se poći od toga da ovi delegati imaju smanjeno radno angažovanje u organizacijama udruženog rada. Prema tome, nužno je, kako u organizacijama udruženog rada tako i u skupštini društveno-političke zajednice, obezbediti sve uslove za vršenje funkcije od strane ovih delegata. Odlaganje rešavanja ovih pitanja odražava se na postojeći sastav delegata u skupštinama, posebno delegata iz udruženog rada, jer će zastupljenost delegata iz neposredne proizvodnje biti sve manja. A i onda kada je ta zastupljenost iz udruženog rada kvantitativno zadovoljavajuća, izgleda da je prema nekim saznanjima, pretežno reč o kadrovima iz radnih zajednica organizacija udruženog rada. I u pogledu broja profesionalnih delegata različito je stanje u pojedinim republikama i pokrajinama.

U ovom dokumentu se ističe da posebno treba šire razviti i razraditi Ustavom utvrđeni odnos delegata prema delegatskoj osnovi, kao i obaveze delegatske osnove prema delegatu. Nisu šire uređeni: postupak za utvrđivanje osnovnih stavova, kada više delegacija ima zajedničkog delegata; pravo i dužnost delegacije da ukazuje na pojave koje nastaju zbog nedonošenja ili neprimene određenog akta; pravo delegacije, odnosno delegata, da daje inicijativu za donošenje ili izmenu zakona ili drugog opšteg akta; pravo delegata na neposredno iznošenje stavova o pitanju čije rešavanje može da bude bitno za radne ljude i građane; pravo delegata da predloži odlaganje odlučivanja o pojedinom pitanju ako iz objektivnih razloga delegacije nisu mogle zauzeti stavove; mogućnosti pismenog dostavljanja stava o pitanjima koja su razmatrana u skupštini; pravo delegata da može, preko veća čiji je član, zahtevati da bude obavešten, odnosno da postavlja delegatsko pitanje o svim problemima koji interesuju njegovu delegatsku osnovu u okviru nadležnosti svoje skupštine i drugo. Najčešće nije razrađena obaveza delegata da delegaciji predlaže da ona pred radne

Digitized by Google

ljude i građane, odnosno njihove organe samoupravljanja, iznosi pitanja od posebnog interesa za njih. To znači da je potrebno da se šire preispita normativno uređivanje položaja i uloge, odnosno prava i dužnosti delegata prema svojoj delegatskoj osnovi, i obrnuto.

Nepotpuni su oblici delegatske odgovornosti

Da bi delegat mogao meritorno da učestvuje u skupštinskom odlučivanju, neophodno je, pre svega, da za svoj rad i zauzimanje stavova ima stavove i smernice delegatske osnove, što sada nije razvijena praksa, kao i da tu osnovu informiše o svom radu, o stavovima koji se zauzimaju u skupštini i o načinu ostvarivanja donetih odluka.

U okviru prava i dužnosti delegata zapostavljen je onaj deo njihove funkcije i obaveza koji se odnosi na neposredno zalaganje za sprovođenje politike i odluka koje su oni u skupštini doneli, odnosno za praćenje njihovog ostvarivanja i za pokretanje svih pitanja i razmatranje pojava značajnih za sprovođenje utvrđene politike.

U praksi nisu potpuno razvijeni oblici delegatske odgovornosti, niti su pojedini instituti te odgovornosti dobili svoje pravo mesto u procesu delegatskog odlučivanja (kritička upozorenja delegacije delegatu, opoziv, ostavka i slično).

Praksa pokazuje da delegatska osnova — a time i delegacija — gubi neposredan kontakt sa svojim delegatima u delegatskim skupštinama, i to sve izrazitije što je širi nivo delegatskog organizovanja. To je jedan od razloga što se delegat otuđuje od svoje delegatske osnove. U takvim odnosima delegat ne može autentično da izrazi interese određene sredine ukoliko svakodnevno i životno nije vezan za tu sredinu, čime se sve više gubi veza delegata sa njegovom delegatskom osnovom. Tako delegat u skupštini šire društveno-političke zajednice često postaje, u stvari, predstavnik neizdiferenciranih i neusaglašenih interesa, pa se pod vidom formalnih delegatskih odnosa na višim nivoima organizovanja delegatskih skupština često zadržava stari način rada predstavničkih skupština.

Zapaža se da delegati u prvim fazama odlučivanja, odnosno u fazi davanja inicijative, ne učestvuju u radu skupštine onoliko koliko to delegatski način rada i odlučivanja pretpostavlja, pa je, zbog toga, učešće profesionalne strukture, odnosno izvršno-upravnih organa, izuzetno veliko. Slično je i u fazi razrade inicijative, odnosno predloga i njihovog stručnog elaboriranja, gde takođe dominiraju nosioci izvršno-upravne funkcije. Takav način ostvarivanja inicijative koja potiče od izvršno-upravnih organa objektivno ih stavlja u poziciju da postaju odlučujući centar moći u procesu odlučivanja, a time i u ostvarivanju funkcija vlasti u društveno-ekonomskom i političkom sistemu. Tako se oni sve više pojav-

Digitized by Google

ljuju izvan samoupravnih oblika odlučivanja, posebno kada se pojedina pitanja društveno-ekonomskog razvoja i ekonomske stabilizacije razrešavaju administrativnim merama.

Dosadašnja iskustva u pogledu ostvarivanja ustavnog koncepta skupština kao organa društvenog samoupravljanja i najviših organa vlasti, funkcija pojedinih veća i njihova oragnizacija i način rada, prema ovoj analizi, ukazuju na sledeće:

Skupštine dolaze do izražaja više kao organi vlasti, dok je njihova samoupravna komponenta, kao organa društvenog samoupravljanja, manje razvijena. Naime, teško se ostvaruje ustavna pretpostavka o povezanosti skupština sa delegatskom bazom i o njihovom funkcionisanju na tim osnovama. Pošto nema većeg uticaja delegatske osnove na rad i odlučivanje skupština, u njihovom metodu i načinu rada zadržavaju se karakteristike predstavničkog sistema odlučivanja.

Sporo se izgrađuje i ostvaruje ideja da skupština deluje kao radno telo cele društvene zajednice, odnosno da svojom ukupnom organizacijom, oblicima rada i odlučivanja bude otvorena širem uticaju i delovanju samoupravno organizovanih radnih ljudi i njihovih delegata i da bude mesto dogovaranja i usaglašavanja interesa. Skupštine još nisu postale mesto celokupnog društvenog i samoupravnog ispoljavanja interesa i njihovog usaglašavanja, gde bi trebalo da svi faktori socijalističkog samoupravljanja preuzimaju i snose društvenu odgovornost za svoje delovanje, odluke koje donose i akcije koje preduzimaju.

Ko je obrnuo smer odlučivanja?

Praksa upućuje i na zaključak o nedovoljnoj uključenosti autentičnih samoupravnih interesa delegatske osnove u procesu delegatskog odlučivanja. Uočljiva je i tendencija da se tokovi odlučivanja od inicijativa do donošenja odluka, u delegatskom skupštinskom sistemu, kreću obrnutim smerom — od izvršno-upravnih organa ka samoupravno organizovanim radnim ljudima i građanima u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama. O kojim pitanjima će se odlučivati u skupštinama, dominantan je uticaj izvršno-upravnih organa. Pošto se odlučivanje u delegatskom skupštinskom sistemu zasniva, pre svega, na inicijativama izvršno-upravnih organa, skupštine se ne mogu u dovoljnoj meri ni potvrditi u svojim osnovnim ustavnim svojstvima delegatskog organa vlasti i samoupravljanja. To je i osnovni uzrok tendencije pomeranja mesta usaglašavanja pluralizma samoupravnih interesa od delegatskih struktura ka izvršnim i upravnim organima, a unutar delegatske strukture — od delegatske baze i delegacije ka skupštinskim radnim telima.

Što se tiče organizacionih oblika, nema većih problema u pogledu veća mesnih zajednica. Ali, kada je reč o veću opština, zapaža se da postoje razlike u zakonima o izboru i opozivu delegata

Digitized by Google

za to veće u republičkoj, odnosno pokrajinskoj skupštini, što može da se odražava i na karakter veća. Ovo veće negde bira veće mesnih zajednica, a negde sva tri veća skupštine opštine. Prema tome, način utvrđivanja zajedničkih stavova za rad delegata u veću opština uslovljen je načinom njegovog biranja, to jest time da li je reč o delegatima u većima mesnih zajednica skupština opština ili o delegatima u sva tri veća tih skupština.

Društveno-političko veće, prema Ustavu SFRJ, učestvuje u odlučivanju u skupštini »o pitanjima ostvarivanja, razvoja i zaštite Ustavom utvrđenog samoupravnog socijalističkog sistema« (član 145, stav 2), to jest osnovna funkcija ovog veća je da obezbeđuje jedinstvo sistema i ostvaruje njegov razvoj i zaštitu. Ustavima republika i pokrajina, a, saglasno tome, i statutima opština funkcija i delokrug društveno-političkih veća u skupštinama utvrđeni su na različit način. Te razlike su veoma značajne i idu od ograničenog delokruga ovog veća (samostalnog i ravnopravnog sa drugim većima) do tendencija njegovog konstituisanja kao opštenadležnog veća. Uporedo s tim u nekim ustavima i poslovnicima o radu ova veća se javljaju u posebnoj ulozi i funkciji, kao zainteresovana, i u pitanjima za koja su nadležna druga veća.

Ustavom određene funkcije i karakter društveno-političkog veća nisu odgovarajuće normativno razrađeni, posebno sa stanovišta usklađivanja zajedničkih i opštih društvenih interesa da zajedno s drugim većima, u demokratskoj raspravi, doprinosi utvrđivanju zajedničke politike. To pretpostavlja da delegati u ovom veću, u okviru Socijalističkog saveza, obezbede u prethodnom postupku neophodno jedinstvo u gledanju na određene društvene probleme. Poseban problem je kako delegatska osnova ovog veća, odnosno politički organizovan radni čovek i građanin, utiče na rad i odlučivanje u društveno-političkom veću preko delegacija čiju funkciju ostvaruju organi društveno-političkih organizacija na različitim nivoima. Praksa pokazuje da tako organizovan radni čovek i građanin, pa i organi društveno-političkih organizacija u funkciji delegacije, ne utiču u dovoljnoj meri na rad i odlučivanje ovog veća, tako da njegovi delegati u ostvarivanju svoje funkcije nemaju, kad je reč o smernicama i stavovima, adekvatan oslonac u svojoj delegatskoj osnovi.

U vezi sa izražavanjem interesa udruženog rada kroz skupštinski sistem poseban značaj ima veće udruženog rada i ostvarivanje uticaja radnika na sadržaj rada i na procese odlučivanja. Ipak, u ne malom broju sredina u većima udruženog rada još se ne oseća dovoljno uticaj radnih ljudi iz osnovnih organizacija udruženog rada u odlučivanju, u prvom redu o pitanjima društveno-ekonomskog razvoja. To dolazi do izražaja naročito u skupštinama širih društveno-političkih zajednica, gde usled nedovoljno razvijenih delegatskih odnosa konačne odluke, osim o najznačajnijim pitanjima (društveni plan i slično), često ne predstavljaju sintezu svih komponenti koje su potrebne da se formira zajednički interes udruženog rada. Usaglašavanje interesa na određenom pitanju

Digitized by Google

često dobija karakter odmeravanja odnosa snaga, što ima negativne posledice, pre svega, po položaj udruženog rada. Ove probleme još više zaoštrava praksa donošenja odluka u veću udruženog rada po skraćenom ili hitnom postupku. Broj takvih odluka znatno je manji od onih u prethodnim, predstavničkim skupštinama, ali se one, gotovo po pravilu, odnose na pitanja dohotka i njegove raspodele, često u vrlo značajnim iznosima. Sve to govori da još nije ostvareno neotuđivo pravo radnih ljudi u osnovnim organizacijama udruženog rada da preko svojih delegacija i delegata u veću udruženog rada odlučuju i o tom delu dohotka. To znači da ni osnovne organizacije udruženog rada, uz svoje redovne funkcije, nedovoljno ostvaruju deo svojih ustavnih funkcija, prava i dužnosti, da preko svojih delegacija i delegata u skupštinama organizovano učestvuju u vršenju vlasti i obavljanju društvenih poslova.

Neprilagođenost organizacije skupština

Postojeća organizacija rada skupština još nije dovoljno prilagođena ostvarivanju delegatske funkcije skupštine i njenih veća. To ima nepovoljne posledice po način organizovanja radnih tela veća, po pripremanje programa rada i organizovanje za vršenje pojedinih funkcija. U tom pogledu se zapaža da su radna tela organizovana na resorskom principu i da još nisu obrazovana takva radna tela čija bi priroda i karakter bili primereniji delegatskim skupštinama: da na sadržaj i realizaciju programa rada prvenstveno utiču izvršno-upravni organi; da se skupštine nisu dovoljno organizovale za vršenje funkcija političke kontrole i društvenog nadzora; da se društveno-političke organizacije nisu dovoljno uklopile u skupstinski rad i odlučivanje, primereno njihovoj ustavnoj ulozi i slično. To znači da u praksi nisu dovoljno usavršavani i razvijani unutrašnja organizacija, metod rada i saradnja skupština u cilju poboljšanja uslova za ostvarivanje prava i dužnosti delegacija i delegata i za što objektivnije usklađivanje stavova i interesa, kako u delegacijama i između delegacija tako i u radu delegata u skupštinama. Zbog toga skupštine društveno-političkih zajednica još nisu postale mesto i aktivni nosioci demokratskog usaglašavanja stavova i interesa samoupravne osnove, u skladu sa svojim karakterom organa društvenog samoupravljanja i najviših organa vlasti.

Pošto delegatska struktura nije postala osnovni nosilac inicijativa i predloga, tu funkciju su gotovo u celosti preuzeli izvršni organi, zapostavljajući na taj način svoju osnovnu funkciju sprovođenja politike i odluka skupština. U tom bi smislu i sami izvršni organi svojim sadržajem i metodom rada u većoj meri morali doprinositi afirmaciji delegatskog načina odlučivanja na osnovama samoupravnih društveno-svojinskih odnosa.

Digitized by Google

Pokazuje da se u uslovima kada delegatska struktura slabije deluje u skupštinskom sistemu i u vršenju odgovarajućih funkcija koje, po Ustavu, pripadaju skupštini, otvara prostor za neposrednije delovanje i odlučujući uticaj izvršnih i upravnih organa.

Izvesno je, tvrdi se u ovom dokumentu, da u funkcionisanju skupštinskog sistema, za sada, odlučujuću ulogu imaju izvršni organi. Na to neposredno ukazuju analize njihovog učešća u inicijativama i predlaganju donošenja odluka u skupštini, kao i celokupan sistem drugih mera i aktivnosti koje ovi organi preduzimaju u koncipiranju i ostvarivanju ekonomske politike i u kreiranju društveno-ekonomskog razvoja, što, naravno, nije bez uticaja i na sferu društveno-političkih odnosa.

Budući da delegatska struktura za sada još nedovoljno ostvaruje svoju funkciju u delegatskom skupštinskom sistemu, to otvara dosta širok prostor za veći i neposredniji uticaj izvršnih i upravnih organa u sferi društveno-političkog sistema. Tome treba dodati i to da upravo izvršni i upravni organi produkuju i distribuiraju sve značajnije informacije i podatke, na osnovu kojih se daju ocene i analize, odnosno zasnivaju odgovarajuća opredeljenja u procesu političkog odlučivanja. Na ukupnu poziciju i ulogu izvršnih organa u društveno-političkom sistemu, nema sumnje, umnogome utiče i sama okolnost da udruženi rad i drugi oblici samoupravnog i interesnog organizovanja nisu još preuzeli funkcije koje po Ustavu imaju.

Pošto su, za sada, izvršni organi gotovo isključivi predlagači odluka koje donose društveno-političke zajednice, društveni interesi se iskazuju kako ih vide i iniciraju ti organi, a manje kao interesi koji bi bili rezultat sporazumevanja i dogovaranja delegacija i delegata. Zbog toga se često postavlja i pitanje: da li su i koliko ti interesi izraz autentičnih htenja i opredeljenja radnih ljudi i građana? I ne bez razloga.

Sastav izvršnih organa opredeljuje i dimenzionira, na odgovarajući način, njihovu ulogu u skupštinskom sistemu. Taj sastav podrazumeva i izražava personalno-radno povezivanje, pa, na odgovarajući način, i srastanje izvršne i upravne funkcije. To omogućuje da se u njihovim okvirima ostvaruje odgovarajuća koncentracija moći, funkcija i uticaja, odnosno da se sužava prostor za širu i svestraniju političku odgovornost u ovoj značajnoj sferi društvenih odnosa. Ovo takođe doprinosi tome da se u procesu političkog odlučivanja skupština izražava i potvrđuje uglavnom kao organ vlasti.

Jačati delegatsku osnovu

Šta bi dalje, po mišljenju tvoraca ove vrlo temeljne i sveobuhvatne analize, valjano činiti? Pre svega, ističu oni, mora se smišljenom i organizovanom akcijom jačati delegatska osnova, kako bi se omogućilo neposrednije izražavanje stvarnih interesa radnih ljudi i građana. Pri koncipiranju planova rada skupština bilo bi svrsi-

Digitized by Google

shodno da se utvrdi o kojim pitanjima i na koji način će se uključivati u raspravu i odlučivanje delegatska osnova, uz konsultaciju samoupravnih i političkih subjekata. Isto tako, u samoupravnim opštim aktima neophodno je naznačiti, i to što konkretnije, za koja pitanja bi delegacija bila dužna da traži smernice od radnih ljudi. Njima bi trebalo utvrditi i obavezu delegacija da u određenom periodu ili povodom pojedinih pitanja podnosi izveštaje radnim ljudima i građanima. U samoupravnim organizacijama i zajednicama, u cilju ostvarivanja interesa radnih ljudi i građana, morale bi se utvrđivati smernice, neka vrsta instrukcija, koje bi služile za delegatsko izjašnjavanje. Ove instrukcije moraju posedovati takva svojstva da delegacijama i delegatima omogućuju dogovaranje i usaglašavanje sa drugima, a u cilju ostvarivanja zajedničkih interesa. One bi trebalo isključivo da budu akt opredeljivanja radnih ljudi i njihovih delegacija, nikako bezuslovno insistiranje na svom, parcijalnom interesu.

U svakoj skupštini društveno-političke zajednice prilikom pripremanja planova rada bilo bi uputno da se utvrdi o kojim pitanjima će se organizovati javna rasprava, uz uslov da mišljenja, opredeljenja i stavovi iz nje dođu do skupštine. To je moguće postići jedino ako društveno-političke organizacije, delegacije i delegati aktivno učestvuju u organizovanju i vođenju ovakvih rasprava.

Jedna od kočnica daljeg razvoja delegatskog sistema je, nema sumnje, odlučivanje na dva odvojena koloseka: u samoupravnim organima, na jednom, i u delegacijama, na drugom. Odlučivanje u skupštinama mora da bude organski nastavak samoupravnog odlučivanja u samoupravnim organizacijama i zajednicama. To znači da delegacije ne treba da se povezuju samo sa radnim ljudima i građanima, nego i sa njihovim organima samoupravljanja. Treba nastojati da sve delegacije imaju programe svoga rada, koji bi bili povezani i sinhronizovani sa programima rada skupština. Statutima, samoupravnim sporazumima i drugim aktima potrebno je da se preciziraju obaveze stručnih službi prema delegacijama, ali i drugi uslovi za njihov nesmetani rad. Isto tako, u praksi treba obezbediti doslednu pojedinačnu i kolektivnu odgovornost članova delegacija i delegata prema radnim ljudima i građanima.

U ovom dokumentu se, dalje, ističe da je nužno da se informacije u što većoj meri prilagode delegatskom odlučivanju, osobito u procesu sprovođenja utvrđenih odluka. Materijali koji se sada upućuju delegacijama uglavnom imaju oblik koji bi trebalo da se usvoji u skupštini, što je često nepodoban, a i skup, način i nisu prava osnova za delegatsko opredeljivanje, pa bi ih valjalo radikalnije menjati. Posebno je važno da se »bazi«, kad je to izvodljivo, pružaju takozvana alternativna rešenja s posledicama njihovog usvajanja, u čemu značajnu obavezu treba da imaju organi plana, statistike, Službe društvenog knjigovodstva, banaka, informaciono-dokumentacionih centara i drugi.

Digitized by Google

Dragomir Radenković

Nesvrstanost iz ugla evrokomunizma

Evrokomunistička orijentacija komunističkih partija nekih industrijalizovanih kapitalističkih zemalja i politika i pokret nesvrstavanja — dve su značajne progresivne pojave na društveno-političkoj sceni savremenog sveta. Mada je reč o fenomenima različite sadržine — evrokomunizam nastaje i razvija se na ideološkoj osnovi, dok je za nesvrstanost karakterističan ideološki i politički pluralizam kao osnova pravednog uređenja odnosâ među pojedinim zemljama — može se govoriti o kompatibilnosti, pa čak i izvesnoj komplementarnosti njihovih osnovnih ciljeva i pravaca akcije. Svako potiskivanje kapitalizma i napredak socijalizma kao svetskog procesa trebalo bi da stvara povoljne okvire za ostvarivanje principâ politike nesvrstavanja. S druge strane, u evrokomunističkim koncepcijama mogućnost kretanja ka socijalizmu realistična je samo u uslovima povoljnog međunarodnog okruženja u kome bi mir, razoružanje i razvijanje međunarodne demokratije — ideali kojima teži pokret nesvrstanosti — ostvarivali jasnu prevagu na svetskoj političkoj pozornici. Reč je o ciljevima za koje se formalno izjašnjavaju i ostali subjekti savremenog sveta sa dvema supersilama na čelu. Polazne pozicije sa kojih pojedini akteri međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa prilaze tretiranju ovih problema i njihovom rešavanju veoma su, međutim, različite. Zajednički elementi evrokomunizma i pokreta nesvrstanih mogu se

Digitized by Google

naći baš u sferi konkretnih stavova o ovim suštinskim pitanjima današnjice i predlogâ za njihovo rešavanje.

Generalno posmatrano, evrokomunizam pozitivno vrednuje politiku i pokret nesvrstavanja. Takav njegov stav motivisan je, s jedne strane, razlozima moralne prirode, budući da mu je, kao progresivnom društvenom pokretu, imanentna težnja ka trijumfovanju pravde u međunarodnim političkim i ekonomskim odnosima i iskorenjivanju svih oblika ugnjetavanja i diskriminacije; s druge, pak, strane, on je određen činjenicom da svaki novi doprinos svetskom miru — a to je vrhovni cilj pokreta nesvrstanih — ide u prilog strategiji mirnog, demokratskog puta u socijalizam, dok jačanje politike sa pozicija sile, postojanje potencijalnih ratnih žarišta, a pogotovo otvoreno eskaliranje ratne opasnosti, objektivno udaljavaju evrokomunističke partije od njihovog osnovnog ideala — progresivnog menjanja društvenih odnosa.

Značajnu dodirnu tačku evrokomunizma i nesvrstanosti nalazimo u opredeljivanju za autonomnost sopstvenih pozicija i stavova. Nezavisnost, kao jedno od suštinskih načela nesvrstanosti, važna je komponenta koncepcije evrokomunizma, koja stoji na stanovištu različitosti puteva u socijalizam i koja insistira na tome da svaka partija, u skladu sa specifičnim društveno-ekonomskim, političkim, kulturnim, nacionalnim, istorijskim i drugim okolnostima, treba da formuliše i razvija sopstvene modalitete socijalističkog preobražaja društva.

Antiimperijalističkoj borbi radničke klase u industrijalizovanim kapitalističkim zemljama, koja u strategiji evrokomunista ima međunarodni karakter, kao protivteža sve izrazitijem nadnacionalnom organizovanju i delovanju krupnog kapitala, pogoduje sužavanje imperijalizma na svetskom planu. Upravo se pokret nesvrstanih afirmisao kao jedan od najznačajnijih međunarodnih činilaca u borbi protiv kolonijalizma i neokolonijalizma koji je u znatnoj meri doprineo nacionalnom oslobođenju bivših kolonija i aktivno se zalaže za njihovu potpunu samostalnost, koja, pored političke nezavisnosti, podrazumeva i potpunu ekonomsku emancipovanost.

Rukovodeći se zahtevima aktuelnosti, pri analizi odnosa evrokomunizma prema nesvrstanosti težište ćemo staviti na praćenje stavova tri najuticajnije evrokomunističke partije Evrope — italijanske Komunističke partije, francuske Komunističke partije i Komunističke partije Španije — u periodu 1980—1983. godine. Svakako, u jednom dijalektičkom pristupu, radi sagledavanja dinamike problemâ, osvrtaćemo se, bez pretenzija na minuciozniju analizu, i na osnovna obeležja odnosa evrokomunističkih partija prema nesvrstanosti u razdoblju do 80-tih godina.[1]

---

[1] Ovu problematiku iscrpno je razmatrala dr Zorica Priklmajer u radu *Evrokomunizam i nesvrstanost*, »Međunarodni problemi«, br. 3/1980, str. 385—404.

Digitized by Google

Promene u društveno-političkom okruženju evrokomunističkih partija

Ako se želi sagledati dinamika gledišta evrokomunističkih partija o pokretu i politici nesvrstavanja, mora se uzeti u obzir to da je poslednjih godina došlo do značajnih kvalitativnih promena u užem i širem ambijentu u kome te partije deluju i izvesne evolucije u okviru njihovih strateških opredeljenja. Pri tom imamo u vidu to da je francuska KP, od 1981. godine, punopravan član vlade levice; da španski komunisti deluju u izmenjenim okolnostima budući da od 28. oktobra 1982. Španijom upravljaju socijalisti, ali i s obzirom na to da je Španija, u vreme vlade Unije demokratskog centra, pristupila političkoj strukturi Atlantskog pakta; da je italijanska Komunistička partija definitivno napustila strategiju istorijskog kompromisa opredelivši se za »demokratsku alternativu«. Pored toga, evrokomunistički pokret, mereno izbornim rezultatima, pa i dinamikom političke i, naročito, teorijske aktivnosti, prešao je iz etape izrazite ofanzive u drugoj polovini 70-tih godina u fazu izvesne relativne stagnacije.

Nova situacija u kojoj su se našle komunističke partije Francuske, Španije i Italije uslovila je i izvesnu evoluciju njihovih ocena o pokretu nesvrstavanja. Ona se, u celini gledano, ispoljava u snažnijem pozitivnom vrednovanju nesvrstanosti. Jače naglašavanje značaja nesvrstanosti od strane evrokomunističkih partija povezano je s pogoršavanjem međunarodne situacije, pa u tom kontekstu nesvrstanost dobija veću funkcionalnost. Ono je, takođe, rezultat sve izraženijih shvatanja o međuzavisnosti politike nesvrstavanja i unutrašnjih ciljeva evrokomunizma.

Najotvoreniju podršku nesvrstanosti daje KPŠ, što je bilo njeno obeležje i u periodu do 1980. godine. Španski komunisti poslednjih godina posebno pojačavaju naglasak značaja nesvrstavanja, što se može dovesti u vezu sa dolaskom socijalista na vlast. Naime, kao što KPŠ na unutrašnjem planu, u jednoj konstruktivnoj kritici, želi da zaustavi klizanje Socijalističke radničke partije Španije (PSOE), a time i zemlje, udesno, tako u oblasti spoljne politike nastoji da spreči vezivanje Španije za NATO. Pitanje taktike odnosa sa socijalistima, koje je posredno povezano i sa stavovima o nesvrstavanju, bilo je neposredan povod diferenciranja dva gledišta u okviru evrokomunističke struje KPŠ — jednog koje zastupa generalni sekretar Partije Herardo Iglesijas i drugog čiji je pobornik Santjago Kariljo. Iglesijas se zalaže za kritičku saradnju sa socijalistima. Ona podrazumeva kritiku pojedinih vidova njihove politike koja, prema komunistima, na unutrašnjem planu čini ustupke desnici, moćnim poslodavcima i bankama, a na spoljnom planu dovodi zemlju u sve veću zavisnost od SAD, odstupajući od izbornih obećanja socijalista i izneveravajući nade demokratskih snaga u istinske promene španskog društva. Iglesijas insistira na ukidanju američkih vojnih baza na španskom tlu, zahteva da Španija prihvati neutralnu antiblokovsku spoljnu politiku, a osobito

Digitized by Google

osuđuje stav vlade PSOE prema NATO, smatrajući da ona ne želi da izvuče Španiju iz Atlantskog pakta.[2] On se, međutim, zalaže za davanje »kritičke podrške« vladi socijalista, kako bi se obezbedio kontinuitet vlade levice u sredini sa snažnim i ekspanzivnim konzervativnim snagama. Takav stav, koji podržava većina članova Centralnog komiteta, sadržan je i u osnovnom dokumentu[3] za XI kongres KPŠ koji je zakazan za sredinu decembra 1983. godine. Kariljova pozicija odlikuje se snažnijom opozicijom politici socijalista na vlasti, njenom oštrijom kritikom na unutrašnjem i spoljnom planu. Govoreći o spoljnoj politici, Kariljo napada odluku socijalista da zamrzne pitanje statusa Španije u NATO i odlože raspisivanje referenduma o tom problemu. On zamera Iglesijasu što nije dovoljno energičan u kritici politike socijalista, osobito kada je reč o odnosu Španije i NATO i smatra da bi KPŠ morala da zauzme što otvorenije antiblokovske pozicije. Stav »kritičke podrške« socijalističkoj vladi Kariljo oštro napada, izjašnjavajući se za frontalno sučeljavanje sa vladom Felipe Gonzalesa koja, po njemu, sprovodi »buržoasku i natoovsku« politiku.

Italijanska Komunistička partija je, na svom XVI kongresu održanom marta 1983. godine, napustila strategiju istorijskog kompromisa koja je podrazumevala uzdržanije stavove prema nesvrstanosti. Strategija formiranja vlade zajedno sa demohrišćanima podrazumevala je da italijanski komunisti prihvataju i osnovne postulate njihove spoljne politike, čvrsto integrisane u Atlantski savez. Iz ugla »demokratske alternative« oni jače naglašavaju značaj politike nesvrstavanja, svestranije razmatraju njene pojedine vidove, prihvataju, u većoj meri, neke principe nesvrstanosti.

U znatno složenijoj situaciji, kada je u pitanju odnos prema nesvrstavanju, nalaze se danas francuski komunisti. Osetljivost njihove pozicije povezana je sa činjenicom da se u njoj prelamaju tri različite intencije — jedna izražava bliskost sovjetskim gledištima u oblasti spoljne politike; druga načelno apostrofira značaj nesvrstanosti, što je, jednim delom, sračunato na stvaranje utiska o distanciranju od sovjetskih shvatanja u cilju jačanja izborne snage Partije; treća izražava njihov odnos prema socijalistima kao partnerima u vladi, odnos koji se, zbog potrebe održavanja kohezije koalicije, odlikuje izvesnom tolerantnošću prema osnovnim obeležjima spoljne politike socijalista. Složenost odnosâ FKP prema socijalistima došla je do izražaja na poslednjem kongresu Socijalističke partije Francuske, održanom krajem oktobra 1983. u Burg-an-Bresu. Na njemu su komunisti upozoreni na to da moraju voditi više brige o solidarnosti levice, osobito kada je reč o spoljnopolitičkim pitanjima u kojima su, po mišljenju socijalista, njihovi stavovi često veoma slični stavovima SSSR-a.

U celini uzev, položaj francuskih komunista danas razlikuje se od stava o potrebi oslobađanja Francuske od »atlantske discipline«, stava koji je FKP zastupala dok je bila u opoziciji. Slože-

[2] Videti: »Mundo Obrero«, br. 241, 12—18. VIII 1983, str. 30.

[3] *Documento politico*, op. cit., str. 19—69.

Digitized by Google

nost položaja FKP, posebno njenog odnosa prema nesvrstanosti, koja proizlazi iz učešća komunista u vladi, karakteristična je, na primer, za događaje u Čadu i Libanu. Očevidna je protivrečnost njihove situacije, budući da se komunisti nalaze u vladi koja interveniše u ovim zemljama, a u isto vreme, u skladu sa deklarisanjem za principe nesvrstavanja, morali bi osuditi svako strano mešanje u unutrašnje poslove Čada i Libana. Evolucija stavova FKP u pogledu francuske intervencije u ovim nesvrstanim zemljama vrlo je karakteristična i upravo odslikava složenost njenog odnosa prema socijalistima. Za razliku od prvobitnog zahteva za povlačenje francuskih vojnika iz Čada i Libana, komunisti su, na »sastanku razjašnjenja« sa socijalistima, održanom početkom decembra 1983, pod očevidnim pritiskom socijalista, a u cilju održavanja kohezije vlade levice, u zajedničkoj deklaraciji istakli da podržavaju politiku Francuske u ovim dvema zemljama.

Snažna načelna podrška nesvrstavanju

U pogledu načelnog deklarisanja, tri glavne evrokomunističke partije pružaju snažnu podršku pokretu nesvrstavanja. U Tezama usvojenim na X kongresu KPŠ 1981. godine kaže se da »evropski radnički pokret mora održati i približiti svoje veze sa pokretom nesvrstanih koji je jedan od osnovnih faktora u međunarodnom životu«[4]. Pozitivno određenje pokreta nesvrstanih nalazimo i kod Enrika Berlinguera, koji posebno naglašava njegovu ulogu u borbi za mir u svetu. Na XVI kongresu IKP Berlinguer kaže: »Mislimo da suštinska uloga u očuvanju mira pripada onim snagama koje, bilo izvan bilo unutar blokova, ne prihvataju logiku sistematskog konfrontiranja između suprotnih ideološko-političkih rasporeda. Među ovim snagama je, pre svega, pokret nesvrstanih zemalja.«[5] Sadašnje poglede francuskih komunista na nesvrstanost sublimirano izražava sledeći stav Žorža Maršea, sadržan u njegovom referatu na XXIV kongresu FKP 1982. godine: »Slika sveta koji se menja, pokret nesvrstanih koji obuhvata stotinu država, izražava težnje njihovih naroda da žive u suverenitetu, da izaberu svoj opšti način razvoja, da ovladaju sopstvenim nacionalnim bogatstvima, da uvedu pravednije međunarodne odnose.«[6]

Karakteristično je da se komunističke partije Španije, Italije i Francuske izjašnjavaju u prilog nesvrstanosti ne samo iz ugla svetskog značaja ovog pokreta. Evrokomunističke partije razmišljaju i o mogućnosti da njihove zemlje u spoljnoj politici zauzmu

---

[4] *Tesis aprobadas en el X Congreso del PCE*, »Mundo Obrero« br. 147, 16—22. X 1981, str. 7.

[5] Enrico Berlinguer, *Economia, Stato, pace: l'iniziativa e le proposte del PCI*, Rapporto, conclusioni e documento politico del XVI Congreso, »Editori Riuniti«, Roma, 1983, str. 7—8.

[6] *24 Congrès du Parti communiste français*, »Cahiers du communisme«, februar—mart 1982, Paris, str. 73.

Digitized by Google

nesvrstane pozicije. Smatramo da između stavova IKP, FKP i KPŠ u tom pogledu postoji jasna gradacija. Italijanski komunisti ne traže da Italija napusti svoju blokovsku pripadnost. Ipak, u naglašavanju značaja odnosa Italije sa azijskim i afričkim zemljama Mediterana i potrebe dublje saradnje sa ovim delom sveta nalazimo i neke konkretne elemente politike nesvrstanosti. Francuska Komunistička partija se izjašnjava u prilog statusa nesvrstanosti svoje zemlje. Ističući da bi Francuska trebalo da podrži i podstakne inicijative u pravcu mira, razoružanja, miroljubive koegzistencije i jednovremenog raspuštanja blokova francuski komunisti kažu: »Poštujući svoje saveze, ona može tako praktikovati jednu aktivnu politiku nesvrstanosti.«[7]

Opredeljenje za principe nesvrstavanja došlo je do izražaja i na XXIII kongresu FKP. Govoreći o projekciji osnovnih ciljeva francuskih komunista u oblasti međunarodne politike, Marše kaže: »Mi potvrđujemo principe suvereniteta narodâ, nezavisnosti, nemešanja bilo koje sile u unutrašnje stvari zemalja.«[8] KP Španije je najkonzistentnija u svojim stavovima u prilog razvijanja nesvrstane pozicije Španije. Još na IX kongresu, 1978. godine, španski komunisti su zahtevali da se Španija opredeli za politiku nesvrstavanja: »Međunarodna politika koju branimo ima kao suštinski cilj garantovanje suvereniteta i nezavisnosti Španije, pravo naroda da odredi svoju sudbinu bez stranog mešanja. Za takav cilj predlažemo politiku nesvrstavanja koja će od Španije učiniti protagonistu međunarodne politike koja pomaže miroljubivu koegzistenciju među državama, popuštanje zategnutosti, razoružanje, prevazilaženje postojećih vojnih blokova; koja garantuje pravo svih naroda na slobodu, na samoopredeljenje.«[9] Takvo stanovište došlo je do izražaja i na X kongresu: »U trenutku tako teškom u međunarodnoj situaciji odlučujuće je da spoljna politika Španije bude orijentisana tako da doprinosi miru i prijateljstvu među narodima. Zbog toga se izjašnjavamo za politiku nesvrstavanja u vojne blokove.«[10]

Razlike u konkretnoj primeni principa nesvrstavanja

Opšta podrška evrokomunističkih partija pokretu nesvrstavanja nije uvek nalazila potvrdu u ocenama pojedinih konkretnih međunarodnih problema i događaja koji su neposredno tangirali pokret nesvrstanih, a posredno se ticali interesa cele svetske zajednice, osobito njenih progresivnih snaga. Najjasnija i najkonzisten-

---

[7] Isto, str. 359.

[8] *XXIIIe Congrès du Parti communiste français*, »Cahiers du communisme«, jun — jul 1979, str. 35.

[9] *Noveno Congreso del Partido Comunista de España*, Ediciones PCE,Madrid, 19 — 23. IV 1978, str. 409.

[10] *Tesis aprobadas en el X Congreso del PCE*, op. cit., str. 8.

Digitized by Google

tnija antiblokovska opredeljenja zauzima KPŠ. Budući da insistira na simetričnoj kritici oba vojno-politička saveza, njeni stavovi su veoma bliski poziciji nesvrstanih zemalja. Teze usvojene na X kongresu KPŠ ističu da »postojanje dva vojna bloka — s jedne strane NATO-a, a s druge Varšavskog pakta... — predstavlja po sebi veliku opasnost za mir i faktor je koji ograničava, ukoliko ne anulira, realnu nezavisnost nacija«.[11]

Elementi simetrične kritike vojnih blokova sadržani su i u opredeljenjima italijanskih komunista. Politiku i logiku blokova, koji predstavljaju »teško nasleđe hladnog rata«, oni smatraju neprestanom smetnjom razvoju svetskog mira i saradnje među državama. »Ogorčeno suprotstavljanje između dva rasporeda država — jednog na čijem je čelu SAD i drugog na čijem je čelu SSSR — objektivno izaziva zategnutost, trku u naoružavanju, rizik rata.«[12] Preko stava da prevaga politike sa pozicija sile i kruti izbor jednog od vojno-političkih saveza imaju štetno dejstvo na popuštanje zategnutosti, kretanje ka socijalizmu, na razvijanje pokreta nesvrstanih — italijanski komunisti izražavaju svoju bliskost politici nesvrstavanja. Međutim, za razliku od KPŠ, oni ne insistiraju na izlasku Italije iz NATO pakta. Kao velika i snažna partija, sa značajnom merom uticaja na društvene tokove, IKP računa sa mogućnošću da u određenom trenutku i u određenoj konstelaciji uđe u vladu. Izgledi za to, smatraju italijanski komunisti, bili bi smanjeni ako bi se oni izjašnjavali protiv prisustva Italije u Atlantskom paktu. »Naš cilj nije — ističe Berlinguer — unilateralan izlazak iz bloka, nego postepeno prevazilaženje blokova do njihovog ukidanja.«[13] Članstvo Italije u Zapadnom bloku IKP ocenjuje kao neminovnu realnost, a svoj doprinos popuštanju i konačnom prestanku blokovske politike vidi u mogućnosti da se iznutra, unutar bloka, deluje u pravcu njegovog razgrađivanja.

Položaj francuskih komunista prema vojnim blokovima ima izvesna obeležja ambivalentnosti. S jedne strane, oni se opredeljuju antiblokovski, što dolazi do izražaja u sledećem stavu: »Politika blokova ne odgovara, po našem mišljenju, ni interesima naroda sveta ni interesima naše zemlje.«[14] Ali, umesto jednovremene kritike istočnog i zapadnog vojno-političkog rasporeda, francuski komunisti oštricu svojih napada usredsređuju prevashodno na NATO, naglašavajući da je potrebno »intenzivirati klasnu borbu protiv kapitalističkog spletkarenja, za odbranu i konsolidaciju mira, miroljubive koegzistencije, solidarnosti«[15]. S druge, pak, strane, oni imaju gotovo apsolutno pozitivan stav o ulozi socijalističkih zemalja u svetskim političkim zbivanjima, kao najvažnijih agenasa u borbi za mir u svetu. Ocenjujući da su inicijative soci-

[11] Isto, str. 4.
[12] Enrico Berlinguer, *Economia, Stato, pace*... op. cit., str. 7.
[13] Isto, str. 10.
[14] *24 Congrès du Parti communiste française*, op. cit. str. 55.
[15] Isto, str. 374.

Digitized by Google

jalističkih zemalja u međunarodnim forumima, njihovi predlozi i njihovo delovanje u pravcu detanta i razoružanja od velikog značaja za održavanje koegzistencije i mira, francuski komunisti kažu: »To je, pre svega, taj uticaj, zajedno sa njihovim vojnim naporima, zajedno sa uravnoteženjem lude trke u naoružavanju, koji nam je omogućio da upoznamo trideset šest godina bez svetskog rata.«[16]

U osnovi razlika među evrokomunističkim partijama u pogledu odnosa prema blokovskom pitanju nalazi se bitno drugačiji pristup međunarodnim aspektima klasne borbe. Smatrajući da klasna borba ima svetski karakter, francuski komunisti stoje na pozicijama bliskim SSSR-u i zemljama socijalističkog bloka. »U toj borbi — ističe Marše na XXIV kongresu FKP — socijalističke zemlje imaju suštinsku ulogu. Svojom težinom i svojim uticajem one sprečavaju izazivače rata da pribegnu nuklearnoj avanturi. One su nametnule da se u međunarodne odnose uvede miroljubiva koegzistencija. Te zemlje čine, dakle, garantiju mira.«[17] Nasuprot takvom gledištu, italijanski komunisti primećuju da se borba za mir ne može svesti na borbu protiv imperijalizma i da je ona šira od borbe klasa. Potrebno je odbaciti »poistovećivanje borbe za mir sa svrstavanjem za ili protiv jednog ili drugog ideološko-političkog tabora ili vojnog bloka«[18]. Na toj liniji rezonovanja je, mada još neposrednije i konkretnije, Komunistička partija Španije. »KPŠ ne deli koncepciju — kaže se u Tezama usvojenim na njenom X kongresu — da se klasna borba na međunarodnom nivou manifestuje u sukobu dva vojna bloka: NATO pakta i Varšavskog pakta. Ta koncepcija nužno vodi zaključku da će se borba klasa rešiti posredstvom trećeg svetskog rata ili da će se razvijanje klasne borbe u drugim zemljama neminovno podređivati sporazumima dvaju blokova.«[19]

Odnos evrokomunističkih partija prema politici blokova i prema antagonizmu koji iz nje proističe određuje i njihove ocene pojedinih kriznih situacija i događaja u svetu koji su se neposredno ticali pokreta nesvrstanih. FKP nalazi reči opravdanja za intervenciju Vijetnama u Kampučiji s obzirom na to da je, po njenoj oceni, akt Vijetnama predstavljao podršku demokratskim snagama Kampučije u borbi protiv diktature Pola Pota, dok italijanski i, naročito, španski komunisti osuđuju vijetnamsku akciju u Kampučiji kao mešanje u unutrašnje stvari jedne zemlje. Ocena francuskih komunista bliska je gledištu »radikalne grupe« u pokretu nesvrstanih zemalja. Kada je reč o sovjetskoj intervenciji u Avganistanu, simptomatično je da se francuski komunisti, na svom XXIV kongresu, na nju osvrću samo u jednoj rečenici. Stavom da je u Avganistanu postojala opasnost da imperijalizam likvidira

[16] Isto, str. 371.
[17] Isto, str. 69—70.
[18] Enrico Berlinguer, *Economia, Stato, pace*... op. cit. str. 7.
[19] *Tesis aprobadas en el Congreso del PCE*, op. cit., str. 4.

Digitized by Google

progresivni režim i tako destabilizuje čitavo područje oni pokazuju da nisu izmenili svoj stav sa XXIII kongresa. Smatramo, stoga, da je i danas relevantna teza dr Zorice Priklmajer, izložena u radu *Evrokomunizam i nesvrstanost*, da za francuske komuniste »nesvrstani status Avganistana ne igra primarnu ulogu«, da je misija sovjetskih trupa »odbrana avganistanskih granica«, te da »u podtekstu ove argumentacije stoje interesi SSSR-a, a ne Avganistana«[20].

Stavovi komunističkih partija Italije i Španije razlikuju se od gledišta francuskih komunista metodološki i suštinski. Metodološki, jer posvećuju više prostora avganistanskom slučaju; suštinski, jer su njihove ocene veoma bliske pogledima pokreta nesvrstanih zemalja. Osuđujući sovjetsku intervenciju, Berlinguer na XVI kongresu IKP kaže: »Vojna intervencija u Avganistanu... je pokazala da se i SSSR ponašao i mogao se ponašati onako kako to odgovara politici sile i tako je delovao suprotno popuštanju zategnutosti i u pogledu suvereniteta i nezavisnosti narodâ«[21]. Okupacijom Avganistana, po mišljenju italijanskih komunista, prekršeni su osnovni principi nezavisnosti, usporen je proces detanta, a borba protiv imperijalizma nije time dobila bitniju potporu.

Uvažavajući to da socijalističke zemlje igraju značajnu ulogu u borbi za oslobođenje od kolonijalne dominacije, španski komunisti, isto tako, ističu da objektivna realnost »primorava da se prizna da u spoljnoj politici SSSR-a postoje negativni aspekti i konkretna manifestacija politike sile, jasni u slučajevima Čehoslovačke, Avganistana i u intervencijama u unutrašnje poslove drugih zemalja«[22].

Razoružanje i uloga blokova

Pitanju razoružanja, kao jednoj od ključnih pretpostavki mira u svetu, pojedini subjekti različito pristupaju. Dok Zapadni i Istočni blok podlogu mira traže u održavanju stalne ratnoteže u naoružavanju, dotle pokret nesvrstanih smatra da se realni i dugoročni izgledi za mir otvaraju tek odlučnom orijentacijom na opšte i potpuno razoružanje, a naročito nuklearno. Takvo shvatanje zastupaju i evrokomunisti, što je kompatibilno sa strategijom društvenog preobražaja mirnim putem. No, oni se među sobom razlikuju u pogledu predlogâ konkretnih modaliteta za ostvarivanje tog zadatka. Francusku Komunističku partiju karakteriše izvesna jednostranost u pristupu ovom problemu. Ona pripisuje kapitalističkom bloku gotovo isključivu odgovornost za trku u naoružavanju i za održavanje političke zategnutosti u svetu. Time se FKP

[20] Dr Zorica Priklmajer, *Evrokomunizam i nesvrstanost*, »Međunarodni problemi«, br.. 3/1980, str. 391.

[21] Enrico Berlinguer, *Economia, Stato, pace*... op. cit., str. 7.

[22] *Tesis aprobadas en el X Congreso del PCE*, op. cit., str. 4.

Digitized by Google

udaljava od pozicija nesvrstanih, nalazeći se bliže liniji rezonovanja socijalističkog bloka i onih zemalja članica pokreta nesvrstanih čija su stanovišta bliska sovjetskom stanovištu. U poslednje vreme kod francuskih komunista mogu se, međutim, zapaziti izvesni tonovi delimičnih razlika u odnosu na sovjetske pozicije. To je došlo do izražaja prilikom Maršeove posete SSSR-u, jula 1983. godine. Saopštenje TASS-a da je postignuta potpuna saglasnost gledišta između sovjetskih rukovodilaca i delegacije FKP u spoljnopolitičkim pitanjima Marše je demantovao, ukazujući na dve tačke u kojima se njihovi pogledi razlikuju. Prvo, predlog SSSR-a da se raketna ravnoteža u Evropi uspostavi na nivou arsenala kojim raspolažu Francuska i Engleska Marše u ovom času ne prihvata, smatrajući da, za sada, atomsko naoružanje Francuske predstavlja garant njene nezavisnosti i da stoga to ne treba da bude predmet pregovora o smanjenju nuklearnog naoružanja. Ipak, on ne isključuje mogućnost da se u kasnijoj fazi ono uzima u obzir prilikom pregovora o smanjivanju raketa srednjeg dometa u Evropi. Drugo, delegacija FKP je smatrala da u pregovore o razoružanju treba uključiti sve evropske vlade, dok sovjetska gledišta ističu prevashodnu ulogu supersila.

Isticanjem razlika u odnosu na sovjetsku verziju razgovora želi se naglasiti nacionalni stav FKP. Smatramo da je Maršeovim demantijem FKP takođe htela da pokaže nezavisnost svoje pozicije prema sovjetskoj politici, a motiv takvog postupka treba tražiti, jednim delom, i na planu odnosa sa socijalistima, u izvesnoj toleranciji prema njihovoj atlantskoj politici. Socijalisti, međutim, smatraju da komunisti nisu izuzeli francuske rakete iz ženevskih pregovora između SAD i SSSR-a.

Španski i italijanski komunisti nedvosmisleno insistiraju na uporednom razoružavanju supersila i njihovih vojno-političkih saveza. To je naročito karakteristično za španske komuniste. »KPŠ smatra — kaže se u Tezama usvojenim na X kongresu — da odbrana mira i nezavisnosti narodâ i mogućnost napretka ka socijalizmu idu preko jednovremenog razoružavanja vojnih blokova i uklanjanja vojnih baza u inostranstvu, kako na Zapadu tako i na Istoku.«[23] U sklopu progresivnih snaga koje deluju u pravcu razoružanja Berlinguer ističe, pre svega, nesvrstane zemlje. U tom pravcu, po njemu, treba da se aktivira i Italija. Kao član EEZ i kao subjekt bilateralnih odnosa sa zemljama trećeg sveta, ona može da odigra značajnu ulogu u pregovorima o razoružanju u dijalogu Sever — Jug. IKP navodi i drugu negativnu dimenziju trke u naoružavanju — ogromna finansijska sredstva koja se u tu svrhu ulažu, a mogla bi biti iskorišćena za brži ekonomski razvoj zemalja u razvoju, čime bi se stvorile pretpostavke harmoničnijeg razvitka svetske privrede. »Razvoj zemalja trećeg sveta — prvobitno zaustavljen i poremećen kolonijalnom dominacijom, izložen je — po Berlinguerovom mišljenju — riziku da bude ponovo blokiran

[23] Isto.

Digitized by Google

ogromnim sredstvima koja se bacaju na trku u naoružavanju«[24]. Oštricu svoje kritike italijanski komunisti usredsređuju i na međunarodnu trgovinu oružjem. Zemlje u razvoju postaju poprište međusobnog takmičenja izvoznika oružja, a svetska trgovina oružjem dobija obeležja beskrupuloznog biznisa. Zbog toga IKP traži da se zabrani snabdevanje oružjem onih zemalja koje vode ekspanzivnu politiku i da se pokrenu inicijative sa ciljem postepene rekonverzije industrije naoružanja koja je »industrijalizovane zemlje učinila snabdevačima zemalja trećeg sveta«.

Zaključak o opštem antiblokovskom opredeljenju KPŠ i IKP ne znači da u njihovim redovima nema i drukčijih mišljenja, pre svega, dogmatskog karaktera. U IKP takva shvatanja su povezana prevashodno sa istupanjem Armanda Kosute, dok se u KPŠ dogmatska struja, koja je potresala rad Partije između IX i X kongresa, otvoreno eksponirala na V kongresu Ujedinjene socijalističke partije Katalonije (PSUC), *de facto* komunističke partije Katalonije, na kome je, štaviše, ostvarila prevagu nad evrokomunističkim krilom. Indikativna su naročito njena razmatranja međunarodnih političkih odnosa. Smatrajući da blokovi predstavljaju »zatvorenu realnost« koja ne dopušta postojanje nezavisnih pozicija, zbog čega komunističke partije treba da prihvate logiku blokova, prosovjetska struja Ujedinjene socijalističke partije Katalonije insistirala je na »uvažavanju antiimperijalističkih inicijativa socijalističkog bloka«[25], na stavu da je »konfrontacija između socijalističkih zemalja i imperijalizma jedna od osnovnih manifestacija klasne borbe na međunarodnom planu«[26].

Različita gledišta evrokomunističkih partija o mestu i ulozi blokova jednim delom su izraz razlika u međunarodnim aspektima evrokomunističke strategije. Španski evrokomunisti smatraju da demokratski put u socijalizam nužno ima svoju međunarodnu dimenziju, da realizovanje progresivnih društvenih promena premašuje okvir određen nacionalnim granicama. Oni se zalažu za nadnacionalnu strategiju radničke klase koja bi trebalo da bude protivteža multinacionalnom koncentrisanju kapitala. Ovaj značajan vid njihove strategije daje istaknuto mesto snažnijoj orijentaciji na saradnju sa nesvrstanim zemljama i ukazuje na potrebu i značaj međunarodnih integracionih procesa u sklopu kreiranja jedne nove Evrope, oslobođene blokovskih podela i zategnutosti. U tom smislu, španski komunisti smatraju da postoje mogućnosti značajnih preobražaja unutar zajedničkog tržišta. Hulio Segura, profesor Ekonomskog fakulteta na Univerzitetu »Komplutense« u Madridu, ističe da »produbljivanje političkih prava članova Evropske ekonomske zajednice, uspostavljanje novih bilateralnih odnosa sa

---

[24] Enrico Berlinguer, *Economia, Stato, pace*... op. cit., str. 14.

[25] »Nuestra Bandera«, revista teorica y politica del Partido Comunista de España, br. 107, maj 1981, str. 39.

[26] »Mundo Obrero«, br. 116, 6 — 12. III 1981, str. 33.

Digitized by Google

zemljama trećeg sveta i nesvrstanima, potenciranje uloge EEZ kao elementa koji pomaže policentrizam«[27]... čine središni element svake progresivne strategije na terenu krize i na putu ka socijalizmu.

Naglašenu proevropsku orijentaciju zastupaju i italijanski komunisti. Oni se zalažu za oživljavanje i jačanje integracionih procesa u okviru evropskog ekonomskog i političkog prostora, kao i za rastuću nezavisnost Evrope u odnosu na SAD. U Rezolucijama XVI kongresa IKP kaže se: »Delimo uverenje da Italija mora delovati unutar EEZ sa stvarnom obavezom za čvršće ekonomsko i političko jedinstvo Evrope i njenih snaga demokratije i progresa. Italija mora biti aktivan faktor evropske izgradnje«[28]. Italijanski komunisti se zalažu za to da se u okviru jednog progresivnog sadržaja učvrsti jedinstvo Zapadne Evrope, ojača zajednički karakter evropske politike, osobito na sektoru energetike, poljoprivrede, industrije i saradnje sa trećim svetom i da se postigne njena veća nezavisnost.

U vizijama FKP su znatno manje izražene, a pogotovo razrađene, koncepcije o nezavisnom društvenom, političkom i ekonomskom statusu zapadnoevropskog prostora. Otuda se može zaključiti da francuski komunisti ne razvijaju u dovoljnoj meri internacionalne vidove evrokomunističke strategije, kako u savladavanju krize tako i na planu kretanja ka socijalističkom društvu. Naše je mišljenje da FKP pokazuje izvesne nedoslednosti u razvijanju strategije evrokomunizma, budući da na unutrašnjem planu njene pozicije imaju znatno naglašenije evrokomunističke atribute (insistiranje na širokim socijalnim savezima, fleksibilnost u saradnji sa socijalistima u vladi) nego što je to slučaj sa njenim stavovima na području međunarodne politike.

Podrška nacionalnooslobodilačkim pokretima

Značajno pitanje u kome postoji koincidencija u stavovima evrokomunizma i pokreta nesvrstanih odnosi se na nacionalnooslobodilačke pokrete. Definitivno uklanjanje ostataka kolonijalizma, kao jedan od suštinskih ciljeva pokreta nesvrstanih zemalja, predstavlja, u isto vreme, važnu tačku u strategiji evrokomunizma. Izražavajući solidarnost sa oslobodilačkim pokretima, španski komunisti su na X kongresu istakli da je »za radničke i uopšte progresivne snage u Evropi danas veoma važno da se postignu razumevanje i zajednička akcija sa pokretima za oslobođenje trećeg sveta«[29]. Snažnu podršku oslobodilačkim pokretima dao je XXIV kongres FKP. U referatu podnetom Centralnom komitetu Marše

[27] Julio Segura, *Transformaciones en economias desarrolladas en un contexto de crisis*, u: *Vias democraticas al socialismo*, »Editorial Ayuso«, Madrid, 1981, str. 166.

[28] Enrico Berlinguer, *Economia, Stato, pace*... op. cit., str. 145.

[29] *Tesis aprobadas en el X Congreso del PCE*, op. cit., str. 7.

Digitized by Google

kaže: »Izražavamo našu solidarnost sa svim narodima koji su još uvek pod kolonijalnom dominacijom i koji izražavaju želju za nacionalnim oslobođenjem, sa svim snagama koje se bore u Africi, Aziji ili Latinskoj Americi za ekonomsku i društvenu emancipaciju svojih zemalja«[30]. Italijanski komunisti smatraju da se Italija na političkom planu mora orijentisati na solidarnu aktivnost sa pokretima za oslobođenje. Karakteristično je da se podrška Francuske KP oslobodilačkim pokretima, jednim delom, motiviše uverenjem da novooslobođene zemlje predstavljaju značajnu rezervu socijalizma, što nije eksplicitno sadržano u opredeljenjima italijanskih i španskih komunista.

Kada je reč o odnosu prema konkretnim nacionalnooslobodilačkim pokretima danas u svetu, sve tri evrokomunističke partije izražavaju solidarnost sa oslobodilačkim snagama u Centralnoj Americi, pružaju podršku Palestinskoj oslobodilačkoj organizaciji, kao i mladim republikama na jugu Afrike koje su ugrožene agresivnom politikom rasističkog režima Južnoafričke Republike. Ipak, između njih se mogu povući izvesne razlike. FKP ne izlazi iz okvira opšteg i pretežno načelnog stava, dok su IKP i KPŠ znatno eksplicitnije u solidarisanju sa oslobodilačkim i demokratskim snagama u svetu. KPŠ posebnu pažnju poklanja događajima u Centralnoj Americi. Ona osuđuje mešanje SAD u unutrašnje stvari centralnoameričkih zemalja i daje punu podršku oslobodilačkim snagama. Interesovanje KPŠ za ovu oblast sveta proističe iz tradicionalne, organske povezanosti Španije sa zemljama Centralne Amerike, s obzirom na njeno dugotrajno prisustvo u njima.

U središtu pažnje italijanskih komunista je kriza na Bliskom istoku. Oni daju punu podršku PLO kao legitimnom predstavniku palestinskog naroda i ističu njegovo pravo na sopstvenu državu. IKP smatra da bi značajan doprinos pozitivnom razvoju situacije na Bliskom istoku mogla da dâ evropska levica podsticanjem dijalogâ između PLO, progresivnih snaga arapskog sveta i pristalica miroljubive politike u Izraelu. Zaokupljenost italijanske KP bliskoistočnom krizom izražava njenu orijentaciju na mediteranski prostor koja ima za cilj da se Mediteran pretvori u zonu mira i da Italija pojača svoju saradnju sa mediteranskim zemljama.

Evrokomunističke partije otvoreno ističu da je pokret nesvrstanih zemalja najznačajniji međunarodni činilac nacionalnog oslobođenja politički još uvek zavisnih zemalja. Međutim, za razliku od komunističkih partija Španije i Italije, francuski komunisti gotovo isključivo insistiraju na antiimperijalističkom karakteru pokreta nesvrstanih.[31]

---

[30] *24 Congrès du Parti communiste français*, op. cit., str. 73.

[31] Videti: Martin Verlet, *Non-Alignes: Le souffle de Delhi, Revolution*, Institut de Recherches Marxistes, br. 159, 18 — 24. III 1983, str. 22.

Digitized by Google

Izgradnja novog međunarodnog ekonomskog poretka (NMEP) — sastavna komponenta evrokomunističke strategije

Problemi ekonomske sadržine predstavljaju oblast u kojoj postoji visok stepen bliskosti u gledištima između evrokomunizma i pokreta nesvrstanih. Ekonomska strana strategije evrokomunizma jedna je od njegovih ključnih dimenzija, što je naročito potencirano činjenicom da evrokomunističke partije deluju u okviru definisanom svetskom ekonomskom krizom, da svoje socijalističke projekcije koncipiraju u zavisnosti od mogućnosti izlaska iz krize na progresivan način. Jedan od osnovnih uzroka ekonomske krize evrokomunisti vide u postojećoj međunarodnoj podeli rada razvijanoj u vreme kada je kapitalizam predstavljao svetski sistem. Polazeći od osnovnih postulata strategije socijalističkog menjanja društva mirnim, demokratskim putem, evrokomunističke partije se zalažu za preobražaj međunarodnih ekonomskih odnosa u kojima su zemlje u razvoju ekonomski potčinjene, a time faktički još uvek zavisne od razvijenih zemalja. Povezanost ova dva cilja sagledavaju italijanski komunisti, što se može videti iz sledećeg stava: »Rađa se naše uverenje da se u stvarnosti otvara nova faza borbe za socijalizam u svetu: faza u kojoj se preobražaj u smislu socijalizma na višoj tački kapitalističkog razvoja može i mora prisno povezivati sa pokretima i aspiracijama za oslobođenje, za pravdu, za ljudski i građanski napredak siromašnih i ugnjetenih masa ogromne oblasti nerazvijenosti«[32]. Španski komunisti ističu da je za postizanje novog međunarodnog političkog i ekonomskog poretka neophodna ne samo borba pokreta trećeg sveta, nego »pritisak i stalna borba od strane progresivnih snaga industrijalizovanih zemalja«[33]. Slično mišljenje imaju italijanski komunisti koji govore o susretu radničkih partija Evrope i progresivnih snaga trećeg sveta radi traženja najadekvatnijih inicijativa u smislu konkretizovanja i konstituisanja novog svetskog ekonomskog poretka. Ulogu nesvrstanih zemalja u iniciranju akcije za institucionalizovanje NMEP-a i u borbi za njegovo oživotvorenje evrokomunističke partije i eksplicitno ističu, na primer, u sledećoj oceni francuskih komunista: »Raste potreba za novim svetskim ekonomskim i političkim pokretom, izražena naročito od strane pokreta nesvrstanih čija se uloga i autoritet afirmišu«[34].

Evrokomunisti ističu da u uslovima snažne međuzavisnosti i uzajamne uslovljenosti svih sastavnih delova savremenog sveta relativno razvojno zaostajanje zemalja u razvoju ne produkuje negativne reperkusije isključivo za njih same, već kao bumerang pogađa i privrede razvijenih kapitalističkih zemalja podstičući snažno procese ekonomske destabilizacije. Na XXIV kongresu FKP Ž. Marše kaže: »Pomažući zemljama u razvoju, mi pomažemo

---

[32] Enrico Berlinguer, *Economia, Stato, pace*... op. cit., str. 150.
[33] *Tesis aprobadas en el X Congreso del PCE*, op. cit., str. 8.
[34] *24 Congrès du Parti communiste français*, op. cit., str. 372.

Digitized by Google

sami sebi. Interesi našeg naroda i narodâ trećeg sveta konvergiraju«[35]. Smatrajući da bi Italija trebalo da odigra ulogu protagoniste dijaloga Sever — Jug i da podstakne ekonomsku i političku saradnju sa zemljama trećeg sveta, italijanski komunisti kažu: »To nije samo... politička i moralna obaveza nametnuta potrebom da se savladaju glad i nerazvijenost, da se nađe rešenje jedne od najeksplozivnijih kontradikcija savremenog sveta, nego i jedan vitalan zahtev za naš ekonomski i društveni razvoj«[36]. U osnovi takvog shvatanja nalazi se teza da je postojanjem jaza u stepenu ekonomske razvijenosti u svetu narušen proces reprodukcije u svetskim razmerama. Da bi se stvorili uslovi za njegovo normalno odvijanje, bilo bi neophodno izvršiti korenito prestrukturiranje svetske privrede, demokratizovati međunarodne ekonomske odnose. U ostvarivanju tog cilja značajnu pomoć mogle bi pružiti razvijene zemlje, o čemu govori Filip Ercog, član CK FKP, u knjizi *L' Economie à bras-le-corps:* »Ako razvijene zemlje pomognu trećem svetu da izgradi poljoprivredu i industriju koje odgovaraju potrebama njegovog razvoja, one će prouzrokovati tražnju koja bi mogla da se usmeri na unutrašnje tržište razvijenih zemalja. Ako bi zemlje trećeg sveta mogle povećati stvarnu produktivnost na svom unutrašnjem tržištu, ti produktivniji narodi imali bi viši životni standard i ponudili bi mnogostruke mogućnosti razmene.«[37]

Pored opšte podrške izgradnji NMEP, evrokomunističke partije razrađuju i neke konkretne vidove, pre svega tehnološki, finansijsko-monetarni i trgovinski, čije bi pravilno postavljanje i rešavanje predstavljalo realan korak u obrazovanju novog sistema međunarodnih ekonomskih odnosa. Karakteristično je da zvanični stavovi francuske KP, za razliku od IKP i KPŠ, ne ulaze u jasnije i određenije razmatranje uslovâ i mogućih modaliteta izgradnje NMEP. Kada je reč o francuskom evrokomunizmu, interesantni su, međutim, Ercogovi pogledi, koji glavnu odgovornost za reprodukovanje razlika na nivou ekonomske razvijenosti u svetu pripisuje transnacionalnim korporacijama. Razvijajući tezu da se transnacionalne korporacije u svom poslovanju rukovode jedino kriterijima finansijske rentabilnosti, Ercog zaključuje da njihova aktivnost ima negativne reperkusije kako za zemlje u razvoju tako i za narode razvijenih zemalja. Za zemlje u razvoju zato što ne vode brigu o njihovim stvarnim razvojnim potrebama; za stanovništvo razvijenih zemalja zato što povlačenjem kapitala i njegovim ulaganjem u trećem svetu pogađaju životni standard u njima.

U uslovima postojećeg ekonomskog poretka tehnologija postaje moćno sredstvo kojim se održava ekonomska zavisnost zemalja u razvoju. Njen transfer, čiji su glavni nosioci transnacionalne korporacije, uslovljava se restriktivnim klauzulama koje ograniča-

---

[35] Isto, str. 61.

[36] Enrico Berlinguer, *Economia, Stato, pace...* op. cit., str. 146.

[37] Phillipe Herzog, *L'Economie à bras-le-corps*, »Editions sociales, Economie et politique«, Paris, 1982, str. 29.

Digitized by Google

vaju slobodno korišćenje prenetog znanja ne dopuštajući da ono bude u funkciji istinskih potreba zemalja uvoznica. Negativnost ovih vidova, koji pokazuju da je kapitalistička primena nauke — kao što je isticao Marks — dijametralno suprotna prirodi njenog razvitka, sagledava KP Španije i ističe, kao jednu od ključnih pretpostavki novog međunarodnog ekonomskog poretka, pravo zemalja trećeg sveta na »slobodniji i otvoreniji pristup tehnologiji, takav koji će olakšati uslove za razvoj sopstvene kulture i sopstvenog istraživanja nerazvijenih zemalja koje ne pripadaju imperijalističkim centrima«[38]. Manuel Askarate govori o potrebi da se svetska proizvodna struktura decentralizuje, što ukazuje na značaj ne samo kvantitativne strane investiranja u razvoj manje razvijenih zemlja, nego i na pitanja kompozicije investicija. Prioritetno područje investiranja trebalo bi, po njemu, da budu one industrijske grane koje dopuštaju zemljama u razvoju da autonomno raspolažu intenzivnom tehnologijom, saobraženom prednostima kojima ove zemlja raspolažu u oblasti prirodnih resursa. O potrebi da se preneta tehnologija što više prilagodi zemljama uvoznicama govori i Ercog, ističući da je to »naročito značajno za zemlje trećeg sveta kojima predstoji izgradnja infrastrukturnih objekata, razvoj obrazovanja, zdravstva, istraživanja. One imaju potrebu da bolje iskoriste naučnu i tehničku revoluciju da bi znale da proizvode za svoje unutrašnje tržište, da stvore odgovarajuće ljudske i društvene uslove, ekonomišući sistematski svojim resursima«[39].

Monetarni vid borbe za uspostavljanje novog sistema ekonomskih odnosa u svetu evrokomunisti smatraju jednim od bitnih vidova. Evrokomunistička razmišljanja o toj tematici nalaze se u istoj ravni rezonovanja sa pogledima pokreta nesvrstanih zemalja. Njihova zajednička suštinska komponenta sadržana je u pledoajeu da se, uz aktivnu ulogu UN, ostvari korenita izmena međunarodnog monetarnog sistema u kome danas, gotovo apsolutno, dominiraju interesi dolara. Toj problematici najveću pažnju poklanja IKP koja se neposredno poziva na neke inicijative pokreta nesvrstanih zemalja. Italijanski komunisti su, na svom XVI kongresu, istakli da je VII konferencija nesvrstanih zemalja navela nekoliko osnovnih tačaka, među kojima potrebu reforme međunarodnog monetarnog sistema, ističući da nesvrstani govore o novom Breton Vudsu. Neadekvatnost međunarodnog monetarnog sistema naročito je naglasila, prema italijanskim komunistima, restriktivna monetaristička politika Reganove administracije. »Monetarni pritisak, nametnut od strane SAD celom svetu..., izazvao je opšte opadanje proizvodne aktivnosti. Zbog povećanja kamatne stope i opadanja cena primarnih proizvoda povećana je težina ogromnog zaduženja zemalja trećeg sveta.«[40] Smatrajući da SAD teže uspostavljanju komandne pozicije nad celom svetskom privredom, ita-

[38] *Tesis aprobadas en el X Congreso del PCE*, op. cit., str. 7.
[39] Phillipe Herzog, *L' Economie à bras-le-corps*, op. cit. str. 290.
[40] Enrico Berlinguer, *Economia, Stato, pace*... op. cit. str. 98.

Digitized by Google

lijanski komunisti plediraju da na monetarnom planu evropske zemlje treba da zauzmu zajedničku poziciju, da je potrebno afirmisati upotrebu »evropske obračunske jedinice« kao sredstva plaćanja u međunarodnim transakcijama.

Za osnivanje decentralizovanih monetarnih institucija koje bi emitovale međunarodni novac zalaže se i Ercog, ističući da bi to bio put progresivnog emancipovanja od dominacije dolara i supranacionalnih kredita, pri čemu bi ulogu dolara mogla da preuzmu specijalna prava vučenja. Neophodne pretpostavke takvih promena Ercog vidi u demokratizaciji Međunarodnog monetarnog fonda (MMF) i Svetske banke, u većim pravima zemalja trećeg sveta u MMF i njegovom potčinjavanju kontroli UN. Isti smisao sadržan je u Tezama usvojenim na X kongresu KPŠ, u zalaganju za »novi međunarodni finansijski sistem koji ne bi zavisio prevashodno od jedne monete ... sa ciljem da se osnuje stvarna svetska banka sa sposobnošću sopstvene emisije međunarodnog novca«[41].

Zemlje u razvoju imaju nepovoljne odnose razmene u trgovini sa razvijenim zemljama s obzirom na to da su orijentisane gotovo isključivo na proizvodnju primarnih proizvoda. Kao što je Marks dokazivao, zakon vrednosti na međunarodnom planu deluje na modifikovan način. Budući da u takvoj međunarodnoj robnoj razmeni, u kojoj zemljama u razvoju prodaju finalne proizvode, razvijene zemlje uvek dobijaju, one zauzimaju rezistentan stav naspram inicijativa za obrazovanje novog sistema ekonomskih odnosa u svetu.

Evrokomunistička shvatanja ove problematike ukazuju na neophodnu potrebu izmena u odnosima i tokovima međunarodne trgovine. U usvojenim Tezama X kongresa KPŠ govori se o nužnosti regulisanja međunarodnih tržišta primarnih materija i energetskih proizvoda ugovorenog između zemalja proizvođača OPEC-a i trećeg sveta, s jedne, i potrošačâ ovih proizvoda, s druge strane. Ta pitanja Ercog detaljno analizira i zaključuje da u odnosima međunarodne trgovine dominiraju interesi multinacionalnih kompanija kojima su podređene i međunarodne trgovinske organizacije kao što je, na primer, GATT. Da bi se stvorili uslovi za iskorenjivanje odnosâ nejednakosti u međunarodnoj robnoj razmeni, proizvodi zemalja u razvoju trebalo bi, smatra Ercog, da imaju slobodniji pristup na tržišta razvijenih zemalja. Isti smisao nalazimo u opredeljenjima italijanskih komunista koji se zalažu za izgradnju novih trgovinskih odnosa u svim pravcima, a naročito sa zemljama u razvoju. »Da bi se suprotstavila snazi multinacionalnih kompanija ... javna preduzeća nekih zemalja morala bi se pridržavati međunarodnih sporazuma nadvladavajući protekcionistička iskušenja i nacionalne egoizme.«[42] Takva shvatanja u potpunosti odgovaraju zahtevima pokreta nesvrstanih koji, u ci-

[41] *Tesis aprobadas en el X Congreso del PCE*, op. cit., str. 7 — 8.
[42] Enrico Berlinguer, *Economia, Stato, pace* ... op. cit. str. 99.

Digitized by Google

lju suštinskog povećanja izvoza iz zemalja u razvoju na tržišta razvijenih zemalja, traži ukidanje protekcionističkih mera i, uopšte, uzdržavanje od svih oblika diskriminatorskog ponašanja koje bi išlo na štetu zemalja u razvoju.

*

Delujući u uslovima međunarodnog okruženja bremenitim mnogim iskušenjima za svetski mir, tri najsnažnije evrokomunističke partije Evrope pružaju podršku pokretu nesvrstavanja kao značajnom faktoru mira i popuštanja. Njihovo pojačano interesovanje za pokret nesvrstanosti u periodu 1980—1983. godine koincidiralo je sa pogoršavanjem ionako komplikovane međunarodne političke situacije, daljim zaoštravanjem odnosâ između dve supersile, nastavljanjem i pojačavanjem trke u naoružavanju, održavanjem blokovskih zategnutosti i antagonizama.

Iako se komunističke partije Italije, Španije i Francuske deklarativno opredeljuju u prilog nesvrstavanja, među njima se mogu zapaziti razlike povodom ocena nekih konkretnih problema koji opterećuju međunarodnu zajednicu, a čije bi pravilno rešavanje povećalo izglede za mir u svetu. Rubikon načelne podrške pokretu nesvrstavanja najotvorenije je prešla Komunistička partija Španije koja je svojim pledoajeima i inicijativama povodom suštinskih pitanja kao što su, na primer, vojno-politički blokovi i razoružanje, dala do znanja da se nalazi na pozicijama politike nesvrstavanja. Italijanski komunisti danas, u uslovima opredeljenja za »demokratsku alternativu«, pokazuju veću bliskost stavovima i pogledima nesvrstanih zemalja nego što je to bio slučaj u vreme kada je istorijski kompromis bio aktuelan. Oni, međutim, prihvataju sadašnji blokovski status Italije kao neminovnu realnost. Ambivalentnost pozicije francuske Komunističke partije proističe, pre svega, iz težnje da se izbegne konfrontiranje između principâ politike nesvrstavanja, s jedne, i spoljnopolitičkih pogleda koji su bliski sovjetskim, s druge strane. Položaj FKP posebno je složen i kao posledica specifičnosti njenog odnosa sa socijalistima kao partnerima u vladi.

Punu podršku evrokomunisti daju izgrađivanju NMEP, koji se može označiti kao ekonomska teorija pokreta nesvrstanih zemalja. Takvo njihovo opredeljenje ima suštinski karakter budući da se izvlači iz evrokomunističke koncepcije kretanja ka socijalizmu, čiju značajnu sastavnu komponentu predstavlja kreiranje nove međunarodne podele rada, koja bi stvorila uslove za harmoničniji razvoj svetske privrede.

Presek zvaničnih stavova evrokomunističkih partija o NMEP pokazuje da se francuska Komunistička partija zadržava, uglavnom, u ravni njegovog načelnog podržavanja, dok španski i italijanski komunisti čine korak dalje, ulazeći konkretnije u analizu pojedinih vidova NMEP i uslovâ za njegovo sprovođenje u život.

Digitized by Google

Svakako, u okviru FKP ima i shvatanja koja izlaze iz načelnog okvira razmatranja ove problematike, kao što je slučaj sa pogledima F. Ercoga.

Pozitivna evolucija evrokomunizma prema nesvrstanosti uplivisana je istovremenim dejstvom mnoštva činilaca. Na nju su — uz očiglednu tendenciju pogoršavanja političkih odnosa u svetu — sa najvećim ponderom delovali težina i dugotrajnost efekata svetske ekonomske krize, kao posledica održavanja *statusa quo* u međunarodnoj podeli rada, složenost unutrašnjeg političkog života zemalja kojima pripadaju evrokomunističke partije i složenost njihovog odnosa sa drugim snagama levice.

Digitized by Google

Žarko Jovanović: KPJ prema seljaštvu 1919—1941.

(»Narodna knjiga«, Beograd, 1984, strana 344)

Iako je neosporno potrebno i nužno da se obradi odnos KPJ prema seljaštvu u periodu između dva rata, a s obzirom na to da je seljaštvo činilo oko 80 odsto stanovništva Jugoslavije, da je sudbina revolucije umnogome zavisila od opredjeljenja seljaštva, kao i da je to prethodni uslov za sagledavanje njegove uloge u ratu i revoluciji — u jugoslovenskoj istoriografiji malo je radova koji se bave tom problematikom. Prvi cjelovitiji rad iz te oblasti je knjiga Ž. Jovnovića *KPJ prema seljaštvu 1919—1941.*

Određujući kao predmet rada stav KPJ prema selu i seljaštvu, autor u Predgovoru ističe teškoće i nemogućnosti složenije obrade ove tematike koje proističu iz toga što nisu istražena mnogobrojna pitanja koja ovu temu uslovljavaju — metodološko neiskustvo, nepostojanje ekonomske istorije, neizučenost seljačko-zemljoradničkih stranaka, te oskudnost i stanje arhivske građe.

Odnos Partije prema selu sveden je na agrarno i seljačko pitanje, dok je nacionalno pitanje zapostavljeno.

Iako za osnovu periodizacije uzima izgradnju odnosa Partije prema seljaštvu i stepen njene angažovanosti u radu među seljaštvom, autor tu politiku Partije sagledava kroz četiri perioda: period legalnog djelovanja među seljačkim masama (1919—1920); period njenog ilegalnog djelovanja (1921—1929); period od 1929—1934. i od 1934—1941. godine, preuzimajući tako uobičajenu periodizaciju

Digitized by Google

u izučavanju prošlosti Partije koja u ovom slučaju ne odgovara.

Čini se da veoma obiman i raznorodan popis izvorâ i literature (mada nisu korišteni noviji radovi — posljednja navedena bibliografska jedinica je iz 1978) na koji upućuje autor nije u cjelosti iskorišten, te da je pisac propustio mogućnost da prikaže svu različitost i specifičnost partijske politike u svakoj oblasti, pa i uže.

Odabravši hronološki pristup, autor prati razvoj odnosa KPJ prema seljaštvu uglavnom kroz dokumenta kongresâ i konferencija, zaključno sa V konferencijom KPJ.

U prvoj glavi (koja ovdje preuzima ulogu uvoda) pod naslovom »Ekonomske, društvene i političke prilike na jugoslovenskom selu u periodu 1918—1929« (str. 15—52) Ž. Jovanović, pored odnosa građanskih, seljačkih i socijalističkih partija prema selu, prikazuje ekonomski i socijalni položaj seljačkih masa, ukazujući na ubrzanu ekonomsku, odnosno klasnu diferencijaciju na selu izazvanu ubrzanom kapitalizacijom jugoslovenskog sela. Takva ocjena se često sreće u jugoslovenskoj istoriografiji o ovom periodu, mada bi se na osnovu pokazateljâ koji se navode i u ovoj knjizi prije moglo govoriti o sporoj socijalnoj diferencijaciji uslijed sporog razvoja kapitalizma.

»KPJ prema seljaštvu u legalnom periodu 1919—1920. godine« naslov je druge glave (str. 55—120) u kojoj se ukazuje na polovičnost agrarnog programa usvojenog na Kongresu ujedinjenja, gdje se kao saveznik radništva na selu izdvaja samo seoski proletarijat koji po broju i uticaju nije značio mnogo u političkim previranjima na jugoslovenskom selu toga vremena. U socijalnoj strukturi jugoslovenskog sela prevladavao je sitni i srednji seljak, a manje bezemljaš. Održavanju takve socijalne strukture doprinijelo je i djelomično provođenje agrarne reforme kojoj se pristupilo u nastojanju da se spriječi savez seljačkih pokreta s radničkim pokretima, što je bilo mnogo djelotvornije od tendenciozne buržoaske propagande koju naglašava autor (str. 66).

Rad partijskih organizacija na selu razvijao se pod nadzorom varoških organizacija, naglasak je stavljen na prosvjetno i kulturno uzdizanje sela, preko čitaonica, knjižara, širenja partijske štampe i slično.

Relativno veću brojčanost partijskog članstva na selu u Srbiji (od novembra 1919. do jula 1920. godine osnovano je više od šezdeset partijskih organizacija — str. 70) autor objašnjava prvenstveno socijalističkom tradicijom. U Hrvatskoj i Sloveniji uticaj Partije na selu širio se otežano, jer je već krajem 1920. godine selo bilo pod uticajem HRSS. Nešto veći uticaj Partija je ostvarila u selima koja su se nalazila u blizini industrijskih centara. Svoj uticaj među seljaštvom Dalmacije ostvarila je preko Težačkog skupa. Komunisti su najviše seljaka pridobili u Vojvodini. Za partiju u Makedoniji autor kaže da je »isticala u prvi plan agrarno i nacionalno pitanje« (str. 60); to vezivanje agrarnog i nacionalnog pitanja svakako je preuranjeno, slabost koju je Partija ispoljila u pridobijanju seljaštva bila je upravo u neshvatanju mogućnosti i potreba povezivanja tih problema.

Ocjenjujući razdoblje između dva kongresa, autor kaže da je »partijska aktivnost uzela širokog maha među seljačkim masama u skoro svim jugoslovenskim oblastima. Siromašne seljačke mase postajale su sve zainteresovanije za program partije, jer je on odgovarao njihovim željama i zahtevima« (str. 89). Ta ocjena ne odgovara prethodno izrečenoj (program je označen kao polovičan i kompromisan), a ne proističe ni iz prikaza djelovanja Partije u pojedinim jugoslovenskim zemljama.

Autor nije objasnio relativnu brojčanost članstva Partije među seljaštvom u prvim godinama nakon osnivanja pogotovo što Partija svojim dokumentima nije nudila rješenja akutnih problema jugoslovenskog sela toga vremena.

Agrarnim i seljačkim pitanjem bavio se i Vukovarski kongres,

Digitized by Google

ali mnoga pitanja o kojima se raspravljalo pred Kongres (na primer, obuhvatanje sitnih i siromašnih seljaka) nisu uvrštena u Program i Rezoluciju o radu na selu za koje autor kaže da su »više zadovoljavali zahteve centrista nego potrebe širokih seljačkih masa...« (str. 99). Ne shvatajući potrebu povezivanja seljačkog i nacionalnog pitanja kod ugnjetenih nacija, Partija je seljaštvo prepuštala buržoaskim partijama koje su na neriješenom nacionalnom pitanju sticale autoritet među seljaštvom, a ono je u rješenju nacionalnog pitanja vidjelo i rješenje svog ekonomskog i socijalnog položaja.

Treća glava nosi naslov »Komunistička partija Jugoslavije prema seljaštvu u periodu 1921—1929. godine« (str. 123—186). Pod tim naslovom autor obrađuje odnos Partije prema seljaštvu u uslovima pojačanog terora i zabrane KPJ, kroz stavove izložene na Prvoj, Drugoj i Trećoj konferenciji, te na Trećem i Četvrtom kongresu KPJ.

Izvjestan zaokret u odnosu na dotadašnju politiku Partije prema selu predstavljali su zaključci Druge konferencije KPJ — kojima se prvi put ističe politički značaj nacionalnog pitanja za djelovanje Partije, osobito među seljaštvom ugnjetenih nacija, ali će tek Treća konferencija KPJ (januara 1924) označiti početak povezivanja seljačkog i nacionalnog pitanja i sagledavanje mjesta i uloge sitnog i srednjeg seljaka kao prirodnog saveznika proletarijata u borbi za nacionalno i socijalno oslobođenje. Ostvarivanje ove politike bilo je otežano zbog otpora koji je pružala »opozicija« u Partiji »koja je prihvatala taktiku jedinstvenog fronta radnika i seljaka samo radi odbrane čisto ekonomskih interesa, dok je bila odlučno protiv njegove primene u rešavanju nacionalnog i agrarnog pitanja i za stvaranje radničko-seljačkih vlada« (str. 137).

Slijedeći direktive Kominterne, koja pojačava svoj interes za balkanske probleme, posebno od 1923, KPJ nastoji ostvariti savez s Radićem za koji ovaj — i zbog idejnih opredjeljenja, a i zbog objektivno slabog uticaja KPJ na politički život zemlje tog vremena — nije pokazivao interesovanje, svodeći ta nastojanja nakon ulaska HRSS 1925. u zajedničku vladu s radikalima na podršku naprednije opredijeljenoj manjini u samoj HSS.

Nesuglasja u Partiji oko agrarnog i seljačkog pitanja, stvaranja jedinstvenog fronta radnika i seljaka, obrazovanja seljačko-radničke vlade, nacionalnog i drugih pitanja sprečavala su prodor KPJ u seljačke mase. Autor ističe da se uoči Trećeg kongresa (maja 1926) pasivnost u radu na selu osjećala naročito u Srbiji, a nešto manje u drugim oblastima, ali ne pokušava da objasni te razlike. Na tom kongresu je istaknuto da Partija, ne odlučujući se još uvijek za samostalan istup u seljaštvu i nacionalno ugnjetenim masama, mora »u seljačkim partijama putem frakcija pojačavati i organizovati levicu koja bi u krilu odgovarajućih partija popularisala ideju borbenih saveza radnika i seljaka« (IA, II str. 109). Posebno se pominju samo stranke u Hrvatskoj i Makedoniji.

Jovanović ne zapaža da se od Trećeg kongresa mijenja i ocjena KPJ o povlaštenom položaju srpskog seljaka i o njegovoj kontrarevolucionarnoj ulozi, što je otežavalo prodor komunističkih ideja među srpske seljake i uslovljavalo nezainteresovanost Partije za njih. KPJ u Rezoluciji o agrarnom i seljačkom pitanju (IA, II, str.. 122) ocjenjuje da su »sada stvoreni objektivni uslovi za privlačenje i srbijanskog seljaka u jedinstveni seljački borbeni front protiv buržoazije«, ne gleda više u srpskom seljaku samo čvrst oslonac velikosrpske politike.

Pridobijanje većine radničke klase od strane KPJ, savez sa seljaštvom, preuzimanje vodeće uloge u nacionalnim pokretima i borba protiv ratnih priprema i uvlačenja zemlje u rat bili su, po ocjeni Kongresa, preduslov za uspješno sprovođenje predstojeće svjetske revolucije.

Predviđeno je da se te pripreme na selu odvijaju preko osnivanja ćelija, stvaranja sindikalnih

Digitized by Google

organizacija poljoprivrednih radnika, pridobijanja ne samo siromašnog, nego i srednjeg seljaštva, preko povezivanja radnika i seljaka posredstvom radničko-seljačkih konferencija i radničko-seljačkih akcionih odbora kao prvih oblika buduće radničko-seljačke vlasti u okvirima Balkanske federacije radničko-seljačkih republika, a sve kao protuteža propagandi o samostalnoj seljačkoj politici koju su zastupale vođe seljačkih stranaka.

Iako su na Četvrtom kongresu izraženi vidni pomaci u pogledu neophodnosti borbe Partije za mase, autor ga nekritički označava kao prekretnicu u cjelokupnom dotadašnjem razvoju Partije (»završetak jednog tamnog perioda u istoriji Partije« — str. 186) i početak novog perioda konsolidacije. Takva ocjena ponovljena je i o Četvrtoj zemaljskoj konferenciji, ovog puta opravdano.

U četvrtoj glavi pod naslovom »Napori KPJ oko rješavanja agrarnog i seljačkog pitanja u periodu šestojanuarske diktature« (str. 189—222), premda nisu posve jasni razlozi za izdvajanje ove glave, autor prati previranja na selu izazvana velikom ekonomskom krizom, obnavljanja partijskih organizacija nakon diktature i početak provođenja konkretnije politike povezivanja sa seljaštvom kroz legalne i polulegalne forme — izbore, zborove, razna seljačka društva, zadruge, seljačke svečanosti, saradnju s grupama u seljačkim opozicionim strankama.

Početak zaokreta predstavljala je 1935. godina kada se Partija izjasnila za »narodnu revoluciju« polazeći od toga da su svi osnovni slojevi jugoslovenskog društva podjednako zainteresovani za revolucionarni preobražaj. Taj proces Jovanović prati u posljednjoj, petoj glavi pod naslovom »KPJ prema seljaštvu u periodu 1935—1941. godine« (str. 225—292) kroz pokušaje stvaranja narodnog fronta i rezultate te politike u pojedinim jugoslovenskim zemljama, gdje se, i pored jedinstvenog socijalno-ekonomskog položaja, izražavala posebnost prije svega uslijed poremećenih međunacionalnih odnosa. Autor posebno naglašava zaokret u politici Partije prema seljaštvu od 1937. godine kada KPJ pokazuje veće interesovanje za selo, ali kada ni politički ni organizaciono nije bila sposobna da prati pomjeranje seljačkih masa ulijevo.

U raspoloživom, mada vjerojatno ograničenom obimu, autor se više bavio predistorijom odnosa Partije prema selu, pa je tako presudni period u borbi za selo od 1935—1941. godine — kada se i KPJ organizovanije uključuje u borbu za seljaštvo, bilo da osniva svoje organizacije ili da prodire u organizacije i društva građanskih stranaka — prikazan na 68 od oko 300 strana osnovnog teksta.

U »Zaključku« pisac je znatno kritičniji prema stavovima Partije u odnosu prema selu i ne preuzima ocjene Partije koje je ona na kongresima i konferencijama izricala o samoj sebi.

I pored nedovoljne kritičnosti, ponekad i protivrječnosti, u ovoj se knjizi može pratiti odnos KPJ prema seljaštvu od usputnog, kolebljivog pomagača proletarijata do njegovog prirodnog saveznika u predstojećoj revoluciji. Za potpunije sagledavanje toga odnosa bio bi nužan metod socijalne istorije, kao i komparativno praćenje djelovanja Partije i seljačkih stranaka u borbi za seljaštvo.

Branka Kolundžija

Radovan Samardžić: Religija i položaj verskih zajednica u SFRJ

(Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1984)

Odmah valja istaći da Samardžićeva knjiga ide u red onih publikacija koje, s obzirom na način izlaganja materije sadržane u njoj, svrstavamo u red udžbenika i priručnika. Doista, ova knjiga ima tu namjenu. Pisana je, dakle, s

Digitized by Google

ciljem da pruži prve, neophodne informacije za razumijevanje u naslovu definisane problematike. U isto vrijeme, neka poglavlja, to jest problemi, elaborirani su tako da prevazilaze udžbeničko-priručnički karakter i domet i s pravom bi se moglo reći da su autorsko ostvarenje u potpunom značenju te riječi. Doda li se tome da je Samardžić pojedine probleme rasvjetljavao dovodeći ih u vezu sa aktuelnim zbivanjima i značenjima, onda je, vjerujemo, jasnija i opravdanija naša odluka da pišemo o jednom priručniku koji to uveliko nije, jer premašuje standardne teorijsko-metodološke domete većine priručnika iz oblasti društvenih nauka. Kao rijetko koji priručnik, ovaj će — to je posve sigurno — služiti svojoj svrsi, odnosno upotrebljavaće se u svim onim situacijama za koje je predviđeno, pa i u njemu samom, da se koristi, odnosno pripomaže njime.

Knjiga ima osam poglavlja koja ćemo izložiti radi potpunijeg uvida čitaoca u kompoziciju i sadržaj knjige. To su: 1. Stvarna osnova religije; 2. Istorijski presjek položaja i djelovanja vjerskih zajednica; 3. Društveno-pravne osnove slobode vjeroispovijesti u socijalističkom samoupravnom društvu; 4. O slobodi vjeroispovijesti u JNA; 5. Zloupotreba vjere i vjerske djelatnosti u političke svrhe; 6. Međunarodna aktivnost vjerskih zajednica; 7. Pregled vjerskih zajednica u Jugoslaviji; i 8. Rječnik manje poznatih pojmova i riječi. Tu je i popis literature značajne za ovu problematiku.

U prvom poglavlju (55 strana) Samardžić se bavi definisanjem religije, navodeći pri tome najznačajnije misli o ovom fenomenu Kanta, Hegela, Šopenhauera, Frojda, Fojerbaha, Tejlora, Gijoa, Froma, Glena Vernona, Dirkema i drugih filozofa, sociologa, antropologa, psihologa itd. Nešto više pažnje autor je posvetio, što je sasvim razumljivo, marksističkoj interpretaciji i kritici religije. Na tragu Marksovih i Engelsovih objekcija i kritičkih refleksija o religiji, slijede i neke osnovne premise marksističkog razumijevanja ovog fenomena, a to su, simplificirano kazano — čovjek stvara religiju, religija ne stvara čovjeka, religija je samo fantastično ostvarenje čovjekovog bića, religija je jednim dijelom izraz ljudske bijede, a drugim dijelom protest protiv bijede, religija je stvar zemlje, a ne neba, s kritike religije treba preći na kritiku politike, religiju kao izvor ljudskog otuđenja moguće je prevladati, emancipirati se od nje, samo eliminacijom, ukidanjem uslovâ, to jest društvenih pretpostavki koje omogućuju religiju kao utjehu za čovjekovo poniženo i potlačeno biće.

Poslije ovih enciklopedijskih natuknica o učenjima pojedinih teoretičara o biti religije, Samardžić »predlaže« sljedeću moguću definiciju religije u kojoj, pored ostalog, ističe da »religiju možemo definisati kao oblik svijesti, kao sistem zajedničkih vjerovanja i kulturnih radnji, u kojoj se očituju vjerovanja u jedno ili više beskonačnih bića i ovisnost o »natprirodnim«, od čovjeka otuđenim pojavama, kao i ljudska nemoć pred nepoznatim prirodnim i društvenim silama što se zasniva nad stvarnim, materijalnim i duhovnim uslovima dehumaniziranog i ograničenog života čovjeka« (str. 15—16).

U ovom poglavlju Samardžić raspravlja još i o pojmu crkve ili vjerske zajednice, o istorijskoj uslovljenosti religije, njenim razvojnim fazama (prirodne religije, kultne religije — kult lubanje, kult sunca itd., animizam, totemizam, magija, tabu, fetišizam, mit, politeističke religije itd.). Poseban pasus posvećen je monoteističkim religijama, odnosno najznačajnijim religijama savremenog svijeta: judaizmu, hrišćanstvu (u svim njegovim varijantama), islamu, mazdaizmu, hinduizmu, džainizmu, taoizmu, konfucijanizmu, šintoizmu, budizmu (sa najrazličitijim modelima ili sektama), šamanizmu itd. Ovo veliko poglavlje Samardžić završava razmatranjem uloge i uticaja religije i crkve u istoriji klasnih borbi.

»Materiju« drugog poglavlja pominjemo samo zato što njena recepcija i razumijevanje pretpo-

Digitized by Google

stavljaju razumijevanje osnovne problematike ove publikacije, to jest ustavno-pravnog položaja vjerskih zajednica u SFRJ. Ukratko, Samardžić je tu prikazao, vrlo pregledno, tretman religije i položaj crkve, odnosno crkava u Kraljevini Jugoslaviji, u kojoj neke današnje vjerske zajednice nisu imale pravo građanstva, to jest nisu bile priznate, i u kojoj nije bilo dosljednog ravnopravnog statusa pojedinih vjerskih zajednica; zatim se objašnjava kako se pitanje religije i slobode vjeroispovijesti postavljalo i rješavalo u toku NOB i socijalističke revolucije 1941—1945. godine i, na kraju, daje presjek stanja (ne)religioznosti stanovništva SFRJ. Dakle, logičan uvod u razmatranje pravnog položaja vjerskih zajednica u uslovima socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji danas.

Prema Ustavu SFRJ, religija je privatna stvar svakog čovjeka. To znači da svaki građanin ima Ustavom zagarantovano pravo i mogućnost da vjeruje bilo u kog boga ili u više bogova, bez obzira na njihove razlike; ili da ne vjeruje ni u jednog boga, odnosno da (ne)pripada kojoj hoće vjerskoj zajednici ili konfesiji. S druge strane, Ustav stavlja u potpuno ravnopravan položaj sve građane bez obzira na njihova religiozna osjećanja i opredjeljenja i bez obzira na to kojoj crkvi, to jest vjeroispovijesti pripadaju. Ovom ustavnom načelu komplementaran je stav da se po osnovu vjeroispovijesti, odnosno religioznosti ne može obezbijediti nikakva društvena privilegija ili neki poseban društveni status. Također valja istaći da, shodno Ustavu, ni oni koji ne ispovijedaju ni jednu religiju i ne pripadaju ni jednoj crkvi, odnosno ateisti, nemaju nikakvih privilegija. Prema tome, religija je stvar slobodnog izbora, slobode savjesti, a nikako stvar države ili državna stvar.

Imajući na umu naprijed rečeno, razumljivije je, i lakše objasniti značenje principa odvojenosti crkve od države. Ali ne treba zanemariti činjenicu da su taj princip inaugurirale već kapitalističke države, da je on danas realnost svih socijalističkih kao i većine buržoaskih država, a ne samo jugoslovenskog socijalističkog društva. Zakonom o pravnom položaju vjerskih zajednica u SFRJ regulisano je područje djelatnosti vjerske zajednice ili crkve. Te institucije, to jest vjerske zajednice, postoje upravo radi zadovoljavanja specifičnih potreba vjernikâ, one su im na usluzi u procesu ostvarenja slobode vjeroispovijesti. Zbog toga je Ustavom i određeno da se crkva može baviti samo pitanjima vezanim za vjerske poslove, vjerske obrede i vjersku po(d)uku. U vršenju tih poslova one su potpuno samostalne, to jest ne kontrolišu ih državni organi. Također, vjerske zajednice su nezavisne i u pogledu svoje unutrašnje organizacije i organizacije vlastitog obrazovnog sistema, odnosno osposobljavanja sveštеničkog i crkveno-službeničkog kadra.

Autor je, zatim, vrlo pregledno — što je odlika njegovog načina kazivanja — izložio još neka pitanja neophodna za razumijevanje pravnog položaja vjerskih zajednica, status i položaj vjerskih zajednica u odnosu na ustavne i zakonske obaveze, (»Pripadnost nekoj vjerskoj zajednici ili ispovijedanje neke vjere nikog ne oslobađa od opštih građanskih ili drugih dužnosti i obaveza koje građani moraju vršiti na temelju Ustava, zakona i drugih propisa« — (str. 73), pravo vlasništva vjerskih zajednica nad nekretninama, sredstva vjerskih zajednica i uslovi za obavljanje vjerskih obreda, prostori i prostorije u kojima se vrše vjerski obredi i vjerski poslovi i niz drugih posebnih tema.

Budući da su i vjerski službenici i sveštenici svih rangova građani kao i svi drugi, to po Ustavu imaju pravo i mogućnost da osnivaju svoja udruženja. Danas značajan broj sveštenika i drugih vjerskih službenika pripada nekom od više staleških udruženja, na primjer: Savezu udruženog pravoslavnog sveštenstva Jugoslavije, Udruženju katoličkih duhovnika SR Slovenije, Društvu katoličkih sveštenika SR Hrvatske, Udruženju katoličkih sveštenika u Bosni i Hercegovini, Udruženju ilmije (islamskog

Digitized by Google

sveštenstva) itd. Ova udruženja su, kao i ostala udruženja građana, kolektivni članovi SSRN i na taj način su uključena u politički sistem socijalističkog samoupravljanja, čime se konkretno manifestuje ustavna odredba o ravnopravnosti građana bez obzira na njihova religijska ili ateistička opredjeljenja. Mislim da je autor ovoj problematici morao pokloniti mnogo više pažnje i dati više prostora nego što je u knjizi učinio.

Zato je Samardžić korektno interpretirao problematiku koju pokriva naslov »Zloupotreba vjere i vjerske djelatnosti u političke svrhe« (V poglavlje). Ispoljavanje ovih zloupotreba, to jest politizacija slobode vjeroispovijesti i vjerske djelatnosti uopšte iliti klerikalizam, najprepoznatljivije je na području nacionalnih odnosa; vrlo često je klerikalizam neposredni inspirator nacionalizma (autor ovdje govori o negativnim tendencijama unutar sve tri velike konfesije kod nas) — i klerikalistička kritika takozvanih ograničenja sloboda i prava vjeroispovijesti u našem političkom sistemu. Autoru se mora odati priznanje da je marksističkom utemeljenošću svoje analize osvijetlio bitne momente klerikalističkih aktivnosti crkve, odnosno prelaženje granice zakonom određene.

Koliko je kod nas osjetljivo, u političkom smislu, pitanje ostvarivanja ustavno-pravnog položaja vjerskih zajednica, najbolje ilustruje podatak da u SFRJ ima 48 registrovanih vjerskih zajednica, odnosno crkava. To dovoljno govori koliko je naše društvo multikonfesionalno i sa koliko se mudrosti mora voditi politika na obezbjeđivanju ravnopravnog, u okviru Ustava i zakona, tretmana svih vjerskih zajednica bez obzira na broj pripadnika neke vjerske zajednice, tradiciju i druge »kvalitete«. Čitalaca radi, navest ćemo neke vjerske zajednice za koje pretpostavljamo da izvan kruga stručnjaka nisu poznate, na primjer: Vikarijat rumunske pravoslavne crkve u Banatu, Hristova crkva braće, Hristova duhovna crkva »nogopranih«, Isus Hrist »Božja crkva svetih«, Reformni pokret adventista sedmog dana, Crkva poznog dažda, Slobodna katolička crkva, Zajednica islamskih derviških redova Alije, Trinaest Jehovinih sinova (Hristova crkva živoga boga), Predvorje ruske pravoslavne crkve u Beogradu itd. (str. 130).

Na kraju, mislim da ova knjiga Radovana Samardžića opravdava napor u nju uložen i da je dobro početno štivo za upoznavanje sa fenomenom religijskog i sa djelovanjem vjerskih zajednica.

Slobodan Nagradić

Predrag Radenović: Uvod u marksizam

(ŠIRO »Srbija«, Beograd, 1983)

Naslov pod kojim je ova knjiga objavljena toliko je već rabljen po koricama stereotipnih publikacija za ideološko-političko obrazovanje i popularizaciju marksizma da sam po sebi, sasvim sigurno, neće privući čitalačku publiku koja je nešto upućenija u ovu problematiku. Biće to, međutim, nesretan nesporazum jer je riječ o djelu koje, istina, ima i elemente udžbeničke literature, ali samo utoliko što je pisano sistematično, pregledno, jasno i obuhvatno, a po svemu ostalom ono je mnogo više od toga. Riječ je, naime, o teorijsko-istorijskom poniranju u genezu marksizma, i to od predmarksističkih preteča do postmarksovskih savremenika. Ne malu garanciju o kvalitetu tog poduhvata predstavlja podatak da je dr Predrag Radenović, profesor Beogradskog univerziteta, autor već desetak knjiga iz oblasti marksizma. Valja izdvojiti monografiju *Samoupravljanje — moć i iskušenja*, zatim redaktorski i koautor-

Digitized by Google

ski rad na zborniku u dva toma *Marksizam i samoupravljanje*, te udžbenik marksizma koji je doživjeo pet izdanja i prevode na slovenački i makedonski jezik, jer predstavljaju svojevrsne obimne i temeljite predradnje za ovu sintezu koju je autor skromno nazvao *Uvodom*. Knjiga je podijeljena na šest poglavlja: »Ideje, struje i pokreti u vreme nastajanja Marksovog i Engelsovog misaonog puta«, »Marksizam — revolucionarna misao i shvatanje radničke klase«, »Društveno-istorijski uslovi i teorijske pretpostavke pojave i razvoja marksizma«, »Marksističko shvatanje čoveka i sveta«, »Marksovo otkriće istorije društvenog razvoja kroz društveno-ekonomske epohe i formacije« i »Postmarksovski, savremeni razvoj i podele u marksizmu«. Ako pomenemo da je tako bogata i razuđena tematika obrađena na manje od dvije stotine stranica, postaje jasno da je tekst pisan toliko pregnantno da se mjestimično doima kao rezime mnogo šire istraživačke građe, a to, opet, od čitaoca zahtijeva naročitu koncentraciju i ne manje predznanje. Ograničen prostor ipak nije sputao Radenovića da i u razmatranju takozvanih opštih mjesta i klasičnih sadržaja iz korpusa marksizma barem naznači i zanimljive inovacije. To su već u rukopisu ocijenili Zoran Pjanić i Radoslav Ratković u zajedničkoj izrazito afirmativnoj recenziji za izdavača, u kojoj su istakli stranice posvećene socijalistima-utopistima. »Lista značajnih pisaca koji pripadaju ovoj orijentaciji proširena je u odnosu na standardne priloge i primenjen je nov način vrednovanja, a na osnovu izvornih navoda autor ispravlja nepravde prema nekim Marksovim prethodnicima«. Ipak, svakako je najzanimljivije posljednje poglavlje u kome Radenović zalazi na teren kontroverzi u savremenom marksizmu i još kontroverznijih marksističkih ocjena o tim kontroverzama. Za razliku od prethodno razmatranih područja i faza unutar evolucije-involucije marksizma, o kojima već postoje manje-više usaglašena gledišta koja je autor izvorno i iscrpno konsultovao, tekuća problematika savremenih previranja u marksizmu predstavlja istinski izazov, ali i rizik za svakog autora, pogotovo ovog koji, s obzirom na koncepciju knjige, pokušava istovremeno da bude »nepristrasan posmatrač«, a ne može da ne bude i »aktivan igrač«. Radenović u sklopu različitih interpretacija marksizma izvodi oštru diferencijaciju na dvije osnovne struje. Jedna je, kako kaže, išla u pravcu zrele, originalne, ali i izvorne analize Marksove misli, dajući značajan doprinos njenom razvoju preko radova V. I. Lenjina, Roze Luksemburg, Karla Korša, Lukača, Gramšija, Bloha... A druga je, otjelovljena u vulgarnom marksizmu, revizionizmu Druge internacionale, staljinizmu i kritičkoj školi zapala ne samo u dogmatizaciju Marksovog učenja, nego i u njegovo neposredno iskrivljavanje, pa i negiranje.

Svaki pokušaj tipologije krije opasnost od shematizma i formalizma, a svaka kratka formulacija boluje od pojednostavnjivanja i nepreciznosti, pa bi se Radenoviću, kada je riječ o »frankfurtovcima«, morala prigovoriti izvjesna teorijska krutost. U isto vrijeme on pokazuje primjernu fleksibilnost kada u sklopu zaključnog razmatranja o krizi marksizma i marksizmu krize pokušava da situira neke od danas najinteresantnijih, ali i najspornijih marksističkih ili »marksističkih« pisaca kao što su Kolakovski, Koleti, Gorc i slični, na čije djelo, uostalom, još nije ni stavljena tačka. »Bez obzira na sve teškoće koje su naveli kao razlog svog deklarativnog napuštanja marksizma, čini se da i Kolakovski kao i Koleti i Gorc nisu napustili marksistički način mišljenja.« Dosljedno tome, Radenović smatra da su neprekidne krize bilo unutar marksizma, bilo samog marksizma (Karl Korš), bilo kao sukob (raznih) marksizama, bilo, najzad, kao borba za monopol na izvornog Marksa, uvijek u osnovi pokazivale da marksizam nije iscrpao svoje teorijske mogućnosti i da je relevantna misao savremenog svijeta. U uvjere-

Digitized by Google

nju da će tako biti i danas, autor zaključuje knjigu krilaticom: »s Marksom dalje od Marksa, ali ne i protiv Marksa«.

Ističući teorijski najzanimljivije aspekte Radenovićevog *Uvoda u marksizam*, ne bismo, međutim, smjeli zanemariti ni njegovu edukativno-aktivističku dimenziju. Bilo bi to nekorektno kako u odnosu na karakter teme i nakanu autora tako i u odnosu na fizionomiju ovog djela kao cjeline. Problematika uvođenja u marksizam je u deceniji između sedamdesetih i osamdesetih godina, a pod uticajem ideološko-političke kampanje pokrenute 21. sjednicom CK SKJ, doživjela izuzetnu društvenu i naučnu konjunkturu. U tom periodu gotovo da nije bilo angažovanijeg poslenika na polju filozofije, sociologije, politikologije, ekonomije itd. koji se nije ogledao u nekoj vrsti popularne sistematizacije marksizma pod indikativnim naslovima: pregled, uvod, elementi, osnovi..., pa makar to bilo i samo u obliku antologija, hrestomatija, predgovora, pogovora, recenzija... No kako je vrijeme proticalo iz ove poveike skupine autora postepeno se izdvojila većina koja je neposredan prilog ideološko-političkom i marksističkom obrazovanju najširih slojeva stanovništva ipak shvatila kao privremenu stručnu i moralnu obavezu, te se vratila isključivo specijalističkim studijima, za razliku od izrazite manjine kojoj je ova vrsta naučnog, pedagoškog i spisateljskog rada bila i ostala trajnija osnovna ili paralelna preokupacija. Ostajući u nevelikoj grupi posljednjih, Radenović je i ovim tekstom pokazao da se dobro marksističko, odnosno marksološko djelo može istovremeno čitati kao zanimljiva literatura i učiti kao koristan udžbenik.

Nenad I. Kecmanović

Basil Davidson: SOE između četnika i partizana

(»Liber« i »Prosvjeta« — Zagreb i Matica srpska — Novi Sad, 1983)

Premda je poznato da je NOB zbog svog socijalno-revolucionarnog značaja izazvala žestoke reperkusije na planu međunarodne diplomacije u vrijeme i neposredno nakon prošlog svjetskog rata, nije na odmet čuti još jednom o tome, osobito kad glas dolazi od neposrednog sudionika. Autor djela o kome je ovdje riječ, Basil Davidson, naime, bio je viši obavještajni oficir, pripadnik Sekcije I osnovane u Engleskoj 1938. godine za slučaj rata, koja se kasnije razvila u masovnu i djelotvornu obavještajnu organizaciju The Special Operations Executive (skraćeno S.O.E.) i koja je koordinirala rad čak deset tisuća muškaraca i tri tisuće žena angažiranih na organizaciji pružanja pomoći pokretima otpora u zemljama okupiranim od nacista. U tom smislu Basil Davidson je dio prošlog rata proveo među partizanima u Bosni i u Vojvodini i potkraj rata među partizanima u sjevernoj Italiji, obavještavajući o događajima u tim krajevima svoju centralu u Kairu i Londonu. Njegova knjiga *SOE* ima karakter romansiranih memoara iz kojih se, međutim, jasno nazire oštra borba iza kulisa britanske, i zapadnjačke diplomacije općenito, u vezi s problemom kakav stav treba zauzeti spram partizanske borbe u okupiranim zemljama. Sam, pak, autor spoznajom na licu mjesta dolazi do svog intimnog, vrlo progresivnog kreda koji bi ujedno trebao biti i poruka ne samo prošlog rata, nego i svih ratova: da se kroz otpor zlu iz katastrofe umiju izlučiti mogućnosti otklanjanja njezinih uzroka, što je moguće jedino ako se svijet usmjeri prema ciljevima borbe jedinstva bezbrojnih ljudi »s dna« za drukčiju budućnost.

Digitized by Google

Sublimna ideja vodilja i ujedno potka na kojoj se gradilo uvjerenje i orijentacija Davidsonova u teškim ratnim danima proistekle su iz njegove svijesti o dvoličnosti drugog svjetskog rata. »S jedne strane — kaže on — bila je to borba protiv tiranije i rasizma. Tako su e narodi sve više shvaćali, tako i odili. S druge strane, bila je to orba da se sačuvaju interesi vesila i vlastodržaca. A tako su je vaćali i vodili ključno važni vo i vlade. Iz te dvoličnosti proeći će mnogo patnje i poraza, a Italiju i nemilosrdna katastro« Ta se katastrofa sastojala u jenici da je saveznička vojna manda, pod utjecajem političkog va svojih zemalja nakon oslođenja Italije od Nijemaca u pro će 1945. godine, likvidirala neredne rezultate borbe blizu sto ća aktivnih partizana, koja je a značajan doprinos borbi za obođenje Italije i koja se zavala na širokom demokratskom kretu talijanskih masa, a ne na hovoj boljševizaciji — u što su rovali i čega su se bojali reakarni oslonci politike Zapada. jerljivim logičkim slijedom au suvremenu evrokomunističku jentaciju talijanskih komunista odi iz ratnog preoblikovanja taanske komunističke koncepcije o vodeće snage talijanskog poeta otpora i partizanske borbe sjeveru Italije i njenog usmjevanja u pravcu utemeljenja buće demokratske poratne Italije. srijedi je, dakle, bilo to da su odeći talijanski komunisti (među jima i Luigi Longo — vodeća olitička i vojna ličnost u Milankom komitetu nacionalnog oslođenja, mjerodavnom za otpor i artizansku borbu na cijelom talijanskom Sjeveru, kao i sam geeralni sekretar KP Italije Palmiro Togliatti koji se 27. ožujka 1944. vratio u Italiju nakon višegodišnjeg boravka u Moskvi) formulirali politiku demokratskog jedinstva u kojoj je bila sadržana i nova komunistička partija koja se od partije-sekte pretvarala u masovnu demokratsku partiju sposobnu da vodi cijeli narod u borbi za oslobođenje Italije i za izgradnju njene demokratske budućnosti. Tako su talijanski komunisti u jedinstvu antifašista vidjeli ne samo sredstvo za dobivanje rata, nego i jedino moguće vrelo za rađanje budućeg demokratskog društva u Italiji. To je, međutim, ono što konzervativni krugovi Zapada nisu mogli ili nisu htjeli vidjeti i čemu su se potkraj bitke za oslobođenje Italije i neposredno nakon nje najenergičnije suprotstavili.

U Jugoslaviji je, međutim — ističe autor — situacija bila sasvim drugačija, premda ni nju nije mimoišla ta velika dvoličnost drugog svjetskog rata. Zbog te dvoličnosti, odnosno, konkretnije, zbog podrške snagama preživjelog starojugoslavenskog režima, zapadni saveznici se nisu mogli odlučiti da aktivnu podršku, materijalnu pomoć i javno priznanje dadu jugoslavenskim partizanima koji su se jedini stvarno borili protiv okupatora. Nisu to mogli prilično dugo, čak ni onda kad su ih služba SOE i sam Basil Davidson s lica mjesta informirali o pravoj situaciji u Jugoslaviji. Čitateljima ove knjige pruža se prilika da upoznaju čitav mali rat koji su pojedinci iz službe SOE u Kairu, a među njima i sam autor, vodili dok nisu uspjeli da u proljeće 1943. godine krene prva savezničkа misija Titovim partizanima i nakon nje mnoge druge misije i nužno potrebna materijalna pomoć. Bio je to uspjeh koji je obradovao nekolicinu upornih ljudi u SOE u Kairu i za koje autor reče: »Kairski »partizani« izvojevali su pobjedu!«

I sam sudionik jedne od tih misija, Basil Davidson je imao priliku da na samom terenu upozna jugoslavensku partizansku borbu. Uočavajući revoluciju kao bit autentičnog oslobođenja, autor je, u vrijeme svog boravka među našim partizanima, geniozno shvatio da se jugoslavensko nacionalno pitanje moglo riješiti jedino rješavanjem društvenog problema i da se samo tako mogla osmisliti sveopća narodna borba. U vezi s tim on ističe: »Narodi Jugoslavije su 1941, zabravljeni sukobibima, otišli dovraga, i to ih je skupo stajalo. Genij partizanskih vođa, a prije svega samog Tita,

Digitized by Google

znao je pronaći ključ za tu bravu i, služeći se njome, razvio je politički program koji je uspio pridobiti jedinstvenu podršku masa, bez obzira na to s kakvim su se terorom morale suočiti ili ga prihvatiti. Suština njihova programa bila je prividno jednostavna. Tragali su za zajedničkim interesima koji bi mogli ujediniti zaraćene »nacionalne manjine« ili »plemena« u zemlji. Vidjeli su da sve te nacije — srpska, hrvatska, slovenska, makedonska i druge — zapravo trpe od istih nedaća, i da ih se može pridobiti za zajedničku borbu protiv tih nedaća, protiv siromaštva, dubokog straha i iskustva nepravde, policijske diktature, loših škola, premalo liječnika, osornog činovništva. Samo su četnici i njima slični, kao predstavnici stare srpske dominacije nad trojedinom Jugoslavijom, koji su se nadali da će poslije rata ponovo dominirati, bili spremni vratiti se tim nedaćama. Većina svih ostalih znala je da se društvo mora veoma izmijeniti, ili im kraj rata neće donijeti ništa, osim još većeg zla. Znajući to, masovno su se odazvali partizanskom pokretu. Od njih se tražilo da se zajedno bore za zajedničke interese protiv svih onih interesa koji su ih prije dijelili i unesrećivali. Federalna će Jugoslavija, poslije rata, povezati sve te nacije u zajedničkom naporu da se izgradi sretnije društvo i zaliječe otvorene rane od kojih je zemlja trpjela. Taj će napor sa svoje strane otvoriti put većim promjenama u političkoj i ekonomskoj strukturi. Drugim riječima, »nacionalni problem« valjalo je riješiti rješavanjem »društvenog problema«, a rješenjem društvenog problema trebalo je osigurati jedinstvo koje trojedina kraljevina nije mogla postići. To je bila suština stvari kako smo je mi tada vidjeli: i to je bio program koji je, uz odgovarajuću dozu ljudskih slabosti, dobio partizanski rat.«

Upravo zbog toga ni zapadni saveznici, ni SSSR — usprkos nastojanjima — nisu mogli kontrolirati jugoslavenski partizanski rat, ni podrediti ga svojim interesima. I dok je njegov grčki i talijanski pandan propao, »jugoslavenski su partizani uspjeli, ističe autor, u svom oslobodilačkom pokretu i novom društvu koje su željeli ostvariti zato što su bili neusporedivo najjači i suviše mudro vođeni da bi ih uništili. Ne bi ih bilo uništilo ni neko veliko savezničko iskrcavanje u Jugoslaviji«. I tako se, navodi autor dalje, u Jugoslaviji dogodilo da se zemlja koja se 1941. raspala »u strahu, mržnji i građanskom ratu, štoviše, u pet-šest građanskih ratova, ponovo ujedinila. *Ne s vrha, ne naređenjem odozgo: već putem jedinstva života protiv smrti, jedinstva bezbrojnih ljudi »s dna«, jedinstva borbe za drukčiju budućnost«.*

Odgovarajući na vlastito pitanje: da li je zbog tih i takvih razloga rat imao opravdanje, usprkos svim onim tragedijama? — autor kaže: »Ne ni na tren, jer je on u svim svojim aspektima bio katastrofa sastavljena od starih izdaja i dvoličnosti i nikad neće biti iscijeljene patnje koje je on nanio; pa čak se ne mogu ni procijeniti njihov obujam i užas, možda najmanje sada kad već sjećanja tamne. A ako su Evropa i druga postradala područja izašla iz tog rata s bilo kakvim osjećajima koji bi se mogli nazvati ljudskima, onda se jedino može zaključiti da je ljudska priroda nekako bolja nego što se obično čini vjerojatnim!« I još nešto, u čemu autor vidi do danas snažan i zauvijek aktualan i klasičan eho prošlog rata i najveću svjetsko-povijesnu vrijednost jugoslavenskog partizanskog rata i drugih pokreta otpora — to je izlučivanje nade u ljudske vrijednosti koja će morati biti a[illegible] rana kao temelj oporbe jed[illegible] dućoj sličnoj katastrofi.

Nikola B

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

LIBRARY
JAN 04 1985
UNIVERSITY OF CALIFORNIA
BERKELEY

Socijalizam

MAIN/UC-B

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

10
1984

Digitized by Google

Izdavački savet

Veljko Milatović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 900 dinara. Za inostranstvo 1.800 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: GRO »PROSVETA«, Beograd Đure Đakovića 21

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXVII
1984 Broj 10

Sadržaj

LIBRARY

JAN 03 1985

UNIVERSITY OF CALIFORNIA
BERKELEY

Stojan T. Tomić
Titov doprinos teoriji i praksi Partije 1369

Najdan Pašić
Biti na kormilu 1382

Ciril Ribičič
Aktuelni problemi izbora u delegatskom sistemu 1396

Milivoje Vujačić
Uzroci i posledice neracionalnih i promašenih investicija 1411

Ivan A. Rankov
Dva lica deviznog bilansa Jugoslavije 1437

Ogledi

Džemal Sokolović
Kapital, razmjena i kooperacija 1449

Osvrti

Vladimir Vujčić
O suštini samoupravne demokracije 1468

Božidar Kićović
Glavni pravci akcije nesvrstanih 1497

Polemike

Miladin Korać
Branko Horvat: »Politička ekonomija socijalizma« 1504

Prikazi 1531

Digitized by Google

Содержание

Стоян Т. Томич
Вклад Тито в теорию и практику Партии 1369

Найдан Пашич
Стоять у руля 1382

Цирил Рибичич
Актуальные проблемы выборов при делегатской системе 1396

Миливое Вуячич
Причины и последствия нерациональных и ошибочных капиталовложений 1411

Иван А. Ранков
Двуликий валютный баланс Югославии 1437

Очерки

Джемаль Соколович
Капитал, обмен и кооперация 1449

Обзоры

Владимир Вуйчич
К сущности самоуправленческой демократии 1468

Божидар Кичович
Главные направления действий неприсоединенных к блокам 1497

Полемики

Миладин Корач
Бранко Хорват: „Политическая экономия социализма" 1504

Рецензии 1531

Contents

Stojan T. Tomić
Tito's Contribution to the Theory and Practice of the Party 1369

Najdan Pašić
To Be at the Helm 1382

Ciril Ribičič
Current Problems in Elections in the Delegate System 1396

Milivoje Vujačić
The Causes and Consequences of Irrational and Faulty Investments 1411

Ivan A. Rankov
Two Sides of the Foreign Exchange Account of Yugoslavia 1437

Essays

Džemal Sokolović
Capital, Trade and Industrial Cooperation 1449

Surveys

Vladimir Vujčić
Concerning the Essence of Self-managing Democracy 1468

Božidar Kićović
The Main Courses of Action of the Nonaligned 1497

Polemics

Miladin Korać
Branko Horvat: »The Political Economy of Socialism« 1504

Reviews 1531

Digitized by Google

Stojan T. Tomić

Titov doprinos teoriji i praksi Partije

(Teorijsko-metodološko zasnivanje istraživanja)*

Istražiti Titovu koncepciju Partije, teorijski i metodološki zasnovati takvo dugoročno istraživanje na kome će se okupiti veliki tim naučnih istraživača iz Jugoslavije, dakle, jedno takvo istraživanje nameće mnogobrojna pitanja kao prethodne radnje i neophodne pripreme, na čemu se već nekoliko godina radi.

Prethodno postavljena pitanja (naučne, teorijske i metodološke naravi) mogu da pomognu istraživačima u izboru i trasiranju pristupnih puteva, u izboru i provjeri jedinica analize, a sve u namjeri da se i pravilno postavi generalno pitanje i na njega potraži istinit odgovor (a to pitanje u Projektu glasi: u čemu se sastoji Titova koncepcija Partije, odnosno Titov doprinos teoriji i praksi jedne partije kao što je KPJ, danas SKJ?).

Iz mnogobrojnih pitanja naznačenih u jednom projektu za početak naše rasprave odabrali smo samo nekoliko, a ovde ističemo neka pitanja kao što su:

* Riječ je o međurepubličko-pokrajinskom projektu »Titov doprinos savremenom socijalizmu i marksizmu«, u okviru kojeg se istražuje devet tema, među kojima je i tema »Titova koncepcija Partije« koju istražujemo u Institutu za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka u Sarajevu, a koju sufinansira SIZ za nauku BiH. Uvodno obrazloženje projekta je sadržano u ovom napisu, uz djelimičnu dopunu za publikaciju.

Digitized by Google

1) Kakav je odnos između djela i riječi o djelu, odnosno u čemu su specifičnosti odnosa između jednog revolucionarnog djela i riječi o tom djelu?

2) Kako u prethodnoj, pripremnoj fazi otkriti, selekcionisati i naznačiti — teorijski i metodološki — sve ili glavne segmente — jedinice istraživanja kako bi se izbjegla opasnost da želimo jedno, a u koncept analize uvodimo nešto sasvim drugo, odnosno kako istraživačkom mrežom zahvatiti sve značajne činjenice?

3) Kako u istraživačkom konceptu i procesu što je moguće više uvažiti veoma složene odnose između ličnosti i istorije, između ličnog doprinosa jedne ličnosti jednoj istoriji, odnosno ne samo kako to uvažiti, nego i kako te odnose u istraživanju operacionalizirati, a sve u namjeri da ne istražujemo istoriju jedne partije, zemlje, ličnosti, nego doprinos jedne ličnosti određenom segmentu istorije?

4) Prethodno pitanje upućuje na još jedno koje glasi: kakav je odnos između sposobnosti revolucionara i sposobnosti jedne revolucionarne partije ili kako u istraživačku koncepciju uvesti dimenziju sposobnosti ličnosti i pokreta, organizacije?

5) U svakom vremenu, ličnosti, pokretu, zbivanju nalazi se ponešto opšte, dosta onoga što je specifično i pojedinačno, što istraživača upućuje na još jedno istraživačko područje, na još neka pitanja kao što su: teorija o specifičnostima, (puteva, metodâ, oblikâ) i Tito u specifičnostima, u specifičnim uslovima, Tito kao teoretičar specifičnih uslova.

6) Promjene (inovacije) i kontinuitet — kako se radikalnim promjenama održava kontinuitet i stvara diskontinuitet u jednom prostoru i u jednom vremenu, u dvoličnom istorijskom vremenu i bremenu s kojima se suočava Tito i Partija, revolucija i samoupravljanje.

Naznačenim pitanjima nije iscrpljena, nego samo najavljena lista opštih pitanja, iza koje slijede mnogobrojna posebna pitanja.

*

Nakon što jedna velika istorijska ličnost, kao što je to Josip Broz Tito, ili jedna revolucionarna partija, kao što je to Komunistička partija Jugoslavije (SKJ), završe veliko istorijsko, graditeljsko djelo, kao što je narodnooslobodilačka borba, odnosno socijalistička revolucija naroda i narodnosti Jugoslavije — uspostavljaju se posebni odnosi između djela i riječi o djelu, nastaju ili mogu nastati nesporazumi na toj relaciji, što socijalnim istraživačima i analitičarima pričinjava posebne, dodatne teškoće. Specifičnosti odnosa između djela i riječi o djelu ispoljavaju se tako što se obično čine dvije neoprostive greške: prvo, velika djela ostaju bez prave riječi o djelu i, drugo, riječi (neadekvatne, nepotpune, neistinite) oštećuju velika djela, vrijeđaju djela i graditelje,

Digitized by Google

tvorce, arhitekte revolucije i samoupravljanja. Jugoslovenska revolucija još nije čula punu riječ o sebi (mada su već izrečene riječi vrijedne pažnje, napisane knjige), a već su neke riječi počele da vrijeđaju djelo revolucije i samoupravljanja, da kleveću, izvrću i prevrću kosti junakâ, koji su zaista činili junačka djela. U svoje spise (kao što su sjećanja, referati, romani, filmovi, drame, pjesme, ispovijesti), umjesto pravih junaka, koji su činili prava junačka, revolucionarna i samoupravna djela, pojedini autori stavljaju svoje »junake« bez junačkih djela (Marks), a zlodjela proglašavaju za djela. Oni koji žele da sačuvaju velika djela od velikih, pa i malih uvreda, dobro znaju da je gotovo podjednako štetno i dodavanje i oduzimanje (da se poslužimo matematičkim terminom) — kako dodavanje junacima revolucije i samoupravljanja nečeg što oni nisu činili tako i umanjivanje onog što su zaista učinili. Sami po sebi, i revolucija i samoupravljanje, kao i junaci revolucionarnog i samoupravnog doba i hoda, dovoljno su veliki da im ne treba ništa dodavati, ali ni oduzimati, ne treba ništa uljepšavati, ali ih ne treba ni prekorevati niti skrnaviti. Osobito to ne treba činiti prema KPJ (SKJ), niti prema Josipu Brozu Titu i njegovim saborcima i saradnicima, jer su oni, svak na svoj način, u granicama svojih ljudskih i istorijskih mogućnosti, činili ono što su mogli, znali i umjeli. U konkretnom slučaju, u prilici kada konzorcijum institutâ iz Jugoslavije istražuje Titov doprinos savremenom socijalizmu i marksizmu (u cjelini), odnosno Titovu koncepciju Partije, Josipu Brozu Titu ne treba ništa ni dodati ni oduzeti, jer bi tako istraživači činili ono što ne bi trebali niti bi smjeli činiti: na taj bi način Titova djela i doprinos ostali bez istinske riječi ili bi neke iskazane riječi povrijedile Titovo veliko djelo i njegov doprinos.

Pošto smo učinili ove napomene o odnosu između djela i riječi o djelu, u konkretnom slučaju naučne misli o doprinosu jedne velike ličnosti, ostaje da se sagledaju dvije skupine pitanja, problema i dilema o kojima treba voditi rasprave u fazi teorijske i metodološke pripreme i edukacije, u fazi pripreme i teorijske i metodološke opreme projekta i edukacije istraživačâ.

Prva skupina pitanja odnosi se na teorijsku naznaku i lokaciju svih ili glavnih segmenata — jedinica istraživanja, a druga skupina ukazuje na veoma složene odnose između ličnosti i istorije, između ličnog doprinosa jedne ličnosti jednoj istoriji, između sposobnosti revolucionarâ i revolucionarne partije da započnu i do uspjeha privedu jedno djelo.

U idejnom projektu koji je stavljen na javnu, naučnu raspravu i društveno-političku ocjenu i procjenu mi smo pokušali da odgovorimo na postavljena pitanja, odnosno nagovijestili smo moguća rješenja. Naznačili smo istraživačke oblasti, obilježili neke jedinice istraživanja, ukazali na dileme, istakli teze i hipoteze koje treba verifikovati u istraživačkom procesu. Istraživačke dionice koje čine cjelinu naznačene su u sljedećim naslovima: »Tito i dijalektika Partije i revolucije«, »Inovacije i modernizacija Partije

Digitized by Google

— promjene društva, promjene u društvu i promjene u Partiji«, »Klasni karakter KPJ (SKJ), »Partija i ideologija — idejno sazrijevanje KPJ«, »Aktivnosti i uticaj Partije — sadržaj, oblici i metodi aktivnosti i uticaja«, »Rukovodstvo i rukovodeći kadrovi Partije — Titova koncepcija organizacije radnika i profesionalnih revolucionara«, »Titov doprinos likvidaciji frakcija u Partiji«, »Demokratski centralizam — odnosi između slobode i discipline u Partiji«, »Komunistička kritika i samokritika — Titovo shvatanje kritike i samokritike«, »Marksistička ideja i koncepcija o kolektivnom odlučivanju, radu i odgovornosti u Partiji — Titov doprinos i inovacije«.

U sklopu naznačenih oblasti i tema nalaze se mnogobrojne podteme koje je, možda, trebalo posebno izdvojiti kao teme o kojima se može voditi rasprava kao i o svim drugim pitanjima. Naznačena je potreba i mogućnost i drugačijeg označavanja tema i istraživačkih oblasti; ostavljena je puna naučna autonomija istraživačima da i drugačije definišu pitanja i odaberu jedinice analize, uz obavezu pridržavanja i potpunog uvažavanja usvojenog predmeta istraživanja (u čemu se sastoji Titova koncepcija Partije).

Tako smo označili prvu skupinu pitanja. Drugo istraživačko područje, koje je integralni dio prvog, posvećujemo sposobnostima revolucionarâ i revolucionarne partije, sučeljavamo Titove sposobnosti sa sposobnostima Partije da izvede revoluciju i uvede samoupravljanje.

To je izuzetno važno i složeno pitanje koje očekuje širu raspravu, kao i elaboraciju u istraživačkom projektu za ovu priliku. Biće dovoljno da nagovijestimo i započnemo raspravu o tome, da istaknemo nekoliko pitanja, odnosno da pažnju istraživačâ usmjerimo na označene dvije skupine pitanja.

Prvo pitanje glasi: kako u istraživačku koncepciju uvesti sposobnosti revolucionarâ i revolucionarne partije, odnosno kako istraživati fenomen sposobnosti ličnosti i organizacije. To je teorijski i metodološki, a i ideološki i politički veoma složeno i osjetljivo pitanje, tim prije što je ovdje riječ o naučnom istraživanju, a svaka autentična nauka traži ne ono što je poznato, nego ono što je nepoznato, što je skriveno (Bašlar). Nadalje, ovdje je na poseban, rekli bismo, pojačan način izražen takozvani ljudski i egzistencijalni koeficijent (Ž. Gurvič) tako što smo svi mi emotivno vezani za Tita, kao što je i Tito bio vezan za nas, pa je dosta teško sučeliti vrijednosne sudove sa sudovima stvarnosti, riječju, to je veoma odgovoran i složen posao.

Poznato je da se između revolucionarâ i revolucionarne partije uspostavljaju mnogobrojni i veoma složeni odnosi, koje je dosta teško definisati i u jednom istraživanju zahvatiti. Reći da partija revolucije kuje, kali i čeliči revolucionara, a da revolucionari čine svoju partiju, pomoću koje će izvesti revoluciju, nije dovoljno za definisanje predmeta istraživanja. Ostaje, dakle, da se traga za onim mnogobrojnim nitima koje čine mrežu odnosa između partije revolucije i vođa i vojnikâ partije, da se izabere

Digitized by Google

ona jedinica analize koja će obuhvatiti obilje činjenica i manifestacija oblikâ ispoljavanja činjenica, pomoću kojih i oko kojih se obrazuju istraživačke sadržine.

Neophodno je u projektu najaviti pojedine jedinice analize koje istraživača mogu da navedu na ono bogatstvo odnosa između dvije vrste sposobnosti — onih koje ima revolucionar i onih koje ima partija revolucije.

Veoma je teško iskazati, a još teže istražiti kada, kako i pod kojim uslovima dolazi do međusobne interakcije naznačenih sposobnosti, do stimulacije (destimulacije) dvije vrste sposobnosti — lične i institucionalne, one koje stiče i ističe pojedinac i one koje stiče i ističe institucija, organizovana snagama mnogobrojnih osviješćenih pojedinaca.

U svemu tome je najteže ustanoviti koliko u tome ko učestvuje, prima, daje i dobija — koliko pojedinac, a koliko organizacija, koliko darovit i talentovan pojedinac daje organizaciji i čini je sposobnom, a koliko sposobna organizacija daje pojedincu i od njega stvara talent. Na razmišljanja o tome navodi nas sam naslov i predmet istraživanja — koliki je Titov doprinos Partiji, u čemu se sastoji njegova koncepcija Partije, podrazumijevajući sve ono što je Partija dala Titu kao mladom metalskom radniku, što nije predmet našeg istraživanja.

Naša razmišljanja počinjemo sučeljavanjem i integrisanjem sposobnosti revolucionara i sposobnosti revolucionarne partije.

Za definisanje predmeta istraživanja (u čemu se sastoji Titova koncepcija, teorija, misao Partije) neophodno je potrebno razmotriti i u istraživački proces uvesti dvije bitne Titove osobine, dvije Titove sposobnosti, koje su povezane s osposobljavanjem Partije za revoluciju i samoupravljanje. U Titu su podjednako razvijene dvije sposobnosti — sposobnost za teorijsku i političku analizu i sposobnost za realizovanje teorijskih stavova i revolucionarnih ideja. Tito u isto vrijeme i naporedo vrši teorijske analize i realizuje ono što teorija pokazuje i na što ukazuje. Između njegovog analitičkog i praktičnog, revolucionarnog rada i djelovanja uspostavljeni su prisni, integrativni odnosi. Nema u istoriji mnogo takvih velikana, ličnosti u kojoj su objedinjene navedene dvije sposobnosti. Bilo je velikana u oblasti teorije i teorijske političke analize, ali oni nisu posjedovali sposobnost realizovanja teorijskih, ideoloških i političkih sugestija. Na drugoj strani, bilo je vrsnih političkih praktičara, ali oni nisu bili tako sposobni u oblasti analize, teorijske sinteze.

Naša uvodna napomena o Titu kao marksisti-teoretičaru i analitičaru i kao velikom kreatoru i praktičaru-revolucionaru u oblasti realizacije jedne revolucionarne politike može da bude osnov ili povod teorijskog i metodološkog zasnivanja istraživačkog projekta, i to tako što će u istraživanju Titove koncepcije Partije razviti dvije istraživačke dionice, koje će činiti cjelinu. Jedna dionica će biti posvećena Titovim teorijskim dometima o Partiji, njegovim teorijskim doprinosima teoriji Partije, a drugu dionicu

Digitized by Google

ćemo locirati na područje realizacije, na Titov doprinos stvaranju, odnosno ozdravljenju Partije i njenom pripremanju za izvođenje revolucije, za izgradnju zemlje i za razvoj samoupravljanja.

Prema rečenom, istraživaćemo dvije podjednako važne dimenzije Titove kreacije — teorijsko-ideološku i revolucionarno-praktičnu. Titova teorijska, ideološka i politička misao i analiza ukazuju na strategijske, dugoročne pravce djelovanja, a revolucionarna praktična, konkretno-istorijska Titova djelatnost čini to da teorija i ideja ne postanu i ne ostanu »nedjelatna misao«. Bilo je, a i danas u komunističkom pokretu ima dobrih ideja, ali su one ostale »nedjelatne«, kao što je bilo i dosta revolucionarne prakse, ali bez dobrih ideja, bez teorije i strategije, što je praksu ostavljalo u ćorsokaku. Titova revolucionarna praksa nije, kao kod nekih, bez adekvatnih ideja, niti su ideje bez odgovarajuće revolucionarne prakse.

U određenim istorijskim okolnostima (1928, 1937) u ne tako za revoluciju sposobnoj i osposobljenoj partiji, djeluje veoma sposobna ličnost — Josip Broz, ličnost koja najavljuje novo doba i novi tip partije koja će riješiti pitanja nadolazećeg novog doba.

Titovi nagovještaji (1928. i kasnije) mogu se danas »izvan svake sumnje uzeti kao historijski datum KPJ« , mada su u ondašnjim trenucima smatrani »prolaznom epizodom«, a Titova zagrebačka linija (25—26. februar 1928), formulisana u nekoliko jasnih tačaka, djeluje kao »predstavnik onih partijskih elemenata koji će Partiju izvesti iz očajnog bankrotiranog stanja na rubu raskola i rasula, obnoviti njene podrovane kadrove i stvoriti disciplinirani avangardu pod barjakom proleterskog jedinstva i solidarnosti« (M. Krleža).

Nije bilo nimalo lako naći se — kako Krleža kaže — »na čelu komunističkog pokreta osuđenog na smrt« i razjedinjenog frakcijskim borbama. U tako teškoj situaciji Titove sposobnosti transformišu se na sposobnosti pokreta i Partije, i obrnuto: osposobljena Partija i radnički pokret stavljaju Tita na listu istorijski markantne ličnosti, koja gradi partiju revolucionarnog tipa i izvodi revoluciju, uvodi samoupravljanje.

Sve što je revolucijom i samoupravljanjem stvoreno nije djelo jedne ličnosti, nego cjelokupnog pokreta, u kojem ličnosti zauzimaju vidno mjesto. »Socijalistička pobjeda 1945. nije, dakako, isključivo Titovo lično djelo, jer su tu političku pobjedu milijuni platili svojom glavom i svojom krvlju, ali opet je istinito i to da je ta definitivna i odlučna politička pobjeda vezana uz ime čovjeka koji se na čelu pokreta do te pobjede borio kao sekretar CK postojano i istrajno punih devetnaest godina.

Logično je i razumljivo kada se govori kako prilike i odnosi socijalnih i ekonomskih snaga stvaraju historiju, ali je, opet, istina i to da u historiji nije bilo nikada ni jednog događaja većeg stila a da nije povezan s pojavom i ulogom neke markantne izuzetne ličnosti, a historijska uloga markantne i izuzetne ličnosti plaća se krvavo i samozatajno« (M. Krleža).

Digitized by Google

Sve što je naprijed rečeno upućuje nas da razmislimo o tome kako ćemo (a ne da li ćemo) u istraživačku koncepciju uvesti i razviti jednu dionicu posvećenu Titu kao kreatoru i Titu kao realizatoru partije novog, Lenjinovog tipa, ali u novom vremenu, u drugačijim uslovima i sa dosta inovacija (i u odnosu na Lenjina).

O tome se razmišljalo i raspravljalo u početnoj fazi utvrđivanja ovog projekta, kada su postavljena i ovakva pitanja: Titov pristup revoluciji sa stanovišta političke revolucionarne organizacije radničke klase (poređenje Lenjinovog i Titovog pristupa, sličnosti i razlike), šta je tu reprodukcija, a šta kreacija, kada se može govoriti o Titovoj koncepciji partije, a kada o realizovanju marksističke koncepcije i teorije partije u različitim uslovima.

Pošto odgovore na postavljena pitanja može dati istraživanje, i to komparativno, to je u istraživačkom projektu sugerisano šta i kako to učiniti, koje Titove radove (tekstove) sučeliti sa radovima drugih autora i revolucionara, prije svega Marksa, Engelsa i Lenjina, zatim sa radovima kasnijih autora, sve do današnjih, savremenih.

Treba o svemu tome raspravljati i zauzeti stav, tražeći one teorijske tačke u međunarodnom komunističkom svijetu sa kojima ćemo upoređivati Titov doprinos. Nemamo namjeru da Titu dodajemo ništa što nije njegovo, jer njemu ne treba ništa dodavati — on je dovoljno velik, kao i njegov doprinos. Ali ćemo, isto tako, voditi brigu da ne izostavimo neki Titov doprinos, jer bi to bio i ljudski, a i naučni, profesionalni grijeh. Istraživačima će trebati dosta naučne, zanatske vještine i društveno-političke opreznosti da spoznaju u čemu se sastoje Titove inovacije na svim područjima, pa i na području njegove koncepcije Partije. U KPJ (SKJ), revoluciju i socijalizam Tito unosi mnogobrojne inovacije i revolucionarne i samoupravne orijentacije.

Tito je išao sa vremenom i ispred vremena, pa je on tvorac i savremenog socijalizma, posebno savremene partije. On je pogledom u budućnost rješavao pitanja sadašnjosti, boreći se sa ogromnim negativnim naslijeđem prošlosti u svim, pa i u organizacionim sferama, u oblasti organizacije revolucije i socijalizma. Titov doprinos je u tome što je koncipirao i realizovao savremenu (savremeniju) viziju socijalizma u jednoj zemlji. Svakako, uz pomoć osavremenjene organizacije avangarde i u njoj profesionalnih revolucionara. Samim tim Tito je otvorio dva izazova: socijalistički izazov i izazov socijalizma, izazov Partiji da se preporodi i partijski izazov proleterskim i neproleterskim masama da izvrše čin revolucije i samoupravljanja.

Sve što smo rekli poznato je i priznato, pa se postavlja pitanje kako to prevesti na metodološki, istraživački nivo?

U sadašnjoj fazi spoznaje nameću se mnogobrojne ideje, ideje o kojima treba razmišljati — da li ih uključiti i kako ih uključiti u istraživački koncept. Za početak rasprave može se razmišljati o jednoj (ali ne i jedinoj) oblasti Titovih inovacija koju bismo

Digitized by Google

označili posebnim terminom. Riječ je o *specifičnom načinu*, o posebnom pristupu i metodu Titovog djelovanja u sudbonosnim trenucima (1928, 1937, 1941, 1948). Tito na poseban način govori o velikim temama toga vremena, na poseban način i vjeruje i revolucionarno djeluje; on o velikim temama govori, reklo bi se, jednostavno, za predmet rasprave i revolucionarne akcije bira naoko sitna i jednostavna pitanja.

Da bi Partija (SKJ) vodila i predvodila, ona je savladala sopstveno zaostajanje (organizaciono, idejno i drugo). O tome Tito stalno vodi brigu, i to u uslovima (svjetskim) kada mnoge komunističke partije održavaju takozvani organizaciono-institucionalni konzervativizam. I u tome se sastoji Titov doprinos — što nas u ovoj fazi spoznaje upućuje na to da predmet istraživanja definišemo tako što ćemo analizirati:

1) Titovu stvaralačku primjenu poznatih stavova o Partiji na specifične uslove, kako bismo sagledali gdje se i koliko se zaista radi o primjeni poznatog, opšteg na specifične uslove (a koliko se tako radilo samo da bi se izbjegla osuda i preran sukob sa Kominternom i Staljinom);

2) Titov doprinos teoriji specifičnih uslova; Tito kao *teoretičar specifičnih uslova*, što ima i nešto širi značaj (riječ je o specifičnim uslovima prema kojima i za koje treba graditi i specifičan tip komunističke organizacije);

3) Titove teorijske i druge inovacije o Partiji. Titova sveukupna misao, pa i misao o Partiji, svojevrsna je i specifična reakcija na savremene uslove — na krizu politike (Kominterne i komunističkih partija u svijetu), kao i na opštu političku krizu. Da bi došao do izvjesnih inovacija, Tito se sukobio sa postojećim institucionalnim i idejnim konzervativizmom u komunističkom pokretu. Takav konzervativizam proglašava Tita za devijanta, za revizionista, a Tito smjelo razvija svoje inovacije, što drugima liči na devijacije. Titove inovacije i jesu »devijacije« u odnosu na birokratske koncepcije partije i socijalizma.

Eto, tako su se u političkom životu Jugoslavije sučelile i integrisale sposobnosti jedne izuzetne ličnosti i sposobnosti jedne revolucionarne komunističke organizacije.

Bio je to dugotrajan proces i period od nekoliko decenija, u kome se postepeno sučeljavaju i razvijaju sposobnosti jedne ličnosti i jedne partije. Dinamika razvoja, promjena i sučeljavanja osobina jednog radnika, koji postaje revolucionar i vođa, i jedne partije koja se postepeno oslobađa socijaldemokratskih, malograđanskih, sektaških, frakcionaških, birokratskih slabosti, dakle, evolucije razvoja, promjena i interakcija između jedne ličnosti i jedne organizacije — svakako je tema za sebe, koja se za sada može naznačiti neadekvatnim naslovom: *Polazne (1919) i razvojne oznake Titove ličnosti i radničkog i komunističkog pokreta* — udio ličnosti u formiranju pokreta i organizacije pokreta (KPJ — SKJ) i organizacije u ispoljavanju sposobnosti jednog revolucionara

Digitized by Google

(odnosi između ličnosti i pokreta na primjeru KPJ i Josipa Broza Tita).

Kao profesionalni revolucionar, Tito je sličan velikim revolucionarima Lenjinovog tipa, ali je po mnogo čemu i specifičan. *Specifičan način Titovog djelovanja u koncipiranju Partije* takođe je posebna tema. Mnogi su revolucionari, kao i Tito, vodili borbu protiv frakcija i unutarpartijske birokracije, analizirali, realizovali zaključke, upadali u zamke i izvlačili se iz njih, ali je, i pored mnogih sličnosti, Tito i ovdje specifičan. Ta je specifičnost kontinuirana — od 1928. do 1937, 1941, 1948. i 1971. godine i kasnije. Tita i Partiju stalno prate mnogobrojne neizvjesnosti i u tim neizvjesnostima, reklo bi se, ništa nije sigurno osim borbe (protiv frakcija, izdaja, 1948. protiv staljinizma, a protiv nacionalizma i drugih devijacija 1971). Tito prevladava neizvjesnosti i vodi borbu na njemu specifičan način, na način koji će ga dovesti do pobjede i onda kada pojedine bitke gubi. On pokazuje naročiti smisao i razvija poseban metod u borbi sa ljudima koji idu protiv njega i Partije (nastoji da ih ponovo okupi oko Partije), a kada u tome ne uspijeva (uvijek), on se prema njima opet ponaša na osoben način. Za sad je taj Titov osoben način lakše pojmiti pomoću intuicije, a teže ga je objasniti pomoću *ratia*. Tito je postao vođa komunističkog pokreta i organizacije (KPJ) na osobit način, izbjegavajući dva standardna obrasca: on sebi nije prisvajao pravo da druge vodi, najmanje da ih uči. On je revolucionarno djelovao i vjerovao i tako je dugo okupljao ljude oko sebe i Partije; on je na poseban način i vodio i učio, njegov osoben način revolucionarnog vjerovanja (učenja, ubjeđivanja) i praktičnog djelovanja doveo je Tita do nivoa vođstva, do predvodnika jedne avangarde.

Mijenjala su se vremena u kojima je Tito vjerovao i djelovao, ali u toj promjeni Tito djeluje na dvostruk način: *u svim promjenama on održava revolucionarni kontinuitet Partije i vrši promjene.* Tito transformiše i modernizuje Partiju, od Partije formira Savez komunista Jugoslavije, ali istrajava u revolucionarnom kontinuitetu na savremen način. On rješava neriješene probleme prošlosti, gradi savremenu sadašnjost, a sve to sa stanovišta budućnosti. Tako je Titova partija (KPJ) postala i ostala savremena partija, što mnogim kompartijama nije uspjelo. Titov pogled u budućnost pomogao mu je da prevlada nagomilane probleme prošlosti i zatečene sadašnjosti. Tako su Tito i Partija uvijek ostajali mladi i svježi — pokret, Partija i Tito su s protekom vremena postajali iskusniji, zreliji, ali nisu dopustili da ostare. Tako su Titova Partija i koncepcija socijalizma osvajale mlade, a mladi su osvajali Partiju i socijalizam.

To je još jedna inspiracija i tema za istraživanje — spasavanje Partije i pokreta od konzervativizma, od jednostranih uspomena na prošlost, bez smjelih pogleda u budućnost.

Prelazeći s prvog na drugo istraživačko područje — na posebne teme, zadržaćemo se samo na jednoj temi koju bismo u istraživanju označili: Tito i dijalektika Partije. U ovom istraživanju treba

Digitized by Google

saznati kako iz teorije revolucije i samoupravljanja izvire teorija partije (revolucije), odabirati ona pitanja oko kojih možemo locirati istraživanje dijalektike revolucije i revolucionarne partije i Titov doprinos svemu tome. Evo nekih od tih pitanja:

1) Problem i uloga manjine i većine u revoluciji i lokacija partije između manjine i većine, između revolucije manjine i revolucije većine.

2) Dileme oko kadrovske ili masovne partije nakon okončanja oružane faze revolucije, a u svjetlosti rasta, stagnacije, krize i razvoja demokratije i samoupravljanja, odnosno masovnog učešća u upravljanju društvom.

3) Diferencijacije između revolucija (građanskih, socijalističkih) i unutar revolucija (socijalističkih) i njihov uticaj na izbor koncepcije partije.

Iz teorije revolucije (socijalističke) proističe i teorija partije (revolucionarne, komunističke).

Koncepcija revolucije neposredno utiče na koncepciju partije revolucije. Nadalje, aktuelnost revolucije formira mnogobrojna aktuelna pitanja partije. Pomjeranjem socijalne revolucije na političku revoluciju (socijalnog na politički sadržaj) pomjeraju je i proleterske partije u pravcu suvišnog naglašavanja političkog karaktera partije proletarijata.

Tako se između revolucije i partije uspostavlja svojevrsna dijalektika koja, pored opštih zakonitosti, ima i svoje specifičnosti (sovjetska, jugoslovenska, kineska, kubanska, alžirska i druge revolucije). Tito transformiše opšte zakonitosti dijalektike revolucije i partije na poseban nivo, na jugoslovensko socijalno i političko tlo. On dosta rano savladava zakone dijalektike socijalističke revolucije i ugrađuje ih u avangardnu organizaciju (KPJ), a avangardna organizacija savladava zakonitosti jedne revolucije.

Poznato je da su sve dosadašnje revolucije — buržoaske i socijalističke, bilo da su one revolucije manjine (buržoaske) ili većine (socijalističke), računale manje ili više na političko učešće (na participaciju) naroda u revoluciji i na masovnu podršku nakon revolucije. Za socijalističke revolucije je ostalo sporno pitanje kako će to učešće izgledati nakon oružanog sukoba — u obliku samoupravljanja ili u nekom tradicionalnom načinu — u vidu masovne socijalističke političke demokratije, koja je po mnogo čemu slična političkoj participaciji, pa i građanskoj političkoj demokratiji. Odgovor na to pitanje će uticati na izbor koncepcije partije poslije oružane revolucije. Poznato je da su jugoslovenski komunisti odabrali socijalističko samoupravljanje kao oblik učešća naroda u odlučivanju, a samoupravna orijentacija će tražiti i reorganizacija KPJ u Savez komunista Jugoslavije. Ostale socijalističke zemlje ne vrše radikalniji preobražaj i modernizaciju partije i ne uvode samoupravljanje. Država (socijalistička) i komunistička partija (u tradicionalnom obliku) imaju glavnu ulogu u društvu, pa i u sferi odlučivanja. Tradicionalni oblik države u

Digitized by Google

socijalizmu (država koja ne odumire) i partije ograničavaju masovno učešće naroda u javnom, osobito u privrednom životu. I ovdje SKJ i Tito idu obrnutim putem.

Dijalektika buržoaskih revolucija ispoljavala se na sljedeći način: njihov je »zajednički oblik... bio taj da su sve one bile revolucije manjine...«, čak i onda »kad je većina učestvovala u njima«, pa su one radile »svjesno ili nesvjesno — samo u korist manjine«. Tako su građanske revolucije definisale svoj stav prema većini i manjini: učešće većine u revoluciji samo je sredstvo buržoaske klase, sredstvo pomoću koga ona želi da feudalnu klasu obori s vlasti i da tu vlast sama prigrabi. Nakon završetka građanske revolucije većina učesnika u njoj postala je smetnja interesima manjine (buržoaske), pa ih treba čim prije potisnuti iz političkog života ili njihovo učešće svesti na strogo kontrolisani minimum.

Sve to, naravno, utiče na obrazovanje profila građanskih političkih partija (kao izbornih, elitističkih, kao partijâ manjine koje će povremeno osvajati i zavoditi većinu — prilikom izbora).

Sasvim je drugačije stanje socijalističkih revolucija i komunističkih partija u njima, pa se može kazati sljedeće: u mjeri u kojoj su prisutne razlike između buržoaskih i socijalističkih revolucija prisutne su i razlike između stavova tih revolucija prema manjini i većini, to jest prema učešću naroda u političkom životu, naročito prema odgovoru na pitanje kakva treba da bude komunistička partija — masovna ili kadrovska.

I ovdje progovara dijalektika socijalističkih revolucija, koje su »vođene doduše od manjine, ali ovog puta ne u interesu manjine, nego u istinskom interesu većine«. Predvođene avangardnom manjinom socijalističke revolucije nastoje da i nakon oružane pobjede zadrže učestvovanje većine u političkom životu. U tome se socijalističke revolucije razlikuju od građanskih (naravno, ne samo u tome). Građanske revolucije, kako smo istakli, nastoje da se čim prije otarase pretjeranog i nepoželjnog učešća većine, a socijalističke nastoje da zadrže i još više prošire njeno učešće.

Diferencijacija nastaje ne samo između građanskih i socijalističkih revolucija, nego i unutar izvedenih socijalističkih revolucija, što će biti od značaja i za našu temu.

Dok su do sada izvedene socijalističke revolucije uglavnom jedinstvene u tome ko treba (odnosno ne treba) i u kom obimu da učestvuje u pripremi i u oružanom dijelu revolucije, ne bi se moglo reći da imaju jedinstven stav u pogledu učešća i nakon oružane pobjede.

Međutim, dok socijalističke revolucije imaju jedinstven stav o navedenom pitanju, one zauzimaju veoma različit stav prema samoupravljanju (i gotovo isti stav prema političkom učešću masa uoči i u toku oružanog sukoba).

Socijalistička revolucija kao temeljna stvar (»revolucija je temeljna« — Engels) počinje temeljno mijenjati stavove ranijih

Digitized by Google

revolucija prema učesnicima u revoluciji, koja se u novim uslovima ne može zadovoljiti ni modelima oružane participacije niti obrascima vanpartijskog masovnog učešća (Staljinovog i sličnog modela). Već poodavno je prošlo »vrijeme iznenadnih prepada, revolucija koje su izvodile male svjesne manjine na čelu nesvrstanih snaga« i nastupio je i nastupa period teorijom i »iskustvom opamećenog proletarijata«, seljaštva i drugih socijalističkih slojeva, koji su sve više sposobni i koji sve više žele da se bave revolucijom i samoupravljanjem, jer je to mnogo bolje nego da se njima bavi revolucija i državna uprava. Nadalje, pošto se u revoluciji »radi o potpunom preobražaju društvene organizacije«, a ne o djelimičnom, ne samo o političkom ili pravnom preobražaju, »tamo mase moraju same uzeti učešće, one moraju shvatiti o čemu se radi, za što zalažu svoje živote« (Engels).

Sve to pred partiju komunista nameće mnogobrojna pitanja, kao što su, na primjer: kako izvori i izbori različitih teorija i koncepcija revolucije, političke participacije i samoupravljanja utiču na izbor odgovarajuće koncepcije komunističke partije kao organizacije.

Da bi se krenulo ka revoluciji, trebalo je pripremiti se za takav temeljni prevrat, trebalo je osposobiti avangardu, komunistički odred, koji će voditi i predvoditi ljude u revoluciji.

*

Josip Broz Tito ne samo da na specifičan način priprema i izvodi revoluciju i obračunava se sa kontrarevolucijom, stvara i razgrađuje socijalističku državu i uvodi samoupravljanje i obračunava se sa birokratijom, koncipira avangardu proletarijata (KPJ) i preobražava je u SKJ, dakle, ne samo da na poseban način djeluje na talasima internacionalizma, revolucije i samoupravljanja, nego se u svemu tome sučeljava sa posebnim vremenom i bremenom što ga to vreme nosi sa sobom (bremenom revolucije i samoupravljanja). Tito djeluje u dvoličnom vremenu, pa se može govoriti »o dvoličnosti istorijskog vremena« (Ž. Gurvič) — da uslovno upotrebimo ovaj termin. Riječ je, po mnogo čemu, o specifičnom vremenu revolucija i kontrarevolucija, internacionalizma i nacionalizma, samoupravljanja i antisamoupravljanja. Dvoličnost vremena Tito i KPJ (SKJ) osjećaju u mnogo čemu tamo gdje bi se jedna partija i jedna revolucija najmanje mogle nadati — u drugačijim koncepcijama i u sukobima sa Kominternom i Staljinom, koji se suprotstavljaju revoluciji i samoupravljanju, u sukobu sa Informbiroom i velikim dijelom komunističkog pokreta (1948), u savremenim teškoćama na unutrašnjem planu (1971) i u međunarodnom zbivanju.

Iz takvog dvoličnog istorijskog zbivanja i vremena izrasta jedna velika ličnost (Josip Broz Tito), jedna poznata i po mnogo

Digitized by Google

čemu poučna revolucija (u Jugoslaviji), jedno samoupravljanje. Sve je to vođeno i predvođeno jednom avangardom — KPJ (SKJ), na čijem je čelu stajao Josip Broz Tito.

Sve nam to daje pravo, a nameće i obavezu, da istražujemo koncepciju jednog vremena — koncepciju Partije, revolucije i samoupravljanja.

Digitized by Google

Najdan Pašić

Biti na kormilu

(Prilog raspravi o Nacrtu zaključaka Trinaeste sednice CK SKJ)

Kako savladati oportunizam i birokratski voluntarizam u sopstvenim redovima

Birokratski subjektivizam i voluntarizam su opake boljke od kojih nije ostao potpuno pošteđen ni jedan revolucionarni pokret, ni u prošlosti ni danas, i ni jedna revolucionarna partija koja je uspela da zagospodari aparatom političke vlasti i prinude i normativnom silom države.

U godinama posle Velikog oktobra Lenjin je zabrinuto pisao o karakterističnom simptomu tih bolesti — o »dekretomaniji«, to jest o sujevernoj veri velikog dela neposrednih nosilaca nove državne vlasti (državne i partijske birokratije koja se ubrzano formira i obnavlja) u svemoć državnih propisa, u mogućnost da se samim državnim propisima — dekretima, zakonima i bezbrojnim podzakonskim normativnim aktima — radikalno menja društvena stvarnost i po želji »uvode« novi društveni odnosi.

Umesto da bude instrument koji olakšava praktičnu revolucionarnu akciju masa u oblasti produkcionih odnosa i u političkom životu, državni propis se shvata kao dovoljna kompenzacija i zamena za tu akciju. U očima birokrate, uverenog u svoju revolucionarnu misiju, norma postaje jedina priznata stvarnost, a sama

Digitized by Google

stvarnost — odstupanje od norme, devijacija koju treba suzbiti novim normama i pojačanom prinudom.

Takav normativni fetišizam i voluntarizam može ozbiljno da sputa jednom već probuđene revolucionarne energije radnih masa, da bitno smanji i dovede u pitanje predvodničku sposobnost revolucionarne avangarde i da samu progresivnu teorijsku misao priguši i sabije u »Prokrustovu postelju« apologetike postojećeg stanja i »osmišljavanja« promena kojima se ništa ne menja. O opasnostima ove vrste govori cela istorija modernog socijalistički orijentisanog radničkog pokreta. O tome govori i iskustvo naše zemlje i Saveza komunista Jugoslavije. Istorijski posmatrajući, Savez komunista Jugoslavije potvrdio je i učvrstio svoju vodeću ulogu u socijalističkom razvoju našeg društva upravo u dramatičnom sukobu sa staljinističkim birokratizmom i voluntarizmom, ali on očigledno ni sam nije i ne može biti potpuno imun od te bolesti.

Baš zbog toga, danas neophodna temeljna kritička rasprava o stanju u društvu i o putevima neodložne mobilizacije svih raspoloživih snaga u sudbonosnoj borbi za kontinuitet revolucionarnog razvoja ostala bi jalova i bez ikakvog praktičnog efekta ako bi se Savez komunista pokazao nesposobnim da u ovom trenutku ozbiljne krize podvrgne sebe i svoje sopstveno delo i delovanje smelom kritičkom i revolucionarno-stvaralačkom preispitivanju. Zaključak Trinaeste sednice CK SKJ pokazuje da je Savez komunista postao svestan te činjenice.

Nema stabilizacije bez istinske mobilizacije samog Saveza komunista

Nacrt zaključaka Trinaeste sednice CK SKJ iznet je na opštepartijsku diskusiju koja će se voditi sve do kraja ove godine. Odluka da se tako postupi nije motivisana novinom i originalnošću onoga što je rečeno u samom nacrtu dokumenta »Ostvarivanje vodeće uloge SKJ u društvu i jačanje njegovog idejnog i akcionog jedinstva«, nego potrebom da se ceo kritičko-stvaralački potencijal dvomilionskog partijskog članstva mobiliše i pokrene u akciju.

Sposobnost Saveza komunista da presudno utiče na osnovne tokove društvenih kretanja opada ne zbog toga što se ne zna šta bi trebalo činiti i kako bi se trebalo ponašati, (već usvojeni Dugoročni program ekonomske stabilizacije to najbolje demantuje), nego zbog toga što nema odlučnosti i doslednosti u sprovođenju onoga što je odlučeno i zaključeno. Iza formalne jednoglasnosti pri usvajanju zaključaka raznih, pa i najviših foruma Saveza komunista i drugih društveno-političkih organizacija, uspešno se skrivaju sa tim nesaglasni, politizirani parcijalni interesi i samoživе aspiracije pojedinih privrednih subjekata i njihovih političkih patrona. A upravo ti interesi, skriveni iza deklarativnog jedinstva u načelnim opredeljenjima, motivišu u velikoj meri — nekad

Digitized by Google

i presudno — praktično ponašanje i postupanje velikog broja državnih i partijskih funkcionera i organâ kojima oni pripadaju. Zato je i prelazak sa reči na dela tako težak i neizvestan, a blokade u sprovođenju politike tako česte.

Tri ključne pretpostavke

Otvoren i širok demokratski dijalog u samom Savezu komunista najbolji je način i najsigurnije sredstvo da se ovi problemi iznesu na videlo i apstraktna kritika »neprihvatljivih ponašanja« pretvori u konkretnu. Dvojni moral i politička hipokrizija, o kojima je ovde reč, ne smeju se tolerisati u Savezu komunista ako on treba da sačuva i pojača svoju vodeću ulogu u društvu. To je, po mom mišljenju, i osnovni smisao odluke Centralnog komiteta SKJ da se o Nacrtu zaključaka Trinaeste sednice otvori šestomesečna diskusija.

Ako imamo na umu ovu svrhu Nacrta — iniciranje opštepartijske diskusije —, bićemo manje kritički prema nekim sadržinskim i formalnim nedostacima samoga dokumenta (preopširnosti teksta i uopštenosti formulacija u kojima se uglavnom iznose i potvrđuju već do sad zauzeti stavovi i ocene), a uočićemo bolje ono što je njegova vrednost kao opšteg okvira i usmerenja rasprave koja upravo počinje. U tom pogledu najznačajnija izgledaju tri momenta:

— prvo, sama odluka Centralnog komiteta da se u ovom trenutku, koji karakterišu ozbiljna nezadovoljstva, idejna kolebanja i pokušaji diskreditovanja Saveza komunista, otvori u Partiji diskusija o Partiji i izvrši najširа neposredno-demokratska konsultacija celokupnog partijskog članstva;

— drugo, orijentacija da se rasprava o stanju u Savezu komunista i u društvu uopšte osloni u najvećoj meri na naučna istraživanja i saznanja i na šire teorijsko sagledavanje problema i,

— treće, klasni marksistički pristup analizi svih otvorenih pitanja, što zahteva da se ne ostane na nivou pojavnog, to jest onoga što se vidi na samoj površini društvenog kretanja (jer to može da poveća idejnu konfuziju i dezorijentiše društvenu akciju), nego da se pođe od suštinskih klasnih pitanja povezanih s raspodelom društvenog viška rada i s raskorakom između normativnog i stvarnog koji baš tu ima svoje najdublje korene.

»Sukob između samoupravljanja, samoupravnih društveno-svojinskih proizvodnih odnosa i snaga koje su u društvu i radničkoj klasi njihovi nosioci, s jedne strane, i državno-svojinskih i grupno-svojinskih odnosa, tj. etatizma, birokratizma i tehnokratizma, s druge strane, dobija oštrije crte i ima sve jasniju klasnu sadržinu« — naglašava se u uvodnom delu Nacrta predloženih zaključaka. »Zadatak je subjektivnih snaga, sa SKJ na čelu — kaže se dalje — da u procesu razrešavanja tog sukoba, sa stanovišta radničko-klasnog interesa, obezbede ostvarivanje

Digitized by Google

ustavne pozicije radničke klase i radnih ljudi u odlučivanju o sredstvima, uslovima i rezultatima svoga rada, društvenoj reprodukciji i daljem razvoju društva.«

Kritika pre svega na sopstvenu adresu

Što je jasnije i doslednije ovakvo polazno stanovište u kritičkoj raspravi o delovanju Saveza komunista i putevima i sredstvima savlađivanja sadašnjih kriznih pojava u društvu, to je manje prostora za birokratsko zamagljivanje suštine i korena krize, za praznu i jalovu subjektivističku kritiku »ponašanja« i za razne ideološke i političke manipulacije uz pomoć birokratskih monopola zastupanja raznih posebnih i parcijalnih interesa.

Šta je osnovni motiv i razlog za odluku da se Nacrt zaključaka jedne sednice CK SKJ stavi, pred usvajanje, na diskusiju u svim osnovnim organizacijama Saveza komunista? Glavni deo odgovora na to pitanje sadržan je, implicitno, u samom Nacrtu zaključaka. Šta može biti ozbiljniji problem za jednu revolucionarnu političku organizaciju od opadanja njene sposobnosti da sprovodi dosledno i odlučno sopstvene stavove i politiku? Takvo stanje izaziva ozbiljno uznemirenje i nezadovoljstvo u redovima najšireg članstva Saveza komunista, stvara i produbljuje jaz između rukovodstva i članstva, između avangarde i klase koju ona predvodi, i podriva revolucionarni moral i veru u sopstvene snage u trenutku kada su oni najpotrebniji. Komunisti ne mogu prihvatiti takvo stanje, ne mogu se sa njim miriti. I upravo taj duh nezadovoljstva i kritike kojim je zahvaćen, pre svega, sam Savez komunista treba da se izrazi organizovano i kreativno, jer je to ona sila koja može da preseče negativne tendencije birokratske inercije, pragmatizma i oportunizma, i vrati autoritet principima demokratskog centralizma u svakodnevnoj političkoj akciji.

Nismo partija grešnog članstva i nepogrešivog rukovodstva

Ozbiljne slabosti u radu Saveza komunista — bar one o kojima govori Nacrt zaključaka Trinaeste sednice — tiču se više rukovodstva nego ukupnog članstva Partije. Zaokupljenost operativno-upravljačkim funkcijama i delovanje s pozicija vlasti i unutar birokratsko-tehnokratskih sprega i centara moći mimo samoupravno-delegatske strukture, preuzimanje uloge advokata politiziranih parcijalnih interesa, teritorijalnih i granskih, nasuprot usvojenoj partijskoj politici i već utvrđenim stavovima, agresivno nastupanje s pozicija federalistički shvaćenih odnosa u Savezu komunista, »samostalnost« koja treba da prikrije neodgovornost, forumski rad i rukovođenje papirima — sve su to pojave i tendencije kojima su, po prirodi stvari, mnogo više zahvaćena rukovodstva nego članstvo Saveza komunista. Prema tome, energična

Digitized by Google

akcija da se ove i slične slabosti savladaju i otklone ne može se svesti na lekcije koje rukovodstva čitaju partijskom članstvu zbog onoga što je takođe tačno — zbog pasivnosti, oportunizma, kuloarskog kritizerstva i nespremnosti da se hvata u koštac sa neodgovornošću i očevidnim slabostima u sopstvenoj radnoj i životnoj sredini.

Dijalog koji je otvoren daće optimalne rezultate samo ako bude dijalog ravnopravnih, ako i rukovodioci i »obični članovi« SK budu u istoj poziciji aktivnog subjekta u diskusiji, a ne u poziciji onoga koga neko instruiše, obaveštava i podučava. Možda smo još uvek pomalo, a ne bi trebalo da budemo nimalo, partija grešnog članstva i nepogrešivog rukovodstva.

Diskusija unutar jedinstvenog Saveza komunista Jugoslavije

Zlatno pravilo svake odgovorne kritičke rasprave među komunistima mora biti, razume se, samokritički odnos prema sopstvenom delovanju i ponašanju i sređivanje stvari pre svega u »sopstvenom dvorištu«. Ali i kad bi taj prvi korak bio učinjen svuda na najbolji način i najtemeljnije, rasprava koja bi se kretala samo u tim okvirima bila bi u suštini promašena. Ono što nam je potrebno u ovom trenutku jeste opštepartijska debata slobodna od svih teritorijalnih i profesionalnih podela i granica, debata u kojoj svaki učesnik, svaki deo i svaki član Saveza komunista istupa kao pripadnik jedinstvene klasne organizacije, Saveza komunista Jugoslavije.

Svest o velikim zahtevima koje ovaj istorijski trenutak stavlja pred Savez komunista mora da prožme i pokrene na akciju celu njegovu organizaciju i mobiliše sve njegove snage koje leže upravo u povezanom i jedinstvenom delovanju. Jer, krupni problemi o kojima govori Nacrt zaključaka Trinaeste sednice tiču se svakog komuniste i traže da se o njima misli logikom celine, to jest da se svoj sektor, svoja osnovna organizacija, svoja lična i kolektivna odgovornost sagledaju i kritički prosuđuju u tom najširem kontekstu jedinstvene revolucionarne organizacije. Drugim rečima, već u samoj raspravi o Nacrtu zaključaka treba oživeti i oživotvoriti princip demokratskog centralizma koji je u jednom dužem periodu faktički, ako ne i formalno, bio zanemaren, potisnut, a ne retko i praktično napušten. A upravo zanemarivanje tog principa, vitalnog za svaku revolucionarnu organizaciju, bilo je jedan od glavnih izvora slabosti i »klonulosti« Saveza komunista i sve vidljivijeg opadanja njegove akcione sposobnosti i stvarnog uticaja. Pred nama je zadatak da u ovoj debati koja je otvorena, polazeći od principa demokratskog centralizma, progovorimo bez ustezanja i odlučno o stanju u samom Savezu komunista, i to baš o praktičnom ostvarivanju ili neostvarivanju odgovarajućih odnosa između rukovodstva i članstva, između delova i celine, između najšireg demokratskog prava učešća u odlučivanju

Digitized by Google

i izboru rukovodećih organa i najstrože lične i kolektivne odgovornosti za disciplinovano izvršavanje svih donetih odluka. Sposobnost Saveza komunista da usmerava celokupan društveni razvoj najneposrednije zavisi od realizovanja ovih principa u svakoj ćeliji i u celokupnoj organizaciji Partije kao radničko-klasne avangarde. Zato su ova pitanja prirodna polazna tačka u kritičkom preispitivanju svih vidova delatnosti Saveza komunista.

Ni tutor, ni monopolista

Drugi faktor od velikog značaja za uspešno delovanje Saveza komunista jeste, kao što je već rečeno, stvarno, a ne samo verbalno oslanjanje na naučna saznanja i revolucionarnu teoriju. To je bitno za revolucionarnu partiju koja se bori za osvajanje vlasti, a možda još bitnije za partiju koja već više decenija drži aparat vlasti pod svojom neposrednom kontrolom i zauzima u njemu komandne pozicije.

»Partija na vlasti«, kao što je Savez komunista, mora u svakodnevnoj praksi da razrešava jednu složenu protivrečnost, koja, s gledišta formalne logike, može izgledati nerazrešiva antinomija. Savez komunista ima istorijsku odgovornost da, kao organizovana politička snaga, obezbeđuje radničko-klasni karakter vlasti, to jest socijalistički sadržaj i pravac državne politike. Pri tom treba izbeći veliku opasnost da Savez komunista sraste sa birokratskom državnom mašinerijom, da se sa njom poistoveti kao njeno profesionalno rukovodeće jezgro. Je li to uopšte moguće? Jeste, ali samo pod jednim uslovom — da Savez komunista sačuva i stalno dalje razvija teorijsku svest i izoštren kritički stav prema realnim odnosima u društvu i u svojim sopstvenim redovima, prema vlastitoj praksi.

Celokupna politika i praksa Saveza komunista mora da ima čvrst oslonac u naučnim saznanjima, u kritičkoj naučnoj analizi društvene stvarnosti koja nije sputana i deformisana pragmatskim zahtevima pravdanja dnevne politike i njene »mudrosti«. Bez toga je prodor birokratskog subjektivizma i voluntarizma neizbežan. Preti opasnost da se proces birokratizacije same Partije stihijno razbukta i proširi kao letnji šumski požar uništavajući za relativno kratko vreme neka njena bitna svojstva revolucionarne avangarde. Zadržavajući formalno revolucionarnu ideologiju i frazeologiju, organizovana sila najdubljeg istorijskog prevrata počinje da se pretvara u konzervativnu silu čuvanja društvenog i političkog *statusa quo* i nekad svesne, nekad spontane odbrane već stvorenih birokratskih pozicija i privilegija.

Jedna takva birokratska privilegija sa dalekosežnim posledicama jeste pozicija neprikosnovenog i konačnog presuditelja u svim društvenim sporovima, političkim i naučnim. Političko rukovodstvo koje zahteva i prisvaja takvu poziciju stavlja sebe iznad formalno važećih zakona i iznad autoriteta nauke. Ono ozakonjuje sopstveni birokratski voluntarizam.

Digitized by Google

U važećem Programu Saveza komunista Jugoslavije, usvojenom pre više od dvadeset pet godina, kritikuje se birokratski voluntarizam kao velika opasnost za dosledan socijalistički razvitak i za revolucionarni karakter same Partije. Iskustvo stečeno u teškoj borbi protiv staljinističkog hegemonizma daje toj kritici posebnu uverljivost i dubinu. Program predviđa i utvrđuje i konkretne mere za suzbijanje i savlađivanje birokratskog subjektivizma i voluntarizma orijentišući akciju Saveza komunista protiv samih korena ovih pojava.

Savez komunista nema pretenzija da zauvek monopoliše političku vlast osvojenu u revoluciji, nego da se njome koristi u procesu društvenog oslobađanja rada u kome se nužno rađaju i novi, sve širi oblici radničke demokratije — sve do potpunog samoupravnog podruštvljavanja politike. S razvojem samoupravljanja Savez komunista ostvaruje svoju vodeću ulogu sve manje sa pozicija vlasti, a sve više kao činilac idejnog i političkog delovanja *unutar* samoupravnog sistema čiji je on integralni deo.

Vodeća uloga Saveza komunista u našem društvu nije povesna slučajnost, nego istorijski rezultat dvostruke doslednosti jugoslovenskih komunista: dosledne borbe za dugoročne (istorijske) interese radničke klase i dosledne, stvaralačke primene revolucionarne marksističke teorije i na njoj zasnovanih naučnih saznanja. Ali baš zbog takvog karaktera svoje vodeće uloge Savez komunista ne traži za sebe ni monopol izražavanja interesa radničke klase, ni položaj tutora nad naukom i posebno nad društvenim naukama. U Programu SKJ se izrično kaže, parafrazirajući Marksa, da je »nauka sama sebi sudija«.

Živi principi revolucionarne prakse

Iskustvo pokazuje da ova trajna opredeljenja iz Programa SKJ nisu nikakve apstraktne dogme, nego živi principi revolucionarne prakse, koji u svakoj etapi razvoja dobijaju novu, bogatiju konkretnu sadržinu — ili gube svoj smisao. Oni imaju jedan domet i značenje u početnim fazama razvoja samoupravljanja, a drugi u fazi pretvaranja samoupravljanja u celovit sistem organizacije društva. U sistemu zasnovanom na pluralizmu samoupravnih interesa nauka treba da bude jedan od bitnih samostalnih činilaca organizovane socijalističke svesti. U knjizi *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja* Kardelj naglašava takvo mesto i ulogu nauke u sistemu samoupravno-delegatskog odlučivanja i usmeravanja ukupnih društvenih kretanja.

Ali, današnji stvarni položaj nauke u društvu i u odnosu na centre političke vlasti još ni izdaleka nije takav da bi obezbeđivao odgovarajuću ulogu naučne analize, kritičke i stvaralačke razrade aktuelnih pitanja društvenog razvoja. A bez toga se pozivanje na nauku može pretvoriti u praznu frazu koja služi za prikrivanje pragmatizma i vulgarnog empirizma svakodnevne prakse.

Digitized by Google

Ova pitanja su vrlo aktuelna i nije slučajno što se u Nacrtu zaključaka Trinaeste sednice govori opširno o značaju naučnog pristupa svim problemima društvenog razvoja, o integraciji nauke u samoupravno-delegatski sistem odlučivanja i o teorijskom radu i negovanju i razvijanju marksističke teorije u samom Savezu komunista.

No da bi takva orijentacija dala odgovarajuće rezultate, ne može se ostati samo na uopštenim i već mnogo puta ponovljenim formulama i preporukama. Ne smeju se zatvarati oči pred činjenicom da se i kod nas, i pored svih već izvršenih ili planiranih demokratskih promena, nauka, a posebno društvene nauke, nalazi još uvek pod jakim pritiskom birokratskog dogmatizma i utilitarizma, koji se izražavaju u manje ili više otvorenim ili prikrivenim nastojanjima da se naučno istraživanje, naročito kada je reč o društvenim odnosima i pojavama, stavi pod kontrolu odgovarajućih centara ekonomske i političke moći. A ti centri često očekuju, a i traže od nauke da bude uvek spreman svedok u prilog oficijelne politike i njenih dnevnih potreba i opredeljenja, i da, u krajnjoj liniji, prihvati apologetski odnos prema društvenoj i političkoj realnosti.

Samoupravni položaj nauke, njena neophodna samostalnost i demokratski oblici i načini njenog društvenog usmeravanja putem »slobodne razmene rada« korisnikâ i davalaca usluga i kroz institucionalni mehanizam samoupravnih interesnih zajednica, još uvek je mnogo više normativna projekcija nego društvena realnost. Nekoliko okolnosti tome najviše doprinose:

— kao ni u privredi, ni u nauci nemamo neki stabilan i razvijen sistem društvenog planiranja naučnoistraživačkog rada i podizanje odgovarajućeg naučnog kadra (a ozbiljna naučna istraživanja je teško organizovati od danas do sutra, bez unapred poznatih uslova rada, to jest bez poznavanja »dužine gubera«);

— sistem finansiranja naučnog rada preko odgovarajućih sizova nosi još uvek izrazito budžetsko obeležje (o čemu najbolje govori krajnje formalizovan i »automatizovan« način raspodele inače vrlo ograničenih sredstava namenjenih za ove svrhe);

— neposredni »nosioci« i finansijeri istraživanja imaju često takvu poziciju da mogu postavljati zahteve — uslove ne samo u pogledu predmeta istraživanja, nego faktički i u pogledu njegovih rezultata — onoga što treba pokazati i dokazati. Od volje »naručioca« zavisi i to kako će i koliko će dobijeni rezultati biti korišćeni i da li će uopšte ugledati svetlost dana. Suvišno je i reći da su takva istraživanja, naročito u oblasti društvenih i političkih odnosa, naučno bezvredna i društveno beskorisna;

— i u naučnom radu i u istraživanju sve je izraženija i uočljivija velika zavisnost od uže teritorijalne pripadnosti i odgovarajućih centara vlasti i ekonomske moći. »Teritorijalizacija« sredstava proširene reprodukcije (»društvenog kapitala«), karakteristična inače za odnose u privredi, ima svoj verni pandan i u

Digitized by Google

teritorijalizaciji nauke. Pored privredne, postoji i ne manje izražena kulturna i naučna autarkija sa svim negativnim posledicama koje prate tu pojavu.

Nastupanje decentralizovanog etatizma sužava prostor neposredne naučne komunikacije

U svom agresivnom nastupanju »decentralizovani« (ili »policentrični«) etatizam nastoji da i nauku potpuno zatvori u teritorijalne okvire svoje jurisdikcije, pa da je, koliko i kada mu to odgovara, i direktno upregne u kola svojih politiziranih interesa i ambicija. Centralizovani oblici birokratskog tutorstva nad naukom (za kojima sigurno ne treba žaliti) nisu faktički ni ukinuti, nego su samo preneti u uže teritorijalne okvire.

Ako nema svesnog i organizovanog suprotstavljanja tim tendencijama i na rečima i na delu, ako one dobiju široke razmere, legitimitet, pa i podršku, onda se vraća feudalna prošlost i »opštinska«, »regionalna« i »republičko-pokrajinska« nauka postaju naša stvarnost. A time su, u stvari, pogođene i posebne nacionalne kulture unutar federativne zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti, jer autarkizam je podjednako štetan i u oblasti nauke i kulture kao i u privrednoj oblasti. Suženi kanali i ograničene mogućnosti neposredne komunikacije sa naučnim institucijama iz »drugih sredina« i mnoge vidljive i nevidljive prepreke koje stvara spolja natureno administrativno posredovanje — sve to vuče u provincijalizaciju nauke, u neracionalno drobljenje i rasparčavanje raspoloživih kadrova i materijalnih kapaciteta. I šta je direktna posledica takvog stanja? To je bitno smanjenje mogućnosti »oslanjanja na sopstvene snage« u jednoj oblasti od vitalnog značaja i za privredu i za društveni razvoj u celini.

U Ustavu i u drugim najvažnijim političkim i pravnim dokumentima, uključujući sada i Dugoročni program ekonomske stabilizacije, samoupravna integracija je označena kao osnovni i trajni strateški pravac razvoja jugoslovenske socijalističke federativne zajednice — temelj njenog jedinstva koje treba da potiskuje i konačno eliminiše svaki administrativno-etatistički centralizam ili separatizam. U praksi, međutim, sve većeg maha uzimaju pojave i ponašanja koja su direktno suprotna ovom opredeljenju. Ono što je najgore i što treba najviše da nas zabrine jeste činjenica da se uvrežio i dobio »pravo građanstva« takav način mišljenja koji ne samo da prećutno toleriše sve te pojave i ponašanja koja vuku u dezintegraciju i za sve štetno teritorijalno zatvaranje, nego ih prima kao nešto sasvim »normalno«, pa ih čak i pravda kao pozitivnu tekovinu samoupravnog preobražaja jugoslovenske federacije!

Niko i ne postavlja pitanje šta to znači ako više nismo kadri da organizujemo i do kraja sprovedemo ni jedno ozbiljno opštejugoslovensko makro-istraživanje u oblasti društveno-eko-

Digitized by Google

nomskih i političkih odnosa (što bi pretpostavljalo jedinstven istraživački tim i jedinstvenu metodologiju). Pošto je i u pogledu naučnog istraživanja jugoslovenski prostor podeljen na posebne »zabrane« u koje se spolja teško ulazi, obrazuju se posebni republički i pokrajinski istraživački timovi koji imaju (ili nemaju!) i posebne republičke, odnosno pokrajinske izvore finansiranja. Koordinaciona tela na političkom i stručnom nivou, koja se formiraju za celu zemlju, nemaju nikakvih originernih ovlašćenja ni sredstava, pa je i njihov uticaj zanemarljiv. Zato jedni tek započinju istraživanja onda kada ih drugi već završavaju, jedni planiraju istraživanje u više sukcesivnih faza, a drugi sprovedu ili ne sprovedu samo jednu. Dogovor o primeni jedinstvene metodologije dobija, maltene, karakter međudržavnih pregovora, pa se u nekim pitanjima stavovi ujednače, a u nekima — radi svako po svome. Iza svega stoji neki načelni međurepublički dogovor, ali on, kao što iskustvo pokazuje, nema nikakvu obavezujuću snagu. Najzad se utroši, ukupno uzeto, dosta para, a rezultati su — u odnosu na to — relativno mali i podaci neuporedivi, što mnogo umanjuje naučnu i praktičnu vrednost čitavog poduhvata.

Istorija široko koncipiranog istraživanja delegatskog sistema, a naročito izbora za delegatske skupštine, pruža bogat materijal za razmišljanje o svim tim problemima. Jasno je koliko bi bili korisni, pouzdani, naučno obrađeni empirijski podaci o odnosima i institucijama koji čine okosnicu jedinstvenih osnova političkog sistema. Ali, do takvih rezultata se ipak nije došlo, a i ono do čega se došlo — malo je korišćeno.

Izopačavanje demokratskog smisla i suštine »pariteta« i »ključeva«

Niko ko ozbiljno shvata i prihvata principe pune nacionalne ravnopravnosti i slobode na kojima se zasniva i na kojima jedino može postojati jugoslovenska federativna zajednica, ne može dovoditi u pitanje neposredno učešće i ključnu ulogu koju imaju organi republika i pokrajina *u svim oblastima* ostvarivanja zajedničkih interesa u federaciji — pogotovo u oblastima koje pripadaju sferi nacionalne kuture (a tu, razume se, spada i nauka). Ali to nikako ne znači da se u ime nekih garancija nacionalne ravnopravnosti, jednostrano i kruto interpretiranih, mogu zanemariti i čak potpuno ignorisati oni *bitni klasni i nacionalni interesi* povezani s racionalnom i efikasnom organizacijom zajedničkih poslova i funkcija u federaciji kao celini, — to jest na celom jugoslovenskom privrednom i društvenom prostoru.

U ostvarivanju zajedničkih interesa u federaciji u oblasti nauke, ili u bilo kojoj drugoj oblasti, ne mogu postojati nekakve tabu-teme ni organizacioni principi o čijoj se primeni ne može kritički raspravljati i gde se praksa ne može menjati. Ni princip paritetnog sastava političkih i drugih organa i tela u federaciji,

Digitized by Google

ma koliko opravdan i značajan, ne može se primenjivati jednostrano i šablonski a da to ne izazove niz nepoželjnih posledica. Ako se to čini preko granica koje su jasno naznačene u Ustavu i na način koji znači zanemarivanje ili potiskivanje u zadnji plan svih drugih kriterijuma i merila (znanje, stručnost, proverena sposobnost i idejna opredeljenost i slično), onda se neizbežno prelazi ona tačka posle koje se princip u suštini izopačuje, pa ono što treba da bude garancija regionalne i nacionalne ravnopravnosti postaje instrument jačanja birokratskog monopola zastupanja posebnih regionalnih, odnosno nacionalnih interesa. A to daje ne malu arbitrarnu političku moć i uticaj.

I baš zato što se princip paritetne zastupljenosti (kao, uostalom, i princip obaveznog konsenzusa) više izopačuje u navedenom smislu, to se upornije i odlučnije insistira na njegovoj bezuslovnoj i univerzalnoj primeni. Svaki pokušaj, pa i nagoveštaj da se i o tome kritički razmišlja, dočekuje se i kvalifikuje kao napad na same osnove nacionalne ravnopravnosti i kao pledoaje za unitarizam.

U diskusiji o Nacrtu zaključaka Trinaeste sednice CK SKJ ima i mesta i razloga da se bez zaziranja raspravlja, pored ostalog, i o tim pitanjima. Jer, izopačenja do kojih dovodi apsolutiziranje načela o jednakoj zastupljenosti republika i pokrajina primenjenoj ne samo u organima federacije (Skupština SFRJ, Predsedništvo SFRJ, Ustavni sud Jugoslavije i Savezno izvršno veće u delu koji bira Skupština), nego i u svim drugim telima državnim i nedržavnim, koja se formiraju na nivou federacije (uključujući i dobrovoljna udruženja bilo koje vrste), mogu da dovedu u pitanje logiku i racionalnost ovog inače neophodnog principa, da imaju neke neželjene posledice, čak i teže nego što se to obično misli.

Nije bez značaja ni za federaciju, ni za bilo koju drugu društveno-političku zajednicu da li se u vršenju stručnih i drugih funkcija i društvenih aktivnosti optimalno koriste raspoloživi kadrovski potencijali ili se u odbiru i izboru na odgovorne dužnosti koje traže znanje i stručnost presudan značaj pridaje jednakoj teritorijalnoj zastupljenosti, dok se svi drugi kriteriji uzimaju u obzir tek posle toga. Nije beznačajno ni pitanje šta ostaje od demokratije zasnovane na pluralizmu samoupravnih interesa ako se kroz praksu ozakoni pravo izvršnih i upravnih organa društveno-političkih zajednica i izvršnih tela društveno-političkih organizacija da, na bazi paritetnih ključeva, određuju sastav svih saveta, komisija, radnih grupa i podgrupa, i drugih tela obrazovanih radi odlučivanja ili pripremanja odluka o svim pitanjima i svim poslovima od interesa za širu zajednicu. Zar takva praksa ne vodi direktno ka politizaciji interesâ i ka prikrivenom ili otvorenom zamenjivanju samoupravno-delegatskog interesnog usklađivanja nagodbama političkih foruma!

Digitized by Google

Naučni radnik ne sme biti pre svega revnosni advokat parcijalnih interesa

Ovi problemi nisu karakteristični samo za oblast političkog odlučivanja u užem smislu reči, nego i za sve druge oblasti društvene delatnosti uključujući i nauku, naučnoistraživački rad i korišćenje naučnih rezultata i saznanja u praksi. Svi značajniji naučni skupovi i savetovanja jugoslovenskog karaktera, naročito iz oblasti društvenih nauka, organizuju se, što se sastava tiče, kao paritetne republičko-pokrajinske »reprezentacije« koje određuju odgovarajući marksistički centri ili ideološke komisije centralnih (odnosno pokrajinskih) komiteta. Slična je praksa i u pogledu sastava istraživačkih timova, ekspertskih radnih grupa za izučavanje pojedinih pitanja, ili uključivanja naučnih radnika u razne društvene savete i komisije. Sve to ima i neke negativne reperkusije o kojima se ne vodi uvek dovoljno računa.

Ako je naučni radnik, istraživač ili stručnjak za određenu oblast stavljen u odgovarajuće radno telo ili iz njega izostavljen pre svega po teritorijalnom i nacionalnom »ključu«, o čemu je odluku doneo odgovarajući politički forum ili organ vlasti — to mora da utiče na njegovo ponašanje, na odnos prema dobijenom zadatku. Kod njega će, svesno ili nesvesno, prevladati svojstvo »predstavnika« ili »zastupnika« one teritorijalne zajednice koja ga je poslala, odnosno imenovala. Zar se onda treba čuditi što stavovi i mišljenja u radnim telima verno odslikavaju različita gledišta i oprečne političke zahteve koji se ispoljavaju u odgovarajućim političkim i državnim organima i što se za svaku veliku promašenu investiciju, kojoj su kumovali politički forumi, našlo i ubedljivo »stručno« obrazloženje i utemeljenje.

Iskustvo pokazuje da kruta, šablonska primena spolja nametnutih ključeva i pariteta u oblasti naučne delatnosti može takođe da bude faktor teritorijalnog zatvaranja na idejnom planu i jačanja birokratsko-pragmatskog pritiska na nauku. Time se dovodi u pitanje onaj stepen samostalnosti i samoupravnosti naučnog rada i kritičkog istraživanja svih otvorenih problema društvenog razvoja koji je neophodan da bi svesno usmeravanje toga razvoja imalo pouzdan oslonac. Bez toga je iluzorno, pa i licemerno, govoriti o nauci kao o bitnom činiocu progresivne socijalističke svesti i najpouzdanijem oružju kojim se sistem socijalističkog samoupravljanja brani, odnosno treba da se brani, od vulgarnog empirizma, pragmatizma i birokratskog normativnog voluntarizma.

Nezamenljivo oružje odbrane od birokratskog pragmatizma i subjektivizma

Mnoge protivrečnosti i dileme daljeg razvoja našeg društva stoje otvorene i kritičko preispitivanje onoga što je već ostvareno, ali i onoga što nije postignuto, ne može se odlagati niti zameniti apo-

Digitized by Google

logetsko-propagandnim ulepšavanjem ili prikrivanjem stvarnosti. U takvoj situaciji društvene nauke treba da odgovore zahtevima izuzetno delikatnim i teškim. Treba ne samo osvetliti postojeći raskorak između normativnog i stvarnog, nego i otkrivati njegove uzroke, skinuti koprenu normativnih fikcija koja smeta da se jasnije sagledaju realni društveni odnosi i proučiti što dublje gde i kako dolazi do birokratskog izopačenja i »prerade« samoupravnih odnosa i institucija, gde, kako i u kojim konkretnim oblicima polazi za rukom profesionalnom političko-upravljačkom sloju da neke važne organizacione forme i institucije socijalističkog samoupravljanja podredi potrebama svoje vladavine i iskoristi ih (zloupotrebi) za jačanje birokratsko-tehnokratske vlasti nad udruženim radom.

Može li nauka, koja je i sama u rakljama birokratske vlasti, uspešno izvršiti ove zadatke? Očigledno da to nije moguće sve dok naučno istraživanje stvarnosti ne bude, s jedne strane, adekvatno zaštićeno od pritiska birokratskog pragmatizma koji traži od nauke apologetsko pravdanje dnevne politike i dok, s druge strane, revolucionarna teorija ne poveže i ne usmeri stvaralačke napore pojedinih disciplina društvenih nauka prema suštinskim pitanjima dubokih preobražaja koji se odigravaju u svim oblastima društvenog života.

Teorijsko prednjačenje, a ne administrativno tutorisanje

Odgovoran za ukupni društveni razvoj, Savez komunista mora voditi energičnu borbu upravo za takav samoupravni položaj nauke, jer je to bitna pretpostavka i komponenta ostvarivanja njegove sopstvene vodeće uloge u društvu. Odbijajući administrativno tutorstvo nad naukom, Savez komunista se time ne opredeljuje za neutralnost i neangažovanost u odnosu na ovu izuzetno važnu oblast društvenog rada i stvaralaštva. To bi bila velika liberalistička zabluda — opasan ustupak antisamoupravnim ideološkim strujama.

Ali svoj presudan uticaj u sferi naučne delatnosti Savez komunista mora da ostvaruje svojim teorijskim prednjačenjem, stalnim stvaralačkim razvijanjem marksističke teorije koja svoju snagu i vitalnost crpe iz revolucionarne prakse, iz praktične borbe za socijalističko-samoupravni preobražaj društva.

Da li je takva orijentacija realna i praktično ostvarljiva? Naše sopstveno iskustvo govori o tome da jeste: i pored birokratskih i liberalističkih kolebanja i odstupanja od Programom utvrđenog odnosa Partije prema nauci, teorijsko prednjačenje Saveza komunista tokom poslednjih nekoliko decenija omogućilo je da naše društvene nauke (za razliku od situacije u nekim drugim socijalističkim zemljama) iziđu iz svog ranijeg epigonskog položaja i dadu značajne originalne priloge opštem fondu marksističke političke i društvene teorije. To je moguće postići i ubuduće ukoliko

Digitized by Google

Savez komunista očuva i svesno dalje razvija sposobnost kritičkog teorijskog uopštavanja sopstvene revolucionarne prakse.

Prirodno je, dakle, što su ova pitanja našla svoje mesto u Nacrtu zaključaka Trinaeste sednice CK SKJ i treba se nadati da će opštepartijska diskusija obogatiti i konkretizovati iznete stavove. Jer, bez teorijskog prednjačenja ne može biti ni vodeće uloge Saveza komunista u društvu, ni demokratskog usmeravanja ukupnog društvenog razvoja.

Digitized by Google

Ciril Ribičič

Aktuelni problemi izbora u delegatskom sistemu

1. I za izbore važe sva ona upozorenja i smernice formulisane kao polazišta za izradu kritičke analize delovanja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.[1] I na tom području bi se morali izbegavati improvizovani, neargumentovani i nedomišljeni predlozi za menjanje sistema, jer osnovne slabosti u praksi nisu posledica sistemskih grešaka, već pretežno neostvarivanja Ustavom utvrđenog sistema. Naročito se na području izbora može jasno pokazati kako su ograničene mogućnosti da se normativnim poboljšanjima sistema doprinese otklanjanju osnovnih slabosti i deformacija i kako su široke mogućnosti za demokratizaciju delovanja sistema u okviru važećeg ustavnog uređenja.

Pa ipak se i u raspravama o izborima jasnije nego na drugim područjima pokazuje da u suštini nije reč o sporu između pristalicâ i protivnikâ izmena, već o sporu među različitim shvatanjima uloge izbora u sadašnjim uslovima i u dugoročno shvaćenoj perspektivi razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Reč je o suočeljavanju dveju koncepcija, od kojih prva pod »demokratizacijom« izbornog sistema predlaže vraćanje na neke značajne spoljne karakteristike političkog predstavništva, a druga

[1] Više o tome: C. Ribičič, *»Ustavobranitelji« in nevarnost revizije*, »Naši razgledi«, 21. oktobar 1983, str. 1, 2.

Digitized by Google

se zauzima za zadržavanje i razvijanje izbora u okviru i u funkciji samoupravnog delegatskog sistema.

Nisu retke ocene, čak i u pojedinim materijalima delegatskih skupština i društveno-političkih organizacija, koje znače neobjektivnu i paušalnu kritiku ustavne koncepcije izbora u delegatskom sistemu. Među njima srećemo apsurdne ocene o tome da je naš izborni sistem jedan od najnedemokratskijih na svetu, da je otuđen od radnih ljudi, da je posredan itd. Očevidno je da takve ocene izražavaju nepoznavanje ustavne koncepcije, odnosno neslaganje s njom i da predstavljaju pokušaj opravdavanja korenitijih zahvata u ustavno uređenje.

U vezi s izrazito kritičkim ocenama postignutih rezultata na području izbornog sistema treba upozoriti na dve stvari. Prvo, neprihvatljivo je oštro kritičko vrednovanje tih rezultata ako se ujedno ne uzimaju u obzir slabosti i deformacije prethodnog uređenja — pre uvođenja delegatskog sistema — koje je, na primer, J. Sruk sažeo u sledećih nekoliko tačaka: nedovoljna povezanost predstavnikâ s njihovim biračima i odgovornost pred njima, komplikovani uslovi za ostvarenje opoziva, neadekvatna socijalna struktura skupština, nedovoljna naglašenost ličnih kvaliteta predstavnika, težnja za osamostaljenjem političko-izvršnih i upravnih organa, učestalost nedopustivih pritisaka parcijalnih interesa.[2]

Drugo, perspektive razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja i delegatskog sistema, pa u tom sklopu i izbora, ne mogu se graditi samo na kritici slabosti i deformacija, već se moraju uzeti u obzir i oni pozitivni elementi u praksi koji predstavljaju zametak procesa oslobađanja rada i čoveka: »... pored svih slabosti i pored sve svoje nerazvijenosti, takvi odnosi, ipak, već postoje kao početna baza jednog procesa, a stvar je subjektivnih snaga socijalističkog društva da ih dalje razvijaju i učvršćuju«[3].

Pri raspravljanju o slabostima i deformacijama u izbornom sistemu, pa i pri traženju novih rešenja na tom području, treba polaziti od ocena delovanja delegatskog sistema kao kičme celokupnog političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, a ne odvojeno posmatrati izborni sistem. Kritičke analize delovanja delegatskog sistema u poslednje vreme naročito naglašavaju osećanje nemoći delegatâ[4], osećanje da su odluke stvarno donesene unapred i da ih delegatske skupštine većinom samo formalno potvrđuju[5] itd. Očevidno je da se ti problemi, povezani s uvo-

[2] J. Sruk, *Ustavno uređenje SFRJ*, »Informator«, Zagreb, 1982, str. 244.

[3] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1978, str. 127.

[4] Više o tome: S. Jereb, *Uvodni ekspoze v Skupščini SR Slovenije*, Ljubljana, 11. maj 1983.

[5] M. Ribarič — C. Ribičič, *Delegatski skupščinski sistem*, »Uradni list SRS«, Ljubljana, 1983, str. 313.

Digitized by Google

đenjem načela skupštinske vladavine i s neadekvatnim odnosom prema delegatskim inicijativama, ne mogu u celini rešiti niti na njihovo rešavanje bitno uticati samo ovakvim ili onakvim izmenama u načinu izbora, bile one normativne ili praktične.

Međutim, demokratizovanjem izbornog procesa može se značajno doprineti otklanjanju druge vrste slabosti i teškoća koje su povezane sa socijalnom strukturom delegacija i delegatskih skupština, s utvrđivanjem odnosa između delegata i celokupne samoupravne delegatske baze, s jačanjem protoka delegatskih inicijativa iz baze u delegatske skupštine i povratnih informacija iz skupština u delegatsku bazu, sa zaoštravanjem odgovornosti delegacija i delegata itd. Jačanje stvarnog uticaja radnih ljudi i građana na predlaganje i određivanje kandidata, na njihov izbor, odnosno potvrđivanje i opozivanje, znači ujedno doprinos učvršćivanju međusobnih veza poverenja i saradnje među radnim ljudima u samoupravnim organizacijama, njihovim delegacijama i delegatima, i time doprinosi stvaranju boljih uslova za ostvarivanje delegatskog sistema.

2. Kandidacioni postupak je bitna, često i odlučujuća etapa celog izbornog procesa. To naročito važi za slučajeve u kojima je rezultat kandidacionog postupka zatvorena kandidatska lista, zbog čega mu ne sledi pravo biranje između više mogućnih kandidata, već nekakvo referendumsko potvrđivanje predloženih kandidatura. Osim toga, kandidacioni postupak je etapa izbora koja sadrži široke mogućnosti demokratizacije odlučivanja i ukidanja kadrovskih monopola i bez potrebe za nekim normativnim izmenama.

Komentari koji se oslanjaju na podatke iz anketiranja javnog mnenja naglašavaju nedovoljnu uključenost radnih ljudi u evidentiranje mogućih kandidata i priličnu zatvorenost procesa kandidovanja; velik deo radnih ljudi je mišljenja da nisu imali mogućnosti uticanja na određivanje kandidatâ, iz čega se može izvesti zaključak da na određivanje kandidatâ odlučujući uticaj imaju vođstva društveno-političkih organizacija.[6]

Bez obzira na napredak postignut u demokratizovanju kandidacionog postupka, naročito doslednijim obezbeđivanjem uvida šire javnosti u rane procese predlaganja i selekcije kandidatâ, izvesno je da se ustavna načela na tom području još ne ostvaruju u zadovoljavajućoj meri. Reč je o ustavnoj odredbi po kojoj je zadatak Socijalističkog saveza i sindikata da, u saradnji sa drugim društveno-političkim organizacijama, osiguraju »takav demokratski kandidacioni postupak koji će omogućiti radnim ljudima da slobodno izraze svoju volju pri predlaganju i utvrđivanju kandidatâ«[7]. Prema ustavnoj koncepciji, kandidate predlažu, dakle, radni ljudi

[6] Upor.: B. Markič, *Ocena volilnega procesa in presoja delegatskih odnosov, Raziskovalni projekti »Delovanje in uresničevanje delegatskega sistema v SR Sloveniji«*, RI FSPN, Ljubljana, 1981, str. 27.

[7] Član 135. Ustava SFRJ. Upor. takođe: Osnovna načela Ustava SFRJ, odeljak VIII.

Digitized by Google

i građani sami i od njih izabrane delegacije u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama i društveno-političkim organizacijama. Radni ljudi to vrše u okviru Socijalističkog saveza i sindikata, ali to ne bi smelo značiti da pravo predlaganja mogućnih kandidata i selekciju tih kandidata pri sastavljanju liste kandidatâ prepuštaju organima tih organizacija. »Iz Ustava proizlazi da time što vode kandidacioni postupak organi SSRN kao političke organizacije ne stiču monopol u predlaganju i određivanju kandidatâ, već preuzimaju pre svega političke dužnosti i organizacione funkcije pri adekvatnom organizovanju svih radnih ljudi i građana i za njihovo osposobljavanje da uspešno izaberu najbolje kandidate.«[8]

Posebnu analizu iziskuje pojava nametanja pojedinih kandidata[9] u osnovne samoupravne organizacije i zajednice spolja na osnovu toga što oni, navodno, treba da preuzmu delegatske funkcije na višim nivoima ili pojedine najodgovornije funkcije u delegatskim skupštinama. Na jednoj strani, svakako je pozitivno to da se izborom u osnovne delegacije izrazi poverenje radnih ljudi i građana, odnosno njihovo mišljenje da li je pojedini kandidat podoban za vršenje takvih odgovornih funkcija. U praksi se, naime, previše nosilaca tih funkcija bira među delegatima u društveno-političkim većima. Na drugoj strani, nametanje kandidatâ koji se svojim radom i aktivnošću nisu potvrdili u samoupravnoj zajednici u kojoj se kandiduju za člana delegacije može da ima negativne posledice. To se dešava naročito onda kad do takve kandidature dolazi u poslednjem trenutku ili se delegatska baza (kao uslov za izbor za pojedine delegatske funkcije) obezbeđuje čak naknadno, dopunskim izborima. Takvu praksu je vrlo teško pravdati s obzirom na brojčano vrlo široku i bogatu delegatsku bazu koju predstavljaju hiljade izabranih delegacija osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica, kao i društveno-političkih organizacija.

Na opasnost uzurpacije prava predlaganja i određivanja kandidatâ sa strane organâ Socijalističkog saveza i sindikata upozorio je E. Kardelj u diskusiji o dograđivanju Zakona o izboru i opozivu delegata za Savezno veće Skupštine SFRJ.[10] Na toj osnovi su u tom zakonu i u Zakonu o izborima i delegiranju u skupštine izmenjene 1978. godine odredbe o sastavu kandidacionih konferencija. Takvu opštinsku kandidacionu konferenciju sačinjavaju delegati koje u nju šalju novoizabrane delegacije osnovnih

[8] Strobl — Kristan — Ribičić, *Ustavno pravo SFRJ*, DDU in PF, Ljubljana, 1981, str. 242.

[9] E. Kardelj govori o mogućnosti takvog nametanja kandidatâ u slučaju kad ne bismo u strukturu naših skupština uveli društveno-politička veća *(Temeljni vzroki in smeri ustavnih sprememb*, »Komunist«, Ljubljana, 1973, str. 78

[10] Na to upozorava E. Kardelj u još neobjavljenoj diskusiji na sednici Saveznog društvenog saveta za pitanja društvenog uređenja, koji je 7. 11. 1977. razmatrao pitanja povezana s izmenama Zakona o izborima i opozivu delegata u Savezno veće Skupštine SFRJ.

Digitized by Google

samoupravnih organizacija i zajednica (a ne više delegati osnovnih kandidacionih konferencija) i delegati opštinskih vođstava društveno-političkih organizacija. Time je posebno naglašena uloga novoizabranih delegacija kao osnovnih nosilaca kandidacionog postupka za više nivoe, na primer, za Savezno veće Skupštine SFRJ.

3. Izbor osnovnih delegacija predstavlja uslov i začetak delovanja delegatskog skupštinskog sistema. Istina je, doduše, da akt izbora u delegatskom sistemu nužno gubi na značaju, odnosno menja svoj značaj zbog posebno naglašene uloge kandidacionog postupka i zbog značaja trajne četvorogodišnje delegatske aktivnosti koja mu sledi. Uprkos tome, opštim izborima članova osnovnih delegacija treba pridavati odgovarajući značaj. Prvo stoga što se izborom u delegaciju pojedincu poverava odgovorna radna dužnost koja u sadašnjim uslovima ekonomske krize i u relativno nerazvijenim delegatskim odnosima i čestim kršenjima propisane delegatske procedure nije uvek prijatna ni laka. Drugo, zato što su izabrani članovi osnovnih delegacija (uračunavajući i delegacije društveno-političkih organizacija) jedina kadrovska baza delegatskih skupština, od opštinske skupštine do Skupštine SFRJ.

Međutim, mogućnosti za podizanje ugleda i značaja izbora osnovnih delegacija su vrlo malo iskorišćene. Demokratizacija kandidacionog postupka i, naročito, kandidovanja mogućnih kandidata za najodgovornije delegatske funkcije, šira primena otvorenih kandidatskih lista, doslednije obezbeđivanje mogućnosti za uvođenje načela tajnog glasanja, odgovarajuće obeležavanje opštih izbora i kao najšire manifestacije narodne volje — to su neke od tih mogućnosti.

Razume se, izbori osnovnih delegacija ne mogu biti prepušteni stihiji, već zahtevaju aktivno i stvaralačko angažovanje društveno-političkih organizacija, njihovih vođstava, a naročito osnovnih organizacija i članova u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama. Celokupna aktivnost mora se usmeravati tako da se demokratizacija ne pretvori u nenačelnu borbu za prestiž među kandidatima i da se kao osnovni kriterijum utvrdi ocena prethodnog rada i samoupravne aktivnosti svakog kandidata[11], da se otvorenost kandidatskih lista primenjuje na način koji ne ugrožava ustavno načelo o socijalnoj strukturi delegacija i zastupljenosti delova radnog procesa (na primer, širom primenom mogućnosti deljenih kandidatskih lista) i slično.

4. Obrazovanje veća udruženog rada je povezano s posebnim problemima. Naime, delegatska baza je za ta veća bitno više strukturirana, raznolika i razdrobljena nego za veća mesnih zajednica, odnoso veće opština.

[11] Po Ustavu se u okviru SSRN utvrđuju zajednički kriterijumi za izbore delegacija i delegata.

Digitized by Google

U SR Sloveniji, a delimično i u drugim republikama i pokrajinama u kojima je bar na opštinskom nivou uvedena zamenljivost delegata, izbori stalnih delegata zamenjeni su delegiranjem zamenljivih delegata. Ni kad su u pitanju stalni delegati nije reč o klasičnim izborima, jer delegata biraju članovi jedne ili više delegacija, to jest oni koji u sistemu zamenljivih delegata šalju pojedinačnog delegata na sednicu veća delegatske skupštine zavisno od pitanjâ koja su na dnevnom redu. Znači, ni stalni delegati skupština društveno-političkih zajednica ne biraju se putem neposrednih izbora, već ih »delegiraju«[12] članovi delegacija. Na drugoj strani, čak se i pri delegiranju zamenljivih delegata ponegde zadržavaju pojedini elementi klasičnih izbora, na primer, tajno glasanje i određivanje kandidatâ izvan delegacija (u okviru Socijalističkog saveza, odnosno sindikata).[13]

U sistemu zamenljivih delegata socijalna struktura delegatskih skupština ne zavisi samo od izbora članova delegacija, već i od svakog konkretnog delegiranja u veća skupština. Istina, normativno uređenje zamenljivosti u SR Sloveniji onemogućava bilo kakvo odstupanje od strukture veća udruženog rada s obzirom na zastupanje pojedinih područja društvenog rada, odnosno teritorija (delegatskih rejona); međutim, može da dođe i do znatnih deformacija u pogledu drugih vidova socijalne strukture (zastupljenost radnikâ, žena, omladine i slično). Istraživanja provedena pre nekoliko godina za skupštine samoupravnih interesnih zajednica pokazala su izvesna, ne naročito upadljiva, odstupanja strukture delegatâ u većima tih skupština od socijalne strukture delegacija.[14] Zato sistem zamenljivih delegata iziskuje kontinuirano praćenje i uticanje na ostvarivanje socijalne strukture delegatskih skupština. U vezi s tim posebnu pažnju zaslužuje velik prodor poslovodnih organa u delegatske skupštine preko delegacija mesnih zajednica i društveno-političkih organizacija, pa čak i pojedinačni slučajevi delegiranja poslovodnih radnika na sednice veća udruženog rada (mada prema Ustavu, Zakonu o udruženom radu i samoupravnim opštim aktima OUR-a oni ne mogu biti birani za članove delegacija OUR-a).

U sklopu diskusije o dograđivanju izbornog sistema u Sloveniji stalno se ponavljaju predlozi i zahtevi da se uprosti način delegiranja delegatâ u Veće udruženog rada Skupštine SR Slovenije. U poslednje vreme to pitanje se još više zaoštrava zato

---

[12] U članu 138 Ustava SFRJ govori se o »delegiranju« u skupštine, bez obzira na to kako je republičkim ustavima i zakonodavstvom uređen način delegiranja delegatâ u njih (stalni, odnosno zamenljivi delegati).

[13] Upor.: N. Stipić, *Aktuelna pitanja ostvarivanja funkcije vijeća opština i vijeća mjesnih zajednica na delegatskoj osnovi* i Z. Bukovac, *Treba se odlučno zalagati za afirmaciju promenljivog delegata*, Bilten Skupštine SR BiH, Sarajevo, 8. septembar 1979, str. 7.

[14] Upor.: C. Ribičič, *Delovanje delegatskega sistema v SIS*, u knjizi: *Delegatski sistem v SR Sloveniji*, DDU, Ljubljana, 1981, str. 94, 95.

Digitized by Google

što grupe delegata sastavljene od delegatâ većeg broja opština ne deluju uspešno i što je njihovo delovanje povezano s velikim naporima i troškovima (naročito putnim). U vezi s takvim predlozima treba naglasiti da je suština sadašnjeg uređenja (delegatski rejoni i obrazovanje grupa delegata za pojedina područja društvenog rada) uslovljena ustavnim načelima: delegiranje u veća udruženog rada s obzirom na broj radnika nekog područja društvenog rada, promenljiv sastav veća udruženog rada, delegiranje preko veća udruženog rada opštinskih skupština. Ustav, dakle, ne omogućava značajnije promene važećeg zakonskog uređenja, mada se takvi predlozi povremeno pojavljuju (na primer, delegiranje preko regionalnih zajednica opština, delegiranje preko složenih organizacija udruženog rada i drugih oblika povezivanja udruženog rada). Međutim, moguće su manje korekcije u pravcu daljeg usitnjavanja delegatskih grupa koje po sadašnjem uređenju delegiraju po više delegata u Veće udruženog rada Skupštine SR Slovenije, a ne samo po jednog. Analizu zaslužuje i predlog o smanjenju broja područja udruženog rada[15], na primer, udruživanjem grupa delegata za socijalno-zdravstveno i prosvetno-kulturno područje.

5. Obrazovanje društveno-političkih veća ima niz specifičnosti. Reč je o kombinaciji delegiranja iz delegacija društveno-političkih organizacija (izabrana vođstva tih organizacija predviđena njihovim statutarnim aktima) i neposrednog glasanja radnih ljudi i građana (u opštini), odnosno delegatâ opštinskih društveno-političkih veća (u zajednici opština kao posebnoj društveno-političkoj zajednici i u Republici). Takvo uređenje je rezultat uvažavanja i sinteze raznih mišljenja i predloga u ustavnoj raspravi 1973/74. godine.

Neposredno glasanje radnih ljudi i građana nikako se ne sme izjednačavati s klasičnim izborima. To proizlazi već iz Ustava, koji određuje da se o izborima delegata u društveno-političko veće opštinske skupštine radni ljudi i građani »izjašnjavaju« neposredno, tajnim glasanjem.[16] Pri tom je reč o nekoj vrsti potvrđivanja liste[17] određene dogovorom društveno-političkih organizacija u Socijalističkom savezu, odnosno o specifičnom obliku verifikacije izbora koji su izvršile međusobnim dogovorom društveno-političke organizacije. Izgleda da su s takvim karakterom toga glasanja najviše u skladu zatvorena kandidatska lista i onaj način glasanja koji određuje Zakon o izborima i delegiranju u skupštine (glasanje za ili protiv liste s mogućnošću precrtavanja pojedinih kandidata), mada Ustav SFRJ i Ustav SR Slovenije ne

---

[15] Za takvu promenu se zalaže, na primer, »Predlog da se pristupi promjeni Ustava SR Bosne i Hercegovine«, Bilten za delegacije i delegate, Sarajevo, 28. jul 1983.

[16] Član 136 Ustava SFRJ.

[17] Ustav SFRJ — stručno objašnjenje, IPN Fakultet političkih nauka, Beograd, 1975, str. 273.

Digitized by Google

isključuju mogućnost drukčijeg glasanja niti propisuju zatvorenost liste kandidatâ.

Nerazumevanje i neslaganje s ustavnom koncepcijom društveno-političkog veća kao veća delegatâ društveno-političkih organizacija pokazuju se u poslednje vreme i u predlozima za menjanje načina njegovog obrazovanja. U tim predlozima se upozorava na protivrečnost koja je, navodno, u tome što onaj koji bira delegate ne može neposredno odlučujući uticati na sastav kandidatske liste.[18] Zato se predlaže da se uvede takvo kandidovanje u kome kandidate ne bi predlagala vođstva (delegacije) društveno-političkih organizacija, već radni ljudi i građani, i to bez obzira na to da li su predloženi kandidati članovi tih delegacija ili nisu. Izbori bi se, prema tim predlozima, vršili u teritorijalno određenim izbornim jedinicama u kojima bi se za jedno delegatsko mesto moglo kandidovati više kandidata.[19]

Već na prvi pogled je jasno da takvi predlozi odstupaju od ustavne zamisli društveno-političkog veća i da to veće shvataju kao klasično opštepolitičko veće. Usvajanje svih tih predloga ne bi značilo ništa drugo do vraćanje na način izbora opštinskog (republičkog i Saveznog) veća koji je važio pre uvođenja delegatskog sistema.

Umesto takvih promena, trebalo bi bar perspektivno dograđivati način obrazovanja društveno-političkog veća tako što bi se postupno uklanjali ostaci starog sistema odbornikâ i poslanikâ koji se manifestuju baš u neposrednom izjašnjavanju radnih ljudi i građana o izboru delegata za to veće.[20] Takvi predlozi su se u Sloveniji pojavili u diskusiji o menjanju Ustava SR Slovenije i Ustava SFRJ u vezi s doslednijim uvođenjem kolektivnog rada i odgovornosti. Prema tim predlozima bi se i u društveno-političkim većima primenjivao promenljivi sastav i na taj način ojačala kolektivna odgovornost vođstva društveno-političkih organizacija za rad tih veća.[21] Takvo uređenje koje nesumnjivo predstavlja dugoročniju perspektivu razvoja društveno-političkih veća za sad je odloženo, jer bi iziskivalo promenu Ustava SFRJ. U vezi s tim

---

[18] Upor.: »Radna osnova programa rada na kritičkoj analizi funkcionisanja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja u SFRJ«, Savezni društveni savet za pitanja društvenog uređenja, Beograd, 22. jul 1983.

[19] Pregled takvih predloga vidi u: »Informacija o nekim pitanjima dogradnje sistema kandidovanja i izbora članova delegacija i delegata u skupštine društveno-političkih zajednica i samoupravnih interesnih zajednica«, Savezna konferencija SSRN Jugoslavije, Beograd, 30. jul 1983.

[20] A. Fira smatra da u načinu kandidovanja i izbora društveno-političkih veća ima »više elemenata poznatih iz perioda predstavničke demokratije, kao što su opšte i jednako izborno pravo, izbori na osnovu lista itd.«, *Ustavno pravo*, »Privredni pregled«, Beograd, 1979, str. 225.

[21] Upor.: »Pobuda, da se prouči možnost, da bi v ustavi odpravili ovire za uvedbo zamenljive sestave družbenopolitičnih zborov občinskih in mestne skupščine«, Ljubljana, 21. mart 1980.

Digitized by Google

treba reći da i u sklopu važećeg ustavnog uređenja ima dovoljno prostora i mogućnosti za uspešniju afirmaciju specifične uloge društveno-političkih veća.

Zamenljivost delegata u društveno-političkom veću i neposredno izjašnjavanje radnih ljudi i građana o izboru tih delegata ne isključuju se automatski. Naime, neposrednim glasanjem bi se mogao potvrditi širi krug delegatâ društveno-političkih organizacija združenih u Socijalističkom savezu nego što bi bio broj delegatskih mesta u veću. Celishodnost takvog uređenja trebalo bi pobliže proučiti.

Neposredno izjašnjavanje radnih ljudi i građana povlači za sobom i prilično komplikovan način opoziva delegata iz društveno-političkog veća. U skladu s ustavnim načelom da se delegati opozivaju u načelu na način i po postupku kako su i izabrani[22], delegat je, naime, opozvan tek onda kad dogovor društveno-političkih organizacija kojim se predlaže opoziv potvrde radni ljudi i građani.[23] Takvim postupkom će se društveno-političke organizacije poslužiti samo u slučaju kad njime žele posebno naglasiti opoziv nekog delegata, odnosno razlog za taj opoziv. Zakon o izborima i delegiranju u skupštine dopušta, naime, drugi oblik prestanka mandata u društveno-političkom veću koji je po svom sadržaju vrlo blizak opozivu. Reč je o odredbi po kojoj mandat u društveno-političkom veću kandidatu prestaje »ako izgubi dužnost i pravo člana organa društveno-političke organizacije koja vrši funkciju delegacije«. Praktično, to znači da bi automatski izgubio mandat u društveno-političkom veću delegat koji bi bio opozvan iz vođstva društveno-političke organizacije koja vrši funkciju delegacije, na primer iz opštinske konferencije Socijalističkog saveza.

6. Savezno veće Skupštine SFRJ ima najširu i najheterogeniju delegatsku bazu. Pored toga, ustavni koncept toga veća nastao je na temelju vrlo širokih i produbljenih, pa i polemičkih rasprava 1973/74. godine, u kojima su se pojavljivala vrlo različita mogućna rešenja u pogledu strukture Skupštine SFRJ. Prihvaćeno je rešenje da se, pored Veća republika i pokrajina, obrazuje Savezno veće na način koji »najadekvatnije izražava višenacionalnu strukturu naše države i ujedno samoupravni delegatski karakter skupština«[24]. I u okviru Saveznog veća se, naime, izražavaju ne samo vlast radničke klase i preovlađujuća uloga udruženog rada, već i federativno uređenje (paritetni sastav, mogućnost posebnog načina donošenja odluka kada tako predlažu delegati pojedine republike, odnosno pokrajine, zamenjivanje funkcionera Veća svake godine i slično).

Savezno veće nije zamišljeno kao veće udruženog rada na saveznom nivou, jer su baš one odluke koje su od fundamentalnog

[22] Član 142 Ustava SFRJ.

[23] Član 118 Zakona o izborima i delegiranju u skupštine.

[24] E. Kardelj, *Temeljni vzroki...*, cit. izd., str. 86.

Digitized by Google

značaja za veća udruženog rada na drugim nivoima u celini u nadležnosti republičkih i pokrajinskih skupština i njihovih delegacija u Veću republika i pokrajina. Isto tako, nije prihvatljivo da se Savezno veće proglasi za nosioca klasnih interesa nasuprot Veću republika i pokrajina koje bi bilo nosilac nacionalnih interesa. U oba veća se mora adekvatno odražavati kako klasno-socijalni tako i nacionalno-federativni element.[25] Zato i nisu u celini opravdane kritike koje zameraju Saveznom veću da se ugleda na ulogu koju po Ustavu može da ima samo Veće republika i pokrajina.

Ustavni koncept Saveznog veća uslovljava poseban način obrazovanja toga veća; pri tom se deo njegove delegatske baze može neposredno uključiti u kandidacioni postupak, a drugi deo (delegati u opštinskim skupštinama na teritoriji republika i pokrajina) vrši izbor delegata. Zato je dograđivanje izbornog sistema za to veće veoma složeno, jer bi taj sistem morao biti što jednostavniji, morao bi što neposrednije izražavati kompleksnost delegatske baze (radni ljudi u samoupravnim zajednicama i društveno-političkim organizacijama njihove delegacije, delegatske opštinske i republičke, odnosno pokrajinske skupštine), a ujedno mora zadržati bitne karakteristike koje su u skladu s federativnim i delegatskim karakterom Skupštine SFRJ.

Sasvim su neprihvatljivi predlozi koji znače vraćanje na već u celini prevaziđene dileme, a naročito oni koji zahtevaju neposredne izbore pojedinih delegata Saveznog veća u teritorijalno određenim izbornim jedinicama[26] ili pak delegiranje delegatâ u to veće mimo republika i pokrajina[27], odnosno na proporcionalnoj (neparitetnoj) osnovi. Osnova i izvor takvih predloga su »nihilističke ocene o tome da Savezno veće uopšte nije ostvarivalo svoju ustavnu ulogu ...«[28]

Na osnovi ocene da sadašnje uređenje obrazovanja Saveznog veća određeno Ustavom SFRJ predstavlja dominaciju političkog načela nad ekonomskim, odnosno teritorijalnog nad funkcionalnim načelom, predlažu se temeljite promene u načinu obrazovanja toga veća. Neki predlažu da se Savezno veće obrazuje na sličan način kao veća udruženog rada na opštinskom i republičkom nivou, a drugi predlažu obrazovanje dodatnog uporednog sistema koji bi se protezao od OUR-a i njihovih radničkih saveta do fede-

---

[25] Upor.: M. Kučan, *Iz razprave v okviru ZK SZDL Jugoslavije*, »Danas«, 16. oktobar 1983. str. 40.

[26] Upor.: »Informacija o nekim pitanjima ...«, cit. izd.

[27] Takvi su predlozi izneseni, na primer, u diskusiji o temi »Položaj i uloga Saveznog veća u skupštinskom sistemu sa posebnim osvrtom na ostvarivanje zajedničkih interesa u federaciji«, Beograd, 21. i 22. novembar 1983.

[28] A. Fazlija, uvodni referat na savetovanju »Položaj i uloga Saveznog veća ...«, str. 7.

Digitized by Google

racije.[29] Takvi predlozi dobijaju na težini u poslednje vreme i zato što se u materijalima delegatskih skupština i društveno-političkih organizacija s nedovoljnom produbljenošću pristupa kritičkoj analizi i diskusijama o menjanju sistemskih rešenja. Jedan od takvih pristupa ogleda se u oceni da treba korenito menjati način izbora Saveznog veća.[30]

Posebno treba naglasiti da je u delegatskom skupštinskom sistemu kakav je postavljen Ustavom proizvodno načelo temelj obrazovanja svih delegatskih skupština, od opštinskih do Skupštine SFRJ. Ustav isto tako nastoji da obezbedi preovlađujuću ulogu delegatâ udruženog rada u sklopu svih delegatskih skupština, delom odredbama o socijalnoj strukturi delegacija i delegatskih skupština, delom određivanjem posebne uloge većima u kojima su delegati udruženog rada. Među tim odredbama je i zakonska obaveza da na kandidatskim listama za Savezno veće bude najmanje polovina kandidata iz delegacija OUR-a.

Delegiranje preko veća opštinskih skupština nikako ne treba tumačiti kao prevagu teritorijalnog načela nad funkcionalnim, jer u tom slučaju opštinska skupština nastupa kao konferencija delegacija u kojoj po Ustavu dominantnu ulogu i značaj imaju delegacije OUR-a. Zato bi praktično trebalo učvrstiti takvu ulogu udruženog rada, a ne tražiti drukčije ili dodatne institucionalne puteve uticanja udruženog rada na donošenje odluka delegatskih skupština. Umesto veštačkog odvajanja proizvodnog i teritorijalnog načela[31], trebalo bi, dakle, jačati ulogu udruženog rada u sklopu svih društveno-političkih zajednica.

I upravo je pri Saveznom veću najviše neiskorišćenih mogućnosti za demokratizaciju kandidacionog postupka; tu je najviše slučajeva nametanja kandidatâ u delegacije osnovnih samoupravnih zajednica i koncentracije odlučivanja u organima društveno-političkih organizacija. Ustav SFRJ i Zakon o izborima i opozivu delegata u Savezno veće vrlo jasno određuju delegacije osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica i društveno-političkih organizacija kao jedinu kadrovsku bazu i odlučujući subjekt predlaganja i određivanja delegatâ. Pri tom nije toliko presudna ni etapa predlaganja mogućnih kandidata u delegacijama ni konačno glasanje u biranju delegatâ u opštinskim skupštinama. Odlučujuće etape, na kojima se donose one kadrovske odluke koje su najznačajnije za kasniji sastav Saveznog veća, stvar su

[29] Poslednji predlog je dao P. Vranicki, *Ekonomska samoupravna organizacija radničke klase*, u knjizi: *Samoupravljanje — put oslobađanja rada*, Jugoslovenski centar za teoriju i praksu samoupravljanja »Edvard Kardelj«, Ljubljana, 1981.

[30] »Ostvarivanje Ustavom SFRJ utvrđenih zajedničkih interesa u federaciji preko skupštine SFRJ« (Nacrt), Skupština SFRJ, Beograd, 25. oktobar 1983, str. 65.

[31] Ta dilema se pojavila i u diskusiji na Dvanaestom kongresu SKJ u vezi s organizovanošću Saveza komunista. Upor.: C. Ribičič, *Vprašljivi predlogi iz razprav na XII kongresu ZKJ*, »Teorija in praksa«, br. 7—8/1982.

Digitized by Google

opštinske kandidacione konferencije i republičke kandidacione konferencije. Reč je, dakle, o etapama na kojima se određuju kandidati, odnosno vrši selekcija predloženih mogućnih kandidata. Ta selekcija je normativno u rukama delegacija i njihovih delegata na kandidacionim konferencijama, a u praksi najčešće stvar odluke izvan njih.

Uloga delegacija normativno je naglašena izmenama kandidacionih konferencija 1978. godine, a stvarna uloga delegacija ostaje i dalje više ili manje konsultativna, odnosno ograničava se na davanje predloga mogućnih kandidata[32], dok je izbor mogućnih kandidata, od kojeg (naročito s obzirom na preovlađujuću praksu zatvorenih kandidatskih lista za delegate u Saveznom veću) u najvećoj meri zavisi kasniji sastav Saveznog veća, stvar izvršno-političkih organa društveno-političkih organizacija, i to pre svega na nivou republike.

Povodom predloga o ponovnom uvođenju neposrednih izbora delegatâ za Savezno veće treba naglasiti da bi to značilo neposredno negiranje vrlo značajnih načela delegatskog sistema. Istina je, doduše, da je i u ustavnoj diskusiji bilo prilično predloga kojima su zahtevani takvi neposredni izbori, ali treba razlikovati one predloge koji se zalažu za neposredno glasanje na kome bi radni ljudi imali mogućnost da potvrde ili odbace predloženu kandidatsku listu (slično onome kako je uređeno za delegate društveno-političkih veća) od onih koji se zalažu za klasične neposredne, na teritorijalnim jedinicama zasnovane izbore, koji idu mimo osnovnih delegacija s ciljem da se uspostavi poslanički mandat između birača u izbornoj jedinici i pojedinačnog izabranog delegata (predstavnika) u Saveznom veću.

7. Otvorenost kandidatskih lista, odnosno uvođenje načela »više kandidata za jedno delegatsko mesto«, tekovina je razvoja izbora u okviru buržoaske višestranačke demokratije, čija je preimućstva mogućno i potrebno koristiti i u sklopu delegatskog sistema. Preimućstvo otvorenosti kandidatskih lista je u tome što omogućavaju istinski izbor, a ne samo referendumsko potvrđivanje, odnosno odbacivanje kandidatske liste i što do određene mere jačaju uticaj radnih ljudi na izbore, odnosno omogućavaju uspešnu kontrolu i uklanjanje grešaka učinjenih u kandidacionom postupku. Pri širenju primene otvorenih kandidatskih lista treba tražiti takva rešenja koja neće ugrožavati Ustavom propisanu socijalnu strukturu delegacija i delegatskih skupština. Isto tako, otvorenost kandidatskih lista ne sme podsticati nenačelnu borbu za prestiž među predloženim kandidatima; ona iziskuje i postupno uspostavljanje drukčijeg odnosa prema onima koji na otvorenoj listi ne bi bili izabrani.

Otvorenost kandidatskih lista može se primenjivati na svim nivoima; ipak, značaj tog načela raste uporedo s društvenom

[32] Upor.: E. Kardelj, Diskusija na sednici Saveznog društvenog saveta..., Beograd, 7. novembar 1977.

Digitized by Google

funkcijom o kojoj je reč. To znači da se osnovnim samoupravnim zajednicama ne bi smele nametati otvorene kandidatske liste, već bi ih trebalo više nego do sada primenjivati na višim nivoima i pri izborima za nosioce najodgovornijih funkcija u delegatskim skupštinama.

Veoma je važno da se utvrde kriterijumi po kojima bi se vršio izbor među više predloženih kandidata. Svakako bi na prvom mestu moralo biti ocenjivanje uspešnosti kandidatova dotadašnjeg delovanja, samoupravnog i političkog, pri uobličavanju i ostvarivanju prihvaćenih društvenih smernica.[33] Mnogi pozitivni efekti mogu se postići već u postupku evidentiranja većeg broja mogućnih kandidata za članove delegacija i za nosioce odgovornih funkcija u delegatskim skupštinama. Na primer, u javnosti je bila pozitivno primljena praksa objavljivanja većeg broja mogućnih kandidata za sve najodgovornije funkcije u SR Sloveniji 1982. godine, mada je istovremeno s njihovim imenima objavljen i predlog užeg izbora mogućnih kandidata, što nikako ne može stimulirati kritičku diskusiju o predloženim mogućnim kandidatima. Zato su Republička konferencija SSRN i Republičko veće Saveza sindikata Slovenije odlučili da se prouči »da li je uži predlog između svih evidentiranih mogućnih kandidata za nosioce individualnih dužnosti celishodan već u toj fazi ili bi taj zadatak trebalo obaviti u vreme kad predloge evidentiranih mogućnih kandidata razmatraju novoizabrane delegacije koje vrše i konačnu kandidacionu funkciju iznad osnovnog nivoa za naredni mandatni period«[34].

Međutim, dok zatvorenost kandidatske liste za delegata u društveno-političkom veću ima svoje opravdanje u specifičnosti obrazovanja toga veća, pitanje je da li je zaista nužno i opravdano da slovenački Zakon o izborima i opozivu delegacije za Veće republika i pokrajina Skupštine SFRJ utvrđuje načelo zatvorene kandidatske liste pri izborima za to veće. Premda je i u tom slučaju važno da se obezbedi adekvatna socijalna, teritorijalna i druga struktura delegacije kao radnog tima, ipak je pitanje da li je nužno zakonom zabranjivati mogućnost otvorene kandidatske liste. Pri tom bi u praksi trebalo više nego do sada primenjivati deljene kandidatske liste, čije je preimućstvo u tome što obezbeđuju određenu socijalnu, nacionalnu, teritorijalnu ili neku drugu strukturu, uprkos otvorenosti kandidatskih lista.[35] Razume se, može i primena deljenih kandidatskih lista izazvati izvesne te-

[33] Upor.: M. Kučan, Razprava na 7. seji CK ZKS, Ljubljana, 16. maj 1983.

[34] Ugotovitve in naloge RK SZDL Slovenije in RS ZS Slovenije, sprejete ob oceni volitev 1982.

[35] Podeljenu listu pominje, pored ostalog, i Zakon o izborima i opozivu delegata u Savezno veće Skupštine SFRJ, gde se u članu 41. kaže: »Da bi se obezbedio odgovarajući socijalni, nacionalni ili drugi sastav delegata, kandidaciona konferencija može odrediti da se lista kandidata utvrdi po odgovarajućim delovima ili na drugi odgovarajući način.«

Digitized by Google

škoće: tako, na primer, u jednom delu te liste može da bude izabran kandidat koji dobije manje glasova nego neki kandidat koji nije izabran mada je dobio više glasova istih glasača jer je bio kandidovan na drugom delu liste. Teškoća je i u tome što deljena kandidatska lista može u celini da osigura samo jedan vid socijalne strukture, a ne više njih istovremeno. Na primer, na deljenoj kandidatskoj listi obezbeđena je ravnopravnost svih delova radnog procesa neke OUR, dok se može bitno narušiti struktura po starosti, polu, nacionalnosti ili zastupljenost neposrednih proizvođača.

Načelo »više kandidata za jedno delegatsko mesto« u poslednje vreme se zloupotrebljava kao paravan za ponovno uvođenje neposrednih izbora u teritorijalnim izbornim jedinicama za društveno-politička veća i Savezno veće. U vezi s tim treba naglasiti da se mogućnosti za uvođenje toga načela moraju tražiti u sklopu važećeg ustavnog uređenja delegatskog sistema. Otvorenost kandidatskih lista, naime, ne može biti jedini kriterijum demokratičnosti izbora. Zato zbog njegovog uvođenja ne bismo smeli zanemariti uspostavljanje stalnih delegatskih odnosa. Sa tog stanovišta zamenljivost delegata je naprednije (ali i složenije) uređenje od uvođenja načela »više kandidata za jedno (stalno) delegatsko mesto«. Naime, zamenljivost znači da članovi delegacije svaki put biraju delegata među svim svojim članovima, to jest iz redova svih onih koji po Ustavu mogu biti delegirani u veće delegatske skupštine.

Zato je jedina značajnija promena uređenja izbora ona koja ostaje verna osnovnim načelima ustavne koncepcije političkog sistema i koja teži produbljivanju delegatskih odnosa i kolektivnog rada i odgovornosti; ona zavisi od odgovora na pitanje: da li se, na kojim tačkama sistema i kako može šire i uspešnije sprovesti načelo zamenljivosti delegata.

8. Izbori delegacija i delegiranje delegatâ u skupštine samoupravnih interesnih zajednica, koje su sastavni deo skupštinskog sistema, obavljaju se po istim načelima kao izbori i delegiranje delegatâ u skupštine društveno-političkih zajednica. U Sloveniji i jedni i drugi izbori regulisani su istim zakonom, što se zasniva na tome da je reč o skupštinama interesnih zajednica koje se obrazuju iz istih samoupravnih organizacija i zajednica, a povremeno vrše i funkciju ravnopravnog veća skupština društveno-političkih zajednica.[36]

U poslednje vreme se javljaju predlozi da se normativno uređenje i praktično provođenje izbora delegacija za skupštine samoupravnih interesnih zajednica odvoje od izbora delegacija za skupštine društveno-političkih zajednica. Samoupravni karakter interesnih zajednica iziskuje da se izbori i delegiranje za njih

[36] Više o tome: F. Grad — C. Ribičič, *Delegatski sistem in dograjevanje volilnega sistema*, Republiška volilna komisija, Ljubljana, maj 1980.

Digitized by Google

regulišu s manje podrobnosti. Osim toga, zajedničko, odnosno istovremeno provođenje svih izbora stvara teškoće zbog velikog obima poslova koji su se, i pored nekih uprošćavanja izborne tehnike, proširili uvođenjem posebnih i združenih delegacija posle 1978. godine. A ima i predloga da se izbori delegacija za skupštine samoupravnih interesnih zajednica povežu s izborima delegata u samoupravne organe OUR-a, radnih i mesnih zajednica.

*

Na osnovi analize delovanja delegatskog sistema i izbora treba i dalje dograđivati normativno uređenje, racionalizovati postupke i demokratizovati praksu izbora, ali tako da se izbori afirmišu kao sastavni deo delegatskog sistema i kao element podsticanja za doslednije ostvarivanje, a ne negiranje osnovnih karakteristika Ustavom utvrđenog političkog sistema — naročito samoupravljanja, delegatskog sistema i federalizma.

Digitized by Google

Milivoje Vujačić

Uzroci i posledice neracionalnih i promašenih investicija

Naporedo sa zaoštravanjem i kumuliranjem ekonomskih problema i teškoća u zemlji postajalo je sve jasnije da primarni uzrok sadašnjoj ekonomskoj krizi treba tražiti prvenstveno u mnogim i dugoročno ispoljavanim slabostima i neracionalnostima na području proširene reprodukcije i investicija. U pitanju su, pre svega, sistem donošenja investicionih odluka, metode njihovog finansiranja, širok front i krajnje ekstenzivno investiranje (uz izraženo preferiranje ulaganja u svoje organizacije, u svoje regione), sa veoma nepovoljnom i nesinhronizovanom ekonomskom strukturom ulaganja. Uz to, problemi sa izuzetno teškim posledicama su i visoka uvozna zavisnost investicija i proizvodnje, preterano dugi periodi gradnje objekata, socijalizacija ekonomske odgovornosti za neracionalno investiranje itd.

Negativni efekti takvog investiranja najpotpunije se ispoljavaju u visokom rastu troškova proizvodnje i ukupnih društvenih troškova, odnosno u sve manje produktivnoj i rentabilnoj proizvodnji, u velikim strukturnim neskladima u društvenoj reprodukciji, u izraženim platnobilansnim problemima i ograničenjima, sve intenzivnijoj inflaciji, ubrzanom rastu gubitaka itd. Danas je očevidnije više nego bilo kada da mnoge naše investicije, odnosno stvoreni kapaciteti znatno više »odnose« nego što »donose«, posmatrano s gledišta odnosa: efekti — ulaganja. A posledice ne-

Digitized by Google

racionalnog i neefikasnog investiranja, uz mnoge loše odabrane pravce ulaganja, delekosežne su kako po svom negativnom ekonomskom uticaju tako i po vremenu trajanja. One se već nekoliko godina najpotpunije ispoljavaju u radikalno usporenoj, odnosno stagnirajućoj stopi privrednog rasta, pogoršavanju svih kvalitativnih faktora privređivanja, kao i u opadanju životnog standarda stanovništva.

Proces pogoršavanja društvene racionalnosti i ekonomske efikasnosti investicija i osnovnih fondova izražen je već više od petnaest godina. Sa zaoštravanjem platnobilansnih problema prethodni trend postaje sve izrazitiji. Njihov doprinos povećanju proizvodnje i dohotka vremenom je bivao sve manji. Neracionalne i promašene investicije tome su svakako primarni uzrok. Razumljivo je da u svakoj zemlji može da bude (i ima ih) takvih investicija. Međutim, kod nas je reč o meri i dimenzijama tih neracionalnosti i promašaja. I na osnovu pisanja dnevne štampe samo u toku nekoliko dana može se utvrditi da je takvih slučajeva veoma mnogo. Ima ocena da bi Jugoslavija po broju i obimu promašenih investicija mogla biti na prvom mestu u Evropi, a verovatno i u svetu.[1]

Dosadašnje neracionalno i neefikasno investiranje je suviše veliko ograničenje i breme budućem razvoju. Nesumnjivo je da bez radikalnih promena u proširenoj reprodukciji i bez prevladavanja kvalitativnih procesa u investiranju — na liniji opredeljenja Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije — nema izlaska iz sadašnje ekonomske krize, niti može biti bilo kakvog uspešnog društveno-ekonomskog razvoja. Ovakve dijagnoze u vezi s mestom i ulogom proširene reprodukcije i investicija u ostvarivanju politike ekonomske stabilizacije postoje već dugo u naučnim i stručnim krugovima. Izgleda da je to danas gotovo svim strukturama jasno. Međutim, ono što zabrinjava jeste činjenica da se na tom planu u praksi malo šta konstruktivnog i konkretnog čini (i pored svih upozorenja, opredeljenja i, nadasve, loših i gorkih iskustava, kod nas se i dalje u vezi s investicionim namerama i odlukama dešavaju i promiču zapanjujuće neracionalnosti i vuku nerazumni potezi). Podjednako se to odnosi kako na razvojnu politiku i donošenje investicionih odluka tako i na privredno-sistemska rešenja i mere ekonomske politike. A bez toga nisu moguće krupnije pozitivne promene u društvenoj reprodukciji i investiranju koje su od presudnog značaja za otvaranje pozitivnih procesa u ekonomskoj stabilizaciji.

O uzrocima

U praksi bismo svaku investiciju mogli, po pravilu, označiti neracionalnom ukoliko se proizvodnjom (ili uslugom) po osnovu takvih investicija (tolerišući pri tom i određeni period njenog neop-

[1] Vidi: *Ekonomika*, okrugli sto: »Akumluacija i investicije u Jugoslaviji«, 1983, str. 42.

Digitized by Google

hodnog proizvodnog uhodavanja) ne obezbeđuje tolika masa ukupnog prihoda kojom bi se nadoknadila utrošena sredstva i osigurao toliki dohodak iz kojeg bi se alimentirali, najmanje, marginalni izdaci za lične dohotke, za društvene obaveze, kao i za izdvajanja za akumulaciju i rezerve. Pri tom bi se kao promašene investicije mogli kvalifikovati svi oni slučajevi u kojima se od samog početka uopšte ne obezbeđuje, tokom dužeg perioda, poslovanje bez gubitaka. Likvidacija takvih organizacija je ekonomski jedino logično rešenje jer nikakva sanacija ne bi obezbeđivala pozitivne rezultate poslovanja. Pri tom se podrazumeva da uslovi privređivanja nisu primaran razlog poslovanju sa gubicima.

Uzroci neracionalnih i promašenih investicija mogu biti mnogobrojni, mada se oni, u krajnjem slučaju, svode na jedinstven imenitelj: neproduktivna i neekonomična proizvodnja, odnosno usluga. Međutim, da bi se došlo do primarnih i stvarnih uzroka pojave velikog broja takvih investicija, treba poći od same geneze, odnosno nastajanja ideje da se realizuje neka konkretna investiciona odluka, pa do njenog završetka, to jest i njenog proizvodnog aktiviranja. Ako se tako priđe ovom problemu, onda bi se u našim konkretnim uslovima stvarni uzroci možda mogli podeliti u dve osnovne grupe, koje su u uzročno-posledičnoj međuzavisnosti.

U prvu grupu mogli bi se svrstati sistemski, bolje rečeno, antisistemski uzroci koji su uvelike uslovljavali neracionalne i promašene investicije. Oni se, u osnovi, svode na to da u dosadašnjem sistemu investiranja nisu u zadovoljavajućoj meri uvažavani takvi elementi kao što su društveni karakter sredstava za proizvodnju, društveni karakter dohotka, samoupravni način donošenja investicionih odluka; uz to, u donošenju takvih odluka nedostajala je neophodna koordinacija između mikro i makro nivoa, u alokaciji investicionih sredstava nisu adekvatno korišćeni tržišno-planski mehanizmi, nisu uvažavane ni elementarne ekonomske zakonitosti kao što su racionalna društvena podela rada, specijalizacija, ekonomija obima, rentabilitet ulaganja, ekonomska odgovornost investitorâ i slično. Pri donošenju mnogih investicionih odluka presudni su bili regionalni (vrlo često samo opštinski) kriterijumi investiranja. Sve je to ostavilo nesagledive posledice po naš društveno-ekonomski razvoj.

Tako već dve decenije nismo uspeli da uspostavimo adekvatan i zadovoljavajuće konzistentan sistem proširene reprodukcije, niti ga povezati i staviti u funkciju ostvarivanja racionalne razvojne strategije. U stvari, sistemu investicionih fondova, koji je sredinom šezdesetih godina s pravom napušten, nije pronađena adekvatna zamena. Bitna intencija reforme iz 1965. godine, kao i promenâ koje su usledile posle donošenja Ustava iz 1974. godine, bila je prenošenje i funkcija proširene reprodukcije u nadležnost neposrednih proizvođača. U tom cilju udruženi rad je trebalo da bude osnovni nosilac odluka o investicijama, a to je podrazumevalo i njegovo sve veće učešće u raspodeli dohotka i u raspolaga-

Digitized by Google

nju sredstvima društvene akumulacije. Posmatrano s formalne strane, moglo bi se tvrditi da takva orijentacija nije imala velikih prepreka. No, u stvarnosti su se dešavale sasvim druge stvari i razvijali drugačiji trendovi.

Šta se zbivalo nakon reforme? Poznato je da je tada pretežan deo sredstava ranijih investicionih fondova prenet u kreditne fondove banaka. Gotovo naporedo, do snažnog izražaja dolazi orijentacija na razvoj sistema poslovnih banaka i u njima do takve koncentracije finansijskih sredstava s čijim se intenzitetom nije računalo. Time je položaj banaka u sistemu proširene reprodukcije dobio snažnu materijalnu osnovu i prenaglašenu ulogu. Iako se računalo i težilo tome da banke postanu asocijacije privrede, one to ni tada ni kasnije nisu postale. U neku ruku, bankarski sistem je delom preuzeo ulogu države u sistemu finansiranja proširene reprodukcije. Međutim, možda to i ne bi bilo toliko problematično da banke, kao i odluke koje su u njima donošene, nisu bile u daleko većoj meri pod, uglavnom prikrivenim, uticajem društveno-političkih zajednica i njihovih organa nego pod uticajem privrede. S druge strane, neregularan uticaj društveno-političkih zajednica na razvojnu orijentaciju i investiciono odlučivanje samih privrednih organizacija bio je takođe veoma izražen, praktično je ostao nesmanjen. U takvim uslovima banke i nisu bile dovoljno zainteresovane da obezbeđuju racionalnu alokaciju investicionih sredstava i da ih usmeravaju u takve razvojne programe koji su imali širi društveni značaj, i koji zahtevaju natprosečan obim ulaganja na duži rok. Najgore pri svemu tome jeste to što su pri donošenju investicionih odluka — bez obzira na to ko ih je donosio — krajnje nedovoljno uvažavani kriterijumi selektivnosti, efikasnosti i rentabilnosti ulaganja.

U isto vreme, u uslovima sve izrazitijeg lokalističkog ponašanja, a u situaciji nedovoljne ekonomske odgovornosti, praktično etatiziranog rizika za investiciona ulaganja, i pojedine radne organizacije, pa i one koje nisu imale veću perspektivu u razvoju, ulazile su u kreditne odnose, često i pod nagovorom i uticajem spoljnih faktora, bez obzira na to da li će pozajmljena sredstva lako i na vreme vratiti, i da li će ih uopšte vratiti. Logična posledica svega toga jeste da tražnja za investicionim sredstvima nesrazmerno raste, ali ne samo zbog stvarnih potreba i mogućnosti razvoja (pojedinih delatnosti), već i zbog nerealne razvojne orijentacije i nepostojanja ekonomske prinude. Na drugoj strani, mnogi potencijalni investitori ne uspevaju da osiguraju neophodna finansijska sredstva. Po pravilu, to su oni čija ulaganja imaju dugoročniji karakter. Takva situacija je razumljiva ako se ima u vidu da su kratkoročna orijentacija i brzo postizanje efekata bili glavna preokupacija i dominantno obeležje u našem razvoju.

Zahvaljujući naglom razvojnom poletu, a i uslovima privređivanja, bilo je i slučajeva da se u nekim granama privrede (kao što je to slučaj sa preradom nafte, elektroindustrijom, hemijskom i automobilskom industrijom) izgubi mera u dimenzioniranju

Digitized by Google

razvojnih ambicija. Olako se ulazilo u nove investicione poduhvate i u širenje delatnosti, nezavisno od tržišnih mogućnosti, bez sagledavanja mogućih tendencija i perspektiva u pogledu dugoročnijeg kretanja tražnje, kao i drugih za razvoj relevantnih elemenata. Takve delatnosti, s obzirom na njihov ekonomski potencijal i snagu, mogle su do određenog momenta relativno lako podnositi učinjene promašaje i greške (u tome ih je i društvo obilato pomagalo, odnosno saniralo), ne snoseći rizik i ekonomske posledice svojih odluka. Danas, kada su poremećaji u društvenoj reprodukciji poprimili obeležja ekonomske krize, situacija se ipak počinje menjati. Naime, u uslovima kada se broj ovih loših brzo povećava, a oskudnost raspoloživih sredstava postaje izrazitija, nemoguće ih je sve sanirati i spasavati.

Pojave neracionalnog investiranja dobijaju na intenzitetu i širini od sredine sedamdesetih godina, kao posledica sve izraženije stihijnosti i autarkičnih tendencija u razvoju. Umesto snaženja integracionih procesa, zasnovanih na realnim ekonomskim interesima, reprodukcionoj i dohodovnoj međuzavisnosti, dezintegracione tendencije sve više postaju naša realnost, ispoljavajući se ne samo u privredi, nego i u bankama, u društvenim delatnostima i u funkcionisanju mnogih institucija društveno-ekonomskog sistema.[2] Pri tome se težište pomenutih pojava postepeno prebacuje i na niže nivoe organizovanosti (uža područja, opštine i gradove).

Takav pravac kretanja neizbežno je morao pratiti proširenu reprodukciju i investicije. Za njihovo uspešno funkcionisanje nije osigurana jedna od elementarnih pretpostavki — neophodna međugranska i međuregionalna cirkulacija sredstava proširene reprodukcije na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu, bez čega nije ni moglo biti optimalne alokacije investicionih sredstava. Isto tako, nije ostvareno podizanje stepena samofinansiranja privrede u investicijama, što je, inače, nezaobilazna pretpostavka za uspešno funkcionisanje sistema proširene reprodukcije. U protekloj deceniji procenat vlastitih sredstava u proseku je iznosio samo jednu trećinu ukupnih investicionih plaćanja (u 1981. bio je čak niži za oko pet procentnih poena nego u 1966. godini). Istina, taj udeo

---

[2] Najbolji dokaz za to jesu činjenice da broj organizacija iz jedne republike, odnosno pokrajine, koji je integrisan sa organizacijama iz drugih republika i pokrajina, iznosi samo 0,5 svih oblika organizovanja; da učešće međurepubličko-pokrajinskih investicija u ukupnim investicijama zemlje iznosi još manje od toga — 0,34%; da se na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu skoro petnaest godina konstantno smanjuje međurepubličko-pokrajinska robna razmena (čiji je nivo niži nego u slučaju spoljnotrgovinske razmene većeg broja evropskih zemalja); da su ukupna plaćanja među pojedinim republikama i pokrajinama ispod 1/10 ukupne mase novčanih plaćanja; da oko 98% mase novčanih sredstava njihovi korisnici deponuju kod banaka u republici, odnosno pokrajini na čijoj teritoriji posluju; da se samo 13% banaka (opet više formalno) udružilo sa bankama iz drugih republika i pokrajina itd. (vidi: Č. Ocić, *Integracioni i dezintegracioni procesi u privredi Jugoslavije*, Beograd, 1983, str. 30—82).

Digitized by Google

nešto je povećan u poslednje dve godine, ali u uslovima značajnog realnog smanjivanja investicija i, istovremeno, na štetu ulaganja u trajne obrtne fondove iz kvalitetnih izvora sredstava.

U tesnoj vezi s rečenim jesu i neadekvatni, odnosno neravnopravni uslovi privređivanja, koji su bili pod snažnim administrativnim uticajem sa raznih nivoa. Stalno prisutni dispariteti u relativnim odnosima cena[3], nerealan (precenjen) kurs dinara[4], neadekvatna carinska zaštita, neprilagođena kreditna politika, osobito kada su u pitanju uslovi kreditiranja prioritetnih razvojnih ciljeva, zapostavljena ekonomska funkcija fiskalnog sistema — mogu se takođe smatrati bitnim uzrocima neracionalnih, odnosno promašenih investicija. U suštini, merama društveno-političkih zajednica privredni subjekti su često podsticani na ekstenzivno i neracionalno privređivanje, umesto da bude obrnuto.[5] Uslovi privređivanja često su pružali pogrešne informacije o perspektivi i rentabilitetu investicionih ulaganja. To je najbolje pokazivao svaki pokušaj (ako se radilo o otklanjanju disparitета u cenama, o uspostavljanju realnog kursa dinara, prilagođavanju instrumenata zaštite, o uvođenju realnih kamata i sličnom) smanjivanja neravnopravnosti u uslovima privređivanja ili, pak, uticaja koji dolaze spolja. Otpori takvim promenama bili su, po pravilu, najjači od strane onih koji su izabrali pogrešnu orijentaciju razvoja i bili delimično dezorijentisani u pogledu uslovâ privređivanja.

Mnogo neracionalnih, pa i promašenih investicija nastalo je kao rezultat naše orijentacije na široku decentralizaciju sistema finansiranja neprivredne potrošnje i društvenih delatnosti. To je bio snažan motiv da mnoge opštine nastoje da zadrže investiciona sredstva na svojoj teritoriji, forsirajući gradnju objekata na svom području — i s obzirom na to da je finansiranje društvene nadgradnje vezano pretežno za dohodak i lične dohotke zaposlenih — bez obzira na njihovu realnu perspektivu, rentabilitet ulaganja i elementarnu ekonomsku logiku investiranja.[6]

Administrativne intervencije u uslove privređivanja, umesto da se smanjuju, poslednjih godina su poprimile široke razmere. Međutim, u isto vreme, umnogome je izostao adekvatan uticaj i uloga organâ društveno-političkih zajednica upravo na onim područjima regulisanja uslovâ privređivanja koja su u njihovoj zakonskoj nadležnosti. Najbolji primer za to jeste baš dugogodišnja

---

[3] Po pravilu, jedni te isti sektori su niz godina imali nepovoljan položaj u primarnoj raspodeli, pri čemu se on često i pogoršavao. Inače, značajno je da u ocenama položaj pojedinih grana i delatnosti u primarnoj raspodeli postoji visok stepen saglasnosti među mnogim radovima na ovu temu.

[4] U periodu od 1971. do 1979. godine razlika između rasta naših cena i cena u razvijenim zemljama bila je nadoknađena prilagođavanjem deviznog kursa samo sa oko jednom trećinom.

[5] Vidi: *Polazne osnove Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije*, knjiga 1, str. 32.

[6] Na ovaj vid problema upozoreno je i u dokumentima Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije.

Digitized by Google

politika precenjenog kursa dinara, neadekvatna i u suštini zakržljala poreska politika, krajnje nedovoljno korišćenje podsticajnih instrumenata i mera ekonomske politike kojima bi se racionalno usmeravale investicije, podsticala samoupravna koncentracija sredstava i njihova alokacija u društveno opravdane namene. Pri tom, najveći greh državi(ma) mogao bi se pripisivati zato što je uvelike degradirala ekonomsku odgovornost i prinudu, odnosno što je raznovrsnim intervencijama uvelike socijalizovala tu odgovornost, posebno u slučaju loših i promašenih investicija. U stvari, situacija u pogledu te odgovornosti je veoma zamagljena, njene adrese praktitčno su uvelike izgubljene.

Slabosti u procenama osnovnih elemenata i kriterijuma bitnih za donošenje efikasnih investicionih odluka, kao i mnoge neracionalnosti celokupnog procesa investiranja, mogu se označiti drugom grupom uzroka neracionalnih i promašenih investicija.

Zapostavljena analiza tržišta, neuvažavanje njegovih kriterijuma, kao i osnovnih zakonitosti robne proizvodnje, spadaju među bitne uzroke. Zdravo i na ekonomskim osnovama zasnovano investiranje mora se oslanjati na sagledavanje ne samo mogućnosti domaćeg, već i na mogućnosti spoljnog tržišta. Pri tom, za donošenje valjane investicione odluke nije dovoljno uzimati u obzir samo stanje tekućih tržišnih odnosa. Mnogo je važnije, koristeći savremene metode planiranja i marketinga, što pouzdanije predviđati razvoj ponude i tražnje za duži period. U tom cilju je važno, još u procesu izgradnje, sagledati koliki je volumen istorodnih kapaciteta, a u slučaju izvoznih namera — kakva se kretanja na tom planu očekuju u svetu i u međunarodnoj razmeni. Posebno je značajno oceniti u kom pravcu će se menjati tražnja, kakve će biti želje, navike i ukusi potrošača, kakvi su izgledi za pojavu novih proizvoda koji bi mogli zameniti sadašnju proizvodnju ili, pak, imati komplementarne efekte na nju itd. U svemu tome ključni element jeste konkurentnost, odnosno realno sagledavanje po kolikim je troškovima (odnosno cenama) moguće ostvarivati nameravanu proizvodnju u poređenju sa domaćim, kao i sa inostranim cenama. Međutim, svi ti elementi u slučaju mnogih naših investicija nisu, ili nisu u dovoljno meri, i uvažavani. Za ilustraciju toga mogli bi se navesti mnogi primeri.[7] U nizu slučajeva ignorisane su očevidne tržišne informacije i ekonomske kategorije i donošene takve investicione odluke koje su se mogle pouzdano kvalifikovati kao potez koji je unapred osuđen na neuspeh, kao potez koji vodi ekonomskom samouništenju.

[7] Dok su u razvijenim zemljama, od sredine sedamdesetih godina, išli na likvidaciju mnogih rafinerijskih kapaciteta, mi smo uporno gradili nove, da bismo danas došli u situaciju da imamo dvostruko veće kapacitete od stvarno potrebnih. U vreme kada su se u Evropi gradile samo dve fabrike ploča vlaknatica kod nas su donete odluke da gradimo četiri takva kapaciteta (njihova sudbina je danas poznata). Iako se zna kolika je zasićenost i konkurencija u proizvodnji računarâ, kod nas se javlja čak 40 potencijalnih investitora koji nameravaju da uđu u ovu proizvodnju (vidi: »Ekonomska politika«, br. 1574/1982. i br. 1555/1982).

Digitized by Google

Nerealno sagledavanje troškova investicija, odnosno predračunske vrednosti ulaganja, jedno je od dominantnih obeležja naše prakse. Prema obezbeđivanju finansijskih izvora mnogi investitori su se suviše komotno odnosili, prikazujući potreban obim sredstava znatno nižim od realnog, pre svega zbog toga da bi se zatvorila konstrukcija finansiranja i dobila odgovarajuća društvena podrška i saglasnost banke. U mnogim slučajevima pojedini izvori sredstava u konstrukcijama finansiranja samo su formalno bili i osigurani. Logika je bila — važno je početi izgradnju, a za stvarno nedostajuća sredstva tražiće se rešenja u toku realizovanja projekta.

Poseban problem mnogih investicija ispoljavao se u tome što u finansijskim konstrukcijama nisu obezbeđivani neophodni izvori sredstava za finansiranje obrtnih fondova koji su takođe preduslov za uspešan početak rada svakog novog kapaciteta. U dosadašnjoj praksi obrtnim sredstvima je vrlo retko poklanjana adekvatna pažnja, budući da se glavna briga posvećivala osnovnim fondovima. Ukoliko su i obezbeđivani izvori sredstava za obrtne fondove, oni su u pretežnoj meri poticali iz nekvalitetnih izvora sredstava.

Neobezbeđivanje takvih materijalnih pretpostavki kao što su energija, sirovine i repromaterijal — onoga što se, inače, u svakoj robnoj privredi smatra elementarnom pretpostavkom, u mnogim je slučajevima bilo osnovni uzrok neracionalnih i promašenih investicionih poduhvata. Poznato je da su kod nas godinama građeni mnogi, po pravilu, prerađivački kapaciteti, a da se nije pravovremeno vodila briga o izvorima snabdevanja energijom i sirovinama. Najneposrednija posledica toga jeste nezadovoljavajuće korišćenje takvih kapaciteta[8], odnosno visoki fiksni troškovi proizvodnje, nizak dohodak, gubici itd. Dešava se da se upravo zbog prethodnih razloga pojedini kapaciteti — i pored postojanja visoke i nezadovoljene tražnje (kako domaće tako i izvozne) — koriste u veoma niskom procentu. S druge strane, preterana oslonjenost na uvoznu energiju i sirovine učinila je, posebno u sadašnjim uslovima, mnoge naše investicije i proizvodne kapacitete nerentabilnim i promašenim.

Ima i mnoštvo primera da su investitori računali sa krajnje nerealnim cenama energije i sirovina koje će koristiti (u vezi s tim karakterističan je dugogodišnji spor između Kombinata aluminijuma u Titogradu i Elektroprivrede Crne Gore, Skopske železare i Elektroprivrede Kosova i drugih), zbog čega stepen ekonomičnosti i rentabilnosti takve proizvodnje, u odnosu na prvobitne proračune, mora da opada pri realnijem vrednovanju prethodnih proizvoda. U nekim slučajevima krupan razlog neracionalnosti

[8] Najbolji primer za to jesu šećerane, klanice i uljare, od kojih su mnoge građene bez uporednog ulaganja i u proizvodnju sirovina. I u metalurškim granama građeni su valjaonički kapaciteti, a zapostavljene su primarne faze proizvodnje itd.

Digitized by Google

nekih investicija bile su loše procene o sadržaju metala u rudi (tipičan primer za to je, opet, »Feni«).

Vremenska nesinhronizovanost investicija, osobito međusobno zavisnih faza proizvodnje (sirovine — primarna prerada — finalizacija) predstavlja poseban problem. Na taj način stvarana su uska grla u proizvodnji, tako da mnogi novoizgrađeni kapaciteti jedno vreme ostaju neiskorišćeni ili nedovoljno korišćeni — s obzirom na to da se kasni sa prethodnim fazama proizvodnje.

Izmenjen redosled poteza pri investiranju može se prevashodno objašnjavati autarkičnim trendovima u razvoju, neravnopravnim uslovima privređivanja, nerešenim problemom finansiranja energetsko-sirovinskih delatnosti itd.[9] Iz istih razloga i u sklopu jedne delatnosti (za to je dobar primer elektroprivreda) u gradnji nisu imali prioritet oni kapaciteti kojima bi to mesto pripadalo da su uvažavani ekonomski kriterijumi investiranja. Jedna od posledica toga jesu visoki troškovi takve proizvodnje.

Mnoge naše investicije nedovoljno rentabilnim i racionalnim čini i previsoko učešće vrednosti građevinskih objekata u strukturi investicionih troškova. U poređenju s razvijenim zemljama kod nas je to učešće mnogo veće.[10] Tome su osnovni razlozi: nesrazmerno povećanje cena građevinskih usluga, neracionalnost građevinske operative, kao i orijentacija mnogih investitora na gradnju skupih, nefunkcionalnih i krajnje luksuznih objekata[11] — neprimerenih stepenu naše ekonomske razvijenosti.

Među izuzetno bitne pretpostavke za uspešnost svake investicije spada i izbor adekvatne tehnike i tehnologije kojima se uvelike opredeljuje kvalitet i rentabilnost buduće proizvodnje. Iako, po pravilu, progresivnija treba da bude ona investiciona varijanta kojom se obezbeđuju najsavremenija tehničko-tehnološka rešenja, time ne moraju biti osigurani i najpovoljniji ekonomski efekti — posmatrano pre svega sa šireg društvenog interesa i takozva-

---

[9] Čime drugim, inače, objašnjavati orijentaciju, izraženu naročito poslednjih godina, kod mnogih naših železara da na račun primarnih faza forsiraju razvoj viših faza proizvodnje, pre svega prerade; takvih primera ima i u drugim delatnostima, naročito u poljoprivredno-prehrambenom sektoru i hemijskoj industriji. U poslednje vreme sve su češće pojave da se i u okviru užih regiona, u okviru baznih kapaciteta orijentišu i na izgradnju prerađivačkih — iako u drugim opštinama već postoje ili se grade takvi kapaciteti (najsvežiji primer za to je investicija u Prahovu za izgradnju fabrike deterdženata, mada se u Kruševcu već gradi isti kapacitet) (vidi »Politiku« od 20. maja 1984. godine).

[10] Kod nas se to učešće u poslednjoj deceniji kretalo u proseku oko 55%, dok u većini razvijenih zemalja ono iznosi između 35% i 40%.

[11] Poznato je da je kod nas, na primer, u turističkoj privredi izgradnja hotela A kategorije daleko zastupljenija u odnosu na zemlje naše glavne konkurente. Izgradnja skupih i luksuznih objekata naročito je karakteristična u društvenim delatnostima (olako se hvalimo da su nam pojedini objekti po svojim karakteristikama maltene jedinstveni u svetu — škole, biblioteke, stadioni; po tome se možda najviše ističe glavni grad našeg najnerazvijenijeg područja).

Digitized by Google

nih eksternih uticaja takve investicije. Optimalna kombinacija faktorâ proizvodnje zavisna je i od konkretnih uslova, odnosno od njihove raspoloživosti. Baš zbog neuvažavanja prethodnih momenata kod nas je u ne malom broju slučajeva delimično izvršena zamena rada kapitalom (na taj problem je ukazano i u dokumentima Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije). Stoga su i efekti takvih investicija nedovoljni, posebno s gledišta širih društvenih interesa. I sa tog stanovišta mnoge bi se investicije mogle kvalifikovati kao promašene. Visoka ulaganja u modernizaciju, koja uz to nisu uvek bila usmerena tamo gde su i najneophodnija, ili njima nije obezbeđivana sinhronizovanost u izgradnji[12], ne obezbeđuju zadovoljavajuće povećanje proizvodnje i dohotka. Svakako da je nerealno vrednovanje društvenih sredstava[13] bilo značajan razlog njihove olake upotrebe, nezavisno od toga kakvi će ekonomski efekti time biti ostvarivani. Bilo je i slučajeva da se olako ulazilo u nove, nedovoljno proverene tehnologije, da su nabavljani prototipovi opreme i slično, što je, sa svoje strane, poskupljivalo investiciju i pogoršavalo rentabilnost proizvodnje.

Preterana usitnjenost kapacitetâ, odnosno male proizvodne serije, mogli bi se u velikom broju slučajeva označiti bitnim činiocem neefikasnosti investicija i neracionalnosti takve proizvodnje. Zna se da male serije često ne obezbeđuju zadovoljavajuću rentabilnost i konkurentnost proizvodnje, kako zbog visokih fiksnih troškova po jedinici proizvodnje tako i zbog niza drugih razloga: ograničene mogućnosti prilagođavanja tržišnim situacijama, racionalnog uključivanja u međunarodnu podelu rada, nemogućnosti primene naučnoistraživačkog rada itd. Kod nas se uvelike gubila iz vida činjenica da je koncentracija proizvodnje već odavno postala jedno od bitnih obeležja svake savremene privrede, bez čega je nezamisliv intenzivan razvoj.[14]

U mnoge promašene investicije i nerentabilno poslovanje ne bi se ušlo da su u većoj meri korišćeni nauka i naučni rezultati, da su oni primenjivani počev od same izrade investicionih elaborata, preko realizacije projekata, pa do iznalaženja načinâ i metodâ da se eliminišu uzroci poslovanja s gubicima. Kada se s promašenom investicijom dođe u bezizlaznu situaciju, onda se, po pravilu, saznaje da svojevremeno nisu uvažavana kompetentna upozorenja stručnih i naučnih institucija. To potvrđuju i slučajevi

---

[12] Upravo iz tih razloga ne koriste se pojedini već izgrađeni podsistemi budućeg sistema integralnog transporta; zbog neizgrađene sekundarne i tercijarne mreže kanal Dunav—Tisa—Dunav koristi se sa svega oko 10%.

[13] Usled nerealnih kamatnih stopa računa se da su investicioni krediti u realnom iznosu vraćani sa svega 28% (vidi: *Ekonomika*, okrugli sto: »Investicije i akumulacija«, str. 78).

[14] Klanična industrija je tipičan primer usitnjenosti proizvodnje. Imamo više od 1.600 klanica, od čega samo oko 70 s većim kapacitetom. Međutim, Danska, koja proizvodi dva i po puta više mesa od nas, ima svega 30 klanica.

Digitized by Google

nekih radnih organizacija za koje je u poslednje vreme odlučeno da idu u likvidaciju.

Uzroci neefikasnog investiranja, odnosno neekonomične i nerentabilne proizvodnje, ne retko se mogu tražiti i u nezadovoljavajućem kvalitetu ljudskog faktora. Mnoštvo je primera da se ulazilo u krupne investicione poduhvate bez dovoljno stručnih i kvalifikovanih radnika, što je dovodilo do mnogih propusta i promašaja, do produžavanja rokova gradnje i slično. Isti ti razlozi bivali su kasnije uzrok lošim rezultatima u poslovanju. U vezi s tim su i uticaji nezadovoljavajućeg stepena tehničko-tehnološke organizacije rada koja je u mnogim slučajevima bitan uzrok nerentabilne i neekonomične proizvodnje.

Racionalni ekonomski kriterijumi nisu uvažavani ni kada je bio u pitanju izbor lokacije pojedinih kapaciteta. Pri tom nije vođena briga o takvim elementima kao što su blizina sirovina, mogućnosti angažovanja radne snage, izvori energije, troškovi transporta, udaljenost tržišta. Svi ti momenti imaju veći ili manji značaj, u zavisnosti i od specifičnosti investicije, a njihovo neuvažavanje uslovljava nepotrebno visoke troškove proizvodnje. Za neracionalnu alokaciju proizvodnih i drugih kapaciteta moguće je navesti više primera.[15]

O posledicama

Opadanje ekonomske efikasnosti investicija i osnovnih sredstava, trend koji se kod nas dugoročno ispoljava, poslednjih godina postaje sve izrazitije. Dok je u isto vreme marginalni kapitalni koeficijent privrednih investicija u periodu 1974—1978. iznosio oko 3,9, on je u periodu 1978—1982. godine dostigao 6,5. Efikasnost osnovnih sredstava bila je 1981. godine za 8 odsto manja nego 1978, odnosno za 16 odsto manja nego 1980. godine.

Poznato je da je Jugoslavija po nivou stope investicija dugo godina bila među prvima u svetu.[16] Ne bi to, naravno, bio problem da kod nas investicije nisu rasle mnogo brže nego što je rastao društveni proizvod. U tome i jeste jedna od osnovnih disproporcija u našem razvoju. Situacija je još nepovoljnija kada se ima na umu činjenica da i uz tako intenzivan rast investicija nismo uspeli da otklonimo mnoge strukturne nesklade u razvoju proizvodnih snaga; neki od njih su poslednjih godina čak i produbljeni. Posledice toga došle su do punog izražaja u vreme kada su zaoštreni i platnobilansni problemi zemlje. U stvari, ograničene

[15] To je slučaj sa drvoprerađivačkim kapacitetima, nekim cementarama, uljarama i slično. Gradili smo i hotele A kategorije u mestima koja za njima nemaju potrebe (Kikinda, Obrenovac itd.).

[16] Primera radi, prema podacima za 1979. godinu Jugoslavija je od 13 posmatranih evropskih zemalja imala daleko najvišu stopu investiranja u osnovne fondove — ona je kod nas iznosila 38 odsto, dok se u većini zemalja kretala oko 25 odsto (vidi: *Razvoj Jugoslavije 1947—1971*, SZS, str. 252).

Digitized by Google

mogućnosti uvoza sirovina i reprodukcionog materijala su već nekoliko godina osnovni limitirajući faktor rasta proizvodnje i snabdevenosti domaćeg tržišta, bez obzira na to što je, na primer, u periodu 1979—1983. godine vrednost uvoza ovih proizvoda iznosila oko 52 milijarde dolara, učestvujući sa više od 74 odsto u strukturi našeg ukupnog robnog uvoza.

Nesumnjivo je da se, uz neracionalan proces samog investiranja, promašene investicije mogu smatrati dominantnim uzrokom pogoršavanja ekonomske efikasnosti ukupnih ulaganja, kao i efikasnosti osnovnih fondova. Posledica takvog investiranja ima mnogo, s dugoročnim negativnim dejstvom na društvenu reprodukciju i na budući razvoj. U našim konkretnim uslovima one se već danas uvelike osećaju, mada njihova potpunija negativna dejstva tek slede. Pomenimo samo neke od osnovnih negativnih efekata neracionalnih i promašenih ulaganja.

Iako može biti u pitanju društveno i ekonomski sasvim opravdana investicija, ukoliko se ona vremenski dugo i neefikasno realizuje, onda to neminovno mora usloviti mnoge negativne posledice. Njihov je zajednički imenitelj: neplanirano povećanje troškova investicije, što će buduću proizvodnju (uslugu) činiti neekonomičnom i nerentabilnom. Prema najnovijim podacima SDK, kod nas je bilo oko 160 objekata u izgradnji s čijom se realizacijom započelo pre devet i više godina! Njihova sadašnja predračunska vrednost je oko 163 milijarde dinara, odnosno 10 odsto ukupne predračunske vrednosti investicija koje su u toku. Nije potrebno posebno dokazivati kakav će biti rentabilitet proizvodnje po osnovu takvog investiranja.

Najznačajniji razlog vremenski duge gradnje investicionih objekata treba tražiti i u tome što se pri investicionim kalkulacijama najčešće ne uzima u obzir uticaj inflacije, koja višestruko uvećava troškove gradnje, tako da konačni izdaci u mnogim slučajevima budu i po nekoliko puta veći od onih sa kojima se prvobitno računalo (ima i takvih slučajeva gde su konačni troškovi bili i do dvadeset dva puta veći u odnosu na prvobitnu predračunsku vrednost). U takvim uslovima veliko produžavanje rokova gradnje je neizbežno (kod nas je taj rok u proseku četitri godine i najmanje je dva puta duži nego u privredama razvijenih zemalja). Sve to ima višestruke negativne učinke na proizvodnju i dohodak, na tekuće i buduće investicije, na životni standard itd. Nisu retki primeri da zbog produžavanja rokova još u toku same izgradnje, pored ostalog, dospevaju obaveze po osnovu već korišćenih kredita. U tom slučaju prispeli anuiteti se vraćaju ili na račun već izdvojenih sredstava za investiciju koja je u toku (umesto iz dohotka kojeg je već trebalo stvarati po osnovu te investicije) ili se, što je češći slučaj, produžavaju rokovi vraćanja kredita (što, opet, ima za posledicu uvećane obaveze po osnovu redovnih i zateznih kamata). Najčešće se istovremeno uzimaju i novi krediti da bi se regulisale obaveze po osnovu ranije zasnovanih kreditnih odnosa, a kapacitet je još uvek u izgradnji. U takvim slu-

Digitized by Google

čajevima je jasno kakvo će »nasleđe« imati buduća proizvodnja i koliko ona može biti rentabilna.

Organizacije koje godinama posluju sa gubicima pokušavaju se solidarno sanirati, ali često bez rezultata. U te svrhe umnogome se neopravdano preliva dohodak i akumulacija dela privrede koji pozitivno posluje i perspektivan je (takvim se može okarakterisati i nedavno visoko povećanje izdvajanja za zajedničke rezerve). U iste namene angažuje se i značajan iznos kreditnih sredstava, umesto da on bude stavljen u funkciju onih radnih kolektiva koji bi ta sredstva mogli racionalno upotrebiti.

Mada to u našim uslovima nije uvek pravilo, ipak zaposleni u mnogim kolektivima koji posluju sa gubicima imaju i niske lične dohotke, nisu motivisani za produktivan i kvalitetan rad, oni ne sagledavaju svoju perspektivu u takvim sredinama, nemaran odnos zaposlenih prema društvenim sredstvima i društvenoj imovini u takvim slučajevima je česta pojava, što sve samo umanjuje šansu za izlazak iz ekonomskih teškoća.

Investiciona ulaganja u kapacitete koji uopšte ne uđu u proces proizvodnje ili se takva proizvodnja vrlo brzo obustavi u pretežnoj se meri mogu smatrati izgubljena. Jer sredstva uložena u takve objekte moguće je samo jednim manjim delom povratiti — eventualnom rasprodajom nabavljene opreme i građevinskih objekata, mada su takve prodaje, po pravilu, u smislu onog »spasavaj što se spasti može«. Uvid o tome koliko je samo neposredna težina tako promašenih investicija mogao bi se dobiti jednostavnim zbrajanjem sadašnje vrednosti nekoliko krupnih investicionih objekata za koje je odlučeno da idu u likvidaciju.[17] U suštini posmatrano, takve investicije teško da bi mogle imati i karakter takozvanih javnih radova, koji su korišćeni kao metod izlaska iz velike ekonomske krize u prvim decenijama ovog veka. Ovo tim pre što su postojali uslovi i potrebe da se sredstva uložena u takve investicione poduhvate usmere u društveno racionalne i ekonomski efikasne namene.[18]

Pri likvidaciji nerentabilnih kapaciteta među posebno teške probleme spada zapošljavanje radnikâ iz takvih organizacija. Najčešća je praksa da se za njih pokušava naći novo zaposlenje u

---

[17] Primera radi, vrednost uloženih investicionih sredstava u nekoliko krupnih kapaciteta, za koje su u poslednje vreme donete odluke da budu zatvoreni (Obrovac, »Feni«, FOB, dve fabrike ploča vlaknatica, Rafinerija nafte u Lendavi), dostiže, grubo računato, oko jedne trećine sredstava bruto akumulacije koju je, prema završnim računima za 1983. godinu, izdvojila jugoslovenska privreda u celini (za vrednost prethodnih investicija uzimani su podaci objavljeni u sredstvima informisanja).

[18] Slučaj »Fenija« može najbolje poslužiti za primer. Sada se prave proračuni prema kojima su sa sredstvima uloženim u ovu investiciju mogli biti izgrađeni mnogi drugi rentabilni kapaciteti koji bi mogli, pored ostalog, umesto 2.300 radnika koliko je zapošljavao »Feni«, zaposliti, prema nekim varijantama, čak 60 hiljada radnika, što, u odnosu na sadašnji broj nezaposlenih u ovoj republici, iznosi blizu 50 odsto.

Digitized by Google

drugim organizacijama na teritoriji iste opštine, što za njih, po pravilu, predstavlja veliko opterećenje, budući da u njima ionako već postoji tehnološki višak zaposlenih. Sigurno je da bi takvih problema bilo mnogo manje, pa bi se i za zaposlene radnike iz organizacija koje idu u likvidaciju iznalazila racionalnija rešenja, da, uz veću teritorijalnu pokretljivost radne snage u zemlji, postoji više inventivnosti u pogledu otvaranja novih radnih mesta, koja ne traže velika ulaganja, a produktivna su. No, upravo izražena odbojnost prema takvim delatnostima kao što su poljoprivreda, mala privreda i uslužne delatnosti, uvelike je i dovela do mnogih neracionalnih poteza u razvojnoj i investicionoj politici. Bili bismo u mnogo boljoj situaciji da smo se, umesto izgradnje pojedinih kapaciteta takozvane visoke tehnologije, mnogo više orijentisali na razvoj kapacitetâ u poljoprivredi, sitnoj industriji i slično.

Pri sagledavanju negativnih posledica lošeg investiranja nikako se ne sme gubiti iz vida izostajanje svih društveno-ekonomskih efekata planiranih po osnovu takvog investiranja, zbog kojih se, u stvari, i ušlo u takav razvojni program. Potpuni izostanak tih efekata predstavlja, u suštini, i najveći gubitak, koji višestruko nadmašuje vrednost opredmećene investicije. Pri tom treba uzimati u obzir ne samo izgubljeni dohodak i akumulaciju, koje je trebalo ostvarivati na osnovu takvih investicija, nego i sve one multiplikativne i eksterne efekte koje bi takva ulaganja imala na međuzavisne sektore i procese (osobito se to odnosi na zapošljavanje, novo investiranje itd.).

Istovremeno, na drugoj strani, nedostatak sredstava bio je primarni uzrok što su mnoge investicione namere i razvojne ambicije ostale nerealizovane ili se pak ostvaruju veoma usporeno — bez obzira na to što su takvi programi imali i imaju svoje potpuno ekonomsko i društveno opravdanje. Takvih primera moglo bi se nabrojati veoma mnogo, počev od energetskih kapaciteta i kapaciteta primarne proizvodnje pa do onih u maloj privredi. Da situacija bude gora, upravo su ovi objekti bili elementarni preduslov i pretpostavka da bi se uopšte moglo razmišljati o gradnji nekih prerađivačkih kapaciteta. Stoga posledice nesinhronizovanog investiranja, neuvažavanja prioritetâ i drugih kriterijuma koje podrazumeva optimalan razvoj, danas plaća cela privreda i društvo. Iz istih razloga je i uspostavljena, dobrim delom, veoma visoka zavisnost domaće proizvodnje od uvoza sirovina i reprodukcionih materijala, čije učešće, iako danas prelazi četiri petine našeg ukupnog robnog uvoza, ne obezbeđuje neophodne reprodukcione potrebe privrede. Objektivno posmatrano, i pod uslovom da je realizovana masa investicionih sredstava usmeravana u prave ekonomske namene, veliki deo sadašnjeg uvoza bio bi neophodan, a imali bismo i veće izvozne mogućnosti.

Dezintegracione tendencije u privredi, a naročito u funkcionisanju velikih ekonomskih sistema, uslovljavaju mnoge neracionalnosti u investiranju, odnosno velike gubitke u proizvodnji,

Digitized by Google

dohotku i akumulaciji. Dobar primer za to je i jugoslovenska elektroprivreda u kojoj ima mnogih neracionalnosti koje, pored ostalog, ne dopuštaju da ona funkcioniše kao jedinstven i optimalan sistem. Kompetentni stručnjaci tvrde da bi, pod uslovom da ovaj sistem zaista funkcioniše kao jedinstven, bilo moguće samo na investicijama uštedeti između 500—600 MW instalisane snage.[19] I izgradnja devet odvojenih dispečerskih centara za upravljanje ovim sistemom, umesto da je građen jedinstven centar sa podsistemima, predstavlja neracionalan i ekonomski ne sasvim opravdan poduhvat. Svojevremeno je tvrđeno da bi takvo rešenje iziskivalo četiri puta veće troškove investicionih ulaganja u odnosu na one koje bi iziskivao jedinstven centar[20], a da se o ostalim posledicama za funkcionisanje elektroenergetskog sistema i privrede u celini i ne govori.

Visoka zaduženost po osnovu korišćenja inostranih sredstava svakako je jedna od najtežih posledica neracionalnih i promašenih investicija. Zna se da su inostrana sredstva (krediti za opremu i finansijski zajmovi) u protekloj deceniji učestvovali u proseku sa oko jednom petinom u obezbeđivanju ukupnih investicija. S tim u vezi, osnovni problem je u tome što su ta sredstva dobrim delom bila usmerena na finansiranje investicija koje su se pokazale neracionalnim (mnogi takvi kapaciteti koriste se sa krajnje niskim procentom), a neke i potpuno promašenim; neki proračuni su pokazali da, prema stanju u 1982. godini, oko pet milijardi dolara uvezene opreme nije uopšte bilo u funkciji proizvodnje.[21] Poseban je problem što su inostrana sredstva preterano usmeravana — prvenstveno zbog nerešenog finansiranja proširene reprodukcije — u infrastrukturne delatnosti, koje, po prirodi, nisu i ne mogu (pored ostalog, i zbog zadovoljavanja domaćih potreba) biti izvozno orijentisane. Tako je značajan deo inostrane akumulacije usmeravan u kapacitete energetike, saobraćaja, metalurgije itd. Posledice takve prakse se multipliciraju. Jedna od karakterističnih u poslednje vreme jeste i ta što zbog mnogih neracionalnosti u spoljnotrgovinskom i deviznom sistemu (prvo, zatvaranje usled platnobilansnih pozicija, a sada takozvanih deviznih krugova, vezivanje mogućnosti uvoza za izvoz itd.) imamo krajnje neracionalnu strukturu izvoza i velike gubitke po tom osnovu. U tome uvelike treba tražiti uzrok što je u našem ukupnom robnom izvozu učešće izvoza sirovina i reprodukcionog materijala već dostiglo procent od preko 55 odsto. Najgore je to što veoma velik broj sirovina i repromaterijala istovremeno izvozimo i uvozimo, ali s negativnim neto deviznim efektima. S tim u vezi nedavno su u Privrednoj komori Jugoslavije iznošene procene[22]

[19] Ove tvrdnje iznosi i B. Udovčić iz Instituta za elektroprivredu iz Zagreba (vidi: »Ekonomska politika«, br. 1663/1984).

[20] Vidi: »Ekonomska politika«, br. 1546/1981.

[21] Vidi: A. Zmijarević, *Platni bilans i strukturno prilagođavanje*, »Ekonomska politika«, br. 1609/1983.

[22] Vidi: »Ekonomska politika«, br. 1666/1984.

Digitized by Google

da samo zbog toga godišnje izgubimo između 0,6—1,0 milijardi dolara, što, u odnosu na naše godišnje anuitetne obaveze prema inostranstvu, iznosi između 12 i 20 odsto.

Svojevrstan problem u korišćenju inostranih sredstava jeste i taj što su, naročito u drugoj polovini protekle decenije, preterano korišćeni finansijski zajmovi.[23] Oni su, opet, u pretežnoj meri konvertovani u dinarsku protivvrednost, koja je poslužila kao izvor finansiranja investicija u osnovna sredstva. A devizna sredstva dobijena putem tih zajmova upotrebljavana su i za plaćanje uvoza namenjenog tekućoj reprodukciji, pa i ličnoj potrošnji, umesto da budu iskorišćena prvenstveno za uvoz savremene tehnike i tehnologije (kao što to čine mnoge zemlje) koja bi bila u funkciji optimalnog razvoja proizvodnih snaga zemlje i efikasnog uključivanja u međunarodnu podelu rada.

Prema tome, visoka stopa rasta investicija bila je dugoročno u dobroj meri omogućena korišćenjem dodajne akumulacije iz inostranstva. Međutim, ta sredstva značajnim delom nisu alocirana u prave sektore, tako da ni po osnovu njih nisu obezbeđeni zadovoljavajući ekonomski efekti (u nekim slučajevima takvih efekata uopšte nema, iako je kod nekih učešće inostranih sredstava u konstrukciji finansiranja iznosilo čak i do četiri petine) — izraženi u povećanju proizvodnje i izvoza, odnosno povećanju dohotka. U tome, u suštini, i jeste osnovni problem upotrebe dodajne akumulacije iz inostranstva, odnosno njenog vraćanja. Da bi se vratili već pozajmljeni inostrani krediti, biće, uz ostalo, neophodno realizovati značajne sume novih investicionih ulaganja, kako bi se proizvodnja osposobila za izvoz. Na taj način će, otplatom inostranih dugova, nesrazmerno biti opterećen budući devizni priliv, što će, opet, nepovoljno delovati na razvojne mogućnosti i na domaću potrošnju.

Da bi mogla izmirivati obaveze prema inostranstvu, Jugoslavija je poslednjih godina morala povećati ionako krajnje neracionalno diverzifikovanu strukturu izvoza, što progresivno pogoršava njegovu rentabilnost. Tako, od 170 grupa proizvoda obuhvaćenih međunarodnom klasifikacijom mi izvozimo čak 150. Međutim, izvoz najvećeg broja razvijenih zemalja usredsređen je na nekoliko grupa proizvoda (primera radi, Italija 18 grupa, Švedska 11, Norveška 9, Finska 4 itd.).[24] Drugačije rečeno, izvozimo sve i svašta, po pravilu u malim količinama, bez obzira na to koliko nas to koštalo. Najveću cenu toga platiće, svakako, budući razvoj.

Na drugoj strani, preteranim osloncem na inostrana sredstva ostale su zapostavljene mnoge naše komparativne prednosti, pored ostalog i zbog toga što su inostrani krediti olako korišćeni za uvoz i onih sirovina, reprodukcionih materijala, pa i hrane čiju smo

[23] U ukupnom dugu zemlje učešće finansijskih zajmova povećano je od 28,9 u 1980. na 36,4 u 1975, odnosno na 48,0 u 1981. godini.

[24] Vidi: »Ekonomska politika«, br. 1663/1984.

Digitized by Google

proizvodnju mogli razviti u mnogo većem obimu, uključujući i izvozne mogućnosti. Zapostavljeno je i korišćenje nekih vlastitih, već izgrađenih kapaciteta (mašinogradnje i elektromašinogradnje, na primer), što je, opet, imalo za posledicu njihovo tehnološko zaostajanje, a to je i jedan od vrlo negativnih efekata — posmatrano i sa stanovišta budućeg ukupnog ekonomskog razvoja.

Jedna od posledica preteranog oslanjanja na inostrana sredstva pri investiranju ogleda se i u tome što je, zahvaljujući upravo takvoj orijentaciji, unutrašnja raspodela nacionalnog dohotka bila pod dominantnim uticajem tekuće potrošnje i potreba društvene nadgradnje, dok su izdvajanja za akumulaciju imala sekundaran značaj.[25] Na tim osnovama formirana je i nerealna i stepenu ekonomske razvijenosti neprimerena lična potrošnja i društveni standard stanovništva, uz veoma deformisanu strukturu te potrošnje.[26] To je, opet, imalo negativnog uticaja na formiranje strukture domaće proizvodnje, a preko toga i na uvoznu zavisnost i strukturu samog uvoza itd.

Jugoslavija je tokom protekle decenije imala izuzetno visoku stopu rasta investicija, s kojom je morala, kako to tvrde i eksperti nekih specijalizovanih institucija Ujedinjenih nacija, ostvarivati najmanje za jednu trećinu višu stopu privrednog rasta. S tim u vezi problem se može i obrnuto postavljati. Naime, da u ovoj deceniji efikasnost investicija i osnovnih fondova nije pogoršavana (već da je samo stagnirala), privredni rast je zaista mogao biti ostvarivan s toliko manjim obimom investicija koji bi bio približno jednak sumi inostranih sredstava koja je korišćena u ovom periodu (pri čemu se računa da je oko tri petine ukupno korišćenih inostranih sredstava usmereno u investicione namene).

Zbog svega navedenog Jugoslavija je u situaciji da u dužem vremenskom periodu mora ostvarivati suficit u platnom bilansu, a deficit u bilansu kapitalnih transakcija (otplate glavnice biće veće u odnosu na korišćenje novih kredita; sve do nedavno bila je obrnuta situacija). Proračuni pokazuju da je već u 1983. godini samo po osnovu kamata odliveno u inostranstvo više za oko 625 miliona dolara u odnosu na povećano zaduživanje u inostranstvu.[27] Ove okolnosti će i te kako ograničavajuće uticati na mogućnosti našeg razvoja u godinama koje dolaze. No, to je cena kojom se moraju platiti sve one neracionalnosti koje su pratile dosadašnji naš ekonomski razvoj. Ukoliko se iz toga budu pravovremeno izvukle prave pouke, ta će cena biti utoliko manja. Za to jedino

---

[25] S tim u vezi ne treba zaboraviti da je lična potrošnja u Jugoslaviji u periodu 1960—1979. godine realno rasla po prosečnoj godišnjoj stopi od 8 odsto (a društveni proizvod po stopi od 5,7 odsto), dok je u zapadnoevropskim zemljama ta stopa iznosila između 3 i 4,5 odsto.

[26] O deformisanim potrošačkim sklonostima kod nas vidi: K. Mihailović, *Ekonomska stvarnost Jugoslavije*, str. 61—87.

[27] Vidi: I. Perišin: *Naša nova inflatorna erupcija i stabilizaciona politika*, »Socijalizam«, br. 3/1984, str. 311.

Digitized by Google

pouzdana verifikacija može biti dosledno ostvarivanje, kako u sadržini tako i u dinamici, opredeljenja iz Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije.

Neophodne su krupne promene u investicijama i proširenoj reprodukciji

Ako se imaju u vidu naše sadašnje realnosti, nesporno je da upravo kvalitativne promene — kako u institucionalnom tako i u praktičnom smislu — u investiranju i proširenoj reprodukciji imaju odlučujući značaj za ostvarivanje politike ekonomske stabilizacije. Polazna i osnovna pretpostavka za to jeste iznalaženje načinâ i metodâ da se unapred onemogući stihijan i autarkičan razvoj, osobito sve one pojave i neracionalnosti o kojima je i prethodno bilo reči. Delikatnost tog zadatka postaje utoliko veća što smo ušli u period krajnje oskudnih i smanjenih mogućnosti investiranja i značajnog odliva nacionalnog dohotka po osnovu vraćanja inostranog duga. Uporedo s tim razrešavanje mnogih razvojnih i strukturnih problema podrazumeva veoma velike investicione napore. Stoga bi svi činioci, koji na bilo koji način doprinose i utiču na kvalitet donošenja investicionih odluka, ubuduće morali pri tom što je moguće više uvažavati veoma stroge ekonomske kriterijume — kako se to i naglašava u zaključnom delu Dugoročnog programa.

Polazeći od toga, racionalnije i efikasnije investiranje, to jest skladniji i uspešniji ekonomski razvoj, podrazumevaju radikalne promene na mnogim područjima društvene reprodukcije, posebno proširene.

Kao prvo, bez mnogo većeg i adekvatnijeg uvažavanja kako ekonomskih i tržišnih kriterijuma tako i elemenata planiranja ne bi bilo moguće izbeći dosadašnje široko rasprostranjene pojave neracionalnih i promašenih investicija. U pitanju su dva primarna, međusobno zavisna i komplementarna elementa na kojima se zasniva naš društveno-ekonomski sistem. Pri tom se treba čuvati opasnosti da se zalaganjem za reafirmaciju ekonomskih i tržišnih zakonitosti ne ode u drugu krajnost i da se one proglase sverešavajućim činiocem, a da se funkcije planiranja, čija se neadekvatna primena može takođe označiti krupnim uzrokom ekonomske nestabilnosti i strukturnih nesklada u privredi, potisnu u drugi plan. Isto tako, onemogućavanje dejstva tržišta i ekonomskih zakonitosti neizbežno dovodi do subjektivizma u planiranju, što, opet, izaziva voluntarizam u odlučivanju, stihijnost i neracionalnost u razvoju. Stoga je u razvojnoj investicionoj politici neophodno istovremeno uvažavati i jedne i druge elemente i kriterijume, a njihov odnos mora prevashodno da bude zavisan od prirode i karaktera svake konkretne investicije, odnosno privredne delatnosti.

Polazeći upravo od prethodnih momenata, u dokumentima Dugoročnog programa ukazano je na to da su realne ekonomske

Digitized by Google

kategorije i tržišno formiranje cena, s jedne strane, bitni pokazatelji za razvojnu orijentaciju i za potencijalne investitore, ali da je istovremeno, s druge strane, neophodno — što se posebno odnosi na neke sektore i delatnosti — i preventivno delovanje, čime bi se predupredili pogrešni potezi i odluke koji se mogu javiti kao posledica isključivog oslanjanja samo na zakon vrednosti i tržišne kriterijume i informacije. Naravno, racionalnog i optimalnog investiranja ne može biti ukoliko i na području proširene reprodukcije ne budu uporedo stvarani uslovi za prodor samoupravnih produkcionih odnosa. Privredni subjekti moraju biti u položaju da u datim privredno-sistemskim uslovima, koji inače treba da pretrpe značajne izmene i korekcije, i u skladu s društveno utvrđenim kriterijumima investiranja, samostalno i u odnosima međusobne zavisnosti odgovorno donose investicione odluke i da istovremeno snose i sve njihove posledice — bilo da su one pozitivne ili negativne.

Kada su u pitanju realne ekonomske kategorije i tržišni kriterijumi privređivanja, za zdravu investicionu orijentaciju od najvećeg je značaja:

— obezbediti da se na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu i pri jednakim opštim uslovima privređivanja cene obrazuju kao objektivna ekonomska kategorija, a ne, kao što je to do sada bio slučaj, da individualni troškovi (i uz anticipiranje potrošnje i investicija) budu dominantni kriterijumi formiranja pretežnog broja domaćih cena. Pri tom, otklanjanje postojećih dispariteta u odnosima unutrašnjih cena jedna je od nezaobilaznih pretpostavki i za pravilnu proizvodnu orijentaciju i za uspostavljanje najpovoljnije ekonomske strukture ulaganja. Bez toga nije moguće eliminisati mnogobrojne, dugoročno izražene disproporcije u privrednoj strukturi, niti valorizovati sopstvene proizvodne potencijale. Jer se upravo dosadašnja dugoročno ispoljavana neusklađenost relativnih cena može smatrati veoma bitnim uzrokom deformisane privredne strukture;

— politika realnog kursa domaće valute, koja je inače u međuzavisnosti sa cenama i odnosima cena, treba da obezbedi kvalitativno novu situaciju na području investicija i razvojne orijentacije. Time se bitno menjaju kriterijumi investiranja, ekonomičnosti i rentabiliteta proizvodnje. No, da bi realan kurs zaista pozitivno delovao u prethodnom smislu, neophodno je, uporedo s vođenjem takve politike, preduzimati adekvatne mere za odbranu kursa domaće valute. Međutim, i pored jasnih opredeljenja u dokumentima Dugoročnog programa, to do sada gotovo uopšte nije ni činjeno. Isto tako, morala bi se napustiti sadašnja praksa permanentne depresijacije dinara; umesto toga, neuporedivo racionalnije bi bilo orijentisati se na povremene korekcije kursa. Zbog nepostojanja takvih pretpostavki efekti dosadašnjeg visokog klizanja kursa i nisu mogli biti drugačiji nego kratkoročni i jednostrani. Zato je aktivna ekonomska politika, koja podrazumeva odbranu kursa, uz istovremeno aktiviranje deviznog tržišta, osnov-

Digitized by Google

ni preduslov da bi politika realnog kursa dinara mogla odigrati delotvornu ulogu uopšte, pa i u razvojnoj i investicionoj politici posebno;

— orijentacija na realne pozitivne kamatne stope treba da odigra najmanje dve bitne funkcije u pogledu investicija: (a) da bude faktor selekcije pri odobravanju i korišćenju investicionih kredita, to jest da bude pokazatelj društveno-ekonomske opravdanosti ulaganja i (b) da podstakne, posrednim putem, procese neposrednog udruživanja sredstava reprodukciono i dohodovno međuzavisnih organizacija; time bi se, uz smanjenje zavisnosti privrede od kreditnih izvora sredstava, mogli izbeći visoki troškovi kamata i drugo. Na taj način trebalo bi otvoriti proces smanjivanja preterane zavisnosti privrede od kreditnih odnosa, što se inače označava kao jedna od osnovnih deformacija u sistemu proširene reprodukcije.[28] Smanjivanju kreditnih odnosa može doprineti i šire uvođenje hartija od vrednosti kao specifičnog oblika udruživanja sredstava. Time je moguće neposredno angažovati kako društvena sredstva tako i sredstva stanovništva (umesto njihovog korišćenja preko posrednika — poslovnih banaka). Na potrebu afirmacije takvih instrumenata finansiranja ukazano je i u Polaznim osnovama Dugoročnog programa;

— realnije iskazivanje svih troškova poslovanja, odnosno realnije utvrđivanje ukupnog prihoda i dohotka bitna je pretpostavka za optimalniju raspodelu društvenog proizvoda i za racionalnije dimenzioniranje svih vidova potrošnje. Od posebnog je značaja to da se u praksi obezbedi primena realne i funkcionalne amortizacije, što podrazumeva i konstantnu revalorizaciju osnovnih sredstava. Time bi se, pored ostalog, obezbedilo manje opterećenje privrede porezima i doprinosima i ojačala investiciona sposobnost privrede;

— opredeljenje za reafirmaciju ekonomske prinude i ekonomske odgovornosti prevashodno bi se moralo početi dosledno primenjivati u vezi s investicijama i investiranjem. Napuštanje dosadašnje široko rasprostranjene prakse socijalizacije posledica neefikasnih ulaganja utoliko je aktuelnije što se nalazimo u situaciji veoma oskudnih investicionih mogućnosti. Svi učesnici investicione aktivnosti moraju se u mnogo većoj meri učiniti ekonomski zavisnim i odgovornim za donošenje investicionih odluka, za kvalitet procesa investiranja, odnosno za sudbinu konkretnog investicionog projekta. Naravno, posledice investicionih odluka mora prevashodno snositi sam investitor. Isti režim morao bi da važi i za gubitke.

Osnovna funkcija planskih elemenata i uticaja ogleda se, pre svega, u tome da se preko susretnog planiranja uspostavi najpovoljnija društvena podela rada i specijalizacija na jugoslovenskom

[28] Poznato je da se stepen samofinansiranja investicija kod nas godinama kreće oko jedne trećine ukupnih ulaganja, dok u razvijenim tržišnim ekonomijama on iznosi 70 i 90 odsto.

Digitized by Google

nivou. To je moguće postići pod uslovom da se u politici razvoja što je moguće više uvažavaju komparativne prednosti i specifičnosti naših regiona i ukoliko tome, istovremeno, budu prilagođeni i »naklonjeni« instrumenti sistema i mere ekonomske politike. Bez toga nije moguće početi prevladavati dosadašnje snažno izražene autarkične i ekstenzivne trendove u razvoju. Razvojni prioriteti se moraju prevashodno utvrđivati na osnovi iskorišćavanja komparativnih prednosti pojedinih regiona i proizvodnji — posmatrano prvenstveno u svetlosti našeg efikasnijeg uključivanja u međunarodnu podelu rada, kao i otklanjanja očevidno neracionalnih i neopravdanih strukturnih disproporcija u privredi. Ali, da bi planiranje bilo delotvorno, ubuduće bi se u praksi morale u potpunosti afirmisati neke i Ustavom jasno definisane funkcije društvenog planiranja. Primera radi, bitna dimenzija plana ogleda se i u tome da se njime mora osigurati — kako to i nalaže član 74. Ustava — što potpunija saglasnost posebnih interesa i samostalnog delovanja organizacija udruženog rada i zajednica sa zajedničkim interesima i ciljevima utvrđenim planom. A zajedničkom politikom razvoja i smernicama i okvirima za donošenje mera ekonomske politike treba da se osiguraju uslovi za ostvarivanje tog plana (član 71). Da su ove bitne funkcije planiranja do sada ostvarivane u praksi, ne bi nam se desilo da imamo toliko promašenih investicija, da se i dalje reprodukuju slične namere i pojave, mada je investicioni potencijal sve skučeniji, a potrebe razvoja iziskuju krupne promene i krajnje racionalnu upotrebu društvenih sredstava.

U vezi s prethodnim veoma je aktuelno i opredeljenje iz separata o prilagođavanju privrednog sistema zahtevima stabilizacije, kojim se sugeriše preispitivanje prakse, odnosno propisâ o obavezi Saveznog izvršnog veća da za mnoge mere koje ono donosi mora tražiti saglasnost nadležnih organa republika i autonomnih pokrajina — s obzirom na to da su već saglasnošću skupština socijalističkih republika i socijalističkih autonomnih pokrajina prethodno utvrđeni zajednički interesi i ciljevi u društvenom planu, odnosno smernice i okviri za donošenje tih istih mera.[29]

Postojanje kriterijumâ zajedničke politike razvoja, čije je donošenje inače predviđeno dokumentima Dugoročnog programa, kao i Rezolucijom za ovu godinu, veoma je značajan preduslov za ostvarivanje racionalne planske funkcije u društvenoj reprodukciji. Usmeravanje raspoloživih sredstava za investicije ubuduće bi se moralo maksimalno zasnivati na primeni takvih kriterijuma, koji upravo treba da budu efikasan instrument za ranije pomenuto preventivno delovanje plana i planskih instrumenata. Ono što je pri tom veoma bitno i što bi se moralo obezbediti — to je da investicione odluke moraju biti saglasne s planovima i programima razvoja utvrđenim na prethodno pomenutim osnovama. Tako bi se društvena sredstva mogla koristiti samo na osnovu plana,

[29] *Prilagođavanje privrednog sistema zahtevima stabilizacije*, str. 46.

Digitized by Google

kako se to i ističe u separatu »Prilagođavanje privrednog sistema zahtevima stabilizacije« (knjiga 4, str. 43).

Za sve što je rečeno funkcionisanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta je sastavni i nezaobilazni uslov izlaska iz ekonomske krize. Ustavna je obaveza i odgovornost (kako se to ističe u članu 251. Ustava) društveno-političkih zajednica da spreče ugrožavanje i derogiranje bilo koje funkcije jedinstvenog tržišta. A funkcionisanje tog tržišta je već duže uveliko ugroženo! Stoga su urgentne izmene svih onih privredno-sistemskih rešenja koja, neposredno ili posredno, doprinose razbijanju jedinstva jugoslovenskog tržišta — u čijem se uspešnom funkcionisanju »krije jedna od najvećih rezervi i potencijalnih prednosti za stabilizaciju naše ekonomije. Otuda sve smetnje i ograničenja bilo koje vrste njegovom potpunijem dejstvu treba tretirati kao ekonomsku i političku devijaciju koja nanosi krupne, nemerljive ekonomske i političke štete«[30]. U tom kontekstu najveći mogući značaj ima upravo rešavanje pitanja nesmetane cirkulacije i koncentracije investicionih sredstava. Te procese trebalo bi podsticati »svim raspoloživim sredstvima i mehanizmima sistema« — s ciljem njihove optimalne alokacije — u skladu sa zajednički utvrđenim interesima i ciljevima razvoja.

Nesumnjivo je da iznalaženje adekvatnih rešenja na području deviznog i spoljnotrgovinskog sistema predstavlja prvi i najznačajniji preduslov za reafirmaciju jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, kao i za delovanje ekonomskih i tržišnih zakonitosti. Najmanje što bi trebalo obezbediti tim promenama jeste aktiviranje rada deviznog tržišta, reafirmacija svih elementarnih funkcija dinara, onemogućavanje da se dinarska protivvrednost deviza obračunava u ukupan prihod dok devize ne budu prodate itd. U vezi s tim značajnim segmentom našeg sistema ne sme se gubiti iz vida upozorenje, dato i u Zaključnom delu dugoročnog programa (str. 306), u kome se kaže: »Bez principijelnog postavljanja osnova ovog dela našeg sistema ni ostali delovi sistema ne mogu na pravi način da obave svoje funkcije.«

Problem koji traži mnogo celovitije rešavanje jeste i finansiranje zajedničkih razvojnih prioriteta koji imaju opštejugoslovenski karakter, kao što su oni iz sektora energetike, saobraćaja, nekih baznih delatnosti, poljoprivrede i drugi. S obzirom na to da je ubrzani razvoj ovih sektora od izuzetnog značaja, a da se on ne može osigurati jedino natprosečnim rastom cena tih proizvoda i usluga, to će iznalaženje adekvatnih metoda koncentracije društvenih sredstava i njihovog usmeravanja u ove pravce imati izuzetno veliku ulogu. Rešenja za to moraju se tražiti prevashodno na liniji udruživanja rada i sredstava. To je naše jasno opredeljenje. No, malo se šta čini da se ti procesi u praksi podstiču i favorizuju. U funkciji takve orijentacije morali bi u mnogo većoj meri biti instrumenti monetarno-kreditne, fiskalne, poreske, carinske i zaštitne politike. Njima bi se prevashodno podsticali

[30] *Zaključni deo Dugoročnog programa*, knjiga 4, str. 297. i 292.

Digitized by Google

oni investicioni programi koji su od prioritetnog značaja. Osnivanje međubankarskih konzorcijuma moglo bi biti veoma podesan način za rešavanje problema finansiranja krupnih zajedničkih projekata. U tom cilju mogla bi se, u sklopu banaka, iz dugoročnih izvora sredstava obrazovati namenska sredstva koja bi se plasirala na duži rok i uz druge povoljne uslove.[31]

Da bi se osigurala rigorozna selektivnost investicionih namera i odluka, neophodno bi bilo uporedo izgrađivati i odgovarajući instrumentarij destimulisanja svih onih ulaganja koja nisu saglasna s kriterijumima za utvrđivanje društvene i ekonomske opravdanosti investicija.[32] U tom smislu Rezolucija za 1984. godinu sadrži opredeljenje o potrebi destimulisanja neracionalnih i društveno neopravdanih ulaganja. Ali to je opredeljenje ostalo neodređeno i nerazrađeno, tako da u praktičnom delovanju od toga nema neke koristi. Sigurno je da bi uskraćivanje društvene podrške bilo najuspešnije ukoliko bi se ono ostvarivalo preko onemogućavanja korišćenja kredita, unapred utvrđenom obavezom polaganja depozita, uvođenja poreza na takve investicije, onemogućavanjem zaduživanja u inostranstvu itd. Sve su to mogućnosti da se *ex ante* utiče na ponašanje potencijalnih investitora, s ciljem da se pravovremeno spreči ulaženje u sasvim izvesno neopravdane i društveno neracionalne investicione poduhvate. O tome da još uvek nisu osigurani neophodni preduslovi za tako nešto može se zaključiti i na osnovu nekih najnovijih primera iz prakse, primera koji pokazuju da se i dalje javljaju ekonomski neopravdane investicione namere i donose takve investicione odluke (nove klanice, fabrike deterdženata, novi aerodromi itd.).

Bilo bi takođe veoma značajno kada bi se ustanovio konzistentan sistem podrške novoj proizvodnji, pre svega onoj koja je od prioritetnog značaja. Poznato je da je u razvijenim zemljama praksa takve podrške u prvim godinama dosta izražena. Ona se sastoji u određenim beneficiranim uslovima u pogledu fiskalnih i poreskih obaveza, u kreditnim i carinskim olakšicama i sličnom. Toga, međutim, kod nas gotovo da i nema. A bilo bi veoma korisno ako bi se toj novoj industriji pomagalo već na startu, a ne, kao što se to kod nas po pravilu čini, kasnije, kada ona uvelike posustane i kada posledice lošeg startovanja ostavljaju višegodišnje tragove.

Očevidno je da oskudnost raspoloživih kvalitetnih izvora investicionih sredstava postaje sve ozbiljniji problem i ograničenje ekonomskog razvoja. To bi moglo, ukoliko se ne budu iznalazili načini i metodi za povećanje realnog investicionog potencijala, da bude krupan limitirajući činilac u ostvarivanju vitalnih

[31] Vidi: *Prilagođavanje privrednog sistema zahtevima stabilizacije*, knjiga 4, str. 44.

[32] I kada je preduzimana neka mera na toj liniji, ona u praksi nije poštovana, što je nedopustivo. Najbolji primer za to je Zakon o zabrani gradnje postrojenja sa pogonom na mazut. Jer dve godine posle njegovog donošenja izgrađeno je više od 500 kotlarnica sa pogonom na mazut (vidi: »Politika«, 6. jun 1984).

Digitized by Google

opredeljenja Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije. No, u sadašnjim izuzetno složenim ekonomskim prilikama i krajnje prenapregnutim materijalnim i finansijskim bilansima tom pitanju se ne poklanja odgovarajuća pažnja. Već duže vremena glavni cilj je kako što više smanjiti investicije, dok su njihovi drugi vidovi umnogome zanemareni. Međutim, ne bi se smela gubiti iz vida činjenica da opadanje investicija ima i tolerantnu granicu koja, ako se bude prešla, može da ima dalekosežne negativne posledice po budući društveno-ekonomski razvoj, posmatrano pre svega sa stanovišta rešavanja takvih problema kao što su nezaposlenost, neophodna tehničko-tehnološka modernizacija, otklanjanje mnogobrojnih strukturnih disproporcija u privredi, neophodno oživljavanje privredne aktivnosti itd. Ima mnogo indicija koje upućuju na zaključak da smo se već približili donjoj granici podnošljivog pada investicionih ulaganja (već u 1983. godini učešće investicija u osnovne fondove palo je na oko jednu četvrtinu društvenog proizvoda, a u ovoj godini ono bi se moglo smanjiti i na ispod 22 odsto). Opasnost od negativnih posledica visokog i dugoročnijeg smanjivanja investicija utoliko je veća što u pogledu ekonomske efikasnosti i racionalnosti ulaganja nema pozitivnih promena (a ukoliko do toga i dođe, trebaće dosta vremena da se po tom osnovu obezbede značajniji pozitivni efekti). I ovog se puta pokazalo da je mnogo lakše smanjivati udeo investicija u društvenom proizvodu nego obezbediti povećanje njihove efikasnosti.

Zbog svega toga u budućnosti će biti neophodno da se mnogo više bavimo iznalaženjem načinâ i metodâ za povećanje realnog investicionog potencijala. Ovo tim pre ako se zna da će do kraja ove decenije po osnovu vraćanja inostranih kredita biti neophodno odvajati oko 8 do 10 odsto društvenog proizvoda. S druge strane, treba imati na umu da je, primera radi, investicioni bruto potencijal s kojim je privreda ušla u ovu godinu iznosio samo oko 880 milijardi dinara.

Jasno je da i u postojećim uslovima mogućnosti za povećanje akumulacije i investicionog potencijala nisu iscrpljene. Oživljavanje privredne aktivnosti i povećanje dohotka na tim osnovama je, razumljivo, najpouzdaniji način povećanja akumulacije. Međutim, u sklopu sadašnjih okolnosti realno povećanje dohotka kreće se u veoma skromnim okvirima — za sada najviše do granice od oko 2 odsto. Zato takva stopa rasta dohotka, pri dosadašnjim odnosima u njegovoj raspodeli i neizbežnom odlivu dela sredstava u inostranstvo, ne može obezbediti značajnije povećanje akumulacije. To ne znači da nema i drugih načina i metoda za povećanje raspoloživog investicionog potencijala koji bi se usmerio u racionalne namene i na tim osnovama podsticala društveno opravdana (izvozna prevashodno) tražnja, odnosno investicije i proizvodnja. U vezi s tim ukazuje se i na sledeće potencijalne mogućnosti za uvećanje raspoloživih investicionih sredstava:

Digitized by Google

— već je rečeno da bi se primenom instituta realne i funkcionalne amortizacije mogla osetnije ojačati reproduktivna sposobnost privrede;

— sa krupnim promenama, koje nalaže i Dugoročni program, u sistemu poreza i doprinosa moguće je osigurati značajniju preraspodelu fiskalnih opterećenja sa dohotka i ličnih dohodaka na druge, poznate izvore sredstava i, po tom osnovu, znatnije uvećati akumulativnu sposobnost privrede. Tim putem mogu se osigurati i izvori sredstava za određene intervencije u razvoju (razvojne premije, regresi i slično) i tako podsticati i usmeravati investicije;

— konzistentnim rešavanjem problema utvrđivanja i usmeravanja ekstradohotka (ostvarenog po osnovu monopola, rente, korišćenja posebnih pogodnosti i slično) sprečilo bi se prelivanje ovog dohotka u tekuću potrošnju i u isto vreme obezbedilo njegovo usmeravanje u društveno racionalne namene (za finansiranje prioritetnih potreba razvoja);

— ukoliko bi se izdvajanja na ime kamata, koje privreda plaća za korišćene kredite, isključila iz osnovice na koju se plaćaju porezi i doprinosi (što je, inače, slučaj u nekim tržišnim privredama), time bi se, makar i delimično, kompenzirao rast troškova koje privreda ima po tom osnovu, odnosno obezbedio bi se dodatni izvor za povećanje njenog investicionog potencijala (ova mera mogla bi se primenjivati i selektivno);

— bržim završavanjem investicionih objekata, otklanjanjem uskih grla u proizvodnji stvorili bi se uslovi da se po osnovu novih kapaciteta uveća proizvodnja, odnosno dohodak i akumulacija[33];

— sa racionalizacijom ulaganja u zalihe (povećanje zaliha — obrtni fondovi — poslednjih godina angažovalo je oko 11 odsto društvenog proizvoda) mogla bi se osloboditi značajna, neracionalno uložena sredstva i preusmeriti za finansiranje investicija u osnovne proizvodne fondove. U istom pravcu delovalo bi i povećanje koeficijenta obrta obrtnih sredstava koji se dugoročno pogoršava i danas je na veoma niskom nivou (iznosi svega 2,3);

— povećana štednja stanovništva u većoj meri bi mogla biti izvor dodatne akumulacije i investicija. Dve su bitne pretpostavke za to: stvaranje ekonomske motivacije za štednju i racionalno usmeravanje potrošnje stanovništva, takođe na ekonomskim osnovama i sa ekonomskim sadržajem. Treba imati u vidu da je novčana akumulacija stanovništva, prema nekim najnovijim procenama, ravna petogodišnjoj sumi investicija u osnovna sredstva društvenog sektora.[34] Na drugoj strani, takozvani neradni dohoci

[33] Udeo novih kapaciteta u povećanju industrijske proizvodnje iznosio je prema poslednjim raspoloživim podacima (1981) samo 1,8 odsto prema 3,8 odsto u 1979. godini.

[34] Vidi: *Privredna kretanja u 1983. i ocene za prvo polugođe 1984. godine*, Ekonomski institut, Zagreb, str. 17.

Digitized by Google

stanovništva, kao i neki vidovi njegove imovine, morali bi imati mnogo adekvatniji poreski tretman;

— adekvatnije organizovanje i integrisanje privrednih subjekata pruža ogromne mogućnosti da se — racionalizacijom troškova poslovanja, zajedničkim rešavanjem tekućih i razvojnih problema itd. — ostvari povećanje dohotka i akumulacije, kao i njihova racionalna upotreba. Isto to važi i za poslovno bankarstvo koje bi svojom reorganizacijom, uvažavajući pri tom racionalne ekonomske kriterijume, moglo da poveća efikasnost upotrebe društvenog kapitala i da, na tim osnovama, doprinese povećanju dohotka i akumulacije privrede;

— povećanje raspoloživog investicionog potencijala moglo bi se ostvariti i većim korišćenjem inostrane akumulacije — prvenstveno putem zajedničkih ulaganja i zajedničkim snošenjem rizika u poslovanju. U tom cilju neophodno je značajnije menjati (za šta se mi, inače, veoma sporo odlučujemo) pojedine odredbe važećih zakonskih propisa o zajedničkim ulaganjima, koje bi se morale učiniti znatno atraktivnijim za inostranog partnera, eliminišući neka dosadašnja ograničenja na tom planu.

Digitized by Google

Ivan A. Rankov

Dva lica deviznog bilansa Jugoslavije

Veoma je važno, razumevanja radi, objasniti pojam i suštinu bilansa uopšte, i to pre nego što se pređe na samu analizu podataka deviznog bilansa Jugoslavije. Naime, želimo li pravilno da shvatimo pojam i suštinu bilansa, potrebno je da bliže razmotrimo reč »bilans«, upravo njeno poreklo. Tako, na primer, poznati nemački ekonomist Šmalenbah tvrdi da je ta reč postala od italijanske reči »bilanca« (vaga, terazije) i da je latinskog porekla: sastavljena je iz dva dela: »bi« — »dvostruk« i »lanc« — »tas«. Tu reč, »bilans«, prema navedenom autoru, naći ćemo gotovo u svim jezicima u istom značenju. Objašnjenje reči daje nam, dakle, odličnu podlogu i za objašnjenje samog pojma bilansa.

Bilans je, prema tome, u najosnovnijem značenju: »vaga sa dva tasa koji održavaju ravnotežu, to jest bilansuju«. U tasove te bilansne vage mi, međutim, ne stavljamo robu ili tegove; karakteristika bilansa je u tome što njime merimo dobra i prava koja imaju izvesnu vrednost. Poznata je stvar — u trgovini i privredi — da prava sa izvesnom vrednošću prate i obaveze sa izvesnom vrednošću. Ako posedujemo prava sa izvesnom vrednošću, mi ćemo, sasvim uopšteno, reći: posedujemo imovinu; a ako, pak, imamo obaveze sa izvesnom vrednošću, to u običnom govoru nazivamo: dugovanjem. Praveći bilans, mi, dakle, odme-

Digitized by Google

ravamo uzajamni odnos imovine i dugovanja, prava i obaveze sa izvesnom vrednošću, kako korisnikâ društvene imovine tako i priliva i odliva deviznih sredstava prema inostranstvu.

Analizirajući platnobilansne podatke priliva ukupnih deviznih sredstava plaćanja po godinama, to jest od 1970. pa zaključno sa 1983. godinom — s pravom se može zaključiti da smo u proteklom periodu na svim značajnijim sektorima postizali samo uspehe, koji su se, kao zmijolika linija, veoma stabilno, i to uvek samo naviše, kretali, izuzev u 1982. i 1983. godini. Takva kretanja priliva deviznih sredstava na ime izvoza robe ostvarenih sa inostranstvom nedvosmisleno pokazuju da nema mesta onim ocenama koje negiraju te uspehe, pa ma od koga one poticale. Ovo tim više ako se ima u vidu činjenica, koja i materijalno potvrđuje da je priliv deviznih sredstava, ostvaren samo izvozom robe, povećan sa 1,680 miliona dolara u 1970. na 10,350 miliona dolara u 1981. godini, ili preko 6,2 puta veći u poređenju s 1970. godinom. Međutim, i pored veoma velikog podsticanja izvoza i nekontrolisanog kretanja devalvacije domaće valute, u 1982. godini priliv stranih sredstava plaćanja po osnovu izvoza *pada* na 9,986 miliona dolara, ili za 3,6 procentnih poena manje u odnosu na prethodnu godinu, a u 1983. pada čak na 8,550 miliona dolara, ili za oko 14 procentnih poena manje u odnosu na 1982, što se ni u kom slučaju ne sme potceniti.

Navedeni bilansni podaci dokumentovano pokazuju da je priliv deviznih sredstava po osnovu izvoza robe manji, i to: u 1982. godini za 364 miliona dolara, a u 1983. za nešto više od 1,436 miliona dolara, mereno, i u jednom i u drugom slučaju, u odnosu na prethodnu godinu. To je, zaista, veoma tvrdokoran podatak koji i materijalno pokazuje da se samo merom podsticanja izvoza on ne može povećati, bez obzira na iznos sredstava koji se izdvaja za tu namenu. Naime, navedeni bilansni podaci nedvosmisleno pokazuju da se izvoz robe *smanjuje*, iako se iz dana u dan podsticaj izvoza i kurs dolara povećava. To i praktično dokazuje da izvore za povećanje izvoza moramo potražiti, pored podsticaja i devalvacije, još i na drugoj strani, pre svega: u sistemu formiranja i raspodele ukupnog prihoda i dohotka, u sistemu cena, kreditno-monetarnoj politici, u rasterećenju privrede i sličnom. I najzad, treba istaći da se sve te promene moraju uskladiti sa interesom radnog čoveka na ekonomskoj osnovi, koju su utvrdili Marks i njegovi prethodnici. Upravo od tako predloženih ekonomskih mera se s pravom mogu očekivati i pravi rezultati rada u svim sektorima privređivanja, pa i u izvozu.

I devizni priliv od usluga, prema platnobilansnim podacima, takođe je sve više rastao, ali samo do 1981. godine. Tako je, na primer, priliv deviznih sredstava po tom osnovu povećan sa oko 870 miliona dolara u 1970. na 5,145 miliona dolara u 1981. godini, odnosno 5,9 puta veći u odnosu na 1970. Međutim, taj priliv deviza, prema nepotpunim podacima deviznog bilansa, *pada* na 2,035 miliona dolara u 1982, a u 1983. godini dostiže oko 2,385 miliona dolara.

Digitized by Google

Slična je situacija i u pogledu priliva deviza po osnovu doznaka zaposlenih u inostranstvu. Naime, priliv deviznih sredstava po tom osnovu povećan je sa 501 miliona dolara u 1970. na 5,910 miliona dolara u 1981. godini, odnosno za oko 11,8 puta je veći u odnosu na 1970. godinu. Prema podacima deviznog bilansa, priliv deviza od doznaka *pada* na 4,573 miliona dolara u 1982, a u 1983. godini čak na oko 3,427 miliona dolara. Ovi podaci dokumentovano pokazuju da je priliv od doznaka, samo za navedene dve godine, manji za 2,483 miliona dolara, i to: u 1982. godini za 1,337 miliona dolara (5,910 — 4,573 = 1,337), a u 1983. za 1,146 miliona dolara (4,573 — 3,427 = 1,146), a to, mora se priznati, nije tako mali iznos stranih sredstava plaćanja, koji bi veoma dobro došao, naročito s obzirom na stanje u kojem se naša zemlja našla.

Sumirajući rezultate izvorâ stranih sredstava plaćanja zemlje u celini, podaci pokazuju da smo ukupan priliv deviznih sredstava *povećali* sa 3,067 miliona dolara u 1970. na 21,815 miliona dolara u 1981. godini, odnosno za više od 7,1 puta u odnosu na 1970. godinu, da bismo u 1983. imali devizni priliv samo od oko 16,481 milion dolara, a to znači da je za više od 5,334 miliona dolara bio *manji* u odnosu na 1981. godinu. Navedeni podaci deviznog bilansa dokumentovano pokazuju da su ekonomski odnosi sa inostranstvom do te mere poremećeni da je krajnje vreme da se već jednom, na samoupravnoj osnovi, otpočne sa sređivanjem prilika i u ovom sektoru privređivanja ako želimo da nam se devizni priliv poveća bar do nivoa ostvarenog u 1981. godini.

Pokrenuti samoupravni mehanizam ekonomske politike, na ekonomskim osnovama Marksa i njegovih prethodnika, podrazumeva *akciju* koja bi imala za cilj da se finansije, a i proces društvene reprodukcije zemlje u celini, *dovedu* u stanje bilansne ravnoteže. Ukoliko se tako ne postupi — očekuju nas opasnosti sa svih strana, što će se najbolje videti iz naredne analize sredstava, koja treba da odgovori na pitanja na što su utrošena i kako su korišćena strana sredstva plaćanja kojima smo raspolagali i u datom momentu upravljali, gde smo ih i na koje vreme plasirali.

Utvrđeni priliv deviznih sredstava, prema platnobilansnim podacima, utrošen je, odnosno raspoređen, ovako: na ime uvoza robe, za korišćene inostrane usluge, za plaćene kamate, za podignutu efektivu i slično. Pre no što se pređe na analizu kako su i gde plasirani ovako formirani izvori stranih sredstava plaćanja treba istaći da su na pojedinim pozicijama rezultati priliva i odliva deviznih sredstava bili znatno povoljniji do 1981, a kasnije se ti efekti tope i iz godine u godinu postaju sve manji.

Tako je, na primer, u 1970. godini na ime uvoza robe plaćeno oko 2,874 miliona dolara, a u 1981. čak 15,465 miliona dolara, odnosno 5,4 puta više u odnosu na 1970. godinu. Navedeni podaci jasno pokazuju da je po ovom osnovu 0,8 puta manji rast odliva deviznih sredstava, mereno u odnosu na izvoz robe (6,2 — 5,4

Digitized by Google

= 0,8). Prema podacima deviznog bilansa, i debalans ovog podbilansa je smanjen sa 41,5 procenta u 1970. na 33,1 procent u 1981. godini. Praktično, to znači da je i pokriće uvoza izvozom poraslo sa 58,5 procenata u 1970. na 66,9 procenata u 1981. godini.

U 1982. godini na ime uvoza robe plaćeno je oko 11,356 miliona dolara, odnosno za 4,109 miliona dolara manje u poređenju s 1981. godinom. Pokriće uvoza izvozom u ovoj godini dostiže visinu od oko 87,9 procenata. U 1983. godini na ime uvoza robe plaćeno je 11,004 miliona dolara, odnosno za 352 miliona dolara manje u poređenju s prethodnom godinom. Pokriće uvoza izvozom u ovoj godini dostiže visinu od oko 77,7 procenata, što je za 10,2 procentna poena manje u odnosu na 1982. godinu.

Povodom iznesenih konstatacija treba istaći da su rezultati pokrića uvoza izvozom mnogo povoljniji kada se eliminiše dejstvo kupljene robe koja je plaćena sredstvima inostranih kredita. Međutim, navedeni podaci deviznog bilansa veoma dokumentovano pokazuju da se ni ovako ne može neograničeno kretati, jer svaki kvalitet ima ekonomsku granicu do koje se postiže pozitivan rezultat, na što ukazuje podatak o pokriću uvoza izvozom u 1983. godini. I, najzad, treba istaći da bi jedna sveobuhvatnija analiza ekonomskih odnosa sa inostranstvom, verovatno, utvrdila da se veoma velika zabluda krije baš u restriktivnoj politici prema inostranstvu, politici podsticaja izvoza i u platnobilansnim ograničenjima. S tim u vezi, s pravom se može postaviti pitanje: kako je moguće da se u 1983. godini, za više od 10,2 procentna poena naruši debalans u razmeni s inostranstvom, i pored toga što je uvoz manji u odnosu na 1982. godinu. Sve to veoma jasno kazuje da se ne mogu očekivati pozitivni rezultati privređivanja mimo celovitog programa ekonomske politike i bilansa ekonomske razmene sa inostranstvom. Prema tome, krajnje je vreme da se već jednom shvati da se sa potpuno narušenim finansijama ne mogu lako razrešiti problemi godinama nagomilavani nekontrolisanom potrošnjom i debalansom pojedinih podbilansa imovine, prava, potraživanja i obaveza sa izvesnom vrednošću zemlje u celini.

Analizirajući odliv deviznih sredstava na ime usluga korišćenih u inostranstvu, s pravom se može zaključiti da se efekti koji se po ovom osnovu postižu iz godine u godinu smanjuju. Ovo stoga što odliv deviznih sredstava raste mnogo brže od priliva koji se ostvaruje na ime obavljenih usluga u inostranstvu. Tako je, na primer, u 1970. godini na ime ovih poslova plaćeno oko 314 miliona dolara, a u 1981. više od 2,360 miliona dolara, odnosno 7,5 puta više u odnosu na 1970. godinu, dok je priliv po ovom osnovu povećan samo 5,9 puta. Navedeni podaci ukazuju na razliku od 1,6 procentnih poena na uštrb priliva deviznih sredstava (7,5 — 5,9 = 1,6).

Neto efekat priliva deviznih sredstava na ime obavljenih usluga inostranim korisnicima u 1970. godini iznosio je 63,9 odsto, a u 1981. pada na 54,1 odsto, to jest za 9,8 procentnih poena je manji u odnosu na 1970. godinu. Taj efekat se u 1982. godini me-

Digitized by Google

nja u korist priliva, i on u neto iznosu dostiže 66,4 odsto priliva, a u 1983. čak 74,5 odsto. Navedeni podaci deviznog bilansa veoma dokumentovano ukazuju na skrivene rezerve, koje su mimo programa i kontrole godinama trošene. Ovo tim više ako se ima u vidu činjenica koja i materijalno potvrđuje da se na ime ovih rashoda trošilo oko 25,5 do 45,9 odsto priliva po ovom osnovu.

Navedeni podaci nedvosmisleno pokazuju da je tu reč o određenom efektu deviznog priliva ostvarenog po osnovu obavljenih usluga i do 20,4 procentna poena, mereno po godinama, a to nije mali iznos, naročito kada su u pitanju strana sredstva plaćanja, a i iznosi koji su dostizali čak i 2,360 miliona dolara. Naime, to je još jedan dokaz koji dokumentovano kazuje da se programom korišćenja ovih sredstava mogu ostvariti značajnije uštede koje su godinama bez kontrole odlazile unepovrat. A to *de facto* znači da je i u oblasti ekonomskih odnosa sa inostranstvom neophodno uvesti red, utvrditi program korišćenja i način trošenja priliva deviznih sredstava koja se samo radom ostvaruju.

Najzad, treba istaći da se veća devizna sredstva troše i na ime plaćanja kamata, naročito od 1979. godine. Prema raspoloživim podacima deviznog bilansa, na ime ovih rashoda u 1970. godini je utrošeno oko 127 miliona dolara, a u 1981. i više od 2,100 miliona dolara, ili 16,5 puta više u odnosu na 1970. godinu. Tako ogroman odliv teško stečenih deviznih sredstava samo po osnovu plaćenih kamata mogao bi poljuljati ekonomske odnose i mnogo bogatije zemlje nego što je naša. Prema tome, s pravom se može zaključiti da zbog ogromnog i nekontrolisanog odliva deviznih sredstava, i to samo po osnovu plaćenih kamata, i pored veoma pozitivnih kretanja u pojedinim materijalno-finansijskim tokovima — u poslovima sa inostranstvom efekata nema.

Prema utvrđenim konstatacijama, a i prema platnobilansnim podacima, u poslovima sa inostranstvom efekata nije bilo baš zbog toga što smo taj novac nekontrolisano, mimo programa i bez ikakve ekonomske računice, trošili i koristili. U prilog utvrđenoj konstataciji veoma dokumentovano govore podaci platnog bilansa, iz kojih se jasno vidi da smo samo za poslednjih pet godina (od 1979. do 1983) utrošili na ime plaćenih kamata više od 7,908 miliona dolara, a za ranijih devet godina (od 1970. do 1978) samo oko 2,491 milion dolara, što ukupno iznosi oko 10,400 miliona dolara.

Tako ogroman odliv deviznih sredstava samo na ime plaćenih kamata pokazuje gde nam se izgubio efekat ostvaren u razmeni sa inostranstvom. Navedeni podaci nedvosmisleno kazuju da prilikom stvaranja ovih troškova nije postojala ekonomska računica. Jer, da je postojala, svakako da tada niko ne bi zaključio posao kojim se, ukamaćivanjem, iz opticaja izvlače slobodna devizna sredstva deviznih rezervi, uz oslanjanje, pri tom, na veoma skupe kratkoročne kredite. Takvi poslovi praktično znače da smo do sada sopstvena slobodna sredstva deviznih rezervi svesno držali van opticaja, a skupim kratkoročnim kreditima obavljali

Digitized by Google

najnužnije poslove i održavali likvidnost zemlje prema inostranstvu. Tako smo počeli da poslujemo tek od 1979. godine i zbog toga smo morali da platimo ceh koji, prema navedenim podacima, nije baš ni mali. Međutim, ako se tome doda i izgubljena dobit zbog toga što su ukamaćena devizna sredstva — na određeno vreme — bila van opticaja, onda ne bi trebalo da nas iznenađuje što na ovim poslovima ne iskazujemo ni najneophodnije efekte koje ostvarujemo u razmeni sa inostranstvom.

Raspoloživi podaci deviznog bilansa takođe dokumentovano kazuju da ni kod priliva deviznih doznaka naših radnika u inostranstvu nije postojala ekonomska računica, koja bi nas naterala da malo više povedemo računa i o tom vidu priliva i odliva sranih sredstava plaćanja. Tako, na primer, neto efekat ovih sredstava u 1981. godini dostiže iznos veći od 2,910 miliona dolara (5,910 — 3,000 = 2,910), a već u narednoj, 1982. godini, *pada* na 1,759 miliona dolara, ili za više od 1,151 milion dolara je *manji* u odnosu na 1981. godinu. Situacija po ovom osnovu nije nimalo povoljnija ni u 1983. godini. Naime, efekat priliva i odliva ovih sredstava i dalje pada, tako da je dostigao oko 1,694 miliona dolara. Tako nepovoljni efekti neto priliva ovih sredstava imali su i te kako veliki uticaj na likvidnost zemlje prema inostranstvu.

Ako se sumiraju rezultati iznesenih konstatacija, s pravom se može zaključiti da se u nas, preko navedenih tokova — bez ikakve ekonomske računice — nekontrolisano troše i odlivaju znatna devizna sredstva. Upravo se tim tokovima odliva unepovrat devizni potencijal, a istovremeno se u njemu kriju ogromne devizne rezerve koje bi mogle, s malo dobre volje, bez ikakvih teškoća da saniraju ekonomske prilike u zemlji. I najzad, treba istaći da se za neiskorišćene devizne efekte traži opravdanje u navedenim tokovima, u debalansu pojedinih podbilansa i izvedenom deficitu platnog bilansa, što će se najbolje videti iz izlaganja koje sledi.

Debalans podbilansa priliva i odliva deviznih sredstava je, *de facto*, proizvod izvedene računice na osnovi kupljene robe na kredit koja je plaćena sredstvima kredita. Tako utvrđen i iskazan debalans, u vidu deficita, prikriva pravo stanje finansijskog rezultata ostvarenog u poslovima sa inostranstvom za iznos plaćene robe koja je kupljena na kredit. Osim toga, treba istaći da se u nas potrošnja deviza u zemlji smatra utroškom iako *de facto* nije ostvaren odliv deviza iz zemlje.

Deformacija takvog načina utvrđivanja finansijskog rezultata najbolje se može uočiti ako se shema platnog bilansa raščlani na osnovne tokove koje on ima. Naime, shemu platnog bilansa, prema propisima Međunarodnog monetarnog fonda, čine tri osnovna dela: (1) podbilans priliva deviznih sredstava; (2) podbilans odliva deviznih sredstava; i (3) podbilans kreditno-finansijskih odnosa sa inostranstvom.

Podbilans priliva deviznih sredstava registruje samo priliv stranih sredstava plaćanja po svim osnovima, a podbilans odliva, pak, registruje samo sve odlive deviznih sredstava po osnovu uvo-

Digitized by Google

za robe i usluga, pa čak i robe kupljene na kredit. Međutim, podbilans kreditno-finansijskih odnosa sa inostranstvom registruje i priliv i odliv po osnovu kreditnih odnosa, primljenih avansa za izvođenje investicionih radova u inostranstvu itd. I najzad, sumirajući značaj prvog, drugog i trećeg podbilansa, s pravom se može konstatovati da prvi prati isključivo priliv deviznih sredstava, drugi — samo odliv na ime robe i usluga, a i robe kupljene na kredit. Treći podbilans, po svojoj suštini, obavlja funkciju i priliva i odliva po osnovu kreditnih i finansijskih transakcija.

Tako sistematizovani osnovni finansijski tokovi, prema propisima Međunarodnog monetarnog fonda, pojedinačno, svaki za sebe predstavljaju celinu. Polazeći od toga da je svaki podbilans celina za sebe, s pravom se takvi podaci onda mogu koristiti kao osnovica pri utvrđivanju finansijskog rezultata. U praksi se upravo na osnovu tako iskazanih bilansnih podataka utvrđuje i deficit platnog bilansa, iako ovako definisan podbilans ne odražava pravo stanje priliva i odliva deviznih sredstava.

Ovom prilikom treba skrenuti pažnju na činjenicu koja veoma dokumentovano pokazuje da se godinama ovako radi, iako je svakom finansijskom stručnjaku veoma dobro poznato da prvi i treći podbilans, po svojoj suštini, prate kretanja priliva, odnosno izvorâ deviznih sredstava i da zbog toga čine jedinstvenu celinu. Drugi podbilans *de facto* prati kretanja odliva deviznih sredstava i po jednom i po drugom osnovu. Baš zbog toga navedeni podbilansi i ne mogu pojedinačno služiti kao osnova za utvrđivanje finansijskog rezultata, pa ni deficita platnog bilansa. Zato se predlaže da shema platnog bilansa obavezno izgleda ovako:

AKTIVA:	PASIVA:
Drugi podbilans	Prvi podbilans Treći podbilans
Svega:	Svega:
Pozitivan saldo	Negativan saldo
ZBIR AKTIVE:	ZBIR PASIVE:

S pravom treba naglasiti da je svetska, a i naša praksa prihvatila da samo ovako formirani bilansni podaci mogu dati pravi finansijski rezultat, pa, prema tome, i pravi deficit platnog bilansa. Ma koliko teško padala ovako utvrđena stvarnost, kad-tad moraćemo priznati da je bilans prava vaga kojom se mere imovina, prava, obaveze i potraživanja sa izvesnom vrednošću. Polazeći od tako definisanog stava o bilansiranju sredstava, s pravom se mora konstatovati da se samo na osnovu pravog stanja i pravih cifarskih (a ne izvedenih) odnosa može utvrditi pravi saldo odliva i priliva sredstava i pravi finansijski rezultat, pa, prema tome, i pravi deficit platnog bilansa. Upravo zbog toga što se finansijski rezultati ne utvrđuju ovako, u javnosti se izra-

Digitized by Google

žava sumnja u pogledu stanja zaduženosti zemlje, iskazanih deviznih rezervi, deficita platnog bilansa i slično.

Ilustracije radi, navodi se primer kako *de iure*, a kako *de facto* izgledaju u nas iskazane devizne rezerve, deficit platnog bilansa, iskazani efekti u razmeni rada sa inostranstvom. Praktično, to izgleda ovako: »Neko« uzme kredit kod banke, recimo, dva miliona dinara, pa jedan milion odmah stavi na štednu knjižicu, a drugi milion dinara potroši. Na osnovi stanja, važeće sheme platnog bilansa, on je *de iure* štediša, jer stvarno ima milion dinara na štednoj knjižici, iako je *de facto* prezadužen, s obzirom na to da duguje dva miliona dinara, pod pretpostavkom da drugih para nema.

Navedeni primer veoma jasno pokazuje da se u nas može postati štediša iako nemaš ni prebijeni dinar. Prema važećim propisima, tako se može terati do apsurda. To praktično znači — što se više zadužuješ i rasipaš, imaš šanse, a i materijalne mogućnosti, da postaneš sve veći štediša, iako za taj novac nije uložen ni sekund radnog vremena. Ali na kraju, ipak, taj »neko« koji je ovako radio — mora doći u položaj da za njega, opet neki drugi »neko«, ovaj ceh plati na teret sredstava koja su rezultat uloženog živog ljudskog rada.

Upravo tako, prema platnobilansnim podacima, izgleda naš deficit platnog bilansa, devizne rezerve, pa i ostvareni efekti u oblasti spoljnoekonomskih odnosa. Naime, prema bilansnim podacima i prema shemi platnog bilansa, s jedne strane — što je veći uvoz robe na kredit, to je veći deficit platnog bilansa, a s druge — što su veći inostrani krediti, veće su i devizne rezerve, bez obzira na to što izvori deviznih rezervi, u našem primeru, ne potiču iz rezultata ostvarenog uloženim radom.

Kako to praktično izgleda, najbolje se može videti iz primera — na osnovi podataka — bilansa za 1983. godinu. Recimo, ako se izvede računica na osnovi podataka propisane sheme platnog bilansa i po metodologiji Međunarodnog monetarnog fonda — dobiće se jedan rezultat, a ako se izvede po metodologiji i bilansnim podacima koje koriste sve organizacije sveta, pa i naše privredne i finansijske organizacije, onda će se dobiti sasvim drugi rezultat.

Bilans robe i usluga prema važećoj shemi platnog bilansa zvanično daje ovakve rezultate:

1. Priliv deviznih sredstava	+ 10,936,0
2. Odliv deviznih sredstava	— 11,612,6
Deficit:	— 676,6

Prema navedenim bilansnim podacima deviznog bilansa, zvanično je iskazan deficit u iznosu od oko 676,6 miliona dolara, koji je ostvaren izvozom i uvozom robe i usluga u 1983. godini. Međutim, na osnovi stvarnog stanja i stvarnog priliva i odliva deviznih

Digitized by Google

sredstava na ime razmene roba i usluga sa inostranstvom — u 1983. godini ostvaren je finansijski rezultat u iznosu većem od 878,2 miliona dinara, a ne deficit, kako to zvanični podaci pokazuju, što se najbolje može videti iz narednog pregleda podataka deviznog bilansa:

1. Priliv deviznih sredstava	+ 10,936,0
2. Odliv deviznih sredstava	— 10,057,8
Suficit:	+ 878,2

Prema iznetim podacima deviznog bilansa Jugoslavije, zaista se dobijaju dva rezultata. U prvom slučaju negativan, a u drugom — pozitivan. Prvi rezultat je utvrđen na osnovi podataka deviznog bilansa, a drugi na osnovi priliva i odliva deviznih sredstava iskazanih u deviznom bilansu. Prema tome, prvi bilans obuhvata i vrednost robe koja je kupljena na kredit, iako nije plaćena, a drugi — samo ono što je plaćeno u obračunskom periodu. Praktično, to znači da se priliv ni u kom slučaju ne može smanjiti — ako do odliva deviznih sredstava nije došlo, bez obzira na to što je roba u zemlju ušla. Ne treba zaboraviti da je uvozom robe na kredit stvorena samo obaveza, a ne i odliv deviznih sredstava. A to *de facto* znači da će se saldo bilansa smanjiti tek kada se izmire kreditne obaveze po ovom osnovu, a sve dok se one ne izmire praktično nema odliva deviza, i taj novac se mora nalaziti u blagajni banke koja njime upravlja.

Protivurečnosti koje se javljaju prilikom utvrđivanja salda priliva i odliva deviznih sredstava proizvod su sheme platnog bilansa, a ne stvarnog stanja, u čemu se i kriju navedene razlike. To se najbolje može sagledati ako se izvrši analiza deviznih sredstava iskazanih u platnom bilansu po metodologiji Međunarodnog monetarnog fonda i stvarnog stanja utvrđenog na osnovi priliva i odliva deviznih sredstava po principu dvojnog (duguje—potražuje) odmeravanja materijalno-finansijskih tokova.

Prema prvom obračunu stanje izgleda ovako:

1. Prvi podbilans:	—	14,591,3
2. Drugi podbilans:	15,247,4	—
3. Treći podbilans:	—	962,1
Svega:	15,247,4	15,553,4
Saldo:	+ 306,0	—
Ukupno:	15,553,4	15,553,4

Prema drugom obračunu, takođe na osnovi platnobilansnih podataka, računica daje sasvim drugi rezultat, što se najbolje može videti iz narednog pregleda podataka:

Digitized by Google

1. Prvi podbilans	—	14,591,3
2. Drugi podbilans	—	—
3. Treći podbilans	—	962,1
Svega:	13,692,6	15,553,4
Saldo:	+ 1,860,8	—
Ukupno:	15,553,4	15,553,4

Prema navedenim bilansima, koji su urađeni na osnovi istih platnobilansnih podataka, u prvom bilansu je iskazan suficit od 306,0 miliona dolara, a u drugom takođe suficit, ali u većem iznosu, to jest on iznosi oko 1,860,8 miliona dolara. U prvom bilansu saldo računa je izveden bez priliva deviznih sredstava iz kreditnih odnosa, a u drugom — bez odliva deviznih sredstava za robu kupljenu na kredit. Saldo računa u prvom bilansu je netačan zato što ne odslikava pravo stanje izvorâ sredstava — na određeno vreme — koje čini priliv u gotovom i priliv iz kreditnih odnosa. Prema tome, ako želimo da dobijemo pravu sliku stanja deviznih sredstava, morali bismo se opredeliti za onaj platni bilans koji odražava pravo stanje deviznih sredstava, isključivo na osnovi priliva i odliva deviza, a ne i na osnovi materijalnih vrednosti koje će kasnije biti isplaćene. Tako utvrđen bilans i materijalno odražava pravo stanje, iskazano na određeni dan, kako u pogledu aktive bilansa tako i u pogledu njegove pasive, to jest tako utvrđen bilans pokazuje ravnotežu deviznih računa i ekonomskih odnosa pojedinih podbilansa u platnom bilansu zemlje u celini.

U vezi s napred izloženim trebalo bi imati u vidu još i činjenicu, vrlo dokumentovanu, da se samo na osnovu pravog stanja deviznih sredstava mogu doneti i prava rešenja. Stoga se predlaže da ubuduće devizne račune i sredstva u platnom bilansu — za naše potrebe — iskazujemo po principu dvojnog knjigovodstva, to jest po principu duguje — potražuje na određeni dan, a ne, kako je to Međunarodni monetarni fond propisao, po trojnom principu: priliv deviznih sredstava, odliv deviznih sredstava i kreditni odnosi, finansijske transakcije i kreditni odnosi, ne ulazeći u materijalnu istinu koja se utvrđuje samo na osnovi priliva i odliva deviznih sredstava.

S obzirom na to da je organizacija rada, kad je reč o vođenju materijalno-finansijskih poslova, naša unutrašnja stvar, mi se možemo opredeliti — to je naše pravo — da postavimo praćenje kružnog kretanja sredstava i po ovom osnovu, kako nam najviše odgovara. To, pak, ne znači da za potrebe Međunarodnog monetarnog fonda ne treba da pripremamo podatke na način kako je to Fond propisao.

Zatim, prema platnobilansnim podacima, ni treći podbilans ne pokazuje pravu sliku odnosâ finansijskih transakcija, koje se u procesu kružnog kretanja sredstava uspostavljaju. Ovo upravo zbog toga što se na osnovi kružnog kretanja sredstava — u sklopu ovog podbilansa — ne može zaključiti u koje svrhe su neke pozi-

Digitized by Google

cije korišćene. Dalje, u sklopu ovog podbilansa, prema platnobilansnim podacima, ostvaruje se proces priliva i odliva deviznih sredstava po osnovu kreditnih odnosa sa inostranstvom, priliva i odliva ostalih transakcija, a naročito deviznih sredstava za plaćanja u zemlji, bez priliva i odliva hartija od vrednosti, plemenitih metala i slično. Prema tome, na saldo ovog podbilansa utiču i unutrašnja kretanja, mimo odliva deviza, umesto da tu funkciju i uticaj vrše ekonomski odnosi koji se uspostavljaju sa inostranstvom.

Iznesene konstatacije veoma dokumentovano ukazuju na to da trojni sistem obračuna finansijskog rezultata, stanja deviznih sredstava, deviznih rezervi, pa i deficita platnog bilansa — remeti prave ekonomske odnose i izaziva deformaciju procesa kružnog kretanja materijalno-finansijskih tokova. To se najbolje može videti iz definisanih poslova koji se u pojedinim pozicijama i na deviznim računima obavljaju. Tako, na primer:

— prvi podbilans registruje promene priliva deviznih sredstava, a to praktično znači izvorâ sredstava — po osnovu izvoza robe, usluga i nerobnih prihoda, bez izvorâ iz kreditnih odnosa;

— drugi podbilans registruje poslove odliva deviznih sredstava po osnovu uvoza robe, usluga i nerobnih rashoda, sa kreditnim odnosima;

— treći podbilans registruje poslove i priliva i odliva deviznih sredstava — po saldo principu iz kreditnih i finansijskih odnosa, i najzad, devizna sredstva za plaćanja u zemlji, iako nema odliva deviznih sredstava.

Elementi tako obrazovane dokumentacije platnog bilansa, koji su međusobno materijalno i finansijski zavisni, ne mogu se pojedinačno koristiti kao osnovica za utvrđivanje navedenih rezultata rada što su ostvareni u poslovima sa inostranstvom. To upravo zbog toga što podaci o prilivu i odlivu deviznih sredstava, iskazani u podbilansima deviznih sredstava, ne odslikavaju uravnoteženu celinu ekonomskih odnosa uspostavljenih sa inostranstvom.

Dokazni postupak pri utvrđivanju materijalne istine u pogledu stanja iskazanog na deviznim računima za prvi i drugi podbilans deviznih sredstava već je izveden. A za treći podbilans to tek treba učiniti. To stoga što se stiče utisak da ovaj podbilans ima za cilj da utvrdi materijalnu istinu za sve ostale tokove koji se realizuju u saradnji sa inostranstvom, a zatim preko svog salda treba da utvrdi i devizne rezerve zemlje u celini. Na primer, saldo trećeg podbilansa utvrđuje se na način označen na str. 1448.

Ako se analiziraju navedeni podaci deviznog bilansa, zaista se može steći utisak da se u sklopu ovog podbilansa ostvaruju samo kreditni odnosi sa inostranstvom. Osim toga, analiza navedenih podataka dokumentovano ukazuje na to da se sredstva inostranih kredita koriste isključivo za otplatu dospelih obaveza po osnovu inostranih kredita i za povećanje deviznih rezervi. To upravo stoga što se, prema metodologiji Međunarodnog monetar-

Digitized by Google

1. Korišćenje srednjoročnih i dugoročnih kredita	—	4,453,0
2. Korišćenje bankarskih kredita i oročenih depozita	—	1,210,0
3. Avansi za izvođenje investicionih radova (neto)	287,2	—
4. Naplate po kreditima datim inostranstvu	—	444,0
5. Otplate srednjoročnih i dugoročnih kredita (glavnica)	1,426,3	—
6. Otplate refinansiranih kredita	1,280,0	—
7. Otplate bankarskih kredita i oročenih depozita	1,880,2	—
8. Ostalo (neto)	931,4	—
Svega:	5,805,1	6,107,0
Saldo:	+ 301,9	—
Ukupno:	6,107,0	6,107,0

nog fonda, sa pozitivnim saldom ovog podbilansa najpre pokriva deficit platnog bilansa, to jest negativan rezultat prvog i drugog podbilansa, a zatim se s ostatkom ovih sredstava povećava ili smanjuje devizna rezerva zemlje u celini.

Treba istaći da su u datom pregledu avansi za izvođenje investicionih radova (u neto iznosu), u okviru ovog podbilansa, u *minusu*, iako je reč, prema podacima deviznog bilansa, o prilivu deviznih sredstava na ime *avansa*, u konkretnom slučaju u iznosu od oko 762,5 miliona dolara. Na žalost, to je, prema platnom bilansu, u nas moguće, jer se kreditima i deviznim rezervama utvrđuje saldo ovog podbilansa i time izravnava i ono što se ne može pokriti.

Ako se sagleda kako su ova sredstva korišćena, s pravom se može reći da su sredstva avansa korišćena i za plaćanja u zemlji, pa je tako na ime ovih rashoda utrošeno oko 659,2 miliona dolara. Naime, iako plaćanja u zemlji ne smanjuju devizni potencijal platnog bilansa, mi smo ga, prema navedenim podacima, smanjili. S tim u vezi s pravom se može postaviti pitanje — šta je s tim devizama i gde se one nalaze, s obzirom na to da su u zemlji utrošene i da zbog toga nije došlo do odliva, a zatim i do smanjenja deviznih sredstava, a mi smo ih, prema podacima platnog bilansa, tek tako rasknjižili, iako *de facto* nisu izišla iz zemlje.

Sumirajući utvrđene rezultate rada sa inostranstvom po sistemu trojnog obračuna, s pravom se može istaći da je on nejasan i da unosi dezinformaciju i nesigurnost pri davanju ocene poslovanja sa inostranstvom. Stoga se predlaže da se mehanizam spoljnoekonomskih odnosa u svemu uskladi onako kako je to napred izloženo — ukoliko želimo da nam se ekonomski odnosi sa inostranstvom poboljšaju.

Digitized by Google

Džemal Sokolović

Kapital, razmjena i kooperacija

Kapital je način proizvodnje dvostruko protivurječan: *unutar sebe*, i kao takav sposoban za neslućeni samorazvitak, ali *protivurječan i samome sebi*, i kao takav suprotan ontološki sebi kao kapitalu. Obje strane protivurječnog karaktera kapitala počivaju na protivurječnosti samog pojma i ne proizlaze iz suprotnostti kapitala prema drugim, prethodnim ili budućim načinima proizvodnje. Protivurječnost ontološki konstituira pojam kapitala, zbog čega je ovaj revolucionaran ne samo u odnosu na istorijski prethodne načine proizvodnje, nego i u odnosu na sebe sama.

Otkriti pojam kapitala isto je što i otkriti protivurječnost tog pojma.

I. Protivurječnost pojma kapitala

Kao i svaki drugi način proizvodnje, i kapital je dvostrukog karaktera. On je jednostavno *način proizvodnje*, ali i *društveni način proizvodnje*. U tome se, međutim, ne sastoji protivurječnost *pojma* kapitala. Kao određeni način proizvodnje, kao *oblik rada*, kapital je, u stvari, samo tehnička strana ili osnova kapitala kao društvenog načina proizvodnje, kapitala kao *društvenog oblika rada*. Kapital se, dakle, uvijek ispoljava dvostruko: *tehnički*, kao

Digitized by Google

oblik rada ili oblik sredstava za rad, kao alat, mašina itd., i *društveno,* kao društveni oblik rada ili kao društveni oblik primjene sredstva za rad. Mašina nije kapital; mašina je mašina, sredstvo za rad. Mašinski oblik rada nije kapitalistički; mašinski rad je oblik rada. Tek u sasvim određenom obliku *društvenog odnosa* mašina, odnosno sredstvo za rad, postaje *kapital,* a mašinski rad *kapitalistički oblik rada.*

Kapital je, prema tome, određeni društveni oblik rada. On se ispoljava i tehnički, kroz određeni oblik rada, ali ovaj nikada *sam po sebi* nije kapitalističkog karaktera, nego takvim postaje tek u određenom društvenom odnosu. To znači da ne postoji sredstvo za rad koje je tehnički predodređeno da bude kapitalistički upotrebljeno.[1] Dokaz za to je dvostruk: kapital je nastao, s jedne strane, u tehničkim uslovima prethodnih načina proizvodnje, a s druge — nema nikakvih prepreka da se tehnički oblik rada koji je razvio kapital primijeni i na nekapitalistički način.

Kapital kao *društveni* odnos, kao *društveni* oblik rada, konstituiraju dva momenta. S jedne strane, to je *razmjena u svom razvijenom obliku*[2], a s druge — *kooperativnost.*[3]

a) Kao *razmjena,* kao proces pretvaranja novca u kapital, N-R-N', kapital je za Marxa samo »opšti obrazac kapitala«. »Novac, koji u svom kretanju opisuje ovaj poslednji krug, pretvara se u kapital, *postaje* kapital, pa *je* već i po svojoj odredbi kapital.«[4] Odnos o kojem je riječ jeste opšti obrazac kapitala, a novac koji koti novac jeste kapital uzet uopće, apstraktno. Uzet konkretno, ovaj odnos, kao kupovanje radi prodavanja, kao razvijeni oblik razmjene N-R-N', nije kapital. Uzet konkretno, ovako shvaćen odnos kapitala predstavljao bi samo oblik odnosa među ljudima, odnos među ljudima u obliku razmjene. On, štoviše, kao takav postoji davno prije kapitalizma, u prethodnim oblicima robne proizvodnje, ali se on nikada nije uspio razviti u kapital kao društveni način proizvodnje, u *kapital kao društveni oblik rada.* Ako bismo pod kapitalom podrazumijevali samo njegov opći obrazac, onda bi kapital, u stvari, bio dati oblik robne razmjene.

Opći obrazac kapitala, N-R-N', ako se i javlja konkretno, u razmjeni, nije kapital. Kada bi to bio kapital, onda bi odstra-

---

[1] Tražiti u tehnici osnovu koja određuje društvene odnose među ljudima svojevrsni je determinizam. To je bilo strano Marxu koji je insistirao na razlikovanju mašine od njene kapitalističke primjene. Ne samo da, za Marxa, mašina nije sama po sebi kapital, nego ni novac nije kapital sam po sebi. Novac je novac, a tek određeni društveni odnos ga čini kapitalom.

[2] Pod »opštim obrascem kapitala« Marx podrazumijeva upravo razmjenu u njenom razvijenom obliku N—R—N'.

[3] Kooperacija je »istorijski pojmovno *polazna tačka kapitalističke proizvodnje*« (vidi: Karl Marx, *Kapital,* I, »Kultura«, Beograd, 1947, str. 255).

[4] Ibid., str. 101.

Digitized by Google

njenje kapitala bilo moguće pukim uspostavljanjem razmjene roba ekvivalentnih vrijednosti.

Ali kapital ne samo da nije oblik razmjene, nego on to nije ni kao *oblik robne proizvodnje*. Marx upravo to nastoji pokazati. Opći obrazac kapitala, relaciju N-R-N', on konkretizira na odnos između radnika i kapitalista. Razlog za to je što višak vrijednosti — što je krajnji cilj općeg obrasca kapitala — ne može stvoriti nikakav odnos razmjene uzet za sebe. »Znači da se stvaranje viška vrednosti, a otud i pretvaranje novca u kapital ne može objasniti niti time da *prodavci* prodaju robe *iznad* vrednosti, niti time da ih kupci kupuju *ispod* vrednosti.«[5] Kapital, kao odnos razmjene, može rezultirati viškom vrijednosti; prema tome, može biti konkretno kapital samo ako se ispoljava kao proces proizvodnje. *Opći* obrazac kapitala, razvijena razmjena, N-R-N', može se konkretno pojaviti samo u svom *posebnom* obliku, kao proizvodnja. Tek proizvodnja pretvorena u razmjenu predstavlja konkretno postojanje kapitala. Upravo to krije u sebi dokaz da kapital nije oblik robne proizvodnje, iako se do sada ispoljavao u tom obliku, dakle kao oblik odnosa među ljudima, oblik razvijene razmjene između kapitalista i najamnog radnika. Kada bi to bio, kapital bi bilo moguće eliminirati pukim odstranjenjem takvog odnosa među ljudima, ukidanjem prisvajanja viška vrijednosti najamnog radnika od strane kapitalista, ukratko, ukidanjem eksploatacije među ljudima. Ali kapital nije oblik odnosa među ljudima, ni onih u procesu razmjene ni onih u procesu proizvodnje. Supstancijalno, on je nešto drugo.

Kapital je proces stvaranja viška vrijednosti. Kao takav, on nije ni oblik razmjene ni oblik robne proizvodnje, nego, supstancijalno, kao oblik proizvodnje, *vid čovjekovog društvenog odnosa prema prirodi*. Kapital je čovjekov društveni odnos prema prirodi, koji se ispoljava kao razmjena, jeste *rad*. *Kapital je, prema tome, rad*. Ne može se stoga eliminirati kapitalistički način proizvodnje a da se ne eliminira *konkretno*. Jedino *konkretno* ispoljavanje općeg obrasca kapitala, N-R-N', ili razvijene razmjene, ili proizvodnje viška vrijednosti, sadržano je u radu, dakle u procesu razmjene materije između čovjeka i prirode. Kapital, istina, postoji i kao odnos među ljudima u procesu razmjene; kapital, također, postoji i kao razmjenski odnos među ljudima u procesu proizvodnje, kao odnos između najamnog radnika i kapitalista. Kapital to sve jeste, ali razmjena među ljudima, pa ma kako ona bila razvijena, proširena i na odnose među ljudima u procesu proizvodnje, nije kapital po sebi. Ona to jeste, ali samo kao opći njegov obrazac. Kapitalističkima odnose među ljudima čini kapital sam supstancijalno — dakle, rad. Kao što roba nije novac, a novac nije kapital, a kapital jeste i novac i roba, i kao što ovo nije protivurječno, tako i roba i novac jesu kapital samo ako su kapital, a kapital

[5] Ibid., str. 112.

Digitized by Google

jeste kapital a da pri tome ne mora biti ni novac ni roba, što također nije protivurječno.

Najbolji dokaz za to da kapital nije isto što i njegov društveni oblik, iako je on sam društveni oblik, to jest dokaz da kapital nije isto što i društveni oblici u kojima se ispoljavao, sadržan je u kapitalu samom i u njegovoj tendenciji da se podruštvi (kako u oblicima podruštvljenja koji dolaze izvan kapitala tako i u oblicima koji dolaze iz kapitala samog). Kapital je protivurječan unutar sebe; on odstranjuje *razmjenu među ljudima*, pa i onu u samom procesu proizvodnje, a pri tom ostaje supstancijalno kapital. Unutrašnja protivurječnost kapitala je protivurječnost *kapitala kao razmjene protiv razmjene*. To je protivurječnost koja nije suprotnost prirodi kapitala, nego, naprotiv, protivurječnost koja razvija kapital i, prema tome, sama priroda kapitala.

Nakon što je izložio opći obrazac kapitala, Marx se suočio sa istom ovom dilemom: da li kapital spada u oblast razmjene ili ne? Prije nego vidimo na koji je način riješio ovu enigmu, podsjetimo se kako rješenje glasi, iz čega će se jasno vidjeti kakvog je karaktera to rješenje: »To znači — zaključuje Marx — da kapital ne može poticati iz prometa, kao i to da ne može ni da ne potiče iz prometa. On mora i da potiče i da ne potiče iz prometa.«[6] I vuk sit, i ovce na broju. Za Marxa to znači sljedeće. To da kapital ne potiče iz razmjene, da višak vrijednosti ne potiče iz razmjene, proizlazi očito iz toga što »promet, robna razmena, ne stvara vrednost«[7]. To da kapital ne može da ne potiče iz razmjene proizlazi, što je još očitije, iz toga što je kapital razmjena. Prema tome, možemo zaključiti, zajedno s Marxom, da kapital zaista ne proizlazi iz razmjene, pa bila ona i sam opći obrazac kapitala, ali da kapital ne može a da ne proizlazi iz razmjene. Zaključak je isti, ali je, zbog razlike u izvođenju, u biti različit.

Dokaz da kapital ipak potiče iz razmjene, dakle, dokaz da višak vrijednosti potiče iz razmjene, i pored toga što razmjena nije u stanju da stvara vrijednosti, Marx nalazi u činjenici da je i radna snaga roba, da se ona i kupuje i prodaje kao i sve druge robe, i to izlaže u trećem odjeljku četvrte glave prvog toma *Kapitala*. Uslov da se višak vrijednosti zaista proizvede, da imamo kapital, jeste da kapitalist kupuje radnu snagu, a da je radnik iznosi na tržište. U protivnom — kad, dakle, ne bi bilo razmjene između klase kapitalista i klase najamnih radnika — kapital se ne bi mogao proizvesti. Drugim riječima, bez najamnih radnika ne bi bilo ni kapitalista. Ili, još temeljnije, bez klasnog društva ne bi bilo ni kapitala. »Celina kapitalističke klase neke zemlje ne može samu sebe varati.«[8]

Za razliku od Marxa, to da kapital ne može a da ne potiče iz razmjene za nas ima drugačije značenje. Višak vrijednosti ne

[6] Ibid., str. 116.
[7] Ibid., str. 114.
[8] Ibid.

Digitized by Google

može poticati iz razmjene, pa makar ona bila i razmjena između kapitalista i najamnog radnika. Dokazujući da višak vrijednosti »mora poticati *iz robe*«[9], Marx svojom analizom upravo potvrđuje suprotno. »Da bi iz trošenja neke robe naš vlasnik novca mogao izvlačiti vrednost, mora ga zadesiti sreća da u *prometnoj oblasti*, na tržištu, pronađe robu čija bi *upotrebna vrednost* imala naročito svojstvo da bude *izvor vrednosti*, dakle, čije bi stvarno trošenje i samo bilo *opredmećivanje rada*, a stoga i *stvaranje vrednosti*. Takvu *naročitu robu* vlasnik novca i nalazi na tržištu — ta je roba *radna sposobnost*, tj. *radna snaga*.«[10] Višak vrijednosti, kao što to potvrđuje Marx, iako je to jasno samo po sebi, potiče iz naročitog svojstva čovjekove radne snage, dakle, *upotrebne vrijednosti* radne snage. Svaka roba, pa i radna snaga kao roba, međutim, ima upotrebnu vrijednost ne zato što je roba, nego je ima i onda kada nije roba, i da bi uopće bila roba, mora prije toga biti upotrebna vrijednost. Prema tome, to naročito svojstvo čovjekove radne snage, njena upotrebna vrijednost, svojstvo da stvara višak vrijednosti, riječju, svojstvo da *radi*, postoji i prije nego je radnik pretvori u robu i proda kapitalistu. Višak vrijednosti ne potiče iz odnosa između kapitalista i najamnog radnika, pa ma kako sam taj odnos bio kapitalistički. Kapital nije odnos razmjene, odnos N-R-N', u krajnjoj liniji, nije odnos eksploatacije između kapitalista i najamnog radnika.

Ali *kapital jeste odnos razmjene*. I samo zato što je odnos razmjene kapital svaki odnos razmjene, pa i razmjenski odnos među ljudima, može učiniti kapitalističkim, i on to i čini. Kako kapital, to jest višak vrijednosti, ne proizlazi iz kupovine ili iz prodaje radne snage, nego iz njene *upotrebne vrijednosti*, to znači da kapital proizlazi iz *rada*. Samo zato što je *rad* odnos razmjene kapital je uopće moguć. Kapital, dakle, potiče iz razmjene, on jeste razmjena i stoga sve nastoji pretvoriti u razmjenu. Ali kapital je sve to samo zato što potiče iz *rada*, iz *razmjene između čovjeka i prirode*. Zato mi i zaključujemo, za razliku od Marxa, da kapital, iako po svojoj prirodi razmjena i iako sama priroda razmjene, može postojati i bez prodaje radne snage na tržištu i, štoviše, i bez ikakvih roba, tržišta, prodaja ili kupovina. To jest, zaključujemo dalje, kapitalist može postojati i bez najamnog radnika ili, što je isto, kapital može postojati i bez klasnog društva. I, da zaključimo ovo vehementno neslaganje, iako bi ispravnije zvučalo — razvijanje, s Marxom: *cjelina kapitalističke klase može varati i samu sebe*. Uslov za to je, svakako, da cjelokupno društvo postane kapitalističko. Iako ovakva anticipacija izgleda sasvim nestvarna, upravo se danas, na savremenom stepenu razvoja kapitala, zbiva taj proces: podruštvljenje kapitala. Društvo čija proizvodnja, njegov odnos prema prirodi, počiva na kapitalu, to jest na razmjeni s prirodom, dakle, na radu, uistinu vara sebe samo. Isključivo stoga što je dati način proizvodnje, a kao

[9] Ibid., str. 117.
[10] Ibid., str. 118.

Digitized by Google

takav dati društveni odnos čovjeka prema prirodi, kapital je i dati društveni način proizvodnje, dakle, dati društveni odnos među ljudima. Kao društveni način proizvodnje, kapital može biti i ukinut a da ne bude ukinut *kao takav*. Upravo kao takav, kao kapitalistički društveni odnos čovjeka prema prirodi, kapital postoji kao osnova svakog drugog čovjekovog društvenog odnosa, odnosa među ljudima, prije svega. Štoviše, kao odnos među ljudima kapital i jeste samo manifestacija tog temeljnog čovjekovog odnosa. I kao što obično biva da se pojavna strana jedne stvari predstavlja kao sama ta stvar, tako se i eksploatacija među ljudima pojavljuje kao suština kapitala. Tom utisku, očigledno, nije mogao ni sam Marx da odoli.

A upravo je on, istina, mnogo prije svojih analiza u *Kapitalu*, iako možda sasvim intuitivno, u *Ekonomsko-filozofskim rukopisima iz 1844.* predvidio tu mogućnost. Govoreći o komunizmu u rukopisu *Privatno vlasništvo i komunizam* kao o negaciji privatne svojine, Marx je predvidio da će u prvoj fazi te negacije, koju naziva »grubi komunizam«, s jedne strane, »određenje radnika« biti prošireno »na sve ljude«, dok će se, s druge strane, zajednica pojavljivati »kao opći kapitalist«. »Zajednica je — piše on — samo zajednica *rada* i jednakost *plaće*, koju isplaćuje zajednički kapital, tj. *zajednica* kao opći kapitalist. Obje strane odnosa uzdignute su u *predstavljenu* općenitost, *rad* kao određenje, u kojem je svatko postavljen, a *kapital* kao priznata općenitost i moć zajednice.«[11]

Protivurječnost kapitala — da on i jeste i nije ono što jeste, to jest da on i jeste i nije razmjena, iako ne može biti ništa drugo do razmjena, time je riješena. U toj svojoj protivurječnosti kapital nalazi mogućnost svog stalnog razvića. Kapital se neprestano *ukida*, odstranjuje kao razmjena među ljudima, a da pri tome supstancijalno ostaje kapital. To je ukidanje kapitala unutar njega samog.

Ova potivurječnost kapitala je imanentno svojstvo koje ga prati od njegovih prvih istorijskih oblika. Tendenciju kapitala da se ukida kao razmjena pratićemo kasnije upravo na tim istorijskim oblicima kapitala — kooperaciji, manufakturi i mašinizmu, da bismo pokazali da se u toj unutrašnjoj protivurječnosti upravo nalazi mogućnost samorazvitka kapitala. Ali, prije toga, objasnićemo i drugu, još temeljniju protivurječnost kapitala, onu u kojoj je on protivurječan samome sebi i svoj vlastiti grobar. Da bismo do toga došli, potrebno je da razmotrimo i drugi moment koji konstituira pojam kapitala — *kooperativnost*.

b) Samo zato što je kao rad, kao odnos razmjene između čovjeka i prirode, u svojim počecima bio nerazvijen i time nesposoban da se *kao takav* razvije u *proizvodnju viška vrijednosti*,

[11] Karl Marx, *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844*, u: *Rani radovi*, »Naprijed«, Zagreb, 1967, str. 274.

Digitized by Google

kapital je počeo da se ispoljava kao odnos među ljudima, kao odnos između kapitalista i najamnog radnika. Kao odnos razmjene, kapital upravo razvija odnose među ljudima u odnos razmjene; bez odnosa razmjene među ljudima, kao svoje *istorijske* pretpostavke, ne može se razviti *pojam* kapitala. Ovu dvostruku prirodu kapitala: kapital kao društveni, kooperativni način proizvodnje, s jedne, i kapital kao proizvodnja viška vrijednosti, s druge strane, Marx je izrazio sljedećim riječima: »Pa, dok se usled toga kapitalistički način proizvodnje, s jedne strane, ispoljava kao *istorijska nužnost* za pretvaranje procesa rada u društveni proces, s druge strane se ovaj društveni oblik procesa rada ispoljava kao metod koji kapital upotrebljava da bi sa većim profitom eksploatisao proces rada povećavajući njegovu proizvodnu snagu.«[12] Prema tome, pretvaranje procesa rada u društveni proces, koje se zbiva pod kapitalom, samo je sredstvo za proizvodnju viška vrijednosti. Da bi se pojavio kao kapital, kapital je morao biti kooperativan. »Prema tome, *zakon oplođavanja vrednosti* potpuno se ostvaruje za pojedinog proizvođača tek kad proizvodi kao kapitalista, kad jednovremeno upotrebljava mnogo radnika, kad, dakle, od samog početka stavlja u pokret *prosečan društveni rad.*«[13] Pored toga što je način proizvodnje koji se sastoji u tome da je *proizvodnja u većem razmjeru, proizvodnja viška vrijednosti,* kapitalistički način proizvodnje je *pojmovno* još i način proizvodnje koji se neprestano potvrđuje kao *društven, kooperativan način proizvodnje.* Za razliku od arhajskih oblika kooperativnog načina proizvodnje, koji počivaju na prirodnim preduslovima, kooperacija koju uspostavlja kapital je neposredno proizvod samog kapitala.

A može se reći i obrnuto. Da je kapital proizvod kooperacije, kooperativnog načina zanatskog rada, pokazuje primjer kooperacije kao posebnog i prvog oblika kapitalističkog načina proizvodnje. Nije, naime, slučajno da je Marx glavu o kooperaciji u *Kapitalu* stavio unutar četvrtog odjeljka »Proizvođenje relativnog viška vrijednosti«. Tek rad koji se obavlja društveno zajednički u stanju je da razvije i *društvenu proizvodnu snagu rada,* specifičnu sposobnost rada da proizvodi višak vrijednosti u relativnom obliku. Rad obavljan društveno, kooperativno daje uvećani višak vrijednosti bez ikakvog produženja radnog dana. To je, istorijski, prvi metod proizvodnje relativnog viška vrijednosti. »*Društvena proizvodna snaga* rada razvija se besplatno čim radnici budu stavljeni pod određene uslove, a kapital ih pod te uslove stavlja.«[14] Ni od kakvog pojmovnog značaja nije to što se društvena proizvodna snaga rada pokazuje kao proizvodna snaga kapitala; ona je, a to znači kooperacija, prvi oblik proizvođenja kapitala, prvi oblik proizvođenja viška vrijednosti. Do njega dolazi

[12] K. Marks, *Kapital,* I, str. 267.
[13] Ibid., str. 257.
[14] Ibid., str. 265.

Digitized by Google

u uslovima rada kakvi su vladali i prije pojave kapitala. To znači da je kooperacija istorijska i pojmovna pretpostavka proizvodnje viška vrijednosti, proizvodnje kapitala.

II. Razvijanje protivurječnosti kapitala

Razlog zbog kojeg bi kapital trebalo da se razvije u svom protivurječnom obliku jeste što je to jedini način njegovog *istorijskog* prevazilaženja.[15] To utoliko prije što postoje i neistorijski putovi prevazilaženja jednog načina proizvodnje, koji upravo zato nisu ni bili sposobni uspostaviti novi način proizvodnje, jer prethodnom nije dopušteno da u sebi razvije sve one istorijski neophodne pretpostavke tog uspostavljanja. Novi, socijalistički način proizvodnje ne može biti uspostavljen ni na nacionalnom ni na svjetskom planu ukoliko kapital nije razvio protivurječnosti svog karaktera do krajnjih granica.

Da bi uopće mogao biti uspostavljen jedan *društveno* novi način proizvodnje, način proizvodnje *udruženih proizvođača*, kapital bi trebalo da se razvije u dvostrukom smislu: i kao protivurječnost unutar sebe sama i kao protivurječnost samome sebi. Protivurječnost kapitala unutar sebe samog je *protivurječnost kapitala kao razmjene;* protivurječnost kapitala samome sebi je *protivurječnost između kapitala kao razmjene i kapitala kao kooperacije.* Oba ova oblika protivurječnog karaktera kapitala već smo izložili.

Prvi oblik protivurječne prirode kapitalističkog načina proizvodnje objasnili smo, za razliku od Marxa, kao protivurječnost između kapitala kao razmjene među ljudima i kapitala kao razmjene između čovjeka i prirode. Za Marxa se ta protivurječnost općeg obrasca kapitala sastojala u tome što je kapital razmjena i što razmjena ne stvara nikakvu vrijednost, pa ni višak vrijednosti. Rješenje je, kao što je poznato, našao u tome da je i odnos između kapitalista i najamnog radnika, kao odnos koji donosi višak vrijednosti, također odnos razmjene. Protivurječnost kapitala, međutim, sastoji se u tome što je ovaj *razmjena* i što se *neprestano ukida kao razmjena.* Ili, obrnuto rečeno, protivurječnost kapitala se sastoji u tome što kapital neprestano ukida razmjenu a da se upravo time potvrđuje kao takav, kao razmjena. Rješenje ove temeljne protivurječnosti kapitala našli smo u tome što kapital, ukidajući se kao razmjena, *odstranjuje razmjenu iz odnosa među proizvođačima* i pri tom se *eo ipso* potvrđuje kao kapital, kao razmjena, *uspostavljajući se kao razmjena između čovjeka i prirode, kao rad.* To i jeste razlog što kapital od samog svog početka nastoji svekoliku ljudsku djelatnost pretvoriti u rad. Razvijanje protivurječnosti kapitala unutar sebe sa-

[15] »Ali razvijanje protivurečnosti jednog istorijskog oblika proizvodnje jedini je istorijski put za njihovo rešavanje i preobličavanje« (ibid., str. 399).

Digitized by Google

mog, kao protivurječnosti između kapitala kao razmjene među ljudima i kapitala kao razmjene između čovjeka i prirode, to jest kao protivurječnosti između kapitala kao ukidanja razmjene i kapitala kao razmjene, zato i jeste razvijanje samog kapitala. Ali to razvijanje kapitala, kao razvijanje protivurječnosti unutar same kapitalističke proizvodnje, samo je pretpostavka za razvoj druge temeljne protivurječnosti kapitalističkog načina proizvodnje — protivurječnosti koja je protivna samoj prirodi kapitala i koja u sebi nosi ključ rješenja protivurječnog karaktera kapitalističkog načina proizvodnje.

Drugi oblik u kojem se manifestira protivurječni karakter pojma kapitala jeste onaj u kojem jedan naspram drugog stoje kooperativni i razmjenski karakter kapitala. Kapital je u isto vrijeme razmjena i kooperacija i htio bi da sve pretvori u sebe. Da bi pretvorio jedan društveni odnos u razmjenu, kapital mora što širi krug ljudi uključiti u kooperativni odnos; da bi se uspostavio kao kooperativni društveni odnos, kapital se mora negirati kao razmjena. Kapital kao razmjena i kapital kao kooperacija dvije su strane jednog istog odnosa koje se uzajamno i naizmjenično omogućavaju i negiraju.[16] Kapitalističke razmjene nema bez kooperacije, iako baš razmjena negira svaki kooperativni karakter proizvodnje; kooperacije među proizvođačima, u sve širem obimu njihovog udruživanja, nema bez razmjene, ali ona može nastati tek tamo gdje je razmjena potisnuta iz njihovih međusobnih odnosa.

Razvoj oba ova oblika protivurječnosti kapitala pratićemo kroz istorijske oblike razvoja kapitala kako ih je izložio Marx: od kooperacije kao posebnog oblika kapitalističke proizvodnje, preko manufakture i mašinizma, do visokopodruštvljenih oblika kapitala. Tu će se moći vidjeti, s jedne strane, sposobnost kapitala da se razvija do neslućenih granica, i pored neprestane samonegacije unutar samoga sebe, a s druge strane, mogućnost da kapital stvori takve pretpostavke koje će biti osnova jednog društveno novog načina proizvodnje, novog društvenog oblika rada, *udruženog rada*.[17] To da kapital unutar sebe stvara uslove za uspostavljanje njemu samom suprotstavljenog društvenog oblika rada, udruženog rada, znači da u pojmu kapitala nije sve kapitalističko. Zato se i ne možemo složiti s onim mišljenjima prema kojima je udruženi rad svojstven svakom društvenom i istorijskom obliku rada.[18] Rad kao takav jeste društven, pa bio on

---

[16] Kao da je upravo ovdje na djelu jedan od zakona dijalektike o jedinstvu i borbi suprotnosti.

[17] Đuro Medić je jedan od rijetkih autora koji u svojoj analizi udruženog rada polazi od kapitalističkog načina proizvodnje. (Vidi: Đ. Medić, *O koncepcijama posrednog (kapitalovog) i neposrednog (radničkog) udruživanja rada*, »Kulturni radnik«, br. 4/1981.)

[18] »Udruživanje rada nije specifičnost nijednog, pa ni našeg društva, jer je udruživanje rada kao određeno organizaciono i tehničko povezivanje individualnih radova i pojedinih proizvodnih jedinica opći zakon svake *društvene* proizvodnje« (Đ. Medić, ibid., str. 4). Baš

Digitized by Google

obavljan u arhajskom, robovlasničkom, feudalnom, kapitalističkom ili socijalističkom društvu, ali je *udruženi rad* sasvim *specifičan istorijski oblik društvenosti rada.* Kada kažemo da kapital stvara *pretpostavke* za novi društveni oblik rada, a on ih stvara, onda se to odnosi na *udruživanje proizvođača, udruživanje radnika.* Marx u analizi kapitalističkog načina proizvodnje govori o udruživanju radnika unutar tog načina proizvodnje i kaže da se to udruživanje ostvaruje u tom načinu proizvodnje, ali on nikada ne govori o udruženom radu, koji je od kapitala bitno drugačiji društveni način proizvodnje, jednostavno zato što to ne spada tu. Govoriti o udruženom radu moglo bi se u analizi budućeg načina proizvodnje, a Marx se time bavio samo sporadično. Ali to nikako ne znači da je o udruženom radu nemoguće govoriti.[19] Prema tome, naše zanimanje za Marxovu analizu kapitalističkog načina proizvodnje povezano je s pretpostavkama koje ovaj način stvara za uspostavljanje udruženog rada.

1. *Kooperacija*

Kooperacija je prvi istorijski oblik kapitalističke proizvodnje. Upravo se tu u *prvobitnom* obliku kapitalističke proizvodnje neposredno ispoljavaju oba oblika protivurječnog karaktera kapitala. Iako eminentno razmjena, kapital počinje sa ukidanjem razmjene; iako eminentno razmjena, kapital počinje kao kooperativan način proizvodnje.

Istorijski je proces eliminiranja razmjene pod kapitalom, ali i proces uspostavljanja razmjene kao kapitala, i proces uspostavljanja kooperativnog načina rada, proces podruštvljavanja rada u kapitalističkom *obliku,* počeo na sljedeći način.

Kao *način rada,* kao način proizvodnje, prvi oblik kapitalističke proizvodnje — kooperacija ne razlikuje se od istorijski prethodnog načina proizvodnje — zanatskog rada. Po načinu rada, kapitalistička kooperacija i zanatska radionica se razlikuju samo *kvantitativno.* Kvantitativnu razliku među njima Marx posebno ističe u prvim rečenicama 11. glave *Kapitala* (»Kooperacija«).[20] Kao načini rada, i pored njihove kvantitativne različitosti, zanatska radionica i kooperacija su kvalitativno jednaki. Ali oni su zaista jednaki samo kao načini rada, kao načini proizvodnje uzeti kao takvi. Kako se kapital uopće, pa prema tome i kapitalistička kooperacija, ne razlikuje od drugih istorijskih oblika proizvodnje po načinu rada, to ni kvalitativna istovjetnost ni kvantitativna različitost ne igraju nikakvu ulogu u *bitnom razlikovanju* zanatske radionice i kapitalističke kooperacije. Kvantitativna, a time

---

zato što udruženi rad nije nikakvo »organizaciono i tehničko povezivanje«, nego *specifičan društveni oblik rada,* on ne spada nigdje drugo do u *socijalizam.*

[19] Takvo stanovište zastupa Z. Golubović.

[20] K. Marks, *Kapital,* I, str. 255.

Digitized by Google

i zanemarljiva različitost zanatskog načina proizvodnje i načina proizvodnje kapitalističke kooperacije samo je osnova, polazna tačka njihove bitne različitosti. Zanatska radionica i kapitalistička kooperacija se ne razlikuju kao načini proizvodnje ili načini rada, nego kao *društveni načini proizvodnje* ili *društveni načini rada.* Kapital, dakle, počinje u uslovima zanatskog načina rada i to mu ne smeta da bude *kapital* upravo zato što on i nije ovaj ili onaj način proizvodnje, nego sasvim određen društveni način proizvodnje.[21] Zato se kapital i može javiti u načinima rada koji mu nisu adekvatni (kao zanatski rad), kao anahronizam koji se može otkloniti ili uklanjanjem kapitala ili promjenom tog načina rada u skladu s prirodom kapitala, što je uglavnom bio slučaj.

Različitost kapitalističke kooperacije i zanatske radionice sastoji se, dakle, u tome što su ovdje u pitanju dva različita društvena načina rada. Kapitalistička kooperacija se razlikuje od zanatske radionice prije svega po tome što je *kooperacija.* Kao različiti društveni načini proizvodnje, razlikuju se i *kvantitativno* i *kvalitativno.* Kvantitativna različitost se sastoji u tome što kooperacija obuhvata veći broj radnika od zanatske radionice; kooperacija je kvalitativno različita od zanatske radionice zato što se sa njom uspostavljaju i odnosi među proizvođačima *bitno novog karaktera.* Upravo po tome se može vidjeti koliko je kapital kao *novi društveni način rada* u sebi protivurječan. Iako po samom svom određenju odnos razmjene, kapital, kao što vidimo, razvija istovremeno viši društveni način rada — zajednički, kooperativni, zadružni ili udruženi rad, svejedno.

Zajedničkim, kooperativnim itd., po svom karakteru, rad ne čini to što u njemu radnici rade zajedno, u istom procesu rada, na istom prostoru ili na istim sredstvima za rad. Sve su to samo *pojavna* obilježja zajedničkog rada. Zajednički rad se najčešće obavlja tako, ali to ne znači da je taj rad zajednički zato što se pojavljuje kao takav, nego se pojavljuje kao takav zato što je zajednički, kooperativan. U čemu se, onda, sastoji kooperativni karakter rada uopće, pa i onog koji se javlja unutar kapitalističke proizvodnje?

Sam Marx pod zajedničkim ili kooperativnim radom podrazumijeva rad većeg broja radnika koji se u procesu rada zajednički koriste istim sredstvima za proizvodnju. »Jedan deo *sredstava za rad* stiče ovaj *društveni karakter* pre nego što ga stekne *sam proces rada.*«[22] Zajednička upotreba sredstava za rad i zajednički rad na istom prostoru samo su posljedica i, stoga, samo pojavna strana zajedničkog rada. *Ekonomija* u upotrebi sredstava za proizvodnju *ne potiče iz njihovog zajedničkog, istovremenog ili naizmjeničnog, trošenja,* nego iz novog, *kooperativnog karaktera rada.* Šta bi se dogodilo kada bi ta sredstva za proizvodnju koristilo *zajednički* više proizvođača, koji bi pri tome morali jedni drugima *plaćati* uslugu korišćenja tih sredstava? Šta bi se dogo-

[21] Ibid., str. 40.

[22] Ibid., str. 258.

Digitized by Google

dilo kada bi, dakle, i u tom »zajednički« obavljanom radu morali međusobno razmjenjivati? Ušteda, koja se u uslovima kapitalističke kooperacije postiže zahvaljujući zajedničkom korišćenju sredstava za proizvodnju, ne bi bila postignuta. Uštede ne bi bilo zato što to ne bi bio zajednički rad. Ušteda ne proizlazi iz zajedničke upotrebe sredstava za proizvodnju, nego iz *društvenog* karaktera kapitalističkog načina rada — *kooperativnog rada.* U čemu se onda sastoji taj specifični društveni oblik rada pod kapitalom? Naime, iz čega onda proizlazi ta *ekonomija rada,* to jest kvalitativna prednost kapitalističke kooperacije u odnosu na zanatski rad?

Kapital uspostavlja kooperativni rad, to jest novi društveni oblik istog starog načina rada, i time ga čini ne samo kvantitativno, nego i kvalitativno višim, društvenijim.[23] Kao novi društveni oblik rada, kao novi društveni način proizvodnje, kapital je to na dvostruk način: on je novi, najrazvijeniji oblik razmjene, ali i novi kooperativni oblik rada. I jedna i druga strana pojma kapitala, iako u stalnoj međusobnoj suprotnosti, potrebne su da bi se o njemu uopće moglo govoriti kao o novom i višem obliku društvenosti rada. Uspostavljanjem razmjene u kapitalističkom obliku širi se društveni karakter rada; *eliminiranjem razmjene* rad se potvrđuje kao kooperativan, on postaje *neposredno društven.* Kapital kao svoju polaznu tačku uzima upravo eliminaciju razmjene da bi uopće mogao uspostaviti kooperaciju kao svoju pretpostavku. Da je ta tendencija imanentna kapitalu, pruža nam dokaz sam kapital u svom prvobitnom obliku. Autarhični proizvođači, kada se nađu pod komandom kapitala, prestaju razmjenjivati međusobno, jer razmjenjuju samo sa kapitalom.[24]

Koncentrirajući razmjenu, kapital je, u stvari, odstranjuje. Kapital u početku ne mijenja stari način rada, pa čak ostavlja proizvođače da rade međusobno odvojeni, ali zato mijenja *društveni način rada.* On ga čini kapitalističkim. To podrazumijeva da ga mijenja dvostruko: uspostavlja novi oblik razmjene i ukida ga kao razmjenu. Već taj rad, rad u prostoj kooperaciji, samim tim što je, potpadajući pod kapital, prestao da se odnosi prema drugom radu *posredstvom razmjene,* postaje društven na višem stupnju, postaje *kooperativan rad.*[25] Svakako, podruštvljenje rada koje se postiže pod kapitalom, od samog njegovog početka, ima svoju cijenu, ali o tome ovdje nećemo govoriti.

---

[23] Agneš Heler je uočila da je Marx u kapitalizmu otkrio pretpostavke nove društvenosti. (Uporedi: A. Heler, *Vrednosti i potrebe,* »Nolit«, Beograd, 1981, str. 209).

[24] Karl Marx, *Temelji slobode,* »Naprijed«, Zagreb, 1974, str. 252—253.

[25] Marxova definicija kooperacije (*Kapital,* I, str. 258) morala bi, iako se odnosi na kapitalističku kooperaciju, sadržati i moment odstranjenja razmjene, jer društvenost koja se time postiže određena je višim stepenom proizvodnosti, kojeg opet ne bi bilo ako bi se razmjena zadržala u starom obimu.

Digitized by Google

Ekonomija ili ušteda rada koja nastupa sa kooperacijom, i zbog koje je kapitalu i stalo do kooperacije, ne nastaje ni iz kakve zajedničke upotrebe sredstava za rad ili rada radnikâ na istom prostoru, nego *eliminacijom razmjene*, promjenom društvenog oblika rada, dakle, nastaje iz novog društvenog oblika rada koji iz nje proizlazi — kooperativnog rada. Zajednička upotreba sredstava za rad, ili rad radnikâ na istom prostoru, samo su posljedica te temeljne promjene — odstranjenja razmjene. Najuvjerljiviju potvrdu za to daje nam već sljedeći istorijski oblik u razvitku kapitala — manufaktura.

2. *Manufaktura*

Po karakteru to je takav oblik kooperacije kod kojega kapital ostvaruje ekonomiju rada — pored onih prednosti koji proizlaze iz već promijenjenog *načina rada*, a koje nas ovom prilikom ne zanimaju — daljim razvitkom specifično kapitalističkog *društvenog načina rada*, prije svega kooperacije. Povećanje proizvodne snage rada, koje sa manufakturom proizlazi iz specifično kapitalističkog *načina rada* — djelomičnog rada, i dalje je omogućeno *kooperativnim, zajedničkim karakterom rada.*[26] Društvena proizvodna snaga rada, koja se u kapitalističkoj manufakturi pokazuje kao proizvodna snaga kapitala, razvija se i ovdje kao posljedica društvenog karaktera rada, u krajnjoj instanci stoga što je čovjek društveno biće.[27] Baš stoga što je društveno biće, a otuda se kao takav želi potvrditi i u procesu rada, čovjek razvija svoju proizvodnu snagu, kao društvenu proizvodnu snagu rada, tako što podruštvljuje proces rada. Manufaktura je ne samo viši stepen u razvitku načina rada, nego i viši stepen u procesu podruštvljavanja rada. Kao i kooperacija uopće, tako i manufakturni oblik kooperacije počiva na višem stepenu društvenosti rada. Tu je društveni karakter rada, to jest kooperativni oblik društvenosti rada, postao *tehničkom* nužnošću. Da bi uopće proizvodili, radnici u manufakturi moraju biti *udruženi*, jer su *djelomični.*[28] Kooperativni karakter njihovim radovima, bez obzira na njihovu djelomičnost, dao je opet sam kapitalistički karakter manufakture. Radnici su u manufakturi udruženi, njihov rad je zajedničkog karaktera zato što ih je kapital anulirao kao robne proizvođače, a iz njihovih međusobnih odnosa odstranio razmjenu.

Protivurječnost kapitalističkog načina proizvodnje u oba svoja oblika — kao protivurječnost unutar kapitala kao razmjene

[26] »Zahvaljujući tom upravo kooperativnom radu svih ljudi, funkcioniše i održava se moderna kapitalistička proizvodnja« (vidi: Ernst Mandel, *Rasprava o marksističkoj ekonomiji*, I, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1970, str. 191).

[27] »To dolazi otuda što je čovek od prirode ako ne politička životinja, kao što misli Aristotel, a ono svakako društvena životinja« (vidi: K. Marks, *Kapital*, I, str. 259).

[28] Ibid., str. 268.

Digitized by Google

i kao protivurječnost kapitala kao razmjene i kapitala kao kooperacije[29] — najočitije dolazi do izražaja upravo u manufakturi. Unutar manufakture razmjena je odstranjena, dok se izvan manufakture kapital ponaša eminentno kao razmjena; unutar manufakture kapital je kooperativan, a izvan manufakture postoji samo u obliku podjele rada i razmjene.

Razlika između manufakture i podjele rada, koja postoji u društvu[30] kao razlika između dva društvena oblika rada, sastoji se upravo u tome što u prvoj radnici *ne proizvode robu*, dok su u drugoj eminentno proizvođači robe.[31] Iako je Marx zamjerio A. Smithu što tu razliku nije uočio kao *bitnu*, ipak se ni sam nije mogao osloboditi *predstave* da je i rasparčani manufakturni rad oblik *podjele rada*, umjesto da ga je, kao novi društveni oblik rada, tretirao kao oblik *raspodjele rada*.[32] Zahvaljujući baš toj činjenici da je rad u manufakturi raspodijeljen, a ne podijeljen, to jest da proizvođači nisu povezani razmjenom, kao u društvenoj podjeli rada, nego *tehničkom* prirodom samoga rada, koja se u ovom slučaju pokazuje kao *društvena*, u manufakturi vlada ravnoteža kako u raspodjeli rada tako i u odnosima među samim radnicima. »Dok u manufakturi gvozdeni zakon srazmernoga broja ili srazmernosti podvrgava određene mase radnika pod određene funkcije, dotle slučaj i ćud po svojoj volji gospodare raspodelom proizvođača roba i njihovih sredstava za proizvodnju među različne grane društvenog rada. Istina, različne oblasti proizvodnje stalno teže da uspostave ravnotežu. Kako se ta ravnoteža postiže?«[33] Na to Marxovo pitanje, na koje on svakako daje odgovor, i koji ćemo odmah analizirati, Isaak Iljič Rubin odgovara na sljedeći način.

Ravnoteža društvenog rada počiva u robnoj proizvodnji na samoj prirodi robne proizvodnje, odnosno razmjene. »*Stanju ravnoteže* — zaključuje Rubin — *između dviju grana proizvodnje odgovara razmjena proizvoda po njihovoj vrijednosti.*«[34] U osnovi proizvodnje koja hoće da uspostavi ravnotežu u raspodjeli društvenog rada stoji, dakle, zakon vrijednosti. Proizvodnja koja po-

[29] Pod glavnom protivurječnošću kapitalističkog načina proizvodnje Mandel podrazumijeva sljedeće: »Sve protivurječnosti kapitalističkog načina proizvodnje mogu biti sažeto izražene u opštoj i osnovnoj protivurječnosti između *stvarno društvenog karaktera proizvodnje i privatnog kapitalističkog načina prisvajanja*« (E. Mandel, ibid., str. 191). To je u osnovi jednako našem suprotstavljanju kapitala kao kooperacije i kapitala kao razmjene.

[30] Nikako ne možemo prihvatiti Medićevu ocjenu da se udruženi rad uzme kao druga strana podjele rada. Dalja analiza će pokazati bitnu razliku između ta dva pojma. (Vidi: Đ. Medić, ibid., str. 6.)

[31] K. Marks, *Kapital*, I, str. 284.

[32] Pojmovnu razliku između podjele rada i raspodjele rada izložili smo opširno u radovima *Društvena podjela rada* i *Istorijski oblici društvene podjele rada.*

[33] K. Marks, *Kapital*, I, str. 285.

[34] Isaak Iljič Rubin, *Ogledi o Marxovoj teoriji vrijednosti*, »Stvarnost«, Zagreb, 1978, str. 81.

Digitized by Google

lazi od vrijednosti kao svoje osnove jeste robna proizvodnja. Prema tome, robna proizvodnja uspostavlja ravnotežu društvenog rada, jer je upravo ona dala proizvodu eminentno oblik vrijednosti kao društveni oblik. Zanimljivo je da do ovakvog stanovišta Rubin dolazi polazeći od jednog Marxovog stava koji ne samo da mu ne daje za pravo, nego je, naprotiv, očigledno njemu suprotstavljen. U pismu Kugelmannu od 11. jula 1868. godine Marx piše: »Svako dijete zna da bi svaka nacija umrla od gladi kad bi prekinula rad makar samo na nekoliko tjedana, a da se o godini i ne govori. Isto je tako svima poznato da su za odgovarajuće različite mase potreba za masom proizvoda potrebne različite i količiniski određene mase društvenog ukupnog rada. Samo je po sebi jasno da ta nužda za podjelom društvenog rada u određenom omjeru ni na koji način ne može biti uništena određenim oblikom društvene proizvodnje: može se izmijeniti samo oblik njenog ispoljavanja... Oblik, u kojem se iskazuje ta neravnomjerna raspodjela rada u takvu društvenom ustrojstvu gdje povezanost društvenoga rada postoji u obliku privatne razmjene individualnih proizvoda rada, taj oblik i jest prometna vrijednost tih proizvoda.«[35]

Raspodjela društvenog rada koja se temelji na prometnoj vrijednosti proizvoda i koja se uspostavlja privatnom razmjenom ne počiva na ravnoteži, nego je, dakle, *neravnomjerna raspodjela rada*.[36] Rubinova decidna tvrdnja da »robna privreda ne može postojati bez ravnomjerne raspodjele između pojedinih proizvodnih grana« već bi ovim pala u vodu da njen zagovornik ne poseže za onim teorijskim argumentom koji najrječitije govori. Regulatorom se ravnomjerne raspodjele društvenog rada, dakle ravnoteže, pokazuje za Rubina, a i za Marxa, po Rubinu, sama vrijednost. Da bi to dokazao, Rubin opet poseže za riznicom Marxovih ideja, ovog puta onom najbogatijom — *Kapitalom*. Ukazujući na ono isto mjesto iz Marxa sa kojim smo i mi počeli raspravu o raspodjeli rada, Rubin odgovara na Marxovo pitanje o tome kako se postiže ravnoteža među različitim sektorima rada: »Drugim riječima, samo preko »vrijednosti« robe može radna djelatnost pojedinih nezavisnih proizvođača dovesti do proizvodnog jedinstva koje se naziva narodna privreda, do uzajamne povezanosti i do uzajamne uvjetovanosti rada pojedinih članova društva. Vrijednost je ona transmisija koja, prenoseći kretanje radnih procesa od jednog dijela društva drugome, ostvaruje radno jedinstvo toga društva.«[37]

Koliko je Rubinov odgovor netačan, zato što je jednostran, necjelovit, pokazuje lapidarno sam Marxov odgovor na njegovo

---

[35] Ibid., str. 80.

[36] A. Heler smatra robnu proizvodnju, saglasno Marxu, proizvodnjom u kojoj se rasipaju materijalna dobra i društveni rad, za razliku od proizvodnje »udruženih proizvođača« koji proizvode za potrebe. (A. Heler, *Vrednosti i potrebe*, cit. izd., str. 199).

[37] I. I. Rubin, ibid., str. 84.

Digitized by Google

vlastito pitanje. Na pitanje kako se uspostavlja ravnoteža u raspodjeli »proizvođača roba i njihovih sredstava za proizvodnju među različite grane društvenog rada« Marx daje sljedeći odgovor: »S jedne strane, svaki proizvođač robe mora da proizvodi upotrebnu vrednost, dakle mora da zadovolji neku društvenu potrebu, ali je opseg tih potreba različit po kvantitetu, i različne mase potreba intimno se spajaju u prirodan sistem. S druge strane, *zakon vrednosti* robâ određuje koliko društvo može od svog ukupnog raspoloživog radnog vremena utrošiti na proizvođenje svake posebne robne vrste.«[38]

Za razliku od Rubina, mi ovdje vidimo *dva* određujuća elementa raspodjele društvenog rada. To su upotrebna vrijednost i zakon vrijednosti. Razlog zbog kojeg je, s našeg stanovišta, Rubin neprihvatljiv jeste baš to što insistira samo na *jednom* od ta dva elementa — na vrijednosti, pri čemu i vrijednosti, upravo zato što je posmatra odvojeno od upotrebne vrijednosti, pripisuje sasvim netačnu ulogu. Prvi element koji, dakle, robnu proizvodnju čini jedinstvenom, a odnos među granama te proizvodnje uravnoteženim, jeste to što i robni proizvođači proizvode *upotrebne vrijednosti* radi zadovoljavanja određenih *društvenih potreba,* na temelju čega se i uspostavlja *prirodan sistem potreba.* Upotrebna vrijednost i potreba jesu činjenice preko kojih ne može preći ni najegoističniji sistem robne proizvodnje. Rubin upravo tu činjenicu apstrahira i zadovoljava se samo drugim elementom Marxove analize. U Marxovoj kritici političke ekonomije radna teorija vrijednosti jeste ono bitno predmeta te kritike, ali ono što je bitno Marxove kritike i polazište te kritike, i što je u političkoj ekonomiji do tada bilo zanemarivano, jeste upotrebna vrijednost.[39]

Drugi element koji određuje raspodjelu društvenog rada koji proizvodi robe jeste zakon vrijednosti. Kada bi proizvodnja počivala isključivo na proizvodnji upotrebne vrijednosti ili njome bila prevashodno određena, onda bi *društveni rad bio raspodijeljen prema potrebama.* Tek tada bi među granama koje proizvode pojedine vrste upotrebnih vrijednosti postajao sklad, ravnoteža. Ali baš zato što u proizvodnji roba ne djeluje samo upotrebna vrijednost proizvodâ, nego i zakon vrijednosti, zakon kvantitativnog odnosa među robama, radovima koji ih proizvode i proizvođačima koji obavljaju te radove, među posebnim granama proizvodnje nema ravnoteže. Zakon vrijednosti, istina,

---

[38] K. Marks, *Kapital,* I, str. 285.

[39] »Uvođenje kategorije upotrebne vrijednosti bilo je uvođenje jednog izgubljenog činioca, to jest činioca na koji je bila zaboravila klasična politička ekonomija, koju je zaokupljao jedino fenomen prometne vrijednosti. U marksističkoj teoriji ovaj činilac postaje oruđe koje siječe opsjenjivačko postvarivanje robnog svijeta. Jer vraćanje kategorije upotrebne vrijednosti u središte ekonomske analize znači da se prodorno ispituje da li i kako ekonomski proces ispunjava zbiljske potrebe pojedinaca« (vidi: Herbert Marcuse, *Um i revolucija,* »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1966, str. 271—272).

Digitized by Google

djeluje kao element uspostavljanja ravnoteže u raspodjeli društvenog rada, ali samo zato što je ta ravnoteža bila poremećena[40], a poremećaja ne bi bilo da sklad koji počiva na prirodnom sistemu društvenih potreba i na njime određenoj proizvodnji upotrebnih vrijednosti nije narušen razmjenom, robnom proizvodnjom i njome uspostavljenom proizvodnjom vrijednosti kao dominantnom determinantom raspodjele društvenog rada.

Društveni rad u robnoj proizvodnji ili u društvenoj podjeli rada, ma kako »skladno« bio raspodijeljen među granama proizvodnje i među proizvođačima roba i ma kako se razmjena između tih grana i proizvođača približavala razmjeni ekvivalentnih vrijednosti — što, ako se i dogodi, ne predstavlja pravilo, nego slučaj — ma kako, dakle, raspodjela društvenog rada bila uravnotežena, ona *nema karakter kooperativnog rada.* Razlika između rada raspodijeljenog u manufakturi i rada raspodijeljenog u društvu robnih proizvođača, razlika koja počiva na činjenici da djelomični rad manufakturnih proizvođača nije povezan razmjenom — a rad koji proizvodi robe zna za razmjenu kao jedini oblik društvenosti[41] zbog čega i poprima karakter društveno *podijeljenog* rada — jeste *bitna* razlika, razlika koja upravo radu raspodijeljenom u manufakturi daje karakter *kooperativnog rada.* Zbog toga ravnoteža o kojoj mašta Rubin i o kojoj mašta svaki robni proizvođač, kao i politički ekonomist, pri čemu je stalno narušava, ne postoji tamo gdje se ostvaruje razmjena, nego unutar manufakturne radionice. Tu je rad raspodijeljen prema *društvenim potrebama* (potrebama kapitala kao inkarnacije društva u malom) i prema mogućnostima svakog pojedinačnog radnika.

»Pravilo — nastavlja Marx svoju analizu razlike između manufakture i podjele rada — koje se kod podele rada u radionici *unapred* i planski sprovodi, deluje kod podele rada u društvu samo *naknadno,* kao unutrašnja, néma prirodna nužnost koja se zapaža na promeni barometra tržišnih cena, i koja u proizvođačima robâ savlađuje samovolju koja ne zna za pravila.«[42]

Razlika između raspodjele rada u manufakturi i podjele rada u društvu ovdje je utemeljena na jednom novom elementu, koji će kasnije u teoriji postati kamenom međašem što razdvaja socijalistički od kapitalističkog načina proizvodnje — a to je *plan.* Plan podrazumijeva uvođenje elementa *svijesti* u proces proizvodnje i eliminiranje stihijnosti. Ali, ako je to i važilo za vrijeme o kojem govori Marx, zbog čega se i zalagao za »svjesnu društvenu kontrolu« i »opšte organizovanje društvenog rada«,

---

[40] »Ali ova stalna težnja različitih oblasti proizvodnje da se uravnoteže u dejstvu je samo kao reakcija na stalno narušavanje ravnoteže« (vidi: K. Marks, *Kapital, I,* str. 285).

[41] Za društvo koje počiva na robnoj proizvodnji Hilferding kaže da »postaje društvo samo kroz razmjenu, jedini društveni proces koji poznaje ekonomija tog društva« (citirano prema: I. I. Rubin, ibid., str. 83).

[42] K. Marks, ibid., str. 285.

Digitized by Google

to se nikako ne može reći i za kapitalističku robnu proizvodnju koja se pojavila poslije Marxa. Robna proizvodnja u kapitalističkim monopolima zahtijeva i te kako svjesnu organizaciju društvenog rada i »plansku podjelu rada«, baš kao što je slučaj sa svakim načinom proizvodnje koji počiva na kooperativnom radu. Pravilo da se društveni rad raspodijeli *unapred*, dakle, planska proizvodnja, nije ono što bitno razdvaja kooperativno, zajednički raspodijeljeni društveni rad i društvenu podjelu rada. Ono *bitno* što razdvaja jedan ravnomjerno raspodijeljeni društveni rad, dakle, kooperativan rad, od rada raspodijeljenog neravnomjerno na temelju podjele rada i razmjene, pa bila ta raspodjela i planska — jesu potrebe.[43] Društveni rad koji je raspodijeljen na različite sektore proizvodnje na osnovu razmjene, bez obzira na svu njegovu plansku organizaciju, apstrahira od potreba, od proizvodnje upotrebnih vrijednosti. Tamo gdje još djeluje u naglašenom obliku zakon vrijednosti, kao u robnoj proizvodnji, tu ljudska potreba mora ustuknuti pred nezajažljivim nagonom za bogaćenjem.[44] Zbog toga nikakva organizacija društvenog rada, ma koliko bila *svjesna i opća*, koja počiva na razmjeni, ne može imati karakter kooperativnog, zajedničkog ili udruženog rada, jer ne uspostavlja *neposredno društveni karakter rada*. Jedan takav primjer zajedničkog rada, u kojem rad ima neposredno društveni karakter, zahvaljujući tome što, kao ni manufaktura, ne poznaje razmjenu, Marx je našao u indijskoj općini.[45] Po svom *obliku*, raspodjela rada u indijskoj općini je bliža podjeli rada u društvu, ali po svom društvenom *sadržaju* ona je identična manufakturi; iako je indijska općina po načinu rada identična društvu robnih proizvođača, zato što proizvođači proizvode cio proizvod, a manufakturni radnici samo dijelove proizvoda, ona se po društvenom načinu rada razlikuje od robne proizvodnje zato što u indijskoj općini nema razmjene, a kao takva izjednačava se sa manufakturom, jer manufakturni radnici ne proizvode robe.

---

[43] »Raspodjela se rada u robnoj privredi ne sastoji u svjesnoj njegovoj raspodjeli prema određenim, ranije očitovanim potrebama, nego je regulira princip jednake korisnosti proizvodnje« (I. I. Rubin, ibid., str. 100). Svakako, to ni Marxu nije bilo strano: »Samo tamo gde proizvodnja stoji pod društvenom kontrolom koja je stvarno unapred određuje, društvo uspostavlja vezu između obima društvenog radnog vremena upotrebljenog na proizvodnju određenih artikala i obima društvene potrebe koja se tim artiklima ima zadovoljiti.« (Vidi: K. Marx, *MED*, tom 23, str. 160, citirano prema: A. Heler, ibid., str. 199.)

[44] Zbog toga zvuči protivurječno stanovište A. Heler koja, s jedne strane, tvrdi da društvo udruženih proizvođača zasniva svoju proizvodnju na potrebama, a, s druge strane, da će zakon vrijednosti »jasno doći do izražaja u »društvu udruženih proizvođača««. Društvo udruženih proizvođača, čija proizvodnja počiva na potrebama, još uvijek poznaje zakon vrijednosti, ali ga upravo nastoji time potisnuti. Zato i ne možemo reći da on tu dolazi jasno do izražaja; zakon vrijednosti je *jasno izražen* samo u robnoj proizvodnji, u svom *obliku*, u obliku vrijednosti, u *razmjenskoj vrijednosti*. (Uporedi: A. Heler, ibid., str. 185.)

[45] K. Marks, ibid., str. 286—287.

Digitized by Google

Kao oblik ili način rada, manufaktura je specifično kapitalističkog karaktera. Kao društveni način rada u kojem su radnici unutar procesa rada povezani neposredno, bez posredstva razmjene, samom tehničkom nužnošću manufakturnog načina rada, manufaktura je čahura unutar kapitalističkog sistema proizvodnje koja se ne podvrgava zakonima kapitalističke organizacije društvenog rada. Kao *tehnički* oblik rada, manufakturni rad je prvi tipično kapitalistički oblik rada, ali je po svom *društvenom* obliku upravo manufakturni rad tipično nekapitalistički, oblik zajedničkog (kooperativnog), udruženog rada stoga što tehnički isključuje razmjenu iz odnosâ među proizvođačima. Prema tome, kapitalizam uspostavlja unutar vlastite organizacije društvenog rada, i na osnovi tipično kapitalističkog načina rada, ćelije novog društvenog tipa proizvodnje. Iako pod kapitalom, dakle, iako u odnosu privatne razmjene sa vlasnikom manufakture, iako u uslovima djelomičnog rada, dakle, kapitalističkog načina rada — radnici u manufakturi *rade udruženi.* Novi tip društvene organizacije rada, iz koje se odstranjuje razmjena, nastaje i razvija se pod kapitalom. Štoviše, *kapital je virtualno novi društveni oblik rada, kooperativni rad, ukratko, svoja vlastita negacija.*[46] Bez obzira na stepen podruštvljenja rada koji se pod tim uslovima doseže, kapital ne gubi ništa od svoje prirode, ali u isti mah ovaj proces podruštvljenja rada, koji se zbiva pod kapitalom, ne gubi ništa od svoje kooperativne društvene prirode. Zajednički, kooperativni rad je polazna tačka kapitalističke proizvodnje, osnova koju kapital svaki put iznova dovodi u pitanje razvijajući se kao oblik razmjene, ali koji će jednog dana, nakon što je već odavno zakoračio izvan manufakturne radionice, ovladavši kapitalističkom organizacijom društvenog rada, uspostaviti takvu *raspodjelu rada koja će biti usklađena prema potrebama društva.*[47] To će biti ne samo kraj kapitalističkog oblika svojine, nego i pretpostavka novog načina proizvodnje.

[46] K. Marx, *Temelji slobode*, str.. 136, 151.

[47] E. Mandel razlikuje »proizvodnju za zadovoljavanje potreba« i »robnu proizvodnju«. U osnovi prve stoji *upotrebna vrijednost.* Lako je zaključiti šta stoji u osnovi druge, iako to Mandel ne kaže (ibid., str. 57—58).

Digitized by Google

Vladimir Vujčić

O suštini samoupravne demokracije

Pisati o historiji demokracije isto je, na neki način, kao pisati o historiji države — o njenom postanku, razvitku i funkcioniranju. Istovremeno, valja reći da je to jedno od najsloženijih pitanja u društvenoj nauci. Središnje je pitanje u razmatranju suštine demokracije — odnos između revolucije (revolucionarnosti radničke klase) i države.

Odnos između revolucije i države i danas je aktualan u našim društvenim uvjetima, jer je u našem društvu na djelu proces *odumiranja* države, a u tome, dakako, nije nebitno kojim se *sredstvima* usmjerava i ostvaruje proces njenog odumiranja. Mada znamo da je u nas osnovno sredstvo odumiranja države naše socijalističko samoupravljanje i da se tim putem ona podruštvljava — ona se posamoupravljuje, prestaje da postoji kao »politička država«, jer njene javne funkcije postupno gube svoj politički karakter i pretvaraju se, kako bi rekao Engels, u proste administrativne funkcije koje čuvaju prave interese društva — ipak ne možemo dobiti trajni odgovor na sva pitanja i na sve procese u vezi s odumiranjem države i to jednostavno zato što je to *živi* historijski proces, a ne neko stanje koje se ukida. Čini nam se da je neuporedivo lakše državu ukinuti, to je onaj početni revolucionarni čin, nego ostvariti procese njenog odumiranja. U svakom revolucionarnom procesu postoje dva povezana odnosa prema

Digitized by Google

državi: jedan se sastoji u činu njenog ukidanja, a drugi u procesu njenog odumiranja. Odumiranje države je dugotrajni historijski proces i tu nije riječ samo o socijalnoj evoluciji, kao što nam žele iskazati demokrati sitnoburžoaskog kova, nego o procesima, prije svega, stvaralačkog tipa. Odumiranje države je stvaralački proces subjektivnih snaga određenog društva. Svoditi procese odumiranja države naprosto na procese socijalne evolucije znači pretvarati suštinu socijalističke demokracije u oportunističko djelovanje i, na toj osnovi, klasnu borbu zamagljivati teorijama socijalne stratifikacije. To bi samo vodilo razbijanju jedinstva radničke klase, a ne nužno potrebnom izgrađivanju njenog integralnog, organskog, nepolitiziranog (neideologiziranog) jedinstva. Da bi se to bolje razumjelo, navešćemo jedno mišljenje E. Kardelja iz 1972. godine, a koje je danas posve aktualno. Govoreći o tome da naša revolucija još nije dovedena »do kraja« i da se mi još ne možemo odreći sredstava i metodâ revolucionarnog mijenjanja postojećeg stanja, Kardelj je rekao i ovo: »Doduše, u nas je danas prilično rasprostranjeno raspoloženje koje bi se moglo izraziti na sledeći način: revolucija je završena, nastupilo je vreme empirizma i pragmatizma. To je velika iluzija. Možda je opravdana tvrdnja da je naša praksa preterano opterećena ideologijom.«[1] Duga bi to bila priča ako bismo ovdje pokušali elaborirati Kardeljevu tezu da je možda »naša praksa preterano opterećena ideologijom«. Možda se djelomičan odgovor na tu tezu može naći u mislima koje je izrekao nekoliko godina prije, kad je zapisao i ovo: »Socijalističkom društvu je potreban njegov demokratski sistem upravo zato da bi onemogućilo hipertrofiju ideologije, nastajanje monopola dogme ili doktrinarstva ili monopola ličnosti, odnosno određenih grupa koje bi se udaljile od živih svakodnevnih interesa radničke klase i radnog čoveka. No, ništa manje nije opasna ni društvena tendencija nametanja samog empirizma kao dogme, to jest građenja celokupne politike isključivo na pritisku onih interesa koje svakog dana empirijski doživljavamo i koje formiraju samo trenutne okolnosti. Takve tendencije se danas u nas ne retko proglašavaju suštinom demokratizma.«[2] Prema našoj ocjeni, Kardelj ovdje želi reći to da suštinu demokracije u nas ne treba tražiti u sferi politizacije interesâ i političkih pritisaka, kao ni u sferi raznih monopola u kojima može doći i često dolazi do hipertrofije ideologije, nego je treba tražiti u sferi objektivnih zakonitosti koje vladaju u sistemu proizvodnih snaga i njima odgovarajućih društveno-ekonomskih odnosa. Treba težiti izgradnji takvog sistema proizvodnih i društvenih odnosa koji će, tako reći sam po sebi, svojim vlastitim unutrašnjim razvojnim zakonima, reproducirati socijalističke odnose među ljudima. Nužno je tragati za takvim sistemom socijalističkih samo-

[1] E. Kardelj, *Samoupravljanje i društvena svojina*, »Samoupravljanje«, br. 1, »Svjetlost«, Sarajevo, 1979, str. 314.

[2] E. Kardelj, *Subjektivne snage u samoupravnom socijalističkom društvu*, »Samoupravljanje«, br. 3, 1979, str. 113—114.

Digitized by Google

upravnih društveno-ekonomskih odnosa koji će postupno, ali sigurno, bez upotrebe sile i pritisaka, bez monopolâ i borbe za monopole, reproducirati sam sebe na osnovi nužnosti djelovanja vlastitih zakona i zakonitosti. U takvom se odnosu ideologija ne može pretvarati u politizaciju stvarnih, društveno-ekonomskih interesa radnih ljudi, nego može djelovati jedino kao unutrašnja svijest razvoja socijalističkog društva, rješavanja njegovih unutrašnjih proturječnosti i što beskonfliktnijeg rješavanja i zadovoljavanja pluralizma samoupravnih interesa radnih ljudi i građana. Prema tome, u takvom se odnosu čovjek ne može pretvarati u apstraktnog političkog građanina, jer, kako kaže Kardelj, »ako socijalističko društvo treba da postane asocijacija slobodnih proizvođača, onda u njemu ne može biti mesta ni za čiji politički monopol«[3]. Stoga i politika u našem socijalističkom samoupravnom društvu »postaje sastavni deo samoupravljanja«[4], dok je ona u sistemu građanske demokracije otuđena od građanina i prenesena u vrhove političkih partija. Prema tome, u onoj mjeri u kojoj politika postaje sastavni dio samoupravljanja praktično se smanjuju mogućnosti hipertrofije ideologije i stvaranja bilo kakvih monopola u društvu. U tome je, dakle, suština Kardeljeve teze da je u nas možda na djelu praksa koja je pretjerano opterećena ideologijom i da je pretvaranje politike u sastavni dio samoupravljanja identično procesu onemogućavanja hipertrofije ideologije i stvaranja raznih monopola.

Dakako, u našem samoupravnom demokratskom društvu potrebno je jasno razgraničiti ideologizirano od neideologiziranog jedinstva radničke klase. Ideologizirano jedinstvo radničke klase ne može voditi društvenim promjenama, ono nije u funkciji njenog revolucioniranja, stvaralaštva, nego je u funkciji zadržavanja postojećih političkih interesa, struktura i odnosa moći društvenih snaga, dok je neideologizirano jedinstvo radničke klase u funkciji njenog revolucioniranja na osnovama stvaralačkog traganja za putovima, načinima i sredstvima »odumiranja države«, odnosno vlastitog oslobađanja i samooslobađanja od svih oblika eksploatacije, najamnih odnosa, potčinjenosti i besperspektivnosti. Tamo gdje je riječ o ideologiziranom jedinstvu radničke klase politički se faktor društva ne pretvara u njegov subjektivni stvaralački faktor, već svoju poziciju pretvara u poziciju moći i, na toj osnovi, u poziciju natklasnog i naddruštvenog djelovanja — u poziciju državno-vlasničkog ili tehno-birokratskog monopola. U kontekstu odnosâ ideologiziranog jedinstva radničke klase ne otvaraju se prostori njenom revolucionarnom djelovanju — ti se prostori sužavaju, ali se zato široko otvaraju prostori snagama koje u društvu stvaraju monopole raznih vrsta i oblika. To, dakako, ne može ići u prilog razvoju samoupravne demokracije, prije doprinosi njenom podrivanju. Suština je samoupravne demokracije u

[3] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1977, str. 44.

[4] E. Kardelj, op. cit., str. 21.

Digitized by Google

njenom stalnom »stvaralačkom sukobu« sa svim vrstama i oblicima monopola u društvu. Prema tome, samoupravna demokracija se i ne može poistovjećivati s raznim oblicima liberalizma i oportunističkog demokratizma, jer oportunistički demokratizam svodi demokraciju na nekakvo općekulturno ophođenje među ljudima, na građansko poimanje morala, na nekakvu apstraktnu slobodu svijesti i savjesti i slobodu uopće, na zapostavljanje klasne borbe i suštine te borbe, dok je samoupravna demokracija, u biti, *borba* radničke klase za svoje vlastito oslobođenje i za oslobođenje svih članova društva od svih vidova otuđivanja njihova rada i prava da samostalno, bez ikakvih posrednika, upravljaju radom i društvom u cjelini. To je borba za prisvajanje otuđene društvenosti čovjeka. U stvari, to je borba za povratak čovjeka sebi. Samo sitnoburžoaski demokrat ne može shvatiti ono što je suštinsko u samoupravnoj demokraciji — ne može shvatiti da je u toj demokraciji suštinski pojam borba za vodeću ulogu radničke klase u društvu i za stvaranje uvjetâ za što bezbolnije transformiranje socijalizma u besklasnu društvenu zajednicu. Sitnoburžoaski demokrat to ne može shvatiti samo zato što je ideološki kompromis suština njegove malograđanske duše.

Pitanje samoupravne demokracije izuzetno je složeno, ali i izuzetno aktualno za naš sadašnji i budući razvoj, pa ga u ovom radu ne možemo ni približno cjelovito obuhvatiti i naznačiti sve njegove dimenzije i obilježja, ali ga treba istraživati i aktualizirati.

Nitko nije tako pronicljivo pisao o demokraciji kao što je to, u duhu Engelsove i Marxove misli, u svoje vrijeme činio Lenjin, a u ovo naše vrijeme i za naše potrebe E. Kardelj. Zbog toga ovdje svakako moramo prikazati i ukratko obraditi osnovne stavove, razmišljanja i poglede ovih velikana marksističke misli o suštini demokracije, njenim protuslovljima i perspektivama u socijalističkoj društvenoj zajednici.

Lenjin o odumiranju demokracije

U svom najpoznatijem djelu *Država i revolucija* Lenjin je pitanje demokracije analizirao u kontekstu odnosa države i revolucije. Naravno, najviše ga je interesirao odnos između proleterske revolucije i socijalističke države. Lenjin je pravovremeno shvatio da to nije čisto akademsko pitanje, već da od njega zavisi sudbina proleterske revolucije i samog socijalizma. Razmatrati, dakle, odnos između države i revolucije i revolucije i države ne bi bilo adekvatno ako se ne bi nastojalo da se u srž tih razmatranja stavi upravo pitanje demokracije. Lenjin je, dakako, to vrlo dobro znao, pa je tako i postupio.

Oslanjajući se na Marxove i Engelsove misli, Lenjin razrađuje odnos socijalne revolucije prema državi i odnos države prema socijalnoj revoluciji. Naročito ga je interesirao odnos radničke

Digitized by Google

klase prema buržoaskoj državi. Lenjin je ukazao na dvostruki odnos proleterske revolucije prema buržoaskoj državi: najprije je na djelu odnos revolucionarnog ukidanja buržoaske države, a potom proces postupnog odumiranja proleterske državnosti nakon socijalističke revolucije. Ove stavove o odnosu proleterske revolucije prema državi Lenjin izvodi na temelju dosljedne analize Marxovih i Engelsovih stavova o državi i revoluciji. Analizirajući Engelsove stavove o tome, Lenjin dolazi do ovog zaključka: »U stvari, Engels ovde govori o »ukidanju« države buržoazije od strane proleterske revolucije, dok se reči o odumiranju odnose na ostatke proleterske državnosti posle socijalističke revolucije. Buržoaska država, po Engelsu, ne »odumire«, nego nju »ukida« proletarijat u revoluciji. Odumire, posle te revolucije, proleterska država ili poludržava.«[5] Ti su stavovi danas, svakako, abeceda u marksizmu, ali stvar ipak nije tako jednostavna kao što se može činiti, jer su upravo procesi odumiranja države izuzetno složeni i heterogeni. I ne samo to, često se zaboravlja činjenica da je razvoj socijalizma, na putu iz klasnog u besklasno društvo, istovjetan procesu odumiranja države. Ako se ta gotovo prirodno-historijska nužnost zaboravlja, koči ili ometa, onda je socijalizam osuđen na to da stagnira. Proces odumiranja države identičan je procesu razvoja socijalizma: *socijalizam je proces odumiranja države.* Stoga i svi oni koji još uvijek žale za »starom dobrom državom« u reguliranju proizvodnih i društvenih odnosa možda i nisu uvijek svjesni činjenice da na taj način dogmatski i naivno zagovaraju socijalizam bez razvoja, socijalizam kao cilj i konačni ideal ljudskog razvoja. To se očituje i u ovoj Engelsovoj misli: »Državno vlasništvo na produktivnim snagama ne rješava sukob, ali ono skriva u sebi formalno sredstvo, ključ za rješenje.«[6] Socijalizam se, prema tome, ne može svesti na državno vlasništvo na produktivnim snaga; to je uvjet socijalizmu, polazna točka u mogućnosti odumiranja države. Odumiranje države jednako je procesu podruštvljavanja njenih funkcija, prije svega podruštvljavanja proizvodnih snaga društva.

Socijalizam nije, ili bar ne bi trebao biti, neko društveno stanje koje *samo* funkcionira, nego je to historijski proces koji se razvija prema novim i sve širim slobodama. Ako nije na djelu proces odumiranja socijalističke države, bez obzira na to koliko taj proces može biti spor, postupan i konfliktan, onda je na djelu proces jačanja raznih monopola, pa je socijalizam prisiljen da stagnira ili da se razvija u svoju suprotnost. On se tako ne razvija u pravcu oslobađanja rada i čovjeka. Uz to, valja reći da proces odumiranja države nije naprosto stvar subjektivne volje radničke klase i njene avangarde, nego je uvjetovan razvojem proizvodnih snaga, društveno-ekonomskih odnosa, odnosom moći društvenih

[5] V. I. Lenjin, *Država i revolucija*, BIGZ, Beograd, 1979, str. 21.

[6] F. Engels, *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*, »Naprijed«, Zagreb, 1973, str. 209.

Digitized by Google

snaga, pa zatim razinom društvene svijesti itd. Kardelj je često isticao da se demokracija ne može jednostavno deklarirati, tvrdeći da njena moć ne zavisi samo od subjektivne volje vodećih socijalističkih snaga. »Snaga demokratije zavisi od snage društvenog sistema, od ekonomske i političke snage vladajuće klase, od unutrašnjeg odnosa društvenih snaga, od stanja društvene svesti, od tradicije i niza drugih sličnih objektivnih i subjektivnih faktora. Prema tome, ni za demokratiju se ne može boriti liberalističkim formulama...«[7] U procesu »odumiranja« države vladaju objektivne zakonitosti, a stvar je subjektivnog faktora da u snagu njihove stihijnosti unosi nužno potreban red, da im daje odgovarajući smjer u kojem će njihovo djelovanje postići nužno potrebnu mjeru društvene (ljudske) efikasnosti. Stoga je za procese odumiranja države nužno da subjektivni faktor ne djeluje empirički-pragmatički, jer se tako od drveća ne vidi šuma, nego svoje djelovanje mora što više oslanjati na stvarno znanje o objektivnim zakonima koji vladaju u sferi proizvodnih i ukupnih društveno-ekonomskih odnosa. Bez toga objektivni zakoni mogu poprimiti karakteristike stihijnosti, a to neminovno razorno djeluje na proizvodne i društvene odnose.

Proces odumiranja socijalističke države identičan je procesu *odumiranja demokracije* (bolje reći, i stvaranja i odumiranja demokracije). Navikli smo da govorimo o odumiranju države, a o odumiranju demokracije — kao da nismo. Međutim, taj prividni paradoks će brzo nestati čim shvatimo neke Lenjinove misli kada on raspravlja o odumiranju države kao procesu odumiranja demokracije. Lenjin svoje poglede o tom pitanju utemeljuje na Engelsovim stavovima kad, među ostalim, kaže i ovo: »O »odumiranju« i — čak još reljefnije i slikovitije — o »uspavljivanju« Engels govori potpuno jasno i određeno u odnosu na epohu posle »uzimanja sredstava za proizvodnju u ruke države u ime celog društva«, tj. *posle* socijalističke revolucije. Mi svi znamo da je politička forma »države« u to vreme najpotpunija demokratija. Ali nijednom od oportunista, koji bestidno unakazuju marksizam, ne pada na pamet da se, prema tome, kod Engelsa, radi o »uspavljivanju« i »odumiranju« *demokratije*. Ovo na prvi pogled izgleda čudnovato. Ali »nerazumljivo« je samo za onoga ko se nije zamislio nad tim da je demokratija *takođe* država, i da će, prema tome, iščeznuti i demokratija čim iščezne država. Buržoasku državu može »ukinuti« samo revolucija. Država uopšte, tj. najpunija demokratija, može samo »odumreti«.«[8] Smatramo da je ovo osnovno u Lenjinovu razmatranju odnosa države i revolucije. Pokušat ćemo ukratko objasniti Lenjinove stavove koje je on jezgrovito iznio u navedenoj misli.

U ovoj Lenjinovoj misli valja uočiti nekoliko stvari o kojima on govori. Najprije, Lenjin ističe da buržoaska država ne može

[7] E. Kardelj, *Subjektivne snage u samoupravnom socijalističkom društvu*, cit. izd., str. 230—231.

[8] V. I. Lenjin, *Država i revolucija*, cit. izd., str. 21—22.

Digitized by Google

odumirati, već se mora revolucionarnom akcijom proletarijata ukinuti. U duhu Marxove i Engelsove misli, Lenjin je kategoričan u nedvosmislenoj tvrdnji da je »smena buržoaske države proleterskom nemoguća bez nasilne revolucije«[9]. I kad se ta država ukine ona mora biti zamijenjena novom, socijalističkom državom. Država se, prema tome, aktom revolucije ne »posuđuje«, nego se ukida i zamjenjuje novom — socijalističkom — državnošću. Drugo, nakon ukidanja buržoaske države ostvaruje se proleterska državnost u vidu diktature proletarijata: nastaje, dakle, takva država koja po svim svojim obilježjima predstavlja najpuniji oblik demokracije. Znači, socijalistička država je najpuniji oblik demokracije jer je ona, za razliku od buržoaske države, koja je bila »mašina za ugnjetavanje« većine od strane manjine, samo država koja djeluje srazmjerno obrnuto — pretvara se u »mašinu za ugnjetavanje« manjine od strane većine. I upravo je stoga socijalistička država po svom obliku diktatura proletarijata i ujedno je najpuniji oblik demokracije. Konačno, važno je primijetiti i to da Lenjin ističe kako teza o odumiranju demokracije može biti čudnovata samo za one koji ne mogu shvatiti činjenicu »da je demokratija također država«. A budući da država ne nestaje, nego *odumire*, jasno je da i demokracija, kao oblik države, mora odumrijeti. Ako je svaka država »posebna sila za ugnjetavanje« potlačene klase, onda je Lenjin potpuno u pravu kad tvrdi da je »svaka država neslobodna i nenarodna«.[10] Prema tome, i država koja nastaje poslije socijalističke revolucije, nakon preuzimanja sredstava za proizvodnju od strane države, nije potpuno slobodna i narodna država. Lenjin je bio sasvim u pravu kad je iznio ovu tvrdnju. Ovdje se može postaviti pitanje — da li taj Lenjinov stav važi i za našu socijalističku samoupravnu državu. Svakako da važi, ali uz ovu napomenu: naime, naša socijalistička država je i slobodna i narodna u onoj mjeri u kojoj se ostvaruje proces njenog odumiranja. No uvijek treba imati na umu to da je proces odumiranja države vrlo složen i da zavisi od niza objektivnih i subjektivnih snaga i okolnosti. Proces odumiranja države u nas je identičan procesu razvoja samoupravljanja. Prema tome, u nas se i država posamoupravljuje.

Na više mjesta u knjizi *Država i revolucija* Lenjin je vrlo eksplicitan u svom stavu o odumiranju demokracije. U duhu Engelsovih upozorenja o državi Lenjin naglašava i ovo: »Naime: stalno se zaboravlja da je uništenje države i uništenje demokratije, da je odumiranje države i odumiranje demokratije.

Na prvi pogled takvo tvrđenje izgleda krajnje čudnovato i nerazumljivo; možda će se neko čak početi pribojavati da mi ne očekujemo dolazak takvog društvenog uređenja u kome se neće poštovati načelo potčinjavanja manjine većini, jer demokratija i jeste priznavanje tog načela.

---

[9] V. I. Lenjin, op. cit., str. 24.

[10] V. I. Lenjin, op. cit., str. 23.

Digitized by Google

Ne. Demokratija *nije* istovetna s potčinjavanjem manjine većini. Demokratija je *država* koja priznaje potčinjavanje manjine većini, tj. organizacija za sistematsko *nasilje* jedne klase nad drugom, jednog dela stanovništva nad drugim.

Mi kao svoj konačni cilj postavljamo uništenje države, tj. svakog organizovanog i sistematskog nasilja, svakog nasilja nad ljudima uopšte. Mi ne čekamo dolazak takvog društvenog poretka u kome se ne bi poštovalo načelo potčinjavanja manjine većini. Ali, težeći socijalizmu, mi smo uvereni da će on prerasti u komunizam, a u vezi s tim iščezavaće svaka potreba za nasiljem nad ljudima uopšte, za *potčinjavanjem* jednog čoveka drugome, jednog dela stanovništva drugom njegovom delu, jer će se ljudi *navići* da poštuju elementarne uslove društvenog života bez *nasilja* i bez *potčinjavanja*.«[11]

Šta je bitno u citiranom tekstu? Prvo, Lenjin je potpuno nedvosmislen u stavu prema pitanju odumiranja demokracije. Odumiranje države, po njemu, isto je što i odumiranje demokracije. Prema tome, odumiranje države nije isto što i rast demokracije — to nisu komplementarni procesi u smislu da jedno odumire, a drugo raste. Zdravom razumu to može izgledati logično i normalno, ali u stvarnom procesu života to ne mora biti logično. Dakako, to je odmah jasno čim se shvati stanovište o demokraciji kao obliku države. »Demokratija je *država*«, ističe Lenjin. Ali, za razliku od buržoaske demokracije, u kojoj je ona sredstvo za potčinjavanje većine manjini i za razne monopole, socijalistička demokracija priznaje isto načelo, načelo potčinjavanja, ali s obrnutim odnosom. Naime, socijalistička demokracija, kao oblik socijalističke države, kao oblik diktature proletarijata, priznaje potčinjavanje, ali potčinjavanje manjine većini, a u tome i jest osnovna razlika između buržoaske i socijalističke demokracije. Ako se to ne bi priznavalo, onda se ne bi priznavalo ni postojanje diktature proletarijata. Ne priznavati, međutim, realnost i potrebu diktature proletarijata u socijalističkoj državi, kao državi prijelaznog perioda od socijalizma ka komunizmu, isto je što i ne priznavati postojanje klasne borbe u socijalizmu. Jer, kako kaže E. Kardelj, »diktatura proletarijata nije sinonim za despotiju i nasilje, nego je sinonim za takav državni sistem u kome bezuslovno dominira vodeća uloga neposrednih i dugoročnih interesa radničke klase, a time i radnih ljudi uopšte. A to je upravo sistem vlasti koji mi nazivamo samoupravnom demokratijom«[12]. Prema tome, i Kardelj posve jasno određuje samoupravnu demokraciju kao sistem vlasti, ali sistem vlasti radničke klase i radnih ljudi uopće.

Oni koji ne shvaćaju ili ne priznaju realnost klasne borbe u socijalizmu, ali, naravno, klasne borbe u vidu diktature proletarijata, neće ili ne mogu shvatiti tu činjenicu — za njih, jedno-

[11] V. I. Lenjin, op. cit., str. 74.

[12] E. Kardelj, *Socijalistički samoupravni društveno-ekonomski odnosi*, »Samoupravljanje«, br. 5, »Svjetlost«, Sarajevo, str. 201.

Digitized by Google

stavno, klasna borba postoji samo u onim uvjetima u kojima se jedna klasa bori protiv druge, kontraklase, a kako u socijalizmu ne postoji kontraklasa, po njima ne može u njemu postojati ni klasna borba. Po njima, klasna borba prestaje činom preuzimanja sredstava za proizvodnju od strane države, činom eksproprijacije eksproprijatora. Oni klasnu borbu shvaćaju samo kao borbu klase protiv klase, a ne mogu shvatiti da se klasna borba može voditi kao borba *u klasi*, kao borba radničke klase protiv, kako bi to rekao Marx, »vlastite birokracije«. E. Kardelj je ovom pitanju poklanjao veliku pažnju. Uzgred, recimo samo to da Kardelj u birokraciji koja nastaje u socijalističkom društvu nije vidio neku novu klasu koja ima klasičan antagonistički odnos prema radničkoj klasi — tu je pojavu vidio kao opasan i štetan ostatak starog društva i nusprodukt socijalističkog društvenog razvoja. Smatrao je da se subjektivne snage našeg društva moraju odlučno angažirati u klasnoj borbi, ali ne »u onoj iskonstruisanoj i lažnoj koja pripisuje našem društvu novu strukturu antagonističkih klasa u obliku podele na radničku klasu i birokratiju, i koja ima za cilj da liši radničku klasu njenog najsnažnijeg oružja, to jest države i Saveza komunista, vlasti i samoupravljanja, nego u klasnoj borbi protiv materijalnih, idejnih i političkih nosilaca reprodukcije i odbrane preživelih klasnih, socijalnih i političkih odnosa u našoj društvenoj stvarnosti i u svesti ljudi«[13]. Klasna borba u nas mora voditi ka integraciji radničke klase, a ne njenoj dezintegraciji. Oni koji ne shvaćaju suštinu klasne borbe u nas, u našem socijalističkom samoupravnom društvu, ne shvaćaju postojanje slojevitosti same radničke klase — za njih je radnička klasa homogeni organizam, a ne živi i slojeviti društveni organizam. Stoga oni ne mogu shvatiti da se klasna borba može voditi *u samoj klasi*, da se radnička klasa mora boriti protiv »vlastite birokracije«, da se u neku ruku mora boriti protiv »same sebe«. Ako se radnička klasa ne bi borila i »protiv same sebe«, onda se ne bi mogao shvatiti ni proces »odumiranja države«, ni proces odumiranja demokracije, ni sam proces prijelaza i napredovanja od socijalizma ka komunističkoj, besklasnoj društvenoj zajednici. Tu vladaju zakoni dijalektike, a ne zakoni statike. Čini se da se pitanje demokracije u socijalističkoj državi mora stalno sagledavati i kao odnos između postojanja slojevitosti u biću radničke klase i ostvarivanja jedinstva te klase. Jedinstvo se u radničkoj klasi ne može ostvarivati negiranjem same slojevitosti te klase.

Drugo, dok demokracija kao oblik države priznaje potčinjavanje manjine većini, dotle je konačni cilj društvenog razvoja, komunističke borbe, »uništenje države«, to jest svakog »organiziranog i sistematskog nasilja, svakog nasilja nad ljudima uopće« — kako ističe Lenjin. On jasno uviđa suštinu odumiranja demokracije. Ona je u ukidanju svakog oblika nasilja nad ljudima uopće, svakog oblika potčinjavanja jednog čovjeka drugome, jed-

[13] E. Kardelj, *Subjektivne snage u samoupravnom socijalističkom društvu*, cit. izd., str. 42—43.

Digitized by Google

nog dijela stanovništva njegovu drugom dijelu, jer će se svi ljudi navići da poštuju i prihvaćaju osnovne uvjete života u zajednici bez nasilja i bez potčinjavanja. O tome na jednom drugom mjestu Lenjin govori još potpunije kad kaže i ovo: »Tek u komunističkom društvu, kada otpor kapitalista bude već definitivno slomljen, kada kapitalisti budu iščezli, kada ne bude klasa (tj. razlike između članova društva s gledišta njihovog odnosa prema društvenim sredstvima za proizvodnju), *tek* tada će »iščeznuti država i moći će se govoriti o slobodi«. Tek tada će biti moguća i biće ostvarena demokratija doista potpuna, doista bez ikakvih izuzetaka. I tek tada će demokratija početi da *odumire* iz prostog razloga što će se ljudi, oslobođeni kapitalističkog ropstva, bezbrojnih užasa, divljaštva, apsurda, gnusnosti kapitalističke eksploatacije, postupno *navići* na poštovanje elementarnih pravila života u zajednici, poznatih vekovima, ponavljanih hiljadama godina u svim propisima o njemu, i to na poštovanje bez nasilja, bez prinude, bez potčinjavanja, *bez posebnog aparata* za prinudu koji se zove država.«[14] Ovdje Lenjin povezuje proces nestanka, iščeznuća države s ostvarenjem slobode. Osnovni uvjet za to je nestanak klasa, to jest apsolutno podruštvljavanje sredstava za proizvodnju. Tek tada demokracija postaje univerzalnom — postaje demokracija za sve, bez izuzetka. I tek kada demokracija postigne svoj potpuni razvoj, kad dostigne apsolutni prag svoje suštine, tek tada će početi da *odumire*.

Demokracija *kao oblik države* (socijalističke države) ne može početi da odumire ukoliko nije ostvareno opće i temeljito podruštvljenje sredstava za proizvodnju i sredstava rada uopće, a to znači ukoliko nisu ukinuti svi oblici monopola na sredstvima i uvjetima rada. Proces odumiranja demokracije istovjetan je procesu navikavanja ljudi na poštovanje osnovnih uvjeta i pravila života u zajednici, na poštovanje »pravila igre« u društvenoj zajednici bez prisile i potčinjavanja. Prema tome, činjenica je da je proces odumiranja demokracije istovjetan i procesu odgoja ljudi da usvoje osnovne uvjete i pravila života u društvenoj zajednici. U procesu odumiranja demokracije i *moć odgoja raste*. Odgoj postaje izraziti društveni proces ljudi u njihovoj društvenoj zajednici — on se tako oslobađa uske pedagogičnosti, primjesa indoktrinacije, drila i slično. On tek tada postaje jedan od najznačajnijih društvenih procesa, procesa proizvodnje života (Marx); u ukupnim društvenim procesima on će zauzeti prvorazredno mjesto. Proces odumiranja demokracije odgovara procesu socijalizacije odgoja. Nema, prema tome, socijalizacije odgoja bez odumiranja demokracije. U izvjesnoj mjeri, ako ne u cjelini, to su sinonimni društveni procesi. Tek tada će se odgoj osloboditi svojih klasnih ograničenosti, društvenih i historijskih proturječnosti, uske pedagogičnosti, taloga indoktrinacije i politizacije. Društveni proces će se transponirati u pedagoški proces, odnosno pedagoški proces će se transponirati u društveni, i tako će se ukinuti su-

[14] V. I. Lenjin, *Država i revolucija*, cit. izd., str. 79—80.

Digitized by Google

protnost između pedagoških i društvenih procesa, između cilja odgoja i njegove prakse — sve će to biti jedan proces, proces odgoja mnogostrano razvijenih ljudi. Tek tada će se moći govoriti o *slobodi.*

U duhu Marxove i Engelsove misli Lenjin također analizira odnose između »slobode« i »države« i o tome zaključuje ovako: »Dok postoji država, nema slobode. Kad bude slobode, neće biti države.«[15] Kad bude slobode, neće biti ni suprotnosti između fizičkog i umnog rada. Tada, naravno, neće biti ni demokracije — demokracija će se pretvoriti u slobodu, u slobodnu individualnost, kao organiziranu društvenu snagu ljudi, kao asocijaciju slobodnih proizvođača. Ona će se pretvoriti *u slobodnu individualnost* — u slobodu udruženih ljudi (individua). O tome, o razvoju slobodne individualnosti, govori i K. Marx u svom čuvenom djelu *Temelji slobode,* prilikom analize društvenih odnosa (veza) ljudi i razvoja njihove slobode. Ne ulazeći u dublju analizu Marxovih pogleda, ovdje ćemo navesti jedno njegovo mišljenje o tome: »Lični odnosi zavisnosti (isprva posve samonikli) prvi su društveni oblici u kojima se čovjekova produktivnost razvija samo u malom opsegu i na izoliranim tačkama. Lična nezavisnost zasnovana na *stvarnoj* zavisnosti drugi je veliki oblik u kojem se tek izgrađuje sistem opće društvene razmjene materije, univerzalnih odnosa, svestranih potreba i univerzalnih moći. Slobodna individualnost, zasnovana na univerzalnom razvoju individua i na potčinjavanju njihove zajedničke, društvene produktivnosti kao njihove društvene moći, treći je stupanj.«[16] Prema tome, razvoj slobode javlja se najprije u vidu ličnih odnosa zavisnosti, kao u srednjem vijeku odnos plemića i kmeta; zatim u vidu lične nezavisnosti, kao u kapitalističkom društvu odnos kapitalista i radnika; i, konačno, razvoj slobodne individualnosti, kao u socijalizmu ili u budućem komunističkom društvu odnos radnika prema radniku — čovjeka prema čovjeku.

Razmatrajući odnos između *slobode* i *države,* Lenjin je uočio potrebu da se pozove na neke čuvene stavove koje je Marx iznio u blistavoj analizi rezultatâ Pariške komune, a napose na ovaj njegov stav: »U višoj fazi komunističkog društva, kad nestane ugnjetavajuće potčinjenosti individuuma podjeli rada, a s njom i suprotnosti između intelektualnog i fizičkog rada; kad rad postane ne samo sredstvo za život nego čak prava životna potreba; kad sa svestranim razvitkom individuuma porastu i produktivne snage i kad svi izvori kolektivnog bogatstva poteku obilnije — tek tada će biti moguće sasvim prekoračiti uski horizont buržoaskog prava i društvo će moći na svoje zastave napisati: Svaki prema svojim sposobnostima, svakome prema njegovim potrebama!«[17] To je izuzetno jezgrovita i bogata misao, ali je ovdje važno

[15] V. I. Lenjin, *Država i revolucija,* cit. izd., str. 85.

[16] K. Marx, *Temelji slobode,* »Naprijed«, Zagreb, 1977, str. 54—55.

[17] K. Marx, *Kritika Gotskog programa,* »Naprijed«, Zagreb, 1973, str. 102.

Digitized by Google

skrenuti pažnju na Marxov pojam »kolektivnog bogatstva«, jer taj pojam nužno pretpostavlja društveno vlasništvo na sredstvima za proizvodnju i ujedno koncepciju slobodno udruženog rada ljudi. Bez koncepcije slobodno udruženog rada nije moguće govoriti o koncepciji kolektivnog bogatstva. Kolektivno bogatstvo ne može nicati na koncepciji raznih monopola u društvu.

Također je važno primijetiti da je Lenjin pojam slobode, dakle totalnog odumiranja (izumiranja) države, vezao za džinovski rast proizvodnih snaga društva i za ukidanje suprotnosti između fizičkog i umnog rada u društvu. On o slobodi nije, prema tome, govorio kao o nekakvoj apstrakciji, nego o slobodi koja ima ekonomsko utemeljenje. »Ekonomska osnova potpunog odumiranja države je tako visok razvitak komunizma u kome iščezava suprotnost između umnog i fizičkog rada, iščezava, dakle, jedan od najvažnijih izvora današnje *društvene* nejednakosti, i to izvor koji se pukim prelazom sredstava za proizvodnju u društvenu svojinu, pukom eksproprijacijom kapitalista nikako ne može ukloniti.«[18] Ovo mjesto u Lenjinovu izlaganju odnosa države i revolucije smatramo izuzetno važnim i za našu suvremenu teorijsku misao o socijalizmu, ali i za teorijsku misao o socijalizmu uopće. Dakle, Lenjin je potpuno jasan kad ističe tezu da pukom eksproprijacijom kapitalista nikako nije moguće ukloniti suprotnost između umnog i fizičkog rada, kao najvažnijeg izvora društvenih nejednakosti. Lenjin, sve u svemu, ističe da će eksproprijacija kapitalista donijeti džinovski razvitak proizvodnih snaga i da će to tek stvarati osnovu za iskorjenjivanje potčinjenosti individua podjeli rada, a s njom i suprotnosti između umnog i fizičkog rada; da će to tek stvoriti uvjete za to da rad ne bude samo sredstvo života, nego i prva životna potreba, da će to, nadalje, stvoriti uvjete za svestrani razvitak ljudske ličnosti i stvarnu osnovu za prevazilaženje uskog pravnog horizonta buržoaske države o radu i raspodjeli njegovih rezultata, ali kojom će se to brzinom ostvarivati i koje će sve konkretne oblike država imati u procesu svog odumiranja, to Lenjin ne predviđa, jer jednostavno za sve to u postojećoj praksi nije bilo realnih uporišta. Svoje zaključke izvodi samo na osnovu postojeće prakse, zakonitosti njenog razvitka, a nikako na osnovu subjektivnih konstrukcija o mogućoj praksi. I sam o tome govori ovako: »Ali kojom će brzinom taj razvitak dalje napredovati, za koje će vreme on dovesti do kidanja s podelom rada, do uništenja suprotnosti između umnog i fizičkog rada, do pretvaranja rada u »prvu životnu potrebu«, to mi ne znamo i ne možemo znati.«[19]

Iz navedenog proizlazi zaključak da je Lenjin bio potpuno svjestan toga da sam oblik državnog vlasništva na sredstvima za proizvodnju ne može predstavljati jedini uvjet iskorjenjivanja izvorâ društvene nejednakosti, napose najznačajnijeg izvora te

[18] V. I. Lenjin, *Država i revolucija*, cit. izd., str. 85.

[19] V. I. Lenjin, op. cit., str. 85—86.

Digitized by Google

nejednakosti — suprotnosti između umnog i fizičkog rada ljudi. Stoga je kod njega proces odumiranja države istovjetan procesu *prevladavanja državne svojine.* Eksproprijacija kapitalista nikako ne može ukloniti, smatra Lenjin, suprotnost između fizičkog i umnog rada kao najznačajniji izvor ondašnje i današnje društvene nejednakosti. To zavisi od konkretnih oblika odumiranja države, ali i od brzine tog odumiranja. Naše društvo je konkretni oblik odumiranja države našlo u socijalističkom samoupravljanju. *Samoupravljanje kao oblik naše socijalističke države postalo je tako i oblik odumiranja države.* Stoga samoupravljanje nije samo po sebi cilj društvenog razvoja, cilj koji bi već danas trebalo obogotvoriti, nego je ono uvjet, put i sredstvo društvenog razvoja i društvenog progresa — danas konkretno put odumiranja države. Međutim, taj put je složen. I baš zato se na pojedinim etapama našeg društvenog razvoja samoupravljanje pojavljuje i kao cilj našeg razvitka, jer ga jednostavno valja uspostaviti kao sistem koji reproducira sam sebe, ali vrlo često i obraniti od raznih napada i osporavanja. Iz rečenog nije teško pretpostaviti zašto se samoupravljanje često napada i osporava od raznih »opozicionih elemenata« u našem društvu i zašto se »okrivljuje« za naše ekonomske i druge razvojne teškoće. Ono se napada samo zato što su njegovi oponenti svesni da im se razvitkom samoupravljanja snovi o restauraciji državnog socijalizma ili tehno-birokratskog monopola sasvim sigurno pretaču u trajni društveni zaborav. Put u društvenu jednakost izuzetno je trnovit — to je stalna borba između rada i kapitala, slobode i monopola, progresa i regresa, napretka i zaostalosti, bogatstva i siromaštva, demokratizma i oportunizma, dosljednosti i kompromiserstva, istine i zablude, kreativnosti i rutine i tako dalje.

Lenjin je demokraciju shvaćao kao sredstvo u borbi radničke klase za socijalno oslobođenje, ali ju je shvaćao i kao *etapu* u društvenom napretku — u napretku iz jednog oblika u drugi, viši oblik društvenog uređenja. Pri tom je ne uzima kao mjerilo napretka u smislu granice koja se ne smije prijeći, jer to nije u skladu s njegovom koncepcijom odumiranja demokracije. To se vidi iz ovih njegovih misli: »Ali demokratija niukoliko nije granica koju ne smeš preći, nego samo jedna etapa na putu od feudalizma u kapitalizam, i od kapitalizma u komunizam.«[20] Prema tome, u onoj mjeri u kojoj demokracija u svom historijskom usponu postaje punija logično je razmišljati o mogućnostima njenog prevazilaženja. To pak prevazilaženje imamo u cjelovitosti njenog ostvarenja. Ona, prema tome, odumire tako što se ostvaruje.

Nadalje, Lenjin je jasno definirao dva osnovna politička obilježja socijalističke demokracije, koja nam na prvi pogled mogu izgledati čak i kao konačni cilj društvenog razvitka. Prvo je u tome što je demokraciju označio kao jednakost, a drugo u tome što ju je označio kao oblik države. Ova određenja zahtijevaju detaljnije objašnjenje.

[20] V. I. Lenjin, op. cit., str. 88.

Digitized by Google

1. »*Demokratija znači jednakost*«[21] — naglašava Lenjin. Šta to znači s gledišta stvarnog historijskog razvoja, odnosno realnog društvenog progresa ljudi? Da li je to konačni, najzad pronađeni oblik društvenog odnosa, u kojem se progres pretače u evoluciju, to jest u onaj oblik društvenog odnosa u kojem se proces socijalne revolucije pretače u proces socijalne evolucije — u proces svestranog razvitka individua, njihova rada prema njihovim sposobnostima i stvarnog zadovoljavanja prema potrebama. Odgovor je — ne. Istina je da je socijalistička demokracija posljednji, najpuniji oblik demokracije, da je ona, kao takva, u funkciji oslobađanja rada i čovjeka, razvitka svestranih ličnosti, ubrzanog rasta proizvodnih snaga, smanjivanja razlika između umnog i fizičkog rada, ali ona ipak nije, kako reče Lenjin, »granica koju ne smeš preći«. Ona je, prema tome, upravo granica koja se smije i treba prijeći, ako se želi ostvariti stvarna, opća, društvena, a ne samo formalna jednakost ljudi. To je granica koja se smije prijeći ako se želi ostvariti ekonomska, a ne samo politička jednakost ljudi. *Prirodna nejednakost ljudi pretpostavlja društvenu jednakost.* Sve to Lenjin sažima ovako: »Pojmljivo je kakav velik značaj ima borba proletarijata za jednakost i parola jednakosti — ako se shvata pravilno, u smislu uništenja *klasa.* Ali demokratija znači samo *formalnu* jednakost. I odmah pošto se ostvari jednakost svih članova društva *u odnosu* prema sredstvima za proizvodnju, tj. jednakost rada, jednakost nadnice, pred čovečanstvom će se neminovno postaviti pitanje da se ide dalje, od formalne jednakosti ka stvarnoj, tj. ka ostvarenju principa: »Svako prema sposobnostima, svakome prema potrebama«.«[22] Društvo može djelovati prema ovom principu, ali sve dok to djelovanje ne postane samo po sebi princip društva ne može se govoriti o *stvarnoj* jednakosti. Djelovati prema principu nije isto što i djelovanje kao princip. Tako, primjerice, danas u našem društvu djelujemo prema principu raspodjele prema radu, ali to ne znači da je raspodjela prema radu postala princip, jer još uvijek ima odstupanja od tog principa. Međutim, ovdje je važnije uočiti suštinu formalne demokracije i razgraničiti je od stvarne demokracije, a Lenjin je osnove za to jasno naznačio. Kada društvo počne proizvoditi za potrebe ljudi, a ne za tržište i razmjenu, počet će se ostvarivati princip o kojem govori Lenjin ponavljajući Marxa. Proizvoditi za tržište i proizvoditi za potrebe ljudi — dvije su suštinski različite stvari.

2. »*Demokratija je forma države, jedna od njenih vrsta*«[23] — drugo je obilježje demokracije koje ističe Lenjin. I baš zato što je socijalistička demokracija također forma države, ona isto tako predstavlja »kao i svaka država, organizovanu, sistematsku primenu nasilja nad ljudima«[24]. Međutim, to ima i svoju drugu stranu,

[21] V. I. Lenjin, op. cit., str. 88 (*kurziv* — V. V.).
[22] V. I. Lenjin, op. cit., str. 88.
[23] V. I. Lenjin, op. cit., str. 89 (*kurziv* — V. V.).
[24] V. I. Lenjin, op. cit.

Digitized by Google

primjećuje Lenjin, jer ona znači i »formalno priznavanje jednakosti građana, jednakog prava svih na određivanje uređenja države i upravljanje njome«[25]. O tome šta se podrazumijeva pod formalnom jednakosti više je rečeno maloprije (pod točkom 1), ali jedan od primarnih uvjeta za stvaranje formalne jednakosti jest ostvarivanje principa raspodjele prema radu, to jest raspodjele rada *za* rad. To je, dakako, princip raspodjele koji važi za nižu, prijelaznu etapu komunizma — za socijalizam. Marx o tome govori u svom radu *Kritika Gotskog programa* kad na jednom mjestu piše da »pojedini proizvođač dobija nazad od društva — poslije odbitka — točno ono što mu daje. Ono što mu je on dao — njegov je individualni kvantum rada. Na primjer, društveni radni dan sastoji se od zbroja individualnih radnih sati; individualno radno vrijeme pojedinog proizvođača jeste onaj dio društvenog radnog dana koji je on dao, njegov udio u njemu... Isti kvantum rada koji je dao društvu u jednom obliku dobija nazad u drugom obliku«[26]. Prema tome, što je to drugo do raspodjela prema radu, raspodjela rada *za* rad — raspodjela u kojoj se za jednu individualnu količinu rada dobiva nazad od društva ista količina društvenog rada individua. Marx je o tome nastavio ovako: »Ovdje očigledno vlada isti princip koji regulira razmjenu robâ ukoliko je ta razmjena — razmjena jednakih vrijednosti. Sadržaj i oblik su promijenjeni, jer u promijenjenim okolnostima nitko ne može dati nešto drugo osim svog rada i jer, s druge strane, ništa ne može prijeći u vlasništvo pojedinih osoba osim individualnih sredstava potrošnje... jednaka količina rada u jednom obliku razmjenjuje se za jednaku količinu rada u drugom obliku.«[27] Iako ovdje vlada isti princip koji regulira razmjenu robâ, ipak je sadržaj i oblik razmjene promijenjen. Sada se radnik, odnosno njegova radna snaga, ne pojavljuje više, kao u kapitalističkom produkcionom odnosu, kao roba. Međutim, ipak u ovoj raspodjeli još uvijek vladaju ostaci buržoaskog prava. Marx o tome doslovno piše ovo: »Zašto je ovdje jednako pravo još uvijek po principu — *buržoasko pravo*, iako princip i praksa nisu više u opreci, dok razmjena ekvivalenata u robnoj razmjeni postoji samo u prosjeku, a ne u svakom pojedinom slučaju.«[28] Napredak je svakako učinjen u odnosu na razmjenu robnih ekvivalenata kakva postoji u kapitalističkoj proizvodnoj strukturi, jer su sredstva za proizvodnju postala društveno vlasništvo i, prema tome, radna snaga više nije prosto roba, djelatnost radnikova nije više samo puka razmjenska vrijednost, ali, i pored svega toga, »ovo *jednako pravo* ima još uvijek buržoaske granice«. Zašto? Marx odgovara jednostavno tako što kaže da je pravo proizvođača *proporcionalno* »radu koji oni daju; jednakost se sastoji u tome što se mjerenje vrši *jednakim*

---

[25] V. I. Lenjin, op. cit.

[26] K. Marx, *Kritika Gotskog programa*, cit. izd., str. 100.

[27] K. Marx, op. cit., str. 100—101.

[28] K. Marx, op. cit., str. 101.

Digitized by Google

mjerilom — radom«[29]. Ovdje, u »nižoj fazi komunizma«, moguća je primjena tog mjerila — rada — samo zato što su sredstva za proizvodnju u rukama države, odnosno samih proizvođača. Pa dobro — reći će netko — ako je tu na djelu raspodjela prema radu, zar to nije i najpravednija raspodjela, što bi se imalo dodati ili oduzeti takvoj raspodjeli? Marx je i tu dilemu otklonio svojim sintetičkim odgovorom: »Ali jedan čovjek je fizički ili intelektualno jači od drugog, daje, dakle, za isto vrijeme više rada i može da radi duže vremena; a rad, da bi mogao služiti kao mjera, mora biti određen po trajanju ili po intenzivnosti, inače on ne bi mogao biti mjerilo. Ovo *jednako pravo* je nejednako pravo za nejednaki rad. Ono ne priznaje nikakve klasne razlike, jer je svaki samo radnik kao i drugi; ali ono priznaje prešutno nejednaku individualnu obdarenost i, prema tome, nejednaku radnu sposobnost kao prirodne privilegije. *Zato je ono, po svome sadržaju, pravo nejednakosti kao i svako pravo.*«[30] Šta je ovdje bitno, mada »ovo jednako pravo ima još uvijek buržoaske granice«? Pa bitno je to da ovo »jednako pravo«, pravo raspodjele prema radu, ne priznaje — kako kaže Marx — nikakve klasne razlike. Međutim, da bi se eliminirale i one razlike koje ovo »jednako pravo« priznaje, a riječ je o prirodnim razlikama među individuama, koje se, naravno, manifestiraju u jedinicama rada, uvjet je da društvo dostigne takav stupanj razvoja proizvodnih snaga i produktivnosti rada što će eliminirati raspodjelu na bazi razmjene robnih ekvivalenata. Tako će se eliminirati i neki »čisti« »individualni kvantum rada« u kvantumu društvenog proizvoda, jer će tada sam društveni proizvod više određivati status individualnog kvantuma rada nego što će individualni kvantum rada određivati status društvenog proizvoda. Tada raspodjelu neće diktirati učešće u društvenom proizvodu na bazi individualnog kvantuma rada, nego će društveni kvantum rada određivati raspodjelu prema potrebama i pojedinaca i društva kao cjeline. Ali se tada neće raditi za tržište, za razmjenu, nego će se raditi za potrebe društvenih ljudi.

Na kraju ovog zaista kratkog izlaganja o Lenjinovoj koncepciji odumiranja demokracije smatramo da smo ipak razjasnili ono u čemu on stvarno vidi suštinu te koncepcije. Ako demokracija zaista znači isto što i jednakost i jedan oblik države, onda ona mora odumrijeti, pa makar bio u pitanju najpuniji oblik demokracije — socijalistički oblik demokracije. Jer to još nije puna sloboda — to još nije ostvarenje one već spominjane slobodne individualnosti udruženog proizvođača — udruženog radnika i čovjeka. Ovo izuzetno pronicljivo Lenjinovo razmišljanje o procesu odumiranja demokracije ovdje ćemo završiti njegovim riječima: »Od onog trenutka kad svi članovi društva ili bar njegova ogromna većina *sami* nauče da upravljaju državom, sami uzmu tu stvar u svoje ruke, »urede« kontrolu nad ništavnom ma-

[29] K. Marx, op. cit.
[30] K. Marx, op. cit.

Digitized by Google

njinom kapitalista, nad gospodičićima koji žele da sačuvaju kapitalističke navike, nad radnicima koje je kapitalizam duboko iskvario, od tog trenutka počeće da iščezava potreba za svakim upravljanjem uopšte. Što je punija demokratija, to je bliži trenutak kada će ona postati nepotrebna.«[31] Engels bi to isto rekao ovako: »Miješanje državne vlasti u društvene odnose postaje u jednom području za drugim suvišno i onda samo od sebe zamire. Na mjesto vladanja nad licima stupa upravljanje stvarima i rukovođenje procesima proizvodnje.«[32] Navedene misli bile su uporišne teze i našem najpoznatijem marksističkom teoretičaru, E. Kardelju, u njegovu razrađivanju samoupravne demokracije. Iz navedenog može postati i jasnije sistematsko zalaganje E. Kardelja za transponiranje Saveza komunista Jugoslavije iz faktora koji vrši funkciju vlasti u društvu, ili se bori za tu vlast, u faktor unutrašnje svijesti društva. On se pretvara iz faktora vlasti u faktor svijesti društva. Društveno-političke organizacije u nas ne nastaju, po Kardeljevim riječima, »u cilju borbe za političku vlast, nego u cilju zadovoljavanja specifičnih društvenih potreba i interesâ samoupravnih zajednica radnih ljudi i građana koje su stvarni izvor i nosilac političke vlasti. *Ideologija i politika na taj način dobijaju slično mjesto i ulogu u društvu kao i nauka i kultura*«.[33] Naravno, to treba shvatiti kao društveni proces i kao borbu subjektivnih snaga da se taj proces ostvaruje. Ta se borba ne može svesti na borbu za vlast i za razne monopole — to mora biti borba za rješavanje društvenih protuslovlja, koja su utjelovljena u stupnju razvijenosti proizvodnih snaga, društveno-ekonomskih odnosa, odnosâ moći društvenih snaga i u stupnju razvijenosti društvene svijesti ljudi. Uništiti klase, govorio je Lenjin, »znači ne samo protjerati veleposjednike i kapitaliste... Diktatura proletarijata je uporna borba... protiv snaga i tradicija staroga društva. Snaga navike milionâ i desetaka miliona je najstrašnija snaga«[34]. Treba, dakle, pobijediti i tu najstrašniju snagu, snagu navike. E. Kardelj je često znao reći da u nas još vlada mentalitet najamnog radnika, a upravo je to snaga navike o kojoj govori Lenjin. Nju treba pobijediti!

Kardelj o demokraciji kao odnosu moći društvenih snaga i negaciji monopola

U ovom kratkom izlaganju bilo bi vrlo teško i u osnovnim crtama predočiti, a kamoli cjelovito elaborirati, učenje E. Kardelja o demokraciji uopće, i, napose, o samoupravnoj demokraciji. Sto-

[31] V. I. Lenjin, op. cit., str.. 90—91.
[32] F. Engels, *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*, cit. izd., str. 211.
[33] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema...*, cit. izd., str. 97.
[34] V. I. Lenjin, *Protiv oportunizma i »ljevičarstva«*, »Svjetlost«, Sarajevo, 1975, str. 119—120.

Digitized by Google

ga ćemo ovdje pokušati u najkraćim crtama iznijeti njegovo učenje o suštini, procesima, proturječnostima i funkcijama samoupravne demokracije. E. Kardelj se neprekidno i sistematski bavio pitanjem demokracije, napose pitanjem samoupravne demokracije. Njegovo učenje o demokraciji ima karakteristike sistema. To je posebno došlo do izražaja u njegovu djelu *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.* Osnovno u ovom djelu jest pojam demokracije.

Ovdje ne namjeravamo samo skraćeno prepričati sve što je Kardelj rekao o demokraciji, nego ćemo iz njegova djela izdvojiti najkarakterističnije misli i poglede o tom pitanju, te njegovo shvaćanje samoupravne demokracije. Sve to pokušat ćemo povezati s našom današnjicom, s aktualnostima vremena u kojem živimo. To je dosta složen zadatak, jer je Kardeljevo učenje o samoupravnoj demokraciji upravo praktična okosnica našeg društvenog sistema.

E. Kardelj je izložio sistem misli, stavova i pogleda o demokraciji uopće, a napose o samoupravnoj demokraciji. Međutim, jedna misao o ovom pitanju se kao »crvena nit« provlači konstantno u njegovu ukupnom djelu. Ta misao glasi: »*Demokratija, međutim, nije spisak formalnih prava građana, nego je živi politički izraz određene društvene i političke strukture i određenog odnosa moći društvenih snaga. Ona ima svoje korene i oslonac kako u odgovarajućim društveno-ekonomskim odnosima tako i u odgovarajućoj društvenoj svesti.*«[35] U ovim riječima sadržana je, rekao bih, okosnica Kardeljeve političke filozofije o demokraciji uopće. U samo na izgled jednostavnoj misli sadržano je bogatstvo odrednica o demokraciji kao o središnjem društvenom procesu u historiji razvitka države, napose suvremene države. Međutim, prije nego prijeđemo na analizu ove njegove misli ovdje ćemo navesti bar još jednu njegovu misao o ovom pojmu i društvenom procesu, koju on iznosi u jednom drugom djelu, i to znatno ranije. Misao koju ćemo navesti izrečena je još 1964. godine na Osmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije; iznoseći je, Kardelj se zalaže za to da se subjektivne snage našeg društva odlučno suprotstave formalizaciji pristupa problemu demokracije. Kardelj o tome kaže: »Ima, naime, veoma dobronamernih ljudi koji misle da je dovoljno proklamovati određene demokratske formule i pridržavati ih se, pa će se sve odvijati samo po sebi na zadovoljstvo demokratizma. To su, u stvari, naivna shvatanja ljudi koji malo znaju o objektivnim zakonima društvenih kretanja. Sva duga istorija govori o tome da demokratija, u stvari, nikad nije bila stvar formalnog pitanja »hteti ili ne hteti«, niti stvar pridržavanja nekih opštih demokratskih principa i pravnih formula. Demokratija je uvek odraz unutrašnje strukture i odnosa snaga od-

[35] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema...*, cit. izd., str. 80 (*kurziv* — V. V.).

Digitized by Google

ređenog društva.«[36] Možemo, dakle, sa sigurnošću reći da je to jedna od najkarakterističnijih misli ovog izuzetnog teoretičara o ovom izuzetno složenom pojmu i društvenom procesu u svakom civiliziranom sistemu društvenih odnosa. U ovoj Kardeljevoj misli možemo naći i odgovor na onu poplavu (inflaciju) zakonskih i drugih normiranja procesa života u samoupravnoj demokraciji. Suštinu samoupravne demokracije ne možemo osigurati i ostvariti u našem društvu samo putovima pravnog reguliranja i normiranja društvenog života. Demokracija nije mrtvo slovo na papiru, nego živi proces u živom društvenom organizmu. Stoga je ona još uvijek mnogo više izraz unutrašnje strukture i odnosâ snaga svakog, pa tako i našeg društva, nego što bi mogla biti spisak formalnih prava radnih ljudi i građana. Ova inflacija programa i pravnog normiranja života ljudi u našoj samoupravnoj demokraciji samo je indikator koji upozorava da postoje snage koje ofanzivno nastoje ojačati procese tehno-birokratizacije u našem društvenom organizmu. Inflacija normativnog pristupa životu u samoupravnoj demokraciji samo je pokazatelj tendencija rasta tehno-birokracije i, na toj osnovi, monopolizacije društvenih odnosa. A upravo je to najveći neprijatelj i udarac samoupravnoj demokraciji. Samoupravna demokracija i tehno-birokratska monopolizacija društvenog odnosa nikako ne idu i ne mogu ići zajedno. Tu je konflikt neizbježan. Stoga je samoupravna demokracija uvijek i prije svega stvarni odnos moći društvenih snaga u našem socijalističkom društvu.

Iz navedenih misli o demokraciji može se zaključiti da je Kardelj oštar kritičar onih snaga koje demokraciju poistovjećuju s koncepcijom formalizacije pristupa društvenom odnosu, s koncepcijom subjektivnog voluntarizma i naprosto sa sistemom normativnog reguliranja života u cjelini. Kardelj je bio autentični marksist, kao što je bio i Lenjin, marksist koji je kreativno slijedio izvorni marksizam. Stoga on nije podnosio bilo kakvu formalizaciju u pristupu društvu i njegovim odnosima. Iako, je, na primjer, izuzetno respektirao ulogu moralnog faktora, pridržavanje demokratskih principa u funkcioniranju demokracije, on je ipak primat, naravno, u dijalektičkom odnosu, davao sistemu, pa tek onda poštenju. To se može vidjeti iz više njegovih stavova, a na jednom mjestu kaže i ovo: »Ako sistem omogućava ljudima da se ponašaju na određen način, oni će se tako i ponašati. Niko ne može biti samo po svojoj subjektivnoj želji i odluci bilo kapitalist, bilo tehnokrat ili birokrat itd., nego ga u takve odnose dovode određene objektivno date prilike i društveni sistem koji mu omogućuje da to postane, ili koji nije dovoljno snažan i sazreo da bi ga u tome mogao sprečiti. Prema tome, pitanja o kojima govorim (to su pitanja tehnokratizma itd.) mogu se rešavati prvenstveno daljim razvojem društvenog sistema i njegovih proizvod-

[36] E. Kardelj, *Samoupravljanje i društvena svojina*, »Samoupravljanje«, br. 1, »Svjetlost«, Sarajevo, 1979, str. 197.

Digitized by Google

nih snaga.«[37] To je izuzetno aktualna misao i za naše današnje društvene prilike, ali ona također upozorava na suštinu demokracije u Kardeljevu učenju o društvenim odnosima. Mnoga rješenja za naše današnje probleme ne možemo tražiti u restriktivnim mjerama i u pukom normiranju društvenog života, nego prije svega u *daljem razvoju* društvenog sistema i proizvodnih snaga našeg društva.

To isto, odnosno primat sistema u odnosu na normativno, može se vidjeti iz teze koju Kardelj postavlja ovako: »ko može da govori o interesu radničke klase izvan nje same: kakvu ulogu igra građansko poštenje tamo gde se u stvari radi o karakteru proizvodnih odnosa...«[38] Razmatrajući odnos između sistema i osobina ljudi, između samoupravne demokracije i negativnih pojava u njoj (tehno-birokracije, monopolizacije itd.), Kardelj uvijek primat daje sistemu koji na ovaj ili onaj način omogućuje reprodukciju raznih negativnosti, a to se vidi i iz ove njegove tvrdnje: »radi se o sistemu, a ne o ljudima ili, pravilnije rečeno: pre svega o sistemu, pa tek onda o ljudima... Nije, dakle, reč o ličnim osobinama ljudi, već o karakteristikama postojećih proizvodnih odnosa, tj. o elementima tih odnosa koji bi se mogli nazvati »derivatima« državnosvojinskih odnosa«[39]. Stoga ni društvene proturječnosti u cjelini nije dovoljno sagledavati i ocjenjivati samo kao sukob među ljudima, samo kao stvar osobina njihove ličnosti, kao stvar različitosti psiholoških osobina ljudi (kao što nam neki psiholozi objašnjavaju svijet) i kao puko sukobljavanje subjektivnih snaga društva s antisamoupravnim i antisocijalističkim snagama. Društvene proturječnosti nije dovoljno svesti na sukob među ljudima, koji bi se tumačio kao izraz osobina njihove ličnosti, jer bi se tako rješavanje sukoba svelo na puku politizaciju samog sukoba. Kardelj o tome također govori kad piše da »sukob sam po sebi ne rešava ništa, ili vrlo malo i istorijski sporo, ako iz njega, nasuprot starom, ne izrasta stvaralački, a to znači i istorijski realan, koncept novoga. Naime, vodeća uloga socijalističkih snaga u našem društvu zavisi prvenstveno od toga da li su one sposobne da daju prave odgovore i rešenja koja bi bila u skladu sa objektivnim potrebama razvoja proizvodnih snaga, kao i socijalističkih i samoupravnih proizvodnih i društveno-ekonomskih odnosa«[40]. Antisocijalističke i antisamoupravne snage u društvu upravo žele da se subjektivni faktor *iscrpljuje* u sukobima, jer te snage društvu i ne nude ništa drugo do sukobe. Sukob je njihova suština. Opasno je ako subjektivne snage omoguće stvaranje takvog odnosa snaga u društvu koji bi ih prisiljavao da se naprosto iscrpljuju u *sukobu*. Naravno, i komunisti

[37] E. Kardelj, *Socijalistički samoupravni društveno-ekonomski odnosi*, »Samoupravljanje«, br. 5, »Svjetlost«, Sarajevo, 1979, str. 193.

[38] E. Kardelj, *Samoupravljanje i društvena svojina*, cit. izd., str. 33.

[39] E. Kardelj, op. cit., str. 336.

[40] E. Kardelj, op. cit., str. 337.

Digitized by Google

omogućuju taj proces ukoliko suštinu samoupravne demokracije svode na (socijaldemokratski) oportunizam, a takvih, kao što znamo, ima. Pretvarati samoupravnu demokraciju u oportunizam socijaldemokratskog tipa znači isto što i onemogućavati subjektivnom faktoru da se društvenim odnosima i problemima stvaralački bavi.

Navedene Kardeljeve misli su izuzetno značajne za poimanje suštine samoupravne demokracije i mjesta i uloge subjektivnog faktora u sistemu samoupravne demokracije. Iako Kardelj demokraciju shvaća kao odnos moći društvenih snaga, on je ipak ne sagledava samo kroz *sukob* s opozicionim snagama, jer to samo po sebi »ne rešava ništa« — kaže on, već ulogu subjektivnog faktora akceptira i akcentira kao kreativnu snagu i svijest u izgrađivanju takvih društveno-ekonomskih odnosa koji će biti primjereni logici razvoja i funkcioniranja proizvodnih snaga. Međutim, i pored toga što sukob »ne rešava ništa«, bilo bi i štetno i opasno samoupravnu demokraciju pretvarati u oportunizam, a od tih pojava nismo dovoljno imuni.

Prema tome, ponovo možemo postaviti pitanje: kakvu ulogu može igrati građansko poštenje, to jest građanska koncepcija morala, građanska koncepcija pridržavanja »demokratskih pravila« ponašanja i djelovanja, tamo gdje je riječ o posve određenom *karakteru* proizvodnih odnosa? Ako je riječ o eksploatatorskom, tehno-birokratskom, najamnom karakteru proizvodnih odnosa, građansko se poštenje svodi na to da svatko prihvati svoj društveno-ekonomski položaj, da ga prizna kao trajnu (vječnu) činjenicu i da na toj osnovi onda razvija odnose među ljudima kao čisto moralne odnose. Građanska koncepcija morala pokušava odnose među ljudima razjasniti kao odnose među individuama, ali tako što zapostavlja njihov društveno-ekonomski položaj u sistemu proizvodnih odnosa. Ova koncepcija morala ne razmatra odnose među individuama kao klasne odnose, kao odnose vlasništva, podjele rada i tržišne raspodjele. Moral u ovoj koncepciji ima natklasni, pa čak i naddruštveni karakter. Zapostavljajući stvarne klasne i društveno-ekonomske odnose među ljudima, građanska koncepcija morala drži da je moral činilac koji vrši funkciju »integracije konflikata«, a ne rješavanja društvenih protuslovlja. Moral može vršiti funkciju integracije, i on je vrši, ali je izrazito nemoćan u situaciji u kojoj, zapravo, mora vršiti »integraciju konflikata«, kao u odnosima vlasništva, najamnim odnosima, odnosima monopola i raznih potčinjavanja jednih individua drugima. Prema tome, građansko poštenje ostaje nemoćno pred takvim karakterom proizvodnih odnosa koji konstantno producira podjelu rada na manuelni i intelektualni, upravljački i izvršni, proizvodni i neproizvodni rad, dakle, producira sukobe među ljudima i u njihovim ličnostima. Građansko poštenje ne tangira izvor konflikata, nego pretpostavlja njihovu integraciju, a to je i neodrživo i nespojivo. Stoga je i ponašanje građanske individue podvrgnuto regulaciji raznih kriterija, u zavisnosti od

Digitized by Google

uloge koju individua izražava u svom *statusu.* Ono je podvrgnuto regulaciji moralnog kriterija kad individua ostvaruje ulogu građanina ili apstraktnog čovjeka ili, pak, ulogu nezainteresirane osobe. Stoga je jedna od najvećih istina koju je Marx izrekao o moralu sadržana u slijedećim njegovim riječima: »U suštini otuđenja zasnovano je to da svaka sfera postavlja meni neko drugo suprotno mjerilo, moral drugo, nacionalna ekonomija drugo, jer je svaka određeno otuđenje čovjeka i svaka fiksira poseban krug otuđene djelatnosti bića, svaka se odnosi otuđeno prema drugom otuđenju.«[41]

Na osnovi rečenog, može se ukratko istaći da takozvani subjektivni faktor ne može uspješno vršiti svoju ulogu u društvu ako ne ostvaruje stvaralačku ulogu u odnosu između proizvodnih snaga i proizvodnih društveno-ekonomskih odnosa u društvu. Ako on tu i takvu ulogu ne ostvaruje, onda se on pretvara u »vatrogasca« društvenih sukoba ili se gubi u sekundarnim područjima društvenog djelovanja. Tako se subjektivni faktor iscrpljuje u sukobu, a ne u stvaralaštvu. Moral se također u tom slučaju pretvara u »vatrogasca« društvenih sukoba, samo je pitanje može li se društveni sukob integrirati djelovanjem moralnog faktora i do kojih granica on ipak može vršiti funkciju »integracije sukoba« u društvu. No rekli smo da subjektivni faktor u nas, primjerice, ne ostvaruje svoju ulogu kako treba ako dozvoli da se iscrpljuje u sukobu, a ne u stvaralaštvu, a čini se da takozvani opozicioni element upravo to želi i nameće. Opozicioni element želi da se subjektivni faktor društva iscrpljuje u sukobu, jer taj element ima za cilj samo konzerviranje društvenog stanja ili, pak, kočenje društvenog progresa. On se ne bori za napredovanje, nego za nazadovanje u društvu. Stoga on ne nudi društvu ništa drugo do sukobe. Taj opozicioni element ne sukobljava se samo sa subjektivnim snagama u našem društvu, nego i s nužnostima historijskog progresa. Upravo zato u našim uvjetima taj opozicioni element i ne može ponuditi neki program društvenog razvoja, već se gubi u apstraktnim maglovitostima vlastitih frustracija. Naravno, čim se ne bavi stvaralaštvom, mora se baviti sukobom, a ako mu sukob nije suština, onda se gubi u spekulacijama, u sferama »čiste misli« — ukratko, u subjektivnim konstrukcijama i frazama. To se onda naziva učenošću!

E. Kardelj je suštinu samoupravne demokracije vidio, prije svega, kao stvaralačku negaciju monopola svih vrsta i oblika u našem društvu. *Demokracija je negacija monopola.* Tamo gdje nema te negacije nema ni demokracije. I treba otvoreno reći da je samoupravni oblik demokracije jedini u funkciji negacije raznih monopola. Svi ostali oblici demokracije su prije u funkciji afirmacije nego što su u funkciji negacije monopolâ. Ima, prema tome, demokracija koje su u funkciji stvaranja monopolâ, a ima ih koje su u funkciji njihove negacije. Samoupravljanje je oblik demokracije kao negacije monopolâ. »Samoupravljanje —

[41] K. Marx, *Rani radovi,* »Naprijed«, Zagreb, 1976, str. 293.

Digitized by Google

kaže Kardelj — u stvari počinje tamo gde prestaje kapitalistička privatna svojina i gde otpočinje proces oslobađanja rada i radnog čoveka koji ujedno počinje da isključuje državnosvojinski upravljački monopol sa njegovim birokratsko-tehnokratskim deformacijama.«[42] Samoupravna demokracija je u funkciji isključivanja državno-vlasničkog monopola s njegovim birokratsko-tehnokratskim pratiocima. Država, prema Kardelju, može odigrati ulogu revolucionarnog instrumenta radničke klase, ali može postati i sredstvo raznih oblika njenog otuđivanja (materijalnog, upravljačkog, moralnog itd.) u društvenim konstelacijama. I upravo tu, u traganju za izlazom iz te proturječne uloge države u razvijanju socijalističke revolucije i društvenih proizvodnih odnosa, pojavio se, po Kardeljevu mišljenju, *zahtjev za socijalističkim samoupravljanjem.* Samoupravljanje je, prema tome, u funkciji razrješavanja proturječne uloge države u revoluciji — njene konzervativne i progresivne uloge. Kardelj taj zahtjev za samoupravljanjem konkretizira ovako: »Društveno-istorijski smisao samoupravljanja je u nastajanju takvog oblika proizvodnih odnosa zasnovanih na društvenoj svojini sredstava za proizvodnju u kome postoji, odnosno u kome u sve većoj meri treba da dominira, prisvajanje na osnovu rada kao jedini način prisvajanja.«[43] Kardelj, prema tome, smisao samoupravljanja povezuje s izgrađivanjem proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, a ne samo sa sferom politike, povezujući tako proizvodne odnose sa takvim prisvajanjem uvjetâ i rezultatâ rada u kojima neće biti drugog oblika prisvajanja do prisvajanja na osnovi rada. Međutim, to ne zavisi (samo) od subjektivnih htijenja, od logike subjektivnog voluntarizma, nego, prije svega, od objektivnih uvjeta: od razvijenosti proizvodnih snaga, društveno-ekonomskih odnosa, logike razvoja i stupnja razvijenosti političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, od razine društvene svijesti itd.

Raspodjela prema radu mora postati osnovno i jedino mjerilo prisvajanja društvenog proizvoda na ovoj etapi našeg socijalističkog društvenog razvoja. Međutim, to se ne može ostvariti ukoliko u društvu vladaju državno-vlasnički ili tehno-birokratski monopoli, jer svi ti monopoli vrše funkciju direktne negacije raspodjele ili prisvajanja na osnovi rada. Ni jedan od tih monopola nije u funkciji razrješavanja društvenih proturječnosti, nego u funkciji stvaranja tih proturječnosti. Monopol stvara i reproducira sukobe u društvu.

Već smo rekli da je na ovoj etapi našeg društvenog razvitka rad jedino mjerilo prisvajanja, ali se ne smije zaboraviti da će vlasništvo postojati sve dok postoji prisvajanje. Ako je, dakle, *rad* jedini osnov prisvajanja društvenog proizvoda, a on to mora biti ukoliko se teži ostvarivanju *društvene jednakosti* i na ovoj (prijelaznoj) etapi našeg društvenog razvitka, onda bi svaki drugi

[42] E. Kardelj, *Samoupravljanje i društvena svojina*, cit. izd., str. 411.

[43] E. Kardelj, op. cit., str. 293.

Digitized by Google

oblik prisvajanja morao biti isključen. Međutim, to se ne može ostvariti dekretom ni pukom subjektivnom voljom subjektivnih društvenih snaga. Tu vladaju objektivni društveno-ekonomski zakoni koje valja otkrivati i davati im željeni (planirani, efikasni) tok. Na primjer, treba točno uočavati kada su, kako i zašto proizvodni odnosi postali »preuski« za narasle proizvodne snage. Onima koji ne shvaćaju objektivnu zakonomjernost revolucionarnog progresa i njegovu stvaralačku suštinu Kardelj odgovara tako što tvrdi da »izgradnja socijalizma nije konstrukcija nekog ideala po određenom statičkom modelu, već je to organski proces mijenjanja i preobražavanja«[44]. Stoga se ni sami odnosi razmjene ne mogu odrediti za sva vremena, u vidu nekog statičnog modela ili pukog recepta. I baš je zato Kardelj upozoravao na to da se demokracija ne može svesti samo na diskusiju, samo na borbu i slobodu mišljenja. »Demokratija, na kraju krajeva, nije samo diskusija, borba i sloboda mišljenja, nego je i akcija, a akcija zahteva sistem efikasnog odlučivanja.«[45] Stoga bi za našu socijalističku revoluciju bilo vrlo pogubno ako bi se demokracija pretvarala u nekakav »diskusioni klub« ili naprosto u jedan »stil rukovođenja«, jer bi se tako umanjivala efikasnost samoupravnog odlučivanja u društvu. Ako bi se demokracija pretvarala samo u diskusiju, samo u borbu mišljenja i slobodu govora, onda bi ona poprimala nekakav natklasni i naddruštveni karakter. Samoupravna demokracija ima sve navedene elemente, ali je ona, prije svega, sistem efikasnog odlučivanja, jer svaka akcija, napose revolucionarna, zahtijeva sistem efikasnog odlučivanja. Kardelj je na sve to upozoravao vrlo često u svojim tekstovima, a to se vidi i iz ovih riječi: »Socijalizam se ne može zamisliti bez demokratije. On ne može da napreduje ako se u njemu ne razvijaju demokratski odnosi među ljudima. Međutim, socijalističkom društvu je potrebna demokratija u socijalizmu, a ne demokratija kao oružje borbe protiv socijalizma. Zato moramo da istrajemo na klasnoj prirodi naše demokratije. A to ne znači ništa drugo nego da u samom sistemu te demokratije mora da bude obezbeđena neosporna vodeća uloga interesa radničke klase, čvrsto povezane sa svim drugim radnim ljudima, i da ona bude otvorena svakome ko priznaje tu činjenicu.«[46]

Došli smo tako do ključnog mjesta u shvaćanju suštine samoupravne demokracije u našem društvu. Socijalizam se ne može zamisliti bez demokracije, ali se ni demokracija ne može zamisliti bez vodeće uloge interesâ radničke klase u društvu. Prema tome, *suština je samoupravne demokracije u vodećoj ulozi interesâ radničke klase u društvu*, u tome da radnička klasa ovlada

---

[44] E. Kardelj, op. cit., str. 163.

[45] E. Kardelj, *Subjektivne snage u samoupravnom socijalističkom društvu*, »Samoupravljanje«, br. 3, »Svjetlost«, Sarajevo, 1979, str. 181.

[46] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema*... cit. izd., str. 81—82.

Digitized by Google

uvjetima, tokovima i rezultatima svoga rada i, na toj osnovi, tokovima društvene reprodukcije u cjelini. To je suština samoupravne demokracije. Međutim, to je proces, a ne stanje: to je borba za progres, za univerzalno oslobođenje rada, za humanizaciju odnosâ među ljudima i samih ljudi.

Što znači vodeća uloga radničke klase u društvu? Da bi se na to pitanje moglo odgovoriti, potrebno je podsjetiti na Marxovu tezu o višku rada u društvu: onaj tko vlada viškom rada u društvu vlada i društvom u cjelini. U kojem stupnju radnička klasa u nas vlada *viškom rada* (društvenim kapitalom) i kako ona tim *viškom* ovladava? — to su pitanja koja su u neposrednoj vezi i sa stupnjem ostvarenosti demokratizacije u našem društvu i sa procesom »odumiranja demokracije«. Budući da se to ovladavanje »viškom rada« ne ostvaruje bez borbe, jasno je da se ni demokracija ne može svesti na spisak formalnih prava radnih ljudi i građana, nego je ona — kako bi rekao Kardelj — živi politički izraz određene društvene i političke strukture i određenog odnosa moći društvenih snaga. A to je svakako uvjetovano društveno-ekonomskim odnosima i stupnjem razvijenosti društvene svijesti u nas.

Rekli smo da u nas može biti priznato samo ono *prisvajanje* koje je osnovano na radu i rezultatima rada. Međutim, stvar se »komplicira« kada to stanovište povežemo s logikom robne proizvodnje i tržišne razmjene. Tržište svojom vlastitom logikom stalno narušava razmjenu prema radu. Stoga je demokracija uistinu odnos moći društvenih snaga, jer se stihijnost djelovanja tržišnih zakonitosti mora stalno »korigirati« samoupravnim društvenim planom, a u taj se proces, kao što znamo — što svjesno, što inercijom — umeće i upliće stalna tendencija ka monopolizaciji društvenih funkcija, kojom se nastoje uzurpirati slobode i prava radnih ljudi, pa se upravo i zato demokracija ne može shvaćati kao spisak formalnih prava građana, kao nešto natklasno, beskonfliktno, samo kao sloboda mišljenja i diskusije i slično. Ako bi se samo tako shvaćala, demokracija u socijalizmu bi se brzo pretvorila u oružje borbe protiv socijalizma.

Kardelj je vrlo često upozoravao da mi na ovoj etapi našeg društvenog razvitka ne možemo isključiti tržišnu razmjenu, ali i na to da se ne može sve prepustiti stihijnosti tržišnog djelovanja, već se u stihijno djelovanje tržišnih zakona mora stalno uplitati društveno znanje o vlastitim samoupravnim planovima, kojima je raspodjela prema radu jedino mjerilo. Jedino se tako može ostvarivati vodeća uloga radničke klase u društvu, jer se samo tako isključuju razni monopoli, posrednici i svi oni koji demokraciju vide i shvaćaju samo kao mogućnost vlastite privilegije. Demokracija nije, dakle, apstrakcija, nešto izvan i iznad društva i njegovih suprotnosti, odnosâ snaga, nešto natklasno, nešto u vidu konstrukcije apsolutne slobode (= anarhije), nego ona, napose na ovoj etapi našeg društvenog razvitka, predstavlja tešku i upornu borbu za ovladavanje viškom rada od strane rad-

Digitized by Google

ničke klase, od strane neposrednih proizvođača, jer je upravo njena suština u vodećim interesima radničke klase u društvu i u njenoj vodećoj ulozi u procesu upravljanja društvenim poslovima. Prema tome, demokracija u našem društvu ima svoj kriterij u stupnju ostvarenosti i u stalnom ostvarivanju vodeće uloge radničke klase u društvenoj cjelini.

Jedan od uvjeta navedene suštine samoupravne demokracije nalazimo u raspodjeli prema radu, a može se reći da je to i temeljni uvjet postojanja i funkcioniranja samoupravne demokracije u nas. Ali, kao što smo rekli, to ne zavisi samo od subjektivnih htijenja ljudi, nego je, prije svega, determinirano stupnjem razvijenosti proizvodnih snaga i odgovarajućim društveno-ekonomskim odnosima. Jedna od objektivnih zakonitosti, koja stalno narušava raspodjelu prema radu, jest zakonitost robne proizvodnje i razmjene i raspodjele društvenog proizvoda putem tržišta i tržišnih mehanizama. O tome Kardelj govori ovim riječima: »Tržište vrši prvu, globalnu raspodelu dohotka ukupnog društvenog rada između pojedinih organizacija udruženog rada, a preko njih i između radnih ljudi. Međutim, kao što je već rečeno, tržište ne deli dohodak u skladu sa načelom raspodele prema radu, jer na tržišnu raspodelu deluje niz drugih faktora, počev od razlika u tehničkoj opremljenosti rada, pa do različitog delovanja i »učinaka« mera državne intervencije na tržištu. U najboljem slučaju, ono ga deli prema prosečnom društveno potrebnom radu, a ne prema individualnoj količini uloženog rada. To znači da se dohodak pojedinih radnih kolektiva ne formira srazmerno njihovom tekućem i minulom radu, već jedan kolektiv nezavisno od svog rada stiče veći udeo u ukupnom dohotku društvenog rada, a drugi manji, a ponekad se dešava — kad je reč o zaostalim preduzećima ili o takvima koja slabo stoje na tržištu — da je njihov dohodak od rada ispod troškova uloženog rada.«[47] Ovdje je ključna misao ta da tržište ne dijeli dohodak u skladu s načelom raspodjele prema radu, a čim tako djeluje, jasno je da ono ne osigurava ni onu društvenu jednakost među ljudima koju socijalizam ugrađuje u programe svog razvitka. Tako tržište sužava, ometa procese demokratizacije društva.

Međutim, zadatak je samoupravne demokracije da se postupno sužava djelovanje tržišnih zakonitosti i da ih se pretače u samoupravno organizirani plan razvitka slobodno udruženih proizvođača. Slobodno udruživanje rada i sredstava treba da zauzme mjesto tržišta u razmjeni i raspodjeli društvenog proizvoda — dohotka. Naime, mjesto i ulogu tržišta u razmjeni i raspodjeli društvenog proizvoda (dohotka) treba da zauzme slobodno udruživanje rada i sredstava. Ali je to proces kojim vladaju objektivne zakonomjernosti, a nikako subjektivne proizvoljnosti. »Jer — kako reče Kardelj — ako bi tržište delilo dohodak prema »individualnom kvantumu rada«, a prestalo da ga deli prema društveno prosečnom

[47] E. Kardelj, *Samoupravljanje i društvena svojina*, cit. izd., str. 255.

Digitized by Google

radu, ono više ne bi bilo tržište... Prema tome, tržišna raspodela društvenog dohotka nije raspodela prema radu, već je raspodela prema zakonitostima materijalne proizvodnje u uslovima kada se proizvod rada realizuje razmenom na tržištu.«[48] Međutim, mi smo, kao što se zna, u našem društvu ustanovili raspodjelu prema radu, nismo se odrekli tržišta jer bi to značilo ostati na pozicijama državno-vlasničkih odnosa (etatizma), a ovdje vidimo da tržišna raspodjela društvenog proizvoda (dohotka) nije raspodjela prema radu. Prema tome, postavlja se pitanje: šta da se radi? I baš zahvaljujući tim objektivnim društvenim proturječnostima u našem društvenom razvoju, mnogi (oni koji ne razumiju egzistenciju objektivnih zakonitosti i oni koji tvore »opozicioni element« u našem društvu) misle da je sistem socijalističkog samoupravljanja »kriv« za sve teškoće u razvoju s kojima se naše društvo susreće. A zaista je riječ o razvojnim teškoćama, jer je posrijedi uspostavljanje novog društveno-ekonomskog odnosa u proizvodnji i u cjelini društva. Tržište, međutim, ne vrši raspodjelu prema radu, a upravo je to ono ključno mjesto u sistemu društveno-ekonomskih odnosa koje omogućuje stvaranje i obnavljanje državno-vlasničkih i tehno-birokratskih monopola u društvu. Ako se sjetimo teze da je demokracija negacija monopolâ, onda treba da bude još jasnije zašto je Kardelj označio demokraciju kao odnos moći društvenih snaga, jer to, u stvari, znači stalnu borbu subjektivnih snaga sa svim onim snagama u društvu koje »rade« na stvaranju monopolâ u društvu i koje se tako negatorski odnose prema socijalističkom samoupravljanju, kao načinu razrješavanja navedenih društvenih proturječnosti.

U nas je sada na djelu — što je, s obzirom na otvorene procese udruživanja rada i sredstava, svojevrsni paradoks — mentalitet (praksa) grupno-vlasničkog ponašanja i odnosa, jer kako inače objasniti procese »zatvaranja«, umjesto da su daleko jače na djelu procesi udruživanja rada i sredstava. Još se uvijek misli da je *položaj* svake radne organizacije određen, prije svega, »individualnim kvantumom rada« koji one daju, pa se, prema tome, još ne shvaća, ili se nedovoljno shvaća, činjenica da je taj položaj određen (pretpostavljen) rezultatima ukupnog društvenog rada. Dohodak je *društvena* kategorija, bez obzira na to što pojedinci ili pojedini radni kolektivi sudjeluju u njegovu stvaranju. On je u isto vrijeme i društveno i individualno vlasništvo. Već sama činjenica da tržište ne vrši raspodjelu prema radu potvrđuje tezu »da je dohodak svake radne organizacije samo deo dohotka ukupnog društvenog rada u društvenoj svojini, s tim što tržište u većoj meri dodeljuje taj dohodak na upravljanje radnim kolektivima sa višom produktivnošću rada, sa razvijenom tehnikom i tehnologijom«[49]. Ako demokraciju, primjerice, dovedemo u vezu s pojmom društvene jednakosti u upravljanju društvenim radom, onda iz ovoga što smo rekli očito slijedi da je demokracija živi

[48] E. Kardelj, op. cit., str. 346. i 347.

[49] E. Kardelj, op. cit., str. 347.

Digitized by Google

društveni proces u živom društvenom organizmu i da se ona zaista ne može svesti na neki spisak formalnih prava građana. Da bi se ostvarivala suština samoupravne demokracije, subjektivni faktor našeg društva mora se svojim samoupravno utemeljenim društvenim planom uplitati, da tako kažemo, u djelovanje tržišnih zakonitosti i tako stalno raditi na »korigiranju« njihove stihijnosti. Jedino se tako može ispravljati njihovo »nepravedno djelovanje« i ostvarivati politička i ekonomska stabilnost političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. To je put u stvarnu, a ne samo u formalnu društvenu jednakost ljudi u našoj društvenoj zajednici.

Kardelj je, kao što je iz našeg izlaganja očito, suštinu demokracije tražio i nalazio u proizvodnim i društveno-ekonomskim odnosima ljudi, a ne u nekim apstraktnim koncepcijama slobode, u robinzonadama — kako bi to rekao Marx. On je, nadalje, posve precizno odredio osnovni kriterij demokracije u našem socijalističkom samoupravnom društvu: za njega je suština demokracije u ostvarivanju vodećih interesa radničke klase u društvu, u stvaranju i ostvarivanju zajednice samoupravnih interesa radničke klase i radnih ljudi uopće, u tome da radnička klasa, a ne netko u ime nje, upravlja uvjetima, tokovima i rezultatima vlastitog rada i društvenom reprodukcijom u cjelini. Tako shvaćena suština demokracije komplementarna je s borbom radničke klase i njene avangarde za ukidanje svih oblika i vrsta monopola u društvu. Monopol je negator demokracije, ali je isto tako demokracija još oštriji negator monopola. Stoga je demokracija nešto što se ne može poistovjetiti sa spiskom formalnih prava građana; ona je živi izraz društvene i političke strukture i stvarnog *odnosa moći* društvenih snaga. Jačina samoupravne demokracije određuje »konfiguraciju« naše društvene i političke strukture i postupno otvara prostore progresu. Upravo će zato sistem subjektivnih snaga, s vodećom ulogom Saveza komunista u društvu, imati ogromnu i značajnu ulogu u reguliranju i ostvarivanju suštine samoupravne demokracije u nas. Naš subjektivni faktor mora biti dosljedan, čvrst i odlučan u samoupravnoj demokraciji kao borbi za vodeću ulogu radničke klase u društvu i za procese univerzalnog oslobađanja rada i čovjeka. »Nema društva koje bi moglo biti stabilno ako ne bi postojali snažni subjektivni faktori, sposobni da usmeravaju aktivnost tog društva.«[50] Druga je stvar kako se, s kojim ciljem i na kojim osnovama to usmjeravanje vrši. Tako nastaju bitne razlike u demokracijama i u pogledima na demokracije.

Prostor nam ne dozvoljava da idemo u daljnje i detaljnije analize misli, stavova i pogleda ovog izvanrednog marksističkog teoretičara o pitanjima i problemima demokracije. Stoga ćemo iznijeti još samo nekoliko njegovih aktualnih misli. Naime, riječ je o tome da je Kardelj uočio da su procesi decentralizacije i de-

[50] E. Kardelj, *Izbor iz dela*, tom VII, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1979, str. 381.

Digitized by Google

mokratizacije, koji su postupno otvarani u našem društvu, otvarali i otvorili i širok put razvoju samoupravljanja i reformi našeg društva, te političkog sistema, uključujući i odnose među republikama u federaciji. Otvoren je tako put reformi naše države i reformi naše federacije. Međutim, primjećuje Kardelj, to je otvorilo put »i drugim ideološkim i političkim tendencijama u našem društvu. U punoj meri se izrazio odnos društvenih snaga u novim uslovima«[51]. Prema tome, razvoj demokracije i ostvarivanje decentralizacije nisu pojave i procesi koji mogu biti samo u funkciji progresa; te pojave i ti procesi omogućuju i čak olakšavaju izražavanje i opoziciono-konzervativnih tendencija. Stoga Kardelj nije slučajno, pa čak i često upozoravao na to da mi jesmo za demokraciju *u* socijalizmu, ali nikako nismo za demokraciju koja bi se kao oružje mogla okrenuti protiv socijalizma. Demokracija ne smije biti u funkciji regresa, nazadnjaštva, anarhije ili stvaranja monopolâ — ona mora biti u funkciji progresa. Ako bi se ona koristila kao oružje koje bi se okretalo protiv socijalizma, bio bi to onda za nju potpuni kraj. Stoga se, kako ističe Kardelj, pojam demokracije ne smije miješati s »oportunizmom prema ideološkoj i političkoj aktivnosti protivnika socijalizma i socijalističkog samoupravljanja«[52]. Pogrešno je i opasno demokraciju svoditi na ideološki oportunizam, jer bi to značilo isto što i smrt za demokraciju. Od tih tendencija nisu imuni ni pojedini dijelovi subjektivnih snaga u našem društvu.

[51] E. Kardelj, op. cit., str. 330.
[52] E. Kardelj, op. cit., str. 333.

Digitized by Google

Božidar Kićović

Glavni pravci akcije nesvrstanih

Četiri decenije, koliko je proteklo od završetka drugog svetskog rata, sigurno su i najdinamičnije razdoblje razvitka savremenog sveta. Promene koje su u tom periodu nastale i samim tim zakonito stvorile i stvaraju uslove i prostore za promene koje su u toku i koje će neminovno uslediti i po karakteru i po obimu su takve da ih je često gotovo nemoguće pratiti i razvrstavati. Sve su se one splele i utkale u jedinstvenu mrežu sačinjenu od novih i starih društveno-političkih, ekonomskih, socijalnih i drugih odnosa, od mnogobrojnih protivrečnosti i sukobljavanja na opštem, globalnom i na pojedinačnim, nacionalnim planovima. Rečju, sve to čini mozaik čiji delovi, odnosno delići u zavisnosti od toga iz kojeg ugla i pod kakvim svetlom se posmatraju, na koji se način doživljavaju, mogu ostavljati i različite utiske, pa, prema tome, i da navode na davanje različitih ocena, bilo da je reč o celini ili o pojedinostima. Neosporno, to često otežava da se razluči bitno od manje bitnog, značajnije od, možda, u datom trenutku, manje značajnog, ukratko, strateško od taktičkog, premda to, u krajnjoj liniji, predstavlja celinu aktivnosti.

Međutim, uz doslednu primenu istinskog marksističkog metoda, čija je vrednost trajna i nezamenljiva u analizi, otkrivanju i poimanju stvarnosti, a kroz to i preko toga i uz sagledavanje bliže i dalje budućnosti, mnogo štošta postaje jasnije, pa, prema to-

Digitized by Google

me, omogućava da se daju i novi, što precizniji, što tačniji odgovori za dati stepen razvoja, za današnjicu i za sutrašnjicu.

Nema sumnje da pri tom treba polaziti pre svega od neoborivih činjenica, od činjenica koje su postale i postaju materijalna snaga nezadrživog kretanja i razvitka ka novom i progresivnom, uprkos nastojanjima i pokušajima zaustavljanja, kočenja i okretanja u suprotnom pravcu. Tako je, na primer, posle drugog svetskog rata — koji je, inače, i sam po sebi do temelja uzdrmao svet — čovečanstvo doživelo najmanje tri svojevrsne revolucije koje imaju opšti, svetski karakter i značaj, koje ostavljaju duboke tragove i osnova su na kojoj se temelje i na kojoj će se, ko zna koliko još dugo, temeljiti sadašnji i predstojeći tokovi kretanja ljudskog roda.

Prva od tih revolucija je antikolonijalna, pre svega, politička revolucija, ali se njen kontinuitet kroz nesvrstanost i, samim tim, u borbi za novi međunarodni ekonomski poredak, izražava i na svim drugim područjima. O čemu je reč?

Nastanak politike i pokreta nesvrstanosti — što je, van svake sumnje, jedan od najznačajnijih fenomena na međunarodnoj sceni posle drugog svetskog rata — tumačen je i tumači se na različite načine. Neka od tih tumačenja i shvatanja, naravno, ona sasvim pojednostavnjena i jednostrana, već su istorijski opovrgnuta. Njih je demantovao, odbacio sam razvoj nesvrstanosti i kao spoljnopolitičkog opredeljenja, i kao pokreta i kao praktične akcije. Reč je, na primer, o tako čestom tumačenju na Zapadu da je nesvrstanost nastala isključivo kao nusproizvod blokovske polarizacije sveta i hladnog rata čiji je epicentar bio u Evropi, ili o tumačenju na Istoku da nesvrstanost za svoju pojavu treba da zahvali »svetskom socijalističkom sistemu«.

Odbacujući takva jednostrana tumačenja, sam istorijski razvoj nesvrstanosti, reklo bi se, kao očigledna školska nastava, izneo je na svetlost dana da postoje mnogobrojni činioci koji su uslovili rađanje, rast i sazrevanje nesvrstanosti kao, u suštini, revolucionarnog i samostalnog međunarodnog faktora, bez kojeg je nezamisliva uspešna borba za demokratski preobražaj celokupnih odnosa u svetu, a bez čega ne može biti trajne slobode, mira i napretka.

Naravno, u mnoštvu tih činilaca, koji se najčešće posredno ili neposredno međusobno prožimaju, više ili manje dopunjuju, postoje oni faktori koji čine osnovu, izvorište, istorijsku zakonitost nesvrstanosti. U pravljenju njihovog redosleda, što ne mora biti toliko bitno, najmanji rizik od greške biće ako se na prvo mesto stavi antikolonijalna revolucija, koja je, počev od 1945. godine, iako sa nekim veoma uočljivim ostacima kolonijalizma (na primer Namibija), praktično sprovedena.

Iz toga je, međutim, istovremeno iznikla i jedna nova protivrečnost. Naime, savremeni svet je u sasvim drukčijem obliku doživeo novu, veoma oštru ekonomsku podelu na nerazvijene i razvijene, na siromašne i bogate, što se, ako se želi postići uspo-

Digitized by Google

stavljanje trajnog mira i osiguranje opšteg napretka, takođe mora stalno prevazilaziti i konačno prevazići. To bi bio drugi, odlučujući faktor ugrađen u istorijske temelje nesvrstanosti.

U takvom kontekstu i treći faktor nesvrstanosti dobija svoj potpuni smisao i značaj i, razumljivo, u određenim sadašnjim okolnostima koje karakterišu međunarodnu situaciju izbija u prvi plan. Reč je o blokovskoj podeli i blokovskom sučeljavanju supersila, s nastojanjima i težnjama praćenim grubom upotrebom vojne sile i svim drugim oblicima pritisaka da se svet deli, raspodeljuje i da mu se nameću politički, ekonomski i drugi vidovi hegemonije i dominacije, gospodarenja i eksploatisanja. Neosporno, to je bila i ostaje velika, preteća opasnost po novooslobođene zemlje. I ne samo po njih. To je opasnost kojoj se valjalo odlučno suprotstaviti i stalno suprotstavljati radi uspostavljanja demokratskih međunarodnih odnosa zasnovanih na ravnopravnosti, suverenitetu, integritetu i nemešanju u unutrašnje stvari drugih.

Istini za volju, bila bi ne samo istorijska nepravda, nego i neoprostiva greška ako se među faktore koji su odlučujuće uticali na nastanak i izrastanje nesvrstanosti ne bi uvrstio i subjektivni činilac. Jer, uprkos tome što je seme nesvrstanosti palo na tlo istorijskih zakonitosti, njega je trebalo negovati, valjalo je u te zakonitosti vizionarski proniknuti, usredsređivati se na njih, otkrivati perspektive, biti neumorni borac, pregalac i neimar. Nema sumnje, istorijski uslovi su na svoj način odredili i subjekte, začetnike i nosioce nesvrstanosti, bilo da je reč o ličnostima ili o državama, a oni su na nju ostavljali i ostavili neizbrisiv pečat. U govoru na Desetom kongresu SKJ Edvard Kardelj je rekao: »Plejada progresivnih i dalekovidih ličnosti, koje su se posle drugog svetskog rata našle na čelu pokreta nesvrstanih zemalja, bila je subjektivni faktor koji je tom procesu i pokretu dao njegovu ideologiju i formulisao ciljeve njegove praktične politike i međunarodne akcije. No dalekovidost tih ličnosti, među kojima vidno mesto zauzima drug Tito, upravo je u tome što su time znale izraziti ne samo trenutne interese svog naroda, svoje zemlje, već istovremeno čovečanstva uopšte.«

A to čovečanstvo je u periodu posle drugog svetskog rata ušlo i u drugu revoluciju i sa njom sve intenzivnije živi. Reč je o naučno-tehničkoj ili tehnološkoj revoluciji, kojoj je teško sagledati, a kamoli odrediti granice i mogućnosti, što se podjednako odnosi i na sve oblike njenih uticaja i posledica na dalji razvoj u svetu. Jer, to može biti koliko korisno i blagotvorno za čovečanstvo, toliko i užasavajuće, katastrofalno. Sve zavisi od toga na koji će način i u koje svrhe biti upotrebljavana, katkad običnoj fantaziji ljudskog uma nedokučiva, u isti mah i stvaralačka i razarajuća čovekova dostignuća, koja su se već vinula u nepregledne prostore kosmosa i najavljuju »rat zvezda«.

Treća revolucija posle drugog svetskog rata, tačnije, nastavak one nastale dvadesetih godina ovog veka, ogleda se u sve snažnijem prodoru socijalizma kao svetskog procesa koji se približava

Digitized by Google

i svetskom sistemu. Uporedo s tim dešava se, u toku je nezadrživa evolucija, koja se graniči sa svojevrsnom revolucijom, u načinu mišljenja i ponašanja u međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu, u uspostavljanju i tretiranju odnosâ unutar toga pokreta i njegovih odnosa prema drugim progresivnim i demokratskim snagama.

Posmatrano u svetlosti ovih i njima istorodnih ili sličnih činjenica i pojava koje karakterišu ovaj naš današnji, savremeni svet, logično se nameću nekolika veoma značajna pitanja:

prvo, da li i koliko mogu da izdrže istorijsku probu i ispit neke ranije, stare sheme deljenja sveta, kao i terminologija koja je iz toga proistekla i bila njihov sastavni deo;

drugo, šta je to danas progresivno, a šta konzervativno, i da li se i koliko — da ga uslovno nazovemo »unutrašnji konzervativizam« — uvek tako ispoljava i na međunarodnom planu. Isto pitanje važi i za — opet uslovno rečeno — »unutrašnji demokratizam«, za »demokratije« koje se svetu preporučuju kao obrazac življenja. Da li se one stvarno »demokratski« ponašaju i u svetskim odnosima;

treće, šta je najbitnije za snage progresa, tačnije, koji su frontovi borbe, koji pravac ili pravci akcije, ofanzive najpreči, gde se, na kojim se prostorima vodi odlučujuća bitka za novi svet nad kojim neće visiti Damoklov mač razaranja i samouništenja, čega niko, bez obzira na snagu i veličinu, ne bi bio pošteđen.

Odgovori ni na jedno od ovih pitanja, naravno, nisu niti mogu biti jednostavni jer su sva ona, šire posmatrano, u uzajamnoj vezi. Međutim, čini nam se da se bar nazire da oni postepeno sazrevaju. Tako je, na primer, sve očiglednija sveopšta politička međuzavisnost sveta, uprkos tome što se produbljuje ekonomski jaz između visokorazvijenih zemalja i zemalja u razvoju, među kojima je znatan broj (prema proračunima UN njih 25) potpuno nerazvijenih. To je u isto vreme i jedna od osnovnih protivrečnosti koja, ako se ne bude prevladavala, preti da izazove još veće i teže poremećaje i svakovrsne sukobe, sudare i krize, čije bi posledice, po svojoj unutrašnjoj logici razvitka, bile pogibeljne. Zbog toga, ako se govori o deljenju sveta, to je pre svega, i u apsolutnom i u relativnom smislu, u pitanju njegova podela na bogate i siromašne, odnosno — ako se upotrebi već odomaćeni termin — podela na Sever i Jug. U poslednje vreme se na tu podelu, pored ostalog, znatnim delom oslanja i blokovska podela, posmatrana osobito iz ugla kapitalističkih zemalja.

Ali ni ta podela nije postavljena kao crno-bela. I unutar nje se naziru i ocrtavaju određene pukotine. Najveći među najrazvijenijima (na primer, SAD), tačnije, oni čiji kapital kroz multinacionalne kompanije i na druge načine svojevrsno dominira, pokazuju najmanje spremnosti da pomognu proces pozitivnih promena međunarodnih privrednih struktura. Naprotiv, otuda potiču i najveći otpori izraženi u težnji da se sačuva staro, što znači ekonomska dominacija koja je preduslov i za održavanje političke i drugih

Digitized by Google

oblika prevlasti. Visokorazvijeni, ali i manji partneri to osećaju i traže puteve da povezivanjem sa zemljama u razvoju izbore za sebe prostore na kojima će moći da se samostalnije ponašaju. Svakako, reč je o pozitivnim nastojanjima i stoga im treba pružiti potporu.

Nesvrstane zemlje i uopšte pokret nesvrstanosti u tome treba da odigraju presudnu ulogu. Jedini, odnosno odlučujući preduslov za to je njihovo akciono jedinstvo, koje će biti sve izraženije i čvršće ukoliko se budu jasnije prepoznavale zamke koje oko njih, često veoma vešto i pod različitim političkim i ideološkim zavesama, pletu još uvek veoma jake snage čiji je cilj da se sačuva staro, to jest svakovrsne dominacije i hegemonije, i, ako je moguće, da se one prošire, pa i da se steknu nove.

Posmatrano u toj svetlosti, neke stare sheme o deljenju sveta kao da gube istorijsku podlogu i bar su na pragu faze postepenog prevazilaženja. Istina, blokovska polarizacija je i dalje i te kako izražena, mada ni ona ne ostaje (nije ni mogla ostati) onakva kakva je bila, recimo, pedesetih i šezdesetih godina. Blokove iz tog razdoblja kao da zamenjuje kompleks neposrednih odnosa među vodećim najvećim ili, kako se obično kaže, supersilama (SAD — SSSR). Jer »monolitnost« blokova i dirigovanje iz jednog centra, nekadašnja svojevrsna slepa poslušnost i potčinjenost velikih celina ne samo što nisu ojačane, nego su, negde više a negde manje, uzdrmane, a nastankom nesvrstanosti i njenim stalnim razvojem i prostorno, i politički i idejno zaustavljene i blokirane.

Međutim, takvim razvitkom zaoštrava se i postaje složenija i borba između starog i novog, između centara za nametanje dominacije i hegemonije i snaga koje se bore za opšti napredak demokratizacijom ukupnih međunarodnih društveno-političkih, ekonomskih i svih drugih odnosa.

Uporedo sa jačanjem progresivnih snaga i njihovim odlučnijim nastupanjem, po prirodi stvari, jačaju i otpori njihovih protivnika i njihova nastojanja da podele, razbiju snage progresa. Jedan od očiglednih primera koji to ilustruju jesu pokušaji da se nesvrstanost podeli na »radikalno, napredno« krilo i na njen »pomirljivi, konzervativni« deo, što je praćeno i otvorenim nastojanjima (na žalost, katkad uspešnim) da se neki sporovi i sukobi, pa i oni ratni, među nesvrstanim zemljama koriste i za slabljenje pokreta u celini, za zaustavljanje njegovog bržeg napredovanja.

Odbacujući sheme, dogme i sektaštvo, nesvrstanost je otvorena prema svima. »Mi — istakao je Tito na Petoj konferenciji šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja u Kolombu — nesvrstanost ne poistovjećujemo sa ideološkim opredjeljenjima i ne treba dozvoliti da se neka zemlja kvalifikuje manje ili više nesvrstanom zbog ovakvog ili onakvog političkog sistema u njoj. Svaka zemlja je suverena u traženju rješenja za vlastite probleme.« Zbog toga se ni »unutrašnji konzervativizam«, kao ni »unutrašnji demokratizam« na spoljnopolitičkom planu ne mo-

Digitized by Google

raju ispoljavati negativno, odnosno pozitivno. Sve zavisi od toga za šta se ko i kojim intenzitetom bori; da li se bori protiv glavnih opasnosti koje ugrožavaju mir, a samim tim i opšti napredak; da li je i u kolikoj meri u zajedničkom frontu narodâ, država, pokretâ, partija i društvenih klasa koje se bore za ravnopravnost i nezavisnost, za novi svetski ekonomski i politički poredak — što je suština aktivne miroljubive koegzistencije na kojoj se temelji i iz koje izrasta i nesvrstanost. Uspesi u toj borbi, sa svoje strane, zakonito stvaraju i neophodne prethodne uslove i otvaraju prostore za procese pozitivnih, demokratskih promena i unutrašnjih društvenih odnosa.

Ovde se, izgleda, dolazi i do odgovora na pitanje šta je najbitnije, najpreče za nesvrstanost, za snage mira i progresa, koji su to glavni pravci osnovnih stremljenja i akcije. Ako postoje osnovne, glavne opasnosti po mir, nezavisnost zemalja i slobodu, i ako su one, a sigurno da jesu, izražene u postojanju velikih svetskih centara dominacije, koji svojim konceptima uređivanja sveta i njegovog »usrećivanja«, u stvari, žele da ovekoveče odnose neravnopravnosti i eksploatacije — onda je sigurno da je glavni pravac akcije i borbe, to jest njenog još odlučnijeg nastavljanja, da se ti centri neutrališu, potiskuju, ograničavaju, bez obzira na firmu koju nose i kome pripadaju.

Celokupni posleratni razvoj pokazao je da je to dugoročan i veoma težak zadatak, pošto je reč o presudnoj i po svim obeležjima istorijskoj prekretnici, koja, bez sumnje, sadrži u sebi i elemente evolucije, elemente cik-cak kretanja. Zbog toga se za izvršenje tako grandioznog istorijskog zadatka mora biti uvek spremno, moraju se stvarati i stvoriti neophodni preduslovi za postizanje željenih rezultata. Utoliko pre i utoliko više što je u poslednje vreme međunarodna situacija veoma teška. Upravo zbog nepoštovanja u praksi načelâ i duha Povelje Ujedinjenih nacija i izvornih principa nesvrstanosti svet se našao na ivici nuklearnog ponora, o čemu svedoči užasavajuća trka u naoružavanju za koju se svakodnevno unepovrat baca više od dve milijarde dolara, dok veliki deo svetskog stanovništva bitiše na ivici života. Stoga se za nesvrstane zemlje, za nesvrstanost kao nezavisni, samostalni i konstitutivni činilac svetske politike — ako ne žele da izgube svoj put, time i čovečanstvo svoju budućnost — postavlja kao imperativ da najpre srede međusobne odnose. One to moraju učiniti radi sigurnijeg oslanjanja na sopstvene snage, koje nisu male, radi efikasnijeg delovanja i uticaja na ukupne odnose u svetu, radi doprinosa obnavljanju procesa popuštanja, koji mora biti sveobuhvatan, kao i radi uspešnog suprotstavljanja pritiscima centara svetske moći.

Sledeći, osmi samit nesvrstanih zemalja ne bi se nikako smeo dočekati sa takvim teškim bremenom kao što je, na primer, iransko-irački rat, vijetnamska vojna intervencija u Kampučiji, sa prstom na obaraču na rogu Afrike, sa međuarapskim svađama i slično. Sve to sputava i uzaludno rasipa stvarnu snagu ne-

Digitized by Google

svrstanosti i njenih pojedinih pripadnika. Jer, kako je govorio Tito, u odlukama i programima nesvrstanih »data je vizija sutrašnjeg svijeta, čije se ostvarenje ne može spriječiti. Ali, ta vizija se neće ni ostvariti sama po sebi — za nju se treba boriti«.

Uspeh u toj borbi garantuju razumno odabrani metodi, putevi i sredstva i razlučivanje u datim okolnostima bitnog od nebitnog na svakoj njenoj deonici. Osvajanjem terena na glavnim pravcima u isto vreme se raščišćava teren i za druge strukturne promene i celokupnu izgradnju novog, demokratskog međunarodnog političkog i ekonomskog poretka. A to je objektivno i značajan doprinos jačanju socijalizma kao svetskog procesa.

Digitized by Google

Miladin Korać

Branko Horvat: »Politička ekonomija socijalizma«

— Kritička analiza trećeg dela knjige —

1. Šta je, prema predgovorima, cilj ove knjige?

Branko Horvat u tim predgovorima, a posebno inostranom, ukazuje na cilj svoje knjige *Politička ekonomija socijalizma* (»Globus«, Zagreb, 1984)* i ističe neke metodološke probleme istraživanja socijalizma. Ta njegova razmatranja metodoloških problema gotovo su identična onima koja je prvi put izložio pre devet godina (1975). Ona će, zajedno s razmatranjima metodoloških problema istraživanja socijalizma drugih jugoslovenskih autora, biti predmet kritičke analize u drugom poglavlju moje knjige *Kritika političke ekonomije socijalizma*, pa o njegovom viđenju tih problema koji su izloženi u ovom inostranom predgovoru neću ovde govoriti. Stoga ću pažnju usredsrediti samo na ono što je on u ovim predgovorima rekao o cilju ove svoje knjige.

Nastavljajući tamo gde sam ga prekinuo pri citiranju u napomeni 3, Branko Horvat kaže:

---

* Ovaj tekst je deo obimnije studije prof. dr Miladina Koraća pod naslovom: »Analiza knjige Branka Horvata: *Politička ekonomija socijalizma*«, koju priprema za objavljivanje.

Digitized by Google

»S druge strane, problem s kojim sam se uhvatio u koštac zahtijevao je vrlo jasan neortodoksan pristup. Kako socijalističko društvo — uprkos brojnim obećavajućim počecima — još ne postoji, klasičan pristup bio je neprimjeren. I *ekonomske i političke institucije trebalo je najprije skicirati,* a tek potom proučavati njihovo međudjelovanje. Prema tome, *politička ekonomija* zahtijevala je *spajanje ekonomske i političke teorije u jednu jedinstvenu socijalnu teoriju.* To je impliciralo brojne metodološke probleme.«(. . .)

»*Ova je knjiga ispitivanje tog neistraženog područja.* Njena je namjera *odgovoriti zahtjevu Roberta Heilbronera* za pretvaranjem »ekonomije u instrument društvene znanosti čija svrha i opravdanje nije toliko rasvjetljavanje načina na koji se društvo stvarno ponaša, koliko formuliranje načina na koji bi se ono trebalo ponašati... utvrđivanje nužnih obrazaca ponašanja koji će društvu omogućiti postizanje postuliranog cilja« (str. 10—11, *kurziv* — M. K.).

»Stoga *moram upozoriti* čitaoca *na činjenicu da je ovo pokušaj konstruiranja sistema.* Postojeći poredak ne samo da se ne uzima zdravo za gotovo; on se preispituje u svakoj točki. Da bih to pokazao, *pozivam čitaoca da mi se pridruži* u istraživanju mogućnosti transformacije i mijenjanja postojećih društvenih sistema« (str. 13; *kurziv* — M. K.).

Uz sve ovo, Branko Horvat je u domaćem predgovoru dodao: »... ova knjiga predstavlja *pokušaj zasnivanja opće* marksističke *teorije socijalističkog društva*« (str. 6; *kurziv* — M. K.).

Iako su ovde sadržani i osnovni pogledi Branka Horvata na metodološke probleme istraživanja socijalizma, neću ih sada detaljnije komentarisati, nego ću u vezi s tim konstatovati samo jednu činjenicu. Čak i ako bi se prihvatio zahtev Roberta Hajlbrunera da se u socijalizmu politička ekonomija od pozitivne (ne pozitivističke) nauke pretvori u normativnu (ne normativističku) nauku, ova knjiga Branka Horvata ne odgovara ni tom zahtevu jer je samo 13 odsto njenog ukupnog obima posvećeno politekonomskim problemima socijalizma, pa se zato ne može zvati »Politička ekonomija socijalizma«.

Zato mi se čini da je Branko Horvat najpribližnije izrazio svoje namere ovim što je napisao u domaćem predgovoru, to jest da ta knjiga predstavlja pokušaj zasnivanja *njegove* opšte teorije socijalističkog društva. Naime, prema onome što sam napred utvrdio o njegovom (ne)znanju marksizma, izvesno je da to nikako ne može biti marksistička, nego jedino Horvatova opšta teorija socijalističkog društva. Kad se to ima u vidu i kad se ponovo pročita napred citirani tekst, lako se uočava način na koji je on zamislio zasnivanje te opšte teorije, to jest kao utvrđivanje *nacrta novog društvenog sistema, skiciranje* ekonomskih i političkih *institucija* socijalističkog društva, spajanjem ekonomske i političke teorije u jedinstvenu socijalnu teoriju, odnosno *konstruisanjem sistema* socijalizma.

Digitized by Google

Iz toga se uočava ambicija Branka Horvata da zasnuje kompleksnu opštu teoriju socijalističkog društva koja pretpostavlja ne samo ekonomska, posebno politekonomska, nego i politička, sociološka, filozofska znanja — koja on, ako se sudi po njegovim do sad objavljenim radovima, ne poseduje. Međutim, on se u inostranom predgovoru, u kojem je pozvao čitaoce da ga slede u njegovom pokušaju konstruisanja sistema socijalizma, pobrinuo da ih obavesti da on sva ta znanja i poseduje, jer je tamo u svom životopisu, pored već citiranog, rekao i sledeće:

»Kad sam završio srednju školu, nešto više od godinu dana nakon revolucije (1946) — nije mi bilo jasno na koji bih način mogao biti najkorisniji u izgrađivanju socijalizma. *Studirao* sam *tehniku* i onda se prebacio na *ekonomiju, filozofiju i sociologiju.* Na kraju sam zaključio da ekonomija, budući da se bavi »bazom« društva, pruža priliku za dostojno zanimanje. *Tako sam postao ekonomist*« (1952); (str. 9; godine u zagradama i *kurziv* — M. K.).

Tako je, eto, Branko Horvat u periodu od 18-te do 24-te godine svoga života, pored ekonomskih, stekao i neophodna sociološka, filozofska i tehnička znanja (posle ih, zbog bavljenja drugim poslovima, nije mogao sticati) bez kojih nije mogao pristupiti pisanju ovog svog »životnog djela«.

Pošto je u ranije citiranom tekstu izričito upozorio čitaoce na činjenicu da njegova knjiga predstavlja »pokušaj konstruisanja sistema« socijalizma i pozvao ih da mu se pridruže, odlučio sam da se odazovem njegovom pozivu.

2. Analiza trećeg dela knjige: »Izgradnja samoupravnog socijalizma«

Knjiga Branka Horvata *Politička ekonomija socijalizma* podeljena je na sledeća četiri dela: I. Kritika suvremenih društveno-ekonomskih sistema; II. U potrazi za alternativom; III. Izgradnja samoupravnog socijalizma; IV. Prijelazno razdoblje.

Počeću analizom trećeg dela knjige koji ima naslov: »Izgradnja samoupravnog socijalizma« (on obuhvata šest poglavlja: 8. Jednakost proizvođača; 9. Jednakost potrošača; 10. Jednakost građana: decentralizacija i dekoncentracija moći; 11. Jednakost građana: socijalistička demokratija; 12. Planiranje s tržištem; i 13. Makroekonomska organizacija), jer je upravo u tom delu Branko Horvat nastojao da ostvari svoju ideju, izraženu u predgovoru, o skiciranju ekonomskih i političkih institucija, odnosno konstruisanju sistema socijalizma.

Ne samo naslov ovog dela knjige, nego i niz eksplicitnih konstatacija u tom i u prethodnom delu knjige pokazuju da Branko Horvat, kad govori o socijalizmu, ima u vidu isključivo samoupravni socijalizam, odnosno socijalističko samoupravno društvo. Radi ilustracije, evo nekih od tih konstatacija.

Digitized by Google

»Temeljna institucija (?) socijalizma je samoupravljanje. Glavni zadatak ove studije bio je u stvari da ispita i potvrdi ovu tvrdnju« (str. 345).

»Samoupravljanje je najsnažnija raspoloživa pokretačka sila socijalističke promjene« (str. 346).

»Socijalizam je participativno, samoupravno društvo« (str. 193).

Iako se ne moramo složiti sa svakom njegovom formulacijom (da se, na primer, samoupravljanje naziva institucijom), mislim da ovi citati potvrđuju moj utisak da on veruje u samoupravni socijalizam.

Izgleda da je takav utisak o ovoj knjizi stekao i Aleksander Bajt, koji je u svojoj recenziji, čiji je deo objavljen i na omotu knjige, rekao sledeće:

»U vrijeme kad u privredi nismo najuspješniji i *kad mnogi u tome vide posljedice samoupravnog sistema*, ova će knjiga biti utoliko korisnija« (*kurziv* — M. K.).

Mislim da ovaj citat potvrđuje ono što sam već konstatovao, iako on govori i nešto drugo, to jest da sadašnje »neuspešnosti« jugoslovenske privrede, odnosno »ekonomska kriza«, nije »posledica samoupravnog sistema«.

Ali iz ovog uzgrednog komentara Bajtovog citata ne bi trebalo izvući zaključak da Branko Horvat razmatra samo probleme samoupravnog socijalizma u Jugoslaviji. Naprotiv, on o jugoslovenskom socijalizmu relativno malo izričito i govori jer ima u vidu ceo svet. Stoga na kraju petog poglavlja, u kome daje sažet istorijski pregled nastajanja socijalističkih ideja, pokreta i revolucija u svetu, konstatuje:

»Nema nikakve sumnje da se svijet ubrzano (?) kreće u smjeru socijalističkog, samoupravnog društva« (str. 147).

Iako lično sumnjam u istinitost ove tvrdnje: da se svet *baš ubrzano* kreće u pravcu samoupravnog socijalizma, mislim da ova rečenica jasno izražava tu veru Branka Horvata u samoupravni socijalizam, pa sam je zato ovde i citirao.

Ukazao sam na sve ove njegove konstatacije zbog toga da bih skrenuo pažnju na činjenicu da je on u ovom trećem delu knjige nastojao da utvrdi institucionalne šeme socijalističkog samoupravnog društva, odnosno da konstruiše sistem samoupravnog socijalizma. Stoga pogledajmo kako je to učinio:

a) *Institucionalne šeme samoupravnog socijalizma*

(1) Organizaciona šema samoupravnog preduzeća

Već u prvom poglavlju (»8. Jednakost proizvođača«) ovog dela knjige Branko Horvat u dva odeljka pod naslovima: »Radničko upravljanje: načela organizacije« i »Radničko upravljanje: organizacijska shema«, raspravlja o organizaciji samoupravnog pre-

Digitized by Google

duzeća i daje šemu (skica 4) njegove organizacije, koju donosimo na narednoj strani.

Najveći deo teksta u tim odeljcima usredsređen je na objašnjenje te organizacione šeme samoupravnog preduzeća. Da bih ilustrovao kako su ta objašnjenja data, navešću dva dela teksta iz tih odeljaka.

»Osnovne radne skupine moraju biti dovoljno male i homogene da omoguće neposredni utjecaj, neformalne komunikacije i izravne kontakte među članovima. U takvoj primarnoj društvenoj skupini: (a) sudjelovanje u odlučivanju biće izravno; (b) sam proces i donošenje odluka bit će »transparenti« (pošteni); (c) zbog homogenosti grupe, neopravdano i stalno nametanje volje većine neće biti vjerojatno; (d) zbog (a)—(c) mogućnosti manipuliranja mišljenjem su ograničene.

Sada možemo izvesti *prvi princip* organizacije — *osnovna organizacijska jedinica nije poduzeće, nego radna grupa* s gore navedenim karakteristikama. *Nazvat ćemo je radnom jedinicom.* Radna jedinica nije samo skupina radnika, nego i točno utvrđen podsistem u proizvodnom sistemu koji nazivamo poduzećem. U tom svojstvu, kao najmanju funkcionalnu jedinicu smatramo *ekonomskom jedinicom.* Radnu jedinicu možemo dalje podijeliti u *radne timove,* što pretpostavlja različite radne i druge zadatke. *Radne jedinice se ujedinjuju u radni kolektiv; ekonomske jedinice u poduzeće.*

Kad god odluke radne jedinice znatno utječu na interese drugih radnih jedinica, *pravo odlučivanja* mora se prenijeti (delegirati) na slijedeću višu razinu. To je razlog osnivanja *radničkog savjeta* kao tijela koje donosi odluke na drugoj po redu razini« (str. 201; *kurziv* — M.K.).

»U načelu sve *odluke* treba donositi uvijek *na najnižoj mogućoj razini.* Samo kad odluke utječu na interese nekih drugih radnih jedinica, one će se donositi na razini koja je viša od radne jedinice. Većina odluka koje utječu na svakodnevni život radnika uglavnom se mogu donijeti na razini radne jedinice. To su odluke koje se odnose na radne zadatke, uvjete rada, društvene prioritete, raspodjelu viška, zapošljavanje i otpuštanje, rješavanje sukoba i sl. (...) ostale odluke u vezi s politikom poduzeća *mogu se prepustiti* (delegirati) središnjem zakonodavnom organu — *radničkom savjetu.* Osim toga, postoji vrsta *odluka od vitalnog značenja* koje ne donosi ni radnički savjet, ni pojedine radne jedinice, nego *cijeli radni kolektiv na zboru ili referendumu.* To su *odluke o fuzionisanju, radikalnoj reorganizaciji, velikim investicionim programima, donošenju statuta i pravilnika i sl.* U takvim slučajevima može se zahtijevati *većina glasova svake radne jedinice u sastavu poduzeća.*

Kad se *novi radnik* zapošljava u poduzeću, on potpisuje »društveni ugovor«, kojim *udružuje svoj rad* s radom ostalog dijela radnog kolektiva *u skladu s postojećim statutom i pravilnicima«* (str. 202—203; *kurziv* — M. K.).

Digitized by Google

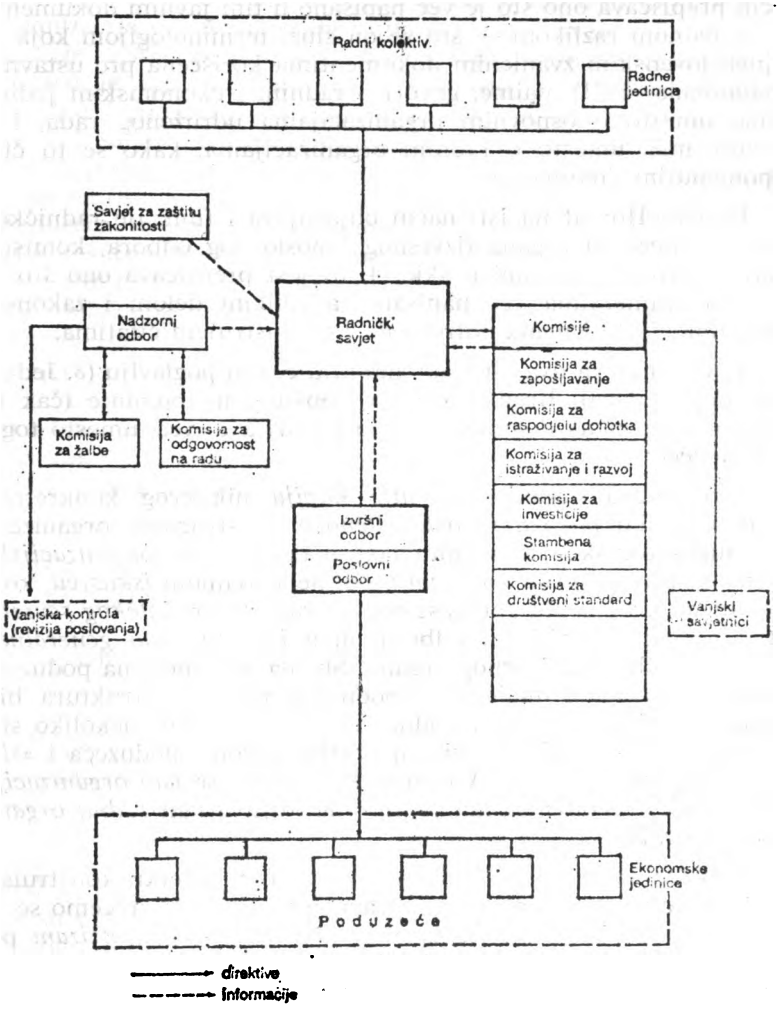

Skica 4: organizacija samoupravnog poduzeća

Digitized by Google

Kada se ovo što je napisao Branko Horvat uporedi s onim što je o tim istim organizacionim pitanjima napisano u dokumentima Drugog kongresa samoupravljača Jugoslavije (1971), ustavnim amandmanima (1971), Ustavu SFRJ (1974), dokumentima Desetog kongresa SKJ (1974) i u Zakonu o udruženom radu (1976), odmah je uočljivo da on tu ne čini ništa drugo nego na svoj način prepričava ono što je već napisano u tim javnim dokumentima, s jednom razlikom — što se on služi terminologijom koja je u jugoslovenskim zvaničnim dokumentima korišćena pre ustavnih amandmana (1971), naime, govori o radnim i ekonomskim jedinicama, umesto o osnovnim organizacijama udruženog rada, i o preduzećima, umesto o radnim organizacijama, kako se to čini u pomenutim dokumentima.

Branko Horvat na isti način objašnjava i funkcije radničkog saveta i njegovih organa (izvršnog i poslovnog odbora, komisija i saveta) koji su ucrtani u skici 4, to jest prepričava ono što je u tim dokumentima već napisano, a velikim delom i zakonski normirano. Zato i nema potrebe da i to ilustrujem citatima.

Međutim, u ta dva odeljka, kao ni u celom poglavlju (8. Jednakost proizvođača), Branko Horvat uopšte i ne pominje (čak ni u fusnoti) ta javna dokumenta koja prepričava, već, umesto toga, piše sledeće:

»Predložena organizacija *nije kopija* nikakvog konkretnog poduzeća, iako pokazuje *dosta sličnosti* sa stvarnom organizacijom jugoslavenskog samoupravnog poduzeća. Ta *organizacijska shema zasniva se prije svega na mom* neposrednom *iskustvu*, koje sam sticao kroz nekih petnaest godina *kao član radničkog savjeta*, zatim mnogih komisija i odbora, mog *iskustva kao generalnog direktora* i člana nadzornog organa. Shema se odnosi na poduzeće srednje veličine. U malom će poduzeću upravna struktura biti pojednostavljena, u većem poduzeću može postojati nekoliko slojeva uprave — radnički savjet na razini pogona, poduzeća i *»složene radne organizacije«*. Važno je *shvatiti* da se *ista organizacija* primjenjuje, mutatis mutandis, *na bilo koju* drugu *radnu organizaciju*« (str. 207; *kurziv* — M. K.).

Kao što se iz ovoga vidi, već na samom početku konstruisanja institucionalnih šema samoupravnog socijalizma srećemo se sa slučajem kada izraz s crticom *»horvatizam«* — *egocentrizam* počinje da prerasta u svoj razvijeni oblik (videćemo kakav), jer je eto on, Branko Horvat, pre svega na osnovu svog neposrednog (empirijskog) iskustva koje je sticao tokom petnaest godina kao član radničkog saveta i *generalni* direktor Instituta ekonomskih nauka u Beogradu, *sam došao* do ovog »otkrića«, do ove »organizacijske sheme samoupravnog poduzeća«. Sama činjenica što ta »organizacija pokazuje *dosta sličnosti* sa stvarnom organizacijom jugoslavenskog samoupravnog poduzeća« ne umanjuje vrednost njegovog »otkrića«, jer — kako reče — ta »predložena organizacija nije kopija nikakvog konkretnog poduzeća«, a »važno je shva-

Digitized by Google

titi« da se ona primenjuje (prilagođena) na svaku »radnu organizaciju«.

Pri tom je, eto, »slučajno« zaboravio i stvarni istorijski proces decentralizacije upravljanja jugoslovenskim preduzećima, koji se odvijao od kraja pedesetih do sredine sedamdesetih godina, koji je najpre započeo kao »pokret« za osnivanje radnih jedinica, a zatim, preko ekonomskih jedinica, vodio kao osnivanju osnovnih organizacija udruženog rada i njihovom udruživanju u radne organizacije, u svim privrednim i društvenim delatnostima Jugoslavije. Upravo je taj istorijski proces (na koji lično iskustvo Branka Horvata i njegovog instituta nije imalo nikakvog uticaja) omogućio i sadašnju »stvarnu organizaciju jugoslavenskog samoupravnog poduzeća«, odnosno svih radnih organizacija u Jugoslaviji, pa se na osnovu toga već gotovo u svim udžbenicima organizacije preduzeća, za srednje i više škole u Jugoslaviji, nalaze mnoge šeme veoma slične ovoj koju je nacrtao Branko Horvat, kako reče, *pre svega* na osnovu svog neposrednog iskustva koje je stekao kao član radničkog saveta i generalni direktor svog instituta.

Prerano je na osnovu svega ovoga izvlačiti bilo kakve zaključke, jer je ovo početak Horvatovog konstruisanja institucionalnih šema samoupravnog socijalizma, pa stoga i prva njegova lična iskustva i otkrića s kojima smo se susreli. Zato je uputno pogledati kako je u tome poslu napredovao, do kakvih je novih otkrića došao, pa tek potom doći i do nekih zaključaka.

(2) Institucionalne šeme globalne organizacije samoupravnog društva

U trećem poglavlju (»10. Jednakost građana: decentralizacija i dekoncentracija moći«) ovog dela knjige, u odeljku pod naslovom: »Teritorijalna decentralizacija: dekoncentracija vlasti«, Branko Horvat, između ostalog, piše sledeće:

»Ako izostavimo svjetsku razinu — budući da se o međunarodnim odnosima ne govori u ovoj studiji — možemo odrediti tri oblika državne organizacije (...). Ja ću ih nazvati općina, republika (ili regija) i federacija (ili društvena zajednica). Kao u *Švicarskoj*, građani imaju (bar simbolički) tri državljanstva: općine gde su rođeni, (etničke) republike i nacionalno državljanstvo.

Decentralizacija podrazumijeva da se, u načelu, odluke donose na najnižoj razini i podižu se na slijedeću višu razinu samo ako znatno utječu na širu zajednicu. To znači da u definiranju aktivnosti i odgovornosti moramo početi od najviše razine jer sve što nije eksplicitno pripisano višoj razini, podrazumijeva se da pripada nižim razinama.

Svaka razina vlade ima zakonodavnu i izvršnu autonomiju. *Federalni ustav*, koji predstavlja *društveni ugovor*, određuje područje kompetencije federalne vlade. Sve što je ispušteno ide u nadležnost *republike*, koja donosi zakone ili nezavisno ili unutar

Digitized by Google

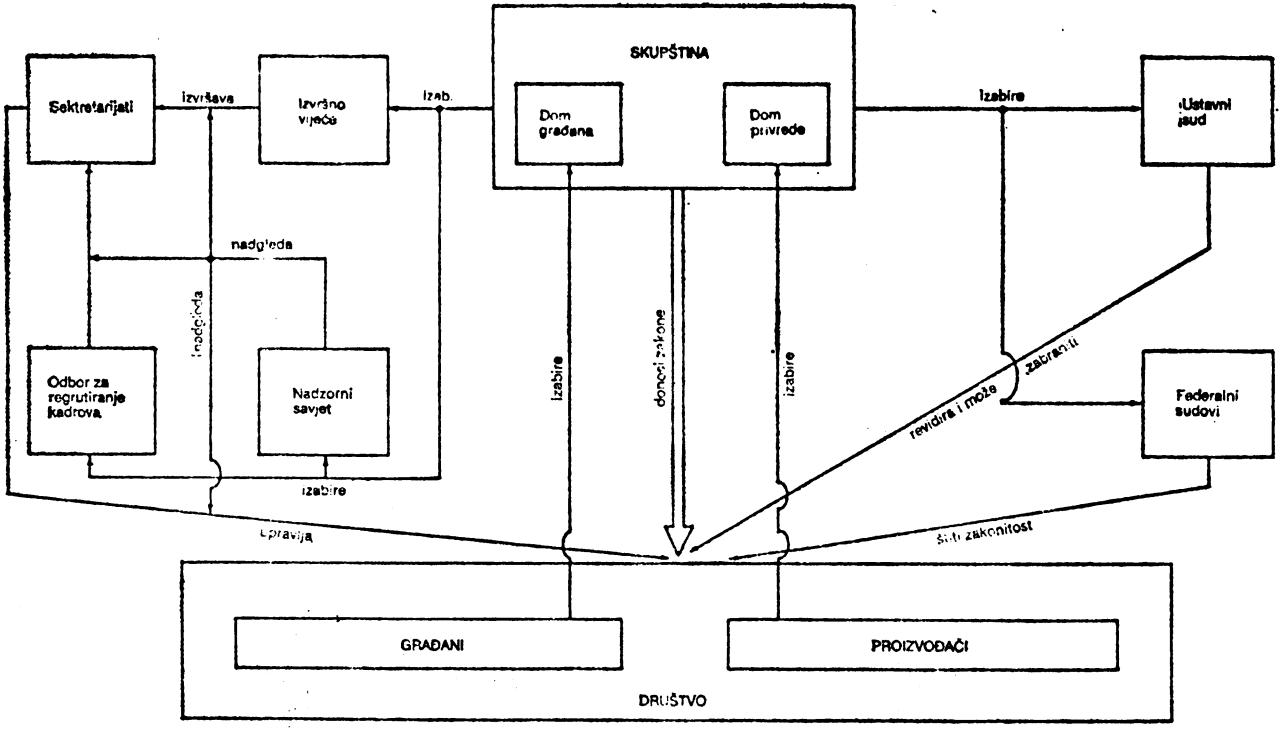

Skica 5: organizacija na federalnoj razini

Digitized by Google

okvira federalnih zakona. Funkcija *republičkog ustava* u odnosu prema lokalnoj vladi je slična. *Izvršna vlast nije vertikalno integrirana* — osim možda u vojnim pitanjima — a *izvršna vijeća su odgovorna* samo odgovarajućim *skupštinama.*

Federacija se bavi obranom i vanjskim poslovima — drugim riječima, odnosima između nacionalne zajednice i svijeta. Također se bavi pitanjima unutrašnje koordinacije sveobuhvatnim mjerama ekonomske politike. *Organizacijska struktura federacije dana je na skici 5*« (str. 249—250; *kurziv* — M. K.).

Uz tu šemu (vidi str. 1512) Branko Horvat daje svoje kratke komentare, od kojih, kao karakteristične, izdvajam sledeće:

»Decentralizacija zahtijeva *da su područja kompetentnosti* federacije i republike precizno *razdvojena.*«

»*Republika ima pravo da se otcijepi* od federacije i priključi drugoj društvenoj zajednici. *Federacija je,* u načelu, *rezultat konsenzusa između republika.*«

»*Položaj općine* u političkoj strukturi sličan je položaju poduzeća u ekonomskoj strukturi. Ona, u stvari, osigurava javne usluge stanovništvu. Gotovo svi *kontakti* između *građana i države* kontakti su s općinom« (str. 250; *kurziv* — M. K.).

»Mesna zajednica nije vladina jedinica, kao što i ekonomska jedinica nije poduzeće: ona nema zakonodavna tijela. Mjesna zajednica je *primarna razina samouprave.*«

»Predsjednici republičkih skupština, zajedno s predsjednikom federalne skupštine, mogu konstituisati predsjedništvo društvene zajednice. *Predsjedništvo radi kao kolektivno vodstvo države*« (str. 252; *kurziv* — M. K.).

Iako je šema koju je nacrtao i ovo što je napisao veoma slično sa onim što je o tome već napisano u ranije pomenutim dokumentima, a posebno u jugoslovenskom federalnom ustavu, Branko Horvat se nije setio, odnosno »zaboravio je« da tu sličnost i promene, bar u fusnoti, a eto, ovom prigodom se setio da uz put pomene Švajcarsku i njene građane s tri (bar simbolička) državljanstva.

U završnom poglavlju (»13. Makroekonomska organizacija«) ovog trećeg dela knjige, u odeljku pod naslovom: »Federacija: institucije«, daje šemu federalnih institucija (skica 6), koju donosimo na str. 1514. U tekstu uz ovu šemu Branko Horvat objašnjava funkcije pojedinih institucija koje su u njoj ucrtane na sličan način kao što je to činio i u prethodnim slučajevima, a na kraju tih objašnjenja, kako sam reče, »popisa federalnih institucija« on, između ostalog, piše sledeće:

»Privreda, sa svoje strane, također stvara neke institucije koje popunjavaju jaz između tržišta i federalnog političkog centra. To su, *prije svega, kooperantski lanci* — obično jedan veliki finalni proizvođač s mnogo kooperativnih poduzeća — koji predstavljaju *vertikalno integrirane tržišne podsisteme* i koji dovode *do trajnog struktuiranja tržišta.* Zatim su to još *poslovna udruženja* s uobi-

Digitized by Google

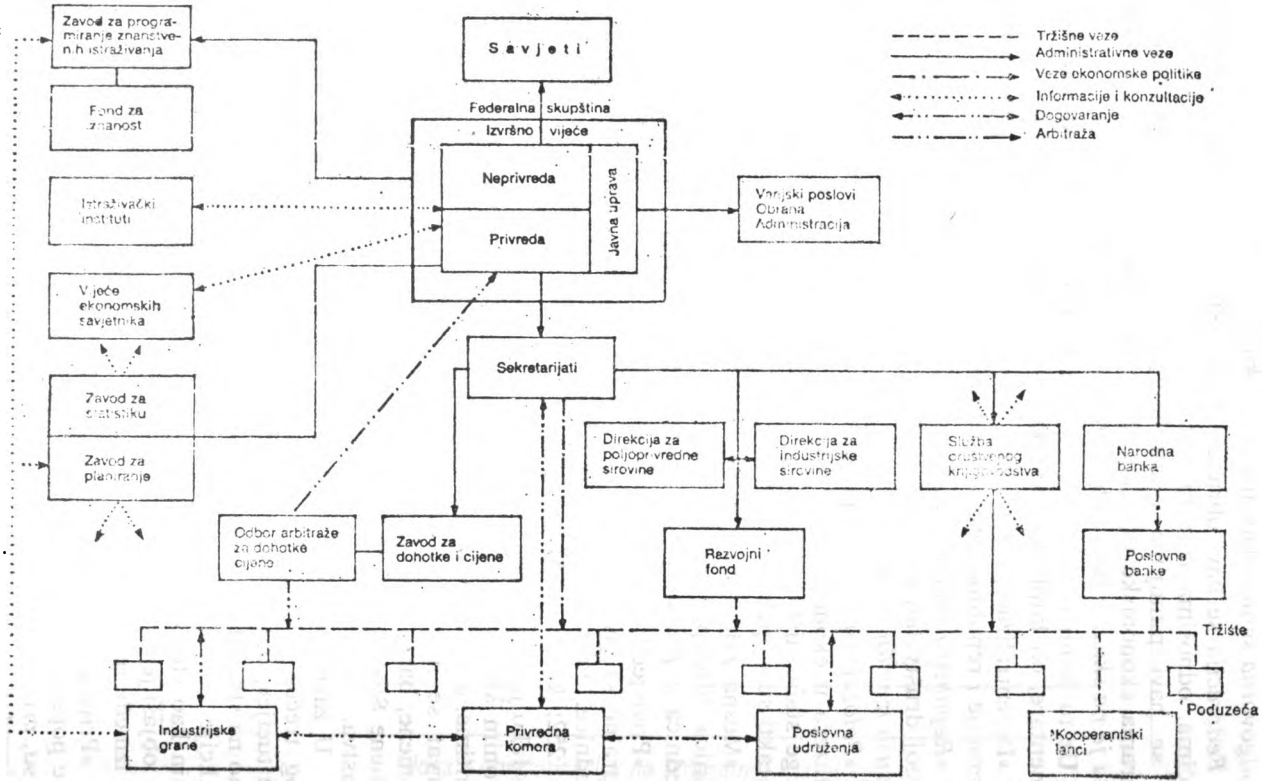

Skica 6: federalne institucije

Digitized by Google

čajenom funkcijom *horizontalne integracije.* Zadatak *privredne komore* je da usklađuje interese industrijskih grana i da kao *predstavnik privrede* u konzultacijama s vladom *utječe na ekonomsku politiku*« (str. 295—296; *kurziv* — M. K.).

Sve federalne institucije koje je Branko Horvat ucrtao u skicu 6, izuzev »Zavoda za programiranje znanstvenih istraživanja« i »Vijeća ekonomskih savjetnika« (što je njegova stara, u Jugoslaviji neprihvaćena ideja), postoje u Jugoslaviji saglasno Ustavu SFRJ i imaju upravo one funkcije koje on opisuje. On se, uz to, setio da u tu šemu unese čak i kooperantske lance kao oblike vertikalne integracije privrede o kojima se u nizu jugoslovenskih javnih dokumenata (počev od Platforme za Deseti kongres SKJ) govori kao o proizvodno-prometnim kompleksima ili reprodukcionim celinama, ali je *opet »zaboravio«* da bilo gde (makar i u fusnoti) kaže da njegova šema federalnih institucija ima bar neke sličnosti s federalnim institucijama u Jugoslaviji. Zašto? Videćemo!

U sledećem odeljku, koji ima naslov »Republika«, Branko Horvat daje šemu republičkih institucija (skica 7) koju donosimo na str. 1516.

Kao i u prethodnim slučajevima, i u ovom slučaju Branko Horvat objašnjava institucije koje je u šemu ucrtao, s tim što ovom prilikom najveću pažnju posvećuje institucijama koje su ucrtane u gornjem delu priložene šeme. Stoga, ovde, radi ilustracije, dajem i deo teksta koji se na njih odnosi, gde kaže:

»Funkcija *republike* u području privrede po prirodi stvari relativno je skromna, ali ona ima *osnovnu funkciju na neprivrednom području.* Republička tijela formiraju i provode politiku u *školstvu, kulturi, zdravstvenoj zaštiti* itd. Osim koordinacije, *zadatak federacije* je da samo financijski (dodeljivanjem pomoći iz federalnog budžeta) i legislativno osigura određene minimalne zdravstvene i obrazovne standarde za *stanovništvo nerazvijenih regija.* Može biti poželjnije da republičke skupštine imaju *tri vijeća u domu proizvođača,* a ne jedno kao na federalnoj razini. Ta *vijeća* bi se specijalizirala *za privredu,* školstvo, znanost i kulturu, i za *zdravstvo, socijalnu zaštitu* i slična pitanja.

Da bi se na neki način republika odvojila od društvenih službi (neprivrede) — da bi se izbjegla patronaža političkih tijela, što je uvijek poželjno ako je izvodivo — *osnivaju se interesne zajednice.* One se sastoje od predstavnika svojih relevantnih društvenih krugova i funkcioniraju kao upravitelji — skrbnici. Političkom odlukom *skupština dodjeljuje sredstva* za različite vrste usluga. *Interesne zajednice* primaju ta sredstva i njima, za račun potrošača, *plaćaju usluge koje pružaju bolnice, škole, muzeji itd.*« (str. 298; *kurziv* — M. K.).

Sve republičke institucije koje je Branko Horvat ucrtao u skicu 7 postoje u svih šest jugoslovenskih republika (i dve pokrajine) saglasno njihovim ustavima, a saglasno Ustavu SFRJ iz 1974. godine u svima njima su osnovane i (samoupravne) *inte-*

Digitized by Google

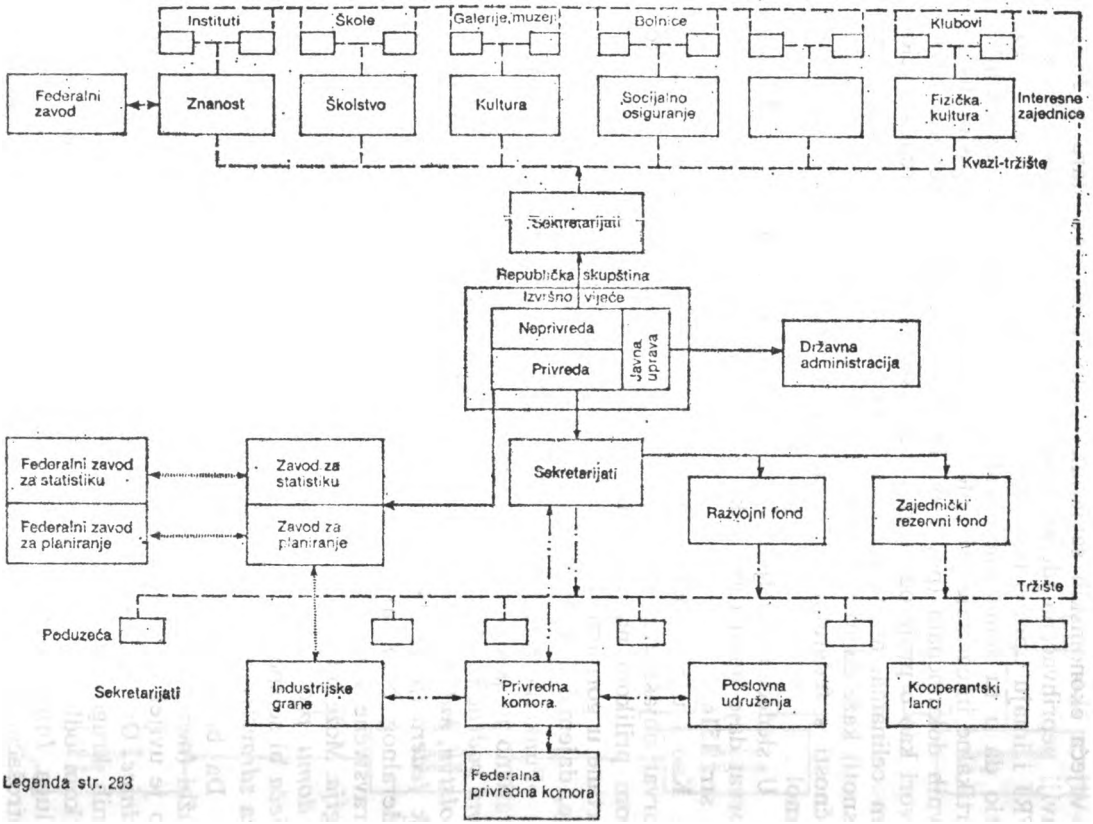

Skica 7: republičke institucije

Digitized by Google

resne zajednice društvenih delatnosti koje su u šemu ucrtane i o kojima on ovde govori (nauka, školstvo, kultura, zdravstvo i slično). Ali je i u ovom slučaju Branko Horvat »zaboravio« da bilo gde pomene tu nespornu činjenicu.

U završnom delu ovog poglavlja, u odeljku pod naslovom »Općina«, Branko Horvat ne daje nikakvu šemu njenih institucija, ali govori o dva doma (o domu građana i o domu proizvođačâ) opštinske skupštine i zadacima opštine na području ekonomije, društvenih i komunalnih službi, pravosuđa i javnog reda. Da bih ilustrovao način na koji on to čini, navešću jedan deo njegovog teksta u kojem on kaže sledeće:

»Jedna od ekonomskih odgovornosti općine je da *nadgleda posrnula poduzeća.* Kada neko poduzeće trpi stalne gubitke, *općina* može dopustiti *stečaj.* Međutim, retko će to dopustiti, jer je tada obavezna *osigurati* nova *radna mjesta* za nezaposlene radnike. Stoga će općina radije *sanirati poduzeće.* Kod tog će privremeno *obustaviti radničko upravljanje,* postaviti *prinudnu upravu* te pribaviti *zajmove* za sanaciju *iz fonda zajedničkih rezervi republike.* Kad poduzeće *ponovo* stane na noge, *predaje se radnicima*« (str. 299; *kurziv* — M. K.).

»4. *Pravosuđe i javni red* je četvrti zadatak. *Građani mogu željeti da imaju dobre suce, djelotvorne javne tužioce i pouzdanu policiju.* Suce izabire odbor za regrutiranje kadrova, ali ih plaća općina iz svojih fondova. Javnog tužioca bira općinska skupština. *Policija je podređena općinskim vlastima. Pasoše, dokumente o državljanstvu, rodne listove i druge* slične *dokumente* izdaju i administriraju općinske službe« (str. 300; *kurziv* — M. K.).

Kao i u prethodnim odeljcima ove glave, tako i u ovom o opštinama Branko Horvat je »zaboravio« da bilo gde pomene da sve opštine u Jugoslaviji ostvaruju svoje zadatke o kojima on zapravo i govori da su, saglasno Ustavu SFRJ iz 1974. i Zakonu o udruženom radu iz 1976. godine, pored ostalog, nadležne i za poslove koji su, u slučajevima predviđenim Ustavom i tim zakonom, vezani za privremeno »obustavljanje« (samo)upravljanja i uvođenje »prinudne uprave« u radnim organizacijama koje se nalaze na njihovoj teritoriji.

(3) Zaključak

Tokom prethodnih izlaganja utvrdio sam da je Branko Horvat u institucionalne šeme organizacije samoupravnog društva, koje je dao u svojoj knjizi, uneo sve institucije koje, saglasno Ustavu SFRJ i Zakonu o udruženom radu, postoje u svim radnim organizacijama, opštinama, pokrajinama, republikama i federaciji; da je u svom tekstualnom opisu funkcija tih institucija prepričavao zakonske tekstove i zvanično (javno) usvojena dokumenta a da pri tom ni na jednom mestu, čak ni u fusnoti, nije ni pomenuo bilo koji od tih zakonskih tekstova ili dokumenata; da je, najzad,

Digitized by Google

samo u slučaju organizacije preduzeća, konstatovao da njegova šema (skica 4) »pokazuje dosta sličnosti sa stvarnom organizacijom jugoslavenskog samoupravnog poduzeća«, a da u vezi s ostalim institucijama (skice 5, 6 i 7) u federaciji, republikama i opštinama tu sličnost uopšte nije ni pomenuo.

Ranije sam utvrdio da u celom ovom trećem delu knjige koji nosi naslov »Izgradnja samoupravnog socijalizma« Branko Horvat ni na jednom jedinom mestu, čak ni u fusnoti, ne citira niti pominje dokumenta Saveza komunista Jugoslavije i njegovu aktivnost, niti pak bilo šta što su u vezi sa samoupravnim socijalizmom napisali ili u jugoslovenskoj praksi učinili mnogi iz plejade jugoslovenskih revolucionara-marksističkih mislilaca i stvaralaca (Josip Broz Tito, Edvard Kardelj, Boris Kidrič, Moša Pijade, Vladimir Bakarić, Milentije Popović, Veljko Vlahović), koji su za života bili i osnovni kreatori svih najbitnijih dokumenata i institucija samoupravnog socijalizma u Jugoslaviji (vidi napomenu 4).

Zbog čega je Branko Horvat sve to prećutao, odnosno zašto ni jednom rečju nije pomenuo, postaje jasno kada se ima u vidu da je, posle objašnjenja koja je uz šemu dao, u posebno izdvojenom pasusu, napisao sledeće:

»*Institucionalni model,* formuliran u prethodna tri odjeljka (gde se govori o federaciji, republici i opštini — M. K.), *osnovan je na mom iskustvu u planiranju.* Iako zbog toga *obuhvaća institucije meni poznate, nije kopija ni jedne* određene *postojeće privrede. Neke* opisane institucije *tek treba osnovati.* Predložena organizacija *ne smije se* interpretirati kao gotov nacrt *za izravno kopiranje,* nego prije *kao projekt,* koji *treba prilagoditi i* preinačiti da bi se primenio u izuzetno promjenljivim društvenim, političkim, ekonomskim i povijesnim uvjetima *u specifičnim zemljama*« (str. 300; *kurziv* — M. K.).

Iz ovoga je sve jasno. Kao na početku, tako i na kraju — ali samo u još drastičnijem vidu — srećemo se s *prerastanjem izraza* s crticom *»horvatizam« — egocentrizam u njegov* razvijeni, *viši oblik,* jer je, eto, on, Branko Horvat, *samo* na osnovu sopstvenog iskustva u planiranju bio kadar da precizno nacrta i opiše sve institucije socijalističkog samoupravnog društva, i to na svim nivoima njegove organizovanosti (u opštinama, republikama i u federaciji). On je u pravu kada ovde kaže da njegov institucionalni model, koji je prikazan u ta tri odeljka (i predstavljen skicama 5, 6 i 7), nije kopija ni jedne postojeće privrede, ali nije u pravu što je prećutao da je taj model verna kopija (sem »Vijeća ekonomskih savjetnika« i »Zavoda za programiranje znanstvenih istraživanja« koje, kako reče, »tek treba osnovati«) svih samoupravnih institucija utvrđenih Ustavom SFRJ i Zakonom o udruženom radu. Pošto je Branko Horvat to prećutao — a, kao što videsmo, ta dokumenta i njihove kreatore nigde nije pomenuo — iz toga bi se mogao izvući i zaključak da je to učinio *samo s namerom da sebi i svom iskustvu kao planera pripiše ukupna jugoslovenska*

Digitized by Google

saznanja o samoupravnom socijalizmu, sadržana u tim dokumentima, pa bi se i to moglo, slédeći Engelsovu poruku »Herr Dühring«-u, sažeto iskazati jednim novim izrazom s crticom: *»horvatizam« — neuračunljivost usled grandomanije.* Tako je, eto, prvo pozitivno određenje izraza s crticom: *»horvatizam« — egocentrizam* — koji sam utvrdio na osnovu analize predgovora — u ovoj analizi same knjige preraslo u svoj viši oblik: *»horvatizam« — neuračunljivost usled grandomanije.*

Ali malopre navedeni citat ukazuje na još nešto što je mnogo značajnije od toga. Naime, iz drugog dela toga citata, u kojem Branko Horvat kaže da taj njegov institucionalni model nije »nacrt za izravno kopiranje«, nego »projekt« koji treba prilagoditi istorijskim i drugim uslovima pojedinih zemalja, jasno je — kako on lično smatra — da je prezentiranjem tog institucionalnog modela ostvario cilj koji je sebi postavio i izrazio u predgovoru knjige. Naime, da je ovim institucionalnim modelom, kako u predgovoru reče, »skicirao i ekonomske i političke institucije« socijalističkog samoupravnog društva, odnosno ostvario svoj »pokušaj konstruiranja sistema« samoupravnog socijalizma, odnosno svoj »pokušaj zasnivanja opće marksističke teorije socijalističkog (samoupravnog) društva«; otuda i njegovo upozorenje da institucionalni model nije »nacrt za izravno kopiranje« u svakoj konkretnoj zemlji, nego »projekt« novog, socijalističkog samoupravnog društva koji treba prilagoditi stvarnim uslovima pojedinih zemalja, iz čega se nameće zaključak da je to *opšti projekt* namenjen za primenu *(mutatis mutandis)* u celom svetu.

Podsetiću još jednom na *sadržaj* tog nacrta, odnosno opšteg projekta novog, socijalističkog samoupravnog društva, koji je Branko Horvat dao u ovom trećem delu (»Izgradnja samoupravnog socijalizma«) svoje knjige. Prema onome što sam u prethodnoj analizi utvrdio, *sadržaj tog projekta* se svodi na opis (prepričavanje zakonskih tekstova i drugih jugoslovenskih javnih dokumenata) nadležnosti i funkcija svih bitnijih samoupravnih i državnih institucija, koje, saglasno Ustavu SFRJ, postoje u jugoslovenskoj federaciji, u svim njenim republikama, pokrajinama i opštinama (koje su prikazane u skicama 5, 6 i 7). Ako se tome doda i »njegova« šema (skica 4) i isti takav opis samoupravnih radnih organizacija, za koju i sam kaže da je *dosta* (rekao bih, kao i on jednom prilikom: *»napadno«)* slična »organizaciji jugoslavenskih samoupravnih poduzeća«, onda je sadržaj tog njegovog projekta potpun. Kad se ima u vidu upravo takav sadržaj tog »projekta«, nameću se sledeća pitanja: Kakvo je to sopstveno marksističko istraživanje dovelo Branka Horvata do ovakvog projekta, zbog kojeg bi taj »projekt« trebalo smatrati marksističkim delom? Zar je uopšte bilo kakav sopstveni naučni istraživački rad bio potreban da se napravi ovakav »projekt« zbog kojeg bi se on mogao smatrati naučnim delom, odnosno ekonomskom ili bilo kojom drugom društvenom teorijom? Odgovor je jednostavan. Za ovakav »projekt« kakav je dao Branko Horvat u ovom trećem

Digitized by Google

delu svoje knjige nije bio potreban ni marksistički niti bilo kakav drugi sopstveni naučnoistraživački rad, pa se zato ni taj »projekt« *ne može smatrati ni marksističkim niti bilo kakvim drugim naučnim delom ili teorijom Branka Horvata.*

Kad se sve ono što sam u prethodnoj analizi utvrdio i u ovom zaključku konstatovao u vezi s ovim institucionalnim modelom, odnosno »projektom« samoupravnog socijalizma Branka Horvata, uporedi s onim što sam, pre petnaest godina, rekao o njegovom »modelu jugoslovenskog privrednog sistema« (što je, prema »Borbi«, citirano u uvodnom delu ovog teksta) — nameću se sledeći zaključci.

Za svoj »model jugoslovenskog privrednog sistema« Branko Horvat je tvrdio da se zasniva na naučnim istraživanjima, a za ovaj »institucionalni model (projekt) samoupravnog socijalizma« tvrdi da se zasniva na njegovom iskustvu kao planera. Po tome bi se činilo da među tim modelima ima neke razlike, ali je nema. Oba su sadržinski ista, zasnivaju se na opisu poznatih jugoslovenskih institucionalnih rešenja koja su predstavljena gotovo identičnim šemama (s kvadratićima i crtama), što pokazuje da ni autor tih modela, u poslednjih petnaest godina, nije mnogo napredovao. (Stoga se oba modela mogu zajednički karakterisati izrazom, s crticom, *»horvatizam« — improvizacije u ime nauke.)* S tim što je model jugoslovenskog privrednog sistema, u trećem delu knjige (»Izgradnja samoupravnog socijalizma«), u poglavlju pod naslovom »Makroorganizacija«, predstavljen kao institucionalni model, odnosno *»projekt« samoupravnog socijalizma koji je namenjen za čitav svet.*

Nesreća je upravo u tome što Branko Horvat ta *jugoslovenska institucionalna rešenja nudi celom svetu kao opšti projekt samoupravnog socijalizma.* On na taj način *vidno demonstrira svoje* — kako sam reče — »glupo upadanje u provincijalizam« ili »tvrdo jezgro vlastitih ograničenja« (vidi napomenu 6), odnosno svoje (ne)znanje marksizma, što je njegova lična stvar. Ali, na žalost, to i nije samo njegova stvar, jer nameće obavezu jugoslovenskim marksistima da se javno distanciraju od tog njegovog nuđenja jugoslovenskih institucionalnih rešenja svim zemljama sveta, bez obzira na to što ih on ne smatra — kako reče — »nacrtom za izravno kopiranje«, nego »projektom« koji treba prilagoditi uslovima svake konkretne zemlje.

b) *Ostali problemi samoupravnog socijalizma*

Gotovo polovina teksta trećeg dela knjige Branka Horvata, kome je dao naslov »Izgradnja samoupravnog socijalizma«, posvećena je institucionalnim šemama samoupravnog socijalizma i njihovom objašnjavanju (48 od ukupno 106 strana tog dela knjige ili 45 odsto), što sam do sad i analizirao. Druga polovina teksta (ukupno 58 strana) posvećena je nekim ekonomskim i političkim problemima samoupravnog socijalizma, pa ću to ovde prikazati.

Digitized by Google

(1) Ekonomski problemi samoupravnog socijalizma

Pored onoga što sam, u vezi s institucionalnim šemama, već analizirao, dva posebna poglavlja ovog dela knjige su u celini posvećena ekonomskim problemima samoupravnog socijalizma. Poglavlje pod naslovom »9. Jednakost potrošača« (obuhvata ove odeljke: Raspodjela prema radu; Određivanje radnog dohotka; O efikasnosti alokacije i optimalnoj raspodjeli dohotka; Raspodjela prema potrebama — ukupno šesnaest strana) i »12. Planiranje s tržištem« (obuhvata odeljke: Propusti tržišta; Funkcije planiranja; Pet tipova regulacijskih mehanizama; Ponašanje samoupravnog poduzeća; Optimalna stopa investicija — ukupno 16 strana). Pored toga, u prvom poglavlju ovog dela (»8. Jednakost proizvođača«), uz one koje sam već analizirao, ima i poseban odeljak pod naslovom »Društveno vlasništvo« (tri i po strane).

Svim ovim mnogobrojnim, kao što se iz naslovâ odeljaka vidi, ekonomskim problemima samoupravnog socijalizma Branko Horvat je u ovoj knjizi posvetio veoma malo prostora (ukupno 35 strana). Verovatno je to i razlog što u tim tekstovima nema ni jedne nove ideje o tim problemima koju on već nije izneo u svojim ranije objavljenim radovima ili koja nije zastupljena u radovima drugih jugoslovenskih ekonomista.

Ali u vezi s njihovim razmatranjem u ovoj knjizi smatram uputnim da skrenem pažnju na sledeća tri pitanja.

Prvo. Branko Horvat je, kao što videsmo, jednom odeljku svoje knjige dao naslov »Društveno vlasništvo«. Zbog skučenosti prostora koji je tom problemu posvetio (tri i po strane), on je tu samo prepričao neke, u Jugoslaviji poznate stavove o društvenoj svojini, pa je, između ostalog, konstatovao i sledeće:

»U ekonomskom smislu *društveno vlasništvo podrazumijeva negaciju biti vlasništva* u predsocijalističkim društvima — *prisvajanje dohotka od vlasništva.* Dohodak od kapitala *ne može se prisvojiti ni privatno, ni zajednički.* Ako, kao prije, definiramo ovo shvaćanje društvenog vlasništva »pozitivno«, možemo dodati ovo *temeljno pravo-obavezu:*

— *svaki član društva* izvlači ekonomske koristi *isključivo iz vlasništva*« (str. 199; *kurziv* — M. K.).

To su stavovi identični onima koji su napisani u jugoslovenskom Ustavu, naime, iz Osnovnih načela prvog Ustava SFRJ donetog 1963. godine preneta je i u novi Ustav SFRJ (iz 1974) sledeća formulacija:

»Polazeći od toga da nitko nema pravo vlasništva na društvenim sredstvima za proizvodnju, *nitko* — ni društveno-politička zajednica, *ni radna organizacija, ni grupa građana ni pojedinac* — ne može ni *po* kojoj *privatnovlasničkoj osnovi prisvajati* proizvod društvenog rada, ni upravljati ni raspolagati društvenim sredstvima za proizvodnju i rad, ni samovoljno određivati uvjete raspodjele.

Digitized by Google

Rad čovjeka je jedini temelj prisvajanja proizvoda društvenog rada i upravljanja društvenim sredstvima« *(kurziv* — M. K.).

Branko Horvat je, eto, »zaboravio« da je ovo što o društvenoj svojini kao nesvojini i o radu (a ne svojini) kao jedinoj osnovi prisvajanja piše u njegovoj knjizi, objavljenoj u Zagrebu 1983. godine, bilo napisano u jugoslovenskom Ustavu tačno pre dvadeset godina (1963), pa to nigde nije ni pomenuo. Ali je zato *u tri od ukupno četiri fusnote* (napomene ili »bilješke«) u ovom odeljku o društvenoj svojini *uputio čitaoce na svoje* ranije *radove* u kojima je pisao o društvenoj svojini, a pri tom se *uopšte nije setio da ih* eventualno *uputi i na rad Edvarda Kardelja »Protivurečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi«* i da, uz to, napomene da je upravo Kardelj bio i *autor te ustavne formulacije o društvenoj svojini, koju on prepisuje.*

Drugo. U četvrtom poglavlju (»12. Planiranje s tržištem«) ovog dela knjige jedan od pet odeljaka ima naslov: »Ponašanje samoupravnog poduzeća«. U tom odeljku Branko Horvat reprodukuje istu onu ideju koju je izložio u svom članku: *Prilog zasnivanju teorije jugoslovenskog poduzeća* (1967), čija je suština da se jugoslovensko samoupravno preduzeće ponaša na isti način kao i kapitalističko preduzeće. Tu ideju sam pre petnaest godina (1969) već osporio, što se vidi iz citiranog teksta koji sam iz »Borbe« preneo u uvodu, pa to što sam rekao neću ovde ponavljati, jer se i u ovom tekstu Branka Horvata ta ideja samo ponavlja, bez navođenja novih argumenata; s tim što se sada takvo ponašanje pripisuje svakom samoupravnom preduzeću bilo u kojoj zemlji sveta, a ne samo u Jugoslaviji: jer ova njegova knjiga predstavlja, kao što smo videli u predgovoru, »pokušaj zasnivanja opće marksističke teorije (samoupravnog) socijalizma«. Pominjem sve ovo samo zbog toga što Branko Horvat u ovom tekstu obaveštava čitaoce o tome kako je on došao do te svoje (»marksističke«) »teorije« ponašanja samoupravnog preduzeća, jer o tome piše sledeće:

»Kada su me moji studenti prvi izazvali *da izvedem* alternativnu (u odnosu na Bendžamina Vorda — M. K.) *teoriju, nisam se pitao što bi radnici učinili, nego* što smo *mi,* kao članovi radničkog savjeta, *stvarno činili«* (str. 281; *kurziv* — M. K.).

Iz ovoga je sasvim jasno da je Branko Horvat svoju (»marksističku«) »teoriju« ponašanja (najpre jugoslovenskog, a zatim svakog drugog) samoupravnog preduzeća »izveo *ne pitajući se šta bi radnici (kao samoupravljači) učinili« pri donošenju odluka o proizvodnji,* nego na bazi onoga što su on i drugi članovi radničkog saveta, Instituta ekonomskih nauka u Beogradu, *»stvarno činili«* (1967. i prethodnih godina) *kad su* utvrđivali svoj godišnji finansijski plan na osnovu kojeg su *iz državnog budžeta tražili novčana sredstva* za finansiranje njihove aktivnosti.

Zar se o nekoj teoriji ponašanja samoupravnih preduzeća kao robnih proizvođača uopšte može govoriti a da se pre svega ne postavi pitanje šta bi radnici, kao samoupravljači i robni proizvođači, činili pri donošenju odluka o proizvodnji? Ali, kao što

Digitized by Google

vidimo, Branka Horvata to nije interesovalo. Njemu je, eto, sama činjenica da se taj institut (čiji je »generalni« direktor u tom periodu on bio) ponašao kao kapitalističko preduzeće (kada je tražio novčana sredstva od države ili paradržavnih institucija za koje je radio) služila kao »naučna« osnova njegove »teorije« da se svako samoupravno preduzeće kao robni proizvođač i kao osnovni privredni subjekt bilo u kojoj zemlji ponaša na isti način kao i kapitalističko preduzeće. Zar sve to, zaista, ima bilo kakve veze s teorijom, odnosno naukom i samim marksizmom?

Treće. U celom ovom trećem delu knjige (»Izgradnja samoupravnog socijalizma«) Branko Horvat, iako govori o tržištu, nigde i ne pominje socijalističku robnu proizvodnju. Ali u Postscriptumu knjige, u završnom poglavlju (»20. Socijalizam i nakon njega«), jedan odeljak nosi naslov »Socijalistička robna proizvodnja«. U tom kratkom odeljku (tri strane) on na početku obaveštava čitaoce da »mnogi marksistički ekonomisti i filozofi izjavljuju da je socijalistička robna proizvodnja *contradictio in adjecto*«, a zatim u najvećem delu tog teksta polemiše sa nekim stavovima Pola Svizija o tom pitanju (iznetim u članku iz 1964. godine). Dok je o samoj socijalističkoj robnoj proizvodnji rekao samo ovo:

»Budući da postoji tako mnogo tipova robne proizvodnje, *ne bi nas trebalo iznenaditi ako pronađemo i socijalističku robnu proizvodnju*« (...) »U socijalizmu društveno vlasništvo čini društveni kapital jednako pristupačnim svima, a autoritarnost privatno ili državno upravljanog poduzeća zamjenjuje se samoupravljanjem. *Socijalistička robna proizvodnja* znači tržišni sistem u *kojem je, prvi put, rad prestao biti roba*« (str. 422; *kurziv* — M. K.).

Politekonomisti-marksisti, bar, znaju da rad nikad nije bio roba, nego radna snaga najamnih radnika, ali ću tu »nepreciznost« zanemariti i obratiti pažnju na ono što je u citiranom tekstu mnogo značajnije; umesto tog »slučajnog«, obratiću pažnju na stvarni »horvatizam« — nemarksizam. Naime, Branko Horvat tu kaže: *»ne bi nas* trebalo iznenaditi *ako pronađemo* socijalističku robnu proizvodnju«, ali ne precizira ko smo to »mi« koji ne bi trebalo da budu iznenađeni tim »pronalaskom«.

Sumnjam da je pri tom imao na umu politekonomiste-marksiste, bar ne one koji već niz godina proučavaju procese samoupravne transformacije jugoslovenskog društva. Ti politekonomisti-marksisti nisu »pronašli« socijalističku robnu proizvodnju, ali su uočili, i o svim svojim saznanjima dosta i pisali, da nastajanje novih (socijalističkih samoupravnih) odnosa proizvodnje uslovljava postupno menjanje svih zatečenih oblika robne proizvodnje i nastajanje jednog istorijski novog oblika, socijalističke (samoupravne) robne proizvodnje, oblika u kojem ne samo radna snaga prestaje biti roba, nego i sredstva za proizvodnju i novac prestaju funkcionisati kao kapital; u kojem se radni kolektiv kao robni proizvođači i osnovni privredni subjekti, pri odlučivanju o proizvodnji, ponašaju drugačije nego njihovi istorijski prethodnici (privatni kapitalisti ili sitni robni proizvođači) i u kojem i sam

Digitized by Google

zakon vrednosti deluje u novom obliku. Bez tih i mnogih drugih naučnih saznanja o procesima nastajanja socijalističke (samoupravne) robne proizvodnje (i o istorijskim mogućnostima njenog prevazilaženja) ne može se napisati ozbiljna knjiga pod naslovom *Politička ekonomija socijalizma*, čiji je ključni deo »izgradnja samoupravnog socijalizma«.

Ali Branko Horvat, kao i pre petnaest godina, kada je pisao o »modelu jugoslovenskog privrednog sistema« (vidi citat iz »Borbe« u uvodu), ignoriše ta saznanja; veruje da će neko u budućnosti »otkriti« socijalističku robnu proizvonju, a on, nezavisno od toga, piše svoje »životno djelo« pod tim naslovom ili *Opću marksističku teoriju socijalizma* koja se, kao što videsmo, svodi na bukvalno »*konstruisanje sistema (samoupravnog) socijalizma*«, kopiranjem jugoslovenskih institucionalnih rešenja. Upravo zato sve što je o tome u ovoj knjizi napisao Branko Horvat i nema nikakve veze ni s teorijom, odnosno naukom, niti s marksizmom.

(2) Politički problemi samoupravnog socijalizma

U ovom trećem delu knjige (»Izgradnja samoupravnog socijalizma«) četvrto poglavlje pod naslovom »11. Jednakost građana: socijalistička demokracija« (koje obuhvata sledeće odeljke: Političke partije; Regrutiranje za političke funkcije: izbori; Participacija u odnosu prema liberalizmu i kolektivizmu; Socijalistička demokracija — ukupno 16 strana) posvećeno je političkim problemima samoupravnog socijalizma. Pored toga, tim problemima su posvećena i dva odeljka (Država i Podjela vlasti — ukupno 7 strana) trećeg poglavlja (»10. Jednakost građana: decentralizacija i dekoncentracija moći«) ovog dela knjige. Uz ono što je rekao pri objašnjavanju institucionalnih šema samoupravnog socijalizma (federacija, republika i opština) Branko Horvat je, kao što se iz ovoga vidi, relativno malo prostora (ukupno 23 strane) posvetio svim ovim političkim problemima samoupravnog socijalizma. Zato pogledajmo kako ih je obradio.

U odeljku pod naslovom »Država« (tri strane) on ovu instituciju opisuje na način svojstven udžbenicima za osnovne i srednje škole, što je vidljivo iz sledećeg citata:

»Najvažnija politička institucija je država. Država je društvena organizacija koja ima monopol na zakonitu upotrebu fizičke sile na nekom području (Max Weber). Svaka moć se podržava sankcijama. No, ne podrazumijeva svaki politički odnos i fizičku prinudu. To je obilježje jedino države koja je samo jedan od sastavnih dijelova političkog sistema. Ostale političke organizacije — političke partije, grupe »pritiska«, nepartijske političke asocijacije — nemaju tu vlast. U klasnom društvu državna moć se prirodno upotrebljava da osigura i zaštiti privilegije dominantne klase.

Moderna država se zasniva na zakonu. Zakon je normativni red ljudskog ponašanja poduprt državnom moći. Državna moć

Digitized by Google

je, na drugoj strani, izraz prinudnog reda sankcioniranog zakona. U tom smislu zakon odražava volju dominantne klase« (str. 237).

Dok je u celom tom odeljku o državi u samoupravnom socijalizmu napisano samo ovo:

»Društvo koje izgrađuje socijalizam *može radikalno oslabiti ulogu države* na tri različita načina: (1) (neke) javne službe mogu se organizirati na nedržavnoj osnovi; (2) *državna administracija, zaštita zakonitosti* ili naredbe *mogu se djelomično zamijeniti* tržištem, arbitražom izvan sudova, *javnim mišljenjem i profesionalnom etikom;* (3) sukobi mogu biti smanjeni pružanjem odgovarajućih informacija o prošlim (statistika, znanstvena istraživanja) i budućim događajima (društveno planiranje). Preostaje *područje prave državne aktivnosti. Tu želimo ustanoviti pouzdanu društvenu kontrolu države.* Operativno to uključuje efikasnu decentralizaciju državne moći« (str. 239; *kurziv* — M. K.).

Nejasno mi je kako se to državna administracija i zaštita zakonitosti može delimično zameniti »javnim mišljenjem i profesionalnom etikom« i time »radikalno oslabiti uloga države«. Ali ću to zanemariti. Skrećem pažnju samo na kraj ovog citata, na »pravu državnu aktivnost«, gde Horvat »*želi* ustanoviti pouzdanu društvenu kontrolu države«, jer je o tome reč u narednom odeljku, koji ima naslov: »Podela vlasti« (tri strane).

Branko Horvat u tom odeljku upoznaje čitaoce s idejama Monteskijea o podeli vlasti, kao i s idejama Sun Jat-Sena i Harolda Laskija o »ograncima političke administracije« i izboru državnih činovnika, odnosno »regrutovanju kadrova«, pa na kraju tih izlaganja kaže sledeće:

»Sažmimo *naša otkrića. Samouprava obuhvaća šest različitih funkcija:*

zakonodavna — proglašavanje općih zakona;

zaštita zakonitosti — primjenjivanje zakona na pojedine slučajeve;

izvršna — provođenje u djelo odluka prva dva ogranka;

administrativna — izvršavanje naredbi izvršne vlasti i primjenjivanje zakona;

kontrola — nadgledanje aktivnosti ostalih ogranaka;

regrutiranje — pribavljanje osoblja, tj. kadrova za ostale ogranke.

Sada *preostaje da se izgrade odgovarajuće institucije* koje će biti *odgovorne* za nabrojenih šest aktivnosti« (str. 242; *kurziv* — M. K.).

To su sva »otkrića« Branka Horvata o državi i njenim »pravim aktivnostima«, to jest funkcijama, u samoupravnom socijalizmu. A kako on zamišlja tu »izgradnju odgovarajućih institucija«, videli smo iz njegovih šema (skice 5, 6 i 7) i objašnjenjâ koja je uz njih dao. Sve što je rekao o *državi i njenim funkcijama* u samoupravnom socijalizmu zaista se može sažeto izraziti već poznatim izrazom s crticom: *»horvatizam« — improvizacije u ime nauke.*

Digitized by Google

Sličan je sadržaj i svih ostalih već pomenutih odeljaka u kojima Branko Horvat razmatra političke probleme samoupravnog socijalizma.

Odeljak čiji je naslov »Političke partije« (četiri strane) Branko Horvat počinje sledećim konstatacijama:

»Već smo spomenuli da moderan politički sistem ima nekoliko komponenti. Njegova prva komponenta, država, razmatrana je u prethodnom poglavlju. (Videli smo kako — M. K.). Predmet ovog poglavlja je njegova druga komponenta — političke partije.

Političke partije su udruženja građana, organizovana radi osvajanja državne vlasti preko ponavljanja izbora. Ta definicija podrazumijeva tri različite institucije: (svjetovnu) državnu, parlament i opće pravo glasa« (str. 254).

U nastavku teksta se daju kratke informacije o nastajanju (svetovne) države, parlamenata i proširenju prava glasa u različitim zemljama sveta. Dok o partijama piše na sledeći način:

»Jednom kad partije postoje, politički sistem može uključivati nekoliko partija koje se bore za vlast, ili dvije partije, odnosno samo jednu. Može postojati otvorena i organizirana opozicija, ili je ne mora uopće biti: stvarno natjecanje za vlast, ili ga uopće nema.« (...)

»Iskustvo pokazuje da višepartijski sistemi koji uključuju koaliciju vlada tendiraju k nestabilnosti: dvopartijski i jednopartijski sistemi — stabilnosti. Objašnjenje se može naći u dinamici partijske borbe. Kako bi se privukli glasači u višepartijskom sistemu, svaka partija uveličava svoje različitosti u odnosu na najbliže takmace. Svaka partija tendira k obraćanju određenoj skupini, javlja se etička i religiozna netrpeljivost i nacija se podijeli. U dvopartijskom sistemu partije izbjegavaju kontroverzne ekstreme, mobiliziraju različite društvene skupine i ističu zajednički temelj da bi apelirale na presudne birače u sredini političkog spektra« (str. 256). »U jednopartijskom sistemu partija tvrdi da predstavlja općedruštveni interes. Jedna partija može ipak biti dosta demokratična ako tolerira otvorenu raspravu i ako za svako mjesto u upravi konkurira nekoliko kandidata« (str. 257).

Kao što se vidi, sve je to ponavljanje opštepoznatih stvari koje se mogu pročitati i u dnevnoj štampi. Sva »nauka« koja je u ovaj odeljak o partijama uneta svodi se na tvrdnju Branka Horvata da su višepartijski, dvopartijski i jednopartijski politički sistemi »jako slični« oligopolima, duopolima i monopolima u privredi i na jednu šemu u kojoj je prikazana »klasifikacija partijskih sistema« koju je, kako reče, preuzeo od jednog poljskog politologa (napomena 5 na str. 490). Ali se u tom odeljku ništa ne govori o političkim partijama u samoupravnom socijalizmu.

U narednom odeljku pod naslovom »Regrutovanje za političke funkcije: izbori« (pet strana) Branko Horvat, na samom početku, konstatuje da »Partije predstavljaju razočarenje za liberalnu demokratsku teoriju«. Potom upoznaje čitaoce sa stavovima

Digitized by Google

Sejmora Lipseta o razlozima zbog kojih »funkcioneri masovnih organizacija (partija i sindikata) imaju gotovo monopolsku moć«, a zatim reprodukuje stavove »zapadne literature« o četiri funkcije političkih partija (politička socijalizacija: integracija; politička socijalizacija: opozicija; artikulacija i agregacija interesa; političko regrutovanje). Posle toga postavlja pitanje: »*Da li mi trebamo političke partije?*« U odgovoru na to pitanje ukazuje da za sve te četiri funkcije u samoupravnom socijalizmu nisu potrebne partije i pri tom posebno opisuje postupak neposrednog isticanja kandidata za izbore (»političko regrutovanje«) bez posredovanja partija. A odmah potom, na kraju ovog odeljka, piše sledeće:

»Opisani postupak može se primijeniti isključivo za izbor u dom građana. U *slučaju doma proizvođača izbori* možda mogu biti *posredni*. Kandidati za položaje će se tada izabrati samo između članova radničkih savjeta. Ovdje, također, *mogu biti poželjne delegacije* kao dopuna izabranim predstavnicima« (...)

»*Građani mogu* također kontrolirati i neposredno *sudjelovati u donošenju zakona*. To se čini *referendumom ili inicijativom naroda*. Prihvaćanje *ustava ili ustavnih amandmana* moralo bi biti uvjetovano obaveznim *referendumom*. Neobavezan *referendum* (koji se odnosi na zakon ili ugovor) održava se *ako ga je tražio određeni broj građana, općina ili država*. Na isti način može se odozdo pokrenuti donošenje novog zakona. Opoziv, referendum i inicijativa su tri instrumenta kontrole i neposrednog sudjelovanja građana u donošenju političkih odluka.

Time *dovršavamo institucionalnu skicu političkog sistema*. Možemo postaviti umjesno pitanje: *Da li će on funkcionirati? Švicarsko iskustvo*, koje je *prilično relevantno* u ovom kontekstu, *pokazuje da hoće*. Politika može biti oslobođena sjaja koji proizlazi iz nekontrolirane ili slabo kontrolirane državne moći. Političke aktivnosti postaju aspekt društvene podjele rada i ništa više. Malo je vjerojatno da u socijalističkom društvu politička moć ne može biti uspješno dekoncentrirana i decentralizirana« (str. 262; *kurziv* — M. K.).

Branko Horvat ovde konstatuje da ovim svojim izlaganjima o državi i partijama »dovršava institucionalnu skicu političkog sistema« samoupravnog socijalizma. Videli smo, međutim, da on tu o samoupravnom socijalizmu gotovo ništa nije ni rekao, a da su njegove (ranije prikazane) institucionalne šeme ekonomskog i političkog sistema samoupravnog socijalizma gotovo identične jugoslovenskim institucionalnim rešenjima sadržanim u Ustavu SFRJ iz 1974. godine. I iz ovde citiranog teksta, u kojem govori o posrednim izborima za dom proizvođača i o delegacijama, vidljivo je da on samo ponavlja ono što piše u tom ustavu. Poznato je, uz to, da je usvajanju ustavnih amandmana i tog ustava prethodila opštenarodna debata (»inicijativa naroda«, o kojoj on govori), koja je imala veći značaj od formalnog (»obaveznog«) referenduma i da već više godina, u jugoslovenskoj praksi, usvajanju

Digitized by Google

svih značajnijih zakona prethodi slična opštenarodna debata. Branko Horvat je, eto, sve to »zaboravio«, iz ranije utvrđenih razloga. Zbog toga se, pri nastojanju da odgovori na sopstveno pitanje da li će takav politički sistem u praksi funkcionisati, »setio« da kao pozitivni dokaz navede švajcarsko iskustvo, koje mu se, kako reče, u *ovom kontekstu čini prilično relevantno*«. Zaista smešno.

O političkim partijama u samoupravnom socijalizmu Branko Horvat je pisao tek u narednom odeljku, koji ima naslov »Participacija u odnosu prema liberalizmu i kolektivizmu« (tri strane). On je tu rekao sledeće:

»Možemo definirati političku vlast (gdje vlast znači »pravo traženja obavezujućih obećanja«) građana kao slobodan i jednaki pristup položajima političke moći. To, naravno, uključuje *eliminiranje političkih partija.* Budući da *one osiguravaju* očigledne *prednosti političkim vođama, nije verovatno da će partije nestati same od sebe.* Dakle, *one se moraju zabraniti*« (str. 264; *kurziv* — M. K.).

To su, zaista, detinjarije. Partije, eto, neće nestati same od sebe jer njihove političke vođe to ne dopuštaju pošto čuvaju svoje privilegije. Zato se partije moraju zabraniti. Ali Branko Horvat ništa ne kaže o tome ko je taj ko u samoupravnom socijalizmu ima toliku moć da može zabraniti političke partije; i da li se u tom društvu radni ljudi i građani moraju pitati da li su njima potrebne političke partije ili nisu. Njega sve to ne interesuje jer je rešio da bude »reformator« političkog sistema i da zabrani političke partije. Ali to nije sve jer, nešto kasnije, on piše i sledeće:

»*Nestanak političkih partija*[44] ne *znači i nestanak politike,* upravo kao što iskorjenjivanje kartela ne uništava ekonomiju, nego tržište čini efikasnijim. *Sve što treba učiniti jest zabraniti donacije i zabraniti da kandidati biraju šefove partija.* Drugim riječima, *mora se uništiti partijski aparat i njegov politički monopol.* Nestajanje političkih partija neće ostaviti za sobom politički vakuum. Baš naprotiv, omogućit će intenzivnu političku participaciju (...). *Jedna, dvije ili nekoliko partija bit će nadomješteno mnoštvom političkih udruženja*«. Mogu se predočiti najmanje tri vrste takvih udruženja: (a) politička društva fabijanskog tipa; (b) promotivne ili angažirane skupine kao društva za zaštitu okoline, feminističke (ili »muška«?) društva, pristalice svemirskih programa, društva koja podupiru različite transportne sisteme; (c) interesne skupine koje zastupaju posebne funkcionalne ili materijalne interese svojih članova« (str. 265; *kurziv* — M. K.).

Opet iste detinjarije Branka Horvata. Ali kad su već napisane u ovom njegovom »životnom djelu«, moram ih i komentarisati. Pretpostavimo da je on, kao »reformator«, uspeo da zabrani političke partije, odnosno da zabrani da njihovi članovi biraju šefove partija, da plaćaju članarinu (donacije) i time »uništi partijski aparat i njegov monopol«; da pri tom i nagovori radne ljude i

Digitized by Google

građane da prihvate njegove »naučne« savete da se, umesto u političke partije, udružuju u sva tri tipa političkih udruženja koja im on preporučuje. Šta će se desiti »sutra« ako , recimo, članovi »političkog društva fabijanskog tipa« uvide da im je, radi poboljšanja njihove sopstvene političke aktivnosti, potreban nekakav činovnički (partijski) aparat i predsednik (šef) njihovog političkog udruženja, pa sami odluče da ih biraju i da zbog toga plaćaju i članarinu. Desiće se ono što se već jednom, po prilici, i desilo u britanskoj istoriji: iz fabijanskog udruženja nastaće neka nova laburistička partija. A od druga dva »politička udruženja« Branka Horvata nastaće, po istoj logici, dve nove političke partije: jedna koja će zastupati »funkcionalne ili materijalne interese svojih članova«, kao neka od postojećih buržoaskih partija, i druga, slična partiji »zelenih« u današnjoj Zapadnoj Nemačkoj. Tako će politički sistem u samoupravnom socijalizmu biti zasnovan na višepartijskom sistemu i zbog toga će, kako on reče, »tendirati k nestabilnosti«. Iz svega toga je sasvim očevidno da se opet suočavamo s već poznatim izrazom s crticom: *»horvatizam« — improvizacije u ime nauke,* te o tome više ne bi trebalo ni govoriti. Ali je korisno skrenuti pažnju na još jednu okolnost.

Smatrajući, valjda, da ove njegove »reformatorske« zamisli o zabrani političkih partija u samoupravnom socijalizmu i njihovom zamenjivanju političkim udruženjima nisu dovoljno ubedljive, on se postarao da u napomeni (br. 44) uz taj tekst navede i *»jedan glas podrške«* toj njegovoj velikoj ideji. Branko Horvat je u toj napomeni napisao sledeće:

»Pri postuliranju politike bez partija ja, naravno, *plivam protiv struje suvremene političke teorije.* Osim *anarhista* (koji su *diskvalificirani)* i *nekoliko marksističkih humanista* (za koje se smatra da su *dobronamjerni utopisti)* teško da je itko ikada zabilježio takvu »čudnu« ideju. Neka mi, stoga, bude dopušteno iznošenje *bar jednog glasa podrške.* Ona dolazi od *Mihajla Markovića* koji je, ne neočekivano, bio *izložen istom* kulturnom okruženju i *revolucionarnom iskustvu kao i ja.* Marković je upozoravao *da bi se partije »mogle postupno zamijeniti* pluralizmom fleksibilnih *ad hoc političkih organizacija* koje bi predstavljale važne interesne skupine, koje bi ponudile neuporedivo veću mogućnost za neposrednu participaciju građana i koje bi nudile mnogo širi opseg programa i kandidata. Osobite karakteristike tih političkih organizacija bile bi nepostojanje stalnog partijskog mehanizma i partijske birokracije. One više ne bi bile instrument privilegiranih elita koje drže u svojim rukama koncentriranu ekonomsku i političku moć. Umjesto toga, one bi postale oblici istinske političke demokracije — i neposredne i posredne« (From Affluence to Praxis — Ann Arbor: University of Michigan Press, *1974,* str. 166—67) (str. 493; *kurziv* — M. K.).

U vezi s ovim citatom vredno je skrenuti pažnju na dve činjenice.

Digitized by Google

Prvo. Prema onome kako je citiran Mihajlo Marković, jasno je da on i Branko Horvat ne zagovaraju iste, već različite ideje. Jer, kao što je iz ranije citiranog teksta vidljivo, Branko Horvat govori da se političke partije *moraju zabraniti,* odnosno zabraniti biranje šefova partija i plaćanje članarine (donacija), a Mihajlo Marković kaže *da bi se partije mogle postupno zameniti* većim brojem fleksibilnih političkih organizacija. Dakle, ako radni ljudi i građani u samoupravnom socijalizmu, na osnovu sopstvenog životnog iskustva, dođu do saznanja da su im političke partije nepotrebne, oni ih zaista mogu *postupno zamenjivati* drugim oblicima svog političkog organizovanja, a to je, očigledno, nešto sasvim drugo od *zabrane političkih partija,* koju Branko Horvat smatra nužnom.

Drugo. Iz gornjeg citata je uočljivo da navedeni tekst Mihajla Markovića potiče iz 1974. godine, što znači da je napisan znatno pre nego što je Branko Horvat napisao ovu knjigu. Iz toga bi se moglo zaključiti da je »politiku bez partija« prvi »postulirao« Mihajlo Marković, a ne Branko Horvat. Ali ni to nije tačno, jer su »politiku bez partija« davno pre njih »postulirali« Mihail Bakunjin i anarhisti (koji su, kako Horvat reče, »diskvalificirani«), što su kasnije »nekoliko marksističkih humanista« (za koje reče da su »dobronamjerni utopisti«) i Mihajlo Marković (1974), na svoj način, samo ponovili. Prema tome, Branko Horvat od Mihajla Markovića *nije dobio* nikakav *»glas podrške« za svoj još nenapisani tekst,* (iako su, kako reče, obojica bili »izloženi istom revolucionarnom iskustvu«), nego je on dao *»jedan glas podrške«* onima *koji* su tu politiku bez partija *već bili »postulirali«.* Ali, kao što kod Branka Horvata obično biva — jer »sve počinje i završava se s njegovom iznad svega poštovanom i obožavanom ličnošću« — opet se srećemo s njegovim egocentrizmom i narcisoidnošću. Zato on i ne može da shvati da otkriće Amerike ili »postuliranje politike bez partija« nije njegovo, nego Kolumbovo, odnosno Bakunjinovo ili »anarhističko« i da za to »otkriće« on nije dobio ni »jedan glas podrške«, nego ga je dao onima koji su do tog »otkrića« došli davno pre njega.

Digitized by Google

Prof. dr Radmila Stojanović: Na putu ka visoko industrijalizovanom socijalizmu

(»Savremena administracija«, Beograd, 1984, strana 208)

Knjiga prof. dr Radmile Stojanović *Na putu ka visoko industrijalizovanom socijalizmu* sastoji se iz šest glava i nastala je kao rezultat dugogodišnjeg bavljenja problemima privrednog razvoja. U svojoj prvoj knjizi iz ove oblasti *Teorija privrednog razvoja u socijalizmu* (objavljenoj 1961. godine) R. Stojanović razmatra probleme prvobitne socijalističke industrijalizacije. Završetkom ove faze i izgradnjom sistema samoupravljanja u Jugoslaviji dolazi do promena i u teoriji privrednog razvoja. U tom periodu prof. Stojanović objavljuje i knjige: *Veliki ekonomski sistemi, Optimalna strategija privrednog razvoja* (na primeru male socijalističke zemlje), *Planiranje u samoupravnom društvu* i *Upravljanje razvojem u samoupravnom društvu,* u kojima daje izuzetan doprinos teoriji i politici privrednog razvoja u socijalizmu.

S obzirom na to da se i socijalističke i kapitalističke zemlje nalaze na prekretnici u razvoju, izazvanoj trećom tehnološkom revolucijom, autor ističe da sazreva potreba za novim pristupom privrednom razvoju, posebno u zemljama koje prelaze u visokoindustrijalizovani socijalizam, u koje spada i naša zemlja. Kojim putevima ići u tom razvoju, starim ili novim? To su upravo razlozi koji su motivisali autora da u svojoj najnovijoj knjizi pristupi obradi ove veoma aktuelne problematike.

Digitized by Google

U prvoj glavi R. Stojanović ističe da je savremeni svet suočen s nizom teškoća i problema. Među najozbiljnijima su nestašica robe, prvenstveno energije, sirovina i hrane. Nestašice ovih roba predstavljaju prave barijere privrednom rastu (str. 4) i smanjuju realnu akumulaciju, a naporedo s njom i novčanu. Zbog toga se ova ekonomska kriza razlikuje od velike ekonomske krize iz perioda 1929—1933. godine, koju je karakterisala hiperprodukcija roba, i ne uklapa se ni u jednu Marksovu krizu hiperprodukcije. Sem toga, savremenu svetsku ekonomsku situaciju karakteriše i opadanje individualne i društvene produktivnosti rada, nepovoljna struktura zaposlenih, zatim rastuća nezaposlenost i drugo.

Sadašnji problemi i teškoće ukazuju na potrebu veoma krupnih promena u svetskoj privredi i definisanja nove teorije i politike ne samo privrednog, već i kulturnog razvoja. Krupne promene moguće su jedino primenom ofanzivne politike razvoja. Primena defanzivne razvojne politike i niske stope rasta na duži rok ne može dovesti do promena i prelaska u novu, višu razvojnu fazu. Ta politika stavlja naglasak na preživljavanje teškoća, a ne na njihovo savladavanje; zatim, ona usporava primenu tehničkog progresa, dovodi do pada realne akumulacije, društvene produktivnosti rada i efektivnosti svih vrsta ulaganja. Sem toga, takva politika produžava sve vremenske procese, kida proizvodne lance, prouzrokuje lošu alokaciju resursâ, deformiše spoljnotrgovinsku razmenu, povećava troškove upravljanja i budžetskih sredstava, uz snažno administriranje privrednih tokova i opadanje motivisanosti za rad. To su upravo razlozi zbog kojih su izmenjeni stavovi u pogledu politike razvoja. U čemu se sastoje te izmene? *Prvo*, u pojačanom akcentiranju prioritetâ; *drugo*, u primarnom značaju realne akumulacije; *treće*, u prelasku na troškove razvoja — u koje, pored troškova proizvodnje (utrošenih sirovina, energije, transportnih troškova, amortizacije, opreme objekata i naknada za rad zaposlenih), treba uključiti i troškove naučnih i tehničkih dostignuća, proširivanja proizvodnih kapaciteta, stručnog osposobljavanja zaposlenih, uvođenja novih metoda upravljanja, posebno u oblasti informacija; prognoziranje i projektovanje budućeg razvoja, uključivanje zaposlenih u donošenje odluka i drugo. Uključivanje troškova razvoja je, ističe autor, neophodnost svakog preduzeća — kapitalističkog, socijalističkog, a naročito samoupravnog — u kojem se mora znati gde je granica troškova koji ne podležu pojedinačnim zahvatanjima zaposlenih (str. 16). Ove ideje su osobito vredne pažnje, kao izuzetno aktuelne za našu ekonomsku situaciju. *Četvrto*, te su izmene u načinu korišćenja ukupnog kadrovskog potencijala; *peto*, u tretiranju privrednog razvoja zemlje kao integralnog dela međunarodnog privrednog razvoja itd.

Kao neophodne kriterije u formulisanju ofanzivne politike razvoja prof. dr Radmila Stojanović ističe sam razvoj kao prvi kriterij, zatim stabilnost, efikasnost, fleksibilnost, veću zaposlenost i bolje korišćenje materijalnih činilaca razvoja, pojačano učešće zaposlenih i svih građana zemlje u upravljanju društvenim razvojem, jednakost (pravičnost) i stepen ostvarenja nacionalne nezavisnosti. Sem navedenih kriterija, za ofanzivnu politiku privrednog razvoja potrebni su: smanjenje deficita platnog bilansa, efikasnije investiranje, brža primena tehničkog progresa u materijalnoj proizvodnji, bolje korišćenje fiksnih fondova, usporavanje opadanja društvene produktivnosti rada, brži porast produktivnosti rada od nagrada za rad.

U drugoj glavi R. Stojanović analizira dosadašnja teorijska i praktična saznanja o izgradnji socijalizma kao nasleđa za budućnost. Ona kritikuje podelu (od strane sovjetskih i istočnoevropskih teoretičara) razvojnih faza socijalizma na prelazni period od kapitalizma ka socijalizmu, realni socijalizam i razvojni (zreli) socijalizam. Ističe da je neprihvatljiva

Digitized by Google

i nejasna podela na takve faze i u daljem izlaganju obrazlaže i argumentuje drukčiju, po njenom mišljenju opravdanu, sistematizaciju kojom se izdvajaju sledeće faze razvoja:

— prvobitna socijalistička industrijalizacija (za zemlje koje je nisu prošle u kapitalizmu);

— industrijsko socijalističko društvo (opet za one zemlje koje ovu fazu razvoja nisu prošle u kapitalizmu);

— visokoindustrijalizovano socijalističko društvo, iz kojeg se jedino neposredno prelazi u

— postindustrijsko društvo (komunističko društvo).

Kao moguće oblike prelaska iz niže u višu fazu ona navodi:

— stalno usavršavanje postojećeg socijalističkog sistema;

— mađarski »tip« socijalističke izgradnje;

— češki metod (predlagan u Čehoslovačkoj u vreme »Praškog proleća«);

— reprivatizaciju jednog dela društvenih i, posebno, privrednih delatnosti;

— socijalističku tržišnu privredu;

— samoupravni socijalizam (Jugoslavija).

Za uspešan prelazak iz niže u višu fazu socijalističke izgradnje neophodno je uočiti i otkloniti ispoljene slabosti i raščišćavati sa zabludama. Najkrupnije zablude u fazi prvobitne socijalističke industrijalizacije su:

a) nedovoljna usaglašenost društvenih vrednosti i mogućnosti njihove realizacije sa »stepenom dostupnog razvoja«; (raskorak između »snova« i stvarnosti);

b) fetišizacija društvene svojine;

c) *pogrešno definisano mesto i uloga poljoprivrede u privrednom razvoju socijalističke zemlje (kurziv* — D. T.);

d) nedovoljna naglašenost velike uloge sistema upravljanja.

Mnoge od tih zabluda pokušavaju se prevazići sprovođenjem privredne reforme sredinom sedme dekade i, kasnije, primenom raznovrsnih mera kao što su: veća samostalnost preduzeća; usklađivanje odnosa između plana i tržišta, uz rehabilitaciju tržišnih zakonitosti; materijalno stimulisanje radnikâ; direktna veza proizvodnje i trgovine na dugoročnim osnovama; decentralizacija finansiranja nekih društvenih delatnosti; stvaranje veće zainteresovanosti poljoprivrednih proizvođača.

I pored niza promena, u privrednom razvoju socijalističkih zemalja i dalje su prisutni mnogi problemi i teškoće koji otežavaju ostvarivanje novih, viših razvojnih ciljeva. Očigledno je — piše prof. dr Radmila Stojanović — da se starim putem ne može ići u novu fazu razvoja. Promene moraju biti dublje i suštinskije. Nova tehnologija traži i menjanje dosadašnjih oblika upravljanja privrednim i društvenim razvojem i uključivanje celokupnog stanovništva u te procese, to jest *oseća se potreba za uvođenjem raznih oblika samoupravljanja* (str. 70) *(kurziv* — D. T.).

Iz rečenog proizlazi da brz razvoj proizvodnih snaga u socijalizmu traži i bržu promenu društvenih odnosa.

U trećoj glavi autor analizira iskustva nacionalizovane industrije u kapitalizmu, ukazuje na slabosti u tom procesu i izvlači »poruke« i za socijalizam. Slabosti nacionalizovane industrije i jake državne kontrole jesu: niska efektivnost kapitalnih ulaganja i finansijska nedisciplina; izuzetno složen, a neefikasan oblik analize troškovi — rezultati; suspendovani tržišni mehanizmi; veoma zaobilazno dolaženje do optimalne veličine preduzeća, posebno do takozvanog društvenog optimuma; otežano relativiziranje konfliktnosti razvojnih ciljeva unutar i između tih preduzeća, odnosno između preduzećâ, s jedne, i svih delova privrede i društva, s druge strane.

Najveće iskustvo i pouke koje socijalizam može izvući iz prakse nacionalizacije u kapitalizmu sadržani su u odgovoru na pitanje: koji je oblik aktivizacije svih zaposlenih, a pre svega proizvodnih radnika, u formulisanju razvojne politike; ko snosi rizik neuspeha

Digitized by Google

i, najzad, kako i pod kojim uslovima koristiti društvena sredstva? (str. 90—91).

U četvrtoj glavi naglašavaju se najbitniji elementi ekonomskog potencijala visokoindustrijalizovanog socijalizma: naučno-tehnički potencijal; proizvodni potencijal; agroindustrijski kompleks kao sastavni deo ekonomskog potencijala; potencijal ukupnih radnih resursa; građevinski potencijal; infrastrukturni potencijal; prirodno-resurski potencijal; upravljački potencijal (aktivistički pristup); strukturna balansiranost potencijala; integrisanost kao deo ekonomskog potencijala; međunarodna ekonomska kooperacija (celina međunarodnih ekonomskih odnosa zemlje).

Na kraju ove glave prof. Stojanović ističe da jedan tip ekonomskog potencijala odgovara periodu prvobitne industrijalizacije, drugi tip industrijskom, a treći tip visokoindustrijalizovanom socijalističkom društvu i ukazuje na najbitnije razlike među navedenim tipovima (str. 123—125).

U petoj glavi ukazuje se na metode i oblike akumulacije prema kojima gravitira visokoindustrijalizovano socijalističko društvo, uz prethodnu analizu akumulacije u dosadašnjim fazama razvoja socijalizma.

U postindustrijskom društvu akumulacija — prelazeći postupno u amortizaciju — ulazi postupno ne samo u troškove proizvodnje, već i u troškove razvoja, a oni uključuju i troškove tehničkog progresa. Time bi se, umesto apela na smanjenje rasta opšte i zajedničke potrošnje, omogućilo jasnije razgraničenje stvarnih troškova razvoja od onoga što je novostvorena vrednost kojom se može slobodno raspolagati. Prof. dr Radmila Stojanović, kao osnovne kriterije za raspodelu na akumulaciju i potrošnju, navodi: stopu privrednog rasta, to jest stopu rasta društvenog bruto proizvoda; stopu rasta zaposlenosti; obim smanjenja deficita platnog bilansa; i stopu rasta ukupne potrošnje, to jest potrošnje u svim njenim oblicima ili stopu rasta životnog standarda.

R. Stojanović, dalje, ukazuje na razlike u nagradama prema radu i životnom standardu u pojedinim fazama razvoja, zatim na akumulacijski napon, mobilnost akumulacije, na različite nivoe upravljanja akumulacijom, usklađivanje tokova novčane i realne akumulacije, na osnovne i dodatne izvore akumulacije i na stepen zavisnosti od inostrane akumulacije. Zatim navodi niz faktora koji umanjuju novčanu i realnu akumulaciju. Novčanu akumulaciju najčešće umanjuju: inflacija, porast budžetske potrošnje, prevaga negativnih eksternih efekata nad pozitivnim, nejasno formulisanje troškova proizvodnje i skok cene zemljišta za novogradnju. Realnu akumulaciju umanjuju tehnički progres, prekomerne zalihe i neplanirano odlivanje elemenata realne akumulacije u trajna potrošna dobra. Istovremeno, novčanu i realnu akumulaciju umanjuju preuranjeno i zakasnelo uvođenje nove tehnike, usitnjenost akumulacije, kao i usitnjena modernizacija, brz rast indirektno proizvodnih fondova i brz rast takozvanih pratećih objekata, odlivanje u inostranstvo (str. 156—160).

U šestoj glavi se razmatraju promene i iskustva u investicionoj politici iz perioda prvobitne industrijalizacije i ukazuje na pozitivne i negativne strane takve investicione politike. Stalna oskudica je suštinska karakteristika dosadašnje investicione politike u socijalističkim zemljama. Sem toga, autor ističe da je u periodu prvobitne industrijalizacije suviše naglašeno teritorijalno, a zapostavljeno gransko upravljanje, a uloga velikih tehno-ekonomskih sistema nije pravilno shvaćena. Na putu ka visokoindustrijalizovanom socijalizmu posebnu ulogu i tretman moraju imati sledeći veliki tehno-ekonomski sistemi: energetika, saobraćaj, resursni kompleks, agroindustrijski kompleks i građevinarstvo.

Konstituisanje ovih sistema i promena upravljanja njima i u njima jeste neophodnost i urgentnost sledeće faze razvoja socijalizma.

U novoj investicionoj politici ističe se potreba za vrlo jasnom

Digitized by Google

i koordiniranom investicionom politikom. Prof. dr R. Stojanović postavlja pitanje preti li visokoindustrijalizovanom socijalizmu makar i povremena i kratkotrajna »deindustrijalizacija« ili je to karakteristično samo za kapitalizam — zbog odsustva organizovanijeg planiranja? Sem toga, u novoj fazi razvoja socijalizma sve će se više osećati potreba za stalnim adaptacijama, promenama. Izbori u oblasti investicija često izazivaju različite vrste konflikata. Hoće li kriterij izbora i čvrstina nekih proporcija biti više ili manje izraženi u visokoindustrijalizovanom socijalizmu? Hoće li oni nestajati, a pojaviti se nešto drugo da ih zameni? Koje nas najbitnije promene očekuju u domenu proizvodnih investicija — pita se R. Stojanović i pokušava da odgovori na ta pitanja (str. 182—186).

U delu rada pod naslovom: »Šta nam nosi treća tehnološka revolucija?« nalazimo ocene prema kojima srž te nove revolucije čine mikroelektronika i genetsko inženjerstvo. Posebnu pažnju autor posvećuje mikroelektronskoj revoluciji i značaju primene njenih tekovina za društveni i ekonomski razvoj.

Primena mikroelektronike ima svoj teorijsko-ekonomski vid koji je sve izraženiji u savremenoj ekonomskoj nauci. To je sve neophodnije zbog dubokih promena koje očekuju privredni razvoj, prvenstveno socijalističkih zemalja. Primena tekovina mikroelektronske revolucije treba da doprinese proizvodnji novih upotrebnih vrednosti. To se može postići povećanjem ljudske aktivnosti, višim stupnjem obrazovanja, boljim informisanjem, svestranijom povezanošću sa celokupnim društvenim okruženjem i sličnim. Sem toga, dalji razvoj i primena mikroelektronike doprineli bi optimalizaciji privrednih i društvenih planova, boljem korišćenju raspoloživih resursa i ostvarenju principa da se s minimalnim ulaganjima postižu maksimalni rezultati. Sistem dugoročnog planiranja i programiranja znatno bi se usavršio, a ukupan radni potencijal bi doživeo krupne promene. Mogućnost dobijanja brzih, tačnih i pravovremenih informacija dovela bi do formiranja *informacijskog društva.* Učešće živog rada u privrednom i društvenom životu bi se smanjilo. Intenziviranje naučnoistraživačkog i programerskog rada bilo bi neophodno. Međunarodni ekonomski odnosi bi, primenom mikroelektronike, takođe doživeli krupne promene. Kako će se razvijati transfer tehnologije iz razvijenih u nerazvijene zemlje? Hoće li to usporiti stvaranje novog međunarodnog ekonomskog poretka? Kako će se razvijati slobodna razmena informacija? Da li potreba za zakonskom zaštitom postaje veća? To su pitanja na koja autor delimično odgovara, ali ih ostavlja i otvorenim za nova i drugačija razmišljanja i danas i u budućnosti.

Knjiga prof. dr Radmile Stojanović predstavlja izuzetan doprinos teoriji i politici privrednog razvoja u socijalizmu. Autor veoma uspešno analizira dosadašnji ekonomski razvoj socijalističkih zemalja, uočava domašaje i promašaje u tom razvoju, kritički osvetljava mnoge probleme i zablude i iznosi progresivne i revolucionarne ideje za njihovo prevladavanje u narednim fazama razvoja. Problematika koja se obrađuje u ovoj knjizi veoma je zanimljiva i aktuelna i predstavlja — kako se kaže i u predgovoru — izazov i podsticaj za razmišljanje i traženje novog puta u društveno-ekonomskom razvoju socijalističkih zemalja. Korišćena je najnovija literatura građanskih, kao i marksističkih teoretičara privrednog razvoja (objavljena na engleskom, ruskom, nemačkom, francuskom i srpskohrvatskom jeziku u proteklih nekoliko godina), što predstavlja poseban kvalitet ove knjige. Zbog svega toga preporučujemo čitaocima, osobito naučnoj javnosti, stručnim i društvenim radnicima koji se bave teorijom i politikom privrednog razvoja socijalizma, da ovoj knjizi poklone punu pažnju.

Đuro Kukić
Danilo Tomić

Digitized by Google

Dr Ivo Burić: Udruženi rad i minuli rad

(»Informator«, Zagreb, 1983)

Knjiga dr Ive Burića *Udruženi rad i minuli rad — prava i obaveze radnika s osnove minulog rada* uključuje se u aktuelne rasprave o teorijskoj osnovanosti i klasnoj opravdanosti prava radnikâ po osnovu minulog rada, s pokušajem da teorijske odgovore prevede na jezik praktičnih rešenja.

Shodno tome, knjiga sadrži dva nivoa analize: idejno-teorijski i praktično-instruktivni. Na oba nivoa analiza je prožeta kritičkim razmatranjem kako teorijskih koncepcija tako i praktičnih rešenja. U knjizi se, pored toga, daje komentar zakonskih odredbi o minulom radu i prikaz gledištâ i predlogâ drugih autora za rešavanje pitanja minulog rada i prava radnikâ po tom osnovu. U prilogu se daje i integralni tekst Zakona o proširenoj reprodukciji i minulom radu, čime se povećava praktična upotrebljivost knjige.

Pristupajući analizi zadatog problema, autor polazi od činjenice da je »nastojanje u razjašnjavanju i projiciranju kategorijalnih određenja minulog rada i prava radnika s njegove osnove nailazilo na mnogovrsna nerazumijevanja, suprotstavljanja i dileme«. Uz nepoznavanje pravih rešenja, naime, kako da se ostvare ti novi odnosi, najviše »zapreka« bilo je u dogmatskom suprotstavljanju pojedinaca i »širih struktura«, i to znatno više u oblasti teorije nego u praksi. To upravo potencira značaj izučavanja date teme. Da je bilo istraživačkog rada i dijalektičkog pristupa, ne bi, po autorovom mišljenju, bilo toliko lutanja u izradi Zakona o proširenoj reprodukciji i minulom radu.

Pri određivanju tematskog okvira istraživanja autor polazi od saznanja da je najviše problema u vezi sa razvojem novih odnosa radnikâ i njihovog minulog rada usredsređeno oko dva središna pitanja: (a) uslova, vremena, načina i perspektive prevladavanja svojinskih odnosa; i (b) koje, te kako organizovane snage društva mogu i moraju voditi taj proces.

U tom sklopu, kao osnovni predmet istraživanja naznačeno je sledećih pet pitanja: minuli rad nije neki sekundarni element u smislu dopune sistema socijalističkih produkcionih odnosa i prava radnikâ po tom osnovu; razvoj novih odnosa radnikâ i minulog rada mora se razrešavati na liniji njihovog podruštvljavanja; problem ostvarivanja novih odnosa radnikâ i njihovog minulog rada; novi odnosi radnikâ i njihovog minulog rada moraju izrastati iz samog procesa rada i rezultatâ njihovog rada; institut minulog rada treba da obuhvati sva osnovna samoupravna, ekonomska i socijalna prava radnikâ.

Metodološki pristup istraživanju određuju uglavnom sledeća polazišta. Uzroci mnogih problema jugoslovenske privrede su nerazvijeni, zapravo, otuđujući odnosi između radnikâ i uslova njihovog rada, odnosno minulog rada. Minuli rad, s karakterom i oblikom kakav teži da razvije samoupravni udruženi rad, još nije nešto što bi postojalo samo po sebi, nego nešto što će se tek razviti. Minuli rad se određuje prvenstveno kao društveno-ekonomska kategorija, što znači da se sve njegove karakteristike analiziraju i projiciraju iz samih odnosa udruženog rada. Podruštvljavanje odnosâ i socijalizacija sredstava vode u pravcu razvoja novih društveno-ekonomskih odnosa. Suština pristupa je, po autorovim rečima, u tome što se »odgovori traže u stvarnim kretanjima u svetu i razvoju njegovih proizvodnih potencijala i društveno-ekonomskih odnosa, kao i u našim specifičnim uslovima, te da se traže na objektivno dijalektički način«.

S takvim metodološkim pristupom autor dolazi do sledećih teorijskih zaključaka. Razvojem novih odnosa radnikâ i njihovog minulog rada uspostavlja se čvršća veza između radnika, njegovih rezultata rada i sredstava rada, odnosno minulog rada. U

Digitized by Google

isto vreme stvaraju se takvi ekonomski i društveni uslovi u kojima će se ukidati višak rada kao izvor vlasništva i celokupan dohodak postajati sve više potreban rad. Razvoj takvih neposrednih veza i međuzavisnosti udruženih radnika i minulog rada vodiće objektivno u pravcu oslobađanja rada u onoj meri u kojoj će svaki radnik pojedinačno biti voljan da ih stvara i sposoban da njima upravlja. A i jedno i drugo biće to više što radnik bude slobodniji u svom radu i nezavisniji u gospodarenju ograničenim uslovima svoga i ukupnog udruženog rada.

Time se prekida »istorijski duga protivrečnost« između onoga što je radnik dobijao kao platu za svoj rad i onoga što je ostajalo vlasniku uslovâ njegovog rada. On će sada sam odlučivati o oba dela i u tom pogledu će između njih iščezavati ona protivrečnost vlastitog i tuđeg, odnosno ličnog i društvenog, a u pogledu vlasništva — privatnog i opšteg. Ta se protivrečnost ukida i po objektu i po subjektu jer »jedan i drugi postaju međusobno uvjetovani, zavisni i nerazdruživi«. Novi odnosi radnikâ i njihovog minulog rada nisu vlasnički, već radno-stvaralački, pa po toj, a ne po vlasničkoj funkciji radnik može — a po svome klasnom pravu i mora — primati određenu naknadu što je deo svoga rada uložio u stvaranje minulog rada.

Kada radnik preuzima celokupnu brigu za integritet i razvoj materijalne osnove svog rada, tada i minuli rad, odnosno višak vrednosti iz kojeg se akumulira, postaje potreban rad. A pretvaranjem sve većeg viška rada u potreban rad i dohodak prestaje biti protivrečna kategorija u kojoj se sukobljavaju interesi radnikâ i društva. Preuzimajući brigu za proširenu reprodukciju, radnik mora početi da razmišlja o sredstvima materijalne osnove svog rada kao svojim sredstvima. Zbog toga i sredstva za proizvodnju gube svoj protivrečni karakter u odnosima samoupravno udruženog rada.

Polazeći od takvih zaključaka, autor odbacuje tezu da učešće u raspodeli po osnovu minulog rada znači kapital-odnos, ali ukazuje na realnu opasnost od takvog odnosa u neravnopravnim uslovima privređivanja, koje administrativnom preraspodelom stvara pre svega država. Razvijanje novog odnosa između radnikâ i minulog rada zahteva zapravo ujednačavanje uslovâ rada i sticanja dohotka. Isključivanje minulog rada iz osnova raspodele značilo bi zadržavanje najamnog odnosa, koji bi se ispoljavao kao »generacijska zavisnost u koju dolaze stariji radnici s opadanjem njihovih psihofizičkih i radnih sposobnosti«.

Posebnu pažnju autor poklanja određenju subjekta novih odnosa radnika i minulog rada, odnosno subjekta prava i obaveza po osnovu minulog rada. To je »onaj radnik koji je neposredno i lično angažovan u središtu stvaralačkog procesa u kojem se stvaraju i reprodukuju materijalna i druga dobra i njima obogaćuje sam čovek i njegov lični i društveni standard u celini društva«.

Takvo određenje subjekta novih odnosa proističe iz same prirode minulog rada, koji po svom izvorištu predstavlja opredmećeni rad »što ga je čovek do sada ulagao u materijalna, kulturna i duhovna dobra i što ga još stvara i ulaže u njihov razvitak«. U užem smislu, to je »onaj deo opredmećenog rada koji je preostao kao višak rada pošto su čovek ili neka njegova uža ili šira organizacija podmirili svoje proizvodne, egzistencijalne i kulturne potrebe«.

S obzirom na takvu prirodu minulog rada, osnovni subjekt novih odnosa je »svaki radnik koji je udružio svoj rad u nekoj od samoupravnih organizacija udruženog rada ili radnoj zajednici, i to u bilo kojoj njihovoj funkciji, delu organizacije ili segmentu procesa društvene reprodukcije«. Drugi, ali izvedeni subjekt određenih prava po osnovu minulog rada jeste osnovna organizacija ili radna zajednica kao organizacioni oblik udruženog rada.

Polazeći od takvog određenja osnovnog subjekta novih odnosa, autor ulazi u kritičku analizu praktične primene ustavnih opredeljenja o minulom radu. Jedan od

Digitized by Google

zaključaka te analize jeste da je u fazi izrade i usvajanja Zakona o udruženom radu »propuštena prilika« da se detaljnije razrade određena konstitutivna, sistemska, pa i praktična rešenja za razvijanje novih odnosa udruženog rada i minulog rada. Umesto toga, »ZUR-om su uvedeni određeni posredni i izvedeni pojmovi za minuli rad, zbog čega su se počele rađati sumnje u potrebu i mogućnost realizacije novih odnosa radnika i njihova minulog rada«. To doprinosi da se u praksi zadržavaju stara rešenja, među kojima i radni staž kao merilo doprinosa po osnovu minulog rada, iako on to po svojoj prirodi ne može biti.

Analizirajući genezu teorijskih pristupa i shvatanja o minulom radu, autor iza negiranja samoupravnih prava radnikâ po tom osnovu otkriva, u suštini, etatističke tendencije. Minuli rad je isključen i otuđen iz odnosâ ljudi u radu i povodom rada, a »izbrisan pojmovno i normativno kao višak rada, odnosno kao rezultat rada radnika, on se nije pojavljivao ni kao teoretska kategorija«.

Koliko su snažne tendencije zadržavanja starih odnosa, vidi se i po tome što, uprkos ustavnim opredeljenjima i zakonodavnoj regulativi, još »ni u praksi ni u teorijskom konceptu nemamo ni jednog pravog rešenja za koje bi se moglo kazati da je dosledno izvedeno iz Ustava i da je u skladu s novim Zakonom«. Ali ni ubuduće se neće mnogo postići ako »odgovarajuće društvene i stručne snage ne poduzmu i ne povedu širu i strategijski koordiniranu akciju ne samo na formalnom provođenju novog Zakona nego i u početnom koraku ostvarivanja novih odnosa«, jer »normativna, odnosno sistemska rešenja ne mogu zaživjeti sama po sebi«.

S obzirom na to da su novi odnosi radnikâ i njihovog minulog rada fundamentalni odnosi udruženog rada, oni moraju biti *jedinstveni* i *opšti* odnosi. Zbog toga se moraju razvijati istovremeno u svim osnovnim organizacijama i u celini udruženog rada. I pitanje osnovnog subjekta prava i obaveza po osnovu minulog rada mora se rešiti na jedinstven način.

Kritikujući predloge drugih autora i rešenja koja se primenjuju u praksi, Burić daje svoj predlog za praktično uključivanje minulog rada u raspodelu i definiše odgovarajuće pokazatelje za utvrđivanje doprinosa po tom osnovu. U knjizi je dat i konkretan metodološki i računski primer uključivanja minulog rada u individualnu raspodelu sredstava za lične dohotke.

Svoj predlog autor zasniva na polazištu da se učešće u raspodeli po osnovu minulog rada može ostvariti samo pri povećanju dohotka, a za osnovu učešća uzima akumulaciju. Posle utvrđivanja rezultatâ ostvarenih u privređivanju društvenim sredstvima i izdvajanju odgovarajućeg dela sredstava za lične dohotke po tom osnovu, prilazi se ustanovljavanju odnosâ ukupno izdvojenih bruto ličnih dohodaka i akumulacije. Taj se odnos utvrđuje za osnovnu organizaciju kao celinu, a izražava stopom akumulacije minulog rada, koja se izračunava pomoću odgovarajućeg obrasca. Pošto praktična primena takvog rešenja zahteva individualno iskazivanje i neprekidno praćenje radnikova doprinosa u stvaranju materijalne osnove udruženog rada, autor predlaže za to i odgovarajući model.

Pored učešća u raspodeli sredstava za lične dohotke, autor definiše i ostala prava i obaveze radnika po osnovu minulog rada: pravo na obezbeđenje posla, na zajamčeni lični dohodak, pravo na otpremninu, poklone radnicima u mirovini, pomoć porodici radnika u slučaju bolesti, smrti ili elementarnih nepogoda i druga. Penzijski sistem bi se morao graditi tako da u njemu sve više preovlađuje radni i stvaralački kriterijum, a da socijalni kriterijum bude dopunjujući u slučaju kad radnik iz objektivnih razloga nije mogao ostvariti svoj minuli rad.

U knjizi se posebno definišu sadržaj i oblici obaveza po osnovu minulog rada, i to: obaveza stvaranja »vlastitog« minulog rada; obaveza racionalnog i efikasnog

Digitized by Google

korišćenja ukupnog minulog rada kao uslova rada; i obaveza razvoja odnosâ odgovornosti i solidarnosti po osnovu minulog rada.

Dosta prostora posvećeno je i samoupravnom regulisanju odnosâ i osnovâ za ostvarivanje prava i obaveza po osnovu minulog rada. U ovom poglavlju sadržane su definicije: ukupnog društvenog minulog rada u osnovnoj organizaciji i radnoj zajednici; minulog rada OOUR-a i minulog rada pojedinih radnika. Definisana su i prava radnika po osnovu minulog rada na: stvaranje svog minulog rada; trajan ekonomski integritet sa svojim minulim radom; sudelovanje u raspodeli po osnovu minulog rada; društveno-ekonomsku i socijalnu sigurnost po osnovu minulog rada; mirovinsko osiguranje i druge dodatke po osnovu minulog rada. Definišu se i uslovi za ostvarivanje tih prava.

Prema koncepciji koju autor predlaže, pravo na sudelovanje u raspodeli po osnovu minulog rada stiču svi radnici ako je njihova osnovna organizacija u poslovnoj godini ostvarila pozitivan poslovni rezultat. Stopa efikasnosti upravljanja i privređivanja primenjuje se za izdvajanje dela sredstava za lične dohotke po osnovu minulog rada iz ukupno izdvojenih sredstava za bruto lične dohotke utvrđene prema planskim, odnosno ostvarenim rezultatima OOUR-a. U tom kontekstu autor daje i odgovarajući obrazac za izračunavanje tog dela ličnog dohotka.

Doprinos radnika proširenju materijalne osnove rada i povećanju dohotka OOUR-a utvrđuje se na osnovu ukupnog minulog rada ostvarenog u razdoblju (godinama) do godine u kojoj radnik ostvaruje pravo po osnovu svog minulog rada. Godišnji iznos minulog rada radnika izračunava se primenom jedinstvene stope akumulacije minulog rada osnovne organizacije na ukupno ostvareni lični dohodak koji je svaki radnik ponaosob ostvario prema svom radu i rezultatima rada u dotičnoj godini. Ukupni iznos minulog rada definiše se kao kumulativ minulog rada pojedinog radnika za sve godine njegovog radnog staža u kojima je OOUR pozitivno poslovala, a ukupni lični dohodak radnika kao iznos ostvarenog bruto ličnog dohotka bez naknada i drugih primanja po osnovu solidarnosti i uzajamnosti. U tom kontekstu opisan je i način utvrđivanja visine ličnog dohotka po osnovu minulog rada.

S razlogom se može konstatovati da studija dr Ive Burića predstavlja doprinos marksističkoj teoriji udruženog rada. I rešenja koja su u studiji prezentirana mogu u praktičnoj primeni znatno doprineti razvoju socijalističkih produkcionih odnosa i unapređenju ekonomije udruženog rada. Nasuprot neosnovanim negiranjima prava udruženih radnika po osnovu minulog rada, teorijski pristup dr Burića otvara vrata za konstruktivnu kritičku analizu prakse i za dalja istraživačka traganja za progresivnim i naučno zasnovanim rešenjima.

Živko Marković

Мустафа Карахасан: Одбрани трудови

(„Комунист", Скопје, 1983, страна 328)

Knjiga koju prikazujemo predstavlja uvid u ograničeni deo autorovih preokupacija usmerenih na istoriju Makedonije i Makedonaca tokom dva poslednja veka. Stoga ćemo govoriti više o istoriji makedonskog naroda, a manje o drugim autorovim preokupacijama koje su došle do izražaja u više raznorodnih oblasti.

Inače, ma koliko se zadržavali na istoriji Makedonije i Makedonaca, moraćemo da naglasimo da se autor, bilo da govori o kulturno-političkim ili o istorijskim prilikama u Makedoniji tokom XIX i XX veka, stalno poziva na dobre znalce određenih perioda ili do-

Digitized by Google

gađaja. No, M. Karahasan ih ne citira slepo. On ih tumači na svoj način, ali uvek objektivno i pokušava da razbije predubeđenja koja su se decenijama taložila i, s retkim izuzecima, uvukla u vrlo ozbiljna istorijska dela i naših i stranih istoričara. Tu je — da istaknemo samo jedan moment — ukazano na nepravilan stav čitave evropske istoriografije prema Turcima, jer ona poistovećuje Osmansko Carstvo s narodom, koji je bio, bar u Anadoliji — kako navodi M. Karahasan, držeći se najpoznatijih pera turske savremene istoriografije — čak obespravljeniji od nekih hrišćanskih naroda u Imperiji i trpeo posledice izrabljivačke politike živeći u potpunom mraku.

Knjiga se sastoji od tri dela: (a) O makedonskom kulturnom preporodu (dva priloga); (b) O nacionalnooslobodilačkom pokretu (pet priloga); i (c) O narodnoj i socijalističkoj revoluciji (šest priloga). Reč je o radovima objavljenim po raznim zbornicima. Ali oni, kao celina, predstavljaju izvesno jedinstvo, pa treba samo pozdraviti potez izdavača koji se potrudio da ih sve pruži u jednom tomu.

Osvrnimo se sada na sve priloge ponaosob.

Već prvi od njih, »Obrazovanje u Turskoj i Makedoniji u vreme tanzimata« (str. 9—27), obrađuje — na osnovu turskih, francuskih, ruskih i bugarskih izvora, kao i na temelju tadašnje srpske štampe — okvire u kojima je došlo do kulturnog procvata u Osmanskoj Imperiji od 1839. do 1876, dakle, do godine u kojoj je tanzimat povučen i kada je nastupila diktatura sa sultanom Abdul-Hamidom. Ostajući vezan za područje Makedonije (u najširem smislu — kako Vardarske tako i Egejske i Pirinske), autor ukazuje na razvoj školstva kod svih naroda Imperije, ističući da je sve to, počev još od dvadesetih godina XX veka, moglo da dovede do vrlo povoljnih uslova za razvoj školstva i kulture i u Makedoniji.

Drugi prilog, »Životno delo Partenija Zografskog u osmanlijskoj zajednici u početku reformi« (str. 28—38), ponavlja ono što je rečeno o ovom velikom makedonskom prosvetitelju, sagledavajući njegov rad iz jedne nove, kod nas manje poznate, osmanlijske perspektive i ukazujući na to da je takva delatnost bila omogućena samim istorijskim prilikama koje su se blagotvorno odrazile i kod drugih naroda Carevine. Dakle, autor je i ovom prilikom uspeo da dâ novi uvid u razdoblje u kojem se javlja makedonska književnost.

U prilogu »Srpska štampa o Makedoniji u istočnoj krizi 1878—1881« (str. 41—68) razmatraju se nemiri i događaji koji su se zbili u vreme Berlinskog kongresa. Ako se ima u vidu samo ono što piše pomenuta štampa, dobija se stravična slika o pokretu koji je uzeo maha na teritoriji čitave Makedonije. Sličnim problemom autor se bavi i u prilogu »Kresnenski ustanak u turskoj istoriografiji« (str. 69—91). Osvrćući se na dela uglednih turskih istoričara, M. Karahasan i ovom prilikom ističe kako ni oni nisu bili obavešteni o pravom stanju stvari, kao što ni Evropa nije imala potpuni uvid u klasne i međunacionalne odnose u samoj Turskoj. Najlakše im je bilo da nemire i pobune na svojoj teritoriji pripisuju uticaju i mešanju stranaca, a mnogo manje domaćim oružanim ustancima, iako su svesni njihovih stalnih izbijanja. Činjenica je, međutim, da su savremeni turski istoričari shvatili značaj kresnenskog ustanka, te autor, pozivajući se na njihova dela, završava ovaj prilog rečima: »Naše istraživanje i proučavanje turske istoriografije iznova otkriva važne momente iz istorijske scene i istorijske uloge kresnenskog ustanka za makedonski narod, pri čemu je značajna i jasna i nepogrešiva teza: jednom započet ustanak makedonskog naroda, kako to ističu svi turski istoričari, bez obzira na gubitke i teškoće, poraze i tragedije, predstavljao je neizbrisivu pojavu do svoje definitivne pobede u socijalističkoj revoluciji koju je predvodila KPJ na čelu sa Josipom Brozom Titom, mada je od

Digitized by Google

1878. godine proteklo šest decenija neprekidnih borbi.«

Studija »Ideološko-politički stavovi Goce Delčeva prema turskoj narodnosti u Makedoniji« (str. 92—132) analizira misao kojom se u svom revolucionarnom radu rukovodio veliki makedonski ideolog i borac. Dajući kratak pregled njegovog života, autor navodi pojedine momente iz delovanja, ovog revolucionara, ističući da je reč o političkom borcu vrlo širokih pogleda. U nekoliko navrata — kako proizlazi iz navedenih pojedinosti iz života i rada G. Delčeva — autor je ukazao da Delčev ne vodi borbu protiv turskog naroda, koji je takođe živeo u teškim uslovima, već protiv osmanlijskog ugnjetačkog sistema. Tako je još jednom istaknut demokratski i humani stav Goce Delčeva.

Ne manje je značajan rad »Prilog tumačenju ilindenskog ustanka u savremenoj turskoj istoriografiji« (str. 133—158). Prateći formiranje i rad organizacije VMRO, M. Karahasan povezuje njen nastanak sa sličnim pokretima koji su u tom periodu bujali u samoj Turskoj, u kojoj je bilo nezadovoljnikâ ne samo u redovima hrišćanskih naroda, već i u redovima samih Turaka. Raščlanjujući političko-ekonomske uslove u kojima je živelo Osmansko Carstvo očekujući ili reforme ili propast, autor ukazuje na nastanak progresivnih organizacija koje su, posle uvođenja diktature od 1876. godine, pokušavale da promene postojeće stanje. U tom smislu izuzetno mesto daje organizacijama Mladoturaka koji će dovesti do revolucije 1908. godine.

U sklopu takvih težnji autor vidi i ilindenski ustanak iz 1903. godine, ustanak u kome su došle do izražaja vekovne želje makedonskog naroda. Autor smatra da nije slučajno što su na čelu mladoturske revolucije stajali baš Turci poreklom s Balkana, dakle, oni koji su imali mogućnost da se upoznaju s revolucionarnim težnjama balkanskih naroda, pa i makedonskog.

Od značaja je i članak »Odjek ilindenskog ustanka i kruševskog manifesta u turskoj publicistici (u Makedoniji)« (str. 159—168) koji govori o utisku koji je ilindenski ustanak ostavio u redovima turske nacionalnosti u Makedoniji. Pre svega, istaknut je manifest koji je, povodom ustanka, bio namenjen ne samo Makedoncima, već i svim ostalim nacionalnostima koje su živele na teritoriji Makedonije, pa i Turcima. Istaknuto je — što je neobično važno — da je pomenuti manifest ukazivao i na teškoće u kojima žive siromašni pripadnici turske nacije, kao i na izvestan broj Turaka koji je sa simpatijama gledao na borbu za slobodu makedonskog naroda.

Na osnovu savremene turske istoriografije, onovremene beogradske štampe, kao i progresivne istorijske literature, data je studija »Jane Sandanski i mladoturska revolucija« (str. 169—198). U njoj autor nastoji da ukaže na povezanost makedonskih revolucionara i Mladoturaka koji su jedno vreme imali zajedničke ideale. U tom kontekstu treba videti i obrazovanje Serske Republike u Makedoniji, koja je kratko trajala, kao i saradnju Jane Sandanskog, istaknutog makedonskog revolucionara, sa Mladoturcima. U ovoj studiji autor ukazuje da: »Posle pada sultana Abdul-Hamida i posle definitivne pobede mladoturske revolucije u Istanbulu Jane Sandanski je, i kao predstavnik nove Narodne federativne partije, otišao lično u posetu rukovodiocima mladoturskog pokreta i države, pa je tamo tražio da i Turska bude uređena na federativnom principu, a da Makedonija u njoj bude posebna samoupravna državna jedinica, u kojoj će se ukinuti feudalne institucije, izvršiti agrarna reforma, doneti radničko i socijalno zakonodavstvo i dati široka lična, nacionalna, građanska i politička prava i slobode.«

U narednim prilozima se razmatra problematika onih događaja u kojima je autor, kao revolucionar, posredno ili neposredno, učestvovao. Razume se, stoga, da takvi napisi, kao memorijalna građa, moraju da budu obeleženi i posebnom, ponekad subjektivnom

Digitized by Google

notom. A što se tiče M. Karahasana, on je, stiče se utisak, tu opasnost prevazišao. Uvek je više maha davao peru ozbiljnog istoričara koji nepristrasno sudi o minulim događajima nego što se vezivao za uspomene iz svoje mladosti sagledavajući ih kroz prizmu zrele ličnosti. Drugim rečima, on je uspeo da događaje o kojima govori osvetli ne samo kroz opasnosti i nedaće nekadašnjeg vremena, već i da ih oceni iz savremene perspektive, na osnovu rezultata do kojih je dovela određena borba. U svemu tome vidnu ulogu je odigralo autorovo zalaganje za narodnosti koje su prvi put došle do svojih legitimnih prava u toku narodnooslobodilačke borbe i revolucije.

U napisu pod naslovom: »Dosledan titovski kurs makedonskih komunista za ustanak makedonskog naroda i narodnosti u borbi protiv šarlovštine i velikobugaršine« (str. 201—225) objašnjava se praznina koja je nastupila zato što je PK KPJ za Makedoniju priključen, posle sloma stare Jugoslavije, Bugarskoj radničkoj partiji (komunista), što je vrlo negativno uticalo na partijski rad. Pružajući sliku tog razdoblja, M. Karahasan je ukazao na to da su se najnaprednije snage iz redova narodnosti u Makedoniji svrstale odlučno protiv okupatora koji je sprovodio velikobugarsku politiku. Ali je, zalažući se za pitanje narodnosti, pokazao da ni ove nisu dugo pominjane u zvaničnim dokumentima PK za Makedoniju, što će se ispraviti tek na intervenciju Borka Temelkovskog — Ljiljaka, sekretara prilepske partijske organizacije, koji će postaviti pitanje zašto u proglasima nisu obuhvaćene i nacionalnosti, prvenstveno Turci (kojih je tada bilo dosta u Prilepu).

Neke zajedničke odlike sa ovim radom sadrži i prilog »Turska narodnost kao subjekt u klasno-nacionalnoj politici KP i KPM« (str. 226—239). Opisujući teško stanje u kome se nalazila turska nacionalnost u Makedoniji sve do drugog svetskog rata, autor ističe pojačanu denacionalizaciju počev od 1929. godine, da bi skrenuo pažnju na nove perspektive nastale počev od 1937. godine, to jest od dolaska druga Tita na čelo KPJ. Prve muslimanske organizacije SKOJ-a i Partije javile su se u okviru društava »Jardm« i »Kosta Abrašević« u Skoplju i obuhvatile jedan broj mladih turskih učenika i radnika. Uskoro ih je bilo i po drugim mestima u kojima su živeli Turci (u Bitolju, Štipu, Velesu, Ohridu). Zatim je data i slika postepenog politiziranja, koje je, naposletku, dovelo i do učešća Turaka u narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji.

Na prethodni članak nadovezuje se tekst »Narodnosti iz Skoplja u NOB-u i revoluciji 1941—1945« (str. 240—280), umnogome memorijalistički, ali bogat podacima o ulozi koju su narodnosti imale u toj borbi.

Prilog »ASNOM — zajednička politička osnova makedonske državnosti i narodnosti kao njene konstitutivne komponente« (str. 281—290) već samim naslovom kaže da je autor imao u vidu konstituisanje Makedonije i njen značaj za narodnosti. U tom smislu članak »ASNOM 1944 — turska i albanska narodnost u njegovim odlukama« (str. 291—297) samo je dopuna prethodnog priloga. A kakvi su sve koraci učinjeni u smislu davanja prava pripadnicima narodnosti u Makedoniji najbolje se vidi ako se 1944. godina uporedi s vremenom šarlovštine kada o njima nije bilo ni pomena u zvaničnim dokumentima.

Poslednji prilog: »Jugoslovenska štampa o oslobođenju Makedonije i Skoplja« (str. 298—312) govori o simpatijama sa kojima su mase u Srbiji pratile borbu za oslobođenje Makedonije, budući da je Beograd bio oslobođen pre Skoplja.

Na kraju, možemo zaključiti da je reč o značajnom prilogu u kome se razmatra duži period makedonske istorije, o prilogu vrednom pažnje, između ostalog, i po tome što je izašao iz pera revolucionara-pripadnika turske narodnosti.

Momčilo D. Savić

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

MAIN/UC-B

LIBRARY
APR 11 1985
UNIVERSITY OF CALIFORNIA
BERKELEY

11
1984

Digitized by Google

Izdavački savet

Veljko Milatović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 900 dinara. Za inostranstvo 1.800 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: GRO »PROSVETA«, Beograd Đure Đakovića 21

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXVII
1984 Broj 11

Sadržaj

Branislav Šoškić
Putevi izlaska iz ekonomske krize 1545

Mijat Šuković
Jugoslovensko zajedništvo danas 1565

Aleksandar Hristov
Konstituisanje Makedonije kao državnopravnog subjekta u jugoslovenskoj federaciji 1577

Ištvan Rajčan
O nacionalnoj ravnopravnosti i aktuelnim pitanjima položaja narodnosti 1586

Marko Vrhunec
Strategija — efikasno sredstvo upravljanja 1594

Jordan Aleksić
»Omladinske revolucije« stilova života 1603

Matija Novosel
Funkcionisanje samoupravnih interesnih zajednica 1614

Ranko Petković
Obespravljenost i denacionalizacija delova jugoslovenskih naroda u Albaniji 1624

Ogledi

Ognjen Pribićević
Engels i mirni put u socijalizam 1634

Polemike

Kosta Ugrica
Je li socijalizam društvo nejednakosti i kako se odnositi prema nejednakostima 1652

Inostrani prilozi

Kažimież Doktur
Kriza u Poljskoj, njeni izvori, tok i posledice 1661

Osvrti

Mirjana Đukić
Socijalizam i mir 1672

Prikazi 1694

Digitized by Google

Содержание

Бранислав Шошкич
Пути выхода из экономического кризиса 1545

Мият Шукович
Югославская общность в настоящее время 1565

Александр Христов
Конституирование Македонии как государственно-правового субъекта в югославской федерации 1577

Иштван Райчан
О национальном равноправии и об актуальных вопросах положения народностей 1586

Марко Врхунец
Стратегия — действенное средство управления 1594

Иордан Алексич
„Молодежная революция" стиля жизни 1603

Матия Новосел
Функционирование самоуправляемых объединений, основанных на общности интересов 1614

Ранко Петкович
Лишение прав и денационализация частей югославских народов в Албании 1624

Очерки

Огнен Прибичевич
Энгельс и мирный путь к социализму 1634

Полемики

Коста Угрица
Является ли социализм обществом неравенства и как относиться к неравенству 1652

Зарубежные очерки

Кажимьеж Доктур
Кризис в Польше, его источники, ход и последствия 1661

Обзоры

Мирьяна Джукич
Социализм и мир 1672

Рецензии 1694

Contents

Branislav Šoškić
Ways out of the Economic Crisis 1545

Mijat Šuković
Yugoslav Togetherness Today 1565

Aleksandar Hristov
Constituting of Macedonia as Legal State Subject in the Yugoslav Federation 1577

Ištvan Rajčan
Concerning National Equality and Current Questions in the Position of the Nationalities 1586

Marko Vrhunec
Strategy — An Efficacious Agent of Management 1594

Jordan Aleksić
»Youth Revolutions« as Styles of Life 1603

Matija Novosel
Functioning of the Self-managed Communities of Interest 1614

Ranko Petković
Disfranchizement and Denationalization of Parts of the Yugoslav People's in Albania 1624

Essays

Ognjen Pribićević
Engels and the Peaceful Road to Socialism 1634

Polemics

Kosta Ugrica
Is Socialism a Society of Inequality and What Attitude to Inequalities 1652

Foreign Contributions

Kažimież Doktur
The Crisis in Poland, Its Sources, Course and Consequences 1661

Surveys

Mirjana Đukić
Socialism and Peace 1672

Reviews 1694

Digitized by Google

Branislav Šoškić

Putevi izlaska iz ekonomske krize

Prevladavanje ekonomske krize u velikoj mjeri zavisi od karaktera društveno-ekonomskog, privrednog, pa i političkog sistema. U ovom radu ograničićemo se samo na puteve izlaska iz ekonomske krize našeg socijalističkog samoupravnog društveno-ekonomskog i privrednog sistema. I to puteve izlaska u sklopu tog sistema, puteve koji ne bi dovodili u pitanje osnove i istorijsku specifičnost tog sistema. A te osnove i ta istorijska specifičnost samoupravnog socijalističkog sistema sastoje se (a) u društvenom vlasništvu osnovnih (ne svih) sredstava za proizvodnju — što, pored ostalog, ovaj sistem i čini socijalističkim — i (b) u upravljanju sredstvima u društvenoj svojini, odnosno u donošenju osnovnih privrednih odluka od strane radnih kolektiva, to jest udruženog rada (a ne od strane države, državnih organa, ministarstava, zavoda za plan — preko centralističkog, direktivnog administrativnog planiranja) — što, pored ostalog, ovaj sistem čini samoupravnim.

Osnovni preduslov izlaska iz ekonomske krize jeste što potpunije djelovanje i razvijanje samoupravljanja u oblasti privrede, što potpunije upravljanje sredstvima i procesima proizvodnje, odnosno donošenje ekonomskih odluka od strane udruženih radnika. S druge strane, radničko samoupravljanje i efikasnost privređivanja najpotpunije dolaze do izražaja u uslovima socijali-

Digitized by Google

stičke robne privrede i što potpunijeg djelovanja ekonomskih zakonitosti, tržišta i zdrave tržišne utakmice, ekonomske (a ne državne, administrativne) prinude, ekonomske motivacije, odnosno slijeđenja svog dohodovnog interesa, gdje slobodno donošenje ekonomskih odluka, saobrazno zahtjevima i mogućnostima našeg i inostranog tržišta, biva praćeno preuzimanjem rizika, ekonomsko-finansijske odgovornosti, ali i uvećanjem dohotka, odnosno akumulacije i ličnih dohodaka, realne amortizacije, realne aktivne i pasivne kamate, realnog kursa i — perspektivno — konvertibilnosti domaće valute, jedinstvenog jugoslovenskog i deviznog tržišta — sve to, naravno, u sklopu odgovarajućih rješenja (mehanizama) privrednog sistema u užem smislu riječi, aktivne ekonomske politike i samoupravnog planiranja.

I u pogledu donošenja ekonomskih odluka od strane udruženih radnika i u pogledu uslovâ u kojima se donose te odluke (ekonomske zakonitosti i tržište, ekonomska politika, planiranje, privredno-sistemska rješenja) postoje dileme i nesporazumi.

1. Udruženi radnici u samoupravnoj privredi treba da upravljaju društvenim sredstvima i privrednim procesima, da donose osnovne privredne odluke, da ovladaju — kako to stoji u našim najznačajnijim društvenim dokumentima — dohotkom, to jest njegovim sticanjem i raspodjelom, i uslovima rada i poslovanja. Oni to kod nas još nisu (sasvim) postigli. I tu se kriju mnogi uzroci naše ozbiljne ekonomske situacije, naše ekonomske krize.

Što se tiče mjesta i »nivoa« donošenja privrednih odluka, pa, prema tome, i odluka o raspodjeli dohotka, treba reći da je pojednostavnjena i nerealna postavka, koja se često čuje, pa i pročita, da radnici treba da donose sve ekonomske odluke i sve odluke o raspoređivanju ukupnog dohotka neposredno u osnovnim organizacijama udruženog rada.

Radnici, naravno, najveći dio ekonomskih odluka treba da donose neposredno u svojim osnovnim organizacijama udruženog rada. Međutim, pored tih odluka koje radnici — a ne neko u ime njih — treba da donose neposredno u svojim osnovnim organizacijama udruženog rada, postoji jedan dio važnih ekonomskih odluka koje, po prirodi stvari, radnici mogu i treba da donose ne neposredno u svojim osnovnim organizacijama udruženog rada, već — u zajednici sa drugima.

To su, najpre, odluke koje radnici treba da donose u drugim, »višim« oblicima udruživanja rada i sredstava — radnim i složenim organizacijama udruženog rada i drugim asocijacijama. To su, prije svega, odluke u pogledu osnova i mjerila u raspoređivanju dohotka i raspodjeli ličnih dohodaka, planiranju, zajedničkom sticanju i raspodjeli dohotka.

To su, zatim, odluke koje radnici treba da donose u okviru takozvanog interesnog organizovanja, zajedno sa radnicima drugih organizacija udruženog rada, prije svega sa radnicima takozvanih društvenih djelatnosti (obrazovanja, nauke, kulture, zdrav-

Digitized by Google

stva, socijalne zaštite i drugih). Te se odluke donose u okviru kod nas široko institucionalizovanih — samoupravnih interesnih zajednica i van njih. U njima bi trebalo da se ostvaruje princip takozvane slobodne razmjene rada, preko kojega bi se obezbijedio ravnopravniji društveno-materijalni položaj radnikâ u oblasti društvenih djelatnosti u odnosu na radnike ostalih privrednih i vanprivrednih oblasti udruženog rada.

To su, najzad, odluke koje radnici treba da donose u sklopu delegatskog sistema na lokalnom, regionalnom, pokrajinskom, republičkom i federalnom nivou. To su, prije svega, odluke u pogledu zadovoljavanja opštedruštvene, to jest budžetske potrošnje (za potrebe državne administracije, bezbjednosti, narodne odbrane, državnih predstavništava i slično),s jedne, i zajedničke društvene potrošnje (za potrebe obrazovanja, zdravstva, nauke, kulture, socijalne, invalidske i penzione zaštite i slično), s druge strane — prvenstveno odluke u pogledu utvrđivanja obaveznih vidova i stopa poreza, doprinosa i drugih dažbina. Tu spadaju i odluke u pogledu utvrđivanja i donošenja društvenih planova, i, u sklopu njih, dogovorene strategije razvoja, prioriteta, strukture, dinamike, kao i proporcija između ukupne akumulacije (za proširenu društvenu reprodukciju) i ukupne potrošnje (lične, opšte i zajedničke). Tu bi spadale i odluke u pogledu izmjene, dopune i usavršavanja kako privrednog sistema tako i ekonomske politike, koje bi donosili radnici prije svega privrednih, ali i drugih organizacija udruženog rada, posrednim odlučivanjem u delegatskom sistemu na federalnom nivou.

Bazično opredjeljenje da radnici u samoupravnoj privredi ovladaju uslovima i rezultatima rada, odnosno dohotkom i viškom rada, posebno akumulacijom, može se realizovati samo stvaranjem uslovâ da radnici donose ekonomske odluke ne samo u svojim osnovnim organizacijama udruženog rada, već u svim navedenim oblicima i nivoima. Tako bi se ostvarilo pravo radnikâ da u svojoj osnovnoj organizaciji udruženog rada i zajednički sa drugim radnicima upravljaju radom i poslovanjem kako svoje osnovne organizacije tako i organizacije udruženog rada u čijem je ona sastavu; da odlučuju o ostvarenom dohotku i da kontrolišu raspolaganje i trošenje tog dohotka u svim oblicima i nivoima; da upravljaju poslovima društvene reprodukcije kako u svojoj osnovnoj organizaciji (neposredno) tako i preko svojih delegata u svim oblicima udruživanja rada i sredstava i u društveno-političkim zajednicama; da u ovim poslednjim (posebno u republici i pokrajini) odlučuju o uslovima i rezultatima rada i o zajedničkoj politici ekonomskog i društvenog razvoja svoje republike, odnosno pokrajine i cele jugoslovenske zajednice; da utiču na odluke o društvenom planu, ekonomskoj politici i mehanizmima privrednog sistema.

U našoj socijalističkoj samoupravnoj privredi radnici još nisu došli u položaj da u potpunosti upravljaju sredstvima u društvenoj svojini, odnosno da na neposredan (u svojim osnovnim orga-

Digitized by Google

nizacijama) i posredan način (u drugim oblicima udruživanja rada i sredstva — radnoj i složenoj organizaciji i asocijaciji, u okviru interesnog organizovanja i delegatskog sistema) u potpunosti donose ekonomske odluke. Samoupravljanje kod nas još nije dovoljno razvijeno.

Već dosta dugo je izražena tendencija usporavanja i zastoja samoupravljanja. Sve je više reč o učešću, participaciji radnikâ u upravljanju i donošenju ekonomskih odluka, nego o razvijenom radničkom samoupravljanju. Ekonomske odluke, naročito u oblasti investicija, donošene su često bez učešća i izvan kontrole radnikâ, pa i njihovih organizacija udruženog rada. Njih je donosila država, odnosno strukture van udruženog rada u privredi (rukovodstva izvršno-političkih organa i banaka). A privredne organizacije su ih kasnije formalno prihvatale. Tako su se sredstva kojima treba da upravljaju radnici upotrebljavala ne samo mimo odluka, već često i mimo interesâ radnikâ i njihovih privrednih organizacija. A to je osnovni razlog slabe efikasnosti angažovanja društvenih sredstava i njihovog neracionalnog korišćenja.

Stoga su neophodne izmjene, i to radikalne, u oblasti samoupravljanja, odnosno donošenja ekonomskih odluka: prevazilaženjem etatističkog i paradržavnog odlučivanja i raspolaganja dohotkom udruženog rada, svođenjem arbitraže organâ društveno-političkih zajednica u znatno uže, Ustavom predviđene okvire (intervencija, kontrole, zaštite), izgradnjom delegatskog sistema koji bi poticao i izražavao dugoročne interese udruženog rada, slobodnim i nesputanim inicijativama i odlukama privrednih organizacija koje bi slijedile svoj ekonomski interes, ostvarujući tako, po pravilu, i zajednički interes.

Na taj bi način došle do izražaja prednosti socijalističke samoupravne privrede. Došlo bi do drukčijeg odnosa prema društvenoj svojini, radu, produktivnosti, do pune ekonomsko-finansijske odgovornosti za rad i poslovanje organizacija udruženog rada, do razmaha procesa udruživanja rada i sredstava na jedinstvenom jugoslovenskom privrednom prostoru.

2. Socijalistička samoupravna privreda može da funkcioniše kao samoupravna jedino ako je tržišna, tržišno orijentisana privreda. Djelovanje tržišta, tržišnog mehanizma, ponude i tražnje, slobodne tržišne utakmice dovelo bi do racionalnijeg razmještaja ograničenih faktora proizvodnje, do više produktivnosti, relativnog sniženja troškova po jedinici proizvoda i, sljedstveno tome, cijena, do jačanja konkurentnih sposobnosti naše privrede, do većeg izvoza, boljeg trgovinskog i platnog bilansa i spoljne likvidnosti.

Tržište u savremenim uslovima, naravno, nije u svim oblastima slobodno, savršeno, »perfektno«. Osim toga, tržište ne bi trebalo uvoditi u one privredne oblasti u kojima bi to bilo tehnološki neracionalno (bazične grane, infrastruktura, saobraćaj, elektroprivreda, komunalne usluge i slično). Za te, kao i za druge monopolske oblasti u kojima djeluje prirodni ili vještački (tržiš-

Digitized by Google

šni) monopol, treba imati šire dogovorenu odgovarajuću politiku raspoređivanja dohotka i raspodjele ličnih dohodaka — naravno, dovoljno elastičnu i stimulativnu — kao i politiku cijena tih proizvoda i usluga.

Samoupravna, tržišna, tržišno orijentisana socijalistička privreda ne bi, naravno, mogla da pokazuje optimalne privredne rezultate bez odgovarajuće ekonomske politike. To je pokazalo i jugoslovensko iskustvo poslije privredne reforme iz 1965. godine. Ekonomska politika nije sinonim državnog administriranja. Ona bi mogla da poprima oblik obaveznih društvenih dogovora. Neophodna je na nivou Jugoslavije prije svega na području privrednog razvoja, privredne aktivnosti (posebno energije, sirovina, hrane), zaposlenosti, inflacije i spoljnoekonomskih odnosa, a takođe i u domenu monopola, raspoređivanja dohotka i raspodjele ličnih dohodaka. Vođenje adekvatne ekonomske politike jedan je od važnih uslova izlaska iz ekonomske krize.

Socijalističkoj samoupravnoj privredi je neophodno, samoupravnom sistemu prilagođeno, planiranje privrednih organizacija i asocijacija, ali i šire društveno planiranje, u čijem koncipiranju bi trebalo da učestvuju radnici preko svojih delegata u delegatskim skupštinama. Našoj zemlji i našoj privredi potreban je zajednički društveni plan Jugoslavije, zajednički dogovorena, naučno fundirana strategija i politika dugoročnog privrednog razvoja, dogovoreni opštenacionalni prioriteti, strukturna komponenta razvoja, podjela rada, pogotovo kada su u pitanju krupna investiciona ulaganja u oblasti energije, sirovina, infrastrukture, hrane — kako bi se izbjegli skupi investicioni promašaji i tehnološki neopravdan paralelizam.

Društveno planiranje ne bi smjelo da ograničava samoupravnost, slobodu radnikâ i njihovih privrednih organizacija u donošenju odluka u pogledu proizvodnje i investicija, kako obima tako i strukture. Najpogodniji vid sprovođenja u život zadataka i prioritetâ iz dogovorenog društvenog plana jeste selektivna i diferencirana, odnosno beneficirana ekonomska politika (osobito kreditna, poreska, odnosno politika doprinosa, spoljnotrgovinska) u odnosu na onu proizvodnju i investicije koje bi bile usmjerene ka ostvarivanju tih planskih zadataka i prioriteta. Adekvatno društveno planiranje i razvojna makro-ekonomska politika jesu poseban uslov za izlazak iz ekonomske krize.

Što se tiče samoupravnih sporazuma, oni imaju značajno mjesto, prije svega u oblasti samoupravnog planiranja. Pa ipak, oni ne mogu ni izbliza da zamijene djelovanje objektivnih ekonomskih zakonitosti, tržišni karakter i tržišnu orijentaciju privrede, djelovanje tržišnog mehanizma i što potpunije tržišne utakmice, naročito u oblasti formiranja cijena. Samoupravne sporazume na području cijena ne bi trebalo tolerisati, jer oni, po pravilu, dovode do kartelnih, monopolskih, vrlo visokih cijena. Izuzetak bi bili samoupravni sporazumi o cijenama između privrednih organizacija koje su međusobno reprodukciono, vertikalno povezane.

Digitized by Google

Samoupravnoj, kao, uostalom, i svakoj drugoj privredi neophodna su adekvatna — u našoj situaciji adekvatnija — institucionalna rješenja, to jest rješenja u privrednom sistemu u užem smislu riječi, u privredno-sistemskim mehanizmima, zakonodavnoj i drugoj regulativi. To je važan uslov efikasnog, odnosno efikasnijeg poslovanja, postizanja više stope privrednog rasta, to jest privredne aktivnosti, veće zaposlenosti, smanjivanja inflacije, ublažavanja spoljnotrgovinskih i platnobilansnih problema, odgovarajuće raspodjele dohotka i ličnih dohodaka i slično. Drugim riječima, adekvatnija privredno-sistemska rješenja (o nekima od njih će biti detaljnije govora) značajan su uslov za izlazak iz ekonomske krize.

Preispitivanje, usavršavanje, izmjene i dopune nekih privredno-sistemskih rješenja u užem smislu riječi, odnosno zakonâ i propisâ, to jest mehanizama privrednog sistema, naravno, ne znači mijenjanje osnova samoupravnog društveno-ekonomskog sistema niti osnovnih opredjeljenja iz Ustava, na čijoj, inače, dosljednijoj primjeni u praksi treba insistirati.

Koncipiranje pravih i pravovremenih rješenja u privrednom sistemu, planiranju i ekonomskoj politici mora da polazi i da se oslanja na nauku. Polazeći od nje i oslanjajući se na nju treba prevladavati zastarjelu, skupu i nesavremenu organizaciju rada i poslovanja u privredi i društvu, a, takođe, svoditi u racionalnije i znatno uže okvire »društvenu režiju« (opštu i zajedničku potrošnju), koja uveliko povećava troškove proizvodnje i cijene naših proizvoda, smanjuje konkurentnost naše privrede na inostranim tržištima i izvoz, otežava i odgađa rješavanje problema spoljnog bilansa i zaduženosti naše zemlje prema inostranstvu. Treba, uz to, obezbijediti da na odgovorna mjesta u privredi i u društvu dolaze najsposobniji kadrovi.

3. Jedan od osnovnih puteva izlaska iz ekonomske krize i jedan od važnih zadataka u ovom času jeste zaustavljanje negativnih i prevazilaženje sporih kretanja u oblasti privrednog rasta, odnosno postizanje što većeg obima, to jest stope, ali i što adekvatnije strukture privrednog rasta, odnosno privredne aktivnosti. Pozitivna kretanja u ovoj oblasti dovodila bi do pozitivnih kretanja u oblasti zaposlenosti, stabilnosti cijena (inflacije) i spoljnoekonomskih odnosa (većeg izvoza, povoljnijeg platnog bilansa, smanjivanja spoljne zaduženosti).

Za ostvarivanje većeg obima i adekvatnije strukture privrednog razvoja neophodno je ostvariti opšte uslove, polazeći, prvo, od toga da savremena privreda može efikasno i racionalno poslovati samo u uslovima bilo ekonomske bilo administrativne prinude, i, drugo, da ekonomska, a ne administrativna prinuda (direktivno, centralističko planiranje) odgovara samoupravnom privrednom sistemu, samoupravnim proizvodnim odnosima. Te opšte uslove koji odgovaraju samoupravnoj privredi i obezbjeđuju višu stopu i obim rasta, brži privredni razvoj, ali i adekvatnu

Digitized by Google

strukturu, treba da stvaraju: rješenja u našem privrednom sistemu, takozvana sistemska rješenja u užem smislu riječi, ali i odgovarajuće mjere ekonomske politike, a takođe dogovorena razvojna politika i s njom povezano planiranje. Bez toga tržišno orijentisana samoupravna, a ni druga privreda, ne može uspješno funkcionisati. Ne mogu se očekivati ozbiljne pozitivne promjene, dinamičan i stabilan privredni razvoj i njegova odgovarajuća struktura bez sprovođenja u život postojećih pozitivnih rješenja u privrednom sistemu, ali i bez ponovnog ispitivanja, usavršavanja, izmjene i dopune nekih sistemskih rješenja u užem smislu riječi.

Pri izboru strategije i politike privrednog razvoja treba poći prvenstveno od realnih okvira, realnih mogućnosti, prije svega od komparativnih prednosti naše privrede i od raspoloživih resursa: prirodnih, tehničkih i ljudskih (raspoložive radne snage). Od toga zavisi strategija, orijentacija i struktura privrednog razvoja.

Utvrđivanju strategije i politike privrednog razvoja, kao i preduzimanju pogotovo krupnih (pa i drugih) investicija obavezno treba da prethodi solidna i svestrana, studiozna, naučna i stručna — kako tehnološka tako i tržišna — analiza. Ona bi morala da obuhvati probleme lokacije, kvantiteta i kvaliteta svih resursa, sve relevantne tehničko-tehnološke komponente, a takođe i tržišne mogućnosti na unutrašnjem i spoljnjem izvoznom planu. Strategija, orijentacija i struktura privrednog razvoja i investiciona politika (naročito krupnog obima) biće izložene opasnim promašajima i veoma ozbiljnim gubicima bez neposrednijeg uključivanja nauke, tehničkih, tehnoloških, ekonomskih i drugih analiza.

Drugim riječima, nauka, tehnološke, ekonomske i druge analize morale bi da prethode investicionim zahvatima ako hoćemo da otklonimo (ne sva, već ona štetna) dupliranja i da postignemo znatno potpunije i racionalnije korišćenje privrednih kapaciteta. Dobro odmjerenim izborom investicionih varijanti postizala bi se struktura proizvodnje koja bi odgovarala zahtjevima tržišta i izvoza, s jedne, i zahtjevima većeg zapošljavanja, kao jednog od najaktivnijih i najbremenitijih problema našeg društva, s druge strane.

Sve bi to moralo da prethodi koncipiranju društvenih planova Jugoslavije, republika i pokrajina i podjeli rada među njima. A ostvarivanje društvenih planova, realizacija širih nacionalnih ekonomskih prioriteta u samoupravnom društvu može se najadekvatnije postizati selektivnom, diferenciranom i stimulativnom ekonomskom politikom (u oblasti kredita, poreza, odnosno doprinosa i spoljnotrgovinskih rješenja).

Jugoslovenska privreda bi, dakle, morala imati strategiju razvoja, pa, sljedstveno tome, politiku razvoja radi postizanja dva osnovna cilja: prvo, što većeg obima, to jest stope privrednog rasta, privredne aktivnosti i, drugo, što adekvatnije strukture i racionalnije alokacije i, povezano s tim, što potpunijeg i racional-

Digitized by Google

nijeg korišćenja kapaciteta. Posle sagledavanja realnih i komparativnih mogućnosti razvoja i koncipiranja strategije razvoja, udarnih pravaca, prioritetâ, koje treba podržavati stimulativnim, beneficiranim mjerama ekonomske politike, treba da stupa na scenu drugi izvanredno značajan korak, koji je uglavnom izostajao, a to je podjela rada među republikama i pokrajinama u krupnim investicionim domenima, podjela rada i alokacija u zavisnosti od naučno i stručno utvrđenih pogodnosti i komparativnih prednosti, prije svega u pogledu prirodnih i ljudskih resursa.

Prema tome, za trajniju privrednu stabilizaciju neophodna je — na osnovu naučnih i stručnih analiza dogovorena — zajednička strategija privrednog razvoja zemlje u cjelini, koja bi obezbjeđivala odgovarajuću strukturu, podjelu rada i alokaciju krupnih investicionih kapaciteta po republikama i pokrajinama, kako bi se izbjeglo stanje da sve republike i pokrajine imaju sve i iste kapacitete, to jest zaokruženu republičku, pa i pokrajinsku privredu. Treba, dakle, predvidjeti i dosljedno sprovoditi naučno i stručno zasnovanu podjelu rada i takve investicione (radno ili kapitalno intenzivne) varijante i njihovu alokaciju koje bi polazile od raspoloživosti (više ili manje obilnih ili oskudnih) faktorâ proizvodnje, prije svega prirodnih, ali i radnih faktora proizvodnje, to jest nezaposlene radne snage, pogotovo ako je ona pretežno mlada i kvalifikovana, kao što je to slučaj kod nas.

Pri tom su potrebne i druge izmjene, prije svega u sistemu poreza i doprinosa, koje bi uticale na opadanje interesa nižih društveno-političkih zajednica da imaju zaokružene privredne cjeline, za ograđivanje svojih privreda, za parcijalizaciju jugoslovenskog privrednog prostora. Sistemskim rješenjima i mjerama ekonomske politike treba omogućiti privrednim organizacijama da zaista budu slobodne u donošenju odluka i dislociranju svojih kapaciteta, s tim da im se na drugim teritorijama dislocirane osnovne organizacije ne otrgnu nepovratno na zahtjev i pod pritiskom lokalnih društveno-političkih zajednica. Odgovarajućim rješenjima bi trebalo umanjiti zainteresovanost društveno-političkih zajednica za teritorijalizacijom, ograđivanjem i zaokruživanjem »svoje« privrede i »svojih« privrednih kapaciteta.

4. Sa problematikom i dinamikom privrednog rasta, odnosno privredne aktivnosti, najneposrednije je povezana problematika i dinamika zaposlenosti i zapošljavanja. Među najkarakterističnijim obilježjima ekonomske krize jesu negativna ili niska stopa privredne aktivnosti i niska stopa zaposlenosti i zapošljavanja. Preostala dva osnovna obilježja jesu visoka inflacija i nezadovoljavajući spoljnoekonomski odnosi (nezadovoljavajući izvoz i platni bilans, spoljna likvidnost, odnosno prezaduženost).

Za rješavanje problema nezaposlenosti potrebne su odgovarajuće mjere ekonomske politike, kao i primjena i dorada sistemskih rješenja. Zapošljavanje mora postati jedno od središnjih pitanja društvenog planiranja privrednog razvoja. Potrebno

Digitized by Google

je, pored ostalog, usporiti odliv poljoprivrednog stanovništva promjenom položaja poljoprivrede i individualnih poljoprivrednih proizvođača, podsticati razvoj male privrede zbog izvanrednih mogućnosti dodatne proizvodnje i zapošljavanja, usklađivati obrazovni sistem potrebama privrede i društva, voditi politiku većeg učešća akumulacije u raspodjeli dohotka, usmjeravati štednju stanovništva u proizvodne tokove društvenog sektora i politiku ličnih dohodaka, stimulisati proizvodne i radno intenzivne investicije gdje god je to opravdano, usmjeravati sredstva Fonda za razvoj nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo i bankarskih kredita, diverzifikaciju i disperziju proizvodnje, rad u više smjena, raspisivanje narodnih zajmova i uvođenje samodoprinosa za proizvodna zapošljavanja, smanjivanje poreza i doprinosa iz bruto ličnih dohodaka, elastičniji radni odnos i rad sa skraćenim radnim vremenom, mogućnost prevremenog penzionisanja, relativiziranje sigurnosti radnog mjesta i selekciju radnikâ na bazi sposobnosti i zalaganja, formulisanje populacione politike, kao i ostale mjere ekonomske politike i sistemska rješenja koja bi stimulisala povećanje proizvodnje i zaposlenosti. Neophodna je i primjena i pooštravanje propisâ o obaveznom zapošljavanju pripravnika, prije svega sa polovinom radnog vremena.

5. Stepen privredne aktivnosti, odnosno proizvodnje, to jest društvene reprodukcije i, s tim povezan, stepen zaposlenosti, u najvećoj mjeri zavise od rješenja u oblasti amortizacije, odnosno proste društvene reprodukcije, a posebno u oblasti akumulacije, odnosno proširene društvene reprodukcije. A tu se nalaze značajni uzročnici i putevi izlaska iz naše ekonomske krize.

Udruženi radnici u socijalističkoj samoupravnoj privredi (treba da) imaju pravo da upravljaju društvenim sredstvima za proizvodnju. Ali oni imaju i obavezu da očuvaju vrijednost tih društvenih sredstava. Ta obaveza — da se očuvaju i reprodukuju društvena sredstva — predviđena je i našim Ustavom. Ako toga ne bi bilo, onda bi se društvena sredstva mogla otuđivati, a društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju bi se mogla pretvarati i pretvoriti u grupnu, pa i u privatnu svojinu.

Očuvanje vrijednosti društvenih sredstava za proizvodnju postiže se obaveznom amortizacijom tih sredstava i namenskim korišćenjem tako stvorenih fondova amortizacije: za zamjenu istrošenog dijela tih sredstava, to jest za prostu društvenu reprodukciju. Za očuvanje vrijednosti društvenih sredstava za proizvodnju, koja su dodijeljena radnim kolektivima na upravljanje, to jest za obezbjeđivanje proste reprodukcije, neophodni su — adekvatna valorizacija, odnosno revalorizacija društvenih sredstava za proizvodnju i adekvatna stopa amortizacije.

U situaciji inflacije, to jest opšteg rasta cijena, ukoliko je stopa inflacije viša, utoliko su neophodniji: što češća revalorizacija tih sredstava, to jest revalorizacija u što kraćim vremenskim periodima, ili korigovanje (povećanje) amortizacionih stopa sa-

Digitized by Google

obrazno rastu inflacije, to jest stopi inflacije. Prirodniji put bi bio što češća revalorizacija tih sredstava, uz zadržavanje istih amortizacionih stopa. Za veoma visoku inflaciju, koju sada doživljava naša privreda, najuputnije bi bilo automatsko revalorizovanje tih sredstava polazeći od opšte stope inflacije ili, gdje god je to moguće, od stope rasta cijena specifične za pojedine vrste sredstava za proizvodnju.

Ako se to ne čini ili se ne čini dovoljno brzo, odnosno automatski, onda dolazi do smanjivanja društvenih sredstava za proizvodnju, do »topljenja« društvenog kapitala. Dolazi, naime, do (knjigovodstvenog) prikazivanja jednog dijela amortizacije kao dohotka, pa, prema tome, do prelivanja dijela amortizacije u dohodak i, sljedstveno tome, u potrošnju: najprije u lične dohotke, a preko njih (pošto fondovi ličnih dohodaka služe kao osnovica za izdvajanje doprinosa) u opštu i zajedničku potrošnju. Tako se društvena svojina jednim svojim dijelom (koji je trebalo da bude izdvojen kao amortizacioni fond za obnovu utrošenih sredstava) pretvara u privatnu svojinu. I to utoliko više ukoliko je veće učešće ličnih dohodaka u dohotku privrednih organizacija i organizacija u oblasti budžeta (to jest opšte) i društvenih djelatnosti (to jest zajedničke potrošnje).

Ne bi se smjelo dopustiti da u situaciji inflacije nominalni iznos amortizacije nedovoljno raste, dovodeći do pada realne amortizacije, koja ne može da obezbijedi prostu društvenu reprodukciju. A umanjena društvena reprodukcija, dezinvestiranje, znači umanjivanje tehničke opremljenosti rada, što dovodi do niže produktivnosti, viših jediničnih troškova roba i usluga, viših cijena i slabije konkurentnosti naše privrede na inostranom tržištu. Nerealna (nedovoljna) amortizacija, dovodeći do prelivanja jednog dijela vrijednosti društvenih sredstava u dohodak — koji se, po pravilu, najvećim svojim dijelom raspodjeljuje na potrošnju (ličnu, opštu i zajedničku) — postaje jedan od dodatnih izvora inflacije.

Pri tom je važno da se adekvatnom revalorizacijom društvenih sredstava i realnim amortizacionim stopama kvantitativno osigura ne samo fizička (ekonomska), već i tehnološka (takozvana moralna) amortizacija (to jest zastarijevanje). Radnicima, odnosno organizacijama udruženog rada, treba prepustiti opredjeljivanje u pogledu visine amortizacionih stopa, s tim što bi trebalo utvrditi donju granicu, to jest minimalne obavezne stope amortizacije, koje bi obezbjeđivale realnu amortizaciju, to jest prostu reprodukciju.

6. Stanje i rješenja u oblasti akumulacije i proširene društvene reprodukcije i, u tom sklopu, finansiranje proširene reprodukcije, spadaju u red najozbiljnijih naših privrednih problema.

Budućnost svake privrede, visina dohotka i standard stanovništva zavise, u krajnjoj liniji, od obima i strukture privredne aktivnosti, privrednog rasta, društvene proizvodnje, to jest pro-

Digitized by Google

šireне društvene reprodukcije. Tu se nameću dva osnovna teorijska i praktična pitanja koja izazivaju dileme. Prvo se tiče izvorâ finansiranja proširene reprodukcije i kvaliteta tih izvora, a drugo se odnosi na obavezu privrednih organizacija da izdvajaju sredstva za akumulaciju.

Postoji nekoliko mogućih izvora finansiranja proširene reprodukcije. Prvi izvor je akumulacija (štednja) privrednih organizacija, to jest izdvajanje dijela dohotka (u vidu akumulacije) za proširenu reprodukciju, drugim riječima, samofinansiranje proširene reprodukcije u užem smislu riječi. Drugi izvor, najbliži ovom prvom, jeste udruživanje sredstava, to jest akumulacije osnovnih, odnosno radnih i složenih organizacija udruženog rada za proširenu reprodukciju, drugim riječima, samofinansiranje proširene reprodukcije u širem smislu riječi. To su dva autohtona i najkvalitetnija izvora finansiranja proširene reprodukcije. Oba su, na žalost, u našoj privredi sada veoma ograničenih razmjera, naročito ovaj drugi izvor.

Činjenica je da naše privredne organizacije imaju vrlo nisku akumulativnu i reproduktivnu sposobnost. U isto vrijeme, učešće investicija u nacionalnom dohotku je relativno vrlo visoko, odnosno, kako se to kod nas često kaže, visoka je investiciona »potrošnja«[1]. Niska, a uz to i razbijena — neadekvatnim institucionalnim rješenjima u pogledu osnovnih organizacija udruženog rada — akumulativna sposobnost privrede, nedovoljna sopstvena akumulacija, nedovoljno samofinansiranje proširene reprodukcije i krajnje nezadovoljavajuće udruživanje sredstava, to jest akumulacije organizacija udruženog rada, jesu pojave koje bi trebalo što prije prevazilaziti rješenjima u privrednom sistemu, — prije svega reafirmacijom radne organizacije, — društvenim planiranjem i mjerama ekonomske politike.

Našu privrednu situaciju, dakle, obilježava izrazito mala sopstvena akumulacija, to jest niska akumulativnost, niska akumulativna sposobnost (privrednih organizacija), s jedne, i visoke investicije (privrede u cjelini), s druge strane. To znači da se proširena reprodukcija u našoj privredi finansira iz drugih, po kvalitetu drukčijih izvora.

Ti drugi izvori finansiranja proširene reprodukcije kod nas jesu — uglavnom, do sada — domaći i strani krediti. U pogledu

[1] Uputnije bi bilo da se termin »potrošnja« ne upotrebljava za investicije (investicionu »potrošnju«). Dovoljno je upotrijebiti samo izraz investicije (izdaci za investicije, investicioni izdaci). Termin »potrošnja« bi trebalo zadržati samo za ličnu, opštu i zajedničku potrošnju, kao kategoriju suprotnu akumulaciji. U tom smislu je terminološki ispravno govoriti o raspoređivanju dohotka (organizacija udruženog rada ili ukupnog, nacionalnog dohotka) na akumulaciju (za proširenu reprodukciju) i potrošnju (ličnu, opštu i zajedničku). A nominalna akumulacija, to jest štednja (bilo čija), po pravilu se pretvara (prije ili kasnije) u realnu akumulaciju, to jest u investicije. Otuda i potreba terminološke preciznosti za te dvije osnovne komponente dohotka: akumulaciju i potrošnju.

Digitized by Google

mjesta i uloge kredita i, s njim povezane, kamatne stope postoje dileme i isključivosti. Ova oblast, međutim, zahtijeva diferenciranost u pristupu.

Zbog male akumulativne sposobnosti privrede, to jest samofinansiranja, i krajnje nedovoljnog udruživanja sredstava osnovnih, radnih i složenih organizacija udruženog rada, došlo je do hipertrofiranja kreditnih odnosa, to jest kredita kao izvora finansiranja investicija. Stoga kreditne odnose treba svesti na znatno manji obim. Međutim, to se ne može odnositi podjednako na sve vrste kredita. Kredit koji domaće banke daju privrednim organizacijama različitog je kvaliteta.

Kredit koji potiče od štednje stanovništva, a koji domaće banke posuđuju privrednim organizacijama, jeste izuzetno značajan izvor — nazovimo ga trećim izvorom — finansiranja investicija, odnosno proširene reprodukcije. Prirodno je očekivati da sa rastom ukupnog dohotka, standarda i ličnih dohodaka, pa prema tome i štednje stanovništva, raste, bar u apsolutnom vidu, i iznos bankarskog kredita koji potiče od takve štednje. Taj vid kredita u osnovi ne bi trebalo da bude inflatoran (ukoliko ranije stečeni lični dohoci, koji su izvor štednje stanovništva, nisu rasli brže od produktivnosti rada, to jest proizvodnje). Neosnovano je i pretpostavljati da bi taj vid kredita mogao da bude zamijenjen udruživanjem sredstava, to jest udruživanjem akumulacije organizacija udruženog rada.

Poseban, četvrti izvor finansiranja proširene reprodukcije jeste kredit domaćih banaka koji potiče od depozita sredstava organizacija udruženog rada — po osnovu izdvojene a još neinvestirane amortizacije i akumulacije, — kredit koji banke posuđuju privrednim organizacijama. Ta vrsta kredita je sada po obimu od manjeg značaja, prije svega zbog niske akumulativnosti i pretjerane zaduženosti naših privrednih organizacija, a također zbog nedopušteno niskih, nerealnih i destimulativnih kamatnih stopa koje su banke, u dugim proteklim periodima, davale na depozite organizacijama udruženog rada. Taj vid kredita također ne bi trebalo da bude, u svojoj osnovi, inflatoran. Međutim, on bi mogao i trebalo bi što više da bude zamjenjivan udruživanjem sredstava, to jest udruživanjem akumulacije organizacija udruženog rada.

Peti izvor finansiranja proširene reprodukcije jeste domaći bankarski kredit koji ne potiče ni od štednje stanovništva ni od depozita organizacija udruženog rada, takozvani »nepokriveni« kredit. On može da nastane bilo kao rezultat korišćenja određenih bankarskih transakcija bilo po osnovu primarne emisije (dodatne novčane mase). I takav kredit može, u određenim situacijama, da djeluje podsticajno na opštu privrednu aktivnost. Međutim, on može da bude — i često jeste — inflatornog karaktera, pogotovo ako njegov obim prevazilazi rast realnog društvenog proizvoda (pod uslovom nepromijenjene brzine novčanog opticaja).

Digitized by Google

Na kraju razmatranja domaćih bankarskih kredita kao izvorâ proširene reprodukcije treba samo istaći dvije dodatne negativne pojave. Prva je kada se ti bankarski krediti koriste kao izvor finansiranja proste reprodukcije. To se dešava kada iznos izdvojene amortizacije ne može da osigura prostu, već samo umanjenu reprodukciju, bilo zbog niskih amortizacionih stopa, bilo, što je češće, zbog niže valorizacije, odnosno rijetke revalorizacije društvenih sredstava, bilo, pak, zbog niske, to jest nerealne kamatne stope na iznose amortizacije deponovane u bankama. A ta je pojava, na žalost, izražena u našoj privredi, posebno naglašena u situaciji visoke inflacije. Druga pojava se odnosi na korišćenje bankarskih kredita ne za proizvodnju (prostu i proširenu reprodukciju), već za različite vidove neprivredne i neproizvodne potrošnje, obično opšte i zajedničke potrošnje.

Ovdje treba ukazati i na pojavu koja ima bitna obilježja nepokrivenog bankarskog kredita, a to je raširено međusobno kreditiranje organizacija udruženog rada. Tu bi pojavu trebalo odgovarajućim privredno-sistemskim rješenjima svesti na najmanju moguću mjeru, pored ostalog i zbog toga što ona, po pravilu, djeluje inflatorno.

Šesti izvor finansiranja proširene reprodukcije jesu inostrani krediti (inostrana akumulacija i štednja) koje uzimaju naše privredne organizacije. U načelu se ne može biti protiv inostranih kredita. Ekonomski razlozi, naime, govore u prilog korišćenja inostranih kredita, pogotovo kada je riječ o nedovoljno razvijenoj zemlji. Međutim, tu se moraju poštovati određeni uslovi.

Prvi uslov bi bio obezbjeđivanje namjenske upotrebe inostranih kredita. Krediti bi, naime, morali da budu usmjereni prevashodno, ako ne i gotovo isključivo, za finansiranje proizvodnje, odnosno proširene reprodukcije — a ne potrošnje — i to one proizvodnje gdje imamo odgovarajuće komparativne prednosti, odnosno one koja je namijenjena izvozu (radi sticanja deviznih sredstava neophodnih za otplatu inostranog duga), proizvodnje koja bi ostvarila dohodak kojim bi se mogli otplatiti glavnica i kamata na kredit uzet iz inostranstva i, po pravilu, stvoriti i odgovarajuća dobit.

Drugi uslov bi se odnosio na organizovaniji nastup zemlje u cjelini na inostrana tržišta kapitala, na utvrđivanje i ispunjavanje odgovarajućih kriterijuma i zahtjeva i na rigoroznu finansijsku odgovornost potencijalnih korisnika inostranih kredita, kao i na uzdržanost, odmjerenost i opreznost prilikom odlučivanja o uzimanju inostranih kredita.

Ako se ne ispunjavaju bar ova dva uslova, zemlja mora doći u situaciju pretjerane zaduženosti u inostranstvu i neopravdano visoke uvozne zavisnosti. A to je ono što se, na žalost, desilo našoj zemlji i našoj privredi. Izlaz iz te situacije je veoma težak i nimalo brz. On zahtijeva nova, stimulativna rješenja u privrednom sistemu i u ekonomskoj, naročito spoljnotrgovinskoj politici, naglašenu izvoznu orijentaciju naše privrede, jedinstveno ka-

Digitized by Google

ko jugoslovensko tako i devizno tržište (na početku usmjereno i ograničeno u pogledu tražnje, to jest prava na kupovinu deviza), realni devizni kurs domaće valute i, naravno, odricanje i ustupanje dijela domaće akumulacije, odnosno dohotka, inostranim povjeriocima.

Drugi vid spoljnih izvora — u stvari, sedmi izvor — finansiranja proširene reprodukcije bilo bi ulaganje inostranog kapitala, po pravilu, u zajedničke privredne, prije svega proizvodne poduhvate u okviru (po ulaganju mješovitih) privrednih organizacija. Korišćenje ovog vida finansiranja proširene reprodukcije u našoj privredi daleko je ispod poželjnog i očekivanog obima. Razlog tome su, prije svega (do sada), nedovoljno stimulativna i nedovoljno elastična privredno-sistemska rješenja, koja treba mijenjati. Naša bi generalna orijentacija trebalo da bude da u finansiranju proširene reprodukcije inostranim finansijskim izvorima bude sve veće učešće direktnog ulaganja inostranog kapitala u zajedničke privredne poduhvate, a sve manje korišćenje inostranih kredita, koji se često daju pod dosta nepovoljnim uslovima (u pogledu rokova otplate i visine kamatne stope). Tako bi se najlakše osiguralo uvođenje nove, savremenije tehnologije, organizacije rada i poslovanja i veći plasman roba na inostranim tržištima.

Poseban i izuzetno značajan, osmi mogući izvor finansiranja proširene reprodukcije — koji se kod nas uglavnom još ne koristi, a za koji postoji velika potreba — bilo bi, po našem mišljenju, korišćenje, odnosno usmjeravanje štednje stanovništva direktno u proizvodne kanale društvenog faktora. Odgovarajućim rješenjima u privrednom sistemu trebalo bi stimulisati stanovništvo (zaposlene i ostale) da svoju štednju, odnosno njen dio, po svom nahođenju, ulažu direktno u odgovarajuće (»svoje« ili druge) proizvodne organizacije za investicije, za finansiranje proširene reprodukcije. Naknada — fiksna ili varijabilna — za tako proizvodno uložena sredstva stanovništva trebalo bi da bude povoljnija nego što je kamata koju banke daju na štedne uloge stanovništvu. Tako bi se znatno povećala sredstva za proširenu reprodukciju u društvenom sektoru proizvodnje, smanjila neproizvodna, po obimu i strukturi neopravdana, individualna potrošnja.

Poslednji po redosljedu, ali ne i po važnosti, deveti izvor finansiranja ukupne proširene reprodukcije bila bi štednja stanovništva koja se ulaže u oblast male privrede u ličnoj ili zadružnoj svojini. Taj izvor i ta oblast male privrede od izuzetnog je značaja za stepen privredne aktivnosti, asortiman i kvalitet proizvoda i za veću zaposlenost. Stoga malu privredu, naročito u oblasti proizvodnje i usluga, treba stimulisati mjerama ekonomske politike i rješenjima u privrednom sistemu (u oblasti kredita, poreza, carina i slično).

Digitized by Google

7. Zaključak koji bi se mogao izvući iz izlaganja o finansiranju i izvorima finansiranja proširene reprodukcije bio bi da u centru teorijske i praktične pažnje mora biti akumulacija i udruživanje sredstava, prije svega akumulacija osnovnih, radnih i složenih organizacija udruženog rada. Riječ je prvenstveno o tome kako osigurati relativni porast akumulacije i udruživanja sredstava privrednih organizacija.

Osnovni uslovi za to jesu: sloboda privrednih organizacija da slijede svoj ekonomski, to jest dohodovni interes, što potpunije djelovanje ekonomskih zakonitosti, tržišta i slobodne tržišne utakmice, djelovanje ekonomske (a ne administrativne) prinude i motivacije, striktno preuzimanje ekonomske odgovornosti i rizika (sve od umanjivanja ličnih dohodaka radnikâ i gubljenja poslovodnih funkcija do materijalne nadoknade promašaja i gubitaka i na drugi način), uključujući i zatvaranje nerentabilnih, besperspektivnih privrednih organizacija, slobodno i nesputano donošenje investicionih i drugih odluka od strane radnikâ, odnosno privrednih organizacija, otklanjanje lokalnih i republičko-pokrajinskih barijera i što potpunije djelovanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, slobodno cirkulisanje roba i akumulacije, slobodno udruživanje rada i sredstava i dislociranje (bez diskriminacije) svojih osnovnih organizacija na čitavom jugoslovenskom privrednom prostoru, adekvatnu kamatnu stopu (o čemu će biti riječi), realni devizni kurs domaće valute, uspostavljanje jedinstvenog deviznog tržišta i, perspektivno, konvertibilnosti dinara, i, na kraju, sloboda radnikâ da (bez ingerencije lokalnih i drugih organa) donose odluke u pogledu izbora stručno i poslovno najkvalifikovanijih poslovodnih organa u privrednim organizacijama i bankama. Neophodna su u tom smislu, naravno, i stimulativna rješenja privrednog sistema i mjere ekonomske politike.

Tu se, ipak, postavlja važno teorijsko i praktično pitanje. Naime, da li odluke u pogledu relativnog, odnosno minimalnog učešća akumulacije u (čistom) dohotku, to jest u pogledu minimalne relacije akumulacije i (prije svega lične) potrošnje, radnici treba da donose neposredno u svakoj pojedinačnoj osnovnoj organizaciji udruženog rada ili u drugim oblicima udruživanja, naime, u radnoj i složenoj organizaciji, grupaciji i asocijaciji, ili, pak, posrednim putem u delegatskom sistemu, kao što je to slučaj sa odlukama o minimalnoj stopi amortizacije i stopama doprinosa za opštu i zajedničku potrošnju.

Ako bi samoupravna privreda bila do krajnjih mogućih razmjera tržišna (u savremenoj etapi razvoja), sa zaoštrenom konkurencijom i rigoroznim i neumoljivim snošenjem finansijske odgovornosti i potpunog rizika (kao što je to slučaj u ostalim tržišnim privredama), onda bi potreba za što većim izdvajanjem za akumulaciju, za što većim učešćem akumulacije u (čistom) dohotku (kao preduslovom bolje tehničke opremljenosti rada, više produktivnosti, nižih jediničnih troškova i veće konkurentno-

Digitized by Google

sti na tržištu) bila imperativ opstanka privrednih organizacija, pitanje »biti ili ne biti«. U takvoj situaciji ekonomska prinuda, tržište i konkurentska borba »štitili« bi akumulaciju, pa bi odluke o obimu akumulacije, to jest o relativnoj srazmjeri akumulacije prema (ličnoj) potrošnji mogli da donose isključivo radnici neposredno u svojim osnovnim organizacijama udruženog rada, mada bi i u toj situaciji bilo poželjnije da to čine u drugim oblicima udruživanja rada i sredstava, to jest u radnim, a još bolje u složenim organizacijama udruženog rada.

A ako takve rigorozne situacije na našem tržištu nema i neće je biti — bar u dogledno vrijeme, a možda i uopšte u toj ekstremnoj formi (zbog institucionalizovane društvene solidarnosti) — onda se nameće neophodno rješenje da odluke o relativnom i minimalnom učešću akumulacije u (čistom) dohotku, o minimalnim relacijama između akumulacije i potrošnje (ne samo lične, nego i opšte i zajedničke) donose radnici u delegatskom sistemu, gdje se i inače donose odluke o društvenim planovima, koji, pored ostalog, utvrđuju opštu relaciju između ukupne društvene akumulacije i potrošnje. Tako bi se najbolje »štitila« minimalna akumulacija i u najneophodnijem obimu realizovala ustavna odredba po kojoj je obaveza radnikâ ne samo da očuvaju vrijednost društvenih sredstava povjerenih im na upravljanje — što oni (treba da) čine obaveznim izdvajanjem za amortizaciju, za prostu reprodukciju — nego i da proširuju i usavršavaju materijalnu osnovu rada, što znači da iz dohotka izdvajaju akumulaciju za proširenu društvenu reprodukciju.

8. Odgovarajuća rješenja u oblasti kamate predstavljaju jedan od uslova izlaska iz ekonomske krize. Kamata kao cijena upotrebe sredstava, to jest »kapitala«, svojevremeno je i od strane nekih ekonomista posmatrana kao idejno, a ne kao ekonomsko pitanje, pa je i osporavana potreba njenog postojanja u socijalizmu. To nije ni čudo ako se ima u vidu da je u našoj ekonomskoj misli, naročito u prvom poslijeratnom periodu, bilo dogmatizma i jednostranosti, isključivosti i predrasuda. U tom periodu univerzitetska ekonomska nastava je polazila od centralizma kao jedine solucije za socijalizam, kao što se decenijama u socijalističkoj literaturi polazilo od toga da je tržišna privreda sinonim kapitalističke, a centralizovana, sveobuhvatna administrativna, direktivna planska privreda sinonim socijalističke privrede. Tako se i kamata često vezivala samo za kapitalizam.

Kamata u nas jeste — i treba da bude — značajna i pokretačka ekonomska, a ne idejna kategorija. Nju ne treba vezivati samo za kapitalizam. Ona postoji ne samo u nas, već i u drugim socijalističkim zemljama. Realna, to jest pozitivna kamata (kamatna stopa koja je iznad inflacione stope) veoma je važna kategorija i bitna poluga ekonomske stabilizacije i uvođenja ekonomskih motiva, ekonomskih kriterijuma i rezona, ekonomske prinude i racionalnog ponašanja. Neosnovana je tvrdnja da je ka-

Digitized by Google

mata prihvatljiva za naš socijalistički sistem ako je njena stopa niska, nerealna, negativna, ispod inflacione stope, a da nije prihvatljiva ako je njena stopa ekonomska, realna, pozitivna, iznad inflacione stope. Opredjeljivanje za realnu kamatu, naravno, ne isključuje potrebu eventualne postupnosti u procesu prilagođavanja kamatne stope realnoj, ekonomski opravdanoj, pozitivnoj kamatnoj stopi.

Realna, to jest pozitivna kamatna stopa morala bi da bude naše trajno opredjeljenje, kao god i realna stopa amortizacije i realni devizni kurs dinara. Kamatna stopa bi morala da bude realna kako za stanovništvo tako i za privredu i ostale organizacije udruženog rada, kako za uzimaoce kredita tako i za depozitore, drugim riječima, aktivna i pasivna realna kamatna stopa.

Kamatna stopa ne bi morala da bude u cjelini fiksirana, već samo onaj njen pozitivni dio. Vezanom klauzulom bi trebalo predvidjeti dvostrano pokrivanje (u okviru pasivne i aktivne kamate) inflacione stope proteklog perioda (u korist depozitora i na račun uzimaoca kredita).

Kumulativno uzete kamate bi morale biti realne, pozitivne, iznad inflacije. Realne kamatne stope, međutim, ne znače njihovu linearnost u odnosu na sve one koji uzimaju kredit. One bi ne samo mogle, već bi i trebalo da budu diferencirane za pojedine kreditne namjene, rješavajući tako strukturne disproporcije i privredne prioritete. Sve se to odnosi na kreditni potencijal formiran depozitima, štednjom stanovništva i privrede, kao i ostalih radnih organizacija (po osnovu amortizacije i akumulacije), znači, na pokrivene kredite. Banke bi trebalo da pokrivaju samo svoje tekuće troškove na razlici pasivne i aktivne kamate. Kamate na nepokrivene, u osnovi inflatorne kredite, zahtijevaju poseban tretman.

Negativne, nerealne kamatne stope, one ispod stope inflacije, destimulišu privredne i druge organizacije udruženog rada da deponuju u bankama dio dospjele amortizacije i akumulaciju koja se ne može tehnološki odmah investirati (amortizacija u prostu, a akumulacija u proširenu reprodukciju). U situaciji nerealnih i negativnih kamatnih stopa privredne i ostale radne organizacije ne mogu ni očuvati (a kamoli povećati) realnu vrijednost sredstava izdvojenih za amortizaciju i akumulaciju. Negativne kamatne stope destimulišu štednju i depozite, a stimulišu pretjerano i nepromišljeno zaduživanje i investiranje. One su osnovni generatori investomanije, jer svako ko uzme kredit dobija poklon, pošto će realno mnogo manje vratiti. Tako se dohodak preliva iz dijela privrede i stanovništva koji ne koristi ili manje koristi kredit. Dolazi do svojevrsne eksploatacije jednog dijela društva od strane drugog dijela. I to stvara velike socijalne razlike.

Kamata, prema tome, jeste i treba da bude ekonomska kategorija, da ima veoma važnu ulogu u funkcionisanju naše samoupravne privrede i u racionalnom ponašanju njenih subjekata,

Digitized by Google

ali i stanovništva. Neopravdano je i nepravedno da kamata bude nerealna, negativna, ispod stope inflacije. Realna kamata na uzete kredite, posmatrano na duži rok, ne bi značila posebno dodatno opterećenje privrede. Ona bi opterećivala samo onaj dio privrede koji se okreće kreditu, a mi moramo biti za svođenje kreditnih odnosa. Umanjena kamata na uzete kredite ostajala bi kao mogućnost za oblasti koje želimo da stimulišemo. S druge strane, realna kamatna stopa bi znatno poboljšala onaj dio privrede koji štedi, koji deponuje dio ovog ukupnog prihoda (amortizaciju) i dio svog čistog dohotka (akumulaciju). Gubici investomanskog dijela privrede bili bi nadoknađeni dobicima racionalnog dijela privrede, koji deponuje svoj dio ukupnog prihoda, odnosno dohotka. Privredne organizacije, slijédeći svoj sopstveni dohodovni interes, deponovaće svoja sredstva ako kamatna stopa bude realna, pozitivna, iznad stope inflacije, ako obezbjeđuje da se vrijednost depozita ne erodira, topi, depresira.

Nerealna kamatna stopa na depozite, na štednju stanovništva destimuliše štednju i podstiče stanovništvo da svoje dinarske viškove iz ličnih dohodaka, svoje uštede pretvara u devize pošto je tamo (u deviznoj štednji) kamata ipak realna. Destimulišući štednju i orijentišući stanovništvo na neracionalnu, pretjeranu potrošnju, nerealna kamata dovodi i do takvih negativnih i ozbiljnih posljedica kao što su još veća inflacija (zbog pretjerane tražnje), platnobilansni, ekološki i drugi problemi.

Na kraju treba reći da bi realna, pozitivna kamatna stopa na dinarske depozite, uz, naravno, realni kurs dinara djelovala stimulativno na privredne organizacije da svoj izvozom stečeni devizni dohodak — brzo i u većem obimu — prodaju na deviznom tržištu, proširujući tako područje njegovog djelovanja. Realna kamata bi uticala na znatno veću spremnost vlasnikâ deviznih računa — naših radnika u inostranstvu i ostalih — da prodaju našim bankama svoje devizne uštede.

Sve to govori u prilog potrebe uvođenja realne kamate. Bez nje se ne bi u potpunosti mogla ostvariti dugoročna ekonomska stabilizacija.

9. Udruženi radnici u samoupravnoj privredi, u uslovima slobodnog djelovanja ekonomskih zakonitosti, tržišta i tržišne utakmice, ekonomskih kriterijuma, ekonomskog rizika i odgovornosti, realne amortizacije, dogovorene minimalne akumulacije, realne kamate i realnog kursa domaće valute, jedinstvenog jugoslovenskog i deviznog tržišta i u okvirima odgovarajuće ekonomske i razvojne politike, planiranja (praćenog selektivnom i stimulativnom ekonomskom politikom) i privredno-sistemskih rješenja — u čijem koncipiranju bi oni učestvovali — trebalo bi, na različitim nivoima svoje organizovanosti, da donose sve osnovne ekonomske odluke, bez uplitanja državnih (lokalnih, pokrajinskih, republičkih, saveznih) i paradržavnih organa.

Digitized by Google

Tako bi udruženi radnici, odnosno privredne organizacije, pored ostalog, trebalo da donose i odluke u pogledu cijena svojih proizvoda i usluga. Konkretnije govoreći, dugoročna orijentacija u pogledu formiranja cijena u socijalističkoj samoupravnoj privredi morala bi biti takva da privredne organizacije — sem u određenim oblastima — donose slobodno odluke o cijenama svojih roba i usluga u zavisnosti od tržišnih uslova. Drugim riječima, neophodno je slobodno, tržišno (a ne administrativno) formiranje cijena, izuzev u domenima prirodnog, vještačkog, tehnološkog monopola, gdje bi se moralo ići na dogovorenu politiku cijena, odnosno politiku raspoređivanja dohotka i ličnih dohodaka. Međutim, da slobodno, tržišno formiranje cijena ne bi dovelo do opšteg rasta cijena, do inflacije, bila bi neophodna ekonomska, prije svega odmjerena monetarno-kreditna politika, koja bi vodila brigu o robno-novčanim uslovima, odnosno koja bi uspostavljala bilans između ukupnih novčanih (emisije i kredita) i robnih fondova.

Prema tome, dilema — slobodno, to jest tržišno formiranje cijena ili, pak, društvena kontrola cijena, ne može se i ne smije rješavati opredjeljivanjem isključivo za jedno: za slobodne cijene ili za društvenu kontrolu cijena. Dilema se, pogotovo sada kod nas, mora rješavati diferencirano. Prvi princip, to jest slobodno formiranje cijena, treba da bude trajno opredjeljenje, makar sa postupnošću u primjeni, za najveći broj oblasti i grana, za najveći dio roba i usluga, i to onih gdje tržište i tržišna utakmica mogu da djeluju i gdje je poželjno da djeluju. To su grane i oblasti, prije svega, roba i usluga široke potrošnje, potrošačka dobra, dakako, potrošnog i trajnijeg karaktera. Drugi princip, to jest društvena kontrola cijena, odnosno šire društveno dogovorene cijene, treba da važi samo za manji broj oblasti i grana, u kojima tržište i tržišna utakmica ne mogu ili bi bilo tehnološki neracionalno da djeluju, pogotovo ako te oblasti i grane i njihove proizvode ne možemo izložiti djelovanju spoljnog tržišta, inostranih — makar (carinama i porezom na promet) i korigovanih — cijena. To su bazične grane — rudarstvo, metalurgija, infrastruktura, elektroprivreda, vodoprivreda, komunalne usluge. To su oblasti koje su monopolskog karaktera, oblasti gdje postoji prirodni ili vještački monopol.

U oblastima u kojima treba ići na slobodno formiranje cijena trebalo bi što potpunije da djeluju ekonomske i, prije svega, tržišne zakonitosti. To bi uticalo povoljno kako na formiranje cijena tako i na alokaciju faktorâ proizvodnje — ekspanziju kapacitetâ u jednim, a kontrakciju u drugim oblastima — u zavisnosti od obima i strukture efektivne, to jest platežno sposobne tržišne tražnje. A tržišna tražnja je izvanredno važno područje ekonomske politike.

Slobodno formiranje cijena bi izazvalo negativne efekte i inflacionu eksploziju ako ne bi bilo praćeno adekvatnom ekonomskom politikom koja bi uticala na obim efektivne tražnje, to jest

Digitized by Google

na limitiranje te tražnje. A to se mora učiniti prije svega odmerenom i relativno restriktivnom monetarnom, to jest emisionom i kreditnom politikom, ali i drugim vidovima ekonomske politike — poreskom, odnosno politikom doprinosa i opšte i zajedničke potrošnje — koji bi uticali na limitiranje efektivne, to jest plativo sposobne tržišne tražnje.

Limitirana tražnja jeste najbolja kontrola, najbolji pritisak na cijene. Tako cijene u tim oblastima ne bi mogle vrtoglavo rasti. A privredne organizacije bi se onda silom tržišta morale orijentisati ka većoj produktivnosti, boljem kvalitetu, snižavanju troškova i većoj konkurentnosti na domaćem, pa sljedstveno tome i na svjetskom tržištu.

Društvena kontrola cijena, odnosno društveni dogovori o cijenama, bili bi uveliko olakšani ako bi se što prije išlo na takozvanu politiku ličnih dohodaka, to jest na društvene dogovore o ličnim dohocima, koji bi bili dovoljno elastični i stimulativni u okviru pojedinih širih teritorijalnih društveno-političkih zajednica. A nama su politika, to jest dogovori o ličnim dohocima potrebni za sve privredne i, dakako, neprivredne sfere. Oni bi mogli da polaze od uslovnog radnika, ali i od uslovâ i težine rada. Tako bi se otklonile velike i neopravdane razlike u ličnim dohocima radnikâ za isti kvantitet i kvalitet rada.

Takva politika bi onemogućavala da se ekstradohodak i renta (kao rezultat povoljnijih uslova privređivanja) prelivaju u lične dohotke, već bi oni išli u investicije ili, saglasno Ustavu, za neke društvene potrebe (na primjer, za stimulisanje izvoza, ili za finansiranje energetike, infrastrukture, poljoprivrede i slično). Ona bi, tako, proširivala prostor za veću realnu akumulaciju i proširenu reprodukciju na osnovi samofinansiranja, djelujući kao razvojna politika. Uz to, ona bi djelovala i antiinflaciono, to jest bila bi značajan vid antiinflacione politike, svođenjem kretanja ličnih dohodaka u okvire kretanja produktivnosti rada.

Što se tiče zahtjeva za izjednačavanjem, to jest za ravnotežom između ponude i tražnje, on je logičan i opravdan samo za robe i usluge vitalnog, egzistencijalnog karaktera (hrana, ogrev, komunalije), to jest tamo gdje je tražnja za tim robama i uslugama neelastična. Van toga relativnim kretanjem cijena na najadekvatniji način se postiže ravnoteža između ponude i tražnje i utiče na razmještaj faktorâ proizvodnje, to jest proizvodnih kapaciteta (društvenog »kapitala«, radne snage i prirodnih resursa) u zavisnosti od efektivne tržišne tražnje.[2]

---

[2] Sistemska rješenja i mjere ekonomske politike protiv inflacije i spoljnoekonomskih debalansa (i zaduženosti), kao i druga pitanja relevantna za ovu temu, autor je detaljnije analizirao u drugim radovima, posebno u knjigama: *Proizvodnja, zaposlenost i stabilizacija*, *Ekonomske doktrine (razvoj i osnove savremene ekonomske misli)* i *Ekonomska misao i ekonomska politika* — sve u izdanju Instituta za ekonomska istraživanja pri Ekonomskom fakultetu u Beogradu i »Savremene administracije«.

Digitized by Google

Mijat Šuković

Jugoslovensko zajedništvo danas

Obaveza je, naučna i politička, da se o jugoslovenskom socijalističkom samoupravnom zajedništvu istorijski i dijalektički misli, da se to zajedništvo i stanje u njemu istorijski i dijalektički sagledavaju i ocjenjuju.

Sada ima nedosljednosti u ostvarivanju osnovnog koncepta jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog zajedništva, što umanjuje harmoniju u njemu i njegovu snagu da obezbjeđuje istinsku socijalističku samoupravnu samostalnost svakog dijela u zajedništvu i, istovremeno, slabi snagu zajedništva da gradi i obezbjeđuje zajedničke interese, da slama agresivni egoizam pojedinih djelova u njemu. Sve to izaziva opravdano nezadovoljstvo svakog revolucionarno opredijeljenog jugoslovenskog čovjeka.

Jugoslovensko socijalističko samoupravno zajedništvo, čiji su bitni sadržaji ravnopravnost naroda i narodnosti i jednakopravnost ljudi i njihovih samoupravnih organizacija i zajednica, i pored svega toga, stameno opstoji i ima istorijsku perspektivu. Propusti, greške, nedosljednosti, devijacije do sada ispoljene, ne mogu negirati niti dovesti u pitanje sposobnost, vitalnost, dinamizam jugoslovenskog socijalističkog zajedništva, njegovu istorijsku progresivnost, vrijednost, naučnost njegove ideološke osnove, revolucionarnost njegovih bitnih konstitutivnih komponenti, njegovu

Digitized by Google

istorijsku perspektivu. Svojom vitalnošću ono se stalno potvrđuje. Zato socijalističkom samoupravnom jugoslovenskom zajedništvu nije potrebna ni verbalna odbrana ni verbalna potvrda, već samo praktična razrada, izvođenje, obezbjeđenje.

Svi ispoljeni propusti, greške, nedosljednosti i devijacije u ostvarivanju jugoslovenskog socijalističkog zajedništva ne daju pravo revolucionarima da gube orijentaciju, da upadaju u stanje zbunjenosti i malodušnosti, da se kolebaju, posustaju ili odustaju od borbe za to zajedništvo, za njegovu perspektivu.

To pravo ne mogu imati ne samo zbog pouke istorije da revolucionarne koncepcije i poduhvati gotovo nikada i nigdje nijesu mogli biti ostvareni samo kretanjem uzlaznom linijom, bez prolaznih grešaka, nedosljednosti, devijacija, zastoja, prolaznih nazadovanja, već i zbog toga što je jugoslovensko socijalističko zajedništvo, u datim međunarodnim i unutrašnjim, prirodnim i društvenim okolnostima uslov za opstanak socijalističkog samoupravnog bića, nezavisnosti i razvoja svakog dijela tog zajedništva. Ni jedan dio zajedništva, sam za sebe, ne može to obezbijediti izvan tog zajedništva. Svako stremljenje u suprotnom pravcu opasna je iluzija.

Umjesto zbunjenosti i gubitka orijentacije, istorijska je obaveza revolucionarâ, svakog dijela progresivnih snaga društva, da opravdano nezadovoljstvo zbog postojanja u praksi ponašanja koja slabe jugoslovensko socijalističko zajedništvo pretvaraju u motiv, u snagu za stvaralačku akciju, za graditeljstvo kojim se jača i razvija zajedništvo.

To je moguće tim više što jugoslovensko socijalističko samoupravno zajedništvo ima čvrste ekonomske, socijalno-političke i kulturne temelje, revolucionarne ciljeve, čvrstu armaturu njegovog društvenog tkiva i što su najprogresivnije snage jugoslovenskog društva — radnici organizovani u demokratskom savezu sa inteligencijom i svim radnim ljudima grada i sela — snažno motivisane da to zajedništvo učvršćuju, jačaju, obezbjeđuju.

To potvrđuje i činjenica da je jugoslovensko zajedništvo svojom snagom i čvrstinom do sada uspješno savladavalo dosta snažne nasrtaje, da svojom vitalnošću uspješno opovrgava istinitost ocjena političkih »nadriljekara« i umišljenih »popravljivača svijeta« da jugoslovensko socijalističko samoupravno zajedništvo, sa osnovom i osnovnim konstitutivnim komponentama koje ima, ne može duže opstojati i da nema istorijsku perspektivu, i da, takođe uspješno, vlastitim snaženjem, odbacuje njihove projekte — iskazane verbalnom grmljavinom riječi — »popravljanja« jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog zajedništva na način kojim se likvidira njegova revolucionarna suština. Svojom vitalnošću jugoslovensko socijalističko zajedništvo sve više uvjerava i u to da se neće ispuniti očekivanja, prognoziranja da će se sa njime »nešto brzo dogoditi«.

Jedan od bitnih uslova da se nezadovoljstvo prouzrokovano nedosljednostima, greškama i devijacijama preobrazi u graditelj-

Digitized by Google

stvo jeste: otvoreno i jasno, a istorijski odgovorno, polazeći sa principijelnih pozicija, zajednički prihvaćenih od svih u zajedništvu, ne »svađalački«, već stvaralački, identifikovanje orijentacija, ponašanja, pojava, stavova kojima se slabi socijalističko zajedništvo, naročito onih suprotnih društvenom biću i osnovnim komponentama tog zajedništva, sa istovremenim identifikovanjem pravaca njihovog prevladavanja. To ne slabi, već jača zajedništvo, ma koliko se oštro to iskazivalo, kvalifikovalo. Stvaralačko nejedinstvo bolje je od privida monolitnosti. O tome se i ne može govoriti suviše oštro ako se govori o pravim problemima i istinito i ako se kritika jednog spaja sa istovremenim davanjima elemenata za novo, a revolucionarno. Naprotiv, oštrina argumentovanog kazivanja smjeli je i društveno dopušteni pritisak kojim se podstiče i usmjerava sprečavanje kretanja koja narušavaju osnovu i bitne komponente, sistem vrijednosti, društveni moral jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog zajedništva. Istinito ukazivanje na slabosti nije ni sijanje nevjerice u sistem, u perspektivu zajedništva, već kazivanje da postoji izlaz iz zastoja, iz zamršenog spleta nepovoljnih okolnosti, da je taj izlazak jasan, da u društvu, kao i u prirodi, postoji izlaz i iz najtješnjeg i najdubljeg klanca.

U jugoslovenskom socijalističkom zajedništvu, isprepleteno s preovlađujućim istorijski progresivnim, kvalitativnim ostvarenjima i razvojnim tendencijama, u sadašnjem periodu ima i nekih negativnih stanja, pojava i tendencija štetnih po njega.

Prvo, po mnogo čemu najizrazitije negativno obilježje sadašnjeg stanja jeste — sem rijetkih izuzetaka — zatvaranje mnogih organizacija udruženog rada, njihova integracija u okviru republika i autonomnih pokrajina, umjesto po liniji reprodukcionih veza i tokova i na samoupravnim osnovama u sklopu cjeline jedinstvenog jugoslovenskog privrednog područja. Autarkija je snaga mnogih razgrađivanja jugoslovenskog samoupravnog socijalističkog zajedništva, njegovo slabljenje. Na toj osnovi pripadnost određenoj teritoriji, a ne klasna pripadnost i zajednički interesi, određuje mišljenja i ponašanja privrednih i političkih subjekata u društvu. Sve to podstiče negativnu konkurenciju, umjesto saradnju i obezbjeđivanje optimalnih rješenja.

Jedan od uzroka autarkije, ne jedini ali bitan, jeste i u tome što ustavna koncepcija samostalnosti djelova u cjelini — od osnovne organizacije udruženog rada do republika i autonomnih pokrajina — nije dosljedno izvedena, razrađena u zakonima, u pravu, a naročito u praksi, već je to učinjeno na način koji omogućava, štiti, a ponekad i podstiče, pomenuta negativna ponašanja, štetna po zajedništvo.

Odnos između djelova i cjeline u jugoslovenskom socijalističkom samoupravnom zajedništvu utvrđen je u Ustavu SFRJ na osnovu njihove međuzavisnosti. U odnosima međusobne zavisnosti samostalnost svakog subjekta — od osnovne organizacije udruženog rada do republike i autonomne pokrajine — određena

Digitized by Google

je tako što je za svaki subjekt uspostavljena skladna ravnoteža prava, koja čine i obezbjeđuju samostalnost, i obaveza prema cjelini, prema zajedništvu, bez čijeg izvršenja nema harmonije u zajedništvu, pa ni pravog i potpunog zajedništva. Uspostavljena je samostalnost u pogledu integriteta jugoslovenske privrede i jugoslovenskog društva, integriteta društveno-svojinskih i samoupravnih odnosa. Samostalnost u granicama *društvenosti* sredstava za proizvodnju i dohotka. To i jeste samostalnost u socijalističkom samoupravnom društvu.

Ustavom su uspostavljeni odnosi u kojima samostalnost svakog subjekta podrazumijeva njegovu razvijenu i široku odgovornost prema cjelini, odgovornost za zajedništvo, za stalno jačanje i razvijanje zajedništva. Jedino pod uslovom ispunjavanja odgovornosti prema cjelini svaki subjekt ima pravo da traži da se do kraja poštuje njegova samostalnost.

Umjesto da se tako Ustavom određena samostalnost dosljedno obezbijedi, razrađuje i izvodi, zakonima i pravom u cjelini, a zatim i u praksi, uspostavljena je samostalnost bez *potpune* ravnoteže, bez *dijalektičke* međuzavisnosti prava na samostalnost i obaveza prema zajednici u cjelini, što i društvenu svojinu pretvara u oblik svojine s nedovoljno društvenosti.

Neravnoteža u korist prava djelova cjeline danas je tolika da su samoupravni subjekti i društveno-političke zajednice stavljeni u odnose koji ne samo što omogućavaju autarkiju, egoističku borbu za posebne interese, već i neizvršavanje njihovih obaveza prema zajednici, užoj i najširoj — jugoslovenskoj, a nekada ih i podstiču u tom pravcu.

Socijalističko samoupravno društvo, da bi to bilo, mora obezbijediti širok krug prava svakom subjektu. Mora osigurati, da ne bi izgubilo socijalistička svojstva, i ostvarivanje zagarantovanih prava. Nije greška u tome što su ustanovljena mnoga prava koja izražavaju i obezbjeđuju samostalnost subjekata, ali je greška što nijesu sa istom pažnjom i odgovornošću ustanovljene tim pravima odgovarajuće obaveze i odgovornosti. Da bi se to uskladilo, treba mijenjati ponašanja, ali i pojedina zakonima utvrđena sistemska rješenja u privredi i u oblasti političkih odnosa. (Promjene, naravno, treba da budu dosljedno u skladu s ustavno utvrđenim komponentama jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog zajedništva.) To su, prije svega, ona rješenja koja omogućavaju, ili čak obezbjeđuju, pojedinim djelovima cjeline da ne izvršavaju, ili samo djelimično i sa zakašnjenjem izvršavaju, svoje obaveze prema cjelini, a da istovremeno do maksimuma, koriste svoja prava, pa i više od toga, na način kojim od drugih djelova društva prisvajaju i ono što nijesu stekli radom, već koristeći pogodnosti koje im pružaju istorijske, sistemske, strukturne, organizacione, teritorijalne i druge okolnosti. Tih rješenja ima mnogo. Ona se nalaze u deviznom, poreskom, obračunskom i kreditno-monetarnom sistemu, u sistemu cijena i na raznim drugim područjima.

Digitized by Google

Tvrdnje da nije neophodno mijenjati sistemska zakonska rješenja u ovim oblastima opovrgava sama stvarnost. Te tvrdnje nijesu, inače, valjano argumentovane, sem ako se ne smatra da istinitost izgovorenih sudova automatski dokazuje funkcija, ranija i sadašnja, onog koji ih izgovara. Te tvrdnje su, u stvari, svojevrsni apriorizam i dogmatizam. Izraz su i nesposobnosti da se stanje mijenja nabolje. Ne rijetko su i u funkciji očuvanja sadašnjih, radom nezasluženih pogodnosti, privilegija.

Promjene su neophodne i zato što je udruženi rad, samoupravno povezan na jedinstvenom jugoslovenskom privrednom prostoru, ključni činilac samoupravnog integrisanja Jugoslavije.

Neophodne su i šire promjene sadašnjih pravnih rješenja, s ciljem da se otkloni dosta rasprostranjeno tretiranje prava odvojeno od obaveza i odgovornosti, što nije svojstveno društvenom biću socijalizma. Izolovano, liberalističko tretiranje prava i sloboda, njihovo odvajanje od obaveza i odgovornosti, izvor je destabilizacije društva, destabilizacije zajedništva. Sloboda i pravo u sebi sadrže i obaveze, odgovornost, i u filozofskom i u političkom značenju riječi.

Neizvršavanje ili nedosljedno izvršavanje obaveza prema zajednici kao cjelini, prema jugoslovenskom zajedništvu, utvrđenih saveznim zakonima i s njima usaglašenim drugim saveznim propisima, od strane mnogih organizacija udruženog rada, banaka i drugih privrednih subjekata, to jest njihovo protivzakonito djelovanje u praksi već narušava, a ako se bude širilo može i ugroziti jugoslovensko socijalističko samoupravno zajedništvo. To ilustruje sadašnje rasprostranjeno nezakonito ponašanje subjekata na području raspolaganja devizama. Dosljednim izvršavanjem saveznog zakona i drugih propisa iz oblasti deviznog sistema otklonili bi se mnogi ekonomski i moralni problemi u privredi i u društvu, koji destruktivno utiču na stabilnost, čvrstinu i razvoj zajedništva. Uspješno bi se spriječile i mnoge političke konfrontacije, koje će narednih mjeseci biti gotovo neizbježne, ako se ne osigura da svaki subjekt pravovremeno i dosljedno izvršava svoje obaveze prema zajednici, utvrđene saveznim propisima iz oblasti deviznog sistema.

Neizvršavanje ili nepotpuno izvršavanje saveznih zakona i drugih zakonima saglasnih saveznih propisa, onog njihovog dijela kojim se utvrđuju materijalne obaveze prema zajednici, toliko je rasprostranjeno da već sada otežava, a u nekim slučajevima i onemogućava, uspostavljanje harmonije između djelova u cjelini, sklad u zajedništvu. Umjesto harmonije i sklada, već se stvara stanje u kome ima mnogo moćnih, a cijela zajednica nema dovoljno moći da efikasno i pravovremeno savlada iznadsistemsku moć djelova, da ih dovede u položaj da izvršavaju saveznim zakonima utvrđene obaveze.

Problem nezakonitosti je opasan za jugoslovensko samoupravno zajedništvo tim više što republički, odnosno prokrajinski or-

Digitized by Google

gani, ponekad, svojim razumijevanjem koje znači podršku regionalističkim, sebično obojenim interesima, ohrabruju neizvršavanje zakonom utvrđenih obaveza i daju političku legitimnost nezakonitim ponašanjima privrednih i drugih subjekata na svojoj teritoriji, umjesto da odlučno, beskompromisno, istrajno obezbjeđuju da svaki subjekt na njihovoj teritoriji dosljedno izvršava svoje zakonske obaveze, što je ustavna obaveza tih organa i što je zakonitost u zajedništvu. To je već izazvalo politička nepovjerenja i podozrenja u jugoslovenskom zajedništvu. Ako se s takvim ponašanjima ne prekine, to može postati izvor političkih sukoba između republika i autonomnih pokrajina, sa mnogim negativnim posljedicama po jugoslovensko samoupravno zajedništvo. Zato je, kada ga ima i u mjeri u kojoj ga ima, to politička destrukcija, opasna po zajedništvo, po njegovu stabilnost.

Poremećaji neizbježno moraju nastajati u svakoj zajednici u kojoj njeni djelovi ne poštuju dosljedno pravila življenja u zajedništvu i u kojoj nema dovoljno efikasnih instrumenata kojima bi se osiguralo to poštovanje od strane svakog člana zajednice. Zbog toga nezakonitost u Jugoslaviji danas prerasta pravni i postaje prvenstveno politički problem. On se, međutim može uspješno riješiti odlučnim preduzimanjem pravnih i političkih akcija.

Spriječiti pojave nezakonitog ponašanja privrednih i političkih subjekata u Jugoslaviji imperativ je društvenog bića jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog zajedništva, njegove stabilnosti i perspektive. Jer ustavnost i zakonitost jesu konstitutivne komponente jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog zajedništva. Izdignute su ne samo na pravni nivo, već i na nivo metoda i garantije izgradnje zajedništva u Jugoslaviji. A savezni zakoni i na njima zasnovani drugi savezni propisi su niti, razgranata i povezana mreža koja, uprkos slabosti koje ima u sebi, na svojevrstan način spaja djelove jugoslovenskog zajedništva u cjelinu, na demokratskim osnovama i demokratskim postupkom. Bez obezbjeđenja dosljednog izvršavanja saveznih zakona nema, niti može biti stabilnosti jugoslovenskog zajedništva.

U prvorazredne probleme jugoslovenskog zajedništva danas spadaju i ispoljene orijentacije da se prilikom oblikovanja sistemskih i drukčijih zakonskih rješenja, usmjeravajućih političkih dokumenata, utvrđivanja zajedničke razvojne politike, donošenja pojedinih odluka u organima federacije — pogrešnom interpretacijom pojedinih ustavnih odredbi o funkcijama federacije i ustavnim principima u pogledu načina njihovog ostvarivanja sužavaju ili pak šire ustavne funkcije federacije, odnosno izmijeni ustavno utvrđeni način njihovog ostvarivanja. To ponekad uslovljava i svađe. Nekada to ima za rezultat nezaslužene »pobjede«, a po budućnost društva velike štete.

Te pojave obavezuju da se, istovremeno s borbom protiv sebičnog, regionalističkim interesima obojenog tumačenja, sprečava zaboravljanje, zanemarivanje, neosnovano odbacivanje naučnog

Digitized by Google

saznanja koje se i ovako može formulisati: Ustav se uvijek mora poimati u cjelini i sa vidika cjeline ustavne sadržine jedino se može utvrditi potpuni sadržaj svake ustavne norme, svakog ustavnog principa. Tumačenje pojedinih ustavnih normi izdvojeno iz cjeline Ustava, njegovih osnovnih principa i ciljeva, nezavisno od stvarnosti iz koje je ponikao i u kojoj se primjenjuje, pa i kada su namjere dobre, ne vodi istini, niti na pravi put. Ako se to čini, i »dobre namjere« mogu voditi stranputicom.

Manje od onoga što Ustav dopušta uvijek je, pa i kada su u pitanju funkcije federacije, protivustavno kao što je to i više od Ustava. Reduciranjem, isto kao i širenjem, mogu se mijenjati bitne konstante koje određuju karakter jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog zajedništva, Jugoslavije kao zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti.

Opravdana je motivacija da se i interpretacijom pojedinih odredaba Ustava otklanja opasnost od federalne centralizacije, bez obzira na to da li centralizacija ima ili nema elemente unitarizma. Ta opasnost postoji i danas. Ona ima i ekonomsku, i političku i ideološku podlogu. Pojave partikularizma u društvu povećavaju tu opasnost.

Ni jednog momenta, dakle, ne smije se zanemarivati niti zaboravljati opasnost od federalnog centralizma.

Ali postoji opasnost i od raznovrsnih razgrađivanja zajedništva. I ona je sada realna, konkretna. Zato su opasne i one interpretacije Ustava kojima se ta opasnost zanemaruje, zaboravlja, minimizira. Ni opravdana borba protiv federalnog centralizma ne daje pravo da se insistira na rešenjima koja razjedinjuju, razgrađuju, kao što se — ne tako davno da bi se moglo zaboraviti — insistiralo na platnobilansnim pozicijama republika i autonomnih pokrajina kao pravim platnim i deviznim bilansima, što je imalo mnoge negativne posljedice po jedinstvo privrednog područja Jugoslavije.

Protiv svakog centralizma, znači i federalnog, nepokolebljivo se treba boriti. Ali ne na način kojim se slabi Jugoslavija kao demokratska zajednica ravnopravnih naroda i narodnosti, jednakopravnih ljudi i njihovih samoupravnih organizacija i zajednica. Granicu između opredjeljenjâ kojima se obezbjeđuje zajedništvo i kojima se uvažavaju zakonitosti življenja u zajedništvu, i centralizma, naročito onog sa elementima unitarizma, moguće je uvijek povući.

U vezi s tim neophodno je istaći i slijedeće: broj pitanja o kojima se zajednički odlučuje, sam po sebi, ne može konstituisati centralističke odnose, pa smanjivanje broja pitanja o kojima se zajednički odlučuje u federalnim organima, samo po sebi, ne sprečava centralizaciju. Odlučivanje o zajedničkim interesima u zajedničkim organima, na demokratski način, o svakom pitanju o kojem se po zakonitostima življenja u zajedništvu mora odlučivati u zajedničkim organima, nije centralizam, već uslov zajedništva.

Digitized by Google

Pripadnost jugoslovenskom socijalističkom zajedništvu i obaveze prema tom zajedništvu nužan su element društvenog bića svake jugoslovenske nacije i narodnosti. To je i sadržaj koji saodređuje njihov konkretan identitet.

Posebni interesi republika i autonomnih pokrajina su činjenica. Njihovo iskazivanje u zajedničkim organima obaveza je, a ne samo pravo. Sâmo za sebe to ne stvara partikularizam, autarkiju, ne slabi jugoslovensko socijalističko samoupravno zajedništvo.

Međutim, na stabilnost i kvalitet zajedništva, na njegovu snagu da nalazi najpovoljnija rješenja, negativno utiče to što, ne rijetko u sadašnjosti, zastupnici (nosioci tih interesa to, po pravilu, ne čine) posebnih interesa republika i autonomnih pokrajina: (1) ne uvažavaju ili nedovoljno uvažavaju to da su stvarni zajednički interesi sastavni, suštinski dio stvarnih konkretnih interesa svake republike i svake autonomne pokrajine, pa cjelinu ekonomskih, političkih, socijalnih, kulturnih i drugih interesa republika i autonomnih pokrajina štetno reduciraju samo na jednu njihovu komponentu — na materijalnu korist, pogrešno iskazujući time stvarne interese određene republike, odnosno autonomne pokrajine; (2) načelne stavove izvode iz potreba i interesa samo jedne federalne jedinice; (3) potrebe, zahtjeve, htjenja drugih posmatraju isključivo kroz potrebe i interese svoje sredine, a zaboravljaju, zanemaruju ili odbacuju svoju obavezu, koja je iste ustavne snage kao i obaveze iznošenja posebnih interesa; da posebne interese iskazuju na način kojim se oni neće antagonizirati sa posebnim interesima drugih, već na način kojim će doprinositi otkrivanju zajedničkog u svim posebnim interesima i izgrađivanju (zajednički interesi se i grade, a ne samo otkrivaju) zajedničkih interesa; (4) što, s takvim prilazima, suprotstavljaju do isključivosti posebne interese, čiji su zastupnici, interesima drugih i naporima da se nađu rješenja kojima će se udovoljiti što većem dijelu ukupnosti svih posebnih interesa.

Nekada je to nenamerno, zbog nedovoljne obaviještenosti, zbog nedovoljnog znanja. Ali nekada i nije to posrijedi.

Podrazumijeva se, ali ću izričito reći i slijedeće: zahtjevi da se obezbijedi da udruženi radnici upravljaju ostvarenim dohotkom, ma kako oštro formulisani, nijesu ni egoizam, ni štetna isključivost. Ali zahtjevi kojima se to traži mogu kriti i egoizam i štetnu isključivost, pa i separatistička usmjerenja.

Na čvrstinu i kvalitet jugoslovenskog socijalističkog zajedništva negativno utiče i to što se pluralizam samoupravnih interesa u praksi ne rijetko preobražava u politički pluralizam, s elementima političkog partnerstva, umjesto političkog jedinstva. To nije partijsko-politički pluralizam i dobro je što to nije, ali jeste politički pluralizam.

Nije ovo kritika orijentacije i prava republika i autonomnih pokrajina da iskazuju svoje posebne interese u procesu odlučivanja o pitanjima iz nadležnosti organâ federacije, da se zalažu

Digitized by Google

za zadovoljavanje tih interesa. Ovo je iskazivanje saznanja o tome da je i to pravo u međuzavisnosti s obavezom obezbjeđivanja zajedničkih interesa, da insistiranje na pravu bez ispunjavanja obaveza ne učvršćuje zajedništvo.

Ovo je konstatovanje da se u praksi — suprotno obavezi i konstruktivnim određenjima jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog zajedništva — republike i autonomne pokrajine ne zalažu s istom pažnjom, s istim žarom, s istom borbenošću s kojima se zalažu za svoje posebne interese da se brže, kvalitetno izgrađuju i obezbjeđuju zajednički jugoslovenski interesi, da zajedništvo ima primat u konkurenciji, u sukobu s parcijalnim interesima, s interesima pojedinih republika i autonomnih pokrajina. Zato se u zajedničkim federalnim organima nekada usvajaju i kompromisna rješenja, koja su izraz nemoći da zajedništvo brzo nadvladava posebne interese.

Dogovaranje, kao opšti princip odlučivanja o društvenim poslovima, nije isto što i donošenje odluka na osnovu saglasnosti. Povezani su, i kao principi i kao praksa, ali ipak nijesu identični sadržaji u Ustavu SFRJ.

U stvarnosti se, međutim, prilikom odlučivanja u organima federacije, ispoljava usmjerenost zastupnikâ organâ republika i autonomnih pokrajina da se potpuno izjednačavaju dogovaranje kao opšti princip i donošenje odluka putem saglasnosti, s ciljem obezbjeđivanja da se na osnovu saglasnosti usvajaju odluke i o nekim pitanjima za koja u Ustavu nije određeno da se usvajaju na osnovu saglasnosti. To je ispoljeno naročito na području donošenja izvršnih propisa, što je u nadležnosti Saveznog izvršnog vijeća ili Savjeta guvernera Narodne banke Jugoslavije. Širenje te tendencije svodilo bi federaciju na ono o čemu se postigne dogovor, što nije ustavna koncepcija. To može voditi i promjeni karaktera saveznih organa.

Takvo usmjerenje dovelo je i do toga da se savezni izvršni organi zakonima ovlašćuju da izvršnim propisima uređuju materijalne odnose bitne za samoupravne organizacije i zajednice, a time i za republike i autonomne pokrajine, umjesto da se ti odnosi uređuju aktima Skupštine SFRJ. Prihvaćeno je, prećutno, u praksi, shvatanje da je to moguće, da se i izvršni propisi donose na osnovu saglasnosti.

Posljedica toga je i jačanje uloge izvršnih organa federacije. I to gotovo kao politika, a ne samo kao stanjem iznuđeno pojedinačno ponašanje.

Uza sve ostalo, umnožavanje odluka koje se donose na osnovu saglasnosti unosi i nove elemente u ustavnu koncepciju i u suštinu društveno-ekonomskih i političkih odnosa u društvu, posebno odnosa u federaciji, manje ili više ih modifikujući.

Sve bi se to moglo i prihvatiti kao pozitivno kada bi jačalo demokratiju, ulogu udruženog rada i delegatskih skupština, kada

Digitized by Google

bi to podizalo odgovornost saveznih organa. Praksa, međutim, uvjerava da to jača ulogu i moć izvršnih i upravnih struktura u republikama i pokrajinama, a odgovornost saveznih organa reducira na područje pripremanja propisa, na podsticanje sporazumijevanja i konstatovanje o čemu je postignuta saglasnost. Ne jača ni odgovornost izvršnih i upravnih organa u republikama i autonomnim pokrajinama.

U Ustavu je precizno utvrđeno koje se odluke donose na osnovu saglasnosti u Skupštini SFRJ i na izvršnom nivou (član 355. stav 1. Ustava SFRJ). Kao što je već rečeno, protivustavno je i više i manje od toga. Stvarne potrebe zajedništva traže da se dosljedno poštuju ustavna određenja. Nema potrebe, naime, da bude drugačije. Pogotovu zato što se i putem saradnje, koja se ostvaruje kroz institucionalne oblike, uspješno obezbjeđuje angažovanje znanja, sposobnosti republičkih organa i pokrajina u procesu odlučivanja u organima federacije i njihov stvaralački doprinos iznalaženju i građenju zajedničkih interesa i rešenja saglasnih tim interesima.

Saglasnost, dakle, nije uslov za angažovanje i kreativno uključivanje organâ republika i autonomnih pokrajina u proces donošenja izvršnih akata na nivou federacije. Nije ni jedina prava garantija ravnopravnosti, zaštite od centralizma. Nije ni jedina i prava garantija za kvalitet odluka, za obezbjeđivanje sporazumijevanja i dogovaranja o pitanjima iz nadležnosti organâ federacije. Sve se to može uspješno osigurati saradnjom i kada se saglasnost ostvaruje u precizno utvrđenim ustavnim granicama.

Za kvalitet rada zajedničkih organa, za kvalitet odlučivanja o zajedničkim interesima, a time i za zajedništvo, bitna je i stručna sposobnost saveznih organa uprave. Ona, međutim, sada nije na zadovoljavajućoj visini. Više razloga ima za to. Pored ostalog, to proizlazi iz izrođavanja inače društveno vrijednog principa pariteta pri izboru stručnih rukovodećih kadrova u savezne organe uprave (pomoćnici, savjetnici itd.). To izrođavanje sastoji se u tome što se insistiralo, pa i ostvarilo: (1) da u svakom organu u strukturi pomoćnikâ, savjetnikâ, pa i kada funkcije tih organa ne zahtijevaju toliki broj rukovodećih radnika, ima najmanje po jedan pomoćnik i po jedan savjetnik iz svake republike i svake autonomne pokrajine; (2) da se za rad na tim mjestima biraju, automatski, kandidati koje predlažu nadležni organi u republikama i autonomnim pokrajinama, premda bi, bez toga, bilo moguće za taj rad izabrati i stručnije i radnije, a takođe idejno dobro usmjerene kadrove, koji pružaju više garantija da će uspješno obavljati poslove. To je gotovo pravilo.

Sve to dovodi do toga da ti kadrovi obezbjeđuju samo ono što mogu, što znaju, a ne i ono što se traži od saveznih organa, od njih. To otežava osposobljavanje saveznih organa uprave da uspješnije, ekspeditivnije i kvalitetnije ostvaruju svoje stručne funkcije.

Digitized by Google

Osim toga, insistiranje na paritetnoj zastupljenosti republika i autonomnih pokrajina u svakom organu unosi elemente koji mogu voditi devijacijama u konceptu saveznih organa uprave, a naročito devijacijama u njihovom radu.

Imajući sve to na umu, očito je da treba napustiti praksu da se obezbijedi paritet u svakom organu, a uz obezbjeđenje pariteta u ukupnosti svih organa savezne uprave. Time se, ako se radi principijelno, nikako ne može okrnjiti ravnopravnost naroda i narodnosti, niti otežati ostvarivanje odlučujućeg položaja radničke klase u osnovnim produkcionim odnosima i u društvu u cjelini.

Tako je poznato, valja to ovdje ponoviti: u Ustavu SFRJ precizno je utvrđeno u kojim organima se mora obezbijediti paritetna zastupljenost republika, odnosno odgovarajuća zastupljenost autonomnih pokrajina. U red tih organa ne ulazi, prema Ustavu, ni jedan organ savezne uprave.

U organima federacije snažno preovlađuje revolucionarna demokratska usmjerenost, čvrsta i istrajna privrženost ravnopravnosti naroda i narodnosti i demokratskom odlučivanju. Ocjenjivanje da u saveznim institucijama preovlađuju, manje ili više, etatističke i centralističke težnje — što se čini, pored ostalog, i stvaranjem slike da republički i pokrajinski organi misle, rade, predlažu, odlučuju dosljednije samoupravljanju, ravnopravnosti, revolucionarnije od organâ federacije — nema podloge u stvarnosti, a šteti zajedništvu. Jer, time se umanjuje njihov društveno neophodni autoritet i njihova ustavno određena moć za rešavanje društvenih problema. Time slabi efikasnost i ustavno određena snaga zajedništva.

Generalno kvalifikovanje saveznih organa uprave birokratskom i centralističkom strukturom, nesposobnom da kreativno primjenjuje i obezbjeđuje princip ravnopravnosti, da stvaralački primjenjuje sistemska, privredna i politička rješenja — što je svojevrsno političko diskvalifikovanje tih organa — takođe slabi sposobnost cjeline da obezbjeđuje ustavnost i zakonitost u zemlji, a time slabi i zajedništvo. Takve posljedice nema kvalifikovanje birokratskim i centralističkim konkretnog rada, konkretnog ponašanja, kada se utvrde činjenice koje potvrđuju te kvalifikacije. To i jeste put da se, ne slabeći efikasnost i sposobnost saveznih organa uprave, otklanjaju pojave birokratizma i centralizacije u njima.

Koliko je štetno generalno političko diskvalifikovanje saveznih organa potvrđuje i to što nosioci konkretnih funkcija u strukturi organâ federacije — u saveznim organima uprave, Narodnoj banci Jugoslavije, Službi društvenog knjigovodstva Jugoslavije — već godinama ne ispoljavaju odlučnost i istrajnost u vršenju svojih funkcija. Umjesto toga, čak i kada se preko štampe iznose podaci o tome da pojedini privredni subjekti u republikama i autonomnim pokrajinama rade suprotno zakonu, ti kontrolni organi gube dragocjeno vrijeme u procjenjivanju ko iza toga stoji, kakvo će biti reagovanje organâ u republikama, odnosno auto-

Digitized by Google

nomnim pokrajinama ako se kontrolom insistira na tome da privredni subjekti dosljedno izvršavaju zakonske obaveze, da li će njihovo reagovanje činiti uzaludnim njihov kontrolni rad itd. Rezultat je, na strani organâ, kompromiserstvo ili čak uzdržanost u vršenju funkcija, a na strani društvenih odnosa — tolerisanje nezakonitog ponašanja, s mnogim negativnim posljedicama, o kojima je napred bilo riječi.

*

Danas, dakle, nijesmo deficitarni samo u materijalnim dobrima. Deficitarni smo i u ispoljavanju sposobnosti da se obezbjeđuje ostvarivanje dijalektičkih odnosa između djelova i cjeline, da se pri tom obezbjeđuje očuvanje svačije samostalnosti, a istovremeno i jačanje zajedništva. Deficitarni smo i u akciono-političkom jedinstvu. Shvatiti to, ponašati se u skladu s tim, kvalitetan je i značajan prilog zajedništvu, zaloga njegove budućnosti. I obrnuto. U jugoslovenskom zajedništvu postoje sposobne snage koje mogu uspješno i brzo otklanjati ovu saznajnu i akcionu deficitarnost.

Digitized by Google

Aleksandar Hristov

Konstituisanje Makedonije kao državnopravnog subjekta u jugoslovenskoj federaciji

Društveno-političke promene koje su se zbile u toku revolucije posebno su se izrazile na položaj Makedonije. U tom kontekstu, pojava ASNOM-a predstavlja novo, istorijsko ostvarenje koje nadmašuje okvire revolucionarnih težnji makedonskih ustanika iz ranije etape borbe makedonskog naroda za svoje nacionalno i socijalno oslobođenje.

U sazivanju ASNOM-a izražava se decenijama nošena ideja o nacionalnoj slobodi makedonskog naroda. Ali, isto tako, ASNOM-om se izražava potencijalna čežnja za stvaranje zajedništva makedonskog naroda sa svim jugoslovenskim narodima i narodnostima na osnovi pune ravnopravnosti i nacionalnog suvereniteta, to jest zajedništva bez dominacije i hegemonije jedne nacije nad drugom. Može se reći da se odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a i konstituisanjem ASNOM-a kao najvišeg zakonodavnog, izvršnog i predstavničkog tela makedonskog naroda proklamuje nova država na Balkanu, u okvirima jedne, isto tako nove države, Jugoslavije, zasnovane na federativnom principu — nove po svom

Digitized by Google

društvenom i klasno-socijalnom osnovu, po svojoj političkoj organizaciji i po celokupnom društvenom životu.

U toj novoj državi makedonski narod prvi put u svojoj istoriji stiče svoj državnopravni suverenitet i šire međunarodno priznanje i legitimno se konstituiše kao nacionalna država u sklopu jugoslovenske federacije. Stupajući dobrovoljno u jugoslovensku federaciju, makedonski narod je proširio granice svog državnopravnog života. U razvijenim federativnim odnosima makedonski narod, svojim učešćem u organima federacije, doživljava sebe kao subjekta ravnopravnog sa ostalim jugoslovenskim narodima i narodnostima u upravljanju društvenim poslovima svoje uže i šire društveno-političke zajednice.

Interesovanje za objektivnu naučnu obradu istorijsko-političkih i društveno-idejnih osnova, u kojima se razvija proces stvaranja makedonske države i njenog konačnog konstituisanja u jugoslovenskoj federaciji, proizlazi iz više razloga.

Prvo. Makedonija, u svojoj daljoj i bližoj istoriji, i pored kontinuirane borbe makedonskog naroda za svoju nacionalnu slobodu, ni u jednom obliku — sve do pojave ASNOM-a — nije dobila priznanje, odnosno pravo na poseban državnopravni status Ona to nije stekla ni za vreme ustaničkih akcija iz perioda nacionalno-oslobodilačke borbe protiv osmanlijske vlasti kada je zahtev za priznanje makedonske države bio osnovni strateški cilj ustaničkih aktivnosti. Državnopravni status Makedonije bio je osporavan i za vreme zaključivanja mirovnih ugovora od 1913, odnosno 1919. godine, iako je i u tadašnjim istorijskim uslovima makedonski narod stekao pravo na samoopredeljenje. Nasuprot tome, Makedonija je bila podeljena među balkanskim državama i time izgubila svoj teritorijalni integritet, a makedonski je narod bio podvrgnut gruboj asimilatorskoj politici vlada balkanskih država.

Drugo. U toku okupacije od 1941. godine i fašističke agresije carska Bugarska je u Makedoniji zavela poseban okupacioni režim. Taj režim je nadmašio okvire i ovlašćenja jedne vojne okupacije. Administrativno-politička okupacija koju je carska Bugarska uspostavila u Makedoniji predstavlja, u stvari, akt aneksije Makedonije i njeno inkorporiranje u granice Bugarske.

U stvari, u tom okupacionom sistemu sadržana je ideja da se Makedonija trajno udruži kao sastavni deo bugarske teritorije na osnovu »istorijskog prava«, pri čemu se tvrdi da je reč o »vraćanju« nasilno od nje oduzetih teritorija. U tom smislu, politika carske Bugarske u okupiranoj Makedoniji bila je izražena u specifičnostima koje su se svodile na prinudnu asimilaciju makedonskog naroda, na njegovo potpuno negiranje kao samostalne nacije, kao i na negiranje njegovog prava na samostalnost. Ovaj mit bugarske buržoazije o Makedoniji kao neodvojivom delu sanstefanske Bugarske u tom je periodu doveo do apsurdnih manifestacija, tako da su svi državni dekreti carke Bugarske bili sračunati na to da se Makedonija drži u potčinjenosti dajući pri tom svojoj okupaciji privid i formu »oslobođenja«, odnosno »nacionalnog vraćanja« Makedonije svojoj matičnoj državi.

Digitized by Google

Okupacioni sistem carske Bugarske, sa svim modalitetima agresije nad celom jednom nacijom, izazvao je revolt makedonskog naroda takvih razmera koje okupator nije očekivao. Okupacija prikrivena plaštom »oslobođenja«, odnosno »vraćanja« na istorijska prava prisvajanja Makedonije, uskoro se pokazala beskrupuloznija od svake druge okupacije tuđih teritorija.

Treće. Posebna specifičnost Makedonije za vreme okupacije od strane carske Bugarske sadrži činjenicu da se u to vreme vrši intervencija od strane CK BRP(k) u partijskoj organizaciji Makedonije radi njenog pripajanja BRP(k). Ta intervencija sprovodi se na osnovama sličnim onima sa kojih polazi i bugarska buržoazija u održavanju okupacije Makedonije. To je najbolje izraženo u stavu CK BRP o stvaranju »jedne partijske organizacije u jednoj državi«. Time je trebalo da se u narodu stvori iluzija kako se okupacijom Makedonije postiže, u suštini, »pripajanje Makedonije Bugarskoj«. Na taj način se izbegava da vlast carske Bugarske u Makedoniji bude definisana kao okupatorska vlast i na tom osnovu htelo se da oružana borba makedonskog naroda protiv tuđinske vlasti bude sprečena.

Naveli smo neke od istorijsko-političkih postavki u kojima se vidi složenost borbe makedonskog naroda protiv okupacionog sistema carske Bugarske. U ovim političkim i vojnim konstelacijama i odnosima u zemlji KPJ je odigrala istorijsku ulogu u životu makedonskog naroda, dajući mu mogućnost da on sam u revoluciji oslobodi svoje revolucionarne i stvaralačke snage na putu ostvarivanja svojih interesa od vitalnog značaja za dalji život i razvitak makedonske nacije.

Programski apel KPJ narodima Jugoslavije o davanju otpora fašističkoj agresiji predstavlja početak nove istorijske epohe vezane i za borbu makedonskog naroda. U novim istorijskim uslovima KPJ izlaže konkretnu perspektivu u rešavanju položaja makedonskog naroda, ne ostavljajući nimalo neizvesnosti o tome da na taj način makedonski narod postaje subjekt svoje sopstvene istorije.

U revoluciji jugoslovenskih naroda pod rukovodstvom KPJ makedonski narod se nesebično pridružio drugim jugoslovenskim narodima i u njoj je pokazao do tada neslućene mogućnosti u izgrađivanju svoje nove vlasti, koju je kontinuirano razvijao sve do izgradnje svoje države. Ponesen svojim tradicijama iz bližih i daljih revolucionarnih borbi za svoje oslobođenje i za izgradnju svoje države, makedonski narod se pokazao kao subjekt političkog života koji se razvijao u revoluciji.

U uslovima kada je neposredno napuštao jedan ropski položaj nametnut pred fašističkom okupacijom od strane vladajućih krugova Kraljevine Jugoslavije, makedonski narod, u oružanoj borbi za izbacivanje okupatora i za izgradnju svoje narodne vlasti, dobija sve neposredniju podršku od svih naroda i narodnosti Jugoslavije pod jedinstvenim rukovodstvom KPJ. Preobražaji koje su u politički život zemlje unosili revolucionari išli su neposredno

Digitized by Google

u prilog razvitku novih međunacionalnih odnosa u zemlji, tako da su uspesi ostvareni u borbi protiv okupatora u jednom delu zemlje imali pozitivan uticaj i u ostalim delovima. Iskustva su, isto tako, bila prenošena sa jednog na drugi kraj zemlje, a uzajamna pomoć u zajedničkoj borbi postajala je sastavni deo budućeg jedinstva jugoslovenskih naroda i narodnosti u federaciji.

Tako se jugoslovenska revolucija pokazuje u svojoj veličini ne samo time što sopstvenim snagama razbija moćan okupacioni sistem vlasti i vojni aparat sa ogromnim potencijalnim mogućnostima, već i time što je donosila radikalni preobražaj celokupnih dotadašnjih odnosa jugoslovenskih naroda i narodnosti. U našoj revoluciji ništa nije prepušteno stihiji, ništa nije odloženo za kasniji period, za period posle okončanja rata. Revolucija je u život naroda i boraca unela jasne poglede u budućnost, tako da u njoj nije bilo mesta ni za kakvu neizvesnost o svemu onome što treba da dođe kao rezultat zajedničke borbe jugoslovenskih naroda i narodnosti. Revolucionarni ciljevi se nisu odlagali za »nova vremena« i »nove uslove«. Oni su ostvarivani na način koji nije ostavljao nikakvu sumnju u to da li je ono što je ostvareno trajno, da li je ono što se hoće pristupačno masama koje su se u borbi učile da ostvaruju svoje sopstvene težnje, ali i da ono što je ostvareno čuvaju i brane.

Sve je to doprinelo da revolucionarne mase preuzmu svoju sudbinu u svoje ruke, tako da ni jedan od ciljeva revolucije ne ostane kao »program« koji treba da ostvari neko drugi, neko izvan onih koji se bore. Istovremeno, KPJ je u revoluciji sve više unosila nove, revolucionarne ideje i poglede na strateška pitanja o budućem zajedničkom životu nacija i narodnosti i tome je davala novi podsticaj i nove garantije.

Oružani kurs pod rukovodstvom KPJ označio je da se na tlu Makedonije javlja jedna nova materijalna snaga konstituisana u radničkoj klasi i predvođena od svoje avangarde, to jest od KPJ. Ova sila ruši mit »istorijskih prava ovoga ili onoga na delove Makedonije«. Snaga radničke klase Makedonije, narasla u toku dugotrajnih borbi protiv nacionalnih ugnjetača i nečuvene eksploatacije u prošlosti, uspešno je negirala one faktore koji se, u ime Makedonije, javljaju kao tobožnji predstavnici i zastupnici interesâ makedonskog naroda.

Otuda je opredeljenje makedonskih komunista za oružanu borbu unelo u revoluciju tri nove komponente:

Prvo. U ovom istorijskom periodu revolucija je makedonskom narodu donela saveznike u liku svih jugoslovenskih naroda i narodnosti koji su, isto tako, vodili borbu protivu okupatora za svoje nacionalno oslobođenje. Put ka slobodi jednih i drugih bio je prožet trajnim interesima, tako da se savezništvo u borbi postepeno izgrađivalo, konstituisalo u stvarno zajedništvo i u potpunu zajednicu naroda i narodnosti.

Drugo. Priznanje nacionalne individualnosti makedonskog naroda i prihvatanje njegovog prava na samoopredeljenje od strane

Digitized by Google

KPJ, kako pre izbijanja revolucije tako i u toku njenog ostvarenja, davalo je pokretačku snagu masama u borbi protiv fašističke agresije. Novi odnosi među narodima izgrađeni u toku revolucije i položaj Makedonije koji se odslikavao u konkretnim akcijama KPJ isticali su priznanje i ostvarenje političko-pravne samostalnosti makedonskog naroda. Taj novi položaj i ti novi odnosi, osigurani politikom KPJ o nacionalnom pitanju, dali su osnove da se Makedonija u toku revolucije konstituiše u državnopravni subjekt u okviru jugoslovenske federacije.

Treće. Posebna tekovina jugoslovenske revolucije povezana je sa sudbinskim pitanjem makedonske nacionalne egzistencije. To se pitanje povezuje s pravom makedonskog naroda na sopstveno predstavljanje i izražavanje svoje suverene volje. KPJ je obezbeđivala taj legitimitet, to jest njegovo dosledno ostvarivanje u toku cele revolucije, i nije dopuštala da on bude bilo čime narušen ili ograničen.

Ostaje da se u ovom kontekstu ocenjuje i energična intervencija druga Tita protiv spoljnih uticaja i uzurpacije makedonske partijske organizacije od strane BRP(k), odnosno njena nastojanja da makedonska partija dobije navodno autonomni status, izvan KPJ. Ovim je KPJ izvršila i jedan istorijski preokret u tom smislu što je promenila vekovni položaj makedonskog naroda, koji je od istorijskog objekta postao istorijski subjekt i time stekao realnu mogućnost da sam usmerava svoju istorijsku egzistenciju.

Pri organizovanju borbe makedonskog naroda protiv fašističke okupacije zemlje makedonski komunisti nisu mogli da zanemare istorijska iskustva makedonskih ustanaka iz dalje i bliže prošlosti. Ta iskustva upućivala su na potrebu širih analiza istorijskih i društveno-političkih korena nove okupacije Makedonije i ciljeva okupatorske vlasti. Te su analize bile zasnovane na značajnim izvornim marksističko-lenjinističkim principima, principima koje KPJ ističe u svojoj političkoj platformi prilikom rešavanja makedonskog nacionalnog pitanja.

Na osnovu ovih principa nije bilo teško da KPJ još u toku same revolucije izgradi koncepciju konstituisanja Makedonije kao posebne federalne jedinice u jugoslovenskoj federaciji. Ceo taj proces išao je svojim prirodnim tokom i nije bio ničim ometan ni ograničavan. U tom kontekstu, kontinuitet u izgradnji Makedonije kao federalne jedinice čini osnov revolucionarne doslednosti KPJ, koja ne poznaje kompromise i koncesije u ovom strateškom pitanju revolucije.

U toku revolucije, još od samog njenog početka, organi borbe nosili su i prva obeležja vršenja vlasti. Kreiraju se revolucionarne institucije koje u toku oružane borbe prerastaju u stvarne organe narodne vlasti, kao potencijalni nosioci suvereniteta makedonskog naroda.

Naoružani narod, koji ruši postojeći okupacioni poredak, stvarao je nove organe vlasti, koji su poprimili sva obeležja legitim-

Digitized by Google

nih organa nove države, i to kako svojim nastankom tako i vršenjem svojih funkcija vlasti. U tom konstituisanju nove, narodne vlasti revolucija nije bila opterećena nikakvim dilemama i nerazumevanjima i nije pravila kompromise: ni sa starim poretkom ni sa klasičnim shvatanjem potrebe da bude očuvan kontinuitet starog poretka. Revolucija je sva ta pitanja rešavala na način koji garantuje ostvarenje njenih strateških ciljeva i težnji naroda da izvojuje svoju nacionalnu i socijalnu slobodu. Sve što je bilo suprotno tim ciljevima proglašavalo se nezakonitim. I obrnuto — sve što je bilo u interesu osnovnih ciljeva revolucije označavalo je legalitet u stvaranju i funkcionisanju nove vlasti. Taj legalitet novih organa vlasti revolucija nije izvodila iz postojećih ustava, niti je uzimala u obzir prigovore, odnosno savete da se sačeka kraj rata i da se preko sporazumevanja drugih faktora, nezavisno od volje makedonskog naroda, rešava državnopravni status Makedonije.

Pređeni put u stvaranju ASNOM-a ukazuje na svu konzistentnost u ostvarivanju nacionalnog programa KPJ o makedonskom pitanju. Na tom putu ispoljen je revolucionarni kurs KPJ, koja nastoji da se svakoj naciji garantuju sva njena prava, pa i pravo na samoopredeljenje, kako bi u kontinuitetu ostvarila svoje pravo na samostalni nacionalni život i razvitak u jugoslovenskoj zajednici.

U tom kontekstu od istorijskog su značaja akti i dokumenti o osnivanju Komunističke partije Makedonije; o prerastanju Pokrajinskog u Glavni štab NOV i POJ za Makedoniju; o obrazovanju narodnooslobodilačkih odbora koji na slobodnoj teritoriji prerastaju u sistem vlasti nove države koja se stvara; o osnivanju Inicijativnog odbora za sazivanje ASNOM-a i slični. Makedonska narodnooslobodilačka vojska, koja je stvorena u revoluciji i koja je delovala pod jedinstvenom komandom Vrhovnog štaba NOV i POJ, sa svojim komandnim kadrom, koji je rukovodio korpusima i divizijama, predstavlja krupno ostvarenje makedonske revolucije.

Vrhunska ostvarenja nacionalne politike KPJ o makedonskom pitanju izražena su u odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a. Tim odlukama sankcionisane su težnje makedonskog naroda za samostalan nacionalni život i razvitak svoje nacionalne države. Na osnovu istorijskih saznanja o nacionalnoj samobitnosti makedonskog naroda narodi Jugoslavije su jednodušno prihvatili izraženu želju da makedonski narod živi u zajedništvu sa njima u novoj, Titovoj Jugoslaviji. Tu poruku je makedonski narod izrazio svojim učešćem u revoluciji protiv fašističkog okupatora, a konkretno je izložio u Manifestu Glavnog štaba NOV i PO Makedonije od oktobra 1943. godine, koji je vizionarski i s dubokim političkim osećajem i težnjom za zajedništvom nagovestio položaj Makedonije u odlukama AVNOJ-a. Te poruke je AVNOJ prihvatio i uneo u svoje odluke — ne samo za ostvarenje volje makedonskog naroda, nego i svih jugoslovenskih naroda i narodnosti.

Digitized by Google

U toj državničkoj odluci ustavno-pravnog karaktera izražava se pobeda KPJ i svih progresivnih snaga u zemlji, jer se njome čini kraj vekovnoj nepravdi nanetoj makedonskom narodu. Revolucija je odlukama AVNOJ-a rešila nacionalno pitanje jugoslovenskih naroda u celini, ali je činjenica da je time definitivno okončala i jedno od najviše osporavanih nacionalnih pitanja. Sve to čini jugoslovensku revoluciju nenadmašnom u veličini njenih ostvarenja. Revolucija, i da je rešila samo ovo pitanje, ispisala bi posebne stranice svoje pobede. To je ono što ostaje trajno u istoriji svih naših naroda, a naročito u istoriji makedonskog naroda.

Sazivanjem ASNOM-a i na njegovom prvom zasedanju otkrivaju se novi prostori u samostalnom nacionalnom životu makedonskog naroda. Prvi makedonski parlament, sazvan u toku same revolucije, kada je naoružani narod završavao poslednje obračune s okupatorom, mogao je suvereno izjaviti pred celim svetom da se na ovoj vekovima ugnjetavanoj zemlji rađa nova republika. Povezujući nastajanje nove države s datumom kada je 2. avgusta 1903. godine u krvi bila ugušena prva na Balkanu proklamovana republika, Kruševska republika, ASNOM je simbolično suočio te događaje iz dva razloga.

Prvo, u ovoj simbolici su došli do izražaja decenijama nošeni ideali makedonskog naroda da odbaci ropski položaj i, drugo, da nova država ne postane snaga koja bi ga i dalje stavljala u nezavidan položaj potčinjavajući se sopstvenoj buržoaziji. Socijalističke ideje, izražene u toku nacionalnooslobodilačke borbe protiv osmanlijske vlasti, bile su unete u sva politička dokumenta doneta od ustanka. Privremeni ustav Makedonskog oslobodilačkog komiteta iz 1878. godine (kresnenski ustanak) i ustanak od 1903. godine, sa svojim Kruševskim manifestom, to najbolje potvrđuju.

Ta simbolika istakla je i neke istorijske pouke koje je makedonski narod stekao u toku svojih revolucionarnih previranja i borbe. Ta protkanost dveju republika — jedne u krvi ugušene i druge koja se sa uspehom rađala — sintetizuje u sebi sve idejne zahteve generacija u pogledu budućeg položaja Makedonije u jugoslovenskoj federaciji. Ovde je sadržana i jugoslovenska pouka o tome ko su prijatelji makedonskog naroda u presudnim istorijskim trenucima i kako se oni mogu prepoznati.

Izbor prvih predstavnika ASNOM-a iz redova boraca i u borbi proverenih privrženika osnovnih zahteva revolucije doprineo je da makedonski parlament, izražen u ASNOM-u, bude smatran jedinstvenim i isključivim legitimnim predstavnikom vitalnih nacionalnih interesa makedonskog naroda. Revolucija je sebi osigurala neometani razvitak u konstituisanju ovih revolucionarnih institucija nove političke organizacije društvenog života zemlje kojima može poveriti dalji rast i kontinuitet u ostvarivanju svojih ciljeva.

Digitized by Google

Prvi državnički akt od šireg istorijskog značaja, koji premašuje granice svakog oktroisanog ustava, izražen je u činu oružane borbe započete 11. oktobra 1941. godine. Jedanaesti oktobar, kao akt i izraz dalekosežne državničke vizije makedonskih komunista, doprineo je da se revolucija u Makedoniji ničim ne ograničava, da ostane u okviru ostvarenja svojih ciljeva. Razbijene su sve sprege okupacionog sistema i domaćih kvislinga i ukinut ropski položaj makedonskog naroda. Sve je to kod makedonskog čoveka učvršćivalo saznanje da mu takav položaj niko više ne može nametnuti.

ASNOM je na svom prvom zasedanju pošao od istorijskog trenutka u kome je bio sazvan i od shvatanja dubokog opravdanja svog istorijskog postojanja. On sumira pređeni put u borbi makedonskog naroda u revoluciji i u analizi ovih istorijskih događaja napravio je širu istorijsku retrospektivu. ASNOM je time hteo da se svestranije shvati istorijsko značenje svega onoga što je prethodilo konstituisanju makedonske federalne jedinice u jugoslovenskoj federaciji. U toj analizi ASNOM sumira i otpore koji se javljaju u raznim istorijskim uslovima, a imaju za cilj da se makedonskom narodu ospori pravo na samoopredeljenje.

U mnogim dokumentima donetim na ovom zasedanju razobličena je sramna prošlost koju su makedonskom narodu nametnuli vladajući krugovi balkanskih država. U svojoj analizi ASNOM, u ime makedonskog naroda, ne iznosi optužbe kojima bi se raspламsala šovinistička mržnja narodâ, mržnja koja bi ga podelila i razjedinila. Naprotiv, ASNOM i tu polazi od potrebe da se iz tih analiza izvuku pouke i otvore nove stranice istorije kako bi se nadrasla nacionalna zaslepljenost i mržnja, da se spreči svako posezanje za tuđim teritorijama i da se ne osporava nacionalni identitet makedonskog naroda.

Konstituirajući se kao najviše zakonodavno i izvršno predstavničko telo makedonskog naroda, ASNOM u ovom istorijskom trenutku utvrđuje da makedonski narod svoju suverenu volju i svoj slobodni nacionalni život izgrađuje i razvija u svojoj nacionalnoj državi. To je u Manifestu ASNOM-a izraženo sledećim rečima:

»Iz teških borbi i prolivene krvi najboljih makedonskih sinova danas se pojavljuje prvo narodno sobranje, koje je simbol tvoje slobode i nosilac tvog suvereniteta... Ostvarili su se vekovni ideali makedonskog naroda. Prvi put posle Samuila makedonski je narod stvorio sopstvenu državu; prvi put će se makedonski narod u Makedoniji osetiti kao u svojoj kući; prvi put on postaje slobodan narod u slobodnoj državi. To je najveće ostvarenje u istoriji naših naroda izvojevano u gigantskom antifašističkom frontu, natopljeno krvlju najboljih sinova Makedonije i uz pomoć drugih naroda Jugoslavije, — osigurana je nova federativna zajednica Jugoslavija«.

Zakonski akti i političke deklaracije koje je ASNOM objavio na bazi suverene volje makedonskog naroda izrazile su pravo ma-

Digitized by Google

kedonskog naroda na samoopredeljenje. Kao akti ustavno-pravnog značaja, oni su doneti u saglasnosti sa istorijskim odlukama donetim na drugom zasedanju AVNOJ-a. U ovom kontekstu doneti akti ASNOM-a predstavljaju i ustavno-pravni osnov u daljem izgrađivanju makedonske države, za njeno organizaciono učvršćenje i proširivanje njenih atributa kao nacionalne države makedonskog naroda u jugoslovenskoj federaciji.

Digitized by Google

Ištvan Rajčan

O nacionalnoj ravnopravnosti i aktuelnim pitanjima položaja narodnosti

(Poseban osvrt na Vojvodinu)

1. U rešavanju nacionalnog pitanja Komunistička partija Jugoslavije i Savez komunista Jugoslavije — od Titovog dolaska na čelo Partije — imali su u osnovi isti načelan i praktičan stav prema narodima Jugoslavije i prema nacionalnim manjinama, odnosno narodnostima koje žive u Jugoslaviji. Valja se podsetiti da je u odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a zapisan sledeći strateški izuzetno važan stav: »Nacionalnim manjinama u Jugoslaviji obezbediće se sva nacionalna prava.« Kao rezultat takve politike, nacionalne manjine su između dva rata u revolucionarnom pokretu Jugoslavije, a zatim u socijalističkoj revoluciji, sticale i potvrđivale svoj nacionalni identitet i svoju nacionalnu afirmaciju na klasnoj osnovi. Zahvaljujući toj politici, nacionalne manjine, odnosno narodnosti, bile su zajedno sa narodima Jugoslavije aktivni stvaraoci nove Jugoslavije — u svim fazama socijalističke revolucije, i to svi zajedno u meri i tempom kako su se oslobađali nacionalnih i nacionalističkih iluzija i klasnih zabluda, pa i fašističkog balasta u sopstvenoj naciji.

Socijalistička revolucija i ostvarenje vlasti radničke klase kao dominantne društvene snage stvorili su društveno uređenje koje je otvorilo nove, u istoriji nepoznate perspektive socijalnog i nacionalnog razvoja za svaki narod i narodnost u Jugoslaviji i za sve njih zajedno. Narodna vlast stvarana u vreme narodnooslo-

Digitized by Google

bodilačke borbe imala je prvi put u dugoj istoriji Vojvodine jedinstvenu podršku radnih slojeva i svih njenih naroda i narodnosti. U posleratnoj socijalističkoj izgradnji stvoreni su snažni materijalni i društveni temelji jedinstva na osnovama nacionalne ravnopravnosti, koje se izražava u jednakom odnosu svih naroda i narodnosti prema društvenoj svojini, socijalističkom samoupravljanju i njegovom ekonomskom i političkom sistemu. Nikakva diskriminacija koja bi bila svojstvo sistema — po osnovu veće ili manje nacije, velikog naroda ili male narodnosti — u osnovnom društvenom odnosu nije moguća.

Politika i praksa pune nacionalne, ekonomske, političke i kulturne ravnopravnosti naroda i narodnosti osigurala je da danas u Jugoslaviji ne postoji poseban manjinski problem. Uzajamna zavisnost u svim oblastima društvene proizvodnje i stvaralaštva i socijalističkog samoupravljanja, kao i međusobna upućenost u svim društvenim poslovima — osnove su na kojima sve više izrasta stvarna ravnopravnost svih naroda i narodnosti Jugoslavije, naravno, u meri realnih, objektivno datih materijalnih mogućnosti. Upravo zbog datih objektivnih, materijalnih ograničenja, svi ekonomski, pa time i politički, socijalni i kulturni uslovi pune nacionalne ravnopravnosti nisu svima podjednako obezbeđeni. Tako i danas postoje izvesne razlike između načelnih opredeljenja i stvarnih mogućnosti pune nacionalne ravnopravnosti za sve narode i narodnosti. Bitno je, pri tom, da se te razlike, istorijski gledano, stalno smanjuju, da sistem socijalističkog samoupravljanja objektivnim hodom smanjuje, a ne širi ove razlike i da puna nacionalna ravnopravnost nije samo programsko načelo SKJ i borbena parola, već praksa i realnost jugoslovenske stvarnosti.

Interesantno je primetiti da se u svetskoj javnosti, kada se govori o nacionalnim odnosima u Jugoslaviji, manje govori o nerešenim manjinskim problemima, a više o ukupnosti odnosâ naroda i narodnosti. Po svemu, i svet je prihvatio činjenicu da Jugoslavija nema načelno i faktički različite mere jednakosti za narode i, posebno, za narodnosti. Dakle, promena odrednice »manjina« u »narodnost« očigledno nije samo, a nije ni pre svega terminološke prirode. To je rezultat istorijskog nastojanja da položaj i perspektive, uloga i stvarno učešće, kako slovenskih tako i neslovenskih naroda u jugoslovenskoj socijalističkoj revoluciji, ne budu rešavani kao većinski ili manjinski problem.

Istorijsko iskustvo inače pokazuje da, gde god se položaj delova drugih naroda rešava kao manjinski, taj položaj nije rešen, dakle, traje i u socijalističkim i u kapitalističkim zemljama. Razlog je, svakako, u tome što klasne i političke podele i sukobi u kapitalističkom svetu, odnosno etatizam u socijalističkim zemljama — posebno hegemonija nacionalnih država u nacionalno mešovitim zemljama — nisu uspele stvoriti stvarnu zajednicu koja istovremeno i naporedo omogućava nacionalnu afirmaciju i društvenu integraciju svih nacionalnih grupa. Zbog toga su danas nacionalno pitanje i manjinski problem velika slabost, uzrok i

Digitized by Google

izvor socijalnih i političkih sukoba i nestabilnosti savremenog sveta i mnogih nacionalno mešovitih država.

Praksa u međunarodnim razmerama otvorila je, manje-više, samo dve glavne mogućnosti u nacionalno mešovitim državama. Prva je u posebnom tretmanu manjina, pre svega u raznim oblicima kulturne autonomije, koja, u krajnjem slučaju, ipak vodi zatvaranju i konzerviranju nacionalnih osobenosti koje time što su manjinske nemaju svoju društvenu verifikaciju jednaku vrednostima većinske, vladajuće nacije. Tako, manjinski položaj nudi samo uslove opstanka izvesnih nacionalnih osobenosti, ali ne i njihov razvoj u takvoj zajednici u kojoj bi društveni uslovi otvarali realnu istorijsku perspektivu stvarne jednakosti za sve građane u pogledu socijalnog i nacionalnog razvoja.

Druga poznata mogućnost je u prisilnoj ili »prirodnoj« asimilaciji i denacionalizaciji, koja, koliko nam je poznato, nigde do kraja i definitivno nije ugasila nacionalna osećanja, već ih je samo potisnula. Povremene nacionalne demonstracije istorijskih, etničkih i nacionalnih grupa u prividno nacionalno homogenim državama govore o postojećim prigušenim nacionalnim osećanjima koja ni posle više vekova nisu ugašena.

Socijalistička revolucija u jugoslovenskoj praksi morala je van postojećih alternativa tražiti načela nacionalne ravnopravnosti i rešenje položaja manjina. Ta načela su, verujem, dovoljno poznata, a i praksa koja ih sledi.

2. Treba upozoriti, međutim, da nacionalizmi probuđeni u poslednje vreme, između ostalog, zbog pokušaja kontrarevolucije na Kosovu, teže da poremete stvoreno nacionalno poverenje i ponovo nameću manjinske teme i govore o manjinskom položaju u Jugoslaviji, želeći, izgleda, da vrate točak istorije.

Danas se, recimo, može čuti javno izrečena teza o tome da su narodnosti isključivo regionalni problem, da se rešenja za njihov razvoj traže samo na regionalnoj osnovi zato da ne bi opterećivale celinu nacionalne zajednice, odnosno nacionalne države, znači republike. To je već očigledno manjinski pristup. Naime, samoupravni položaj garantuje i obezbeđuje vlast radnih ljudi, naroda i narodnosti nad celinom društvene reprodukcije u svakoj samoupravnoj i društveno-političkoj zajednici. Naravno, u skladu s pravima i dužnostima svake zajednice. U tom pogledu ni nacionalna ni samoupravna prava nisu regionalno ograničena.

U delu publicistike i istoriografije, naročito u vezi s obeležavanjem Drugog zasedanja AVNOJ-a, došlo se do otvorene ili prikrivene »nove« konstatacije: da su Jugoslaviju stvorili samo narodi, a ne i narodnosti. U svakodnevnoj političkoj upotrebi se često suviše naglašava nacionalni karakter republika kao država i ističe da narodnosti imaju svoje nacionalne države izvan Jugoslavije. Naročito je opasna teza prema kojoj jugoslovenski narodi nisu jednako učestvovali, a narodnosti nisu uopšte učestvovale

Digitized by Google

u oružanom delu revolucije, odnosno da je njihovo učešće politički zanemarljivo. Te su teze u osnovi rušilačke u odnosu na Jugoslaviju stvorenu u revoluciji, jer počinju da dele narode i narodnosti, nezavisno od istorijskih činjenica, proglašavajući jedne za više, a druge za manje revolucionarne, odnosno državotvorne, a narodnosti kao »goste« u Jugoslaviji. Naravno, te teze protivreče i ustavima u SFRJ.

Konačno, od lažne teze — da narodnosti nisu učestvovale u oružanom delu revolucije — do sumnje da li su one za ovu i ovakvu samoupravnu i nesvrstanu Jugoslaviju, dakle, do otvorenog nepoverenja i sumnjičenja da su oni peta kolona, samo je mali korak u strategiji nacionalista. Takve i slične teze očigledno žele reviziju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji i one su očito usmerene ka tome da poremete nacionalne odnose u SAP Vojvodini, SR Srbiji i SFR Jugoslaviji. Revolucionarne snage u Vojvodini, objektivno, ne mogu prihvatiti nikakav pokušaj revizije nacionalnog pitanja, jer nacionalna ravnopravnost živi u stvarnosti Vojvodine, u svesti njenih ljudi i kao takva temelj je zajedničke socijalističke revolucije i njenih tekovina i njene perspektive — jednako za sve narode i narodnosti u Vojvodini. Upravo zbog toga se svi u Vojvodini osećaju kao kod svoje kuće, niko ovde nije više ni manje kod svoje kuće.

Postoji, takođe, javno izrečena konstatacija da se razvojem autonomije u Vojvodini tobož stvaraju dve srpske države, ili da je postojanje autonomije rezultat raskolništva u jednoj naciji. Obnavlja se, isto tako, jedna neosnovana tvrdnja — da je autonomija u nas oblik ostvarivanja posebnih prava narodnosti.

Poznato je da je u revolucionarnom pokretu Vojvodine, uoči V zemaljske konferencije KPJ, to jest u pripremi za VI pokrajinsku konferenciju KPJ za Vojvodinu, utvrđen stav da Vojvodina jednako pripada svim narodima koji u njoj već duže zajedno žive. To je postalo trajno opredeljenje radničke klase i radnih ljudi Pokrajine. Da podsetimo: učinjeno je to u jednom značajnom trenutku, kada su se nacionalne buržoazije međusobno oštro sukobile i nadmetale oko toga čija je Vojvodina.

Revolucionarni pokret u Vojvodini prvi je istakao tezu o Vojvodini — koja će podjednako osigurati ravnopravnost svim njenim narodima. Više od toga: KPJ za Vojvodinu, u krilu revolucionarnog radničkog pokreta Jugoslavije, bila je jedina realna istorijska snaga koja je tu tezu mogla i stvarno htela da pretvori u praksu i da je stvaralački primeni u svakoj objektivno datoj istorijskoj situaciji. Zbog toga je ona i mogla u ratnom i poratnom periodu imati podršku celog naroda. Prema toj revolucionarnoj viziji stvarana je zajednica ravnopravnih naroda i narodnosti, bez nacionalne hegemonije. SAP Vojvodina se kao takva nalazi u SR Srbiji, i konstitutivni je deo socijalističke samoupravne federativne zajednice — Jugoslavije. Autonomija stvorena u revoluciji, ni po istorijskim težnjama, ni po klasnoj opredeljenosti, ni po nacionalnim odnosima nije bila niti je oblik razdvajanja naroda,

Digitized by Google

oblik zatvaranja i samodovoljnosti narodnosti. Naprotiv, ona je oblik ostvarivanja pune nacionalne ravnopravnosti u ekonomskom, socijalnom, političkom i kulturnom životu i oblik njenog otvaranja i uključivanja u širu zajednicu.

Naravno, objektivno postojeći etatistički i tehnokratski pritisci u materijalnim i političkim odnosima, pa i u svesti ljudi, pokušavali su i pokušavaju da deformišu ovu zajednicu kako u pravcu njenog zatvaranja tako i u pravcu njenog svođenja na decentralizovan oblik državnosti u Republici.

Vojvodina takođe nije izolovana niti je imuna od jačanja nacionalizma u SFRJ i SRS. Sve što se događa u nacionalnim odnosima u zemlji ima direktnog odjeka i u Pokrajini, kao što i borba SK Vojvodine sa svim oblicima nacionalizma, autarkije i etatizma ima svoj odjek u Jugoslaviji i u SR Srbiji. Negativnog odjeka bi bilo i kada bi SKV oportunirao u borbi protiv nacionalizma i za nacionalnu ravnopravnost. Praksa nacionalne ravnopravnosti u Vojvodini, dakle, nerazdvojni je deo jedinstvene nacionalne politike revolucionarnog radničkog pokreta i SK Jugoslavije.

3. U novije vreme ponovo se počinje govoriti, i u Vojvodini i van nje, o potrebi formiranja posebnih vertikalnih kulturnih organizacija, pre svega za narodnosti. Takve organizacije postoje danas u SR Hrvatskoj i SR Sloveniji kao izraz određenih istorijskih okolnosti, kao i međudržavnih obaveza.

U Vojvodini su postojale slične organizacije neposredno posle oslobođenja. One su rasformirane zbog saznanja da ne mogu obezbediti stvarnu nacionalnu ravnopravnost za narodnosti. One površnom posmatraču, na prvi pogled, izgledaju kao organizacije koje jačaju položaj narodnosti, kao da im omogućuju nešto više prava, odnosno stvaraju posebne uslove za ostvarivanje nacionalnih prava. Istorijski, one su, međutim, »pronalazak« građanskog društva, izraz i oblik buržoaskog pogleda i političke prakse u rešavanju nacionalnog pitanja. Zbog toga izgleda da bi ponovo trebalo razjasniti sve zablude koje postoje u redovima narodnosti, ali i u redovima naroda u vezi s ovakvim organizacijama.

Vertikalne nacionalne kulturne organizacije, kulturni savezi, prema našem iskustvu, nisu sposobne ni da izraze, ni da očuvaju, ni da razvijaju puni nacionalni identitet, čak ni na posebnom kulturnom, a naročito ne na širem društvenom području. U najboljem slučaju mogu konzervirati kulturni identitet narodnosti, odnosno manjine. Takve organizacije ne daju širi, svestraniji prostor za stvaralačko ispoljavanje narodnosti i za njihovu ravnopravnu integraciju u društvenu zajednicu. Naprotiv, jačaju njihov manjinski položaj i sa svoje strane otvaraju vrata političkom pluralizmu i političkom nadmetanju na području nacionalnih odnosa.

Vertikalne nacionalne organizacije pružaju određene garantije narodnostima samo u onim sredinama u kojima su one, uprkos proklamovanoj politici, faktički i dalje u položaju manji-

Digitized by Google

ne. Dakle, u onim sredinama u kojima društvene i državne institucije deluju kao jednonacionalne i nisu osposobljene da zadovoljavaju potrebe svih naroda i narodnosti koji u toj zajednici ravnopravno žive.

Narodnosti u našoj zajednici, nasuprot manjinama u drugim zemljama, sve više su objektivno u takvom položaju da se mogu aktivno boriti za svoje samoiskazivanje i samoostvarivanje u svakoj sredini — od udruženog rada, preko delegatskih tela političkog sistema, do nacionalnih kulturnih institucija. Taj položaj ih stavlja u jednako odgovoran odnos prema svim društvenim poslovima, zajedno sa pripadnicima svih naroda. Nacionalne manjine su, za razliku od narodnosti, u pasivnom položaju. One rešenja za svoje probleme očekuju od posebnih vertikalnih nacionalnih organizacija, od većinskog naroda, ili iz inostranstva. Istorijsko iskustvo pokazuje da tu potpunog rešenja nije bilo, niti ga ima.

Društveno uređenje zasnovano na vlasti radnih ljudi, bez nacionalne diskriminacije, ustavne i zakonske garantije jednakog položaja naroda i narodnosti i svakodnevna praksa ravnopravnih nacionalnih odnosa obezbeđuju uslove za aktivan i stvaralački položaj svake nacionalne i etničke grupe prema sopstvenom i zajedničkom životu u jugoslovenskoj zajednici. Lenjin je u Tezama o nacionalnom pitanju, izjašnjavajući se negativno prema paroli »kulturno nacionalne autonomije«, između ostalog, istakao da je to parola »podobna da odvlači od zadataka dosljedno demokratskih preobražaja države u cjelini, preobražaja koji jedini obezbjeđuju (ukoliko je to uopće moguće u kapitalizmu) nacionalni mir«.[1] Mislim da ovo kritičko zapažanje vredi i u uslovima izgradnje socijalizma.

4. Poznato je da je Jugoslavija stekla međunarodno priznanje držeći se parole da su narodnosti — mostovi prema susednim zemljama. Iskustva stečena u Vojvodini su takva da sa najvećim poverenjem možemo nastaviti i razvijati takvu politiku i praksu. Takođe je izvesno da u zadovoljavanju kulturnih potreba narodnosti snažnu ulogu ima stalna, stabilna i bogata saradnja sa Mađarskom, Čehoslovačkom i Rumunijom. Mnoge potrebe, recimo, u izdavačkoj delatnosti, ali i u drugim oblastima kulturnog stvaralaštva, obezbeđivane su u neposrednoj saradnji sa odgovarajućim organima ovih zemalja, na obostrano zadovoljstvo. To treba i dalje činiti, ne insistirajući strogo na reciprocitetu tamo gde su potrebe posebne i obimnije zbog obezbeđenja kulturnog razvoja narodnosti u Jugoslaviji.

Poznato je odlučno opredeljenje Jugoslavije da se u okviru dobrosusedskih odnosa sa najvećom pažnjom odnosi prema položaju i razvoju jugoslovenskih manjina u susednim zemljama, bez mešanja u unutrašnje poslove tih zemalja. Spremna je takođe

[1] V. I. Lenjin, *O nacionalnom i kolonijalnom pitanju*, »Naprijed«, Zagreb, 1958, str. 74.

Digitized by Google

da to isto, na istim osnovama, omogući — kao što je i do sad činjeno — i zemljama koje su za narodnosti koje žive u Jugoslaviji, odnosno u Vojvodini, nacije matice.

Ta politika počiva na načelu stvarnog reciprociteta. Pri tom, međutim, treba imati u vidu izvesne okolnosti koje to načelo ne mogu i ne smeju svesti na formalni reciprocitet.

Prvo: upotrebili smo izraz »nacija matica« smatrajući da je mnogo bolji od izraza »matična zemlja«, »matična nacija«. Naime, treba biti veoma određen: nema druge matične zemlje za narodnosti koje ovde žive osim ove i ovakve Jugoslavije u kojoj oni i pojedinačno i kao zajednica ostvaruju sva svoja prava podjednako sa svim narodima Jugoslavije (pravo na rad, na samoupravljanje, na raspodelu rezultatâ svoga rada, na nacionalnu ravnopravnost, sva politička, obrazovna, kulturna i druga prava). Ništa od toga ne ostvaruju u »matičnoj naciji«.

Drugo: narodnosti u zajednici naroda Jugoslavije nisu ugrađene kao manjine drugih, »tuđih« nacija, već kao ravnopravni nacionalni subjekti, koji su opredeljeni da zajedno sa narodima Jugoslavije obrazuju i razvijaju socijalističku samoupravnu zajednicu. Doduše, od nacije matice narodnosti u svestranom i ravnopravnom odnosu prihvataju kulturno nasleđe, dodajući tome, naravno, i svoje kulturne tekovine, bogateći i razvijajući time i svoju kulturu i kulturu nacije matice i zajednice u kojoj žive.

Ta međusobna komunikacija, koja je istorijska nužnost i izraz internacionalizma, mora, međutim, polaziti od objektivnog položaja narodnosti u Jugoslaviji i jugoslovenskih manjina u susednim zemljama. Taj položaj je različit. Mehanički reciprocitet u tim odnosima vraćao bi narodnosti u Jugoslaviji ponovo u položaj nacionalnih manjina. Posebna kulturna misija nacije matice, s druge strane, vodi paternalizmu nad kulturnim razvojem nacionalnih manjina, pa bi tako vodila i kod narodnosti u Jugoslaviji. Ono što su narodnosti u Jugoslaviji i ovde u Vojvodini stekle u socijalističkoj revoluciji i socijalističkoj izgradnji — nacionalnu afirmaciju, ravnopravnost u izgradnji socijalističkog samoupravljanja jednaku sa narodima Jugoslavije — siguran sam da ne mogu žrtvovati radi paternalizacije i manjinskog tretmana u zemlji i u inostranstvu. Bio bi to, inače, korak nazad u politici nacionalne ravnopravnosti.

Načelno govoreći, dosadašnje iskustvo pokazuje da nikakva kulturna misija prema manjinama koje žive u drugim zemljama ne može te manjine učiniti subjektom svog razvoja ukoliko one to nisu po svom objektivnom društvenom položaju u toj zemlji. Podređen nacionalni i socijalni položaj ne može promeniti nikakvo kulturno prosvetiteljstvo. I obrnuto: jednak društveni položaj, jednaki uslovi nacionalne afirmacije svih nacionalnih grupa u jednoj zemlji čine paternalizam neprimerenim i suvišnim. Zbog toga je sistemu nacionalnih odnosa kakav gradimo u Vojvodini tuđ svaki pokušaj nacionalnog paternalizma nacije matice izvan Jugoslavije, ali takođe i u zemlji. Nikakve potrebe za nacionalnim

Digitized by Google

centrima, nacionalnim prosvetiteljima i nacionalnim apostolima danas više nema. Njihova aktivnost u cilju zaštite »svoje« nacije objektivno bi vodila porastu nacionalizma, odnosno bila bi korišćena od strane iredentista.

Društveni položaj, zatim upotreba maternjeg jezika, pravo na obrazovanje, na informisanje, na razvoj svog kulturnog stvaralaštva — nisu u Vojvodini specifične manjinske potrebe, već proizlaze iz načelno jednakog i ravnopravnog položaja svih naroda i narodnosti u Pokrajini. One treba da budu ostvarene i faktički, sve više na jednak način, uz zajedničku odgovornost svih prema potrebama svakog naroda i narodnosti Vojvodine. Na osnovi prihvatanja takve objektivne situacije moguća je najšira saradnja sa svim zainteresovanim zemljama i organizacijama nacija matica. U tome je principijelnost i realnost naše politike.

*

Smatramo da su i danas u najvećoj meri aktuelni Zaključci Izvršnog komiteta CK SKJ o pitanjima nacionalnih manjina iz 1959. godine, u kojima se, pored ostalog, kaže: »U našoj zemlji nacionalne manjine se tretiraju kao potpuno ravnopravni faktori sa svim drugim jugoslovenskim narodima i tako izjednačene u svemu učestvuju u izgradnji jugoslovenske zajednice dajući joj svoj politički, kulturni i drugi doprinos. One zadržavaju svoje odlike kao deo nacije kojoj etnički pripadaju i čije specifičnosti, u prvom redu kulturne prirode, nose u sebi i prepliću ih sa odlikama sredine u kojoj žive«; i dalje: »Ali nacionalne manjine nisu samo deo tih nacija iz kojih su proistekle, već su one vezane za zemlju u kojoj žive, i to utoliko više ukoliko im je obezbeđen ravnopravan položaj i nesmetani razvitak. Nacionalne manjine u Jugoslaviji, s obzirom na njihov objektivni položaj i na mogućnosti razvitka koje im pruža sistem društvenog samoupravljanja, postale su sastavni deo jugoslovenske socijalističke zajednice.«[2]

Društvena praksa u Vojvodini potvrdila je ispravnost opredeljenja izraženih u ovim zaključcima.

Period od četrdeset godina u razvoju nacionalne ravnopravnosti i bratstva i jedinstva u Vojvodini bio je period stabilnih nacionalnih odnosa, nacionalnog poverenja i svestranog napretka svih naroda i narodnosti u Pokrajini. To je razdoblje nacionalne ravnopravnosti za sve i najduži period nacionalnog mira i nacionalne saradnje u istoriji Vojvodine. Naravno, to nije slučajno. To je rezultat stalne, uporne i dosledne borbe komunista i radnih ljudi Vojvodine istovremeno na dva fronta — u stvaranju društvenih, ekonomskih i političkih uslova za sve punију nacionalnu ravnopravnost, a protiv svih oblika nacionalizma.

---

[2] *O nacionalnom pitanju* (zbornik tekstova), »Sedma sila«, Beograd, 1967, str. 267.

Digitized by Google

Marko Vrhunec

Strategija — efikasno sredstvo upravljanja

I. Uloga strategije u društvu

Savremeno društvo se stalno susreće s pitanjem kako efikasno upravljati i privređivati. U tome se pokazuju prednosti i slabosti svakog društveno-ekonomskog sistema. Od toga zavisi uspešnost rešavanja društvenih protivrečnosti, koje odlučujući utiču na razvoj proizvodnih snaga i na stupanj društveno-političkih i ekonomskih odnosa, kako na unutrašnjem tako i na spoljnom planu. Dnevno se milioni radnih ljudi, poslovodnih i rukovodećih organa bave pitanjem kako da rešavaju akutna i složena pitanja društvene reprodukcije i kako da usklade pojedinačne i zajedničke interese da bi pravilnim izborom privredne strukture zagarantovali dinamičan, skladan i stabilan društveno-ekonomski razvoj. Osnovna dilema je — koje puteve i kakva sredstva, forme i načine upotrebiti da bi društveno odlučivanje bilo efikasno i uspešno. Postavlja se pitanje kakvu strategiju odabrati za postizanje postavljenih ciljeva razvoja.

U odgovoru na to pitanje društvena praksa je oblikovala sistem upravljanja kojim se politika i ekonomika služe prilikom donošenja odluka. Teorija je, sa svoje strane, razvila samostalnu, multidisciplinarnu naučnu struku, koja je postala posebna grana novonastajućeg kvartarnog sektora reprodukcije. Upravljanje se

Digitized by Google

sve više afirmiše kao značajna proizvodna snaga, bez koje nije mogućno uspešno privređivanje i ubrzani razvoj.

Među priznatim sredstvima upravljanja posebno mesto ima strategija, koja se afirmisala naročito zbog sposobnosti da kompleksno, dugoročno i efikasno usmerava rešavanje najznačajnijih društveno-političkih i ekonomskih problema. Nekada gotovo isključivo vezana za vojničku upotrebu, kao plan kako pobediti neprijatelja, u uslovima savremenog privređivanja strategija se sve više upotrebljava kao koncept, to jest program kako ostvariti društveno priznate vrednosti i ciljeve razvoja. Pri tom se strategija koncentriše na razmatranje isključivo važnih, akutnih, komplikovanih i dugoročnih pitanja složenih područja društvene reprodukcije, a vrlo retko na pojedine probleme. Strategiju primenjuju kako politika i ekonomika tako i ostale društvene delatnosti. Izbor predmeta ili teme zavisi od potreba i volje subjektivnih snaga, koje određena pitanja zahvataju i razmatraju u celini, s ciljem da nađu zajedničke odgovore na pitanje o tome kako sistematski i trajno usmeriti društvenu aktivnost i sprečiti improvizacije i stihiju. U tu svrhu problemi se obrađuju kompleksno, multidisciplinarno, naučno-stručno i demokratski. Danas je strategija kao sredstvo upravljanja široko priznata i rasprostranjena.

Osnova svake strategije jesu određeni i dogovoreni društveni ciljevi. Zadatak strategije se stoga ograničava na određivanje puteva kako te ciljeve najbrže i najadekvatnije postići. Strategija nastupa onda kada društvo odredi svoje vrednosti i ciljeve svoga razvoja putem opštih političkih zaključaka, skupštinskih odluka, planova razvoja, društvenim dogovorima, samoupravnim sporazumima i slično. Ali taj proces je i obrnut — strategija služi kao osnova za sve vrste odluka i odlučivanja, za društvene dogovore o uspostavljanju sistemskih instrumenata i društvenih mehanizama.

II. Strategija — prednost socijalističkog sistema

Strategija se pokazuje kao vrlo prikladno sredstvo upravljanja naročito u samoupravnom socijalističkom sistemu. Postala je sastavni deo socijalističkog sistema, jer vrlo uspešno ispoljava njegove prednosti, koje proizlaze iz značaja društvene svojine, sredstava za proizvodnju i dohodovnih odnosa udruženog rada. Na toj osnovi strategija okuplja i povezuje razne društvene snage i njihove pluralističke interese na zajedničkoj platformi, a posle postizanja društvenog konsenzusa ispoljava sposobnost i snagu da mobiliše najšire društvene snage na realizovanju dogovorenih rešenja. Takva koncentracija društvenih opredeljenja i snaga znači u savremenim uslovima mnogih suprotnosti i konflikata na unutrašnjem i spoljnom planu veliku prednost, kojom se valja stalno koristiti. Strategija obavlja ulogu stručnog formulatora stavova i snažnog društvenog organizatora akcije. Takva sposobnost dobija

Digitized by Google

posebno na značaju u vremenu destabilizacije ekonomske reprodukcije, pod uslovima trajnije krize svetske privrede i sistema međunarodnih ekonomskih odnosa, koji nemilosrdno pritiskaju unutrašnje prilike svake, pogotovu male zemlje i postaju izvor mnogih teškoća, nedaća i poremećaja.

Pred strategiju se postavlja uvek osnovno pitanje — kako se uhvatiti u koštac s društvenim suprotnostima i paletom problemâ i interesâ da se može naći izlaz iz situacije i nastaviti razvoj društva. Pri tom pluralizam samoupravnih interesa traži njihovo puno uvažavanje: od interesa čoveka — radnika i građana — interesa osnovnih organizacija udruženog rada, radnih organizacija i njihovih asocijacija do interesâ regija, nacija i društva kao celine.Ni jedan sistem ne može taj pluralizam interesa tako da uvažava pri odlučivanju kao što to može samoupravni i federativni sistem.

U tom poslu su se kod nas posebno afirmisali savezni i republički društveni saveti. Njihovo ustrojstvo i način rada pokazali su se kao vrlo prikladni za formiranje i ostvarivanje društveno usvojene strategije. Najšire učešće svih glavnih društvenih činilaca garantuje stručnost i demokratičnost rada, koncentracija na ključna, strateška pitanja garantuje udarnost strategije, a formulisanje stavova, mišljenja, preporuka i predloga njenu konkretnost.

Najbolji primer uspešne uloge društvenih saveta i od njih formulisanih strategija jeste Dugoročni program ekonomske stabilizacije, koji je po pojedinim separatima, kao što su antiinflacioni program, ekonomski odnosi sa inostranstvom, tehnološki razvoj, energija, saobraćaj, poljoprivreda i drugo, odredio opšte razvojne ciljeve i načine kako ih ostvariti.

Na međunarodnom području takav primer je Strategija UN, koju je prihvatila međunarodna zajednica kako bi društveno-ekonomski razvoj u svetu krenuo dinamičnim i stabilnim putem, a time otvorio napredak za sve narode. Takvu strategiju ne bi bilo moguće usvojiti ako socijalizam kao svetski proces ne bi sve više jačao i ako pokret nesvrstanih ne bi igrao tako značajnu ulogu u savremenim međunarodnim odnosima. Tako se preko progresivnih snaga strategija i na globalnom planu afirmiše kao efikasno sredstvo usmeravanja i odlučivanja.

III. Prevladavanje društvenih suprotnosti

U osnovi poremećaja i zastoja u razvoju leže mnoge društvene suprotnosti, od čijeg prevazilaženja zavisi uspešnost društveno-ekonomskog sistema.Strategija kao metoda za to prevazilaženje ispoljila je svoje prednosti, mada pri tom treba imati na umu da je reč o ublažavanju i kontroli, a ne o definitivnom prevazilaženju suprotnosti. Pošto obrađujemo pitanja strategije na području dru-

Digitized by Google

štvene reprodukcije, iznećemo one suprotnosti koje su u sadašnjim uslovima najizraženije.

Jedna od suprotnosti jeste ona između delova i celine, između parcijalnih, grupnih aspekata i zajedničkih integrisanih interesa. Ta suprotnost ispoljava se i između mikro i makro privređivanja, između decentralizacije i koncentracije odlučivanja, između pojedinačnog i opšteg. Tu suprotnost danas ne uspeva da prevaziđe ni jedan društveni sistem. Još najbliži tome je sistem samoupravljanja. Jer, ako želimo da odlučivanje ima sveopšte efekte, onda mora obavezno uvažavati i pojedinačne i zajedničke interese, tako da prvi nađu svoje mesto u drugima. U tome je suština problema. U demokratskom i privredno efikasnom sistemu ni jedan interes ne sme da bude zanemaren. To je vrlo teško, čak i onda kada se postigne društvena saglasnost o ciljevima i strategiji njihovog postizanja. Svačije interese treba uvažavati. Na jednoj strani, interes pojedinca-radnika ili pojedine osnovne organizacije udruženog rada je osnovni motiv reprodukcije i demokratizma, a na drugoj strani jedino interes društva kao celine obezbeđuje da ova i druga protivrečja mogu biti nadvladana ili čak da nestanu. U tome je dijalektika interesa, a ona jedina može da osigura društvenu produktivnost i napredak. Ako te dijalektičke sprege nema, onda suprotnost ispoljava svu svoju štetnost. Potenciranje interesa pojedinca ili dela dovodi do improvizacije i stihije, a potenciranje samo opštih interesa dovodi do otuđivanja i pothranjuje administrativno upravljanje i jača etatizam. Međuzavisnost oba interesa je tako snažna da zanemarivanje jednog ili drugog brzo dovodi do težih privrednih i društvenih poremećaja i kriznih pojava. Samo uključivanje pojedinačnih interesa u opšte može da dovede do realno optimalnih rešenja sa najvećim i najbržim efektima. Jedan od bitnih zadataka strategije jeste da taj optimum postigne uvažavajući realne mogućnosti i da tako prevladava tu suprotnost.

Druga suprotnost, koja se isto tako stalno pojavljuje u upravljanju, jeste odnos između kratkoročnih i dugoročnih rešenja. U ekonomiji to se ispoljava u odnosu između tekuće poslovne politike i politike razvoja. Pošto je uspešna samo ona ekonomska politika koja za osnovu ima strategijska opredeljenja, povezivanje između njih je neophodno. Strategija, naime, sve strane privređivanja povezuje i usmerava po jedinstvenom konceptu ka određenim zajedničkim ciljevima, naročito onim koji su bili postavljeni u srednjoročnim i dugoročnim planovima razvoja. Strategija tako služi i neposrednim, kratkoročnim merama ekonomske politike i sistemskim, dugoročnim rešenjima za ostvarivanje ciljeva razvoja društva. Bez takve uloge strategije tekuće ekonomske mere mogu vrlo brzo da izgube na efektu, a sistemska rešenja mogu da ostanu prazno slovo na papiru. Na taj način privređivanje se guši u pragmatizmu i voluntarizmu, pa su mu slabi i izgledi za budućnost.

Digitized by Google

Treća, opštepoznata suprotnost jeste ona između robno-tržišnih ekonomskih zakonitosti i državno-administrativne regulative. Ova savremena praktična i teorijska dilema je stalno izražena i u ekonomskoj politici i u ekonomskoj nauci, njome se bave vlade svih zemalja i naučne škole raznih vrsta. Iskustvo pokazuje da je strategija vrlo pogodno sredstvo za prevazilaženje i te suprotnosti. Kompleksnost strateških opredeljenja i mogućnost neprekidne mobilizacije društvenih snaga omogućavaju ravnomerno korišćenje, prema potrebi, jednog i drugog mehanizma, uvažavajući njihova svojstva i korisnost koje imaju u društvenoj reprodukciji.

Četvrta suprotnost jeste suprotnost između nacionalnog i međunarodnog. Kako je jasno da je nacionalna privreda deo svetske, tako ona predstavlja samostalnu, primarnu jedinicu, koja ispoljava sve karakteristike nezavisnosti i suverenosti. Međutim, upliv kretanja u svetskoj privredi i u međunarodnim ekonomskim odnosima na svaku zemlju i njenu privredu je duboko međuzavisan, što predstavlja onu čvrstu vezu kojom su danas povezane sve zemlje, sve nacionalne privrede sveta, bez obzira na njihovu snagu i međunarodni položaj. Pri razrešavanju ove suprotnosti dolazi do izražaja odmeravanje između otvorenosti zemlje i autarkije, nezavisnosti i zavisnosti, oslanjanja na vlastite snage i međunarodnu podelu rada, ekonomsku dominaciju i ravnopravnu saradnju. Takvo odmeravanje strategija mora da izvrši u razmatranju svih relevantnih pitanja, u svim društvenim delatnostima, pri čemu ima zadatak da odnose odmeri tako da obezbedi što uspešnije postizanje društvenih ciljeva.

Danas nema zemlje ni društvenog sistema koji ne bi na vlastitoj koži osetili delovanje navedene četiri suprotnosti i koji ne bi ulagali napore da ih prevaziđu. Osobito su se te suprotnosti zaoštrile pod pritiskom savremene krize političkih i ekonomskih odnosa u svetu. Kriza je te suprotnosti potencirala i otvorila dileme oko temeljnih sistemskih i ideoloških pitanja, čak i onih koja su bila smatrana kao »jedanput zauvek« rešena.

U zapadnom i istočnoevropskom društvenom sistemu te se suprotnosti sve oštrije ispoljavaju. Kapitalistički sistem sva svoja rešenja traži u ideološkoj osnovi privatnog kapitala i interesa, takozvanog slobodnog tržišta i privatne svojine, pri čemu se u punoj meri služi državnom prisilom, regulativom i intervencijama u slučaju kada svi ti njegovi postulati otkazuju i kada je potrebno pošto-poto rešavati situaciju. Istočnoevropski socijalistički sistem polazi isključivo od ideološke osnove svemoći države i plana, uvek jačanjem centralizacije i administracije, kada se pomenute suprotnosti zaoštre i privredna situacija pogorša. Iskustva i praksa pokazuju da ideološke osnove ne daju prave, efikasne odgovore, već da te suprotnosti još više zaoštravaju i produbljuju. Stalno se konstatuje da je sistem dobar, ali da ga treba prilagođavati i usavršavati. Međutim, suprotnosti se dalje komplikuju, sa sve težim posledicama i za ostali svet, što i svetski mir dovodi u pitanje.

Digitized by Google

Strategija se u toj svetlosti pokazuje kao sve pogodniji mehanizam. Svoje prednosti može najbolje upotrebiti u samoupravnom sistemu, koji iz pluralističke osnove gradi opšta društvena opredeljenja a da ne zanemaruje interese čoveka — radnika i građana — interese osnovnih organizacija udruženog rada i opštedruštvene interese. U taj okvir spada i uloga države, koja je u samoupravnom socijalističkom društvu instrument radnikâ i građana i koja mora u punoj meri da igra svoju društvenu, po našem Ustavu određenu ulogu. To mnoštvo faktora u stanju je da vrlo efikasno poveže strategija, koja time postaje efikasno sredstvo upravljanja.

IV. Elementi strategije

Prva faza strategije jeste formulisanje stavova, mišljenja, preporuka i predloga, to jest zaokruženog koncepta puteva i načina kako rešavati predmet koji se obrađuje. Formulisanje strategije predstavlja duži proces, u kome je potrebno uvažavati i obraditi niz elemenata koji čine bitne delove strategije. Sve te elemente je potrebno adekvatno i mozaično ugraditi u strategiju, čime ona postaje celovita i konzistentna, a time i korisna pri odlučivanju.

Prvi element kojeg treba obraditi i ugraditi jeste svestranost. U suprotnosti sa tekućim, parcijalnim i pragmatičkim pristupom, strategija mora predmet razmatranja obuhvatiti u celini, multidisciplinarno. Mora utvrditi osnovne uzroke i glavne posledice i na osnovi svega prići opredeljivanju o svim relevantnim pitanjima s ciljem da se dadu odgovori na pitanja kako najuspešnije i najracionalnije postići postavljene ciljeve. Bitna sadržina tog posla je uvažavanje i usklađivanje svih interesa koje strategija mora adekvatno ugraditi u svoja rešenja. Uzimajući za osnovu interes udruženog rada i nacionalnih ekonomija, strategija u nas mora postići saglasnost tih faktora, mora da formuliše zajednički, opštejugoslovenski društveni interes, na kome će se zasnivati koordinacija i organizacija akcije.

Drugi element je stručnost. Kao snažno oružje protiv voluntarizma i subjektivizma, koji vode pogrešnim odlukama, strategija mora svoje odgovore tražiti u nauci, struci i profesiji, pri čemu se mora služiti praksom i teorijom, operativom i naukom, raspoloživim znanjem i iskustvima. Kadrovi igraju pri tom presudnu ulogu, pogotovu ako se uspe sa koncentracijom »mozgova« i sa upotrebom svih praktičnih i naučnih saznanja moderne nauke i tehnologije. Koristeći domaći i svetski fond znanja i iskustava, često treba izvršiti dodatna istraživanja ili posebne sublimacije postojećih dostignuća da se dođe do novih saznanja. Bez takvog stručnog prilaza u savremenim složenim uslovima upravljanja nije moguće doći do rešenja koja su istovremeno i optimalna i moguća. Zato i program naučnog istraživanja mora biti naslonjen na one strategije koje društvo namerava da formuliše. Tako na-

Digitized by Google

učno-stručno zasnovana strategija može stvarno poslužiti svim političkim faktorima odlučivanja, na svim nivoima, da se opredele za politiku koja će najbližim putem voditi ostvarivanju društvenih ciljeva.

Treći element je globalnost. Strategija mora u celini, u pogledu svih pitanja i opredeljenja, uvažavati kretanja u svetu i sve one međunarodne uslove, prilike i tendencije koji bitno utiču na pitanja strategije i time su od bitnog značaja za ocene, razmatranja i opredeljivanje. Naročito je važno da strategija u potpunosti uvažava dejstvo spoljnog faktora na unutrašnje prilike. Savremeni procesi globalizacije faktorâ reprodukcije i naučno-tehničke i tehnološke revolucije u svetu čine spoljni faktor sve značajnijim za svaku zemlju, a time i za njeno političko odlučivanje. Prilikom analize spoljnog faktora strategija mora utvrditi njegova pozitivna i negativna dejstva na nacionalnu privredu i prema tome odrediti pravce svog delovanja. Nagle i duboke promene u svetskoj privredi i u savremenim međunarodnim ekonomskim odnosima uopšte i po pojedinim oblastima traže budno praćenje, analiziranje i prilagođavanje. Samo pravilna ocena dejstva spoljnog faktora čini strategiju uspešnim sredstvom: obogaćuje pozitivnim iskustvima, a obezbeđuje od štete, iznenađenja i jakih udara, koji mogu zadesiti nacionalnu privredu, kao što je to bilo s prvim i drugim udarom cena nafte, kao i sa inostranim dugovima. Na drugoj strani, odgovarajuće tretiranje spoljnog faktora jača nezavisnost zemlje i njeno adekvatno uključivanje u međunarodnu podelu rada.

Četvrti element je dugoročnost. Karakteristika strategije jeste da razmatra pitanja u njihovoj srednjoročnoj i dugoročnoj dimenziji. Ona *de facto* povezuje neposredan, kratkoročni pristup sa dugoročnim, ekonomsku politiku sa planom, tekuće mere sa sistemskim rešenjima. Postići tu povezanost kratkoročnih i dugoročnih dejstava važan je zadatak strategije i mora biti ugrađen u sva pitanja koja se razmatraju. Na taj način strategija postaje snažan činilac stabilizacije, to jest usklađenog, stabilnog i dinamičnog razvoja.

Peti element je fleksibilnost. Kako je osobina strategije fiksiranje stavova i preporuka na zaokruženom i kompletnom konceptu, tako njena opredeljenja moraju istovremeno omogućavati fleksibilnost stalnog uvažavanja promena na domaćem i svetskom planu. Okvir strategije mora biti toliko širok da omogućava stalno prilagođavanje domaćim i inostranim potrebama i uvažavanje međusobnih dejstava upliva i zavisnosti. Hranu takvom procesu mora davati razgraničen multisektorski sistem informisanja, koji u strategiji mora dobiti mesto u svim odgovarajućim delovima.

Šesti element je realnost. Strategija koja ne bi uvažavala nužnost realnog pristupa bila bi iluzionistička, pa time štetna po društvenu akciju i upravljanje. Svakako, strategija mora tražiti optimalna rešenja, postizanje optimalnih uslova za razvoj, ali ona moraju biti u granicama stvarnosti, moraju omogućavati odluči-

Digitized by Google

vanje o korisnim rešenjima. Uvažavajući realnost, strategija uspešno povezuje praksu i teoriju, znanje i iskustvo. Zato nije ni loše da se u pogledu najtežih i nerazjašnjenih pitanja odluči i za dileme koje se nude faktorima odlučivanja. Takav životni pristup treba u strategiji očuvati kako bi se time ojačala njena korisna upotreba.

Sedmi element strategije jeste podruštvljavanje. Sama po sebi, strategija je sredstvo, instrument društva. Njena opredeljenja se odnose na čitavo društvo, proizlaze i vraćaju se u društvo, njegove delove i u celinu. Zato je i jedino pravilno da u procesu formulisanja stavova, mišljenja, preporuka i predloga učestvuje što širi krug učesnika, iz svih profesija i društvenih struktura koje strategija tangira i koje su zainteresovane za njena rešenja. Takvo učešće samo po sebi traži i vrlo otvorenu, široku i demokratsku raspravu, s dilemama i razlikama, argumentima i mišljenjima, uz uvažavanje pluralizma interesa. Preko tako širokog podruštvljavanja vodi put do stvarnih stručnih i društveno korisnih opredeljenja, koja strategija mora ponuditi društvu.

Pomenutih sedam elemenata pokazuju kako je složen proces formulisanja strategije i da uspeh tog procesa zavisi od najšireg društvenog učešća.

V. Ostvarivanje strategije

Druga faza strategije jeste društveni proces realizovanja usvojenih opredeljenja, stavova i preporuka. Time što se ta opredeljenja formulišu demokratski i za svestranu upotrebu strategija postaje opštedruštveno sredstvo za zajedničku akciju svih društvenih snaga, efikasan način da se stimulira društvena produktivnost, racionalnost i ekonomičnost. Strategija je snažno oružje integracije društvenih snaga i suzbijanja svega onoga što koči razvoj društva.

Osnovni zadatak faze realizacije jeste da se stvore uslovi za stupanje u akciju i za sprovođenje niza mera i poteza.

Prvo što je potrebno postići jeste to da strategija ne ostane u fiokama. S njom treba da se upozna što širi krug radnika, jer samo tako će ona dobiti najširu društvenu podršku u realizaciji, kao što je to dobila prilikom formulisanja. To je istovremeno garantija da će se opredeljenja strategije pretopiti u dnevnu praksu. Sa strategijom se moraju detaljno upoznati naročito profesionalci, svi oni kojima je strategija potrebna za svakodnevni rad i odlučivanje. Takvom širokom poznavanju strategije može doprineti adekvatan sistem informisanja, koji mora za publikovanje strategije obaviti svestran profesionalni rad.

Drugo, upotrebljivost strategije mora biti takva da služi kao osnovna odluka na svim nivoima, u svim delatnostima. Ona treba da postane neka vrsta »priručnika« kojim se koriste svi koji se bave pitanjima strategije i kojima su njena opredeljenja korisna

Digitized by Google

pri odlučivanju. U strategiji radnici treba da nađu odgovore na pitanja društvenih opredeljenja i političkih odluka.

Treće, strategija mora da posluži kao »pravilo ponašanja«, kao kodeks odredaba o zajedničkom ravnanju i o jedinstvenom nastupu, pristupu zajedničkim problemima. Za savremeno, razgranato, pluralističko i demokratsko društvo takva »pravila ponašanja« su snažno sredstvo koje može da ima širi i fleksibilniji efekat od onoga kojega imaju zakoni, propisi i slična pravna akta. Delovanje takvih pravila je društveno veoma produktivno. Nije slučajno da u sadašnjim naporima težimo da uspostavimo takozvano »stabilizacijsko ponašanje«.

Četvrto, realizacija strategije deluje sama po sebi integraciono, povezuje različite delove društva, različite interese, udruženi rad s politikom i ekonomikom, što se odvija na jedinstvenoj platformi, koja društvenu aktivnost usmerava u istom pravcu, u pravcu postizanja istih, društveno priznatih i usvojenih ciljeva. S takvom integracijom se istovremeno razvija šira i svestranija društvena podela rada, bolja organiziranost društvenih snaga.

Peto, strategijska opredeljenja moraju se kroz realizaciju pretopiti u razgraničen sistem instrumenata i mehanizama, koji nastaju društvenom i samoupravnom saglasnošću. Ti mehanizmi stvaraju detaljne uslove da se opredeljenja strategije mogu brže i doslednije pretočiti u život.

Elementi strategije, kao i uslovi za njeno ostvarivanje, predstavljaju za društvo snažno sredstvo, sredstvo kojim može efikasno da upravlja i da privređuje. Pogotovu za samoupravno socijalističko društvo strategija ima značaj sredstva kojim se moraju služiti sve društvene snage da bi njihov rad i akcije bili što uspešniji i korisniji.

Digitized by Google

Jordan Aleksić

„Omladinske revolucije" stilova života

Mlada generacija osamdesetih godina preživljava silno umnožene i izrazito krizne civilizacijske probleme (takozvane globalne probleme). Reč je o postajućoj »generaciji šokiranih« — generaciji zatamnjenih perspektiva, zaustavljene i neizvesne socijalne promocije. U uslovima rastuće i svestrukturne društvene krize, društveno-ekonomske i političke marginalizacije mladih, *»omladinski sindrom«* zadobija karakter krajnje spornog pitanja: *»generacija krize«* ili *»kriza generacije«?*

Na svim društvenim scenama postavlja se »problem omladine«, ukazuje se na »krizu omladine«, na asocijalnost sve značajnijeg dela omladine (uglavnom se to svodi na apolitičnost), na pojavu adolescentne subkulture, na odbacivanje nekih značajnih vrednosti društva. Potežu se aveti prošlosti, otvoreno je pitanje »straha od omladine« ili pak »sukoba generacija«. Jedno je sigurno: mlada generacija s početka osamdesetih godina, koja se razvila u uslovima ozbiljnih društveno-ekonomskih teškoća, oštrih protivrečnosti i kriznih procesa, zadobila je društvenu situaciju različniju i sporniju od svih ranijih generacija: *kritičan društveni položaj — problematizovanu životnu situaciju — zamagljeno primarno životno iskustvo — neizvesnost životne perspektive.*

Digitized by Google

Perspektive »generacije budućnosti«

Dok je generacija mladih šezdesetih godina — *»generacija bezbrižnih«* — nekonvencionalnom političkom aktivnošću, oštrom kritikom društvenog stanja i u buntu postavila političke zahteve implicitno optimističke, današnja mlada generacija potisnuta je u neizvesnost egzistencijalne ugroženosti i političke učaurenosti. Iako je bio širok raspon tadašnje direktne akcije, omladinski pokreti nisu pokrenuli sve mlade ljude, već samo *»određene generacijske celine«*. Mišljenja među mladima bila su dosta podeljena, s tim što je najizraženiji bio rascep između studenata i omladine koja se već svrstala u redovne radne snage.

Dramatično iskustvo s kraja šezdesetih godina (»studentska '68«) liberalističko-antibirokratskog revolta izazvalo je sudar s društvom u zahtevu za novom kulturom, novim idealima, protiv konformizma akademskog saveta, konzervativne svesti, »krize vrednosti« — »krize svesti« i zamagljenih političkih ciljeva. Dok su ključni izrazi tada bili: »konfrontacija«, »kontrakultura«, »omladinska kultura« ..., nakon jedne decenije na sceni su: »nezaposlenost«, »povremeno zapošljavanje«, »defanzivnost«, »pragmatizam« ... Je li to samo privid ili stvarni obrt? Očito da je *»zatečena generacija«* »bombardovana« problemima velikog broja neostvarenih ili bar spornih ideja, izazova i nada koje sadrže ceo *spektar životnih modela*, a koji su, opet, u raskoraku s kriznim društvenim stanjem, sa stvarnošću koja još ni na materijalnom planu ni izdaleka ne odgovara tim modelima. Krajnje su sporni sudovi o tome da je savremena omladina umerena i integrisana. Političku socijalizaciju karakteriše osetno smanjeni ideološki intenzitet odnosa između mladih i politike — »difuzna podrška sistema«. Mladi odbacuju već »klasično političko ponašanje«, koje je postalo ritualno, koje se ponavlja; suprotstavljaju se otuđenom jeziku politike sazdanom od apstraktne racionalnosti. Ali, kako se njihov doživljaj sadašnjosti uvek ostvaruje uz naglašeno projektovanje budućnosti, to dublje i teže doživljavaju postojeću krizu društvenog etosa.

Mnogi indikatori pokazuju da se menjaju tradicionalni oblici vrednosti među mladima. Na sceni je vrlo živ proces dinamičnih promena koje se očituju od *pomeranja u vrednosnoj strukturi svesti*, preko *pojačanog senzibiliteta mladih* na ukupna, posebno krizna društvena stanja, do bitnih *promena u stilovima života, oblicima socijalnih komunikacija, pa i u obrascima kulturnih ponašanja*. Nova pokoljenja nose specifične »sisteme« hijerarhija interesâ i potreba u poređenju s ranijim generacijama. Idejna kretanja među mladima, odnosno idejna svest i »duh« mlade generacije iskazuju izrazitu složenost u kontekstu njihovog konkretnog društvenog položaja, pre svega problematizovanih pozicija u obrazovanju i radu.

Žarišni problem mladih je postao *problem socijalne perspektive*, izražen osobito u zapošljavanju i obrazovanju. Iako raste

Digitized by Google

njihova *kritička svest*, svojevrsni način kritičkog odnosa prema stanju u društvu, po pravilu se ta kritika iskazuje kroz vrednosna određenja socijalističkog sistema. Čak i najradikalniji vidovi kritičke omladinske svesti prema društvenoj situaciji često su upereni protiv nedoslednosti, devijacija i takozvanih pojava nesocijalističke prakse. Mladi su osetljivi naročito na pitanja o moralu, o takozvanoj socijalnoj pravdi i na očevidnu razliku između socijalističkih načela i stvarne životne prakse. U ranijem periodu materijalnog i opštedruštvenog rasta očekivalo se da će se samom izgradnjom socijalizma gotovo mehanički osigurati i reprodukcija takozvane *socijalističke svesti mladih*. Energetski šok, hronična nezaposlenost, umnožena ratna žarišta, privredne krize, ekološke katastrofe, opšta sumnja u smisao tehnološke civilizacije i slično stvorili su »*generaciju tendencijskog obrta*«, koja je »sleđa« probuđena iz optimističkih snova.

»Za gotovo sva ranija pokoljenja u našem samoupravnom društvu bio je karakterističan značajan stupanj izvesnosti i sigurnosti u pogledu njihove neposredne životne perspektive, pa i puteva i načina da se ta perspektiva u dogledno vrijeme realizira na osobnoj razini. Život društva u cijelosti i razvoj samoupravnog socijalizma u nas kretali su se pravcima i tokovima koji su imali određenu stabilnost i manje-više jasnu usmjerenost, te su jamčili i stanovitu sigurnost i izvjesnost u pogledu životne perspektive i životnih šansi mladim ljudima: sutrašnjica je ranije izgledala prilično izvjesna i sigurna i to je omogućavalo i mladim ljudima da s određenim stupnjem sigurnosti predviđaju i planiraju i svoju osobnu sutrašnjicu, te da znaju kakve se moguće sutrašnje posljedice mogu očekivati od njihovih današnjih životnih odluka. Suvremeno pokoljenje mladih nalazi se u situaciji koja je u značajnoj mjeri drugačije artikulirana: sutrašnjica je postala neizvjesnijom i nesigurnijom, te je postalo teško predvidjeti što mogu sadašnje životne odluke mladih značiti za njih same sutra ili prekosutra. Pomak u ovom pogledu je izrazito značajan u pogledu razvojnih perspektiva: ranije su razvojne perspektive bile manje-više jasno naznačene, a danas su te perspektive postale veoma zamagljene i nesigurne.«[1]

Civilizacijski pesimizam mladih potenciran i izdvojenošću od glavnih sistema delovanja u društvu odvodi mlade u vode spontanizma, do omladinskog anarhizma i zahteva za spontanu akciju koja donosi trenutne i vidljive efekte. Na iskustvima pokušaja alternativnog života u grupama vršnjaka i »socijalnog iščašenja« pokušavaju se uobličiti i novi »*civilizovani*« *modeli delovanja — delovanje kao racionalni plan voljno motivisan: društvenom situacijom u kojoj žive i vlastitom životnom praksom u koju su postavljeni.*

---

[1] S. Vrcan, *Suvremeno pokoljenje mladih — novo i osobito pokoljenje*, zbornik radova *Mlada generacija danas*, NIRO »Mladost«, Beograd, 1982, str. 138.

Digitized by Google

Za mlade umetnute između detinjstva i odraslosti primarno je pitanje kada će i kako doseći budućnost, odnosno hoće li doći do sudara ili, pak, susreta sadašnje životne prakse i planova za budućnost. U uslovima zamagljenja perspektiva »generacije budućnosti« mladi tragaju za kolektivnim učlanjenjem u civilizovani prostor delovanja, uz osećaj pripadnosti i socijalne kompetentnosti, ali i poraza u pokušajima integracije u društvo odraslih.

Kreativna marginalnost i alternativni »projekti življenja«

U vremenu ekonomske i društvene krize, posustajanja samoupravljanja, pada avangardnosti Saveza komunista, jenjavanja revolucionarnih promena — sve je teže boriti se za socijalističku orijentaciju mlade generacije. Dodamo li tome nezaposlenost mladih, krizu reforme obrazovanja, negativnu kadrovsku selekciju itd., stvari se još više usložnjavaju. Veoma je bitna još jedna činjenica na planu vrednosnih orijentacija mlade generacije. Predugo ostajanje mladih izvan rada (i to u vreme novih medija koji komunikaciju čine internacionalnom) stvara svojevrsnu *kreativnu marginalnost* znatnog dela mlade generacije: određene generacijske indiferentnosti; različite vidove alternativnih ponašanja i kulture; traženje različitih vrsta utočišta; držanje na rastojanju — »socijalne otkačenosti«; formiranje svojih »svetova«.

Današnjoj mladoj generaciji, zbog protivrečnosti njenog statusa u društvu, imanentan je novi bunt kroz protestnu muziku, muziku koja se »živi«, koja je utočište. Ona traži mesta koja nisu pod kontrolom odraslih, traži viši stepen slobode, istraživanja, zajedničkog življenja. Između roditelja i dece nastaje nov način dijaloga, odbacivanje patrijarhalnih pritisaka, autoritarnosti — *mladocentrična orijentacija mladih.* Traže se, u stvari, *novi »projekti življenja«*, koji su izvan tradicionalnih ideologija i konzervativnih sistema vrednosti. Sem toga, mladi žive u svetu novih medija — masovnih medija, uspostavljaju neku vrstu *foruma mladih*, koji ima nacionalne, ali i internacionalne dimenzije.

Danas su široko otvoreni prostori da se među omladinom protura (iz komercijalnih i nekih drugih interesa) sva sila pomodarskih hirova s očitim karakteristikama pravih psihosocijalnih epidemija. *Hirovi* ponekad požive, vrlo brzo se stvara racionalna osnovica za njihov opstanak u vidu neke »ideologije«, pogleda na svet, najsavremenijeg načina života i slično. Pomodarstvo ne zahvata omladinu masovno; međutim, *privid masovnosti* prisutan je upravo zbog javnog iskazivanja, uključenosti i agresivnosti nastupa pripadnikâ pojedinih pomodarskih pokreta.

Na ponašanje dece i omladine u slobodnom vremenu utiče sva sila okolnosti, ali se one nikako ne mogu izvlačiti izvan konteksta života i društvenog položaja mladih, odnosno izvan protivrečnosti društveno-ekonomskog i kulturnog razvoja. O tome

Digitized by Google

su izneti mnogi zaključci i deklaracije, stvorene su i institucije i organizacije koje se bave omladinom i njenim ponašanjem u slobodnom vremenu. Međutim, nešto mora biti sporno u svemu tome kad mladi u toliko velikom broju pretpostavljaju kafić i disko sportskom društvu ili domu kulture u svojoj mesnoj zajednici, bioskop i stripove društvenom radu itd.

Današnja omladina je prva mlada generacija koja je odrasla pod uticajem televizije kao medija. Primarna iskustva postala su sekundarna, a nadomeštena su stečena iskustva informacije. Predstave nemaju više ličnu komponentu, već pre svega medijalnu. Tako su mladi stavljeni pod udar svih *ograničenja civilizacije: potrošačke strategije, intelektualne ideologije, proročanstva propasti*...

Mnogi istraživači savremenog života mladih s pravom govore o izvesnoj *emocionalnoj revoluciji* u životu mlade generacije, o nekim njenim nastojanjima da stvori *projekt neobaveznog hedonizma i horizontalnog zajedništva* (bez hijerarhije) koje se održava pomoću niza *šifara kolektivne osećajnosti.* Mladi su se opredelili za brzinu, za prolaznost, za život bez metafizičkih i utopijskih snova, za večnu sadašnjost. Produžena mladost uslovljava određene anarhističke, hedonističke i kulturno-pesimističke orijentacije kao pojavne oblike nove omladinske kulture. Pisanje po zidovima — *»sindrom grafita«* — nije vandalizam, kako se to uobičajeno tumači, već pokušaj nasilnog prodora u društvo, skretanje pažnje, svojevrsne poruke i izazovi društvu.

Socijalne protivrečnosti, emocionalne napetosti i društvena raslojavanja utiču na stilove omladinske kulture i na njihovu diferencijaciju prema tim stilovima. Omladinskoj subkulturi se prilagođava i »industrija svesti« i industrija roba. Deo omladine se opredeljuje za razne vrste angažovanog protesta, drugi deo za racionalno navijanje, treći za razna muzička okupljanja kao način života; tu su i raznovrsni stilovi u odevanju...

Položaj savremene omladine, njeno produžno školovanje i udaljavanje časa kada će se mlad čovek zaposliti, na osoben način *širi duhovni horizont* mladih ljudi. Formira se svojevrstan proces samoobrazovanja, autentičan razmah mašte, nastaju »privilegovane« grupe, koje žele da izbegnu iskušenjima plitke politizacije, plivanju po površini okoštalog ideologiziranog ili propagandističkog delovanja.

Istražujući stilove života srednjoškolske omladine, A. Fulgosi i F. Radin[2] su od osam identifikovanih stilova života (»intelektualno angažirani«, »tradicionalni«, »ponašajna nezavisnost«, »neprilagođenost i dosada«, »sport i tehnika«, »konfliktni odnos s roditeljima«, »vera i politička neangažiranost«, »dokoličarenje«,

[2] A. Fulgosi — F. Radin, *Stilovi života zagrebačkih srednjoškolaca*, CDD SSOH, Zagreb, 1983.

Digitized by Google

»potrošnja i pomodarstvo«), kao najšire po svom sadržaju, izdvojili četiri stila života:

1. *Intelektualno angažirani stil života«*

(Karakteristike: posećivanje kulturno-umetničkih manifestacija i kulturnih institucija, čitanje knjiga, prisustvo na kulturnim tribinama, antikonformizam...).

2. *»Tradicionalni stil života«*

(Karakteristike: obožavanje narodne muzike i šlagera, obavljanje kućnih poslova, konformizam, autoritarnost, depresivnost, opsesivnost).

3. *»Vera i politička neangažovanost«*

(Karakteristike: vernik, apolitičnost, konformizam, depresivnost, fobilnost).

4. *»Stil života dokoličarenje, potrošnja i pomodarstvo«*

(Karakteristike: provod u kafiću ili disko-klubu, agresivnost, paranoidnost).

Stepen u kojem danas mladi ljudi u mnogim društvima uočavaju sebe kao posebnu društvenu kategoriju i često se smatraju odgurnuti i odvojeni od mnogih oblasti javnog života proizveo je širok *spektar subkultura, kontrakultura i spontanih alternativnih inicijativa,* od kojih su neke i destruktivne.

Grupni stilovi života — novo socijalno raslojavanje i diferenciranje mladih

Grupni stilovi mladih obuhvataju javne, vidljive izraze omladinske kulture koji se iskazuju na različitim mestima na kojima se mladi sastaju (od škole do lokala), a naročito različita mesta zabave i razonode. Te stilove šire i podstiču razni mediji i industrija mode, ali se oni ne oslanjaju na određene grupe mladih, već su tipični za razne grupe u sklopu *isprepletene subkulturne scene.* Uglavnom se pojedinac stavlja u neposredan odnos prema određenom stilu života mladih, kojeg pronalazi publikovanog bilo u omladinskim novinama bilo u drugim medijima. Može se ravnati prema nekom uzoru koji važi za avangardu stila. Takve grupne stilove danas predstavljaju, na primer, poznate grupe *»rockera«, »punckera«, »šminkera«* itd.

Svojevoljni rascep omladine na specifične grupacije omogućuje zavetrinu tih grupa ili pak njihovo aktivno sudelovanje, pri čemu aktivno ne znači uvek i stvarnu aktivnost. Najčešće je ta aktivnost ograničena na spoljašnje stvari kao što su oblačenje, frizura, omiljeni svirači, marka automobila i slično.

Digitized by Google

Početne pobude određenog novog stila ubrzo preuzima industrija koja snabdeva mlade predmetima koji pripadaju tom stilu. Tako se stil širi među mnoštvom, a glavne scene omladinske kulture su veliki gradovi. Tu se rađaju nove ideje, tu postoji odgovarajuća infrastruktura (lokali, trgovine, saobraćajnice, mesta susretanja za mlade).

U većini zapadnih zemalja privrženici stilova imaju prava pravcata hodočašća ka internacionalnim centrima (razvio se poseban *»subkulturni turizam«).* Čak postoje različiti »kongresi« i ulični heppeninzi velikog obima, gde dolaze mladi iz različitih sredina — »veliki susreti« (na primer, festivali, antiatomski pohodi, mirovni pohodi itd.).

Grupni stilovi zato nude neki drugi socijalni splet, koji i osamljene veže međusobno van granica susedstva, ulice, škole itd. U sklopu tih stilova izgrađuje se specifičan sistem socijalnih veza, i to ne samo na planu lokaliteta, već i u najširim razmerama — *»internacionalni savezi vršnjaka«.* Svaki stil ima sebi svojstvene ambleme, simbolizme svih vrsta, koji se često šire iz određenog središta (iz jedne od zapadnih metropola). Socijalne veze internacionalnih grupnih stilova ponekad već podsećaju na tradiciju trajnih klubova.

Subkulturno delovanje je uglavnom ograničeno na takozvano *slobodno vreme,* na potrošnju u slobodnom vremenu. Tada je mreža socijalne kontrole među mladima mnogo manja nego, na primer, u školi, kod kuće ili u radnoj organizaciji. Inače se grupni stilovi do određene mere sprovode i u školama, ali to je sekundarno. Glavno područje uticaja su gradske ulice, priredbe, lokali, sastajališta svih vrsta za mlade, oblici zabave itd. Pored manje moći socijalne kontrole, slobodno vreme pruža više mogućnosti za vanredno snažna simbolička delovanja; tu grupa vršnjaka dobija priliku za slobodno izražavanje i asocijacije.

Modernu omladinsku subkulturu karakteriše industrijski producirana »omladinska kultura«. Gotovo da je industrijska produkcija različnih stilskih proizvoda nužna za održavanje i širenje određenog grupnog stila. Standardizovana omladinska kultura, koja je naslonjena na *omladinsku »industriju slobodnog vremena«,* daje, na jednoj strani, još nestandardizovanim subkulturama »grubi materijal« za proizvodnju radikalnijih značenja, koja se posle šire među omladinom uz posredovanje tržišta mladih (moda, muzika, simboli, oblici ponašanja). Time se među mladima često šire i subverzivne »tričarije« opozicionih grupnih stilova. Druga strana medalje povezanosti grupnih stilova s industrijom posvećena mladima jeste mogućnost društvene *reintegracije subkulturnih stilova.* Njihove stilističke inovacije se vremenom promene samo u modne pojave i u masovno njihovo kopiranje bez dublje političke aktivizacije mladih. Zato industrija pojednostavnjuje u početku kreativne nove omladinske stilove. Takva izbledela varijanta se zatim masovno nudi omladini, pri čemu gubi svoj početni kritički impuls.

Digitized by Google

Izdvajanje posebnih grupnih stilova iz celine omladinske kulture vršnjaka pokazuje da omladinska kultura nije nikakva harmonična omladinska celina koja bi se opirala homogenom društvu odraslih. Razni stilovi se međusobno bore, ponekad ritualno-simbolički, uz pomoć stilskih ograničenja. Sukobljavaju se i neposredno, na primer, na masovnim priredbama za mlade i na skupovima većeg broja mladih ljudi. Na zidovima se pojavljuju »bitke« parola i grafita. Ono što se ranije činilo kao lokalno obojen sukob mladih iz susednih ulica i krajeva danas postaje sukob između različitih javnih grupnih stilova mladih u velegradu.

Istraživači na Zapadu izdvajaju čak šesnaest najznačajnijih grupnih stilova, koje su razvrstali u pet grupacija:

1. *grupe angažovanog protesta:* ekologisti, alternativci, protivnici atomske energije, levi rock;

2. *konzervativne grupe:* fudbalski navijači, disko navijači, nenacionalne grupe;

3. *politički agresivni stilovi:* punckeri, rockeri, terorističke grupe;

4. *neusmerene grupe navijača* (na primer, muzike, obožavaoci motora);

5. *grupni stilovi omladinskih religija i šminkera.*

Najnovija istraživanja oduševljenja mladih za pojedine vrste grupnih stilova pokazala su da se manje obrazovani, odnosno oni koji se ranije zaposle, većinom oduševljavaju za navijačke, a delom i za konzervativne grupe, oni sa višim ili srednjim obrazovanjem više se oduševljavaju za politički angažovane grupe.

Upravo produžno školovanje i šire obrazovanje uvećavaju mogućnost alternativa, udaljuju čas zaposlenja i socijalnog etaklizanja i usložnjavaju duhovni horizont mladog čoveka. Socijalni status ne deluje više automatski i jednosmerno na svest mladih. Glavni činilac koji posreduje jeste proces vaspitanja i obrazovanja, čiji je učesnik bio pojedini omladinac. Ali izgleda da rast i prevlast levih i protestnih pokreta među mladima otklanja i granice između više i manje obrazovanih.

Među mladima se formirao proces *samoobrazovanja*, odnosno proces prenošenja određenih grupnih stilova na veoma široke slojeve mladih različitog socijalnog porekla: preko masovnog identifikovanja sa određenim uzorcima, preko čitanja omladinske štampe, prihvatanja gesla i simbola koji deluju vrlo efektivno i slično. Određene ideje, simbole, gesla i političke ciljeve, protestno angažovanje u sve većoj meri prihvataju mladi svih slojeva, tako da se razlika između omladine srednjih i nižih slojeva snažno relativizuje s obzirom na pripadnost različitih slojeva. Formiranje stila znači za mladog čoveka dvoje: *sopstveni odnos prema neposrednoj okolini i stabilnost kolektivnog identiteta.* Određena grupa mladih se na taj način »smešta« u socio-kulturni prostor društva i ostvaruje integrišuće polje kulturne delatnosti.

Digitized by Google

Koliko vremena, zapravo, mladi provedu izvan škole i porodice u organizovanim aktivnostima, a koliko u takozvanim neformalnim oblicima individualnog i društvenog života? Istraživački podaci pokazuju da se u organizovanim društvenim aktivnostima prosečno provodi oko 10 odsto vremena, a 90 odsto se odnosi na slobodne aranžmane u individualnoj režiji, gde pak prevlast imaju najrazličitije poruke i uticaji sredstava javnog informisanja, različite zabavne aktivnosti i aktivnosti bez određenog cilja. Nije stoga čudno da upravo taj način provođenja neformalnog života mladih kroji *međugeneracijska i unutargeneracijska raslojavanja* i utiče na druge pojave među omladinom. Društvo se već suočava s pitanjem — kako da se mladi izvuku iz *samosegregacije*, iz svog stanja »neizdržljivosti«.

Individualizam je danas kod mladih na paradoksalan način socijalan, pošto se ne negira grupa; štaviše, nove individue nastaju u njoj. Mladi se zatvaraju u grupe, takozvane grupe međusobno jednakih, koji i predstavljaju osnovu socijalizacije mladih (droga se počinje uzimati gotovo redovno, po pravilu, unutar grupe). Dakle, na pomolu je *novi individualizam* koji ne gubi kolektivne elemente, zadržava u grupi centralnost svake pojedine individue kao znak nove i originalne subjektivnosti. Osećanje političke neefikasnosti primorava mlade da se povuku pod okrilje kolektivizma. Značaj grupe i važnost koja se pridaje pomoći drugih ljudi izgleda kao nešto što je sve zanimljivije i privlačnije u svesti mladih.

Različiti grupni stilovi uvode među mladima dodatne granice i pregrade. *Diferenciranje stilova* je dovelo do *svojevrsnog socijalnog raslojavanja i diferenciranja mladih.* Taj proces ne teče putem javnog diskursa, nego putem sopstvenih komunikacionih sistema koji su na raspolaganju privrženicima određenog grupnog stila. Tako se *unutar omladine rađaju nova socijalna ograničenja* koja su u osnovi odjek klasne podele društva u mladoj generaciji. U grupnim stilovima pojedinac na vlastiti način prisvaja klasno društvo i sopstvenu klasnu poziciju, iako neformulisano i sa promenjenim naglaskom, tako da odgovara specifičnom životnom svetu mladih. To je *nov proces socijalnog raslojavanja mlade generacije* koji se sprovodi putem *isključujućih grupnih stilova.*

Stari modeli su bili opšti, sveobuhvatniji i izrazito ideološki, pre svega su afirmisali ciljeve i mobilisali. Novi modeli su probili okvir identiteta kao jedinstven, sveobuhvatan, utvrđen, okamenjeni red stvari — procesa ubeđivanja, vrednosti i predstava. Postoji kulturni, politički i generacijski dubok proces, koji se na ravni pojavnog očituje kroz različite stilove života i kultura. Problemi *socijalizacije mladih* su neuporedivo složeniji i odvijaju se specifičnim tokovima, često nepravolinijskim, pa ih ne bi trebalo prepustiti stihiji ni takozvanim *spontanim društvenim tokovima.*

Digitized by Google

Emancipatorski potencijal mladih

Ne sme se previđati da je omladina »slika i prilika« društva, ona se više ne može vezivati za pojam društvene grupe, već za pojam *društveno stanje*, jer se u njoj najneposrednije prelamaju i najdrastičnije tragove ostavljaju sve društvene dileme i socio-ekonomske drame. Sve je više simptoma na nivou svakodnevnog iskustva i impresionistički stvorenih utisaka da je omladina postala ili je na putu da postane veoma problematičan segment populacije (ako ne u celini, a ono određeni njeni delovi). To je pre svega segment društva koji se već sada suočava s ozbiljnim teškoćama, značajnim izazovima i iskustvima:

— u svojoj neposrednoj životnoj perspektivi,

— u uslovima i okolnostima u kojima u ranim fazama svog sazrevanja mora donositi veoma dalekosežne odluke čije konsekvence ne može dokučiti,

— u načinima prelaska u svet odraslih i u svojem uključivanju u svet rada.

Omladina postaje onaj segment društva koji je najoštrije pogođen razmakom, uvećavajućim neskladom između ličnih interesa i aspiracija, društvenih potreba i društvenih mogućnosti: od školovanja — izbora budućeg životnog poziva, mogućnosti zapošljavanja i društvene pokretljivosti, osamostaljivanja i stvaranja vlastite porodice, rešavanja stambenih pitanja, mogućnosti normalne promocije u radu, do mogućnosti razvijanja i zadovoljavanja novih potreba interesovanja, interesa, aspiracije itd. »U zemljama koje se bore sa ekonomskim teškoćama porast nezaposlenosti koja pogađa posebno omladinu koja traži svoje prvo zaposlenje i teškoće društvene ili psihološke naravi (marginalnost, delinkvencija, osećaj nekorisnosti) što ih izaziva trajna nesigurnost naglašavaju napetost što općenito postoji između omladine željne promjene i preostalih članova društva kojima je važnija stabilnost. Nemir što ga mladi osjećaju spram ekonomskih mehanizama na koje nemaju nikakvog utjecaja tera ih na akcije koje se više objašnjavaju njihovim položajem u društvenom životu (mladi radnici, studenti itd.) nego činjenicom da su mladi.«[3]

Naša mlada generacija objektivno nije u položaju da aktivno sudeluje u tokovima samoupravne transformacije društva, jer nije adekvatno uključena u društvenu odgovornost za razvoj samoupravljanja, što je, svakako, jedan od glavnih defekata društvene situacije. Namesto takozvane »*izgubljene generacije*«, generacije koja je bila na društvenoj sceni u poratnim godinama, čija je rana mladost pregažena ratom, sada, nakon tri decenije društvenog prosperiteta u mirnodopskim uslovima, društvo pritiska takozvana »*prekobrojna generacija*«, za koju nema mesta u

[3] *Shvatiti i djelovati*, UNESCO, Zagreb, 1979, str. 238 (Comprendre pour agir, UNESCO, Paris, 1977).

Digitized by Google

»svetu rada«, koja mora čekati svoj red u obrazovnom sistemu ili, pak, u nekom »posebnom svetu«. Nova generacija mladih postaje višestruko osetljiva jer je najizloženija problemima društva i njegovim ekonomskim teškoćama, a i s obzirom na to da se njena očekivanja (nasleđena od prethodnih generacija) najverovatnije neće ispuniti; ona je *»zatečena generacija«*, u položaju da postane *ključna kritična društvena grupacija.* Kombinovano delovanje galopirajuće inflacije i skokovite nezaposlenosti »osudilo« je znatne segmente omladine na povlačenje i izoliranost, na pojačavanje marginalnog egzistiranja i bekstva od društva (autodestruktivno ponašanje, maloletnička delinkvencija, rano uživanje alkohola, droge itd.), s izrazitim trendom rasta uprkos mnogih prosvetnih i društvenih programa suzbijanja. Kod mladih nastaje tek površna svest o problemima oskudice i ekonomske stagnacije, koja će je pokrenuti iz privida pasivnosti, iz samozadovoljstva »otkačenosti« i »drugačijih usmerenja« i učiniti je *esencijalnom pokretačkom snagom* u širim tokovima društvene promene. Posebno se ceo ovaj splet protivrečnosti, ograničenja i teškoća drastično zaoštrava za mlade ljude u situaciji sve šire i strukturno sve dublje društvene krize. U takvim uslovima omladina se javlja kao onaj segment stanovništva koji je u nesrazmerno velikoj meri izložen pritisku birokratskih, paternalističkih snaga i tendencija, koje objektivno, ali radikalno snižavaju mogućnosti za širenje prostora za razvijanje inicijative i snage mladih, ograničavaju njihovu društvenu promociju i osamostaljivanje.

Svakako da se takvi odnosi u vremenu krize, sudaranja s konkretnim situacijama šire naravi veoma često na dramatičan način očituju kroz određene — (ne)očekivane načine mišljenja i stilove ponašanja i življenja znatnog dela mladih koji se čine društveno nepoželjnim i neprihvatljivim: tada se posebno problematizira i stavlja velika upitnost na oblike *društvene svesti* mladih. Uvek kada se naše društvo nalazilo u revolucionarnom kretanju ta svest mladih nije bila sporna, ali kad god se zaplitalo u stagnantne pojave javljali su se i problemi u vezi s mladom generacijom.

Digitized by Google

Matija Novosel

Funkcionisanje samoupravnih interesnih zajednica

U novije vrijeme sve se češće čuje pitanje: da li smo kadri da u sadašnjim okolnostima ostvarujemo koncepciju razmjene rada ili to treba da sačeka neka povoljnija vremena? Suprotno tome je stanovište da pojačanom akcijom svih društvenih subjekata tu nevjericu treba razbijati, jer ničemu ne bi vodilo vraćanje na nekakvo fondovsko ili državno regulisanje odnosa između društvenih djelatnosti i materijalne proizvodnje ili, pak, nekih odnosa u oblasti materijalne proizvodnje koje sada regulišemo pomoću SIZ-ova.

U svakom slučaju, treba sasvim kritički govoriti o slabostima u funkcionisanju SIZ-ova. Jer, i pored nekih početnih rezultata u razvoju samoupravnih odnosa, u demokratizaciji odlučivanja i u širenju društvene osnove tog odlučivanja samoupravne interesne zajednice nijesu značajnije pomogle da se oživi i osnaži proces samoupravnog povezivanja društvenih djelatnosti s ostalim udruženim radom, a sasvim su nezadovoljavajuće tekli procesi usklađivanja interesâ i udruživanja u pojedinim oblastima udruženog rada materijalne proizvodnje. Time one, i pored nastojanja, nijesu dale podsticaj društvenim djelatnostima da više doprinesu stvaranju nove vrijednosti, podizanju produktivnosti rada, povećanju dohotka i razvoju društva u cjelini. Mada su u izvjesnoj mjeri usmjeravale razvoj društvenih djelatnosti, one nijesu

Digitized by Google

uspješno djelovale kako taj razvoj ne bi išao spontano, stihijno, autonomno, ekstenzivno, čime su objektivno stvorile prostor za primjenu administrativnih mjera, koje su često bile neselektivne, za sve jednako restriktivne i linearne. Tim mjerama kočen je i saplitan proces slobodne razmjene rada, razvoja novih društveno-ekonomskih odnosa između društvenih djelatnosti i ostalog udruženog rada. Naravno, sve to nije jačalo odlučujući uticaj osnovnih samoupravnih subjekata i zajednica (OOUR-a i mjesnih zajednica) na politiku razvoja društvenih djelatnosti i pojedinih oblasti materijalne proizvodnje. Sve je to, opet, pored drugih uzroka, doprinosilo i uslovljavalo pojačanu ekonomsku i društvenu nestabilnost kakvu danas imamo.

Ne mogavši da regulišu i podstiču te nove odnose među pojedinim djelovima udruženog rada, SIZ-ovi su i sami zahvaćeni procesom ekstenzivnog rasta vlastite mreže i stručnih službi. Iako evidencija nije pouzdana, u Crnoj Gori ih, na primjer, ima oko 210 (138 u društvenim djelatnostima i oko 70 u oblasti materijalne proizvodnje). Ali nije jedini problem u tome. Najkrupniji je problem što u zajednicama nemamo istinske slobodne razmjene rada, što su one često distributeri sredstava, a manje mjesto gdje se samoupravno dogovara o planovima i programima razvoja pojedinih djelatnosti, kvaliteta uspjeha, gdje se prava usklađuju s materijalnim mogućnostima, uređuju odnosi, mreža i struktura institucija i organizacija. Delegatski sistem slabo funkcioniše, u SIZ-ovima je najranjiviji, dosta je slabosti u angažovanju delegatâ iz udruženog rada materijalne proizvodnje, dominira interes delegatâ iz društvenih djelatnosti kad je riječ o SIZ-ovima iz tih oblasti rada. Problem je utoliko teži što SIZ-ovi treba da regulišu krupna pitanja društvenog i ekonomskog razvoja, što raspolažu velikim sredstvima (za pojedine društvene djelatnosti i nema drugih sredstava sem onih u SIZ-ovima).

Tome treba dodati još jedan povod i razlog koji je u posljednje vrijeme sve više predmet kritičke analize. Svojom organizacijom, mrežom kako je ona sada uređena, kako se u njima odlučuje, SIZ-ovi često podstiču zatvaranje u opštinske međe i atare, razdvajaju djelatnosti koje su upućene jedna na drugu, često slabe veze među organizacijama i institucijama, apsolutizuju parcijalne interese i umrtvljuju solidarnost. Budžetskom logikom u raspodjeli sredstava, koja se preselila i u SIZ-ove, pothranjuje se činovnički mentalitet, institucionalna zatvorenost i začaurenost u organizacijama i institucijama društvenih djelatnosti; nema selektivne politike razvoja, gotovo je sve od »posebnog društvenog interesa« i slično.

O uzrocima sadašnjeg stanja

I najpovršniji uvid u stanje i probleme pokazuje da je riječ o zamršenom spletu i nizu problema, gdje se često ne može razaznati što je čemu uzrok, a što posljedica. Uglavnom se iscrplju-

Digitized by Google

jemo u pogrešnoj kritici posljedica. Po nekim ocjenama, sva je nevolja u tome što su se stručne službe SIZ-ova osilile i birokratski nametnule kao politički centri otuđene etatističko-birokratske moći.

Ali ima više uzroka takvom stanju. Te bi uzroke naša savremena naučna i teorijska misao morala temeljitije osvijetliti. Neki od njih su naznačeni u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije. Za ovu priliku trebalo bi skrenuti pažnju samo na neke koji zaslužuju brižljiviju i dublju analizu.

Sredinom prošle decenije koncepcijski je zamišljeno da se SIZ-ovi osnivaju, da se materijalni odnosi i način finansiranja, bitni samoupravni odnosi u njima uređuju samoupravnim sporazumima i dogovorima, a samo izuzetno, u situacijama kada taj proces ne dadne zadovoljavajuće rezultate, a u pitanju su djelatnosti od posebnog društvenog interesa, da SIZ-ove treba osnivati zakonom. Desilo se, međutim, da su gotovo svi SIZ-ovi u Crnoj Gori, kako u društvenim djelatnostima tako i u materijalnoj proizvodnji, osnovani zakonom i odlukama skupština opština. Izvori sredstava su obezbijeđeni doprinosom iz dohotka OUR-a i ponajviše doprinosima na lične dohotke. Na visinu stopa i obim sredstava odlučujući uticaj su imali državni organi, a predlog su, na osnovu užih ili širih konsultacija, konačno usvajale i verifikovale skupštine društveno-političkih i samoupravnih interesnih zajednica. Udruženi rad, radni ljudi i građani uglavnom su bili postrani, nijesu ispoljili veći interes, tako da je uticaj budućih korisnika usluga na regulisanje osnovnih materijalnih odnosa bio nedovoljan. Time je u životu SIZ-ova započet višegodišnji period parafiskalnog (u osnovi državnog, fondovskog) načina obezbjeđivanja sredstava, kada su sredstva prikupljana automatski, na osnovu utvrđenih stopa doprinosa, što je kočilo proces slobodne razmjene rada i u SIZ-ovima stvaralo objektivne uslove za neracionalan razvoj društvenih djelatnosti, a sve ih je to udaljavalo od materijalne proizvodnje. I kad su planovi i programi razvoja postojali, bili su uglavnom rezultat participacije davalaca usluga, često nerealni, bez jasnih i konkretnih ciljeva, bez objektivno utvrđene cijene usluga, bez definisanih i dogovorenih normativa i standarda usluga. Pošto su se stvari tako kretale, nije čudo što je potrošnja stalno rasla, što su se društvene djelatnosti ekstenzivno širile i stalno bile u dvostrukom procijepu: s jedne strane između administrativnih intervencija države, budžetske logike i fondovskog načina odlučivanja u SIZ-ovima, a s druge strane između SIZ-ova i premalog interesa udruženog rada za njihovu sudbinu i razvoj. Ta situacija i danas traje, naravno, u mnogo zaoštrenijim i težim ekonomskim uslovima i zaoštrenijim djelatnostima. I nikako da se do dana današnjega razmrsi dilema: jesu li društvene djelatnosti potrošnja ili sastavni dio proizvodnih snaga, činilac koji doprinosi stvaranju nove vrijednosti i porastu produktivnosti rada. Naravno, za mnoge je načelno ta nedoumica prevaziđena i zna se što su društvene djelatnosti u

Digitized by Google

savremenom konceptu razvoja društva, ali, svejedno, i uprkos tome, u praksi, u svakodnevnici, za mnoge su one pod posebnom prismotrom i tretmanom kao oblast potrošnje; čak se tako u pojedinim sredinama gleda i na nauku, iako znamo što za proizvodnju i za razvoj društva znače nauka i naučnoistraživački rad.

Pođe li se nešto dalje od toga, doći će se do jednog suštinskog uzroka koji je za uspješnije ostvarivanje ustavnog koncepta SIZ-ova presudan. On je dobrim dijelom sadržan u pitanju zašto je nedovoljan uticaj korisnikâ usluga u SIZ-ovima i u razmjeni rada, zašto delegati iz udruženog rada nemaju aktivniji odnos prema usmjeravanju sredstava. Sadržan je i u pitanju zašto delegatski sistem unutar SIZ-ova ne funkcioniše kako treba.

Suviše sporo teče proces ovladavanja radnikâ onim dijelom dohotka iz kojega se zadovoljavaju zajedničke i opšte potrebe u društvu, i, razumije se, ne samo tim dijelom dohotka. U organizacijama udruženog rada — da za trenutak usredsredimo pažnju na njih — u procesu planiranja razvoja ne vodi se briga o kadrovskim, obrazovnim, kulturnim i tehničko-tehnološkim pitanjima, pitanjima koja bi trebalo da budu sastavni dio opšteg plana razvoja svake samoupravne organizacije i zajednice. Često se ne iskazuju jasno i određeno potrebe i zahtjevi o vrsti, obimu i kvalitetu usluga. Ta pitanja se rijetko kada nađu na dnevnom redu radničkih savjeta, zborova radnika, na sastancima u osnovnim organizacijama SK i sindikata, a često u radnim organizacijama nema ko, a niti zna, da pripremi predloge, da ih jasno postavi i obrazloži. Sva je pažnja stručnih organa u OUR-ima usredsređena na pitanja proizvodnje, sirovina, izvoza, finansijskih sredstava, investicija, raspodjele i prodaje. S druge strane, moramo imati u vidu da se često nije lako izjasniti za određeni program, o tome koliko je on potreban i valjan, s obzirom na to da treba šire poznavati problematiku pojedinih djelatnosti, specifičnosti njihovog djelovanja i s obzirom na činjenicu da su informacije kojima ljudi raspolažu često šture i parcijalne. Da problem bude teži i zamršeniji, ni oni koji nude programe (obrazovne, naučne, kulturne i slične institucije) ne poznaju u zadovoljavajućoj mjeri problematiku udruženog rada svoje sredine, a kamo li problematiku na širim privrednim prostorima. Kada se tome dodaju problemi koji postoje na relaciji delegat — delegacija — izborna baza, komplikovani sistem izbora delegacije, činjenica da delegat iz udruženog rada kasnije često nije u prilici, zbog nedovoljnog vremena, obimnih dnevnih redova, više krupnih pitanja o kojima treba raspravljati na skupštinama SIZ-ova, da redovno održava veze s delegacijom, a ova sa svojom izbornom bazom (ponekad objektivno, ako je delegat izabran od strane više delegacija, i nije u stanju da konsultuje sve delegacije) — onda je jasno zbog čega u SIZ-ovima delegati iz udruženog rada ne mogu energičnije da iskažu interes onih koji su ih delegirali.

Ti problemi, tako značajni i krupni, imaju, naravno, i svoju — da je tako nazovemo — istorijsku pozadinu i dimenziju. Udru-

Digitized by Google

ženi rad se s njima snažnije i šire susrijeće tek u posljednje dvije decenije svoga razvoja. Koncepcija koju smo utvrdili u Ustavu čini istorijski zaokret, njome započinje stvaranje novog odnosa između materijalne proizvodnje i društvenih djelatnosti: slobodno, samoupravno udruživanje i povezivanje. To je put da se prevaziđu granice između duhovnog i fizičkog rada. Ta koncepcija SIZ-ova nema uzora ni u jednom društvenom sistemu, ona je, dakle, u mnogo čemu i originalna. Kada se imaju u vidu mnoga istorijska opterećenja, onda je razumljivo što nije bilo lako krčiti put toj novoj praksi u odnosima između društvenih djelatnosti i materijalne proizvodnje. Nijesu se mogli očekivati ni brzi ni spektakularni rezultati. Otuda, naravno, moramo imati puno razumijevanja za to jer je riječ o dužem procesu koji je tek započeo.

Stoga što trenutno u razvoju i u funkcionisanju SIZ-ova, u funkcionisanju delegatskog sistema u njima, imamo dosta krupnih problema, nema razloga za napuštanje osnovne koncepcije njihovog organizovanja i rada. Za tu koncepciju se treba istrajno boriti. Pri tom se, svakako, mora ostvarivati temeljno opredjeljenje iz Ustava da je pravo radnikâ i drugih radnih ljudi koji u SIZ-ovima udružuju sredstva da odlučuju o tim sredstvima i pravo radnih ljudi u OUR-ima koji obavljaju djelatnosti u oblastima za koje su osnovani SIZ-ovi, da u slobodnoj razmjeni rada ostvaruju jednak društveno-ekonomski položaj kao i radnici u drugim organizacijama udruženog rada. Naravno, mnoge pojedinosti iz normativno-pravne, zakonske i drugih oblasti koje regulišu odnose u SIZ-ovima, pojedinosti koje smetaju da bolje krene delegatsko odlučivanje, usaglašavanje interesâ, slobodna razmjena rada, da SIZ-ovi budu racionalnije organizovani — treba zamjenjivati boljim, društvenoj praksi i društvenim potrebama adekvatnijim rješenjima. Ne treba se idolatrijski odnositi prema pojedinim sadašnjim rješenjima i smatrati da je to jedini put koji nas vodi ka boljem funkcionisanju i unutrašnjoj organizaciji SIZ-ova.

U sadašnjim izvanredno teškim ekonomskim i socijalnim uslovima, naročito u takozvanoj prvoj etapi ostvarivanja Programa stabilizacije i u uslovima ograničenog izdvajanja sredstava za društvene djelatnosti, rad SIZ-ova treba da bude tako organizovan i usmjeren da se neki bitni stabilizacioni ciljevi u tim oblastima udruženog rada uspješnije ostvaruju. Tu treba imati u vidu, prije svega, potrebu da samoupravne interesne zajednice više nego do sada usklađuju planove i ciljeve razvoja društvenih djelatnosti s materijalnim mogućnostima društva i udruženog rada, da se planovi i programi razvoja tješnje povezuju, da se zaoštri pitanje ekonomičnijeg rada i poslovanja u društvenim djelatnostima, da dosadašnji ekstenzivni razvoj ne bude u prvom planu, već intenzivan razvoj ovih djelatnosti, da se otvori proces selekcije i prioritetâ u razvoju, jer će sve oskudnija sredstva i mogućnosti udruženog rada to neminovno nametati.

Digitized by Google

Ističemo u prvi plan probleme u samoupravnom funkcionisanju SIZ-ova kao ključne i zbog toga što postoji opasnost da se oni u ovom trenutku reduciraju na pitanja mreže SIZ-ova, njihovog organizovanja, problemâ stručnih službi u njima i slično. Iako su i to važna pitanja, koja treba rješavati sa stanovišta potrebe njihove racionalnije organizovanosti, racionalnija organizovanost ne znači sama po sebi rješavanje ključnih problema nezadovoljavajućeg funkcionisanja društveno-ekonomskih odnosa, odnosno funkcionisanja delegatskog sistema u njima. Drugim riječima, sve što se sada čini i sve što će se činiti da se mreža SIZ-ova racionalnije organizuje i da se smanji broj stručnih službi i zaposlenih u njima ne smije udaljavati odlučivanje u SIZ-ovima od samoupravnog odlučivanja i presudnog uticaja radnika i građanina, jer bi to značilo, u suštini, vraćanje na fondovski način rada i slično. U stvari, stabilizacioni programi traže — i o tome nema dileme — da se otvori proces racionalizacije SIZ-ova, i to takav proces koji će značiti jačanje samoupravnog položaja osnovnih subjekata slobodne razmjene rada, dakle, radnikâ iz OUR-a i građana iz mjesnih zajednica. To je bitno kada je riječ o potrebi bolje, racionalnije organizacije SIZ-ova, ako ne želimo da padnemo na pozicije tehnokratsko-administrativnog pristupa.

O nekim pravcima društvene akcije

Smatramo da iz vidnog polja ne bi trebalo ispuštati nekoliko najznačajnijih stvari.

1. — Neophodno je potrebno kritički i detaljno razmotriti i ući u suštinu razloga zašto već godinama ponavljamo jedne te iste ocjene — da je proces slobodne razmjene rada tek na početku ili ga, u stvari, nema. Uz svestranu kritičku raspravu treba dati odgovor na mnoga važna pitanja, iznalazeći u isto vrijeme rješenja koja će nas voditi ka promjeni stanja. Treba, pored ostalog, dati potpuniji odgovor na pitanje zašto se programi zajedničkih potreba koji se sačinjavaju u organizacijama društvenih djelatnosti često formalno donose, zašto su nerealni i zašto nisu usklađeni s potrebama udruženog rada, zašto se o njima od strane delegatâ iz udruženog rada nekritički govori, zašto često, sem nekih izuzetaka, vlada šutnja u organizacijama udruženog rada, u složenim organizacijama, udruženjima, u poslovodnim zajednicama, u privrednim komorama, kada im se ti programi ponude na razmatranje. Zašto se, umjesto načelnih opredjeljenja, ne povedu konkretni razgovori o cijenama usluga, o normativima i standardima, o mreži institucija u društvenim djelatnostima i sličnom. Ako se na ta pitanja ne daju iscrpniji odgovori, ostaće i dalje arbitraža državnih i drugih organa, ništa se suštinski neće promijeniti.

Digitized by Google

Također ne smijemo ostati samo na konstatacijama kada je riječ o takozvanoj internoj raspodjeli sredstava unutar SIZ-ova, pa se često ističe da se ne vrednuju programi, kvalitet usluga i rada pojedinih organizacija i institucija. U stvari, sada imamo, što pokazuju mnoge analize, finansiranje institucija, organizacija, a ne programa, ne aktivnosti; ne govori se o programima i o tome da se u uslovima stabilizacije to pitanje mora zaoštriti. Često od snage uticaja pojedinaca, grupa, već ustanovljenih odnosa i navika, a ne od kvaliteta rada i društvene opravdanosti postojanja pojedinih institucija i njihovih programa, zavisi koliko će se sredstava dobiti. Time se pothranjuje ionako već izraženo mrtvilo i začaurenost, činovnički duh i pasivnost u pojedinim organizacijama kulture, nauke, obrazovanja, zdravstva i slično. Na tom planu pasivne su organizacije SK, omladine, sindikata; često izostaje kritička riječ i aktivan odnos.

Treći aspekt ovog pitanja jeste težnja organizacija i institucija u društvenim djelatnostima da se na svaki način uguraju i stanu u red za »trebovanja« u SIZ-ovima, da im SIZ-ovi ostanu jedini izvor prihoda i onda kada u odnosima neposredne razmjene rada — ako one ponude dobre programe i akcije — imaju i te kako šanse da dođu do dohotka, ako udruženi rad za uzvrat dobije, recimo, određen profil kadrova iz obrazovanja, kvalitetnu akciju i manifestaciju iz kulture ili naučnoistraživački projekt čiji bi rezultati, ugrađeni u proizvodnju ili u razvoj, uvećali dohodak i društveno bogatstvo. Za takve neposredne dogovore i kontakte nije potrebno osnivati SIZ-ove i angažovati posrednike jer nisu u pitanju odnosi trajnijeg karaktera.

2. — Kakve god promjene vršili u organizaciji SIZ-ova u smislu racionalizacije, objedinjavanja srodnih, ukidanja nepotrebnih i slično, i u reduciranom broju SIZ-ova ključno će pitanje biti kako će funkcionisati delegatski sistem i kako će se prevladavati ono što je više puta u različitim prilikama konstatovano — snažni elementi političkog predstavničkog odlučivanja. Izgleda da taj problem u ovom času za mnoge nije primaran, već jedino broj SIZ-ova, broj stručnih službi i to koliko se sredstava »namiče« u SIZ-ovima. Razumije se da su i to važna pitanja, ali jedino iz tog horizonta i takvog pristupa ne bi trebalo i u Savezu komunista posmatrati ovu problematiku.

Ako u sadašnjem trenutku, iz dosadašnje istorije SIZ-ova, treba izvući krupnu pouku, ona je u tome da pitanjima funkcionisanja delegatskog sistema, osobito onog njegovog važnog »fragmenta« čiji su korijeni u udruženom radu materijalne proizvodnje, subjektivni činioci nijesu poklanjali dovoljno pažnje, počev od toga kako treba da izgleda izborna osnova, sastav delegacije i delegata, pa do toga kako sve to funkcioniše, kakvi se problemi javljaju i šta treba mijenjati da bi se problemi otklanjali. Od samog početka osnivanja zajednica kao da se prećutno prihvatao takav odnos da je ipak to kakav će biti sastav delegacija, kako će one funkcionisati i ko će biti delegati drugo-

Digitized by Google

razredno pitanje u odnosu na delegate skupština društveno-političkih zajednica. Zašto je to tako, razloge nije teško dokučiti. Stvar je u tome što dosadašnja iskustva u funkcionisanju delegatskog sistema pokazuju da smo od početka mnoge stvari zamrsili i iskomplikovali, nerealno postavili, osobito kada je riječ o tome koju izbornu osnovu delegacija treba da predstavlja, kako delegat da kontaktira sa većim brojem delegacija pri činjenici kada nijesu funkcionisale konferencije delegacija. Sada, kada se raspravlja o mreži SIZ-ova, o potrebi objedinjavanja, okrupnjavanja, osnivanja jedinstvenih republičkih ili regionalnih SIZ-ova, pitanje kako birati delegacije i šta je i gdje je delegatski oslonac delegata, kako taj delegat treba da tumači autentične interese osnovnih samoupravnih subjekata i zajednica — mora biti u središtu pažnje. Preko tog pitanja ne bi trebalo opet prelaziti i olako ga rješavati. Bitno je pri tom da se u budućoj praksi funkcionisanja SIZ-ova učini napredak, da delegati iz udruženog rada i delegati korisnici usluga budu aktivniji, prisutniji u dogovorima i raspravama u SIZ-ovima, jer bez toga mnoge stvari će ići po starom.

Od karaktera, sadržine i kvaliteta odnosâ koji se budu razvijali u delegatskom sistemu, a posebno u SIZ-ovima, zavisi u kolikoj će se mjeri brže kretati integrisanje i povezivanje svih društvenih djelatnosti s drugim djelovima udruženog rada i u kolikoj će mjeri skupštine SIZ-ova postajati mjesto istinskog samoupravnog sporazumijevanja davalaca i korisnika usluga. U uslovima nerazvijenih i zakržljalih delegatskih odnosa stručne službe i izvršni odbori preuzimaju često ulogu skupštine, njenih vijeća, nameću se jer neko ipak mora rješavati probleme, a to je često spoljašnji izgled mnogo dubljih problema, a taj »izgled« je mnogima često povod da se okome na stručne službe kao na birokratske činovničke tvorevine i slično. Naravno da u aktivnosti stručnih službi ima dosta činovničko-budžetske logike, administrativnog rezona i odlučivanja, ali da bi se to prevladalo i da bi se one postavile u funkciju koju želimo neophodno je, dakle, oživiti delegatski rad, delegatsku komunikaciju, rad oba vijeća skupština. Skupštine SIZ-ova i skupštine društveno-političkih zajednica moraju se češće sastajati i o krupnim pitanjima zajednički odlučivati. Zbog toga što nema zajedničkih rasprava dviju skupština ne može se sagledati cjelina problemâ u određenoj oblasti rada, pa se stvari parcijalno, neobjektivno i jednostrano razmatraju i rješavaju ili se hijerarhijski nameću rješenja i otklanjaju alternative.

Da bismo imali istinsko delegatsko dogovaranje i sporazumijevanje u skupštinama SIZ-ova, kako iskustva pokazuju, moramo imati bolje, šire i kvalitetnije informisanje delegacija i delegatâ o značajnom krugu pitanja iz određene društvene i privredne djelatnosti. Informacije, naravno, moraju biti sažete, kratke, uz predloge i alternative za rješavanje određenih problema. U tome je velika i značajna uloga stručnih službi SIZ-ova. Obostrano dobro

Digitized by Google

poznavanje problemâ s kojima se nose davaoci i korisnici usluga često izostaje, pa to uslovljava pasivnost jednih ili drugih ili pogrešno i jednostrano gledanje na probleme.

3. — Činjenica je da je mreža zajednica nepotrebno usitnjena, da je, budući teritorijalno ustrojena i koncipirana, pothranjivala neracionalnost i autarkičnost u razvoju društvenih djelatnosti i nekih djelatnosti u oblasti materijalne proizvodnje. Širenje mreže izazvalo je širenje stručnih službi i povećanje broja zaposlenih u njima.

Realna ekonomska situacija i konkretni potezi koje ubuduće treba činiti na rasterećenju privrede kako bi lakše podnijela »udare« novih mjera koje će uslijediti, ozbiljan su razlog da u cijeloj vanprivrednoj oblasti otvorimo proces racionalizacije u razvoju društvenih djelatnosti, pa i u organizaciji SIZ-ova. Pri tom je od naročitog značaja nekoliko suštinskih stvari:

— Politika akcija svih organizovanih snaga treba da bude jedinstvena i dobro organizovana, da javna rasprava u vezi s racionalizacijom ne prođe izjašnjavanjem uskog broja subjekata ili u pojedinim sredinama uskog kruga ljudi; da se u demokratskoj raspravi prevazilaze i odbacuju otpori subjektivne naravi iza kojih stoje uski, grupnosvojinski interesi, ali da se sa potpunom pažnjom uvažavaju svi novi razlozi, argumenti, predlozi.

— Mrežu SIZ-ova ne treba, kao što je do sada činjeno, izjednačavati s mrežom stručnih službi. Taj princip neke »dijalektičke« povezanosti — da svaki SIZ mora imati i stručnu službu — dovodio je i do neracionalnosti mreže i stručnih službi, kao što je u materijalnoj proizvodnji proces ourizacije praćen stvaranjem glomazne administracije i režije; mrežu bi valjalo tako organizovati da doprinese povezivanju, a ne razdvajanju pojedinih djelatnosti; teritorijalni princip ne treba da bude jedini princip organizovanja. Za izvjesne djelatnosti (obrazovanje, kultura i druge) adekvatniji bi bio pristup funkcionalnog, reprodukcionog i sličnog organizovanja ili stvaranja međuopštinskih ili regionalnih SIZ-ova. Ako organizovanje SIZ-ova ne znači stvaranje posebnih stručnih službi, onda je neophodno ići i na sistem osnovnih zajednica i jedinica; treba s dosta opreznosti ići isključivo na republičke SIZ-ove, jer dosadašnja iskustva pokazuju da je i tamo gdje je postojao jedan SIZ bilo malo racionalnosti organizacije i mreže institucija u ovoj oblasti. Naprotiv, ljudima se često činilo da je zajednička kasa, pored toga što je obezbjeđivala solidarnost, dobra prilika da se na svom nivou, u svojoj sredini neracionalno ponaša jer se ne snose neposredne materijalne posljedice svog ponašanja i predlaganja.

— Organizaciju i mreže SIZ-ova treba tako postaviti da se prevladava autarkičnost, zatvorenost djelatnosti u institucije, u opštinske i republičke međe. Mreža SIZ-ova je neposredno pothranjivala i održavala autarkičnost, pa je time otežavala proces udruživanja, dohodovnog povezivanja, kretanja radne snage (na

Digitized by Google

primjer, iz jednog područja u drugo), povezivanja na kulturnom planu, podjelu rada u pojedinim oblastima, kao u zdravstvu, obrazovanju i sličnim. U stvari, sadašnja organizacija SIZ-ova uslovljavala je i potpomagala trostruki proces zatvaranja: u opštinske međe osnivanjem samo opštinskih SIZ-ova, vodila je u samo SIZ-ovsko zatvaranje i u odsustvo koordinacije i veza među SIZ-ovima iz pojedinih djelatnosti; zatvaranja je bilo i prema skupštinama društveno-političkih zajednica, čime su slabljene spone prave solidarnosti kada je riječ o širem društvenom prostoru i slično.

— Kao što je neophodno ići na racionalizaciju mreže i organizacije SIZ-ova, još je neophodnije ići na racionalniju organizaciju stručnih službi i zajednica i smanjenje broja zaposlenih u njima. Tu su rezerve još značajne i to se može postići kako objedinjavanjem stručnih službi za više zajednica tako objedinjavanjem i udruživanjem kadrovskih ili tehničkih potencijala, stvaranjem takvih uslova za kvalitetniji i efikasniji rad stručnih službi kako bi one postale stručni servis i službe skupština zajednica i njihovih organa, a ne osamostaljeni centri moći koji se često nameću i *de facto* odlučuju pokrivajući se formalno odlukama skupština zajednica i njihovih organa. Naravno, pri objedinjavanju i udruživanju stručnih službi ili njihovih djelova treba voditi brigu o specifičnosti problematike i o specifičnosti pojedine djelatnosti i pojedinih sredina, o sadržaju i obimu poslova i sličnom.

U ovom je trenutku neophodno potrebno i nadalje praktično povezivati aktivnost na racionalizaciji organâ uprave, uopšte administracije, i racionalizaciju stručnih službi SIZ-ova kako bi se izbjegao paralelizam u radu i u organizaciji stručnih službi, o čemu je u posljednje vrijeme mnogo kritički govoreno jer brojčano rastu i jedne i druge.

Digitized by Google

Ranko Petković

Obespravljenost i denacionalizacija delova jugoslovenskih naroda u Albaniji

Sticajem istorijskih okolnosti došlo je do velike izmešanosti naroda koji žive na Balkanu. Tome je doprinelo naročito nekoliko faktora:

a) Nasilno povlačenje ili prinudno preseljavanje stanovništva jedne nacije ili vere pod pritiskom sila koje su tokom milenija osvajale i držale pod svojom dominacijom manje ili veće delove Balkanskog poluostrva.

b) Sukobi među samim balkanskim narodima i zemljama, prožeti ekspanzionističkim težnjama i praćeni nacionalnim, verskim i drugim progonima i pogromima.

c) Organizovane ili spontane kolonizacije i slične fluktuacije stanovništva u okviru pojedinih balkanskih država.

d) Ekonomske nedaće, elementarne nepogode i drugi uzroci koji su dovodili do manjih ili većih migracija iz pojedinih delova u druge delove Balkanskog poluostrva.

e) Mešanje stanovništva prirodnim putem, uspostavljanjem bračnih, poslovnih i drugih veza koje su dovodile do promene domicila.

Neophodno je, takođe, imati u vidu da je do razgraničenja balkanskih država dolazilo ne samo pod dejstvom njihove oslobodilačke borbe, međusobnih ratova i opšteg odnosa snaga u tom

Digitized by Google

prostoru, nego i pod prinudom velikih evropskih sila. Iako nije u pitanju poseban balkanski slučaj, jer su slični faktori delovali na uspostavljanje nacionalnih granica i u drugim prostorima, ipak je prisustvo i mešanje velikih sila, zainteresovanih za uspostavljanje sfera uticaja na Balkanu ovde bilo veće i pogubnije nego drugde.

Sve su te okolnosti dovele do toga da ni jedna balkanska (i druga susedna) zemlja, iako je svaka od njih formirana na nacionalnom principu, nije »etnički čista«: u svakoj se nalaze manji ili veći delovi drugih, poglavito susednih naroda: u Jugoslaviji — Albanci, Mađari, Italijani, Rumuni, Bugari itd.; u Bugarskoj — Makedonci, Turci itd.; u Grčkoj — Makedonci, Albanci itd.; u Albaniji — Grci, Makedonci, Crnogorci, Srbi itd.; u Rumuniji — Mađari, Srbi, Hrvati itd.; u Mađarskoj — Srbi, Hrvati, Slovenci itd.; u Austriji — Slovenci, Hrvati itd.; u Italiji — Slovenci, Hrvati, Austrijanci itd. Pored drugih narodnosti koje ovde nisu pobrojane, ne bi trebalo ispustiti iz vida ni manje ili veće skupine Roma koji su rasejani širom celog balkanskog prostora.

Suvišno bi bilo naglašavati da sudbina pripadnikâ pojedinih narodnosti u tuđoj nacionalnoj sredini u prošlim vremenima, a ponegde i u sadašnjim, nije bila laka. U ognju političke, nacionalne i verske mržnje i zaslepljenosti manjine su uvek bile prve na udaru. Časni izuzeci, kada su se pripadnici drugih narodnosti u tuđoj nacionalnoj sredini osećali kao u svome domu, samo su potvrđivali pravilo. A pravilo je bilo da je nad pripadnicima narodnosti u vreme ratnih sukoba vršena svirepa odmazda; da su prisiljavani da menjaju veru i da se odriču svog jezika i drugih etničkih i nacionalnih obeležja; da su bili ekonomski diskriminisani i razvlašćeni; najzad, bili su izloženi nemilosrdnoj asimilaciji. Ponovo treba naglasiti da to nije bio poseban balkanski specifikum, ali i to da se za golgotu pripadnikâ pojedinih narodnosti na Balkanu teško mogu naći poređenja u drugim sredinama u svetu.

Na osnovu svega toga lako se može zapaziti:

— prvo, da je problem nacionalnih manjina u celom balkanskom prostoru jedan od najvažnijih političkih i ljudskih problema;

— drugo, da problem nacionalnih manjina ima izuzetno važnu ulogu u sklopu bilateralnih odnosa balkanskih zemalja;

— treće, da je odnos među nacionalnim manjinama pokazatelj stepena demokratskog ustrojstva u svakoj zemlji i njihovog odnosa prema međunarodnopravnim i drugim obavezama država u međunarodnoj zajednici.

Izgrađena na federativnom principu i u sklopu socijalističkog samoupravljanja, Jugoslavija je osigurala punu ravnopravnost naroda i narodnosti koji žive u njenim okvirima. Skup prava koja imaju i ostvaruju pripadnici narodnosti u Jugoslaviji daleko prevazilazi sve međunarodne standarde, svedočeći o de-

Digitized by Google

mokratskom duhu koji prožima jugoslovensku socijalističku zajednicu.

Smatrajući da briga za delove njenih naroda u susednim zemljama predstavlja istorijsku obavezu i da ulazi u zbir njenih vitalnih nacionalnih interesa, Jugoslavija se s punim moralnim pravom interesuje za njihovu sudbinu i nastoji da na osnovama dobrosusedske saradnje doprinese poboljšavanju njihovog položaja i ostvarivanju njihovih elementarnih nacionalnih prava. Jugoslavija, pri tom, smatra da legitimno interesovanje za delove naroda koji žive u susednim zemljama ne sme da bude iskorišćeno za isticanje teritorijalnih pretenzija i za mešanje u njihove unutrašnje stvari.

Sve navedene opaske o teškim vremenima koja su nacionalne, verske i druge manjine preživljavale na ovim balkanskim vetrometinama odnose se i na pripadnike jugoslovenskih naroda koji žive u Albaniji. Moglo bi se čak reći da je njihova sudbina bila i ostala ispunjena posebnom tragikom.

Makedonska narodnost u Albaniji

Najbrojniju skupinu naših sunarodnika u Albaniji čine Makedonci. Posle grčke, to je najveća narodnost u Albaniji. Albanske državne vlasti priznaju njeno postojanje, ali tvrde da njen broj ne premašuje 3.000 lica. Navodno, reč je isključivo o žiteljima makedonske narodnosti u svega devet sela u reonu Male Prespe: Pustecu, Šulinu, Glopočanima, Tuminecu, Gornjoj Gorici, Donjoj Gorici, Leski, Zrnovskom i Cerju.

Međutim, pored reona Male Prespe, delovi makedonskog naroda još od dolaska Turaka u ove prostore žive u oblasti Golog Brda i Malog Debra. Ne mali broj je islamiziran i sada živi u mešovitim selima, kao što su Klenje, Trebište, Radoešta, Maćelara, Ostrenje, Tučepe, Deleanje, Dobrevo, Novo Selo, Klobučište. Zapadno od Ohridskog jezera, u pravcu Elbasana, živi nešto više od 8.000 Makedonaca u petnaestak naseobina, izmešani sa Albancima i Vlasima. Poznato je da je još 1946. godine u selima Babušnica i Drenovo, koja se nalaze u oblasti Korče, živeo veći broj Makedonaca, ali su u međuvremenu raseljeni u unutrašnjost Albanije. U mestu Peškopeja živelo je oko 60 makedonskih porodica sa blizu 300 članova. Inače, Makedonaca ima i u Tirani, Draču, Valoni i drugim albanskim mestima.

Preciznije utvrđivanje mesta u kojima žive Makedonci, kao i njihovog ukupnog broja, otežano je ili gotovo nemoguće zbog zatvorenosti Albanije, sprečavanja kontakata sa rodbinom i matičnom zemljom, zbog nastojanja albanskih vlasti da drastično umanje broj pripadnika makedonske narodnosti u cilju stvaranja etnički čistog albanskog prostora.

Na osnovu istorijske građe i demografskih analiza pouzdano se može tvrditi da u Albaniji danas živi oko 100 hiljada Makedonaca.

Digitized by Google

Crnogorska narodnost u Albaniji

Albanske vlasti ne priznaju postojanje crnogorske narodnosti u toj zemlji. Poznato je, međutim, da je u toku XIX i početkom XX veka na stotine crnogorskih porodica odlazilo u Albaniju iz ekonomskih razloga, iz straha od krvne osvete i drugih pobuda i naseljavalo u Skadru i okolini. Tamo su po odobrenju skadarskog paše obrađivali zemlju i bavili se trgovinom. Najveća skupina pripadnika crnogorske narodnosti nalazi se u mestu Vraka, udaljenom šest kilometara od Skadra. Iako su 1934. godine bili izloženi prisilnom raseljavanju, smatra se da tamo još uvek živi 150 do 200 crnogorskih porodica sa 1.000 do 1.500 članova. Reč je i o selima Omara, Grilj, Stari Borić, Kotrobudan, Kamenica. U skadarskoj oblasti, u mestu Štoj i susednim selima ima i nekoliko stotina muslimanskih porodica poreklom iz Crne Gore. Crnogoraca ima i u drugim mestima u Albaniji, ali najviše u oblasti koja se proteže od Skadra prema Draču.

Na osnovu spiskova iseljenika koji su iz raznih krajeva Crne Gore odlazili u Albaniju, zapisa pojedinih ličnosti, kao i drugih istorijskih tragova može se tvrditi da u Albaniji danas živi nekoliko hiljada Crnogoraca i Muslimana iz Crne Gore. Zbog progona kojima su bili izloženi i nasilne asimilacije tačan broj se ne zna, ali bi ih moglo biti i do 15.000.

Ostali Jugosloveni u Albaniji

Nedovoljno je istraženo koliko pripadnika srpske narodnosti živi u Albaniji. Albanske vlasti, što se njih tiče, ne priznaju njihovo postojanje. Neizvesna je sudbina i iseljenikâ, pretežno Muslimana iz Hercegovine, koji su se nakon Berlinskog kongresa naselili u blizini Drača, kod mesta Šiljak i sve do 1948. godine održavali veze sa starim krajem. Sličan je slučaj i sa doseljenicima iz Bosne koji su se svojevremeno nastanili u oblasti Muzićeje.

Posebno pitanje predstavljaju jugoslovenski državljani kojima je onemogućen povratak u domovinu. Većina njih je bila primorana da prihvati albansko državljanstvo. Kao »pravni« izgovor poslužila je okolnost da su mnogi od njih prihvatili poziv albanskih vlasti da na decembarskim izborima 1945. godine glasaju za organe narodne vlasti u toj zemlji, smatrajući da time daju doprinos ozakonjivanju tekovina oslobodilačke borbe i socijalističke revolucije u Albaniji, povezanoj u to vreme bratskim vezama s Jugoslavijom. Iako Zakon o državljanstvu Albanije, donesen 1946. godine, nije mogao imati retroaktivno dejstvo; iako sam čin glasanja nije mogao da ih liši jugoslovenskog državljanstva; iako nisu položili zakletvu predviđenu albanskim propisima; iako su i dalje mnogi tretirani kao stranci — njima, to jest svim tim jugoslovenskim državljanima, onemogućeno je da se vrate u Jugoslaviju!

Digitized by Google

Sve njih gvozdena zavesa odvaja od njihovih matičnih naroda u Jugoslaviji.

Međunarodnopravna i ustavna zaštita nacionalnih manjina

U toku poslednjih sto godina preduzimano je više mera da nacionalne, etničke, rasne, verske i jezičke manjine budu zaštićene. Do prvog svetskog rata mere zaštite manjina su najčešće bile donošene prilikom sklapanja mirovnih ugovora. Posle prvog svetskog rata, kao nosilac zaštite manjina pojavljuje se Društvo naroda, ali se odredbe koje se odnose na tu materiju nalaze i u mirovnim ugovorima, kao i u pojedinim bilateralnim aktima. U političkom i pravnom poretku Ujedinjenih nacija u tu svrhu se koriste i instrumenti klasičnog prava, ali se zaštita manjina sve više stavlja u okvire osnovnih ljudskih prava i sloboda. U Evropi je uspostavljen poseban sistem zaštite manjina u Završnom aktu KEBS-a iz Helsinkija 1975. godine.

Kada je reč o delovima naših naroda koji žive u Albaniji, oni su uživali određene vidove pravne zaštite još u doba Turske carevine. U sklopu odluka Berlinskog kongresa iz 1878. godine Turska se obavezala da će uvažavati verska prava pravoslavnog stanovništva na svojoj teritoriji, što će reći i Makedonaca, Crnogoraca, Srba i drugih naroda koji su živeli na tlu današnje Albanije. Poznato je da je Rusija preuzela dužnost zaštitnika pravoslavnog, a Francuska katoličkog stanovništva na području Turske carevine.

Posle otvaranja poslanstva Crne Gore u Carigradu i njenog konzulata u Skadru, ona je preuzela brigu za Crnogorce privremeno ili trajno nastanjene na tlu današnje Albanije i dosta dobro sarađivala sa skadarskim valijom u zaštiti njihovih ličnih i imovinskih prava. Od početka XIX veka u Skadru je postojala Srpska osnovna škola »Sveti Sava«, a početkom XX veka otvorena je osnovna škola na srpskom jeziku i u Vraki. Nastavu su izvodili Crnogorci i Srbi. Ove škole su imale krupnu ulogu u očuvanju jezika, običaja i kulture Crnogoraca u tom delu današnje Albanije. Sličnu ulogu u tadašnjim istorijskim i civilizacijskim okolnostima imala je i pravoslavna crkva, kao jedan od nosilaca borbe za očuvanje nacionalnog i verskog identiteta pravoslavnog življa pod Turskom carevinom. U Skadru su postojale dve pravoslavne crkve. Pravoslavna crkva u Vraki podignuta je 1869. godine.

Istorijske belege o Makedoncima u delovima Turske carevine koji čine današnju Albaniju nije potrebno ovde posebno navoditi, jer je makedonska narodnost, pored grčke narodnosti, jedina koju priznaju današnje albanske vlasti, iako, kao što smo naveli, u drastično smanjenom obimu.

Odluku o formiranju albanske države donele su velike sile 1913. godine u Londonu. Albanija je postala nezavisna država

Digitized by Google

1920. godine. U Društvo naroda primljena je 1921. godine pošto je preuzela obavezu da će poštovati njegove odredbe o zaštiti nacionalnih manjina. Pristupanjem Ujedinjenim nacijama, godine 1955, Albanija je preuzela obavezu da će uvažavati i visoke standarde Povelje UN, Opšte deklaracije o pravima čoveka, Konvencije o genocidu i drugih ključnih dokumenata koji podrazumevaju poštovanje i zaštitu prava čoveka i ljudskih sloboda, u koje spada i pravo na očuvanje nacionalnog identiteta.

Pored međunarodnopravnih obaveza koje joj nalažu da uvažava i štiti prava drugih narodnosti na svojoj teritoriji, Albanija se i svojim unutrašnjim zakonodavstvom na to obavezala. U Ustavu NSR Albanije (glava II, član 42) kaže se: »Nacionalnim manjinama zagarantovana je zaštita i razvoj njihove kulture, njihovih narodnih tradicija, upotreba maternjeg jezika i svoja nastava u školama, jednakost u razvoju svih oblasti društvenog života. Diskriminacija, nacionalna nejednakost i svaka aktivnost koja gazi prava nacionalnih manjina neustavne su i kažnjive po zakonu.«

Mere obespravljivanja i asimilacije

Proces obespravljivanja i odnarođavanja pripadnikâ naših narodnosti u Albaniji počeo je još za vreme kralja Zogua, koji je 1933. godine ukinuo škole u Skadru i Vraki u kojima se nastava izvodila na srpskom jeziku. Učenici crnogorske i srpske narodnosti morali su da nastave školovanje u albanskim školama, da postepeno zapostavljaju svoj maternji jezik i da gube svoja druga etnička i nacionalna obeležja.

Razdoblje od 1945. do 1948. godine, kada su Jugoslavija i Albanija, kao dve zemlje proizašle iz zajedničke borbe protiv fašističkih okupatora, razvijale prijateljske odnose, proteklo je u iluziji da će našim sunarodnicima biti gotovo po automatizmu obezbeđena sva ljudska, nacionalna i druga prava u sklopu socijalističkog razvoja Albanije.

Do pravog policijskog etnocida protiv delova naših naroda u Albaniji došlo je u sklopu kampanje Kominforma protiv Jugoslavije 1948. godine. Oglašeni za nepouzdane i neprijateljske elemente, naši sunarodnici su bili izloženi nemilosrdnom teroru, deportovani u logore i raseljavani, da bi u graničnom pojasu prema Jugoslaviji ostao što homogeniji albanski živalj. U tim zlehudim vremenima došlo je do desetkovanja i gušenja svakog nacionalnog obeležja naših narodnosti u Albaniji.

Nakon perioda Kominforma, do prvog — istina indirektnog — priznavanja postojanja makedonske narodnosti u Albaniji došlo je 1972. godine, kada su se nadležni albanski organi obratili Ambasadi SFRJ u Tirani da im pomogne u nabavljanju knjiga na makedonskom jeziku za školske svrhe. Obeležja zvaničnog ka-

Digitized by Google

raktera ima nota koju je Albanija uputila UNESKO-u 1976. godine u kojoj se kaže: »Istovremeno želim da vas obavestim da u NR Albaniji postoji makedonska nacionalna manjina, koja, prema poslednjim podacima, ne premašuje brojku od 3.000 lica i koja je raspoređena u devet malih sela. Ova makedonska nacionalna manjina uživa sva prava utvrđena Ustavom NR Albanije.« Iako je njen broj od oko 100 hiljada lica svojevrsnim statističkim genocidom sveden na manje od 3.000 lica, ipak je reč o državnom aktu kojim se prvi put pred jednom međunarodnom organizacijom priznaje postojanje makedonske narodnosti u Albaniji. Nešto kasnije, na VII kongresu Partije rada Albanije, Enver Hodža je u svom referatu pomenuo makedonsku narodnost, navodeći isti podatak o njenoj brojnosti. U albanskim novinama povremeno se mogu sresti napisi o Makedoncima u Albaniji. Najčešće su u pitanju kratke reportaže o »srećnom životu« Makedonaca u tom njihovom rezervatu od devet sela u oblasti Korče (o školama na makedonskom jeziku, zemljoradničkoj zadruzi, folklornoj grupi itd.) u funkciji, šta bi drugo, kozmetičkog ukrašavanja totalitarističkog režima u Albaniji.

Na osnovu Sporazuma o kulturno-prosvetnoj saradnji u periodu 1946—1948. godine u Albaniji je bilo otvoreno deset škola na makedonskom jeziku. Ministarstvo prosvete Makedonije uputilo je deset učitelja da održavaju nastavu u tim školama, ali je posle rezolucije Kominforma njih osam vraćeno u Makedoniju. Godine 1955—1956. ponovo je uvedena nastava na makedonskom jeziku, u vidu predmeta od jednog do dva časa nedeljno. Sada, koliko znamo, makedonska deca u tih »devet sela sa manje od 3.000 lica«, u kojima se priznaje postojanje makedonske narodnosti, mogu da prate nastavu na svom maternjem jeziku samo u prvom i drugom razredu, jer se u višim razredima makedonski jezik uči fakultativno. Nastavnici se regrutuju od mesnog stanovništva. Udžbenici su prevedeni sa albanskog jezika. Upotreba makedonskog jezika, međutim, nije dopuštena u obraćanju vlastima i u drugim kontaktima zvanične vrste.

Ovde bi se moglo, u cilju poređenja, navesti da, na primer, grčka narodnost u Albaniji — čija je brojnost takođe sporna, jer Tirana tvrdi da u oblasti Đirokastra živi oko 60.000 Grka, dok se u Atini smatra da ih je gotovo šest puta više! — ima čak i jedan list na svom jeziku, iako ni njen položaj, kao što se zna, nije nimalo zavidan.

Sve državne mere koje su preduzimane u toku poslednjih dvadesetak godina usmerene su na stvaranje etnički čiste Albanije. Politika denacionalizacije i asimilacije predstavlja zvaničnu politiku današnje Albanije.

To se vidi iz sledećih činjenica:

1. — Ukidanje religije 1966, praćeno zatvaranjem džamija i crkava, u čitavom svetu je primljeno kao kuriozum koji se uklapa u totalitarističko tkivo današnjeg režima u Albaniji. Mnogi su, pri tom, ispustili iz vida da je ova odluka naročito pogodila pra-

Digitized by Google

voslavno stanovništvo u Albaniji, koje je, u uslovima koji vladaju u toj zemlji, očuvanjem verskih običaja čuvalo i deo svog nacionalnog identiteta. Pošto se sada, prema teorijama koje su na snazi u Albaniji, »ljudi rađaju kao prijatelji ili neprijatelji albanskog društva«, a ne kao pripadnici ovih ili onih naroda, znatno je ubrzan proces denacionalizacije i asimilacije nealbanskog življa.

2. — Godine 1966. i 1975. albanske vlasti su donele dekrete koji po svom rasističkom prosedeu ne zaostaju za onima koje su u periodu između dva rata donosili nosioci nemačkog herenfolka, protiv kojih se junački borio i sam albanski narod u oslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji.

Jednim od ovih dekreta izmenjeni su nazivi mesta u kojima su živeli ili žive Makedonci, Crnogorci i Srbi. Slovenski nazivi zamenjeni su albanskim. Zavesa nacionalističkog mraka spuštena je nad istorijom. Izvršeno je nečuveno nasilje nad topografijom i geografijom u cilju albanizacije Albanije.

Drugim dekretom obavezuju se građani da svojoj deci daju savremena, revolucionarna imena, to će reći — ilirska! Nadležni organi su dobili pravo da ne prihvataju i da zamenjuju imena — makedonska, crnogorska i srpska — koja su jedno od bitnih elemenata i svedočanstava njihovog etničkog bića i nacionalnog identiteta. U dekretu se kaže: »Državljani koji imaju neprikladna imena s političkog, ideološkog i moralnog stanovišta i ponižavajuća prezimena moraju ih promeniti.« Ukoliko ne podnesu odgovarajući zahtev u predviđenom roku, »promena imena i prezimena će se vršiti na osnovu predloga društvene organizacije«. I, najzad, »matičaru se ne dozvoljava da registruje u knjigu rođenih dete kome lice koje ga prijavljuje želi dati nepodobno ime u političkom, ideološkom i moralnom smislu«. Ovaj surovi nasrtaj na tradiciju, običaje, identitet naših sunarodnika sračunat je, bez sumnje, i na obračun sa njihovom budućnošću.

Iako se i ovde, kao i u slučaju ukidanja religije, i sami Albanci provode kroz dogmatsko i sektaško čistilište da bi mogli biti dostojni življenja u epohi Envera Hodže, ipak je sasvim izvesno da je suštinski cilj tih mera — zatiranje pomena i spomena o egzistenciji delova naših naroda u Albaniji.

3. — Iseljavanjem pripadnikâ naših naroda iz krajeva u kojima su živeli u manjim ili većim naseobinama ne samo da je stvaran prostor za širenje prisustva albanskog stanovništva, već su Makedonci, Crnogorci i Srbi gubili mogućnost daljeg održavanja svog jezika i običaja. Mogućnost školovanja na makedonskom jeziku, na primer, vezana je za stalni domicil u jednom od pomenutih devet sela u oblasti Male Prespe koja predstavljaju, moglo bi se reći, svojevrsni rezervat makedonske nacionalne manjine u toj zemlji. Na taj način raseljavanje je postalo jedan od značajnih instrumenata asimilacije.

4. — Ne postoje ni statističke ni druge popisne liste sa rubrikom za upisivanje nacionalne pripadnosti delova naših naroda u

Digitized by Google

Albaniji. Time je ustavna odredba o poštovanju prava nacionalnih manjina *de facto* anulirana, jer im je oduzeta svaka mogućnost da se javno oglase i potvrde ko su i šta su.

Briga za naše sunarodnike u Albaniji

Kao što je već napomenuto, briga za sudbinu delova naših naroda u susednim zemljama spada u domen vitalnih nacionalnih interesa i obaveza Jugoslavije. U toku narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije ta je briga došla do izražaja i u odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a i bila je snažno izražena u aktivnostima spoljne politike Jugoslavije u celom posleratnom razdoblju.

Može se, međutim, uočiti da nije vidljivije došla do izražaja aktivnost Jugoslavije u cilju zaštite naših sunarodnika u Albaniji. Ne bi se moglo reći da je u pitanju asimetrija, prouzrokovana okolnošću da je veća pažnja bila posvećivana brojnijim manjinama u nekim drugim susednim zemljama, jer Jugoslavija polazi od stanovišta da je, kada su u pitanju manjine, važan princip, a ne broj. Onda, zašto?

Prvi razlog bi mogao biti taj što je Jugoslavija smatrala da će nacionalna prava delova naših naroda u Albaniji biti poštovana i ostvarivana u sklopu izgradnje socijalističkog društva u toj zemlji.

Drugi razlog bi mogao biti taj što je Jugoslavija s punim pravom očekivala da će Albanija, čija narodnost u Jugoslaviji ima sve ustavne i materijalne mogućnosti za puno izražavanje i razvijanje svog nacionalnog bića, nastojati da obezbedi bar osnovna prava delovima jugoslovenskih naroda koji žive u njenim okvirima, ukoliko već zbog karaktera svog sistema nije kadra da im pruži prava koja bi bila recipročna onima koja njena narodnost uživa u Jugoslaviji.

Treći bi razlog mogao biti taj što su albanske vlasti, koje od 1948. godine vode neprekidnu kampanju protiv Jugoslavije i koje su Albaniju izolovale od ostalog sveta, onemogućavale i uvid u položaj naših narodnosti u toj zemlji i konstruktivan dijalog o zaštiti njihovih nacionalnih prava.

Ipak se mora reći da je naš Savezni sekretarijat za inostrane poslove s vremena na vreme pokretao pitanje prava i zaštite nacionalnog bića delova naših naroda u Albaniji: u pregovorima o kulturnoj saradnji 1971; u Promemoriji upućenoj albanskoj vladi 14. maja 1981; u Promemoriji upućenoj albanskoj vladi 20. juna 1983; u noti Ambasade SFRJ u Tirani 3. maja 1984. u vezi s Nacrtom programa kulturno-prosvetne saradnje; u pregovorima o Programu kulturne saradnje Jugoslavije i Albanije u junu i oktobru 1984. godine.

Digitized by Google

Albanija je jednostrano prekinula pregovore o programu kulturne saradnje upravo zbog toga što se Jugoslavija zalaže da se u tom dokumentu regulišu i elementarna kulturna prava naših narodnosti u toj zemlji.

Može se pretpostaviti da je albanske vlasti na taj korak navelo to što smatraju da bi uključivanjem u Program kulturne saradnje članova koji se odnose na jugoslovenske narodnosti u toj zemlji »legalizovale« njihovo postojanje, dok same te vlasti ne samo da su legalizovale svoje interesovanje za život albanske narodnosti u Jugoslaviji, što im niko ne spori, već su učinile sve da legalizuju i svoje mešanje u unutrašnje poslove Jugoslavije i čak svoje teritorijalne pretenzije prema Jugoslaviji! Nema te zemlje u svetu koja bi bila voljna da prihvati takav bahat i osion sistem dvostrukih merila.

Kao što je poznato, u periodu između dva rata, u Kraljevini Jugoslaviji, albanska narodnost i neki narodi Jugoslavije bili su u potpunosti obespravljeni. U socijalističkoj Jugoslaviji došlo je do pune reafirmacije i razvoja njihovog nacionalnog bića. Ali, kada je reč o Albaniji, današnje rukovodstvo te zemlje nastavlja politiku denacionalizacije i asimilacije naše narodnosti koju su vodili predratni i ratni albanski profašistički i fašistički režimi. Podsticanje kontrarevolucionarnih i iredentističkih aktivnosti u SAP Kosovo, organizovano nastojanje da se stvori »etnički čista« sredina i u SAP Kosovo i u NSR Albaniji otkrivaju konture strateškog plana o stvaranju takozvane velike Albanije.

U nedalekoj istorijskoj prošlosti buržoazija mnogih balkanskih naroda zalagala se za ostvarenje sličnih nacionalističkih mitova, doprinoseći na taj način pretvaranju Balkana u poprište krvavih sukoba i lovište velikih sila. Ožiljci su još sveži, iako su ta vremena nepovratno pripala prošlosti. Gajenje sličnih nacionalističkih i ekspanzionističkih iluzija u jednoj socijalističkoj zemlji koja se na sav glas proglašava za jedinog vernog tumača marksizma-lenjinizma manje je znak za uzbunu, a više svedočanstvo o njoj samoj.

Objektivni istorijski interesi upućuju sve zemlje Balkana, pa i Jugoslaviju i Albaniju, na razvijanje i negovanje dobrosusedskih odnosa. Jugoslaviju i Albaniju možda u većoj meri nego druge. Bratske, revolucionarne veze iz narodnooslobodilačke borbe; opredeljenost za izgradnju socijalističkog društva; nepripadanje blokovima; svest o potrebi očuvanja mira i bezbednosti na Balkanu u interesu jedne i druge zemlje — mogu biti osnova i podsticaj za prevladavanje sadašnjih nenormalnih odnosa do kojih je dovela neprihvatljiva politika albanskog rukovodstva prema Jugoslaviji.

Prestajanje sa podsticanjem kontrarevolucionarnih i iredentističkih akcija u SAP Kosovo i obustavljanje denacionalizacije i asimilacije delova naših naroda u Albaniji mogu da budu prvi korak albanskih vlasti u pravcu poboljšanja odnosa sa Jugoslavijom u interesu mira, bezbednosti i saradnje na Balkanu.

Digitized by Google

Ognjen Pribićević

Engels i mirni put u socijalizam

(Kontroverze povodom Engelsovog Predgovora Marksovom radu »Građanski rat u Francuskoj 1848—1850«)

Malo je slučajeva u istoriji radničkog pokreta i socijalističke misli da je jedan tekst tako skromnih razmera, a moglo bi se reći i donekle skromnih pretenzija*, kao Engelsov Predgovor Marksovom delu *Klasne borbe u Francuskoj 1848—1850* [napisan 6. marta 1895. i prvi put objavljen (skraćeno) u časopisu »Die Neue Zeit« 1895. i u posebnom izdanju Marksovog rada *Klasne borbe u Francuskoj 1848—1850*, Berlin 1895] izazvao tako burne i vrlo često potpuno suprotne komentare i reakcije i, što je još važnije, da je imao tako značajne reperkusije na kasniji razvoj marksističke političke teorije i radničkog pokreta u celini. Polemike oko i u vezi s tekstom Predgovora počele su i pre njegovog objavljivanja, razbuktale se osobito početkom ovog veka i traju sve do današnjih dana. Tekst Predgovora je podstakao polemike i rasprave dve vrste. Prvo, raspravljalo se o stavovima koje je Engels izneo u objavljenom tekstu Predgovora, pošto je on tu izlo-

* Poznato nam je, naravno, da pojedini istoričari radničkog pokreta, socijalizma i marksizma govore o ovom tekstu i kao o Engelsovom »testamentu«—završnom i celovitom pogledu na predstojeću socijalnu revoluciju. Naša je procena da Engels nije pridavao takav značaj Predgovoru. On se može tretirati kao »testament« samo u tom smislu da je to njegov poslednji rad (kao što je poznato, Engels je umro tri meseca posle objavljivanja Predgovora).

Digitized by Google

žio i ideje koje u znatnoj meri predstavljaju dopunu i proširenje, pa u izvesnom smislu i menjanje nekih njegovih ranijih stavova i koncepcija. Drugi povod za rasprave jesu okolnosti koje su pratile objavljivanje ovog teksta i dosta rašireno i dobro utemeljeno gledište da tada objavljeni tekst Predgovora ipak nije sasvim verno odslikao tadašnje Engelsove poglede. To stoga što su rukovodioci nemačke Socijaldemokratske partije izvršili prilično krupne intervencije u tekstu Predgovora; u stvari, Predgovor je bio podvrgnut svojevrsnoj cenzuri od strane najvišeg rukovodstva SDP. Tekst Predgovora je u celini prvi put objavljen tek 1930. godine u Marks-Engelsovom institutu u Moskvi.

U ovom radu želeli bismo da ukažemo na neke okolnosti povezane sa objavljivanjem teksta Predgovora, zatim na dileme i rasprave u pogledu stavova koje je Engels zauzeo u Predgovoru i, na kraju, da iznesemo naše mišljenje o smislu, uzrocima i aktuelnosti stavova i poruka iz Engelsovog Predgovora.

Sadržaj Predgovora čine Engelsova razmišljanja o problemima puteva, oblika i metoda borbe za društveni preobražaj. Razmatrajući pitanja i probleme strategije društvenog preobražaja, Engels je u Predgovoru stavio snažan naglasak na mirni put u socijalizam. Polazeći od procene da su se društveni i istorijski uslovi bitno promenili u odnosu na revolucionarnu 1848. godinu, Engels je ukazao na neophodnost da se revidira i prilagodi novim uslovima i dotadašnja strategija revolucionarnog preobražaja, to jest onaj njen deo koji se odnosio na pitanja puteva i oblika društvenog preobražaja. U Predgovoru je posebno istaknuta misao da je prošlo vreme iznenadnih oružanih prepada, revolucija koje izvode malobrojne svesne manjine na čelu nesvesnih masa, vreme uličnih borbi na barikadama i da se radnička klasa mora orijentisati na nove metode borbe. Govoreći o novim oblicima i metodama borbe za društveni preobražaj, Engels je u Predgovoru naročito isticao značaj i mogućnosti opšteg prava glasa, i to, naravno, ne u bilo kojim uslovima, već u zemljama u kojima to pravo može, pod određenim uslovima, da izraste u vrlo ozbiljan instrument revolucionarne političke borbe. Po njegovom mišljenju, radnici su svojom borbom pravo glasa »pretvorili iz sredstva prevare što je ono bilo dosad, u oruđe oslobođenja«.[1] »Pokazalo se — piše dalje Engels — da državne institucije, u kojima se organizira vladavina buržoazije, pružaju radničkoj klasi i druge mogućnosti za borbu protiv tih istih državnih institucija.«[2] »Mi revolucionari«, »prevratnici«, kaže Engels, mi napredujemo kudikamo bolje služeći se zakonitim sredstvima nego nezakonitim sredstvima i prevratom.«[3] S druge strane — to valja posebno istaći — Engels nije odbacio ni mogućnost oružanog i nasilnog osvajanja vlasti od stra-

[1] Predgovor Fridriha Engelsa Marksovim *Klasnim borbama u Francuskoj 1848—1850*, K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom X, IMRP, Beograd, 1975, str. 441.

[2] Isto.

[3] Isto, str. 446.

Digitized by Google

ne radničke klase. Stoga on i kaže: »Znači li to da ubuduće ulična borba neće više igrati nikakvu ulogu? Nipošto. To znači samo da su uvjeti posle 1848. postali daleko nepovoljniji za građanske borce, a daleko povoljniji za vojsku. Buduća ulična borba može, dakle, pobijediti samo ako taj nepovoljni odnos bude uravnotežen drugim momentima.«[4] Po Engelsovom mišljenju, upotreba nasilnih metoda u borbi za društveni preobražaj duboko je opravdana i legitimna u onim zemljama u kojima nisu postojali uslovi za strategiju mirnog puta. Zbog toga Engels i kaže: »Samo se po sebi razumije da se time naši drugovi u inozemstvu ni u kom slučaju ne odriču svog prava na revoluciju. Pravo na revoluciju je uopće jedino stvarno »historijsko pravo« ...[5]

Ipak, i pored toga što je Engels i u integralnom tekstu Predgovora očigledno stavio naglasak na mirne oblike i sredstva borbe radničke klase, rukovodstvo nemačke Socijaldemokratske partije odlučilo je da ne objavi celovitu verziju Predgovora, pošto je ocenilo da u tekstu ima nekih formulacija koje bi vladajuće snage tadašnje Nemačke mogle da uzmu kao povod za produžavanje primene raznih represivnih mera protiv SPD i radničkog pokreta u celini. Tu se mislilo, pre svega, na one formulacije iz kojih se vidi da Engels — a to znači i njegovi istomišljenici i pristalice u Nemačkoj — nije definitivno odbacio primenu nasilnih, što znači vanparlamentarnih, neustavnih sredstava borbe. U vreme objavljivanja Predgovora u Rajhstagu se ponovo raspravljalo o uvođenju novog, antisocijalističkog zakona[6] i rukovodstvo je strahovalo da bi objavljivanje celovitog teksta Predgovora, osobito dela u kome Engels ističe da oružana borba nije izgubila svoj značaj i važnost, moglo da posluži kao povod i »pokriće« za uvođenje novog, antisocijalističkog zakona. Isto tako, ovakva verzija Predgovora, očišćena od svih radikalnijih stavova, trebalo je da posluži i kao valjano teorijsko i ideološko pokriće rukovodstvu Partije za vođenje »parlamentarističke« i »legalističke« politike. Zbog toga je rukovodstvo SPD odlučilo da iz teksta tada objavljenog Predgovora izbaci nekoliko značajnih pasusa i rečenica u kojima je Engels jasno i nedvosmisleno stavio do znanja da se nije *a priori* i za sva vremena i prilike odrekao upotrebe nasilnih metoda u borbi za društveni preobražaj. Iz teksta Predgovora su izbačena sledeća mesta: iz pasusa u kome Engels razmatra značaj koji su imale barikade u dotadašnjoj istoriji radničkog pokreta ispuštena je rečenica: »To je glavna tačka koju moramo imati u vidu i kada ispitujemo šanse eventualnih budućih uličnih borbi.«[7] Izbačen je i ranije navedeni, veoma značajan pasus u kome Engels kaže: »Znači li to da ubuduće ulična borba neće više igrati

[4] Isto, str. 443—444.

[5] Isto, str. 445.

[6] Bizmark je 1878. godine doneo Vanredni zakon kojim je zabranjen rad SPD. Zakon protiv socijalista je ukinut 1890.

[7] Isto, str. 442.

Digitized by Google

nikakvu ulogu? Nipošto...« U rečenici: »Stalno održavati taj porast (izborni porast SPD — O.P.) dok on sam po sebi ne preraste preko glave današnjem sistemu vladavine« precrtan je i izbačen deo (»ne uništiti taj iz dana u dan sve jači udarni odred u avangardnim borbama, nego ga sačuvati nedirnutog do odlučujućeg dana«) — to je naš glavni zadatak.«[8] Isto tako, u rečenici: »Ali normalni razvitak bio bi usporen« precrtan je deo (»udarni odred nam ne bi možda u kritičnom momentu stajao na raspolaganju«); do odlučne bitke došlo bi docnije, ona bi bila odgođena i skopčana s težim žrtvama.«[9] Pri kraju teksta izbačeno je još nekoliko rečenica u kojima Engels kaže: »Bizmark nam je 1866. to lepo pokazao. Ako vi pogazite ustav, socijaldemokratija će imati slobodne ruke, ona može da prema vama čini ili ne čini šta joj je volja. Ali šta će ona tada uraditi — teško da će vam to danas otkriti.«[10]

Odmah nakon objavljivanja izvoda iz tako skraćene i cenzurisane verzije Predgovora u partijskom časopisu »Vorwärts« Engels je oštro protestovao. O tome svedoče i dva njegova pisma upućena 1. aprila 1895. Karlu Kauckom i 3. aprila 1895. Polu Lafargu. U pismu K. Kauckom Engels kaže: »Na moje zaprepašćenje vidim danas u listu »Vorwärts« odštampan izvod iz mog Uvoda, bez mog znanja i tako sređen da ispadoh miroljubivi poklonik zakonitosti po svaku cenu. ... Ja ću Libknehtu reći vrlo određeno svoje mišljenje o tome, a i onima koji su mu, ko god da su, pružili priliku da izvrće moje mišljenje i to ne obaveštavajući me ni jednom rečju o tome.«[11] U pismu P. Lafargu Engels ukazuje na motive takvog skraćivanja Predgovora, ali pokušava i da pojasni neke svoje stavove iz Predgovora. »Libkneht se lepo sa mnom poigrao«, piše Engels i nastavlja: »Uzeo je iz mog Predgovora Marksovim člancima o Francuskoj 1848—1850. godine sve što mu je moglo poslužiti za obranu, pod svaku cijenu, miroljubive i protivnasilne taktike, koju on već neko vrijeme izvoljeva propovijedati, naročito sada kada se pripremaju vanredni zakoni u Berlinu. Ali ja preporučujem tu taktiku samo današnjoj Nemačkoj, i još sa znatnom rezervom. Ove se taktike u cijelosti ne mogu pridržavati u Francuskoj, Belgiji, Italiji, Austriji, a u Nemačkoj sutra može postati neprihvatljiva.«[12] Zanimljivo je istaći da su se razilaženja između Engelsa i rukovodstva SPD o ovim pitanjima pojavila i pre objavljivanja teksta Predgovora. Rukovodstvo Partije, koje je sasvim izvesno bilo upućeno u to kojim pravcem se kreću Engelsove ideje, a po svoj prilici bilo je i obavešteno o stavovima koje je Engels uneo u tekst, tražilo je od njega da pojedine stavove preformuliše i prilagodi tadašnjoj orijentaciji i strategiji Partije. O tome govori i pismo R. Fišeru, članu rukovodstva nemačke Socijaldemokratske partije, od 8. marta 1895. godine, u

[8] Isto, str. 445.
[9] Isto.
[10] Isto, str. 446.
[11] K. Marks — F. Engels, *Dela*, tom 46, str. 401.
[12] Isto, str. 404—407.

Digitized by Google

kome Engels kaže: »Ne mogu da pretpostavim da nameravate da se i dušom i telom obavežete apsolutnoj zakonitosti, zakonitosti po svaku cenu, zakonitosti čak i u odnosu na zakone koje su prekršili njihovi tvorci, ukratko, politici pružanja levog obraza onome ko je udario po desnom... Moje je mišljenje da ništa ne dobijate time ako propovedate apsolutno odricanje od napada. Niko u to neće poverovati i nijedna partija nijedne zemlje neće ići tako daleko da se odriče prava da se nezakonitosti suprotstavi oružjem u ruci.« Govoreći o zahtevima rukovodstva SPD u vezi s pojedinim formulacijama u konačnoj verziji teksta Predgovora, Engels u istom pismu R. Fišeru kaže: »Socijaldemokratski prevrat koji trenutno živi od toga« — želite da to »trenutno« izbacite, dakle, da trenutnu taktiku pretvorite u trajnu, relativnu i apsolutno važeću. To neću učiniti, ne mogu učiniti, a da se zauvek ne blamiram. Zato ću izbeći stav suprotnosti i reći: »Socijaldemokratski prevrat kome upravo sada toliko prija da drži zakone.« Engels završava pismo Fišeru rečima: »Zakonitost sve dotle dok to nama odgovara, ali ne zakonitost po svaku cenu, čak ne ni na rečima.«[13] Ipak, i pored svih ovih oštrih protesta i prigovora F. Engelsa, rukovodstvo Partije nije objavilo Predgovor u celini.

Odmah nakon objavljivanja ove skraćene verzije Predgovora razbuktale su se polemike i debate, naročito između reformističkog i revolucionarnog krila radničkog pokreta. Predgovor je postao predmet mnogih i vrlo često sasvim suprotnih komentara i procena. Predstavnici desnog krila radničkog pokreta su se koristili Predgovorom, naravno, u njegovoj skraćenoj verziji, kao pokrićem za svoju »parlamentarističku« strategiju i politiku. Tako je, na primer, Eduard Bernštajn u svojoj studiji *Pretpostavke socijalizma i zadaci socijalne demokratije* tvrdio da je on samo nastavio i dopunio reviziju marksističke strategije i politike društvenog preobražaja koju je započeo F. Engels u Predgovoru Marksovim *Klasnim borbama u Francuskoj*. U predgovoru pomenutog dela Bernštajn kaže: »A 1895. godine je F. Engels u predgovoru Klasnih borbi opširno izložio da je danas prošlo vrijeme političkih prepada, vrijeme »revolucija, koje su provodile male svesne manjine na čelu nesvesnih masa«,... — ukratko, da socijalna demokratija napreduje »kudikamo bolje pri zakonskim sredstvima nego pri nezakonskim i pri prevratu.« I on, prema tome, označava kao sledeći zadatak Partije »neprekidno podržavati porast svojih glasova«, odnosno »polaganu propagandu parlamentarne djelatnosti«[14]. S druge strane, Roza Luksemburg je oštro kritikovala Predgovor, optužujući Engelsa da je Predgovorom iz 1895. »proklamovao parlamentarizam kao jedinu taktiku«[15]. Takav stav

[13] Isto, str. 377.

[14] E. Bernštajn, *Pretpostavke socijalizma i zadaci socijalne demokratije, Revizionizam*, »Globus«, Zagreb, 1981, str. 3.

[15] R. Luxemburg, *Our Program and the Political Situation*, 31. 12. 1918. Citirano prema: *Selected Political Writings*, edited and introduced by Dick Howard, New York and London, 1971, str. 384.

Digitized by Google

R. Luksemburg može se objasniti time što ona tada nije mogla znati da je Predgovor bio u velikoj meri cenzurisan i skraćivan. Verovatno je to i bio razlog zbog koga Lenjin, u polemici s Bernštajnom[16], ni na jednom mestu ne pominje Predgovor, na koji se Bernštajn stalno pozivao.

Ipak, i nakon objavljivanja celovite verzije Predgovora (1930. godine), polemike nisu prestale. Tako, na primer, skoro osamdeset godina nakon pojavljivanja Predgovora Santjago Kariljo u knjizi *Evrokomunizam i država* ističe da je nova, evrokomunistička strategija mirnog puta u socijalizam ponovo učinila aktuelnim Engelsov Predgovor.[17] U toj knjizi Kariljo pokušava da dokaže da su idejni koreni teorije mirnog puta u socijalizam začeti u Engelsovom Predgovoru. U prilog toj tezi on navodi poznate stavove iz Predgovora u kojima Engels govori o mogućnosti mirnog puta u socijalizam.[18] Istovremeno, Kariljo dodaje da Engels u Predgovoru »ne odbacuje mogućnost oružanih revolucionarnih sukoba, kao što se ni danas ne mogu posve odbaciti — premda se izjašnjavamo za demokratski put — ako ih izazove nasilje vladajućih klasa u kriznom povijesnom stjecaju«[19]. Ovim stavovima S. Karilja suprotstavio se Ernest Mandel, istaknuti trockistički teoretičar. U svojoj knjizi *From Stalinism to Eurocommunism*, u kojoj on i inače veoma oštro polemiše s glavnim tezama evrokomunizma, Mandel kaže: »Nije slučajno to što se vodeći predstavnici evrokomunizma[20] sada često pozivaju na isti predgovor, opravdavajući tako »mirni, demokratski i parlamentarni put u socijalizam«, tačno kao što su Bernštajn, Ebert i Šajdeman radili pre njih protiv Luksemburgove, Trockog, Lenjina i njihovih drugova.«[21] Mandel osporava pravo evrokomunistima da se pozivaju na Engelsov Predgovor, budući da, po njegovom mišljenju, celovita verzija Predgovora nema nikakve veze sa, kako on kaže, oportunističkom i socijaldemokratskom politikom evrokomunističkih partija. U prilog toj tezi Mandel navodi pisma Lafargu od 3. aprila 1895. i Fišeru od 8. marta 1895, u kojima Engels izražava svoje neslaganje s legalističkom i parlamentarističkom politikom nemačke Socijaldemokratske partije.[22]

Posle svih ovih skoro jednovekovnih polemika i rasprava stiče se utisak da je i dalje ostalo nerazjašnjeno da li je Engels ovim

---

[16] Vidi Lenjinove tekstove *Marksizam i revizionizam* i *Nesuglasice u evropskom radničkom pokretu* (V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, »Kultura«, Beograd, 1960, str. 391—400. i 504—509.

[17] S. Kariljo, *Evrokomunizam i država*, CDD, Zagreb, 1980, str. 85.

[18] Isto, str. 86—88.

[19] Isto, str. 86.

[20] Ovde Mandel posebno ističe Kariljovu knjigu *Evrokomunizam i država* i knjigu *Les Communistes et L' Etat* autorâ Fabre, Hincker i Seve (E. Mandel, *From Stalinism to Eurocommunism*, NLB, Paris, 1978, str. 178.

[21] Isto.

[22] Isto, str. 179—181.

Digitized by Google

tekstom doveo u pitanje osnovni koncept proleterske revolucije shvaćene kao najdublje društvene promene ili je, pak, samo pokrenuo pitanja oblika, puteva i metoda društvenog preobražaja. Drugačije rečeno, da li Predgovor označava političku prekretnicu u dotadašnjem Engelsovom shvatanju strategije i politike društvenog preobražaja — kako je tvrdio Bernštajn — ili samo nužno prilagođavanje novim uslovima i realnostima?

Većina autora, boljih poznavalaca marksizma, kako marksističke tako i građanske orijentacije, slaže se u proceni da se, i pored toga što je u Engelsovoj argumentaciji u Predgovoru Marksovim *Klasnim borbama* naglasak stavljen na mirna sredstva borbe radničkog pokreta, ne može govoriti o tome da je Engels želeo da tim tekstom menja celokupnu dotadašnju strategiju radničkog pokreta. Tako, na primer, profesor Kol u svojoj obimnoj studiji *Istorija socijalističke misli* ističe da celovita verzija teksta Predgovora ukazuje na to da je »Engels nastavio da misli kako socijalizam zahteva revolucionarni ustanak na jednom stupnju, ali da je, isto tako, došao na stanovište da je u tom trenutku ispravno staviti naglasak na legalnu političku akciju«[23]. Temeljitu i preciznu analizu Predgovora dao je i Lešek Kolakovski. U knjizi *Glavni tokovi marksizma* on naglašava da, i pored toga što je u »Engelsovoj argumentaciji ogroman naglasak na mirnim sredstvima razvijanja radničkog pokreta«..., promena u Engelsovim stavovima »ipak i nije tako bitna kao što to na prvi pogled izgleda«. U prilog toj tezi Kolakovski navodi tri momenta: »Prvo, Engels ograničava svoje nade na Nemačku (kao što je, u svoje vreme, činio Marks u odnosu na Englesku, Sjedinjene Države i Holandiju).« Drugo, »ni najmanje ne predviđa da će osvajanje vlasti nužno nastupiti parlamentarnim putem, nego to stavlja u zavisnost od ponašanja buržoazije — i perspektivu nasilne revolucije i dalje ostavlja kao mogućnost«. Treće, »predviđa odlučujuću bitku, a to znači akt kojim radnička klasa preuzima vlast, smatrajući jedino mogućim da će se ovaj akt, uslijed ogromne snage radničke klase... izvršiti sredstvima bez krvi. Takva perspektiva ne znači, dakle, odbacivanje ideje revolucije..., nego prihvatanje revolucije bez krvi. ... Sigurno je da je pridavao znatno veću važnost mirnim sredstvima klasne borbe nego što je to činio prije toga. Da je računao na preuzimanje vlasti jednostavno putem izbora, promena njegovog stanovišta bila bi suštinska, premda mu se u tom slučaju ne bi mogla pripisati ideja klasne saradnje ili uvjerenje o iščezavanju klasnih konflikata, ali to je zasigurno nemoguće reći«[24]. I profesor P. Vranicki smatra da «Engels nije ni u čemu odstupio od svojih i Marksovih pogleda. On je samo ukazao na izvjesna historijska iskustva koja su se u prvom redu sastojala u tome da su mo-

[23] G. D. H. Cole, *A History of Socialist Thought*, vol. 2, Macmillan and Co LTD, London, 1961, str. 435.

[24] L. Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma*, I, BIGZ, Beograd, 1980, str. 430—431.

Digitized by Google

derne barikadne borbe prilično iluzorna stvar, te naglasio značenje parlamentarne borbe koja je tih godina doživljavala velike uspjehe. I konačno — revolucije se nije nikad odrekao«[25]. Po mišljenju P. Vranickog, Engels nije imao nikakvih iluzija u pogledu korisnosti i efikasnosti parlamentarnih borbi. Vranicki smatra da je Engels parlamentarnu aktivnost radničkog pokreta ograničio samo do trenutka odlučujućeg klasnog okršaja.[26] U prilog ovoj tezi Vranicki, kao i Kolakovski, navodi rečenicu iz Predgovora u kojoj Engels kaže: »Neprestano održavati taj porast (socijalističkih birača — O. P.), dok on sam po sebi ne preraste preko glave današnjem sistemu vladavine, ne uništiti taj iz dana u dan sve jači udarni odred u avangardnim borbama, nego ga sačuvati do odlučujućeg dana — to je naš odlučujući zadatak.«[27] I Dejvid Maklelan, autor mnogih knjiga i mnogih studija o Marksu i Engelsu, smatra da »Engels nije promenio svoje mišljenje o odnosu između zakonitosti i revolucije tako radikalno kao što mu neki pripisuju«[28]. U kraćoj studiji o Engelsu Maklelan navodi Engelsovo pismo Fišeru od 8. marta 1895. godine i ukazuje na cenzuru kojoj je Predgovor bio podvrgnut.[29] Džems Džol u svojoj poznatoj studiji o Drugoj internacionali ističe da je u nemačkoj ediciji Predgovora rukovodstvo Socijaldemokratske partije prikrilo deo u vezi s Engelsovim stavom o tome da je u određenim okolnostima oružana revolucija opravdana i neophodna.[30] A Robert Mikels, ukazujući na skraćivanja kojima je tekst Engelsovog Predgovora bio podvrgnut, smatra »da bi Engels mogao biti žrtva oportunističkog žrtvovanja principa potrebama organizacije, žrtva učinjena za ljubav partiji i u suprotnosti s njegovim poznatim teorijskim uverenjima«[31]. Stanovištu ove grupe autora blizak je i stav Džona Plamenca. Iako ističe da je Engels pred kraj života smatrao da legalni poredak koji je uspostavila buržoazija više odgovara radničkoj klasi nego buržoaziji, Plamenac ističe da »Engels nije bio revizionist«. Po njegovom mišljenju, Engels je »sačuvao revolucionarni karakter marksizma sugerišući da će buržoazija, na kraju, napasti legalni poredak i tako ubrzati krizu«[32].

S druge strane, mnogi, osobito zapadni autori, smatraju da je Engelsov Predgovor predstavljao suštinsku reviziju dotadašnje

---

[25] P. Vranicki, *Historija marksizma*, knjiga prva, »Naprijed«, Zagreb, 1971, str. 170—171.

[26] Isto, str. 171.

[27] Isto.

[28] David Mchlelan, *Engels*, Fontana/Collins, 1971, str. 51.

[29] Isto, str. 51.

[30] James Joll, *The Second International 1889—1914*, Weidenfeld and Nicolson, London, str. 58.

[31] R. Michels, *Political Parties*, str. 37n. Citirano prema: R. Tucker, *The Marxian Revolutionary Idea*, Norton and Company, New York, 1970, str. 195.

[32] J. Plamenatz, *German Marxism and Russian Communism*, Longmans, Green and Co, London, 1956, str. 175. Vidi, isto tako, str. 164—167.

Digitized by Google

Marksove i Engelsove strategije revolucionarnog preobražaja. Tako, na primer, po mišljenju Šloma Avinjerija, »Engels je poslednjih godina života težio prihvatanju kompletno evolucionističkih stavova«[33]. Ukazujući na to da je Engels još 1891. godine u *Kritici Erfurtskog programa* dopustio mogućnost mirne evolucije u »demokratskim republikama kao što su Francuska i SAD i monarhijama kao Engleska«, Avinjeri ističe da je Engels, »u svom Predgovoru *Klasnim borbama u Francuskoj* bio tako impresioniran uspehom Socijaldemokratske partije da je sve svoje nade zasnivao na opštem glasanju i čak objasnio vojnu beznadežnost rata na barikadama u uslovima moderne tehnologije i komunikacija«.[34] Isto tako, Karl Poper, u svojoj poznatoj studiji *The Open Society and its Enemies*, ističe da je Engels, pod uticajem aktuelnog socijalnog razvoja, koji, kako kaže Poper, nije vodio očekivanoj pauperizaciji širokih slojeva, formulisao novu doktrinu.[35] Samo, za razliku od Avinjerija, Poper smatra da Engels nije usvojio mirnu, evolucionističku strategiju preobražaja. Po njegovom mišljenju, nova Engelsova doktrina se može prikazati na sledeći način: Radnički pokret treba da se opredeli za mirni put u socijalizam. Ali, polazeći od političkih realnosti, treba predvideti da buržoazija neće mirno stajati dok radnički pokret bude osvajao potrebnu većinu glasova. Buržoazija će radije pokušati da uništi demokratiju. U tom slučaju radnički pokret ne sme ustuknuti, nego se mora boriti i osvojiti političku vlast. Pošto je takav razvoj događaja vrlo verovatan, radnička klasa se mora pripremati za takvu situaciju. U suprotnom, mi ćemo — kaže Engels — »izdati naše ciljeve«[36]. Prema tome, po mišljenju K. Popera, suština nove Engelsove doktrine je u tome da ona »ostavlja revolucionarnu ili, preciznije, kontrarevolucionarnu inicijativu vladajućim klasama«[37]. Takva strategija je, kaže Poper, »totalno apsurdna i osuđena na propast«[38].

Posebnu, treću grupu, čine autori koji smatraju da, iako se ne može govoriti o tome da je tekstom Predgovora Engels želeo da revidira celokupnu dotadašnju strategiju radničkog pokreta, ovaj rad ipak sadrži i neke elemente revizije ranije strategije ili, pak, predstavlja uvod u kasniju reviziju Bernštajna i Kauckog. Takvo mišljenje zastupaju, između ostalih, i Lučio Koleti i Lelio Baso. I pored toga što smatra da je u Predgovoru reč o reviziji »taktike«[39], L. Koleti ističe: »Neumorno naglašavamo da ta

---

[33] S. Avineri, *The Social and Political Thought of Karl Marx*, Cambridge University Press, Cambridge, 1968, str. 217n.

[34] Isto.

[35] K. Poper, *The Open Society and its Enemies*, Vol. 2, Routledge and Kegan Paul, London, 1977, str. 159.

[36] Isto.

[37] Isto.

[38] Isto.

[39] L. Koleti, *Ideologija i društvo*, »Školska knjiga«, Zagreb, 1982, str. 62.

Digitized by Google

strateška vizija (Engelsova — O. P.) svakako nije još »revizionizam«. Ali ako i nije »revizionizam«, ona je svakako njegov nesvjesni uvod i priprema«[40]. Kritikujući Engelsove stavove iz Predgovora, Koleti ističe da se Engelsu činilo »da legalni poredak ustaje protiv društvenih i političkih snaga koje su ga same stvorile i da je stari državni aparat osuđen uključiti u sebe nove naslednike samo ako ovi znaju održavati neprekidni ritam svog izbornog rasta tako da ovaj nadvlada sam po sebi vladajući sistem«[41]. L. Baso govori o Predgovoru iz 1895. godine »kao o glavnom radu Engelsove revizije[42] i prilagodbe«[43]. On smatra da je Engels »transformirao golemo bogatstvo Marksove revolucionarne prakse, pozvane da deluje na društvenom, ekonomskom i kulturnom planu, uz politički, i to jednostavnim činom glasanja koji je postajao puka mehanička registracija sloma buržoazije«[44]. Po njegovom mišljenju, Engels je u Predgovoru izvršio reviziju ranije strategije radničkog pokreta »kako bi nova verzija bila prihvatljivija za radnički pokret na kraju stoleća«[45]. Engelsov Predgovor iz 1895. godine je, kaže dalje Baso, »sledio imperativ tadašnjeg vremena, a to je značilo pomiriti prošlost sa sadašnjošću, revoluciju sa parlamentarizmom; još uvijek se kadio tamjan starom bogu revolucije, ali s oltara novog boga parlamentarne demokracije«[46]. Baso posebno kritikuje Engelsov evolucionistički i ekonomistički pristup društvenoj praksi koji je, po njegovom mišljenju, naročito došao do izražaja u Predgovoru. Takav pristup je posebno uočljiv, smatra Baso, u Engelsovom stavu da se izborni rast Socijaldemokratske partije odvija »tako spontano, tako neprekidno, tako neodoljivo i u isti mah tako mirno kao neki prirodni proces«[47]. Isto tako, Baso smatra da je Engels u »poverenju što ga je ukazao »parlamentarnom putu« u socijalizam... zaboravio kla-

---

[40] Isto, str. 119. — Ovde bismo želeli da ukažemo i na jednu kontradiktornost i nedoslednost u stavu L. Koletija. Naime, ovakva ocena Engelsovog Predgovora je u suprotnosti s njegovom prethodno iznesenom kritikom Bernštajnovog stava prema Predgovoru. Na 62. strani iste knjige Koleti kaže: »Engels je govorio o reviziji taktike; Bernštajn tvrdi, obrnuto, da ta revizija taktike ne može a da ne implicira i reviziju »strategije«, to jest samih pretpostavki teorijskog marksizma.« Prema tome, Koletijev stav o Predgovoru kao uvodu, pa makar i nesvesnom, u revizionizam, u potpunosti se poklapa s navedenim Bernštajnovim mišljenjem koje on kritikuje.

[41] Isto, str. 121.

[42] Za sam termin »revizija« Baso kaže da je »prikladniji za Engelsa nego za Bernštajna, za kojeg bi se prije moglo reći da je izvršio negaciju tog (Marksovog — O.P) mišljenja« (L. Baso, *Socijalizam i revolucija*, »Globus«, Zagreb, 1981, str. 338).

[43] Isto, str. 339.

[44] L. Baso, *Socijalizam i revolucija*, cit. izd., str. 341—342.

[45] Isto, str. 340.

[46] Isto, str. 341.

[47] Isto, str. 342.

Digitized by Google

sno obilježje građanskog društva...«[48] Korene ove »revizije« Baso vidi u uticaju što su na Engelsa izvršili darvinizam, evolucionistička i ekonomistička shvatanja, izborni uspesi nemačke socijaldemokratije i Engelsova i ranije primećena sklonost, kako kaže Baso, ka traženju objektivnih zakona. Zato Baso i kaže: »Engels će, međutim, uvijek biti osjetljiv na objektivne procese, tražit će objektivne zakone koji upravljaju povijesnim procesima i prirodnim procesima, te zato i težiti determinističkoj interpretaciji povijesti na ekonomskoj osnovi i novim pravcima u evolucionističkom smislu, kako u biološkom tako i u etnološkom svijetu«[49]. Iz toga Baso izvlači zaključak »da je upravo Engels kumovao marksizmu Kauckog, kao, uostalom, i Bernštajna«[50]. Ali Baso isto tako smatra da ni sam Marks nije bio »nevin« kada je reč o prenošenju prirodnih i, posebno, Darvinovih otkrića u oblasti društvenih procesa kretanja. Tako, na primer, Baso navodi, između ostalog, i jedno Marksovo pismo Lasalu od 16. marta 1861. godine u kome Marks kaže: »Veoma je značajan Darvinov spis i u njemu nalazim prirodnonaučni oslonac za shvatanje klasne borbe u istoriji«[51]. Na kraju ovog izlaganja o Basovom shvatanju Predgovora vratićemo se, za trenutak, na početak Basovog teksta o Engelsu u kome on kaže: »Neki autori, kao povjesničar marksizma Vranicki, radije govore o običnoj razlici u naglašavanju, dok mnogi zapadni autori dolaze gotovo do kontrapozicije između kasnijeg Engelsa i Marksa. Mi mislimo da treba odbaciti i tezu o identifikaciji i tezu o kontrapoziciji, te da je proces koji je doveo do iskrivljavanja Marksova mišljenja mnogo suptilniji i složeniji nego što se općenito prikazuje.«[52] Bez obzira na ovo Basovo nastojanje da se opredeli za neki, nazovimo ga, srednji stav u pogledu ocene Predgovora (uostalom, i mi smo ga u našoj klasifikaciji, zajedno sa Koletijem, svrstali u posebnu grupu), stiče se utisak da je Basovo shvatanje Predgovora i, uopšte, Engelsa mnogo bliže autorima druge grupe, koji smatraju da je Engelsov tekst predstavljao početak revizije dotadašnje strategije radničkog pokreta. Na jednom mestu u tekstu o Predgovoru Baso kaže: »Engels je bio stao na strminu, na kojoj se svatko tko nije tako dobro kao on poznavao Marksa mogao pokliznuti do kraja«[53]. Prethodno Basovo izlaganje navodi na suprotan zaključak — da Baso smatra da se Engels nije samo našao na klizavoj strmini, nego da je i skliznuo s nje.

Kao što smo videli, mišljenja su ne samo različita, već i potpuno oprečna. Postavlja se pitanje gde je istina, koje su procene tačnije, kakav je stvarni smisao poruka sadržanih u ovom Engel-

[48] Isto.
[49] Isto, str. 333.
[50] Isto, str. 349.
[51] Isto, str. 334.
[52] Isto, str. 331.
[53] Isto, str. 349.

Digitized by Google

sovom tekstu. Naš je utisak da Engelsova namera nije bila da Predgovorom *Klasnim borbama u Francuskoj* menja osnovni koncept proleterske revolucije shvaćene kao najdublje društvene promene, a pogotovu ne, kako i on sam ističe, u smislu opredeljivanja za neku parlamentarističku ili legalističku, a još manje evolucionističku strategiju i politiku. Na takav zaključak navode ne samo Engelsova pisma Kauckom, Lafargu i, posebno, Fišeru, nego i pojedini stavovi iz samog Predgovora. Pre svega mislimo na onu, rekli bismo, ključnu rečenicu Predgovora u kojoj Engels kaže: »Neprestano održavati taj porast (izborni — O. P.), dok on sam po sebi ne preraste preko glave današnjem sistemu vladavine, ne uništiti taj iz dana u dan sve jači udarni odred u avangardnim borbama, nego ga sačuvati nedirnutog do odlučujućeg dana — to je naš glavni zadatak.«[54] Upotreba formulacije »odlučujući dan« potvrđuje da Engels nije napustio stav da proces društvenog preobražaja, započet bilo mirnim bilo oružanim putem, zahteva da se u jednom prelomnom trenutku — »odlučujućeg dana« — radikalno prekine sa logikom postojećeg sistema, njegovih institucija, sistemom vrednosti i pravilima političke igre. Da je Engels smatrao da se revolucionarni preobražaj može ostvariti u celini osvajanjem parlamentarne većine, promena njegovog stava bi bila suštinska. Ali, kako vidimo, on tako nije smatrao. Što je posebno značajno, opredeljujući se za strategiju mirnog puta, Engels nije redukovao borbu za društveni preobražaj na parlamentarnu akciju. On nije isključio mogućnost upotrebe i drugih oblika i metoda borbe za društveni preobražaj — nasilnih i oružanih — ukoliko to situacija bude zahtevala. Stoga on mirne oblike borbe za društveni preobražaj predviđa i zagovara kao mogućnost samo u manjem broju zemalja, u Nemačkoj i nekim drugim romanskim zemljama, u kojima su, po njegovom mišljenju, postojali realni izgledi i uslovi za razvoj strategije mirnog puta u socijalizam. Suprotstavljajući se shvatanju (Libknehtovom) po kome SPD treba da se orijentiše isključivo na mirne i parlamentarne oblike borbe, Engels u već pomenutom pismu Lafargu kaže: »Ali ja preporučujem tu taktiku (mirnog i nenasilnog puta u socijalizam — O. P.) samo današnjoj Nemačkoj, i još sa znatnom rezervom. Ove se taktike u cijelosti ne mogu pridržavati u Francuskoj, Belgiji, Italiji, Austriji, a u Nemačkoj sutra može postati neprihvatljiva.«[55]

Engels je u Predgovoru pokrenuo mnoga značajna pitanja oblikâ, metodâ i puteva borbe za društveni preobražaj. Pojedini autori vrlo različito ocenjuju smisao i implikacije formulacija u kojima Engels govori o mogućnostima i izgledima mirnog puta, odnosno mirnih, legalnih oblika borbe za revolucionarni preobražaj. Ovde bismo posebno želeli da razmotrimo shvatanje po kome je Engelsovo opredeljenje za mirni put i korišćenje institucija

[54] K. Marks — F. Engels, *Dela*, tom 10, str. 445.
[55] Isto, tom 46, str. 404—407.

Digitized by Google

pluralističke demokratije isključivo taktičkog karaktera.[56] U prilog tom shvatanju može se navesti da i sam Engels u Predgovoru govori o neophodnosti revidiranja dotadašnje taktike, a ne strategije.[57] Isto tako, pojedini stavovi iz Predgovora, a osobito onaj o »odlučujućem danu«, mogu da navedu na zaključak da se Engels zalagao za korišćenje institucija postojećeg društva i za poštovanje pravilâ pluralističke demokratije samo do trenutka konačnog osvajanja vlasti od strane radničke klase. Kao što vidimo, procena da je Engelsovo opredeljenje za mirni put taktičkog karaktera nije bez osnova. Ipak, smatramo da je takvo shvatanje u velikoj meri jednostrano. Osobito je neprihvatljivo ono tumačenje prema kojem je Engelsovo zalaganje za mirni put samo izraz političkog lukavstva — to jest da se on zalagao za ovakve oblike borbe kao deo taktike koja bi trebalo da demobiliše ili »uspava« vladajuće snage, što bi revolucionarnoj partiji omogućilo da lakše i efikasnije zada presudan udarac kada dođe »odlučujući dan«. Naime, mnogi drugi stavovi iz Predgovora, u kojima se Engels zalaže za mirni put u socijalizam, za korišćenje institucijama postojećeg poretka, postepenost promena itd., govore u prilog tezi da je Engelsovo opredeljenje za mirni put strateškog i dugoročnog karaktera. Da tu nije reč o taktičkom manevru, svedoči i sledeći stav iz Predgovora iz koga se vidi da Engels očevidno pridaje izuzetno veliki značaj postepenom i mirnom razvoju i delovanju nemačke SPD. On kaže da se izborni rast nemačke socijaldemokratije odvija »tako spontano, tako neodoljivo i u isti mah tako mirno kao neki prirodni proces«[58]. Postavlja se pitanje kako sada ove stavove o mirnom putu, korišćenju postojećim institucijama, »prirodnom« i »spontanom« procesu dovesti u vezu s već pomenutom tezom o »odlučujućem danu« koja podrazumeva diskontinuitet i radikalan raskid s postojećim društvom i sistemom. Možda bi se ta protivrečnost u Engelsovom stavu mogla objasniti time što je Engels, i pored opredeljenja za mirni put, s jedne, i jakog i očevidnog uticaja evolucionističkih ideja, s druge strane, i dalje smatrao da revolucija, ma kako postepena i mirna bila, nužno zahteva da se u određenom trenutku radikalno raskine s dotadašnjim sistemom i njegovim institucijama.

Bez obzira na sve navedene razlike u procenama (kakav je smisao Engelsovih stavova, šta je on želeo da kaže svojim iskazima o mogućnosti korišćenja nenasilnih sredstava borbe), nema nikakve sumnje da je ovaj Engelsov tekst veoma značajan za razumevanje razvoja njegove političke misli, ali i mnogo šire — on je veoma značajan za razumevanje tadašnjeg trenutka u razvoju evropskog radničkog i socijalističkog pokreta, kao i za razvoj celokupne marksističke političke misli. Bila je to nesumnji-

[56] Takvo shvatanje zastupa P. Vranicki (vidi navedeno delo, str. 12).

[57] »I u romanskim zemljama se sve više i više uviđa da se stara taktika mora revidirati« (K. Marks — F. Engels, *Dela*, tom 10, str. 444).

[58] Isto, str. 445.

Digitized by Google

vo najpotpunija elaboracija novog, mnogo šireg njegovog, ali i Marksovog pristupa problemima strategije i taktike socijalne revolucije. Za razliku od ranijih tekstova u kojima su se oni opredeljivali isključivo za nasilne oblike borbe, u ovoj, drugoj fazi, oni su sve više naglašavali mogućnost korišćenja različitih sredstava i oblika, pa u tom kontekstu i mirnih, nenasilnih puteva društvenog preobražaja.

Postavlja se sada pitanje zašto je Engels baš u tom trenutku smatrao potrebnim da onako oštro kritikuje raniju orijentaciju na isključivo nasilne puteve i oblike proleterske revolucije i veoma afirmativno govori o mogućnostima mirnog, nenasilnog preobražaja. Smatramo da su na Engelsove stavove u prilog jednom mnogo širem pristupu problemima puteva, metodâ i sredstava borbe za revolucionarni preobražaj, uključujući i afirmaciju teze o mogućnosti i legitimnosti mirnog puta u socijalizam, uticala pre svega četiri razloga. Prvo, Engels je napisao Predgovor pod snažnim uticajem izbornih uspeha nemačke Socijaldemokratske partije. U periodu od 1871. do 1895. godine broj glasova za socijaliste u Nemačkoj je porastao sa 102.000 na 1,787.000. U to vreme Socijaldemokratska partija je imala više članova i birača nego sve ostale socijalističke partije u Evropi. Godine 1890. njoj je pripadalo pet šestina svih glasova za socijaliste u Evropi. Tako silovit i, kako se tada činilo, nezaustavljiv uspon Socijaldemokratske partije bio je jedan od najvažnijih razloga koji je uticao na to da Engels, pišući o putu u socijalizam, posebno naglasi značaj i važnost mirnog puta. Drugo, pred kraj života Engels je bio pod snažnim uticajem evolucionističkih ideja. To je bilo vreme velikih prirodnih otkrića, naročito Darvinovih, kada se verovalo da se mnoge društvene pojave i kretanja mogu objasniti prirodnim zakonima. Pod uticajem tih ideja Engels piše u Predgovoru da se izborni rast nemačke socijaldemokratije odvija tako »spontano, tako neodoljivo i u isti mah tako mirno, kao neki prirodni proces«[59]. U *Kritici Erfurtskog programa*, napisanoj 1891. godine, Engels govori o mogućnosti da u nekim zemljama kapitalizam »mirno uraste« u socijalizam. Moguće je zamisliti da će staro društvo mirno urasti u novo u zemljama gde narodno predstavništvo koncentriše svu vlast u sebi, gde ustavnim putem možeš uraditi sve što hoćeš čim imaš većinu naroda za sobom; u demokratskim republikama kao što su Francuska i Amerika, u monarhijama kao što je Engleska...«[60] Ipak, možda najupečatljiviji primer snažnog uticaja evolucionističkih ideja predstavlja Engelsov intervju listu »Le Figaro« 8. maja 1893, u kome on kaže: »Ali mi nemamo krajnjeg cilja. Mi smo evolucionisti, mi nemamo nameru da namećemo konačne zakone čovečanstvu.«[61] Treće, Engels je pred kraj života sasvim sigurno želeo da na izvestan

[59] K. Marks — F. Engels, *Dela*, tom 10, str. 445.

[60] K. Marks, *Kritika Gotskog programa* i F. Engels, *Kritika Erfurtskog programa*, »Kultura«, Beograd, 1959, str. 67.

[61] K. Marks — F. Engels, *Dela*, tom 33, str. 457.

Digitized by Google

način »svede račune«, da kritički analizira rezultate svih važnijih revolucionarnih borbi, a posebno značajnijih oružanih poduhvata nove, revolucionarne klase. U tom pravljenju bilansa — od revolucije 1848, preko Komune, pa sve do početka devedesetih godina — Engels je, ne bez osnova, došao do zaključka da oblici borbe, tipično izraženi kroz ulične barikade, sa razvojem zapadnih kapitalističkih društava, uključujući i razvoj vojne tehnike, imaju sve manje izgleda na uspeh. Četvrto, Engels je dobro zapazio da se pluralistička građanska demokratija ipak ne može olako otpisivati kao »lažna« i »formalna«. Došao je do saznanja da postojeća demokratija pruža prilično široke osnove za dalju borbu radničke klase. To je sasvim sigurno bilo veoma značajno saznanje za dalji razvoj teorije i prakse revolucionarnog društvenog preobražaja.

Na kraju, čini nam se da bi bilo zanimljivo, posebno sa današnjeg stanovišta i nastojanja evrokomunističkih partija da formulišu sopstvenu strategiju mirnog puta, videti u kolikoj meri Predgovor sadrži elemente za jednu celovitu i koherentnu teoriju mirnog puta u socijalizam. Naš je utisak da je Predgovor dao prilično široku osnovu za razvoj strategije mirnog puta u socijalizam. Engels je u njemu izložio četiri važna elementa teorije mirnog puta. *Prvo*, prihvatanje institucija postojećeg poretka kao legalnog i legitimnog okvira borbe za socijalizam. Engels kaže: »Pokazalo se da državne institucije, u kojima se organizira vladavina buržoazije, pružaju radničkoj klasi i druge mogućnosti za borbu protiv tih istih državnih institucija«[62]. Ili: »Mi »revolucionari«, »prevratnici«, mi napredujemo kudikamo bolje služeći se zakonitim sredstvima nego nezakonitim sredstvima i prevratom.«[63] Isto tako, Engels smatra da su napredni slojevi svojom borbom instituciju opšteg prava glasa »pretvorili iz sredstva prijevare, što je ono bilo dosad, u oruđe oslobođenja«[64]. Ipak, čini se da je, posebno u to vreme, takva Engelsova optimistička procena bila malo preuranjena. Naime, i pored toga što institucije opšteg prava glasa nesumnjivo predstavljaju i značajnu tekovinu borbe radničke klase, činjenica je da su u to vreme upravo te institucije — pre svega parlamentarne — omogućavale nesmetano funkcionisanje postojećeg poretka. Štaviše, moglo bi se reći da su one bile i pretpostavka daljeg uspešnog razvoja kapitalističkog načina proizvodnje i društva u celini. S druge strane, to nikako ne znači da se tim istim institucijama, ili bar nekima od njih, ne mogu isto tako da koriste i snage koje se bore za radikalnu društvenu promenu. Upravo zbog toga i danas, skoro sto godina nakon objavljivanja Predgovora, evrokomunisti, koji se često pozivaju na Predgovor u kome vide idejne korene strategije mirnog puta, govore da institucije postojećeg poretka mogu

[62] K. Marks — F. Engels, *Dela*, tom 10, str. 441.
[63] Isto, str. 446.
[64] Isto, str. 441.

Digitized by Google

da postanu, ali ne i da su već postale, sredstvo oslobođenja radničke klase. Utisak je da je Engels, ponesen izbornim uspesima nemačke Socijaldemokratske partije, ipak u izvesnoj meri zanemario i potcenio mnoge prepreke koje stoje na putu ostvarenja ove ideje o pobedi nad buržoazijom na »njenom terenu«. Ovde mislimo pre svega na mogućnost da radnička klasa, delujući u okviru postojećeg sistema i institucija, i sama postane zarobljenik tih institucija i postojećeg poretka. *Drugo*, Engels je ukazao na to da se društveni preobražaj ne može ostvariti »preko noći«, »jednom velikom bitkom«, nego samo »postepeno, polako, teškom žilavom borbom od pozicije do pozicije«[65]. Na taj je način Engels dao krupan doprinos svima onima kasnijim elaboracijama marksističke teorije revolucije koje društveni preobražaj koncipiraju kao istorijski, neizbežno dug i složen proces, a ne kao čin ili događaj — posebno ne kao čin »osvajanja vlasti«. *Treće*, Engels je istakao da društveni preobražaj, posebno u uslovima parlamentarne demokratije, zahteva osnivanje širokih socijalnih saveza, što je sigurno jedan od najvažnijih elemenata strategije mirnog puta. Ukazao je na potrebu da se osvoji podrška »većeg dela srednjih slojeva, sitne buržoazije i sitnog seljaštva«[66]. *Četvrto*, Engels je izložio i koncepciju takozvane defanzivne, odbrambene upotrebe nasilja. Zalažući se za mirni i nenasilni put, Engels nije odbacio ni mogućnost oružanog i nasilnog osvajanja vlasti od strane radničke klase. Ipak, stiče se utisak da Engels posmatra mogućnost upotrebe sile od strane radničke klase više u takozvanom odbrambenom smislu, odnosno pravo na upotrebu sile on zadržava u slučaju da buržoazija prva naruši postojeći legalitet. Na takav zaključak navodi stav iz Predgovora u kome se kaže: »I ako mi ne budemo toliko ludi da se, njima za volju, damo natjerati na uličnu borbu, njima neće najzad ostati ništa drugo nego da same (buržoaske partije — O. P.) naruše tu fatalnu legalnost.«[67] Taj zaključak potvrđuje i stav iz već pomenutog pisma Fišeru u kome Engels kaže: »Moje je mišljenje da ništa ne dobijate time ako propovedate apsolutno odricanje od napada. Niko u to neće poverovati i nijedna partija nijedne zemlje neće ići tako daleko da se odriče prava da se nezakonitosti suprotstavi s oružjem u ruci.«[68]

Kao što vidimo, Predgovor sadrži neke zaista veoma značajne elemente teorije mirnog puta: prihvatanje institucija postojećeg poretka kao okvira delovanja (iako ne i kao mogućeg sastavnog dela novog institucionalnog poretka), postepenost promena, »defanzivnu« upotrebu nasilja i politiku širokih socijalnih saveza. Premda izložene koncepcije nemaju karakter i domašaj jedne koherentnije i celovitije strategije mirnog puta, ipak ostaje činje-

[65] Isto, str. 438.
[66] Isto, str. 445.
[67] Isto, str. 446.
[68] Isto, tom 46, str. 377.

Digitized by Google

nica da su u njima sadržani neki važni elementi takve strategije. Uostalom, u to vreme sigurno se i nije moglo mnogo više učiniti. Mirni put se u to vreme tek počeo nazirati kao mogućnost. Neke važne pretpostavke su još uvek bile neizvesne. Tako, na primer, Engels nije predvideo mogućnost da institucije pluralističke demokratije budu ne samo okvir borbe za socijalizam, nego ni osnova političkog sistema u socijalizmu, bez čega se ne može govoriti o ozbiljnijoj strategiji mirnog puta, u svakom slučaju ne kada je reč o današnjim razvijenim zapadnoevropskim društvima. Čini se da je Engels, kao revolucionar koji je formirao svoje poglede na tadašnje klasno društvo uglavnom sredinom prošlog veka, u vreme veoma zaoštrenih klasnih borbi, u kojima su ne retko dolazili do izražaja vrlo grubi i teški oblici represivne dominacije i vladavine posedničkih klasa — i pored svih promena u stavu prema postojećem društvu i oblicima i putevima društvenog preobražaja — još uvek ispoljavao znatne rezerve prema mogućnostima da se institucije građanske parlamentarne demokratije prihvate kao osnova političkog sistema socijalizma. Zatim, kao što smo pokazali, Engels se zalagao za obrazovanje širokih socijalnih saveza kao važne pretpostavke strategije i politike društvenog preobražaja. S druge strane, on nije ozbiljnije razmatrao pitanje širih političkih saveza, koje se danas smatra ključnim pitanjem strategije mirnog puta, što je i sasvim razumljivo kada se ima na umu da tada pitanje političkih saveza nije imalo i nije ni moglo da ima isti značaj koji ima danas — u to vreme glavne snage u radničkom i socijalističkom pokretu su bile uglavnom dosta jedinstvene. Isto tako, na Engelsovu koncepciju i strategiju mirnog puta u socijalizam nije moglo a da ne utiče i tadašnje raspoloženje i ponašanje vladajuće klase koje nije davalo čvršće garantije da će ona sama biti spremna da poštuje parlamentarne institucije i važeći legalitet u slučaju da snage radikalne promene dobiju političku većinu. Valjalo bi istaći i to da se Engels pred kraj života suočio sa snažnim prodorom parlamentarističke strategije u radnički pokret. U borbi protiv takvih tendencija Engels je morao da ističe značaj i drugih, nasilnih i oružanih oblika borbe za društveni preobražaj. Stoga je i ta borba u izvesnoj meri sputavala Engelsa da uđe u dublje i temeljitije razmatranje teorije mirnog puta.

Engelsov Predgovor Marksovim *Klasnim borbama u Francuskoj* nije bio prvi rad u kome su osnivači naučnog socijalizma pokretali pitanje mirnog puta u socijalizam. Kao što je poznato, Marks je u govoru u Amsterdamu još 1872. godine istakao da se u nekim zemljama kao što su Amerika i Engleska društveni preobražaj može ostvariti mirnim sredstvima. Isto tako, Engels je u *Kritici Erfurtskog programa* (1891) pisao o mogućnosti »mirnog urastanja« kapitalizma u socijalizam. Ipak, ovi raniji iskazi osnivačâ naučnog socijalizma nisu imali karakter dubljeg i temeljitijeg proučavanja strategije mirnog puta. (Sve su to bile načelne i vrlo uopštene izjave izražene najčešće u svega nekoliko rečenica.)

Digitized by Google

Predgovor je bio prvi pokušaj da se, koliko-toliko, osmisli i obrazloži strategija i koncepcija mirnog puta. I pored toga što Engelsova koncepcija mirnog puta nema karakter celovite i koherentne teorije, Predgovor predstavlja prvi i ujedno jedini rad osnivačâ naučnog socijalizma u kojem se nešto potpunije izlaže i obrazlaže ideja o mogućnosti mirnog puta u socijalizam.

I, najzad, treba reći da je Predgovor naglašeno politički tekst s mnogo manjim teorijskim pretenzijama. Napisan je u funkciji aktuelnog političkog trenutka i potrebe da se koncepcija mirnog puta, koju je nemačka SPD u praksi sve više primenjivala, bar donekle teorijski osmisli i uobliči. Stoga značaj Predgovora ne bi trebalo preuveličavati, a posebno ne u tom smislu da on predstavlja prekretnicu u dotadašnjem Engelsovom shvatanju strategije i politike društvenog preobražaja, »politički testament«, i slično. Za razliku od nekih drugih značajnih Engelsovih teorijskih radova kao što su *Anti-Diring, Položaj radničke klase u Engleskoj, Poreklo porodice, privatne svojine i države* — u kojima je Engels temeljito i duboko zahvatio probleme društva, države, strategije i politike društvenog preobražaja — Predgovor je pisan bez takvih pretenzija i s drugim namerama. Ponovimo još jednom: Predgovor je predstavljao pokušaj da se na koliko-toliko celovit i koherentan način osmisli politika i strategija nemačke SPD poslednjih godina XIX veka.

Digitized by Google

Kosta Ugrica

Je li socijalizam društvo nejednakosti i kako se odnositi prema nejednakostima

(Povodom nekih postavki prof. Ljubisava Markovića)

U svim velikim svetsko-istorijskim trenucima razne klase, slojevi i partije, svi akteri drame koja vodi ka velikim društvenim preokretima, svoje programske ciljeve i zadatke sintetizuju u kratke, jezgrovite, masama razumljive parole. Tako je francuska revolucija ponudila svetu čuveno egalité, liberté, fraternité; na zastavama Lenjinovog Oktobra pisalo je: Zemlja seljacima, fabrike radnicima, mir narodima; a naša revolucija sažela je sav svoj program u ono poznato: Bratstvo i jedinstvo, borba protiv okupatora i domaćih izdajnika, nema povratka na staro!

Ali, izgleda, takva potreba za racionalizacijom ciljeva i programa ne postoji samo u izuzetnim trenucima. I u vremenima ozbiljnih kriza, kada jedno društvo, polazeći od međaša svojih dostignuća, ali i od iluzija i zabluda, traži mukotrpno svoje istorijske putokaze — i u takvim trenucima sveopšteg preispitivanja potreba za sintetizacijom programskih ciljeva takođe postoji.

U današnjem našem političkom trenutku, u kojem se sa dosta naboja i gorčine diskutuje o Programu ekonomske stabilizacije, svedoci smo pojave mnogobrojnih mišljenja o načinu razrešavanja postojećih kontroverzi. I pogledi prof. dr Ljubisava Markovića, izneti na stranicama NIN-a (21. oktobra i 11. novembra), predstavljaju pokušaj da se na naučnoj osnovi dâ doprinos traže-

Digitized by Google

nju puteva izlaska iz krize. On to čini tako što, pored ostalog, nudi parolu: Napustimo sferu idile i ljudske pravde — socijalizam je društvo nejednakosti!

Po njemu, ideološka situacija koju imamo plod je jednog vanistorijskog, apstraktnog shvatanja socijalizma. Jedan momenat tog shvatanja jeste i to da je socijalizam sinonim za jednakost ljudi. Istorijski poziv socijalizma — tvrdi on — nije u stvaranju jednakosti ljudi u pogledu sredstava za život i zato »danas naš pojam jednakosti napušta sferu idile i ljudske pravde jer država ne može da izrazi jednakost ljudi, čak ni prema uslovima za proizvodnju, a još manje to može sistem društvenog samoupravljanja u svojoj progresivnoj funkciji«.

Čak i ako ostavimo po strani ne baš nevažno pitanje da li smo svi mi bili u zabludi tokom tolikih godina i ko su nosioci takve pogrešne vanistorijske svesti i shvatanja socijalizma, a samim tim i jedne promašene i pogrešno vođene politike izražene u raznim govorima, pismima, sednicama i slično, posvećenim neopravdanom bogaćenju i socijalnim nejednakostima u našem društvu, ostaju druga mnogobrojna ozbiljna pitanja, na koja nam prof. Marković ne daje odgovor.

Pre svega, postavlja se ključno pitanje: ako su svi dosadašnji pogledi rezultat apstraktnog, vanistorijskog shvatanja socijalizma, a socijalističke revolucije moraju na kraju da napuste sferu ljudske pravde, da li su one uopšte potrebne?

Doduše, prof. Marković nam jednom gotovo usputnom napomenom kaže da socijalistički društveni prevrat — kako se on izrazio — donosi rešenje za elementarni sukob društvenog karaktera materijalnih proizvodnih snaga i privatnog kapitalističkog karaktera ekonomske vlasti nad uslovima za proizvodnju — ali to očevidno nije pravi odgovor.

Naime, odmah se postavlja pitanje: koja je to snaga koja pokreće stotine miliona ljudi da, po cenu prolivanja krvi, ruše jedan društveni poredak nepravde da bi on bio zamenjen poretkom u kome će isto tako sistem društvene pravde biti napušten? Zar samo radi izmene ekonomske vlasti nad uslovima za proizvodnju? Ali čemu te izmene ako novo društvo isto tako nije sistem društvene pravde?

Ne manju pažnju zaslužuje i tvrdnja prof. Markovića da socijalistička država ne može da izrazi jednakost ljudi, a to još manje može samoupravljanje u svojoj progresivnoj funkciji. A u čemu je onda progresivna funkcija samoupravljanja — logično je pitanje koje će svak postaviti. Međutim, tu ne treba žuriti sa odgovorom, iako na prvi pogled ispada kao da je posredi lapsus, naime, kao da prof. Marković u svojoj gradaciji postavlja socijalističke sisteme u kojima je dominantna država iznad samoupravljanja. Takav zaključak bi bio sasvim netačan. Naprotiv, prof. Marković je za samoupravljanje čija se progresivnost ogleda, između ostalog, i u tome što više i bolje izražava nejednakosti!

Digitized by Google

»Skoro da bi se moglo reći, čisto teorijski — kaže Marković — da je samoupravljanje zakonitost u kretanju ka socijalizmu zbog toga što mora da izrazi nejednakost pojedinih delova društva i u raspolaganju uslovima za proizvodnju i dohotkom, pa i u nivou materijalnog razvitka pojedinih kategorija društva.«

Dakle, po prof. Markoviću, kretanje idejne svesti prelazi put od idile o jednakosti do napuštanja sfere društvene pravde, a progresivnost jednog društvenog sistema, bar tako izlazi iz njegovog izlaganja, meri se stepenom društvenih nejednakosti — ukoliko su one veće, sistem bi trebalo da bude progresivniji! Ako sledimo i dalje tok njegovog razmišljanja, ispada da će na pragu komunizma nejednakosti biti najveće, što je, naravno, i logički apsurd jer izlazi da se jednom cilju sve više približavamo time što se sve više udaljujemo od njega.

Ne treba ni dokazivati da se ovaj prevrat od »socijalizma idile« ka istinskom socijalizmu ne može izvršiti uz pomoć Marksovog učenja. Naprotiv, Marks je dokazivao (u *Osamnaestom brimeru*...) da socijalistička revolucija svojim sadržajem mora da prevaziđe frazu, to jest isprazne parole, a to čini upravo time što uspostavlja sistem koji omogućuje veću jednakost, više pravde i sasvim novu ulogu radničke klase i radnih ljudi.

Poznati su Marksovi stavovi o privatnoj svojini. Međutim, tekst prof. Markovića, reklo bi se, asocira na nešto drugo. On se neskriveno zalaže za socijalne nejednakosti tobože u ime borbe protiv socijalizma idile, protiv egalitarizma, a ne vodi računa o tome da socijalne razlike održavaju privatnu svojinu.

Pozivajući se na klasike marksizma, on ih nigde ne citira niti ukazuje na mesta i dela u kojima su oni izložili stavove koje im pripisuje. Prof. Marković, očigledno, ne prihvata čuveni Leonardov savet po kojem onaj ko može otići do izvora ne pije vodu iz krčaga. Zato smo prisiljeni da, umesto izvornih Marksovih, Engelsovih i Lenjinovih stavova, razmatramo samo njihovu interpretaciju.

Prof. Marković nam iznosi dve tvrdnje: prvo, jednakost je, kako je upozoravao Engels, parola velike francuske revolucije i postulat buržoaskog prava, i, drugo, Marks je u jednoj viziji daljeg, razvijenijeg stupnja društva, daljeg od onog kojeg mi imamo danas, imao u vidu raspodelu prema radu u smislu da se za jednako vreme provedeno na radu dobija jednaka kompenzacija. Uz to, jednom gotovo uzgrednom napomenom, koju interpolira između ove dve tvrdnje, on nam govori o tome kako ni Marks, ni Engels, ni Lenjin nisu imali nikakvih iluzija i nisu propovedali socijalizam kao društvo jednakosti.

Takva interpretacija klasikâ marksizma navodi na zaključak, ne samo implicite, već i sasvim direktno, da su Marks, Engels i Lenjin bili za nejednakost, naime, da su jednakost smatrali samo jednim od principa buržoaskog prava, a raspodelu prema radu — po kojoj se za jednako vreme provedeno na radu dobija

Digitized by Google

jednaka kompenzacija — da su videli kao stvar daleke budućnosti.

Svak ko poznaje samo elementarne postavke marksizma biće, u najmanju ruku, iznenađen zaključkom kojeg mora izvući na osnovu stavljanja Marksovih, Engelsovih i Lenjinovih pogleda u ovakav kontekst. Prof. Marković ostaje dužan da čitaocima ukaže kada i na kojem mestu su klasici marksizma takve stavove izneli. Ali on to ne čini, a i ne može učiniti iz prostog razloga što oni takve stavove nisu nikada zastupali. Naprotiv, u celokupnoj ljudskoj istoriji teško je naći takve borce za istinsku jednakost, za istinsku pravdu, za istinsku slobodu čoveka koji bi mogli da se makar i približno uporede s Marksom, Engelsom i Lenjinom. O tome govori ne samo sav njihov naučni i teorijski rad, već i njihov život, praksa i borba.

Marks i Engels su još od vremena kada su pisali svoje rane radove, a zatim tokom čitavog svog života, analizirali uzroke ljudskih nejednakosti i ukazivali na put da one budu prevladane u cilju ostvarenja istinske ljudske slobode i pravde. Tako već u *Prilogu jevrejskom pitanju*, napisanom u jesen 1843. godine, Marks govori o odnosu političke emancipacije prema ljudskoj emancipaciji. Ukazujući na to da su ljudska prava proklamovana francuskom revolucijom, u stvari, prava čoveka povučenog u sebe, u svoj privatni interes, on poziva u borbu za komunizam i za ukidanje socijalne i političke alijenacije čoveka. U *Prilogu kritici Hegelove filozofije prava*, napisanoj otprilike u to isto doba, Marks već ukazuje i na konkretne društvene snage koje taj proces oslobađanja treba da izvrše. U čuvenim *Tezama o Ludvigu Fojerbahu* Marks poziva na konkretnu akciju time što kaže da su filozofi do tada svet samo objašnjavali, ali stvar je u tome da se on izmeni itd., itd. Takvih Marksovih i Engelsovih stavova i pogleda ima bezbroj.

Posebnu pažnju zaslužuje i tvrdnja prof. Markovića da je Marks, govoreći o raspodeli prema radu, mislio na neko društvo u dalekoj budućnosti. Takva tvrdnja nije tačna.

U *Kritici Gotskog programa*, a očigledno je da se prof. Marković poziva na ovo delo, iako to izričito ne kaže, Marks piše: »Ovde imamo posla ne s onakvim komunističkim društvom kakvo se ono *razvilo* na svojoj vlastitoj osnovi, nego obrnuto, onakvim kakvo ono iz kapitalističkog društva upravo *izlazi;* s komunističkim društvom, dakle, koje u svakom pogledu, u ekonomskom, moralnom, duhovnom, još nosi na sebi madeže starog društva iz čije utrobe izlazi.«

Dakle, Marks je ovde precizan i potpuno jasan. On govori o društvu koje upravo izlazi iz utrobe, a jasno je po sebi da niko ne može biti mlađi od datuma svog rođenja. Marks govori o prvom danu novoga društva u kojem »pojedini proizvođač dobija natrag od društva — posle odbitka — tačno ono što mu daje«, naime, »isti kvantum rada koji je dao društvu u jednom obliku dobija natrag u drugom obliku«.

Digitized by Google

Marks, naravno, primećuje da su individuumi nejednaki, ističući pri tom da pravo, iako ne priznaje nikakve klasne razlike, ono priznaje prećutno nejednaku individualnu obdarenost i, prema tome, nejednaku »radnu sposobnost radnika kao prirodne privilegije«, a uz to »jedan radnik je oženjen, drugi nije; jedan ima više dece nego drugi itd., itd. Pri jednakom radnom učinku i, prema tome, u jednakom udelu u društvenom fondu potrošnje jedan će faktički dobiti više nego drugi, jedan će biti bogatiji od drugog itd«.

Ističući da je ovde jednako pravo u principu buržoasko pravo, Marks upozorava: »Da bi se izbegli svi ti nedostaci, pravo bi moralo, umesto da bude jednako, biti naprosto nejednako.«

Iz izloženog sasvim je jasno da Marks smatra:

— da u socijalističkom društvu proizvođač dobija *isti* kvantum rada koji je društvu dao, ali u drugom obliku, ni više ni manje;

— da se ovaj princip razmene istih kvantuma rada odnosi na socijalističko društvo od prvog dana njegovog stupanja na istorijsku scenu;

— da individualne razlike koje među ljudima postoje, a koje uslovljavaju da jedan proizvođač dobija faktički više nego drugi, predstavljaju *nedostatak*, a ne vrlinu novog društva;

— da bi taj nedostatak trebalo otkloniti i prevladati »nejednakim« pravom, a to može da znači primenom raznih poreskih i drugih mera.

Sada bi trebalo postaviti pitanje zašto prof. Marković ove jasne i nedvosmislene Marksove stavove projicira u društvo neke daleke i nedefinisane budućnosti. Po njemu, ispada da između socijalističkog društva o kojem je govorio Marks i kapitalizma postoji nekakav interregnum ili predsocijalizam. Odgovor je veoma prost: prof. Marković je protiv razmene istih kvantuma rada, a samim tim on je za nejednakosti koje su sasvim nešto drugo od onih o kojima je Marks govorio i koje neminovno dovode do sve većeg raslojavanja.

Inače, svakom je jasno da pisac *Kapitala*, koji je izvršio ne samo analizu, već i pravu vivisekciju jednog društva nejednakosti, ne može biti borac za takvo novo društvo u kojem će te nejednakosti biti ozakonjene, a princip ljudske pravde sasvim napušten.

Prof. Marković tvrdi da smo mnoge stvari postavili na glavu. Međutim, ovde je sasvim jasno ko zapravo ne samo mnoge stvari, već i samog Marksa postavlja na glavu!

Sva ova rasprava imala bi, naravno, mali, gotovo efemeran značaj ukoliko bi prof. Marković ostao samo u oblasti teorije. Ali on sa ovog područja prelazi na praktično-politički teren, na objašnjavanje uzrokâ krize u našoj zemlji i na ukazivanje na puteve kojima treba ići da bi kriza bila prevladana, što implicira veću potrebu da obratimo pažnju na njegove poglede i shvatanja.

Digitized by Google

Govoreći o težištu buduće političke aktivnosti, prof. Marković ukazuje da ono mora biti na otklanjanju barijera u sferi nivoa privređivanja, u pravcu izgradnje jednog modernog i uspešnog planskog i tržišnog sistema. Pri tom treba na nov i još efikasniji način valorizovati znanje, sposobnost i poslovnost. Na ovom mestu on usputno dodaje da treba popraviti sada inače neodrživo niske životne prilike naročito one kategorije stanovništva koja živi u gradovima.

S ovakvim gledanjem svi ćemo se, naravno, lako složiti. Međutim, nesporazumi počinju onog trenutka kada se postavi pitanje kako to ostvariti i koje su to snage u našem društvu na koje se treba osloniti u realizovanju tih zadataka.

Samim tim dolazimo i na pitanje o drugom pravcu političke aktivnosti na koji nam ukazuje prof. Marković. Izgleda da je ovaj drugi pravac, kojeg on detaljnije analizira i kojem poklanja najveći deo pažnje, zapravo i težište njegovog celokupnog izlaganja.

Prof. Marković nam kaže da socijalizam uređuje svoje društvene odnose uz pomoć mnogih društvenih nepravdi. Uz to, on nabraja više elemenata koji generiraju te nepravde. S ovim se, naravno, isto tako lako možemo složiti, samo uz kratku napomenu da ipak disonantno zvuči ono »uz pomoć«. Ali to je sigurno posledica njegovih shvatanja Marksa. Onde gde je Marks video nedostatak novog društva prof. Marković vidi vrlinu. Dakle, slažemo se s tim da socijalizam startuje sa osnove na kojoj je staro društvo ostavilo mnoge nepravde i uzroke ljudskih nejednakosti. Zbog toga smo ga, valjda, i srušili.

Međutim, kakav zaključak ovde prof. Marković izvlači? Razumljivo, mi očekujemo da nam on ukaže na puteve kojima treba ići da se te nepravde i nejednakosti otklone. Ali on ide sasvim drugim pravcem. Nasuprot našim očekivanjima, on ustaje protiv onih koji, po njegovim rečima, paušalno osuđuju »stanje u kome se manifestuju i oštre nejednakosti kako u uslovima privređivanja tako i u raspodeli i prisvajanju sredstava za potrošnju«. Slédeći dalje ovakav tok razmišljanja, on dolazi do zaključka da pravac naše političke aktivnosti mora biti »u održavanju jedne mere potrebnih nejednakosti«. Istovremeno on podiže glas protiv onih koji, po njegovim rečima, podižu hajku na ljude koji su se obogatili, napominjući pri tom da nastale nejednakosti nisu, »kako se to kod nas u poslednje vreme tvrdi, plod krađe ili prisvojene i nezasluženе rente, već pre svega deo ukupnog privrednog i političkog razvoja zemlje«.

Sada tek postaje potpuno jasno kakve rezultate daju njegova teorijska shvatanja i njegovo tumačenje Marksa.

Dakle, umesto borbe za otklanjanje nejednakosti — *održavanje* potrebnih nejednakosti!

Međutim, kako se i bogatstvo i siromaštvo »oplođuju«, odnosno bogatiji postaju još bogatiji, a oni siromašniji postaju sve

Digitized by Google

siromašniji, očevidno je da poziv za održavanje potrebnih nejednakosti, zapravo, znači produbljivanje jaza koji postoji između ova dva sloja našega društva. To nam najbolje pokazuje i samo letimičan pogled na naše današnje prilike u kojima u uslovima inflacije i privredne krize oni najbogatiji velikom brzinom uvećavaju svoje bogatstvo, a oni najsiromašniji tonu sve dublje u svoje siromaštvo.

Začuđuje, u najmanju ruku, otvorenost s kojom prof. Marković iznosi ove svoje poglede pred našu javnost. Ne mislimo pri tom samo na odsustvo potrebnog senzibiliteta za dati politički trenutak. Ne mislimo čak ni na to da on ne vodi računa o tome šta o ovakvim njegovim shvatanjima govore, na mnogobrojnim sastancima koji se održavaju ovih dana u našoj zemlji, upravo ti najsiromašniji slojevi društva. Svoje poglede treba jasno izneti na svetlost dana. Ipak, izaziva iznenađenje odsustvo pravog metoda i prave naučne analize na osnovu kojih je prof. Marković došao do ovakvih svojih konstatacija.

Pošto je razmotrio moguće pravce kretanja političke aktivnosti u našem društvu, prof. Marković nam ukazuje i na konkretne društvene snage koje bi, po njegovom mišljenju, trebalo da budu »motor« kretanja u pravcu na koji nam on ukazuje. I u tome on ostaje dosledan svojim shvatanjima. Razmotrimo šta on ima u vidu, odnosno na koje snage naše društvo treba da se oslanja na putu koji bi trebalo da vodi razrešenju postojeće krize.

Šta nam, na primer, prof. Marković govori o položaju radničke klase i o njenoj ulozi? Odgovor na to pitanje svak može lako naći ako pažljivije pročita ono što nam on izlaže.

Pažljiviji čitalac biće svakako iznenađen odsustvom bilo kakve stvarne analize položaja radničke klase. To nije u fokusu pažnje prof. Markovića. On nam, na primer, ništa ne govori o tome kako u uslovima krize živi naš radni čovek, kako izlazi na kraj sa svojim ličnim dohotkom, šta za njega može da kupi, koliko odela, koliko pari cipela, da li može da plati kiriju i slično. Sve to izmiče njegovoj pažnji. Naravno, ne polemišemo s onim što prof. Marković nije rekao. Ipak, smatramo da treba ukazati na ono što u jednoj ovako celovitoj analizi stanja u našem društvu ostaje sasvim van sfere njegovog interesovanja.

Svemu tome treba svakako dodati i to da on ni jednom rečju ne pominje gotovo milion nezaposlenih građana naše zemlje. Oni kao da ga uopšte ne interesuju.

Iz svega ovoga je očigledno da prof. Marković ne vidi u radničkoj klasi onu osnovnu snagu koja treba da izvuče društvo iz krize. Ali koje su to snage na koje on računa? Odgovor se nameće sam po sebi.

Po njemu, to mogu da učine oni »veštiji u oplođivanju kapitala« za koje nam ne kaže da li su samo veštiji ili i nešto drugo, odnosno za koje ne pravi razliku da li su do svog kapitala došli na osnovu rada ili na neki drugi način. Njima on poklanja i najveću pažnju. U stvari, celokupno njegovo izlaganje predstavlja

Digitized by Google

pledoaje u odbranu tog »veštijeg«, u stvari, bogatijeg sloja društva. Prof. Marković nam višestruko ponavlja kako treba legalizovati milijardere i taj poziv deluje gotovo patetično. Ali onde gde ima mnogo patetike obično izostaje prava analiza.

Ko su milijarderi koje treba legalizovati, kako to prof. Marković tvrdi? Svakako da je reč o višestruko složenoj pojavi.

Razumljivo je da niko u ovoj zemlji nema ništa protiv onih koji su postali bogatiji svojim radom, pa čak i ako su postali milijarderi. Ali kad već govorimo o takozvanom opravdanom bogaćenju, uvek treba imati u vidu da li su i tako stvorena bogatstva samo rezultat rada ili posledica izigravanja propisa, utaje poreza i slično. Naši radnici, povratnici iz inostranstva, nisu predmet bilo kakvog spora. Za njih lično, a i za društvo u celini, korisno je da sredstva koja su doneli u zemlju budu racionalno upotrebljena. To isto vredi i za neke druge kategorije stanovništva koje pominje prof. Marković.

Pri tom bi trebalo imati u vidu kako se ova sredstva koriste — za ličnu potrošnju ili za oplođivanje kapitala. Ukoliko se radi o ličnoj potrošnji, treba imati na umu da čak i u mnogim kapitalističkim zemljama postoji porez na luksuz kao akt nekakve socijalne pravde. Tim pre o tome treba voditi brigu u socijalističkom društvu, pogotovo zbog toga što naš radni čovek, koji živi od prosečnog ličnog dohotka, za samo jednu milijardu radi celog svog radnog veka.

Prof. Marković nam ništa ne govori o rentijerima, pa treba da se upitamo da li takva kategorija uopšte postoji u našem društvu. On čak i ne pominje uticaj rente na naš posleratni razvoj, ne govori nam ništa o porastu cene zemljišta. A cena zemlje je, po Marksu, kapitalizovana zemljišna renta. Diferencijalna renta I, kao što je poznato, zavisi od dva faktora: plodnosti i položaja zemljišta. Marks je ukazivao na značaj razvoja saobraćaja i na uticaj tog momenta na komponentu položaja zemlje.

Kad iz oblasti teorije pređemo na konkretan teren, videćemo, primera radi, da su seljaci koji imaju parcele zemlje uz samu morsku obalu tu zemlju prodavali posle rata maltene u bescenje jer je plodnost tog zemljišta gotovo nikakva. Izgradnjom puteva, elektrifikacijom i drugim merama, koje su provedene sredstvima i naporom celog društva, vrednost tog zemljišta je enormno porasla i sada je ono predmet raznih kupoprodajnih špekulacija. Zar je moguće da prof. Marković o tome nije ništa čuo? Da li i bogatstva stvorena na takav način treba legalizovati ili treba poreskim i drugim merama učiniti nešto da se barem deo tog bogatstva, u koje su ulagana sredstva celog društva, društvu i vrati?

Još mnogo toga mogli bismo na ovom mestu da kažemo o uzrocima nastajanja bogatstva u našem društvu. Pri tom mislim na bogatstva koja nastaju kao rezultat raznih privilegija, špekulacija, otuđivanja društvene imovine, nesređenog stanja na tržištu, raznih nelegalnih kupoprodajnih operacija, menadžerstva i

Digitized by Google

posredništva uopšte, špekulacija devizama i na hiljadu drugih načina. Ukoliko bismo to detaljnije analizirali, mogli bismo brzo zaključiti da taj sloj društva kojeg prof. Marković tako zdušno brani nije tako neporočan i ne može se baš sasvim smestiti u one kategorije koje on pominje.

Daleke 1840. godine Prudon je ukazivao da je privatno vlasništvo krađa. Marks, koji je s Prudonom vodio oštre polemike, nikada nije osporio taj Prudonov stav. Naravno, time ne želim da kažem da su sva bogatstva koja su u vlasništvu pojedinaca rezultat krađe. Međutim, u svim slučajevima u kojima nije reč o razmeni jednakih kvantuma rada to upozorenje treba imati u vidu.

Prof. Marković sve to kao da ne vidi. On jednostavno veruje u, od njega zamišljenu, motoriku kretanja u našem društvu. Za njega je taj brzoobogaćeni sloj nekakva nova društvena avangarda. To su, po njemu, samo oni »poslovniji, veštiji u oplođivanju kapitala« i ništa više.

On nam govori o ličnom interesu kao jedinom pokretačkom motivu ljudi. Gotovo kao da nam parafrazira ciničnu englesku izreku po kojoj jedino interes nikada ne vara. Naravno, niko ne osporava značaj ličnog interesa kao pokretačke motivacije ljudske delatnosti. Ali da li se sve može svesti na goli interes? Da li, na primer, u odnosima roditelja i dece postoji samo interes? To ne bi, međutim, bilo toliko bitno da prof. Marković ne ispušta iz vida nešto drugo, mnogo važnije, što se zove društveni interes. O tome nam prof. Marković ništa ne govori. On kao da ostaje na pozicijama »egoizma« Smita i Rikarda i nikako ne može da se odmakne od njih. Gde su tu Marksovi pogledi?

*

Ideja i praksa socijalizma razvijala se u borbi za jednakost, što znači protiv nejednakosti, ali u isto vreme i protiv egalitarizma, to jest uravnilovke, koja takođe podrazumeva izvesnu nejednakost. Ideologiji uravnilovke ne treba podlegati. Ona sputava proizvodne snage socijalizma, ograničava progres.

Profesor Marković je u pravu, prema tome, što je protiv egalitarnog socijalizma, socijalizma idile, kakav ne može da postoji. Ali ustajući protiv toga, on se — kako smo pokušali da pokažemo — naslanja na staro društvo, jer je na pozicijama nejednakosti, navodeći time vodu na mlin onih koji su za eksploataciju.

Digitized by Google

Kažimież Doktur

Kriza u Poljskoj, njeni izvori, tok i posledice

Do sredine avgusta 1980. godine dominirali su optimistički stavovi u pogledu razvoja socijalističkog sistema u Narodnoj Republici Poljskoj. Sindrom toga optimizma sadržavao je ove vrednosti: planski karakter narodne privrede, zadovoljavanje narastajućih socijalnih potreba, neprestani rast proizvodnje i nacionalnog dohotka, progresivnu demokratizaciju sistema, efikasnu političku upravu, moralno-političko jedinstvo društva, kao i narastajuću integraciju u sklopu SEV-a. U takvoj situaciji nije, naravno, bilo mesta za tako neprijatne i onespokojavajuće kategorije kao što su: društvena dezintegracija, politički pluralizam stavova i ponašanja, privredna inflacija, stalna neuravnoteženost tržišta ili ono najgore: *kriza*. Ipak se baš to najgore dogodilo zbog nezadovoljstva radnikâ sa Primorja koji su štrajkovali. Pod uticajem političkih činjenica i ekonomskih neminovnosti trebalo je, u okviru ponosnog poljskog socijalizma, priznati kao adekvatnost krizu — zloslutni relikt kapitalističkog sistema — kako je ta pojava krštena u udžbenicima političke ekonomije kapitalizma. Pokazalo se da je brisanje reči »kriza« iz rečnika socijalističke političke ekonomije bilo preuranjeno!

Javno priznavanje krize kao činjenice nije, naravno, ravno njenoj naučnoj identifikaciji, ali danas, posle teških i konfliktnih godina burnih političkih događaja, raspolažemo obilnom »krizo-

Digitized by Google

logijom«, odnosno pokušajima naučnog i pseudonaučnog tumačenja geneze, fenomenologije i posledica navodno neprestane krize. Vredi, dakle, proučiti poljsku lekciju krize da bi se identifikovao tako malo očekivan događaj kao što je strukturno uslovljen zastoj privrednog razvoja, kao i snažne perturbacije u razvoju političkog sistema. Nije to lak zadatak pošto se različite škole mišljenja o poljskom fenomenu osamdesetih godina i dalje bore , a sve dok se »prah ne slegne« ne možemo imati potrebnu distancu prema kopiletu socijalizma — zloslutnoj krizi privrede, politike i morala. U prvoj fazi političkih zbivanja, u toku leta i jeseni 1980. godine, gotove odgovore na sva pitanja imali su samo stari neprijatelji socijalizma koji su zadovoljno trljali ruke jer, eto, izgleda da se zanavek — po njihovom mišljenju — ruši poljski proizvod sovjetskog izvoza revolucije koji je izvršen na ruševinama buržoaske Poljske i u smrvljenoj hitlerovskoj Nemačkoj. A oni koji su se opredelili za socijalizam, naročito krugovi orijentisani prema dogmatskom marksizmu, nisu mogli da nađu drugačiju objašnjavajuću formulu nego onu o neusaglašenosti razvoja proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa; u svom optimizmu oni nisu, međutim, dopustili pretpostavke o takvim događajima kao što je opšti štrajk ili raspuštanje socijalističkih sindikata. To su bile dijametralno suprotne interpretacije.

Naučnici su, ako ne uzmemo u obzir i u tom društvenom sloju prisutne ekstremiste, zastupali uravnoteženije stavove, ali, kao i obično, prestizao ih je tok događaja; upotreba njihove strane istorijskih metoda u toku burnih i dramatičnih događaja izazivala je frustraciju i ogorčenost. Tek kasnije, posle dve-tri godine, dobili smo marksističke knjige i analize koje su objašnjavale izvore i tok krize.

Stav partije na vlasti — Poljske ujedinjene radničke partije — izražen je u dokumentu koji je pripremila specijalna komisija, ustanovljena od strane IX vanrednog kongresa Partije, da bi objasnila uzroke i posledice protivurečnosti, kao i društvenih konflikata u posleratnoj Poljskoj. Za predsednika komisije imenovan je član Politbiroa CK PURP Hieronjim Kubjak, profesor sociologije Jagelonskog univerziteta u Krakovu. Raspolažemo, dakle, naučnim i političkim dokumentima o periodu krize. Na toj osnovi možemo da predložimo jugoslovenskim čitaocima nekoliko teza o mnogostrukosti krizogenih faktora, o teškoćama u političkom upravljanju društvom u stanju anomije, kao i o dugotrajnosti izlaženja iz kriznog položaja. Možda će neke od tih činjenica i interpretacija biti korisne u razumevanju tuđih kriza, ali ako je reč o krizi kod prijatelja, treba da računamo ne samo na razumevanje ili saučestvovanje, nego i na bratsku, socijalističku pomoć, a sa stanovišta internacionalizma možda čak i na to da će naša lekcija koristiti drugima.

Digitized by Google

Faktori krize

Pre nego što pređem na izlaganje nezgodnih »ulaza u krizu« vredi pomenuti tezu s kojom se ne slažu svi u našoj zemlji i našoj partiji, naime, da privredna kriza ne počinje protestima i štrajkovima radnikâ srednjeg i zapadnog Primorja, već znatno ranije, a avgust osamdesete godine bio je već vrhunac krize u privrednoj i političkoj dimenziji. Na to ćemo se još vratiti, ali zbog jasnoće izlaganja treba početi od podsećanja na nekoliko činjenica iz privredne istorije prethodnog desetleća koje, kao što je poznato, počinje u vreme kad je E. Gjerek bio prvi sekretar, i to prestankom štrajkova u Gdanjsku, Gdinji i Šćećinu. To desetleće donosi na početku sedamdesetih godina bujni privredni rast s pokazateljima godišnjeg porasta dohotka koji u 1975. godini iznosi gotovo dvanaest procenata rasta podeljenog nacionalnog dohotka i približno deset procenata porasta stvorenog dohotka. Kasnije je već bilo znatno gore, jer je u periodu 1975—1980. srednji godišnji tempo rasta podeljenog dohotka bio —0,2, potrošnja 4,4, akumulacija —8,2, a neto investicije —6,6, dohodak industrije 4,4 a zemljoradnje —1,5. Još izrazitije se blokiranje privrednog rasta može videti ako se razmatra nacionalni dohodak po stanovniku u sledećim godinama: 1979. godine u poređenju s prethodnom godinom iznosio je još samo 97,0, a 1980. opao je još niže — do 93,2. Dok je u periodu prosperiteta srednji godišnji porast iznosio 8,8, u godinama 1976—1980. bio je samo 0,3, i pored značajnog korišćenja od strane privrede široko uzetih kredita u valutama zapadnih zemalja i bogatim valutama socijalističkih zemalja. Nije potrebno posebno naglašavati da su godine štrajkova i političkog sindikalnog pluralizma donele dalji pad ostvarenog i podeljenog dohotka koji je prvi put zaustavljen tek u drugoj polovini 1982. godine, dakle, u periodu ekonomike ratnog stanja, kao i prvih restrukturiranja centralnih organa privrednog upravljanja do kojih je došlo u sklopu privredne reforme. Postoje procene da je građanin u periodu krize izgubio najmanje trideset procenata prethodnog nivoa potrošnje.

U odslikavanju razvoja sedamdesetih godina služimo se pokazateljima privrednog rasta jer se u njima čita dramatika »nadolazeće oluje«, kako smo nazvali događaje avgusta 1980. godine, u kojima je, krajem toga meseca, štrajkovalo ukupno dva miliona zaposlenih. Vraćajući se ipak objašnjavanju činilaca koji su izazvali krizu, ne možemo se zadovoljiti samo faktografijom. Danas, posle mnogih analiza ekonomista, sociologa, istoričara i politikologa, možemo u načelu konstatovati da je multidimenzionalna poljska kriza imala bogatu zbirku vlastitih činilaca; slikovito se može reći da je veliko more krizne nemoći imalo mnogo izvora i reka koje su ga akumulirale.

Nesumnjivo je da politički događaji 1956, 1970. i 1980. godine imaju svoje duboke uslovljenosti koje se kriju ili čak i jasno vide u strukturi »poljskog socijalizma«. Tu strukturu čini specifična povezanost struktura vlasništva, vlasti, privrede i morala.

Digitized by Google

Kao što je poznato, naš put u socijalizam zasnivao se i zasniva se na socijalističkom vlasništvu i na privatnom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju. S jedne strane podržavljena privreda u industriji, a s druge strane privatna proizvodnja velikim delom u poljoprivredi i zadružnom sektoru, za relativno malobrojne trgovce, zanatlije i sitne proizvođače. To je uvek rađalo privredne i društvene napetosti jer je privatna poljoprivredna proizvodnja pri sadašnjoj zaostaloj strukturi gazdinstava niskoproduktivna, što nas prisiljava na uvoz stočne hrane i žita, a osim toga takva poljoprivreda je uvek zaostajala u razvoju za donekle dinamičnom industrijom. Njen tehnički nivo, osim u velikim privatnim i državnim gazdinstvima, vrlo je nizak, investiranje je minimalno, a kultura privređivanja još spada u eru porodičnih domaćinstava klase seljaštva koja je sve malobrojnija i klase poljoprivrednih radnika koja se polako rađa. Posredno, takva situacija stvara teškoće u proizvodnji hrane, a kao istorijsku zanimljivost vredi zabeležiti činjenicu da su štrajkovi radnikâ uvek bili reakcija na porast cena u periodima opadanja realnih dohodaka zaposlenih! Klasičan i čist primer je početak decembarskih štrajkova radnikâ u Gdanjskom brodogradilištu 1970. godine.

Samokritički se može reći da je poljoprivredna politika u takvoj situaciji nedovoljno efikasna, a obećavana socijalizacija poljoprivrede teče polako, dok je industrija i banke nedovoljno opremaju neophodnim materijalnim faktorima proizvodnje; nedostaju traktori, đubriva, gorivo i krediti.

Činilac koji nesumnjivo ima dosta zajedničkog s mnogim političkim događajima (koji do 1980. godine nisu zvani krizama političkog sistema) i s blokiranjem privrednog rasta svakih petnaestak godina, kao i padom društvenog morala, jeste strategija razvoja koja je posle pedesetih godina dovela do formiranja nekoliko specifičnosti naših globalnih društveno-privrednih struktura. Opet nekoliko rečenica o činjenicama.

Zanimljivi su podaci koji pokazuju udeo akumulacije i potrošnje u nacionalnom dohotku (u stalnim cenama) za vreme celog razdoblja posleratne socijalističke privrede. Ne ulazeći u pojedinosti koje zamaraju stranog, a i domaćeg čitaoca, možemo konstatovati da smo u dva maha zabeležili maksimalne pokazatelje akumulacije: 1953. godine ona je iznosila 38,2, a 1975. godine 35,7. Srazmerno obrnuti su pokazatelji udela potrošnje u nacionalnom dohotku. Najveći udeo investicija u industriju bio je 1980, a najmanji u poljoprivredu 1975. i 1980. godine. Ti podaci odslikavaju strategiju ekstenzivnog modela privrednog rasta, toliko karakterističnog za prvobitnu socijalističku industrijalizaciju koja najviše sredstava namenjuje proizvodnji takozvane grupe A, odnosno proizvodnji sredstava za proizvodnju. Ona je ispravna do granice izdržljivosti razočaranih potrošača i zato preterano investiranje u tešku industriju nije olakšalo situaciju domaćinstvima željnim robe. A protesti radnika Obale i Šlonska počeli su pored doma-

Digitized by Google

ćeg ognjišta, od domaćice koja se buni zbog nestašice hrane i drugih proizvoda.

Struktura vlasništva, privredne strukture kao i privredne strategije ekstenzivnog rasta imaju svoje subjekte jer, interpretirajući krizu u sociološkim kategorijama, nalazimo niskoproduktivnog seljaka, industrijskog radnika koji se dinamično razvija ili stratege privrede i društva koji su često poistovećivani s elitom vlasti. Baš tu elitu, koja se najčešće naziva političkim rukovodstvom, opozicija, i ne samo opozicija, okrivljuje za krizu i političke konflikte. Ovakva interpretacija nije, uostalom, bila strana ni samim političarima koji su javno bili optuživani za greške u rukovođenju i takve greške su čak priznavali. Tražeći, ipak, faktore-izazivače društvenih i političkih konflikata perioda krize u stavovima i odlukama političkog i privrednog rukovodstva, moramo biti svesni da je komforan izlaz iz opresije proglašenje elite ili jednog njenog dela za žrtvenog jarca i da je to spretno izbegavanje odgovornosti od strane društva koje vrlo rado gleda pod vešalima svoje nekadašnje veličine, ali neće u isto vreme da primeti sebe kao izazivača krize. A ukoliko je kriza tako rđava kombinacija faktorâ razvoja da dovodi do njegove blokade, onda, naravno, i takozvane mase, kao nešto suprotstavljano elitama, treba da uzmu reč.

Vraćajući se ipak političkim odlukama odgovornim za krizu, treba istaći da se greške, između ostalog, nisu sastojale samo u, na primer, prekomernim i nedovoljno produktivnim investicijama, nego i u lošoj proceni stepena integracije društva, a takođe u optimističkim prognozama društvenog razvoja. Kao što je rekao Sorel, vlada perioda prosperiteta podlegla je iluzijama napretka i nije bila sposobna, i pored upozoravajućih prognoza, da promeni svoje ponašanje posle privrednog sloma 1975. godine koji treba uzeti za početak krize u ekonomskoj dimenziji. Možda su tada postojali izgledi da se uspostavi dinamika proizvodnje, dohotka i potrošnje, ali oni su izgubljeni u neslavnoj politici privrednog manevra koji, i pored najava i zaključaka, nije sproveden.

Kao što se vidi, uzroke naše krize objašnjavamo razvojem proizvodnih snaga, načinom ekonomskog i političkog upravljanja, kao i aktivnošću samog društva. Reč je, dakle, o analizi mnogih činilaca, i to endogenih; ne slažemo se, naime, sa ekstremnim stavovima koji sadrže ozbiljnu metodološku grešku, a sastoje se u precenjivanju jednog jedinog faktora. Politička opozicija traži krivicu za krizu u greškama i nesposobnosti političkog rukovodstva i u principu se ne trudi da primeti ništa više od toga. Neki naučnici precenjuju udeo privrednih faktora, smatrajući da je reč o krizi faktorâ proizvodnje u političkom pakovanju jer nadaleko poznato jedinstvo ekonomije i politike od svakog štrajka ili obustave proizvodnje stvara politički problem. Neki filozofi vide krizu kao slom sistema socijalističkih vrednosti; oni smatraju da je socijalistička aksiologija doživela poraz prolazeći

Digitized by Google

kroz »oluju mozgova« koju je 1981. izazvao radikalizirajući deo društva i da je pod udarcima političkog pluralizma srušena monistički izgrađivana zbijena socijalistička svest.

Na kraju razmatranja o izvorima višedimenzionalne krize vredno je pomena i to da su društvene nauke, toliko bliske ovoj problematici, takođe dobile lekciju zbog neprijatnog zaostajanja za tokom događaja, nedostatka dokumentacije i mašte, a i zbog nesposobnosti da se suprotstave društvenoj anomiji, nesnalaženju i moralnoj anestetičnosti. Nisu položili svoj ispit ni mnogi dvorski savetodavci i zastupnici suviše »fundamentalnih« promena.

Višedimenzionalnost krize

U želji da jugoslovenskog čitaoca poštedimo od izlaganja potpunog kalendara privredne krize koja je počela pre devet godina (dakle, 1976) i kalendara političkih događaja koji su počeli u avgustu 1980. godine štrajkom gdanjskih brodogradilišnih radnika, usredsredićemo se u lakonskom stilu na opis fenomena poljske krize u njene tri faze: početnu, vrhunsku i završnu, kao i na tri njene dimenzije: privrednu, političku i moralnu. Pretpostavljamo dovoljno poznavanje mnogih činjenica privredne i političke istorije godina 1980—84.

Da počnemo opet od činjenica. Godine 1983, u odnosu na godinu koja se najčešće poistovećuje sa krizom, to jest na godinu 1980, imali smo sledeće osnovne pokazatelje razvoja: ostvareni nacionalni dohodak 88,1, podeljeni nacionalni dohodak 84,5, potrošnja 89,2, akumulacija 70,9, a neto investicije 66,5. Takvo stanje nacionalne privrede kojom se upravljalo suviše centralistički, iz jednog centra vlasti, rađalo je osećanje duboke frustracije i deprivacije kod potrošačâ koji su, ne videći drugog izlaza, počeli pokret društvenog protesta prvo u formi štrajkova, a kasnije kroz agresivna ponašanja (agresivna prema realnom socijalizmu na Visli) radikalnih aktivista bivšeg sindikata »Solidarnost« koji je okupljao više miliona članova, a raspolagao je snažnom koncentracijom sredstava i centralizacijom odlučivanja, sasvim u skladu s gvozdenim zakonima sindikalne oligarhije koji su poznati istraživačima sindikalnih pokreta. Kao činjenice koje su pratile tok naše krize treba takođe uzeti u obzir različite pritiske inostranog okruženja Poljske, i to kako one koji su podržavali snage protivne socijalizmu tako i prosocijalističke, a naš položaj u Evropi ima u tome svoju ulogu koja nije za potcenjivanje.

Interferencija faze vrhunca privredne krize sa početkom faze izbijanja oštrih, otvorenih društvenih konflikata među rukovođenima i rukovodećima, dovela je do neobičnog sjedinjenja blokade privrednog rasta s političkom nemogućnošću upravljanja »po starom«, kao i s velikim ogorčenjem zaposlenih u sektoru državne industrije. Pošto je politička vlast u sistemu koji se zasniva na lenjinskom principu demokratskog centralizma morala da uzme u obzir ogorčenje proizvođačâ i nezadovoljstvo potroša-

Digitized by Google

čâ, preduzeti su politički koraci da bi se razrešili problemi ekonomije, morala i političke aktivnosti. U politizaciji privrednog pada i u društvenoj demoralizaciji nisu bile bez značaja agresivne agende političke opozicije i novinarska graja u mas-medijima Zapada zbog avgustovskih štrajkova.

Ipak, danas, posmatrajući u više dimenzija našu krizu i odbacujući jednostrano isticanje političkih teškoća ili privrednih problema, smatramo da je takođe neprihvatljiva i pogrešna alternativa: ili je prvobitno postojala kriza političkog sistema ili, pak, kriza u privrednom sistemu. Takva alternativa pomalo podseća na problem o tome šta je pre postalo — kokoška ili jaje i kao takva je početak beskrajnih, jalovih diskusija. To je takođe stari način razmišljanja o društvenom razvoju kao monokauzalnom i linearnom. Upravo metodološke teškoće u objašnjavanju tako ozbiljnih događaja pomoću jednog faktora ili precenjivanjem jedne dimenzije čine argument za multidimenzionalni pristup. Ako je tako, onda krizologiju čini zbir saradničkih opisnih i objašnjavajućih naučnih disciplina koje kao da su u oblasti društvenih nauka podjednako i moćne i nemoćne pred elementom koji se zove kriza.

Izlaz iz krize i političko upravljanje

Danas malo koji Poljak ima hrabrosti da kaže kako se privredna kriza gasi, kako su politički konflikti prošlost, a moral društva se stabilizuje. Naprotiv, svakodnevna svest i dalje prepoznaje krizu po visokoj inflaciji, racionaliziranju roba, raspodeli materijala i goriva, mada bi bilo moguće, bez velikih teškoća, tvrditi i da je kriza završena jer plate i socijalna davanja prestižu produktivnost i akumulaciju, a novi sindikati neće da se odreknu ranije stečenih privilegija za zaposlene i ponovo postaju masovni eksponent revandikacione orijentacije razočaranih potrošača. Pošto od sredine 1982. godine rastu produktivnost, proizvodnja, nacionalni dohodak, a smanjuje se zaposlenost, bilo bi moguće smatrati da je kriza ekonomsko-finansijskog sistema ostala iza nas. To je ipak suviše optimističko gledište pošto u mnogim pokazateljima još nismo vratili nivo iz 1979. godine koja je bila poslednja godina formalno visoke društvene integracije, društvenog mira i života na (inostrani) kredit.

Realnije posmatrajući, može se reći da je prelazni period, između vrhunca krize i kraja ratnog stanja, doneo stabilizaciju privrede, uvođenje ekonomske reforme, a otvoreni društveni konflikti su se veoma ublažili, možda i sasvim prestali. Taj period je verovatno nabolje promenio i disciplinu rada, a doneo je i nove velike zakone u privrednim odnosima, kao što su zakon o samostalnom državnom preduzeću, o samoupravljanju kolektiva, podruštvljavanju privrednog planiranja i druge. Reč je o golemom »preoravanju društvenog tla«, ali na efekte tih koraka treba pri-

Digitized by Google

čekati, makar i zbog neophodnosti otplaćivanja zapadnog i istočnog duga, a kao što je poznato, vrednost našeg izvoza dovoljna je samo za tekuće kamate, premda, spolja posmatrano, situacija može da imponuje: saldo je pozitivan — izvoz premašuje uvoz (u periodu koji je prethodio krizi, kao i u toku same krize, uvoz je uvek premašivao naše mogućnosti i izvozne kapacitete roba, usluga i kapitala).

Tehnologija ili metodi suprotstavljanja krizi, kao i metodi izlaženja iz nje, teški su ako ni zbog čega a ono zbog toga što je karakter njenih razloga i razmera bez presedana, a i zbog toga što prethodni metodi političkog razrešavanja problemâ štrajkova ili dubokog društvenog nezadovoljstva potrošačâ nisu položili ispit. Zato je radnička partija, kao avangarda klase, uzela na sebe da propiše takvu efikasnu politiku da utvrđeni ciljevi budu beskompromisno postignuti, uz minimalizaciju društvene cene (na primer, uz izbegavanje nezaposlenosti ili ekonomske emigracije), računajući s tim da će biti prihvaćeni od većeg dela društva jer je na podršku protivnikâ socijalizma teško računati.

Početak antikriznih delovanja jeste u jačanju PURP, i pored gotovo milionskog smanjenja njenog sastava. Do toga je došlo ne samo promenom rukovodeće ekipe, nego i demokratizacijom partijskih mehanizama, podmlađivanjem sastava osnovnih i centralnih rukovodstava, deklaracijom »Za šta se borimo, čemu težimo?«, kao i prihvatanjem od poslednjeg kongresa PURP kursa moralne obnove, privredne reforme i političke demokratije u partiji i državi. Snažna partija, kao ustavno legalizovana rukovodeća snaga socijalističke izgradnje, obavila je, dakle, veliki posao u vlastitim redovima da bi mogla odgovoriti na težak izazov.

Najozbiljniji instrument popravljanja privredne »*res publicae*« bila je i ostala reforma privrednog sistema koju je projicirala komisija imenovana u jesen 1980. godine od strane Političkog biroa CK PURP i Prezidijuma vlade pod predsedništvom generala V. Jaruzelskog kao premijera i prvog sekretara CK PURP. Reformatori, polazeći od veoma kritičkih stavova o stanju i perspektivama privrede, odlučili su da obrade osnove novog ekonomskog, finansijskog i pravnog sistema koji, poštujući racionalnost plana i tržišta, teži da učvrsti snagu centralnog upravljanja privredom, a da istovremeno gradi samoupravnost i samostalnost preduzećâ. Upravo zato smo i reducirali broj privrednih resora, likvidirali nepopularna udruženja kao centre posredne privredne birokratije i stvorili državne štabove za planiranje, izlaženje iz krize, za odnose sa sindikatima, kao i za borbu sa špekulacijom. Sve je to pratila i nova legislacija delatnosti. Stavili smo takođe akcent na samoupravnost kolektiva državnih preduzeća, s pravom tretirajući taj faktor ne samo kao model industrijske demokratije, približan modelu jugoslovenskog samoupravljanja, nego i kao instrument vaspitnog rada i ekonomske produktivnosti.

Ti napori su dali rezultate: u 1983. godini, prvi put posle četiri godine pada, postigli smo rast nacionalnog dohotka za

Digitized by Google

5,8 odsto, a društvena produktivnost porasla je za 6,1 odsto, prodata industrijska proizvodnja za 6,7 odsto, a globalna poljoprivredna proizvodnja za 3,6 odsto.

Dok pravnom i ekonomskom reformom vraćamo ravnotežu privredi, pomenimo ipak da je reforma još 1981. godine, godine vrhunca krize, smatrana za efikasan instrument obnove i kao takva postala je integrator društva. Krajem te godine, kao što su pokazala sociološka sondiranja, za reformu se izjašnjavalo više od 70 odsto anketiranih. Bio je to uglavnom rukovodeći kadar, stručnjaci, činovnici i visokokvalifikovani radnici, kao i aktivisti sindikata i partijskih organizacija u preduzećima.

Podrška reformi smanjila se u 1983. godini jer, po prirodi toka stvari, neka obećanja koja su dali reformatori nisu ispunjena, a za reformatore je takođe bolna takozvana lažna svest koja reformu povezuje s porastom cena i daljim racionisanjem mesa i nekih drugih prehrambenih proizvoda. Još je interesantnije da, i pored vrlo živog ekonomskog prosvećivanja, čak više od 50 odsto anketiranih od strane Centra za ispitivanje javnog mnenja smatra da isključivo vlada treba da određuje cene. Taj je stav suprotan deklaracijama o subjektivnosti preduzeća i kao takav vraća psihološke temelje stalno kritikovanim suviše velikim privrednim kompetencijama centralnih organa.

Snažna volja političarâ da reformišu privredu možda će, uz spontani optimizam u pogledu reforme, moći da se suprotstavi obnavljanju nepotrebnih privrednih službi, skrivenim remisijama centralizma i možda će kao faktor podržati razvoj sposobnosti preduzeća. Uspehe reforme moguće je tretirati kao uspehe politike i strategije razvoja, ali realno treba konstatovati da, osim uspeha u dinamiziranju proizvodnje, privredna reforma beleži i slabosti.

Privredna reforma, na žalost, nije pomogla da se snizi inflacija, da poraste novatorstvo u privredi, da se racionalizuje zapošljavanje, da se ukine racionisanje nekih proizvoda ili da se dekapitalizuje nepokretna imovina. Globalno je privredni problem i dalje nedostatak ravnoteže, kao i nedostatak sklada između porasta produktivnosti i akumulacije i porasta nominalnih plata i mnogih socijalnih davanja.

Partija je, zajedno sa drugim saveznicima socijalističke izgradnje, izvršila i demokratizaciju političkog sistema, pripremajući idejne principe za zakon o sindikatima, zakon o narodnim odborima i lokalnom samoupravljanju, izborni zakon i izbornu proceduru. Inspirisano je takođe pokretanje nove integrativne snage društva koja povećava stepen njegove samoorganizovanosti: to je Patriotski pokret nacionalne obnove; taj pokret je odigrao pozitivnu ulogu u moralnoj i društvenoj stabilizaciji Poljaka na zajedničkoj, patriotskoj osnovi.

Teško je bilo pronaći nove formule za obnovu sindikalnog pokreta koji, naravno, ne može zamenjivati političke partije, ali može i treba da vrši funkciju zaštite zajedničkih radničkih inte-

Digitized by Google

resa. U tom pokretu je danas više od pet miliona radnika organizovanih u preko sto sindikata koji pripremaju teren za eventualni budući savez socijalističkih sindikata. Ova karika socijalističke političke organizacije našeg društva verovatno je najbremenitija neočekivanim zbivanjima, ali razlog za optimizam daje činjenica da raste masovnost sindikata i borbenost novoizabrane treće generacije sindikalnih aktivista, posle dve smene političkih generacija: generacije aktivista starih sindikata i generacije aktivista perioda sindikalnog pluralizma.

Demokratizacijom političkog i racionalizacijom privrednog sistema postižemo takođe izvestan lagani napredak u oblasti sistema vrednosti, stavova i svesti. Taj pravac aktivnosti izaziva i dalje mnoga neslaganja. Neki naši ideolozi smatraju da je u potpunosti srušena socijalistička svest, mukotrpno izgrađivana udruženim snagama škole, radne organizacije, političkih partija i drugih institucija društvene socijalizacije. To uglavnom tvrde zastupnici opozicije koja je u golemoj prevalorizaciji videla šansu za svoju ideologiju političkog pluralizma, privatnog vlasništva, ekstremne decentralizacije i slobodne igre političkih snaga. Sumnjaju takođe nekadašnji i neki sadašnji tvorci aksiološke društvene svesti, bespomoćno kršeći ruke nad ruševinama plitke svesti prevaziđene »ere uspeha« (naziv za propagandu vezanu uz rukovodstvo E. Gjereka), suočeni s remisijama religijske iracionalnosti ili desničarskih i autoritarnih stavova.

To je i dalje ozbiljan problem u ponovnom integrisanju društva oko socijalističkih vrednosti koje moraju biti prihvaćene i od pojedinca i od društva u celini. Nije lak proces odbacivanja kriznih stavova nemoći, beznađa, fatalizma i slično, pogotovo što je kriza efikasno blokirala želje mlade generacije u pogledu vlastitog stana, malog »fiata« i jednom godišnje izleta u inostranstvo. To pokolenje, da tako kažemo, izgubljene šanse čini os varničenja nezadovoljnikâ i buntovnikâ, a suočeno s neprijatnostima ratnog stanja ono se povuklo na pozicije pasivnosti i iščekivanja, a deo najogorčenijih čak je prešao u bojkot. Rastuće postkrizno pokolenje možda će iskoristiti istorijsku lekciju koja glasi: kovači smo vlastite sudbine, a kriza niti je večna, niti je božja kazna za ljudske zemaljske grehe.

*

Još nekoliko reči o posledicama krize. Izgleda da vraćanje privrednog rasta još ne redukuje društvene dezintegratore u tolikom stepenu da bi postignuta politička stabilizacija bila dovoljna za dalju, sada već nesmetanu izgradnju bogatstva, demokratičnijeg i srećnijeg socijalističkog društva. Potrebno je nešto više da bi se iskoristila zlosrećna lekcija krize i da bismo se ipak ujedinili oko društveno prihvatljivih ciljeva razvoja. To je teško jer isto kao što je, po mišljenju starih filozofa, nemoguće dva puta ući u jednu istu reku, tako je nemoguće tvrditi da će posle krize

Digitized by Google

društvo biti isto onakvo kakvo je bilo pre. Stvari stoje tako da društveno pamćenje zadržava u sebi jasne tragove krize, štrajkova, manifestacija, revandikacija, sukoba i, što je još gore, društvene grupe ne mogu biti ravnodušne prema izgubljenom nivou materijalnog blagostanja.

Vreme je, dakle, za racionalno delovanje, ali se naše društvo i njegovo političko rukovodstvo opredelilo za povezivanje racionalnosti i emocija, planiranja i elementarnosti — zato je prevladavanje krize psihološki i politički skupo; ispada da su neophodne sigurne prognoze, sigurni sistemi upravljanja i efikasni izvršni organi da ne bismo ponovo preživljavali političke perturbacije i privredne padove. Ne odlučuju o tome prazni, asubjektni zakoni razvoja, već o tome odlučuje višedimenzionalni čovek u društvenoj sredini.

Digitized by Google

Mirjana Đukić

Socijalizam i mir

U Cavtatu je oktobra meseca, u organizaciji Međunarodne tribine »Socijalizam u svetu«, održan deveti okrugli sto o temi »Socijalizam i mir«. Opredeljujući se za ovu temu, organizatori su imali na umu da je u decenijama koje su usledile posle drugog svetskog rata stvorena nova svetsko-istorijska situacija koju odlikuje, s jedne strane, nastajanje i razvoj socijalizma kao svetskog procesa koji se probija kroz revolucije i nacionalnooslobodilačke ratove, ali i kroz postepene društvene promene, takozvanim mirnim putem; s druge, pak, strane, kapitalizam, suočen s ovim procesima, s raspadom kolonijalnog sistema i vlastitim strukturnim protivrečnostima, koje su rezultat narastanja proizvodnih snaga, primoran je na krupne promene; na planu međunarodnih odnosa svedoci smo zaoštravanja blokovske podele koja sve više postaje činilac međunarodnih sukoba. Pokret nesvrstanosti, koji se javlja kao alternativa ovoj blokovskoj podeli, svojim aktivnostima u ovom periodu sve više potvrđuje svoju progresivnu i pozitivnu ulogu u poboljšavanju međunarodne situacije. Razvojem nauke i tehnologije stvorene su mogućnosti neslućenog privrednog rasta, ali i sredstva za masovno uništenje: od Hirošime do današnjih dana čovečanstvo je opsednuto pitanjem — da li će se *homo sapiens*, pritisnut teretom slobodnog izbora da uništi ili ne uništi svet, pokazati kao čudovište čije naučne i

Digitized by Google

tehnološke moći groteskno nadrastaju njegov društveni, politički i moralni razvoj?

Otvarajući skup, predsednik Saveta Međunarodne tribine »Socijalizam u svetu« Aleksandar Grličkov je rekao:

»Svi mi želimo, uveren sam, da kroz diskusiju pogledamo u anatomiju svetskih zbivanja, da izoštrimo uvid u uzročnike uzdrmanog mira i da bolje osvetlimo probleme, prohodne puteve za njegovo očuvanje... Želim da izrazim svoje uverenje da temu naše rasprave nećemo moći da istražujemo samo sa pozicija hladnih akademskih analitičara i dijagnostičara. Akademsku hladnokrvnost i temeljitost morali bismo oplemeniti angažovanošću, realizmom, savesnošću, stvaralačkim nemirom. Takav prilaz zahteva savremena drama čovečanstva kome preti opasnost od samouništenja. Svi osećamo, verujem, da je nastupio poslednji trenutak u istorijskom i konkretnom smislu kada je oslobođenje od te opasnosti uslov za nastavljanje života...«

U zloslutnoj tišini posle prekida ženevskih pregovora, koja preti da uguši i najelokventnije izraze vere u to da nuklearno oružje ne može biti oružje za vođenje rata, već instrument za uništenje, u Evropi se i dalje prebrojavaju rakete; u Africi glad svakodnevno odnosi stotine ljudskih života. Učesnici koji su se okupili za ovim okruglim stolom, oko ovakve jedne teme, teško da su mogli ostati u okvirima hladne akademske analitičnosti. Možda stoga u raspravama, a ni u pisanim prilozima nije dominirala zaokupljenost teorijskim analizama, već više težnja da se razotkriju stvarni uzroci sukoba na već postojećim žarištima u savremenom svetu i težnja da se pronađu putevi izlaska iz začaranog kruga trke u naoružavanju, da se ukaže na mogućnosti saradnje među svim subjektima borbe za mir u svetu, mogućnosti stvaranja »kulture mira« koja bi se suprotstavila »kulturi rata«.

Osamdeset devet naučnika, aktivista u mirovnim pokretima, političkih aktivista komunističkih i socijalističkih partija iz trideset i četiri zemlje Evrope, Azije, Afrike, Južne Amerike i SAD i oko sedamdeset naučnika i političkih aktivista iz Jugoslavije u živoj i angažovanoj raspravi pokušali su da osvetle uzroke povećane napetosti i sukoba u savremenom svetu i da ukažu na moguće načine da se oni otklone. Razmatrana su pitanja povezanosti sadašnje ekonomske krize i povećane opasnosti od rata, zatim, bipolarna struktura sveta i rivalstvo dveju supersila kao pretnja svetskom miru, trka u naoružavanju i strategija odvraćanja i nuklearnog zastrašivanja, pitanje položaja Evrope i mogućnosti stvaranja nove logike bezbednosti, uloga mirovnih pokreta i njihove strategije u borbi za mir, socijalizam i pitanje rata i mira, nesvrstanost kao značajan činilac i čak jedina alternativa u borbi za mir, mogućnosti stvaranja »kulture mira« itd.

Osećanje koje je, čini nam se, bilo ispoljeno u svim nastojanjima da se razjasne i analiziraju svi naznačeni problemi možda ćemo najbolje opisati ponavljajući reči starog znanca sa cavtat-

Digitized by Google

skih skupova, Anouara Abdela Maleka: »Idući neispitanim putevima, ulazimo u razdoblje strašnih oluja...« Otuda želja da se ponovno ispitaju oslonci na kojima bi mir mogao počivati.

1. Uzroci napetosti i sukoba u savremenom svetu

Iako ne uvek eksplicitno izražen i ne baš u središtu rasprave, stav da se pitanja rata i mira ne mogu razmatrati odvojeno od velike ekonomske krize koja je poslednjih godina zahvatila svet bio je, može se reći, opšte mesto u raspravi. Izvanrednu analizu i objašnjenje te povezanosti, kao i pokušaj konceptualizacije načinâ prevazilaženja krize svetskog sistema, nalazimo u referatu Samira Amina »Kriza svetskog sistema: integracija ili odvezivanje? rat ili mir?«

Samir Amin polazi od toga da je globalizacijom kapitalističkog sistema u razdoblju od završetka drugog svetskog rata do sedamdesetih godina stvorena kvalitativno nova situacija: izmenjena je uloga onih činilaca — državâ, nacijâ, politikâ, ideologijâ — koji su od devetnaestog veka pa sve do drugog svetskog rata predstavljali relativno stabilan okvir u kome je funkcionisao kapitalistički sistem. Autor daje veoma iscrpnu analizu posledica opšte krize u uslovima ove globalizacije u različitim komponentama svetskog sistema.

Prvo, u razvijenim kapitalističkim zemljama država prestaje da bude efikasan instrument obezbeđivanja funkcionisanja sistema, uloga politike se anulira i javljaju se ultraliberalne ideologije (S. Amin posebno analizira situaciju u SAD, Japanu i Zapadnoj Evropi). Na Istoku, u socijalističkim zemljama čiji se sistemi odlikuju izolacijom od kapitalističkog sistema, usmerenošću na modernizaciju i razvoj, javljaju se težnje ka ponovnoj integraciji u svetski ekonomski sistem (analizira posebno situaciju u Sovjetskom Savezu i u Kini). U trećem svetu, koji se, opet, ne može posmatrati kao homogena celina, kriza otkriva ranjivost strategija zasnovanih na uklapanju u postojeću međunarodnu podelu rada. Kapitalistička ekspanzija dovodi do sve većeg potčinjavanja perifernih zona logici ove ekspanzije. Konkretnu analizu oblikâ periferijalizacije autor izvodi pomoću kategorija države i nacije. Po njemu, suštinska protivrečnost koja postoji danas nije protivrečnost između Istoka i Zapada, već između Severa i Juga (između razvijenih i nerazvijenih) i uslov za ostvarivanje nove etape razvoja jeste preraspodela na svetskoj skali, a ne u sklopu nacionalnih država.

Globalizacija vodi masovnoj transnacionalizaciji dominantnog kapitala i preobražaju nacionalnih klasa u segmente globalizovanih klasa sa svim političkim i ideološkim posledicama. Pošto se posledice globalizacije svetskog ekonomskog sistema pokazuju ne samo na planu ekonomije, već i na planu ideologije i politike, potrebno je pripremiti ideološki i politički odgovor na ofanzivu

Digitized by Google

Severa protiv naroda Juga koji bi obuhvatio tri pravca akcije: jačanje jedinstva trećeg sveta, unapređivanje demokratije i prava naroda i konceptualizaciju strategije odupiranja narodâ periferije zahtevima velikih sila.

Tu strategiju on slikovito naziva »odvezivanjem« (delinking); kao odgovor na globalizaciju ona predstavlja osnovni uslov ne samo za eventualnu reorganizaciju svetskog ekonomskog sistema, već i za prevladavanje mnogih protivrečnosti koje stoje na putu ostvarivanju ciljeva borbe za mir; stvarajući mogućnosti samostalnog ekonomskog razvoja, »odvezivanje« bi na političkom planu doprinelo širenju procesa nesvrstavanja koji je danas glavni činilac u borbi za mir.

Tezu o protivrečnosti Sever—Jug, kao glavnoj protivrečnosti savremenog sveta, prihvatili su mnogi učesnici. Međutim, Armando Cordova, profesor Univerziteta u Karakasu, upozorio je da metaforičko korišćenje naziva polova sveta za određivanje političkih polova može delovati zbunjujuće: protivrečnost našeg vremena, kaže on, jeste protivrečnost između kapitalizma i socijalizma, između razvijenosti i nerazvijenosti, između interesâ transnacionalnog kapitala i interesâ narodâ perifernih zemalja i tek kroz analizu klasne borbe možemo se približiti spoznaji stvarnih problema našeg doba.

U referatu »Pax Americana u Centralnoj Americi i međunarodna ekonomska kriza« Cordova razmatra osnovne karakteristike sadašnje krize svetskog kapitalističkog sistema i osnovnu strategiju koju slede velike sile ovog sistema sa Sjedinjenim Državama na čelu radi prevazilaženja te krize; deo referata on posvećuje razradi pretpostavki i ciljeva severnoameričke politike u Centralnoj Americi (u svetlosti poznatog »Izveštaja Kisindžer« o ekonomskoj, političkoj i društvenoj situaciji u ovom regionu). Iz tog se izveštaja jasno vidi, kaže autor, da severnoamerička politika u celini ima za cilj »destabilizovanje i svrgavanje narodne vlasti u Nikaragvi i likvidiranje pokreta za nacionalno oslobođenje u drugim zemljama regiona«; to bi joj poslužilo kao polazna tačka za nametanje regionu takozvanog »pax americana« (američkog mira) kao dela opšte strategije vlade Ronalda Regana, usmerene ka tome da u svetskim razmerama stvori političke uslove za postizanje dva glavna cilja: na ekonomskom planu to je prevazilaženje ozbiljne ekonomske krize koja danas potresa kapitalistički sistem, a na političkom planu obnova i konsolidovanje oslabljenog hegemonističkog položaja SAD kao vladajuće sile u kapitalističkom svetu. U tom smislu jasno se pokazuje da je prevazilaženje svetske krize neophodan uslov da se izbegne narušavanje ravnoteže moći između dva velika svetska sistema; dok drugi cilj, bitka da po svaku cenu ponovo osvoji vodeću ulogu, pokreće ozbiljna pitanja, kako u pogledu ekonomskog i političkog jačanja kapitalističkog sistema tako i u pogledu perspektiva svetskog mira...«

Digitized by Google

Analiza izložena u ovom referatu više je nego korisna za razumevanje aktuelne situacije u regionu koji predstavlja jednu od »gorućih tačaka« kada je reč o pitanju mira ili rata u svetu.

Još jedan značajan doprinos analizi povezanosti ekonomske krize i pitanja rata i mira nalazimo u referatu pod naslovom »Kriza kapitalizma, struktura međunarodne moći i mir« Theotonia dos Santosa, poznatog brazilskog teoretičara koji se bavi problemima razvoja Latinske Amerike. Autor na veoma sistematičan način razmatra uslove u kojima se »tri savremene društvene formacije« suočavaju sa sadašnjom krizom: kapitalistički, socijalistički i treći svet (ovde zapažamo istu podelu koja predstavlja metodološki okvir rada Samira Amina, što nam pruža izvanrednu mogućnost za poređenje stavova).

Posle drugog svetskog rata započela je u *kapitalističkom* svetu etapa neslućene ekspanzije koja je probudila ogromni optimizam i veru u beskonačni progres. Sredinom šezdesetih godina ova se linija ekonomskog rasta i relativne političke stabilnosti prekida i već osamdesetih godina otvara se epoha društvene nesigurnosti i političke nestabilnosti — kriza postaje konstanta osamdesetih godina. Kao alternativa za sprečavanje takvog razvoja predlaže se i sprovodi širenje i produbljivanje državnog kapitalizma; intervencija države, naime, omogućuje privatnom kapitalu da operiše u okvirima veće rentabilnosti; isto tako, omogućuje razvoj novih tehnologija (za šta privatni kapital nije sposoban zbog ogromnih troškova i rizika koje uključuje naučno istraživanje u cilju nekih radikalnih inovacija). Svojom intervencijom država povećava stepen socijalizacije ekonomije. »Državni kapitalizam tako priprema uslove za jednu buduću socijalističku ekonomiju i preobražava se u »poslednju stepenicu ka socijalizmu« — kako je rekao Lenjin. Ali, istovremeno, stavljajući ovu socijalizirajuću snagu u službu monopola, država jača kapital, povećava njegovu rentabilnost i obezbeđuje jedan novi period akumulacije.«

»U ovom smislu državna intervencija se preobraća u monopolistički državni kapitalizam, proširujući mogućnosti preživljavanja sistema i blokirajući, posredno, socijalističko rešenje, kako u razvijenim zemljama tako i u zavisnim i nerazvijenim...«

Ukazujući i na to da kriza stvara elemente za mogući oporavak sistema negde devedesetih godina ovog veka, Dos Santos pokušava da upozori da su u zabludi oni koji u sadašnjoj dubokoj i produženoj krizi vide kraj kapitalizma.

U socijalističkom svetu, kaže autor analizirajući najpre situaciju u SSSR-u, »postoji veoma brza društvena dinamika praćena stalnim političkim krizama, manje ili više otvorenim, koje se izražavaju u promenama strateškog smera, izraženim autokritikama i, ponekad, u smenjivanju rukovodilaca.« Zatim, kao odgovor na zahteve naučno-tehnološke revolucije, stvaraju se uslovi za pojavu nove društvene strukture, koju sovjetski naučnici nazivaju »razvijenim socijalizmom«.

Digitized by Google

U kratkom poglavlju naslovljenom »Nepoznata Kina« nalazimo zanimljive poglede na sadašnje reforme u ovoj zemlji i na njihove posledice kako u oblasti ekonomskog razvoja (tehnološki napredak, modernizacija, otvaranje prema ostalom svetu) tako i u oblasti politike (»izvesna liberalizacija koja unosi svež dah u društvo kojim su dominirali ideolozi provincijskog seljaštva, čiji je totalitarizam bio bliži feudalnoj zajednici nego socijalizmu...«).

Interesantno za nas je i viđenje jugoslovenske situacije izloženo u poglavlju »Jugoslavija posle Tita«:

»Samoupravljanje, poštovanje nacionalnosti, politika samoopredeljenja i nesvrstanosti predstavljaju istorijske činjenice koje teško mogu biti dovedene u pitanje u društvenom i ideološkom biću jugoslovenskog društva.

Međutim, to ne znači da ne može doći do političkih kriza unutar složene lepeze snaga jednog društva koje je izronilo iz pustoši drugog svetskog rata i koje je usvojilo nezavisnu liniju po cenu ogromnih političkih, ideoloških i diplomatskih napora.

Zvuči paradoksalno, ali je spretno otvaranje ka spoljnom svetu osiguralo Jugoslaviji unutrašnju autonomiju, stvarajući tako složenu ravnotežu snaga i veštu diplomatsku igru koja joj obezbeđuje mesto u međunarodnoj politici bez potrebe da zapada u antisovjetizam ili u saveze sa desnicom, kao što je slučaj s liderima Komunističke partije Kine.«

Značaj arapskog socijalizma koji, inače, praćen složenom islamskom religijskom identifikacijom, čini novu maticu istorijskih procesa, naglašen je zbog vitalne geopolitičke uloge Bliskog istoka, nafte i sukoba s cionizmom.

Posle ove podrobne analize autorov je zaključak da međunarodni značaj socijalizma svakim danom postaje sve veći. »Strukture njegove unutrašnje moći sve su prilagodljivije uprkos izvesnim odstupanjima izazvanim povratkom hladnog rata. Socijalizam teži raznolikosti u iskustvima, interesima i strateškim koncepcijama; teži da stvori važna naučna i kulturna dela i da u skoroj budućnosti zauzme ako ne nadmoćnu, ono barem istu ulogu koju ima kapitalizam na polju tehnologije i definicije modela društvenog života.«

U trećem svetu produbljivanje kapitalističke krize, naglašava Dos Santos, stimuliše pokrete za nacionalno oslobođenje: »U meri u kojoj se zaoštravaju protivrečnosti među imperijalističkim zemljama i povećava broj socijalističkih zemalja povećava se manevarski prostor koji osvajaju pokreti za nacionalno oslobođenje...«

»Opstanak kapitala u nacionalnom, nadnacionalnom ili blokovskom vidu — zaključuje autor — postaje pretnja za opstanak čovečanstva. Prevazilaženje te pretnje postalo je glavni problem čovečanstva praćen rizikom od vlastitog uništenja u tom procesu. Zbog toga borba za mir zauzima središno mesto u uraganu savremene istorije. Iz tih razloga postala je glavni element borbe za

Digitized by Google

socijalizam, stapajući se u istu platformu koja vuče korene iz radničkih borbi početkom XX veka, iz Druge internacionale... Ne može biti liberalizam, ideološki zasnovan na uništavanju slabijeg od strane jačeg, taj koji će pružiti doktrinu o svetskom miru. Jedino socijalizam kao glasnik nove civilizacije u svetskim razmerama može ponuditi doktrinu o svetskom miru.«

U referatu »Evropski izazov za mir i napredak« Andre Gunder Frank, profesor Univerziteta u Amsterdamu, govori o vezi između vojnostrateških i političko-ekonomskih odnosa, osobito u kontekstu zbivanja u Evropi:

»Izgleda da prirodni tok svetskog kapitalističkog razvoja i njegova obnovljena strukturna kriza podrivaju osnovu Atlantskog saveza i izazivaju sve oštrija politička neslaganja u njemu o strategijskim pitanjima odnosa sa Sovjetskim Savezom i njegovim saveznicima u Istočnoj Evropi. Ovi se, opet, delimično i zbog svetske privredne krize, suočavaju sve više sa sopstvenim privrednim i političkim problemima. Kombinacija ovih zapadnih i istočnih političkih problema sadrži ozbiljne opasnosti za stabilnost i mir u svetu zasnovane na dvostranom uzajamno obezbeđenom uništenju i nuklearnoj ravnoteži između NATO i Varšavskog pakta.«

On ukazuje da je »svetska kapitalistička privreda (s veoma dalekosežnim posledicama i u socijalističkim privredama) negde od 1967. godine ušla u još jednu od svojih većih kriza koje se periodično ponavljaju, s prekomernim nagomilavanjem kapitala — kada profiti, ulaganja i stope rasta privrede i proizvodnje opadaju ili čak postaju negativne... Poslednji takav period krize trajao je od 1914. do 1945. i obuhvatio je dva svetska rata, dve velike socijalističke revolucije, veliku ekonomsku depresiju (tridesetih godina), uspon fašizma i konačnu zamenu britanske prevlasti američkom prevlašću. Analogna kriza u prošlom veku počela je 1873. i bila je praćena usponom monopolističkog kapitalizma, klasičnog imperijalizma i obnovljenog kolonijalizma«.

Analizirajući ove procese, Gunder Frank predlaže stvaranje jedne nove evropske antante kao mogući put izlaska iz krize.

I Luis Echeverria, nekadašnji predsednik Meksika, a sada direktor Instituta za ekonomski razvoj zemalja u razvoju, govoreći na posebnoj plenarnoj sednici posvećenoj pitanju o tome kako ostvariti svetski mir, ukazao je na to da je jedna od pretpostavki borbe za mir promena postojeće koncepcije razvoja koju su nametnule velike sile; upravo ova koncepcija, sa svojom naukom, tehnologijom i industrijalizacijom, podstiče trku u naoružavanju i politiku koja svet vodi u propast.

Luciana Castellina, član najužeg rukovodstva Demokratske partije proleterskog jedinstva Italije i član Evropskog parlamenta ponavlja: »Uzroci napetosti iz koje proističu trka u naoružavanju, pa prema tome i rat, ne leže isključivo u autonomnoj i izvitoperenoj logici vojnih aparata koji dobijaju sve veće, divovske razmere i sve više izmiču kontroli, već pre svega u velikoj nesređenosti

Digitized by Google

sveta, u neravnopravnosti međunarodnog poretka... Presudna protivrečnost našeg vremena, po svemu sudeći, nije više ona iz doba hladnog rata, to jest između Istoka i Zapada, već između Severa i Juga...«

Za razliku od onih koji dele ovakvo stanovište, Göran Therborn, profesor Univerziteta u Nijmegenu (Holandija), ukazuje da nam ono ne može dati potpuni odgovor na pitanje u čemu su uzroci sukobljavanja i napetosti u svetu. Po njemu, tradicionalna marksistička analiza — koja u prvi plan stavlja ekonomske aspekte i pitanje rata i mira povezuje s prirodom ekonomskih sistema kapitalizma i socijalizma i koja, polazeći od pojma klasne borbe kao osnovnog pojma, pokušava da objasni uzroke napetosti i sukoba — zanemaruje druge činioce, kao što su nacionalizam, geopolitika, sam državni i vojni aparat koji takođe igraju značajnu ulogu u stvaranju napetosti i izazivanju sukobâ.

Anouar Abdel Malek pokušava da uzroke konfrontacija u savremenom svetu izvede iz etosa zapadne (evropske) civilizacije, njenog scijentizma i vere u beskonačni progres:

»Svetska situacija — u suštini direktna konfrontacija dveju supersila — ušla je u krajnje opasnu fazu, koja može dovesti do svetske nuklearne katastrofe (ne rata)...« On pokazuje da nove strepnje staroga sveta nisu tako nove:

»Sve veći broj pokušaja da se otkriju uzroci sadašnje smrtonosne opasnosti ukazuju na oblast filozofije, etosa i civilizacijskog projekta zapadnog sveta, u periodu od začinjanja evropske hegemonije u XV veku, utemeljene na istorijskom višku vrednosti, pa sve do Jalte. Ovde su se stekli razni uticaji: koncentracija bogatstva, još od vremena velikih pomorskih otkrića i »otvaranja« neevropskog sveta; nastavak scijentizma; prometejska vizija čoveka kao demijurga, posednika i gospodara čitavog sveta; »filozofija napretka«, koja leži u osnovi »društva sticanja«. Svi ovi činioci doprineli su stvaranju civilizacijskog projekta, koji je danas dominantan u većem delu sveta: to je projekt *gospodarenja nad svim bogatstvima sveta, kroz bezgranična osvajanja, produktivizam, konzumerizam i hedonizam.*«

»Ovo zajedničko viđenje moralo je dovesti do najstrašnijih bratoubilačkih ratova u samoj Evropi i do užasnih razaranja na kolonijalno potčinjenoj ili zavisnoj »periferiji« koju su predstavljali drugi kontinenti. Te tendencije dovele su do prvog svetskog rata 1914—1918, a zatim do drugog svetskog rata, 1939—1945, koji se završio Hirošimom i Nagasakijem i, najzad, do sadašnje smrtonosne opasnosti.«

»Racionalizam i spiritualnost, univerzalizam i internacionalizam do sada nisu imali nekog naročitog uspeha u borbi protiv svega ovoga. Toliko je jaka unutrašnja, organska logika samog civilizacijskog projekta« — glasi dijagnoza uvek pomalo pesimističkog Abdela Maleka.

Digitized by Google

2. Bipolarna struktura sveta, trka u naoružavanju, strategija odvraćanja i nuklearnog zastrašivanja

Već sama činjenica da danas u svetu postoje dva bloka u kojima su koncentrisani moć i sila, a čiji nepomirljivi antagonizam preti da dovede do uništenja čitavog čovečanstva, ukazuje na neodložnost ponovnog ispitivanja samog pojma bipolariteta, oko čega su se složili mnogi učesnici u diskusiji. Trka u naoružavanju koju su nametnule velike sile i sve savršenija oružja za uništenje koja su njen rezultat doveli su čovečanstvo na ivicu propasti.

Najpotpuniju sliku razmera razaranja do kojih može dovesti upotreba modernog oružja, ne samo nuklearnog već i konvencionalnog, nalazimo u obimnom referatu Kena Coatesa »Mirovni pokreti i socijalizam«. Na gotovo stotinu stranica smenjuju se slike užasa, brojčani prikazi žrtava i razaranja od prvog svetskog rata do bombardovanja Drezdena i drugih nemačkih gradova 1945, do Hirošime, Koreje, Vijetnama, Kampućije.

»Tokom užasne četiri godine (od 1914. do 1918) ova klanica nepojmljivih razmera koštala je 272.970 miliona dolara. »Varvarstvo« u uobičajenom smislu te reči je sasvim blag opis sveopšteg zločina i upotrebljavajući tu reč činimo nepravdu pravim varvarima za koje je klanje predstavljalo težak fizički posao, lišen pomoći mehaničkih sredstava. Danas je proces klanja efikasniji nego ikada. Ogromna povećanja vojnih izdataka omogućuju takav broj žrtava u poređenju s kojim bi prvi svetski rat izgledao kao neka gotovo bezazlena igra. Rosa Luxemburg nije verovala da će varvarstvo koje je osuđivala postati »zajednička propast sukobljenih klasa«; »mi nismo izgubljeni«, govorila je ona, »mi ćemo pobediti ako nismo zaboravili kako da učimo. Generacije 1918. još uvek su imale vremena da uče.

Ali samo dvadeset godina kasnije te lekcije biće uglavnom zaboravljene...«

Da li će generacije osamdesetih godina ovog veka imati vremena da uče? Izgledi za to su veoma mali, ako ih uopšte ima — poručuju mnogi koji su ovde pokušali da odgovore na to pitanje.

»Nuklearno oružje je oružje masovnog uništenja...« kaže Marek Thee u referatu »Problemi naše nuklearne situacije: kriza kontrole naoružanja«. »Ono se nikako ne može koristiti na tradicionalni način, jer po razornoj moći daleko prevazilazi sve ciljeve i vrednosti u ime kojih su vođeni ratovi. Ono preti totalnim uništenjem. Svaka ograničena upotreba nuklearnog oružja bremenita je opasnošću sveopšteg nuklearnog udarca koji bi lako mogao da ugrozi i sam opstanak čovečanstva.«

U takvim uslovima glorifikovanje mita o »ravnoteži straha« kao sredstvu za sprečavanje sukoba nosi u sebi još veći rizik. Najnovija ideja da se opasnost od nuklearnog napada može prevazići postavljanjem zaštitnih oružja u vasioni (o čemu je detaljno pisao Paul Haug, učesnik iz SAD, u referatu »Militarizacija

Digitized by Google

kosmosa — posledice za treći svet«), koja se zasniva na ovakvom shvatanju ravnoteže, izazvala je burnu i zanimljivu debatu, pre svega na II kolokvijumu okruglog stola »Strategije i prakse subjektivnih snaga mira«, a i na posebnoj plenarnoj sednici posvećenoj pitanju kako ostvariti svetski mir. Zanimljiva je bila rasprava o stavovima evropske levice prema tom pitanju.

Alain Houlou je u referatu »Koristi li pacifizam miru?« pokušao da pažljivo obrazloži poznati stav francuske Socijalističke partije o razoružanju i strategiji odvraćanja:

»Francuska je, sa svoje strane, izabrala strategiju odvraćanja. Jer činjenicu da već četrdeset godina nije došlo ni do jednog svetskog sukoba nikako ne dugujemo pokretima za mir, već upravo ravnoteži snaga i neizvesnosti u pogledu sopstvene teritorije onoga koji bi prvi pokrenuo nuklearni rat.«

»Odvraćanje — koje podrazumeva želju da se izbegne rat koji bi nastupio čak i posle neuspeha samog odvraćanja — ostaje danas možda najbolja garancija mira. Kao što, uostalom, ističe i Izvršni biro Socijalističke partije Francuske: mir, socijalizam i nezavisnost su nerazdvojno povezani, ali pacifizam ne bi bio dovoljan da ih garantuje.«

Lilly Marcou je, čini nam se, s pravom primetila: »Problem razoružanja javlja se kao glavni problem koji danas izaziva podelu u okviru evropske levice i koji objašnjava nedostatak inicijative, zapažen poslednjih godina u redovima evrokomunista i evropske levice...«

Michael Strübel iz SPD nije se dvoumio da uputi prigovor tezi koju brani Houlou:

»Za mene je tragičan istorijski događaj da su danas odnosi između francuskih i nemačkih intelektualaca i levičara u vrlo lošem stanju i to zbog nuklearnog pitanja i pitanja pokreta za mir. Za SPD, kao i za »zelene«, bio je skandal bez presedana kada su čuli da predsednik Miteran u svome govoru u nemačkoj Skupštini govori o instaliranju »peršinga« i krstarećih projektila; on je time zapravo doprineo desničarskoj propagandi i pomogao demohrišćanima da dobiju izbore... Neslaganje do koga je došlo verovatno treba tražiti u tome što francuska levica nije shvatila da, osim tradicionalnog pacifizma, može postojati poseban pacifizam koji se odnosi na primenu nuklearnog oružja...«

Značajan doprinos razmatranju stavova evropske levice prema razoružanju nalazimo u referatu Maria Teloa iz Italije »Neki uslovi za politiku mira zapadnoevropske levice«.

»Kada se postavlja pitanje uslova za razvoj jedne mirovne politike evropske levice — kaže on u uvodnom delu svog izlaganja — nemoguće je ne uočiti jednu upadljivu protivrečnost: s jedne strane, ni u jednom drugom delu sveta nije zabeležena tako impozantna mobilizacija masa za mir, za popuštanje zategnutosti i protiv trke u naoružavanju... ta mobilizacija je poslednjih godina obuhvatila najveće političke i sindikalne snage levice u mnogim zemljama (SRN, Holandiji, Švedskoj, Italiji, Velikoj Brita-

Digitized by Google

niji i drugim). S druge strane, ova mobilizacija je do sada imala krajnje ograničen, gotovo nikakav stepen delotvornosti: američke peršing i krstareće rakete su svuda (osim u Holandiji) instalirane prema programima NATO pakta, a autonomna politička uloga evropskih zemalja, evropskih levica na vlasti i u opoziciji, u celini je smanjena u novom svetskom okviru osamdesetih godina, obeleženom prestankom popuštanja i novim bipolarnim trenjem između SAD i SSSR.«

Stavljajući sebi u zadatak da formuliše uslove u kojima evropska levica može predvideti jedinstvenu mirovnu politiku, Teló na početku kaže:

»Polazna tačka je krajnje teška, posebno za evropsku levicu koja je podeljena i poražena završila sadašnju fazu iscrpljenosti starih hipoteza o popuštanju zategnutosti i zaoštravanju bipolarnog sukoba SAD — SSSR. Na krajnjim tačkama lepeze stavova prisutnih u evropskim socijalističkim snagama ukazali smo na liniju »jednostranog razoružanja« (koju zastupa britanska Laburistička partija) i na liniju »nacionalnog nuklearnog zastrašivanja« (koju zastupaju francuski socijalisti i komunisti).

Složena panorama evropske levice obuhvata i jedno politički složenije i originalnije istraživanje koje vode razne evropske političke snage, posebno italijanska Komunistička partija i SPD.«

I pored toga što priznaju pogubne posledice trke u naoružavanju, većina učesnika iz istočnoevropskih socijalističkih zemalja izrazila je stanovište da je održavanje vojnostrateške ravnoteže nužan uslov bezbednosti i mira.

Tako Harald Neubert kaže: »Sa stanovišta socijalističkih zemalja i komunističkih partija održavanje vojnostrateške ravnoteže je nužan uslov bezbednosti i mira...«

Penka Karaivanova iz Bugarske vidi neophodan uslov detanta u očuvanju vojnostrateškog pariteta:

»Borba za održavanje približne vojnostrateške jednakosti kao faktora ograničenja mogućnosti nuklearnog sukoba država s različitim društvenim uređenjima, kao važna pretpostavka politike detanta i kao karakteristika savremenog heterogenog sistema međunarodnih odnosa, predstavlja suštinski element ideološkog sukoba klasno-političkih snaga... Narušavanje pariteta vodi destabilizaciji (globalnog sistema međunarodnih odnosa), deluje erozivno na procese detanta, budući da se težnja za vojnom nadmoći i princip jednakosti i podjednake bezbednosti međusobno isključuju...«

Naš učesnik, Nikola Pejnović, u izvanrednom referatu »O krizi strategije odvraćanja i miru u svetu«, kaže:

»Pokazalo se da se ravnotežom straha do određene tačke može sprečavati međusobni nuklearni obračun, ali se istovremeno ustanovilo da preveliki strah može imati i suprotan efekat, pa da, umesto da odvraća, može postati i jednim od uzroka konflagracije. Određenim merama pretnji i zastrašivanja može se uti-

Digitized by Google

cati na ljudski *ratio*, ali svako prekoračenje antropološko-psihološkog praga dovelo bi do obratnih reakcija i ponašanja.«

I zaista, zdravorazumsko gledište da se ratovi ne mogu sprečiti pravljenjem bombi, srećom, još uvek ima svoju težinu.

Marek Thee je, čini nam se, na najpotpuniji način obrazložio u svome referatu i u svojim istupanjima neprimerenost strategije odvraćanja i nuklearnog zastrašivanja sadašnjem nivou razvoja naoružanja. On je ukazao na neke veoma značajne momente koji mogu dati odgovor na još uvek prisutnu dilemu da li je najbolja odbrana protiv rata priprema za njega:

»Neuspeh pokušaja da se zaustavi trka u naoružavanju uslovljen je nesaglasnošću između traženja vojnog i političkog rešenja. Isključivo usredsređivanje na vojni faktor i na golo oružje ... vodi sve dubljem upadanju u klopku trke u naoružavanju. Zaokupljeni igrom brojeva, kao da smo izgubili intelektualnu sposobnost da ovladamo oružjem kako bismo sačuvali »ravnotežu straha«, središni cilj nuklearnog zastrašivanja. Trka u vojnoj tehnologiji sve više ugrožava tu ravnotežu; a pokušaji da se ona ponovo uspostavi na višem nivou tehničke usavršenosti i razorne moći pre uspevaju da stvore nesigurnost nego sigurnost. Tako se, umesto ravnoteže, na međunarodnoj sceni stalno reprodukuje neravnoteža, podstaknuta neprestanim stvaranjem i korišćenjem novih tipova oružja.«

3. Socijalizam, rat i mir; marksizam o odnosu između socijalizma, rata i mira

»U poslednje vreme se sve češće aludira, ponegde i otvoreno tvrdi — ne samo u teorijskim razmišljanjima, već i u publicistici i literaturi — da je marksistička teorija revolucije osnovni uzročnik nasilja u savremenom svetu, pa, dakle, i osnovna pretnja miru danas ...« — upozorio je u uvodnom izlaganju Aleksandar Grličkov. Mada, kako on kaže, »to da li će biti rata ili mira danas daleko više zavisi čak i od tehničke greške nego od toga šta su o ratu i miru mislili i pisali Marks, Engels i drugi ...« To se pitanje prirodno nametnulo iz prostog razloga što je jedan od ciljeva ovog okruglog stola bio da se preispitaju teorijske postavke marksizma o pitanju rata i mira u jednom novom istorijskom kontekstu, a i da se baci više svetla na ulogu progresivnih socijalističkih snaga u borbi za mir.

Da li kapitalizam u sebi nosi rat, kao što noć nosi buru — kako je govorio Jaures — i da li je socijalizam sistem koji odbija da pribegne ratu?

»Svi društveni sistemi nisu sami po sebi miroljubivi, pa ni militaristički. Rat je način da se prevaziđu izvesne suprotnosti; do njega dolazi kada nema drugih mogućnosti da se one reše. I socijalizam je društveni sistem u kome nalazimo mnoge protivrečnosti — i klasne i nacionalne — koje su takve da se i socija-

Digitized by Google

lizam može naći u situaciji da smatra da se takve protivrečnosti moraju rešavati ratom« — kaže Samir Amin.

Rasprava o ovim pitanjima pokrenuta je već negde na samom početku rada okruglog stola, posle izlaganja učesnika iz Sovjetskog saveza, Mihaila Ivanoviča Basmanova, o temi »Socijalizam i mir«, i izlaganja Antona Beblera koji je podneo referat pod naslovom »Socijalizam i rat« Edvarda Kardelja i marksistička literatura o odnosu između socijalizma, rata i mira«. Razmišljanja o ovim pitanjima nalazimo i u referatima Čedomira Štrpca »Socijalizam i međunarodni odnosi«, kao i u referatima Eduarda del Llana, učesnika iz Havane, »Socijalizam i aktuelna pitanja rata i mira«, zatim Tadeusza Iwinskog iz Varšave, koji nosi naslov »Protivrečnosti savremenog sveta i problemi mira i rata« i Haralda Neuberta (direktora Instituta Akademije društvenih nauka) iz Berlina — »Komunisti u borbi za mir«.

Zanimljiv istoriografski prikaz stavova komunističkog pokreta prema ratu i miru, osobito u periodu posle drugog svetskog rata, dat je u referatu Lilly Marcou »Komunistički pokret i odnos rat — mir«.

Postavljajući sebi zadatak da u svom pisanom prilogu obradi sledeća pitanja: kako društvena priroda socijalizma uslovljava njegovu spoljnu politiku; koji su putevi delovanja socijalističkih zemalja na formiranje svetskih međudržavnih odnosa; šta Sovjetski Savez i druge socijalističke zemlje predlažu da se u sadašnjoj krajnje zategnutoj međunarodnoj situaciji preduzme u cilju očuvanja i jačanja mira — Basmanov kaže:

»Organska usmerenost na stvaralačku socijalističku izgradnju i povezanost sa borbom za mir, protiv ratne opasnosti, predstavlja istorijsku zakonitost koja se jasno manifestuje u politici socijalističkih zemalja...«

»Često se može čuti pitanje: da li orijentacija socijalističkih zemalja na svet bez rata označava reviziju marksističke teze o neizbežnosti rata sve dok postoji imperijalizam? Da, Marks, Engels i Lenjin su tako postavljali ovo pitanje onda kada je imperijalizam bio sveobuhvatan svetski sistem...

Sada je drugačija situacija. Nastala je mogućnost suprotstavljanja onim tendencijama koje su ranije s neodoljivom snagom vodile u svetske ratove. Jednom rečju, nije se izmenio kapitalizam, nego se izmenio svet...«

»Socijalizam svoju visoku istorijsku misiju vidi u mobilizaciji čovečanstva da se aktivno zalaže za odbranu mira...« On uz to i veoma detaljno obrazlaže višestruki doprinos socijalizma borbi za mir na ekonomskom, ideološkom, socijalnom, na unutrašnjem i međunarodnopolitičkom planu.

Eduardo del Llano je još izričitiji u svojim tvrdnjama:

»Ko snosi krivicu za pogoršanje međunarodne situacije? Koji činioci onemogućavaju da se postignu ciljevi detanta i razoružanja?

Digitized by Google

Odmah padaju u oči činjenice koje pokazuju da ratne pretnje proizlaze iz pokušaja vladajućih krugova Sjedinjenih Država da politiku detanta zamene klimom zategnutosti i hladnim ratom...

Nasuprot ratobornoj i agresivnoj prirodi imperijalizma, pojavljuje se duboko humanistička koncepcija i praksa politike mira u socijalističkim zemljama...«

Veoma iscrpnu analizu knjige Edvarda Kardelja *Socijalizam i rat* Anton Bebler započinje sledećim rečima:

»Marksisti i većina socijalista proteklog i početka ovog veka videli su društveni izvor tadašnjih ratova isključivo, ili prevashodno, u karakteru kapitalizma, u kapitalističkom kolonijalizmu i imperijalizmu. Bili su čvrsto i iskreno uvereni da će posle pobede socijalizma biti okončano oružano nasilje i ratovi uopšte. U prelaznom periodu — do opšte pobede socijalizma, odnosno u većini zemalja — jedini moguć i opravdan izuzetak videli su samo u odbrambenim ratovima socijalističkih (komunističkih) država, u narodnooslobodilačkim i unutrašnjim revolucionarnim (građanskim) ratovima...«

Bebler naročito ukazuje na onaj deo Kardeljevog rada u kome se on bavi pitanjem hegemonističke politike socijalističkih država i mogućih agresivnih ratova koje bi one same započele.

I Čedomir Štrbac se u svome referatu, koji predstavlja značajan doprinos teorijskoj razradi aspekta međunarodnih odnosa, poziva na drugi Kardeljev rad: *Istorijski koreni nesvrstavanja*, u kome se naglašava da se ni socijalistički sistem ne rađa iz revolucija čist i oslobođen svih protivrečnosti i ostataka odnosa i shvatanja društva iz kojeg nastaje. »Naprotiv, niz okolnosti uslovljava da ne samo unutrašnji društveni odnosi u socijalističkim zemljama, već i odnosi među njima, kao i njihovi odnosi sa drugim zemljama, ostaju opterećeni određenim obeležjima i tendencijama koje proizlaze iz sistema protiv kojeg se ideologija socijalizma bori.« »Još je Lenjin upozoravao marksiste, navodi on Kardeljeve reči, da ni socijalistička revolucija, to jest pobednički proletarijat jednog naroda, nije automatski imun od iskušenja da se u ime revolucije »popne na grbaču« drugog naroda.«

»Mogućnost, odnosno neizbežnost ratova, nastavlja Štrbac, ne može se zato izvoditi samo iz prirode imperijalizma, već se mora procenjivati i sa stanovišta međunarodnog ponašanja neimperijalističkih političkih struktura...«

Harald Neubert, pak, na početku svog referata kaže:

»Saglasno marksističko-lenjinističkoj teoriji, revolucionarni radnički pokret ima svoje ciljeve: obaranje kapitalizma, socijalističku revoluciju i socijalizam — a oni se nikako ne mogu izvoditi preko rata i ne mogu se nikada povezivati s ratom kao neizbežnim sredstvom. Štaviše, ciljevima i idealima radničkog pokreta po definiciji pripada da rat isključuju kao političko sredstvo u životu naroda. Bestidna je laž i istorijski falsifikat podme-

Digitized by Google

tati V. I. Lenjinu i komunistima da je za njih rat najviši oblik klasne borbe proletarijata, a revolucija najviši oblik rata koji je ikada vođen. Naprotiv, nesumnjivo je da je rat najviši oblik klasne borbe imperijalizma protiv socijalizma i protiv naroda koji se bore za svoje oslobođenje...«

I Tadeusz Iwinski je odlučan u svojoj tvrdnji: »Maksizam-lenjinizam dosledno istupa protiv rata kao principa rešavanja međunarodnih sporova, a mir smatra najvećom vrednošću u odnosima među državama, naročito u vreme kada nagomilavanje sredstava za uništenje predstavlja ne samo realnu mogućnost, nego i opasnost uništenja čitave civilizacije...«

Slavko Mrkić u jezgrovito napisanom referatu »Rat i politika« takođe se vraća na Lenjinove stavove o ratu: »Ima ratova pravednih i nepravednih, progresivnih i reakcionarnih, ratova naprednih klasa i ratova zaostalih klasa, ratova koji služe učvršćivanju klasnog ugnjetavanja i ratova koji služe njegovom svrgavanju« — kaže Lenjin i dalje konstatuje da se pravi značaj rata ne određuje »po tome gde stoje neprijateljske snage, nego po tome kakvu politiku rat nastavlja«.

Naravno, ne može se izgubiti iz vida da razorna moć savremenog oružja (ne samo nuklearnog, već i konvencionalnog, o čemu je iscrpno i dokumentovano pisao u svome referatu Ken Coates) čini besmislenom poznatu Clausewitzevu opasku da je rat nastavljanje politike drugim sredstvima.

4. Subjektivne snage mira, njihovi zadaci i strategije

»Jedini način sprečavanja rata jeste da svako biće na zemlji i svaka ljudska zajednica ili grupa postanu subjekti mira, da postanu svesni svoje sudbine kao neizbežne žrtve rata...« — rekao je u uvodnom izlaganju Aleksandar Grličkov. Svakom ljudskom biću ili zajednici sigurno nije teško da vidi sebe kao žrtvu rata, ali pogledajmo kakvi su izgledi da sebe vide i, štaviše, da deluju kao subjekti u borbi za mir.

Zahvaljujući prisustvu jednog broja aktivista raznih pokreta za mir (Wim Bartels iz Holandije, John i Sheila Collins iz SAD, Marek Thee iz Norveške, Sylvie Mantrant iz Francuske), skup je pružio korisna saznanja o problemima mirovnih pokreta, njihovim stavovima, sadašnjim aktivnostima, kao i o njihovom istorijatu i odnosu prema ostalim progresivnim pokretima.

»Mirovni pokret teži da spreči određene ratove, posebno sledeći rat. Ali i socijalistički pokret je težio da nađe puteve za otklanjanje uzroka rata, što je i sada ne samo privlačan cilj, već i očigledna nužnost...« — kaže Ken Coates.

Od velikog značaja za opštu temu skupa bilo je razmatranje odnosa mirovnih pokreta i drugih novih socijalnih pokreta (feminističkog, ekološkog) s radničkim pokretom, kojeg mnogi vide, kako je rekao Coates, kao prvi mirovni pokret u svetu. Značajan

Digitized by Google

prilog razmatranju ovog pitanja predstavlja izlaganje Brane Markovića iz Beograda koji je govorio o nastanku, ciljevima i karakteru mirovnih i novih socijalnih pokreta i o mogućnostima njihovog povezivanja s radničkim pokretima i partijama. Tony Topham, učesnik iz Velike Britanije, govorio je, u sklopu ove diskusije, posebno o ulozi sindikata u borbi za mir. Po njegovom mišljenju, problem se sastoji u tome *kako* ostvariti sveopštu, delotvornu sindikalnu podršku u borbi za mir. On svoju analizu započinje objašnjavajući neuspeh Druge internacionale u sprečavanju prvog svetskog rata. Uzroci tog neuspeha leže, smatra on, u tome što se poziv Druge internacionale radnicima Evrope svodio samo na apstraktan izraz opštih moralnih principa. On naglašava da podrška sindikata u borbi za mir treba da se zasniva na prihvatanju socijalističke ekonomske strategije koja bi stvorila alternativu monetarizmu, omogućujući razrešenje dužničke krize, s jedne, i doprinoseći poboljšanju situacije u pogledu stepena zaposlenosti, s druge strane.

Poznati su, naime, pokušaji državnih administracija da prikažu kako trka u naoružavanju i vojna industrija uopšte doprinose obezbeđivanju visokog stepena zaposlenosti, te su tako, tobože, u interesu radnikâ. U vezi s tim Topham pokreće pitanje akcije za pretvaranje vojne industrije u mirnodopsku, o čemu se razvila živa diskusija u kojoj nalazimo ne samo svestranu analizu toga problema, već i konkretne predloge za pokretanje akcije u pravcu konverzije vojnih industrija.

Govoreći o mirovnim pokretima, Lorenzo Gianotti, član Direkcije CK KP Italije, naznačio je osnovna načela na kojima treba da se zasniva njihova aktivnost, među kojima su: neideološka priroda i prihvatanje ideološkog i kulturnog pluralizma u sklopu pokretâ, nezavisnost od blokova, nezavisnost pokretâ od političkih partija. Obrazlažući treće načelo, i Gianotti se vraća na pitanje odnosa partija levice i mirovnih pokreta.

No, kako je rasprava pokazala, glavni problem se sastoji u uspostavljanju pravog dijaloga i saradnje između zapadnih mirovnih pokreta i mirovnih pokreta osnovanih u sklopu zemalja socijalističkog bloka; o tome su posebno govorili: Marisa Rodriguez, generalni sekretar Pokreta za mir, razoružanje i slobodu Socijalističke radničke partije Španije, Wim Bartels, zatim Petra Kelly i Gert Bastian iz Partije zelenih SR Nemačke.

Zaključak ove diskusije bio bi, čini nam se, da mirovni pokreti mogu predstavljati značajan činilac u poboljšanju međunarodne situacije ukoliko se oslobode logike blokovske podele i svoju aktivnost usmere ne na prebrojavanje projektila jedne i druge sile, već na mobilizaciju masa, stvaranjem svesti o opasnostima koje proizvodi samo prisustvo nuklearnog oružja, bez obzira na to koja ga strana postavlja, i pokušajima prevladavanja postojećeg shvatanja bezbednosti.

Mnogi učesnici u raspravi naglašavali su posebnu ulogu Evrope u stvaranju nove logike bezbednosti.

Digitized by Google

»Pregovori o razoružanju i saradnji, smatra Petra Kelly, imali bi možda više izgleda na uspeh ako bi inicijativa potekla od malih zemalja i Istoka i Zapada...«

Najpotpuniji stav o pitanju uloge Evrope u očuvanju mira nalazimo u veoma sistematičnom izlaganju Alaina Joxea, direktora Interdisciplinarnog centra za proučavanje mira i strateške studije iz Pariza. Posredno polemišući sa stavom SP Francuske o pitanju razoružanja, on ukazuje da se teze u sklopu kojih se danas razmišlja o specifičnom položaju Evrope u trci u naoružavanju i odnosima između dveju velikih sila zasnivaju na doktrini o nuklearnom zastrašivanju i odvraćanju kao činiocu ravnoteže i bezbednosti. Kritikujući te teze, on kaže:

»Argumenti koji se odnose na nivo vojne ravnoteže ili neravnoteže nikuda ne vode. Evropa ne želi da politički savlada oblast u kojoj se odvija dinamika trke u naoružavanju, niti da utiče na tu dinamiku. Stoga je cilj ne samo socijalističkih, već i svih demokratskih snaga evropskih naroda da uzmu u svoje ruke principe bezbednosti, principe koji bi bili različiti od onih kojima se rukovode velike sile.«

Da Evropa nije jedino moguće poprište inicijativa za mir, videćemo iz izlaganja Yang Yongea, učesnika iz Kine:

»U Kini je, kaže on, pedesetih godina razvijen mirovni pokret koji je okupio mase i ostvario značajne aktivnosti i značajnu međunarodnu saradnju. Međutim, usled kineske kulturne revolucije ovaj proces je prekinut. Sada se taj rad obnavlja. Međusobne veze mirovnih pokreta u svetu moraju se jačati. Za razvoj Kine potreban je mir. Ako gotovo jedna četvrtina čovečanstva stvarno gradi svoju zemlju u mirnim uslovima proizvodnje i materijalnog bogatstva, a ne ruši je, onda je to značajan činilac za mir u svetu...«

Luciana Castellina je, govoreći o ulozi levice u borbi za mir, ukazala da »nije neophodno samo opremiti se za rušenje dominirajućih tendencija i društvenih i političkih snaga koje ih podržavaju..., već je potrebno da se i sama levica — kako u metropolama tako i u trećem svetu — izmeni; da izmeni svoju kulturu, kategorije svoje analize, svoje strategije, svoj način delovanja. U suprotnom, sadašnja nestabilnost i nesređenost sveta neće rezultirati u socijalizmu, već u još nepravednijem sistemu, a može dovesti... i do nuklearnog rata. Odbijanje naoružanja, sve do jednostranog razoružanja kao pokretačka sila novog procesa, kao i odbijanje sadašnje vojne polarizacije znači, u suštini, odbijanje ucene čiji je cilj da odnose Sever — Jug potčini... veštačkom oživljavanju sukoba Istok — Zapad. Iz svega toga proističe velika uloga koju mirovni pokret može imati u narušavanju te polarizacije i stvaranju — polazeći od denuklearizovane, a u perspektivi i vanblokovske Evrope — autonomnih prostora koji bi predstavljali bazu drugačijeg odnosa sa Jugom i koji bi bili izvan sistema: svet i konfliktualnosti koje on stvara, a čiji je krajnji ishod rat...«

Digitized by Google

»U redove mirovnog pokreta, kaže Lilly Marcou, danas su stupili ekologisti i potomci buntovnika iz šezdesetih godina. Više nije reč, kao što je ranije bio slučaj, o opredeljivanju za »lager mira« protiv »lagera rata«. Otuda i preovlađujuća parola: »Ni peršing ni SS-20«; otuda i manifestacije koje se ponekad održavaju pred ambasadama i SAD i SSSR-a . . .«

Govoreći o strategijama mirovnih pokreta u borbi za razoružanje, mnogi učesnici su naglašavali podjednaku odgovornost dveju velikih sila za zastrašujuću trku u naoružavanju; naravno, učesnici iz Sovjetskog Saveza, kao i oni iz drugih evropskih socijalističkih zemalja, osporavali su takvu tvrdnju pokušavajući da dokažu da je oružje SSSR-a samo odgovor na pretnju koju predstavlja oružje SAD i da ono služi isključivo ciljevima odbrane.

»U borbi za mir komunisti se nalaze u prvoj liniji fronta, a pri tom ne traže nikakvu ulogu hegemona. Njihova stvarna uloga i njihov odnos prema drugim mirovnim snagama odgovara njihovom realnom, konkretnom doprinosu . . .« — kaže Harald Neubert iz Nemačke Demokratske Republike. On ukazuje da »za razliku od radničkog pokreta, mnoge druge komponente pokreta za mir nemaju programe i ciljeve usmerene na promenu društva. Njihov mirovni angažman se ne zasniva na spajanju borbe za mir s borbom za društveni progres. Njihova borba za mir ima samosvojno značenje. U osnovi te borbe mogu biti svetonazorski, religijski, etički i moralni motivi. Međutim, niko nema pravo da potcenjuje doprinos tih snaga u borbi za mir.

Ova rasprava posebno je uzela maha na II kolokvijumu okruglog stola i pretila je čak da odvede na stranputice na kojima su se izgubili i ženevski pregovori. Ali dalji tok rasprave u kojoj je uveliko iskristalisana i ideja nesvrstanosti i njeni ciljevi učinio je da ovaj susret bude još jedan doprinos u traganju za primerenim načinima delovanja svih onih snaga koje imaju jedan zajednički cilj, a to je borba za mir u svetu.

Mnogi učesnici isticali su činjenicu da pokret nesvrstanosti koji se javio kao alternativa blokovskoj podeli predstavlja sve značajniji činilac u borbi za mir u svetu.

Anouar Abdel Malek u svome izlaganju kaže:

»U današnjem svetu, uprkos fundamentalnim razlikama između dva antagonistička bloka i posebnom položaju »perifernih« kontinenata, pokret nesvrstanih zemalja predstavlja jedini instrument sposoban da stvori prostor za posredovanje, da ublaži najoštrije napetosti, da zaustavi dalji razvoj najopasnijih sukoba i konfrontacija . . . Samo taj pokret daje izglede za stvaranje prostora slobode, za pravo delotvorno stvaralaštvo posvećeno ostvarivanju alternativnih kulturnih i civilizacijskih projekata u sklopu buduće »istorijske pozitivnosti« . . .

»Mada lišen moći, pokret nesvrstanih bi imao najviše prava da bude proglašen »savešću« čovečanstva, savešću zabrinutom za sam opstanak ljudskog roda . . . Nesvrstanost sama ne može nas spasiti. Ona stvara prostor i nalazi vreme da bi se zaustavilo

Digitized by Google

propadanje i otkrili skriveni, dosad nepoznati putevi svetlosti i nade« — rekao je Malek.

»Nesvrstanost, socijalizam i mir« tema je referata kojeg je za ovu priliku pripremio Leo Mates. On kaže: »Sumirano, mogli bismo reći da se svijet poslije drugog svjetskog rata našao u krizi izazvanoj nuklearnim oružjem, ekonomskom nejednakošću tempa razvoja i opterećenjem prirodne okoline. Ti problemi utiču i na svjetske odnose, ali i na unutrašnji razvoj u svakoj pojedinoj zemlji, iako ne u istoj mjeri. Svakako, razmatranje problema nesvrstanosti, socijalizma i mira u svijetu ne može se zamisliti van konteksta ove problematike...« Upravo ovakav svestrani pristup čini zanimljivim njegov rad u kome je, pored ostalog, dat istorijat pokreta nesvrstanih.

»Miroljubivu snagu kao celinu čini pokret nesvrstanih zemalja, pa na međunarodnoj sceni dobijaju sve veći značaj, bitno i globalno, države što su ga stvorile... Pokret nesvrstanih svoju aktivnost usredsređuje na borbu protiv imperijalizma, kolonijalizma, neokolonijalizma, rasizma, kao i protiv pretnji ratom...«

U sklopu rasprave na II kolokvijumu o temi »Strategije i prakse subjektivnih snaga mira« bilo je zapaženo izlaganje Bogdana Osolnika u kome on naglašava da politika nesvrstavanja daje odgovor na definisanje nove strategije mira, novih vrednosti i logike mira. Nesvrstavanje sve više postaje opredeljenje mirovnih pokreta, i to u odnosu prema blokovima, a ne kao celokupna strategija u borbi za mir. »Politika nesvrstavanja, kaže on, nije samo politika država, niti samo interes trećeg sveta.« On u nesvrstavanju vidi određenu filozofiju međunarodnih odnosa koja ima univerzalan značaj. Po svojim ciljevima, načelima i vrednostima, politika nesvrstavanja predstavlja izraz novog pogleda na svet, novu idejno-političku koncepciju razvoja međunarodnih odnosa koja daje odgovor na izazove naše epohe. Osnovna načela politike nesvrstavanja — pravo na samoopredeljenje narodâ, zatim miroljubiva koegzistencija i nemešanje u unutrašnji razvoj — predstavljaju osnovne preduslove za očuvanje svetskog mira i sprečavanje rata. U tom sklopu, o ulozi socijalističkih zemalja u borbi za mir i preobražaj u svetu Osolnik kaže: »Društveni preobražaj u svakoj zemlji treba da se odvija kao autonomni, unutrašnji proces, bez obaveznih obrazaca i intervencija spolja...« On je još jedanput potvrdio nesumnjiv doprinos nesvrstanosti u oblikovanju celovitih programa za uspostavljanje novih međunarodnih odnosa u oblasti ekonomije i u oblasti informacije čiji su značaj isticali mnogi učesnici na ovom skupu.

5. »Kultura mira« nasuprot »kulturi rata«

Vratimo se ponovo uvodnom izlaganju Aleksandra Grličkova: »Ne možemo da prihvatimo ništa što o problemima mira govori skrivenim rečnikom rata. Da bi mir bio shvaćen i valorizovan

Digitized by Google

u dimenziji, na način i u intenzitetu koji zaslužuje na savremenoj deonici istorije, moramo do kraja razjasniti šta podrazumevamo pod mirom, koji je mnogo više nego odsustvo rata...«

O miru se ipak govorilo rečnikom rata i, štaviše, ne skrivenim. Stoga je Carla Pasquinelli (jedna od retkih žena koje su učestvovale na ovom skupu) imala, čini nam se, dobre razloge za svoj patetičan nastup: »Htela bih da se obratim svima prisutnima... Mi već treći dan vodimo veoma zanimljivu diskusiju — a došli smo ovde da bismo razgovarali o miru. Ali ono što je začuđujuće jeste to da mi ne govorimo o miru; mi govorimo o miru spominjući borbe, frontove, strategije, taktike. Dakle, mi govorimo rečnikom rata... Mislim da mi nemamo kulturu mira i čak, verujem, nemamo ni neku pozitivnu definiciju mira; mi jednostavno imamo negativnu definiciju po kojoj je mir odsustvo rata...« Po njenom mišljenju, o miru se govori u političkim kategorijama, a politika govori jezikom rata, jezikom u kome se svet posmatra kao skup suprotstavljenih prijatelja i neprijatelja... »Ja verujem, kaže ona, da bi trebalo uložiti napor da se sa kulture bezbednosti pređe na kulturu mira. Da bismo to postigli... treba napustiti teren politike i premestiti se na neki drugi nivo — možda na plan morala i posmatrati čovečanstvo kao celinu...«

Nekoliko učesnika iz Jugoslavije založilo se za ostvarivanje ovakve ideje. »Umesto ratne propagande, treba nametnuti kulturu, jezik i logiku mira...« — ističe Arif Tanović. »Mora se raditi na demaskiranju brojnih, suptilno razrađenih doktrina čiji je cilj da u čovekovu svest usade uverenje o neizbežnosti sudara svetova i njegovoj nemoći da se suprotstavi katastrofi...« — ukazao je Radovan Radonjić u svojoj veoma zanimljivoj diskusiji o ulozi nauke i teorije u borbi za mir. »Nauka i teorija trebalo bi, kaže on, da budu usmerene na to da pomognu čoveku da napusti poziciju zbunjenog i nemoćnog posmatrača apokaliptične igre velikih sila... Mora se doprineti prevladavanju iluzije da se problemi savremenog sveta mogu rešiti oružjem...«

»Kako izbeći rečnik rata?« — pita u svome izlaganju Siniša Zarić. Prosto ukidanje kulture rata nije moguće, »jer se kultura mira može konstituisati samo prevazilaženjem kulture rata, kulture bezbednosti. On, za razliku od Carle Pasquinelli, mogućnost stvaranja kulture mira vidi i na planu politike i na planu ekonomije jer i u ovim sferama, kako je ukazano, leže uzroci sukoba u savremenom svetu. Na primer, na planu ekonomije sastavni deo projekta stvaranja kulture mira bilo bi nalaženje mogućnosti zamene vojnih industrija mirnodopskim, o čemu je već bilo reči.

Čak i za mirovne pokrete odsustvo jezika mira i kulture dijaloga, poštovanja različitosti i međusobnog poverenja predstavlja ozbiljnu prepreku za uspešno delovanje jedinstvenog svetskog mirovnog pokreta — istakao je Bogdan Osolnik. »S kulturom mira mora se započeti u samim mirovnim pokretima...« kaže on.

Digitized by Google

Miroslav Pečujlić, u svome referatu koji se, ne samo svojim literarnim naslovom — »Rat i mir« — već i svojim izvanrednim stilom, izdvaja od ostalih, analizira težnju za moći, kao najdublje jezgro represivne civilizacije i istražuje mogućnost zbiljske pobede »kulture mira« nad »kulturom rata«.

Evo nekoliko fragmenata iz njegovog izlaganja:

»Put ka razoružanju pokreće lanac dubljih socijalnih preobražaja, donosi bitno nove kvalitete civilizacije. Borba za mir postaje angažovanje za novi tip slobodarskog socijalizma u čijem središtu stoje širi prostori slobode i veća mera solidarnosti između jedinki i naroda.«

»Socijalistička demokratija, solidarnost (u svojoj političkoj dimenziji novi internacionalizam, a u ekonomskoj sferi novi svetski ekonomski poredak) temelji su slobodarskog socijalizma.«

»No, solidarnost se ne svodi samo na političku dimenziju; ona postaje neophodan odnos svetova. Kao sama sudbina izronio je najteži izazov — povezivanje istinski zajedničkih interesa proizvođačkih klasa sveta. Čovečanstvo se ne može održati ako se na jednom njegovom kraju milioni ljudi uništavaju ili umiru od gladi, dok drugi to ravnodušno posmatraju. Težnja za radikalno promenjenim tipom odnosa između razvijenog i trećeg sveta nije samo moralni apel; ona ima i snažnu potencijalnu objektivnu osnovu... Produbljivanje jaza opasno sužava polje za plasman proizvodnje razvijenih zemalja, preti katastrofom svetskog finansijskog sistema; smanjivanje jaza, pak, proširuje tržište za proizvodnju i zaposlenost. Kratkovidom interesu eksploatacije, tehnološkog monopola i osiromašenja zemalja u razvoju, pokreti Zapadne Evrope mogu da protivstave svoju alternativu. Oni mogu da oblikuju drugačiji tip odnosa, drugačiji tip političke ekonomije sveta.«

»Ono što bitno karakteriše ljudsku vrstu je težnja za samostvaranjem (samoodređenjem, autonomijom), razvitkom svih svojih potencijala (genetskog talenta). Sloboda je stoga temeljna ljudska potreba, kao i potreba za mirom. One služe bazičnom biološko-kulturnom programu ljudskog bića u aktivnom traganju za uslovima svog optimalnog razvoja, za kontrolom nad vlastitom delatnošću...«

U samoj raspravi za okruglim stolom možda je ostalo nedorečeno šta sve, zapravo, obuhvata »kultura mira« i kako se do nje može doći, ali je sasvim izvesno da su se svi složili o tome da se do nje mora doći.

Možda je prvi korak ka kulturi mira u onome što je Anthony Benn označio kao stvaranje »vizije blagodeti mira« koja, više nego parališuće ukazivanje na blizinu katastrofe, može poslužiti u mobilizaciji masa u borbi za mir.

Prelepi cavtatski pejsaž, iako na mahove pritisnut tamnim oblacima, svakako je pružao viziju blagodeti mira koju su mnogi priželjkivali; stoga možda nije slučajno da su baš tu, (mada ne

Digitized by Google

bez oklevanja) izražene ideje o »istorijskom optimizmu«. Da osnova za »istorijski optimizam« ipak ima, pokazala je prijateljska atmosfera u kojoj se odvijala petodnevna rasprava u velikoj dvorani hotela »Croatia«.

»Tema ovog skupa — »Socijalizam i mir« — za sve nas je od neposrednog interesa«, započeo je svoje uvodno izlaganje predsedavajući na poslednjoj plenarnoj sednici okruglog stola, Herbert Ushewokunze iz Hararea. »Na jugu Afrike, odakle ja dolazim, danas nema mira, a nema ni nade za socijalizam, ako je suditi po onome što se sada događa. Ogromna većina ljudi koji tamo žive želi mir. Socijalizam je takođe privlačan ogromnoj većini; kud god pođete — od Angole do Tanzanije, od Zimbabvea do Zaira ili Mauricijusa — videćete da su ljudi opčinjeni tim obećanjem bolje budućnosti koju socijalizam predskazuje i veruju da će se ona ipak jednom ostvariti. Ali zašto, uprkos tome, nema ni mira ni socijalizma na jugu Afrike?...«

Da li će budućnost biti bolja i da li će biti mira? Možda nema nekog »kraljevskog puta« koji vodi odgovorima na pitanje gde leže opasnosti uništenja čovečanstva i prepreke na putu ostvarivanja humanijeg i slobodnijeg sveta i kako ih izbeći; ali, i ovi razgovori, vođeni za okruglim stolom u Cavtatu, svakako su bili pokušaj da se bar ukaže na sve one trnovite staze koje bi mogle odvesti u samo središte spoznaje o glavnim uzrocima sukoba u savremenom svetu i, što je još važnije, o načinima da se oni otklone.

Digitized by Google

Gojko Stanič: Razvoj Marksove i Engelsove teorije partije

(TOZD »Komunist«, Ljubljana, 1984, strana 702 — na slovenačkom)

U izdanju ljubljanskog »Komunista« objavljena je obimna studija Gojka Staniča *Razvoj Marksove i Engelsove teorije partije.* Autor je u osam poglavlja analizirao nastanak marksističke koncepcije partije proletarijata i njen razvoj s obzirom na teorijske rasprave i praksu socijalizma. U uvodnom delu studije (»Teorijsko-metodološki osnovi istraživanja teorije partije«, str. 5—47) izložio je svoje metodološko određenje prema predmetu istraživanja. U prva tri poglavlja autor razmatra predmarksističke koncepcije organizacije proletarijata i iskustva u praktičnoj organizaciji pre buržoaske revolucije 1848. godine (»Praktični i teorijski rezultati radničkog pokreta u vremenu pre nastanka Saveza komunista godine 1947«, str. 47—130; »Teorijski rad Karla Marksa i Fridriha Engelsa uoči nastanka Saveza komunista godine 1847«, str. 131—208; »Komunistički dopisni komitet«, str. 209—298). Posle ovih razmatranja, nužnih za razumevanje suštine koncepcije partije proletarijata, autor je razmotrio osnove teorijske koncepcije partije (»Marks i Engels u buržoaskodemokratskoj revoluciji 1848—49«, str. 293—380); društvene, posebno ekonomske pretpostavke ostvarivanja revolucionarne uloge partije proletarijata predmet su poglavlja »Društveno-ekonomski odnosi u vremenu nastanka Prve internacionale« (str. 381—490); problemi klase, revolucije i

Digitized by Google

demokratije razmatraju se u poglavlju »Proces konstituisanja samostalnih socijalističkih radničkih stranaka«, str. 499—566). Završno poglavlje sadrži razmatranja internacionalizma na primeru Druge internacionale (str. 567—578).

Autor je postavio za cilj istraživanje onih vidova partije proletarijata koji su odlučujući s obzirom na cilj revolucionarnog ukidanja klasnog društva. To znači istraživanje relacija među složenim pojavama i na različitim nivoima operacionalizacije problema — odnos između partije i države, nacionalnog i internacionalnog, problem zakonitog i stihijnog u praksi. Analitičkim raščlanjavanjem odnosa pojedinačnog (partija proletarijata) i opšteg (društvo) istraživač je došao do predmeta istraživanja iskazanog u relaciji između partije i drugih društvenih realiteta: partija — radnička klasa, partija — druge klase i slojevi, partija — druge institucije diktature proletarijata (država i sindikat), partija — institucije političke diktature vladajuće klase, problem klasnih saveznistava. Pokazatelji odnosa pojedinačnog i opšteg izraženi su kao načela radničkog pokreta koja treba proveravati u praksi: odnosi revolucionarnog cilja i pokreta, spontanog i organizovanog, stihijskog i zakonitog, teorije i prakse, nauke i ideologije i politike (str. 14). Da bi precizno definisao predmet istraživanja i diferencirao ga od njemu najbližih kategorija, istraživač se opredelio za nekoliko kategorija najsrodnijih revoluciji (u smislu da je razmatranje revolucije u širem istorijskom kontekstu razmatranje partije proletarijata, pri čemu se te kategorije ne mogu ni mehanički zamenjivati ni podređivati jedna drugoj), za diktaturu proletarijata u velikom istorijskom smislu.

Osnovno Marksovo i Engelsovo teorijsko stanovište, kao i stanovište kasnijih marksističkih teoretičara, zasnovano je na sagledavanju partije u funkciji revolucije. No praksa socijalizma je pokazala potrebu za daljim teorijskim razvijanjem toga odnosa, osobito s obzirom na savremena različita tumačenja suštine diktature proletarijata. Posebnu pažnju autor poklanja razmatranju odnosa partije i države, s obzirom na temeljni stav o prevladavanju političkog antagonizma između ova dva totaliteta u društvu prelaznog perioda. Savremeni marksisti koji su se bavili ovim pitanjima (E. Balibar, V. Fej i drugi) opredelili su se za njih s obzirom i na neka iskustva ranog socijalizma. Gojko Stanič, kao jugoslovenski autor, nastoji da ukaže na rezultate jugoslovenske prakse i na ona teorijska stanovišta jugoslovenskih teoretičara koja dosežu šire od potreba i zahteva društva u kome ti autori deluju. Implicite, autor je ukazao na još jedan nedostatak marksističke misli, uprkos njenoj emancipatorskoj i internacionalističkoj tendenciji: ukoliko jedno teorijsko stanovište nastane u nekom svetskom centru, ono postaje deo marksističke baštine, a za stanovišta autora malih zemalja kao što je Jugoslavija ta recepcija je otežana, ako ne čak i nepostojeća. Imajući na umu te činjenice, autor se nije opredelio za istorijsko istraživanje marksističkog koncepta s ciljem rekonstrukcije svih sporova i struja u marksizmu, već je aktuelizirao koncepciju diktature proletarijata s obzirom na programske ciljeve i zadatke postavljene u Programu SKJ iz 1958. godine. U proteklom periodu u različitim društvenim procesima proveravali su se ovi stavovi; u sadašnjoj fazi društvenih odnosa u Jugoslaviji i u raspravama o ulozi partije ne postavlja se prevashodno pitanje *istorijskog* pristupa koncepciji partije, već pitanje aktuelnosti programskih ideja s obzirom na ekonomsko-tehnološke promene koje menjaju društvene, posebno ekonomske odnose na kraju XX veka. Ne insistirajući na formalno-metodološkom obrazloženju, ukazali bismo samo na jednu nesaglasnost u ovoj studiji, koja može da dovede do zabune ili do postavljanja pitanja izvan osnovnog predmeta istraživanja: ne bismo se slo-

Digitized by Google

žili s naslovom studije, koji je u suprotnosti sa sadržinom metodološkog određenja istraživača u uvodnom poglavlju (vidi str. 5—47, a posebno str. 10—30). Autor je sam obrazložio da ne postoji — u formalnom smislu — Marksova i Engelsova teorija, već koncepcija partije, kao što oni nisu konstituisali ni teoriju revolucije, klase ili nacije. Primerna metodološka operacionalizacija i formiranje kategorijalnog aparata su to i pokazali, te su u funkciji obimne i sadržajne teorijske rasprave. Istraživač je na iscrpan i sadržajan način analizirao genezu koncepta partije proletarijata, njenu istorijsku osnovu u revoluciji 1848. godine, pri čemu je dao niz svojih originalnih opservacija. Osnovna ideja — da partija proletarijata ne može postojati a da ne bude »partija u velikom istorijskom smislu« (Marks) čini idejnu i teorijsku osnovu cele ove rasprave. Jer, ukoliko se u sopstvenoj praksi i teoriji ne prevazilaze blankističke, anarhoidne i druge koncepcije, utoliko je realnija mogućnost da partija padne ispod razine sopstvene uloge u povesti — pretvara se ili u frakcije, ili u vladavinu birokratskog aparata, ili, što je možda najveća regresija, u pasivnu socijalnu masu koja je ispod nivoa političke organizacije u modernom smislu te reči. Da bi mogla da ispuni svoje zadatke u modernom industrijskom društvu, partija proletarijata mora da uvaži jednu zakonitost — a taj zahtev autor je obrazložio u petom i šestom poglavlju studije — zakonitost ekonomsko-tehnološkog razvoja, s kojim treba da uskladi metode rada, unutrašnju organizaciju i, potencijalno, neke vidove delovanja u nacionalnim i međunarodnim odnosima. Bez stalnih inovativnih obnavljanja u tom okviru partija ne može ostvarivati svoju ulogu avangardne snage u promeni društva.

Autor se nije ograničio na spoljni oblik povezivanja partije proletarijata i društva. Zahvatio je dublje slojeve društvenih fenomena u kojima se nalaze uzroci tih spoljnih manifestacija, pri čemu je ukazao na probleme vlasti, moći i autoriteta kao osnova oko kojih se postavljaju sva druga pitanja političke prakse i od nje neodvojive teorijske misli. Dugo je vladalo mišljenje, podržavano i u radovima jugoslovenskih marksista, da je partija odvojena od države i da samim svojim delovanjem predstavlja korektiv birokratskim odnosima i metodama upravljanja društvom. Međutim, i unutar partije su se razvijali procesi identični globalnim društvenim kretanjima, kao što je raslojavanje članstva, elitizam rukovodećih grupa praćen političkim profesionalizmom, težnjom za zadržavanjem vlasti, birokratizacija partije itd. Da li su neke *autoritarne* tendencije prisutne u Savezu komunista Jugoslavije izraz protivrečnosti u jugoslovenskom društvu ili zakonito pripadaju istoriji i misli radničkog pokreta? To pitanje autor razmatra proveravajući neke Engelsove teze iz njegovog kratkog ali značajnog članka *O autoritetu* (1872). U tom radu Engels je ukazao na zakonitost i povezanost međusobno zavisnih društvenih procesa. »Autoritet i autonomija su relativne stvari, čije se područje menja u različitim fazama društvenog razvoja« (str. 455) — upozorava Engels. Istorijski karakter, relativizacija i demistifikacija autoriteta društvenih pokreta i institucija nikada nisu dobili karakter negiranja njihovog značaja i nužnosti, kao što je slučaj sa Bakunjinom. Paradoksalno — Bakunjinov negativizam završio je u sektaškom elitizmu političke frakcije, što je Gojko Stanič pokazao navodeći delove programa (»katihizisa«) Tajne alijanse anarhista. Autoritet menja svoju sadržinu, ali i nosioce, u smislu prenošenja sa ličnosti na društvene vrednosti. Ukoliko partija proletarijata ne prevladava tendencije liderstva, utoliko ostaje u okvirima klasičnog političkog predstavljanja. Razmatranje osnovnih tokova rasprava u Prvoj i Drugoj internacionali o partiji nije katalogizacija stavova raznih autora, već dalje promišljanje istraživača o praktičnim implikacijama tih stanovišta na delovanje partije u budućnosti. Ključna pitanja marksističke koncepcije partije nisu ka-

Digitized by Google

binetska, već veoma praktična — treba odvojiti opštedruštvenu ulogu države od njene klasne funkcije i u tom smislu graditi opštu politiku kontrole i ograničavanja etatističkih tendencija u funkcionisanju državnih organa. Marks i Engels, međutim, ne zastupaju shvatanje da je partija proletarijata jedini autoritet u svim oblastima društvenog života — od ekonomske politike do umetnosti i privatnosti. Zastupanje isključivog stava dovodi do autoritarnih metoda u praksi, kao što je pokazao staljinizam; Gojko Stanič dosledno podržava demokratsku orijentaciju, koja u praksi zahteva znatno viši stepen političkog angažovanja, unutarpartijsku demokratiju i visok stepen društvene svesti, a sve te uslove objektivno nije moguće uvek osigurati.

Operacionalizacija bitnih pitanja teorije i prakse partije nužno dovodi do istraživanja Marksovog metoda, ukazujući na njegovu složenost i sintetički karakter. U tom metodu jedinstveno su povezani ideološki, teorijski i praktični vid uloge revolucionarne partije, koja ostvaruje svoju ulogu samo ako je »teorijska, ali ne i prosvetiteljska snaga, operativna u političkoj praksi, ali i sposobna za sopstveno menjanje u protivrečnim uslovima postojanja. Stoga autor naglašava: »Marks nije bio strukturalist, bio je dijalektičar. Zato nikada nije konstruisao idealni tip, idealnu shemu partije... Raščlanjivao je *zakonitosti delovanja partije. Spoznavao je ključne protivrečnosti teorije partije.* Pokušao ih je prevladati konkretno-istorijski. Stoga ne može oscilovati između idealnog tipa i stvarnosti« (str. 468). Prevladavanje tih protivrečnosti moguće je ukoliko se neprestano postavljaju pitanja aktuelnosti jednom usvojenih stavova i samoodređenja partije u društvu. Da li je uloga revolucionarne organizacije u konfrontaciji sa klasom ili sa celinom društva? Partija se mora spremno suočavati sa elitističkim i paternalističkim shvatanjima u sopstvenim redovima suprotnosti između demokratske i hijerarhijske koncepcije.

Studija Gojka Staniča pripada grupi novijih politikoloških istraživanja partije proletarijata (ovde pominjemo, ukazujući na obimnu bibliografiju izvornih radova koje je naveo autor, samo studiju Đure Kovačevića *Radnička klasa i država),* koja su u jugoslovenskim razmerama dostigla takav stepen istraživačke i teorijske zrelosti ispod koga istraživači neće moći da idu u daljim istraživanjima. Zahtev prakse i vremena u kome živimo jeste da buduća istraživanja budu usmerena na komparativizam, uključujući teorije srednjeg dometa. Ni istraživanja ove vrste nisu sasvim izbegla jugoslovenske partikularizme — uz ostala zatvaranja prisutna je nedovoljna cirkulacija ideja među istraživačima koji se bave istim pitanjima, kao i nedovoljna povezanost teorijskih i empirijskih istraživanja. Gojko Stanič je u teorijskom istraživanju ukazao na neke tendencije u političkoj praksi koje su komplementarne s tezama iznetim u studiji Vladimira Goatija *Savremene političke partije,* objavljenoj u Beogradu 1984. godine.

Studija *Razvoj Marksove i Engelsove teorije partije* razmatra složen problem, na način primeren predmetu, analitički, kompetentno, veoma akribično, ali i sa merom samokritičnosti, što autoru omogućuje da iskaže vlastiti stav o svim relevantnim pitanjima, a da se ti iskazi ne pretvore u suvo dociranje i u doista nemarksistički pristup, u predavanje *ex cathedra.* Autor je postigao dva rezultata koja treba uvažiti: intelektualnu otvorenost — da problem o kome se veoma mnogo raspravljalo u proteklih sto godina marksističkih rasprava razmotri s vlastitog stanovišta, bez straha od autoriteta i međunarodnog ugleda teoretičarâ čija stanovišta kritikuje; aktuelizovao je ona pitanja koja su u središtu interesovanja prakse SKJ, a pre svega pitanje o tome koliko je ostvaren Program usvojen 1958. godine. Promene u društvu, tehnološki razvoj i socijalna diferencijacija koja je dovela do veće socijalne složenosti obavezuju na ozbiljna istraživanja i veću ulogu društvenih nauka u

Digitized by Google

tim promenama. Tu potrebu je Gojko Stanič uočio i istraživački pokazao da samo visok stepen metodološko-teorijskog pristupa omogućava rešavanje problema koje pred nas postavlja praksa.

Njegova studija upozorava na to da je, bez obzira na dijalektiku unutrašnjih i međunarodnih odnosa, opasno i politički neracionalno smatrati da je »sve u redu sa teorijom i ideologijom, samo nešto u praksi ne valja«.

Dubravka Stajić

Dr Nijaz Duraković: Aktuelnost Lenjinove misli o nacionalnom pitanju

(NIŠRO »Oslobođenje«, Sarajevo, 1983)

Ako bismo tražili autorov misaoni, idejno-politički i vrijednosno-etički identitet, objektiviziran u ovoj knjizi, onda bismo ga, čini nam se, mogli prepoznati u dvije njegove središnje i utemeljujuće misli, a te su: (a) misao o dijalektičkoj vezi klasnog i nacionalnog oslobođenja; (b) misao o konkretno-historijskom pristupu i načinu mišljenja kao bitnoj odrednici autorove metodološke samosvijesti. I jedna i druga ideja, naravno, nisu autorovo samosvojno i originalno otkriće. Ali to njegovo samosvojno je u tome da se te, iz marksističkog nasljeđa preuzete ideje, vlastitim misaonim iskustvom i stvaralačkom konkretizacijom iskušaju u susretu s praksom rješavanja nacionalnog pitanja u našoj revoluciji i našem aktuelitetu. Dakle, autoru je stalo do toga da te temeljne ideje sopstvenim misaonim naporom doživi, iskuša i njihovu produktivnu snagu osvjedoči kao nadmoćnu, kroz svoje razumijevanje najviših dometa i praktičnih deformacija u izgradnji međunacionalnih odnosa u našoj zajednici.

Kad je riječ o prvoj ideji, treba istaći bitni kvalitet autorovog razumijevanja tog odnosa, koji do osobitog izražaja i značenja dolazi u slučaju kada se on konfrontira sa, u našoj publicistici često prisutnim, raznovrsnim kulturološkim ili pravno-redukcionističkim koncepcijama nacionalnog bitka i međunacionalnih odnosa. Kontra tih koncepcija, autor onu dijalektiku — posebno kad je promatra u našem socijalističkom samoupravnom društvu — spušta sa političko-institucionalnog i formalno-pravnog nivoa ka samoupravnim produkcionim odnosima i za njihov karakter i zbivanja u njima veže procese klasne i nacionalne emancipacije. On je, dakle, veže za zbiljski proces ovladavanja viškom rada od strane radničke klase, a time odmah i nacije koja toj klasi pripada.

Pored te dijalektike, sadržane u Lenjinovoj misli o nacionalnom pitanju, koja ni za naše iskustvo ni za socijalizam u svijetu nije izgubila ništa od svoje aktuelnosti, autorov misaoni identitet možemo prepoznati u njegovom odlučnom insistiranju na Lenjinovom konkretno-historijskom pristupu razumijevanju društvenih, pa onda i nacionalnih fenomena, pristupu koji mu je omogućio stvaralačku primjenu, razvoj i razradu Marksovog i Engelsovog učenja. Na jednom mjestu autor ističe da ono što naročito krasi Lenjinov marksistički metod jeste »povijesno konkretno postavljanje pitanja«. Ili, na drugom mjestu, gdje kaže: »Lenjin je naročito razvio Marksov metod koji polazi sa stanovišta klasno-proleterskih interesa i konkretno-historijskog prilaza« (str. 78). Suštinu te metodološke filozofije izražava, između ostalog, sam Lenjin u sljedećoj formulaciji: »Dijalektika je mnogo puta služila — i u historiji grčke filozofije — kao mostić k sofistici. No mi ostajemo dijalektičari boreći se protiv sofizma ne odricanjem mogućnosti svakojakih pretvaranja uopšte, nego konkretnom analizom datog u nje-

Digitized by Google

govoj situaciji i u njegovom razvitku« (str. 93).

Taj Lenjinov pristup historijskoj stvarnosti sa stanovišta njene revolucionarne promjene, na kome autor posebno insistira, jeste, između ostaloga, ono što u Lenjinovom djelu u cjelini, a osobito u pogledu izgradnje međunacionalnih odnosa u konkretnom društvu, nosi u sebi naboj inspirativnosti, aktuelnosti i stvaralačkog nadahnuća za sve kasnije socijalističke revolucije, pa i za našu, odnosno i za Savez komunista Jugoslavije, o čemu autor govori u posljednjim dijelovima knjige. S druge strane, taj je metod osnova i za definisanje onoga što je autor nazvao »historijske granice« Marksovog i Engelsovog mišljenja i njegovih pozitivnih rezultata. Podsjetili bismo na nekoliko autorovih formulacija u kojima se definišu te granice. »Nema potrebe posebno naglašavati da je Marksovo i Engelsovo sagledavanje mogućnosti klasnih borbi, odnosno oslobođenje čovjeka od klasne, ideološko-političke i svake druge otuđenosti uglavnom bilo zasnovano na konkretnoj društveno-ekonomskoj i političkoj situaciji najrazvijenijih zemalja kapitalističkog Zapada. To naročito stoga što su Marks i Engels teorijski apstrahovali kapitalizam u pojedinačnoj zemlji, što ujedno predstavlja historijsku granicu njihovog mišljenja« (str. 32). Ili, na drugom mjestu, autor se slaže sa P. Vranickim, odnosno njegovim ukazivanjem »na specifičnost društveno-historijskog trenutka u kome djeluju Marks i Engels... kao i uopšte na potrebu jednog objektivnijeg, manje fetišiziranog pristupa u sagledavanju mjesta nacionalnog pitanja u marksističkoj teoriji« (str. 36). Na trećem mjestu autor navodi neke inostrane teoretičare po kojima su Marks i Engels dijelili duhovno zaostajanje svojih savremenika, trpjeli tragove jedne filozofije istorije koju su perpetuirale geografske granice znanja njihovog vremena, da su platili danak historijskoj i etnografskoj literaturi kojom su se služili, da su ipak oni živjeli u svom vremenu i u svojoj kulturi i slično. Povodom ovakvih i sličnih momenata kojima se definiraju granice Marksovog i Engelsovog mišljenja potrebno je ovom prilikom istaći samo opasnost od historicističkog tumačenja Marksovog i Engelsovog učenja. Naime, opasnost od historicističke svijesti postoji uvijek kad nedostaju kategorijalna određenja, u ovom slučaju pojma »historijskih granica«; odnosno metodološkoj svijesti, koja insistira na konkretno-historijskom pristupu historijskoj zbilji, uvijek prijeti opasnost od relativiziranja ukoliko ona u sebi ne sadrži svoje potpuno kategorijalno određenje.

Kao treću misao, koja ide uz bok sa prve dvije, sadržanu u temeljnom horizontu unutar kojeg se kreću sve posebne autorove analize, možemo izdvojiti, čini nam se, njegovo insistiranje na revolucionarnoj djelotvornosti njegove misli u širim, pa i svjetsko-historijskim prostranstvima. Naime, autor se odlučno suprotstavlja svim onim interpretacijama Lenjinove misli o nacionalnom pitanju koje, priznajući revolucionarnu djelotvornost Lenjinove misli, nju lociraju, zatvaraju i ograničavaju samo na »azijski« povijesni prostor. Suprotstavljajući se takvim interpretacijama, autor će pokazati da Lenjinova misao o nacionalnom pitanju nosi u sebi aktuelno i živo jer se ona kreće unutar svjetsko-historijskih perspektiva. Prvi svjetski rat bio je vrhunac i završna tačka na konstituisanju istorije kao svjetske istorije — ona se, na ovoj razini, javlja u liku svjetskog nasilja i uništavanja. Imajući tu u vidu i neke druge dimenzije svjetsko-historijskih zbivanja koja su unutar sebe otvorila cijeli planetarni front borbe protiv planetarne imperijalističke egzistencije kapitalizma, razumljivo je što Lenjinova misao o nacionalnom pitanju nije mogla ostati izolirana i zatvorena u neko regionalno »azijatsko« iskustvo. U tom smislu dr Duraković s pravom ukazuje na to da Lenjin »prvi promišlja o naciji i nacionalnom pitanju ne na iskustvu pojedinačne kapitalističke zemlje, već sa sta-

Digitized by Google

novišta svjetske cjeline, čime je konzekventnim izvođenjem nacionalno oslobođenje jedino moguće kao svjetska borba protiv kolonijalne dominacije, odnosno svjetsko suprotstavljanje kapitalizmu uopšte« (str. 52). Takvo promišljanje ima neposredne konzekvence i na Lenjinovu koncepciju revolucije. Ona, po Lenjinu — kako kaže autor — »neće biti samo čisti klasni rat između proletarijata i buržoazije, već i nacionalnooslobodilačka borba svih ugnjetenih i porobljenih naroda protiv imperijalizma i eksploatacije uopšte« (str. 52). Imajući u vidu tu svjetsko-historijsku borbu protiv imperijalističke dominacije kapitalizma i građanskog oblika reprodukcije društva i to da ona u sebi nosi neraskidivu povezanost klasno-proleterskog i nacionalnog oslobođenja, autor naglašava da se Lenjinova misao »s pravom smatra teorijskim ishodištem antikolonijalnih pokreta naše epohe jer je za Lenjina nacionalnooslobodilačka borba u kolonijama principijelno i strateško pitanje proleterske revolucije i pobjede socijalizma« (str. 94). Konkretizacija ovog Lenjinovog pristupa bila je i ostala ona živa supstanca u Lenjinovom djelu iz koje su svoju inspiraciju i orijentaciju crpli porobljeni narodi širom svijeta u svojoj borbi za klasno i nacionalno oslobođenje.

Krećući se unutar ovog temeljnog horizonta, dr Nijaz Duraković u ovoj knjizi vrši konkretno-sadržinsku analizu Lenjinovih shvatanja posebnih pitanja iz nacionalne sfere, kao što su: pravo nacija na samoopredjeljenje, koncepcija sovjetskog federalizma, shvatanja internacionalizma, nacionalno pitanje u svjetlosti imperijalističkog rata i slično. Ove analize odlikuje to što autor ulazi u suočeljavanja tih Lenjinovih shvatanja sa koncepcijama pojedinih teoretičara u međunarodnom radničkom pokretu toga doba, teoretičarima koji su, naravno, probleme revolucije mislili, više ili manje, iz svoje teorijske imaginacije, a ne na osnovu neposrednog iskustva revolucije i onog iskustva kojeg stvara nužnost praktičnog odlučivanja o pojedinim njenim vidovima. Naravno, ti teorijski sporovi između Lenjina i njegovih kritičara nisu se mogli razriješiti u čisto teorijskoj oblasti. Tko je bio u pravu — to je riješeno u samom činu pobjede Lenjinove koncepcije revolucije. Zato se, povodom tih sporova, dr Duraković slaže sa J. Babićem koji kaže: »Presuđivati stoga njihove nekadašnje sporove u prilog jednog ili drugog jalov je posao. Lenjinova teorija i praksa bile su u svoje doba pobjedonosne, i što se god o njima mislilo, današnjeg SSSR-a i današnjeg socijalizma bez njih ne bi bilo« (str. 74). S druge strane, Durakovićeve analize Lenjinovog shvatanaja o pomenutim pitanjima suočeljavaju ih i s konkretno-historijskim okolnostima toga vremena. Upravo to izlaženje iz čisto teorijske sfere, apstraktnog argumentiranja i logiciranja i sudar s praksom omogućilo je autoru da zapazi i argumentovano obrazloži jednu dinamičku crtu u Lenjinovim shvatanjima pomenutih pitanja, crtu koju autor izražava kao evoluciju u tim koncepcijama. Po autoru, ta evolutivna crta ne dira, nego doprinosi ostvarivanju strateških ciljeva revolucije i savlađivanju konkretno-historijskih okolnosti i prepreka koje se ne mogu, atraktivnošću i zavodljivošću jedne teorijske koncepcije, nikako ignorirati, ali ni prepustiti stihiji kretanja, trajanja, iracionalizmima strasti i slučaja, vodama političkih bujica ili snagama kontrarevolucije. Analize Lenjinovih shvatanja onih navedenih posebnih pitanja koje vrši dr Duraković uvijek poentiraju ono živo i ono u njima aktuelno. Na primjer, autor će svoju analizu Lenjinovog shvatanja prava nacija na samoopredjeljenje dovesti do krajnjeg suda: »Upravo u domenu samoopredjeljenja nacija Lenjinova misao je još uvijek aktuelna i predstavlja značajan revolucionarni *movens* u dobrom dijelu svijeta« (str. 74).

Nakon ovih analiza, autor će svojim kritičkim opservacijama podvrgnuti i neke vidove nacionalnog pitanja koji su svojstveni vremenima koja su bliža našem.

Digitized by Google

Tu spadaju interpretacije Staljinove revizije lenjinističkog programa o nacionalnom pitanju, zatim kritika teorije o »socijalističkoj naciji« i slično. Inspirisan Lenjinovim misaonim nasljeđem, dr Duraković će u posljednjim poglavljima svoje knjige interpretirati i neka pitanja vezana neposredno za našu revolucionarnu stvarnost, kao što su: tradicionalizam i nacionalizam, odnos socijalističke revolucije i nacionalnog pitanja, zatim odnos asocijacije slobodnih proizvođača i klasno-nacionalnog oslobođenja i druga. U tim poglavljima pažnju budi i tekst o Titovoj misli o klasno-nacionalnom oslobođenju. Pun aktualiteta jest i autorov tekst o panislamizmu. U svim tim analizama autor nalazi potku u Lenjinovoj misli o nacionalnom pitanju, naravno, inkorporirajući je, primjenom konkretno-historijske metode, u uslove i specifičnosti naše revolucije i naše aktuelne društvene stvarnosti.

Pojavu ove knjige dr Nijaza Durakovića treba posmatrati i u širem kontekstu i u njemu tražiti njenu specifičnu vrijednost. Taj kontekst karakterizira, između ostaloga, i to što se u našoj kulturno-teorijskoj produkciji, s vremena na vrijeme, ali u kontinuitetu, javljaju intelektualci koji, u ovoj ili onoj formi, neposredno napadaju Lenjinovo djelo i njegovu ličnost, a time izlažu napadu sve ono što tvori, stvaralački preuzeto, Lenjinovo nasljeđe u teoriji i ideologiji Saveza komunista u cjelini, a osobito u oblasti izgradnje međunacionalnih odnosa. A pošto tu postoji kontinuitet i pošto ti »intelektualci« ne odustaju od svojih napada, još se uvijek osjeća potreba kako za izučavanjem Lenjinovog djela, na primjer u obliku knjiga kao što je ova dr Nijaza Durakovića, tako i za raskrinkavanjem povremenih napada na Lenjina, a time i na Savez komunista Jugoslavije.

Imajući u vidu kontinuitet optuživanja i napada na Lenjinovo djelo i revolucionarnu praksu, koji se provlači od napada što ih vrši prijeratna bjelogardijska štampa koja je izlazila u Beogradu, preko napada vršenih sedamdesetih godina, pa sve do najnovijih agresivnih i moralizatorskih devalvacija Lenjinove ličnosti koje su se javile posljednju godinu-dvije, ova knjiga dr Nijaza Durakovića dobija na svom izuzetnom značenju i u tom smislu što ona u sebi sadrži ono što zovemo »pozitivno znanje« jednog teksta. Naime, ona će, svojim jezikom i stilom, pitanjima koja obrađuje, preciznom i sadržajno bogatom analizom, jasnim idejno-političkim opredjeljenjem i drugim odlikama biti zaista dobrodošlo štivo za sve one koji nisu eksperti i specijalisti za nacionalno pitanje, a posebno za Lenjinovo djelo, te može biti korisna, produktivna i orijentirajuća literatura za širu čitalačku publiku. Uostalom, pomenuti napadi na Lenjina ne mogu biti i ostati stvar samo stručnjaka i eksperata. S obzirom na prirodu, poruke i konzekvencije tih napada, borba protiv njih mora biti sastavni dio idejno-političke akcije ne samo članova Saveza komunista Jugoslavije, nego i svih onih kojima je stalo ne samo do poštenog odnosa prema Lenjinu, nego i do socijalističkog samoupravljanja koje, naravno, baštini i nosi u sebi ono bitno iz marksističkog i lenjinističkog nasljeđa. A ova knjiga može značajno sudjelovati u širenju te svijesti i te borbe i tako doprinositi razvijanju autonomne kritičke oštrice prema onim napadima na Lenjina kod najširega, a ne samo ekspertističkog, kruga čitalaca i sudionika u borbi za dalji razvoj naše socijalističke samoupravne zajednice.

Esad Zgodić

Digitized by Google

Dr Žarko Papić: Samoupravljanje i nacija

(ŠIRO »Srbija«, Beograd, 1984, strana 264)

Knjiga dr Žarka Papića *Samoupravljanje i nacija* nastala je, kako sam pisac kaže, s osloncem na jedan broj njegovih ranije objavljenih članaka i rasprava u našim listovima i časopisima. Reč je, zapravo, o drugom proširenom, dopunjenom i izmenjenom izdanju ovih napisa, u kojima su samoupravljanje i nacija osnovni, ali ne i jedini predmet. Izuzetak su rasprave koje je Papić svojevremeno imao sa pojedinim piscima: one su unete u ovu knjigu *in extenso*, što nije samo stvar akademske pedanterije, već ukazuje i na Papićev načelan stav prema dostojanstvu ljudske reči — svoje i tuđe.

1. — U svojoj knjizi *Samoupravljanje i nacija* dr Papić polazi od toga da je suštinsko pitanje našeg socijalističkog samoupravljanja i nacije u socijalizmu — jedinstvo (integracija) društva (str. 8). To jedinstvo je u našim povesnim uslovima, s jedne strane, tekovina revolucije (narodnooslobodilačkog rata i posleratnog razvoja socijalističkih društvenih odnosa), a, s druge strane — svojevrsna proizvodna i društvena snaga (moralna motivacija za rad, mobilizaciju masa na radnim zadacima itd.). Tog jedinstva niko se ne može i ne sme odreći ni u ime samoupravljanja ni u ime nacije. Jedinstvo klasnog i nacionalnog, socijalističkog samoupravljanja i nacije u socijalizmu koje ne bi vodilo ka tom, da kažemo, revolucionarnom jedinstvu društva bilo bi velika laž ili zabluda. Isto bi tako bila laž ili zabluda reći da je to revolucionarno jedinstvo društva u našim, i ne samo u našim, povesnim uslovima mogućno bez jedinstva klasnog i nacionalnog. Jedinstvo klasnog i nacionalnog je stoga stvar *konkretne istorijske analize* i u tom je smislu dr Papić u pravu kada tvrdi da ga treba tražiti i nalaziti u stalnom razvoju socijalističkog samoupravljanja u nas. Razvoj socijalističkog samoupravljanja i nacionalno potvrđivanje (afirmacija) u tom sklopu ujedno su i jedini *demokratski* način da se u našoj zemlji očuva, jednom već stvoreno i očuvano, revolucionarno jedinstvo društva o kojem je bilo reči; revolucionalno jedinstvo s kojim smo, da podsetimo, ušli u industrijsku revoluciju ili, popularno, u industrijalizaciju u našoj zemlji i bez kojeg nećemo moći da uđemo u naučno-tehničku revoluciju koja nam predstoji, a za koju još nismo našli popularan izraz.

Imajući to na umu, dr Papić postavlja suštinsko pitanje revolucionarne borbe u nas, čak svake revolucionarne borbe u socijalizmu: koje društvene snage drže poluge (mehanizme) jedinstva društva. To pitanje bi moglo, uslovno, da glasi: koje društvene snage vode (ili nameću) klasnu borbu u nas i s kojim ciljem. Da još više pojednostavnimo: ni za socijalističko samoupravljanje, ni za bilo koju našu naciju nije svejedno ko je nosilac te klasne borbe — radnička klasa čiji je klasni cilj besklasno društvo ili neka druga društvena snaga čiji je ideološki i politički cilj suprotan.

Ako dosledno pratimo misao dr Papića o tome, onda će nam se nametnuti zaključak da revolucionarno jedinstvo našeg socijalističkog samoupravnog društva nije mogućno ako prethodno i dosledno nije rešeno pitanje odnosa revolucionarnih snaga koje u njemu deluju prema višku rada radničke klase i svih radnih ljudi. Taj višak rada mora pripasti radničkoj klasi i radnim ljudima bez posredstva države, birokratske ili nacionalne, ili, što je još gore, i birokratske i nacionalne. Dr Papić pri tom ne dovodi u pitanje mesto i ulogu države uopšte u našem društvu, već zaključuje da je razvoj samoupravljanja i nacionalne ravnopravnosti u našoj zemlji izložen dejstvu protivrečnosti između mesta i uloge udruženog rada u društvenoj reprodukciji i odgovarajućeg mesta i uloge dr-

Digitized by Google

žave u privredi (str. 9. i 12). Drugim rečima, on ne isključuje mogućnost jedinstva u ovom slučaju, što bi, uostalom, protivrečilo dijalektičkom metodu, odnosno marksističkoj analizi koju dr Papić u ovoj svojoj knjizi primenjuje. Štaviše, *vice versa*, on zapravo tvrdi da je rešenje, u nas već dugotrajne, protivrečnosti između mesta i uloge udruženog rada u društvenoj reprodukciji i mesta i uloge države u privredi baš u razvoju socijalističkog samoupravljanja. Socijalistički društveni odnosi bi tada ostali cilj, a država bi bila ono što i treba da bude — jedno od sredstava u rukama radničke klase da se taj cilj ostvari.

Navedenu protivrečnost dr Papić, kao i mnogi naučnici i drugi pisci u nas, podvodi pod pojam etatizacije, a ne birokratizacije, najverovatnije u želji da se koristi širim pojmom kako bi njime obuhvatio što veći krug društvenih pojava. On smatra da je stanje u ovom času u nas takvo da etatizam jača na račun samoupravljanja, pri čemu je manje važno da li se ispoljava u federaciji, republici ili pokrajini. Etatizam je zapravo taj koji potiskuje ekonomske zakonitosti iz našeg privrednog života, koji plan i planiranje zamenjuje tekućom ekonomskom politikom i, konačno, razjedinjuje jugoslovensko tržište. To je za dr Papića, kako smo rekli, trenutno stanje, ali ne i tendencija u celini uzev. Naime, on smatra da sadašnje potiskivanje samoupravljanja nema razmere *krize* samoupravljanja. Štaviše, etatizam jača kao otpor razvoju samoupravljanja i, »makar kako paradoksalno izgledalo, izraz (je) ozbiljnijeg napretka u razvoju samoupravne prakse« (str. 10). On nalazi ideološke korene tog otpora u birokratizmu koji svoj razlog postojanja traži u novom, tehnokratsko-liberalnom obliku. Za njega je reč o tome hoće li samoupravljanje osvojiti »integrativne i koordinativne funkcije« države ili će država zadržati svoj monopol na tome, za što je, pak, neophodan uslov — klasično, odnosno liberalno tržište. Nasuprot tome, neophodan uslov da samoupravljanje ovlada navedenim funkcijama jeste da udruženi proizvođači »vladaju tržištem, te da se ono, s obzirom na to, transformiše« (str. 10). Drugim rečima, određena mera svesnog delovanja u skladu s ekonomskim zakonitostima tržišta bitna je za razvoj samoupravljanja. To ne isključuje državu kao činioca u uređivanju socijalističke robne proizvodnje i tržišnih odnosa, ali određuje »karakter te regulacije« (str. 15), što je ujedno i put ka obnovi jedinstvenog jugoslovenskog tržišta.

2. — Dr Papić razmatra samoupravljanje i kao način na koji je u nas mogućno ostvariti jedinstvo klasnog interesa, a koji se društveno potvrđuje u udruživanju rada i sredstava. Bez udruživanja rada i sredstava ne može biti ni društvene potvrde samoupravljanja kao izraza jedinstva pomenutog klasnog interesa i zato je potrebno stalno otklanjati prepreke udruživanju rada i sredstava. U tom smislu je ovo udruživanje rada i sredstava istorijski ispit samoupravljanja. Bilo bi političko licemerje biti za samoupravljanje, a protiv udruživanja rada i sredstava, odnosno ne činiti ništa da se to udruživanje pospeši i unapredi.

S tog stanovišta dr Papić razmatra i pojam »nacionalne ekonomije« i zaključuje da taj pojam, samim tim što uvek zahteva dodatna objašnjenja, nije srećno nađen izraz za ono što čini osnov nacionalne ravnopravnosti — ovladavanje nacije viškom vrednosti koji proizvodi. Pri tom je bitno da nacija ne može ovladati tim viškom vrednosti posredstvom nacionalne države, i to ne zato, kako neki tvrde, što u nas nema nacionalno celovitih republika, nego zato što posrednik u ovom slučaju može biti samo radnička klasa. Bez toga nacionalna ravnopravnost ne bi imala klasni sadržaj (str. 95—96). Bez toga ne bi bilo reči o jedinstvu klasnog i nacionalnog, već o prevazi nacionalnog nad klasnim; tačnije, o uprezanju radničke klase u kola građanskih nacionalnih ciljeva i ideala, čak i onih najekstremnijih koje ni sama

Digitized by Google

buržoazija, osim u svom fašističkom ekstremu, nije smatrala realnim u jugoslovenskom političkom prostoru (etnički i nacionalno »čista« područja, pokrajine ili republike). Tu za osnovnu krilaticu samoupravljanja (tvornice radnicima, zemlja seljacima) ne bi bilo mesta. Ako jednom radniku tvornica više ili isključivo pripada na osnovu njegove nacionalne pripadnosti, za razliku od nekog drugog radnika, samoupravljanja jednostavno nema. U tom bi slučaju, možda, trebalo ponovo proučiti i radove Borisa Kidriča o društvenoj prirodi viška vrednosti u socijalizmu.

Razvoj samoupravljanja je, prema dr Papiću, istorijski objektivno povezan s razvojem nacionalne ravnopravnosti. Štaviše, samoupravljanje i nacionalna ravnopravnost čine jedinstven proces deetatizacije naših socijalističkih društvenih odnosa. Što je sada pre u pitanju deetatizacija republika i pokrajina nego federacije ne menja ništa u suštini stvari. I deetatizacija (ili debirokratizacija) republika i pokrajina mogućna je samo širenjem samoupravne prakse, uz stalno potvrđivanje nacionalne ravnopravnosti.

3. — Posebno su zanimljive stranice Papićeve knjige o odnosu samoupravljanja i razvoja novih proizvodnih snaga. Taj razvoj, kao što je poznato, nosi u sebi niz »temeljnih promena koje se tiču ljudskog rada« (str. 32). Ovaj rad prestaje biti jednostavan, on postaje složen, i to u smislu sve veće sposobnosti radnika da odlučuje i stvara. Ta složenost ljudskog rada zapravo prelazi granice tvorničkog kruga: za proizvodnju je sve više potreban, pored živog rada zaposlenih u samim tvornicama, i živi rad zaposlenih u nauci, obrazovanju itd. Štaviše, povećava se srazmerno udeo živog rada izvan tvorničkog kruga u jedinici proizvoda na račun živog rada u samoj tvornici. To sve zahteva odgovarajuću organizaciju proizvodnje, čija osnovna ćelija više nije, da kažemo, klasičan tvornički krug, već udruživanje rada i sredstava kao osnov društvenog obeležja rada i društva uopšte. To, pak, jedinstvu klasnih interesa ili interesa radnih ljudi u širem smislu daje posebno obeležje i značaj u vremenu u kojem živimo. Onom istom jedinstvu koje samoupravljanje pretpostavlja i obezbeđuje. Bez tog jedinstva put u naučno-tehničku revoluciju veoma je težak. On, zapravo, nije moguć bez klasne solidarnosti koja je samo naličje jedinstva klasnih interesa. Odnosno, ako je i moguć, moguć je uz klasne sukobe čije razmere još ne možemo ni naslutiti u granicama država, a kamoli u međunarodnim okvirima. Zato je dr Papić u pravu kad zaključuje da zahtevima savremene naučno-tehničke revolucije (što je samo drugi izraz za razvoj novih proizvodnih snaga) ne može udovoljiti ni »moderni kapitalizam niti etatizovani socijalizam« (str. 33).

4.— Mi se nećemo posebno osvrtati na delove knjige dr Papića koji sadrže njegove ranije objavljene rasprave s drugim piscima iz prostog razloga što je reč o svršenom činu. Osim toga, smatramo da će se i čitaoci prema njima odnositi kao prema dvobojima časti u kojima su jedini pravi pobednici svedoci, to jest sami čitaoci, jer imaju priliku da razmišljaju i zaključuju u »laboratorijskim« uslovima oprečnih i međusobno suprotstavljenih stavova. Umesto toga, naredne redove bismo posvetili postavci dr Papića izloženoj još u uvodu ove njegove knjige, a u samoj knjizi variranoj zavisno od predmeta (samoupravljanje i nacija), a to je — da se u nas može naslutiti »specifični jugo-staljinizam«.

Tu se za nas postavlja pitanje ideoloških predznaka. Nacionalizam je, bez sumnje, reakcionaran, dakle, i kontrarevolucionaran u našim uslovima. Unitarizam je svojevrstan, jugoslovenski način kosmopolitizma, pa je i u tom slučaju reč o malograđanskoj, reakcionarnoj ideologiji. Etatizam, odnosno birokratizam, pak, za dr Papića ima dvojak ideološki predznak: državno-svojinsku i tehnokratsko-liberalnu ideologiju koja je — kako sam Papić kaže — noviji oblik etatizma. Šta u sklopu

Digitized by Google

tih predznaka znači tvrdnja dr Papića da je u našem razvoju socijalizma već jasno uočljiva »tendencija čija će sinteza značiti alternativni projekt samoupravljanju, pri čemu se već može naslutiti i, u osnovi, kontrarevolucionarni karakter alternative« (str. 16)? Papić razvija tu misao, pa pomenutu alternativu naziva »specifičnim jugo-staljinizmom« (str. 17). Logičan sled bi bio, po našem mišljenju, da su staljinizam i tehnokratski liberalizam alternativne koncepcije jednog te istog etatizma, pa kao takve obe »alternativni projekt« samoupravljanju. Stvar je, dakle, konkretne istorijske analize, prvo, da li će se etatizam u našoj zemlji razvijati na račun samoupravljanja, a zatim kakav će oblik imati sam etatizam, državno-svojinski ili tehnokratsko-liberalni. Ovo drugo bi, u tom sklopu, bilo samo pitanje teorijskog razlikovanja, s određenom vrednošću za političku praksu.

Kada je reč o pojmovnim razgraničenjima, skrećemo pažnju čitalaca i na pojam zajedništva kojim se dr Papić koristi u ovoj svojoj knjizi kako je već uobičajeno u nas. Taj je pojam stekao pravo građanstva, s tim što je još uvek čas hvaljen, čas kuđen. Odmah da kažemo da dr Papić ovaj pojam ne upotrebljava kao zamenu za pojam bratstva i jedinstva, još manje uz pretpostavku da zajedništvo podrazumeva bratstvo i jedinstvo kao »uži« pojam. To se može zaključiti na osnovu teksta na 121, odnosno 173. stranici njegove knjige. Ipak, dr Papić — kao, uostalom, i drugi naši pisci — duguje svojim čitaocima (mislimo na njegove naredne knjige i članke) podrobnije pojmovno određenje izraza zajedništvo bilo da je reč o SFRJ bilo o SR Srbiji.

Nemanja Božić

Prof. dr Dragutin V. Marsenić: Samoupravljanje i privredni razvoj

(»Savremena administracija«, Beograd, 1984)

Na našem tržištu naučne publicistike nedavno se pojavila najnovija knjiga profesora Ekonomskog fakulteta u Beogradu dr Dragutina Marsenića pod naslovom *Samoupravljanje i privredni razvoj*. Knjiga je jedna vrsta zbornika autorovih već objavljenih radova, rasprava, eseja i po svojoj originalnosti, naučnoj interpretaciji i sadržaju predstavlja aktuelnu i veoma uspelu makroekonomsku sintezu razmatrane problematike privrednog sistema i privrednog razvoja. Prema problemskim sadržajima, autor je knjigu podelio u sedam međusobno skladno i logički povezanih poglavlja.

Prvo poglavlje posvećeno je globalnom razmatranju privrednog razvoja i privrednog sistema, uz istovremeni osvrt na njihovu povezanost s ekonomskom politikom. Privredni sistem predstavlja skup pravila ponašanja subjekata privrednog sistema u proizvodnji, raspodeli, raspolaganju viškom rada i sličnom. U suštini, on se vezuje i oslanja na politički sistem koji treba da obezbedi vladavinu nad viškom rada. Između privrednog i političkog sistema postoji interakcijska veza u kojoj se ekonomska politika javlja u funkciji povezivanja i definisanja privrednog razvoja i obezbeđivanja izvorâ finansiranja. Drugim rečima, ekonomskom politikom, kako se navodi u knjizi, određuju se i kvantifikuju ekonomski ciljevi i zadaci, definišu sredstva i rokovi izvršavanja, utvrđuju subjekti izvršavanja ciljeva i zadataka za koje su vezana analogna ovlašćenja i odgovornosti.

Sa stanovišta proširene reprodukcije privredni razvoj je posebno značajan, jer on predstavlja »društveni proces kojim se jedna

Digitized by Google

zemlja postepeno udaljava od stanja svoje ekonomske nerazvijenosti dostižući sukcesivno sve više i više nivoe razvijenosti. Kako je suštinska karakteristika ekonomske nerazvijenosti opšte materijalno-ekonomsko siromaštvo stanovništva jedne zemlje, to je rastuća proizvodnja materijalnih dobara i usluga uopšte, i po glavi stanovnika posebno, najvažnija, mada ne i jedina, ilustracija i karakteristika privrednog razvoja. Kako se ova karakteristika uobičajeno označava kao privredni rast, to možemo reći da u suštini privrednog razvoja nema bez privrednog rasta«. Privredni razvoj jedne zemlje u stalnoj je vezi s privrednim sistemom i ekonomskom politikom u kojima su sadržani koordinirajući mehanizmi za brže ili sporije uspostavljanje strukturne ravnoteže i slično.

Akumulacije, investicije i privredni razvoj prikazani su u trećem podnaslovu prvog poglavlja. Modeli nastajanja akumulacije vezani su za karakteristike privrednog sistema u kome ona nastaje. S tim u vezi, detaljno su obrazložena tri osnovna sistemska modela formiranja akumulacije u kapitalizmu, državno-centralističkom i samoupravnom privrednom sistemu. Potankom analizom ovih modela ukazano je na njihove osnovne karakteristike, nedostatke i prednosti. Pored ostalog, akumulacija se shvata i kao određena vrsta nužnog društvenog tereta koji, bez obzira na karakteristike privrednog sistema, najviše podnosi najšira populacija — radnička klasa. U svemu tome je najvažnije to da li se radnička klasa odriče od potrošnje dobrovoljno ili prinudno, kako se ona raspodeljuje i usmerava, te kako se razrešavaju konflikti kada se ona nameće kao prinuda.

Po autorovom mišljenju, akumulacija je samo potencija razvoja, ali je veoma značajno pitanje njene upotrebe koja se u knjizi razmatra sa stanovišta tri sistemska modela. U svakom modelu upotrebe akumulacije treba da se zadovolje tri kriterijuma, i to: sektorski, prostorni (regionalni) i srazmera faktorâ proizvodnje. Prva dva kriterijuma ispoljavaju se kao mobilnost akumulacije i sistemske determinante privrednog razvoja, a treći, u uslovima nedovoljne akumulacije, treba da obezbedi srazmerno ulaganje u faktore proizvodnje radi održavanja strukturne i privredne ravnoteže. U kontekstu ovih pitanja autor posebnu pažnju posvećuje motivima ulaganja akumulacije prema napred opisanim sistemskim modelima. Ceo sistem motivâ ulaganja akumulacije u socijalističkom samoupravljanju povezan je s afirmacijom radnih kolektiva, s njihovim neposrednim odlučivanjem i dohotkom kao faktorom samoupravnog privređivanja i povezivanja udruženog rada.

U drugom poglavlju detaljnije se razmatraju odnosi privrednog sistema i privrednog razvoja u Jugoslaviji. Analizom razvojnih tendencija privrednog sistema i njegovih karakterističnih razdoblja otkrivaju se njihove suštinske karakteristike. Kritičkom analizom koncepcije dugoročnog razvoja Jugoslavije 1975—1985. ukazano je na postojeći raskorak između privrednog sistema i razvojne politike, čije posledice vode na pojavu privrednih teškoća. Povezano s tim, autor je još 1975. godine upozorio da je projicirana stopa privrednog rasta od 7,3% za period 1975—1985. godine nerealna i da su ponuđeni argumenti nesigurni, što se kasnije potvrdilo. Prema tome, opaska autorova bila je sasvim realna, ali na nju, na žalost, niko nije obratio pažnju?! U nastavku posebna pažnja poklonjena je opadanju efikasnosti investicija u privredi i pojavi posledica koje proizlaze iz takvih odnosa. »Pokušaji koncipiranja novog sistema proširene reprodukcije nakon usvajanja novog Ustava još uvek nemaju za rezultat zakonske tekstove kojima se definišu pravila ponašanja pri upotrebi sredstava za investicije. Poznato je, međutim, da postoji odgovarajući period uhodavanja privrednih i drugih subjekata u novim institucionalnim okvirima. Time se dalje pomera vreme početka blagotvornog dejstva sistema na efikasnost investicije. Paralelno s tim teče proces investiranja, niču novi ka-

Digitized by Google

paciteti, a da se ne zna uvek da li ta ulaganja mogu da izdrže test ekonomske efikasnosti. »Visok stepen naučne realnosti kroz izražavanje sumnji potvrdio se na mnogim investicionim promašajima kao što su Obrovac, »Feni«, »Vlaknatica«, »Mediapan-ploče« i drugi. Vrednost ovih objekata prelazi nekoliko milijardi dolara.

Početak poglavlja »Udruženi rad i dohodak« posvećen je organizacionoj strukturi privrede, integraciji i planiranju. Ekonomska integracija predstavlja proces prerastanja manjih organizacionih oblika proizvodnje u više oblike. Međutim, ona može da se odvija i međusobnim povezivanjem privrednih subjekata u procesu društvene reprodukcije, gde se integracija pojavljuje kao proces širег razgranavanja podele rada. Integracija se ne pojavljuje kao određena vrsta samotoka, već je prožeta mnogobrojnim motivima. U našem privrednom sistemu ona se javlja kao određeni organizacioni oblik dogovornog povezivanja s ciljem da se otklone ili svedu na najmanju meru nestabilni odnosi u proizvodnji i na tržištu. Po svom sadržaju ona je mnogo širi proces, jer pretpostavlja stvaranje uslovâ da se na osnovi raspoloživih mogućnosti maksimizira dohodak.

U sastavu integracije i investicija značajno mesto posvećeno je mobilnosti akumulacije i faktorima cirkulacije. Svaki privredni subjekt nosilac je akumulacije, što ukazuje na njenu usitnjenost i na to da je kod pojedinih subjekata privremeno neupotrebljiva, jer nisu u mogućnosti da je ekonomski i racionalno angažuju. Isključivanje i najmanjeg dela akumulacije iz reprodukcionog ciklusa znači, u isto vreme, usporavanje celog procesa društvene reprodukcije. Zbog toga se mobilnost i cirkulacija akumulacije pojavljuju kao uslov normalnog kretanja društvene reprodukcije. Mobilnost i cirkulacija akumulacije odvijaju se uglavnom putem koncentracije unutarbankarskog sistema i kreditnog odnosa ili udruživanjem i zajedničkim ulaganjem. Mnogi motivi opredeljuju organizacije udruženog rada da pristupe angažovanju sredstava preko zajedničkih ulaganja. Za neke organizacije to je obezbeđivanje potrebnih sirovina, materijala, poluproizvoda i slično, a za druge bolje korišćenje raspoloživih kapaciteta ili ostvarivanje zajedničkog dohotka itd.

Jedna od glavnih novina koja je proizašla iz novog Ustava iz 1974. godine jeste društvenost dohotka. Suštinu društvenosti dohotka autor objašnjava uspostavljanjem novih društvenih odnosa u našem privrednom sistemu. Polazna pretpostavka za razmatranje društvenosti dohotka jeste društvenost sredstava za proizvodnju i ostalih materijalnih uslova proizvodnje. S tim u vezi, dohodak se pojavljuje kao oblik negacije klasnih društvenih odnosa, jer se eliminiše prisvajanje po osnovu privatnog vlasništva. Stečenim dohotkom raspolažu radni kolektivi samostalno, ali to pravo nije neograničeno, pogotovo kada je dohodak ostvaren van konteksta njihovih obaveza prema svim radnim ljudima i prema društvu u celini. Raspodela dohotka se takođe pojavljuje kao područje ispoljavanja društvenosti dohotka. Dohodak je kategorija samoupravne robne privrede ostvarena u procesu spajanja rada i sredstava u društvenoj svojini i izraz je novostvorene vrednosti. »Dohodak koji ostvari pojedinačni radni kolektiv, po pravilu, kvantitativno nije analogan njegovom doprinosu u stvaranju nacionalnog dohotka ukupne privrede. Jedni radni kolektivi na tržištu ostvaruju više dohotka nego što robe i usluge koje realizuju sadrže novostvorene vrednosti. Drugi, pak, radni kolektivi ne uspevaju da celokupnu novostvorenu vrednost koju sadrže »njihove« robe i usluge transformišu u »svoj« dohodak.«

Peto poglavlje nosi naslov »Samoupravljanje u oblasti proširene reprodukcije«. Osnovno polazište u rasvetljavanju ove problematike čini osvetljavanje prioritetâ u privrednom razvoju i planiranju. Svaki privredni razvoj prate i odgovarajuće strukturne promene koje čine suštinu procesa industrijalizacije. Da bi se izbegli

Digitized by Google

strukturni poremećaji, potrebno je pomoću planova usmeravati razvoj. »Planiranje promena u proizvodnoj strukturi i sektorskom rasporedu materijalnih i subjektivnih proizvodnih činilaca treba, prema tome, da prethodi planiranju globalnih agregatnih proizvodnih rezultata. Istovremeno, rast globalnih proizvodnih rezultata jednim delom proizlazi i iz strukturnih promena.«

Svaka suverena zemlja, pa i naša, stalno nastoji da uspostavlja strukturnu ravnotežu i na toj osnovi utvrđuje prioritete razvoja. Osnovni nosilac tog razvoja jesu subjektivne snage i institucionalni okvir u kome se one mogu ispoljavati. U razvoju našeg privrednog sistema, sa stanovišta utvrđivanja prioritetâ razvoja, izdvajaju se dva karakteristična razdoblja. Prvo razdoblje odnosi se na period administrativnog upravljanja privredom, u kome je utvrđivanje prioritetâ razvoja vršeno putem centralističkog planiranja i državnog odlučivanja. Utvrđivanjem jedinstvenih prioriteta za celu državnu teritoriju socijalističke zemlje su u tim periodima uspevale da osiguraju visoku stopu privrednog rasta. Drugi period se odnosi na uvođenje samoupravljanja i u njemu se mogu izdvojiti nekoliko karakterističnih faza. Od uvođenja samoupravljanja pa do sredine šezdesetih godina prioriteti su utvrđivani uz dosta naglašeno učešće društveno-političkih zajednica. Nova rešenja data su u ustavnim amandmanima i ona svoju operacionalizaciju doživljavaju posle 1976. godine. Ta nova rešenja sadržana su u neposrednom odlučivanju organizacija udruženog rada u utvrđivanju prioritetâ koja proizlaze iz prava o »neotuđivosti dohotka« i njegovoj alokaciji od strane onih koji su ga stekli.

Analizom raskoraka između akumulacije i investicija u jugoslovenskoj privredi i društvu ukazano je na mnoge značajne momente neefikasnosti investicija, opadanja akumulativne i reproduktivne sposobnosti naše privrede, na tendencije opadanja učešća sredstava za proširenu reprodukciju u dohotku i slično. Sva ta ukazivanja bila su sasvim dovoljan indikator da se preduzmu mere u našem privrednom sistemu radi njihovog otklanjanja.

Posle čitanja i pažljivog proučavanja ove knjige nametnule su se određene činjenice značajne za njenu ocenu. Prvo, sasvim je celishodno objavljivati, u vidu jedinstvene publikacije, tekstove poznatih autora koji su nastali u jednom relativno dužem periodu. Naime, poznato je da su mnoga naučna otkrića vezana za pojedine članke, studije i eseje. Sve te konstatacije važe i za ovu knjigu, pa je sasvim ispravan napor izdavača u cilju objedinjavanja Marsenićevih tekstova. Prezentirani tekst po svom sadržaju i naučnom dometu poseduje naučnu i stručnu vrednost i zato se ova knjiga može svrstati u grupu naučnih publikacija. Drugo, prenošenje originalnih tekstova može se smatrati kao određena autorova doslednost i doslednost izdavača iz koje se vidi širina i dubina naučne opservacije. Međutim, smatramo da je neke naslove u ovoj knjizi trebalo, pružanjem novih pokazatelja i tendencija, aktuelizirati čime bi se naučni kvalitet publikacije podigao na još viši nivo. Aktuelizacijom pojedinih tekstova ne bi se u znatnoj meri poremetila originalnost. Treće, naučna visprenost i visok osećaj realnosti s kojom je autor živeo i stvarao prezentirane tekstove omogućili su mu da s naučnom odvažnošću smelo ukaže na neke ekonomske nelogičnosti u razvoju našeg privrednog sistema čije posledice danas i te kako osećamo. Četvrto, realno sagledavanje privrednog sistema, rasta, ekonomske politike i mnogih drugih pitanja, uz jezgrovitost obrade, čini knjigu pogodnom za savremenu praksu i ekonomsku teoriju. Zbog svoje svestranosti i pristupačnosti može se preporučiti kao literatura svima koji se naučno-teorijski i praktično bave razvojem privrednog sistema i, povezano s tim, ekonomskom politikom, privrednim razvojem, investicijama, akumulacijom i drugim pitanjima.

Časlav S. Petrović

Digitized by Google

ISPRAVKA

U tekstu Miladina Koraća pod naslovom: *Branko Horvat: Politička ekonomija socijalizma*, koji je objavljen u broju 10/1984, na strani 1521, treći pasus odozdo, tehničkom greškom je odštampana sledeća rečenica: »— *svaki član društva* izvlači ekonomske koristi *isključivo* iz vlasništva«. To je sasvim suprotno originalnom tekstu u kojem je napisano sledeće: »*svaki član društva* izvlači ekonomske koristi *isključivo iz svog rada, a ne iz vlasništva*«.

Digitized by Google

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

MAIN/UC-B

LIBRARY
JUN -7 1985
UNIVERSITY OF CALIFORNIA
BERKELEY

12
1984

Digitized by Google

Izdavački savet

Veljko Milatović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 900 dinara. Za inostranstvo 1.800 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: GRO »PROSVETA«, Beograd, Đure Đakovića 21

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXVII
1984 Broj 12

Dušan Dozet
Jugoslovenski pogledi na rat i vojnu silu 1713

Đuro Medić
Lenjinova teorija o pretvaranju buržoaske u socijalističku revoluciju 1735

Augustin Papić
Ekonomska saradnja zemalja u razvoju u uslovima krize u međunarodnim ekonomskim odnosima 1758

Tomislav Smrečnik
O revolucionarnom potencijalu radničke klase u razvijenim kapitalističkim zemljama 1783

Ervin Peratoner
Radnička literatura ili literatura za radnike? 1812

Osvrti

Milan Popović
Svet interesa ili fenomenologija politike 1836

Polemike

Barbara Jelčić
Socijalni efekti porezne politike 1848

Susreti

Jugoslovensko-poljski razgovori o socijalističkom samoupravljanju 1866

Prikazi 1884

Registar za 1984. godinu 1899

Digitized by Google

Содержание

Душан Дозет
Югославские взгляды на войну и военную силу 1713

Джуро Медич
Теория Ленина о превращении буржуазной революции в социалистическую 1735

Августин Папич
Экономическое сотрудничество развивающихся стран при условиях кризиса международных экономических отношений 1758

Томислав Смречник
О революционном потенциале рабочего класса в развитых капиталистических странах 1783

Эрвин Ператонер
Рабочая литература или литература для рабочих? 1812

Обзоры

Милан Попович
Мир интересов или феноменология политики 1836

Полемика

Варвара Елчич
Социальные эффекты налоговой политики 1848

Встречи

Югославско-польские беседы о социалистическом самоуправлении 1866

Рецензии 1884

Указатель за 1984 год 1899

Contents

Dušan Dozet
Yugoslav Views on War and Military Force 1713

Đuro Medić
Lenin's Theories on the Transformation of Bourgeois into Socialist Revolution 1735

Augustin Papić
Economic Cooperation among the Developing Countries under Conditions of the Crisis in International Economic Relations 1758

Tomislav Smrečnik
Concerning the Revolutionary Potential of the Working Class in the Developed Capitalist Countries 1783

Ervin Peratoner
Worker Literature or Literature for the Workers? 1812

Surveys

Milan Popović
The World of Interests or the Phenomenology of Politics 1836

Polemics

Barbara Jelčić
The Social Effects of the Policy of Taxation 1848

Encounters

Yugoslav-Polish Talks Concerning Socialist Self-management 1866

Reviews 1884

Index for 1984 1899

Digitized by Google

Dušan Dozet

Jugoslovenski pogledi na rat i vojnu silu

Jedan od prvih značajnijih jugoslovenskih stavova o ratu jeste ocena srpske socijaldemokratije o prvom svetskom ratu. Ona je osudila rat kao obostrano imperijalistički, a u srpskoj skupštini parlamentarna frakcija glasala je protiv ratnih kredita. Takva ocena je odudarala od stavova većine evropskih socijaldemokratskih partija i bila je istovetna s Lenjinovom ocenom o ratu. Dakle, polazila je od tačne, marksističke analize ratova imperijalističke epohe. Međutim, kako se objektivna situacija u Srbiji razlikovala od situacije u carskoj Rusiji, srpska socijaldemokratija morala je konkretno-istorijski ceniti posebne elemente situacije i tražiti marksističke odgovore na njih. Dva su pitanja imala najkrupniji teorijski značaj: prvo, o pretvaranju imperijalističkog rata u socijalističku revoluciju i, drugo, o pravednosti oslobodilačkog rata u okviru prvog svetskog rata.

Lenjinova parola o pretvaranju spoljnog imperijalističkog rata u unutrašnji rat, u socijalističku revoluciju, bila je ne samo izraz njegove konkretno-istorijske ocene situacije u Rusiji, nego i opšti poziv za ponašanje celokupne evropske socijaldemokratije. Srpska socijaldemokratija je taj poziv prihvatila kao revolucionarnu strategiju, ali je, usled veoma različitih konkretno-istorijskih uslova, morala primeniti posebnu revolucionarnu taktiku.

Digitized by Google

Na taktiku privremenog odustajanja od proleterske revolucije najsnažnije je delovao spoljni momenat. Srbija je bila objekt imperijalističkog napada Austro-ugarske Monarhije. Taj momenat bio je veliki izazov za marksističku ocenu, budući da je Lenjin odbranu otadžbine proglasio lažnom parolom. Postavilo se krupno pitanje: da li je srpski slučaj različit od svih drugih evropskih slučajeva?

Poznato je da je Lenjin kasnije ocenio da je u tadašnjim uslovima jedino rat Srbije imao oslobodilački karakter, ali je srpska socijaldemokratija i pre toga zauzela ispravan i originalan stav — da je rat Srbije pravedan, antiimperijalistički, oslobodilački i odbrambeni rat. U skladu s tim, donela je odluku da članstvo partije učestvuje u ratu (u ratu je poginuo i Dimitrije Tucović, najistaknutija ličnost pokreta).

Komunistička partija Jugoslavije prihvatila je stavove srpske socijaldemokratije o prvom svetskom ratu kao sopstveno teorijsko nasleđe i dalje ih je razvila. Jugoslovenska marksistička misao široko se bavila problematikom prvog svetskog rata (zanimljivo je da je i Tito u svom referatu na Desetom kongresu SKJ našao za potrebno da izloži ocenu o tom ratu). Fenomen prvog svetskog rata za tu misao bio je izuzetno značajan iz raznih razloga: zbog karaktera imperijalizma i imperijalističkog rata, zbog ocene oslobodilačkih, odbrambenih ratova i antikolonijalne revolucije, zbog uticaja imperijalizma na pojavu i prirodu fašizma i na razvoj socijalizma kao svetskog procesa. Neposredno posle završetka rata, uostalom, formira se jedinstveni jugoslovenski radnički i komunistički pokret, koji će morati da rešava, pored ostalog, mnogobrojne posledice rata u novoj državnoj zajednici.

Za jugoslovensku vojnu teoriju, osobito za ratnu veštinu, prvi svetski rat bio je i ostao predmet kritičkog izučavanja. To se odnosi, pre svega, na pojavu operacija (umesto dotadašnje generalne bitke), na povećani značaj vatrenih udara (naročito artiljerijskih) i na početke vođenja pokretnog rata uz upotrebu avijacije i, na kraju rata, tenkova. Prvi svetski rat bio je u istoriji i prvi sudar ogromnih ljudskih masa, čitavih naroda. Što se tiče rata Srbije, on je veoma poučan po masovnom učešću naroda, po izvanrednim manevarskim operacijama (na Ceru i na Kolubari), po stavu da se rat ne završava okupacijom države i po otporu protiv okupatora u zemlji.

Prvi svetski rat nije rešio ni jednu međunarodnu suprotnost zbog koje je izbio, već ih je još više zaoštrio. A to znači da jedini uzrok rata nije bio problem kolonija i njihove preraspodele između imperijalističkih sila. I problem kolonija i sam rat bili su rezultat opšte krize koja je bila zahvatila kapitalizam. Ona će se još više zaoštriti između dva svetska rata.

Digitized by Google

Stav prema fašizmu i drugom svetskom ratu

Vladajuća marksistička misao u svetu i odgovarajuća politika komunističkih partija između dva svetska rata pogrešno su ocenili opasnost od fašizma i propustili istorijsku šansu da u borbi protiv fašizma ostvare najkrupnije oslobodilačke i socijalističke ciljeve.

Komunistička partija Jugoslavije takođe je bila, kao članica Kominterne, obavezna da sprovodi njene stavove prema fašizmu. Međutim, interesantno je da se u jugoslovenskoj teoriji vrlo rano pojavljuju radovi na antifašističkoj platformi.

Već 1934. godine pojavljuje se jedna Kardeljeva studija o fašizmu, u kojoj je marksistički osvetljena priroda fašizma kao najgrublje reakcije kapitalizma na krizu društvenog sistema i na opasnost od socijalnih revolucija i oslobodilačkih pokreta. U njoj se izvanredno razotkriva socijalna demagogija fašizma (nacionalni socijalizam), autoritarnost režima, masovna primena prinude i vojne sile, revanšizam, rasizam, psihologija natčoveka i nadnacije, kao i težnja ka svetskom gospodstvu putem nasilne spoljne ekspanzije. Kardelj se obilato poziva na tekstove zapadnih autora, marksista i istaknutih intelektualaca antifašista. Takva analiza oštro je odudarala od zvanične kominternovske linije.[1]

Iste te, 1934. godine, Tito u jednoj okružnici CK KPJ iznosi ocenu fašističkih tendencija u Jugoslaviji i formuliše direktivu za osnivanje proleterske odbrane od vojno-fašističkog terora.[2] Međutim, prvi Titov iskaz o fašizmu potiče još iz 1928. godine, u kojem on osuđuje generalsko-fašističku diktaturu u Jugoslaviji i žigoše pokušaje nagodbe režima s talijanskim fašizmom (povodom Netunskih konvencija iz 1925. godine kojima je jugoslovenska vlada pristala da ograniči sopstvena suverena prava u regulisanju privatno-pravnih odnosa pripadnikâ talijanske manjine u Dalmaciji).[3]

Najvažniji period borbe protiv fašizma nastaje posle Titovog dolaska na čelo Partije, 1937. godine. Od tada pa sve do danas jugoslovenska partija nikada nije bitno menjala teorijske stavove i politiku prema fašizmu i prema drugom svetskom ratu, iako su ti stavovi povremeno bili u suprotnosti s politikom komunističkog centra.

U vreme Titovog dolaska na čelo Partije međunarodni odnosi bili su krajnje zaoštreni. Fašističke sile pojačale su agresivne pritiske i težnju ka svetskoj hegemoniji, u čemu su naišle na veliku popustljivost zapadnoevropskih država. Svetski komunistički pokret, posle velikog lutanja, čini radikalan zaokret i

[1] E. Kardelj, *Revolucija i vojna misao*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979, str. 19.

[2] Tito, *Sabrana dela*, tom 2, str. 52.

[3] Isto, tom 1, str. 115.

Digitized by Google

počinje da se angažuje za otpor fašizmu, što je najpotpunije došlo do izražaja na Sedmom kongresu Kominterne 1935. godine.

U to vreme Tito je napisao nekoliko članaka o građanskom ratu u Španiji, u kojima je zahtevao da se pruži odlučna podrška republikanskoj vladi protiv Frankovog fašizma. Tito osuđuje mešanje fašističkih sila u španski građanski rat, smatrajući da to predstavlja sastavni deo fašističkih priprema za svetski rat. Isto tako, on osuđuje kapitulantstvo zapadnoevropskih država, ocenjujući da to predstavlja opasnost ne samo za španski antifašistički pokret, već i za mir, nezavisnost i demokratiju u svetu. Tito već jasno nagoveštava da borba protiv fašizma stavlja radnički pokret pred sudbonosne zadatke, to jest — da od ishoda borbe s fašizmom zavisi ceo društveni progres. On organizuje slanje dobrovoljaca u Španiju i prikupljanje novčanih priloga.

Duboko svestan toga da fašistička opasnost ne može mimoići ni sudbinu naroda Jugoslavije, Tito nastoji da je oni što spremnije dočekaju, pa, u vezi s tim, preduzima energične mere za konsolidaciju Partije i okupljanje masa. Već 1937. godine on se izjašnjava za odbranu slobode i nezavisnosti naroda Jugoslavije, za suzbijanje svakog pokušaja fašističke invazije zemlje, koja bi, kako kaže, umesto jednog jarma (domaćeg nenarodnog režima), nametnula drugi, još gori — jaram Rima i Berlina.[4] Titov stav o odbrani zemlje imao je ogroman značaj za pripremanje oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije. Za njega je borba protiv unutrašnje fašizacije zemlje i borba protiv spoljne fašističke opasnosti bila jedinstvena, jedna bez druge bila bi nemoguća. Zbog toga se on žestoko obračunava s autoritarnim domaćim režimom i s fašističkim elementima u građanskim političkim partijama, pa čak i s profašističkim raspoloženjima manjeg dela stanovništva u gotovo svim zemljama Jugoslavije. Već poučen iskustvom s fašističkim napadom na Abisiniju[5], Španiju, Kinu i (dodaje Tito) »našu mukotrpnu Istru«, zahteva da se borba za nezavisnost poveže s antifašističkom borbom demokratskih snaga u celom svetu.

Na unutrašnjem planu Tito ubrzano radi na rešavanju krajnje zaoštrenih međunacionalnih odnosa, zalažući se za ravnopravnost i samoopredeljenje narodâ. On iznosi nov pogled o štetnosti stvaranja nezavisnih državica ugnjetenih naroda Jugoslavije, smatrajući da bi ih to još više razjedinilo i otvorilo put fašističkoj najezdi spolja i iznutra. Umesto toga, on prvi put predlaže federativno uređenje države s više federalnih jedinica (upravo za sve današnje republike i pokrajine, izuzev Kosova, o kojem je isti principijelan stav zauzet tek na V zemaljskoj konferenciji, 1940. godine).[6] Na liniji učvršćivanja jedinstva u duhu pravilnog rešavanja nacionalnog pitanja bilo je stvaranje i nacionalnih komunističkih partija Slovenije i Hrvatske u okviru

[4] Isto, tom 3, str. 119.

[5] Današnja Etiopija.

[6] Tito, *Sabrana dela*, tom 3, str. 32.

Digitized by Google

jedinstvene Komunističke partije Jugoslavije. U to vreme Tito je doneo i odluku o premeštanju Centralnog komiteta u zemlju (do tada je on bio u inostranstvu), jer je bio uveren da rukovodstvo samo »na terenu«, među masama, može razviti delotvoran i praktičan rad i da samo u toj sredini može suzbiti frakcijske borbe i stvoriti uslove za osamostaljivanje od inostranog centra u svakom pogledu, pa i u finansijskom. Sve je to, u stvari, bio sastavni deo Titove generalne koncepcije oslonca na sopstvene snage.

Povodom nasilnog prisajedinjenja Austrije Nemačkoj i fašističke okupacije Čehoslovačke Tito je lično napisao proglas narodima Jugoslavije, otvoreno predočavajući da će uskoro doći do napada na našu zemlju. Zbog toga je još odlučnije tražio da se narodi Jugoslavije svrstaju u odbranu mira, nezavisnosti i slobode i da se ubrzano pripremaju za otpor fašističkoj najezdi. Poseban akcenat stavljen je na potrebu stvaranja najšireg antifašističkog fronta, u kome će naći mesto sve demokratske i patriotske snage zemlje, a naročito omladina.

Posle izbijanja drugog svetskog rata Tito je zadržao istu liniju borbe protiv fašizma kao glavnog zadatka međunarodnog i jugoslovenskog revolucionarnog pokreta, još više ističući značaj učvršćenja unutrašnjeg fronta za odbranu zemlje. U skladu s tom linijom, doneo je i odluku o jačanju uticaja komunista u vojsci. U prvo vreme sopstvene stavove nije izmenio ni posle zaključenja sporazuma o nenapadanju između SSSR-a i Hitlerove Nemačke. Štaviše, isticao je da spoljna politika SSSR ne treba da utiče na stav komunističkih partija prema fašizmu i ratu, jer ta politika polazi od realne sovjetske potrebe da odgodi vreme napada fašističkih sila na SSSR i zato predstavlja sovjetsku stvar. Takve Titove stavove Izvršni komitet Kominterne, međutim, nije odobrio.

U Kominterni je, u stvari, došlo do radikalnog odstupanja od antifašističke linije njenog Sedmog kongresa. Prema Staljinovoj oceni, nastupila je korenita promena situacije, u kojoj se glavna borba više ne vodi između antifašističkih i fašističkih snaga, već između buržoazije i radnih masa. Orijentacija komunističkih partija vraćena je na vreme prvog svetskog rata, što je značilo i napuštanje saveza sa širokim narodnim masama i patriotskim snagama. Fašistička opasnost ponovo je bila potcenjena, a neke komunističke partije gurnute su u pacifistički defetizam.

Promena politike Kominterne uticala je i na promenu Titovih ocena o drugom svetskom ratu. Na toj liniji su bile i Titove ocene o sovjetskom ratu protiv Finske i o prodoru SSSR-a u baltičke zemlje, u Bukovinu i Besarabiju. Bio je to rezultat diktata inostranog centra, u situaciji kada su prilike u našoj partiji još uvek bile teške (naročito u partijskoj organizaciji na robiji) i kada su ostaci frakcija još uvek mogli postati oslonac Kominterne za uticaj na zvanični CK. Štaviše, Kominterna još

Digitized by Google

nije bila zauzela konačan stav o sudbini KPJ. Očevidno je da se kompromis morao učiniti u interesu očuvanja Partije i partijskog jedinstva. Međutim, veoma je značajno to da ni u tim teškim uslovima Tito nije napravio kompromis po trima osnovnim pitanjima strategije KPJ: prvo, generalno ocenjujući drugi svetski rat kao imperijalistički, Tito je stalno isticao da, posle izbijanja fašističkih sila na severne granice Jugoslavije (a one su već bile na zapadnim granicama), opasnost od agresije na Jugoslaviju preti upravo od tih fašističkih sila kao neposrednih agresora; drugo, nikada nije dopustio upadanje u pacifistički defetizam i nikada nije odstupio od stava o odbrani zemlje od fašističke opasnosti; treće, kritika unutrašnje fašističke opasnosti još više je pojačana, naročito od sredine 1940. godine, kada je Tito uočio da se jugoslovenska buržoazija sve više približava fašističkim silama i u spoljnoj i u unutrašnjoj politici.

Tito je, u stvari, našao način da, poštujući direktive Kominterne u opštim stavovima, ne naruši strategiju Partije u stavovima koji se tiču Jugoslavije. Tako, na primer, on se žestoko oborio na stav crnogorskih komunista o demobilizaciji u vojsci (o bojkotu discipline i slično), ocenjujući taj stav kao defetizam i kao anacionalno ponašanje. Međutim, najznačajnije je to da u klasnom savezništvu nisu izvršene nikakve promene, već je zadržana najširа platforma okupljanja masa, što je bilo presudno u nastupajućim događajima.

U toku 1940. i 1941. godine sve je više rasla neposredna opasnost od fašističkog napada na Jugoslaviju, pa je to, razumljivo, zaokupljalo Titovu pažnju. Svoje stavove o nastaloj situaciji, on je najpotpunije izložio na V zemaljskoj konferenciji održanoj u Zagrebu od 19. do 23. oktobra 1940. godine. Glavna poenta bila je u isticanju velike opasnosti koja preti nezavisnosti zemlje od strane totalitarnih sila osovine i u zahtevu za oslonac na SSSR. Naporedo s tim Tito osuđuje izdajničku spoljnu i unutrašnju politiku vlade Cvetković-Maček kao profašističku, suprotstavljajući joj antifašistički raspoložene najšire mase.

Borba protiv kapitulacije vladajućih vrhova postaje jedna od glavnih Titovih parola. U jednom svom članku on je objasnio da kapitulacija znači potčinjavanje imperijalizmu, ekonomsku eksploataciju, ugušivanje antiimperijalističkog i antiratnog pokreta, a na širem planu — stvaranje »Svete alijanse« fašističkih, reakcionarnih zemalja i pete kolone za spasavanje kapitalizma i za preduzimanje kontrarevolucije protiv SSSR-a i radničkog pokreta.

Posle fašističkog napada na Grčku, ulaska nemačkih trupa u Rumuniju i pristupanja Mađarske i Bugarske Trojnom paktu, Tito ocenjuje da je Balkan postao ratno poprište koje će uvući u rat i ostale balkanske narode, pa i Jugoslaviju. Njegova glavna pažnja bila je posvećena jačanju jedinstva antifašističkih snaga, pa i šire — svih patriotskih snaga, naročito omladine i žena. Maksimalno proširujući front otpora, posebno se obraćao i voj-

Digitized by Google

nicima, podoficirima i oficirima jugoslovenske vojske. Najveći naboj Titova antifašistička borba dobila je u akciji da se spreči pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu, što naziva kapitulacijom i izdajstvom vlade, njenim zločinom prema narodima Jugoslavije. Tito dramatično poziva »da se slije narodna volja u jedan silan narodni pokret« za odbranu slobode i nezavisnosti.[7] Prvi put upotrebljava i formulaciju da je neophodno organizovati opštenarodni otpor. I zaista, došlo je do masovnih i žestokih demonstracija protiv Pakta, a odmah zatim usledili su događaji od 27. marta. Tito brzo dolazi u Beograd, održava partijsko savetovanje i procenjuje novu situaciju, smatrajući da je rat postao neizbežan. Zato preduzima mere za što uspešnije uključivanje komunista i svih antifašista u odbrambeni rat, daje direktivu za odziv komunista na mobilizacijske pozive i razvija inicijativu za prijavljivanje ratnih dobrovoljaca.

Pred kraj aprilskog rata (10. aprila 1941), kada je već bila vidljiva kapitulacija, Tito užurbano vrši novu procenu situacije. Aprilski rat ocenjuje kao strašnu katastrofu koju su komunisti odavno signalizirali. Žestoko osuđuje izdajničku ulogu agenata i petokolonaša. On se posebno obraća Hrvatima da bi poručio da im nemački, mađarski i drugi osvajači nikada nisu mogli doneti slobodu i da je nečuvena sramota to što hrvatska gospoda tera hrvatski narod da ropski puzi pred vekovnim neprijateljem. Hrvatska je okupirana, a nije nezavisna, okupacija je privremena, jer »ništa nije trajno što je upereno protiv naroda, a najmanje vlast današnjih vlastodržaca«[8]. Tito se obraća i svim narodima Jugoslavije, svim radnicima i radnicama i u tim najtežim časovima otvara im perspektivu (»znajte da će ta borba biti okrunjena uspjehom«), ali to znači da se borba produžava »do konačne pobjede«, koja će »roditi novi svijet, zbrisat će se zauvijek korijeni imperijalističkih ratova i nacionalnog porobljavanja, stvorit će se na istinskoj nezavisnosti svih naroda Jugoslavije slobodna bratska zajednica«[9]. Ali zato je potrebno da se ne klone duhom, da se čvršće zbiju redovi.

Karakteristično je da se Tito u poslednje dve godine pred rat intenzivnije bavio vojnom problematikom. U obimnom teorijskom radu o strategiji i taktici oružanog ustanka on polazi od Marksove koncepcije naoružanog naroda, od iskustava Pariske komune, triju ruskih revolucija, ustanaka u Kini, Austriji i Španiji i, na osnovu toga, opširno izlaže ciljeve, snage, sredstva, metode, načine i oblike borbe u oružanom ustanku. Takođe je pisao o jugoslovenskoj vojsci, o njenim slabim tačkama društvene prirode, a naročito je žigosao pojavu pete kolone u vojsci, pokazujući krajnju zabrinutost za odbrambenu sposobnost zemlje.

Antifašistička borba KPJ, to će u punoj svetlosti pokazati naredni događaji, imala je istorijski značaj. Ona je bila više-

[7] Tito, *Sabrana dela*, tom 5, str. 186.
[8] Isto, str. 190.
[9] Isto, str. 191.

Digitized by Google

značna. Prvo, antifašističku borbu KPJ nije shvatala kao stihijski otpor na pojavu fašizma. Ona je u tu borbu unela revolucionarnu svest i pretvorila je u revolucionarnu borbu. Drugo, KPJ je shvatila da je borba protiv fašizma ona glavna karika koju treba povući da bi se potegao ceo lanac nacionalnooslobodilačke i revolucionarne borbe. Svaka druga karika vodila je u sektaštvo ili u oportunizam. U prvom slučaju, sektaška borba za »čiste« ciljeve socijalističke revolucije mimo nacionalnooslobodilačke borbe protiv fašizma bila je osuđena na izolaciju od masa, a bila je i nerealna, jer je glavni udar usmeravala na pogrešnog protivnika. U drugom slučaju, potcenjivanje borbe protiv fašizma ili čekanje na povoljne revolucionarne uslove — u praksi bi dovelo do propuštanja najpovoljnijeg revolucionarnog momenta i do paralisanja revolucionarnih snaga. Treće, KPJ je shvatila da je drugi svetski rat po svom oslobodilačkom karakteru i vojnim razmerama spoljni uslov za vođenje unutrašnjeg antifašističkog rata, koji neizbežno postaje istovremeno narodnooslobodilački i revolucionarni rat. Četvrto, KPJ je shvatila da borbu protiv fašizma ne može voditi zaverenička partija ni usamljena klasa, već da je borba protiv fašizma stvar celog naroda, radnikâ, seljakâ i inteligencije, što čini najširi antifašistički, oslobodilački i revolucionarni front borbe. U skladu s tim shvatanjima, KPJ nije postavila ograničene, već krajnje radikalne ciljeve borbe — za konačno nacionalno i socijalno oslobođenje zemlje.

Borba KPJ između dva svetska rata, s težištem na borbi protiv fašizma, imala je istorijski značaj. Ona je bila priprema za naredni ratni i revolucionarni period. Bez nje ne bi bilo ni narodnooslobodilačkog rata ni socijalističke revolucije.

Pored generalne linije borbe (strategije), koja je izvanredno tačno izrazila potrebe vremena, ogroman značaj odigrao je konkretan rad na ostvarivanju generalne linije (taktika borbe), koji je težišno ostvaren u kratkom vremenu od Titovog dolaska na čelo Partije do početka ustanka, dakle, za četiri godine.

U tom kratkom vremenu Partija se osamostalila — idejno-politički, organizacijski i finansijski. Formulisala je originalnu strategiju i taktiku, premestila sedište CK iz inostranstva u zemlju i otrgla se od finansijske pomoći Kominterne, oslonivši se na članarinu i novčane priloge sve većeg broja članova Partije i SKOJ-a i mnogobrojnih aktivista i simpatizera. To je bio prvi, odlučujući potez. Drugi odlučujući potez bio je usmeren na masovan politički rad i najširi aktivizam u svim slojevima društva. Time je bio prevladan period zatvorenog sektaškog rada, ispunjenog unutrašnjim frakcijskim borbama. Partija je težila da postane opštejugoslovenska politička snaga, u koju će imati poverenje svi narodi i narodnosti zemlje i svi radni slojevi društva. Ona je i postala opštenarodna partija, revolucionarna avangarda opštenarodne borbe. Treći odlučujući potez bio je preduzet u pravcu priprema za odlučnu borbu, uključivši i oružanu, čim za nju budu stvoreni uslovi, pa je u skladu s tim izuzetna pažnja

Digitized by Google

poklonjena vojnoj liniji i vojnim pripremama. Konačno, četvrto, Partija je osposobila rukovodstva kao operativne revolucionarne štabove, a osnovne organizacije kao aktivistička jezgra komunista-boraca, koji će u narednim prelomnim događajima ispoljiti ogromnu revolucionarnu energiju, svest, volju i disciplinu za izvršavanje najtežih zadataka koji su ih čekali.

Strategija narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije

Jedinstvena strategija narodnooslobodilačkog rata u Jugoslaviji — jedinstvena po tome što je bila i politička i vojna, što se odnosila i na narodnooslobodilački rat i na socijalističku revoluciju — s pravom nosi Titovo ime, jer je Tito njen pravi tvorac. To je bila revolucionarna strategija.

Danas, posle pobede narodnooslobodilačkog rata u Jugoslaviji, a naročito posle pobede mnogobrojnih narodnih ratova širom sveta, više nema nimalo sumnje u to da je revolucionarnu strategiju narodnog rata moguće uspešno primeniti u praksi. To je opštepoznata stvar. Međutim, 1941. godine, u vreme kada se rađala Titova strategija, to nije bilo tako. Zato, da bi se ispravno ocenila vrednost Titove strategije, moraju se uzeti u obzir uslovi u kojima se ona pojavila.

Ti opšti uslovi bili su krajnje nepovoljni. Revolucionarna iskustva prošlosti bila su ograničena; revolucionarnu teoriju bio je prekrio veo zaborava; prodor klasične vojne strategije nametao se kao jedini uzor i jedini odgovor na tadašnje uslove; pokreti otpora protiv fašizma nudili su se kao najveći domet akcije. S gledišta tih uslova, Titova strategija imala je sva svojstva originalnog stvaralaštva, teorijskog novuma, genijalnog razumevanja duha vremena i predviđanja budućnosti. Ona je imala i svojstvo izuzetne revolucionarne hrabrosti — hrabrosti za primenu jedne strategije koja do tada nije imala istorijskog uzora, koja u tadašnjoj marksističkoj teoriji nije imala eminentnih pristalica, a imala je bezbroj protivnika.

Titova strategija narodnooslobodilačkog rata pojavila se na početku epohe masovnih narodnih ratova. Ona se oslanjala na teorijska izvorišta klasikâ marksizma i najboljih buržoaskih vojnih teoretičara. Međutim, revolucionarna praksa koja joj je prethodila bila je ograničena. Praksa Pariske komune bila je kratkotrajna. Istorijska iskustva oktobarske revolucije i građanskog rata u Rusiji bila su primenjena u specifičnim uslovima koji se u drugom svetskom ratu i posle njega više nigde nisu ponovila. Kineska iskustva narodnooslobodilačkih ratova mogla su odigrati izuzetno veliku ulogu, ali su ona bila teško dostupna. Najpoznatiji, i najbliži, bio je španski građanski rat, ali je i on bio specifičan i neuspešan.

Titova strategija pojavila se kao nastavljač najboljih revolucionarnih tradicija, ali je ona u prvom redu bila teorijska novina

Digitized by Google

i prodor nove prakse. Titova strategija morala je ponovo stvaralački da potvrdi vrednost marksističkog koncepta naoružanog naroda, i to ne samo u novim uslovima, već i u situaciji kada je taj koncept bio izneveren i podvrgnut reviziji u gotovo celom radničkom pokretu. Počev od Kauckog i Bernštajna, socijaldemokratija je izvršila potpunu teorijsku reviziju marksizma u oblasti vojnih pitanja, a savremena socijaldemokratija prihvatila je u političkoj praksi sva klasična buržoaska shvatanja o ratu, armiji i odbrani. U SSSR-u je već bila završena staljinistička revizija Lenjinovih stavova o vojnim pitanjima i u osnovi je pobedio klasični koncept armije, odbrane i rata, koji je postao uzor i celom komunističkom pokretu. Titovo oživljavanje marksističkog učenja o naoružanom narodu moglo je biti ostvareno samo u borbi s revizionizmom vladajućih centara, te je u tom pogledu imalo karakter teorijsko-praktične novine i revolucionarnog stvaralaštva.

Isti je slučaj bio i s Titovom vojnom strategijom. Na svim frontovima drugog svetskog rata dominirala je klasična strategija (tek će se kasnije pojaviti partizansko ratovanje u Sovjetskom Savezu), tako da je moglo izgledati da je njena dominacija jedini mogući izraz tadašnjih tehničkih i društvenih uslova i da je jedina bila ispravna. Iz toga je bilo proizišlo vladajuće shvatanje da se rat ne može ni voditi na neki drugi način osim primenom takve strategije. Najveće odstupanje koje je vladajuća vojna misao mogla dopustiti svodilo se na pokret otpora, na različite vrste gerile ili na ograničeno partizansko ratovanje. A u sve tri varijante kriterijum je polazio od dominantne uloge klasične strategije na glavnim frontovima i od sporedne uloge otpora, gerile i partizanskog ratovanja, uloge koja je značila samo podršku glavnim frontovima i vodećoj strategiji. Činjenica da se nigde u Evropi nije pojavio narodnooslobodilački rat osim u Jugoslaviji (pod njenim neposrednim uticajem i u Albaniji i, delimično, u Grčkoj), a takođe nigde u svetu osim u Kini, bila je posledica takve vladajuće vojne logike. Ona je, međutim, dublje političke uzroke imala u nastojanju glavnih sila antihitlerovske koalicije da se ograniči mogućnost oslobađanja porobljenih naroda njihovim sopstvenim snagama, odnosno da se oslobađanjem sveta od fašizma od strane glavnih koalicionih partnera stvore uslovi za takvu posleratnu konstelaciju odnosa u svetu u kojoj će oni imati glavnu reč. Tito nije mogao prihvatiti klasičnu strategiju, a nije prihvatio ni ograničenu borbu. On se odlučio na rat i na novu ratnu strategiju, koja se prema klasičnoj strategiji ponašala kao njena antistrategija.

Otuda nije nikakvo iznenađenje da naš rat, još u vreme trajanja, nije bio prihvaćen onako kako zaslužuje i s obzirom na doprinos opštoj borbi protiv fašizma; štaviše, nailazio je na otpore i na otvorenu konfrontaciju. Nije reč samo o tome da dugo vremena (tri godine i četiri meseca) nije bio priznat; to je spoljnopolitička dimenzija prema njemu. Reč je o tome da je kao

Digitized by Google

koncepcija, kao istorijski primer, kao praksa — bio izvan svih vladajućih koncepcija i izvan saznanja o realno mogućem. A kao trag takvog odnosa prema našem narodnooslobodilačkom ratu pojavila su se posle njegovog pobedonosnog završetka u novom vidu stara nepriznavajuća shvatanja: da je naša pobeda, tobože, bila proizvod specifično povoljnih uslova koji su postojali samo u Jugoslaviji, pa čak i to da rata u Jugoslaviji nije ni bilo i da ona svoje oslobođenje duguje spoljnim snagama.

Odmah posle rata, u članku *U čemu je specifičnost oslobodilačke borbe i revolucionarnog preobražaja nove Jugoslavije*[10], Tito je dokazivao da prirodni i politički uslovi u našoj zemlji nisu bili izuzetni i da su i drugde postojali. Štaviše, u Jugoslaviji je bilo i izrazito nepovoljnih uslova (relativno malo ratište i bratoubilačka borba, na primer).

Negativan odnos prema narodnim ratovima i odgovarajućoj (revolucionarnoj) strategiji produžavao se i posle drugog svetskog rata u odnosu na narodnooslobodilačke i antikolonijalne ratove i narodne revolucije. Istina, on se ponegde menjao u skladu s njihovom masovnošću, političkom i vojnom efikasnošću. Međutim, sve do danas negativan odnos nije iščezao, tako da se u njemu izražava duboka suprotnost između tehnokratskih i revolucionarnih strategija, što je jedan od pojavnih oblika društvenih suprotnosti savremenog sveta.

Nasuprot tome, odnos mnogobrojnih narodnih ratova i revolucije prema našoj revolucionarnoj strategiji i, posebno, prema Titu kao strategu, isto kao i odnos Jugoslavije prema narodnim ratovima posleratnog vremena, bili su obostrano pozitivni. Još u vreme našeg oslobodilačkog rata naša su iskustva probila, istina s teškom mukom, monopol informisanja i dezinformisanja koji je oko njih bio stvoren. Naša borba prvo je stekla simpatije, a zatim je dobila podršku, pomoć i velika priznanja. Posle rata došlo je i do širokog prihvatanja naših iskustava.

Narodni rat i revolucionarna strategija postali su svetska pojava, a u tome su Titov doprinos i jugoslovenska iskustva odigrali veliku ulogu.

Ciljevi strategije narodnooslobodilačkog rata bili su krajnje radikalni i sadržavali su: nacionalno i socijalno oslobođenje, odnosno — isterivanje okupatora, razbijanje izdajničkih domaćih garnitura, ostvarenje jedinstva zemlje na osnovama ravnopravnosti naroda i narodnosti i stvaranje uslovâ za socijalistički društveni preobražaj. To su bili sveobuhvatni ciljevi, i nacionalno-oslobodilački i klasni, i neposredni i posredni (istorijski).

Sveobuhvatnost nacionalnooslobodilačkog cilja imala je tri vida: oslobođenje od okupatora, oslobođenje od mešanja sa strane u unutrašnje tokove naše borbe (i uopšte u naše unutrašnje poslove) i oslobođenje svakog naroda i narodnosti. Nacionalno oslobođenje bilo je oblik i okvir za oslobođenje društva od svih okova

[10] »Komunist« (časopis), br. 1/1946.

Digitized by Google

socijalnog porobljavanja, što je bio izraz marksističke koncepcije o tome da se u novim uslovima nacionalno oslobođenje ne može izvršiti mimo oslobođenja proletarijata, mimo istorijskog procesa oslobađanja rada. Tako su ciljevi neizbežno postali revolucionarni, i to upravo u onoj meri u kojoj su obezbeđivali jedinstvo nacionalnooslobodilačkog i socijalno-klasnog sadržaja.

U to vreme malo je ko u Evropi verovao da je moguće antifašističku borbu pretvoriti u opštenarodni rat, a opštenarodnim ratom postići najradikalnije ciljeve — potpunu političku i vojnu pobedu i izvršiti socijalističku revoluciju.

Izbor oblika borbe u narodnooslobodilačkom ratu predstavlja izuzetan primer Titove veštine da teorijsku koncepciju sjedini s praktičnim delovanjem, da reči pretvara u dela, da ciljeve sprovodi u život.

Već u aprilskim i majskim odlukama KPJ (odmah posle okupacije) o nepriznavanju okupacije i o produžavanju otpora fašizmu sadržana je orijentacija na oružanu borbu kao glavni vid otpora, i to od trenutka kada za to budu sazreli uslovi. To nije značilo pasivno čekanje trenutka, već aktivno preduzimanje mera za pripremu ustanka i aktiviranje nižih oblika borbe protiv okupatora (gerila, otpor u gradovima). U junu i julu 1941. donesene su odluke o oružanom ustanku.

Masovni oružani ustanak shvaćen je kao detonator opšteg narodnog rata. On je imao najveće mobilizacijsko dejstvo, najoštrije je mogao da odstrani svaku drugu alternativu osim oružane borbe, sadržavao je u sebi ogroman moralni potencijal i nastavljao je tradiciju slobodarskih borbi iz prošlosti. U pokretanje oružanog ustanka računalo se sa prvorazrednim činiocem strategijskog iznenađenja okupatora. U ustanku je trebalo postići masovno naoružavanje ustanika, razbijanje okupacijskog sistema, stvaranje prvih slobodnih teritorija, sticanje iskustva i poverenja u sopstvene snage. Odluka o oružanom ustanku bila je istorijska.

Masovni oružani ustanak odigrao je još jednu krupnu ulogu. U njemu je borbom zahvaćen najširi prostor jugoslovenskog ratišta, s težištem na njegovom većem delu izvan gradova. Osim toga, jedino je takav, masovni oblik oružane borbe mogao imati oslonac u najširim masama i omogućiti njihovu opštu političku i vojnu dobrovoljnu mobilizaciju.

Masovni oružani ustanak oslanjao se na najšire slojeve seljaštva, radništva i inteligencije i na sve narode i narodnosti. Ni jedan drugi uži oblik borbe — gerila, udarne grupe u gradovima, na primer — nije pružio mogućnost za vođenje široke opštenarodne borbe. Opštejugoslovenski oružani ustanak razvijao se kao plod mnogih manjih i većih ustanaka na užim teritorijama opština i područja i na širim teritorijama današnjih republika i pokrajina, preko čega su najpotpunije došli do izražaja autentični interesi svakog naroda i narodnosti, svih građana. U masovnim narodnim ustancima, rukovođenim iz jedinstvenog centra i na osnovama jedinstvene političke i vojne strategije,

Digitized by Google

probudila se neviđena snaga naroda kao odlučujućeg činioca borbe i otpora.

Titov *stav o prostoru* jedan je od najoriginalnijih i najvažnijih u njegovoj strategiji. On sadrži mnoštvo bitnih elemenata. Ratište je shvaćeno kao jedinstveno, opštejugoslovensko (dakle, u pitanju je bio odnos prema celovitom teritorijalnom integritetu Jugoslavije, proširenom i na krajeve koji su nam bili oteti posle prvog svetskog rata), a postojanje nacionalnih glavnih štabova omogućavalo je veliku relativnu samostalnost borbe na vojištu. Između ratišta i vojišta, pozadine i fronta, radikalno je izbrisana granica, usled čega je poprište oružane borbe i otpora postala cela teritorija — okupirana i poluoslobođena. Stvaranje slobodnih teritorija od samog početka bilo je vojni i politički imperativ, koji je omogućio vođenje odlučnih ratnih dejstava i uspostavljanje narodne vlasti i drugih elemenata budućeg socijalističkog političkog sistema. Teritorija se nije branila po svaku cenu, a gubitak jedne teritorije odmah se nadoknađivao osvajanjem druge, još veće. Naša strategija je polazila od toga da svaka teritorija pruža uslove za vođenje oružane borbe, a geografske specifičnosti pojedinih njenih delova mogle su uticati samo na različitost oblika ratnih dejstava. Oružana borba vodila se pretežno na kopnu, ali čim su stvoreni povoljni uslovi borba se proširila i obuhvatila i more i vazduh. Osim toga, čitava teritorija bila je pokrivena oružanim formacijama i drugim institucijama rata i revolucije, što je bila garancija da će svaki kraj imati »svoju« autentičnu oslobodilačku borbu i revoluciju i da će oružane snage stalno biti u neposrednoj blizini žarišta borbe, u čemu se izražavala najveća mogućna »teritorijalnost« rata, omogućavajući neprekidnu kontrolu teritorije, zaštitu stanovništva, dobrovoljnu teritorijalnu popunu oružanih snaga i neprekidnost vođenja oružane borbe.

Masovni narodni oružani ustanak zahtevao je takvu *ratnu veštinu* koja će omogućiti da najširi slojevi stanovništva učestvuju u oružanoj borbi, da ljudski faktor odigra u njoj odlučujuću ulogu, ali da ne bude objekt tehničke nadmoći neprijatelja, već učesnik ofanzivnih manevarskih dejstava. U skladu s tim osnovnim zahtevom Tito je, na osnovu iskustava udarnih grupa u Beogradu, koje je neposredno pratio sve do odlaska na slobodnu teritoriju (početkom septembra 1941. godine), zaključio da oružana borba u gradovima ne daje krupne vojno-političke rezultate. Štaviše, ona dovodi do desetkovanja najboljih kadrova Partije i SKOJ-a i odvaja ih od masa. Takav način borbe ne odgovara radikalnim ciljevima narodnooslobodilačke borbe. Isto tako, na Savetovanju u Stolicama, septembra 1941, Tito je odlučno odbacio i gerilu kao oblik borbe, iz istih političkih i vojnih razloga, jer je gerila takođe sektaški, zaverenički oblik borbe, samo što se, za razliku od dejstava udarnih grupa, izvodi na vangradskom prostoru (prvenstveno onom koji je udaljen od važnih strategijskih i taktičkih objekata). Tito se zbog toga odlučio da u oru-

Digitized by Google

žanom ustanku primeni partizansko ratovanje, ali je od samog početka imao ideju o kombinovanju partizanskog ratovanja sa odlučnim i elastičnim frontalnim dejstvima. To je originalna strategija u kojoj je bila zastupljena i partizanska taktika i taktika jakih udarnih dejstava. Cilj takve strategije bio je da se neprijatelju nanose što veći ljudski i materijalni gubici, da se sopstveno ljudstvo sačuva od nepotrebnih gubitaka, da se stvaraju slobodne teritorije, ruši okupacijski sistem i neprekidno omasovljava oružana borba. To su bili radikalni vojni ciljevi koji su odgovarali radikalnim političkim ciljevima rata i revolucije, oni su zahtevali ratnu, revolucionarnu strategiju, krajnje odlučnu i elastičnu, koja se razlikovala i od strategije glavnih frontova u drugom svetskom ratu i od strategije pokretâ otpora.

Tito nije patio od iluzije da će posle ulaska SSSR-a u rat odnos snaga za kratko vreme biti izmenjen. Zbog toga nije ni očekivao da masovnim oružanim ustankom protivnik bude bačen na kolena. Masovni oružani ustanak je takav oblik borbe koji ne može dugo trajati. I u našim uslovima, već pri kraju 1941. godine, on je ušao u krizu. Zato, čim je ustanak izvršio ulogu detonatora oružane borbe, a dalje se istim putem nije moglo nastaviti, Tito se odlučio na dugotrajan opštenarodni rat.

Opštenarodni rat je bio konačno pronađeni oblik borbe koji je najpotpunije odgovarao ciljevima narodnooslobodilačkog rata i revolucije i odnosa snaga na našem ratištu. Naš narodnooslobodilački rat imao je najjačeg do tada u istoriji poznatog protivnika, koji je, sve do tada, rešavao ratove munjevitim udarima. Protiv takvog jakog protivnika i njegove strategije munjevitog rata bilo je moguće suprotstaviti se samo dugotrajnim, iznuravajućim ratom, postepenim slamanjem njegove žive sile i tehnike, vodeći računa da se u povoljnom trenutku preokrene odnos snaga i neprijatelju preotme strategijska inicijativa. U opštenarodnom ratu primenjeni su i masovna oružana borba i svi drugi masovni oblici otpora, što je omogućavalo i masovno učešće naroda.

Izbor oblika organizovanja oružane sile, i uopšte načina njenog stvaranja u uslovima okupacije i u toku same oružane borbe, jedan je od najvećih dometa Titove strategije.

U početku, u masovnom oružanom ustanku, dominantan oblik organizacije oružane sile bili su partizanski odredi, što je bio milicijski tip naoružanog naroda. Taj oblik ostao je do kraja rata, ali ubrzo, već krajem 1941. godine, stvara se narodna armija koja će postepeno postati dominantan oblik organizacije oružane sile.

Titova odluka o prelasku na viši razvojni oblik oružane sile, na Narodnooslobodilačku vojsku (narodnu armiju), imala je sudbonosan značaj za konačni uspeh oslobodilačkog rata. Stvaranje narodne vojske nije značilo raskid sa naoružanim narodom. Ona je bila sredstvo revolucionarne narodne vlasti i nov oblik neposrednog i dobrovoljnog učešća stanovništva u oružanoj borbi. U takvoj vojsci ljudski faktor je takođe dolazio do izražaja kao

Digitized by Google

subjekt rata. Po načinu organizovanja Narodnooslobodilačka vojska je obezbeđivala nacionalnu ravnopravnost naroda i narodnosti. Ona je bila rukovođena od strane nacionalnih glavnih štabova, ali je predstavljala jedinstvenu oružanu silu pod opštim jedinstvenim rukovodstvom Vrhovnog štaba i vrhovnog komandanta. Pored toga, pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba uvek je delovala i jaka operativna grupa kao udarna snaga vrhovnog komandanta. Po načinu dobrovoljne popune, po unutrašnjim odnosima svesne discipline i, naročito, po starešinskom kadru koji je stvaran neposredno iz redova svih slojeva naroda (a ne iz redova specijalista) — to je bila vojska novog tipa, potpuno različita od klasičnih stajaćih vojski.

Titova strategijska ideja o stvaranju narodne vojske sazrela je pre nego što su ratni događaji ukazali na neminovnost takvog čina (još u vreme Savetovanja u Stolicama). A neposredno je bila uslovljena krizom ustanka u zapadnoj Srbiji, u vreme prve neprijateljske ofanzive. U tim novim uslovima partizanski odredi više nisu bili kadri da rešavaju najkrupnije ratne zadatke: bili su slabo pokretljivi, vezani za svoju užu teritoriju i nesposobni za manevarska i udarna dejstva. Međutim, oni su bili i preterano osetljivi na politička previranja u svojim sredinama, koja su u vreme ofanzive bila snažno podstaknuta snagama izdaje i kontrarevolucije. Pri jačim udarima neprijatelja sve se to odrazilo u prvom redu na seljaštvo, koje je činilo glavninu boraca partizanskih odreda.

Odmah posle ofanzive, i pod uticajem negativnih iskustava koja smo u njoj doživeli, Tito donosi istorijsku odluku o formiranju prve udarne brigade koja je istovremeno bila i prva proleterska jedinica. Tom odlukom udaren je temelj Narodnooslobodilačkoj vojsci.

Zadatak Prve proleterske brigade (i kasnije formiranih brigada, divizija i korpusa Narodnooslobodilačke vojske) bio je da vodi borbu u svakom delu zemlje, svuda tamo gde joj se naredi i gde se ukaže potreba, da bude nosilac udarnih i manevarskih dejstava, izrazito napadačkog karaktera. A činjenica da je prva brigada u isto vreme bila ne samo udarna, već i proleterska, ukazuje na to da je u uslovima vojne i socijalne krize ustanka Tito upravo od radničke klase očekivao da svojom organizovanošću, klasnom svešću i spremnošću da »juriša na nebo« odigra ključnu ulogu u učvršćivanju ustaničkih snaga, u stabilizovanju čitavog narodnooslobodilačkog fronta i u što organizovanijem prelasku iz faze ustanka u fazu opštenarodnog rata.

Titova odluka da Narodnooslobodilačku vojsku stvori vrlo rano, pri kraju prve ratne godine, nije bila samo izraz potrebe trenutne situacije, nego i predviđanja događaja koji će uslediti znatno kasnije. Narodnooslobodilačka vojska bila je glavni instrument kojim je u žestokoj oružanoj borbi neprekidno menjan vojno-politički odnos snaga na našem ratištu. A pri kraju rata, kada je trebalo naneti završni, odlučujući udarac okupatoru i

Digitized by Google

njegovim domaćim pomagačima i pokazati sposobnost da se konačno oslobođenje zemlje izvrši sopstvenim snagama bez mešanja sa strane — Narodnooslobodilačka vojska, koja je u toku završnih operacija prerasla u Jugoslovensku armiju, odigrala je u tome poduhvatu ključnu ulogu. Da nije bilo takve snage, jugoslovenskom oslobodilačkom ratu i našoj socijalističkoj revoluciji moglo se desiti da drugi sa strane poberu plodove borbe.

Borba za mir

Odmah posle završetka narodnooslobodilačkog rata Titova ratna strategija pretvorena je u neprekinutu strategiju mira. U tom pretvaranju nije bilo protivurečnosti, jer je i strategija narodnog rata bila strategija antinasilja, što znači da je i ona služila interesima pravednog mira.

Borba nove Jugoslavije za mir proizlazila je iz potrebe da se očuvaju tekovine oslobodilačkog rata i revolucije i stvore povoljni uslovi za nesmetanu obnovu razrušene zemlje i izgradnju socijalističkog društva. Ali ona nije bila izraz samo pojedinačnih interesa i potreba Jugoslavije. Ona je bila izraz naše opšte politike koja je ocenila da je mir postao najbitniji uslov opstanka i napretka.

U borbi za mir jugoslovenski pogledi su se oštro razlikovali od pacifizma. Pacifizam je protiv svake primene sile i rata, bez obzira na njihov karakter i ciljeve. On ne pravi razliku između pravednih i nepravednih ratova. Zbog toga se pacifizam može pretvoriti, objektivno ili subjektivno, u defetizam, u malodušnost, u nevericu u uspeh borbe protiv agresivnog nasilja, pa čak i u ometanje takve pravedne borbe. Nasuprot tome, u jugoslovenskim pogledima bila je zastupljena najveća oštrina i doslednost u borbi protiv agresivnog rata i sile i najveća podrška odbrambenim, narodnooslobodilačkim ratovima i revolucijama.

Borba protiv rata i politike s pozicije sile čini okosnicu jugoslovenske politike mira. Odmah posle završetka drugog svetskog rata pojavile su se najkrupnije opasnosti da nove pretnje ratom i silom naruše tek postignuti mir, a takođe i da ugroze bezbednost tek stvorene nove Jugoslavije.

Prva i najveća opasnost pojavila se u obliku nuklearne pretnje i nuklearnog rata. U jugoslovenskim pogledima formulisani su nedvosmisleni stavovi prema toj opasnosti. Pripreme za nuklearni rat, trka u nuklearnom naoružavanju i nuklearno zastrašivanje ocenjeni su kao najveća opasnost za svetski mir, a sam nuklearni rat, ukoliko bi do njega došlo, kao neumitnost opšteg razaranja i uništavanja i zbog toga — kao nesvrsishodno političko sredstvo. U skladu s tim, formulisan je stav o potrebi zabrane nuklearnog rata i o razoružanju, prvenstveno nuklearnom, kao preduslovu da se nuklearni rat liši svoje materijalne osnove.

Digitized by Google

S pojavom hladnog rata, koji je sve do sedamdesetih godina bio glavni oblik politike s pozicije sile, u jugoslovenskim pogledima formulisani su stavovi o krajnje negativnoj ulozi ogromno povećane vojne i svake druge agresivne sile u međunarodnim odnosima. U skladu s tim, oštrica borbe usmerena je protiv politike sile. U vezi s prvom i drugom tršćanskom krizom Jugoslavija je postala predmet najžešćeg pritiska sa Zapada, koji je bio samo deo širih planova da se izmeni politički odnos snaga u zemlji u korist snaga starog poretka i kontrarevolucije. U otporu žestokom pritisku sa Zapada utemeljena je koncepcija odbrane zemlje — na najširim društvenim osnovama. Ona je bila sastavni deo opšte borbe protiv agresivne sile u međudržavnim odnosima.

Već 1948. godine usledio je napad Informbiroa s ciljem da se nezavisnost i samostalan socijalistički razvoj Jugoslavije ukinu i podrede interesima SSSR-a. U širem smislu, bio je to prvi znak o tome da će i odnosi među socijalističkim državama biti opterećeni protivrečnostima i primenom sile. Otpor Jugoslavije Informbirou imao je, upravo stoga, istorijski značaj. U idejno-teorijskom pogledu jugoslovenska marksistička misao dala je veliki doprinos rasvetljavanju pitanja o socijalizmu kao svetskom procesu, o različitim putevima u socijalizam, o njegovoj demokratskoj radničko-klasnoj i antibirokratskoj suštini i o ravnopravnim odnosima među socijalističkim državama bez mešanja sa strane. Stvaralačko pokretanje tih novih pitanja nametnulo je i teme o ulozi rata i sile u odnosima među socijalističkim državama, o ulozi rata u ostvarivanju revolucionarnih ciljeva. Sve su to bile krupne teme marksističke teorije rata i sile u novim uslovima. Jugoslovenska marksistička misao dala je nove odgovore na ta pitanja, iako je dugo vremena zbog toga bila osuđivana za revizionizam, za izdaju marksizma, za oportunizam i kapitulaciju pred građanskom teorijom, a politički čak i za kapitulaciju pred imperijalizmom.

Jugoslavija je bila prva socijalistička zemlja koja je pružila otpor hegemonističkoj politici sile SSSR-a. Ona je to mogla učiniti zbog toga što je politika otpora bila jasno teorijski formulisana i dosledno sprovođena u praksi i što je uživala jedinstvenu podršku najširih narodnih masa i velikog dela demokratskog javnog mnenja u svetu.

Kada su se masovno pojavili lokalni agresivni ratovi, u prvom redu kao glavno sredstvo suzbijanja antikolonijalne revolucije, a kasnije i kao sredstvo ugrožavanja nezavisnosti mnogih samostalnih država, prvenstveno malih, u jugoslovenskim pogledima je ta vrsta ratova osuđena kao realna opasnost, a u dugom poslератnom razdoblju i kao najverovatnija praktična mogućnost da se ratom ostvaruju hegemonistički i imperijalistički ciljevi. Takođe je ocenjeno da lokalni rat predstavlja izvor velike opasnosti i za bezbednost Jugoslavije, što je imalo za posledicu odgovarajuće odbrambene pripreme protiv takve opasnosti. Jugoslavija je pružala podršku u svim slučajevima borbe narodâ, oslobodilač-

Digitized by Google

kih pokreta i država, koji su postali žrtve agresivnog lokalnog rata. Bez obzira na to da li je svuda u svetu lokalni rat bio teorijski formulisan i zvanično uvršćen u klasifikaciju ratova, u jugoslovenskoj teoriji rata on je bio klasifikovan i teorijski obrađen. On se nalazi i u našoj sadašnjoj klasifikaciji, a naša teorijska misao stalno prati nove pojave u vezi s tom vrstom rata, koje proizlaze iz modernizacije konvencionalnog oružja i novih strategijskih zamisli, ciljeva i načinâ vođenja takvog rata.

Varijacija politike s pozicije sile, poznata kao specijalni rat, koja je snažno stupila na međunarodnu scenu sredinom sedamdesetih godina, u jugoslovenskoj teoriji je odmah postala jedna od najaktuelnijih tema. Specijalni rat je definisan kao najkompleksniji oblik sile za ostvarivanje krupnih agresivnih ciljeva. On je postao sredstvo neokolonijalizma i težnji ka svetskoj hegemoniji, pogotovo u situaciji kada se pokazalo da rat, pa čak i lokalni, može biti preveliki rizik za najveće svetske sile. U odnosu na bezbednost Jugoslavije specijalni rat se pokazao kao realna opasnost. U raznim oblicima — od ubacivanja terorističkih, diverzantskih grupa do potpirivanja kontrarevolucije i pokušaja cepanja teritorijalnog integriteta Jugoslavije — specijalni rat je neprekidno primenjivan. U teorijskom pogledu naš najpotpuniji odgovor kad je reč o specijalnom ratu sadržan je u koncepciji društvene samozaštite, koja je zamišljena i ostvarena tako da u jedinstvu sa opštenarodnom odbranom pruži sveobuhvatan otpor specijalnom ratu.

Jugoslovenska teorija definisala je stavove i prema vojnim intervencijama kao neprikrivenom obliku primene agresivne sile, te je, u skladu s tim, sve dosadašnje vojne intervencije, bez obzira na to ko ih je preduzimao, energično osudila. Ceneći da postoji opasnost od vojnih intervencija i za bezbednost Jugoslavije, stav je naše odbrambene koncepcije da se protiv svakog pokušaja vojne intervencije primenjuje odbrambeni rat, što u stvari znači odbacivanje vojne intervencije kao oblika primene sile, jer, ukoliko bi do nje došlo, mi bismo je od samog početka pretvorili u rat, prisiljavajući agresora da od nje odustane ili da se upusti u rat. U tom pogledu opštenarodni rat, kao odgovor na vojnu intervenciju, deluje i kao sredstvo našeg odvraćanja od intervencije.

Težnja velikih sila, blokova, pojedinih manjih blokovskih zemalja i, pod zaštitom velikih sila, nekih vanblokovskih zemalja ka hegemoniji, ka prevlasti u svetu ili u pojedinim regionima sveta — predstavlja u savremenim uslovima glavni uzrok za pojavu ratova i primenu sile. Jugoslovenska teorija odbacuje sva ona shvatanja koja uzroke savremenih ratova i sile opravdavaju raznim ideološkim i geopolitičkim tumačenjima.

Iako su stvorene opšte pretpostavke za eliminisanje rata i sile iz društvenog života, a mir postao opšti i najvažniji uslov za opstanak i pregres čovečanstva, još uvek deluju i uslovi koji reprodukuju težnje ka hegemoniji putem primene rata i sile.

Digitized by Google

Zbog toga ostvarenje mira ne može biti spontani proces, već samo aktivna borba. Hegemonističke težnje pothranjuju se na džinovskim unutrašnjim procesima birokratizacije i militarizacije, na stvaranju moćnih vojnoindustrijskih kompleksa, iz kojih proizlazi relativno osamostaljeno delovanje vojne sile.

U odnosu na vlastitu nezavisnost i na njen samostalni unutrašnji razvitak Jugoslavija se dosledno i odlučno suprotstavljala hegemonizmu svih stranih činilaca, bez obzira na to s koje strane je dolazio. Isto takvu doslednost ispoljavala je i kada su bile u pitanju sve druge zemlje, žrtve hegemonističkih težnji. A u najopštijim okvirima njena najdinamičnija antihegemonistička aktivnost sprovođena je u krilu pokreta nesvrstavanja, u kojem je bila jedan od glavnih pokretača usmerenosti pokreta protiv svake hegemonije.

Budući da su savremeni blokovi jedan od glavnih koloseka preko kojeg se sprovodi hegemonija, borba protiv blokovske podele sveta i blokovske primene sile postala je bitan element jugoslovenskih pogleda na rat i mir. Iz tog elementa je upravo i proizišla opredeljenost za nesvrstavanje.

Podrška antikolonijalnoj revoluciji. — Za razliku od nekih drugih socijalističkih zemalja i naprednih pokreta, Jugoslavija je od samog početka pružala nepodeljenu podršku antikolonijalnoj revoluciji. Ona je tu revoluciju ocenila kao univerzalnu svetsku pojavu borbe narodâ protiv imperijalizma, hegemonije i dominacije, za njihovo nacionalno i socijalno oslobođenje. Toj univerzalnoj pojavi, u najširem smislu, pripada i naš narodnooslobodilački rat. S jugoslovenskog gledišta nije bilo odlučujuće to kakve su političke snage stajale na čelu antikolonijalnog pokreta u pojedinim zemljama, već njegov antiimperijalistički, narodni karakter. Upravo zbog takvog svog karaktera antikolonijalni pokret je poput malja razbijao okove imperijalnih carstava i naneo najteži poraz celom sistemu imperijalizma, izazivajući objektivno socijalističke promene u svetu, a u nekim zemljama su te promene bile i plod subjektivnih opredeljenja, pa su ostvarene kroz jedinstvenu antikolonijalnu i socijalističku revoluciju. Bio je to, dakle, istorijski poduhvat svetskih razmera.

Na pitanju odnosa prema antikolonijalnoj revoluciji jugoslovenska teorija je vrednovala stvaralaštvo marksističkog stava da se u novim uslovima traže novi putevi u socijalizam i da se socijalizam afirmiše kao najširi i raznovrstan svetski proces.

Antikolonijalna revolucija je poslužila jugoslovenskoj teoriji i kao praktična potvrda najširih razmera da je narodni rat (narodnooslobodilački, antikolonijalni, revolucionarni) postao opšti tip savremenog rata. Kao tip rata on ima sopstvene društvene i vojne zakonitosti. U njemu se konačno pojavio narod kao subjekt rata, kao odlučujući politički i vojni činilac rata. U njemu je, takođe, primenjena ratna veština partizanskog i kombinovanog (partizansko-frontalnog) ratovanja, koja se pokazala izrazito nadmoćnija u poređenju s tehnokratskim strategijama, koje su u

Digitized by Google

apsolutizovanju najmodernijeg oružja i ratne tehnike uzaludno tražile ključ za ugušivanje masovnih narodnih pokreta.

Odbrambeni rat. — Posle pobede antikolonijalne revolucije i stvaranja velikog broja novih nezavisnih država problem njihove odbrane pojavio se u najoštrijem vidu. Nove države su u revoluciji izvojevale političku nezavisnost, ali su, usled krajnje nerazvijenosti, ostale ekonomski zavisne od industrijskih zemalja. Neokolonijalizam nastoji da iskoristi tu situaciju, da još više oteža ekonomski položaj tih zemalja i da dovede u pitanje i njihovu političku, pa i vojnu nezavisnost. U tome se obilato služi primenom sile, pa i rata. Ugrožavanje bezbednosti novih država, od kojih većina pripada pokretu nesvrstanosti, dobilo je široke razmere. To je pred pokret nesvrstanih stavilo akutan problem odbrane malih zemalja, a pred svaku pojedinu zemlju — akutan problem odbrambenog rata.

Stav o odbrambenom ratu kao pravednom ratu, koji je neprekidno, još od Titovog dolaska na čelo KPJ, bio principijelan stav jugoslovenske teorije, sada je dobio novu potvrdu. Odbrambeni rat je postao dominantna vrsta pravednog rata. Teorija odbrambenog rata postala je aktuelna, ali razlog za to ne leži smao u tome što je odbrambeni rat postao akutna potreba, nego i u tome što se s pojmom odbrambenog rata uveliko manipuliše i u teoriji i u politici. Takvog manipulisanja ima i na Zapadu i u socijalističkim državama.

Manipulisanje odbrambenim ratom dobilo je u najnovijoj američkoj interpretaciji čudovišnu dimenziju — on se poistovećuje s državnim terorizmom i na toj osnovi diskvalifikuje. Istina, to se odnosi samo na neke primere odbrambenog rata, kakav je slučaj odbrane Angole od agresije iz Južnoafričke Republike. Zbog toga što se u Angoli nalaze kubanske trupe i što je Angola, navodno, mostobran sovjetskog vojnog intervencionizma na jugu Afrike, posebno u Namibiji, američka globalna strategija stavlja odbrambeni rat Angole u isključivi okvir nadmetanja velikih sila u tom delu sveta, optužujući ga za terorizam (verovatno zbog pomoći koju Angola pruža oslobodilačkom pokretu Namibije) i istovremeno inspirišući agresiju na Angolu (koju čudovišnim teorijama valja opravdati).

S druge strane, SSSR podržava oružanu agresiju Vijetnama na Kampućiju, osuđuje odbrambeni rat Kampućije i proglašava ga za kontrarevoluciju. Sovjetska osuda ovog odbrambenog rata teorijski se opravdava principima socijalističkog internacionalizma, to jest — pravom na intervenciju u socijalističkim državama kada to odgovara interesima socijalističkog lagera, odnosno zemalja »realnog socijalizma«. U skladu s takvim teorijskim stavovima socijalistička država nema pravo da se brani kad god se to kosi sa socijalističkim internacionalizmom, odnosno sa interesima socijalističkog lagera.

Očigledno je da je u svim tim manipulacijama stav o odbrambenom ratu voluntaristički relativiziran. Taj stav je učinjen

Digitized by Google

zavisnim od interesâ velikih sila i blokova. Jugoslovenska teorija takve stavove ne prihvata. Za nju kriterijum odbrambenog rata zavisi samo od sledećih elemenata: da li je izvršena oružana agresija na nezavisnu državu, s jedne, i da li je napadnuta strana spremna da vodi rat protiv agresije, s druge strane. Za takav kriterijum nema značaja to ko je agresor a ko branilac, niti kakvim se ideološkim pobudama agresor rukovodi. Glavni cilj odbrambenog rata uvek je isti — to je odbrana nacionalne nezavisnosti i državnog integriteta. Ukoliko se u toku rata taj cilj izneveri, odbrameni rat gubi svoj odbrambeni, pravedan karakter. To je odlučan, postojan stav.

Pored načelne vrednosti, jugoslovenski stav o odbrambenom ratu ima i posebnu vrednost, jer se Jugoslavija takvog stava pridržava i u sopstvenoj praksi. Ona svoju vojnu organizaciju i oružane snage priprema i neprekidno jača isključivo u odbrambene svrhe. Jugoslavija nikada neće voditi osvajački, agresivan rat, već samo odbrambeni rat. Ona svim silama nastoji da i takav rat, ako je ikako moguće, izbegne, i zato, pored ostalog, vodi najširu politiku mira, a odbranu jača u prvom redu zato da njenom vidljivom snagom, pripremljenošću, organizovanošću — odvrati eventualnog agresora da ne otpočne rat. Odbrambeni rat dolazi kao krajnje sredstvo, kao zakoniti i neumitni odgovor na otpočinjanje agresije.

Po društvenom smislu, naša odbrana je opštenarodna, njoj je strano ugrožavanje slobode drugih naroda u istoj meri u kojoj joj je stalo do odbrane slobode sopstvenih naroda. Po svojoj vojnoj strukturi, poglavito po strukturi oružanih snaga, opštenarodna odbrana nije prilagođena za spoljno osvajanje, već samo za vođenje odbrambenog rata na vlastitoj teritoriji. Teritorijalna odbrana, koja predstavlja milionsku komponentu naše oružane sile, nije sposobna da izvodi ratna dejstva izvan naše teritorije, jer je predviđena i specifično organizovana da svoju ubojitu snagu ispolji na jugoslovenskom ratištu, nikada ne napuštajući teritoriju, ni u slučaju ako bi njene delove neprijatelj i zaposeo.

Ciljevi opštenarodne odbrane i društvene samozaštite politički su usklađeni s odbrambenim karakterom rata, i obrnuto. Oni su zapisani u našem Ustavu i predstavljaju ustavnu normu. Tim ciljevima predviđa se odbrana nezavisnosti zemlje i integriteta državne teritorije, kao i odbrana i zaštita Ustavom utvrđenog poretka socijalističkog samoupravljanja.

Opštenarodna odbrana i društvena samozaštita deluju u funkciji jugoslovenske politike miroljubive i aktivne koegzistencije i nesvrstavanja. Naša odbrana nije uključena u vojne saveze i vojne blokove, ona je oslonjena na vlastite snage, uključivši i pretežan deo domaćeg naoružanja proizvedenog u vlastitoj vojnoj industriji. I upravo u meri koliko je samostalna i sračunata na podršku miroljubivoj spoljnoj politici Jugoslavije, u toj meri ona bi u slučaju rata mogla računati na saveze na svim miroljubivim, antiagresorskim i naprednim snagama u svetu.

Digitized by Google

Međutim, ako bi došlo do oružane agresije na Jugoslaviju, opštenarodni odbrambeni rat bi se vodio bez milosti prema agresoru. To bi bio sveobuhvatni rat. Sveobuhvatan po masovnom učešću ljudskih i materijalnih snaga i sredstava; po prostoru — jer bi se vodio na svim delovima teritorije: na frontu, u pozadini neprijatelja i, eventualno, u sopstvenoj pozadini, zatim, na kopnu, na moru i u vazduhu; po vremenu — u svako doba dana i godine, u svim vremenskim uslovima, u neprekidnom trajanju, toliko dugo koliko je potrebno da se neprijatelj izbaci s naše teritorije. To bi bio rat za odbranu svakog pedlja teritorije, takve snage i zamaha borbe i takvog stepena upornosti da se neprijatelju u najvećoj meri sprečavaju prodori, izbegavajući pri tom nepotrebno žrtvovanje ljudi. U našem odbrambenom ratu oružana borba imala bi prvorazredni značaj, ali bi, pored nje, došli do izražaja i najraznovrsniji oblici otpora. Odbrambeni rat bio bi odbrambeni samo po svom političkom karakteru, po političkim ciljevima koje ostvaruje a ne i po načinu ratnih dejstava. U tom pogledu bio bi to pretežno ofanzivan, napadački rat.

U današnjem svetu, u kome rat i sila imaju najširu primenu, spremnost na odlučan odbrambeni rat, temeljito pripremanje za takav rat i, ako do njega dođe, odlučno vođenje rata — predstavljaju najvažniju zalogu za očuvanje bezbednosti zemlje. U spremnosti i odlučnosti za odbranu sadržana je i garantija mira, jer odbrana, kao i ukupna miroljubiva politika naše zemlje, doprinosi borbi protiv agresivnog rata i sile. Opštenarodna odbrana i društvena samozaštita su stoga sastavni deo jugoslovenske politike miroljubive i aktivne koegzistencije i nesvrstavanja.

Digitized by Google

Đuro Medić

Lenjinova teorija o pretvaranju buržoaske u socijalističku revoluciju

1. Uvodne napomene

U mnogim ideološko-političkim raspravama, pa čak i u mnogim udžbenicima, dominira prikaz oktobarske revolucije kao »čiste« socijalističke revolucije koja je pobjedonosno završena još 1917. godine. Tu se socijalna (socijalistička) revolucija pogrešno reducira na političku revoluciju, na čin osvajanja političke vlasti. U isto vreme se zapostavlja problematika revolucije u ekonomiji i kulturi, to jest ekonomska i kulturna revolucija, koje i pojmovno i historijski jesu dijelovi socijalističke revolucije. Buržoaske osobine ruske revolucije obično se vezuju samo za februarski prevrat 1917. godine, u kojem je buržoazija preuzela državnu vlast od cara i veleposjednikâ. Februarski prevrat se tumači kao buržoasko-demokratska revolucija, a oktobarski prevrat 1917. godine kao socijalistička revolucija. To je samo djelomično tačno. Tu je riječ o nepotpunom, pojednostavnjenom, jednostranom i u suštini iskrivljenom shvaćanju i objašnjavanju ruske revolucije 1917. godine. Sasvim je slična situacija u ideološko-političkim shvaćanjima i objašnjavanjima društvenog karaktera jugoslavenske, kineske i drugih revolucija 20. stoljeća. I one se tumače kao »čiste« socijalističke revolucije koje su odavno i pobjedonosno završene. Pristalice takvih koncepcija sebi i drugima sve teže mogu obja-

Digitized by Google

sniti suvremene krizne procese u socijalističkim zemljama i širenje elemenata liberalnog i državnog kapitalizma.

Nasuprot takvim pojednostavnjenim shvaćanjima, ovdje želim da izložim jednu drugačiju interpretaciju oktobarske revolucije. Nastojaću pokazati (1) da oktobarska revolucija nije bila »čista« socijalistička revolucija, već revolucija s dvostrukim, to jest buržoaskim i socijalističkim osobinama i (2) da Lenjinova teorija revolucije nije teorija »čiste« socijalističke revolucije, već teorija o pretvaranju buržoasko-demokratske u socijalističku revoluciju.

2. Narodnjaci, menjševici i boljševici

Različite klasno-političke snage sasvim su različito procjenjivale objektivne mogućnosti, ekonomsku osnovu i poželjne pravce kretanja Rusije koncem 19. i početkom 20. stoljeća. U traženju puteva i oblikâ društvenog razvoja ekonomska i politička misao Rusije pocijepala se na tri glavne struje.

Prvu struju čine *narodnjaci* sa A. I. Hercenom i N. G. Černiševskim na čelu. Toj struji pripadali su još i N. P. Ogarjev, P. L. Lavrov, N. K. Mihajlovskij, V. P. Voroncov, N. F. Danielson i drugi. Narodnjaci su istupali protiv kmetstva, protiv feudalizma, ali i protiv kapitalističkog razvoja Rusije. Oni su htjeli da Rusija preskoči kapitalističku fazu razvoja i da iz feudalne i agrarne faze pređe u socijalističko društvo očuvanjem ruske seoske obščine koja se zasnivala na naturalnoj proizvodnji, kolektivnom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju i na samoupravljanju njenih članova. U raspravama o mogućnosti preskakanja kapitalističke faze razvoja i izgradnji socijalističkog društva na bazi seoske obščine učestvovali su, pored ostalih, i Marks i Engels.[1]

Drugu struju čini *menjševičko krilo ruske socijaldemokracije* koju je u politici vodio J. O. Martov. Menjševici su nastupali s pozicija pozitivističke interpretacije marksizma (koju su razvili teoretičari Druge internacionale) i s pozicija buržoasko-liberalne ideologije. Menjševička struja je *historijski materijalizam* reducirala na *ekonomski determinizam*, razdvajala ulogu objektivnih i subjektivnih faktora društvenog razvoja i suviše naglašavala značaj ekonomskih faktora, *potcjenjujući* u isto vrijeme ulogu i snagu subjektivnih faktora razvoja.

Menjševici su bili mnogo snažnija i značajnija struja od narodnjakâ. Oni su smatrali da Rusija nije zrela za socijalističku,

---

[1] Marks i Engels su na nekoliko mjesta pisali o mogućnostima razvoja Rusije, pa i o mogućnosti »preskakanja« kapitalističke faze razvoja. Dobar pregled njihovih tekstova o toj temi nalazimo u knjizi: Marks — Engels, *O socijalističeskoj revoluciji*, Izdateljstvo političeskoj literaturi, Moskva, 1974. Kod nas su o toj temi pisali: M. Mesić, *Oktobar i radničko upravljanje proizvodnjom*, Centar društvenih djelatnosti, Zagreb, 1982, B. Caratan, *Teorije revolucije i socijalizma*, CKD, Zagreb, 1982. i drugi.

Digitized by Google

već samo za buržoasko-demokratsku revoluciju, za višepartijski sistem, parlamentarnu republiku i postepen, evolutivan *razvoj kapitalizma* koji će stvoriti materijalne pretpostavke socijalističkog društva. Isticali su da buržoasku i socijalističku revoluciju treba razlikovati ne samo pojmovno, već ih i vremenski treba razgraničiti tako da socijalistička revolucija slijedi poslije buržoasko-demokratske revolucije, to jest poslije kapitalističkog razvoja, kada kapitalizam više ne može da razvija proizvodne snage. Iz pravilne spoznaje da je Rusija već započela kapitalistiki razvoj i da se faza kapitalizma ne može preskočiti, kako su mislili narodnjaci, menjševici su — kako ističe Lukač — izveli neprihvatljiv zaključak da proletarijat treba da sačeka završetak kapitalističkog razvoja i tek onda da postavlja zahtjeve za izgradnju socijalističkog društva. »Jer, ako se već prizna nužnost kapitalističkog razvitka Rusije, kao što su to učinile ideološke preteče ruske buržoazije i kasnije menjševici, odatle se — piše Lukač u prikazu menjševičke ideologije — može izvući zaključak da se u Rusiji prvo mora završiti kapitalistički razvitak. Nosilac ovog razvitka je buržoazija. Tek pošto ovaj razvitak bude zaista daleko odmakao, tek pošto buržoazija ekonomski i politički odstrani ostatke feudalizma i umesto njih nastane moderna, kapitalistička, demokratska itd. zemlja — tek tada može započeti samostalna klasna borba proletarijata. Prevremeno istupanje sa samostalnim klasnim ciljevima proletarijata ne samo što je nekorisno — zato što proletarijat gotovo i ne dolazi u obzir kao samostalan faktor moći u ovoj borbi između buržoazije i carizma — nego je upravo i kobno za proletarijat. Jer ono plaši buržoaziju, slabi njenu udarnu snagu uperenu protiv carizma, goni je upravo u ruke carizma. Dakle, proletarijat dolazi u obzir samo kao pomoćna snaga progresivne buržoazije u borbi za modernu Rusiju.«[2]

Takva je shvaćanja Lenjin nazvao *buržoasko-liberalnom teorijom* koja izražava interese liberalne buržoazije i koja u borbi za društveno vodstvo *proletarijat pretvara u pomoćnu snagu.* Tu teoriju prihvatilo je i reformističko, oportunističko krilo radničkog pokreta kojeg su u Rusiji predstavljali menjševici.[3] Reformističku struju u radničkom pokretu, koja se suprotstavljala Lenjinu, Trockom i ruskim boljševicima, nazivajući ih teroristima

[2] Đ. Lukač, *Lenjin — studija o povezanosti njegovih ideja*, BIGZ, Beograd, 1977, str. 21—22. — Gledište o sukcesivnosti buržoaske i socijalističke revolucije nalazimo i kod F. Engelsa u njegovoj brošuri *Principi komunizma*, koja je prvi put objavljena tek 1914. godine. Vidi: F. Engels, *Principi komunizma*, Marksistički centar, Split, 1977.

[3] »Ruska revolucija je buržoaska — govorili su svi marksisti Rusije pred 1905. godinu. Menjševici, poturajući umjesto marksizma liberalizam, izvodili su iz toga zaključak: prema tome, proletarijat ne smije ići dalje od onoga što je prihvatljivo buržoaziji, on mora voditi politiku sporazuma s njom. Buržoazija ide za tim da izvrši preobražaj države buržoaski, reformistički, a ne revolucionarno, zadržavajući, po mogućnosti, i monarhiju i vlastelinski zemljoposjed« (V. I. Lenjin, *Proleterska revolucija i renegat Kautsky*, »Naprijed«, Zagreb, 1973, str. 70.

Digitized by Google

koji vrše nasilje nad prirodnim razvojem, razvili su Karl Kautsky i Eduard Bernstein.[4]

Treću struju čine *Lenjin i boljševičko krilo ruske socijaldemokracije* koji su izveli oktobarsku revoluciju 1917. Oni su izražavali interes revolucionarnog krila radničkog pokreta i interese seljaštva kada su stupili u klasno-politički savez sa seljaštvom. Svoju teoriju revolucije Lenjin zasniva na slijedećim elementima: prvo, na teoriji imperijalizma i neravnomjernog razvoja kapitalizma, drugo, na analizi ekonomske i socijalne strukture i specifičnog razvoja Rusije, treće, na konkretnoj analizi uzrokâ, tokova i rezultatâ ruske revolucije 1905—1907. godine, četvrto, na konkretnoj analizi međunarodnih prilika i, peto, na konkretnoj analizi odnosâ klasno-političkih snaga u Rusiji.

Lenjin kritizira narodnjake i dokazuje da je Rusija već započela kapitalistički razvoj i da je pred njom buržoaska revolucija, a ne preskakanje kapitalističke faze razvoja. Menjševicima zamjera to što oni Marksovu skicu kapitalističkog razvoja u Zapadnoj Evropi i njegovu skicu sukcesivnosti društveno-ekonomskih formacija mehanički prenose na prilike u Rusiji. Lenjinova analiza ekonomske i socijalne strukture dovodi ga do zaključka da su *liberalna buržoazija* i *proletarijat* glavne organizirane klasno-političke snage sukobljene u borbi za političko vodstvo revolucije.

3. Dvostruki (buržoaski i proleterski) karakter ruske revolucije

Međutim, ni buržoazija ni proletarijat ne čine većinu stanovništva, jer većinu čine seljaci. Karakter i pravac ruske političke revolucije zavisi od toga da li će buržoazija ili proletarijat pridobiti seljaštvo za svoju koncepciju razvoja. Za razliku od liberalne buržoazije i menjševika, koji su htjeli političko vodstvo buržoazije i *savez buržoazije sa proletarijatom*, Lenjin i boljševici se prije oktobarske revolucije opredjeljuju za *savez proletarijata i seljaštva* u kojem proletarijat ima vodeću političku ulogu, boreći se istovremeno *protiv feudalizma* i *protiv liberalne buržoazije*. Lenjin ističe da je ruska revolucija, s obzirom na *ekonomsku osnovu* i *zadatke koje rješava*, nužno *buržoaska revolucija*[5], ali —

---

[4] Vidi: Karl Kautsky, *»Ortodoksni marksizam« i reformizam*, »Globus«, Zagreb, 1977. i E. Bernstein i drugi, *Revizionizam*, »Globus«, Zagreb, 1981, str. 231—244.

[5] Buržoaski karakter revolucije ispoljava se u pretvaranju naturalne proizvodnje u robnu proizvodnju, a ove u kapitalističku robnu proizvodnju, zatim u pretvaranju seljaka u proletere, radnike, u borbi protiv kmetstva i drugih oblika feudalizma; u nacionalizaciji i podjeli zemlje seljacima; u akumulaciji i centralizaciji kapitala, u formiranju kapitalističkog ekonomskog sistema koji omogućava i podstiče kapitalistički razvoj društva itd. Buržoaska revolucija ima, dakle, dva osnovna zadatka: rušenje institucija i odnosa feudalnog sistema i drugih historijski nižih sistema, s jedne, i formiranje novih proi-

Digitized by Google

za razliku od Kautskog i menjševika — on ističe da se u Rusiji, pored buržoaske, ispoljava i druga, *proleterska linija revolucije.* »Iskustvo ruske revolucije od 1905. godine i kasnije kontrarevolucionarne epohe govori da su se kod nas ispoljavale dve linije revolucije u smislu borbe dviju klasa (...) Čitava decenija (velika decenija 1905—1915) dokazala je postojanje dviju i samo dviju linija ruske revolucije. Raslojavanje seljaštva pojačalo je klasnu borbu unutar njega, produbilo je veoma mnoge političke uspavane elemente i seoski proletarijat se približio gradskom«[6].

Lenjinove teze o postojanju dviju linija ruske revolucije, to jest teze o *dvostrukom (buržoaskom i proleterskom) karakteru ruske revolucije,* potvrđene su u kasnijoj društvenoj praksi, a naročito u februarskoj buržoasko-demokratskoj revoluciji 1917. godine. Ta je revolucija srušila monarhistički carski režim i dala je vlast buržoaziji, a ne proletarijatu i seljaštvu koji su se, isto kao i buržoazija, borili protiv carizma. U toku februarske revolucije organizirani radnici i seljaci stvorili su sovjete kao drugi centar moći, tako da je od februarske do oktobarske revolucije u Rusiji postojalo *dvovlašće,* to jest na jednoj strani Privremena vlada, a na drugoj strani sovjeti.

Na osnovu analize međunarodne situacije i odnosâ klasno-političkih snaga Lenjin postavlja tezu da proletarijat, zahvaljujući specifičnoj situaciji i vlastitoj organiziranosti, može i treba da silom osvoji državnu vlast i da pomoću državne vlasti *dovrši buržoasko-demokratsku revoluciju, pretvarajući je u socijalističku revoluciju.* U čuvenim *Aprilskim tezama* Lenjin 1917. godine kaže: »Originalnost sadašnjeg momenta u Rusiji sastoji se u prelazu od prve etape revolucije, koja je zbog nedovoljne svijesti i organiziranosti proletarijata dala vlast buržoaziji — na drugu njenu etapu, koja mora dati vlast u ruke proletarijata i siromašnih slojeva seljaštva.«[7] U tom cilju Lenjin i boljševici organizi-

---

zvodnih snaga, institucija i odnosa koji odgovaraju buržoaskom (kapitalističkom) obliku društvenog razvoja, s druge strane. Godine 1905. i Lenjin na taj način sagledava buržoasku revoluciju, a u kasnijim radovima zapostavlja drugi historijski zadatak buržoaske revolucije kojeg pokušavaju dovršiti revolucionarne socijalističke snage.

»Marksisti su — piše Lenjin 1905. godine — bezuslovno uvjereni da je ruska revolucija buržoaskog karaktera. Što to znači? To znači da demokratski preobražaji u političkom uređenju i oni socijalno-ekonomski preobražaji koji su u Rusiji postali neophodni — sami po sebi ne samo da ne znače uništavanje kapitalizma, uništavanje dominacije buržoazije, već, naprotiv, oni će na taj način prvi put očistiti teren za širok i brz, evropski, a ne azijatski razvoj kapitalizma; oni će prvi put učiniti mogućim vladavinu buržoazije kao klase« (V. I. Lenjin, *Dve taktiki socialdemokratii v demokratičeskoj revoljucii, Izbrannye proizvedennyja,* Moskva, 1969, tom 1, str. 451.

[6] V. I. Lenjin, *O dvjema linijama revolucije,* — navedeno prema knjizi: Marks — Engels — Lenjin, *Protiv anarhizma, liberalizma, levičarstva i revizionizma,* BIGZ, Beograd, 1973, str. 185.

[7] V. I. Lenjin, *Izbrannye proizvedenija,* tom 2, str. 14. Tezu o buržoaskom karakteru ruske revolucije i tezu o mogućnosti i potrebi *pretvaranja (transformacije) buržoasko-liberalne revolucije u socija-*

Digitized by Google

raju klasno-politički savez proletarijata i seljaštva. Taj klasno-politički blok je osnova političkih snaga koje izvode oktobarsku revoluciju i državnu vlast prenose iz ruku buržoazije u ruke proletarijata i seljaštva. Tako je *na razini politike i državne vlasti*

---

lističku revoluciju Lenjin najjasnije izlaže u slijedećim radovima: *Dve taktike socijaldemokracije u demokratskoj revoluciji* (1905), *(Aprilske teze),* (1917), *Odnos socijaldemakracije prema seljačkom pokretu* (1905), *Proleterska revolucija i renegat Kautsky* (1918) *O četvrtoj godišnjici oktobarske revolucije* (1921). Evo nekih citata koji pokazuju Lenjinove poglede na to pitanje.

»Iako mi — kaže Lenjin — uspoređujemo buržoasku i socijalističku revoluciju, mi svi inzistiramo da se one strogo razlikuju...« Boreći se protiv oportunista koji su bili protiv pretvaranja buržoaske revolucije u socijalističku revoluciju i koji su očekivali »čistu« proletersku revoluciju, Lenjin kaže: zar je moguće negirati »da se u historiji odvojeni, pojedini elementi jednog i drugog pokreta (buržoaskog i proleterskog — prim. Đ. M.) isprepliću? Zar epoha demokratskih preobražaja u Evropi ne poznaje niz socijalističkih pokušaja? I zar budućoj socijalističkoj revoluciji u Evropi ne ostaje da mnogo i mnogo dovrši u smislu demokratizma?« (V. I. Lenjin, *Izbrannye proizvedenija,* tom 1, str. 505).

Tezu o mogućnosti i potrebi pretvaranja buržoasko-demokratske revolucije u socijalističku (proletersku) revoluciju, i to na bazi klasno-političkog saveza radnika i seljaka, Lenjin formulira već 1905. godine, dakle, u isto vreme kada tu tezu formulira i Lav Trocki.

»Od revolucije demokratske mi ćemo odmah početi prelaziti, i to u granicama naše snage, snage svjesnog i organiziranog proletarijata, početi ćemo prelaziti na socijalističku revoluciju. Mi smo za neprekidnu revoluciju. Mi se nećemo zaustaviti na pola puta...« (V. I. Lenjin, *Odnos socijaldemokracije prema seljačkom pokretu, Dela,* tom 9, str. 187).

Istu ideju još jasnije izražava u djelu *Dvije taktike...,* gdje formira taktiku pretvaranja buržoasko-demokratske u socijalističku revoluciju: »Proletarijat mora izvesti do kraja demokratsku revoluciju, pridružujući sebi masu seljaštva da bi silom skršio otpor samoodržavlja i paralizirao kolebljivost buržoazije. Proletarijat mora izvršiti socijalističku revoluciju, pridružujući sebi masu poluproleterskih elemenata stanovništva, da bi silom slomio otpor buržoazije i paralizirao kolebljivost seljaštva i sitne buržoazije« (V. I. Lenjin, *Dela,* tom 9, str. 86).

Ideju o ispreplitanju buržoaske i proleterske revolucije i ideju o pretvaranju buržoaske revolucije u socijalističku revoluciju Lenjin preuzima od Marksa. A to znači: nisu opravdani prigovori onih Lenjinovih kritičara (E. Fischer, S. Inić i drugi) koji ističu da je Lenjin sasvim napustio Marksovu teoriju revolucije. Vidi Marksove radove: *Adresa Centralne uprave Saveza komunista,* u knjizi: K. Marks, *Buduće društvo,* »Globus«, Zagreb, 1971, str. 209—210 i *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte,* »Kultura«, Beograd, 1949, str. 15.

Osim toga, Lenjinove ideje o dvostrukom (buržoaskom i socijalističkom) karakteru ruske revolucije pokazuju koliko su pojednostavnjene i pogrešne one »teorije« koje oktobarsku revoluciju prikazuju kao čistu socijalističku revoluciju. A takve teze su veoma raširene u mnogim raspravama i knjigama, uključujući i niz udžbenika na našim univerzitetima. Ovdje sve to naglašavam zato što se bez uočavanja dvostrukog karaktera oktobarske i njoj sličnih revolucija (u Kini, Jugoslaviji itd.) ne mogu razumjeti suvremeni oblici borbe između rada i kapitala, a ne mogu se razumjeti ni sličnosti ni tendencije konvergencije suvremenih kapitalističkih i socijalističkih ekonomskih sistema.

Digitized by Google

buržoaska revolucija pretvorena u socijalističku revoluciju, to jest u početak socijalističke revolucije. Ovdje je važno imati na umu da *tim činom nije uklonjen buržoaski karakter revolucije.*

4. Taktika pretvaranja buržoaske revolucije u socijalističku

Proturječan i dvostruki (buržoaski i socijalistički) karakter oktobarske revolucije proizlazi ne samo iz ekonomske i socijalne strukture i historijskih zadataka koje revolucija rješava, već on izvire i iz klasno-političkih saveza, iz političkih kompromisa koje su proletarijat, kao glavna organizirana snaga revolucije, i njegova politička avangarda, Boljševička partija, morali sklapati sa seljaštvom i sitnom buržoazijom, odnosno sa političkim partijama koje su izražavale njihove interese.[8] Polazeći od teze da se *buržoaska i socijalistička revolucija u ekonomiji i politici mogu ispreplitati* i da ih ne treba mehanički odvajati[9]. Lenjin je *opću*

[8] Govoreći o klasno-političkim savezima i kompromisima u politici, Lenjin ističe da su se boljševici od 1905. godine »sistematski borili za savez radničke klase sa seljaštvom protiv liberalne buržoazije i carizma, nikad ne odričući da u isto vrijeme podržavaju buržoaziju protiv carizma (...) i ne obustavljajući najnepomirljiviju ideološku i političku borbu protiv buržoasko-revolucionarne seljačke partije »socijalista revolucionara« (esera), raskrinkavajući ih kao sitnoburžoaske demokrate koji sebe pogrešno ubrajaju u socijaliste. (...)
S menjševicima smo od 1903. do 1912. godine bili po nekoliko puta formalno u jedinstvenoj socijaldemokratskoj partiji, nikad ne obustavljajući ideološku i političku borbu protiv njih kao protiv provodnika buržoaskog utjecaja na proletarijat i kao oportunista. (...)
U samom momentu oktobarske revolucije mi smo napravili ne formalni, ali veoma važan (i veoma uspješan) politički blok sa sitnoburžoaskim seljaštvom primivši potpuno, bez ijedne izmjene, eserovski agrarni program, to jest napravili smo nesumnjivo kompromis, da bismo dokazali seljacima da mi nećemo majoriziranje, nego hoćemo sporazum s njima« (V. I. Lenjin, *Dječja bolest »ljevičarstva« u komunizmu*, »Naprijed«, Zagreb, 1973, str. 167.
U Sovjetima radničkih i seljačkih deputata bili su ne samo boljševici, već i članovi niza drugih seljačkih i radničkih partija. I to, pored ostalog, govori da je oktobarska revolucija bila demokratska, plebejska revolucija, a ne blankistički prevrat, kako to prikazuju mnogi buržoaski teoretičari. Premda su boljševici imali većinu u sovjetima, prva socijalistička vlada bila je zapravo *koaliciona vlada* jer su u njoj, pored boljševika, učestvovali i lijevi eseri, i to od oktobra 1917. do aprila 1918. godine. U aprilu 1918. lijevi eseri su, nezadovoljni sklapanjem Brest-Litovskog mira, organizirali pobunu u Moskvi, a nakon toga je Peti sveruski kongres sovjeta isključio lijeve esere iz Sovjeta radničkih i seljačkih deputata. Tako je državna vlast tek od aprila 1918. godine prešla potpuno u ruke jedne partije, u ruke Bolješvičke partije. — O političkom sistemu i demokratskim tradicijama oktobarske revolucije vidi detaljnije u knjizi dr B. Caratana *Tradicije Oktobra i savremenost*, »Globus«, Zagreb, 1977.

[9] »Jedno od najvećih Marksovih dostignuća — piše G. Lukács — bilo je precizno razlikovanje buržoaske od proleterske revolucije. Ovo razlikovanje imalo je najveći praktično-taktički značaj u poređenju s nezrelim iluzionizmom njegovih savremenika, a djelomično je predstavljalo jedini metod da se u tadašnjim revolucionarnim

Digitized by Google

taktiku proletarijata ovako formulirao: »Proletarijat mora voditi buržoasko-demokratsku revoluciju do njenog kraja i ne smije dopustiti da ga sputa buržoaski reformizam. Klasni odnos snaga u buržoaskoj revoluciji boljševici su formulirali ovako: proletarijat prisajedinjujući sebi seljaštvo, neutralizira liberalnu buržoaziju i ruši do kraja monarhiju, srednji vijek, vlastelinski zemljoposjed. (...) Dalje,... proletarijat priključuje sebi sav poluproletarijat (sve eksploatirane i trudbenike) neutralizira srednje seljaštvo i obara buržoaziju: u tome se sastoji socijalistička revolucija za razliku od buržoasko-demokratske.«[10] Na ovom mjestu, kao i na nekim drugim mjestima, *Lenjin zapostavlja one buržoaske osobine oktobarske revolucije* koje proizlaze iz zadataka koje ta revolucija rješava u *ekonomiji i kulturi* (nužnost prolaza kroz nedovršenu fazu kapitalizma, to jest koncentraciju i centralizaciju kapitala, industrijalizaciju, opismenjavanje stanovništva, stvaranje nacija i nacionalnih država itd.), a posebno naglašava *drugu grupu procesa* koji tu revoluciju čine buržoaskom, to jest odnos revolucije prema *feudalizmu* i ulogu seljaka u revoluciji. Takva mjesta kod Lenjina doprinijela su kasnije oblikovanju pogrešne teze koja *dovršavanje historijskih zadataka buržoaske revolucije proglašava pobjedom socijalizma*, što onda stvara predodžbu o sličnosti i *konvergenciji* kapitalističkog i socijalističkog ekonomskog sistema.

Buržoaski karakter revolucije, koji proizlazi iz uloge seljaštva u toj revoluciji, Lenjin ovako opisuje: »U savezu proletarijata sa seljaštvom uopće ispoljava se buržoaski karakter revolucije, jer seljaštvo uopće — to su sitni proizvođači koji stoje na tlu robne proizvodnje«, a ta »sitna robna proizvodnja rađa kapitalizam i buržoaziju stalno, svakog dana, svakog sata, stihijski i u masovnim razmjerima«[11]. Zbog toga, ističe Lenjin, »naša je revo-

---

pokretima jasno otkriju stvarno novi, stvarno proletersko-revolucionarni elementi. Međutim, u vulgarnom materijalizmu ovo razlikovanje se pretvorilo u mehaničko razdvajanje. Kod oportunista ono ima tu praktičnu posljedicu što se shematski uopštava empirijski tačno zapažanje da svaka revolucija u novom veku počinja kao buržoaska revolucija, koliko god bila prožeta proleterskim zahtevima, akcijama itd. Revolucija je u takvom slučaju, po mišljenju oportunista čisto buržoaska. Zadatak proletarijata je da pomaže ovu revoluciju. Iz ovog razdvajanja buržoaske i proleterske revolucije sledi to da proletarijat mora da se odrekne svojih vlastitih revolucionarnih i klasnih ciljeva« (Đ. Lukač, *Lenjin — studija o povezanosti njegovih ideja*, BIGZ, 1977, str. 61).

[10] V. I. Lenjin, *Proleterska revolucija i renegat Kautsky*, »Naprijed«, Zagreb, 1973, str. 70. — Lenjin ovdje, kao i na nekim drugim mjestima, sintagmu »socijalistička revolucija« upotrebljava u užem smislu riječi, to jest u smislu političke revolucije, u smislu osvajanja državne vlasti. Takva upotreba sintagme »socijalistička revolucija« danas je vrlo raširena, pa i to, pored ostalog, stvara pogrešan utisak da je s pobjedonosnim osvajanjem državne vlasti, to jest pobjedom prve, političke faze — pobijedila socijalistička revolucija uopće.

[11] Isto, str. 70. i 121. — »Dok živimo u sitnoseljačkoj zemlji — kapitalizam u Rusiji ima čvršću ekonomsku bazu nego komunizam. To je neophodno zapamtiti« (V. I. Lenjin, *Izbrannye proizvedenija*, tom 3, str. 460).

Digitized by Google

lucija buržoaska revolucija dok idemo zajedno sa seljaštvom kao *cjelinom«*, a zatim formulira taktiku pretvaranja buržoaske revolucije u socijalističku revoluciju. »Najprije zajedno sa »čitavim« seljaštvom protiv monarhije, protiv veleposjednika, protiv srednjeg vijeka (i utoliko revolucija ostaje buržoaska, buržoasko-demokratska). Zatim, zajedno sa siromašnim seljaštvom, zajedno sa poluproletarijatom, zajedno sa svim eksploatiranima, protiv kapitalizma, to znači i protiv seoskih bogataša, kulaka, špekulanata i utoliko revolucija postaje socijalistička.«[12]

Lenjin je svjestan činjenice da takva revolucija nije »čista« socijalistička revolucija koja je predviđena klasičnom marksističkom teorijom revolucije u *razvijenim kapitalističkim zemljama.* On se oslanja na *drugu* klasičnu marksističku teoriju revolucije koja se odnosi na *relativno nerazvijene zemlje.* Lenjin s pravom ističe da u historiji nema »čistih« revolucija niti krutog, mehaničkog i naglog prelaza iz jedne epohe u drugu. »Istorijski prelaz iz jedne epohe u drugu nikad se ne vrši mehanički; ne tako što se neki način proizvodnje javlja i postaje istorijski delatan samo onda kada je prethodni način proizvodnje, kojeg je prevladao, već svuda izvršio misiju preobražaja društva. Naprotiv, načini proizvodnje koji se uzajamno prevladavaju i njima odgovarajući oblici društva i klasna podjela, uzajamno se ukrštaju i sukobljavaju u istoriji.«[13] »Onaj tko očekuje čistu socijalnu revoluciju — kaže

---

[12] Isto, str. 75. — Ta »koalicija proletarijata i seljaštva koja postiže pobjedu u buržoaskoj revoluciji i nije ništa drugo nego revolucionarno-demokratska diktatura proletarijata i seljaštva« (V. I. Lenjin, *K ocenke russkoj revoljucii,* navedeno prema: P. Vranicki, *Historija marksizma,* II »Liber«, Zagreb, 1978, str. 20).

Evo još jednog mjesta koje pokazuje da buržoaske elemente oktobarske revolucije Lenjin vezuje za ulogu seljaštva. Na VIII kongresu RKP(b) 1919. godine Lenjin kaže: »U oktobru 1917. godine mi smo uzeli vlast zajedno sa seljaštvom u cjelini. To je bila buržoaska revolucija ukoliko se klasna borba na selu još nije razvila. Kao što sam već govorio, tek u ljeto 1918. godine počela je prava proleterska revolucija na selu. Ako mi ne bismo znali podići tu revoluciju, naš rad bi bio nepotpun« (V. I. Lenjin, *Izbrannye proizvedenija,* tom 3, str. 131).

[13] Đ. Lukač, *Lenjin — studija o povezanosti njegovih ideja,* str. 58. To je istovremeno i odgovor reformističkim i revizionističkim teoretičarima koji Lenjinu, ruskim boljševicima, zatim jugoslavenskim i kineskim komunistima zamjeraju što nisu čekali da kapitalistički način proizvodnje svugdje i »do kraja« razvije proizvodne snage i da tek onda započnu socijalističku revoluciju. Šireći takve teze, reformistički teoretičari brinu se zapravo za to kako da odgode, spreče socijalističku revoluciju, a ne brinu se za to kako da tu revoluciju kreću naprijed — u teoriji, u sferi ekonomskog sistema, u sferi ekonomske politike itd. U tom nastojanju oni često i Marksove teze uklapaju u svoju koncepciju, dokazujući da Lenjin napušta Marksovu teoriju revolucije. Njima treba odgovoriti da Lenjin nije shvatao marksizam kao dogmu, već kao rukovodstvo za akciju i da je on u specifičnoj historijskoj situaciji najviše doprinio ostvarivanju Marksove teorije. Pri tom treba imati u vidu slijedeće: »Historija uopće, a posebno historija revolucija, uvijek je bogatija, sadržajem razno-

Digitized by Google

Lenjin — nikad je neće ni doživjeti; on je samo na riječima revolucionar koji ne shvata stvarnu revoluciju.«[14] A stvarna revolucija pokazuje se kao dijalektičko pretvaranje buržoasko-demokratske u proletersku, socijalističku revoluciju.

Na osnovu analize imperijalizma i odnosâ klasno-političkih snaga u Rusiji Lenjin postavlja tezu da socijalistička revolucija ne mora početi u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama, već može početi i u relativno nerazvijenim kapitalističkim zemljama, to jest tamo gdje je lanac imperijalizma najslabiji, gdje su proturječnosti najoštrije, a buržoazija malobrojna, slaba i nesposobna da rješava klasne suprotnosti i da uspostavi klasnu ravnotežu oko svoje strategije razvoja. U Rusiji je bila upravo takva situacija. U njoj je, zbog toga, »bilo lako početi socijalističku revoluciju, dok će nastavljati i dovesti je do kraja Rusiji biti teže nego evropskim zemljama.«[15]

5. Faza socijalističke revolucije

Pojedine faze socijalističke revolucije, shvaćene kao dugoročni proces revolucionarnog preobražaja kapitalističkog sistema, ne moraju se zbivati istim redoslijedom kao faze buržoaske revolucije. Buržoaska revolucija je započela najprije u ekonomiji i kulturi (ekonomska i kulturna revolucija) i tu su stvorene pretpostavke za njenu treću i završnu fazu — za političku revoluciju u kojoj je buržoazija, koja je već imala ekonomsku premoć, preuzela i državnu vlast, političko vodstvo od feudalaca. Socijalistička revolucija u relativno nerazvijenoj zemlji, kakva je bila Rusija 1917. godine može, po Lenjinu, u povoljnim okolnostima početi i u oblasti nadgradnje, u oblasti politike, to jest kao politička revolucija u kojoj proletarijat u savezu sa seljaštvom osvaja državnu vlast i nju, kao sredstvo, koristi u širenju revolucije u ekonomiji i kulturi. Država se pri tom ne javlja kao samostalna i svemoćna sila (a birokracija državu voli baš tako predstavljati i u

---

likija, raznovrsnija, življa, »lukavija« nego što zamišljaju najbolje partije, najnaprednije avangarde najnaprednijih klasa« (V. I. Lenjin, *Dječja bolest »ljevičarstva« u komunizmu*, cit. izd., str. 189).

[14] Vidi: Đ. Lukač, *Lenjin — studija o povezanosti njegovih ideja*, str. 63. — Tu ideju Lenjin ističe u članku *Rezultati diskusije o samoopredjeljenju*, u: *Izabrana dela*, tom X, »Kultura«, Beograd, 1960, str. 178.

Nasuprot onima koji čekaju čistu proletersku revoluciju, Lenjin, na osnovu analize konkretne historijske situacije, piše: »Socijalna revolucija ne može se dogoditi drugačije nego u obliku epohe koja spaja građanski rat proletarijata protiv buržoazije u naprednim zemljama s celim nizom demokratskih i revolucionarnih pokreta, među kojima i nacionalnooslobodilačkih u nerazvijenim, zaostalim i ugnjetenim nacijama« (V. I. Lenjin, *O karikaturi marksizma*, u: *Izabrana dela*, tom X, cit. izd., str. 213).

[15] V. I. Lenjin: *Dječja bolest »ljevičarstva« u komunizmu*, cit. izd., str. 159.

Digitized by Google

tom cilju koristiti Lenjinove teze), jer njena snaga izvire iz ekonomije i odnosâ klasno-političkih snaga.

Dok je buržoaska *politička* revolucija, koja je nastala poslije buržoaske revolucije u *ekonomiji*, imala zadatak samo da sruši oblike feudalnog društva i da otkloni prepreke već sazrelom kapitalističkom poduzeću, politička revolucija proletarijata, kao prva faza socijalističke revolucije u relativno nerazvijenim zemljama, nalazi se u sasvim drugačijem položaju: ona tek treba da pomogne formiranju novih oblika i da pomogne proletarijatu da ovlada društvenom reprodukcijom. »Ukoliko je zaostalija zemlja koja je zbog historijskih cik-caka morala početi socijalističku revoluciju, utoliko je za nju teži prelaz od starih, kapitalističkih odnosa ka socijalističkim. Pored zadaće rušenja, dolaze novi, neviđeno teški organizacioni zadaci.«[16] »Mi — piše Lenjin 1918. godine — ne pretendiramo, ne računamo na brze uspjehe. Mi znamo da će socijalistički preobražaj trajati čitavu epohu.«[17]

Prije oktobarske revolucije i poslije nje Lenjin ističe da nakon osvajanja državne vlasti na »dnevnom redu« još nije uvođenje socijalizma (zbog ekonomske nezrelosti društva za novi socijalistički sistem), već je na »dnevnom redu« radnička kontrola nad proizvodnjom, nacionalizacija sredstava za proizvodnju i ubrzana izgradnja ekonomske i kulturne osnove socijalističkog društva, koja će omogućiti radničko upravljanje proizvodnjom i razvoj samoupravljanja. Drugim riječima, na »dnevnom redu« je *prelazni period*[18] od kapitalizma ka socijalizmu, odnosno komunizmu. *U prijelaznom periodu i dalje se isprepliću elementi kapitalizma i socijalizma, elementi buržoaske i socijalističke revolucije.* Diktatura proletarijata[19] ima zadatak da u klasnoj borbi[20] unutar

---

[16] V. I. Lenjin, *Izbrannye proizvedenija*, tom 2, str. 231.

[17] V. I. Lenjin, *Reč na I vserossijskom sezde sovetov narodnogo hozjajstva, Izbrannye proizv.*, tom 2, str. 673. — Staljin kasnije napušta takve poglede i već 1936. godine proglašava konačnu pobjedu socijalizma u SSSR. Dovršavanje historijskih zadataka buržoaske revolucije u ekonomiji (industrijalizacija, koncentracija i centralizacija kapitala i slično) ne može se smatrati konačnom pobjedom socijalizma, već početkom izgradnje socijalizma na ekonomskoj bazi koja socijalizam čini mogućim.

[18] »Teorijski je van svake sumnje da između kapitalizma i komunizma leži izvestan prijelazni period. On ne može da ne spaja u sebi crte ili svojstva oba ova sistema društvene privrede. Taj prijelazni period ne može da ne bude period borbe između kapitalizma koji umire i komunizma koji se rađa; — ili, drugim riječima: između pobijeđenog, ali ne uništenog kapitalizma i rođenog, ali još sasvim nejakog komunizma« (V. I. Lenjin, *Ekonomika i politika u epohi diktature proletarijata*, navedeno prema knjizi: V. I. Lenjin, *Država i revolucija*, BIGZ, 1979, str. 206).

[19] Mnogi reformistički i građanski kritičari lenjinizma pojam diktature proletarijata svode na nasilje i odsustvo demokracije, pa se tako stvara stav da su rani socijalistički sistemi — totalitarni, nasilni i nedemokratski sistemi. To je pogrešan i krajnje jednostran prikaz ranih socijalističkih sistema. Diktatura proletarijata, kao pojam i kao oznaka za klasnu suštinu države, nastala je kao pandan, kao alterna-

Digitized by Google

prijelaznog perioda osigura pobjedu socijalističke revolucije u ekonomiji i kulturi. Ta pobjeda nije unaprijed osigurana, jer je mogućnost razvoja kapitalizma sadržana u ekonomskoj strukturi društva, u ekonomskoj premoći buržoazije, u dvostrukom karakteru revolucije, u nužnosti dovršavanja nedovršenih zadataka buržoaske revolucije i u nastojanju *stare* i *nove buržoazije* da preuzme političko i državno vodstvo. Drugim riječima, *mogućnost konvergencije sistema* sadržana je u *dvostrukom* karakteru oktobarske revolucije.

Ovdje je posebno važno Lenjinovo upozorenje da osvajanje državne vlasti od strane revolucionarnih socijalističkih snaga u nerazvijenoj zemlji ne znači pobjedu socijalizma, već početak organizirane, svjesne izgradnje socijalističkog sistema i socijalističkog društva. Poslije osvajanja državne vlasti (koncem 1918. godine) Lenjin ističe da je Rusija samo počela »prelazni period ka socijalizmu, ali mi do socijalizma još nismo došli«. Ovdje možemo postaviti pitanje: zašto se i po kojem kriteriju sovjetska republika naziva socijalističkom, ako do socijalizma još nije došla, već je samo stupila u prijelazni period, period organizirane izgradnje socijalističkog sistema. Lenjin odgovara: »obavezni smo da kažemo da je naša republika sovjeta socijalistička zato što smo mi na taj put stupili i što te riječi neće biti isprazne rije-

---

tiva vodećoj političkoj ulozi buržoazije i vladavini buržoaske države koju marksisti nazivaju diktaturom buržoazije. A budući da buržoazija svoju vlast ne naziva diktaturom buržoazije, već je predstavlja kao demokraciju, slobodu i slično, ni marksisti danas ne bi trebali inzistirati na terminu »diktatura proletarijata«, već na njegovom sadržaju, afirmirajući suštinu tog pojma koji se može označavati i nekim drugim izrazom koji manje podsjeća na nasilje i neslobodu. Tako bi se i u ideologiji i u politici lakše otklanjale mnoge zablude i idejne zbrke koje idu na ruku buržoaziji, pogotovo u zemljama sa nižom političkom kulturom.

»Diktatura proletarijata, — po Lenjinu, nije samo nasilje nad eksploatatorima i nije uglavnom nasilje« (V. I. Lenjin, *Izbrannye proizv.*, tom 3, str. 160). »Diktatura proletarijata jeste rukovođenje politikom od strane proletarijata«, odnosno »način upravljanja državom bez buržoazije i protiv buržoazije« (V. I. Lenjin, *Izbrannye proizv.*, tom 2, str. 726). To upravljanje državom, kao i svako upravljanje državom od strane drugih klasa u klasnom društvu, pojavljuje se kao »uporna borba, krvava i beskrvna, nasilna i mirna, vojna i privredna, pedagoška i administrativna, protiv snaga i tradicija starog društva« (V. I. Lenjin, *Izbrannye proizv.*, tom 3, str. 305). — Ta pitanja detaljnije razmatra E. Kardelj u knjizi: *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, »Komunist«, Beograd, 1978, str. 81.

[20] »proletarijat, osvojivši političku vlast, ne prekida klasnu borbu, već je produžava naprijed do uništenja klasa, ali, razumije se, u drugoj situaciji, u drugim oblicima, drugim sredstvima« (V. I. Lenjin, *Izbrannye proizv.*, tom 3, str. 161).

— »Ako se ne pretvaramo u buržoaske pacifiste i oportuniste, ne možemo zaboraviti da živimo u klasnom društvu i da iz njega nema i ne može biti drugog izlaza osim klasne borbe« (V. I. Lenjin, *Izbrannye proizv.*, tom 1, str. 754).

Digitized by Google

či«[21]. Drugim riječima, nova država samu sebe naziva socijalističkom zato što je *proklamirala* da je *cilj* njene djelatnosti formiranje socijalističkog, odnosno komunističkog društva i što svojom *aktivnošću* pomaže revolucionarnim subjektivnim snagama da organizirano izgrađuju socijalističko društvo. Prema tome, »izraz socijalistička Sovjetska Republika — kako 1918. godina objašnjava Lenjin — označava riješenost sovjetske vlasti da ostvari prelaz ka socijalizmu, *a nipošto priznanje da je novo ekonomsko uređenje socijalističko uređenje*«[22] *(kurziv* — Đ. M.). Taj stav je za ovu raspravu veoma važan zato što pokazuje da Lenjin pravi razliku između države i političkog i ekonomskog sistema. Kod njega nalazimo i različite *kriterije* za ocjenu društvenog karaktera države i društvenog karaktera političkog i ekonomskog sistema. Vulgarizatori lenjinizma ne prave tu razliku, pa na osnovu kriterija o klasnom karakteru države izvode zaključak o karakteru cijelog društvenog sistema. U pogledu kriterija za ocjenu nekog društvenog sistema i kod Lenjina susrećemo niz traženja i lutanja. Međutim, njegova teorija, u cjelini promatrana, dokazuje da novi društveni sistem možemo smatrati socijalističkim *tek kada* i *ako* u toku prijelaznog perioda komunistički način proizvodnje potisne kapitalistički sistem i *kada* i *ako* u ekonomskoj strukturi prevladaju novi, socijalistički proizvodni odnosi koje karakterizira: društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, raspodjela prema radu, novi ekonomski sistem koji postiže produktivnost rada veću od produktivnosti kapitalističkog sistema, nestajanje klasnih razlika (uništenje klasa) i stvaranje društvenih načela proizvodnje i raspodjele u kojima buržoazija ne može ponovo nastajati i reproducirati se; zatim, uvođenje društvenog samoupravljanja itd.

Preuzimanjem političke vlasti Lenjin i boljševici su buržoasko-demokratsku revoluciju uspjeli pretvoriti u socijalističku revoluciju (tačnije: u početak socijalističke revolucije) samo na razini politike, političkog vodstva i državne vlasti, ali još ne i na

---

[21] V. I. Lenjin, *Doklad o dejateljnosti soveta narodnyh komisarov*, 24. 1. 1918, *Izbrannye proizv.*, tom 2, str. 503.

[22] V. I. Lenjin, *O levom ribjačestve i melkoburžoaznosti, Izbrannye proizv.*, tom 2, str. 639. Očito je da i Lenjin ciljeve države, njenu radničko-klasnu suštinu i njenu stvarnu aktivnost, usmjerenu ka izgradnji socijalizma, uzima kao kriterij za klasifikaciju i određenje karaktera suvremenih društvenih sistema. To je samo jedan od kriterija za klasifikaciju društvenih sistema, ali on nikako nije dovoljan, jer, pored njega, treba uzimati u obzir i niz drugih kriterija koji pokazuju stanje proizvodnih odnosa, oblike demokracije, ekonomsku efikasnost itd.

Zanimljive rasprave o kriterijumima po kojima se neka društva mogu smatrati socijalističkim nalazimo u slijedećim člancima: Adam Schaff, *Jesu li socijalističke zemlje socijalističke?* »Kulturni radnik«, br. 5/1983. i Adolfo Sanchez Vasquez, *Od Marxova socijalizma do realnog socijalizma*, »Kulturni radnik«, br. 5/1983; Đuro Kovačević, *Da li je izgradnja socijalizma — socijalizam?*, »Marksistička misao«, br. 1/1984.

Digitized by Google

razini ekonomije (organizacija proizvodnje, upravljanje proizvodnjom, ekonomski sistem i ekonomska politika itd.) i kulture, pa su revoluciju usmjeravali *od politike ka ekonomiji i kulturi* (u širem smislu riječi). To znači da poslije osvajanja državne vlasti u Rusiji (a slično je i u Kini i Jugoslaviji) tek slijedi *dovršavanje započetih a nedovršenih historijskih zadataka buržoaske revolucije i kapitalističkog sistema, a zatim pretvaranje buržoaske revolucije u socijalističku revoluciju.* U takvoj situaciji i sa teorijskog stanovišta neophodno je *razlikovati historijske zadatke buržoaske revolucije u ekonomiji od historijskih zadataka socijalističke revolucije u ekonomiji.*

6. Zadaci buržoaske i socijalističke revolucije

Kako Lenjin sagledava odnos historijskih sadržaja i zadataka buržoaske i historijskih sadržaja i zadataka socijalističke revolucije u ekonomiji?

Prije oktobarske revolucije Lenjin je jasno razgraničavao historijske sadržaje i zadatke buržoaske i socijalističke revolucije, kako u oblasti politike i političkog sistema tako i u oblasti ekonomije i ekonomskog sistema. Poslije oktobarske revolucije (očito pod pritiskom građanskog rata i zaoštrene ideološko-političke borbe protiv liberalne buržoazije) u mnogim radovima ta se jasnoća gubi, tako da se *buržoaska i socijalistička revolucija jasno razgraničavaju u oblasti politike, ali nedovoljno u oblasti ekonomije.* Nakon osvajanja državne vlasti Lenjin često ponavlja tezu da su boljševici buržoasku revoluciju doveli do kraja[23], završi-

[23] U kritici Karla Kautskog Lenjin 1918. godine piše: »Baš su boljševici strogo uzeli u obzir razliku između buržoasko-demokratske i socijalističke revolucije: dovodeći do kraja prvu, oni su otvorili vrata za prelaz u drugu. To je jedino revolucionarna i jedino marksistička politika« (V. I. Lenjin, *Proleterska revolucija i renegat Kautsky*, st. 86).

»Da, naša revolucija je buržoaska dok idemo zajedno sa seljaštvom kao cjelinom. (...) Buržoasku revoluciju mi smo doveli do kraja. (...) Završivši buržoasko-demokratsku revoluciju zajedno sa seljaštvom uopće, proletarijat Rusije prešao je definitivno na revoluciju socijalističku kad mu je pošlo za rukom da pocijepa selo, da privuče sebi njegove proletere i poluproletere, da ih ujedini protiv kulaka i buržoazije, dakle, i protiv seljačke buržoazije« (isto, str. 75, 77, 79).

Na drugom mjestu Lenjin precizira da je taj prijelaz od buržoaske na proletersku revoluciju u selima, to jest u oblasti poljoprivrede, počeo u ljeto 1918. godine. Takve stavove Lenjin je, čini se, formirao pod utjecajem ideje o mogućnosti neposrednog prijelaza u socijalizam kao društvo bez robne proizvodnje i pod utjecajem ekonomske politike takozvanog ratnog komunizma. Kasnije, nakon neuspjelog pokušaja neposrednog prijelaza u socijalistički sistem bez robne proizvodnje i nakon uvođenja nove ekonomske politike, Lenjin ističe da buržoaska revolucija još nije dovedena do kraja i da je proletarijat i boljševici tek trebaju dovršiti. Te ideje iznosi u polemici s idejama teoretičarâ Druge internacionale.

»Neka menjševici i Otto Bauer — predstavnici Druge i po internacionale — viču: »Tamo kod njih se zbiva buržoaska revolucija«;

Digitized by Google

li je i da idu dalje u pravcu historijskih zadataka socijalističke revolucije, ali pri tom, očito, pojam buržoaske revolucije koristi u užem smislu, to jest u smislu političke revolucije, u smislu historijskih zadataka buržoaske revolucije u političkom sistemu. Od historijskih sadržaja i zadataka buržoaske revolucije u ekonomiji on ima u vidu prvenstveno njene zadatke u odnosu na otklanjanje *ostataka feudalizma i u odnosu na seljake.* Istovremeno zapostavlja zadatke buržoaske revolucije i zadatke kapitalističkog ekonomskog sistema u odnosu na razvoj *proizvodnih snaga,* u odnosu *na buržoaziju i proletarijat.* Upravo tako historijski sadržaj buržoasko-demokratske revolucije Lenjin reducira i objašnjava kao — »čišćenje socijalnih odnosa (sistema, ustanova) zemlje od srednjeg vijeka, od kmetstva, od feudalizma«[24], a to, konkretnije rečeno, znači ukidanje monarhije i stvaranje republike, ukidanje kmetstva, nacionalizaciju zemlje od veleposjednika i njenu podjelu seljacima, stvaranje nacija, nacionalnih država, nacionalnih kultura i nacionalne ravnopravnosti, stvaranje formalno-pravne jednakosti građana pred zakonima i sudovima, opismenjavanje stanovništva i podizanje razine opće kulture i slično.

Pored tih sadržaja i zadataka, buržoaska revolucija i kapitalistički sistem kojeg ona proizvodi imaju i druge sadržaje i historijske zadatke u oblasti ekonomije, a to su — pretvaranje naturalne proizvodnje u sitnu robnu proizvodnju, pretvaranje sitne robne proizvodnje u kapitalističku proizvodnju, širenje poduzećâ i poduzetništva, slobodne tržišne konkurencije i monopola; industrijalizacija i ubrzan razvoj proizvodnih snaga, koncentracija i centralizacija kapitala, proletarizacija jednog dijela seljaštva, proizvođenje radničke klase i buržoazije i eksploatacija radničke klase i radnih slojeva uopće od strane raznih frakcija buržoazije itd. Do oktobarske revolucije Rusija je sve to već imala, ali samo u najrazvijenijim dijelovima, u gradovima, dok u ostalom i najvećem dijelu zemlje sve je to tek trebalo ostvariti. Zato se postavlja pitanje: da li će dovođenje buržoaske revolucije »do kraja« u ekonomiji proizvoditi kapitalizam (liberalni ili državni) ili socijalizam (državni ili samoupravni)?

Pitanje je opravdano jer buržoaski karakter revolucije u Rusiji — kako objašnjava Lenjin 1905. godine — znači »da demokratski preobražaji u političkom uređenju i ti socijalnoekonomski preobražaji koji su za Rusiju postali neophodni — sami po sebi ne samo da ne znače uništavanje kapitalizma, potiskivanje dominacije buržoazije, već naprotiv, oni će na taj način prvi put očistiti teren za široki i brzi evropski, a ne azijatski razvoj kapitalizma, oni će prvi put učiniti mogućim vladavinu buržoazije kao

---

ali mi govorimo da je naš zadatak da buržoasku revoluciju dovedemo do kraja« (V. I. Lenjin, Referat na XI kongresu RKP(b), 27. 3. 1922 — 2. 4. 1922, *Izbrannye proizv.*, tom 3, str. 648.

[24] V. I. Lenjin, *K četyrjehletnej godovščine oktjabrskoj revoljucii, Izbrannye proizv.*, tom 3, str. 588.

Digitized by Google

klase«[25]. Ekonomsku nadmoć buržoazije ne možemo uništiti nacionalizacijom, podržavljenjem sredstava za proizvodnju u relativno nerazvijenoj zemlji, već je možemo samo osloboditi, jer ona svoju nadmoć ne zasniva samo na privatnom vlasništvu, već i na klasnoj podjeli rada, robnoj proizvodnji i konkurenciji, monopolu na znanje i na upravljanju proizvodnjom itd.

Otuda pitanje: da li se elementi socijalizma (visok stupanj podruštvljenosti proizvodnje u razvijenim dijelovima zemlje, radnička kontrola nad proizvodnjom, državna vlast koju u savezu sa seljaštvom ima proletarijat i njegova politička avangarda itd.) mogu razvijati i da li revolucionarne socijalističke snage mogu održati političku nadmoć i društveno-ekonomske procese (u vrijeme prelaznog perioda, u vrijeme dovršavanja buržoaske revolucije) usmjeravati u pravcu izgradnje socijalističkog ekonomskog sistema zasnovanog na planiranju proizvodnje? Lenjin često razmatra ta pitanja i u različitim situacijama daje različite *političke procjene*, što je zavisilo od konkretnih promjena u odnosima klasno-političkih snaga. Njegov je opći stav da će samo borba između buržoaske i socijalističke revolucije (u prelaznom periodu) odlučiti o tome »koliko ćemo uspjeti (u posljednjem računu) kretati se naprijed, koji ćemo dio neizmjerno visokog zadatka ispuniti, koji ćemo dio naših pobjeda učvrstiti«[26]. To znači da osvajanjem državne vlasti, nacionalizacijom sredstava za proizvodnju i uspostavljanjem diktature proletarijata pobjeda socijalizma (kao novog proizvodnog odnosa i novog sistema) samo je *politički omogućena, ali još nije i ekonomski osigurana*, jer se u ekonomiji nastavlja borba između kapitalističkih i socijalističkih oblika proizvodnje, između buržoaske i socijalističke revolucije. Opći, pojednostavnjeni i optimistički odnos buržoasko-demokratske i socijalističke revolucije (u prijelaznom periodu) Lenjin definira ovako: »Buržoasko-demokratski preobražaji jesu (...) sporedni proizvod proleterske, to jest socijalističke revolucije.« Buržoaska revolucija prerasta u socijalističku revoluciju. »Druga mimohodom rješava pitanje prve. Druga učvršćuje djelo prve. Borba i samo borba odlučuje koliko će druga uspjeti da preraste prvu.«[27] Čini se da Lenjin ovdje (upravo zato što u političkim raspravama zadatke buržoaske revolucije svodi na njen odnos prema feudalizmu i seljaštvu i što zapostavlja njene zadatke u ekonomiji) *precjenjuje* snagu subjektivnih činilaca društvenog razvoja, *potcjenjujući* ulogu i snagu kapitalističkog pokretanja proizvodnih snaga pomoću poduzetništva, tržišta i pojedinih frakcija buržoazije. To postaje očevidno kasnije u vrijeme provođenja NEP-a kada izgradnja ekonomske osnove socijalizma (odnosno dovršavanje započetog a nedovršenog historijskog zadatka bur-

[25] V. I. Lenjin, *Dve taktiki...*, isto, tom 1, str. 451.

[26] V. I. Lenjin, *K četyrjehletnej...*, *Izbrannye proizv.*, tom 3, str. 588.

[27] Isto, str. 589—590.

Digitized by Google

žoaske revolucije i kapitalističkog sistema) pomoću metoda liberalnog i državnog kapitalizma postaje *glavni* a ne *sporedni* zadatak revolucionarnih snaga.

7. Ideološke zablude

Na teorijskoj razini Lenjin je isticao potrebu razlikovanja historijskih zadataka buržoaske i socijalističke revolucije. Ali i njemu se dešavalo da u nekim radovima (naročito u onima u kojima ideološko-politički brani sovjetski sistem) *historijske zadatke i sadržaje buržoaske revolucije uzima kao ostvarenje i pobjedu socijalizma. To je slab i očito ideološko-politički, a ne teorijski, naučni element Lenjinove misli.* Dobar primjer tog porešnog shvaćanja koje historijske zadatke i sadržaj buržoaske revolucije i kapitalističkog sistema uzima kao sadržaj i suštinu socijalizma, odnosno komunizma, jeste formula, odnosno parola koju Lenjin ističe 1920. godine: »Komunizam — to je sovjetska vlast plus elektrifikacija čitave zemlje.«[28] Tu spada i shvatanje socijalizma kao državno-kapitalističkog monopola, preobraženog u korist čitavog naroda i ukoliko prestaje biti kapitalistički monopol[29], zatim stav da državni kapitalizam u uslovima diktature proletarijata predstavlja 3/4 socijalizma[30], zatim stav (iz oktobra 1920) da će mlado pokoljenje za 10—20 godina živjeti u komunističkom društvu jer će se u tom periodu završiti industrijalizacija, elektrifikacija i opismenjavanje stanovništva.[31] S političkog stanovišta takvi se stavovi mogu donekle razumjeti ako ih shvatimo kao ideološko opravdanje sovjetskog sistema, jer sudbina tog sistema zavisila je od njegove sposobnosti da obnovi ratom razrušenu ekonomiju i od uspješnog dovršavanja nedovršenih zadataka kapitalizma. S teorijskog stanovišta takvi su stavovi velika pogreška i jedna od onih gluposti koje su, kako Lenjin kaže, boljševici načinili u toku revolucije..[32] Te i slične greške ovdje su važne zato

---

[28] V. I. Lenjin, *Referat na VIII sveruskom kongresu sovjeta*, 22. 12. 1920. g. *Izbrannye proizv.*, tom 3, str. 461.

[29] V. I. Lenjin, *Grozjaščaja katastrofa...*, *Izbr. proizv.*, tom 2, str. 201.

[30] V. I. Lenjin, *Pol. sobr. soč.*, 5-oe izd., tom 36, str. 325.

[31] Vidi: V. I. Lenjin, *Zadači sojuza molodjoži*, *Izbr. proizv.*, tom 3, str. 420—423.

[32] Za razliku od mnogih kasnijih socijalističkih teoretičara i političara, Lenjin je otvoreno govorio o greškama, priznavao je vlastite i partijske greške i nastojao da ih ispravi. Ovdje to treba posebno istaći jer ima pisaca koji se prema Lenjinu odnose kao prema nepogrešivom čovjeku, prosto ne znaju ili se iz oportunizma ne usude propitivati, provjeravati i kritički analizirati Lenjinove teze.

»Mi ni jednu minutu ne zaboravljamo — kaže Lenjin — da neuspjeha i grešaka mi stvarno imamo mnogo. (...) Mi ćemo se stalno boriti za ispravljanje naših neuspjeha i grešaka, za poboljšanje naše primjene u život sovjetskih principa, koje je veoma, veoma da-

Digitized by Google

što su ih Staljin i mnogi drugi vulgarizatori marksističko-lenjinističke teorije uzimali kao teorijski ispravne, pa im se sa tog stanovišta ekonomsko stizanje razvijenih kapitalističkih zemalja, to jest provođenje zadataka buržoaske revolucije, čini kao ostvarenje i pobjeda socijalizma![33]

Sasvim je razumljivo što tako shvaćen socijalizam još mnogo liči na suvremeni kapitalizam. Svoje teze o konvergenciji kapitalističkih i socijalističkih sistema teoretičari konvergencije zasnivaju, pored ostalog, i na takvom pojednostavnjenom shvaćanju i prikazivanju socijalističkog društva. Kao što početak socijalističke revolucije u društvima nedovoljno zrelim za socijalizam i nužnost dovršavanja buržoaske revolucije u ekonomiji predstavlja ekonomsku i historijsku osnovu za mogući proces konvergencije sistema, tako i vulgarizacija marksizma, to jest *svođenje socijalističke revolucije na političku revoluciju i industrijalizaciju, predstavlja važnu idejnu osnovu i idejnu pretpostavku procesa konvergen-*

---

leko od savršenstva« (V. I. Lenjin, *K četyrjehletnej godovščine oktjabrskoj revoljucii, Izbrannye proizv.*, tom 3, str. 590).

Lenjin s pravom ističe da je socijalni prevrat nemoguće izvesti savršeno, bez grešaka, neuspjeha i raznih gluposti koje nastaju zbog neznanja, slabe organizacije, neočekivanih situacija i slično.

»Teorijski gledano, u vrijeme revolucije, kao i u svako drugo vrijeme, govorio je Engels, čine se gluposti — i govorio je istinu« (V. I. Lenjin, *O značenii zdota..., Izbrannye proizv.*, tom 3, str. 597).

»Nesumnjivo je da smo mi učinili i da ćemo još učiniti ogromnu količinu gluposti. Niko ne može o tome suditi bolje i vidjeti to jasnije nego ja« (V. I. Lenjin, *IV kongress Komunističeskogo Internacionala, Izbranye proizv.*, tom 3, str. 679).

Za razliku od kasnije staljinističke politike koja je partiju i partijsku politiku često »uzdizala« na rang nepogrešivosti, kočeći unutarpartijske demokratske rasprave o greškama koje partija čini, Lenjin je odnos političke partije prema njenim greškama uzdigao na rang kriterija za ocjenu društvenog karaktera i uloge partijske politike. »Otvoreno priznati pogrešku, pokazati njene uzroke, proanalizirati situaciju koja ju je izazvala, pažljivo ispitati sredstva za njeno ispravljanje — eto to je obilježje ozbiljne partije, eto to je njeno izvršavanje svojih dužnosti, eto to je odgajanje i obučavanje klase, a zatim i mase« (V. I. Lenjin, *Dječja bolest »ljevičarstva« u komunizmu*, str. 152).

[33] U sovjetskoj literaturi odavno dominira stav (kojeg je Staljin formulirao 1936. godine) da je u SSSR nakon industrijalizacije i kolektivizacije poljoprivrede završen prijelazni period, ostvarena materijalno-tehnička osnova i konačna pobjeda socijalističkog sistema. Sovjetsko društvo je proglašeno društvom u kojem više nema klasnih suprotnosti i klasnih borbi, jer u njemu postoje samo tri prijateljske klase — radnici, seljaci i inteligencija. Tu su pobrkani historijski zadaci i oblici kapitalizma u prijelaznom periodu, s jedne, i historijski zadaci i oblici socijalizma, s druge strane. Prerano proglašavanje konačne pobjede socijalizma u ekonomiji olakšava formiranje stava da svako daljnje korištenje elemenata kapitalističkog sistema (profita, poslovne autonomije poduzeća i poduzetništva itd.) znači kretanje i približavanje socijalističkog sistema ka suvremenim kapitalističkim sistemima. Vulgarizacija marksizma se tako javlja kao pretpostavka teorije o konvergenciji sistema. (Staljinove formulacije o konačnoj pobjedi socijalističkog sistema vidi u knjizi: J. V. Staljin, *Pitanja lenjinizma*, CDD, Zagreb, 1981, str. 485, 607).

Digitized by Google

cije sistema. Marksistička misao se mora stalno razgraničavati od takvog poimanja socijalističke revolucije. Dovršavanje historijskih zadataka buržoaske revolucije, u obliku industrijalizacije, elektrifikacije itd., to jest u obliku *izgradnje ekonomske osnove socijalističkog društva,* jeste *nužan pravac kretanja* ka socijalizmu; to je uspjeh i nužan korak naprijed (ostavimo sada postrani metode dovršavanja buržoaske revolucije), ali to još ne znači pobjedu socijalizma kao društvenog sistema i novog proizvodnog odnosa, jer se na krupnoj industrijskoj proizvodnji mogu razvijati, i razvijaju se, ne samo socijalistički, već i kapitalistički proizvodni odnosi u obliku državnog ili kolektivnog (grupnog) kapitala. *Birokraciji i tehnokraciji* odgovara takva vulgarizacija marksizma koja će dovršavanje historijskih zadataka buržoaske revolucije i kapitalističkog sistema proglasiti ostvarenjem socijalizma, pobjedom socijalizma i završetkom socijalističke revolucije. Njima ne odgovara (jer imaju privilegiran položaj) da subjektivne snage nastave započetu socijalističku revoluciju, da je »vode do kraja«, jer to znači i otklanjanje svake, pa i birokratsko-tehnokratske klasne dominacije. Zato nastoje da *dvostruku revoluciju* što prije dovedu do kraja, da je zaustave i stabiliziraju na razini historijskih zadataka buržoaske revolucije i kapitalističkog sistema. Umjesto dijalektike, marksizma i teorije revolucije, teorije razvoja i teorije dinamičke ravnoteže sistema njima više odgovara pozitivizam, funkcionalizam, evolucionizam i teorija stabilizacije sistema.

8. Teorijski doprinos marksizmu

Lenjin je nastojao da ispravi navedena i slična shvaćanja i u svojim radovima dao je mnogo elemenata za drugačije i kompleksnije sagledavanje socijalističke revolucije, izgradnje socijalističkog društva koja neće trajati 10—20 godina, već čitavu historijsku epohu. Pogledajmo sada neke osnovne teze te druge koncepcije koju Lenjin izvodi na *teorijskoj razini* i koja ulazi u Lenjinov *teorijski doprinos* marksističkoj teoriji revolucije u relativno nerazvijenim zemljama.

Nacionalizacija sredstava za proizvodnju i stvaranje državnog vlasništva samo je prvi i nužan pravno-politički korak ka društvenom vlasništvu, jer »sama eksproprijacija, kao pravni i politički akt, ni najmanje ne rješava stvar, jer je potrebno faktički otkloniti veleposjednike i kapitaliste, faktički ih zamijeniti drugom, radničkom upravom tvornica i imanja«[34]. Nakon uspješnog završetka političke faze revolucije glavni zadatak pomjera se ka ekonomiji, u oblast izgradnje novog, historijski višeg ekonomskog sistema. »U svakoj socijalističkoj revoluciji, pošto je riješen zadatak osvajanja vlasti od strane proletarijata i utoliko ukoliko se uglavnom i u osnovnom rješava zadatak eksproprija-

[34] V. I. Lenjin, *Proleterska revolucija i renegat Kautsky,* str. 31.

Digitized by Google

cije eksproprijatora i suzbijanja njihovog otpora, nužno izbija u prvi plan osnovni zadatak stvaranja višeg društvenog sistema nego što je kapitalizam: naime, povećanje produktivnosti rada, a u vezi s tim (i radi toga) njegova viša organizacija.«[35]

Pozitivan, konstruktivan rad na stvarnom podruštvljavanju proizvodnje, na izgradnji novog ekonomskog i društvenog sistema, ovih oblika organizacije proizvodnje i novih metoda upravljanja društvom jeste ne samo glavni, nego i najteži zadatak revolucionarih snaga. To je najteži zadatak zato što marksistička teorija u to vrijeme nije imala teoriju ekonomskog sistema i ekonomske politike koja bi pokazivala kakav ekonomski sistem se može i treba oblikovati nakon pobjede političke revolucije u relativno nerazvijenoj zemlji. Teorijsko i političkog vodstvo revolucije tu je teoriju izgrađivalo tek poslije osvojene političke vlasti, pokazujući mnoga lutanja u traženju novih rješenja u ekonomskom sistemu i ekonomskoj politici. Govoreći o vještini praktičnog organiziranja privrede, Lenjin ističe da je riječ o tome »da se na nov način organizuju najdublji, ekonomski temelji života desetina i desetina milijuna ljudi. I to je — piše Lenjin — najzahvalniji zadatak jer će se *tek poslije rješenja tog zadatka (u glavnim i osnovnim crtama) moći da kaže da je Rusija postala ne samo sovjetska nego i socijalistička republika*«[36] *(kurziv* — Đ. M.).

(Ovdje možemo primijetiti da su vodeće političke snage u SSSR i u drugim socijalističkim zemljama proglasile konačnu pobjedu socijalizma mnogo prije nego što je u ekonomiji postignuta produktivnost rada koja je veća od produktivnosti rada u razvijenim kapitalističkim zemljama, što očito predstavlja odstupanje od klasične marksističke teorije socijalizma.)

Taj drugi zadatak ostvaruje se u *drugoj fazi socijalističke revolucije koja se zbiva u ekonomiji i kulturi.* Tu tek treba dovršiti nedovršene zadatke kapitalizma i tu tek predstoji borba između buržoazije i njene teorije, s jedne, i radničke klase i njene teorije, s druge strane.

U ekonomiji i kulturi tek predstoji (treba da se ostvari) *proces pretvaranja buržoaske revolucije u socijalističku revoluciju.* U tom procesu koristi se i državna vlast, državna prisila, ali ne kao jedini i glavni način djelovanja, već se koriste politički i organizacioni rad, ekonomski i moralni stimulansi, odgojne i obrazovne metode itd. To je veoma težak, specifičan i dugotrajan zadatak, jer u ekonomiji i kulturi buržoazija je još dugo jača strana u klasnoj borbi.[37] »Buržoazija je — isticao je Lenjin 1918.

---

[35] V. I. Lenjin: *Naredni zadaci sovjetske vlasti,* navedeno prema Lenjinovoj knjizi: *Država i revolucija,* BIGZ, Beograd, 1979, str. 158.

[36] Isto, str. 148.

[37] »Poslije prve socijalističke revolucije proletarijata, poslije obaranja buržoazije u jednoj zemlji, proletarijat te zemlje dugo ostaje slabiji od bužoazije, naprosto zbog stihijskog i stalnog obnavljanja, oživljavanja kapitalizma i buržoazije od strane sitnih robnih proizvođača zemlje koja je oborila buržoaziju« (V. I. Lenjin, *Dječja bolest...,* str. 165).

Digitized by Google

godine — kod nas pobijeđena, ali ona još nije iščupana s korijenom, nije uništena i čak nije još ni do kraja slomljena. Zato na dnevni red dolazi *nova, viša forma borbe protiv buržoazije, prelaz od vrlo jednostavnog zadatka dalje eksproprijacije kapitalista na mnogo složeniji i teži zadatak, zadatak stvaranja takvih uslova u kojima buržoazija ne bi mogla ni da postoji niti da ponovo nastaje. Jasno je da je taj zadatak kudikamo viši i da nema socijalizma dok on ne bude rešen.«*[38] *(kurziv* — Đ. M.).

Ekonomska i kulturna revolucija otežana je činjenicom da za uklanjanje buržoazije nije dovoljno samo podržavljenje sredstava za proizvodnju u industriji, bankarstvu i slično. Buržoazija se stvara i obnavlja ne samo na bazi krupnog, već i na bazi sitnog poduzetništva, zatim iz krupnog seljaštva, ali i iz sloja državnih službenika. Tu je — ističe Lenjin — riječ o *novoj buržoaziji.*[39]

---

[38] V. I. Lenjin, *Naredni zadaci sovjetske vlasti,* cit. izd., str. 150. — Na drugim mjestima Lenjin ističe tezu da je nacionalizacija sredstava za proizvodnju i oduzimanje političke vlasti od veleposjednika i buržoazije nužan, ali još ne i dovoljan, završni korak ka uništenju klasa. »Klase su ostale, ali svaka se izmijenila u epohi diktature proletarijata; izmijenio se i njihov međusobni odnos« (V. I. Lenjin, *Ekonomika i politika u epohi diktature proletarijata,* cit. izd., str. 211.

Umjesto da istražuje kako se klase mijenjaju i kako se mijenja njihov međusobni odnos, vulgarna teorija proglašava nestajanje klasa i stvaranje prijateljskih klasa ili besklasnog radnog naroda. U tom kontekstu danas je posebno zanimljiva Kardeljeva rasprava na XI kongresu SKJ u kojoj on ističe da su birokracija i tehnokracija preuzele ideologiju buržoazije i da u društvenom razvoju socijalističkih zemalja imaju ulogu koju je u historiji imala buržoazija. Tu se javlja pitanje da li su tehnokracija i birokracija nove frakcije buržoazije ili spadaju u društveni sloj koji nema osobine klase. Za današnje rasprave o tom pitanju važan je Lenjinov stav da se buržoazija može obnavljati, pored ostalog, i iz sloja privilegiranih i od masa otuđenih državnih službenika.

[39] O stvaranju nove buržoazije Lenjin je govorio na VIII kongresu RKP(b), održanom 19. 3. 1919. godine. Taj kongres je razmatrao prijedlog novog partijskog programa. U polemici s nekim delegatima Lenjin je isticao da program partije mora razlikovati ono što jest od onoga što bi trebalo biti. Polazeći od teze da se kapitalizam u Rusiji, kao sitnoseljačkoj zemlji, još razvija i da ima široku ekonomsku osnovu, Lenjin komentira izlaganje jednog od partijskih vođa, A. I. Rykova, koji je bio predsjednik Vrhovnog sovjeta narodne privrede. »Drug Rikov, koji vrlo dobro poznaje činjenice u oblasti privrede, govorio nam je o *novoj buržoaziji,* koja kod nas postoji. To je istina. Ona se stvara ne samo od *naših sovjetskih službenika* — u veoma maloj mjeri ona se može stvarati i odatle — već i iz sredine seljaštva i zanatlija, oslobođenih od jarma kapitalističkih banaka i sada odsječenih od željezničkog transporta. To je činjenica. Na koji način hoćete da tu činjenicu odbacite? Vi time samo tješite svoje iluzije ili unosite nedovoljno proučenu knjigu u stvarnost koja je daleko složenija. Ona nam pokazuje da čak i u Rusiji kapitalistička robna privreda živi, djeluje, razvija se i rađa buržoaziju kao i u svakom kapitalističkom društvu« (V. I. Lenjin, *Zaključiteljnoe slovo po dokladu o partijnoj programe na VIII s'ezde RKP(b), Izbrannye proizv.,* tom 3, str. 120 *(kurziv* — Đ. M.).

O novoj buržoaziji Lenjin je govorio i kasnije (1923) u vrijeme nove ekonomske politike koja je omogućila širenje kapitalističke

Digitized by Google

Borba radničke klase i njenih literarnih i političkih predstavnika protiv te nove buržoazije bit će, smatra Lenjin, teža od borbe protiv stare privatno-vlasničke buržoazije čiji je kapital nacionalizacijom prešao u državno vlasništvo. Zadatak marksističke misli je u tome da proletarijatu pokazuje kako konkretnim mjerama, naročito u oblasti ekonomskog sistema i ekonomske politike, revoluciju može kretati napred, to jest kako može ostvariti društveno samoupravljanje.[40] Zadatak politekonomske misli jeste da istražuje ekonomske procese, ekonomske zakonitosti i odnose klasnih snaga u prelaznom periodu, tako da se ekonomski sistem, ekonomska politika, to jest daljnji put izgradnje socijalizma, grade na osnovu činjenica, *poznavanja* i *svjesnog korišćenja* ekonomskih zakona i na osnovu realne procjene odnosâ klasnih snaga.[41]

Procjenjujući odnos klasnih snaga, stanje radničke klase i njenu ulogu u izgradnji ekonomskog sistema, Lenjin naglašava da kod radničke klase i njene revolucionarne političke avangarde (a slična je situacija bila i u kineskoj i jugoslavenskoj revoluciji) postoji *nesrazmjer između ekonomske snage i znanja*, s jedne, i *političke snage*, s druge strane.[42] Politička snaga proletarijata

---

robne proizvodnje, širenje slobodnog, poduzetništva i slično. U novu buržoaziju on ubraja i »nepmane«, to jest društvenu grupu koja se obogatila zahvaljujući novoj ekonomskoj politici, započetoj u proljeće 1921. godine. »Nepmani«, po Lenjinu, predstavljaju veliku opasnost za nastavljanje socijalističke revolucije i za sudbinu mlade sovjetske republike. Govoreći o opasnostima koje dolaze s te strane, Lenjin upozorava da »na kraju krajeva, sudbina naše republike zavisit će od toga da li će seljačka masa poći s radničkom klasom, čuvajući vjernost savezu s njom, ili će seljačka masa omogućiti »nepmanima«, to jest novoj buržoaziji, da je odijeli od radnika, da pocijepa nju i radnike« (V. I. Lenjin, *Kak nam reorganizovat Rabkrin, Izbrannye proizv.*, tom 3, str. 726).

Drugu opasnost za socijalističku revoluciju Lenjin je vidio u partijskoj i državnoj birokraciji i zato je često kritizirao tendencije i pojave birokratiziranja partijskog i državnog aparata. Kritizirajući takve pojave, Lenjin u jednom pismu, napisanom početkom 1922. godine, kaže: »Komunisti su postali birokrati. Ako nas nešto upropasti, to će biti to« (V. I. Lenjin, *Dela*, IV izd., sv. 35, str. 471). — Te riječi danas zvuče »proročanski« u odnosu na kasnije procese birokratizacije u vrijeme Staljinovog kulta ličnosti.

[40] »Proletarijatu treba pokazati kako konkretnim mjerama kretati revoluciju naped. Kretati revoluciju napred znači ostvariti samoupravljanje« (V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, tom XII, »Kultura«, Beograd, 1960, str. 291).

[41] »Mi marksisti moramo svim silama težiti ka izučavanju činjenica koje stoje u osnovi naše politike« (V. I. Lenjin, *Pol. sobr. soč*, tom 34, str. 109).

»Naš se put određuje prije svega odnosom klasnih snaga« (V. I. Lenjin, *Izbrannye proizv.*, tom 1, str. 754).

[42] Nesrazmjer ekonomske i političke snage proletarijata je česta tema u ekonomskim i političkim raspravama o oktobarskoj revoluciji. Reformistički i građanski teoretičari koji su htjeli razvijati buržoasku, a ne socijalističku revoluciju, često su isticali da revolucionarna partija (boljševici) zbog toga nesrazmjera nisu ni trebali preuzimati državnu vlast, već samo podržati buržoaziju i buržoaski razvoj koji će evolutivnim putem pripremiti ekonomske i kulturne pretpo-

Digitized by Google

(nakon osvajanja državne vlasti) mnogo je veća od njegove ekonomske snage i od znanja o organizaciji proizvodnje i ekonomskoj politici. U odnosu na proletarijat buržoazija u ekonomiji i kulturi ima veću moć od proletarijata. Proletarijat, naprotiv, ima političku nadmoć nad buržoazijom, ali u odnosu na nju on ima manju ekonomsku moć i manje znanje o organizaciji proizvodnje i ekonomskoj politici. Zato proletarijat i njegova politička avangarda (kako će se to pokazati u vrijeme NEP-a), izgrađujući ekonomski sistem, moraju (a) ili preći na nerobnu proizvodnju, na centraliziranu državnu organizaciju proizvodnje i raspodjele proizvoda, ili (b) učiti i od buržoazije kako se organizira proizvodnja, stvarajući mješoviti privredni sistem i koristeći buržoaziju i njenu nauku za dovršavanje historijskih zadataka kapitalizma i za posredno ostvarivanje ciljeva socijalističke revolucije. Lenjin se opredijelio za drugi put.

---

stavke prijelaza u viši društveni sistem. Takvi stavovi rezultat su ne samo klasne angažiranosti njihovih autora, već i načina mišljenja kojeg karakterizira ekonomski determinizam. Tu se, kako Lenjin s pravom ističe, potcjenjuje aktivna uloga subjektivnih snaga u društvenom kretanju. U historiji postoji niz socijalnih pokreta u kojima nije postojao srazmjer ekonomske i političke snage pojedinih vodećih klasa. »Snage rastu u procesu borbe s rastom revolucije« (V. I. Lenjin, *Izbr. proizv.*, tom 2, str. 671).

Ali, ovdje ne treba zaboraviti da je nesrazmjer ekonomske i politike snage proletarijata u oktobarskoj revoluciji posebno važan moment u razumijevanju i objašnjavanju njenih kasnijih tokova i rezultata.

Digitized by Google

Augustin Papić

Ekonomska saradnja zemalja u razvoju u uslovima krize u međunarodnim ekonomskim odnosima

I. Uvod

Ekonomska saradnja među nesvrstanim i drugim zemljama u razvoju predstavlja integralni dio borbe ovih zemalja za pravednije i demokratskije ekonomske odnose, a šire za ravnopravnost i mir u svijetu. Postavši neodvojivi dio novog međunarodnog ekonomskog poretka, u periodu od dvije dekade, putevi i metodi ove saradnje bili su razvijani i proširivani, obuhvatajući sve oblasti ekonomske saradnje. Tako je nastao cjelovit sistem međusobne ekonomske saradnje, motivisan visokim stepenom kolektivnog oslonca na vlastite snage.

U posljednjoj dekadi na samitima nesvrstanih zemalja, na ministarskim sastancima Grupe 77 zemalja u razvoju u Meksiko Sitiju (1976), Aruši (1979), Karakasu (1981) i Buenos Airesu (1983) razrađivani su mehanizmi međusobne saradnje.

Uprkos određenim razlikama u ekonomskom položaju i interesima, uticajima, pa i pritiscima nekih razvijenih zemalja, napori za proširenje međusobne saradnje zemalja u razvoju rezultirali su u određenim dostignućima. Ipak, postignuti rezultati zaostajali su za mogućnostima i osobito potrebama zemalja u razvoju, što je postalo naročito jasno u periodu teške ekonomske krize osamdesetih godina.

Digitized by Google

Jačanje pozicija monopolističkog kapitala i transnacionalnih korporacija, povećana eksploatacija siromašnih od strane bogatih, nerazvijenih od strane razvijenih, nesprovođenje čak skromnih ciljeva novog međunarodnog ekonomskog poretka, odbijanje globalnih pregovora i bilo kakvih sektorskih pregovora — samo su neki od faktora koji nameću potrebu većeg kolektivnog oslonca na vlastite snage zemalja u razvoju.

Postoje studije koje ukazuju da proširena međusobna ekonomska, posebno trgovinska saradnja može da osigura znatno više stope rasta zemalja u razvoju, doprinoseći istovremeno jačanju njihove pozicije u odnosu na razvijeni svijet. To potvrđuje osnovna koncepcija zemalja u razvoju da jačanje međusobne saradnje nije supstitucija, nego dopuna svjetske ekonomske saradnje, uključujući i onu sa razvijenim zemljama.

S obzirom na to da međusobna saradnja zemalja u razvoju, koja je obrađena u III dijelu ovog napisa, bitno zavisi od njihovog položaja na svjetskom tržištu, u II dijelu je dat nešto iscrpniji prikaz međunarodnog ekonomskog položaja tih zemalja, uključujući i stanje u međunarodnim ekonomskim odnosima.

II. Težak međunarodni ekonomski položaj zemalja u razvoju

Najniži nivo proizvodnje od —1,3% zemlje u razvoju su dostigle u 1983. godini, godini blagog oporavka ekonomija industrijski razvijenog svijeta. Zapravo, proizvodnja po stanovniku velikog dijela nerazvijenog svijeta smanjivana je već tri godine uzastopno.[1]

Najveći pad proizvodnje registrovale su zemlje izvoznice nafte, dok su netouvoznice nafte imale nešto povoljnija kretanja. Istina, u ovoj grupi su i najzaduženije među zemljama u razvoju, naročito one u Latinskoj Americi, koje su imale vrlo nepovoljna ekonomska kretanja. To vrijedi osobito za Afriku južno od Sahare, gdje od gladi umiru milioni ljudi. Na drugoj strani, zemlje južne i istočne Azije bile su pošteđene recesije, registrujući iznadprosječne stope rasta.

Nesiguran i neujednačen oporavak od ekonomske krize

Više od godinu i po dana, od početka najteže ekonomske krize koju je svijet doživio nakon velike depresije iz tridesetih godina, oporavak se osjeća u razvijenom svijetu, zapravo u SAD. Međutim, oporavak se odvijao veoma neujednačeno i nesigurno. Brzi izlazak SAD iz krize, uz nisku inflaciju, slabo se širio na ostali svijet. Japan uglavnom slijedi SAD, dok Zapadna Evropa izrazito

[1] UNCTAD: *Trade and Development Report*, 1984, Part I: »The Continuing World Economic Crisis«, 17. jul 1984.

Digitized by Google

zaostaje, što posebno vrijedi za zemlje u razvoju. Skroman je oporavak i u socijalističkim zemljama istočne Evrope.

Nakon izrazitog rasta privrede SAD, predviđenog u visini od 5,6% u 1984, u 1985. godini se očekuje smirivanje na 3,1%. Zapadna Evropa očekuje skromno povećanje stope rasta od 2,1% u 1984. i 2,3% u 1985. godini. U cjelini, industrijski razvijene zemlje OECD računaju na rast od 3,9% u 1984, a on bi u 1985. godini bio sveden na 2,9%.[2]

Očekuje se sporiji oporavak od krize zemalja u razvoju: stopa rasta u 1984. od 2,1% i 3,7% u 1985 (prema Međunarodnom monetarnom fondu 3,7%). Zemlje uvoznice nafte očekuju povoljnija kretanja. Ovo predstavlja značajno zaostajanje za rastom od 5,1% u periodu 1975—1980. godine.[3]

Spora transmisija ekonomskog oporavka SAD na druge zemlje objašnjava se zaostajanjem investicija (izvan SAD) koje podstiču trgovinu. Nezaposlenost u Zapadnoj Evropi predstavlja veoma ozbiljan problem. Ogroman budžetski deficit SAD uticao je na porast kamatnih stopa i na jačanje kursa dolara, uz specifična pomeranja u međunarodnim tokovima kapitala. Kapital bježi u SAD ne samo iz nerazvijenog, nego i iz razvijenog svijeta.

Posle pada u 1981. i 1982. godini počeo je u 1983. skroman oporavak svjetske trgovine. U 1984. i 1985. godini očekuju se više stope rasta svjetske trgovine od proizvodnje: 5% u 1984. i 5,5% u 1985. godini.[4] Međutim navedene projekcije Međunarodnog monetarnog fonda predviđaju još brži rast svjetskog izvoza (8,6%). U slučaju industrijski razvijenih zemalja očekuje se stopa rasta izvoza u 1984. od 8,6%, a uvoza čak od 11,9%.[5] Prvo polugodište 1984. potvrđuje ove trendove u pogledu uvoza, a još brži rast izvoza ovih zemalja.[6] Međutim, takva kvantitativno povoljna kretanja prati niz rizika za svjetsku trgovinu. U pitanju je ogroman trgovinski i platnobilansni deficit SAD (za 1984. godinu službeno se predviđa deficit od preko 100 milijardi dolara, a to je više od dvostrukog deficita iz 1983. godine), što je posljedica nekonkurentnosti izvoza SAD zbog »jakog« dolara. To podstiče protekcionizam, razne vidove restrikcija uvoza u SAD, čega ima i u drugim

---

[2] Nova predviđanja Međunarodnog monetarnog fonda iz septembra 1984. izrazito koriguju naviše njegova ranija predviđanja iz aprila: »Nacionalni bruto proizvod industrijski razvijenih zemalja je u visini od 5,0% u 1984, dok onaj Sjedinjenih Američkih Država čak od 7,3%.« (Vidi: »Economist«, London, 29. septembar 1984). — Međutim, zaostajanje stope rasta SAD u drugom polugodištu 1984. može dovesti u pitanje ove projekcije MMF-a.

[3] UNCTAD: *Trade and Development Report*, 1984, Part I: »The Continuing World Economic Crisis«, 17. jul 1984.

[4] Ibid.

[5] »The Economist«, London, 29. 9. 1984, str. 77—78.

[6] IMF Survey, 12. novembar 1984.

Digitized by Google

razvijenim zemljama. Sve to uprkos zaklinjanja na »slobodnu trgovinu« i deklaracija protiv protekcionizma.[7]

Posle pada obima izvoza u 1980. i 1982. godini zemlje u razvoju su ostvarile skroman rast u 1983, u dalja povećanja u 1984, a posebno u 1985. godini.[8] Međutim, novije prognoze MMF govore o znatno povoljnijim stopama izvoza u 1984. od 8,3%, dok je u slučaju uvoza prognoza samo 4%.[9] Što se tiče zemalja uvoznica nafte očekuju se još povoljnije stope, dok zemlje izvoznice nafte, posle pada stopa u prethodnim godinama, u 1984. očekuju skromni rast. Kretanja u prvom polugodištu 1984. donekle potvrđuju optimističnije prognoze u pogledu zemalja uvoznica nafte: dok je njihov uvoz doživio skroman rast od 3,4%, povećanje izvoza iznosi 12,3% u poređenju sa istim periodom 1983. godine.[10]

Brži rast uvoza SAD imao je mali uticaj na izvoznu poziciju zemalja u razvoju (ove zemlje učestvuju sa oko 1/5 ukupnog izvoza u SAD, dok je to učešće u slučaju Zapadne Evrope i samih zemalja u razvoju veće). Povećanje izvoza zemalja u razvoju u SAD-u 1983. od 3 milijarde dolara[11] nije moglo kompenzirati pad

---

[7] Predsjednik Regan na skupštini MMF i Svjetske banke odlučno je govorio protiv protekcionizma. Na jednom mjestu on kaže: »Dozvolite da istaknem naročiti značaj koji SAD pridaju otporu protekcionističkim pritiscima« (IMF/IBRD *Press Release*, 25. 9. 84).

Desetak dana kasnije Edith Cresson, francuski ministar spoljne trgovine, u članku pod naslovom *Američka slobodna trgovina: Radi kao što ja kažem, a ne kako ja radim?* komentariše: »Noviji razvoj u trgovinskoj politici SAD — a ja imam u vidu naročito »omnibus« trgovinski zakon koji je pred Kongresom — sagledava se s povećanom brigom od strane trgovinskih partnera SAD. Po mom mišljenju, to ugrožava multilateralni trgovinski sistem... Vlada SAD je više puta pozivala zemlje u razvoju da prošire svoju izvornu trgovinu i da prilagođavaju svoje privrede kako bi riješile probleme svojih dugova... I upravo kada bi to trebalo da donese plodove, preduzimaju se mjere (kočenje uvoza tekstila i čelika, na primjer) u pravcu ograničavanja pristupa tržištu SAD. Po mom mišljenju, ništa ne može tako ugroziti povjerenje u otvoren i slobodan trgovinski sistem kao povećan raskorak između retorike o slobodnoj trgovini i stvarne prakse... Kako se neko može zalagati za žrtve i napore koje traže strukturna prilagođavanja stvarnostima tržišta kada oni koji se najodlučnije zalažu za ta prilagođavanja ne poštuju svoje riječi« (»International Herald Tribune«, 8 .10. 84).

Kasnije se moglo pročitati da je usvojen kompromis Zakona, koji eliminiše jedne, a zadržava druge protekcionističke mjere.

[8] UNCTAD: *Trade and Development Report*, 1984, Part I: »The Continuing World Economic Crisis«, 17. jul 1984.

[9] »The Economist«, London, 29. 9. 1984, str. 77—78.

[10] IMF Survey 12. novembar 1984.

[11] Predsjednik Regan iznio je na skupštini MMF i Svjetske banke da su dužničke zemlje imale više koristi od porasta izvoza u SAD u 1983. godini nego gubitaka od povećanja kamatnih stopa.

A. Krueger, potpredsjednica Svjetske banke, kaže da je to statistički tačno i dalje komentariše: »Ali kada zemlje dužnici moraju da forsiraju povećanje svoga izvoza samo da bi pokrile plaćanje povećanih kamata na svoje dugove, one postaju siromašnije, jer su robe koje

Digitized by Google

na drugim tržištima, tako da je ukupan izvoz ovih zemalja bio smanjen za 35 milijardi dolara u odnosu na 1982. godinu.[12]

Tokom sedamdesetih godina zemlje u razvoju (a u drugoj polovini te dekade posebno zemlje uvoznice nafte) imale su brži rast izvoza od svjetskog prosjeka, što je povećalo njihovo učešće u ukupnom izvozu: sa 17,9% u 1970. na 28,2% u 1980. godini. To je predstavljalo pozitivan zaokret posle pada učešća u prethodnih petnaest godina: sa 25,3% u 1955. na 17,9% u 1970. godini.[13] U periodu od trideset godina izrazit je rast i učešće izvoza u društvenom bruto proizvodu zemalja u razvoju: sa 10,6% u 1950. na 26,8% u 1980. godini.[14] To je bilo brže od učešća svjetskog izvoza i izvoza razvijenih zemalja u društvenom bruto proizvodu, što potvrđuje izrazitiju integraciju zemalja u razvoju u svjetsku privredu, a time i njihovu povećanu ovisnost. Od početka osamdesetih godina, iz poznatih razloga, učešće zemalja u razvoju u svjetskom izvozu, međutim, opada, ali je u 1982. godini ono poraslo na 30,2%.[15]

Pogoršan spoljnoekonomski položaj zemalja u razvoju

Mnogi faktori, kao što su: pad cijena sirovina i pogoršani odnosi razmjene, ograničene mogućnosti izvoza, smanjivanje uvoza i deficit bilansa plaćanja, povećanje zaduženosti, visoke otplate inostranih dugova — izrazite su teškoće većine zemalja u razvoju.

Pad cijena primarnih proizvoda uticao je na pogoršanje odnosâ razmjene posebno zemalja uvoznica nafte još od sredine sedamdesetih godina: u periodu 1975—80. odnos razmjene pogoršan je za 6,1%, a za daljnjih 13,6% u 1981. i 1982. godini.[16] Rast cijena primarnih proizvoda u 1983. godini doprinio je poboljšanju odnosâ razmjene za 5,2%. Rast je nastavljan i u prvom kvartalu 1984.

---

bi one inače koristile kod kuće otišle u inostranstvo.« (Vidi: *Ekonomist Svjetske banke se zalaže za niže kamatne stope u cilju smanjenja krize dugova*, »International Herald Tribune«, 27. septembar 1984). — Toj izjavi bi se moglo dodati da zemlje u razvoju postaju siromašnije jer bi za izvezenu robu mogle obezbijediti odgovarajuće količine robe iz uvoza.

[12] UNCTAD: *Trade and Development Report*, 1984, Part I: »The Continuing World Economic Crisis«, 17. jul 1984.

[13] UNCTAD: *Handbook on International Trade and Development Statistics*, 1983. UN, 1983.

[14] UNCTAD: *Trade and Development Report*, 1984, Part II: »The Evolution of the Trade and Payments System«. Part III: »Toward Reform of the System«, 17. jul 1984.

[15] UNCTAD: *Trade and Development Report*, 1984, Part I: »The Continuing World Economic Crisis«, 17. jul 1984.

[16] Zbog pada cijena zemlje u razvoju su u periodu 1980—1982. izgubile u izvozu primarnih proizvoda 16,5 milijardi dolara ili 12,0% toga izvoza. (Izvor: UNCTAD: *Trade and Development Report*, 1984, Part II, str.173.)

Digitized by Google

godine. Dok su cijene trideset put primarnih proizvoda u martu 1984. bile za 15% veće u odnosu na prethodnu godinu posle toga je zabilježen kontinuiran njihov pad, tako da su u septembru 1984. one bile za 4,4% niže od nivoa iz prethodne godine.[17] Ta kretanja nisu do sada dovoljno objašnjena, osobito imajući u vidu rast proizvodnje u razvijenom svijetu, ali je izvjesno da su zemlje u razvoju time bile teško pogođene.

U postojećim uslovima zemlje u razvoju su bile prinuđene na kontinuirano smanjivanje uvoza kako bi stvarale sredstva za plaćanje dužničkih obaveza. Nakon prosječnog godišnjeg rasta uvoza od 23,5% u periodu 1976—1980. i njegovog povećanja od 5,6% u 1981, uvoz je u 1982. smanjen za 9,9%, da bi u 1982. godini smanjenje iznosilo 4,1%.[18] Kako je naprijed izneseno, preokret se očekuje u 1984. godini i rast uvoza u prvom polugodištu 1984. iznosi 3,7%.[19]

Pritisnute potrebama restrukturiranja, u uslovima mnogih slabosti u svojim privredama, krize u svjetskoj privredi, restriktivne ekonomske politike nametnute od strane Međunarodnog monetarnog fonda, inostranih kreditora i vlada razvijenih zemalja, uz smanjenja priliva kapitala i finansijske pomoći iz inostranstva — zemlje u razvoju su bile prinuđene na ubrzano smanjenje deficita u bilansima plaćanja, a mnoge na stvaranje suficita. Deficit tekućih plaćanja zemalja u razvoju neto uvoznika nafte smanjen je sa 109 milijardi dolara u 1981. na gotovo polovinu — 56 milijardi dolara u 1983, a očekuje se dalji pad na 50 milijardi u 1984. godini.[20] UNCTAD ocjenjuje da će taj deficit u 1984. godini biti niži i da će iznositi 36,1 milijardi dolara, a u 1985. godini 30 milijardi.[21] Jedna analiza Svjetske banke ocjenjuje da su zemlje u razvoju postale neto izvoznice kapitala, sa neto transferom u 1983. godini od 11,0 milijardi dolara.[22] To je postignuto prinudom, po cijenu ekonomskog nazadovanja, socijalnih i političkih potresa.

Glavni uzrok teškoća — inostrani dugovi zemalja u razvoju — povećani su za deset godina (1983. u odnosu na 1973) za više od pet puta. U 1983. godini oni su iznosili 568,8 milijardi dolara (srednjoročni i dugoročni), a ukupno čak 810 milijardi dolara).[23] U uslovima naglog rasta ne samo nominalnih, nego i realnih kamatnih stopa (historijski neregistrovanih), i usled oscilacije kur-

---

[17] IMF Survey, 12. novembar 1984.

[18] UNCTAD: *Trade and Development Report*, 1983. Part II: »Economic Cooperation among Developing Countries«, 5. oktobar 1983.

[19] IMF Survey, 12. novembar 1984.

[20] *World Economic Outlook*. A Survey of the Staff of the International Monetary Fund, Washington D. C., 1984.

[21] UNCTAD: *Trade and Development Report*, 1984, Part I: »The Continuing World Economic Crisis«, 17. jul 1984.

[22] World Debt Tables (WDT): 1983—84 Edition. External Debt of Developing Countries. World Bank, Washington D. C. 1984.

[23] Ibid.

Digitized by Google

seva i povećanja vrijednosti dolara spoljni dugovi su postali nepodnošljiv teret za zemlje u razvoju. Odnos duga prema izvozu roba i usluga povećan je sa 115,4% u 1973. na 143,6% u 1982. godini, a prema društvenom bruto proizvodu sa 22,4% na 35,8%. Otplate dugova angažovale su u 1973. godini 15,9% izvoza roba i usluga, a u 1982. godini 23,4%. Kod glavnih dužnika (25 zemalja u razvoju) ti odnosi su znatno nepovoljniji, te je u 1982. godini vrednost izvoza roba i usluga iznosila 182,3%, to jest 36,7% BDP, odnosno 32,3% izvoza roba i usluga na ime otplata. Kamate angažuju sve veći dio otplata spoljnih dugova: u 1977. one su učestvovale u tim otplatama sa 37,5%, a u 1984. godini sa 61,2%.[24] Porast kamatnih stopa samo za jedan procentni poen znači povećanje opterećenja zemalja dužnika za oko četiri milijarde dolara. Uprkos ogromnim naporima za otplatu dugova, i pored njihovog reprogramiranja (uz odlaganje njihovog plaćanja), ocjenjuje se da će dugoročni i srednjoročni dugovi u 1985. godini dostići 644,8 milijardi dolara. Samo za dvije godine to predstavlja povećanje od 13,4%[25]. Pri tom, doprinos Međunarodnog monetarnog fonda, čija se uloga toliko ističe od strane njegovog rukovodstva i razvijenih zemalja, finansiranju zemalja u razvoju, nakon znatnog porasta u 1983, smanjuje se u 1984. godini,[26] da bi 1985. to finansiranje bilo svedeno na nešto iznad jedne četvrtine iznosa iz 1983. godine. Sve to nakon prošlogodišnjeg povećanja kvota za gotovo polovinu.

Težak položaj u svjetskoj privredi, posebno teret dugova i nepovoljna platnobilansna pozicija, uz smanjenje uvoza, krajnje negativno je uticao na privrede zemalja u razvoju: nizak rast, a u nekima čak pad proizvodnje, porast i onako visoke nezaposlenosti i siromaštva, pad standarda i produktivnosti rada, zaostajanje investicija i tehnološkog razvoja i stagnacija u oblasti obrazovanja i zdravstvene zaštite. Ukratko, ekonomska kriza s dalekosežnim socijalnim i političkim posledicama teško ugrožava ne samo sadašnjost, nego posebno budućnost nerazvijenog svijeta. U izuzetno teškom položaju našli su se cijeli kontinenti, kao što je na primjer, Latinska Amerika, Afrika južno od Sahare itd.

Nazadovanje u odnosima Sjever — Jug

Pogoršanju međunarodnih ekonomskih odnosa, a posebno položaja zemalja u razvoju, doprinosi kriza međunarodnog trgovinskog i finansijskog sistema. Posebne teškoće za međunarodnu trgovinu,

---

[24] *World Economic Outlook.* A Survey of the Staff of the International Monetary Fund, Washington D.C.. 1984.

[25] UNCTAD: *Trade and Development Report,* 1984, Part I: »The Continuing World Economic Crisis«, 17. jul 1984.

[26] U prvih devet mjeseci 1984. godine neto finansiranje zemalja u razvoju od strane MMF-a bilo je svedeno na 4,2 milijarde specijalnih prava vučenja (SDR), prema 7,7 milijardi u istom periodu 1983. godine. (Izvor: IMF Survey, 12.. novembar 1984.)

Digitized by Google

prije svega za izvoz zemalja u razvoju, predstavljaju pojačani protekcionistički trendovi u razvijenim zemljama, razni vidovi restrikcija uvoza, nametanja aranžmana »podjele tržišta« i slično. Ta praksa je u porastu, i to u periodu kada lideri razvijenih zemalja sve više propagiraju ukidanje protekcionizma.

Postojeći monetarno-finansijski sistem, uz dominaciju razvijenih zemalja, prije svega SAD, čija fiskalno-monetarna politika omogućuje visok budžetski deficit i kamatne stope, haotična kretanja kurseva valuta, jačanje dolara — sve to služi kao instrument prebacivanja tereta restrukturiranja na ostali svijet, posebno na zemlje u razvoju. Zbog toga ove zemlje insistiraju na cjelovitim i temeljitim reformama postojećeg nepravednog monetarno-finansijskog sistema, uz hitno sazivanje Svjetske konferencije o novcu i finansiranju razvoja, što je prvi put pokrenuto na VII samitu nesvrstanih zemalja.

Iako je međunarodna zajednica, putem novog međunarodnog ekonomskog poretka, prihvatala potrebu korekcija nepravednih međunarodnih ekonomskih odnosa, protekli period osamdesetih godina nije donio napredak, nego, zapravo, nazadovanje. Ne samo da nema mjera u pravcu poboljšanja međunarodnih ekonomskih odnosa, prije svega u korist zemalja u razvoju, nego se pooštravaju elementi njihove eksploatacije. Nakon mnogih napora i prijedloga zemalja u razvoju nema izgleda za otpočinjanje globalnih pregovora. Skupovi međunarodnih organizacija (kao, na primjer, UNCTAD-a, UNIDO-a, zasjedanje GATT-a, skupštine MMF i Svjetske banke) ne samo da se završavaju bez pozitivnih rezultata, sa sve odlučnijim otporom razvijenih u izvršavanju već usvojenih obaveza, nego i sa sve dubljim jazom između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju.

Odstupajući od stavova novog međunarodnog, ekonomskog poretka, najrazvijenije industrijske zemlje, osobito SAD, nameću privatnu inicijativu i slobodno tržište, umjesto neophodnih korektivnih intervencija međunarodne zajednice i vlada zemalja članica. Umjesto sprovođenja obaveza u pogledu transfera javne finansijske pomoći zemljama u razvoju, adekvatnije uloge bretonvudskih institucija, odgovornijeg odnosa privatnih komercijalnih banaka itd., nude se inostrane direktne privatne investicije. Privatizacija i internacionalizacija međunarodnih ekonomskih odnosa, koji izviru iz ojačane pozicije monopolističkog kapitala i transnacionalnih korporacija, predstavlja se kao alternativa novom međunarodnom ekonomskom poretku. Snagom privatnog kapitala i pritiska vlada nameću se promjene u unutarnjim ekonomskim sistemima pojedinih zemalja u razvoju, oživljavanje i jačanje kapitalizma, s ciljem da se pojedine zemlje potpuno otvore diktatima monopolističkog kapitala. To su danas otvoreno proklamovani ciljevi prije svega vlade SAD, ali i vlada nekih drugih razvijenih zemalja. U suštini, početkom osamdesetih godina u tim zemljama je otpočeo proces likvidacije »države blagostanja«, stvarane u posljednjih pola stoljeća, produbljivanje jaza između bogatih i si-

Digitized by Google

romašnih (pa i srednjih slojeva), pojačana dominacija i eksploatacija kapitala nad radničkom klasom. Ta je politika prenesena na međunarodne ekonomske odnose, s teškim posljedicama ne samo po zemlje u razvoju, nego i po ukupne međunarodne ekonomske odnose.

U analizama pogoršavanja međunarodnih ekonomskih odnosa zemlje u razvoju ne mogu izbjeći svoju odgovornost. Ne ulazeći u detaljnije ocjene, to je moguće ilustrovati sa dva primjera. Zemlje izvoznice nafte, korisnici značajnih platnobilansnih viškova, zbog međusobnih razlika, a posebno zbog odnosa prema organizovanim pritiscima razvijenog svijeta, ne samo da nisu iskoristile svoju »petrolejsku kartu«, nego je razvoj išao u korist razvijenog svijeta, a na štetu zemalja u razvoju uvoznica nafte. Ili, zemlje u razvoju dužnici ne samo da nisu iskoristile svoju »kartu dugova«, nego su dovedene u sve teži položaj i zavisnost prema razvijenim zemljama. Monopolistički kapital i transnacionalne korporacije koriste dugove u cilju tehnološkog i ekonomskog zaostajanja prije svega takozvanih novoindustrijalizovanih zemalja u razvoju, koje su postale ozbiljan konkurent mnogim industrijskim granama razvijenog svijeta. Na taj je način, uz korišćenje protekcionizma, opasnost od konkurencije bitno smanjena ne samo na tržištima razvijenih zemalja, negoo i na svjetskom tržištu. Nasuprot potpuno organizovanim i od MMF koordiniranim kreditorima, zemlje u razvoju nastupaju individualno, razjedinjene, prinuđene da primaju diktate. Stavovi o stvaranju multilateralnih okvira za postizanje sveobuhvatnih i pravednih uslova za regulisanje dugova, usvojeni na VII samitu nesvrstanih, još nisu zaživjeli. Napori zemalja Latinske Amerike pružaju nadu da će do toga ipak doći, da će preovladati shvatanje da dugovi nisu samo ekonomski, nego i politički problemi, da odgovornost za njihovo rješavanje leži ne samo na dužnicima, nego i na kreditorima.

III. Ekonomska saradnja među zemljama u razvoju

Nepovoljan položaj zemalja u razvoju u svjetskoj privredi u uslovima pogoršanih međunarodnih ekonomskih odnosa upućuje ih na akcije u dva pravca: u pravcu produbljivanja međusobne ekonomske saradnje, uz adekvatnije akcije za poboljšanje ekonomskih odnosa sa razvijenim svijetom. U sadašnjim uslovima postaje sve jasnije da međusobna ekonomska saradnja nudi značajne, još neiskorišćene mogućnosti, koje mogu imati veoma pozitivne uticaje na ekonomski razvoj ovih zemalja, na njihov položaj u svjetskoj privredi i u odnosima sa razvijenim svijetom.

Od početka osamdesetih godina u toku su akcije za međusobnu ekonomsku saradnju zemalja u razvoju na veoma širokom frontu. Tako, na primjer, program akcija usvojen na Ministarskom sastanku Grupe 77 zemalja u razvoju u Karakasu, u maju 1981. godine, obuhvata širok krug sektora, kao što su: trgovina,

Digitized by Google

tehnologija, hrana i poljoprivreda, energija, sirovine, finansije, industrijalizacija, tehnička saradnja.[27] Akcioni program ekonomske saradnje usvojen na VII samitu nesvrstanih zemalja, marta 1983. u Nju Delhiju, još je sveobuhvatniji jer uključuje sirovine, trgovinu, saobraćaj i industriju, monetarnu i finansijsku saradnju, osiguranje, naučni i tehnološki razvoj, tehničku saradnju i konsultantske usluge, ishranu i poljoprivredu, ribarstvo, zapošljavanje i razvoj ljudskih resursa, turizam, transnacionalne korporacije, sistem istraživanja i informacija, miroljubivo korišćenje nuklearne energije, telekomunikacije, preduzeća u javnom vlasništvu, fond solidarnosti nesvrstanih za ekonomski i društveni razvoj, međunarodnu saradnju za razvoj, stanovanje, standardizaciju i kontrolu mjera i kvaliteta. Pored toga, njime su obuhvaćena i pitanja zdravstva, sporta, uloge žena u razvoju, obrazovanje i kultura.[28]

Ne potcjenjujući značaj saradnje u svim oblastima u sadašnjim uslovima, izuzetan značaj ima saradnja na području trgovine i finansija, te metodi rada nesvrstanih i Grupe 77 zemalja u razvoju.

Saradnja u oblasti trgovine

Međusobna trgovina zemalja u razvoju predstavljala je najdinamičniji faktor u svjetskoj trgovini u sedamdesetim godinama. Trgovinska razmjena rasla je po stopi od 1% godišnje u periodu 1950—1960, 5% u periodu 1960—1965, odnosno 8,3% u periodu 1965—1970 godine. Iako to predstavlja kontinuirani rast, on je ipak zaostajao za povećanjem trgovine u svijetu, kao i među pojedinim grupacijama zemalja. Zbog toga je učešće međusobne trgovine u svjetskoj trgovini u pomenutih petnaest godina (1955—1970) bilo smanjeno sa 6,2% samo na 3,5%.[29]

Međutim, u razdoblju od 1970. do 1975. godišnja stopa rasta međusobne trgovine povišena je čak na 36,0% da bi u slijedećih pet godina (1975—1980), iako snižena, ona iznosila 22,1%. Takav rast je doprinio udvostručenju učešća zemalja u razvoju u svjetskoj trgovini sa 3,5% u 1970. na 6,9% u 1980. godini. Posle 1973. godine mineralna goriva postala su važan činilac povećanog učešća zemalja u razvoju u svjetskoj i međusobnoj trgovini. Ali i bez ovih goriva učešće međusobne trgovine u svjetskoj trgovini povećano je sa 2,5% u 1970. na 4,2% u 1980. godini. Ipak, učešće iz 1980. bilo je nešto skromnije od onoga u 1955. godini.

---

[27] Final Report of the High Level Conference on Economic Cooperation among Developing Countries. Ministerial Meeting of the Group of 77, Caracas, maj 1981.

[28] Završna deklaracija, VII samit nesvrstanih zemalja, New Delhi, India, 7—12 mart 1983, »Međunarodna politika«, 1. april 1983.

[29] UNCTAD: *Trade and Development Report*, 1983. Part II: »Economic Cooperation among Developing Countries«, 5. oktobar 1983..

Digitized by Google

Trgovina među zemljama u razvoju pokazuje slijedeće odnose (u procentima tekuće vrijednosti izvoza u SAD dolarima)[30]:

	1955	1960	1970	1980
Sa mineralnim gorivima:				
Svjetska trgovina	6,2	4,8	3,5	6,9
Ukupan izvoz ZUR	24,4	22,3	19,8	24,8
Ukupan uvoz ZUR	24,9	20,8	18,9	29,9
Bez mineralnih goriva:				
Svjetska trgovina	4,3	3,3	2,5	4,2
Ukupan izvoz ZUR	20,3	19,4	19,4	30,0
Ukupan uvoz ZUR	17,7	14,5	13,4	16,8

Međusobna trgovina zemalja u razvoju doživila je udare početkom 1980. koji su trajali do sredine 1982. godine. Međutim, u drugom polugodištu 1982. međusobna trgovina je izrazito povećana — na 31,7% ukupnog izvoza,[31] što vrijedi i za ukupno učešće ovih zemalja u svjetskom izvozu.

Teškoće u spoljnoekonomskom položaju zemalja u razvoju, naročito od 1981. godine, koje su posebno zaoštrene sa problemom otplata njihovih spoljnih dugova, smanjenjem uvoza negativno su se odrazile na međusobnu trgovinu. S obzirom na činjenicu da se devizni priliv zemalja u razvoju u konvertibilnim izvorima plaćanja koristi prije svega za nabavke esencijalnih proizvoda, to utiče na povećanje uvoza iz razvijenih zemalja, što uz obaveze plaćanja dugova, doprinosi oskudici u sredstvima plaćanja uvoza iz zemalja u razvoju. Smanjenje uvoza pretežno pogađa neesencijalni uvoz, iako to nije samo uvoz iz drugih zemalja u razvoju. Pored toga, platnobilansne teškoće otežale su mogućnosti pravovremenog uvoza, mnoge nabavke se vrše u malim količinama, na brzinu, što, opet, daje prednost isporučiocima iz razvijenog svijeta, čak i kada je riječ o proizvodima zemalja u razvoju.

Pošto su mogućnosti izvoza i uvoza potrebe zemalja u razvoju veće, to mnoge zemlje pristupaju raznim vidovima bilateralizma, kliringa, kompenzacionih poslova i trampe,[32] što sve nosi gubitke.Pri tom dolazi do velikih teškoća u vremenskom usklađivanju uzajamnih isporuka. To se može ilustrovati nizom primjera većih pothvata nekih zemalja u razvoju koje traže određenu »završnicu«, odnosno realizaciju u konvertibilnim sredstvima. Transnacionalne korporacije i velike banke iz industrijski razvijenih zemalja stvaraju posebne organizacije koje se angažuju u pomenutoj vrsti poslova i koje često preuzimaju na sebe finalizaciju poslova, preuzimajući pri tom najveći dio profita koji se postižu na ovakvim transakcijama. Ili u nizu slučajeva, sudbina

[30] Ibid.

[31] Ibid.

[32] Postoji ocjena da se oko 30% svjetske trgovine obavlja na ovaj način. (Izvor: »Euromoney«, januar 1984.)

Digitized by Google

uvoza iz zemalja u razvoju i međusobne trgovine zavisi i od spremnosti bankarskih institucija razvijenog svijeta da garantuju plaćanja, što je potvrda ojačanog položaja monopolističkog kapitala u ekonomskim odnosima među zemljama u razvoju.

Izgledi za povećanje međusobne trgovine u velikoj meri zavise kako od poboljšanja spoljne likvidnosti zemalja u razvoju, prije svega u odnosima sa razvijenim svijetom, tako i od poboljšanja mogućnosti međusobnih plaćanja. Kako u tom pogledu ne treba očekivati nagla poboljšanja, ostaje na zemljama u razvoju da usavršavaju mehanizme međusobne trgovine, uz minimalno angažovanje konvertibilnih sredstava plaćanja. Kako će kasnije biti izneseno, to se može postići klirinškim aranžmanima.

Zemlje u razvoju su, zahvaljujući dostignućima u razvoju, ostvarile značajne promjene i poboljšanja u strukturi spoljne trgovine. To osobito vrijedi za razvijenije i takozvane novoindustrijalizovane zemlje, što potvrđuje analiza strukture međusobne trgovine:

— Na naftu — gorivo otpada preko polovine međusobne trgovine.

— Ako se izuzme nafta, onda više od polovine trgovine otpada na industrijske prerađevine koje su u 1955. godini učestvovale sa 25,2%, a 1980. sa 55,6% ukupnog izvoza. Unutar ove grupacije izrazito je poraslo učešće mašina i transportne opreme — sa 2,5% u 1955. na 19,6% u 1980. godini; laka prerađivačka industrija bilježi blaži rast — sa 20,5% na 28,9% (uvijek u navedenom periodu).

— U ovom periodu učešće prehrambenih proizvoda smanjeno je sa 43,8% na 24,3%, a poljoprivrednih sirovina sa 25,8% samo na 9,06%.[33]

Poboljšanje strukture došlo je do izražaja i u izvozu na svjetsko tržište, i to sa istim trendovima, iako je učešće industrijskih prerađevina, mašina i opreme nešto niže od učešća u međusobnoj trgovini. Sposobnost za isporuke kvalitetne opreme i kapitalnih dobara doprinijela je povećanom učešću zemalja u razvoju u isporukama za projekte koje finansira Svjetska banka: sa 8,8% u 1978. na 17,9% u 1982. godini.

Struktura izvoza i uvoza, adekvatno analizirana, daće niz elemenata za metode uspješnije međusobne saradnje, što je od interesa za sve učesnike.

Najranije su ostvareni podsticaji međusobnoj trgovinskoj saradnji sa susjednim zemljama pojedinih regiona, posebno putem raznih regionalnih i subregionalnih grupacija. Međutim, kasnije je trgovina unutar nekih područja smanjivana u korist međuregionalne trgovine zemalja u razvoju: u 1955. godini 76% međusobne trgovine odvijalo se unutar pojedinih regiona, a 1970. je to smanjeno na 69%. Tokom sedamdesetih godina, osobito pod uti-

[33] UNCTAD: *Trade and Development Report*, 1983. Part II: »Economic Cooperation among Developing Countries«, 5. oktobar 1983.

Digitized by Google

cajem trgovine mineralnim gorivima, međuregionalna trgovina je rasla brže od trgovine unutar pojedinih regiona. Tako je učešće trgovine unutar regiona u ukupnoj trgovini zemalja u razvoju u 1980. godini smanjeno na 48%. To je, mada u manjoj mjeri, slučaj i sa trgovinom bez ovih goriva: sa 74% u 1970. ona je opala na 64% u 1980. godini. U kasnijim godinama, pod pritiskom pogoršane likvidnosti i tereta dugova, pojačani su napori kako bi porasla unutarregionalna trgovina, posebno u Latinskoj Americi i u Južnoj i Jugoistočnoj Aziji. Tako je učešće ove trgovine u 1982. godini povećano na 53% (uključujući i mineralna goriva). Učešće unutarregionalne trgovine najniže je u Africi i u Zapadnoj Aziji.[34]

Slični trendovi zapažaju se i u odnosu na trgovinu unutar pojedinih regionalnih grupacija zemalja u razvoju, koja je smanjena sa 51,4% u 1960. na 40,4% u 1980. godini. Međutim, u slučaju »starijih« grupacija, pretežno u Latinskoj Americi, međusobna trgovina je u prethodnom periodu povećana sa 39,8% na 47,8%.[35] Sudbina trgovine zavisila je od carinskih preferencijala: tamo gdje su oni postojali međusobna trgovina je brzo rasla, a gdje nije bilo preferencijala trgovina je stagnirala.

U nastojanjima da se poveća međusobna trgovina, što je izraženo osobito u Latinskoj Americi, Latinoamerička integraciona asocijacija (Latin American Integration Association — LAIA) podstakla je zaključivanje trgovinskih ugovora svojih članova sa drugim zemljama Latinske Amerike. Tako je već zabilježeno devet, a najavljeno je deset novih ugovora.[36]

Iskustva s regionalnim i subregionalnim integracionim grupacijama ukazuju na izbor mogućih trgovinskih instrumenata i institucionalnih rješenja kako bi se proširila međusobna trgovina i ekonomska saradnja u cjelini. Pri tom treba imati u vidu neke specifičnosti položaja zemalja u razvoju: bescarinski uvoz ili niske carine na sirovine, opremu, hranu, lijekove, koji se uglavnom ne proizvode u zemlji, a visoke u odnosu na ostale proizvode, posebno one koji se proizvode u zemlji. Prihodi od carina imaju mnogo veći značaj za budžete zemalja u razvoju: 13,2% ukupnih prihoda (kod manje razvijenih čak 21,3%) centralnih vlada u 1979. godini, u odnosu na samo 1,7% prihoda vlada razvijenih zemalja, dolazi od carina. U zemljama u razvoju neuporedivo veću ulogu u regulisanju uvoza igraju necarinska od carinskih ograničenja, a u novije vrijeme, s platnobilansnim teškoćama, devizna ograničenja imaju povećan značaj.

To znači da bi akcije zemalja u razvoju za unapređenje međusobne trgovine trebalo usmjeriti na donošenje mjera trgovinske politike i na stvaranje institucija koje odgovaraju njihovim specifičnim uslovima i potrebama, to jest:

---

[34] Ibid.

[35] Ibid.

[36] »Aladi Newsletter«, maj-jun 1984.

Digitized by Google

— Da u stvaranju integracionih grupacija nije dovoljno primenjivati samo carinske preferencijale, nego tražiti instrumente za eliminisanje ili ograničavanje necarinskih prepreka, kao i deviznih ograničenja nametnutih otežanom spoljnom likvidnošću. Istovremeno, ne treba potcijeniti gubitke budžeta u slučaju primjene carinskih preferencijala. To znači da koristi od aranžmanâ treba da budu takvi da kompenziraju i gubitke carina.

— Posebno je značajan balans između doprinosa (troškova) i koristi od pojedinih aranžmana za sve zemlje članice, vodeći pri tom računa o uticajima strukture izvoza — uvoza na položaj pojedinih zemalja članica. To je značajno osobito za najmanje razvijene zemlje u razvoju.

— Očigledne prednosti međuregionalne trgovine u odnosu na trgovinu unutar pojedinih regiona ukazuju na potrebu stvaranja mehanizama za unapređivanje prvog oblika trgovine ne zapostavljajući drugi oblik. Sa tog stanovišta zaslužuju pažnju pogledi profesora W. Artura Lewisa, koji piše:

»Jedan od razloga zbog kojih carinske unije nisu postigle više leži u njihovoj osnovnoj pretpostavci: da zemlje treba da trguju najviše sa svojim neposrednim susjedima — što više nije tačno u ovom periodu veoma niskih transportnih troškova. Iz razloga koji proizlaze iz klimatskih uslova, karakteristika zemljišta i historije neposredni susjed je vjerovatno u istom poslu i nije potencijalni mušterija ili snabdjevač. On je takođe siromašan i zbog toga nudi isto tako ograničeno tržište. Zemlje u razvoju koje razvijaju nove industrijske proizvode uvlače se u veća i bogatija tržišta drugih zemalja u razvoju, više nego prije, u odnosu na tržišta svojih susjeda. Iskreno, u 1950-im i 1960-im, agresivan razvoj nije imao velike potrebe od carinskih unija: ove nude svojim članovima više kada svjetska trgovina stagnira nego kada je u procvatu. Iz toga slijedi da u situaciji koju mi analiziramo, kada se svjetska trgovina usporava, carinske unije bi bile više cijenjene i efektivnije, naročito u odnosu na industrije regionalnih ekonomija velikog obima. Pa ipak, glavni proizvodi koje zemlje u razvoju treba (sada) da proizvode u većem obimu jedne za druge ne mogu se razmjenjivati među neposrednim susjedima na političkim osnovama. Hrana, vještačka đubriva, cement, čelik i goriva traže svoje lokacije prije svega sa stanovišta raspoloživosti sirovina, a mašine će doći prije svega iz onih zemalja u razvoju koje već imaju značajnu industrijsku osnovu. Ova nova trgovina zemalja u razvoju biće svjetska, isto onako kao što su evropska trgovina i trgovina SAD svjetske.«[37]

A. O. Mena, predsjednik Interameričke banke za razvoj, također pruža veliku podršku međuregionalnoj saradnji zemalja u razvoju. U uslovima platnobilansnih teškoća i slabih izgleda na međunarodnom finansijskom tržištu budući razvoj Latinske Ame-

[37] W. Arthur Lewis, *The Slowing down of the Engine of Growth*, »The American Economic Review«, septembar 1980.

Digitized by Google

rike treba da počiva na razvoju vlastitih resursa, na proširenju domaćih tržišta i na povećanoj trgovini ovog regiona sa drugim zemljama u razvoju. Stepen razvoja dostignut od strane mnogih zemalja regiona pruža mogućnost za veću razmjenu sa zemljama Afrike i Azije.[38]

Karakteristično je da je do ekspanzije međuregionalne trgovine zemalja u razvoju došlo bez nekih posebnih instrumenata za njeno podsticanje. Daljnja ekspanzija traži odgovarajuće mehanizme i globalni sistem trgovinskih preferencijala (GSTP) prihvaćen je kao najadekvatniji put. Na žalost, pored prihvatanja ideje i široke podrške, do sada je malo učinjeno na njenoj realizaciji. Razlozi za to leže na samim zemljama u razvoju, ali i u stalnim smetnjama od strane razvijenih zemalja, kako onih sa Zapada tako i onih sa Istoka. Ipak, na posljednjem, oktobarskom sastanku (1984) među zainteresovanim zemljama u razvoju postignut je dogovor o rokovima priprema; tako bi Komitet za pregovore napravio plan pregovora do konca septembra 1985, s tim da pregovori otpočnu 1. decembra 1985. godine. Uspjeh priprema ne zavisi samo od stručnog doprinosa učesnikâ, nego traži mobilizaciju političke volje i spremnosti za uvođenje preferencijala. Tome može doprinijeti poseban sastanak ministara trgovine ili ekonomije zainteresovanih zemalja u razvoju o čijim pripremama se razmišlja. Bez kolebanja se može tvrditi da GSTP predstavlja jedan od najvećih pothvata u međusobnoj saradnji zemalja u razvoju, zbog čega zaslužuje prioritet i pažnju.

U razradi GSTP korisno je analizirati iskustva u primjeni Tripartitnog sporazuma, prvog međuregionalnog sporazuma zasnovanog na trgovinskim preferencijalima između Indije, Egipta i Jugoslavije. U početku su dostignuća bila pozitivna, ali kasnije, uprkos proširenju ove saradnje na druge ekonomske oblasti, rezultati su bili ograničeni. Treba analizirati i iskustva trgovinskog sporazuma određenog broja zemalja u razvoju u okviru GATT-a, iako on, zapravo, nije ozbiljnije ni zaživio.

U pripremama GSTP treba se koristiti najnovijim iskustvom s Regionalnim tarifnim preferencijalima (RTP) koji su stupili na snagu sredinom 1984. godine među jedanaest zemalja članica Latinoameričke integracione asocijacije (LAIA).[39]

Dok je najveći dio dosadašnjih napora za proširenje trgovinske saradnje bio ograničen na akcije vlada, prva iskustva pokazuju koristi, pa i prednosti od neposredne saradnje trgovinskih organizacija zemalja u razvoju. U tom pogledu zaslužuje podršku inicijativa za saradnju državnih trgovinskih organizacija, podstaknuta na sastanku održanom u Međunarodnom centru za preduzeća u javnom vlasništvu u Ljubljani.

---

[38] Iz istupanja A. O. Mene na VI UNCTAD-u, Beograd, jun 1982.

[39] 77 Bulletin Published by the Chairman of the Group 77 in New York, septembar 1984. — Pažnju zaslužuje Preferencijalni trgovinski aranžman (PTA) zemalja Afrike od 1. jula 1984. Predviđa se ukidanje carina i necarinskih prepreka, te uvođenje kliringa (»South«, 12. 1. 84).

Digitized by Google

Finansijska saradnja zemalja u razvoju

Saradnja u oblasti finansija ima širok značaj za većinu drugih oblika međusobne ekonomske saradnje. Ta saradnja obuhvata: (a) finansiranje pod povlašćenim uslovima od strane vlada i međuvladinih institucija; (b) finansiranje razvoja — investicije, eksportni krediti, zajednička ulaganja; i (c) finansijsku podršku međusobnoj trgovinskoj saradnji.

Možda su u oblasti finansija postignuti najkonkretniji rezultati, naročito na regionalnom i subregionalnom planu. Isto tako, više inicijativa za proširenje te saradnje je u toku.

U postojećim uslovima izuzetan značaj za održavanje i podsticanje trgovinske razmjene imaju finansijski instrumenti kao što su klirinški i platni aranžmani zemalja u razvoju. Značaj takvih aranžmana potvrđuju pozitivna iskustva Evropske platne unije koja je finkcionisala nakon drugog svjetskog rata.

Prednost takvih institucija leži u tome što se veliki obim trgovinske razmene može realizirati s malim angažovanjem konvertibilnih sredstava plaćanja, koja služe samo za bilansiranje razlika između izvoza i uvoza, ostvarenih u određenom periodu. Na žalost, upravo zbog oskudice konvertibilnih sredstava plaćanja mnogi od tih aranžmana su ili smanjili obim operacija ili su suspendovani, i to baš u vrijeme kada se od njih najviše očekivalo. Jedna analiza pokazuje da tri od ukupno osam klirinških mehanizama, koji obuhvataju 67 zemalja u razvoju, tek počinju da deluju. Azijska klirinška unija (ACU) bilježi stalna poboljšanja. Ostala četiri aranžmana — ALADI platni sistem, Centralnoamerički kliring, Zapadnoafrički kliring i CARICOM — multilateralni kliring zemalja Kariba — nailaze na sve veće teškoće baš zbog oskudice konvertibilnih sredstava plaćanja. To uprkos činjenici da se kod većine ovih aranžmana samo jedna trećina do jedna četvrtina vrijednosti operacije bilansira konvertibilnim sredstvima plaćanja.[40]

Upravo ove prednosti sugerišu mogućnost da pojedine zemlje u razvoju pristupe uvođenju bilateralnog klirinškog plaćanja tako što će se izvozne i uvozne operacije odvijati knjigovodstveno po domaćim, obračunskim ili po tržišnim cijenama, s tim da se salda — razlike bilansiraju i plaćaju u konvertibilnim sredstvima u određenom ugovorenom periodu: godišnje, ili, ako su debalansi značajniji, i češće. U svakom slučaju, na taj način je moguće ostvariti promet veći od onoga koji bude počivao na direktnim plaćanjima konvertibilnim sredstvima. Istovremeno, to ima prednosti pred barter-aranžmanima, kompenzacijama i slično, što se može proširivati i na druge zainteresovane zemlje. Naravno da treba računati na otpor Međunarodnog monetarnog fonda ili GATT-a takvim aranžmanima, ali ako se oni tretiraju kao izraz

[40] Alfonso Inostroza, *Payment Arrangements of Developing Countries: Summary Review of Their Present Situation.* UNCTAD, Geneve, april 1984.

Digitized by Google

nužde, koja poboljšava trgovinski položaj zemalja učesnica, to svakako predstavlja napredak.

Izuzetan značaj imaju pet postojećih kreditnih aranžmana, koji, iako na različite načine, podržavaju trgovinsku razmjenu: pomažu svojim članovima da prevaziđu teškoće u pogledu kurseva valuta, kontrole i ograničenja izazvanih restrikcijama zbog platnobilansnih razloga. Ti aranžmani povezuju svoj rad sa ciljevima šire integracije i proširenja uzajamne trgovine na regionalnim i subregionalnim osnovama. Kreditni potencijali ovih institucija dostižu oko 2,3 milijarde dolara.[41]

Bilateralne kreditne linije između centralnih banaka dvanaest zemalja članica LAIA iznose ukupno 2,7 milijardi dolara, od čega na redovne linije otpada 2,3 milijarde.[42]

Zemlje izvoznice nafte, a naročito arapske zemlje, glavni su izvor finansiranja drugih zemalja u razvoju. To na prvom mjestu vrijedi za povlašćeno finansiranje. Neto primanja zemalja u razvoju pod povlašćenim uslovima iz ovih izvora porasla su sa 1,2 milijardi dolara godišnje u periodu 1970—1972. na 7,6 milijardi prosečno godišnje u periodu 1973—1981. godine, odnosno ukupno na 68,5 milijardi dolara za ovih devet godina. Sa opadanjem prihoda od nafte smanjivan je i obim ovog finansiranja od 9,7 milijardi dolara dostignutog 1980. na 5,5 milijardi dolara u 1983. godini.[43] OPEC- zemlje odvajaju za pomoć drugim zemljama u razvoju četiri do osam puta više BNP u odnosu na zemlje OECD. U slučaju arapskih članica OPEC-a taj odnos dostiže i sedamnaest puta više.[44] Ta sredstva zemlje primaoci koriste za razne svrhe — od opšte podrške posebno bilansima plaćanja do kredita za naftu, za finansiranje razvojnih programa i projekata, obrazovanja, zdravstva itd.

Pored toga, sredstva OPEC-a usmjeravaju se na zemlje u razvoju putem tržišta kapitala i kredita. Na sindicirane kredite vođene od strane arapskih banaka otpada 30% ukupnih pozajmica od strane zemalja u razvoju u 1981. godini. To je velik porast imajući u vidu da je četiri godine ranije to iznosilo samo 8%. Kombinovani kapital dvadeset pet najvećih arapskih banaka povećan je sa 2 milijarde dolara u 1980. na preko 6 milijardi dolara krajem 1982. godine i one su značajno učestvovale u pozajmicama na sindiciranom tržištu. Ukupan kapital arapskih zajedničkih ulaganja (Arapsko-arapsko i arapsko-međunarodno) procijenjen je na 36 milijardi dolara, od čega više od jedne trećine otpada na finansijska ulaganja. Od posebnog interesa među interarapskim agencijama za podsticanje investicija je Interarapska korporacija za ga-

[41] Ibid.

[42] »Aladi Newsletter«, maj—jun 1984.

[43] OECD *Development Cooperation*, 1983 Review, 1984 Review, Paris.

[44] UNCTAD: *Trade and Development Report*, 1983. Part II: »Economic Cooperation among Developing Countries«, 5. oktobar 1983.

Digitized by Google

rancije investicija, koja osigurava investitore protiv nekomercijalnih rizika na osnovu plaćanja propisane premije osiguranja.[45]

Navedene operacije finansiraju se iz obimnih viškova u platnim bilansima zemalja OPEC-a, zapravo manjeg broja takozvanih zemalja sa viškovima kapitala. U periodu od deset godina (1974—1983) tekući viškovi platnog bilansa iznosili su 377 milijardi dolara, nakon smanjenja zbog deficita u 1983—82. godini koji su iznosili 28 milijardi dolara. Ukoliko se navedenom iznosu dodaju neto pozajmice ovih zemalja, onda gotovinski višak na raspolaganju dostiže 458 milijardi dolara.[46] U pomenutih deset godina 81 milijarda dolara ili 17,7% navedenih sredstava bilo je usmjereno na zemlje u razvoju, a daljih 20 milijardi ili 4,4% na međunarodne organizacije (Fond i Svjetsku banku), dok je preostalih blizu četiri petine bilo plasirano u razvijenom svijetu. Jedan dio ovih sredstava, uz posredovanje banaka razvijenog svijeta, bio je usmjeren i na zemlje u razvoju. Takva kretanja aktualizirala su ocjene rentabilnosti i sigurnosti ulaganja u razvijenom i nerazvijenom svijetu, te stvaranje, odgovarajućih kanala, mjera i garancija za šire direktno finansijsko povezivanje ovih grupacija zemalja u razvoju.

Indija, Jugoslavija te NR Kina također su finansijeri drugih zemalja u razvoju.[47] Dijelom je u pitanju finansiranje pod povlašćenim uslovima, a dijelom je riječ o eksportnim kreditima radi finansiranja izvoza kapitalnih dobara i zajedničkim ulaganjima.

Finansiranje razvojnih programa i projekata, eksportni krediti, zajednička ulaganja itd. postaju sve interesantniji u međusobnoj saradnji. Iako su sredstva ograničena i ozbiljno zaostaju za potrebama, uloga ovih finansiranja značajno prevazilazi njihov obim, jer doprinosi rješavanju problemâ za koje se ne mogu osigurati drugi izvori finansiranja.

U slučaju eksportnih kredita zemlje u razvoju izvoznice kapitalnih dobara nailaze na ozbiljnu konkurenciju razvijenog svijeta, zbog čega se predlaže stvaranje posebnog računa za subvencije kamata tih kredita. Ti vidovi finansiranja značajni su i zbog podsticanja naučno-tehničke i proizvodne saradnje koja doprinosi ekonomskom razvoju zemalja u razvoju.

Veliki značaj za finansijsku saradnju ima niz institucija, pretežno banaka, većinom regionalnog i subregionalnog karaktera.

Podržavajući unapređenje rada postojećih i stvaranja novih regionalnih i subregionalnih institucija, težište napora ipak treba usmjeriti na stvaranje finansijskih institucija međuregionalnog

[45] Dragoslav Avramović, *Economic Cooperation among Developing Countries: Problems and Prospects.* Revised text of Lecture given at the General Secretariat of the OPEC, Kuwait, on 4. April, 1984, UNCTAD, Geneve, 16. maj 1984.

[46] *World Economic Outlook.* A Survey of the Staff of the International Monetary Fund, Washington D. C. 1984.

[47] UNCTAD: *Trade and Development Report*, 1983. Part II: »Economic Cooperation among Developing Countries«, 5. oktobar 1983.

Digitized by Google

značaja, za globalnu finansijsku saradnju zemalja u razvoju. Do sada nije uspio pokušaj da se stvori međunarodna institucija za garantije eksportnih kredita (IECGF), koja se skoro deset godina razmatra u UNCTAD-u, s malo izgleda za realizaciju.[48] Znatno veću pažnju i interesovanje, u novije vrijeme, pobuđuje inicijativa za stvaranje banke zemalja u razvoju.[49]

Prijedlog o banci zemalja u razvoju star je oko sedam godina. U tom periodu koncepcija banke se razvijala i poboljšavala. Ozbiljan rad na realiziranju ideje o banci počeo je 1982. godine, nakon što je sekretarijat UNCTAD-a, na traženje Grupe 77, prezentirao iscrpnu tehničku studiju o banci. Posle toga su održana dva sastanka eksperata vlada zemalja u razvoju, organizovana od strane Grupe 77 zemalja u razvoju — u 1983. i 1984. godini. Sve dosadašnje rasprave traže banku koja bi dopunjavala, a ne supstituirala rad postojećih institucija. Poslednja razmatranja govore o banci koja bi osiguravala dopunska sredstva za finansiranje međusobne trgovine, klirinških i platnih aranžmana, finansiranje i kofinansiranje razvojnih programa i projekata, za zajednička ulaganja, uključujući razne usluge vezane za te aktivnosti. U raspravama povodom banke postojale su određene razlike u pogledu prioriteta pojedinih funkcija: mnogi stavljaju u prvi plan finansiranje međusobne trgovine, klirinških i platnih aranžmana, upravo zbog teškoća na koje nailazi međusobna trgovina u tekućim uslovima, dok bi se ostalim funkcijama pristupilo kasnije, u zavisnosti od raspoloživih sredstava; drugi, opet, smatraju da finansiranje razvoja ne treba odlagati. Definitivno je odbačena ideja o podršci od strane banke platnim bilansima zemalja članica, jer bi to tražilo ogromna sredstva.

Upisan kapital banke ocjenjuje se na oko 20 milijardi dolara, a uplaćen na oko 4 milijarde, od čega oko 1,5 milijarda u konvertibilnim sredstvima plaćanja. Ostatak bi bio uplaćen u nacionalnim valutama zemalja članica. Banka bi osiguravala dopunska sredstva na međunarodnom tržištu kapitala, kao i kod zemalja u razvoju. Ona bi trebalo da otpočne s radom čim prikupi dovoljno sredstava; po nekim ocjenama, to bi bilo oko 500 miliona dolara kapitala uplaćenog u konvertibilnim sredstvima. Banka bi poslovala na komercijalnim principima. Uviđa se veliki značaj doprinosa banke manje razvijenim zemljama u razvoju. Finansiranje pod povlašćenim uslovima bilo bi moguće samo ukoliko se osiguraju posebna sredstva za te svrhe. Takve operacije bi se vodile odvojeno od redovnih aktivnosti banke.

Osnivači banke bile bi vlade zemalja u razvoju. Istovremeno je zabilježena i podržana inicijativa privatnih banaka zemalja u

[48] Ibid.

[49] *Economic and Technical Cooperation among Developing Countries.* The Group of 77 in Action 1983—1984. Volume 1 and Volume 2. Izdavači: Office of the Chairman of the Group 77 and Research Centre for Cooperation with Developing Countries (RCCDC), Ljubljana. Izvršni izdavač Negoslav Ostojić, izvršni direktor of RCCDC, Agency for South-South Cooperation, Beograd, 1984.

Digitized by Google

razvoju, kao što je Banka za međunarodnu trgovinu i kredit (stvaranje konzorcija komercijalnih banaka trećeg svijeta), odnosno Federacije banaka Latinske Amerike (stvaranje Latino-američke multinacionalne komercijalne banke).

Na žalost, finansijski najjače arapske zemlje Golfa nisu spremne da učestvuju u stvaranju takve banke. To zbog toga što, navodno, već ima dovoljno institucija koje se bave finansiranjem zemalja u razvoju, te problem nije u institucijama, nego u pomanjkanju kapitala. Pored toga, ponekad se ukazuje na negativno iskustvo iz stvaranja Fonda solidarnosti nesvrstanih zemalja.[50] Međutim, primjedba u pogledu mnoštva institucija nije održiva. Banka zemalja u razvoju bila bi prva bankarska institucija namijenjena svim zemljama u razvoju koja bi bila organizovana od strane tih zemalja. Svjetska banka, pa i regionalne banke za razvoj, jesu institucije namijenjene zemljama u razvoju, ali u njima dominiraju razvijene zemlje, što posebno vrijedi za Svjetsku banku. Postoji niz regionalnih banaka ili fondova zemalja u razvoju, što posebno vrijedi za one u arapskom i islamskom svijetu, ali su te institucije namijenjene ograničenom broju zemalja u razvoju.Iz svega proizlazi da je banka zemalja u razvoju neophodna radi obuhvatnosti svih zemalja u razvoju, te da ona ne može supstituirati, nego dopunjavati rad ostalih finansijskih institucija ovih zemalja.

Niz drugih zemalja OPEC-a daje, međutim, podršku banci. Postoje ocjene da u početku treba računati na podršku banci ograničenog broja zemalja, koje bi je i organizovale. Banka bi bila otvorena za učešće svim zemljama u razvoju i, nakon uspješnog početka rada, moglo bi se računati na proširenje podrške banci.

Odlučnu podršku stvaranju banke daje odluka Grupe 77 zemalja u razvoju o formiranju posebne međuvladine inicijativne grupe za stvaranje banke, koja bi svoj rad (pripreme statuta, izvora sredstava itd.) trebalo da završi tokom prvog polugodišta 1985. godine. Ta odluka je dobila podršku Ministarskog sastanka Grupe 77 zemalja u razvoju, održanog u Njujorku koncem septembra 1984. godine.

Zajednička ulaganja i multinacionalne kompanije zemalja u razvoju

Ubrzan i diverzificiran razvoj osnovni je uslov za bitnije proširivanje međusobne saradnje zemalja u razvoju. Nova proizvodnja i razvoj s modernijom strukturom nude uslove za povećanu trgovinsku razmjenu, predstavljaju potencijale za šire međusobno fi-

[50] Ideja o Fondu iznesena je na samitu nesvrstanih održanom u Alžiru septembra 1973. godine. Statut Fonda je usvojen 1975. i Fond je trebalo da počne sa radom nakon što najmanje četrdeset zemalja ratifikuje njegov statut. Na žalost, to nije učinio dovoljan broj zemalja, zbog čega Fond nije zaživio. Razni apeli nesvrstanih zemalja nisu urodili plodom. Pri tom treba ukazati na to da Fondu nisu pristupile mnoge zemlje koje su trebale da budu najveći korisnici njegovih sredstava.

Digitized by Google

nansiranje. Zbog svega toga saradnja u oblasti investicija, ali ne samo putem transfera kapitala, nego i tehnologije, proizvodno-tehnička saradnja, upravljanje, uzdizanje stručnih kadrova, marketinga koji uključuje uzajamne isporuke roba i usluga — postaju osnovni vidovi saradnje. Ti oblici saradnje postoje u raznim oblicima međusobnog finansiranja, u čemu bi banka zemalja u razvoju imala poseban značaj.

Zajednička ulaganja i stvaranje multinacionalnih kompanija zemalja u razvoju predstavljaju značajne pothvate radi postizanja navedenih ciljeva.[51] Na jednoj strani, pojavljuju se već organizovane kompanije zemalja u razvoju koje raspolažu s nešto kapitala, tehnologije, stručnih kadrova i koje, osim na domaćem, djeluju i na tržištima drugih zemalja u razvoju. Na drugoj strani, postoje zemlje koje imaju prirodne resurse, radnu snagu, veće ili manje tržište, u kojima se, udruživanjem raspoloživih potencijala na zajedničkoj osnovi, mogu postići određeni razvojni rezultati. Poslovanje se razvija najmanje u dvije zemlje, a u mnogo slučajeva ono se proširuje na veći broj zemalja. Tako dolazi do multinacionalnih kompanija zemalja u razvoju.

Češći oblik multinacionalnih kompanija nastaje kada kompanija iz jedne zemlje pristupi otvaranju svojih afilijacija ili zajedničkih preduzeća u više zemalja. U poslovanju ovih kompanija vlade zemalja u razvoju, osobito one koje pružaju gostoprimstvo, nude razne povlastice, preferencijalni tretman i time prednosti u odnosu na druge kompanije koje posluju u dotičnim zemljama.

Iako su multinacionalne kompanije u nekim zemljama u razvoju postojale i ranije, ipak je njihov razvoj ubrzan u šezdesetim, a naročito sedamdesetih godina.

Postoje ocjene da trideset do pedeset zemalja u razvoju imaju neku vrstu kompanija u drugoj ili u drugim zemljama. Uloženi kapital, bez kapitala zemalja izvoznica nafte, procjenjuje se na 10 milijardi dolara — što je dosta skromno. U pogledu broja zajedničkih kompanija ili afilijacija procjene se kreću između 1.300 do 2.000 — što je impresivan broj u usporedbi s neznatnim brojem deset godina ranije.[52]

Može se zapaziti nekoliko kategorija zemalja nosilaca zajedničkih ulaganja, odnosno multinacionalnih kompanija:

---

[51] (a) Augustin Papić, *Joint Ventures among Developing Countries*, mimeo., oktobar 1983. Podnesen na skupu eksperata o temi: »The Role and Factors Conducive to the Improvement of the Performance of Public Enterprises Joint Ventures among Developing Countries«. Organizacija: International Center for Public Enterprises in Developing Countries (ICPE), Ljubljana, Jugoslavia in Cooperation with United Nations Conference for Trade and Development (UNCTAD), Geneve, Suisse, Ljubljana, 16—21. oktobar 1983; (b) Sanjaya Lall, *The Rise of Multinationals from the Third World*, »Third World Quarterly« 5/3, jul 1983, str. 618-626; (c) *Third World Powerhouses*, »Newsweek«, 18. jun 1984, str. 38—40; (d) *Here Come the Multinationals of the Third World*, »The Economist«, London, 23. jul 1983, str. 61-62.

[52] Ibid.

Digitized by Google

— Zemlje istočne Azije, kao Južna Koreja, Filipini, a posebno Singapur, igraju aktivnu ulogu u ovoj oblasti, ali vrlo često uz oslanjanje na transnacionalne korporacije razvijenog svijeta koje imaju široko otvorena vrata u tim zemljama. (Ovdje ne pominjem slučajeve Hong Konga ili Tajvana, koji imaju specifične uloge, a nisu članovi Grupe 77 zemalja u razvoju.)

— Jednu grupu čine zemlje s jakim petrolejskim kompanijama kao Kuvajt, Meksiko, Venecuela, pa i Brazil, koje djeluju u više zemalja. Ovdje su u pitanju državne kompanije.

— Novoindustrijalizovane zemlje, među kojima se posebno pominju one u Latinskoj Americi, kao, na primjer, Argentina, Brazil, Meksiko, Venecuela — koje se više angažuju u zajedničkim ulaganjima i u stvaranju multinacionalnih kompanija, državnih, privatnih i mješovitih.

— Indija predstavlja specijalan slučaj prodora u druge zemlje u razvoju sa zajedničkim ulaganjima ili afilijacijama svojih multinacionalnih kompanija.

U odnosu na transnacionalne korporacije razvijenih zemalja multinacionalne kompanije zemalja u razvoju imaju mnoge pozitivne specifičnosti: u pitanju su manji pothvati, uz fleksibilno prilagođavanje uslovima i potrebama zemalja uključenih u ovakvu saradnju, sa interesom za uzajamne isporuke (proizvodâ potrebnih za investicije i proizvodnju ili onih koji se proizvode u zajedničkim kompanijama). One većinom imaju više razumijevanja za lokalne uslove i potrebe, ekonomske, ali i socijalno-političke. Zainteresovane su za profit, ali više kao dopunski kapital za dalje razvijanje poslova. Ipak, i uza sve razlike, ove kompanije ne moraju biti imune od mnogih slabosti koje se uočavaju kod transnacionalnih korporacija što djeluju u zemljama u razvoju. Zbog toga je važno da zajednička ulaganja zemalja u razvoju i multinacionalne kompanije obezbijede ravnopravnije i uzajamno korisne odnose. One mogu nuditi puteve i za regulisanje odnosa zemalja u razvoju sa direktnim privatnim investicijama i transnacionalnim korporacijama iz razvijenog svijeta.

IV. Unapređivanje rada Grupe 77 zemalja u razvoju

U radu Grupe 77 zemalja u razvoju u oblasti međusobne saradnje prisutan je niz drugih oblasti kao: rad agencija za tehničku saradnju, pitanje investicija i razvojnih projekata, tehnička saradnja među preduzećima, energija, pomorstvo i saobraćaj, primarni proizvodi i sirovine, hrana i poljoprivreda, industrijalizacija, višesektorska mreža informacija itd. Aktivnost u ovim sektorima dostigla je različite stepene, ali još uvijek sporo dolazi do finalizacije pojedinih programa.

U sagledavanju dosadašnjeg rada mogu se doneti dva zaključka:

Digitized by Google

— Skratiti vrijeme razmatranja pojedinih pitanja u Grupi 77, raznim stručnim i sličnim grupama, i ubrzati finalizaciju pojedinih programa i njihovu uspješnu primjenu.

— U radu tijela Grupe 77 učestvuje uglavnom ograničen broj zemalja: neke zemlje odsustvuju zbog štednje, druge zato što nisu dovoljno zainteresovane za određenu oblast saradnje, i, konačno, neke zato što su zasićene dugim i ponekad nedovoljno plodnim diskusijama. Očevidno je da ne treba računati na učešće svih zemalja u svakom pojedinom programu. Bitno je da se u program uključe zainteresovane zemlje, pa makar to bio i manji broj, i da program dovedu do kraja. Tokom realizacije programa moguće je računati na prošireno učešće drugih zemalja.

Pošto nema opravdanja ni mogućnosti da Grupa 77 zemalja u razvoju stvori svoj stručni aparat, sličan, na primjer, onome sa kojim raspolaže OECD, rješenje treba tražiti na znatno većem i kontinuiranom osloncu Grupe na naučnoistraživačke institucije ovih zemalja, pružajući istovremeno podršku boljoj saradnji i koordinaciji ovih institucija.

Dosadašnje akcije na unapređivanju međusobne ekonomske saradnje vodile su uglavnom vlade i njihovi organi. Međutim, u toj saradnji ne može biti potpunog uspjeha sve dok privreda, preduzeća i banke zemalja u razvoju ne postanu neposredni nosioci i inicijatori međusobne saradnje. Bez njihove aktivne uloge nije moguće realizirati ni ono o čemu se dogovaraju ili odlučuju vlade. Sve dok se privreda potpuno ne uključi u međusobnu saradnju rezultati saradnje biće ograničeni.

Rad zemalja koordinatora izabranih na VII samitu nesvrstanih zemalja u Nju Delhiju (ukupno 21 grupa) zaostaje u izvršavanju programa iz oblasti međusobne saradnje. Međutim, pošto je većina programa identična sa onima u Grupi 77, koja, inače, pokazuje više aktivnosti, pa i rezultata, napore treba usredsrediti na tu grupu, a izbjeći nepotreban duplicitet.

V. **Međusobna saradnja — krupan podsticaj razvoju**

Proširenje međusobne ekonomske saradnje postaje imperativ ukoliko zemlje u razvoju žele da se brže razvijaju. Jedna analiza UNCTAD-a[53] daje ocjene efekata proširenja međusobne trgovine, a naročito trgovine investicionim dobrima. To je moguće postići preusmjeravanjem već raspoloživih tokova trgovine. Ovakvim naporima moguće je u periodu 1982—1990. godine dostići ili čak premašiti godišnju stopu rasta ostvarenu u petogodišnjem periodu 1975—1982 (koja je iznosila 4,4%).[54]

Složeniji zahvati u oblasti poljoprivrede i ishrane, saradnja u cilju povećanja proizvodnje, supstitucije uvoza uz povećanja

[53] UNCTAD: *Trade and Development Report*, 1983. Part II: »Economic Cooperation among Developing Countries«, 5. oktobar 1983.

[54] Ibid.

Digitized by Google

uzajamnih isporuka prehrambenih proizvoda (na račun uvoza iz razvijenih zemalja), ukoliko su u zadovoljavajućem obimu, mogu da doprinesu povećanju stope rasta zemalja u razvoju na 6,4%.[55]

Ipak, pomenuti napori, iako su od koristi, ne mogu dati dovoljan podsticaj razvoju najmanje razvijenih zemalja, za koje treba preduzimati dopunske akcije.

Hitni i konkretizovani programi akcija neophodni su ukoliko se navedeni ciljevi žele postići u što kraćem vremenu.

Iako ove akcije treba da dovedu do određenog preusmjeravanja trgovine iz razvijenih zemalja u zemlje u razvoju (čega se ove prve ozbiljno plaše), konačan rezultat bio bi i povećanje trgovine sa razvijenim zemljama. Brža stopa rasta zemalja u razvoju podstakla bi i veći uvoz iz razvijenog svijeta, istina, u zavisnosti od uvoza ovih zemalja iz onih u razvoju, iako uz promjenu strukture uvoza.

VI. Zaključak

Ekonomska kriza, povezana s monetarno-finansijskom krizom i s teretom spoljnih dugova, teško pogađa zemlje u razvoju i njihovu međusobnu ekonomsku saradnju. Pogoršanju položaja doprinosi nespremnost razvijenog svijeta ne samo na izvršavanje nekih već dogovorenih postavki novog međunarodnog ekonomskog poretka, nego ni na pregovaranje, — kako globalno tako ni sektorsko. Istovremeno, privatizacija i internacionalizacija međunarodnih ekonomskih odnosa doprinijele su jačanju pozicija i uticaja, a to znači i eksploatacije zemalja u razvoju od strane monopolističkog kapitala i transnacionalnih korporacija.

U tim uslovima veliki značaj imaju napori nesvrstanih i drugih zemalja u razvoju u pravcu prihvatanja globalnih pregovora i uspješnih odvijanja sektorskih pregovora s razvijenim svijetom. Ipak, ukupan ekonomski položaj zemalja u razvoju, kao i njihov odnos prema razvijenom svijetu, u ne maloj mjeri zavise od uspjeha u njihovoj međusobnoj saradnji.

Nesvrstane zemlje i Grupa 77 zemalja u razvoju imaju detaljno razrađene programe međusobne ekonomske saradnje. U toj oblasti postignuti su i određeni rezultati. Ipak, mnoge mogućnosti ostaju neiskorišćene, mnogi programi neizvršeni. U uslovima tekuće krize svjetske privrede, osobito spoljne prezaduženosti, međusobna saradnja doživljava udare; ona u mnogim slučajevima zaostaje, na nekim sektorima čak iza onoga što je ranije ostvareno.

To je podstaklo inicijativu u ovim zemljama da kritički analiziraju rezultate i sagledaju puteve budućeg razvoja. U tim sagledavanjima uočavaju se i neki prioriteti, kao, na primjer, trgovina, unutar koje, opet, globalni sistem preferencijala, finansije,

[55] Ibid.

Digitized by Google

uključujući posebno Banku zemalja u razvoju, saradnju u oblasti investicija i razvoja, proizvodna i naučno-tehnička saradnja. To nikako ne znači zapostavljanje drugih oblasti, u kojima su akcije već u toku.

Rezultati saradnje zavise kako od doprinosa svake pojedine zemlje u razvoju tako i, naročito, od rada Grupe 77 kao cjeline, odnosno od aktivnosti zemalja koordinatora izabranih na posljednjem samitu nesvrstanih zemalja. Grupa 77 postigla je značajna poboljšanja u svom radu, što je dalo pozitivne rezultate. U daljem radu Grupa se mora mnogo više oslanjati na podršku ne samo vlada — što je bio slučaj do sada — nego i privrede i naučnih institucija zemalja u razvoju. Oslanjanje na tri poluge — vlade, privreda i nauka — daje nade za uspješniju realizaciju programa postavljenih u oblasti međusobne ekonomske saradnje.

Produbljivanje međusobne saradnje, kako to pokazuju neke analize, može dati krupne podsticaje ekonomskom razvoju nerazvijenih zemalja. To stvara uslove i za uspješnije pregovore sa razvijenim svijetom, doprinoseći tako poboljšanju svjetske privrede i međunarodnih ekonomskih odnosa u cjelini. Zbog svega toga i razvijeni svijet treba da gleda na međusobnu saradnju kao na faktor ukupnog poboljšanja ekonomskih odnosa u svijetu i da, umjesto rezervi ili čak otpora, pruža podršku toj saradnji. Ta saradnja je i u interesu razvijenog svijeta, a time i svjetske privrede u cjelini.

Digitized by Google

Tomislav Smrečnik

O revolucionarnom potencijalu radničke klase u razvijenim kapitalističkim zemljama

Pitanje izraženo u naslovu treba shvatiti u kontekstu postojećeg neslaganja mnogih autora na Zapadu sa tradicionalnom marksističkom teorijom o radničkoj klasi kao osnovnoj revolucionarnoj snazi.

Kako je ovo stanovište prilično rašireno, zasnovano na određenim empirijskim svedočanstvima i utemeljeno na razvijenoj teorijskoj argumentaciji, smatramo da zaslužuje posebnu pažnju i iscrpniju analizu.

Rukovođeni ovakvom namerom, u ovom radu smo nastojali da sistematski izložimo njegove opšte odlike, empirijske i teorijske razloge na kojima se zasniva, da preispitamo valjanost tih razloga i na taj način ukažemo na njegovu uslovnu vrednost i stvarnu neodrživost.

Dobro je poznato da su revolucionarnu ulogu radničke klase, tako ubedljivo izloženu u Manifestu komunističke partije, osporavali još socijaldemokrati u prvim decenijama ovog veka. Uspešno izvedena oktobarska revolucija privremeno je potisnula ta osporavanja. Međutim, početkom druge polovine XX veka ponovo oživljava shvatanje da radnička klasa, u stvari, nije i ne može biti revolucionarna snaga.

Digitized by Google

To su prvo istakli pobornici teorije »postindustrijskog razvitka kapitalizma — kako konzervativne tako i progresivne orijentacije. Autori poput Zbignjeva Bžežinskog, Klerka Kera, Valtera V. Rostova, s jedne, i Džona Galbrajta i Denijela Bela, s druge strane, dele uverenje da se radnička klasa integrisala u društvo i postala deo *establishmenta* koji brani postojeći poredak. Tako Klerk Ker govori o pojavi »unutrašnjeg društva« koje »uključuje ono što se ranije identifikovalo kao radnička klasa«[1].

Stanovište da radnička klasa u uslovima razvijenog kapitalizma nije revolucionarna zastupala je i nova levica. Inaugurirao ga je Rajt Mils u *Pismu novoj levici*[2]. Tu je on izrazio čuđenje što se neki autori »tako čvrsto drže radničke klase« visokorazvijenih kapitalističkih društava kao istorijskog agensa ili čak kao najvažnijeg agensa, uprkos stvarno impresivnog istorijskog svedočanstva koje se protivstavlja takvom očekivanju. »Takva metafizika rada, kaže on, nasleđe je viktorijanskog marksizma koji je sada potpuno nerealan.«[3]

To stanovište razvio je i Herbert Markuze. U delu *Čovek jedne dimenzije*[4] ono zauzima značajno mesto i njegovom objašnjenju poklonjena je posebna pažnja. Zastupljeno je i u jednom njegovom poznijem tekstu, *Zastarelost marksizma*[5], u kome se on bavi pitanjem aktuelnosti Marksove teorije društva. Ističući da je većina Marksovih stavova relevantna i za savremeni kapitalizam, Markuze naglašava da jedino više nije prihvatljiv stav da kapitalistički sistem »može biti srušen ako radnička klasa, koja nosi glavni teret eksploatacije, osvoji proizvodni aparat i stavi ga pod kolektivnu kontrolu samih proizvođača«, jer upravo u visokorazvijenim industrijskim zemljama Zapada, na koje se taj stav odnosi, »radnička klasa ni u kom smislu ne predstavlja revolucionarni potencijal«[6].

Ocena nekih mlađih predstavnika nove levice, na koje je Markuze izvršio veliki uticaj, još je negativnija. Uočena integrisanost radničke klase u društveni *establishment* tumači se kao izraz njenog konzervativizma[7]. Shvatanje nove levice da revolucionarne snage mogu biti samo studenti, mladi, siromašni, otpadnici od društva, nezaposleni i nezapošljivi, etničke i rasne manjine,

---

[1] *Marx and Modern Times: The Multi-Dimensional Society*, ed. Marshall, Cambridge University Press, New York, 1969, str. 82, 99.

[2] *Letter to the New Left*, »New Left Review«, septembar—oktobar 1960.

[3] Isto.

[4] *One-Dimensional Man*, Beacon Press, 1964; prevedeno i kod nas.

[5] *Obscolescence of Marxism;* (u: *Marx and the Western World*, ed, Nickolas Lobovitcz, London, University of Notre Dame Press, 1967.)

[6] Isto, str. 411.

[7] Vidi: Martin Nicolaus, *The Crisis of Late Capitalism (The Revival of American Socialism*, ed. Georg Fischer, New York, Oxford University Press, 1971; Tom Hayden, *The Politics of the Movement;* M. Teodori, *The New Left: A Documentary History*, New York, Bobbs Merrill, 1970; Jack Rubin, *Yuppie;* John Sinclair, *We are a People* (oba teksta u zborniku *The Counter-Culture and Revolution)*, ed. David Horowitz and Michael Lerner, New York, Random House, 1972.

Digitized by Google

siromašne i ugnjetene mase nerazvijenih zemalja — uopšte snage »van sistema« — bilo je prirodna posledica takvog uverenja.

Posebnu varijantu shvatanja da radnička klasa više nije revolucionarna formulisali su zastupnici teorije »nove radničke klase«. Autori poput Serža Malea, Bogdana Denića i Alena Turena ovu ocenu sužavaju izričito na tradicionalnu radničku klasu, industrijski proletarijat, koji su imali na umu Marks i Engels u Manifestu komunističke partije i pod kojim su se podrazumevali prevashodno nekvalifikovani manuelni industrijski radnici. Pri tom oni istovremeno ukazuju da je u uslovima savremenog visokorazvijenog kapitalizma nastala »nova radnička klasa«, koja *ima* revolucionarni potencijal i zato predstavlja osnovnu revolucionarnu snagu socijalističkog preobražaja kapitalizma.

Galeriji autorâ koji zastupaju stanovište da radnička klasa više nije revolucionarna treba priključiti i Andrea Gorca, osobito imajući u vidu njegovu knjigu *Zbogom proletarijatu*, koja je nedavno prevedena i kod nas.[8]

Empirijska »svedočanstva«

Ova naznačena shvatanja zasnivaju se, pre svega, na empirijskim razlozima, o kojima ćemo kazati nekoliko reči.

Tu su, zapravo, u pitanju istorijska i savremena »svedočanstva« nerevolucionarnosti radničke klase.

U tom pogledu posebno se ističe radnička klasa SAD. U mnogim studijama naglašava se, kao nesumnjiva činjenica, to da se u SAD radnička klasa nije u potpunom smislu razvila kao klasa sa sopstvenom klasnom svešću o svom specifičnom klasnom položaju i specifičnim klasnim interesima. Ukazuje se na heterogenost u pogledu motivacije, interesâ i političkih ubeđenja, na političku neorganizovanost i ograničenu sindikalnu organizovanost kao dominantne karakteristike američkog radništva koje se ispoljavaju još od XIX veka.

Imajući te karakteristike u vidu, razumljivo je da većina autora smatra da radnička klasa u SAD nije predstavljala revolucionarnu snagu koja bi mogla da ugrozi kapitalistički poredak. Po njihovom mišljenju, čak ni borbe s kraja XIX veka, u prvoj deceniji XX veka i tridesetih godina, u doba velike ekonomske krize — kada je protestima, štrajkovima i drugim oblicima sindikalne borbe radništvo pokazivalo militantni duh i nije prezalo čak ni od oružanih sukoba da bi se borilo za određena prava — nisu imale u sebi revolucionarni potencijal. Vođene radi ostvarivanja ograničenih zahteva reformatorskog karaktera, za povećavanje nadnica i poboljšavanje uslova rada, i to pretežno u sklopu pojedinih preduzeća ili privrednih grana, nisu ozbiljnije dovele u pitanje društveno-politički sistem kapitalizma. Ali važnije od toga je ukazivanje na to da je i taj oblik borbe sve manje

[8] *Adieaux au Prolétariat*. Kod nas prevedeno 1982. u izdanju »Radničke štampe«, Beograd.

Digitized by Google

izražen tokom narednih decenija XX veka. Ostvarene reforme u ekonomskoj, socijalnoj, administrativnoj i političkoj sferi, otupile su njihovu oštricu i od tridesetih godina sve je izraženiji fenomen »urastanja« ili »integrisanja« američke radničke klase u postojeći kapitalistički sistem. Kao što smo naveli na početku, po mišljenju nekih autora to se zbivalo do te mere da je radnička klasa u SAD postala čuvar i bastion postojećeg poretka. Decenije od drugog svetskog rata pa do naših dana, čini nam se, nedvosmisleno svedoče tome u prilog. Tokom pedesetih godina radništvo SAD (tu pre svega mislimo na radničke unije oko kojih je organizovan najveći deo radništva i koje artikulišu njegove stavove po svima osnovnim pitanjima) podržalo je kampanju proterivanja i zatvaranja komunista i njihovih simpatizera, neprijateljsku politiku prema SSSR-u i Kini. Podržan je i rat u Koreji. Ovaj konzervativizam bio je izražen i u šezdesetim godinama. Radništvo SAD bilo je protiv borbe za građanska prava i radikalnijih promena u socijalnoj politici, protiv studentskog pokreta i antiratnih demonstracija i davalo je podršku ratu u Vijetnamu. Značajnijih promena nije bilo ni u sedamdesetim godinama. Izolacionizam, borba za bolje nadnice i materijalne uslove života, kulturni konzervativizam postoje i dalje.

Takvih »svedočanstava« u visokorazvijenim zemljama zapadne Evrope uopšte nema i možda bi se moglo prigovoriti da se stanovište da radnička klasa nije revolucionarna snaga zasniva na specifičnom i ograničenom američkom iskustvu. Međutim, utemeljen samo na razlikama, prigovor ne bi bio posebno vredan, jer pažljivija uporedna analiza istorija radničke klase SAD i zemalja zapadne Evrope pokazuje da razlike ipak nisu toliko velike da bi se na osnovu njih tvrdilo kako se na evropsku radničku klasu ne može primeniti takvo stanovište. Sigurno da se za evropsku radničku klasu tokom XX veka ne može tvrditi da je predstavljala reakcionarnu ili konzervativnu snagu. Takođe se ne može tvrditi da se nije razvila kao homogena, politički organizovana klasa sa prilično razvijenom klasnom svešću. Međutim, ni ona nije prerasla u revolucionarnu snagu koja bi bila kadra da izvrši socijalistički preobražaj kapitalizma. Postojao je period u Nemačkoj, posle prvog svetskog rata, kada se činilo da će radnička klasa biti nosilac revolucionarnih promena. Ali se to nije ostvarilo. U drugim zemljama zapadne Evrope političko organizovanje radničke klase bilo je još manje izraženo i njena progresivnost ogledala se prevashodno u vođenju sindikalnih borbi reformističkog karaktera i u okupljanju oko političkih partija sa progresivnim programima za reforme građanskog društva. Tako su u tim zemljama najveću podršku radničkih slojeva dobili socijaldemokrati, laburisti i socijalisti reformističke orijentacije, koji se odlikuju implicitnim prihvatanjem kapitalističkog sistema.

Kada je reč o ovim istorijskim »svedočanstvima«, rekli bismo da ona nemaju snagu pravog argumenta u prilog stanovišta da radnička klasa visokorazvijenih kapitalističkih zemalja nije revolucionarna snaga. Na najpovoljniji način interpretirana ona samo

Digitized by Google

pokazuju da radnička klasa u tim zemljama još nije revolucionarna, ne da to i ne može biti, a za načelnu raspravu o tom pitanju ovo drugo je od neuporedivo većeg značaja.

Međutim, i sam stav o faktičkoj nerevolucionarnosti radničke klase ne može se zastupati bez određene rezerve.

Prvo, istakli bismo da su prethodno izložena »svedočanstva« relevantna samo ako se pod »revolucionarnošću« podrazumeva spremnost za militantni oblik borbe čiji je cilj nagli i radikalan socijalistički preobražaj kapitalizma. Ali ako taj pojam shvatimo elastičnije, pa ga proširimo i na mirne oblike borbe, u političkim okvirima u kojima se socijalistički preobražaj postavlja kao dugoročan zadatak koji se postupno ostvaruje — kroz mnoge reforme — onda se za sindikalne borbe i za političke borbe za demokratski razvoj građanskog društva, vođene tokom XX veka, može kazati da sadrže revolucionarni potencijal.

Neki autori, primenjujući takav pristup, čak su skloni da dosadašnju istoriju borbe radničke klase u visokorazvijenim kapitalističkim zemljama smatraju revolucionarnom, i ističu da je njen revolucionarni karakter »skriven« jer se razvija u oblicima koji, na izgled, nemaju ničeg zajedničkog s revolucionarnom borbom. Tako Martin Glejberman, u tekstu *Ka jednoj američkoj revolucionarnoj perspektivi*[9], tvrdi da pravi revolucionarni karakter te borbe nije sagledan zato što ona nije poprimila klasične forme. Slično mišljenje zastupa i Majkl Harington u delu *Socialism*. On smatra da je radnička klasa preko sindikata i drugih oblika udruživanja, štrajkovima i borbama za veće nadnice i bolje uslove života i rada, vršila i danas vrši »tihu« revoluciju u SAD.[10] Mi se sa ovim autorima ne bismo složili. Svi ti oblici borbe ne mogu se smatrati revolucionarnim u neposrednom, već samo u posrednom smislu. Naime, oni sadrže i izražavaju revolucionarni potencijal radničke klase da razvije klasnu svest o neophodnosti takve borbe, koja bi tek vodila korenitom socijalističkom preobražaju kapitalističkog društva. Takva distinkcija je naročito potrebna kada je u pitanju radnička klasa SAD. Na osnovu njene dosadašnje istorije ne može se ni u kom slučaju reći da je bila revolucionarna, već samo da ima revolucionarni potencijal — ali koji će se ostvariti samo ako se ostvari mnoštvo relevantnih pretpostavki, kojih sada još uvek nema.

Drugo, posebno su problematična pomenuta »svedočanstva« o konzervativizmu radničke klase u SAD. Mada se po svojim neposrednim implikacijama ponašanje američke radničke klase može smatrati konzervativnim i reakcionarnim — jer predstavlja suprotstavljanje nekim progresivnim društvenim pokretima — dublje posmatrano, u prizmi interesâ i motivâ koja izražava, ono stvarno nije takvo. Čak i ako ima konzervativizma, rekli bismo da on nije suštinskog karaktera, već da izražava težnju ču-

[9] *Toward An American Revolutionary Perspective*, »The Insurgent Sociologist«, No. 2/1974.

[10] New York, Bantham, 1973. — Vidi poglavlje »The Invisible Mass Mowement«.

Digitized by Google

vanja borbom stečenih prava, koje će kapital neminovno u najvećoj meri sam ugroziti, pa tako usloviti njegovu transformaciju. Međutim, s druge strane, treba imati u vidu da je najvećim delom i taj stepen »konzervativizma« prividan i da predstavlja reakciju na »jednostrane socijalne i interpersonalne preokupacije većine drugih avangardnih snaga...«[11]. Tako, kada su u pitanju šezdesete godine, može se reći da radništvo SAD u političkim i društvenim pokretima toga vremena nije našlo ni jedno pitanje koje bi ga neposredno interesovalo i pokrenulo u borbu. U tom pogledu je karakterističan primer nove levice. Kao što je dobro poznato, ona je naglašavala moralne, kulturne, egzistencijalne i psihološke dimenzije nehumanosti savremenog sveta, a zanemarivala pitanje rada, posebno shvaćenog kao pitanja materijalnog položaja, koje je, međutim, za radništvo bilo i ostalo osnovno.

Teorijski razlozi

Nastojali smo da pokažemo da se empirijska »svedočanstva« ne mogu smatrati valjanim argumentom u prilog tvrđenja da radnička klasa nije revolucionarna, i to ne samo zbog toga što ta »svedočanstva« nisu istinita, već i zato što je moguća njihova različita interpretacija. Empirijska svedočanstva poprimaju određeno značenje tek njihovim tumačenjem i objašnjenjem tog tumačenja. Drugim rečima, iz toga proizlazi zaključak da se naporedo sa empirijskom mora navoditi i teorijska argumentacija.

Takav teorijski nivo argumentacije postoji i u zastupnikâ shvatanja da radnička klasa nije revolucionarna. Oni su, u stvari, u svetlosti određenog istorijskog iskustva, i došli do takvog zaključka imajući upravo u vidu određeni teorijski okvir, osnovne teorijske stavove o nekim osnovnim relevantnim pitanjima. Zato, da bismo do kraja preispitali valjanost razmatranog stanovišta, moramo da podvrgnemo kritičkoj analizi te teorijske osnove.

Razvijeno kapitalističko društvo — društvo »blagostanja«

Globalno posmatrano, za zastupnike shvatanja da radnička klasa nije revolucionarna karakteristično je gledište da je teza o njenoj revolucionarnosti proizišla iz teorijskog sklopa koji je izložen u Manifestu komunističke partije. Po njihovom mišljenju, ona je proistekla iz uverenja da se kapitalizam neminovno kreće u pravcu zaoštravanja protivrečnosti proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, društvenog karaktera proizvodnje i privatnog karaktera prisvajanja, sve težih ekonomskih kriza, sve bespoštednije eksploatacije, veće materijalne bede radničke klase i oštrijih kla-

[11] Frank Riessmann, *The Backward Vangard*, »Society«, No. 1972, str. 105

Digitized by Google

snih borbi — kao njihovoj posledici — i neminovnosti njihovog razrešenja socijalističkom revolucijom. Međutim, za njih je karakteristično i to da ističu da ovakav teorijski sklop više nije održiv.

Pre svega, smatraju oni, nije došlo do zaoštravanja protivrečnosti proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, do produbljivanja ekonomskih kriza, stagnacije ekonomskog razvoja i zapadanja u strukturne ekonomske krize, koje bi neminovno vodile ekonomskom krahu kapitalizma. Nasuprot tome, naglašava se da je kapitalizam tokom dvadesetog veka, protivno Marksovim i Engelsovim očekivanjima, uspeo da obuzda osnovne protivrečnosti, da ih stavi pod kontrolu i ostvari dalji razvoj. U tom pogledu je posebno bila značajna teorija postindustrijskog razvitka kapitalizma, koja je imala veliki uticaj na novu levicu i u raznim varijantama bila prihvaćena od većine pobornika stanovišta da radnička klasa nije revolucionarna.[12]

Ova teorija se odlikuje shvatanjem da su proizvodne snage osnovni činilac društvenog razvitka i da tip društveno-političkih odnosa presudno zavisi od stepena njihovog razvoja i od karaktera i načina proizvodnje, a ne od odnosa prema sredstvima za proizvodnju. U tom smislu oni pripisuju izuzetan značaj naučno-tehnološkoj revoluciji u XX veku i smatraju da duboke društvene promene koje je ona uslovila čine Marksovu teoriju društvenog razvitka zastarelom i prevaziđenom.

Po njihovom mišljenju, naučno-tehnološka revolucija je uslovila, pre svega, razvoj novih proizvodnih grana, izmenu procesâ i načinâ proizvodnje, što je sve zajedno omogućilo ogroman porast produktivnosti rada uz istovremeno smanjivanje fizičkog oblika eksploatacije i poboljšavanje uslovâ rada i života. Besposlena, brutalna eksploatacija žive radne snage, karakteristična za XIX vek, dobrim delom je sublimirana tehnološkim napretkom. Ali uticaj naučno-tehnološke revolucije nije bio ograničen samo na te promen. Autori koji zastupaju ovu teoriju ukazuju da je takav razvoj proizvodnih snaga, procesâ i načinâ proizvodnje uslovio transformaciju i organizacije proizvodnje i privatno-svojinskih odnosa. Umesto preduzeća i fabrika, kao prostih produkcionih celina, koje su u vlasništvu uglavnom privatnih lica, kapitalista, stvaraju se veliki proizvodni sistemi — korporacije, multinacionalne kompanije — sistemi koji ne priznaju nacionalne granice, na čijem su čelu velika akcionarska društva, čijim kapitalom upravlja brojčano velik i složen aparat stručnjaka. Do dubokih promena izazvanih naučno-tehnološkom revolucijom došlo je, po njihovom shvatanju, i u administrativno-političkoj sferi. Stvaranje velikih proizvodnih sistema, mnogo veća potreba za naučnim usavršavanjem i istraživanjem, razvoj nauke kao značajne proizvodne snage, sve izraženiji razvoj uslužnih delatnosti, neophodnost regulisanja ekonomskog sistema na nacionalnom

[12] Ovu teoriju zastupali su i razvijali takvi, izrazito levo orijentisani autori, kao što su Marcuse, Alain Tourain, autori liberalne orijentacije, poput Johna Galbraitha i Daniela Bella, ali i predstavnici desnice — Clark Kerr, Zbigniew Brzezinski, W. W. Rostow.

Digitized by Google

nivou i pravno-političke zaštite vitalnih interesa multinacionalnih kompanija — sve je to uticalo na jačanje uloge države. Ona sada postaje osnovni činilac u uređivanju sveukupnog društvenog života.

Te promene, ističu zastupnici teorije postindustrijskog razvoja kapitalizma, umesto predviđanog kraha kapitalizma, dovele su do njegovog razvitka, do stvaranja takozvane »države blagostanja« u kojoj je ogromno uvećano ukupno društveno bogatstvo i značajno poboljšani materijalni i opšti socijalni uslovi života širokih radnih slojeva i većine društva.

Iz ovog, čini nam se prirodno, sledi njihov zaključak da radnička klasa nije revolucionarna snaga i da ne može izvršiti socijalistički preobražaj razvijenih kapitalističkih društava. Učestvujući u podeli društvenog bogatstva, ostvarivši dobar materijalni i socijalni položaj, ona nema interesa za revolucionarnu borbu.

Dublju, teorijsku logiku takvog zaključivanja najdoslednije je izrazio Markuze, ističući da je »Marksova koncepcija revolucije bila zasnovana na postojanju klase koja ne samo da je osiromašena i dehumanizovana, već takođe nema nikakvog interesa za održanje kapitalističkog sistema«. Kako, po Markuzeu, prvi momenat više nije aktuelan, nije ni treći, koji on smatra najbitnijim. Zato on kaže da radnička klasa u razvijenom kapitalističkom društvu ne može imati presudnu revolucionarnu ulogu. Naprotiv, ostvaren stepen »blagostanja« čini da je ona postala konzervativna snaga, da je razvila »interes za očuvanje i poboljšanje institucionalnog *statusa quo*« i da se u tome ujedinjuje sa buržoazijom.[13]

Ma koliko imala osnova načelna primedba teoretičarâ »postindustrijskog« društva da se kapitalizam nije kretao u pravcu koji su predviđali Marks i Engels[14], ne može se prihvatiti stanovište da se kapitalizam tako razvijao da su prevladane osnovne protivrečnosti proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa i da je došlo do stvaranja društva »obilja«, u kome je siromaštvo »ekscesna situacija, pitanje morala«.

Ovakva »optimistička« koncepcija razvoja kapitalizma bila je karakteristična za pedesete godine.[15] Društveno-ekonomski razvoj tokom prethodne dve decenije pokazao je, međutim, njenu neosnovanost. Već u šezdesetim godinama naziralo se da je očekivanje da se stvori beskonfliktno društvo »blagostanja« nerealno. Još 1963. godine Majkl Harington objavljuje knjigu *The*

[13] *Obscolescence of Marxism (Marx and Western World*, str. 411).

[14] I ovde se moraju staviti izvensne »rezerve«. Shvatanje katakli-zmatičnog razvitka kapitalizma u pravcu ekonomskog kraha karakteristično je za *Manifest komunističke partije* i neke druge radove iz tog perioda, ali u kasnijim radovima mogu se naći stavovi koji ukazuju na revidiranje tog shvatanja i na sagledavanje mogućnosti složenijeg razvitka kapitalizma.

[15] Vidi: Daniel Bell, *The End of Ideology*.

Digitized by Google

Other America (prevedena kod nas 1970) u kojoj pokazuje da je čak i slika SAD kao društva »blagostanja« samo iluzija i da je siromaštvo i te kako izražena karakteristika. U tom pogledu sedamdesete godine i početak osamdesetih daju neposrednija svedočanstva. Stagflacija 1973—74. godine, porast nezaposlenosti i opadanje životnog standarda, pojava viška visokoobrazovane radne snage, nova kriza koja je izbila 1979. godine i koja još traje (bez izgleda skorog završetka) — očigledno pokazuju da osnovne ekonomske protivrečnosti nisu prevladane i da ekonomske krize predstavljaju ozbiljan problem. Postojanje tih kriza čini realnom mogućnost pojačavanja materijalne oskudice širokih radnih masa do mere koja bi taj faktor mogla »ponovo« učiniti značajnim u katalizaciji revolucionarnog raspoloženja. Upravo u svetlosti takvog društveno-ekonomskog razvoja kapitalizma u razvijenim zemljama Zapada može se razumeti sve veća pažnja koju savremena socijalistička levica poklanja ekonomskim faktorima, kao činiocu koji može uticati na razvijanje revolucionarnog raspoloženja u radnim masama.

Ali, pored toga, još je važnije istaći da se ni odista ostvaren stepen materijalnog »blagostanja« ne može objasniti isključivo prethodno navedenim promenama u razvoju kapitalizma, već da je značajan deo tog »blagostanja« uslovljen, pre svega, specifičnim istorijskim okolnostima prolaznog karaktera, pa da je i ono samo u određenoj meri prolazno. U tom pogledu SAD predstavljaju najbolji primer. Naučno-tehnološka revolucija bila je samo delom razlog ekonomskog procvata i materijalnog »blagostanja« američkog društva. Pored toga nezaobilazna je uloga specifičnog istorijskog položaja u kome su se našle SAD u prvom i drugom svetskom ratu. Za razliku od drugih zemalja, koje su vodile rat na svojoj teritoriji, američkoj privredi bio je omogućen neometan razvoj, čak ga je povećana potražnja u ratnim uslovima i ubrzala, tako da je u tome dobar deo objašnjenja privrednog »čuda« koje je tamo ostvareno. Teškoće s kojima se SAD, u izmenjenim međunarodnim privrednim uslovima, suočavaju u održavanju materijalnog »blagostanja«, ostvarenog u prethodnim decenijama, najbolje pokazuju relevantnost tih istorijskih činjenica.

Dalje, mora se naglasiti da ni ostvarene promene nisu od takvog strukturnog značaja kao što se smatra. To posebno važi za transformaciju uloge države. Ostvaren stepen materijalnog »blagostanja« nesumnjivo je, velikim delom, uslovljen i jačom ulogom države kao regulatora društveno-ekonomskog života. Kreditnom politikom i drugim merama finansijske prirode, raznim ekonomskim merama, socijalnom politikom itd., država je značajno doprinela stvaranju materijalnog »blagostanja«. Pokazalo se, međutim, da su to bile interventne mere, pretežno »kratkog daha«, koje nisu rezultat stvarnih strukturnih promena kapitalizma, već izraz nastojanja da se ublaže ili odgode suočavanja sa strukturnim problemima koji su karakteristični za svaki kapi-

Digitized by Google

talistički sistem. Kao što neki autori u svojim analizama ističu[16], te intervencije države upravo su razlog što su u sedamdesetim godinama dugo potiskivane ekonomske teškoće i protivrečnosti na eksplozivan način, u oblicima inflacije, stagnacije privrednog rasta, recesije i nezaposlenosti, izbile u svim razvijenim zemljama, čije posledice oseća čitav svet.

Najzad, u objašnjavanju dostignutog stepena materijalnog »blagostanja« visokorazvijenih kapitalističkih zemalja ne sme se zanemariti ni uloga eksploatacije nerazvijenih zemalja i zemalja u razvoju. Potpuno objašnjenje ostvarenog stepena njihovog razvoja nemoguće je ako se ne sagleda udeo koji je u tome imala eksploatacija, u prošlosti zasnovana na odnosima imperijalističkog kolonijalizma, a u savremenim uslovima na neokolonijalističkim odnosima. Ako imamo na umu da ti odnosi predstavljaju istorijsku pojavu prolaznog karaktera i da savremena zbivanja pokazuju da postoji, premda spora i protivrečna, tendencija njihovog ukidanja i uspostavljanja ravnopravnijih odnosa, onda možemo zaključiti da ni ovde nije u pitanju momenat od strukturnog značaja, koji trajno utiče na suštinsku promenu u karakteru razvitka kapitalizma.

Apsolutno siromaštvo kao osnovni revolucionarni motiv

Prethodno izložena kritika shvatanja razvijenog kapitalističkog društva kao društva »blagostanja«, ma koliko bila tačna, čini nam se da ipak ne može osporiti opravdanost tvrdnje da je ostvaren znatan napredak i da nema reči o siromaštvu i materijalnoj bedi radničke klase. Međutim, videli smo da Markuze eksplicite ističe da samo apsolutna beda proletarijata može dovesti do njegove revolucionarne pobune. Zato se i ne možemo zaustaviti na takvoj kritici[17], već moramo ukazati na neodrživost i ove koncepcije apsolutnog siromaštva kao osnovnog revolucionarnog motiva radničke klase.

Prvo, istakli bismo da se u pripisivanju posebnog značaja ovom argumentu ne može polaziti od Marksa i Engelsa, odnosno od pretpostavke da je to njihova pozicija.[18] Takva pretpostavka je neodrživa jer Marks i Engels nisu smatrali apsolutnu bedu i siromaštvo osnovnom negativnošću bilo kog klasnog, pa ni kapitalističkog društva, već samo manifestacijom neljudskih odnosa i nehumanog načina života — otuđenja — koje predstavlja njegovu

[16] Vidi tekst Green Gilla, *The New Radicalism: Anarchist or Marxist*, New York, Inter. Publischer, 1971, str. 131—35; Paul Sweezy, *Crisis within the Crisis*, »Monthly Review«, No. 7/1978.

[17] Teza o razvijenom kapitalizmu kao društvu »blagostanja« pretrpela je kritiku u okviru nove levice, a i sam Markuze upotrebljava termin »blagostanje« u ironičnom smislu.

[18] Ovde je opet u pitanju jednostrano »čitanje« Marksa, odnosno preveliko ograničavanje na stavove izložene u *Manifestu komunističke partije*.

Digitized by Google

bitnu manu. Ako siromaštvo nije suštinski nedostatak klasnih odnosa, ne može predstavljati ni osnovni motiv njihovog revolucionarnog socijalističkog preobražaja. Taj motiv može biti sadržan samo u suštinskoj negativnosti, a to su neljudski odnosi i nehuman način života — stanje otuđenja izraženo u ekonomskoj i u svim drugim sferama društvenog života. U *Ranim radovima* osnovni značaj kategorije otuđenja je sasvim očevidan i to nije potrebno posebno dokazivati. Međutim, koncepcija otuđenja kao osnovne negativnosti klasnog društva nije karakteristična samo za *Rane radove* i za mladog Marksa. Njen središnji značaj očevidan je i u *Svetoj porodici* i u *Kritici Gotskog programa*, a predstavlja, kako neki kažu, »filozofsku osnovu« i *Kapitala*. U tom pogledu dovoljno je podsetiti na poznat pasus iz prvog toma *Kapitala* u kome Marks, umesto naglašavanja siromaštva i materijalne bede, kao osnovnu negativnu posledicu kapitalističkog odnosa proizvodnje ističe da proces proizvodnje, odnos radnika prema radu i proizvodima svog rada, odnos prema mašinama i organizaciji proizvodnje i, otuda, prema akumulaciji kapitala, »mrve radnika u fragment čoveka, srozavaju ga na nivo dodatka mašine; uništavaju svaki ostatak lepote u njegovom radu i pretvaraju ga u mrsko kulučenje...«

Drugi važan momenat koji se mora istaći kada se kritikuje teza o apsolutnom siromaštvu jeste da se apsolutnom siromaštvu pripisivao značaj osnovnog revolucionarnog motiva, jer se smatralo, što je karakteristično i za Markuzea, da samo u takvim uslovima radnička klasa predstavlja živu negaciju kapitalističkih odnosa, a da može biti revolucionarna jedino kada je živa negacija.

Navedeni fragment iz *Kapitala* vrlo upečatljivo pokazuje neodrživost prvog stava u ovom deduktivnom lancu zaključivanja. Apsolutno siromaštvo, mada ne nevažna pojava, samo je jedan oblik manifestacije nehumane, neljudske prirode proizvodnih i drugih društvenih odnosa u koje čovek, pre svega kao radnik, stupa, koji ga degradiraju kao ljudsko biće, onemogućavaju ispoljavanje njegovih pozitivnih ljudskih sposobnosti. Prema tome, u meri u kojoj je to bitna strukturna odlika egzistencije radničke klase ona predstavlja *živu negaciju* društvenog poretka s kojim je povezan takav način života. U tom smislu, kao što smo istakli, prevazilaženje univerzalnog stanja otuđenosti treba da predstavlja osnovni revolucionarni motiv radničke klase. Iz toga proizlazi zaključak da ona ne može postati zaista revolucionarna dok ne razvije svest o toj suštinskoj negativnosti kapitalizma i o potrebi da se prevlada.

Pored toga, mora se imati na umu da je u osnovi markuzeovskog lanca zaključivanja i stanovište da revolucija predstavlja fundamentalan, korenit, totalan preobražaj društva, koji se ostvaruje u »jednom dahu«, u burnom procesu, u kome su revolucionarne snage spremne na sve jer »nemaju ništa da izgube«. U tom kontekstu je siromaštvo, potpuna materijalna oskudica, čini nam se, *conditio sine qua non* stvaranja revolucionarnog potencijala.

Ne možemo se, međutim, složiti ni sa ovim konceptom socijalističke revolucije. Revolucionarni preobražaj postojećeg dru-

Digitized by Google

štva svakako je neophodan da bi se ostvarilo socijalističko društvo. Revolucija mora podrazumevati totalan, korenit preobražaj postojećeg načina života, u svim njegovim dimenzijama. Ali taj preobražaj se ne može shvatiti kao jednokratan čin koji se mora nasilno izvesti u »jednom dahu«. U tom smislu pridružili bismo se Heringtonovoj kritici upućenoj A. Gorcu da se »ne može otarasiti te stare jakobinske — ili, tačnije, babuvističke ideje da će biti »dan« revolucije kada će sve reforme kulminirati i istorija napraviti odlučujući skok«[19] i primenili je i na Markuzea i njegove sledbenike u okviru nove levice. U skladu s takvom kritikom, rekli bismo da u visokorazvijenim kapitalističkim zemljama Zapada, u kojima su izgrađene institucije koje omogućavaju visok stepen legalne borbe za izmenu postojećeg poretka i u kojima progresivne snage imaju značajan društveni uticaj, revolucionarni preobražaj mirnim putem ne samo da je moguć, već je i najrealniji. Naravno, on se neće ostvariti odjednom, već postupno, putem borbe za pojedinačne ograničene ciljeve, borbe za građanska prava, borbe za mir i očuvanje čovekove okoline, sindikalnu borbu i raznim oblicima političkih borbi, koje sve zajedno vode razvijanju revolucionarne svesti o neophodnosti sveobuhvatnog preobražaja postojećeg kapitalističkog društva. U dijalektičkoj sprezi borbi za ograničene promene reformskog karaktera i iz tih borbi narastajuće revolucionarne svesti može se postupno ostvarivati proces sveobuhvatnog preobražaja kapitalističkog društva u socijalističko.

Prihvatanjem mogućnosti i realnosti ostvarivanja takvog oblika socijalističke revolucije sagledavamo u potpunosti neosnovanost stanovišta da je neophodna apsolutna materijalna beda da bi radnička klasa mogla biti revolucionarna. U prizmi ovakvog shvatanja socijalističke revolucije sasvim je jasno da i relativno siromaštvo može biti značajan element u buđenju revolucionarne motivacije.

Kada je reč o siromaštvu u ovom smislu i njegovom značaju za razvijanje revolucionarne svesti radničke klase, treba imati u vidu da ga Marks nije zanemarivao. Bez obzira na podizanje nadnica i popravljanje materijalnog položaja radnikâ, on je ukazivao na tendenciju osiromašivanja u relativnom smislu, vezanom za konkretne istorijske uslove, koja se ogleda u povećavanju razlika između buržoazije i proletarijata: »U srazmeri sa akumulacijom kapitala položaj radnika, kaže Marks, mora se pogoršavati, bez obzira da li mu je plata visoka ili niska.«[20] U skladu s tim, treba istaći da se u kontekstu Marksove teorije pitanje siromaštva ne može apstrahovati od istorijskih okvira i svesti na stanje apsolutne materijalne bede, u kojoj je ugrožena fizička egzistencija, već da se mora posmatrati u funkciji izražavanja određenog stepena nemogućnosti zadovoljavanja istorijski nastalih društvenih

[19] *Socialism*, str. 272.
[20] *Kritika Gotskog programa.*

Digitized by Google

potreba. Postojanje siromaštva shvaćenog u ovom *relativnom*, konkretnom istorijskom smislu svakako može biti činilac u stvaranju kritičkog nezadovoljstva postojećim stanjem, iz koga bi se lakše i brže razvila revolucionarna svest o suštinskoj negativnosti kapitalističkog sveta i neophodnosti njegovog revolucionarnog preobražaja.

Univerzalno stanje otuđenosti

Sledeći značajan argument u prilog tvrđenja da radnička klasa više nije osnovna revolucionarna snaga proizlazi iz isticanja u prvi plan fenomen otuđenja savremenog sveta.

Zastupnici razmatranog stanovišta da radnička klasa više nije revolucionarna, naporedo sa isticanjem da je savremeni kapitalizam prevladao pitanja siromaštva i ekonomskog razvitka, ističu da on ipak nije bez protivrečnosti i konflikata. U tom pogledu za njih je karakteristično ukazivanje na nehuman način života i univerzalno stanje otuđenja u svim sferama društva kao na osnovni problem i protivrečnost s kojom se savremeni kapitalizam suočava.

Međutim, upravo ovakav stav i stavljanje naglaska na fenomen otuđenja dovodi ove autore do uverenja da radnička klasa više nije revolucionarna, odnosno da ne može imati privilegiju revolucionarnosti.

Za neke autore razlog je, prvo, u tome što je, po njihovom mišljenju, sa ekonomskim razvitkom i prevladavanjem materijalne bede radništva razrešeno pitanje rada i ekonomske sfere društvenog života. Drugo, oni otuđenje shvataju kao protivrečnost »višeg reda«, koja se javlja u drugim oblastima društvenog života, koje nisu od primarnog značaja za radničku klasu. Tako Danijel Bel naglašava da je »krucijalna činjenica da pitanje »radništva« *kao* radništva više nije glavno niti ima sociološku i kulturološku težinu da polarizuje sva druga pitanja duž te ose«[21] i ukazuje na otuđenost u egzistencijalnoj, socijalnoj i kulturnoj sferi života kao na osnovni problem s kojim se suočava savremeno visokorazvijeno kapitalističko društvo. Danijel Bel i drugi predstavnici liberalne orijentacije, naravno, ne vide u ovim pitanjima revolucionarni značaj, već ih smatraju problemima drugog reda, koji se mogu razrešiti u sklopu postojećeg društveno-političkog sistema kapitalizma. Međutim, predstavnici revolucionarnih struja nove levice, koji zastupaju ovakvo shvatanje otuđenja, baš na tim osnovama ukazuju na studente, mlade uopšte, inteligenciju, kao na nove revolucionarne snage kadre da izvrše humanistički preobražaj postojećeg sveta.

Slaba strana takve pozicije prilično je jasna. Ona je izražena u neopravdanom sužavanju koncepcije otuđenja na psihološku,

[21] *Notes on the Post-Industrial Society*, »The Public Interest«, No. 6/1967.

Digitized by Google

egzistencijalnu i kulturnu sferu života, pri čemu je ekonomska sfera isključena. Ako u tom kontekstu i zanemarimo to da pitanje materijalnih uslova života nije potpuno razrešeno i da je fenomen relativnog osiromašenja još uvek aktuelan, naglasili bismo to da je takva koncepcija otuđenja posledica svođenja pitanja rada i radništva na pitanja materijalnog položaja i uslova života — što je marksistička teorija pokazala neodrživim. Sasvim je jasno da Marks nije shvatao rad kao isključivo ekonomsku, već i kao filozofsko-antropološku kategoriju — kojom se izražava čovekova suština. Pitanje rada i proizvodnih odnosa, već smo na prethodnim stranicama nastojali da ukažemo, za njega nije bilo značajno sa stanovišta materijalnog položaja radnikâ, nego sa stanovišta njihovog ljudskog položaja. Kako rad čini čovekovu suštinu, od toga kako radi i u kakve odnose stupa u procesu rada zavisi i to da li će čovek stvarno postati *čovek*. Otuda Marks i u *Kapitalu* ističe ovaj filozofsko-antropološki vid ekonomske sfere društvenog života — materijalne proizvodnje i proizvodnih odnosa — podrazumevajući da u kapitalističkom društvu to predstavlja osnovni oblik otuđenja, čije je prevladavanje nužna pretpostavka ukidanja svih drugih oblika otuđenja, socijalističkog preobražaja kapitalističkog društva i stvaranja uslovâ za kvalitativan humanistički preobražaj čovekovog života.

Posmatrano sa tog filozofsko-antropološkog aspekta, pitanje rada i proizvodnih odnosa je u savremenom kapitalizmu i dalje aktuelno; čak više nego ranije, jer se otuđeni karakter ekonomske sfere društvenog života još više ispoljio. Pre svega, to se odnosi na sam proces rada. Marksovi tekstovi o otuđenju samog rada dobili su svoju potpunu potvrdu u našem vremenu. Sem izuzetno malog dela radništva, koji se bavi stvaralačkim radom i u njemu aktualizuje svoje prave ljudske potencijale, velika većina obavlja rutinske poslove koji »osiromašuju« i onemogućavaju ispoljavanje tih potencijala. Isti je slučaj i sa proizvodnim odnosima, jer se odnos kapitala i rada suštinski nije izmenio, bez obzira na to što su karakter i oblici privatne svojine pretrpeli značajne izmene. Stvaranjem akcionarskih društava privatna je svojina prividno podruštvljena. Umesto klasičnog tipa kapitaliste — vlasnika sredstava za proizvodnju — javljaju se vlasnici akcija koji su, u srazmeri s brojem akcija, sudeonici u procesu odlučivanja i upravljanja. Teorijski, broj akcionara je neograničen, a time i pravo upravljanja i odlučivanja. Stvarnost je, međutim, drukčija. Najveći broj akcija najvećih kompanija u rukama je malog broja ljudi. U stvari, nije došlo do podruštvljavanja kapitala, već do njegove koncentracije u rukama malobrojnih porodica koje imaju mnogo veću moć nego što je imao kapitalista klasičnog tipa.[22] Opisana promena zapravo je omogućila

[22] Vidi: William Domhoff, *State and Rulling Class in Corporate America*, »The Insurgent Sociologist«, No. 74. — U ovom tekstu, preciznom analizom strukture upravljanja i vlasti u sferi privrednog, vojnog i političkog života, autor pokazuje da ovaj sloj ima suverenu

Digitized by Google

da se kapital dalje uvećava i postane suveren »vladar«, čijem su osnovnom interesu samouvećavanja podređeni svi društveni odnosi i posebno rad. Odnos kapital—rad, u kome kapital ima status subjekta, koji je Marks u *Osnovama kritike političke ekonomije* isticao kao suštinu kapitalizma, u savremenom kapitalizmu se do krajnosti razvio i dobio apsolutnu potvrdu. Protivrečnost proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, društvenog karaktera proizvodnje i privatnog karaktera prisvajanja poprimila je univerzalan oblik i više se ne izražava samo kao protivrečnost kapitaliste i proletera, već i kapitala i rada i ispoljava se u sveopštoj otuđenosti i nehumanosti savremenog kapitalizma.

Na sličan način valja prići i odnosu eksploatacije. Mnogi predstavnici koji zastupaju analiziranu poziciju zanemarili su i značaj eksploatacije za katalizaciju revolucionarne svesti radničke klase, imajući opet na umu samo njen materijalni ekvivalent — činjenicu da u savremenim uslovima ne vodi materijalnoj bedi i nepodnošljivim uslovima života i rada.[23] Ako se, međutim, eksploatacija posmatra sa antropološkog stanovišta, kao vid čovekovog ekonomskog otuđenja, kojim je radnik stavljen u ulogu objekta kojim manipulišu tuđa volja i interesi, bez mogućnosti odlučivanja ne samo o načinu i uslovima rada i sudbini proizvoda rada, već i o raspodeli ostvarene dobiti i o daljim tokovima ostvarenog dohotka, onda je jasno da je i taj moment i te kako prisutan. On čini strukturnu bit savremenog kapitalizma, a zajedno sa prethodnim čini njegovu negativnu suštinu, koja negira ljudsku suštinu radnika.

Ako ovu kritiku jednostranog, suženog shvatanja otuđenja, kojega karakteriše zanemarivanje ekonomskog oblika otuđenja, povežemo sa prethodno izloženom kritikom, u kojoj smo istakli da se savremeni kapitalizam i dalje suočava sa ekonomskim teškoćama i krizama, usled kojih je stanje *relativnog* siromaštva u manjoj ili većoj meri neprestano aktuelno, — neizbežno se mora izvesti zaključak da je ekonomska oblast društvenog života i u savremenom kapitalističkom društvu osnovna. Ona presudno utiče na sveopštu prirodu društvenih odnosa i određuje objektivne mogućnosti i granice društvenog preobražaja, te istinska revolucionarna snaga socijalističkog preobražaja može i mora biti pre svega radnička klasa, oni socijalni subjekti koji su uključeni u proizvodni proces kao osnovna proizvodna snaga.

Objektivna nemogućnost sticanja klasne svesti

Ovde, međutim, moramo da istaknemo da se većem delu marksistički orijentisane levice i Markuzeu, kao i njegovim mnogobrojnim sledbenicima u redovima nove levice, ne može prigovoriti da

moć i da uz pomoć čitave armije »operativaca« stvarno vlada Amerikom. (Vidi i knjigu Ferdinanda Lunberga, *Bogati i najbogatiji u SAD*, »Globus«, Zagreb, 1977).

[23] Vidi već citirani tekst Martina Nicolausa, *The Crisis of Late Capitalism, The Revival of American Socialism*, str. 8.

Digitized by Google

je takvo stanovište posledica prethodno izloženog sužavanja koncepcije otuđenja na egzistencijalni, kulturološki i duhovni kontekst. Oni u svoju koncepciju otuđenja uključuju i otuđenje u ekonomskoj sferi i pridaju mu, ako ne centralni, ono svakako ravnopravni značaj s drugim oblicima otuđenja. Kako otuđenje smatraju opštim fenomenom koji se ispoljava u svim sferama čovekovog života, oni ističu da svi mogu biti revolucionarni, jer svi trpe stanje otuđenja i svi žive u nehumanim uslovima. Međutim, po mišljenju ovih autora, stvarno su revolucionarni samo oni koji imaju »volju da ostvare kvalitativno bolji svet, bez ugnjetavanja i patnje«[24], koji su sposobni da dosegnu »istorijsku svest« i »samosvest« o sopstvenoj otuđenosti i o potrebi prevazilaženja tog stanja.[25] U tom smislu oni ne odbacuju radničku klasu zbog toga što pitanje »radništva kao radništva«, navodno, više nije značajno, jer ekonomsko područje društvenog života nije relevantno kada je u pitanju fenomen otuđenja, već zato što, po njihovom mišljenju, postoje objektivni činioci u samoj strukturi društveno-ekonomskog i političkog sistema savremenog kapitalizma koji onemogućavaju da radnička klasa razvije kritičku i klasnu svest o njegovoj nehumanoj suštini i otuđenosti.

Kao što je dobro poznato, Marks je dao osnove »materijalističkog« tumačenja klase, istučući da nije bitno šta društvena grupa, koju određujemo kao klasu, misli o sebi, već šta objektivno jeste, i objašnjavajući to naglašavanjem da je »biće« jedne klase objektivno određeno mestom i ulogom u proizvodnom procesu i odnosom prema sredstvima za proizvodnju. Rukovođen takvim tumačenjem, on je na »materijalistički« način objašnjavao i mogućnost razvijanja klasne svesti. Mada uslovljenost razvoja klasne svesti i prerastanje radničke klase iz klase »po sebi« u klasu »za sebe« nikada nije svodio na ekonomsku sferu, sferu materijalne proizvodnje i proizvodnih odnosa, smatrao ju je najbitnijom. U sve bespoštednijoj eksploataciji i objektivno postojećoj tendenciji tehnološkog razvoja materijalne proizvodnje u sistemu kapitalizma video je osnovni katalizator razvijanja klasne svesti.[26]

---

[24] Paul Piccone, *The Status of Class in Marxist Theory*, »Telos«, No. 26, str. 153.

[25] James O'Connor, *Merging Thought with Feeling, The Revival of American Socialism*, str. 28.

[26] Opisujući nastanak i razvitak proletarijata i zaoštravanje klasnih razlika i eksploatacije, kao posledice industrijskog razvoja, Marks i Engels su u Manifestu istakli: »Ali s razvitkom industrije ne dolazi samo do umnožavanja proletarijata; on se zbija u veće mase, njegova snaga raste i on je više oseća. Interesi, životni uslovi u proletarijatu sve se više ujednačuju, jer mašina sve više briše razlike u radu, a nadnica se gotovo svuda obara na jednako niski nivo.« Na kraju tog poglavlja oni rezimiraju da »napredak industrije, čiji je slepi i neotporni nosilac buržoazija, postavlja na mesto izolovanja radnikâ putem konkurencije njihovo revolucionarno ujedinjavanje putem asocijacije« i zaključuju da »tako razvitak krupne industrije izvlači ispod nogu buržoazije samu osnovu na kojoj ona proizvodi i proizvode prisvaja«.

Digitized by Google

Karakteristično je da ovi autori, iz prethodno navedenog razloga, odbacuju ovakvo »materijalističko« tumačenje razvijanja klasne svesti, odnosno da smatraju, čak ako je ono bilo prihvatljivo u Marksovo i Engelsovo doba, doba poduzetničkog kapitalizma, da danas, u uslovima razvijenog monopolističkog kapitalizma to više nije.[27]

Najpre se naglašava da se klasna svest u savremenim uslovima ne može »objektivno steći na radnom mestu...«[28] zbog promene načina proizvodnje. Pokazuje se da je tehnološka revolucija, »promene u karakteru rada i instrumentima proizvodnje, dovela do menjanja stava i svesti radnika... Novi tehnološki svet rada uslovljava slabljenje negativne pozicije radničke klase: ona izgleda više nije živa protivrečnost etabliranom društvu«[29]. U tom smislu se naročito ističu »dekvalifikacija radne snage«, »fragmentacija proizvodnih funkcija« i funkcija upravljanja, jer ti procesi vode »depolitizaciji rada«[30]

To posebno naglašava Andre Gorc. U knjizi *Zbogom proletarijatu* on kaže da »tehnološka revolucija ne ide u pravcu mogućeg prisvajanja društvene proizvodnje od strane proizvođača. Ona se kreće u pravcu ukidanja društvenih proizvođača, marginalizacije društvenog nužnog rada pod uticajem informatorske revolucije«[31]. Na osnovu takvih analiza i dolazi do zaključka da je »kapital uspeo, suprotno od svega što smo mogli predviđati, da smanji moć radnika nad proizvodnjom. On je znao da kombinuje gigantsku ekspanziju proizvodnih potencijala sa rušenjem radničke autonomije. Znao je da sve složeniju i moćniju mašineriju poveri nadgledanju radnika sve ograničenijih sposobnosti. Uspeo je čak i to da oni čiji je poziv bio da gospodare džinovskim mašinama budu dovedeni u situaciju da njima gospodari rad koji je trebalo da izvršavaju. Kapital je uporedo razvio tehničku moć proletarijata kao celine i nemoć proletera kao individua, ekipa ili grupa«[32].

Ali nemogućnost razvijanja klasne svesti ne objašnjava se samo promenama koje su se zbile u procesu i načinu proizvodnje i tendencijama budućeg razvoja, već i promenama u proizvodnim odnosima. »Slabljenje negativne pozicije radničke klase, kaže Markuze, pojačava efekat tehnološke organizacije proizvodnje i na drugoj strani: na strani rukovođenja i upravljanja. Vladavina je preobličena u administriranje. Kapitalističke gazde i vlasnici gube svoj identitet kao odgovorni agensi; oni poprimaju funkciju birokrata u korporativnoj mašini. Unutar široke hijerarhije izvršnih i upravnih odbora, koji se protežu daleko preko individualne institucije, u naučnu laboratoriju i istraživački institut, na-

[27] Paul Piccone, *The Status of Class in Marxist Theory*, »Telos«, No. 26, str. 145—147.

[28] Isto, str. 153.

[29] Marcuse, *One-Dimensional Man*, str. 29, 31.

[30] P. Piccone, isto, str. 145.

[31] A. Gorc, *Zbogom proletarijatu*, str. 81.

[32] Isto, str. 34.

Digitized by Google

cionalnu državu i nacionalnu svrhu, očevidan izvor eksploatacije iščezava iza fasade objektivne racionalnosti.«[33]

Pored promena u ekonomskoj sferi, u načinu i organizaciji proizvodnje i u proizvodnim odnosima, kao posebno značajan činilac u onemogućavanju razvijanja klasne svesti ističe se i postojeći sistem takozvane »represivne tolerancije« *(represive tolerance)*. Pod ovim terminom se podrazumeva, u stvari, sistem prikrivene totalne dominacije kapitala u svim oblastima društvenog života, tako da je apsolutno onemogućeno razvijanje opozicione kritičke svesti iz koje bi se mogla razviti klasna svest. Osnovni instrument za ostvarivanje takve dominacije jeste država.

Država predstavlja, pre svega, instrument otvorene ili prikrivene upotrebe sile protiv radničkih organizacija sa revolucionarnim političkim programom i protiv širih društvenih previranja i »pobuna masa« koja su nabijena revolucionarnim potencijalom, pa mogu imati revolucionarne posledice i uticati na političko osvešćivanje širokih radničkih masa. U tom pogledu karakterističan je primer SAD: takozvana »Makartijeva era« i šezdesete godine, kada su primenjeni svi oblici pritisaka — od fizičkih do psiholoških — da bi se ugušili progresivni socijalni pokreti. U razvijenim zemljama zapadne Evrope ta uloga države, kao aparata prinude, posle drugog svetskog rata bila je manje izražena, ali, što posebno važi za Saveznu Republiku Nemačku, ne bez uticaja na sputavanje razvijanja fronta opozicionih snaga.

Međutim, ova struja savremene levice mnogo veći značaj pripisuje »konstruktivnom« delovanju države. Reč je o ukazivanju na to kako država, s jedne strane, sve više preuzima ulogu regulatora ekonomskog života društvene zajednice — što joj je dalo privid nezavisnog subjekta koji deluje u interesu većine — i, s druge strane, kako sistematski »ofanzivno« deluje u oblasti kulture, umetnosti, svim područjima javnog i privatnog života, tako da je ostvarena potpuna manipulacija svešću širokih masa, a time i dominacija kipitala.

O fenomenu »represivne tolerancije« posebno je govorio Markuze. Njegovo delo *Čovek jedne dimenzije* najvećim delom je, u stvari, posvećeno analizi tog oblika ostvarivanja totalne dominacije i hegemonije kapitala. »Dominacija — pod maskom obilja i slobode — proteže se, kaže Markuze, na sve sfere privatnog i javnog života, integriše svu autentičnu opoziciju, apsorbuje sve alternative. Tehnološka racionalnost otkriva svoj politički karakter postajući veliko sredstvo bolje dominacije, stvarajući istinski totalitarni univerzum u kome se društvo i priroda, duh i telo drže u stanju neprestane mobilnosti za odbranu ovog univerzuma.«[34]

Rukovodeći se ovim saznanjem o totalnoj dominaciji kapitalizma — o »buržoaskoj hegemoniji u kojoj su naši oblici mišljenja već instrumentalizovani u logiku kapitalizma«, tako da »način

[33] Marcuse, isto, str. 31—32.

[34] Isto, str. 18.

Digitized by Google

na koji se odnosimo automatski reprodukuje te mehanizme« — kao o razlogu objektivne nemogućnosti sticanja klasne svesti, mnogi autori, umesto termina *klasna svest*, uvode nove termine: *klasna ne-svest* (class unconsciousness)[35] *ili lažna svest* ili *srećna svest* (false consciousness, happy consciousness)[36]. Čineći to, oni žele da naglase da je to osnovni »ontološki« konstituent stanja u kome se nalaze savremena radnička klasa i široke narodnne mase.

Kako se ova vrsta argumentacije u prilog shvatanja da radnička klasa u visokorazvijenim zemljama više nije revolucionarna sastoji u ukazivanju na objektivnu nemogućnost razvijanja njene klasne svesti u savremenim uslovima, u našem kritičkom osvrtu bismo se zapitali da li navedeni objektivni činioci to *kategorički onemogućavaju;* jer ova bi argumentacija samo u takvom slučaju bila stvarno valjana.

Odmah da kažemo da bi naš odgovor na tako postavljeno pitanje bio negativan. Prvo, kada je reč o stavu da je fundamentalna prepreka razvijanju klasne svesti društvenih slojeva koji su uključeni u postojeći društveno-ekonomski sistem ostvaren stepen potpune represije u kome je kapital uspostavio apsolutnu vlast u svim oblastima života.[37]

Ma koliko to stanovište bilo značajno za konkretno sagledavanje razmera vladavine kapitala društvom u celini, u suštini je ipak netačno i predstavlja »fiks-ideju«. Sam središni koncept »jednodimenzionalnog« čoveka ne može se doslovno shvatiti, već samo kao metafora. Bez obzira na to koliko vladajuće strukture dominirale društvom i što se ta dominacija zbiva u političkoj, ekonomsoj, kulturnoj i duhovnoj sferi, ona nije stvarno potpuna — u smislu da čovek u sklopu postojećeg društva ne može da ostvari kritički odnos i da je postao puki izvršilac programiranih naredbi. Najpre, ne smemo da izgubimo iz vida da se Markuzeova analiza savremenog kapitalizma kao društva u kome postoji potpuna dominacija kapitala odnosi neposredno na SAD i da se ne može bez teškoća primeniti i na evropske zemlje jer se njihov društveno-politički sistem znatno razlikuje. Uz to i opozicija društvenih snaga u sklopu sistema uvek je u tim zemljama bila dovoljno snažna. Koncepcija »jednodimenzionalnog« čoveka ne može se, međutim, ni u SAD doslovno primeniti, jer smo svedoci da se i tamo od šezdesetih godina, posle društvenih previranja kod studenata i omladine, postupno razvijaju opozicione snage unu-

[35] Vidi: Jacoby, *History of Class Unconsciousness*, »Telos«, No. 26, str. 147.

[36] Marcuse, *One-Dimensional Man;* Georg Calvert, *In White America, The New Left: A Documentary History*, ed. Massimo Teodori.

[37] Ovaj stav kritikuju mnogi autori. Kao ilustraciju vidi D. Spitz, *Pure Tolerance (Beyond the New Left*, ed. Irving Howe, New York, The McCall Pub. Co. 1970).

Digitized by Google

tar sistema — za sada oko pitanja zaštite životne sredine, mira u svetu, građanskih prava itd.[38]

Ali od toga je značajnije ukazati da i ostvaren stepen ukidanja opozicije i formiranja »jednodimenzionalnog« čoveka i društva nije toliko posledica potpune represije i dominacije koliko ranije navedenih konkretnih društveno-ekonomskih okolnosti razvoja SAD i specifičnog razvoja američke radničke klase. Opozicije u SAD nije bilo pre svega zbog toga što su protivrečnosti u ekonomskoj sferi bile pod kontrolom, što društveno-ekonomski sistem kapitalizma u SAD još nije iscrpao svoje ekonomske potencijale, što još uvek može da zadovolji osnovne potrebe većine. Jednom rečju, ranije aktuelni problemi materijalnog položaja i životnih i radnih uslova radništva uglavnom su prevladani ili znatno ublaženi, pa se u takvim okolnostima mnogo teže i sporije razvija svest o otuđenoj prirodi čoveka u postojećim društveno-ekonomskim odnosima i na tim osnovama klasna svest o neophodnosti njihovog revolucionarnog preobražaja. Kada ističemo specifičan razvoj američke radničke klase, onda imamo na umu dobro poznatu istorijsku činjenicu da usled mnoštva konkretnih istorijskih uslova, specifičnih za nastanak i razvitak SAD, američka radnička klasa nije dostigla ni onaj stepen klasne svesti do koga je došla radnička klasa zapadnoevropskih zemalja tokom XIX i početkom XX veka.[39]

U takvim okolnostima razvijen je složen, perfidan mehanizam kontrole, vladanja i upravljanja ljudima. Međutim, na osnovu kritičke analize stanovišta o američkom društvu kao društvu obilja i na osnovu sagledavanja činjenice da su osnovne protivrečnosti karakteristične za kapitalistički sistem još uvek izražene i da je njegova nehumana suština sve očitija, opravdano je pretpostaviti da će, postupno, doći do jačanja i razvijanja društvenih snaga opozicije, snaga otpora postojećem poretku i razvijanja revolucionarne svesti o potrebi njegovog revolucionarnog preobražaja i da će radnička klasa predstavljati njihov najznačajniji deo.[40]

Na sličan način bismo osporavali i vrednost shvatanja da ni sama ekonomska sfera — sfera materijalne proizvodnje i proizvodnih odnosa (zbog promena do kojih je došlo u načinu i organizaciji proizvodnje i vrstama poslova) u savremenom kapitalizmu ne može predstavljati osnov za razvijanje klasne svesti, već, u stvari, prepreku. I ovde, kao i u prethodnom slučaju, rekli bismo da u ekonomskom napretku, uspešnom privrednom razvoju i poboljšavanju materijalnih i radnih uslova širokih radničkih slojeva treba gledati važniji činilac nego u »fragmentaciji proiz-

[38] O tome je pisao i Stevan Majstorović u knjizi: *Kultura i demokratija*, »Prosveta«, Beograd, 1977.

[39] Taj fenomen analizirao je još Engels u korespondenciji sa prijateljima u Americi; vidi: Marx — Engels, *Letters to Americans, 1848—1895. A Selection*, New York, Inter. Publishers, 1963.

[40] Takvo stanovište zastupa i E. Mandel u tekstu *Workers and Permanent Revolution, The Revival of American Socialism.*

Digitized by Google

vodnih funkcija« i funkcija upravljanja, u preobličavanju (kapitalističke) vladavine u administriranje« i u drugim svojstvima savremenog načina proizvodnje i uređivanja proizvodnih odnosa koji, navodno, onemogućavaju razvijanje klasne svesti o klasnoj prirodi savremenog kapitalističkog društva i stvaranje homogene armije radnika. U meri u kojoj su ovi fenomeni izraženi svakako otežavaju takav tok razvoja, ali, mora se naglasiti, ne do razmera kategoričke nemogućnosti.

Pre svega, bez obzira na sve pojave »fragmentacija« u procesu savremene proizvodnje, koje potkrepljuju izloženo shvatanje, ne može se osporiti da se istovremeno i dalje razvija proces objedinjavanja i povezivanja različitih proizvodnih funkcija i ukrupnjavanja proizvodnih sistema u koji radnici nisu neposredno uključeni, ali koga su svesni, — što im omogućuje da postaju sve svesniji toga da su deo ogromne obespravljene armije radnika i najamne prirode svog rada.

Na isti način mogu da se ocene i promene u proizvodnim odnosima — zamena preduzetničkog kapitaliste korporacijskim kapitalom i akcionarskim društvima i »preobličavanje vladavine u administriranje«. Sopstvenička i vladalačka priroda kapitaliste menja se i »skriva« i time gubi onaj negativan pol koji je imao funkciju dosadašnjeg katalizatora razvijanja klasne svesti radničke klase. Međutim, taj proces se razvija u znaku sve očitijeg ispoljavanja kapitala kao jedinog stvarnog »gospodara« i vladaoca. Anonimnost »posednika« kapitala, praćena njegovom koncentracijom i u finansijskom, ali i u organizacionom smislu, u našem vremenu oličenom u razvijanju multinacionalnih kompanija, moglo bi se reći, upravo olakšava mogućnost da se sagledaju prava nehumana priroda kapitalizma i neophodnost iznalaženja puteva, načina i ciljeva njegovog korenitog preobražaja. Što u dosadašnjem razdoblju radničkoj klasi, naviknutoj na klasične kapitalističke odnose, ova klasna suština kapitala još nije postala vidljiva i nije poprimila ulogu katalizatora revolucionarnog »buđenja« i što tome posebno doprinosi ukazano »preobličavanje vladavine u administriranje«, ne znači da se to ne može ostvariti, već samo da je potrebno određeno vreme — da se u novim istorijskim uslovima razvije »nova« klasna svest. U tom smislu čini nam se da se s puno opravdanja može reći da proces fragmentacije proizvodnih funkcija, otuđivanja upravljanja i odlučivanja u udaljenim centrima, praćen ogromnom koncentracijom kapitala i njegovim ispoljavanjem kao jedine stvarne snage, čije uvećavanje predstavlja jedino priznat kriterijum društvenog napretka, — može čak pospešiti razvoj klasne svesti. Jer tek u takvim uslovima može biti shvaćen antropološki karakter najamnog rada i eksploatacije — nehumana priroda rada i proizvodnih odnosa i nehumana, otuđena priroda života u savremenom kapitalističkom društvu.

Kada je reč o kritici stanovišta da u savremenom kapitalizmu postoje elementi koji čine konstitutivnu nemogućnost razvijanja radničke klase u revolucionarnu snagu, treba ukazati na to

Digitized by Google

da neki autori, kao Andre Gorc, težište stavljaju na unutrašnju nužnost tehnološkog razvoja proizvodnje u takvom pravcu da rad više nije izvor moći radnika, pa da zato ne može da bude ni izvor snage za revolucionarni preobražaj.

Ta je konstrukcija takođe neodrživa, jer se zasniva na problematičnoj pretpostavci da s razvojem savremene visokoautomatizovane proizvodnje, koja se ne temelji na individualnim sposobnostima i umećima proizvođača, već na aparatima koji preuzimaju sve veći broj funkcija žive radne snage, radnici više ne predstavljaju osnovnu proizvodnu snagu društva. »Rad, kaže Gorc, više nije aktivnost svojstvena radniku, koja pripada samo njemu. Bez obzira na to da li se obavlja u fabrici ili u ustanovama, u ogromnom broju slučajeva predstavlja pasiviziranu, preprogramiranu aktivnost, potpuno potčinjenu funkcionisanju aparatâ koji ne dopuštaju ličnu inicijativu.«[41]

Ovde se, prvo, polazi od pretpostavke da će mašine, aparati i roboti zameniti ljudski rad i istisnuti čoveka iz procesa proizvodnje. Za to, međutim, ima malo pravih dokaza. S mnogo više argumenata može se tvrditi da se postupno menjaju samo vrste poslova koje čovek obavlja, ali da su njegovo mesto i uloga u proizvodnji i dalje središni i da zbog toga on i dalje ima moć da utiče na pravac budućeg društvenog razvitka. Imajući to u vidu, u ovom kontekstu bismo ponovo istakli da upravo postojeća razmera otuđenja u sferi rada — da je »sam »rad« određena količina postvarene aktivnosti koja je u sukobu s »radnikom« i koja tog istog »radnika« potčinjava sebi«[42] može predstavljati najsnažniji izvor stvaranja istinski revolucionarne motivacije. U tom smislu, odgovarajući Gorcu, mogli bismo da kažemo da je najdublji revolucionarni motiv baš u tome što je rad za radnika izgubio onaj značaj koji je imao u prethodnoj, takozvanoj »viktorijanskoj« fazi razvoja kapitalizma.

Dalje, ovde treba ukazati i na neodrživost shvatanja da je unutrašnjoj logici tehnološkog razvoja proizvodnje inherentno smanjivanje stvaralačkog rada i sve veća prisutnost rutinskog rada koji, kao takav, ne može biti izvor zadovoljstva i samopotvrđivanja. Prihvatimo li da je takav tok razvoja i neizbežan, moramo da ukažemo da on predstavlja samo segment složene prirode rada, jer rad u širem smislu podrazumeva i proces odlučivanja i upravljanja kako samim proizvodnim procesom tako i planiranjem proizvodnje. Ako je utopija mogućnost stvaralačkog rada u oblasti materijalne proizvodnje, nije utopija mogućnost osvajanja prava upravljanja i odlučivanja; a time pojedinačni posao dobija viši smisao. Njegova neposredna, rutinska priroda »oplemenjuje« se mogućnošću upravljanja sveukupnim radom u pravcu stvaranja materijalnih uslova za humaniji život čoveka. U tom pogledu veliki proizvodni sistemi, transnacionalne kompanije, hijerarhijska struktura upravljanja i njegova centralizacija, kako

[41] A. Gorc, *Zbogom proletarijatu*, str. 76.

[42] Isto.

Digitized by Google

kaže Gorc, »unutrašnji imperativi savremenog načina proizvodnje«, ne moraju da predstavljaju principijelnu prepreku, jer samoupravna organizacija ekonomske oblasti života, u kojoj su radni ljudi subjekti s pravom upravljanja i odlučivanja, a ne objekti kojima se manipuliše, nije u suprotnosti s tendencijom objedinjavanja i udruživanja proizvodnih sistema u velike celine u kojima se na centralizovan način upravlja. Delegatski sistem upravljanja predstavlja neposredan konkretan oblik »usklađivanja« ta dva prividno protivrečna smera.

Zaključili bismo da je u ovoj koncepciji savremenog kapitalizma kao društva u kome je ostvarena potpuna dominacija kapitala i ukinuta svaka opozicija, u stvari, reč o pojednostavnjenoj metafizičkoj koncepciji savremenog kapitalističkog društva kao proste neprotivrečne celine u kojoj uopšte nema unutrašnjih snaga negacije. Ta metafizička slika savremenog kapitalističkog društva kao apsolutnog identiteta, teorijski posmatrano, jedan je od osnovnih razloga za shvatanje da socijalni subjekti socijalističkog preobražaja mogu biti jedino »snage van sistema«.

Iščezavanje »stare« radničke klase

Najzad, za jedan broj autora koji zastupaju stanovište da radnička klasa više nije revolucionarna snaga karakterističan je argument da je razlog tome gubljenje centralne uloge u proizvodnji i postepeno iščezavanje »stare« industrijske radničke klase, dominantne u XIX veku, klase industrijskih manuelnih radnika koji su radili pod nepodnošljivim uslovima, za male nadnice, koju su Marks i Engels smatrali osnovnom revolucionarnom snagom.

Autori koji ističu ovaj argument ukazuju kako je naučno-tehnološka revolucija proizvodnih snaga i procesa proizvodnje dovela do dubokih strukturnih promena u radničkoj klasi, tako i da se industrijski proletarijat iz XIX veka transformisao u »novu« klasu stručnih, profesionalnih, naučnih radnika.

Reč je, pre svega, o isticanju promene uloge žive radne snage u proizvodnom procesu. Automatizacija proizvodnje, ostvarena u neslućenim razmerama, dovela je, istovremeno, do potiskivanja žive radne snage kao neposrednog proizvođača u čitavim sektorima proizvodnje u kojima je preovladavala nekvalifikovana, fizička radna snaga[43] i do povećavanja potreba za fakultetski obrazovanim, profesionalnim ili stručno obučenim radnicima. Dalje, što je još bitnije, ovaj tehnološki razvoj, budući da je sam bio rezultat do tada nepoznate sprege nauke i tehnologije, pospešio je tu spregu, tako da je nauka — znanje uopšte — postala osno-

[43] Taj proces je izražen u svim oblastima, počev od uslužnih delatnosti pa do materijalne proizvodnje. Roboti koji obavljaju poslove zavarivanja, lakiranja, sklapanja i kontrole već su realnost u mnogim granama industrije.

Digitized by Google

vna proizvodna snaga. Univerzitetsko obrazovanje preraslo je u jednu od najvećih »industrija«, koja masovno proizvodi kadrove potrebne za savremene tehnološke procese proizvodnje.[44]

Na iščezavanje i transformaciju »stare« industrijske radničke klase uticalo je, kaže se, i nastajanje i razvijanje novih privrednih grana, kao što su elektronika, petrohemija, zatim uslužne delatnosti, u kojima dominira naučna i tehnička inteligencija kao glavna radna snaga. Najzad, ukazuje se i na uticaj jačanja uloge države u upravljanju opštim društvenim i, posebno, privrednim životom zemlje[45], koje je dovelo do stvaranja velikog aparata u kome su angažovani mnogi visokoobrazovani kadrovi svih struka.

Ova »nova« klasa, po mišljenju autorâ koji istupaju sa argumentom da »stara« radnička klasa iščezava, bitno se razlikuje od te »stare« radničke klase. Razlikuje se po mestu u proizvodnom procesu, po značaju koji ima u političkom, javnom i kulturnom životu, po motivaciji i interesima. Stav je jedne grupe autora da su te razlike uslovile gubljenje revolucionarnog potencijala ove »nove« klase. Ona postaje deo *establishmenta* koji postepeno prerasta u vladajuću klasu u *postindustrijskom* društvu.[46] Po drugima, reč je o »novoj radničkoj klasi«, s novim revolucionarnim potencijalom, koji proističe iz tih bitnih razlika u odnosu na »staru« radničku klasu.[47] Oni u »novoj radničkoj klasi« vide osnovnu revolucionarnu snagu, a u »staroj«, u najboljem slučaju, samo mogućeg saveznika.[48]

Kada je reč o argumentu da »stara« radnička klasa više ne može biti revolucionarna jer, s jedne strane, gubi središno mesto u proizvodnji i postupno iščezava, a, s druge, nastaje »nova« klasa, ukazali bismo da se prvi stav tog argumenta ne može u potpunosti prihvatiti, a da je drugi neodrživ.

Što se tiče prvog stava, u njegovoj kritici možemo se pozvati na empirijska svedočanstva — kao što to čine i autori koji ga zastupaju. Suština prigovora bila bi da oni vrše pristrasnu selekciju raspoloživih statističkih pokazatelja. Naime, do značajnijeg porasta pripadnika »nove« radničke klase, pored uslužnih delatnosti, došlo je uglavnom u elektronskoj i petrohemijskoj indu-

---

[44] To posebno ističe D. Bell; vidi tekst *The New Class a Muddled Concept*, u: »Society«, No. 2/1979.

[45] Vidi: D. Bell, *Notes on the Post-Industrial Society*, u: »The Public Interest«, No. 6/1967.

[46] Ovoj grupi pripadaju već pomenuti zastupnici teorije postindustrijskog društva: John Galbraith, Daniel Bell, Clark Kerr, ali i levo orijentisan Alain Touraine.

[47] Najpoznatiji predstavnik je Serge Mallet iz Francuske. Međutim, postoji značajna struja i u SAD koja zastupa takvo shvatanje. Tu pre svega treba navesti Bogdana Denitcha, zatim Richarda Flacksa, pa i Michaela Harringtona (vidi: *The New Class and the Left*, »Society«, No, 2/1979).

[48] Vidi: B. Denitch, *The New Left and the New Working Class* (u zborniku *Radical Sociology*, ed. David Colfax..., Basic Books, New York, 1971).

Digitized by Google

striji, a one i dalje predstavljaju samo jedan deo proizvodnih grana. Iz Statističkog pregleda SAD za 1970—1980. vidi se da je još uvek dominantna proizvodnja robe i materijalnih dobara, klasična industrijska proizvodnja, u kojoj je zaposlena pretežno »stara« industrijska radnička klasa, koja se od radničke klase XIX veka razlikuje samo po nešto boljem materijalnom položaju i boljim uslovima rada. Podaci pokazuju da u tekstilnoj industriji naučni i tehnički radnici čine samo 3 odsto radne snage, u automobilskoj industriji 10 odsto, u transportu 3,5, a u metalurškoj industriji 6 odsto.[49]

Isto tako nisu održiva ni predviđanja buduće tendencije porasta »nove radničke klase«. Dosadašnji porast naučne i tehničke inteligencije, koja čini jezgro »nove radničke klase«, znatno je manji nego što se očekivalo, kao i opadanje broja industrijskih radnika. Prema navedenom *Statističkom pregledu*, u protekloj deceniji porast naučne i tehničke inteligencije u SAD iznosi samo 0,5 odsto, a procentualno opadanje industrijskog radništva 2 odsto. Uz to se mora reći da se brojčano industrijsko radništvo još uvek uvećava i da predstavlja najveći sektor radne snage.[50]

Dalje, treba istaći da naučno-tehnološka revolucija nije jedini razlog ni ostvarenog stepena porasta pripadnikâ »nove radničke klase«. To se osobito odnosi na kadrove u uslužnim i administrativnim delatnostima. Kako naglašava Stenli Aronovic, u tim oblastima je mnogo presudniji ideološki i birokratski uticaj. »Porast državne birokratije, kaže on, nije nužan i više je povezan sa zahtevima kapitalističke dominacije nego sa razvojem proizvodnih snaga«[51]. Na sličan način Aronovic tumači i masovnost univerzitetskog obrazovanja. Ova masovnost, po njemu, potiče isto toliko iz potrebe kapitalizma da odloži uključivanje mladih u rad zbog problemâ ekonomske prirode, kao i iz potrebe stvaranja visokoobrazovane radne snage za proizvodnju.

U stvari, može se reći da su potrebe savremene privrede i ostvarenog tehnološkog razvoja sasvim drugačije i da će pod njihovim uticajem doći do drugačijih promena u redovima radništva od onih koje su navedeni autori pretpostavljali. Savremeni tehnološki razvoj proizvodnje podrazumeva uprošćavanje poslova najvećeg dela radne snage i ujednačavanje potrebnog stepena obrazovanja i stručnosti mnogih zanimanja. Smanjuje se procenat nekvalifikovanih, fizičkih zanimanja, ali i onih za koja je potrebno visoko obrazovanje ili posebna stručnost.

Zbivanja u sedamdesetim i početkom osamdesetih godina — višak univerzitetski obrazovane, naučne i tehničke inteligencije, razmere njihovog zapošljavanja na neodgovarajućim poslovima i nezaposlenost — nedvosmisleno potvrđuju da je stvaranje masov-

[49] *Statistical Abstract of the USA for 1980*, str. 421.

[50] Isto, str. 418—419.

[51] Stanley Aronowitz, *Does the US Have a New Working Class?, The Revival of American Socialism*, str. 201.

Digitized by Google

ne »nove radničke klase« visokoobrazovanih stručnjaka, nasuprot »staroj« radničkoj klasi, bilo samo »talas« koji prolazi.[52] S obzirom na tendenciju kreiranja nove politike visokoškolskog obrazovanja, za koju je karakteristično smanjivanje broja studenata, kao izraza prilagođavanja stvarnim potrebama privrede, svakako se s više osnova može tvrditi da će, umesto procesa raslojavanja radništva na visokoobrazovanu »novu radničku klasu« i na »staru« klasu industrijskih nekvalifikovanih fizičkih radnika, doći do njegove homogenizacije. Obrazovanje radništva će u celini biti veće nego što je bilo, ali manje od onog koje se ima na umu kada se govori o »novoj radničkoj klasi«.

Kada je reč o drugom stavu — da se »nova« klasa suštinski razlikuje od »stare« — podvrgli bismo ga kritici ukazujući da je u pitanju samo kvalitativna transformacija radničke klase, čije osnovne strukturne karakteristike u svojoj suštini ostaju nepromenjene.

Naime, da bismo shvatili neosnovanost stava o nastajanju »nove« klase, moramo, pre svega, imati na umu da je rezultat prenaglašavanja značaja, u stvari, efemernih karakteristika, prolazne prirode. Takav je slučaj, prvo, sa isticanjem obrazovanja, zahvaljujući kome »nova« klasa, navodno, ima privilegiju sticanja kritike i revolucionarne svesti. Prethodno smo već ukazali na objektivno prisutnu tendenciju homogenizacije obrazovne strukture većine radništva. Prema tome, mogućnost pravljenja suštinskih razlika po toj osnovi otpada.

Drugo, postupno se gubi i jedna druga osobenost — privilegovan položaj naučne i tehničke inteligencije, stručnih, profesionalnih, visokoobrazovanih radnika, koji je bio uslovljen njihovom početnom malobrojnošću i posebnim značajem za dalji tehnološki i privredni razvoj kapitalizma tokom dvadesetog veka. Sa sve većim rastom broja takvih kadrova, u uslovima kada su se univerziteti pretvorili u »fabrike« čija je proizvodnja masovna, povlašćen status ove »klase« je opadao i oni sve više dolaze u položaj koji je suštinski sličan tradicionalnim sektorima radništva. Pripadnici »nove« klase, počev od naučnih i profesionalnih radnika, preko tehničara i državnih službenika, do činovnika, u velikoj većini su u klasičnom najamnom odnosu, a samo mali broj u hijerarhijskoj strukturi rada ima takav stepen rukovodećih funkcija da se može smatrati bližim vladajućoj klasi. Pri tom treba dodati da i taj broj radničke »aristokratije« pokazuje tendenciju opadanja u odnosu na druge sektore radnika. Ovaj proces »pro-

[52] To se odnosi čak i na SAD. U tekstu *The Baby Boomers Come Age* (»Newsweek«, 30. mart 1981), sa dosta statističkih podataka, u svoj oštrini ističu se razmere takvog stanja. Između ostalog, autor navodi podatke Biroa za statistiku radne snage *(Bureau of Labor Statistics)* da svake godine, od 1969. do 1978, prosečno 400.000 novih diplomiranih studenata nije moglo da nađe posao koji bi odgovarao njihovom obrazovanju.

Digitized by Google

letarizacije« odvija se u svim oblastima — u privredi i van privrede.[53]

Mora se reći da ova vrsta prigovora ne stoji kada su u pitanju levo orijentisani teoretičari »nove radničke klase« — bar ne u smislu privilegovanog materijalnog i socijalnog položaja. Njihova teorija »nove radničke klase« kao osnovne snage sa revolucionarnim potencijalom upravo je bila izraz sagledavanja gubljenja nekadašnjih privilegija i dospevanja u najamni položaj kojega odlikuje odsustvo prava na učešće u procesu upravljanja i odlučivanja, rizik nezaposlenosti, neodgovarajućeg posla itd.[54] Logična posledica takvog stanovišta je kritički odnos prema prethodnoj generaciji konzervativnih i liberalnih teoretičara poput Rostova, Kera, Galbrajta (u ranijoj fazi) i Danijela Bela. Međutim, karakteristično je da i oni smatraju, mada je to često izraženo na implicitan način, da postoji suštinska razlika između »stare« radničke klase i »nove radničke klase« i da se mora praviti jasna podela. To shvatanje oni zasnivaju na već ukazanoj privilegiji višeg stepena obrazovanja i na njihovoj navodno glavnoj ulozi i značaju u savremenom procesu proizvodnje. To je zajednički imenitelj svih teorija »nove klase« i »nove radničke klase«.

Kako smo već istakli objektivno prisutnu tendenciju gubljenja drastičnih razlika u stepenu obrazovanja i u tom smislu podele na »staru« i »novu radničku klasu«, a pošto nam empirijska svedočanstva, potkrepljena statističkim pokazateljima, pokazuju da u dosadašnjem razvoju uloga i značaj pojedinih sektora radništva ipak nisu toliko izmenjeni da bi se, nasuprot drugima, neki sektori mogli izdvojiti kao posebna »klasa« — rekli bismo da se ni na tim osnovama ne može zastupati stav da između »stare« i »nove radničke klase« postoji suštinska razlika.

Ali pored proglašavanja efemernih i prolaznih razlika bitnim i trajnim, razlog za podelu na »staru« i »novu radničku klasu« i isticanje suštinske razlike među njima je i u neprihvatljivom sužavanju pojma »stare« radničke klase na kategoriju industrijskog proletarijata iz XIX veka, pod kojim se podrazumevaju nekvalifikovani fizički radnici koji »žive na rubu materijalne egzistencije«. Do takvog sužavanja pojma »stare« radničke klase došlo je zbog poistovećivanja Marksovog i Engelsovog određenja tog sektora radništva kao revolucionarnog jezgra sa opštim pojmom radničke klase kao osnovne revolucionarne snage socijalističkog preobražaja kapitalizma. Pored toga, od značajnog uticaja je i prenebregavanje konkretne istorijske uslovljenosti ovog njihovog određenja — činjenice da je ono bilo izraz sagledavanja konkretnih istorijskih okolnosti u kojima je bilo kapitalističko društvo toga vremena, karakteristične podele rada i faktičkog revolu-

[53] Hyman Lumer, *What is the Working Class?*, u: »Political Affairs«, novembar 1973.

[54] U delima Sergea Malleta i Bogdana Denitcha ovakvo stanovište je posebno izraženo.

Digitized by Google

cionarnog potencijala pojedinih sektora radništva u tadašnjim uslovima. Marks i Engels su isticali nekvalifikovane fizičke industrijske radnike koji su živeli pod krajnje teškim, nepodnošljivim uslovima života i rada ne zbog toga što su to smatrali nužnim denominatorom pojma radničke klase i nužnom pretpostavkom njene revolucionarnosti, već zato što je u konkretnim istorijskim uslovima taj sektor radništva pokazivao najveći revolucionarni elan.

Poznato je, međutim, da je autentično Marksovo i Engelsovo shvatanje radničke klase kao osnovne revolucionarne snage šire i da proizlazi iz stava da osnovni denominatori, određujući činilac revolucionarnog potencijala, ne mogu da budu nepodnošljivi materijalni uslovi života, čak ni samo neposredno proizvodni rad kojim se stvara višak vrednosti, rad u procesu materijalne proizvodnje, već svaki rad čija je suština najamni odnos i odnos eksploatacije.

Ako smo svesni svega tvoga, onda moramo da zaključimo da nema teorijskog opravdanja za podelu na »staru« i »novu« radničku klasu i za njihovo suštinsko razdvajanje. »Nova radnička klasa« i sama predstavlja najamne eksploatisane radnike koji su izloženi svim osnovnim oblicima ekonomskog otuđenja; ona je i sama, to smo već rekli, zahvaćena procesom gubljenja materijalnih i socijalnih privilegija koje je u početnoj fazi razvoja imala. Zato nema osnova tvrditi da je to neka posebna »nova« klasa, pored stare, tradicionalne radničke klase koja »izumire«. Kako kaže Stenli Aronovic, »»nova radnička klasa« nije ništa drugo nego ova i buduća generacija radnika«.[55]

Sve što je rečeno, naravno, ne znači da se savremena radnička klasa može poistovetiti s radničkom klasom iz XIX veka — da nije došlo ni do kakvih dubljih promena. Empirijska svedočanstva o stvarnom uticaju koji su naučno-tehnološka revolucija proizvodnih snaga i razvoj kapitalizma u XX veku imali na razvoj radničke klase pružaju očigledan dokaz da je radnička klasa — mada je zadržala osnovna strukturna obeležja (najamni odnos i odnos eksploatacije) — doživela značajne promene kvalitativnog karaktera u sastavu, obrazovnoj i kvalifikacionoj strukturi, materijalnom položaju i konkretnim oblicima i sadržajima otuđenja. Umesto prostog i jednostranog odbacivanja radničke klase kao revolucionarne snage, sve te promene neizbežno nameću potrebu ponovnog ispitivanja njene revolucionarnosti.

U tom smislu, imajući na umu prethodno izvršene kritičke analize drugih argumenata u prilog shvatanja da radnička klasa više ne može biti revolucionarna snaga, zaključili bismo da suštinska obeležja savremene radničke klase u razvijenim kapitalističkim zemljama Zapada ne daju osnova za principijelno osporavanje njenog revolucionarnog potencijala. Naprotiv. Savremena

[55] *Does the US Have a New Working Class?, The Revival of American Socialism*, str. 211.

Digitized by Google

radnička klasa, kao što smo već pokazali, pre svega još uvek nije ostvarila zadovoljavajući materijalni položaj, položaj koji bi bio u skladu s njenim udelom u stvaranju materijalnih dobara; zatim, bolju kvalifikacionu strukturu i viši stupanj obrazovanja, prevladavši one oblike materijalne bede koja je bila karakteristična za XIX vek; u boljoj je prilici da spozna suštinu svog nehumanog, otuđenog položaja, svu ljudsku bedu kojoj je izložena i da shvati neophodnost revolucionarnog preobražaja kapitalizma. Najzad, radnička klasa i dalje predstavlja osnovnu proizvodnu snagu na kojoj počiva celokupna proizvodnja, a time i kapitalističko društvo u celini, pa bez njenog pokretanja ne može ni doći do njegovog »rušenja«.

Digitized by Google

Ervin Peratoner

Radnička literatura ili literatura za radnike?

»U ovoj fazi našeg rada izrazili smo više naše dobre namjere nego što smo postigli neke konkretne rezultate.«

To su bile uvodne riječi Erasmusa Schëfera na Drugom savjetovanju »Radnih zajednica za književnost o svijetu rada« 1970. godine u zapadnonjemačkom gradu Mannheimu.

Sam problem je star. Proizlazio je iz same bîti marksizma. Kao univerzalna teorija o društvu, naučni se socijalizam — kako su ga bili koncipirali Marx i Engels — nužno morao odnositi kako prema materijalnoj tako i prema duhovnoj kulturi društva. Međutim, uloga ove posljednje u ranim spisima klasikâ marksizma nije bila baš dovoljno jasna ni dovoljno razrađena. Da li je ona bila jednostavno samo puki refleks onih procesa i odnosa koji su se razvijali u materijalnoj bazi društva?

Nakon oštrih kritika s građanske strane, kao i uz očitu nesigurnost, a i razna kolebanja mnogih marksista na tom složenom području, stari je Engels u jednom pismu Josephu Blochu potkraj svoga života taj problem precizirao ovako: (a) procesi i oblici u duhovnoj nadgradnji su dijalektički, posredovani i relativno samostalni, (b) štoviše, oni sa svoje strane mogu povratno (danas bi se reklo kao *feed-back)* djelovati na društvenu bazu, i (c) ekonomski faktor u temeljnoj društvenoj bazi je u *»posljednjoj instanci«* onaj koji odlučuje i koji u mnogim isprepletenim me-

Digitized by Google

đuzavisnostima igra onu i definitivnu krajnju ulogu u kretanjima duhovne superstrukture.

Time je bio samo preciziran i nešto jasnije izražen onaj stav koji je već od početka bio sadržan u samoj teoriji kao i u praksi marksizma i koji je kao takav ostao dosljedno relevantan sve do naših dana. To se već prilično rano očituje u konkretnim postavkama Marxove kritike drame »Franz von Sickingen« njegova prijatelja iz mladih dana, no ujedno i kasnijeg političkog i idejnog protivnika Ferdinanda von Lassalea, koji je poznat kao osnivač prvih njemačkih sindikata, a zatim i njemačke Socijaldemokratske partije.

Sickingen — koga je Lassale oblikovao kao glavnog i jedinog pravog junaka svoje drame — bio je osiromašeni vitez i kao takav otpadnik od svog staleža, koji je u velikom njemačkom seljačkom ratu na početku 16. stoljeća prišao pobunjenim kmetovima, postavši tako jedan od najvažnijih njihovih vođa. I samo na to, na tu zadanu historijsku situaciju i njen socijalni kontekst — iz koga proizlaze sasvim određene političke implikacije — usmjerena je prije svega Marxova kritička pažnja. Pri tom ga naoko formalni elementi uopće ne zanimanju. Ali, to vjerojatno nije baš sasvim točno. Jer, moguća je, dakako, i sasvim druga pretpostavka, naime, da je Marx i u tome, kao vrsni dijalektičar i kao učenik Hegela — pa, dakle, i Hegelove *Estetike* — polazio jednostavno od samo po sebi razumljivog jedinstva sadržaja i forme.

Zna se, naravno, da je Marx htio napisati i jednu historijsko-materijalističku koncipiranu estetiku i da je u tu svrhu napravio opsežne izvode iz djela u njegovo doba vrlo poznatog estetičara T. H. Vischera, ali da taj zamišljeni rad nikada nije uspio ostvariti. Bilo kako bilo Marx u svojoj kritici »Sickingena« naglasak i kritičku artikulaciju stavlja isključivo na sadržajnu stranu. I zato bismo danas rekli da je to — ukoliko je ona estetski uvjetovana — stvarno sadržinska estetika, koja korijeni u kompleksnom sociološkom ekvivalentu, a to, sa svoje strane, znači da on interpretira svoja estetska mjerila najviše preko sadržaja dramske radnje koja je dana unutarnjom logikom određene društvene situacije.

Iz toga je vrlo jasno proizlazilo shvaćanje da je i politika samo jedan od vidova, samo jedna od društvenih akcija čovjeka, koja nije ista, ali je svakako jednaka i svim drugim njegovim djelatnostima i činima kao što je to na primjer, i umjetničko stvaranje ili pak filozofsko mišljenje, kao i sve ostale ljudske sposobnosti, a sve su one zajedno zbiljske djelatnosti kompletnog čovjeka. I tu, u tom iskonskom Marxovom gledištu — sadržanom još u ranim njegovim radovima i od koga on nije odstupio ni do kraja svog života, naime, da je korijen čovjeku sam čovjek — mora se tražiti onaj temeljni uzrok zašto se već kod prvih marksista, pa sve do dana današnjeg, politika i umjetnost tako svestrano i nerazmrsivo isprepliću.

Digitized by Google

I opet je Engels bio taj koji je upravo to pitanje i precizirao i još više zaoštrio. U jednom svom pismu Minni Kautsky on tvrdi da je svaka književnost na kraju tendenciozna — pa čak i ona koja za sebe tvrdi da ne izražava ničije interese — jer pisac djeluje u određenom društvenom, klasnom i političkom prostoru, i to on zatim objašnjava na poznatom primjeru Balzaca, koji je — iako je sam bio uvjereni monarhist — u svojim djelima izražavao stvarno najoštriju osudu društvenih i političkih prilika u obnovljenoj francuskoj kraljevini u njegovo doba na početku 19. stoljeća.

Ali, zašto ipak glavni teoretičari naučnog socijalizma, koji treba da bude znanstveno oružje u oslobodilačkoj borbi radničke klase, kada govore o historijsko-materijalističkom i dijalektičkom mjestu, o ulozi i značenju samih umjetničkih fenomena, spominju u svojim razmatranjima isključivo primjere iz književnosti?! Na to pitanje nije baš lako odgovoriti. Na prvi pogled se, naime, čini kao da je to uvjetovano njihovim ukusom i njihovim obrazovanjem. Međutim, takav površni odgovor ipak i suviše pojednostavnjuje stvar. Bit će da je ključ za taj problem i opet kod Engelsa: po njemu je to teže i to složenije naći posredovanje za vezu neke umjetničke grane s društvenom bazom što je ona kao takva i sama po sebi apstraktnija. Prema tome, muzika i likovne umjetnosti su najdalje od društvene baze i od radništva, i one su još tako reći u obrazovnom »vlasništvu« aristokracije i krupne buržoazije, dok je radništvu još najbliža i na najbližoj ljestvici duhovne kulturne hijerarhije književnost. Ona je i daleko više rašírena nego li ostale ezoterične umjetnosti. Neke, naime, tadašnje statistike pokazuju da je 10 posto od organiziranih radnika posuđivalo knjige. No, 85 posto tih knjiga bile su beletristika. A možda su — i ta je pretpostavka, dakako, mogućna — Marx i Engels, koji su prošli kroz Hegelovu školu, bili prihvatili ujedno i shvaćanje da se književnost može najpotpunije umno »svoditi na svoj pojam«, kako je to govorio njihov svestrani učitelj. Jedino odstupanje od toga u tom vremenu u likovnim umjetnostima bio je rad *Goli čovjek* marksista Wilhelma Hausensteina, koji je tu analitički izdvojio i razradio i formalnu stranu, no koji — kao jedini izuzetak — time samo još jednom potvrđuje valjanost onog općeg pravila.

Već od samog početka je, dakle, literatura u prednjem planu teorijskih operacija i konkretnih eksplikacija nauke, doktrine i svjetonazora marksizma (kako i zašto je također i ovo posljednje u pitanju, bit će kasnije nešto više rečeno). I njegovi instrumenti su isto tako već zadani — kao što je to gore već izloženo. Međuzavisnost ciljeva, sredstava i postupaka time je u sebi zaokružena cjelina. Radnja drame koja se tu odvija pred nama, kao i ono o čemu se u njoj radi, može time započeti.

U ovom sastavu ispituju se najpre procesi u Socijaldemokratskoj partiji Njemačke do prvog svjetskog rata. Za to ima više razloga, ali najvažniji je svakako sama činjenica da je upravo ta

Digitized by Google

stranka bila usvojila — kako u svom programu tako i u svojim teorijskim koncepcijama — još najviše marksističkih teorema od svih drugih i ostalih socijaldemokratskih stranaka Druge internacionale.

Nakon prvog velikog rata taj će put nastaviti Boljševička partija, kao i većina stranaka Treće internacionale. Na kraju — ali po važnosti i zanimljivosti onih pitanja koja time izlaze na svjetlo dana ne na posljednjem mjestu — razmotrit ćemo i neke pokušaje utemeljene na »teoriji i spontanoj akciji« u proteklim 60-tim i 70-tim godinama ovog našeg stoljeća. A sve to zajedno poslužit će konačno kao zaključak o tome da li je uopće moguća neka — ovakva ili onakva — umjetnička transpozicija, a prije svega takva u literarnom obliku, onog »svijeta rada« u kojem gotovo svaki čovjek sasvim sigurno provodi najveći broj godina svoga životnog vijeka, a također i najkreativnije sate svoga svakodnevnog radnoga dana.

Još za Engelsova života glavni je teoretičar njemačkih socijaldemokrata na kulturnom planu Franz Mehring, obradio niz tema iz njemačke kulturne povijesti, kao, na primjer, u *Legendi o Lessingu* ili u obimnoj i značajnoj *Historiji njemačke socijaldemokracije*, na neosporno klasičan marksistički način. No, kada je ubrzo nakon Engelsove smrti u Socijaldemokratskoj partiji Njemačke izbio žestok sukob na odlučujućem pitanju: kako sada stranku dalje voditi i usmjeriti i kamo, konačno, vodi taj put, da li samo do konkretnih problema neposredne sadašnjosti ili pak preko toga i prema strateškim ciljevima budućnosti — dakle, ona oštra unutarstranačka rasprava između »revizionista« oko Bernsteina, na jednoj, i »ortodoksnih« s Kautskyjem, Rosom Luxemburg i Mehringom na čelu, na drugoj strani — taj se naoko isključivo čisto politički konflikt odmah proširuje i na teoretsko-kulturno područje. To je veoma važna činjenica, koju kao takvu treba i zabilježiti. To je već bilo tako kod njemačkih socijaldemokrata prije skoro jednog stoljeća. Tako je to bilo i kod boljševika u 20-tim i 30-tim godinama 20. vijeka. I tako je to ostalo i do danas na samom kraju tog istog 20. stoljeća.

Međutim, prije nastavka i daljnjeg izvođenja ovih razmatranja treba na ovome mjestu uključiti još i dvije-tri dovoljno vjerodostojne teorijske pretpostavke. Prva je marksistička i potječe od frankfurtske škole kritičke teorije o društvu — koja nikada nije bila dogmatična — ali koja dosljedno i striktno dokazuje da duhovna nadgradnja zatvara određenu cjelinu: u nju ulazi politika, pravo, umjetnost i ostali oblici društvene svijesti koji se ne mogu dijeliti i parcelirati. Druge dvije, pak, dolaze opet iz građanske teorije o društvu: prva od njih je ona anglosaksonska kulturna antropologija koja kaže da je kultura (kao pojam) *sve* i da zbog toga nema (kao u Nijemaca) ono razdvajanje na materijalnu kulturu (odnosno civilizaciju) i na izrazito duhovnu kulturu; drugu, sa svoje strane, označava sociološki funkcionalizam za koji je reprezentativan Sjevernoamerikanac Talcott Parsons, a koji tvrdi

Digitized by Google

da se društveni i kulturni sistem, doduše, ne poklapaju, ali da je ovaj posljednji potpuno inherentan onom prvom. Važno je, međutim, sada ovo: sva ta tri teorijska stava — najprije marksistička, a zatim i obadvije građanske verzije — tvrde, u stvari, isto: to je prije svega istovrijednost samih kulturnih faktora, zatim i njihova korespondentnost, a to, prema tome, znači da će unutar samog sistema promjena jedne varijable povući za sobom i promjenu određene druge varijable.

A to je — prema rečenom — i ključ za to zašto su zapravo sukobi i rasprave, dokazi, kao i protudokazi, revizionista i ortodoksnih u Socijaldemokratskoj partiji Njemačke — i na tobože neutralnom kulturnom planu, imali odmah s početka i vrlo izrazitu političku konotaciju. Tome je, međutim, dosta pridonijela još i jedna druga osobina samog marksizma: naučni socijalizam, naime, nije znanost u onom smislu u kojem su to prirodne nauke, i u njemu nema one neumitnosti koja određuje zakone prirodnih znanosti; naprotiv, kao i sve društvene nauke uopće tako i naučni socijalizam sadrži, uz svoj pretežno znanstveni karakter, ipak i elemente svjetonazora, koji u nekim svojim pogledima (jer to tada doista nisu teoremi, nego baš »nazori«, čak i ako i kad su odjenuti u naučno ruho) očituje također i promjenljivu, varljivu i prolaznu svijest vremena u kojem on postoji i djeluje. To je V. I. Lenjin u svom djelu *Materijalizam i empiriokriticizam* definirao ovako: »Mi se približavamo relativno istini, ali apsolutno istinu ne saznajemo. Mi nju otkrivamo postupno. Naša je istina djelomična; i naša istina je ona koja je u našem vremenu za nas moguća kao dio apsolutne istine.«

Svi ti elementi dolaze već do svog punog izražaja u dugoj debati o »revizionizmu« u Socijaldemokratskoj partiji Njemačke na samom početku ovog stoljeća, dakle, već daleko prije prvog velikog rata i oktobarske revolucije. Bernstein — koji je bio nosilac tog revizionizma — nastupao je s tezom da treba jasno razlučiti ono što je živo od onog što je već mrtvo i neprimjereno u koncepciji modernog socijalizma, i to — po njemu — seže od dijalektičke metode do teorije revolucije i koncentracije kapitala, pa sve tamo do fantastične vizije nekog komunističkog društva koje će usrećiti čovječanstvo. Zaključak iz svih ovih pretpostavki bio je, po Bernsteinu, da kapitalizam — bez ikakvih revolucionarnih iluzija — treba mirno da uraste u socijalizam. Ovaj posljednji stav treba naročito istaći i zapamtiti jer ćemo na njega ponovno naići kasnije i u drugim okolnostima u Sovjetskom Savezu.

Ortodoksni marksisti su, naprotiv, branili Marxov sistem u cjelini, ali, naravno, ne u svakoj njegovoj pojedinosti; i svakako ne u onome u čemu je on bio prolazan i kontingentan, nego prije svega u njegovim temeljnim teoretskim zahtjevima. Ali, dok se prepirka na političkom planu vodila manje ili više prikriveno, pod različitim krinkama, teorijskim simbolima i svjetonazornim šiframa (kako se ne bi narušilo ugroženo jedinstvo partije), sukob je otvoreno izbio na kulturnom poprištu, gdje se vodio neobičnom

Digitized by Google

žestinom i vanrednom zagriženošću, kao i odgovarajućom netolerancijom, oko — za i protiv — dvaju naoko sasvim različitih i čak u mnogo čemu i suprotnih pitanja. Prvo se sastojalo u tome: kako treba ocijeniti novi umjetnički pravac »naturalizma« u suvremenoj književnosti, a drugo je pak, sa svoje strane, glasilo: kako se može i da li uopće treba Schillerovo djelo — djelo jednog od najvećih građanskih pisaca njemačke nacije takvo kakvo ono u svom biću jest — prihvatiti i usvojiti za njemačku revolucionarnu radničku klasu.

Oba su ta pitanja bila bitne naravi. Rasprava o njima i oko njih otkrivala je idejne (a preko toga i političke) pozicije jedne i druge strane. Evo o čemu je riječ: kritičari i teoretičari koji su istupali u revizionistima bliskom časopisu »Socijalistički mjesečnici«, kao, na primjer, Wilhelm Bölsche i Gustav Landauer, neumorno su dokazivali da naturalizam stvarno znači oštru i jetku kritiku građanskog društva i da ga zbog toga treba kao takvog vrednovati i pozdraviti. Nasuprot tome je Mehring u teorijskom organu SPD »Novo doba« — koji je bio pod uplivom predsjedništva stranke — zastupao tezu da naturalizam stvarno nije kritičan (kao što je to realizam), nego je vrlo apstraktan, jer ukazuje samo na loše, na zlo, na mračne strane života, pa time i ne daje nikakve nade za budućnost, ne nudi nikakve optimističke perspektive, ne ukazuje ni na kakav izlaz.

Tako je još tada rekao Mehring. I to je bilo dovoljno indikativno. Tu je bila dana intonacija i prvi nagovještaj svega onog što će mnogo godina kasnije postati poznato kao čuvena doktrina o »socrealizmu«, a što će se na ovaj ili onaj način, ali uvijek kao stanovita varijacija na jednu te istu i stalno prisutnu temu, neprekidno provlačiti kao izrazito tipično gledište kroza sva idejna vrednovanja svih revolucionarnih socijalističkih partija, pa čak i nas samih u tome sve do naših dana. To vrednovanje izrijekom u svojoj suštini kaže: ne može se govoriti samo o ružnim i mračnim stranama života i zbivanja, ne može se isključivo i neprestano slikati samo u tamnim bojama, nego je čovjeku i čovječanstvu isto tako potrebno ukazati i na mogućnosti savladavanja životnih teškoća, pokazati im na perspektivu budućnosti i izlaza iz sadašnjeg stanja.

Kultura i politika su nedjeljive — kakva literatura treba radnicima?

I doista, Mehring je u tome bio sociološki savršeno korektan, on je bio potpuno ispravan i u biti dosljedan. I to ne samo u smislu samog Marxovog sustava i njegovih implicitnih zahtjeva, nego je isto tako bio u pravu na osnovi svake, pa stoga čak i odgovarajuće građanske sociološke dokumentacije: svaka klasa koja se uzlazno penje na društvenoj ljestvici gleda prema naprijed, ona traži više, pa zato traži i više svjetla, ona ima pred sobom perspektivu, jer je sâmo njeno društveno kretanje na to upućuje, i ona je

Digitized by Google

zbog toga optimistična, dok je, naprotiv, kulturni pesimizam osobina i svojstvo prije svega aristokratskih i vlasničkih klasa, koje su zato po prirodi stvari i konzervativne, jer žele cijeli poredak i uopće društveni život kao takav zadržati na istom, pa radi toga mogu gledati samo još unatrag.

Politički, dakle, revizionisti među socijaldemokratima zastupaju prilagođavanje danom poretku, koje je, po njima, primjereno zbiljskom stanju stvari, a kulturno-vrednosno oni se orijentiraju prema kulturnom pesimizmu. Jedan od njihovih najistaknutijih predstavnika u tim raspravama, naime, Gustav Landauer, poći će konzekventno tome još jedan značajan korak dalje i postat će na kraju anarhist.

Međutim, kakva treba da bude uopće ona kultura koju će usvojiti revolucionarni njemački proletarijat u svom borbenom hodu prema socijalizmu? Mišljenja o tome ponovno su se oštro sukobila 1905. godine prilikom štogodišnjice Schillerove smrti i potrebe vrednovanja tog velikog njemačkog pisca za njemački radnički pokret. Revizionisti — ovog puta najbolje predstavljeni Kurtom Eisnerom, koji će kasnije, u 1918. godini, postati predsjednik revolucionarne bavarske vlade — misle da Schillera treba sagledati kao revolucionara u svom vremenu: istina, bio je idealist u filozofiji, istina je također da nije bio ni naročito dosljedan u provođenju vlastitih slobodarskih ideja, ali u ondašnjem društvenom okolišu njemački narod jednostavno i sasvim realno nije imao boljeg izbora niti boljeg predstavnika od ovog i ovakvog Schillera.

Mehring i Luxemburgova na to, uz suglasnost Predsjedništva SPD kao i samog vođe stranke Bebela, repliciraju u časopisu »Novo doba«: teorija »okoliša« što je u pogledu na Schillera zastupaju revizionisti nedijalektička je, ona je potpuno statična i savršeno nerevolucionarna. Schillerovo umjetničko djelo samo je jedna strana Schillera kao ideologa, jer postoji također i ona druga, a to je njegova filozofija. On je bio idealist bez akcije, revolucionar samo u svojoj frazi. On nikada nije bio na visini svoje zadaće kao građanski revolucionar, jer — sarkastično primjećuju Luxemburgova i Mehring — treba pogledati samo uvjerljivo svjedočanstvo svih onih licemjernih proslava njemačke buržoazije, koja Schillera uvažava isključivo kao velikog književnika, ali ne i kao svog revolucionarnog pobornika! Treba li njemački proletarijat da bude manje revolucionaran od vlastite buržoazije?! — pitaju podrugljivo Mehring i Luxemburgova.

»Da« — za veliko umjetničko djelo Friedricha Schillera, ako je ono interpretirano kroz historijski materijalizam — ali »ne« za Schillera kao revolucionarni lik u predanju i idejnom blagu njemačkog proletarijata. Međutim, premda je to zaista bilo službeno mišljenje Predsjedništva SPD, većina proslava Schillerove obljetnice što su ih priredile stranačke organizacije bile su po svom stilu mnogo bliže — kako su u sjećanjima zabilježili neki očevici — shvaćanjima revizionista nego li onom vrednovanju što su ga

Digitized by Google

bili iskazali pravovjerni marksisti Mehring i Luxemburgova. Marksisti su doduše dobivali teorijske bitke, ali praktične pobjede su, u stvari, pripadale onoj drugoj, revizionističkoj strani.

Ipak, dijalektika na koju su se ortodoksni marksisti Mehring i Luxemburgova tako revnosno — i, dakako, s punim pravom — pozivali, nije uvijek bila samo na njihovoj strani. Njen negacijski hod znao je u svojoj paradoksalnosti zaskočiti i iznenaditi i njih same i tako, obrnuto, ponekad afirmirati i gledišta njihovih protivnika. Tako, na primjer, ako bi se zapitalo i jednu i drugu stranu — dakle, pravovjerne marksiste kao i revizioniste — kako će (po njihovu mišljenju) nastati i kakvim će konačnim kriterijima odgovarati revolucionarna duhovna kultura po njihovim predodžbama u socijalističkom društvu, dobilo bi se doista neobičan i uglavnom prilično zapanjujući odgovor: dok kritičarka Lu Märtens u revizionističkim »Socijalističkim mjesečnicima« tvrdi da to onda mora biti posve nova i posve drukčija kultura od one iz prethodnih epoha — dakle, zastupa pravi dijalektički obrat, negaciju negacije i podizanje na jednu višu strukturalnu razinu — dijalektičari Mehring i Luxemburgova sa svoje strane, smatraju da će nakon ukidanja klasnog poretka u oslobođenom socijalističkom društvu doći do usvajanja svih pravih kulturnih vrednota od svih oslobođenih ljudi (i tu onda može, dakako, u potpunosti vrijediti i Kantova formalna estetika), a to je, naravno, čisti, nediferencirani i potpuno mehanički evolucionizam. Tu činjenicu valja također posebno zapamtiti, jer će ona kasnije imati veliku ulogu i dobiti posebno značenje.

No, da duhovna kultura (a naročito umjetničke tvorevine), po shvaćanju svih njemačkih socijaldemokrata onog vremena, pravovjernih kao i revizionista, ulazi ne samo u oblast ideologije, nego i neposredno u samu politiku, pokazuje najbolje izvanredno značajna činjenica da se na političkom kongresu SPD 1896. godine u gradu Gotha-Siebleben cijeli dan i pol diskutiralo samo o literarnim problemima. Oni se tu pojavljuju kao izrazito i vrlo osjetljivo političko područje. I ako sada bacimo jedan anticipirajući pogled unaprijed u 1934. godinu, onda ćemo se naći na sličnom skupu u gradu Harkovu u SSSR-u, gdje se sada na kongresu Saveza sovjetskih pisaca, na književnom skupu, dakle, raspravljaju idejno-politička pitanja u vidu problematike takozvanog »socijalističkog realizma«. Dijalektički odnos i veza ovog kongresa u Harkovu i onog u Gothi-Sieblebenu jeste, dakle, nedvojbena: povijesno mjesto, doba, društvene prilike i poziv tih skupova isto su tako različiti kao što im je problematika točno ista: dijalektičko jedinstvo suprotnosti tu je savršeno dano.

Doduše, na socijaldemokratskom kongresu 1896. godine nije se — za razliku od harkovskog skupa — zapravo riješilo ništa, jer se išlo na neki kompromis s kojim, na kraju, ni jedna od zavađenih strana nije bila doista zadovoljna. Bebel je popustio u tome da se moderna književna strujanja, u ovom slučaju naturalizam, mogu ili čak i trebaju — to je bilo proizvoljno — uzeti u obzir.

Digitized by Google

Bile su to samo prazne riječi, koje nisu u stvari ništa značile, a još manje obavezivale. Ipak, kao stanovit, ma koliko sićušan bio taj politički ustupak, on je za revizioniste bio dovoljno jasan signal da se centrumaško predsjedništvo počelo povlačiti.

Međutim, ni na tom kongresu, kao ni na svim prijašnjim i još na mnogim kasnijim raspravama između revizionista i ortodoksnih ideologa i teoretičara, nitko nije odgovorio na dva očigledno veoma važna, pa možda i u cijeloj toj stvari čak i najvažnija pitanja: (1) hoće li se proleterska kultura, pa tako i njena literatura, rađati (po uzoru i modelu kulturnog uspona buržoazije unutar same feudalne epohe) već u krilu samog kapitalističkog građanskog društva ili će ona početi svoj život tek u oslobođenom društvu poslije pobjede proleterske revolucije?; i: (2) tko će na primjer, stvarati i pisati tu literaturu — da se ostane na primjeru samo te grane kulturne proizvodnje — da li će to biti radnici koji bi time postali pisci ili se, naprotiv, to opet donosi radništvu izvana i sa strane posebnih specijalista? Ta se pitanja tada nisu postavila ni na koji način — iako su ona objektivno i te kako postojala — pa su zato sve do daljeg ostala jednako tako neraspravljena i nerazriješena.

Do sada je na ovom mjestu bila ispričana u svojim glavnim i najbitnijim crtama priča o tome kako su se njemački socijaldemokrati — kao najjača marksistička partija socijalističkog pokreta sve do 1914. godine — bili postavili i kako su se u smislu marksističke teorije odnosili prema problemima i kretanjima u sferi duhovne kulture, smatrajući ih — dosljedno — kako u centru tako i na oba svoja krila, ne samo isključivo estetskim, nego preko toga također i nedvojbeno izrazito idejnim i političkim pitanjima prvog reda, kojima su oni poklonili veliku i doličnu pažnju. Iz u tom pogledu izloženog dokumentarnog materijala o relevantnim podacima o dostupnim činjenicama, kao i u unutarstranačkim raspravama upotrebljenim argumentima, moglo se vidjeti da istina, dakako, nije bila samo na njenom lijevom, ortodoksnom krilu — iako je očito tamo bila više prisutna — isto onako kao što ni sva krivnja i sve pogreške nisu bile samo na desnoj, to jest revizionističkoj strani. Oni lijevi — koji su obično bili bolji dijalektičari — znali su završiti u pukom evolucionizmu, dok su, opet, oni desni — koji su bili vatrene pristaše tog istog evolucionizma — znali ipak i sa svoje strane imati poneke veoma nadahnute dijalektičke momente.

No, sama drama time nikako nije bila i završena. Nastavak je slijedio ubrzo poslije oktobarske revolucije u Rusiji. S uspostavom prve radničke i sovjetske vlasti u toj zemlji — trajno prvi put u povijesti uopće — postavilo se odmah urgentno pitanje: kakvu duhovnu kulturu treba da gradi novo društvo? Da li sada to »novo« prije svega znači i nešto sasvim različito od svega onog što je prije bilo?! I u tom smislu — za ili protiv teze o »novom« kao nečem izričito oprečnom prema svemu onom prijašnjem — valjalo je najprije raspraviti odlučno pitanje o pra-

Digitized by Google

vilnom i mjerodavnom odnosu prema onom što je prije bilo stvoreno u dugoj historiji svih izrabljivačkih društvenih klasa — ukratko, kako se treba iz nove perspektive postaviti prema kulturnoj baštini da bi se odatle pošlo dalje?! I to ovog puta ne samo u teorijskim debatama, nego također i sasvim konkretno u praksi jedne velike zemlje i njenog društvenog razvitka.

Već prije, naime, već 1902. godine, potonji je vođa oktobarske revolucije, V. I. Lenjin, u svojoj knjizi *Što da se radi?* zastupao gledište da radništvo ne treba da se kulturno zatvori unutar svoje vlastite klase i zatim u tom i suviše uskom okviru da pokuša stvoriti svoju posebnu književnost, nego da radnička klasa, naprotiv, mora sve više učiti i nastojati da usvoji sve kulturne tekovine cjelokupnog naprednog čovječanstva.

Međutim, u Rusiji prije kao i neposredno poslije Oktobra upravo je bujao i kipio život od mnogih i najrazličitijih novih ideja i novih pravaca, kako na području književnosti posebno tako i u cijelom umjetničkom stvaralaštvu općenito. I oni su, ti pravci — takvi kakvi su bili u tom povijesnom trenutku — zaista značili nešto osebujno i naročito i sasvim izuzetno, a osobito zbog izrazitog prekida s dotadašnjom tradicionalnom umjetnošću. I kao takvo novo, posebno i izvanredno, oni su se nudili za kulturno oblikovanje novom društvu.

I odatle — od potrebe prije svega onog »novog« — krenut će zato pokret »Proletkulta« (proleterske kulture), koji se u svome manifestu od septembra 1918. godine izjasnio za ova osnovna načela: da nova kultura pobjedničkog proletarijata treba, doduše, kritički da usvoji sve općeljudske vrednote prošlih epoha, ali da treba da pođe i dalje od njih, gradeći na takvim temeljima svoju novu kulturu koja mora biti svestrano prožeta njegovim revolucionarnim i oslobodilačkim klasnim duhom.

Protiv ovih »proletkultovskih« teza Lenjin je vrlo oštro ustao u svom nacrtu rezolucije o proleterskoj kulturi 1920. godine. On je uporno ostao vjeran svojim principima izloženim još 1902. godine: slagao se s »proletkultovcima« samo u tome da treba kritički vrednovati naslijeđeno kulturno blago iz prošlih vremena. Međutim, on je tvrdio (a to je ovdje sada veoma važno) da je i sam marksizam stekao svoje svjetsko-historijsko značenje i važnost samo zbog toga što je bio definitivni i najvrijedniji rezultat dvijehiljadugodišnjih kulturnih iskustava i težnji cjelokupnog čovječanstva, pa se tako mora iz svih već postojećih vrednota svekolikog ljudskog roda nastaviti i razviti i nova kultura društva koje sada vodi proletarijat.

Vidjeli smo već prije da je to također bila i Mehringova teza. Tu postoji jasan kontinuitet. U suštini to je, dakle, bio — kao i kod Mehringa — evolucionizam. Sjajni i blistavi dijalektičar Lenjin tu je nedvojbeno upao u evolucionističku zamku. Kod njega, kao i u Mehringa, nova se duhovna kultura *neposredovano* nastavlja i ravno iz — doduše, kritički preispitane — stare duhovne kulture urasta u novu kulturu novog društva. Onog postupnog

Digitized by Google

gomilanja kvantiteta kulturnih vrednota, koji se u negirajućem dijalektičkom obratu — a što je i usprkos nekih formalnih pretjeranosti i rigorističkih uskogrudnosti ipak bilo sadržano u osnovnom programu »proletkulta« — kod Lenjina u toj problemskoj situaciji jednostavno više nema. To je bila kobna negativna igra dijalektike, koja će kasnije imati mnoge i dovoljno kobne posljedice.

Godine 1925, neposredno nakon Lenjinove smrti — a J. V. Džugašvili-Staljin u to je doba bio tek na samom početku svog diktatorskog političkog uspona — i u punom jeku NEP-a, dolazi do poznate rezolucije CK Ruske komunističke partije (boljševika) o partijskoj politici u oblasti lijepe književnosti. Ta se rezolucija često navodi kako bi se pokazalo da je razvitak u Sovjetskom Savezu mogao teći i znatno drukčije nego što je to poslije i stvarno bio slučaj, jer da se u tom dokumentu Partija veoma zalaže za neometano (ali to ipak ne znači i za slobodno) međusobno natjecanje svih postojećih i različitih književnih izraza i pravaca. Ovo posljednje je, dakako, točno, ali pri tom se ipak posve zaboravlja — ili se pak to ovdje svjesno prešućuje — da pomenuta rezolucija tu nesputanost posebnog izražavanja veže za sasvim određene uvjete: konstatira se, naime, da u NEP-u jača i nova buržoazija, da raznolikost same literature ima svoj klasni karakter, da dio stare, ali također i nove inteligencije prilazi buržoaziji i buržoaskim idejama, pa se s tim u vezi na kraju rezolucije traži od komunista i osobito od komunističke kritike da se, doduše bez aroganci je, ali zato i te kako oštro i uporno bore protiv tih, takvih ili sličnih tendencija.

To je, dakako, savršeno jasno: Partija ne želi politički arbitrirati u književnosti, ali zato traži idejnu borbu, to jest odgovarajući obračun i jasnu kritičku idejnu presudu. Sloboda je tu, svakako, stavljena u određene referencijalne okvire; ona je uvjetovana, a ne neograničena, ona je demokratska, ali ne i liberalna. Takav stav, koji je sada zauzela jedna vladajuća partija u ovoj svojoj glasovitoj rezoluciji iz 1925. godine, po duhu je, kao i po svojim osnovnim intencijama, istovetan s onim stavom što ga je kongres njemačkih socijaldemokrata zauzeo o istoj stvari trideset i jednu godinu prije, naime, 1896. godine u Gothi-Sieblebenu, no koji su u ono doba bili još vrlo daleko od bilo kakve vlasti. Taj dijalektički kontinuitet istovetnosti u različitim društvenim i političkim prilikama i kontekstima valja također pomno zabilježiti i zapamtiti.

Godine koje su zatim slijedile u SSSR-u bile su obilježene velikim društvenim promjenama, strahovitim socijalnim erupcijama i nizom katastrofa: počevši od bezobzirnog realiziranja prvih petogodišnjih planova industrijalizacije te goleme zemlje do prisilne kolektivizacije poljoprivrede, pa sve tamo do infernalnih grozota staljinističkih »čistki« u partiji i društvu

Na početku tog burnog i surovog razdoblja njemački je marksist August Thalheimer pokušao dati i neke u svojim vidovima

Digitized by Google

ponešto drukčije i različite artikulacije o odnosu književnosti i društva od onih koje su dotad bile uobičajene u komunističkom pokretu. On najprije ponovno prihvaća staru tezu »proletkulta« da će pobjednički proletarijat u socijalističkom društvu početi graditi sasvim novu kulturu u novom društvu. Međutim, važnije i zanimljivije od toga je svakako njegovo neortodoksno mišljenje o mjestu i funkciji duhovne kulture u pripremanju same revolucije.

I tu Thalheimer kaže u svojoj raspravi *Proletarijat i umjetnost* — koju je napisao kao uvod za izdanje sabranih književnih kritika Franza Mehringa — da proletarijat može biti samo vrlo malo ili čak i neznatno djelatan na području duhovne kulture u građanskom društvu, jer su njegove glavne snage usredotočene na ekonomsku i političku oslobodilačku borbu, u kojoj literatura može imati samo vrlo malu i uglavnom vrlo podređenu ulogu. Ovom posljednjom pak tvrdnjom Thalheimer u velikoj mjeri i vrlo značajno odstupa od onog uvriježenog marksističkog modela o tome kako sazrijevaju revolucionarni uvjeti u društvu — a koji je očito i bio konstruiran baš po uzoru na način kako je inače buržoazija dolazila na vlast — naime, kao postepeno gomilanje one količine relevantnih društvenih činilaca (a između njih i takvih kao što je literatura) koji će zatim u jednom naglom dijalektičkom obratu izvršiti prevrat i konstituirati novu kakvoću preobraženog društva. To, dakle, Thalheimer svojim teoremom negira. Ali on u tome i sam postupa nedijalektički, jer smatra da će nova kultura nastati iznenada i tako reći ni iz čega.

Međutim, posljednja ovdje navedena Thalheimerova teza već daje naslutiti i nešto drugo, a to je da će proletarijatu donijeti duhovnu kulturu netko drugi, netko koji se nalazi van njega. A upravo to je učinio Džugašvili-Staljin svojom poznatom postavkom o »socijalističkom realizmu« kao jedino mogućem, pa stoga i jedino dozvoljenom pravovaljanom umjetničkom kalupu u socijalističkom društvu. Eklektik kakav je stvarno uvijek bio, a ujedno i pragmatičar bez ikakvih obzira, on je volio da preuzme i argumente svojih protivnika, pa je to sada učinio i s Thalheimerovim teoremom. Svejedno je sada da li je termin »socrealizam« zbilja izmislio Pješkov-Gorki ili, pak, Gruzijanac Džugašvili-Staljin, najvažnije u njemu bilo je to da je tu sažeto došla do svog punog izražaja opravdana potreba jedne klase u usponu da ima stanoviti optimistički pogled na svoju budućnost u svijetu — kako je to već davno prije bio naglasio i Mehring — ali je također istina i to da je sve to ujedno bilo i iskrivljeno i manipulirano, i konačno pretvoreno u savršeno nekritičan i glorifikatorski odnos prema postojećoj moći i vlasti.

Digitized by Google

Ukaz odozgo — mjerodavan je socijalistički realizam

Dvije funkcije »socijalističkog realizma« — optimistička projekcija budućnosti i legitimirajuća ideologija — treba vrlo jasno razlikovati. Poznati teoretičar umjetnosti Wilhelm Worringer — koji je bio vrlo dalek od bilo koje varijante marksizma i, štoviše, bio mu je veoma protivan — pokazao je na čisto društveno-psihološkoj ravni da klase u usponu obično pretpostavljaju realističnu umjetnost, dok one u zastoju ili, pak, u opadanju na ljestvici društvene pokretljivosti, opet, najčešće naginju apstraktnom izražavanju stvarnosti.

Tu — u »socrealizmu« — ima, dakle, dvije istine: jedna prava i u bîti napredna i jedna kriva i izvrnuta, koja je samo ideologijska istina, koja postoji samo za idolopoklonike. Zato je i bilo moguće da pod geslom »socijalističkog realizma« nastane i takvo djelo kao što je Šolohovljeva romaneskna epopeja *Tihi Don* ili pak *Hod po mukama* Alekseja Tolstoja, ali također i još mnogo više i takva beletristička djela koja su bila samo proizvodi za makulaturu, a koja danas čak ni zadrti poklonici »socrealizma« više i ne spominju.

No, Džugašvili-Staljin — često i nehotice dosta dobar svjedok u dešifriranju nekih inače prilično zagonetnih kôdova u praksi socijalističke izgradnje u etatističkoj društvenoj fazi — skovao je također i vrlo karakterističan i veoma određenim značenjem upravo nabijen pojam o književniku kao »inženjeru ljudskih duša«. Taj tehnicistički termin, dakako, nije slučajan. On je preuzet iz onog svijeta kojim dominiraju tehničke strukture i gdje se ne samo tehnički djeluje i radi, nego je i sav taj svijet, kao i njegov obzor, postao tehnički, i to je po svemu svijet dosljedne racionalizacije, funkcionalizacije i rigorozne podjele rada, a koji, baš takav kakav jest, u cjelini i u suštini potpuno odudara i pobija sve one antropološke teze koje je u svojim ranim radovima bio postavio još mladi Marx, a koje ni onaj stari veliki mislilac u svojim poznim godinama nikada nije smetnuo s uma.

A ti »inženjeri ljudskih duša« morali su, naravno, biti — to sasvim i zaista nužno odgovara imanentnim zahtjevima samog svijeta *neposredovane* tehnike — dakako, profesionalci i specijalisti, a to opet, sa svoje strane, znači prije svega profesionalni književnici, kojima je književno stvaranje bila jedina struka, zvanje, kvalifikacija, ukratko, specijalizirana vještina i stručna kompetentnost u takvim poslovima, a ne poziv, talenat i stvaralačka ekspresija. I sve je to, napokon, bilo i razumljivo, jer je imalo i svoju primjerenu svrhu: radničkoj se klasi literarni svijet trebao donijeti izvana, te da se tako ona i na taj način usmjeri, uputi i obradi u svojoj svijesti. Prije toga — dakle, poslije Oktobra i još pod Lenjinom — pojavili su se također i bilo je i radničkih pisaca kao angažiranih amatera. Ali, oni su se najvećim dijelom kasnije ili i sami profesionalizirali, ili su, opet, jednostavno nestali, propali i iščezli pod pritiskom svijeta vlastitog profesionalnog, bi-

Digitized by Google

rokratiziranog i fragmentiranog društvenog rada. Oni kao takvi više nisu bili ni potrebni, pa više nisu bili ni traženi. Dijalektička komponenta spontanosti u kretanju samog pojma — kako bi to nekoć rekao Hegel (a marksisti sada kao kretanje entiteta »realnost«) — bila je osuđena i stoga i odbačena. Ona će se, naprotiv, pojaviti — kako ćemo poslije još vidjeti — s jedne sasvim druge i neočekivane strane.

Da li je ovdje prikazani razvitak morao nužno teći upravo tako kako se on doista i stvarno odvijao? Ali ono što bi bilo da je bilo samo je *stohastička* igra koju po sebi neumoljivo okončava već dovršena povijest. Svakako, dijalektički razvitak nije ravan i determinirani mehanički proces. Zadan je samo cilj — socijalizam — ali do njega vode razni putovi kroz dijalektički diferencirane strukturalne situacije. To pokazuje i navedena sudbina »proletkulta«, a još više onaj kasniji skokoviti i paradoksalni razvitak umjetničkih djelatnosti u mnogim socijalističkim zemljama poslije drugog svjetskog rata. Dakako, nije moralo doći baš do »socijalističkog realizma«. No, kada se gleda unatrag i ispituje cijeli prijeđeni put do njega takav je tok stvari bio sasvim logičan.

Međutim, do sada — vidjeli smo to — o tome kakva je literatura potrebna radništvu raspravljale su stranke, kongresi i forumi, pa su o tome donijeli i adekvatne odluke. Ali, što su o tome mislili sami radnici? Kao što smo do sada pokazali, oni očevidno za to nikada nisu bili ni pitani; a one na početku ovog teksta citirane statistike s podacima koji pokazuju da su oni zapravo malo čitali vrlo praktično svjedoče o tome da su oni ipak na svoj način rekli o tome dovoljno uvjerljivo svoju jasnu riječ. Nakon toga ulazimo u onu treću dijalektičku fazu: prvi je momenat bio kada se samo raspravljalo o samom problemu, drugi kada je forum donio svoju mjerodavnu odluku, koja je dokrajčila raspravljanje, a treći je ona spontanost — koja je nužnost u svakoj dijalektici i koja je u njoj isto tako neminovno prisutna kao i ona nužnost koja se probija i ispoljava kroza svaki splet slučajnosti — jer se sada na kraju dijalektičkog toka konačno i sami radnici pojavljuju na pozornici zbivanja.

Ali, to se dešava mnogo kasnije. Napustili smo »socijalistički realizam« i njegova najbolja djela u 30-tim godinama ovog stoljeća, dok je, naprotiv, »Dortmundska grupa radnika-pisaca« osnovana tek 1961. godine, a »Radne zajednice za književnost o svijetu rada« tek 1970. godine. I sada smo ponovno u Njemačkoj, ali ovog puta samo u onom njenom posljednjim ratom odijeljenom zapadnom dijelu, u današnjoj Saveznoj Republici.

Te 60-te i 70-te godine doba su lijevog trenda u zapadnom svijetu. U najvažnijim evropskim zemljama na vlast su došli socijaldemokrati — koji predstavljaju lijevo krilo građanskog društva — a militantni pokreti mladih ljudi širom svijeta radikaliziraju političku problematiku i političku akciju u tolikoj mjeri da se ona već pomalo kreće prema samim granicama kapitalističkog

Digitized by Google

sistema. I zato se u tom času i u tim okolnostima ponovno aktualizira staro pitanje, koje je — vidjeli smo već — bilo prije već toliko puta raspravljeno: što radnička klasa treba da čini u situaciji kada društvene okolnosti još nisu revolucionarne i kada je klasna borba još prigušena, a ipak se u samom društvenom biću javljaju neka kretanja koja su usmjerena prema budućnosti? Da li ona već sada i u sadašnjim uvjetima i u danim mogućnostima treba da izgradi neku svoju, pa makar i rudimentarnu kulturu, koja će tendencijski biti upravljena već preko granica kapitalističko-građanskog društvenog uređenja?

Da, odgovaraju André Gorz (prije nego što je svojom posljednjom knjigom *Zbogom proletarijatu* za sva vremena okrenuo leđa radničkoj klasi), Francuz, koji je podrijetlom bio Austrijanac i Bečanin — i Rudi Dutschke, koji je iz Njemačke Demokratske Republike prebjegao u Saveznu Republiku. U raspoloživim organizacijama i ustanovama građanskog društva — kaže Gorz — u sindikatima, u općinama, u socijalnom osiguranju — koje valja »prefunkcionirati« (a to se može postići legalnim sredstvima) — treba protiv društvene i kulturne moći buržoazije podići »protivumoć« socijalističkog radništva. »Dugim maršem« kroz legalne institucije građanskog društva — nastavlja te misli Dutschke — treba sam sistem izdubiti iznutra da bi se najprije korumpiralo, zatim i kompromitiralo, a konačno i urušilo, radeći tako dijalektički na pojašnjenju i oslobođenju klasne svijesti radničke klase.

U toj situaciji i u takvoj intelektualnoj klimi osniva se 3. srpnja 1961. godine u Dortmundu, u najindustrijaliziranom dijelu Zapadne Njemačke, u takozvanoj Rajnskoj pokrajini — »Dortmundska grupa pisaca 1961.«. Iz programskog dijela njihova *Almanaha* — što su ga na početku svoga rada izdali — oni kao svoju zadaću smatraju da književnim sredstvima treba da iznose i što vjernije interpretiraju onaj »svijet rada« u kojem živi većina ljudi.

Međutim, tu se, dakako, odmah nameće pitanje: a što je zapravo taj »svijet rada«, što ga čini važnim i značajnim? Odgovor ćemo pokušati pronaći i protumačiti na primjeru romana Thomasa Manna *Buddenbrockovi*. Mann u njemu crta, opisuje i tumači intimni život, lične veze, odnose, sukobe, stradanja i patnje te patricijske građanske obitelji, kao i donekle i uz put u nekoj vrsti reljefa i ostalih članova gornjeg sloja građanskog društva starog hanzeatskog grada Lübecka, koji su u vezi s njima. Sami Buddenbrockovi po zanimanju su veletrgovci i svijet rada, dakako, i kod njih postoji. Ali on je u romanu dat samo kontingentno i u stvari je samo uzgredan, jer pretežni i upravo najveći dio njegove radnje odnosi se na prepričavanje intimnog života njegovih junaka.

I tu bi se, kao i na to mogao savršeno primijeniti onaj poznati Marxov teorem da je u kapitalizmu i buržuj otuđen, ali da se on u tome osjeća sasvim dobro, za razliku od radnika, koji se u svom otuđenju osjeća veoma loše. (Naravno, to je samo gene-

Digitized by Google

ralno uzevši tako, jer uvijek ima pojedinih iznimaka i odstupanja i na jednoj i na drugoj strani.)

U času svog osnivanja — da bi se bavila »svijetom rada«, preciznije rečeno, »industrijskog rada« — »Dortmundska grupa pisaca 1961.« brojala je dvadeset osam članova. Većina njih, naime njih jedanaest, bili su stvarno radnici koji su i sami potjecali iz radničkih obitelji; zatim je među njima bilo još osam nižih namještenika, jedan poljoprivredni radnik, a samo jedan od njihovih članova pripadao je srednjem sloju građanstva.

»Svijet (industrijskog) rada« jest, dakako, veoma općenit izraz. Kao pojam, on je velik po obujmu, a dosta prazan po značenjskom sadržaju. I o njemu se može, naravno, pisati na razne načine: jednostavno referirajući (»objektivne« konstatacije), glorificirajući (kao u makulaturi »socrealizma«), ili pak s kritičkim konotacijama — ako i ukoliko je to, dakako, moguće. U svojoj deklaraciji o svrsi i zadaći grupe dortmundski pisci iz 1961. izrijekom kažu da jezikom književnosti i uobičajenog, to jest konvencionalnog umjetničkog oblikovanja žele raspravljati o temama i problemima što ih donosi i nameće život u »svijetu rada«. Ali, oni ne žele da pišu samo za radničku publiku, za radništvo, jer radnici predobro znaju kakav im je život i kakva ih sudbina čeka, pa je savršeno suvišno još jednom im to prepričati na manje ili više uspješan literarni način. Naprotiv, treba najširu — a ne samo isključivo usko klasno vezanu — javnost upoznati s konkretnim situacijama i problemima u »svijetu rada«. Naime, čak i vrlo obrazovani i inače dobro informirani ljudi — ističu radnički pisci iz »Dortmundske grupe« — ne znaju što se zapravo dešava u svijetu rada. Međutim, oni žele upravo o tome pisati i na to upućivati — i oni to naročito ističu u programu — bez ikakvih posebnih političkih ciljeva i namjera, nego im je jedino stalo do toga da u svom radu što objektivnije pričaju o zadanim temama i predlošcima, koje oni dobro znaju i u koje su dobro upućeni baš na osnovi svog vlastitog egzistencijalnog iskustva. Oni iz toga razloga naročito odbijaju klasnu borbu bilo u kojem vidu.

No, da li je to moguće? Iskrena želja, s jedne, i njeno ostvarivanje, s druge strane, dvije su vrlo različite stvari. Mi ćemo to ovdje postaviti kao problem, izložit ćemo ga i kao ilustraciju tih dviju vrlo uvjerljivih dijalektičkih suprotnosti, protumačit ćemo ga na primjeru sudbine romana *Krijesnica i vatra* istaknutog člana »Dortmundske grupe 1961.« Maxa von der Grüna.

Max von der Grün po zvanju je rudar u nekom ugljenokopu u Ruhru. U spomenutom romanu von der Grün slika težak život rudarâ u obavljanju toga posla, iznosi njegove uvjete i probleme, ali — iako vrlo posredno — također dodiruje situaciju toga kôpa, i ponešto od onoga što je s tim u vezi. Što, na primjer, znači uvođenje novog stroja koji rudarima stvarno više odmaže nego što im pomaže, ali koji je ipak i usprkos njihova protivljenja bio nabavljen, jer to je nekom u jamskoj upravi bilo očito u interesu i jer je to, opet, sa svoje strane, bilo probitačno i za tvrtku koja

Digitized by Google

je proizvodila te strojeve? Nigdje u romanu nije bilo rečeno tko je to bio ili tko bi to možda mogao biti. Čak ni u aluzijama. Ali oni kojih se to štivo ticalo uskoro su se sami javili za riječ.

Dijelovi ovog romana von der Grüna objavljeni su najprije u nekoliko nastavaka u sindikalnoj štampi. No, već prve ulomke profesionalna je kritika dočekala »na nož«, pocijepavši ih zlobom i porugom. Istodobno je, međutim, bilo jasno vidljivo da je ona dobro upućena i u sadržaj ostalih dijelova von der Grünova romana. Ipak, na početku napada sindikat je još podržao von der Grüna: »Izdržali smo mi i gore i jače stvari, Max, samo ti nastavi« — govorili su von der Grünu u upravi Industrijskog sindikata rudara i jamskih kôpova. Međutim, onog časa kada su se pojavili i oni dijelovi koji su opisivali korumpiranost članova pogonskog odbora, sindikat je prekinuo smjesta svaku vezu s von der Grünom.

Nekako u to doba von der Grün je pozvan i u upravu rudokopa i tamo mu je jedan predstavnik poduzeća, zajedno sa zastupnikom tvrtke koja je isporučila strojeve, ponudio određenu i ne baš malu svotu novca za otkup i uništenje rukopisa. Nakon što je Grün odbio da primi to mito poduzeta su protiv njega i njegova romana dva daljnja koraka: prva je mjera bila da je rudokop ishodio kod prvostepenog suda zabranu objavljivanja romana, jer da njegov sadržaj ugrožava interese poduzeća i po ustavu garantiranu slobodu poduzetništva u Saveznoj Republici. Tako obrazloženi zahtjev sud je usvojio.

U isto vrijeme Maxu von der Grünu otkazan je posao u rudokopu. On je onda dao ponudu za rad u drugoj jami i kod drugog poduzeća, koji je najprije bio i prihvaćen, ali kada je predao svoje isprave saopćeno mu je hladnokrvno da sada, na žalost, više nema slobodnih radnih mjesta u jamskom kôpu. Pritisak je, dakle, pojačan. Međutim, nakladnik von der Grüna bio je čovjek slobodoumnih nazora, a i postojan karakter, pa se nije uplašio od tih mahinacija, nego je podnio žalbu drugostepenom sudu, koji je tom zahtjevu i udovoljio i vratio predmet na ponovnu raspravu prvostepenom sudu.

Sada se, međutim, u aferu uplela i Televizija Njemačke Demokratske Republike s ponudom da će prema rukopisu Grünova romana snimiti televizijsku seriju u nekoliko nastavaka. Kao i svaki drugi autor, Grün je, naravno, želio da mu djelo bude objavljeno; ali sada je došlo do novog natezanja s istočnim Nijemcima, koji su neke situacije u romanu htjeli politički profilirati, a na to von der Grün — kao dugogodišnji član SPD i njen uvjereni pristaša (izjavio je da ne želi klasnu borbu) — nije nikako htio pristati. Nakon duljeg pogađanja ipak je došlo do kompromisa na objema stranama i istočni Nijemci su snimili svoju seriju prema von der Grünovu romanu. Poslije njenog emitiranja u Njemačkoj Demokratskoj Republici zainteresirala se za seriju i Sjeverozapadna televizijska mreža u Saveznoj Republici, koja ju je ubrzo i otkupila od istočnih Nijemaca, da bi je zatim emitirala

Digitized by Google

— čak i u dobro gledano vrijeme — preko svog kanala u zajedničku zapadnonjemačku televizijsku mrežu. No, odmah nakon emitiranja Sjeverozapadna RTV priredila je anketu o seriji po »odabranom uzorku« među svojim gledaocima, koja je ispala porazna za Maxa von der Grüna. Naravno, sad je konačno pokleknuo i von der Grünov izdavač, koji se povukao na sudu i odbio da mu izda knjigu. Poslije se ipak pokazalo da su se kod spomenute radio-televizijske stanice znatno povećali reklamni inserti onih tvrtki koje su se bile tako svesrdno angažirale protiv von der Grünova romana. Međutim, sve je to bilo učinjeno sasvim legalno i temeljeno na ustavu jedne slobodne i slobodarske zapadne zemlje, na njenim zakonima i propisima, kao i na njenoj sistemskoj praksi.

Radnička literatura kao spontana volja i akcija. Njene mogućnosti i njen kraj.

Isto je tako indikativan bio slučaj novinara Güntera Wallraffa, koji je također bio član »Dortmundske grupe 1961.«, a bavio se naročito dokumentarnom industrijskom reportažom. On je najprije u časopisu »Pardon«, a zatim i u poznatom tjedniku »Der Spiegel«, 1967. godine objavio nekoliko reportaža s konkretnim i vrlo preciznim podacima o tome da tvrtke »Continental« u Hannoveru, »Henschel« u Kasselu, »Udružene čeličane« u Bochumu i »Mannesmann« u Düsseldorfu drže i opremaju nezakonite tajne poluvojničke odrede — pod konspirativnim nazivom »Zaštitne i obrambene tvorničke grupe« — čiji je cilj da lome takozvane »divlje štrajkove«, da špijuniraju lijevo orijentirane radnike, da vrše stalan nadzor nad stranim radnicima i da uhodare njihova politička mišljenja, te da zatim o tome izvijeste nadležne političke policijske odsjeke i referade za strance. Wallraff je zatim iznosio da ti »zaštitni odredi« izvode redovnu vojnu obuku, priređuju prave ratne igre i posebne vježbe na kojima treniraju kako treba uništiti protivnika u »slučaju« radničkog ustanka. I naravno da je to Wallraffa odmah dovelo pred sud. Vrlo je značajno, međutim, to da Savezno ministarstvo unutrašnjih poslova u sudskom postupku nije tvrdilo da su Wallraffovi podaci netočni, nego samo to da je on do njih došao na nedopušten i »nezakonit način«. A sve se to dešavalo u vrijeme kada je Socijaldemokratska partija — čiji su gotovo svi članovi bili pisci u »Dortmundskoj grupi 1961.« — bila zastupljena većim brojem ministara u saveznoj vladi, a u zemljama Sjeverna Rajna — Westfalija, kao i u Hessenu — gdje je grupa pretežno djelovala — bile su zemaljske vlade čak potpuno u njihovim rukama. Iako to zapravo izričito i nikako nije htjela, »Dortmundska grupa 1961.« silom je prilika morala upoznati klasnu borbu, i to najviše na sebi.

Pa ipak, premda je po svome samorazumijevanju bila usmjerena na održavanje klasnog mira i partnerske suradnje kapitala

Digitized by Google

i rada među klasama, ona je ujedno unutar tog zadanog koncepta išla ponajprije za tim da svojim literarnim djelovanjem pridonese procesima privredne i društvene demokratizacije, pa na taj način i promjeni samih društvenih struktura, ali, dakako, uvijek po tradicionalnim programskim metodama Socijaldemokratske partije i Saveza strukovnih sindikata Zapadne Njemačke.

Tim piscima bilo je, prije svega, stalo do polemike protiv tehnikom otuđenog — kako su to oni smatrali — i niveliranog i pripitomljenog industrijskog društva današnjice. Time se, osobito kod nekih od njih, pokazuje jedan prilično romantičarski i po svojim intencijama čak i nazadan momenat kritike: oni okrivljuju što je takva kakva jest; oni nju pretvaraju u vraga koji je kriv za izopačenje svijeta, ali oni ne vide ili neće da vide mnogo veću i suštinsku krivicu samog klasnog poretka koji ih okružuje. Ipak, slučajevi iz njihovih vlastitih redova, kao što je onaj Maxa von der Grüna ili Güntera Wallraffa, sile ih da stvarnosti pogledaju u oči. Ma koliko oni željeli da sasvim nepristrasno, »objektivno« i dosljedno samo »realno« (dakle, posvema socijaldemokratski) slikaju društveno stanje i situacije u »svijetu rada«, oni ne mogu a da već i samim tim što to rade i kako to čine ne otkriju ujedno i strukture nedemokratske i antidemokratske moći i birokratske uzurpacije, kao i nasilno gušenje radnih sukoba ili izopačavanja radnih problema; oni jednostavno ne mogu nikako previdjeti, usprkos svih ideologijskih maski, stvarnu dihotomiju društva na one »gornje« i »donje« katove, pa zato i njihovo pisanje nehotice i usprkos njihove volje i programskog opredjeljenja dobiva, na kraju, manje ili više izrazito i izraženo socijalističko-realističko usmjerenje. Upotreba konvencionalnih — dakle, realističkih — sredstava književnog izraza to tim više naglašava. To kasnije kod nekih od njih dobiva prilično jasnu socijalno-kritičku artikulaciju i klasno-oslobodilačku poruku. Međutim, ovi posljednji su ipak izuzeci. Velika većina ostaje pri svojoj socijaldemokratskoj (iako dosta radikaliziranoj) ulozi i misiji.

No, kakvi su bili njihovi rezultati? Imaju li oni uspjeha? Da li se mogu probiti do javnosti, kao i u javnosti?! Peter Kühne daje o tome dosta zanimljive statističke podatke. Ali najprije se mora reći nešto o njihovim radovima, o samoj vrsti tih radova. Veća djela, kao što su to romani von der Grüna ili pak velike Wallraffove industrijske reportaže, prije su izuzetak nego pravilo u njihovoj književnoj produkciji. Pripadnici »Dortmundske grupe« radničkih pisaca prije svega njeguju kao svoj najomiljeniji oblik literarnog izražavanja kratku konciznu priču; samo ponekad, ali dosta rijetko, i veću novelu, dok očito najviše prednosti daju literarnoj reportaži.

S takvim stvarima može se, dakako — ako se to doista može — još najprije i najviše uspjeti u redakcijama listova, revija, radio-stanica, pa i na televiziji. Plasman bi, dakle, bio neko mjerilo njihova uspjeha ili neuspjeha. O tome sada i nekoliko konkretnih statističkih pokazatelja. Količinski, po broju objavljenih priloga,

Digitized by Google

grupa je imala najviše uspjeha u 1964. godini kada je uspjela plasirati 124 svoja rada u masovnim komunikativnim sredstvima, a najmanje u 1967. godini kada je pala samo na 59 objavljenih priloga. Ovo posljednje je u stvari razumljivo, jer se u to vrijeme grupa već počela raspadati, ali ono prvo je već mnogo teže shvatljivo, jer tada, u ono vrijeme, u javnosti lijevi trend studentskog pokreta — koji je kulminirao tek 1968 — još nije bio čak ni vidljiv. Ipak, pri utvrđivanju korelacije društvene varijable njihove literature treba najviše uzeti u obzir činjenicu da »Dortmundska grupa 1961.« nije bila toliko vezana za radikalne studente koliko za umjerene socijaldemokrate (većina njenih članova bili su disciplinirani članovi te partije), a očiti uspon ovih potonjih bio je tada — 1964. godine — već dovoljno jasno vidljiv.

Zanimljivo je, također, vidjeti koji ih to masovni komunikativni mediji — po svojoj političkoj orijentaciji — najviše, a koji, opet, najmanje objavljuju. Što se tiče onih prvih najviše ih naravno, na svojim granicama donosi sindikalna štampa. Ali je mnogo značajnije tko ih zapravo najmanje objavljuje: to su organi ultraljevice. To i nije baš tako čudno kao što u prvi mah izgleda, jer to više svjedoči o pravom društvenom karakteru te ultraljevice. Tako »nezavisne« publikacije, opet, kao što su magazini »Pardon« ili »Konkret«, statistički su negdje u sredini, dok su liberalni i konzervativni organi smješteni prilično prema kraju tabelarnog pregleda, ali još uvijek iznad listova ultraljevice. Kod konzervativaca može biti razlog što ih uopće objavljuju, dakako, i želja za manipuliranjem.

Ankete zatim pokazuju još jedan dovoljno poučan podatak: najviše ih čitaju mlađi intelektualci, najmanje poslovni ljudi, dok su u redovima njihovih čitalaca radnici koji su ni gore ni dole, nego negdje u sredini. A osim toga još i ovo: najviše se o njima pisalo i raspravljalo u javnosti (ukupno 215 osvrta) 1968. godine, kada je »Dortmundska grupa 1961.« bila pred rasulom. A možda je i to nešto značilo: kada su umrli, bili su i zapaženi.

»Dortmundska grupa« išla je za tim da literatura o svijetu rada postane što više upotrebna, a ne samo prometna vrijednost. A to je — po njihovu shvaćanju — značilo da se pođe u društvo, da se ide među ljude koji rade, da se istaknu njihove potrebe, da se opišu konkretne negativnosti u njihovim radnim situacijama, jednom riječju, da se praktično, zorno i uvjerljivo artikulira ono što čovjeka u životu najviše zanima, a to je njegov društveni rad i problematika njegova radnog života. Zato su oni išli prije svega za tim da dođu na televizijske ekrane, jer su znali da je to najjače sredstvo masovnog upliva. Ali, to im je i najmanje uspjelo. »Na našoj se televiziji napretek prikazuju razne i mnogobrojne serije s idiličnom i sentimentalnom tematikom, ali opis konkretnog industrijskog rada i radnih situacija tim kućama nije ni poželjan ni prihvatljiv« — rekao je jedan član »Dortmundske grupe 1961.« u razgovoru s lektoricom istočnonjemačkog nakladnog zavoda »Aufbau« iz Istočnog Berlina, Ani Voigtländer, koja

Digitized by Google

je to objavila u 35. broju tjednika »Sonntag« u kolovozu 1969. godine. To znači već vrlo rezignirano. Sve više su se u grupi osjećali znaci umora, besciljnosti, besperspektivnosti, kao i hod u pravcu konačnog sloma.

Na kraju Grupa je podlegla zakonomjernostima svake skupine koja je izolirana, koja nije integrirana i koja se nalazi u manjem ili većem, ali stvarno ipak u permanentnom sukobu sa svojim društvenim okolišem. Ona tada nužno mora podleći tom nadmoćnom pritisku. Ona nikada nije imala dovoljno podrške: Socijaldemokratska stranka i sindikati samo su je tolerirali, ali ne i pomagali.

Konačno, tu se bili krivi i njeni doista neodređeni literarno-pedagoški ciljevi koji su proizlazili iz jedne prilično nejasne, maglovite, pa i zbrkane ideologije o nekom općenitom »svijetu rada« po sebi, koji se nalazi tu negdje oko svakoga, ali tim zapravo ništa nije bilo rečeno do kraja, određeno i sasvim konkretno. Tako se ni u bajkama ne spominju prava imena pravih ljudi, nego je to ili neka »Trnoružica« ili opet samo »Crvenkapica i vuk«. Ideologijski je grupa upravo tako postupala. Bili su pravi socijaldemokrati, i kad su išli protiv »neprijatelja«, protiv zločestog vuka iz priče, onda je to bilo kao kad don Quijote jaše protivu vjetrenjača.

Premoć postojeće stvarnosti protiv koje, dakako, nisu uspijevali (kao što to nije uspio ni spontanistički studentski pokret) rađao je unutrašnji pritisak i diferencijacije u grupi, kao i razne frustracije kod njenih članova. Tokom vremena je počela da djeluje intelektualna korupcija i borba za prestiž, kao što to obično biva kod izoliranih skupina (ili sekti) koje na neprirodan, izokrenut i izopačen način saobraćaju sa svojom posve drukčijom okolicom. U unutrašnjim borbama istiskivalo se najprije i najradije radnike, a pri primanju novih članova opet se najmanje prihvaćalo same radnike — isto onako kao što su i tekstovi što su ih pisali radnici prolazili najgore i s najlošijim ocjenama na grupnim natječajima »Dortmundske grupe 1961.«. Napokon se pojavio i problem upliva, osvajanja prestiža, kao i stjecanje i osiguranje dobrih mjesta i dobrih statusa u globalnom društvu. A zatim se ne baš tako mali broj članova grupe orijentirao na građanske književne teoretičare (kao što su Walter Jens ili Alfred Andersch) koji su, sa svoje strane, dakako, bili »lijevi«, no to su samo u teoriji, ali ne i u stvarnosti, pa je tako pod njihovim utjecajem sve više članova grupe počelo oponašati visoku literaturu profesionalnih književnika, hoteći i sami na svaki način postati takvima.

Sve to zajedno dovelo je napokon 1970. godine do eksplozije i raspada »Dortmundske grupe 1961.«, odnosno do daljnje radikalizacije nekih njenih djelova ulijevo. Bilo je to vrijeme kada su socijaldemokrati konačno obrazovali svoju vladu u Saveznoj Republici, kada su posljedice studentskog bunta iz 1968. godine bile još vrlo jake, a unutar inteligencije se ispoljavao vrlo jak lijevi trend.

Digitized by Google

Tada se osnivaju »Radne zajednice za književnost o svijetu rada«. Najprije u Kölnu, a zatim još u pet drugih gradova. Najveća od njih bila je u Essenu, u Ruhrskoj oblasti. Sve su one bile smještene u Rajnskoj pokrajini, u tom najjačem industrijaliziranom dijelu i industrijskom srcu Zapadne Njemačke. I sve su one vrlo radikalne kako po svojim ciljevima tako i po svojim oblicima. Politički, one su ne samo vrlo izrazita alternativa, nego zapravo i dosljednja negacija u odnosu na »Dortmundsku grupu 1961.«. One zastupaju oštru socijalno-kritičku literaturu s agitpropovskom tendencijom.

I same radne metode, kao i postupci »Radnih zajednica za književnost o svijetu rada« u 70-tim godinama, posve su drukčije od »Dortmundske grupe 1961.« i također su radikalne na svoj način. Dok je, naime, kod »Dortmundske grupe« kao formalno sredstvo literarnog izražavanja prevladavalo individualno stvaranje i tradicionalni realizam, kod »Radnih zajednica« se, naprotiv, forsira isključivo kolektivni radnički rad svih članova zajedno, koji se očituje u novoj vrsti realizma s konzekventno provedenim dokumentarnim značajkama.

One, to jest »Radne zajednice«, rade na slijedeći način: (a) najprije se predlaže koncept romana, priče, sastava, koji zatim cijeli radni kolektiv prodiskutira; (b) autor na temelju tih primjedaba pristupa izradi tekstova; (c) kako nastaju dijelovi teksta tako se daju na uvid, na čitanje i provjeru članovima kolektiva; (d) autor, odnosno zaduženi sastavljači teksta, reproducira pred cjelokupnom slušalačkom publikom radnog kolektiva »Zajednice« magnetofonske snimke onih dokumenata koji će mu — po njegovu mišljenju služiti kao radni materijal za konstruiranje osnovnog teksta; (e) o dovršenom tekstu zatim još jednom diskutira i razmatra ga cijeli radni kolektiv; (f) nakon što je sastavljač teksta iznesene primjedbe ugradio u tekst, on odlazi u lektorat na konačno jezičko dotjerivanje i time je taj rad — taj zajednički rad mnogih stvaralaca, mnogih intelekata i različitih ukusa i senzibilnosti, na tom kolektivnom djelu napokon dovršen.

Da spomenemo samo jedan takav tekst: to su *Bottropski protokoli*, djelo ostvareno od jedne grupe pod vodstvom Erike Runge; to je vjerojatno najbolji, majstorski rad te vrste za ono relativno kratko vrijeme što su mogle postojati, živjeti i djelovati »Radne zajednice za književnost o svijetu rada«. Komentar uz same situacione dokumente prezentiran je tu u strogoj faktografskoj arhitektonici, ali kao izvještaj on odiše i treperi brigom i senzibilnošću što je samo žena može postići; komentar referira, donosi, iznosi o postojećem, o onom strašnom i jezivom, o svijetu otuđenog, parceliranog, razmrvljenog rada gdje ljudi rade kao roboti, gdje je stroj nad njima, jer su oni dodatak mašine, a sva ta njihova muka za njih nema svrhe, jer oni ne rade za sebe, to nije njihov rad i za njih je to rad u praznom i rad za ništavilo; taj komentar optužuje, on sudi i presuđuje tom i takvom svijetu otuđenog rada i ljudi izgubljenih u njemu.

Digitized by Google

S druge, s istočne strane, iz zemalja takozvanog »realnog socijalizma«, imamo samo jedno takvo odgovarajuće i donekle slično svjedočanstvo: to je zapis mađarskog pjesnika Miklosa Harasztya (izišao je nedavno u Londonu), koji govori o onoj godini dana njegova rada što ju je proveo u jednoj budimpeštanskoj tvornici alatnih strojeva. On je u mnogo čemu — kao radni proces — napadno nalik na spomenuti izvještaj Erike Runge; samo što ga je sada ispričao muškarac, a ne žena, pjesnik s buntovnom metaforom, a ne žena-reporter s najjednostavnijim i najneposrednijim riječima; ali, u obuhvaćanju i fiksiranju potresne slike današnjeg svijeta rada oni su, nema dvojbe, komplementarni.

Međutim, mladi »jurišnici na nebo« socijalističkog realizma u »Radnim zajednicama za književnost o svijetu rada« nisu mogli završiti svoju zadaću. Hod svijeta se promijenio. Godine 1974. podnio je ostavku na dužnost tadašnji kancelar Savezne Republike lijevi socijaldemokrat Willy Brandt, čovjek koji je nekoć sudjelovao u ratnoj antifašističkoj borbi, a na njegovo mjesto došao je strogi Helmut Schmidt, čovjek tvrdih načela i čvrste ruke, koji je za rata služio u Hitlerovu Wehrmachtu. Tada su pali i prvi hici. Ispalila ih je grupa Baader-Meinhof kao frakcija Crvene Armije. U Zapadnoj Njemačkoj digao se teror, a za njim je slijedila velika antiteroristička hajka i ubrzo početak velikog konzervativnog vala, koji je odnio socijaldemokrate s vlasti i koji traje sve do danas. »Radne zajednice za književnost o svijetu rada« nestale su u tom vrtlogu. Tako je propao i zasad nestao s pozornice zbivanja i treći, najsuvremeniji dijalektički moment u razvitku literature radničke klase. Prvi se očitovao u raspravama o tome kakva ta književnost treba da bude. Drugi u odluci i propisu vrhovnog foruma da ona treba da bude upravo onakva kako on to želi. Onda je, konačno, došla i spontana, ali isto tako i bezuspješna akcija radnika-pisaca. Nijedan, dakle, nije riješio ništa. Dilema: radnička literatura ili literatura za radnike ostala je i dalje otvorena.

Na osnovi svega onog što je u ovom napisu bilo izloženo, razmatrano i prokomentirano može se ipak barem jedna stvar s priličnom sigurnošću utvrditi: kao što radnici od vremena Pariške komune pa sve do danas širom svijeta u svim svojim spontanim akcijama najprije stvaraju svoja vijeća, svoje sovjete (Rusija 1905. i 1917. i Mađarska 1918), svoje radničke savjete (Njemačka 1918, Mađarska i Poljska 1956), tako je bio i ostaje i nadalje realizam — kako je to rekao Mehring, Gorki-Pješkov ili Erika Runge u *Bottropskim protokolima* — pravi i najadekvatniji način izražavanja i tretiranja svijeta rada, u kojem čovek proživi najproduktivniji dio svoga života, i to realizam u svim svojim mogućnim verzijama i varijantama. Svaka je klasa u usponu, naime — vidjeli smo već to — i optimistična i realistična ujedno, pa to vrijedi, dakako, i za radničku klasu.

A moderna umjetnost i književnost posljednjeg građanskog doba u kasnom kapitalizmu naših dana nije to nikada i nigdje bila, niti je to uopće mogla biti. Ona je kao umjetnost ili kao knji-

Digitized by Google

ževnost samo za izabrane ljude, samo za uske, vrlo elitne skupine. To je profinjena, veoma istančana i veoma intelektualizirana (to prije svega!) umjetnost i književnost, koja rigidno potiskuje emocije na račun intelekta, koja je stvarno igra (stohastična) i eksperimentiranje duha u njegovim najapstraktnijim sferama i koja baš kao takva ipak i sebe iskazuje i označava kao manirizam jedne kulture koja ide prema svom sutonu i kraju. Kao sova, ta ptica Minervine mudrosti, koja, po Hegelu, tek u sumraku započinje svoj let. Pisac ovih redova i sam za sebe priznaje da mu više odgovara i da više voli »informel« i Kafku ili, pak, Musila, nego li, na drugoj strani, onaj kričavi i drečeći realizam »pop-arta«, ili pak onaj toliko hladni i najhladniji bešćutni »hiperealizam« modernih Sjevernoamerikanaca. Ali to ovdje sada više i nije važno i to je već prošlo.

Naprotiv, ako je na ovom mjestu ipak dopušteno rabiti i riječ »možda« — ono »možda« za sve one historijske situacije koje su u sebi sadržavale i otvarale stanovite šanse i perspektive, ali koje tada nisu bile iskorištene — onda bi možda susret moderne ruske umjetnosti i revolucije nakon Oktobra ostvario neku vrstu i neku varijantu suvremenog realizma, koji ne bi bio samo »socrealizam«, i kako je to »proletkult«, napokon, i htio postići. Međutim, do toga nije došlo. A kasnije razvitak moderne književnosti tu je mogućnost — ili tu iluziju — zapravo i nemilosredno opovrgao. Jer, poslije Joyceova *Finegans Wake* nije postojala više nikakva šansa za susret radništva i moderne literature. Ta krajnje intelektualizirana tvorevina, koja u sebi sažima svu kulturu i sav duh Zapada, u stvari je sve do ništavila hipostazirana apstrakcija — negiranje svoga bića do svjetlih prostora »ništa« — koja više i ne pripada životu, nego kao takva stoji već u predvečerju i predvorju same smrti. Ona se nalazi s one strane životnog horizonta radništva, koje se kreće prema gore, koje kao klasa u usponu prirodno teži životu i svjetlosti, a ne noći, samoći smrti i nestajanju.

Međutim, time pitanje koje je na početku ovog teksta bilo postavljeno o radničkoj literaturi ili literaturi za radnike kao dilema ostaje i dalje nerazriješeno i otvoreno. Nad tom fatalnom činjenicom, činjenicom da nema literature o svijetu rada — koja traje već više od jednog stoljeća — morali bi se zamisliti socijalisti svih pravaca i uvjerenja. Da li ta klasa — koja treba jednom da oslobodi sav svijet — ne može pronaći svoj jezik, jezik svog vlastitog govora, kojim će o sebi drugima progovoriti i u svijetu umjetnosti?! Što bi na to danas rekli oci-utemeljitelji nauke o svjetskom pozivu te klase, što bi o tome rekli Marx i Engels, što bi oni na to mogli reći?!

Digitized by Google

Milan Popović

Svet interesa ili fenomenologija politike

1.

1.1. To da je *interes* — osvešćena potreba jasno upućuje na političku ekonomiju; politička ekonomija je istorijsko središte i ognjište ljudskih potreba.

U različitosti i isprepletenosti ovih potreba, utemeljenih u različitosti i isprepletenosti osnovnih i drugih društvenih grupa koje strukturiraju i nose svaku konkretnu nacionalnu, odnosno političku ekonomiju — osnov je i snaga i onog složenog i isprepletenog *sveta različitih i suprotstavljenih pojedinačnih, posebnih i opštih društvenih interesa.* (Stanovište marksističke političke ekonomije i marksizma uopšte jeste *stanovište klase,* odnosno konkretne klasne analize, a ne *stanovište individue,* odnosno individualizirajuće psihološke analize; za političku ekonomiju individua i individualni interes postaju relevantni tek kada se i ukoliko se agregiraju pomoću i u sklopu osnovnih i drugih društvenih grupa i njima odgovarajućih posebnih i opštih društvenih interesa; zbog toga u daljem toku ove rasprave neće biti posebno reči o takozvanim pojedinačnim, odnosno individualnim interesima.)

U svoj onoj različitosti i isprepletenosti društvenih grupa i interesa ipak su najznačajnija *dva nivoa:* prvi je onaj koji se širi

Digitized by Google

po *stohastičkoj mreži robnih elemenata i sila.* Dijalektikom robnih sila u ovom se nivou proizvode i oblikuju *neposredovane* potrebe, odnosno interesi. Ovaj nivo je, u odnosu na onaj drugi, a u bitnom ontološkom i metodološkom smislu — kao površina, ljuska, omotač. U njemu je onaj bučni i histerizirani *svet interesa.* U njemu je ona složena, nemirna i varljiva *fenomenologija politike* kojom svako ozbiljnije istraživanje politike mora da započne; drugi i dublji nivo obrazuje se oko *determinističkog središta klasnih podela i snaga.* Dijalektikom klasnih snaga u ovom se nivou proizvode i strukturiraju *posredovane* potrebe, odnosno interesi. Ovaj nivo je, u odnosu na onaj prethodni — kao njegova unutrašnja skrivena jezgra. U njemu je onaj duboki i potmuli svet *klasne borbe* koji uvek i svugde čini *ontologiju i bit politike.*

1.2. *Potrebe i interesi; pojmovi*

1.2.1. Potrebe

»Organizam po momentu svoje razdraživosti stoji u odnosu prema svojoj neorganskoj prirodi uopšte. Ovo razdvajanje organizma i njegove neorganske prirode je najpre subjektivno u njemu samome kao neko osećanje nedostajanja, kao *potreba.*[1] Slična određenja »potrebe« zadržana su i u našoj savremenoj teorijskoj literaturi. Tako i: E. Pusić: da je potreba »neki nedostatak«[2]; I. Šiber: da je potreba neko »narušenje biosocijalne ravnoteže«[3].

1.2.2. Interesi

Tri su osnovna elementa u pojmu interesa: (1) *potreba* kao element njegove *sadržine,* odnosno *objektivnosti,* (2) *osvešćenje* kao element njegove *forme,* odnosno *subjektivnosti* i (3) *su-delovanje* (lat. *interesum, interesse* = učestvovati, uzeti udela, sudelovati) kao element njegove *delatnosti* (upravljene na *zadovoljenje* one potrebe). Hegel: »Da stvar koja je nastala, ukoliko sadržaj nagona kao stvar razlikujemo od te njegove delatnosti, sadržava moment subjektivne pojedinosti i njene delatnosti, to je *interes.*«[4] Tri

---

[1] G. V. F. Hegel, *Filosofijska propedeutika,* »Grafos«, Beograd, 1975, str. 185, paragraf 477; za sadržaj *nagona* vidi paragrafe 5, 23. i 532. istog dela, a za povezanost nagona i potrebe vidi paragraf 11. u: G. V. F. Hegel, *Osnovne crte filozofije prava,* »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1964, str. 38.

[2] Prof. dr Eugen Pusić, *Samoupravljanje,* »Narodne novine«, Zagreb, 1968, str. 62.

[3] Ivan Šiber, *Socijalna struktura i politički stavovi,* Narodno sveučilište grada Zagreba, Centar za aktualni politički studij, Zagreb, 1974, str. 23.

[4] G. W F. Hegel, *Enciklopedija filozofskih znanosti,* citirano iz: Žarko Puhovski, *Interes i zajednica,* Sveučilišna naklada »Liber«, Zagreb, 1975, str. 116.

Digitized by Google

elementa o kojima je bila reč, kao *constitutio* pojma interes, ističu se i u našoj savremenoj teorijskoj literaturi. Tako i: N. Pašić: da je interes »sadržaj težnji na čije je ostvarenje usmeren rad subjekta«[5]; Ž. Puhovski: da je interes »do svijesti o sebi samoj dovedena potreba«[6]; S. Bolčić: da je interes »potencijalna akcija radi zadovoljavanja »nezadovoljenih potreba«[7].«

Izrazi »pojedinačni«, »posebni« i »opšti« interes, koji su upotrebljeni u ovom tekstu, imaju u teorijskoj i drugoj literaturi i u svakodnevnom govoru veliki broj sinonima. Pominjemo tek neke od njih; za »pojedinačni interes«: pojedinačni, individualni, lični i slično; za »posebni interes«: posebni, parcijalni, partikularni, partikularistički, grupni i slično; za »opšti interes«: zajednički, opšti, opštedruštveni, društveni, opštenacionalni, nacionalni, opštedržavni, državni, javni, viši, najviši i slično. Iz klasične literature, primera radi, a i radi izbegavanja moguće terminološke konfuzije, navodimo odgovarajuće Hegelove izraze: za pojedinačni interes — »individualni privatni interes«, za posebni interes — »zajednički posebni poslovi« (Hegel, dakle, ono »posebni« i ono »zajednički« uzima kao sinonime) i za zajednički ili opšti interes — »viša gledišta i naredbe države«[8].

2.

2.1. Razlika, odnosno suprotnost između posebnih, kao i između posebnih i opštih društvenih interesa, uistinu je »one of the oldest known to political theory«[9]. Ova razlika, odnosno suprotnost, jeste, međutim, razlika, odnosno suprotnost koja se, u užem, potpunom i pravom istorijskom i logičkom određenju, širi i razvija tek sa širenjem i razvitkom modernog, to jest buržoaskog društvenog stanja. (Kao što »apstraktni rad«, »roba«, »klasa« i »nacionalna ekonomija« tek u *buržoaskom* društvu postaju opšti i vladajući, to jest »istorijski i praktično istiniti«, tako je to tek u ovom društvu i sa »političkom državom«, odnosno »opštim interesom«.) Tek onde gde je *roba* postala opšti i vladajući ekonomski oblik, mogla je postati opšta i vladajuća i suprotnost između posebnih interesa društva *(bellum omnium contra omnes)*, a tek onde gde je ova suprotnost postala opšta i vladajuća, opšta i vla-

---

[5] Dr Najdan Pašić, *Interesi, institucije, ideologije*, Institut za političke studije FPN, Beograd, 1977, str. 13.

[6] Žarko Puhovski, *Interes i zajednica*, cit. izd. str. 121.

[7] Silvano Bolčić, *Socijalna struktura, interesni odnosi i problemi društvenog usmeravanja*, »Marksističke sveske«, br. 1—2/1972, str. 203.

[8] G. V. F. Hegel, *Osnovne crte filozofije prava*, cit. izd., str. 246, paragraf 289.

[9] E. E. Schattschneider, *The Semisovereign People, a Realist's View of Democracy in America*, The Dryden Press, Hindsdale, Illinois, 1975, str. 22—23.

Digitized by Google

dajuća je mogla postati i suprotnost između njih, to jest između posebnih i opštih društvenih interesa.

Suprotnost između posebnih, kao i između posebnih i opštih društvenih interesa, objektivno-istorijski je utemeljena u robnoj privredi i u društvenoj podeli rada: »podjelom rada istovremeno je data i protivrječnost između interesa pojedinačne individue ili pojedinačne porodice i zajedničkog interesa svih individua koje međusobno saobraćaju; doduše, taj zajednički interes ne postoji samo u predodžbi kao »opći«, nego najprije u zbiljnosti kao međusobna zavisnost individua, među kojima je podijeljen rad«[10]. Ipak, svako nastojanje da se ova suprotnost razume iz nje same — da o razumevanju nekih dubljih suprotnosti politike i ne govorimo — od samog početka je pogrešno i zaludno nastojanje. I ova, kao i sve druge *pojavne* suprotnosti politike, može se razumeti tek iz njenog *suštinskog* konkretno-istorijskog *klasnog* središta. Fenomenologija politike nije, dakle, nešto što je tek tako, samo po sebi, pogrešno i krivo. Ona to postaje tek ostajanjem u samoj sebi. Tek time ona suprotnost *posebno-posebno*, kao i ona *posebno-opšte* postaje ideološki omotač koji skriva onu najdublju i najznačajniju, *klasnu* suprotnost i sadržinu politike.

2.2. Ostajanjem u samoj sebi fenomenologija politike ostaje na površini stvari. U stvari o kojoj je ovde reč ta njena površnost izražava se u manje ili više nasilnoj redukciji tipa: ili posebni interes — ili opšti interes, odnosno: ili individualizam — ili totalitarizam. Tek moderni komunizam, marksizam, golemim Marksovim radom, to je tačno, ali — ni to se ne sme smetnuti s uma — u krajnjoj liniji, tek praktičnim probojem objektivnih istorijskih sila, otkrivanjem klasnog jezgra politike — prekida ovu njenu *fenomenalnu dihotomiju.*

Moderna politička misao, to jest ona politička misao koja se začela i razvila sa začetkom i razvitkom modernog (to jest: buržoaskog, kapitalističkog) građanskog društva, bez obzira na njene različite i čak suprotne teorijske rezultate (individualizam — totalitarizam), od samog svog početka zna za *problematičnost* takozvanog opšteg društvenog interesa; još je Ruso znao da se i »najpodliji interes drsko kiti svetim nazivom opšteg dobra«; Hegel je, i pored onog svog konačnog idealističkog rezultata, takođe, ili verovatno još dublje, odnosno najdublje od svih izrazio osnovnu strukturu i protivrečnost modernog građanskog društva, protivrečnost između »građanskog društva« i »političke države«; u podozrenju prema takozvanom opštem društvenom interesu, Bentam je otišao čak do potpunog poricanja i odbacivanja; slično su učinili i mnogobrojni teoretičari interesnih grupa. *Ali, problem takozvanog opšteg društvenog interesa, problem države, politike i političke strukture društva uopšte na pravo mesto postavio je tek Marks. Da je takozvani opšti društveni interes, u stvari — interes vladajuće klase (klasa) zaogrnut u ruho viših državnih razloga i diskrecija, to je, naravno, moglo biti saznato tek nakon*

[10] Marx — Engels, *Rani radovi*, »Naprijed«, Zagreb, 1976, str. 378.

Digitized by Google

svestranog, širokog i dubokog ekonomskog izučavanja. Ovaj kapitalni teorijski i metodološki stav Marks i Engels su prvi put jasno formulisali u *Nemačkoj ideologiji:* »baš iz te protivrječnosti posebnog i zajedničkog interesa prima zajednički interes samostalan oblik u vidu *države,* odijeljen od stvarnih pojedinačnih i zajedničkih interesa, a istovremeno u obliku iluzorne zajednice, ali uvijek na realnoj bazi veza koje postoje u svakom porodičnom i plemenskom konglomeratu; veza po mesu i krvi, jeziku, podjeli rada u većem razmjeru i ostalim interesima — a osobito... na osnovu interesa klasa već uvjetovanih podjelom rada, koje se izdvajaju iz svake takve gomile ljudi, od kojih jedna vlada svima drugima«[11]. Pri tom je razlika između ove Marksove i Engelsove postavke i svih onih drugih postavki koje su problem politike tek naslućivale, kao razlika između teorijski razvijene i ontološki utemeljene fenomenologije, to jest konkretne klasne analize politike (treba se setiti, primera radi, samo *Osamnaestog brimera*) i teorijski nerazvijene i ontološki neutemeljene puke fenomenologije.

2.3. Pored razlikovanja između *parcijalnih* i *zajedničkih* interesa klase, razlikovanja koje je ekonomski utemeljeno u odnosu između *robe* i *klase,* i koji je, istovremeno, politički oblikovano kao suprotstavljanje između *posebnih* i *opštih* društvenih interesa — u političkoj literaturi je veoma često i razlikovanje i suprotstavljanje između njenih *empirijskih* (dnevnih, svakodnevnih, trenutnih, kratkoročnih i sličnih) i njenih *istorijskih* (trajnih, dugoročnih itd.) interesa.

Niti je »empirija« izvan »istorije«, niti je »istorija« izvan »empirije«. Ipak, razlikovanje između empirijskih i istorijskih interesa klase sasvim je opravdano. Ovo razlikovanje, kao i ono između parcijalnih i zajedničkih interesa, vezano je za realnu egzistenciju klase dok je ona klasa »po sebi«; dok je klasa samo klasa »po sebi«, naime, ona kao i njeni posebni delovi, frakcije i članovi, iako ima zajedničke i istorijske *potrebe,* nema i onih zajedničkih i istorijskih *interesa,* odnosno svesti o vlastitoj društvenoj i istorijskoj celini; postajanje jedne klase iz klase »po sebi« u klasu »za sebe« nije, zapravo, ništa drugo do prevođenje zajedničkih i istorijskih potreba te klase do njihove empirijske egzistencije i svesti.

2.4. U takozvanom opštem društvenom interesu, odnosno i u državi i u političkoj strukturi društva uopšte, ima i *nešto više* od obične laži, odnosno, od toga da je on interes vladajuće klase, iluzorno-opšti interes. To »nešto više jeste:

2.4.1. Mada je sa empirijskog stanovišta subordinirane klase zaista *iluzorno-opšta,* država je istovremeno, sa najšireg istorijskog stanovišta — *realno-opšta,* nužna i racionalna sila: »Država, dakle, nikako nije društvu spolja nametnuta sila... Ona je, naprotiv, proizvod društva na određenom stupnju razvoja; ona je

[11] Isto, str. 379.

Digitized by Google

priznanje da se to društvo zaplelo u nerazrešivu protivrečnost sa samim sobom, da se pocepalo na nepomirljive suprotnosti koje je nemoćno da savlada. A da ove suprotnosti, klase sa suprotnim ekonomskim interesima, ne bi u jalovoj borbi iscrpljivale i sebe i društvo, postala je neophodna sila koja prividno stoji iznad društva i koja treba da ublažava konflikt, da ga drži u okviru granica »poretka«; a ta sila koja je proizašla iz društva, ali koja se stavlja iznad njega i sve se više otuđuje od njega, jeste država« (Engels).[12] Država je, dakle, istovremeno i *iluzorna*, odnosno *iracionalna i realna*, odnosno *racionalna* institucija.

2.4.2. U takozvanom opštem društvenom interesu je još jedna vrsta dvostrukosti (koje, primera radi, nema kod posebnih društvenih interesa), naime, neka vrsta dvostrukosti i rascepljenosti između *sadržaja* i *forme*. Po svom unutrašnjem klasnom *sadržaju*, to jest po tome što je interes vladajuće klase (klasa), takozvani opšti društveni interes je *iluzorno-opšti;* po svojoj spoljašnjoj formi, to jest po tome što se tiče čitavog društva, što se odnosi na takozvane zajedničke, odnosno opšte poslove društva, on je, međutim, *realno-opšti.*[13] *Rečju, takozvani opšti društveni interes jeste od opšteg društvenog interesa, ali nije i u opštem društvenom interesu.* U ovoj dvostrukosti takozvanog opšteg društvenog interesa razlog je i onoj relativno čestoj konfuziji, ali i stvarnoj razlici između takozvanog zajedničkog i takozvanog opšteg interesa; izrazom »zajednički interes« najčešće se označavaju upravo one realno-zajedničke društvene potrebe (zajednički društveni poslovi, funkcije upravljanja, organizacije i koordinacije društvenog rada) koje su postojale, koje postoje i koje će postojati i nezavisno od klasne podele društva; kod ovoga izraza naglasak je, dakle, na nekoj realno-zajedničkoj *potrebi*, na nekom realno-zajedničkom »nedostajanju«; u klasnom društvu ova realno-zajednička društvena potreba zadovoljava se pomoću klasno funkcionalizovane države kao predmet njene, to jest kao »predmet vladine djelatnosti«[14]. A kod izraza »opšti interes« naglasak je pomeren upravo tamo; pod njime se uobičajeno podrazumeva upravo ovaj zajednički interes shvaćen kao »predmet vladine djelatnosti«.

---

[12] F. Engels, *Poreklo porodice, privatne svojine i države*, u: Marks — Engels, *Izabrana dela u dva toma*, tom II, »Kultura«, Beograd, 1950, str. 308—309.

[13] Slično o nekoj vrsti odvajanja sadržaja od forme kod takozvanog opšteg društvenog interesa, odnosno kod takozvanih »klasnih funkcija države«, govori i R. Lukić (Dr Radomir D. Lukić, *Politička teorija države*, Savez udruženja pravnika Jugoslavije, Beograd, 1962, str. 193—203).

[14] »Svaki *zajednički* interes smjesta se odvajao od društva i suprotstavljao njemu kao viši, *opći* interes, istrzao se iz samostalne djelatnosti članova društva i pravio se predmetom vladine djelatnosti, počev od mosta, školske zgrade i komunalne imovine jedne seoske općine sve do željeznica, narodne imovine i zemaljskog univerziteta Francuske« (Karl Marx, *Osamnaesti brimer Luja bonaparte*, u: Marks — Engels, *Izabrana dela u dva toma*, tom I, »Kultura«, Beograd, 1949, str. 289—290).

Digitized by Google

2.5. *Svet takozvanih opštih društvenih interesa i moderna politička nauka.* Svet opštih društvenih interesa je, dakle, svet interesa koji je postao »predmetom vladine djelatnosti«. I ovaj svet je, baš kao i svet posebnih interesa, onaj *bellum omnium contra omnes*, uglavnom u ravni fenomenalnog i formalnog kretanja i strukturiranja interesa, društva i politike. To je, govoreći o političkoj strukturi društva uopšte, istakao i prof. Jovan Đorđević: »Politika je društvena forma... Ona je jedna od najznačajnijih društvenih formi ili institucija. Politički sistem postaje još više centralni problem... u tom smislu što je on najviši i opšti izraz politike kao forme.«[15] Ali ni ovaj »sistem formi« nije tek puka forma, odnosno formalizam, mada biva i to, nego je i on, taj »sistem formi« — poseban deo i nivo stvarnosti. »Dok se politički formalizam sastoji u raznim vrstama klasifikacije »sektora«, »funkcija«, institucija i formi i time dovodi do neshvatanja i sadržine i forme, dotle je jedna vrsta sociologizma, negirajući značaj forme ili pripisujući formi samo značaj formalizma, krila jednu dogmatsku... tendenciju... Preuveličavanje uloge »realnosti« i realnih snaga, klasne volje i »suštine« političkih procesa imalo je uvek za posledicu ne samo pretvaranje ovih pojmova u neodređene i apstraktne kategorije, već i neshvatanje stvarno dijalektičkog odnosa između forme i sadržine.«[16]

Političke nauke su uopšte uzev, a i kod nas, svojim najvećim delom, upravo u jednoj od ove dve vrste teorijskog i metodološkog redukcionizma, ili u jednoj vrsti *političkog formalizma* ili u jednoj vrsti *sociologizma.* Čini nam se da kod nas ipak preteže onaj politički formalizam, institucionalizam, normativizam. Što se onog sociologizma, ekonomizma i sličnog tiče, čini nam se da tu najčešće uopšte i nije reč o nekoj vrsti *preterane* ekonomske, odnosno sociološke analize politike, nego, najčešće, upravo obrnuto, o njenom potpunom odsustvu; u ovome se, zapravo, rigorozno i konkretno istraživanje ekonomske i socijalne sadržine politike, po pravilu, »kompenzira« tek onom opštom, nerazvijenom i zbog toga praznom frazom o onom odnosu između »baze« i »nadgradnje« društva, frazom koja, u nedostatku stvarnog istraživanja, najčešće služi samo kao »alibi« za ovu ili onu vrstu teorijskog ili političkog relativizma; zbog toga se ova vrsta sociologizma, ekonomizma i sličnog, svojim stvarnim teorijskim sadržajem i rezultatom, najčešće svodi baš na onu vrstu političkog redukcionizma — formalizma protiv kojeg i sama deklarativno istupa.

Pokazaćemo to na primeru odnosa između »javne vlasti« i »društva«.

Ovaj se odnos uzima za jedan od osnovnih problema političke nauke uopšte, ali i mnogih njenih posebnih disciplina. To i

---

[15] Prof. Jovan Đorđević, *Politički sistem*, »Savremena administracija«, Beograd, 1977, str. 75.

[16] Isto, str. 76.

Digitized by Google

nije pogrešno; odnos razlikovanja, odnosno suprotstavljanja između »javne vlasti« i »društva«, kao poseban vid odnosâ razlikovanja, odnosno suprotstavljanja između opštih i posebnih društvenih interesa, uistinu je jedan od najznačajnijih *fenomena* politike. Ali, pogrešno je taj odnos, kao i probleme koji iz njega proizlaze, *zadržavati* unutar one, to jest fenomenalne ravni kojoj taj odnos inače pripada. Ako se tako ipak čini, onda se pada u fenomenološki »krivu svest«, odnosno ideologiju; onda se problem odnosa između »javne vlasti« i »društva« nužno reducira na one »iluzorne oblike« za koje je još Marks rekao da su zapravo samo oblici u kojima se vode stvarne borbe različitih klasa društva.

Razlikovanje, odnosno suprotstavljanje između »javne vlasti« i »društva« jeste *realna* socijalna, odnosno politička činjenica. Međutim, ta ista činjenica istovremeno je i *iluzorni oblik* u kojem se *krije* i iz politike i političke strukture *potiskuje* ona druga, glavna socijalna činjenica (klase i klasna borba).

Suprotnost između »javne vlasti« i »društva«, iako je, naročito kao *neko osećanje otuđenosti*, uistinu *opšta* (suprotnost), ima, u stvari, sasvim različit objektivni sadržaj za različite klase društva uopšte i za buržoaziju i proletarijat kao klase savremenog društva posebno; za buržoaziju je ova suprotnost kao suprotnost između njenih različitih posebnih frakcija i interesa, koja se različitost i posebnost skupno označava terminom »društvo«, i njenog zajedničkog klasnog interesa o kojem se (interesu), kao o svojoj posebnoj delatnosti, brine ona »javna vlast«; za buržoaziju je, dakle, ova suprotnost — *stvarni* problem i zadatak; zbog toga je i svako, pa ma koliko »iskreno«, nastojanje buržoazije da u društvu nešto stvarno popravi, objektivno, to jest objektivnom logikom njenog klasnog interesa, osuđeno na neuspeh: »U momentima osjećanja svoje posebne vrijednosti politički život teži tome da zaguši svoju pretpostavku, građansko društvo i njegove elemente, i da se konstituira kao zbiljski neprotivrječan rodni život čovjeka. Međutim, on to može postići samo *nasilnom* protivrječnošću prema svojim vlastitim životnim uvjetima, samo proglašavajući revoluciju *permanentnom*, a politička drama završava stoga upravo tako nužno ponovnim uspostavljanjem religije, privatnog vlasništva, svih elemenata građanskog društva, kao što rat završava mirom.«[17]; za radničku klasu, međutim, sve su teorijske i praktične rasprave o odnosu između »javne vlasti« i »društva«, pa i one o »demokratiji« i sličnom, onda kada apstrahiraju od konkretne klasne zbilje — a najčešće i apstrahiraju od te zbilje — daleka i tuđa stvar, problem i zadatak; sličnu stvar, za »pressure system«, kojeg njegovi apologeti nekritički predstavljaju za »a universal form of political organization reflecting *all* interests«, teorijski i empirijski je pokazao E. E. Šatšnajder:

[17] Marx — Engels, *Rani radovi*, cit. izd., 66.

Digitized by Google

»Probably about 90 percent of the people cannot get into the pressure system. The notion that the pressure system is automatically representative of the all community as a myth.«[18]

3.

3.1. Bez obzira na ove ili one *empirijske* interese ovih ili onih različitih klasa društva, istorijski je racionalna i progresivna samo ona konkretna politička struktura i samo onaj njen »opšti interes« koji/koja obuhvata, štiti i podstiče dalje kretanje i razvitak proizvodnih snaga toga društva. Do spoznaje istorijske progresivnosti, odnosno konzervativnosti jedne konkretne političke strukture, kao i do spoznaje istorijske realnosti, odnosno iluzornosti njoj pripadajućeg »opšteg interesa«, može se, međutim, doći tek putem i pomoću *konkretno-istorijske klasne analize.*

Tek putem i pomoću konkretno-istorijske ekonomske i socijalne analize moguće je videti, razlučiti i razumeti svu složenost onog istorijskog kretanja i pretvaranja, prelaženja iz *progresivne* u *konzervativnu* fazu jedne političke strukture, odnosno iz *realno-opšteg* u *iluzorno-opšti* interes ove strukture. Jedna konkretna politička struktura prestaje biti racionalna i progresivna i počinje da biva iracionalna i konzervativna onda kada njene konkretne klasne snage, svojim konkretnim proizvodnim i političkim odnosima, počnu da koče i razaraju već postignute proizvodne snage društva. Tek tada i njen konkretni »opšti interes«, u istorijskom smislu te reči, prestaje biti realno-opšti i počinje da biva *iluzorno-opšti interes društva.* U tom smislu, istorija kapitalizma je bila i ostala istorija klasnih borbi između buržoazije i proletarijata, kao i između njihovih različitih frakcija i koalicija, za mesto i ulogu *reprezentanta celine društvenog razvoja,* odnosno za priznanje njihovog posebnog kao *opšteg društvenog interesa.* To isto važi i za stvarnu istoriju socijalizma; radnička klasa i buržoazija, a u sklopu ove druge birokratija i tehnokratija kao njene današnje osnovne frakcije, i u kapitalističkim i u socijalističkim zemljama se još uvek, s promenljivim rezultatom, bore za ono mesto i ulogu reprezentanta društvene celine, odnosno za priznanje onog njihovog posebnog za opšti društveni interes. Ove iste glavne klasne snage, oko iste stvari, bore se i u savremenom jugoslovenskom društvu. Složenost i isprepletenost ovih klasa, njihovih frakcija i koalicija, kao i stalna promenljivost i kolebljivost njihovih različitih kombinacija, čini onu objektivnu istorijsku osnovu iz koje dolazi i sva ona istorijska i aktuelna složenost, promenljivosti i kolebljivost sadržaja i karaktera onog toliko problematičnog i fluidnog »opšteg društvenog interesa«.

3.2. *Zajednički interes radničke klase* je u našem društvu programatski i normativno već izborio priznanje i status *opšteg*

[18] E. E. Schattschneider, *The Semisovereign People*... cit. izd., str. 35.

Digitized by Google

društvenog interesa. Realno, međutim, on se za to priznanje i status još uvek bori.

Zajednički interes radničke klase ne postoji *a priori*, u glavama ovih ili onih pametnih ili naprednih ljudi, niti *neposredno*, u glavama »običnih agenata proizvodnje«: »Ne postoji ... jedinstveni interes radničke klase koji bi bio neposredno dat u zbiljskim socijalnim odnosima. Naprotiv, u svojim empirijskim očitovanjima interesi radničke klase iskazuju se kao parcijalni interesi, nerijetko u međusobnoj konkurenciji i suprotstavljenosti«[19]. *Dijalektika objektivnih robnih sila*, a *ne* nekakva dijalektika dobrih, odnosno loših *moralnih* sila, ona je objektivna istorijska dijalektika na kojoj se temelji i ona objektivna i realna razlika i suprotnost različitih *empirijskih i posebnih* interesa radničke klase. Pored toga, treba imati u vidu još sledeće momente:

3.2.1. *Zajednički interes radničke klase*, kojim ova klasa istorijski i aktualno prevladava ograničenost svojih parcijalnih i empirijskih interesa, nije nikakva komunistička fikcija, nego je i on, iako potisnut sa ravni neposrednog društvenog kretanja, i te kako objektivna i realno postojeća *potreba* radničke klase kao celine.

3.2.2. Do potpune svesti o ovoj *zajedničkoj potrebi*, to jest do svoga zajedničkog klasnog interesa, radnička klasa može doći samo putem i pomoću *komunističkog* političkog i ideološkog posredovanja: »Da se ovdje mora napustiti neposrednost, jasno je samo po sebi. Pokuša li se ovdje klasnoj svijesti pripisati neposredan oblik opstanka, neumitno se dospijeva u mitologiju: neka zagonetna rodovska svijest (taman toliko zagonetna kao Hegelovi »narodni duhovi«) ... pojavljuje se tada kao demijurg kretanja.«[20]

3.2.3. Subjekt ovog posredovanja, međutim, u socijalizmu može biti samo *radnička klasa sama*, odnosno i *komunistička organizacija kao* (ni manje ili *ni više*) njen najrevolucionarniji *deo*. Ona to može i treba da bude samo *iznutra*, a nikako spolja, to jest izvan istorijske dijalektike rada i klasne borbe: »ne može se vršiti nikakvo spoljno integrisanje radničke klase, niti bilo koja politička organizacija to može činiti sama po sebi, ukoliko u *biti rada* ne postoje pretpostavke *samointegracije proizvođača*«[21].

3.2.4. To posredovanje i prevođenje zajedničke klasne potrebe proletarijata u ravan neposredne empirijske egzistencije i prakse, to konstituisanje zajedničkog interesa radničke klase, to ovladavanje njenom sopstvenom *unutrašnjom* klasnom dijalektikom pretpostavka je i *conditio sine qua non* i njenom ovladavanju

---

[19] Jovan Mirić, *Interesne grupe i politička moć*, Narodno sveučilište grada Zagreba, Centar za aktualni politički studij, Zagreb, 1973, str. 174.

[20] György Lukács, *Povijesti i klasna svijest*, studija o marksističkoj dijalektici, »Naprijed«, Zagreb, 1970, str. 262.

[21] Zoran Vidojević, *Smisao pitanja — čiji je Savez komunista?*, »Naše teme«, br. 5/1973, str. 933.

Digitized by Google

celinom socijalne i političke dijalektike, kao i priznanju njenog posebnog klasnog za takozvani opšti društveni interes. »Glavne svrhe (funkcije) komunističkog delovanja, po Z. Vidakoviću, jesu sledeće (što je, u stvari, kratak résumé onoga o čemu je upravo bila reč): (1) »*emancipacija* sastojaka društvenog života radničke klase u odnosu na njeno najamno biće«, (2) »*integracija* revolucionarne klase«, (3) »*sinteza* pokreta revolucionarne klase sa svim pokretačkim snagama društvenog razvoja« i (4) »*ekspanzija* revolucionarne konstitucije radničke klase na društvenu celinu«[22].«

3.3. U ovom tekstu apstrahovalo se od problema interesne i političke artikulacije i sinteze različitih *nacionalnih interesa*, problema koji je u svakoj, pa i u jugoslovenskoj vašenacionalnoj zajednici, i ekonomski, i politički, i pravno — i te kako složen i značajan. To je apstrahovanje učinjeno u uverenju da je teorijsko i praktično rešavanje *klasnog pitanja* — ono što je *prvo* i što je *pretpostavka* za teorijsko i praktično rešavanje *nacionalnog pitanja*, a nikako obrnuto; to, naravno, ne treba shvatiti bukvalno, kalendarski, tako kao da *najpre* treba u potpunosti rešiti takozvano klasno pitanje, to jest ukinuti klase same, pa tek onda pristupiti postavljanju i rešavanju nacionalnog pitanja, odnosno da će ono tada već i samo po sebi, automatski biti rešeno; tako nešto je istorijski nemoguće i besmisleno; ta se dva pitanja mogu i moraju rešavati istovremeno; pri tom se, međutim, mora znati i zadržati onaj njihov principijelni odnos, to jest odnos između prvog i drugog, određujućeg i određenog. »U mjeri u kojoj se ukida ekploatacija jednog individuuma od strane drugog, ukida se i eksploatacija jedne nacije od strane druge. S padom suprotnosti klasa u okviru nacije pada i neprijateljski stav među narodima.«[23] »Nacionalno pitanje i međunacionalni odnosi su drugostepeni u odnosu na klasno-socijalni moment izgradnje socijalizma u Jugoslaviji.«[24] »Danas se mnogo govori — rekao je Tito — o tome da li prvo klasno ili nacionalno. Vi znate, ja sam govorio i u referatu na Drugom kongresu samoupravljača, da to jedno bez drugog ne ide — upravo zbog toga što smo mnogonacionalna država. Ali, ipak, ja dajem prednost klasnom karakteru našeg unutrašnjeg sistema. Ne administrativnom sistemu, nego klasnom duhu, da radnička klasa bude najvažniji faktor.«[25] I još jednom prilikom: »Ako bi tako bilo (da nacionalno ima prvenstvo pred klasnim — M. P.) — za kog đavola smo se onda borili.«[26]

---

[22] Zoran Vidaković, *Korak nazad dva koraka napred*, »Komunist«, Beograd, 1971, str. 211—233; *kurziv* — M. P.

[23] Karl Marks i Fridrih Engels, *Manifest komunističke partije*, u: Marks — Engels, *Izabrana dela u dva toma*, tom I, cit. izd., str. 31.

[24] Dr Stipe Šuvar, *Nacionalno i nacionalističko*, Marksistički centar Split, 1974, str. 259.

[25] Tito, *Intervjui*, »August Cesarec«, Zagreb i »Mladost«, Beograd, 1980, str. 332.

[26] Tito, *O radničkoj klasi*, »Radnička štampa«, Beograd, 1979, str. 48.

Digitized by Google

Odnos između klasnog i nacionalnog nije ni kao odnos između dva *ravnopravna* faktora; dijalektika, naime, ne relativizira; jedna je stvar to da se, pri opstajanju složenih nacionalnih i međunacionalnih realnosti, ekonomskih, socijalnih i kulturnih razlika i specifičnosti, klasno pitanje ne može ni postavljati, a kamo li rešavati izvan i nezavisno od tih realnosti, ali je sasvim druga stvar to da se, pod pritiskom ovih realnosti, »zaboravi« na ono principijelno prvenstvo što ga je za komuniste uvek imalo i što ga uvek ima takozvano klasno pitanje.

Svako drugačije postavljanje i rešavanje nacionalnog pitanja, to jest svako ono postavljanje i rešavanje toga pitanja koje apstrahuje od njegovog klasnog sadržaja, znak je građanske ili malograđanske (uključiv, naravno, i birokratske) kontrarevolucije. Na tu istinu su nas, na žalost, još jednom podsetili i događaji na Kosovu 1981.

Digitized by Google

Barbara Jelčić

Socijalni efekti porezne politike

(Odgovor Čedomiru Budisavljeviću)*

Čedomira Budisavljevića ne poznajem. Ne znam ni gdje je zaposlen, ni kakvo mu je obrazovanje, ni što radi. Ali, čitajući članak objavljen pod gornjim naslovom, vidim kako on radi kad piše. Naime, u tom je članku vrlo oštro, rječnikom koji nije uobičajen za nivo stručne, odnosno znanstvene rasprave, napao i iskritizirao moj članak objavljen pod istim naslovom u časopisu »Naše teme«, br. 10/83 — samo što on u svom članku polemizira i kritizira o nečemu čega u tom članku nema. Ne znam radi li se o tome da članak nije znao pročitati ili ga nije bio u stanju shvatiti, no rezultat toga ogleda se u činjenici da mi Č. B. ne samo stavlja u usta riječi i tvrdnje kojih u članku nema, nego se bavi i čitanjem mojih misli i namjera. Tako on kaže: »Izmislila je više modela i submodela oporezivanja da bi njima razotkrila zle namere tih zalaganja da, navodno, ugroze ravnopravnost žene i nagrađivanje prema radu« (str. 1300). S jedne strane, bilo bi interesantno znati gdje je to Č. B. u članku pročitao (naime, u mom primjerku časopisa »Naše teme« s mojim člankom takvih riječi nema), a još zanimljivije s kojim on to pravom dozvoljava da u moja usta stavlja klevetu, koja se ni iz konteksta mojeg članka ne može

* Čedomir Budisavljević, *Socijalni efekti porezne politike*, »Socijalizam«, br. 9/1984, str. 1299—1310.

Digitized by Google

izvući. Uz put, zar Č. B. misli da, ako se mišljenja i stavovi pojedinih autora o određenom pitanju ne slažu, mora doći do međusobnog vrijeđanja? Iz gornjeg citata proizlazi i da se Č. B. upustio u ocjenu nečega o čemu očigledno nema ni elementarne informacije — a za raspravu u koju se upustio treba mnogo, mnogo više od elementarnog. Naime, on tvrdi da sam ja izmislila modele i submodele oporezivanja, čime dokazuje, s jedne strane, da o tome tko ih je teoretski uobličio, kada i u kojim su poreznim sistemima evropskih i izvanevropskih zemalja praktično primijenjeni nema pojma, a, s druge strane, iz toga proizlazi za nj očigledan nedostatak nezaobilaznog znanja o vrlo različitim implikacijama i reperkusijama koje pojedini od tih modela oporezivanja ekonomske snage građana, odnosno obitelji, imaju za porezne obveznike koji se nalaze u inače identičnoj situaciji, samo što su kod njih pri oporezivanju primijenjene različite varijante. O tome, doduše, piše i u mom članku, ali očigledno takve stvari, premda bitne za posljedice oporezivanja, Č. B. ili bagatelizira do granica perifernih konsideracija ili pak ne uspijeva shvatiti svu njihovu težinu i snagu njihova djelovanja. A mislim da ne griješim kada kažem da bi bilo za očekivati da onaj tko smatra da ima što da kaže na temu za ili protiv oporezivanja obitelji, odnosno pojedinca, treba da vlada abecedom da bi to što želi mogao i reći, odnosno napisati.

Č. B. nije do kraja, nije dobro ili uopće nije pročitao što se u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije kaže o progresivnom oporezivanju. Naime, Č. B. kaže na str. 1302: »Poodavno smo ukinuli svako progresivno oporezivanje dohodaka i ličnih dohodaka, tako da će trebati dosta napora da se slome otpori ponovnom uvođenju takvog oporezivanja, i pored sve podrške koju oruža Dugoročni program ekonomske stabilizacije.« Međutim, u Dokumentima Komisije saveznih društvenih savjeta za probleme ekonomske stabilizacije na str. 77 kaže se: »Neophodno je izvesno proširenje progresivnog oporezivanja ukupnog prihoda građana, vodeći računa o tome da poreska progresija ne dođe u sukob sa ekonomskom stimulacijom radnih ljudi.« Treba li pismenom čitaocu komentar?

Dugačak i predugačak bi bio članak u kojem bih opisala i na njegovim vlastitim primjerima pokazala što i kako Č. B. piše. Trebalo bi, naime, najprije dosta prostora da se shvati što je, zapravo, konzistentan sadržaj članka — tu ima i o porezu na ukupni prihod građana; i o privatnoj svojini nad sredstvima za proizvodnju i njenoj varijaciji privatno-svojinskoj, »društvenoj« svojini; i o Lepoj Breni; i o ni manje ni više nego 8.000 milijardera (samo što nije otkrio kako ih je pobrojao) itd. (Osim toga, čini se da je Č. B. i stručnjak za klasifikaciju umjetnikâ na one koji se smiju označavati kao umjetnici i na one kod kojih tu riječ treba staviti u navodnike!) Č. B. je, osim toga, krajnje nezadovoljan načinom na koji je u SAPV regulirano oporezivanje građana koji, kako kaže, ukupni prihod građana umanjuje za

Digitized by Google

duture propisom određene *navodne (kurziv — B. J.)* troškove. Odjednom počinje gnjevno obračunavati sa samostalnim zanatlijama, pa na istoj (1302) strani kaže: »Takvim i sličnim »tehnikama« i samostalne zanatlije i druga lica koja samostalno obavljaju kakvu delatnost uspevaju da izbegnu progresivno oporezivanje svojih osobnih dohodaka. Zanatska radnja, odnosno prihodi od nje, deli se fiktivno na tri, pet ili deset radnji, odnosno prihoda, u zavisnosti od toga koliko to »treba«, tako da se, »rasturanjem« prihoda na formalno više njih, izbegava porez iz ukupnog prihoda ili se on samo simbolično plaća. Kao »dodatak« ovome, koriste se svakojake poreske olakšice da bi se u kasu namamilo prihod od poreza koji bi, da nije tih olakšica, »odlutao« u drugu opštinu, kojoj, inače, po zakonu pripada. Da, baš tako, republike i pokrajine i opštine u njima međusobno se nadmeću koja će više prihoda od poreza namamiti, i u toj se »gužvi«, izigravanjem, izbegavanjem plaćanja poreza, »goje« privatni džepovi.«

Iz toga je Č. B. izvukao zaključak, koji stoji na str. 1303. i glasi: »Zato nije »nenormalno« da je, u 1982. godini, mašinbravaru Josipu Maroldu iz Beočina, posle plaćanja svih poreza, pa i poreza iz ukupnog prihoda, ostao osobni dohodak od pune dve stare milijarde dinara. Takvih i sličnih »zarada« ima još u Vojvodini.« Ovo je Č. B.-u osnova da na istoj strani konstatira: »Takva poreska »politika« — a ima ih onoliko koliko ima opština u Jugoslaviji, ako ne i više — jedan je od ne tako beznačajnih vidova tihe kontrarevolucije, jedan od načina svojevrsnog podrivanja društveno-ekonomske osnove našeg socijalističkog samoupravnog društva.«

Č. B. je općenito jako ogorčen današnjim poreznim sistemom (samo ne znam je li to ogorčenje ograničeno samo na SAPV ili ide i šire) i kaže na str. 1309: »Društvene grupe koje su danas moćnije nego juče uspele su poodavno svojom društvenom moći da pravno ustanove poreski sistem koji im najviše odgovara.« Velika je šteta da tako dobro informiran i upoznat sa situacijom nije ujedno i identificirao te grupe, pa da se onda po kratkom postupku dovede taj nesretni porezni sistem u red. Pogotovo što, eto, ne samo da zna tko stoji iza tog Č. B.-ovoj kritici izloženog poreznog sistema, nego zna i kako se on kreira i podržava, naime, »jer su oni koji su imali »argumente« imali i takvu društvenu moć da te »argumente« učine argumentima« (str. 1300). Doduše Č. B. se slobodno i ljuti i snebiva nad poreznim sistemom sve dok ga shvaća onako kako to proizlazi iz (malo dalje) citiranog pasusa njegova članka u kome daje svoje viđenje niza elemenata poreza na ukupni prihod građana u SAPV. Ima ih sigurno mnogo koji bi se kritički izrazili u situaciji kakvu opisuje Č. B., samo što ona takva nije, niti je u nas ikada bila, a to što Č. B. napada plod je njegove mašte. U nekom bi se daleko manje ozbiljnom časopisu nego što je »socijalizam« tok misli koje izražava Č. B. na nizu mjesta u svom članku (na primjer, naročito u svojoj nečitkoj tabeli i drugom) moglo komentirati poslovicom: »Da je moja baba muško, zvala bi se Duško«.

Digitized by Google

Č. B. potkrepljuje svoje misli i pozivom na osnivače marksizma, pa kaže: »Ili smo možda, »normalno«, i u tome prevazišli osnivače marksizma, koji nisu mogli dogledati naše vreme iz društvenih uslova i okolnosti u kojima su radili i stvarali, i koji su nam pogrešno preporučivali progresivne poreze radi *ukidanja svake privatne svojine na sredstvima za proizvodnju*« (str. 1301; *kurziv* — B. J.). No, zbunjuje tvrdnja koju Č. B. iznosi na str. 1302. prema kojoj jedan od načina za smanjenje socijalnih razlika »jeste progresivno oporezivanje dohodaka i ličnih dohodaka, koje treba i može da bude tako dimenzionirano da podstiče privređivanje, racionalno i svrsishodno korišćenje društvenih i *privatnih sredstava za proizvodnju*« (*kurziv* — B. J.). E pa sada, može li ili ne može privatno vlasništvo sredstava za proizvodnju?

A na kraju površnog pregleda nekonzistentnog članka Č. B.-a da još spomenem (ne iscrpljujući time prikaz sadržaja): Č. B. u isti koš trpa porez iz dohotka i osobnih dohodaka; uvodi pojam jednočlane porodice (!), ali propušta da objasni taj osebujan pojam, te što je onda i kako se, po njemu, sa koliko konkretno članova, prepoznaje dvo-, tro- itd. porodica; konstruira tabelu u kojoj nešto pokazuje i, valjda, dokazuje, što se ne da pročitati, jer manjkaju mnogi za to nužni elementi (na primer, kako i što da čitalac zaključuje a da uopće ne zna kakvim su stopama oporezovani prihodi koje navodi, premda je jasno da kod progresivnog oporezivanja uz rast osnovice rastu i stope), a objašnjenja koja daje da konstruiraju tabelu poreza na ukupni prihod građana — među ostalim — ovakva su: neoporezivi dio ukupnog prihoda građana zove »neoporezivi deo ličnog dohotka«, ostatak ekonomske snage pojedinca po obavljenom oporezivanju porezom na ukupni prihod građana zove »lični dohodak neto«; nadalje, Č. B. tvrdi da je u SAPV pri oporezivanju porezom na ukupan prihod građana »u »igri« 50 obitelji, i to onih »boljih«, koje su po važećim propisima pozvane da podnose poreske prijave radi utvrđivanja poreza iz ukupnog prihoda građana, jer imaju člana, pojedinca, koji je za to podoban« (str. 1303). Stvarno, međutim, prvo, nitko nije, kako Č. B. kaže, »u igri«, nego se radi o udovoljavanju poreznoj obavezi kad i ako za to postoje utvrđene pretpostavke; drugo, kakve su to apostrofirane »bolje« obitelji i što takvom etiketom. Č. B. želi reći; i, treće (ali ne i posljednje), koji su to važeći propisi dopali ruke Č. B.-u u kojima je pročitao da su prema njima obitelji pozvane da podnose porezne prijave?

Želim posebno naglasiti da se u gornjem vrlo skraćenom pokušaju da se reproducira sadržaj članka Č. B.-a (a ja priznajem da to meni, zbog nekonzistentnosti tema kojima se u njemu bavi, nije uspjelo), uz ukazivanje na nedostatke ili nedosljednosti u prezentiranju građe, ni u kom slučaju ne radi o ocjeni njegovih ideja i stavova. Oni su njegovi i on neka iza njih i svega onoga čime ih je i kako ih je potkrijepio stoji. Namjera mi je pri tom bila da pokažem da je Č. B. mirno mogao napisati članak ne koristeći se metodom napadačkog efekta, jer je sebi time samo škodio, a nije koristio. Naime, oborivši se na neke moje navodne

Digitized by Google

konstatacije, na njima gradi svoje. Poznata je parola da svoje ne damo, a tuđe nećemo. Nju uvažavam i ja, pa stoga naglašavam da ono ili onako što i kako Č. B. navodi da je moje — nije moje. Čije je — ne znam, ali pošteno vraćam takvo kukavičje jaje!

Evo što kaže Č. B. na str. 1300: »Ako je, prema podacima B. Jelčić, u 1979. godini u Jugoslaviji ovim porezom bilo obuhvaćeno ukupno 4.807 poreskih obveznika, kojima je razrezan porez iz ukupnog prihoda građana u ukupnom iznosu od 209.067 dinara (prosečno godišnje po obvezniku 43 dinara)« . . .

A evo što o tome piše u mom članku: »1979. godine broj obveznika tog poreza smanjen je na teritoriju Jugoslavije na svega 15.682 osobe, od kojih je njih 4.807 svoju poreznu obavezu zadovoljilo (i opet, a to valja smatrati indikativnim i simptomatičnim) plativši dužni porez razrezan na najnižu osnovicu uz primjenu najniže stope, a ukupni je prihod od tog poreza iznosio 209.067 dinara« (str. 1516, bilješka br. 2, alineja druga). (Osim toga, u mom primjerku »Naših tema« s mojim člankom nema nigdje teksta s podacima što u citatu Č. B.-a stoji u zagradi, pa stvarno ne znam gdje je onda to otkrio i uvrstio u rečenicu koja počinje tvrdnjom: »Ako je, *prema podacima B. Jelčić*« — *kurziv* — B. J.)

Evo što Č. B. kaže dalje na str. 1300: »Jer, kako je u zaključnom razmatranju pokazala, sadašnji način oporezivanja ukupnog prihoda građana, u kome su prihodi pojedinca, a ne obitelji, predmet oporezivanja, respektira sve »u naš samoupravni sistem ugrađene principe« »oporezivanja.«

A evo što stvarno piše (str. 1529): »Na kraju — premda ni izdaleka nisu iscrpljeni ni svi pristupi ni sve argumentacije pro i contra pojedinog modela oporezivanja dohotka — smatramo da su u dosadašnjim izlaganjima pruženi razlozi i obrazloženja koja opravdavaju opredjeljenje za takvo oporezivanje ukupne ekonomske snage građana (u nas primjenom poreza na ukupni prihod građana) u Jugoslaviji, koje respektira u naš samoupravni sistem ugrađene specifične principe . . .«

Evo što Č. B. kaže na str. 1301: »A Barbari Jelčić je, u njenoj misaonoj konstrukciji, i obično progresivno oporezivanje teško i zamisliti, jer je zamislila stanje »striktne i pune primjene principa raspodjele prema radu«, odnosno da smo u revoluciji toliko odmakli da se nalazimo na samom pragu ulaza u komunizam.«

I opet moram sa žaljenjem konstatirati da imam u rukama valjda neki defektni primjerak »Socijalizma« s mojim člankom, jer tu nigdje nema *moje* konstatacije o tome da smo u revoluciji toliko odmakli da se nalazimo na samom pragu ulaza u komunizam. A o tvrdnji Č. B.-a da mi je »i obično progresivno oporezivanje teško zamisliti« *(nota bene:* po Č. B.-u valjda ima i neko neobično progresivno oporezivanje) ostajem prenerađena nad nepismenošću i neznanjem Č. B.-a: nepismenošću zato što nije znao pročitati ni eksplicite i jasno formulirane rečenice u kojima se upravo naglašava da se kod poreza na ukupni prihod građana, odnosno pri oporezivanju ukupne ekonomske snage građana, radi

Digitized by Google

o progresivnom oporezivanju, a neznanjem zato što je konfrontacija *pro* ili *contra* oporezivanja pojedinca, odnosno obitelji, totalno bespredmetna radi li se o proporcionalnom, a ne o progresivnom oporezivanju (i to spada u abecedu koju treba savladati da bi se moglo uopće govoriti, a kamo li kritizirati).

Evo što Č. B. kaže na str. 1301: »... te raspodela ličnih dohodaka, kada nije određena za različite osobne radove 1:2, kako to navodi B. Jelčić...«

A evo što stvarno navodi B. J. u hipotetičkom primjeru na str. 1529: »Ako je rezultat inputa rada dviju osoba izražen kao odnos 1:2, ako — kao rezultat striktne i pune primjene principa raspodjele prema radu — u novcu izraženi input rada i opet (logično) iznosi 1:2...«

Takvih »čitanja« mog teksta i kojekakvih interpretacija onoga što i jesam i nisam napisala ima još mnogo. No, mislim da je daleko važnije osvijetliti problem oporezivanja primjenom poreza na ukupni prihod građana (ne samo zbog uloge koju on u nas ima sada, nego mnogo više zbog uloge koji bi trebao imati), potkrijepiti ga argumentima i kontraargumentima, izvršiti analizu prednosti i nedostataka pojedinog modela (jer svaki model, svaka varijanta, ima prednosti i nedostatke), pa onda konfrontirati različite stavove, harmonizirati ih sa željenim ciljevima, odnosno efektima, te naći kompromis (jer svaki je porezni sistem, odnosno porezna politika, upravo — bolji ili lošiji — kompromis) i omogućiti i osigurati provedbu utvrđene porezne politike u praksi. U tom smislu ću, zapravo, u osnovnom dijelu ovog članka ukazati na određene aspekte koji se javljaju pri dilemi za ili protiv oporezivanja pojedinca ili obitelji, u namjeri da to bude doprinos u traženju i iznalaženju optimalnog modela, odnosno varijante oporezivanja ukupne ekonomske snage građana, koji će biti u skladu s ukupnim efektima koji se u društvu u datom vremenu i datim prilikama žele, pa i moraju postići.

Pri tom ću sebi dozvoliti slobodu da,unatoč autoritativnom suprotnom mišljenju Č. B.-a, i ovom članku dam naslov *Socijalni efekti porezne politike*. To unatoč tome što Č. B. — između raznovrsnog ostalog (što jednostavno zbog prostora ne mogu citirati, a samo citiranje originalnih misli Č. B.-a osigurava da čitalac ne pomisli da se radi o nespretnom komentaru kojim se Č. B.-u nešto imputira) — na str. 1309—1310. kaže: »Takvo stanje u oporezivanju ili, bolje reći, u ukupnim društvenim obavezama, vodi daljem raslojavanju građana na bogate i siromašne. Ali i razbijanju jedinstva jugoslovenskog tržišta i daljem zaostajanju nerazvijenih za razvijenima. To zaostajanje ne javlja se samo u odnosima republika i pokrajina, već i u odnosima opština u svakoj republici i pokrajini. Sa prihodima od poreza i doprinosa koje ubiru nerazvijeni nisu kadri da podmire opšte i zajedničke potrebe, koje su u odnosu na mogućnosti predimenzionirali. To vodi daljem uvećavanju društvenih obaveza u tim sredinama. Kada je tako, njima za proširenje materijalne osnove rada ostaje manje sredstava nego razvijenima, a to onda vodi daljem zaostajanju u

Digitized by Google

razvoju. Na taj način razvijeni nemaju ekonomski interes da ulažu sredstva u ta područja, jer im, zbog oštrijeg oporezivanja, takva ulaganja odbacuju niži čist dohodak nego da su sredstva uložili u razvijena područja.

To da društvene obaveze nisu u srazmeri sa ekonomskom snagom poreskih obveznika, već da su obrnuto srazmerne toj snazi, kao i da se to, pored ostalog, ostvaruje u svemu i na isti način u odnosima obaveza po pojedinim »sistemima« razvijenih i nerazvijenih — prvi je i osnovni nedostatak, pa, ako hoćemo, i nepravda sadašnjeg oporezivanja. Ono takvo kakvo je derogira društvene mere koje idu ka bržem razvoju nerazvijenih republika i pokrajina, i opština i regiona u njima, i stvara niz drugih negativnih ekonomskih i socijalnih posledica. Zato su to teme za naslov »Socijalni efekti porezne politike...«

Kamo puste sreće da je Č. B. nakon ovako minuciozno prikazanih uzroka i posljedica ponudio i rješenja za zaustavljanje daljnjeg raslojavanja građana na bogate i siromašne, protiv razbijanja jedinstva jugoslavenskog tržišta i daljnjeg zaostajanja u razvoju nerazvijenih za razvijenima. Jer, rješenja kao da su tu negdje, u rukavu!

I na kraju ovog dijela ostaje pitanje — što je Č. B. u svom članku zapravo htio reći, za što se zalaže i što bi se time *in ultima linea* postiglo. Pa valjda ne — bar kad se radi o porezu na ukupni prihod građana, ali i o porezu iz osobnih dohodaka primjenom progresivnih poreznih stopa kako to preporuča Č. B. (na primjer, na str. 1301) — za uravnilovku?

*

Pri traženju modela, odnosno modaliteta oporezivanja primjenom poreza na dohodak fizičkih osoba (Einkommensteuer, Income tax, impôt sur le revenue des personnes physiques) usmjerenog na ukupnu ekonomsku snagu fizičke osobe — pa mu stoga donekle odgovara naš porez na ukupni prihod građana — osnovna je motivacija identifikacija onog sadržaja pojma pravednosti u oporezivanju i pravednog oporezivanja koje će većina potencijalnih poreznih obveznika (ideal općeg prihvaćanja i teško očekivati) prihvatiti i na osnovi toga, bez nekog posebnog (ako uopće izraženog), otpora plaćanju poreza pristupiti zadovoljavanju svoje porezne obaveze plaćajući ga. Koliko se pri tom uspijeva ili ne, ovisi o pretpostavkama na kojima se sadržaj pojma pravednosti gradi, pa kako i koliko se te pretpostavke mijenjaju, mijenja se i predstava o tome što je pravedno, a što ne. Relativnost pravednosti u oporezivanju pokazuje (kao samo jedan od niza primjera) i dijametralno suprotan stav o tome prije velike francuske revolucije, nakon njezine pobjede i danas. Na osnovama prirodnog prava privilegije feudalnog klasnog društva Francuske sve do Louisa XVI normalno su se, i samo po sebi razumljivo, protegle i na područje oporezivanja — pravedno je bilo da crkveno i svjetovno

Digitized by Google

plemstvo i tu uživa privilegiran položaj izražen u automatskim poreznim oslobođenjima. Revoltirana tim stanjem i njegovim socio-ekonomskim posljedicama, revolucija 1789. proklamira beziznimnu opću poreznu obavezu kao ideal i osnov pravednog oporezivanja. A danas? Baš pravde i pravednosti radi suvremena porezna zakonodavstva inaugurirala su i regulirala oporezivanje, pri kojem se na izvršenje porezne obaveze ne pozivaju beziznimno svi, već samo oni koji posjeduju poreznu snagu, naime, oni čija je ekonomska snaga tolika da im i nakon oporezivanja na raspolaganju ostane onoliko koliko se u datom društvu, vremenu i prilikama smatra potrebnim za uzdržavanje i održavanje nekog tamo i tako proklamiranog nivoa životnog standarda samog poreznog obveznika i (ako ih ima) članova njegove obitelji.

Promjenjivost u stavu o tome što je i koje je pravedno oporezivanje, a sve u pokušaju i nastojanju da se oporezivanje na optimalan način prilagodi društvenoj stvarnosti, može se pratiti i pri konstruiranju, modificiranju, pa i napuštanju jednog modela oporezivanja dohodaka fizičkih osoba na čije mjesto dolazi drugi model ili njegova varijanta, koja će se u izvornom ili opet nekom modificiranom obliku zadržati tako dugo u poreznom sistemu neke zemlje dok za to postoje pretpostavke, dok on s njima, s ukupnim stanjem i razvojem socio-ekonomskih, političkih i drugih prilika harmonira. Još ne tako davno u zapadnoj je financijskoj literaturi, legislativi i praksi zastupano i primjenjivano kao pravedno zajedničko oporezivanje — premda u različitim varijantama u raznim sistemima, kao nastojanje da se i vlastitim zakonodavstvom pokušaju izbjeći nedostaci uočeni u poreznom zakonodavstvu neke druge zemlje, da bi se u relativno kratkom roku od svega sedamnaest godina po zauzimanju toga stava kompetentni stručnjaci izjasnili u prilog odvojenog oporezivanja[1] i iz-

[1] International Fiscal Association (IFA) održala je kongres 1955. godine, na kome su iznijeti iz ondašnjih uvjeta proizašli prijedlozi i sugestije za zakonski tretman obitelji i oporezivanju. Jedan od principa na kojima su prijedlozi, odnosno sugestije, izražene u rezoluciji s tog skupa počivale bio je stav da bračne parove (odnosno obitelji) treba oporezovati primjenom (nekog od) modela zajedničkog oporezivanja, a da na ukupni iznos razrezanog poreza uopće ne bi trebalo da utiču pitanja o tome iz kojih izvora taj »obiteljski« dohodak potječe, odnosno da li ga je ostvario jedan bračni drug ili su u njegovu ostvarenju sudjelovala oba.

IFA je održala kongres o položaju obitelji u oporezivanju sedamnaest godina kasnije, to jest 1972. godine. Polazne pozicije ovog kongresa bile su sasvim suprotne pozicijama kongresa iz 1955. godine. Naime, dok se tada stajalo na stanovištu da oporezivanje obitelji treba da bude temeljeno na nekom od modela zajedničkog oporezivanja, osnovno je pitanje s tim u vezi tada bilo u pronalaženju načina zajedničkog oporezivanja, koje će na optimalan način riješiti konstrukciju sistema oporezivanja dohotka u svjetlu zahtjeva da se efekti zajedničkog oporezivanja ne bi negativno odrazili na članove obitelji/domaćinstva.

Novi kongres (1972) postavio je svoja razmatranja problematike oporezivanja obitelji na novu osnovu, koja je bila rezultat društvenih promjena odigranih u međuvremenu. Naime, ovoga je puta problem

Digitized by Google

radili u tom smislu preporuke, a kao rezultat toga moguće je pratiti proces prihvaćanja (ili već usvajanja) upravo odvojenog oporezivanja u zemljama koje su još do jučer imale neki od oblika zajedničkog oporezivanja.

Konstruiranje raznovrsnih modela i submodela oporezivanja dohotka fizičkih osoba nimalo nije igra dokonih profesora, a još manje je lišeno svog dubokog smisla i opravdanja. Naime, činjenica je da zaista svaki od do sada prezentiranih modela tog oporezivanja ima različite učinke i proizvodi različite — često dijametralno suprotne — posljedice za subjekte na koje se odnosi. A budući da je to tako, i da je to ponekad — češće i intenzivnije no što bi se moglo tolerirati — tako radi nekog slučajnog spleta okolnosti, uopće nije niti može biti svejedno ni koji će se model oporezivanja fizičkih osoba uvesti u porezno zakonodavstvo. Koji će, pak, to u datom slučaju model biti, ovisi o konstrukciji i kombinaciji elemenata pojedinog modela. Stoga, ne samo da je važno, nego je i nužno potrebno i samo po sebi razumljivo da se, zalažući se za zajedničko ili odvojeno oporezivanje dohotka fizičkih osoba, dakle, za takozvano obiteljsko ili pojedinačno oporezivanje, mora točno definirati, za koji se to konkretni model predlagač opredjeljuje, odnosno zalaže i koji mu pri tome argumenti služe za date prilike i u datom prostoru i okolnostima.

A da reperkusije oporezivanja dohotka fizičkih osoba nisu u nekim kompariranim modelima ni približno slične, nego se čak bitno razlikuju, pokazuje kratka analiza i usporedni prikaz učinaka slijedećih modela oporezivanja.

1. *Zajedničko oporezivanje uz nepromijenjene od poreza oslobođene iznose.*

1. Jedinica koja će biti opterećena obavezom snošenja poreznog tereta u ovom sistemu, odnosno modelu oporezivanja jest bračna zajednica, odnosno obiteljska zajednica ako bračni par ima djece.

2. Ovdje se radi o takozvanom obiteljski prijentiranom modelu (sistemu) oporezivanja jer se predviđene porezne stope primjenjuju na zbrojeni, takozvani zajednički dohodak jedinice obitelji. To se čini tako da se oporezuju zbrojeni pojedinačni prihodi bračnih drugova, odnosno članova obitelji, a odgovarajuće porezne stope će se primijeniti na iznos koji ostaje nakon što su od zbrojenih dohodaka članova obitelji odbijeni nepromijenjeni iznosi, koji predstavljaju od oporezivanja oslobođeni egzistencionalni minimum za bračne drugove, odnosno članove obitelji.

---

bio postavljen u obliku pitanja — može li se zajedničko oporezivanje kao model oporezivanja obitelji uopće smatrati opravdanim poreznim tretmanom obitelji. Jedan od osnovnih motiva za novu polaznu točku u razmatranju položaja obitelji u oporezivanju i kritičkog osvrta na opravdanost zajedničkog oporezivanja nađen je u novoj poziciji međusobnih odnosa muškaraca i žena u društvu uopće, pa tako i u poziciji koju oni imaju ili bi je željeli ili trebali imati i u obitelji i u široj društvenoj zajednici.

Digitized by Google

3. Porezno opterećenje bračnih drugova s jednakim dohotkom, kao i jednakim obavezama u odnosu na obitelj, bit će pri oporezivanju zbrojenih dohodaka jednako, bez obzira na izvore dohotka (dohodaka), na njihovu raspodjelu unutar obitelji, odnosno veličinu pojedinih individualnih dohodaka koji su zbrojeni rezultirali zajedničkom obiteljskom ekonomskom snagom.

4. Posljedice zaključivanja braka na polju oporezivanja po bračne drugove, od kojih svaki ostvaruje individualni dohodak, odražavaju se u obliku jačeg, odnosno rastućeg poreznog opterećenja. To slijedi iz činjenice da će dohoci obaju bračnih drugova zbrojeni predstavljati veću poreznu osnovicu, a ona će pri primjeni skale progresivnih poreznih stopa biti podvrgnuta višoj poreznoj stopi negoli bi to bio slučaj da su oba dohotka bila oporezovana kao odvojene veličine, kao što su odvojeno i ostvareni.

5. Nesumnjivo se može govoriti o poreznoj diskriminaciji udate zaposlene žene u odnosu na neudatu zaposlenu ženu. Uz ostale relevantne jednake uvjete sama činjenica da je zaposlena žena udata stavlja je u poreznom tretmanu u neopravdano lošiji položaj od onog u kome se nalazi njezina neudata kolegica.

6. U ovom modelu zajedničkog oporezivanja obitelji irelevantan je način na koji je formirana ekonomska snaga obitelji, to jest ne uzima se u obzir činjenica (a) ni koliko je individualnih dohodaka zbrojeno, (b) ni visina (veličina) pojedinog dohotka, koji su zajedno zbrojeni pretvoreni u kategoriju »ekonomska snaga obitelji«.

7. Iako unutar ovog modela oporezivanja postoji zahtjev za jednakim poreznim tretmanom bračnih drugova/obitelji s jednako visokim zajedničkim dohotkom, ovdje se očito zanemaruje polažaj zaposlene žene.

Međutim, potrebno je istaći da sa stanovišta ovog modela ni u kom slučaju ne može i ne smije biti jednako tretirana ekonomska snaga obitelji kad se promatra samo kao financijska kategorija određene veličine, a da se pri tom ne uzme u obzir kao jedan od najvažnijih relevantnih faktora pri determiniranju poreznog tretmana sastav te ekonomske snage. Ovdje se misli na razlikovanje izvorâ pojedinačnih dohodaka, kao i na iznose tih pojedinačnih dohodaka koji zbrojeni daju ekonomsku snagu bračne/obiteljske zajednice.

8. Polazišna točka za utvrđivanje jednako visokog efektivnog poreznog opterećenja jest bračni par s jedne, te samac, s druge strane, pri čemu obje spomenute kategorije imaju ekonomsku snagu jednake visine (veličine).

9. Članovi bračne, odnosno obiteljske zajednice diskriminirani su u odnosu na članove koji žive u drugačijim zajednicama.

10. Porezno opterećenje dohotka bračnog para raste i apsolutno i relativno (procentualno) s porastom tog dohotka do granične porezne stope, a nakon toga raste apsolutno sve dok ne dosegne najviše prosječno porezno opterećenje.

Digitized by Google

11. U usporednoj analizi veličine poreznog opterećenja najjače je oporezivanje grupa oženjenih/udatih.

12. Pri nekoj datoj poreznoj ljestvici ovim se modelom oporezivanja ostvaruje najveći fiskalni efekt od ubranog poreza.

13. Porezno opterećenje bračnih parova i samaca neposredno je vidljivo iz same porezne skale.

2. *Zajedničko oporezivanje uz rastuće neoporezovane iznose za suprugu*

1. Jedinica podložna oporezivanju i pozvana da nosi porezni teret i u ovoj je varijanti modela zajedničkog oporezivanja bračna, odnosno obiteljska zajednica.

2. I ovo je takozvani obiteljski orijentirani sistem oporezivanja. Za potrebe poreznog tretmana prihodi bračnih drugova — bilo oni ostvareni od imovine bilo oni od rada — zbrajaju se i tako stapaju u jedinstveni dohodak. Dobivena financijska kategorija još nije porezna osnovica i ne podliježe oporezivanju kao takva. Od agregatnog dohotka dobivenog zbrajanjem individualnih dohodaka, odnosno prihoda svakog bračnog druga pojedinačno, odbijaju se od oporezivanja oslobođeni dijelovi, koji su utvrđeni u iznosima i veličinama što stepenasto rastu u odnosu na visinu dohotka. Strmina stepenasto konstruiranih odbitnih iznosa takva je da u pravilu kompenzira jače porezno opterećenje zbrojenih dohodaka do kojeg dolazi kao rezultat primjene više progresivne porezne stope. *Nota bene:* iznosi oslobođeni od poreza utvrđuju se uvažavajući visinu dohotka i strminu, odnosno porast porezne ljestvice, ali ne (bar ne u velikom broj slučajeva) i odnos veličine individualnih dohodaka bračnih drugova koji se zbrajaju i čine objekt oporezivanja. Stoga se pri utvrđivanju iznosa oslobođenih od poreza polazi od pretpostavke da je najpogodniji onaj odnos individualnih dohodaka bračnih drugova koji se u ukupnom dohotku može izraziti kao 50:50, kao i od pretpostavke da veće (jače) porezno opterećenje, kao rezultat zajedničkog oporezivanja, upravo odgovara onom umanjenju ukupnog iznosa poreznog opterećenja do kojeg dolazi zbog primjene stepenasto rastućih neoporezovanih iznosa.

3. Porezno opterećenje bračnih parova s dohotkom jednake veličine (visine) i jednakim obiteljskim obavezama pri primjeni ovog modela oporezivanja jednako je bez obzira na izvore i/ili unutarobiteljsku raspodjelu, odnosno način formiranja zajedničkog dohotka.

4. Sklapanje braka dvaju subjekata koji ostvaruju dohotke/prihode reflektirat će se na planu oporezivanja u pravilu kao smanjenje poreznog opterećenja.

5. Iako u ovom modelu diskriminacija udate zaposlene žene u odnosu na njezinu neudatu kolegicu nije neposredno vidljiva, ona ipak nije eliminirana, nego je samo prikrivena. To stoga što,

Digitized by Google

s jedne strane, nema pojedinačnog, individualnog dohotka/prihoda kao osnove oporezivanja, a, s druge strane, polazi se od pretpostavke da je od poreza oslobođeni iznos prilagođen zahtjevu prema kome bi njegova primjena trebala kompenzirati djelovanje progresivnih poreznih stopa na zbrojene dohotke.

6. Ako postoji beziznimno oporezivanje zbrojenih dohodaka, onda izostaje svaki interes za obiteljsku preraspodjelu rada i/ili imovine.

7. Činjenica da su (kao što je to u tački 4 navedeno) svi bračni parovi, pod pretpostavkom da raspolažu jednako velikim zajedničkim dohotkom, neovisno i o izvorima kao i o obiteljskoj podjeli, podvrgnuti jednakom poreznom tretmanu, isključuje mogućnost da se pri poreznom tretmanu obitelji primjenom ovog modela respektira položaj supruge kao (a) domaćice, (b) suradnice, odnosno pomoćnice (u muževom poduzeću, djelatnosti), (c) ravnopravne partnerice-radnice, u djelatnosti iz koje izvire dohodak obitelji.

8. Polazišna točka za utvrđivanje efektivnog poreznog opterećenja pri ovom modelu oporezivanja je jedan bračni par, odnosno, njemu nasuprot, jedan samac. Odgovarajući dohoci su »x« i jedan umanjeni iznos, pri čemu djelovanje ovog umanjenja pri oporezivanju mora odgovarati upravo (točno) onom povećanju poreznog opterećenja koje se manifestira kao posljedica progresivne porezne skale pri oporezivanju, odnosno

$$2 \cdot \frac{x}{2} = x .$$

9. U pravilu su pri oporezivanju primjenom modela zajedničkog oporezivanja uz rastuće neoporezovane iznose povlašteni članovi bračne zajednice u odnosu na porezni tretman kome su po ovom modelu podvrgnuti članovi nekih drugih zajednica.

10. Pri oporezivanju dohodaka bračnih parova odbici se i apsolutno i relativno, odnosno procentualno, povećavaju ukorak s porastom dohotka.

11. Samci su primjenom ovog modela oporezivanja kao grupa podvrgnuti jačem poreznom opterećenju negoli bračni parovi.

12. Fiskalni efekt primjene oporezivanja zbrojenih dohodaka (prihoda), modelom u kome se od poreznog objekta odbijaju u svrhu formiranja porezne osnovice rastući od poreza oslobođeni iznosi, odgovara onome koji se postiže primjenom modela nazvanog podjela dohotka, odnosno income splitting.

3. *Income splitting model oporezivanja*

(Oporezivanje podjelom dohotka)

1. I ovdje se radi o takozvanom obiteljski orijentiranom modelu oporezivanja, jer je oporezivanje podložna agregatna veličina

Digitized by Google

zbrojenih dohodaka/prihoda bračnog para, odnosno eventualno obitelji, ako bračni par ima djecu. (Tako, na primjer u francuskom modelu oporezivanja primjenom splittinga zajednički dohodak, pored individualnih dohodaka roditelja, čine i oni koje ostvare djeca).

2. Porezne stope primjenjuju se dva puta na polovinu ukupnog dohotka bračnog para, nakon što je on umanjen za iznose osobnih oslobođenja i paušalne odbitke.

3. Ovakvim tretmanom ostvaren je cilj kojim se težilo za ravnomjernim opterećenjem svih bračnih parova koji imaju jednake dohotke i jednake obiteljske obaveze, neovisno o izvorima dohotka, obiteljskoj raspodjeli, odnosno načinu formiranja ekonomske snage. Pri tom se ne pravi nikakva razlika u oporezivanju prihoda od kapitala, s jedne, odnosno rada, s druge strane, jer odnosni ugovori (o redistribuciji kapitala i/ili rada) nemaju nikakva utjecaja na porezni tretman obitelji primjenom modela splittinga.

4. Sklapanje braka dvaju subjekata koji ostvaruju dohodak održava se kao smanjenje dužnog poreza. Ono je posljedica odstupanja efektivnog sastava ukupnog zajedničkog dohotka, to jest međusobnog numeričkog odnosa zbrojenih dohodaka od fiktivne podjele, koja se čini za porezne svrhe. Budući da splitting izražen sa 50:50 predstavlja najpovoljniju podjelu ukupnog zajedničkog dohotka, smanjenje poreznog opterećenja bit će to veće što se ova faktična podjela više udaljuje od »idealne podjele«, te će najveće biti u slučajevima u kojima postoji samo jedan dohodak, tako da se stvarna podjela može zapravo izraziti kao 100:0.

5. Udata zaposlena žena u ovom modelu nije izjednačena s poreznim tretmanom neudate zaposlene žene, premda je njezin diskriminirani položaj »prikriven«.

6. Manipulacije s imovinom unutar obitelji, kao i redistribucija od rada i kapitala ostvarenih prihoda, ne utječe na oporezivanje obitelji, pa se unutar ovog modela ne predviđa različit porezni tretman ovih dviju kategorija prihoda s obzirom na njihov izvor.

7. Primjena modela splittinga ne dopušta respektiranje činjenice da je supruga zaposlena.

8. Kao polazišna točka za utvrđivanje jednako visokog poreznog tereta uzima se jedan bračni par, s jedne, i dva samca, s druge strane, pri čemu je dohodak samaca uvijek upola manji od dohotka bračnog para.

9. Članovi bračne, odnosno obiteljske zajednice povoljnije su tretirani u oporeizvanju primjenom ovog modela negoli članovi nekih drugih zajednica.

10. Pri oporezivanju bračnih parova odbici rastu apsolutno u skladu s porastom dohotka, sve dok ne dosegnu najvišu točku pri onoj visini dohotka koja odgovara dvostrukom iznosu onog dohotka koji podliježe oporezivanju primjenom granične porezne

Digitized by Google

stope; međutim, potom počinje gubiti snagu da bi pri najvećem prosječnom opterećenju potpuno izostalo.

11. Promatrani kao grupa, samci su podvrgnuti jačem poreznom opterećenju od bračnih parova.

12. Uz neku utvrđenu poreznu ljestvicu fiskalni je efekt pri mjene ovog modela oporezivanja najmanji, odnosno odgovara prihodima od oporeizvanja ubranima primjenom modela s rastućim neoporezovanim iznosima.

13. Porezno opterećenje bračnih drugova ne može se očitati neposredno iz porezne skale.

4. *Model oporezivanja uz primjenu dvostruke skale*

1. Ovaj model dopušta pojedinom oženjenom/udatom poreznom obvezniku mogućnost izbora između oporezivanja kojem će biti podvrgnut kao pojedinac ili onog oporezivanja pri kojem će biti oporezovan zajedno sa svojim bračnim drugom. Odluka o izboru jedne ili druge varijante ovisit će o iznosu poreznog opterećenja u jednom i drugom slučaju, te će upravo on biti relevantan faktor u biranju onog načina oporezivanja koji će se poreznom obvezniku »više isplatiti«. Međutim, u osnovi će zajedničko oporezivanje biti pogodnije, pa je i ovaj model moguće označiti kao obiteljski orijentiran. 2. Primjena poreznih stopa ovisi o izboru varijante oporezivanja. Izabere li porezni obveznik zajedničko oporezivanje, porezna se stopa primjenjuje na skupni, zajednički dohodak bračnih drugova, dok će pri izboru varijante u kojoj porezni obveznik želi biti oporezovan kao pojedinac stupnjevita porezna skala biti primijenjena — kao i pri oporezivanju samaca — na njegov individualni dohodak, a pri tom su udaljenosti između stupnjeva ove skale poreznih stopa upola manje od onih koje su predviđene za ljestvicu poreznih stopa u slučaju zbrojenih dohodaka/prihoda.

3. Porezno opterećenje bračnih parova s jednakim dohotkom i jednakim obiteljskim obavezama jednako je za sve zajednički oporezovane bračne drugove, neovisno o izvoru dohotka, njegovoj efektivnoj podjeli u obitelji, odnosno njegovu porijeklu.

Kod bračnih parova koji izaberu varijantu odvojenog oporezivanja porezno će opterećenje biti različito, a varirat će ovisno o taktičnom udjelu pojedinačnog dohotka kao sastavnog dijela zajedničke ekonomske snage, a osim toga bit će više negoli kod onih bračnih parova koji su se opredijelili za zajedničko oporezivanje, čak i onda kad je faktički udio pojedinačnih dohodaka u zajedničkoj ekonomskoj snazi izražen odnosom 50:50.

4. Sklapanje braka u ovom modelu oporezivanja manifestira se u smanjenju poreza na način kao što je to slučaj pri primjeni modela splittinga. Odluče li se bračni drugovi i nakon sklapanja braka na odvojeno oporezivanje, neće nastupiti nikakva promjena u veličini poreznog opterećenja koje su nosili prije sklapanja braka.

Digitized by Google

5. Ako se bračni drugovi opredijele za odvojeno oporezivanje uz primjenu poreznih stopa po suženim stupnjevima, neće doći ni do kakve razlike u poreznom opterećenju udate žene u odnosu na neudatu ženu koja ostvaruje dohodak, odnosno prihod. Pri zajedničkom oporezivanju primjenom opće porezne ljestvice diskriminacija postoji, samo se ona prikriva time što se pretpostavlja da prihodi supruge čine 50% ukupne ekonomske snage obitelji, pa da se onda u tom smislu i oporezuju.

6. Pri zajedničkom oporezivanju ne predstoji mogućnost različitog poreznog tretmana prihoda od rada, odnosno onih od kapitala, pa stoga izostaje interes za unutarobiteljske manipulacije i ugovore kojih bi predmet bila preraspodjela ovih kategorija među članovima obitelji. Izaberu li bračni drugovi odvojeno oporezivanje uz primjenu porezne skale sa suženim stupnjevima, ugovori u kojima je uređena nova raspodjela prihoda od rada, odnosno kapitala, među članovima obitelji utjecat će na oporezivanje, ali će taj utjecaj u najpovoljnijem slučaju izjednačiti porezni teret s onim koji će nositi bračni par pri izboru prve varijante — dakle zajedničkog oporezivanja.

7. Pri zajedničkom oporezivanju se činjenica da se supruga nalazi u radnom odnosu uopće ne uvažava — drugačiji bi tretman bio, naime, suprotan postulatu, koji čini jedan od osnovnih elemenata ovog modela oporezivanja, a koji se ogleda u činjenici da sklapanje braka rezultira poreznim tretmanom na osnovi kojeg se porez smanjuje kao što je to slučaj i kod splitting modela. Izaberu li bračni drugovi odvojeno oporezivanje, činjenica da je žena zaposlena različito se odražava u oporezivanju.

8. Polazišnu točku pri utvrđivanju efektivnog poreznog opterećenja identične visine (veličine) predstavljaju jedan bračni par i dva samca, čiji su dohoci upola manji od ekonomske snage bračnog para. To za slučaj da se bračni par odlučio u korist zajedničkog oporezivanja, koje će se provesti primjenom opće porezne skale. Izabere li se druga mogućna varijanta ovog modela oporezivanja obitelji, ne utvrđuje se — niti je to potrebno — neka odgovarajuća polazna točka koja bi dopuštala i omogućavala usporedbu oženjenih/udatih i samaca, jer je promatranje i čitav postupak usmjeren i ujedno ograničen na pojedinca, na njegov dohodak i njegovo osobno opterećenje.

9. Članovi bračne, odnosno obiteljske zajednice imaju u odnosu na članove drugih, odnosno drugačijih zajednica povlašten porezni tretman ako su izabrali zajedničko oporezivanje. Izaberu li varijantu odvojenog oporezivanja, nalaze se u položaju koji ih u poreznom tretmanu izjednačava s članovima bilo koje druge zajednice različite od bračne, odnosno obiteljske.

10. Odbici pri zajedničkom oporezivanju dohotka bračnih drugova rastu a apsolutno i relativno s porastom dohotka, sve dok ne dosegnu graničnu poreznu stopu. Nakon toga se odbici smanjuju, do trenutka u kome je dosegnuto najviše prosječno porezno opterećenje.

Digitized by Google

11. Kao grupa su samci i članovi obitelji koji su odabrali odvojeno oporezivanje jače oporezovani.

12. Uz neku datu poreznu skalu fiskalni efekt oporezivanja obitelji bit će primjenom ovog modela oporezivanja najveći.

13. Iz porezne skale nije moguće neposredno saznati veličinu poreznog opterećenja samaca, odnosno članova obitelji, koji su odabrali varijantu odvojenog oporezivanja vlastitih dohodaka.

5. *Odvojeno oporezivanje*

1. Jedinica za koju se vezuje oporezivanje u ovom modelu jest pojedinac.

2. Porezna skala primjenjuje se na dohodak pojedinca ne vodeći pri tom uopće računa o njegovom obiteljskom statusu (obiteljski se status može eventualno razabrati iz činjenice da se priznaju neki od poreza oslobođeni iznosi kad je porezni obveznik dužan na nečije uzdržavanje).

3. Porezno opterećenje bračnog para s jednakim dohotkom i istim obiteljskim obavezama različito je u ovisnosti o izvoru dohotka i intrafamilijarnoj podjeli, odnosno sastavu ukupnog zajedničkog dohotka. Budući da međusobni ugovori članova obitelji o preraspodjeli kapitala i/ili rada utječu na efekte poreznog tretmana, pri ovom modelu moguće su manipulacije prihodom od kapitala.

4. Sklapanje braka nije faktor koji bi na bilo koji način utjecao na efekte oporezivanja. Udata zaposlena žena u ravnopravnom je položaju sa svojom neudatom kolegicom.

5. Pojedinačni dohodak bračnih drugova se međusobno ne zbraja, već se porezne skale primjenjuju na odvojene dohotke svakog bračnog druga posebno.

6. Ugovori o prijenosu kapitala ili o radu među bračnim drugovima utječu na efekte oporezivanja.

7. Činjenica da se supruga nalazi u radnom odnosu, da je zaposlena, relevantna je za njezin porezni tretman, što se odražava tako da je ona podložna oporezivanju kao i svaka druga zaposlena žena, ali se istodobno negira njezin obiteljski status. Takav tretman je, kao što se vidi, sasvim suprotan tretmanu kome je izložena zaposlena udata žena pri primjeni ostalih modela oporezivanja.

8. Pri primjeni ovog modela oporezivanja izostaje mogućnost diferenciranog opterećenja između bračnih parova, s jedne, i samaca, s druge strane, jer su u središtu promatranja samo pojedinci, njihov dohodak, njihova porezna sposobnost, ali ne i njihov obiteljski status.

9. Model odvojenog oporezivanja izjednačuje u poreznom tretmanu članove bračnih, odnosno obiteljskih zajednica s članovima zajednica osnovanih na drugim temeljima.

Digitized by Google

10. Kako u ovom modelu uopće ne postoji kategorija zajedničkih dohodaka, već je sav taj model sazdan na elementima vezanim uz pojedinca, pa tako i na dohotku koji pojedincu pripada, izostaje mogućnost usporedbe prednosti i nedostatka poreznog tretmana zajedničkih dohodaka na raznim stupnjevima njegove visine s dohotkom samca.

11. Promatrani kao grupa bračni su parovi oporezovani jednako kao samci.

12. Pri nekoj utvrđenoj poreznoj skali fiskalni efekt primjene ovog modela veći je negoli je taj efekt pri primjeni modela splittinga, ali niži od efekta postignutog pri modelu zajedničkog oporezivanja.

13. Iz same porezne skale neposredno se može očitati opterećenje pojedinih poreznih obveznika.

14. Primjena ovog modela negira postojanje braka i obitelji, čime dovodi do različitog poreznog opterećenja bračnih parova, čiji je zajednički dohodak jednako visok, ali kod kojih numerički odnos njihovih sastavnih dijelova nije identičan.[2]

*

Kako sada odzvanja prazno i pogrešno slijedeći stav: »Stoga porez iz ukupnog prihoda građana može biti srazmeran ekonomskoj snazi poreskog obveznika samo onda ako je on utvrđen u odnosu na ukupan prihod obitelji. Pri tom nije važno ko će od članova obitelji biti upisan kao poreski obveznik — da li udata žena ili oženjeni muškarac, ili neko drugi od punoletnih članova obitelji. U ukupan prihod obitelji treba da bude uključen svaki prihod svakog člana obitelji, nezavisno od toga iz kog izvora potiče, kao i od toga da li je taj prihod ranije bio oporezovan primarnim, neposrednim porezima, ili ne« (Č. B., str. 1303).

Kako s takvim nakanama spojiti odgovore na pitanje od kojih su samo neka, primjerice ova:

1. Zar je prihod od rada i prihod od kapitala ista stvar?

2. Žive li — ne tako rijetko, dapače! — pod istim krovom zaposleni roditelji i već zaposlena punoljetna djeca (pa i njihove obitelji) kao rezultat želja i izbora, ili pak možda jer ne mogu riješiti stambeno pitanje. A po Č. B. im treba zato odmjeriti i »kaznu« — progresivno oporezivanje za zbrojene dohotke!!!

3. Zar treba preferirati ili čak podsticati život u konkubinatu, nasuprot životu u bračnoj zajednici? Ako je to intencija porezne politike, što bi moglo biti utemeljeno na citiranom stavu Č. B.-a, onda je uspjeh zagarantiran. No o takvim intencijama do sada ništa nigdje nisam pročitala niti sam se u stručnim i znanstvenim

[2] O tome u knjizi Barbara Jelčić: *Porezni obveznik i porezna politika*, SN »Liber«, Zagreb, 1979, str. 135—142.

Digitized by Google

krugovima susrela sa zalaganjima i odgovarajućom argumentacijom u tom smislu.

Nakon ovog članka ne bi me ni začudila ni iznenadila reakcija Č. B.-a novim člankom. Svaki doprinos u razvoju neke znanosti treba prihvatiti i cijeniti s dužnom pažnjom. To ću učiniti i ja kad i ako Č. B. napiše ono što misli i kako misli usvajajući metode bitno drugačije od pokazanih u članku na koji sada odgovaram. Nesumnjivo je da je o socijalnim efektima poreza i porezne politike u nas rečeno mnogo manje nego što ta problematika zaslužuje. O tome treba iznositi mišljenja, prijedloge, argumente i kontraargumente. No, put i način koji je u tom poslu izabrao Č. B. ne mogu se prihvatiti: kritizira izmišljene stavove, neargumentirano napada nepostojeće citate, poziva neke moćne društvene grupe koje — po njemu — kroje porezni sistem prema vlastitim interesima ... i želi da se njegov glas daleko, daleko čuje, pa je članak na koji odgovaram poslao ne samo u »*Socijalizam*« (gdje mu je eventualno i bilo mjesta), nego i dalje.

Digitized by Google

Jugoslovensko-poljski razgovori o socijalističkom samoupravljanju

Dva časopisa — »Socijalizam«, teorijski organ SKJ i »Nowe Drogi«, teorijski organ PURP-a — ostvarili su zanimljivu i značajnu ideju: da zajednički razmatraju istorijsku genezu i današnji realitet socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji i Poljskoj.

Bio je to neprotokolarni, radni susret koji, svojim motivima i ostvarenjima, doprinosi novom kvalitetu u saradnji važnih institucija ovih dveju zemalja. Bez opterećenja diplomatskim pravilima, učesnici ovog susreta govorili su otvoreno, analitički i polemički o problemima razvoja samoupravljanja, ukazujući na specifičnosti i na ono što je zajedničko za ove dvije zemlje. Pokazalo se, i pored razlika, da učesnici obe delegacije gledaju na samoupravljanje kao na opštu i zakonitu pojavu u savremenom svetu, videvši u toj pojavi neizbežan izraz socijalizma kao svetskog procesa.

Razgovor je vođen 2. i 3. oktobra 1984. u Cavtatu. S jugoslovenske strane učestvovali su: dr Stipe Šuvar, član Predsjedništva CK SK Hrvatske, glavni urednik časopisa »Socijalizam«, profesor Sveučilišta u Zagrebu; dr Mijat Šuković, potpredsednik Saveznog izvršnog veća, profesor Univerziteta u Titogradu; dr Najdan Pašić, član Centralnog komiteta SKJ, profesor Univerziteta u Beogradu; dr Dušan Bilandžić, profesor Sveučilišta u Zagrebu; dr Radoslav Ratković, predsednik Ustavnog suda Srbije, profesor Univerziteta

Digitized by Google

u Beogradu; Miloš Nikolić, direktor Centra za društvena istraživanja Predsedništva CK SKJ, profesor Univerziteta u Novom Sadu; dr Živojin Rakočević, profesor Univerziteta u Beogradu; dr Radovan Radonjić, profesor Univerziteta u Titogradu; Milija Komattina, zamenik glavnog i odgovornog urednika časopisa »Socijalizam«, publicista.

Učesnici iz Poljske: Stanislaw Wronski, glavni urednik časopisa »Nowe Drogi«, član CK PURP-a i Državnog saveta; Jozef Barecki, poslanik, glavni urednik vladinog dnevnika »Recpospolita«, predsednik komisije za samoupravljanje u Sejmu; Ceslaw Bobrowski predsednik Privrednog saveta, istaknuti ekonomista; Kazimjerz Doktur, direktor Odeljenja za sociologiju i filozofiju; Stefan Opara, rukovodilac odeljenja za filozofiju u »Nowe Drogi«, direktor Odeljenja za filozofiju Akademije društvenih nauka pri CK PURP; Sylwester Safarz, rukovodilac Međunarodnog odeljenja časopisa »Nove Drogi«.

Ovde ćemo dati samo deo opširne i veoma sadržajne rasprave, i to redosledom kojim je ona tekla, najpre o jugoslovenskim iskustvima, a zatim o smeranjima i iskustvima u Poljskoj. Ta podela, međutim, kao što će se videti, uglavnom je formalna, prevashodno tehničke prirode, jer su učesnici u raspravi neprestano, i u jednom i u drugom delu rasprave, uz neophodnu interpretaciju teorijskih postavki klasikâ marksizma o socijalizmu, upoređivali opredeljenja, iskustva i protivrečnosti iz samoupravljanja o obema zemljama.

I. Samoupravljanje u Jugoslaviji

Uvod u raspravu o samoupravljanju u Jugoslaviji dao je Stipe Šuvar, naglasivši, na samom početku, da »naša teorija i naša politička praksa ne shvataju socijalističko samoupravljanje kao nešto što bi naprosto bio oblik participacije. Razlikujemo socijalističko samoupravljanje od participacije, industrijske demokratije, radničke kontrole i onoga o čemu se uobičajeno piše u svijetu kad je riječ o određenom utjecaju radnikâ ili najamne snage na poslove upravljanja ili odlučivanja o radu u preduzećima«.

Šuvar je rekao da pri svakom pokušaju da se shvati cilj socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji treba imati u vidu Platformu za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ od prije desetak godina, jer je »u toj Platformi prvi put preciznije određeno historijsko mjesto samoupravljanja u razvoju socijalizma. Rečeno je da socijalizam i socijalističko samoupravljanje nisu isto, da je socijalističko samoupravljanje jedna faza, jedan korak od nečega, a ususret nečemu.

Mi smo to definirali tako da je samoupravljanje korak od državnog socijalizma, s kojim socijalizam počinje, što je još Engels definirao u svojim radovima, i korak ususret historijski od nas još dalekoj asocijaciji slobodnih proizvođača u kojoj je Marks gledao komunizam ...

Digitized by Google

U tom smislu, socijalističko samoupravljanje danas u Jugoslaviji jeste, prije svega, oblik organizacija čitavog društva, jeste — kako je baš i u toj Platformi za Deseti kongres SKJ definirano — oblik diktature proletarijata, a ne nešto što tu diktaturu razvodnjava i što joj je suprotno, nego joj, naprotiv, daje sadržaj kojem se odnosi u društvu razvijaju tako da se vlast ili vladavina u ime klase pretvara u neposrednu vladavinu osnovne proizvođačke klase društva nad sredstvima društvene reprodukcije.

Dakle, upozoravamo na tu višeznačnost samoupravljanja, kao globalne stvarnosti, a ne nečeg što je element vladanja u zatečenoj društvenoj podjeli rada u naslijeđenom poduzeću. U tom smislu, za nas je samoupravljanje imalo i još ima svrhu da kao razvojni proces dokine od kapitalizma naslijeđeno poduzeće, koje u početku preuzima socijalistička država, postavlja u njega svog direktora i poduzeću uzima čitav višak vrijednosti, da ga u društvu raspoređuje za potrebe razvoja i za zadovoljavanje proizvodne i opšte potrošnje. Zato smo mi još prije dvije decenije, u teoriji i u Ustavu, počeli govoriti o radnoj organizaciji, umjesto o poduzeću, da bismo, najzad, utvrdili precizniji termin — organizaciju udruženog rada. Osnovna ideja jeste da se rad i upravljanje njime spoji u istim ljudima, u radnicima, da se na taj način spoje sredstva za proizvodnju i onaj ko na njima radi«.

Šuvar je, zatim, podsetio na to da je Kardelj, negde 1974—1975. godine, rekao da »počeci samoupravne orijentacije u Jugoslaviji sežu još iz narodnooslobodilačke borbe«, rekavši da »svaka autentična revolucija naše epohe ima u sebi elemente samoupravljanja«. To se potvrdilo na primeru Pariske komune, a i na primeru ruskih revolucija, sa oktobarskom revolucijom kao svojom krunom.

Podsećajući na to da je Tito »1950. godine i kasnije, u nekoliko navrata« isticao da su »sovjetska iskustva bila jedina koja su postojala i koja su nam bila poznata, pa smo ih preuzimali apriorno, nemajući kritički odnos prema njima. No, naš vlastiti razvoj i realitet odnosa sa Sovjetskim Savezom uputili su nas na jedan kritički stav prema mogućnosti da se državni socijalizam konzervira, da se pretvori u jednu stagnantnu, početnu fazu socijalizma, koja sama sebe reproducira i ne otvara perspektivu socijalističkog razvoja«.

»Pedesetih godina — nastavio je Šuvar — date su programatske točke razvoja socijalističkog samoupravljanja u smislu pretvaranja državnog vlasništva u društveno, odumiranja države, u čemu se naša marksistička misao pozivala na Marksa, njegove radove o Pariškoj komuni, na Lenjina i na druge autore iz plejade autora marksističke misli u prošlosti.

Prvih desetak godina su, u stvari, bile prva etapa u razvoju socijalističkog samoupravljanja kao jednog normativnog društvenog sistema koja se manje-više svodila na predstavnički element u zatečenom poduzeću.«

Digitized by Google

Podsetivši na taj tok normativnog utemeljivanja samoupravnog odnosa, Šuvar je naglasio »da smo deetatizaciju pokušavali ostvariti pomoću starih institucija, zatečenih u društvu. Prije svega, odnos između materijalne proizvodnje i društvene nadgradnje ostao je stari, klasični. Jedino smo iskopčavali državu iz posredovanja. Odnos između proizvodne i prometne sfere društva ostao je stari. Umjesto u državni budžet, sredstva smo počeli unositi u formalno osamostaljene samoupravne fondove, koji su ipak još bili više u rukama države nego u rukama organiziranih samoupravljača. Uostalom, država je i dalje zahvaćala sredstva silom svojih zakona i unosila ih u te fondove. I dogodilo nam se ono što se moralo dogoditi po logici funkcioniranja političke ekonomije naše epohe — da je prometna sfera društva zavladala nad proizvodnom«.

U stvari, »umjesto čvrste klasične državne birokracije, glavne dizgine vlasti i utjecaja preuzeo je tehnobirokratski monopol, koji je zapravo ostatak tog nerazloženog kapital-odnosa. Onda se išlo na ovu etapu u kojoj smo sada. Mi je zovemo »etapa udruženog rada«, etapa udruživanja rada i, na toj osnovi, sredstava, da bi se išlo u pravcu likvidacije svakog kapital-odnosa i onoga što on u društvu reproducira«.

U tom delu izlaganja Šuvar je pomenuo Kadeljevu misao da je »samoupravljanje u nas zadugo bilo samo jedan oblik demokratskih političkih odnosa. Drugim rečima, nije imalo svoju materijalnu osnovu«.

Naravno, ovaj proces nije bez protivrečnosti i teškoća. Šuvar je i o njima govorio.

»Mi tu imamo teškoća u rađanju tog društva udruženog rada koje je u samim svojim začecima. Bit stvari je u prostoj činjenici da se društvena akumulacija još u svega nekoliko postotaka, u 3—4 posto, samoupravno regulira i raspoređuje. Društveni višak vrijednosti još se kreće svojim osamostaljenim tokovima, često divergentnim, u društvenoj nadgradnji njegovog zahvatanja i distribucije. Bitka za udruženi rad u Jugoslaviji bila bi dobivena ako bismo mi, recimo, do kraja stoljeća postigli da nam bar sa 50 posto društvene akumulacije raspolaže samoupravno organiziran udruženi rad neposredno, razvijajući robnu proizvodnju, ali i radeći na njenom dokidanju...

To je, otprilike, ono s čime se mi danas suočavamo — borba da se krene malo dalje u skladu s ovim vizijama, uprkos snažnom pritisku dijela društvenih snaga i društvenih odnosa da se vratimo na staro, na pomiješane forme državnog socijalizma i jednog, ja bih rekao, tehnomenadžerskog samoupravljanja, umjesto radničkog.«

Raskid s koncepcijom državnog socijalizma

Šuvarovo kratko uvodno izlaganje, koje smo samo delimično citirali, podstaklo je učesnike da odmah postave prva pitanja.

Digitized by Google

Stanislaw Wronski je pitao: Bilo bi važno da saznamo koji i kakvi vaši uspesi realno mogu da se pripišu uvođenju i funkcionisanju samoupravnog sistema. To pitanje se može postaviti i obrnuto: koji su razlozi što funkcionisanje samoupravnog sistema još ne zadovoljava, ne uspeva, zašto nema većih uspeha?

Slično je bilo i pitanje Ceslawa Bobrowskog: Postoji li, u poslednje vreme, tendencija sužavanja polja samouprave i u kolikoj meri je to povezano s trenutnom ekonomskom krizom u društvu?

Ne pretendujući, očigledno, na direktan odgovor, Živojin Rakočević je rekao da su »nedoslednosti u konstituisanju republika kao država, svojevrsnih država u okviru jugoslovenske federacije, a zatim, osobito, nastojanje da se konstituišu republičke nacionalne ekonomije, uveliko komplikovali proces deetatizacije jugoslovenskog društva. Nedoslednosti i nedorečenosti u ovom vrlo značajnom procesu davale su i daju moć državi. Kad kažem državi, mislim na sve njene nivoe u našem društvu — od opštine, preko republika i pokrajina, do federacije.

Da nije bilo nešto od ovoga, onda bi zaista ostao krajnje nerasvetljen misteriozan problem naših velikih dugova u inostranstvu. Zaista, krajnje je nerazumljivo ponašanje naše zemlje i njenih mnogobrojnih privrednih subjekata od kraja 1979. godine naovamo, a i pre te kobne 1979, za koju znamo da je početak svetske ekonomske krize. Tu mislim, pre svega, na to nekontrolisano, usudio bih se reći, bezglavo zaduživanje u inostranstvu. Mi smo i nekim pravnim propisima, osobito nekim rešenjima u deviznom sistemu, već početkom sedamdesetih godina, omogućili da se preduzeća i opštine zadužuju u inostranstvu, a sada federacija »vadi kestenje iz vatre««.

Najdan Pašić je, između ostalog, rekao da je »uvođenje radničkog samoupravljanja 1950. godine značilo radikalan rast i raskid sa koncepcijom takozvanog državnog socijalizma, sa fetišizacijom države kao sile i kreatora novih, socijalističkih odnosa. Država prestaje da bude univerzalni sopstvenik i organizator proizvodnje. Znači, stvara se prostor za deetatizaciju proizvodnih odnosa. To je u isto vreme i put ka neposrednijem oslobađanju društvenog rada koje nije ostvareno dokle god postoje najamni odnosi, ako ne u privatno-kapitalističkom smislu, onda u smislu državnog monopola i državno-najamnih odnosa koji se logično javljaju u uslovima konstituisanog i učvršćenog državnog monopola nad sredstvima za društvenu proizvodnju.

To je imalo ogromno stimulativno dejstvo na našu privredu. Radništvo je dobilo nove ekonomske i moralne stimulanse i to je dovelo do velikog privrednog i društvenog poleta.

I kakvi su bili rezultati? U toku više od dvadeset godina, od 1950. pa do 1972. i 1973. godine, mi smo bili zemlja s najvišom stopom industrijskog i ukupnog privrednog rasta, brzog rasta realnog životnog standarda. Po tome smo spadali među prve zemlje u svetu...

Digitized by Google

To je dovelo i do velikog i brzog transfera poljoprivrednog stanovništva iz sela u gradove. I po tome smo bili među prvim zemljama na svetu. Taj prelaz iz ekstenzivne poljoprivrede u moderniju proizvodnju izvršen je izuzetno brzo. Učešće poljoprivrednog stanovništva u ukupnom broju stanovnika spalo je sa 75 odsto neposredno posle rata na manje od 25 odsto ovog trenutka. U isto vreme, poljoprivredna proizvodnja je dva i po do tri puta veća nego što je bila pre rata«.

»U takvom, brzom kretanju — rekao je Pašić — otvorili su se i neki problemi koje nisu rešile ni druge socijalističke zemlje, a nije ih, kao što vidimo, rešilo ni samoupravljanje u Jugoslaviji. U prvom redu, mislim na ekonomski racionalnu koncentraciju i centralizaciju sredstava reprodukcije pod kontrolom udruženog rada. Tom procesu stoje na putu mnoge objektivne teškoće, a najviše sam zatečeni, nasleđeni i do sada stvarani odnos snaga u društvu. U nekim našim dokumentima, na primer, u Predlogu zaključaka Trinaeste sednice CK SKJ, konstatuje se da je osnovna protivrečnost u našem društvu između samoupravno organizovanog udruženog rada i moćnih centara državno-vlasničkih odnosa. U toj svetlosti treba posmatrati i ono što se kod nas događa od kraja šezdesetih i početka sedamdesetih godina.

Krenuli smo, sasvim razumljivo, na dalekosežnu decentralizaciju, na razbijanje moći centralizovane državne mašinerije, koja je raspolagala lavovskim delom ukupnih sredstava proširene reprodukcije, i pored postojanja samoupravljanja. Ali, to razbijanje centralne države pretvorilo se velikim delom u preraspodelu moći, u seljenje etatizma sa nivoa federacije delimično na nivo republika i pokrajina, a delimično i na nivo opština...

To dovodi u pitanje realizaciju tog formalnog prava radnikâ da upravljaju društvenom akumulacijom i u tom pogledu situacija se čak pogoršava. To je razlog velikih teškoća. Uprkos teškoćama i otporima, Dugoročni program ekonomske stabilizacije identifikovao je prave teškoće. I vrlo je bitno ono što je u tom programu rečeno, a u zemlji tako reći jednodušno prihvaćeno, da je za nas izlaz iz teškoća ne u tome da napuštamo samoupravljanje, nego da otklanjamo nedoslednosti u samoupravnom sistemu, da otkrivamo izvore i korene ove osnovne protivrečnosti i da ih rešavamo na liniji dalje afirmacije samoupravljanja. To se ne može učiniti bez reduciranja administrativne kontrole i moći državnih centara nad udruženim radom.

U našem društvu se vode vrlo žučne polemike. Postoji, tako reći, erupcija nezadovoljstva zbog mnogih slabosti, teškoća, pada realnog životnog standarda u poslednjih nekoliko godina itd. Ali, ogromna većina ljudi u suštini ne dovodi u pitanje sam samoupravni sistem. Oni su nezadovoljni time što se taj sistem ne ostvaruje kako je to Ustavom predviđeno, kako je predviđeno programskim dokumentima i traži se u tom pogledu veća doslednost. To je potencijalna snaga s kojom treba računati u borbi za savladavanje ovih teškoća. U dubini svega toga je još nerazrešen problem slobodne cirkulacije rada i sredstava pod kontrolom

Digitized by Google

udruženih proizvođača i nužne ekonomske koncentracije tih sredstava, bez preteranog uplitanja države i državne prinude.«

Stefan Opara je pitao: Pošto govorite o sukobu između samoupravljanja i etatizma, ko dobija bitku? Šta je bilo prvo u vašem sistemu — da li etatizam, a zatim njegovo udaljavanje kroz samoupravu ili je to išlo paralelno, ili nekako drukčije?

Slijedilo je pitanje Silvestera Safarza: Ko su glavni protivnici samoupravljanja u Jugoslaviji, kakve su to društveno-političke snage?

Radovan Radonjić je rekao da »ima nekoliko teškoća na koje razvoj samoupravljanja u Jugoslaviji nailazi, a koje imaju šire značenje. Prije svega, proces samoupravljanja u Jugoslaviji i svaki proces demokratizacije odnosâ u zemljama koje su se opredijelile za socijalizam mora računati s protivrečnostima i, prirodno, s teškoćama koje proizlaze iz toga što se novi zahtjevi i novi sadržaji nužno moraju ostvarivati uz korišćenje starih sredstava. U ta stara sredstva treba računati i državu, i robnu proizvodnju, i tržište i mnogo toga što želi da se očuva i što, dok je očuvano, ne dâ novome da se probija i afirmiše.

Drugi momenat, koji je također ograničavajući, jeste to što taj novi proces moraju nositi, razvijati, davati mu nove vrednosti ne neki — kako je to još Lenjin govorio — novi ljudi, već oni koje je istorija ostavila u nasliježe. Sećate se kako je Lenjin na II kongresu sindikata rekao da i »radnici borbu za novo društvo počinju do kolena ogrezli u prljavštinu starog«. On pod »prljavštinom« podrazumijeva tradicije, navike, sitnosopstvenički mentalitet i mnogo onoga što čovek i u genima nosi i čega se vrlo teško oslobađa.

Treći momenat, koji je također relevantan za razvoj samoupravljanja u nas, treba tražiti u činjenici da ni ovaj, kao ni mnogi drugi revolucionarni procesi u svetskom socijalističkom pokretu, nije uvijek nailazio na šire razumijevanje i prihvatanje..

Dalje, mi moramo imati u vidu to da je Jugoslavija svoj socijalistički razvoj počela u izuzetno teškim ekonomskim i političkim uslovima i da je ono što smo mi nazvali revolucionarnim etatizmom bilo zaista nužno. Mi bez jake države i gotovo potpune centralizacije sredstava i upravljanja nijesmo mogli riješiti neke osnovne probleme u inicijalnoj fazi naše socijalističke izgradnje, našeg socijalističkog razvoja.

Znate, jednom ojačala država, makar ona bila i država radnog naroda i socijalistička, i sa najboljom i najprogresivnijom usmerenošću, počinje da djeluje i po nekoj sebi imanentnoj logici koja ne podrazumijeva, ili ne bar dobrovoljno, preveliko otvaranje prema radnicima, odnosno olako ispuštanje stvari iz svojih ruku, te je borba za ograničavanje te i takve države i njenih ingerencija bila jedna od ključnih teškoća u razvoju našeg samoupravljanja koju mi ni do danas nijesmo sasvim prevladali.

Ne tvrdim da ću dati potpun i precizan odgovor, ali mislim da su to baš one snage, političke i socijalne, politički i socijalni či-

Digitized by Google

nioci, kojima promena postojećeg u smislu demokratizacije društvenih odnosa, u smislu njihovog razvlašćivanja, dakle, ukidanja privilegija — ne odgovara.

Možemo misliti šta hoćemo, ali činjenica je, uostalom, potvrđena i u našoj praksi, da onaj ko se jednom domogne vlasti i privilegija ne ispoljava želju da se toga dobrovoljno odrekne«.

Uzroci i posledice inflacije

Dabome, u raspravi nisu mogle da budu zaobiđene ni neke sasvim aktuelne pojave, kao što je inflacija u Jugoslaviji, koja negativno utiče na standard i raspoloženje ljudi, podstiče sumnje u efikasnost samoupravnog sistema. Drugovi iz Poljske su, očigledno dobro obavešteni, inflaciju doveli u neposrednu vezu sa samoupravljanjem. Ceslaw Bobrowski je podsetio da je još šezdesetih godina, u dva ili tri naša preduzeća u kojima je bio, primetio kako »radnički saveti forsiraju lični dohodak, a istovremeno imaju kredite. To je veliki problem budućnosti fabrika, problem akumulacije koji se rešava putem kredita, svejedno da li iz zemlje ili inostranstva. Na taj način, odluke o utvrđivanju visine ličnih dohodaka postaju inflatorne, kao da samoupravljanju ne odgovara povećanje efikasnosti proizvodnje«.

Radoslav Ratković je na to odgovorio da »analize koje su kod nas vršene i ocene koje u poslednje vreme izriču naši stručni i politički forumi ukazuju na neke druge generatore inflacije koji su ipak značajniji. Pre svega, ukazuje se na investicije. Mi smo vrlo samokritični kada je reč o toj našoj praksi neobuzdanog, neproučenog investiranja, i to ne samo investiranja u projekte koji su se pokazali relativno produktivni, nego smo, na žalost, imali i ono što zovemo promašajima,i to teškim promašajima u investicijama. Ako se ta dimenzija uporedi sa ovom dimenzijom ličnih dohodaka, onda je očigledno znatno veće učešće neracionalnog investiranja u podsticanju inflacije ... Zato mi insistiramo na proširenju prava radnikâ, da oni odlučuju o investicijama, jer je to najbolja garantija da će one biti racionalne«.

Živojin Rakočević je tome dodao zapažanja koja su izražena na kongresu politikologa Jugoslavije, prema kojima subjektivni faktor u velikoj meri »kumuje« neracionalnom investiranju. »Nije zlo, nije apsolutno zlo — rekao je on — u tome što je i u nas politika, odnosno ideologija, na čelnoj poziciji u odnosu na ekonomiju, nego u tome što politička birokratija, uglavnom, sem časnih izuzetaka, nije dorasla savremenim ekonomsko-tehnološkim problemima. Ona je, da se grubo izrazim, ekonomski nepismena. Inače, kad bi bila pismena, pismenija u tom pogledu, ona prva ne bi pravila greške u investicijama koje nisu rezultat nekih svesnih i samostalnih odluka neposrednih proizvođača, već su, apsolutno, njeno delo. I drugo, birokratija ne bi živela i dalje u iluziji da je svemoćna. Bojim se da i mi koji se bavimo ovim pitanjima na ovakav način, u raznim prilikama, pa i u ovoj danas, doprino-

Digitized by Google

simo učvršćenju te iluzije da je država svemoćna. Ako je svemoćna, dajte da joj se konačno priklonimo, pa neka reši ove probleme. Neka nas država, kako je znala i umela da nas uvali u ovu krizu dugova prema zapadnom kapitalu i u druge nevolje, i izvuče iz svega toga.«

Saglašavajući se u osnovi sa hipotetičkom ocenom koju je iznio prvo Bobrovski, a potom podržao i Rakočević — da samoupravni sistem u Jugoslaviji, sa sadržinom i oblicima koji sada postoje, ima prazninu koju čini nepostojanje barijera protiv inflacije — Mijat Šuković je konstatovao: »Prostor za normativno proširivanje prava radnikâ na području investicija sada u Jugoslaviji nije naročito velik, jer su ta prava Ustavom i zakonima radnicima već zagarantovana. Veći je, i to, po meni, mnogo veći prostor na području obezbjeđivanja ostvarivanja tog prava, odnosno likvidiranja tendencija, pojava, oblika uzurpacije tih radničkih prava...

Mislim da ima potrebe da se podiže stepen ekonomskog obrazovanja svih, pa i onih koji vrše političke funkcije. To je imperativ. U tom smislu ideju mogu da prihvatim. Ali, i ako bi svi koji se nalaze u tim strukturama bili ekonomski obrazovani kao i profesori, ako bi bili vrsni ekonomisti, problemi bi i dalje ostali, bar što se samoupravljanja tiče, jer u podtekstu toga ipak ostaje uverenje da treba, ne kroz samoupravljanje, nego kroz ekonomski obrazovaniju državnu strukturu, obezbediti borbu protiv inflacije.«

Dušan Bilandžić je primetio da »profesor Bobrovski postavlja pitanje koje se odavno postavlja: hoće li radnici, u težnji za povećanjem ličnog dohotka, »pojesti« celu akumulaciju? Ako će »pojesti« akumulaciju, samoupravljanje pada.

Neću podrobnije argumentirati tezu. Uvjerenje je jugoslovenske teorije da radnici žele, i praksa je takva, da stalno povećavaju lične dohotke. Međutim, oni žele veći lični dohodak za godinu, dve, tri, pet, deset. I u ime tog cilja su spremni da iz tog dohotka daju za akumulaciju, čak više nego privatni vlasnici, više nego buržoazija. Praktično pitanje jeste: ko investira, ko vodi investicionu politiku, ko se zadužuje, ko uzima kredite, ko pravi planove velikih objekata? Znamo, to su političke strukture. Prema tome, one su izvor inflacije. Inflaciju podstiče onaj ko ima kapital u rukama. A kapital su imale, permanentno, političke i državne i paradržavne strukture. Definitivan je odgovor da radnici, čak i kad im se ostavi rezidualna veličina viška vrednosti, minimalna, ni taj minimum neće da »pojedu«, nego i njega investiraju«.

Miloš Nikolić je iz ovog dela rasprave zaključio: »Ako socijalizam ne dobije bitku na području ekonomije, on će istorijski bitku izgubiti.«

Doprinos odgovoru na *implicite* postavljeno pitanje o uzrocima i posledicama inflacije u Jugoslaviji dao je i Milija Komatina, pledirajući za brže »spajanje« ekonomske i političke sfere. Podsećajući na pitanje o tome šta je bilo prvo — država ili samo-

Digitized by Google

upravljanje, Komatina je rekao da smo, »naravno, prije imali državu, ali ima i nešto drugo. Kardelj je o tome govorio u Dubrovniku na jednom međunarodnom simpozijumu. Naša narodnooslobodilačka borba imala je elemente samoupravljanja, ali ako to za trenutak zanemarimo, onda svakako da je država bila prije. Zatim smo krenuli da uvodimo samoupravljanje. I dalje, u istorijskom toku procesi su se razvijali tako što se samoupravljanje razvijalo i težilo da dosegne, da obuhvati celo društvo u horizontalnom i vertikalnom smislu. U skladu s tim mijenjala se i država. Ona je slabila, ali je u nekim trenucima i u nečemu jačala, tako da su do dana današnjeg ta dva toka ostala prisutna, naporedna.

Šta je prevladalo? Mislim da je tako, i želimo da bude tako, da je samoupravljanje prevladalo, ali ne krijemo — i drugovi iz političkih foruma ističu da je osnovna protivrječnost u našem društvu danas protivrječnost između samoupravljanja i etatizma. To je otvoreno priznanje da je etatizam vrlo prisutna i djelujuća pojava i tendencija ...

Međutim, ako i možemo da govorimo da već imamo normativno-institucionalni sistem za samoupravljanje u cjelini društva, još ne možemo da kažemo da imamo i uspostavljene samoupravne odnose u cjelini društva. To nemamo, pored ostalog, i stoga što nijesmo uspjeli, a to je pretpostavka onom prvom, da spojimo ekonomsku i političku sferu. Ovdje je istaknuto da je bitna suština samoupravljanja ekonomsko oslobođenje rada. To se ne može dogoditi, do toga ne može doći ukoliko ne dođe do spoja ekonomske i političke sfere.

Pogledajmo od čega zavise radne organizacije, taj udruženi rad u bazi društva. Vidimo da oni dolaze na teren koji je prije njih neko drugi zaposeo, prije njih je odredio gdje će se investirati, šta će se graditi, uspostavio je odnose, uslove privređivanja itd. i onda je radnicima dato da samoupravljaju u tim, od njih neuspostavljenim odnosima i situacijama. Tu su izvori teškoća i problema u privređivanju, u sticanju dohotka. Tu su izvori inflacije i svega drugog o čemu je ovde govoreno.

Baš zato što nije došlo do spoja ekonomske i političke sfere, a što smo pokušali da postignemo uspostavljanjem delegatskog sistema — koji, međutim, ne funkcioniše na odgovarajući način — mi imamo situaciju da u društvu samoupravljanja, dakle, u društvu proizvođača, upravo proizvodni rad bude u inferiornom položaju u odnosu na promet, u odnosu na razne distributere, na sve moguće posrednike«.

Po Komatinom mišljenju, drugi problem je samoupravna centralizacija posredstvom udruženog rada.

»Mi smo, rekao je Komatina, bili zaokupljeni terminom koji se zove »decentralizacija«. U decentralizaciji smo vidjeli izvor svih uspjeha i dometa na planu sistema koji izgrađujemo i odnosâ koje uspostavljamo. Međutim, Kardelj je uvidio da to nije dobro, da taj fetiš rađa druge fetiše, rađa partikularizaciju, rađa

Digitized by Google

privatizaciju koja je, inače, u našem društvu došla do opasnih razmjera. Kardelj je u posljednje vrijeme isticao da nam je potrebna samoupravna koncentracija.

Dakle, nema samoupravljanja ni udruženog rada ako taj rad nije zaista udružen. Udružen ne može biti samo u sklopu jedne mjesne zajednice, jedne opštine, jednog regiona, pokrajine ili republike. Rad ne smije imati granice i pretpostavke za to moraju se uspostaviti.«

II. Samoupravljanje u Poljskoj

U delu rasprave o samoupravljanju u Poljskoj prvi je govorio Stefan Opara, koji je počeo pitanjem teorijske prirode: »Ukoliko prihvatamo da je samoupravljanje oblik demokratije koji nas približava socijalizmu, onda se postavlja pitanje šta je socijalizam. Odgovor na to pitanje nije lak, ni u teorijskom ni u praktičnom smislu. Već oko dve stotine godina pojam socijalizma je u središtu idejnih sporova i poprimio je razne sadržine, interpretacije i značenja. Još sredinom prošlog veka Marks i Engels su smatrali da je neophodno da u Komunističkom manifestu prihvate polemiku sa različitim, već tada uticajnim ideologijama, koje su deklarisale svoj socijalistički karakter. Taj veliki broj socijalizama nije »prošao«, što povećava značaj pitanja: šta je zajedničko u socijalističkoj tradiciji, šta obeležava socijalistički karakter date teorije ili društvenog programa? Kada tražim odgovor na to pitanje pažnju zaslužuje činjenica da su teorije socijalističkog tipa starije nego sam termin »socijalizam«. Tradicije socijalizma imaju izvorište u radovima mislilaca koji sami nisu znali za naziv socijalizma niti su ga upotrebljavali«.

Podsećajući, ukratko, na istorijat socijalističke misli, Opara je konstatovao da »tek Marksovo učenje omogućuje savladavanje utopističkog karaktera socijalističke misli. Zahvaljujući marksizmu, radnički pokret, težeći socijalističkim idealima, postaje najmoćnija društvena snaga u savremenom svetu. Radovi Marksa, Engelsa i Lenjina stvorili su osnove naučnog socijalizma kao teorije proleterske revolucije i ostvarivanja u istoriji čovečanstva nove društveno-ekonomske formacije . . .

U prvi plan izbija postulat podruštvljavanja. To je cilj i vrednost koji se odnose na dve oblasti društvenog života: ekonomsku i političku. Stavljajući naglasak na društveni karakter proizvodnje, socijalizam pretpostavlja perspektivu podruštvljavanja svojine i upravljanja sredstvima za proizvodnju putem uvođenja raznih oblika državnosti i zadrugarstva. Podjednako snažno u socijalizmu se naglašava postulat podruštvljavanja političke vlasti putem uvođenja sistema saveta, samoupravljanja, narodnih predstavničkih organa.

Drugi tipičan cilj i vrednost socijalizma je racionalnost (planiranje) razvoja. Ideologija socijalizma sadrži perspektivu društva u kojem čovek dobija mogućnost da kontroliše procese ra-

Digitized by Google

zvoja, dok sam razvoj gubi stihijski karakter i potčinjen je vlasti čoveka. Lako je zapaziti da je postulat racionalnosti povezan s podruštvljavanjem vlasti. Podruštvljena svojina s podruštvljenom vlašću pretpostavljaju i omogućuju planiranje budućnosti...

Sledeća karakteristična vrednost socijalizma povezana je s parolom slobode shvaćene kao slobode od ograničenja životnog starta, kao i slobode od gladi, zaostalosti, besposlice, eksploatacije, a takođe kao slobode razvoja individualnih sposobnosti i talenta. Na tom mestu ideologija socijalizma nadovezuje se na tradiciju humanizma koji čoveka i njegov razvoj stavlja na najviše mesto u vrednosnom sistemu. U socijalističkoj teoriji društva rad dobija novu vrednost. Socijalizam znači težnju ka promeni situacije kada je rad samo predmet trgovine, kada radnik prodaje svoj rad kapitalisti da bi stekao životna sredstva. Podruštvljavanje vrednosti treba da vodi oslobađanju rada, vraćanju proizvođačima kontrole procesa i rezultatâ rada, vraćanju radu ranga životne čovekove potrebe, osnove dostojanstva i osećanja vrednosti u društvu...

Poznato je da u modelu socijalističke demokratije imamo oblike kao što su neposredno učešće radnih ljudi u predstvničkim organima, ekonomsko samoupravljanje, obezbeđenje prevlasti radničkog interesa u politici države, ali to nije automatski postignuto posle revolucije. U svakoj socijalističkoj zemlji to je složen proces traganja, često pokušajâ i grešaka. Za razliku od teatarske izborne demokratije kapitalizma, socijalistička demokratija nije samo čin glasanja, nego trajni proces masovnog učešća radnih ljudi u svakodnevnom upravljanju društvenim poslovima. Premisa i sadržina socijalističke demokratije jeste učešće radnih ljudi u sistemu samoupravljanja, savetima, komitetima, kontrolnim i savetodavnim organima, to jest aktivnost građana u društveno-političkim organizacijama. U svakoj socijalističkoj zemlji oblici demokratije transformišu se pod uticajem neantagonističkih razvojnih protivrečnosti. Čini se da središnu ulogu u tom procesu ima razvoj samoupravljanja. Može se reći da je napredak samoupravljanja istovetan s napretkom socijalističke demokratije. Stepen samoupravljanja ne proističe iz ukazâ koje, po svojoj želji, izdaje vlast, ali izražava više objektivnih unutrašnjih i spoljnih uslova. Istovremeno, stepen samoupravljanja pojavljuje se kao teorijska i praktična polazna tačka za ocenu napretka demokratije na tri platforme:

a) postepeno ispunjavanje funkcije države samoupravnom sadržinom (mada je očevidno da borba protiv etatizma danas ne može da znači potpuno uklanjanje funkcija države i njeno potpuno odumiranje);

b) povezivanje ekonomsko-proizvodnog samoupravljanja sa političkim samoupravljanjem;

c) povećanje prava samoupravnih organa u odnosu na predstavničke organe na višem nivou.

Digitized by Google

Sadašnje promene u Poljskoj mogu se ocenjivati kao produbljivanje socijalističke demokratije upravo u vezi s gore navedenim kriterijumima za koje je zajednički imenitelj razvoj samoupravljanja«.

Ovaj delimično citirani uvod u raspravu o samoupravljanju u Poljskoj dopunili su ostali drugovi iz Poljske. Tako, na primer, Juzef Barecki je rekao da »radničko samoupravljanje nije nastajalo kao rezultat nekih obrađenih koncepcija, koje su prodiskutovane u partiji ili u drugim institucijama. U stvari, kod nas je samoupravljanje nastalo spontano, neposredno posle oslobođenja, u periodu 1956—1957. godine i na isti način se ponovo rodilo u 1980. godini. Razvoj radničkog samoupravljanja kod nas je ispred teorijske misli. Teorijska misao ne sustiže razvoj samoupravljanja i stanje svesti radničke klase...

Pojedini oblici samoupravljanja čine izvestan mozaik... Radničko i teritorijalno samoupravljanje prepliću se u svom delovanju. U izvesnom smislu, ta dva oblika zavise jedan od drugog. Mi smo svesni činjenice da je to tek početak samoupravljanja u našoj zemlji. Istovremeno smo svesni velikih šansi, ali i velike odgovornosti i opasnosti po samoupravljanje. Šansa je, pre svega, opšta svest da je samoupravljanje jedina alternativa u poljskoj situaciji, u našoj krizi, koja se može prevladati samo izgradnjom socijalizma na demokratskoj »formuli«.

Vraćanje samoupravljanja u preduzeća značilo je delimično uzimanje vlasti od onih koji su je dobili, osobito u vreme ratnog stanja, i koji su to stanje doživeli kao povoljnu okolnost za svoj rad.

Konačno, paradoksalna je činjenica da je samoupravljanje, na neki način, ugroženo i samim prevelikim očekivanjem od samoupravljanja. Isto tako, velike opasnosti predstavljaju elementi krize, koji ne dopuštaju da preduzeća budu u potpunosti samostalna i tako ograničavaju ulogu samoupravljanja.

Teško je reći kakav će biti budući razvoj samoupravljanja. Hoće li opasnosti postati realne i zaustaviti započeti proces. Imamo i takvih znakova i tendencija, na primer, u takozvanim velikim sistemima (»Lot«, državna železnica, pošte...)«.

Govoreći, takođe, o opasnostima po samoupravljanje Kažimež Doktur je rekao da je »prva tradicionalna barijera ono što zovemo suviše velikim centralizmom, što je formula zloupotrebe centralističkog odlučivanja u ekonomici«.

Ceslaw Bobrowski je, govoreći o otporima i »nepoverenju u radničkoj klasi prema samoupravljanju«, podsetio na »bolnu uspomenu iz 1958. godine«. Kao što se zna, »radnički saveti su nastali 1956. godine, a dve godine kasnije ostao je samo naziv ispod kojeg su bile takozvane kape pod kojima su bile poznate četvorke (predstavnik partije, predstavnik sindikata itd.). To je i razlog što su se radnički saveti praktično ugasili, premda su formalno imali pravo da postoje. I to ne treba zaboraviti. U sadašnjoj fazi među radnicima je manje interesovanja za radničke

Digitized by Google

savete nego 1956. godine. Razlog je svakako u tome što su kompetencije radničkih saveta definisane suviše usko ili, u izvesnom smislu, čak suviše široko, neodređeno. Previše je situacija u kojima se upravžnjavaju takozvana specifična rešenja, pa su prostori za autonomno ispoljavanje preduzeća i kolektiva relativno uski«.

Država i samoupravljanje

Sistematičnost i otvorenost drugova iz Poljske, koji su unapred pripremili kraće referate, a u razgovoru ih dopunili i obrazložili, delovala je veoma stimulativno na učesnike iz Jugoslavije da postave mnoga pitanja i da komentarišu izvesne teze, ocene i zaključke. Radoslav Ratković je primetio da se »kod kolega samoupravljanje tretira samo kao politički fenomen. To znači kao oblik učešća građana u ostvarivanju vlasti, kako se na jednom mestu kaže, ili kao oblik demokratije.

Kod nas je, međutim, samoupravljanje tretirano kao višedimenzionalni, moglo bi se reći, potpuni fenomen, čiju osnovu čini njegova društveno-ekonomska sadržina, ali koja ima i svoju političku dimenziju, kao i pravnu i ideološku, i sve to, u svom jedinstvu, čini taj samoupravni fenomen, samoupravni odnos.

Suština je u tome da rad više ne bude otuđen od radnikâ, da radnici u procesu rada ne budu otuđeni jedni od drugih, da proizvodi ne budu otuđeni od onih koji ih stvaraju, odnosno da kao fetiši ne vladaju njima, radnicima.

Samoupravljanje shvaćeno kako ga mi shvatamo nije samo demokratizacija države. Uvlačenje radnih ljudi i radničke klase u upravljanje državom, razvoj samoupravljanja, istovremeno je i negacija države. To znači odumiranje države. Ali to je dijalektički proces negacije negacije, proces u kojem ostvarivanje samoupravljanja znači osposobljavanje radničke klase da kroz oblike samoupravljanja vrši ove nove funkcije koje je vršila država«.

Najdan Pašić je zapazio da je u izlaganjima drugova iz Poljske »data i takva definicija podruštvljavanja da je državna svojina najviši oblik svojine ka kome tendiraju svi drugi postojeći oblici podruštvljavanja, uključujući, recimo, zadružnu svojinu ili neke druge slične oblike svojine«.

Prema tome, »takva definicija socijalizma može da znači da se prihvati ideja o socijalizmu koji nikada neće sa sebe skinuti državni omotač, koji će večito zadržati, kao konačne oblike, državni monopol i u pogledu svojine i u pogledu upravljanja privredom«.

Razume se da »forme samoupravljanja, institucionalne i druge, mogu da budu različite, ali ono što je suština jeste da se preko samoupravljanja menja položaj čoveka u produkcionom odnosu, da se menja sama suština produkcionog odnosa, jer radnik treba da dođe u položaj ne samo da neposredno kontroliše sredstva rada, nego i da raspolaže rezultatima svoga individualnog i zajedničkog rada«.

Digitized by Google

Mijat Šuković je zapazio da se u referatima koje je pročitao »o socijalističkoj demokratiji govori kao o sredstvu, obliku, kao o putu kojim će se ostvariti određene vrednosti socijalizma«.

Šuković se saglasio s tim da je demokratija sredstvo, oblik ostvarivanja određenih vrednosti socijalizma, ali je dodao da je na osnovi istraživanja došao do uverenja da je i ona jedna od vrednosti socijalizma, a ne samo sredstvo za ostvarivanje vrednosti.

»Samoupravljanje i država — naglasio je Šuković — ne mogu biti u odnosima suprotstavljenosti do isključivosti, nego u odnosima uzajamnog prožimanja, s tendencijom, naglašavam — odumiranja države i jačanje samoupravnih sadržaja...

I još jedan element u vezi s državom. Za onaj, rekao bih, ostatak funkcija, koje država mora da ima u socijalističkom samoupravljanju — a ona mora dugo da ima jedan dio funkcija — za taj ostatak neophodna je i jaka, organizovana država. To su klasične funkcije države, zaštitne i druge, i vjerujem da se u ovoj koncepciji iskazivanja suštine samoupravljanja i ta činjenica mora imati u vidu.

Država koja bi bila nemoćna da ostvaruje svoje funkcije određene u socijalističkom samoupravljanju, na osnovama samoupravljanja i u skladu sa samoupravljanjem, dakle, koja ne bi bila moćna da ih efikasno vrši, ne bi bila ni u funkciji samoupravljanja i stvaranja uslovâ za njegov razvoj.

Samoupravljanje zaista treba da vodi demokratizaciji države, ali ako se ono po funkciji, po sadržaju, po cilju svede na to da treba da učvrsti državu, da učvrsti njene atribute, onda nema istorijsku perspektivu kao društveni odnos. Samoupravljanje treba da učvrsti društvo, zemlju, ekonomski i politički da ujedini snage i državu u tom sklopu ali ne samo da se vezuje za državni mehanizam i za državnu strukturu.«

Stipe Šuvar je, u vezi s državom i samoupravljanjem, rekao: »Mi državu shvaćamo kao nužnu za socijalizam, a istodobno i kao onu koja i sa samoupravljanjem i pomoću njega radi na vlastitom odumiranju. Kada kažemo odumiranje države, mislimo da ona prestaje uzimati višak vrijednosti i podjeljivati ga u društvu, da radnička klasa, povezana s drugim radnim ljudima, samoupravno organizirana, preuzima sredstva koja, dok postoji robna proizvodnja, funkcioniraju kao vrijednost, a osobito višak vrijednosti, da ga direktno organizirana upotrebljava i da ovlada društvenom reprodukcijom.«

Senke »Solidarnosti«

U raspravi o samoupravljanju u Poljskoj nije, razume se, moglo da bude izbegnuto spominjanje »Solidarnosti«, iako danas ona ne predstavlja nikakvu organizovanu ni uticajnu snagu u poljskom društvu. Najpre su drugovi iz Poljske pomenuli **»Solidarnost«**, a

Digitized by Google

onda su usledila pitanja. Radovan Radonjić je pitao: »Šta je radničku klasu, odnosno velik dio uposlenih u Poljskoj, navelo da tako namah, gotovo eruptivno, izrazi svoju privrženost tezama i parolama, neke vrste programatskim elementima koje je ponudila »Solidarnost«?«

Javljajući se za reč povodom pitanja koja su postavili drugovi iz Jugoslavije, Stanislaw Wronski je rekao da mu se čini da se ideja samoupravljanja u Jugoslaviji »smešta nešto drukčije nego što mi to činimo. Vi je smeštate nekako u kontekst izvandržavnog, eliminišete državu...

Mi samoupravljanje, i ono komunalno i političko, i samoupravljanje u privredi, koje se izražava u principima reforme koju uvodimo, vidimo u prisnoj povezanosti s državom i bez konfrontacije s njom. Mi svoju koncepciju smatramo i gradimo tako da ona učvršćuje socijalističku državu kao celinu i demokratiju te države.

Naravno, u našoj privrednoj reformi vi ćete lako primetiti predavanje sredstava, kojima je raspolagala država na centralni način, preduzeću, primetićete automatizaciju preduzeća, ali mi to ne tretiramo kao nešto što bi trebalo da znači eliminaciju države i njenih atributa. To je ujedinjavanje ili želja za ujedinjavanjem energije, inicijative kolektiva i grupa sa celinom. To smatram glavnom nijansom u pristupu poljskom i jugoslovenskom shvatanju i praksi samoupravljanja«.

»Mislim da je ono što je sada rekao drug Wronski očigledno — ponovo se javio za reč Šuković — naime, da se razlikujemo u koncepciji teorijskog, idejnog i funkcionalnog — da upotrebim taj izraz iako neadekvatan — samoupravljanja... Ipak, iz toga ne treba izvesti zaključak, koji se implicitno iskazuje na nekim mjestima, kao da je samoupravljanje bilo neizbežno zlo, kao da se nikako drukčije nije moglo nego da se ono prihvati zbog cijelog spleta okolnosti, uključujući i reakcionarnu aktivnost snaga u zemlji, koje su dovodile u pitanje mogućnost reforme socijalizma, odnosno reforme društva. Ja samoupravljanje smatram revolucionarnim zahvatom, revolucionarnim procesom, jednom vrstom posebne revolucije u opštoj revoluciji za socijalizam, a revolucije se nikad ne izvode samo u povoljnim uslovima.

Juzef Barecki je i sam postavio jedno pitanje i na njega odgovorio: »Kakve su perspektive razvoja samoupravljanja u Poljskoj, šta misli radnik o samoupravljanju? Stalno radimo mnoga istraživanja o toj temi. Rezultati nisu uvek utešni. Šteta što nisam poneo sve te podatke. Koliko se sećam, većina radnika koji su anketirani, negde oko 60 odsto, u samoupravljanju vidi realizovanje socijalnih funkcija, pre svega obezbeđenje većih plata, bolje uslove života, godišnje odmore, stanove itd. To je, naravno, problem, i to naš specifičan problem s obzirom na to da sindikati nisu adekvatno vršili niti sada vrše svoju funkciju... U poslednje vreme, u jednom od televizijskih programa, jedan od radnika, kada su ga pitali šta očekuje od samoupravljanja, rekao je samo dve

Digitized by Google

reči: »veće plate«. I to je realnost koju treba da uzmemo u obzir. Treba da imamo u vidu još nešto: samoupravljanje je bilo prva institucija koja je stvorena i ponovo aktivirana posle decembra 1980. godine i koja je u vreme ratnog stanja nastavila da radi u neizmjenjenom obliku... U poslednjem periodu ni u Partiji, u odnosu na samoupravljanje, nije bilo posve jedinstvenog stava. Aktivi još s nepoverenjem gledaju na samoupravljanje — iz raznih razloga koji su razumljivi.«

Barecki je zatim naglasio da »samoupravljanje treba da vodi demokratizaciji države. Ako samoupravljanje treba da učvrsti državu, onda nema istorijsku perspektivu. Ono što sada govorimo, odnosno da država bude ojačana od samoupravljanja, to je najvažniji problem u ovom trenutku ili, kako je Lenjin govorio, u ovoj etapi. Mi državu ne shvatamo kao jačanje birokratizma, centralizma. Jačanje države, ali protiv etatizma, protiv birokratije«.

Kažimież Doktur misli da »vredi takođe reći da je radničko samoupravljanje institucija za neposredne proizvođače, to jest za ono što se zove fabrički kolektiv. Iz tog razloga ta je institucija na izvesnoj distanci u odnosu na radnika kao potrošača, jer se dimenzija potrošnje, odnosno dimenzija ponašanja čoveka kao potrošača, demonstrira tek u kućnom domaćinstvu ili u odnosu na institucije socijalnog osiguranja, odnosno tamo gde se konzumira dohodak koji je proizvođač stvorio. Kao što je poznato, u Poljskoj potrebe potrošača i njegovo samoorganizovanje nisu otišli daleko. Postoje stare socijalističke institucije, kao što su zadruge potrošača, što u Poljskoj ima dobre tradicije, na primer, u veletrgovini, ali preobražaj koji se desio u zadrugarstvu nekako je potisnuo primere samoupravljanja i dovođenje potrošača na taj kolosek. Otuda je za nas samoupravljanje radnika proizvođača na prvom mestu«.

Radovan Radonjić je izrazio lično oduševljenje »jednom izuzetno teškom istorijom poljskog naroda koja pruža mnogo osnova za konstataciju da je poljska radnička klasa, poljski narod u cjelini, ako hoćete, zaista klasa i narod s visokom sviješću, istorijskom i društvenom, toliko hrabar i sposoban da se održi u izuzetno teškim situacijama da je to za divljenje«.

Ali, ipak se »postavlja pitanje — zašto ona (radnička klasa) nije uspjela, ili zašto ne uspijeva u tome u mjeri koliko bi bilo logično pretpostaviti, da je prisutniji njen interes u cijeloj situaciji, da nametne svoju koncepciju, nego se dešava da u jednom trenutku bude izmanipulisana, mada je to, na sreću, kratko trajalo i nije imalo one teške posljedice koje bi moglo imati«.

Odgovarajući na iznesena mišljenja, Stanislaw Wronski je istakao da je »samoupravljanje izvanredno važan element, stožer naših napora, ali nije jedini. Zato mi uporno stojimo na stanovištu da država ni na koji način ne može biti suprotstavljena samoupravljanju. Geneza naše države nije antisamoupravna. To je neophodna etapa političkog razvoja našeg društva. Otkuda suprotstavljanje samoupravljanja državi? Otuda što se država teorijski

Digitized by Google

smatra samo kao organ za pritisak, što nije tačno. Socijalistička država je, već samim tim što je socijalistička, pola države, u polovini cilj te države je organizovanje društva da radi. Samoupravljanje je takođe u fundamentu. Dakle, država treba da bude samoupravna. Tako mi to razumemo«.

*

Ovaj razgovor ostao je bez zaključka, jer nije ni predviđeno da se bilo šta zaključuje, kao ni da se pravi sinteza. Neki učesnici u razgovoru isticali su potrebu da se prave upoređivanja razvoja samoupravljanja u Jugoslaviji i Poljskoj, ali ni to nije učinjeno, jer će čitalac i iz ovog kratkog pregleda moći da ima neki uvid u idejna stanovišta o suštini samoupravljanja koja postoje u dve zemlje o kojima je reč. Obe delegacije su izvele samo taj zaključak da su ovakvi razgovori veoma korisni, da oni doprinose ne samo upoznavanju iskustava, već i afirmaciji socijalizma. Stoga je dogovoreno da se praksa sličnih susreta nastavi.

Digitized by Google

Dušan Ičević: Nacionalna kultura i kultura nacije

(»Partizanska knjiga«, Beograd, 1984)

Knjiga *Nacionalna kultura i kultura nacije* spada u onu vrstu štiva kojim neće biti zadovoljni zaljubljenici obogotvorenog duha nacije i nacionalne kulture, niti će biti zadovoljni radikalni kritičari svega što nosi predznake nacionalnog. Prvima se neće dopasti već polazni stav autorov da »sva kultura nije nacionalno označena, niti svi ljudi »žive« nacionalnu kulturu«, da nacija također nije jedina potreba ni totalnost društvenog zajedništva. Drugi će ipak prigovoriti autoru ove knjige što suviše respektuje značaj nacije i što je skeptičan prema stvaranju novih (nad)nacija (na primjer jugoslovenske, socijalističke, sovjetske i slično) u zamjenu za postojeće.

U stvari, Ičević ovdje vrši jednu dosljedno dijalektičku analizu fenomenâ nacionalne kulture i nacije, tretirajući ih kao društveno-istorijske, stalno promjenljive kategorije, koje su u najdubljoj vezi s produkcionim odnosima i klasno-socijalnom strukturom određenih društava, to jest sa suštinskim elementima društvenog bića. Stoga on ne vidi nikakvog smisla u licitiranju o nacionalnoj kulturi, nego nastoji da objektivno i s punim naučnim poštenjem pronikne u suštinu ovog kompleksnog društvenog fenomena.

Analizirajući svojstva nacionalne kulture, autor polazi od stava da svaka nacija, logično, treba da ima i neke osobenosti svoje kulture, ali, s druge strane, i od činjenice da su sve kulture, pa

Digitized by Google

čak i one »velikih nacija« proizvod uticaja mnogih kulturnih vrijednosti sa strane. Zatim implicitno prihvata već poznato stanovište da nacionalna kultura predstavlja kulturno iskustvo neke nacije, ili samo način života nacije, ali u svakom slučaju njezin konstitutivni element — i to onaj koji stvara samosvijest nacije o sebi samoj.

On zatim ukazuje, preko primjera nacionalnooslobodilačkih pokreta, na savremene kulturne revolucije i revolucije u kulturi, ali i na mehanizme podržavljenja kulture, kao i na dominaciju takvih kultura i »gutanja« kultura manjih nacija ili manjina. Dalje, autor postavlja neminovno pitanje: šta zapravo sadrži taj famozni pojam nacionalne kulture? — prihvatajući, uz to, enciklopedijski odgovor da njene osnovne sastojke čine: istorijske tradicije, moral i običaji, nauka, umjetnost i ostala područja duhovnog stvaralaštva jednog naroda. No, to su samo polazišta, iza kojih autor vidi mnogo zamki, sporova i drugačijih tumačenja — kao ono »da nikako ne mogu da budu nacionalni tako veliki strukturni elementi kulture kao što su nauka, tehnika, tehnologija proizvodnje« ili ono koje u nacionalnoj kulturi vidi samo nacionalni jezik (koji će, bez sumnje, još dugo zauzimati glavno mjesto).

U vezi s tim autor zapaža jednu opasnu pojavu: da se nacionalne institucije (koje su, po pravilu, pod patronatom vladajućih slojeva ili države) poistovjećuju s nacionalnom kulturom; te traži sadržinske elemente u vaninstitucionalnoj ravni — stvaralaštvu širokih masa, samoupravnom aktivizmu i sličnom.

Za mnoge teoretičare nacija posebno opasne podvodne sprudove predstavljaju takozvani nacionalni karakteri i njima saglasne kulture. Autor je ovdje pomenuo mnogo objašnjenja nacionalnog karaktera (psihologijom naroda, antropogeografskim činiocima, rasističkim pogledima), pa čak i velike Engelsove greške u vezi s istorijskim narodima i Slovenima kao »otpacima istorije«, predstavama o »misiji« pojedinih naroda, a onda je otvoreno postavio i sebi i čitaocima najbitnije pitanje: »ako bi se smatralo da postoji kakva karakterna osobina neke nacije, pitanje je da li je podarena baš njoj ili je imaju koje druge ili sve nacije. Osim toga, u klasnoj određenosti nacije također je pitanje: koja klasa, da li ekonomski, politički i duhovno vladajuća manjina ili izrabljivana većina, ili srednji slojevi, tanka intelektualna elita, daje obilježje »tipičnim« crtama nacionalnog karaktera?«

Nadovezujući se na slično Kardeljevo mišljenje, Ičević zaključuje da nacionalni karakter kao neka posebna »sažimajuća« crta, kao strogo individualizovana karakterna osobina, u stvari i ne postoji: »Razlike u odlikama pojedinih nacija, nastalih iz osobenosti njihovog društvenog bića, nijesu toliko udaljene ili suprotne da bi ih klasifikovale (prema kakvim spoljnim crtama, ponašanjima ili psihičkim ispoljavanjima) u kakve standardizovane obrasce.« On time ne želi da obezličuje i izjednačava nacije, niti da osporava kulturno-duhovni identitet svake nacije, nego samo upozorava na »skliskost« teorija o »jedinstvenom« i nepromjenjivom nacionalnom karakteru. Pri tom ima u vidu posebne situacije kod nas, u kojima, ako se prihvati nacionalno-karakterno imenovanje nacija, mora biti označeno i koje su karakterne crte više ili manje »podobne« samoupravljanju i modernom životu, koje su nacije i narodnosti »demokratskije« po svojoj psihičkoj konstituciji i slično. To bi već bile kobne računice.

Polazeći od sociološki relevantnih činjenica da je svaka nacija klasno ili slojno diferencirana, Ičević zaključuje da ni nacionalna kultura ne može biti monolitna i homogena, kako se ponekad želi prikazati. Zato on u prvi plan i ističe slojevitost te kulture. Međutim, kako u teoriji, naročito onoj tipa funkcionalizovanog marksizma, odavno egzistiraju teze o »jednorodnosti socijalističke kulture«, takva postavka otvara i mnoštvo drugih pitanja.

Digitized by Google

U svakom slučaju, pitanje je otvoreno, a njegovo otvaranje je nesumnjivo problematizovalo ideološku floskulu o monolitnosti nacionalne kulture. Polazeći od poznate Lenjinove teze »dvije kulture u svakoj naciji« i od mnoštva drugih pogleda o heterogenosti samog bića kulture, autor je zaista razložno relativizirao pojam nacionalne kulture. On je dobro shvatio da »u uslovima složene i nehomogene socijalne strukture i »mješovitih« svojinskih odnosa mogu da se traže osnove i za slojevito prepoznavanje neidentičnih kultura« pojedinih slojeva. Jer ako je svaka kultura, pa i nacionalna, način života određenih društvenih grupa koje bi zajedno mogle da stvaraju zajedničku kulturu, postavlja se onda pitanje koja je »prevodnica« u jedinstveni kulturni entitet.

Problematičnost teze o homogenosti nacionalne kulture dokazuje se i činjenicom da kultura nacije »uostalom, nije svedena na tvorevine s nacionalnim predznakom, niti je nacionalno najznačajnije samim sobom ono što se naziva tim imenom u određenom istorijskom trenutku ili društvenom sistemu«. Tu je, nesumnjivo, bitna i klasna komponenta nacionalne kulture. Autor stalno upozorava na klasnu »rascijepljenost« nacije, koju prati i kulturna pocijepanost. Na jednom mjestu on ilustruje ovaj stav Krležinim riječima »da nema hrvatstva »po sebi«, kao takvog, da nema hrvatstva koje će da pomiri hrvatskog kmeta s hrvatskim grofom«. On zna da su klase u cilju artikulisanja i nametanja svojih klasnih interesa i ciljeva »stvarale i koristile svoje kulturne organizacije i ustanove, ideologizovale stvarnost na način koji je opravdavao i racionalizovao klasne pobude« (str. 32). Ipak, autor uzima određenu mjeru raslojenosti koja ne priznaje postojanje neke »nove klase« ili »kontraklase«, pa time i neke vrste kontrakulture u nacionalnoj kulturi.

U poglavlju »Masovna i nacionalna kultura« autor je pokušao da razjasni i tendencije suprotne onima iz prethodnog dijela. To su tendencije univerzalizacije, planetarnog ujednačavanja i tržišnog uprosječavanja kulturnih ukusa i potreba — koje su, po nekim mišljenjima, inkompatibilne s nacionalnim zatvaranjima. Masovna kultura se ponekad suprotstavlja nacionalnoj ili se stavlja izvan nje, a najčešće joj se nadređuje (autor navodi poznate Morenove teze o »kulturnom imperijalizmu«, »trećoj kolonizaciji« i sličnom preko masovne kulture).

Razrešenje antinomija masovne i nacionalne kulture Ičević traži u društvenosti rada, života i kulturne samodjelatnosti, u samoupravnim relacijama. U tom smislu, nastojeći da objasni masovnost kulture u samoupravnom društvu, autor samo u osnovnim crtama naznačava socijalno-strukturne uslovljenosti masovne kulture, a u kulturnim samodjelatnostima traži mogućnost da se na nov način ozbiljuje čitavo područje masovne u stvarnu samoupravnu kulturu. U vezi s tim autoru se čini da se masovna i nacionalna kultura u ravni u kojoj se sreću nacionalne svojstvenosti i opšteljudske vrijednosti ne mogu protivstavljati niti isključivati, niti ponašati kao dvije zasebne oblasti kulturnog zbivanja. Po njemu se »i nacionalna kultura oplođuje masovnošću kulturnih doživljaja i stvaralaštva pripadnikâ nacionalne zajednice, a masovna kultura na pogodan komunikacijski način čini dostupnim vrhunska nacionalno-kulturna djela svim ljudima«. Samoupravnom društvu je svojstveno da sva kultura bude masovna, ali to ne može biti kultura servirana za amorfnu masu pojedinaca, nego samoupravna kultura udruženih radnih ljudi, koji stvaraju i koriste sva kulturna dobra.

Iako je autor u ovom poglavlju naveo glavne kontroverze oko masovne kulture, on se ipak zadržao na njenoj negativnoj konstanti. On je uglavnom shvata kao »nametnutu«, nadređenu u svim vidovima, pa i u odnosu na nacionalnu kulturu. Međutim, baš njena homogenizacijska funkcija i brza komunikativnost pogoduje nacionalnoj homogenizaciji, seg-

Digitized by Google

mentizovanju željenih tačaka i političkih sadržaja i zgušnjavanju nacionalne svijesti. U stvari, takva funkcija omogućava mnoge zloupotrebe masovne kulture, njenih medija i slično (kod nas se na toj osnovi učvršćuju nacionalni centri političke moći). Tako se masovna kultura može uspješno podrediti »nacionalnim«, pa i regionalnim ili pokrajinskim interesima, i postati temelj i glavno uporište nacionalističkih pokreta. Naime, svi nacionalistički pokreti (maspok iz sedamdesetih i iredentizam iz osamdesetih godina) prvo su osvajali medije za masovno komuniciranje i druga uporišta kulture (televiziju, radio, izdavačke i filmske kuće i slično). Taj aspekt pokazuje da masovna kultura može biti i manipulacijski podređena nacionalnoj, a ne samo njoj nadređena, kako može da proizađe iz ove analize.

»Samoupravna kultura rada« naslov je petog poglavlja ove knjige, mada bi adekvatnije bilo da se zove »Oslobađanje rada i kulture kroz samoupravljanje«. Naime, autor je s pravom označio rad kao temelj ljudske emancipacije, a svi oblici njegovog otuđenja reflektuju se na kulturu — koja se sve više nalazi u procijepu između komercijalizovanog tržišta i ideologizirane države. Zato on smatra da je »samoupravljanje mogućnost da se izvrši ekonomsko-političko, ali i kulturno oslobođenje rada«, dokazujući zatim da takvo samoupravno oblikovanje života i kulture nije nikakav udes, nego realna šansa.

Naredno poglavlje — »Kulturne samodjelatnosti« — nesumljivo je interesantno, ali u ovom kontekstu prosto »visi«, nije organski uklopljeno u problematiku nacionalne kulture. U njemu se ne analiziraju relacije kulturnih samodjelatnosti spram nacionalne kulture. (U tom kontekstu znamo da ima dosta nacionalnog formalizma i pristrasnog podgrijavanja amaterskog stvaralaštva na oživljavanju tradicionalnih rituala, folklora, nošnji, običaja; mada se amaterska plemenitost u principu ne može dovesti u pitanje.) Ovdje se to ne razmatra, sem u kontekstu negativnog djejstva masovne kulture na amaterizam i uopšte na kulturne samodjelatnosti.

U daljem toku analize autor s pravom izdvaja takozvanu duhovnu dimenziju nacionalne kulture, posebno se zadržavajući na jezičkom faktoru i religijskoj pripadnosti. To je bilo potrebno i zbog činjenice da je i sama nacija u izvjesnom smislu kulturno-duhovna zajednica. Ovaj dio pokazuje koliko iskušenja otvara zapravo jezičko pitanje u nacionalnoj kulturi: zna se da je to jedna od bitnih determinanti nacije, ali kako objasniti taj determinizam kad se zna da i više nacija govori jedan isti jezik (slučaj srpskohrvatskog jezika), ili da pripadnici jedne iste nacije govore više jezika (Švajcarska, SAD). U slične lavirinte vodi i vjerska pripadnost, koja je vjekovima uticala na stvaranje nacionalne svijesti, predstavljajući se kao čuvar nacionalnog duha i kulture. Ičević je na primjeru muslimanske nacije i islamske religije dobro pokazao neodrživost teze o navodnoj isključivo religijskoj determinisanosti te nacije i iznio je važne sociološke razloge druge vrste, kao što je dobro razotkrio ideologijski smisao teze o crkvi kao »tvorcu i čuvaru« nacionalne kulture.

Ovo interesantno poglavlje autor će završiti stavom da »izlaz iz religije nije u administrativnim zabranama, u proklinjanju ili proganjanju vjerskih ustanova i poslenika, niti u propagandi protiv »zaludujućih« učenja. Marksisti-ateisti se ne bore protiv Boga, nego za čovjeka« (str. 105).

Šteta je što u ovoj knjizi nije šire razvijena problematika nacionalizma u kulturi, nego je ona samo naznačena kao značajna i dat je teorijski okvir u kome je Ičević pomenuta pitanja već analizirao u drugim svojim radovima. Bolje bi bilo da je u ovu problemsku knjigu o nacionalnoj kulturi prenesen i dio iz knjige *Nacija i samoupravljanje* i drugih njegovih članaka nego što je data samo informacija da se to

Digitized by Google

može naći u dotičnoj knjizi. Ovdje su konkretno pomenuta dva ekstremna oblika kulturnog nacionalizma: maspok u Hrvatskoj i albanski iredentizam na Kosovu. Ostali pojavni oblici nacionalizma u kulturi očevidno su ostavljeni za druge prilike i dodatne analize.

Ako se u mnogim krajevima svijeta smatralo da je problem nacionalno-kulturnog pluralizma prevladan, već podaci iz ove knjige govore o obrnutim tendencijama. Gotovo u svim zemljama u kojima se smatralo da je nacionalni problem prevaziđen već ključaju etnički i nacionalni pokreti tražeći pravo i mogućnosti da izraze svoj identitet (Portorikanci, Indijanci, Meksikanci, crnci, Bretonci, Baski, Korzikanci, Irci...). Zato je dio ove knjige koji tretira nacionalno-kulturni pluralizam veoma informativan, sistematičan i teorijski utemeljen (on se ne zadržava na opisu, nego istražuje društvene razloge i modele za obnovu nacionalnog i kulturnog identiteta). Ovaj fragment pomaže da se i neki naši problemi te vrste sagledaju u širem, civilizacijskom kontekstu.

Na kraju, u kontekstu ostvarivanja ravnopravnosti i zajedništva kultura naših nacija i narodnosti, autor otvara i kontroverzno pitanje »jugoslovenske kulture« i jugoslovenstva uopšte. Poslije podrobne analize tih pitanja autor zaključuje da u vezi s tim »pravo rješenje nije ni u kakvom pluralizmu odijeljenih i zatvorenih nacionalnih kultura, niti u »jugoslovenskoj naciji« ili nadnaciji koja ima svoju posebnu nacionalnu ili nadnacionalnu kulturu ili nadkulturu, nego u ravnopravnosti i zajedništvu narodâ i narodnosti i njihovih kultura, u jugoslovenstvu kao svojevrsnom internacionalizmu i pripadnosti socijalističkoj samoupravnoj zajednici i zajedničkom stvaranju samoupravne jugoslovenske kulture« (str. 131). Za Ičevića jugoslovenska kultura nije nikakav zbir nacionalnih kultura, niti neka nadnacionalna tvorevina koja u sebe apsorbuje sve kulturne vrijednosti nacionalnih kultura, obezličujući ili zamjenjujući ih, nego prije svega »zajedništvo kultura naroda i narodnosti Jugoslavije«, do koga (na poznatim principima) dolazi i pod djejstvom višesmjernih preplitanja, prožimanja, ali i kontakata i »preuplenjavanja« sa univerzalnim kulturnim vrijednostima.

U svakom slučaju, ova je knjiga na trezven način postavila u žižu naučne analize mnoga pitanja o kojima svakodnevno dosta strasno razgovaramo. Autor nije težio da u njoj da konačne odgovore (čak je pretjerano otvarao pitanja koja čekaju odgovore), ali je nastojao da strpljivo dokaže ona rešenja za koja je smatrao da su pravilna. Možemo se s njima slagati ili ne slagati, ali je sigurno da ćemo se u analizi nacija i nacionalne kulture morati češće vraćati ovoj knjizi.

Borisav Džuverović

Miloš Nikolić: Marksizam i samoupravljanje

(»Globus — Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske, Zagreb, 1984)

Knjiga Miloša Nikolića *Marksizam i samoupravljanje* korisna je upotpuna edicije zagrebačkog »Kulturnog radnika« »11. teza«, bez obzira na to što literatura posvećena ovom predmetu u nas nije oskudna, ali ni suvišna! Tim više što je, kako se to i u recenziji ističe, samoupravljanje uvijek tema aktualna za našu sredinu i za suvremene socijalističke procese uopće, budući da ni teorijske, a još manje historijske osnove samoupravljanja još uvijek nisu do kraja istražene u njihovom bogatstvu.

Kao što je poznato, Karl Marx je cijelu svoju filozofiju založio

Digitized by Google

za slobodu i utkao ju u ideologiju revolucionarne preobrazbe klasne epohe. Izgradnja teorijske osnove slobode i praktičko oblikovanje njenog ostvarivanja putem revolucije osnovni je Marxov movens još od prvih početaka njegove filozofije i ono što toj filozofiji i Marxovom djelu uopće daje upečatljivo humanističko obilježje. Osloboditi, pak, čovjeka kao društveno biće znači revolucionarno nadvladati epohu kojoj su po njenoj unutarnjoj historijskoj strukturi imanentni razni izvori alijenacije, pa se tako samoupravno dezalijeniranje društva i ljudske individue s izvornog marksističkog aspekta ukazuje kao temelj postklasnoga i ljudske slobode. Upravo to i nastoji dokazati i istaći autor ove knjige, dajući na pregledan način sve teorijske pravce u suvremenoj povijesti marksizma i socijalizma koji se pozivaju na samoupravljanje kao autentičnu socijalističku orijentaciju utemeljenu u svoj dubini tradicije radničkog pokreta, s posebnim osvrtom na jugoslavenski samoupravni koncept duboko vezan uz velike i najznačajnije tokove svjetskog socijalističkog pokreta.

Nastojeći povezati ideju samoupravljanja s izvornom Marxovom mišlju kao filozofski i naučno najutemeljenijom, te praktički najrasprostranjenijom i najaktualnijom teorijom radikalnog društvenog prevrata, autoru je ponajprije stalo do teorijskog utemeljenja ideje samoupravljanja u izvornoj Marxovoj misli, da bi zatim sustavno i veoma jezgrovito pokazao što se događalo sa sudbinom te ideje u historiji marksizma i socijalizma do danas. Utemeljenje o kome je ovdje riječ značajno je i zbog toga što u široj lepezi teorije radničkog pokreta, pa i u historijskom razvoju samoga marksizma do danas, ima nastojanja koja su tom utemeljenju suprotna; bilo je i ima nastojanja da se ideja samoupravljanja pokaže kao suprotna izvornom duhu Marxova učenja. U vezi s tim autor podsjeća na učenje Pierrea Rosanvallona u njegovoj posljednjoj knjizi *Le capitalisme utopique* da je »totalitarizam posljednja riječ Marxove nauke«, kao i na tvrdnju teoretičara Socijalističke partije Italije Franca Crepsija u referatu pod naslovom »Samoupravljanje i institucionalno posredovanje« na seminaru »Samoupravljanje u jugoslavenskom iskustvu« održanom u Bolonji 1979. godine »da jugoslavensko socijalističko iskustvo pokazuje nespojivost marksizma sa samoupravljanjem«. Suprotstavljajući se tim idejama, izvor kojima nalazi u nepotpunom, jednostranom, a ponekad i namjerno pogrešnom interpretiranju Karla Marxa, autor ovoga djela utemeljuje samoupravljanje u Marxovu nauku na osnovu analize bitnih saznanja Marxove misli koja, dakako, nisu *exsplicite* formulirana na jednom mjestu u širokom Marxovome djelu, niti su bilo gdje u Marxa data kanonski, niti pak u do kraja razvijenom obliku. Polazeći od odgovarajućih bitnih Marxovih teorijskih stavova i intencija, a posebno od njegove analize Pariške komune, te oslanjajući se pri tom i na postojeće revolucionarno-klasne interpretacije Marxa, u ovom su djelu ta saznanja izložena u razvijenom obliku i iz njih su izvedeni zaključci u pogledu suštine, odnosno revolucionarnih mogućnosti samoupravljanja, te na temelju toga kao historijska Marxova poruka istaknuto učenje da se ciljevi socijalističke revolucije, kojoj je samooslobođenje radničke klase bitna pretpostavka, ne mogu ostvarivati bez ovoga ili onoga oblika samoupravljanja.

Analizirajući historijsku sudbinu ove Marxove poruke, autor pozitivističkoj interpretaciji Marxa — koja se pojavila još u okvirima Druge internacionale i koja je, nasuprot Marxovoj tezi o historijskoj samoaktivnosti radničke klase, u prvi plan teorije i strategije klasne borbe i revolucije istakla državu — suprotstavlja orijentacije koje su također karakteristične za dosadašnji razvoj marksizma, a koje su spomenutu Marxovu poruku i marksističku viziju samoupravljanja širile, obogaćivale novim historijskim iskustvom i rezultatima

Digitized by Google

klasne i revolucionarne borbe i do danas prenosile. Autor ističe da ideja samoupravljanja još u 19. st. ni kod nas nije bila strana, jer ju je afirmirao Svetozar Marković 80-ih godina prošloga stoljeća pod utjecajem Pariške komune, kao što ju je razvijala u drugim sredinama čitava plejada najistaknutijih marksista i revolucionara: Gramsci, Lukács, Korsch, Max Adler, Pannekoek, Bauer, Daümig, Lewine, Müller itd. U vezi s tim autor posebno raspravlja o odnosu spram ideji samoupravljanja velikog revolucionarnog i marksističkog Lenjinova djela kome priličan broj teoretičara samoupravljanja odriče samoupravnu inspiraciju i usmjerenost. Zbog konkretnih i veoma specifičnih historijskih uslova u kojima se razvijalo na konkretnom historijskom tlu carističke Rusije, te zbog niza poznatih objektivnih okolnosti u kojima se razvijala revolucionarna i politička praksa Oktobra — Lenjinova misao i djelo razvijali su se pod povremenim snažnijim utjecajem pozitivističke interpretacije Marxova nauka karakteristične za marksizam Druge internacionale, što je rezultiralo činjenicom da je u pojedinim etapama Lenjinove revolucionarne akcije revolucionarna samoaktivnost radničke klase bila potisnuta u korist djelovanja partije i države, no, usprkos tome, Lenjinova djelatnost u revolucionarnoj epohi 1905—1906. i osobito u revoluciji 1917. godine bila je i te kako usmjerena na samoaktivnost proleterijata i na radničko samoupravljanje i zato, ističe autor, »svako ozbiljno marksističko promišljanje samoupravljanja može u odgovarajućim Lenjinovim tekstovima, prije svega u Državi i revoluciji, naći inspiracije i obogatiti se novim spoznajama!«

Osobito zanimljiv dio knjige predstavljaju stranice na kojima autor analizira stavove sovjetskih autora u vezi s problemima samoupravljanja i odumiranja države. Osnovna karakteristika tih stavova, kako i autor ističe, jest to da polaze od postojeće društvene organizacije u kojoj je osnovni faktor država, pa toj organizaciji pripisuju obilježja samoupravljanja, dodajući tome i neke institucije participacije koje nisu neposredno dio državne organizacije. Prema tome, stavovi sovjetskih autora u vezi sa samoupravljanjem i odumiranjem države ne podrazumijevaju izgrađivanje jedne samoupravne organizacije posredstvom države, jer ne podrazumijevaju razvoj samoupravljanja u bazi i njegovo objedinjavanje posredovanjem države u sklopu globalne društvene organizacije. Stavove sovjetskih autora (A. K. Belyha, P. Demičova, F. D. Kretova, J. M. Kuzlova, I. M. Stepanova i drugih) inspirirane uglavnom tezama 21. i 22. kongresa KPSS i objavljene od 1965. do 1973. godine autor podvrgava kritičkoj teorijskoj analizi s dosljednog marksističkog stajališta i otkriva u njima niz nekonzekventnosti i suprotnosti spram izvornog učenja marksističkih klasika, a prije svega nastojanje da se u skladu s razvojem marksizma u SSSR-u neposredno odlučivanje radnih ljudi pomakne u perspektivu komunističke budućnosti.

Posebna poglavlja knjige posvećena su razvoju samoupravljanja u Jugoslaviji, te doprinosu naše socijalističke teorije i prakse rješavanju problemâ udruživanja rada i podruštvljavanja političke sfere. Iz ovih poglavlja čitalac se upoznaje s činjenicom da jugoslavenski primjer samoupravljanja nije teorijski i historijski provizorij, niti neko slučajno lokalno iskustvo, nego da je duboko srastao s velikim tokovima svjetske socijalističke preobrazbe i da je, upravo zbog toga, značajan doprinos razvoju svjetske marksističke teorije.

Na koncu, valja istaći da je knjiga Miloša Nikolića *Marksizam i samoupravljanje* i primjer jednostavnog i razumljivoga pisanja, pa će, nadamo se, osobito dobro poslužiti našoj đačkoj i studentskoj omladini, kao i svima drugima koje zanimaju ove vrlo aktualne teme našeg svakodnevlja.

Vera Steinbauer

Digitized by Google

Herbert Markuze: Hegelova ontologija i teorija povesnosti

(»Veselin Masleša«, Sarajevo, 1981, strana 346)

Ova knjiga, pisana 1932. godine (preveo i pogovor napisao B. Brujić), može se odrediti i kao etapa Markuzeovog naukovanja u Hegelovoj mukotrpnoj dijalektičkoj konstrukciji, spletovima posredovanja i dubini uvida, naročito u čovekov svet. Ta se činjenica vidi pre svega u formi knjige. Markuze, naime, u ovoj knjizi uporno, iako ne i sistematično, analizira tekst *Logike* i *Fenomenologije duha*. To čitanje Hegela izvedeno je na podlozi razumevanja Hegela od strane Marksa i Hajdegera. Po tome što uporno analizira i tumači sam Hegelov tekst ova knjiga se može doživeti i kao osobit i originalan vodič kroz Hegelovo mišljenje poput poznatog Koževljevog *Kako čitati Hegela*.

Osobenost ove knjige je i u tome što se u njoj mnogi pojmovi čitaju drukčije nego u stereotipnim marksističkim prikazivanjima Hegelove filozofije — na primer, pojmovi objektivnost, priroda, pojedinačno, konkretno, sloboda, bilost, idealizam i slični. Markuzeova interpretacija rasterećena je od onog neproduktivnog naboja dihotomije idealizam-materijalizam i apriornog određenja Hegela kao idealiste. Takvo čitanje pomaže da se na nov način shvati niz Hegelovih kategorija i kvalifikacija i naročito filozofski nužan odnos Hegelovog i Marksovog mišljenja. Pokazuje se da Markuze ovde traga i za onim nabojem Hegelovog mišljenja koji, rečeno Engelsovom parabolom, krije u sebi revoluciju, a ne samo teoriju povesnosti. I to pre svega time što insistira da se filozofsko mišljenje razume kao negacija neposredno datoga. On je uveren da je Marks tek po tome što je konzekventno sledio ovaj naboj mogao mišljenju da postavi u zadatak da izađe iz svoga vremena i iz čistog mišljenja (deseta i jedanaesta teza o Fojerbahu). Tu je Markuze našao kriterij za svako savremeno mišljenje. »Od ovog stupnja dalje sve mišljenje koje ne pokazuje svijest o korenitoj lažnosti utvrđenih oblika života — pogrešno je mišljenje. Odstupanje od toga sveobuhvatnog uslova nije samo nemoralno: ono je lažno« *(Um i revolucija*, str. 14). Po tome se Marks pokazuje Markuzeu kao prvi i legitimni naslednik Hegelove filozofije.

Kao što je poznato, problematika istoričnosti ili povesnosti nalazi se u središtu Markuzeovog mišljenja, a neposredno utemeljuje njegovo najznačajnije delo *Um i revolucija*. Suština je Markuzeovih istraživanja i u ovoj knjizi u nameri da pokaže da Hegel bitak stvarnosti razume kao gibljivost ili kretanje. Zapravo, on hoće da »pojasni sklopove u kojima Hegel otkriva i razvija dimenzije povesnosti«. To mu je potrebno da bi pokazao one bitne pretpostavke na kojima stoji svaka ozbiljna teorija povesnosti. Teza o povesnom karakteru Hegelove ontologije odlučna je ideja ove knjige.

Interpretacijom Hegelove *Logike* Markuze daje pojmu gibanja (kretanja) sedišno značenje. Pri tom on kretanje razume uvek kao delatnost složenog posredovanja. Markuze, nadalje, hoće da pokaže kako kod Hegela pojam života nužno dolazi u središte ontologije, ali i u središte svih kasnijih teorija povesnosti, a pre svega one značajne koju je izgradio Vilhelm Diltaj.. Time se pokazuje posve jasnim da Markuze u stvari hoće da uveri da Hegelova ontologia, uprkos svemu, izvorno smera ka pojmu života u njegovoj povesnosti. Zato su dve temeljne i dominantne kategorije u ovoj analizi Hegelove filozofije: *gibljivost* (kretanje) bića putem posredovanja i *zbivanje života* u totalitetu bića. Tome odgovara i struktura knjige. Uz kratak uvod koji objašnjava polazišta analize, knjiga sadrži dva dela: prvi, *Interpetacija Hegelove »Logike« s obzirom na njezinu ontologijsku*

Digitized by Google

problematiku: bitak kao gibljivost i drugi, *Pojam bitka života u njegovoj povesnosti kao izvorni temelj Hegelove ontologije.* Ovi delovi su komplementarni, a povezuje ih ukazivanje na temeljni motiv Hegelove filozofije — jedinstvo subjekta i objekta.

U prvom delu knjige Markuze analizira problemsko-povesnu izvornu situaciju u Hegelovim spisima, od prvih spisa *(Razlika između Fihteovog i Šelingovog sistema filozofije)* do *Logike.*

Markuzeovo je čvrsto uverenje da je tek s pojmom bitka koji je izgradio Hegel uspostavljena mogućnost da se razvije povesno zbivanje u njegovoj izvornosti. I više od toga — Hegel je bitno uticao na specifičnost tog razvitka. Hegel povest konzekventno problematizuje kao zbivanje, jer se on o bitku uvek pita s obzirom na njegovo zbivanje, na njegovu gibljivost. Bitak intelektualnog i realnog sveta treba shvatiti kao proizvođenje, dakle, ne kao dato, već kao stvaranje iz sebe — to je samopostavljanje, samoreprodukcija. To je nastajanje nastalog. Apsolutno se karakteriše načinom gibljivosti. Pri tom je bitno skrenuti pažnju na to da Hegel uvek naglašava da različite delove stvarnosti karakteriše različit način kretanja. Svakom delu stvarnosti odgovara određen način njegovog jedinstva i određen način gibljivosti. Zato je Hegel posebno isticao kao vrednost Šelingovog razumevanja stvarnosti upravo to što svaki stupanj razvoja ima »kvalitativnu diferenciju«, odnosno »svoju vlastitu formu«, te se ne može prosto svesti na neku drugu formu.

Za Hegela, po Markuzeu, bitak ne znači ono što se naziva bitkom u ontološkom smislu. Bitak je za njega jedan određen način bitka — kretanje do koga se može doći misaono. Hegelov pojam bitka pretpostavlja i izvorno jedinstvo subjektivnosti i objektivnosti (za sebe biti, svest; i o sebe biti, predmetnost). (Tako Hegel, u stvari, traži bitak s one strane tradicionalne suprotnosti subjektivnosti i objektivnosti i obe ih prevladava i u sebi sadržava.) Ovde je najbitnije zapažanje da se bitak može shvatiti samo kao zbivanje (Hegel: »Nešto kao nastajanje jest prelaženje, momenti kojeg su i sami nešto i koje je stoga promena. Konačno, biće je povest sama, jer bitak konačnog jest prolaznost. Biće je tako postalo središte svojih drugosti. Tako se supstancija javlja kao subjekt, a jedinstvo bitka konstituiše se u kretanju, tačnije, samokretanju«).

Kako shvatiti povesnost? Povesnost je način bitka. To je, prvo, prethodno, orijentaciono značenje pojma povesnosti. Povesnost je smisao bitka povesti, nasuprot prirodi. To je, drugo, prethodno, ali specifično značenje pojma povesnosti. Povesnost sačinjava biće čoveka. To je, treće, značenje pojma povesnosti. Pojmom povesnosti razgraničava Hegel organski život prirode od života samosvesti.

Suština je povesnosti da ona neposredno propada u pojedinačnosti tubitka. Markuze time uverava da je Hegel otvorio jednu novu dimenziju — univerzalnu povest bića: povest je određena načinom preokretanja i menjanja. Apsolutni duh je zavisan od svoje povesti ili načina pojavljivanja. Po tome je Hegelova ontologija temelj teorije povesnosti koju je izgradio Diltaj. Po Markuzeu, Diltaj je najdublje razumeo Hegela u rečenici: »Duh je, međutim, povijesno biće.« Ali Markuze istovremeno uverava da je bilo kobno što je nakon Hegela, i to naročito pod uticajem Diltaja, izjednačen pojam duha i pojam povesti. Posle Hegela akcenat se stavlja na izvedeni pojam povesti, na deo duha, na svetsku povest. Po njemu, pak, Hegelovo raspravljanje povesnog bitka kao duhovnog bitka pretpostavlja da je u duhu shvaćena i sačuvana povesnost. »Duh je u Hegela izvorno naziv za jedan određeni način zbivanja« (str. 312). Zato on zaključuje da se čitava sistematika Hegelove filozofije svodi na nacrt ideje kao kretanja.

Temelj bitka kao kretanja jeste u njemu samom bivstvujuća nedostatnost i negativitet. Kreta-

Digitized by Google

nje ne traži spoljnog podsticaja. (Hegel: »Konkretni totalitet, kao takav, u samom sebi ima početak tijeka i razvitka.«) Zato on kao središna određenja Hegelovog učenja o bitku navodi negativitet i kretanje, a beskonačnost mu se pokazuje kao afirmativno određenje konačnosti kao kretanja.

Otkuda kretanje? Otuda što je bitak određen kao dvojan i prelomljen u sebi, pa se mora zbivati i ponovo prevladavati dvojnost. Apsolutna diferencija je stvarni prafenomen, a bitak stvarnog je u beskonačnoj deobi, u diferenciji: jednakost sebi u drugobitku ili bitak kao kretanje. Markuze primećuje da bi bez nadilaženja i prevladavanja svaka neposredna određenost bića bila samo jedno postojeće, ravnodušno stanje materije. Hegel, u stvari, zna da bitak ima jedno fundamentalno svojstvo — da je u sebi »prelomljen«, da jeste samo u drugobitku kao jednakost sebi u promeni. On stalno u sebi nosi svoj negativitet (Hegel: »Baš to da se *manifestira* jest sadržaj apsoluta«) i upravo to specifično kretanje proizvođenja sebe sačinjava stvarnost bića..

Apsolutna diferencija, dvojstvo i dvojnost bitka je univerzalno određenje i zato temelj svakog zbivanja. Diferencija je istovremeno izvorno potencija. Unutrašnja prelomljenost i dvojnost određuju tako bitak kao trebanje. Tu se pod trebanjem podrazumeva to da svako biće treba, tačnije, mora da nadiđe svoj faktički tubitak, i više — ono treba da »izađe«, da »ispolji«, da se »manifestuje«. To znači da apsolutna diferencija ili jedinstvo suprotstavljenih određenja bitka jeste osnova svake konkretnosti. Hegel tako pretpostavlja negativno jedinstvo — jedinstvo u preovlađujućem ujedinjavanju. Tako se prelaz od kvantiteta u kvalitet javlja kao napredovanje od jedne strukture ka drugoj, ali kao kretanje unutar jedne celine. Struktura ka kojoj se napreduje nije naredna, nego je istovremeno s prevladanom prvom strukturom — u kretanju biva ona samo otvorena i zahvaćena. Hegel zato može da kaže da se u znanju i u predmetnosti oblik koji sledi uvek nužno zbiva iz nestajanja prethodnog, da je kasniji svet uvek nužno određen ranijim, a da oblik koji sledi zadržava onaj prethodni.

U svakoj stvari postoji potencija i stvarnost. Temeljni prafenomen stvarnosti je zato dvodimenzionalnost mogućnosti i stvarnosti. Mogućnost stvarnog je krajnje negativna i uvek unutrašnja. Time što se u stvarnosti ukida vlastita neposrednost ona se posreduje sobom. Stvarnost koju zatičemo ima u sebi samoj odliku da mora da bude prevladana, odnosno ona je uslov nečeg drugog. (Hegel: »Neposredna zbilja, kao takva, uopće nije to što ona treba biti, nego je u sebi pocijepana, konačna zbilja. To da bude potrošena jest njeno određenje«.) Zato je bitak za Hegela u stvari apsolutno »neodređen«, jer ako bi bio karakteriziran bar jednim jedinim određenjem, onda on ne bi bio čist bitak. Kao prevladavanje svake određenosti »bitak je apstraktna ravnodušnost«. Tako se dolazi do »ništa« kao određenja bitka. Bitak jeste samo u prelazu u ništa, odnosno u negiranju sebe.

Hegelovo određenje da bitak i ništa jesu isto ima karakter negacije u sklopu negativnog jedinstva posredovanja. To znači određenje bitka nije nikad dovršeno. Ali ono što nastaje iz propadanja učvršćenih suprotnosti nije ništa, nego je takođe nastajanje, izvorište. Kao izvorište pojavljuje se »prvo ništa« ili »noć totaliteta«, »beskonačnost nastajanja i proizvođenja« (str. 20). Nešto jest u stalnom prelaženju u drugo. Tako bitak nije ništa drugo nego tubitak, dokrajčenje, zbivanje te dvojnosti. Bitak je kao negativitet samog sebe: to »da ne bude to što jest i da bude to što nije«. Zato se može reći da sve što postoji još je nešto više, nešto drugo od datoga, od onog tu, sadašnjeg, od onog nadohvat ruke. Ono ništa koje ništi je uistinu na delu upravo u prelaznim razdobljima istorije.

Delatnost je uvek posredovana. Bitak je uvek zbivanje u totalitetu, odnosno prema nečemu, dakle, odnos. Odnošenje ide preko

Digitized by Google

pojedinačnog. Sve što egzistira stoji u odnosu i taj odnos jeste ono istinsko svake egzistencije. Tako se u odnosu pokazuje da se istina ne može rastočiti u pojedinačnim pojavama (»carstvo pojava«), već da je suština u stvari zbivanje odnosa (»carstvo zakona«). Jer kretanje duha je samo »večno posmatranje sebe u drugom« pošto j svako biće u mnogostrukoj vezi s drugim bićima. Svojim bićem svako je biće »bitak za drugo« i tek je prelaženje u nešto drugo »punina bitka«.

Razlike gibanja ili kretanja s obzirom na medij vremena jesu prošlost, sadašnjost i budućnost. Ali forma vremena pripada samo onome što zna. Vreme je izraz određene forme u kojoj se pojavljuje duh. Ali uvek kao nešto nedovršeno. Hegel će reći da je vreme »sudbina i nužnost duha koji u sebi nije dovršen«. Zbivanje u vremenu znači da nešto jeste na putu ka sebi, da se ono mora još obogatiti, mora još realizovati.

U drugom delu knjige Markuze analizira Hegelovo poimanje bitka života. Osnovni mu je cilj da pokaže da Hegel upravo s pojmom života omogućava prevladavanje tradicionalne filozofije i zasnivanje teorije povesnosti.

Iz pojma bitka života kao središnog pojma izvire problematika povesti, budući da se s njim zbiva potpuno rastvaranje apstraktnog pojma o čoveku i prirodi. Život kod Hegela označava način bitka stvarnog sveta: jedinstva života i shvaćenog života. Hegel, naime, pokazuje da se s bitkom života, odnosno tek s njim, povest javlja kao stvarna. Ovo određujuće značenje bitka života može se prikazati preko nekoliko komplementarnih momenata:

— tek s bitkom života dolazi svet u istinu time što ga život »shvata«, osvetljava;

— život je jedinstvo subjektivnosti i objektivnosti, odnosno odnošenje;

— život u delatnosti proizvodi sebe;

— u konkretnom zbivanju života nađena je legitimacija i ispunjenje ontologijskog temeljnog načela o supstanciji kao subjektu;

— život u svojoj suštini u samom sebi zahteva ne samo da bude spoznat, nego i priznat;

— život je »prvi«, »neposredni« oblik ideje u kojem je ostvaren pojam slobode i istine, čime se čovekov život stavlja u središte ontologije.

Ideja jeste apsolutni proces u kojem se totalitet održava u različitim momentima. Život bi se, međutim, mogao prikazati kao dvostruka sinteza: ja i predmetnost i ja i ja.

Markuzeu je posebno stalo da kod Hegela naglasi odnos ja i predmetnosti. Zašto? U evropskom mišljenju, naročito od Dekarta, dominirao je pojam subjektivnosti i to je uticalo da se, sve do Hegela, povest kao način subjektivnosti ili previđa ili suprotstavlja načinu bitka objektivnosti. Hegelovo prevladavanje tradicionalne suprotnosti subjekta i objekta ima, po Markuzeu, fundamentalni značaj jer oslobađa pristup dimenziji povesnosti. Jer povesnost čoveka ne pada u neki drukčiji svet, nego se zbiva zajedno sa zbivanjem samog sveta a da time ne gubi svoju bitnu osobitost. Zato Hegel pojam života i određuje kao jedinstvo ja i sveta. »Time što je razotkrio izvorno jedinstvo oba načina bitka, i pokazao njegovo ozbiljenje u bitku života, Hegel je pružio mogućnost da se pokaže povijesnost života ujedno s povijesnošću tek životom ozbiljenih bića »svijeta« (str. 12)

Dok je Kant zahtev trebanja izveo iz analize sveta kao razdvojenog, Hegel pretpostavlja izvorno jedinstvo čoveka i sveta. Dimenzija života je prethodno jedinstvo subjekta i objekta, a spoznavanje je »ispostavljanje tog jedinstva« (str. 169). Hegel, naime, zna da postoji izvorno kretanje života pre svakog saznanja.

Život je jedinstvo subjekta i objekta, jer tek se u njemu objektivnost javlja kao predmet. Istovremeno, u životu je objektivnost ono što bitno »predicira« individualni život subjekta. Tako se pokazuje da priroda nije oblik

Digitized by Google

unutar povesti ili epoha povesti, već vlastita pred-postavka života i povesti. Život se zbiva uvek i kao »priroda«, protiv prirode, s prirodom i u prirodi. U životu se subjektivnost i objektivnost spajaju kao momenti istog (»živa individualnost«, s jedne, i »oživljeni svet«, s druge strane).

Tek u odnosu prema objektivnosti i drugom postaje stvarni individuum, kao delovanje u svetu i protiv njega. Upravo to Hegel naziva procesom života. Taj proces počinje s »potrebom«, a karakter potrebe određen je kao »bol«. Kretanje života ide tako od prevladavanja predmetnog sveta preko napora na samoosveščivanju: zbog potrebe individuum se okreće protiv objektivnosti da bi je se domogao, da bi je prisvojio. Svet koji je čovek prisvojio postaje i sam život. Prisvajanje sveta jeste njegovo preoblikovanje u živu individualnost. Tako se objektivnost kao ravnodušna spoljašnost pokazuje kao pretpostavka života.

Život je bitak koji zna, a ispunjava se u povesti duha. Život je u različitim subjektima sve dok se ne ostvari kao subjekt koji je o sebi i za sebe kao duh. Hegel zato prikazuje različite stupnjeve života u povesti duha, a ono što im je zajedničko to je svest. Svest je bitak života kao »reflektiranog«, shvaćenog, pojmljenog. Život je način znanja, a znanje je najviši način kretanja bitka. Viši oblici znanja su viši oblici života.

Zbivanje života gonjeno je požudom da se potvrdi. To nužno tera život iz neposrednosti ka »višim oblicima« sve dok ne postane bitan i ne dovrši se kao duh. Duh postaje stvaran u povesnom zbivanju. Povesnom zbivanju pripisan je karakter totaliteta jer u sebi uključuje sve delove bića, posredujući ih. Povest se, nadalje, zbiva kao jedinstvo ja i sveta, samosvesti i predmetnosti.

Život se može javiti u obliku samostalnih umnih individua, dakle u obliku slobode, ali i u obliku gospodstva i sluganstva.

Odnos individue i slobode Markuze analizira na osnovu sledećeg bitnog stava. »Individualnost je to što je njezin svijet kao njezin. Ona sama jeste krug njezina čina, jedinstva prisutnog i sačinjenog bitka.« Slobodnije izraženo: pod *prisutnošću* se može podrazumevati priroda, a pod *sačinjenim* društvenost. Pozitivan odnos prema svetu, po Hegelu, postaje stvaran tek kad je samosvest učinila i shvatila svet kao svoj čin. Tada se »o sebi prisutan svet« i »za sebe bivstvujuća individualnost« više ne raspadaju. Hegel će reći, u fihteanskom naboju, da je svet zbiljski čin individuuma, dok je individuum, sa svoje strane, »samo ono što je učinio«. Istina, Hegel izbegava zamke apsolutizacije individualizma upozorenjem da je individuum nešto samo u opštem »mediju« naroda. »Celina je prožimanje individualnosti i općeg, prožimanje koje se giba« (str. 279).

Samosvest je spoznala da je svest samo okružje njenog čina. Individue gonjene žudnjom moraju se potvrditi i predstaviti u svojoj slobodi, moraju postati bitne u svojoj biti. Samosvest deluje samo kao pojedinačna, kao individua. Zato je delo uvek delo neke individualnosti koja se u njemu odelotvoruje.. Ali to delo je za drugu individualnost tuđa zbilja. Zbivanje života odigrava se u »međusobnosti različitih individua«, odnosno kao razračunavanje pojedinačnih individua. To razračunavanje je uvek »između individuuma i općenitosti«.

Kako Markuze razume Hegelovu parabolu o gospodaru i slugi? Odnos gospodstva i sluganstva (ili rada) jeste, po njemu, opšti medij i »supstancija«, sredina između »jednostavnog čistog ja« i »čiste predmetnosti ili stvarstvenosti«. U ovom odnosu (radu) već je sadržano sve što im u svesti prethodi (osetilna izvesnost, opažaj, razum).[1] Temeljno određenje je tu pojam *čina* — živo jedinstvo znanja i delovanja: pri čemu znanje znači svest vlastitosti, a delovanje stvarno zbivanje

[1] Đ. Lukač je u svojim poslednjim radovima takođe isticao da se rad, odnosno materijalno-proizvodni rad, javlja kao model ukupne ljudske prakse jer u osnovi sadrži sve elemente celovite ljudske prakse.

Digitized by Google

vlastitosti. Čin je zapravo bitno *promena* i *proizvođenje*.

Rad sluge »obrazuje« i »formira« stvarstvenost (obrađeni predmet postoji u »formi« koju mu je dao sluga radeći), dok požuda gospodara koji uživa (samo traži stvar) dovodi je do iščezavanja (str. 255). Rad sluge je, viđen s njegove strane, negativan jer ispunjava požudu gospodara. Gospodar je između svoje požude i stvari umetnuo slugu. On je sa stvarima povezan samo putem posredovanja sluge. Dakle, za gospodara predmete požude obrazuje jedna druga samosvest. Gospodar se zadovoljava u uživanju stvari. Time što podređuje predmete gospodar je podredio i slugu. Ali time je priznao slugu — on nije više usmeren na njegovo uništenje, nego je upućen na njega. No to je priznavanje »jednostrano i nejednako«. Gospodar još nije priznao slugu kao *samostalni bitak* za sebe u njegovoj bitnosti. Sluga je za gospodara bitan samo u njegovoj nesamostalnosti i nebitnosti. Međutim, u pozitivnom svojstvu rada postoji kod Hegela sluganstvo kao samosvest bitna za sebe, dakle, kao sloboda. Kao u sebi potisnuta svest ono će ući u sebe i preokrenuće se u istinitu samostalnost. Upravo u *njegovoj krajnjoj neslobodi* sluga će doživeti apsolutnu slobodu u odnosu na biće, doživeće istinu čiste negativnosti i bitka za sebe (str. 252).

Za Markuzea odlučno postignuće odnosa gospodstva i sluganstva nalazi se u oživljavanju predmetnog sveta. U »radu« je predmetima oduzeto čisto svojstvo stvari. Kao prerađeni postaju oni čiste forme života, te samo kao takvi shvaćeni od strane samosvesti. Proces »rada« jeste konkretno određenje onog slamanja opredmećenja koje je Hegel odredio kao temeljni oblik života. Ono se zbiva putem samosvesti koja živi bitno u opredmećenju, koja je bitno nesamostalna svest: putem sluge. S druge strane, bitak sluge je od početka određen s obzirom na njegovo odnošenje prema sopstvenoj predmetnosti. Svest sluge povezana je samostalnim bitkom ili sa stvarnošću. Od te stvarstvenosti sluga se ne može odvojiti: on se ne može osloboditi stvari ni na koji način. On jeste to putem stvari koje ima, odnosno nema. Sluga ne može »savladati« stvari, one su moći nekog drugog njemu nasuprot. On ne može ni »uništiti« — samo ih obrađuje za nekog drugog.

Delo nastaje kao individualno, ali se održava kao zajednica. Delo se pokazuje opštim jer na njemu sudeluju drugi.

Hegel kaže da je delovanje nastajanje duha kao svesti. Rad je temeljno odnošenje samosvesti prema stvarstvenosti. Delo je ono što individualnost oživotvoruje, ono u čemu se ona predstavlja i potvrđuje i sebe istovremeno čini opštim. U radu je, takođe, predmetima oduzeto čisto svojstvo prirode jer kao prerađeni postaju oni forme života. Zato Markuze uverava da Hegelu zapravo lebdi pred očima bitak života, uprkos orijentaciji na ideju znanja. On to pokazuje činjenicom da se ozbiljenje umske samosvesti završava u činu konkretnog »jedan za drugog« i »jedan spram drugog«, a ne u »čistom znanju« (str. 260—261). Život je »medij i supstancija bića«, a on se konstituiše u činu koji preokreće i menja. Samo prvi način toga određen je kao *rad*. Rad pretpostavlja odlučno priznavanje drugih, oblika samosvesti. Tako subjekt zbivanja života nisu opstojeće individue, nego jedinstvo kojem se individue podređuju priznavajući ga.

Hegel je našao da je narod konkretna opštost, jer on nije iznad ili izvan pojedinca, nego je u njihovom činu i u njihovom delu. S pojmom slobodnog naroda on zapravo zaključuje stvarnost umske samosvesti. »Pojam ozbiljenja samosvjesnog uma ima, u stvari, u životu nekog naroda... svoj dovršeni realitet, stoga je u slobodnom narodu uistini ozbiljen um« (str. 263).

*

Markuze nalazi da kod Hegela, uprkos orijentaciji na bitak života, njegova filozofija smera na

Digitized by Google

ideju jednog apsolutnog, a time i nepovesnog znanja, odnosno samozatvaranja sistema. Jer, kako je on u *Umu i revoluciji* objašnjavao razloge zatvaranja Hegelovog sistema, taj sistem se naprosto zbog orijentacije na apsolutno znanje »sam zatvorio«[2]. Time se i ideja povesnosti vidljivo potiskuje. Markuze tako svoju neodlučnost u određenju Hegelove osnovne intencije razrešava konstatovanjem dvojnosti Hegelove filozofije: tendencije zaustavljanja povesnosti i tendencije održanja povesnosti. Prvu tendenciju određuje ideja apsolutnog znanja, a drugu pojam bitka života. Zato on uverava da bi tok *Fenomenologije* mogao biti raščlanjen na povest života i povest duha. Povest života je stvarnost koja je ponovno zbivanje između bitka za sebe i bitka za drugo. Povest duha je ispunjenje sebe kao »sav realitet«.

Prema Markuzeovoj interpretaciji, moglo bi se reći da pojam života može da opravda Marksovo i Engelsovo materijalističko i istorijsko čitanje Hegela i Lenjinovo zalaganje za osnivanje »društva materijalističkih prijatelja Hegelove filozofije«. S druge strane, ovde se najbolje pokazuje kako Hegel bitnu filozofsku energiju troši na razumevanje čovekovog sveta i kako to razumevanje može voditi, i, štaviše, nužno vodi u materijalističko razumevanje istorije. Iz analize pojma života neposredno se nameće veza između sadržaja ove kategorije i kategorije prakse. Nekoliko slojeva pojma života na to nužno upućuje: život — jedinstvo subjekta i objekta, uslov saznanja, individualizacije, odnos ja i predmetnosti itd.

Ratko Nešković

[2] I Marks je laž Hegelovog sistema ili zatvaranje sistema izveo iz laži polaznog principa, naime, iz upućenosti na apsolutno znanje, a ne na nužno izmenjivu stvarnost.

Digitized by Google

Digitized by Google

Registar za 1984. godinu

	Broj	Strana
ALEKSIĆ Jordan:		
»Omladinske revolucije« stilova života	11	1603
BAJT Aleksandar:		
»Realne kamate« i kursne razlike	5	674
BAKARIĆ Vladimir:		
Što je to dohodak	1	3
BALTIĆ Milutin:		
Aktualni problemi u ostvarivanju ekonomske stabilizacije	6	775
BERNIK Ivan:		
Društvene nejednakosti u socijalizmu	5	743
BUDISAVLJEVIĆ Čedomir:		
Socijalni efekti porezne politike	9	1299
CVJETIĆANIN V. — ŽIVKOVIĆ B:		
Osnovna pitanja našeg agrarnog razvoja	3	448

Digitized by Google

	Broj	Strana
ĆULAFIĆ Dobroslav:		
Budislav Šoškić	7—8	1167
DADIĆ Juraj:		
Temeljni preduvjeti za funkcioniranje deviznog sistema	9	1278
DOKTUR Kažimież:		
Kriza u Poljskoj, njeni izvori, tok i posledice	11	1661
DOZET Dušan:		
Jugoslovenski pogledi na rat i vojnu silu	12	1713
DRAKUL Lazar:		
Neki problemi sistema i politike cena	6	869
DRAŠKOVIĆ Dragomir:		
Socijalistički savez i masovna politička inicijativa	4	494
Pluralizam ideja — pretpostavka društvenog napretka	7—8	1058
DRENJANIN Milorad:		
Robna proizvodnja socijalističkog samoupravljanja i način proizvodnje samoupravno udruženog rada	1	115
DRETAR Tomislav:		
Konceptualizacija kulture u programima Saveza komunista Jugoslavije	6	917
ĐUKIĆ Mirjana:		
Socijalizam i mir	11	1672
ĐUKIĆ Ranko:		
Delegatski sistem i stvarni subjekti odlučivanja	9	1324
GAGIĆ Sreten:		
O otuđenju i tržištu umetnosti u savremenom svetu	4	569
HADŽI VASILEVA Jokica:		
Marks, socijalizam i Afrika	3	423
HRISTOV Aleksandar:		
Konstituisanje Makedonije kao državno-pravnog subjekta u jugoslovenskoj federaciji	11	1577

Digitized by Google

	Broj	Strana
IDEJNI PLURALIZAM, PLURALIZAM SAMOUPRAVNIH INTERESA I POLITIČKI PLURALIZAM (okrugli sto održan u Beogradu 9. maja 1984)	7—8	1043
JAKŠIĆ Miomir:		
Teorija načina proizvodnje i promene u međunarodnim ekonomskim odnosima	1	138
Kritika monetarizma	9	1262
JEKAUC Anton:		
SKJ i razvoj proizvodnih snaga	7—8	1000
JELČIĆ Barbara:		
Socijalni efekti porezne politike	12	1848
JOVANOVIĆ Mile:		
O nekim pitanjima istorijskog interesa radničke klase	7—8	1160
JUGOSLOVENSKO-POLJSKI RAZGOVORI O SOCIJALISTIČKOM SAMOUPRAVLJANJU	12	1866
JULIJUS Đuka:		
Lekcije iz Grenade	4	590
KARAHASAN Mustafa:		
Svedočanstvo teške i velike borbe jednog naroda	1	152
KARDELJ Edvard:		
Cene i zakon vrednosti	2	185
KIĆOVIĆ Božidar:		
Glavni pravci akcije nesvrstanih	10	1497
KIRINČIĆ Miroslav:		
Osnovna organizacija udruženog rada i mjesna zajednica	2	244
KOMŠIĆ Jovan:		
Problemi samoupravnog pluralizma i uloga subjektivnog faktora	7—8	1085
KORAĆ Miladin:		
Branko Horvat: »Politička ekonomija socijalizma«	10	1504
KOPRIVNJAK Vjekoslav:		
Korijeni pluralizma u nas	7—8	1118
KOVAČ Oskar:		
Spoljni činioci i politika cena	6	893
KOŽUL Franjo:		
Povijesno značenje prve decenije u razvoju samoupravljanja	1	44

Digitized by Google

	Broj	Strana
KRISTAN Ivan:		
Delegatski sistem na ravni federacije	3	404
KURPEJOVIĆ Avdul:		
Položaj privredno nedovoljno razvijenih u uslovima stabilizacije	2	255
MACIĆ Bećir:		
Samoupravno sporazumijevanje i demokratski pluralizam samoupravnih interesa	7—8	1146
MAKSIMOVIĆ Slobodan:		
Potreban je kompleksniji pristup problematici cijena	6	842
MALESKA Mirjana:		
Pluralizam interesa i demokratizacija društva	7—8	1114
MARKOVIĆ Milenko:		
Integralni smisao jugoslovenske socijalističke revolucije	2	217
MARKOVIĆ Živko:		
Moral u samoupravnom društvu i raspodela prema radu	2	264
MARSENIĆ V. Dragutin:		
Aktuelne teškoće i perspektive razvoja naše privrede	1	71
MEDIĆ Đuro:		
Lenjinova teorija o pretvaranju buržoaske u socijalističku revoluciju	12	1735
MILATOVIĆ Veljko:		
Tendencije i uslovi snaženja institucionalne demokratije u Latinskoj Americi	5	753
MINIĆ Miloš:		
Jugoslovenski federalizam i Moša Pijade	3	352
MUHIĆ Fuad:		
O jednom vidu osporavanja lenjinizma	4	536
Institucionalni pluralizam i grupe za pritisak	7—8	1066
NIČIĆ Jovan:		
Radna disciplina	4	579
NIKOLIŠ Dušan:		
Direktna ulaganja kapitala — ekonomski instrument i vid dominacije SAD nad zemljama u razvoju	9	1311

Digitized by Google

	Broj	Strana
NONEVSKI Boris:		
Pozorište između prošlosti i politike	7—8	1180
NOVOSEL Matija:		
Funkcionisanje samoupravnih interesnih zajednica	11	1614
OREŠKOVIĆ Stipe:		
Leszek Kolakowski i filozofija dvorske lude	5	719
PAJVANČIĆ Marijana:		
Izražavanje i usklađivanje samoupravnih interesa u delegaciji	7—8	1134
PAPIĆ Augustin:		
Inostrana prezaduženost zemalja u razvoju	4	467
Ekonomska saradnja zemalja u razvoju u uslovima krize u međunarodnim ekonomskim odnosima	12	1758
PAPIĆ Žarko:		
Kriza etatizma i perspektive samoupravljanja	3	374
PAŠIĆ Najdan:		
Biti na kormilu	10	1382
PERATONER Ervin:		
Radnička literatura ili literatura za radnike?	12	1812
PERIŠIN Ivo:		
Naša nova inflatorna erupcija i stabilizaciona politika	3	309
PEROVIĆ Danilo:		
Odnosi domaćih cena na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu	6	912
PETKOVIĆ Ranko:		
Jugoslavija i susedne zemlje	7—8	1029
Obespravljenost i denacionalizacija delova jugoslovenskih naroda u Albaniji	11	1624
PETROVIĆ Miloje:		
Kako se razgraničiti od građanskog pojma »pluralizma interesa«	7—8	1109
PLETERSKI Janko:		
Istorijski razlozi postojanja SFRJ	1	22
POPOV Sofija:		
Potrebe i mogućnosti efikasne kontrole cena	6	847

Digitized by Google

	Broj	Strana
POPOVIĆ Milan:		
Svet interesa ili fenomenologija politike	12	1836
POZDERAC Hamdija:		
Idejna kretanja i Savez komunista	9	1213
PRIBIĆEVIĆ Ognjen:		
Engels i mirni put u socijalizam	11	1634
PUPOVAC Zoran:		
Način sprovođenja politike cena	6	888
RADENKOVIĆ Dragomir:		
Nesvrstanost iz ugla evrokomunizma	9	1337
RADULOVIĆ Miloš:		
Dispariteti i društvena kontrola cijena	6	898
RAJČAN Ištvan:		
O nacionalnoj ravnopravnosti i aktuelnim pitanjima položaja narodnosti	11	1586
RAKOČEVIĆ Živojin:		
Postupati ili ne postupati po ekonomskim zakonima	6	853
RALIĆ Prvoslav:		
Savez komunista i »omladinsko pitanje« danas	5	703
Interesi se ne mogu usklađivati kompromisima	7—8	1043
RANKOV A. Ivan:		
Bilansne protivrečnosti u poslovanju naših banaka	1	95
Dva lica deviznog bilansa Jugoslavije	10	1437
RATKOVIĆ Radoslav:		
Interes nije bazična kategorija	7—8	1052
RIBARIĆ Miha:		
Pluralizam samoupravnih i pluralizam političkih interesa	7—8	1143
RIBIČIĆ Ciril:		
Aktuelni problemi izbora u delegatskom sistemu	10	1396
RIBNIKAR Ivan:		
Finansiranje privrede i inflacija	9	1243
ROŽIĆ Marjan:		
Pluralizam samoupravnih interesa i SSRN kao frontno organizovanje subjektivnih snaga	2	231

Digitized by Google

	Broj	Strana
SEKULOVIĆ Aleksandar:		
Leva i druge alternative u Italiji	2	282
SISTEM I POLITIKA CENA (okrugli sto održan u Beogradu 16. aprila 1984)	6	819
SMILJKOVIĆ Radoš:		
Interesi — radnička klasa — organizacije	7—8	1098
SMREČNIK Tomislav:		
O revolucionarnom potencijalu radničke klase u razvijenim kapitalističkim zemljama	12	1783
SOKOLOVIĆ Džemal:		
Kapital, razmjena i kooperacija	10	1449
STANOVNIK Janez:		
Politička nezavisnost i ekonomska ravnopravnost	2	199
STIPETIĆ Vladimir:		
Miljokazi na putu razmatranja seljačkog pitanja u Jugoslaviji	4	506
STOJANOVIĆ Miroslav:		
Koliko smo spremni za reforme	2	275
Opštepartijska debata o ulozi Saveza komunista	7—8	993
SUSURI Hazër:		
O zapošljavanju žena u SAP Kosovo	3	436
ŠOŠKIĆ Branislav:		
Putevi izlaska iz ekonomske krize	11	1545
ŠTAJNER Egon:		
O otvorenim problemima sistema i politike cena	6	819
ŠUKOVIĆ Mijat:		
Podizanje kvaliteta prava i učvršćivanje ustavnosti i zakonitosti	7—8	1016
Jugoslovensko zajedništvo danas	11	1565
ŠUVAR Stipe:		
Sloboda misli — da, ideološki i politički pluralizam — ne	7—8	1125
TOMIĆ T. Stojan:		
Titov doprinos teoriji i praksi Partije	10	1369

Digitized by Google

	Broj	Strana
TRKLJA Milivoje:		
Doprinosi za društvene delatnosti i rast cena	6	860
UGRICA Kosta:		
Je li socijalizam društvo nejednakosti i kako se odnositi prema nejednakostima	11	1652
VOJNIĆ Dragomir:		
Idejno-teorijske osnove Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije	5	645
VRHUNEC Marko:		
Strategija — efikasno sredstvo upravljanja	11	1594
VUJAČIĆ Milivoje:		
Uzroci i posledice neracionalnih i promašenih investicija	10	1411
VUJČIĆ Vladimir:		
O suštini samoupravne demokracije	10	1468
VUKOVIĆ Branislav:		
Neke osobenosti i značaj nacionalnog pitanja u zemljama u razvoju	4	556
ŽARKOVIĆ Dragoje:		
Državno-socijalistički privredni sistem	3	390
O uzrocima galopirajuće inflacije u nas	6	832
Ekonomska logika i socijalistička privreda	9	1230
ŽARKOVIĆ Vidoje:		
SKJ u borbi za socijalističko samoupravljanje	5	623
ŽDIARA Borislav:		
Cene: da li se razumemo?	6	906
PRIKAZI KNJIGA I ČASOPISA		
BIĆANIĆ Nikola:		
Basil Davidson: SOE između četnika i partizana	9	1364

Digitized by Google

	Broj	Strana
BOŽIĆ Nemanja:		
Dr Žarko Papić: Samoupravljanje i nacija	11	1702
BUTORAC Franjo:		
François Mitterand: Ovdje i sada (Razgovori s Guyjem Glaisseom)	5	767
GENGLE Franc:		
Enver Redžić: Jugoslavenski radnički pokret i nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini (1918—1941)	6	978
DAŠIĆ Miomir:		
Blažo Jovanović: Izabrani radovi	2	297
DOMAZET Mladen:		
Miloš Minić: Doprinos Jugoslavije i SKJ borbi za nove odnose u svetu	4	610
DŽUVEROVIĆ Borisav:		
Dušan Ičević: Nacionalna kultura i kultura nacije	12	1884
KECMANOVIĆ I. Nenad:		
Predrag Radenović: Uvod u marksizam	9	1362
KOLUNDŽIJA Branka:		
Žarko Jovanović: KPJ prema seljaštvu 1919—1941.	9	1356
KONSTANTINOVIĆ Gordana:		
Drugi izveštaj Brantove komisije	7—8	1199
KOROŠIĆ Marijan:		
Janez Prašnikar: Teorija i praksa organizacije udruženog rada	1	173
KUKIĆ Đuro — TOMIĆ Danilo:		
Prof. dr Radmila Stojanović: Na putu ka visoko industrijalizovanom socijalizmu	10	1531
LEVI—JAKŠIĆ Maja:		
Dr Novak Josipović: Racionalizacija tehnologije i organizacije rada	4	616

Digitized by Google

	Broj	Strana
MARKOVIĆ Živko:		
Dr Ivo Burić: Udruženi rad i minuli rad	10	1536
MEDOJEVIĆ Branko:		
Božidar Cerović: Ekonomija samoupravljača	2	302
MESIHOVIĆ Nijaz:		
Mitar Miljanović: Na putevima savremenog socijalizma	7—8	1195
MUHIĆ Fuad:		
Ćazim Sadiković: Predstavljanje i samoupravljanje	2	300
Franjo Kožul: Savremena društvena kretanja na selu	6	983
NAGRADIĆ Slobodan:		
Dr Muhamed Kešetović: Klasno i nacionalno — između prošlosti i budućnosti	4	612
Radovan Samardžić: Religija i položaj verskih zajednica u SFRJ	9	1359
NEŠKOVIĆ Ratko:		
Karel Kosik: Dijalektika krize	1	177
Herbert Markuze: Hegelova ontologija i teorija povesnosti	12	1891
NONEVSKI Boris:		
Dragoljub K. Budimovski: Makedoncite vo Albanija	3	460
PAVLOVIĆ Milovan:		
Dr Žarko Papić: Samoupravno planiranje	1	167
PETKOVIĆ S. Časlav:		
Prof. dr Dragutin V. Marsenić: Samoupravljanje i privredni razvoj	11	1705
PETKOVIĆ Ranko:		
Dr Radovan Vukadinović: Hladni rat i Evropa	5	764
POPOVIĆ Čedomir:		
Vasa Čubrilović: Istorija političke misli u Srbiji XIX veka	1	163
SAVIĆ D. Momčilo:		
Mustafa Karahasan: Odbrani trudovi	10	1539

Digitized by Google

	Broj	Strana
SIMIĆ Predrag:		
Ma Hong: New Strategy for China's Economy (Nova strategija kineske privrede)	7—8	1204
STAJIĆ Dubravka:		
Dr Radoš Smiljković: Stranke i politika	3	456
Uporedni politički sistemi — Zbornik radova	6	985
Gojko Stanič: Razvoj Marksove i Engelsove teorije partije	11	1694
STEINBAUER Vera:		
Miloš Nikolić: Marksizam i samoupravljanje	12	1888
ŠIMIĆ T. Stjepan:		
Vojin Simeunović: Između svijesti i čina	7—8	1197
VUČKOVIĆ Čedomir:		
Dr Vladimir Bakarić: Josip Broz Tito	7—8	1190
VUKOVIĆ Đ. Radovan:		
Dr Milica Kostić: Sistem i politika raspodjele poslije reforme	3	453
ZGODIĆ Esad:		
Dr Nijaz Duraković: Aktuelnost Lenjinove misli o nacionalnom pitanju	11	1698
ŽIVKOVIĆ Dragić:		
Prof. dr Petar Marković — dr Jovan Bukorović — Bogdan Svrkota: Proizvodnja i agrarna politika (Jugoslavija, zemlje Evrope, SAD i Kanada)	5	760
ŽIVOTIĆ Radomir:		
Mihailo Bjelica: Štampa i društvo — istraživanje istorije novinarstva	4	618

Digitized by Google

16 43 61-Q

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

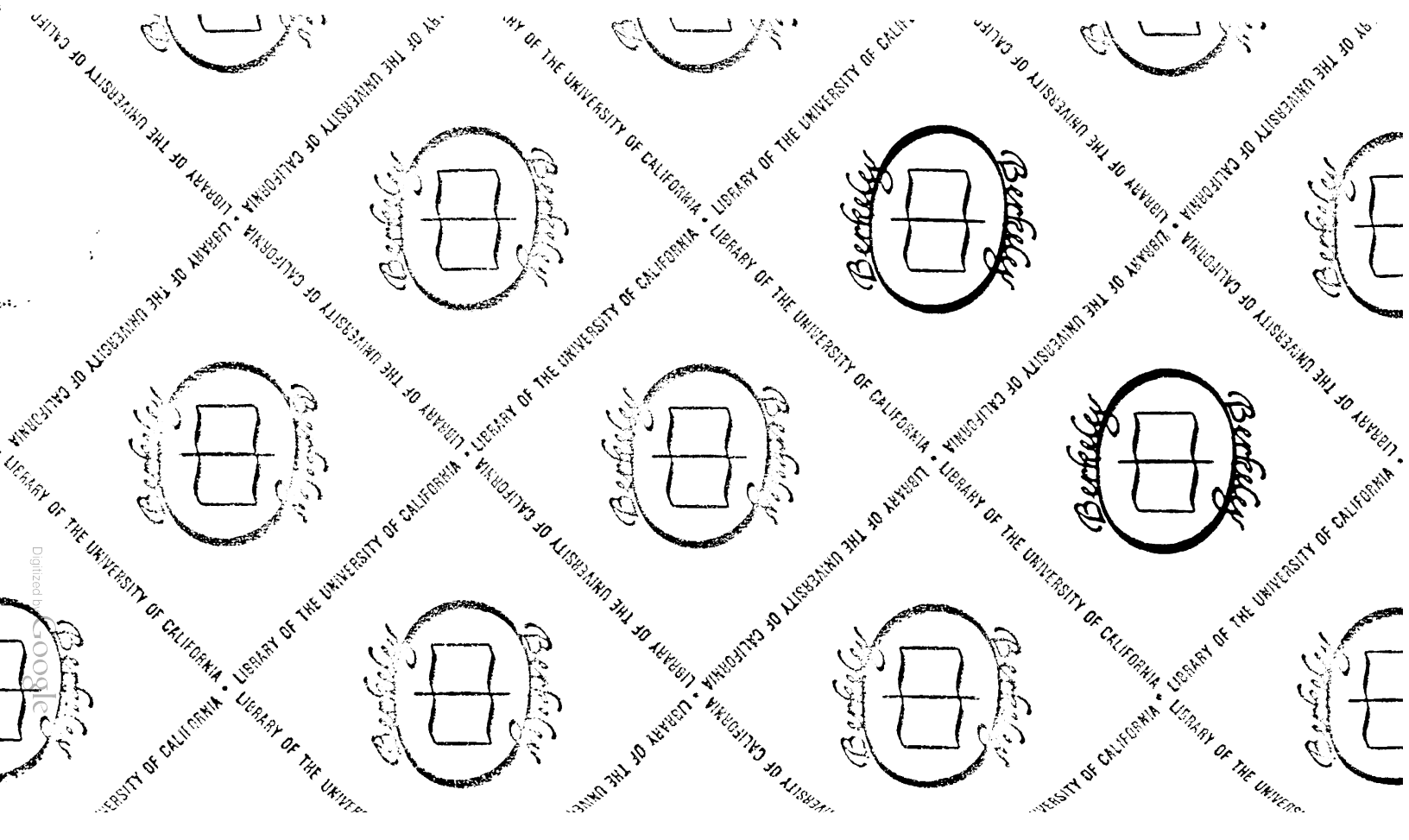

Digitized by Google

GENERAL LIBRARY - U.C. BERKELEY

B000259402

LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA

Digitized by Google

Digitized by Google